NAGYKANIZSA

VÁROSI MONOGRÁFIA

III.

NAGYKANIZSA
Városi monográfia

III.

(1850-1945)

ISBN szám: 978-963-87161-8-7

Nagykanizsa Monográfia III. kötet

Kiadja:
Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata

Felelős kiadó: Cseresnyés Péter

2014

NAGYKANIZSA
Városi monográfia
III.
(1850-1945)

Nagykanizsa
2014

A kötet szerzői:
Bősze Sándor, Czupi Gyula, Dr. Gőcze Rezső, Horváth György, Dr. Kaposi Zoltán, Kardos Ferenc, Dr. Kéringer Mária, Dr. Kostyál László, Kunics Zsuzsanna, Dr. Molnár Ágnes, Németh József, Dr. Paksy Zoltán, Rábavölgyi Attila

Lektorok:
Dr. Bősze Sándor, Dr. Halász Imre CSc., Dr. Kaposi Zoltán DSc., Dr. Romváry Ferenc, T. Mérey Klára DSc., Megyeri Anna, Dr. Vonyó József PhD.

Szerkesztő:
Dr. Kaposi Zoltán DSc.

Szerkesztőhelyettes:
Kunics Zsuzsanna

A 2007-2014 közötti kutatási program vezetője:
Dr. Kaposi Zoltán DSc.

Kutatási programvezető-helyettes:
Kunics Zsuzsanna

Nyomdai előkészítés:
Hohl Zoltán, Törökné Mihályfi Izabella

A borítón Nagykanizsa város címere látható. (TGYM K. 9321.)

Tartalomjegyzék

Rábavölgyi Attila
NAGYKANIZSA NÉPESSÉGTÖRTÉNETI VÁLTOZÁSAI (1850–1945) 11
Paksy Zoltán
NAGYKANIZSA POLITIKAI ÉLETE (1850–1945) 37
Kaposi Zoltán
NAGYKANIZSA GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE (1850–1945) 99
Kaposi Zoltán
VÁROSIRÁNYÍTÁS ÉS VÁROSGAZDÁLKODÁS (1850–1945) 251
Kunics Zsuzsa
NAGYKANIZSA TELEPÜLÉSSZERKEZETÉNEK
ÉS VÁROSKÉPÉNEK VÁLTOZÁSAI (1850–1945) 291
Molnár Ágnes
KISKANIZSA GAZDÁLKODÁSA, TÁRSADALMA ÉS KULTÚRÁJA
1850–1945 KÖZÖTT 415
Kaposi Zoltán
AZ OKTATÁS VÁLTOZÁSAI NAGYKANIZSÁN (1850–1945) 471
Németh József
IRODALOM, SAJTÓ ÉS KÖNYVKULTÚRA NAGYKANIZSÁN (1850–1945) 509
Kostyál László
NAGYKANIZSA KÉPZŐMŰVÉSZETE A KAPITALIZMUS
IDŐSZAKÁBAN (1849–1945) 549
Kéringer Mária
NAGYKANIZSA EGYHÁZTÖRTÉNETE 1850–1945 KÖZÖTT 575
Bősze Sándor
EGYESÜLETEK NAGYKANIZSÁN (1850–1945) 619
Horváth György
NAGYKANIZSA SPORTÉLETÉNEK FEJLŐDÉSE (1850–1945) 639
Gőcze Rezső
PALIN ÉS KORPAVÁR TÖRTÉNETE A POLGÁROSODÁS KORSZAKÁBAN 665
Czupi Gyula – Kardos Ferenc
MIKLÓSFA TÖRTÉNETE 1850–1945 KÖZÖTT 705
Kardos Ferenc
BAGOLA, SÁNC, KIS- ÉS NAGYFAKOS TÖRTÉNETE (1848–1945) 735
Kardos Ferenc
BAJCSA TÖRTÉNETE 1849 ÉS 1945 KÖZÖTT 753
FELHASZNÁLT IRODALOM, FORRÁSOK 767
KÉPJEGYZÉK 784
NÉVMUTATÓ 790

Contents

Attila Rábavölgyi
THE POPULATION HISTORICAL CHANGES OF NAGYKANIZSA (1850–1945) 11

Zoltán Paksy
THE POLITICAL LIFE OF NAGYKANIZSA (1850–1945) 37

Zoltán Kaposi
THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF NAGYKANIZSA (1850–1945) 99

Zoltán Kaposi
URBAN GOVERNANCE AND MANAGEMENT (1850–1945) 251

Zsuzsa Kunics
THE TERRITORIAL STRUCTURE AND THE BUILT HERITAGE
OF NAGYKANIZSA CITY (1850–1945) 291

Ágnes Molnár
THE ECONOMY, SOCIETY AND CULTURE OF KISKANIZSA
BETWEEN 1850 AND 1945 415

Zoltán Kaposi
THE ALTERATIONS OF EDUCATION IN NAGYKANIZSA (1850–1945) 471

József Németh
LITERATURE, PRESS AND BOOK CULTURE IN NAGYKANIZSA 1850–1945 509

László Kostyál
THE FINE ARTS OF NAGYKANIZSA IN THE ERA OF CAPITALISM (1849–1945) 549

Mária Kéringer
CHURCH HISTORY OF NAGYKANIZSA 1850–1945 575

Sándor Bősze
THE ASSOCIATIONS OF THE CITY (1850–1945) 619

György Horváth
THE DEVELOPMENT OF SPORT LIFE IN NAGYKANIZSA (1850–1945) 639

Rezső Gőcze
THE HISTORY OF PALIN AND KORPAVÁR IN THE ERA
OF EMBOURGEOISEMENT 665

Gyula Czupi – Ferenc Kardos
THE HISTORY OF MIKLÓSFA BETWEEN 1850 AND 1945 705

Ferenc Kardos
THE HISTORY OF BAGOLA, SÁNC, KIS- AND NAGYFAKOS (1848–1945) 735

Ferenc Kardos
THE HISTORY OF BAJCSA BETWEEN 1849 AND 1945 753

ANNOTATED BIBLIOGRAPHY 767

LIST OF PHOTOGRAPHES 784

INDEX OF NAMES 790

Inhalt

Attila Rábavölgyi
DIE BEVÖLKERUNGSHISTORISCHEN VERÄNDERUNGEN
VON GROSS-CANISA (1850–1945) 11

Zoltán Paksy
DAS POLITISCHE LEBEN VON GROSS-CANISA ZWISCHEN (1850–1945) 37

Zoltán Kaposi
DIE WIRTSCHAFTSENTWICKLUNG VON GROSS-CANISA (1850–1945) 99

Zoltán Kaposi
DIE STADTVERWALTUNG UND DIE WIRTSCHAFTSFÜHRUNG
DER STADT (1850–1945) 251

Zsuzsa Kunics
DIE TERRITORIALE STRUKTUR, DAS GEBAUTE ERBE
VON GROSS-CANISA (1850–1945) 291

Ágnes Molnár
DIE WIRTSCHAFT, GESELLSCHAFT UND KULTUR
VON KISKANIZSA VON 1850 BIS 1945 415

Zoltán Kaposi
DIE VERÄNDERUNGEN DES UNTERRICHTES IN GROSS-CANISA (1850–1945) 471

József Németh
LITERATUR, PRESSE UND BUCHKULTUR IN GROSS-CANISA VON 1850 BIS 1945 ... 509

László Kostyál
DIE BILDENDE KUNST VON GROSS-CANISA IN DER ZEIT
DER KAPITALISMUS (1849–1945) 549

Mária Kéringer
DIE KIRCHENGESCHICHTE VON GROSS-CANISA VON 1850 BIS 1945 575

Sándor Bősze
DIE VEREINE DER STADT (1850–1945) 619

György Horváth
DIE ENTWICKLUNG DES SPORTLEBENS VON GROSS-CANISA (1850–1945) 639

Rezső Gőcze
DIE GESCHICHTE VON PALIN UND KORPAVÁR IN DER ZEIT
DER VERBÜRGERLICHUNG 665

Gyula Czupi – Ferenc Kardos
DIE GESCHICHTE VON MIKLÓSFA VON 1850 BIS 1945 705

Ferenc Kardos
DIE GESCHICHTE VON BAGOLA, SÁNC, KIS- UND NAGYFAKOS
ZWISCHEN 1848 UND 1945 735

Ferenc Kardos
DIE GESCHICHTE VON BAJCSA VON 1849 BIS 1945 753

ZITIERTE LITERATUR, QUELLEN 767

VERZEICHNISS DER ABBILDUNGEN 784

NAMENREGISTER 790

ELŐSZÓ

„Az élet csak úgy érthető, ha visszatekintünk, de csak úgy élhető, ha előrenézünk."
Soren Kierkegaard

Egy értékekben és hagyományaiban gazdag város, Nagykanizsa múltjának mélységes kútjába tekinthet bele, kedves olvasó, ezen első tudományos igénnyel megírt monográfia újabb, harmadik kötetét a kezében tartva.

Húsz éves hosszú munka eredménye e kiváló szakemberek, kutatók és szerkesztők által megalkotott monumentális sorozat, melynek fő célja, hogy bepillantást nyerhessen minden érdeklődő Nagykanizsa több évszázados történelmének teljességébe. A kultúra, a gazdaság, a város társadalma és ipara, mezőgazdasága és politikai változásai tárulnak fel a szerzők tanulmányainak sorai által, melynek révén mindenki: szakember és tájékozódni kívánó ember is visszatekinthet egy település és egy közösség megszületésének és fejlődésének történelmi lépcsőfokaira.

E harmadik kötet egy olyan korszakba kalauzolja el olvasóját, amely megalapozta a modern Nagykanizsa létrejöttét. 1850 és 1945 közötti időszak a kapitalizmus kialakulását és korát jelenti, amikor is körvonalazódik, majd kivirágzik egy olyan polgári társadalom, önkormányzatiság, intézményrendszer és kultúra, amely a későbbi diktatúra évtizedeinek bomlasztó és romboló munkája ellenére mind a mai napig a város legfőbb pilléreit jelentik. Érdemes tehát elolvasni a város ekkor épített örökségeinek történetét, oktatása, művészete, sportja, vallási élete és könyvkultúrája egy évszázados formálódását, társadalmi életének, szerkezetének és demográfiájának változásait, hiszen egy máig Nagykanizsa történetében egyedülállóan gazdag világot ismerhet meg.

Mindhárom, így e harmadik mű is azzal az igénnyel született, amely méltó e munka kitalálójának és korábbi szerkesztőjének, Rózsa Miklósnak az álmához, aki azt a célt tűzte ki a rendszerváltást követően, hogy egy történettudomány által is elismert, a tudományos igényeket is kielégítő tanulmánykötet-sorozat szülessen Nagykanizsáról.

Íme, megszületett!

Köszönet ezért minden alkotó és kutató szerzőnek, gondos szerkesztőnek, muzeológusnak, könyvtárosnak, levéltárosnak, lektornak és nyomdásznak, és mindazoknak, akik nélkül ma szegényebb lenne egy város közössége és az érdeklődő közönség is egy ilyen értékes munkával.

Véget ért tehát egy izgalmas kutatás, egy izgalmas korszak, mely Nagykanizsa történelme mélységes kútjának sötétjét fürkészte két évtizeden keresztül, ezáltal is érthetőbbé téve az életet.

De, holnaptól egy új időszak kezdődik. Hiszen e múlt kútja egy feneketlen, a jövő horizontjával állandóan növekvő, és ez által élhető világot jelent. Aminek, kedves olvasó, már Ön is a részese! Ám, most még itt a lehetősége, hogy e kötettel a múlt egy darabkája váljon jelenné. Kérem, éljen vele!

Nagykanizsa, 2014. augusztus 19.

Cseresnyés Péter
Nagykanizsa Megyei Jogú Város
polgármestere

Tisztelt Olvasó!

Az ön kezében tartott alkotás a Nagykanizsa városi monográfia sorozat harmadik kötete, amely a város történetének, működésének 1850–1945 közötti korszakát mutatja be. A várostörténet első kötete 1994-ben, a második 2006-ban látott napvilágot.

A kötet mintegy hét évnyi kutatási program eredménye. A folyamat 2006–2007 fordulóján indult. Az első két év a források egy részének összegyűjtésével, dokumentálásával telt el. Sokat segített ebben, hogy a forrásfeltárásba sikerült a Zala Megyei Levéltár munkatársait bevonni, de jó hátteret adott az is, hogy a Halis István Városi Könyvtár időközben a helyi lapokat digitalizálta és nyilvánossá tette. Javította a pozíciót, hogy a 13 szerző már korábban is intenzíven foglalkozott a város történetének különböző aspektusaival, így jól ismerhették egy-egy szakterület addigi eredményeit. Igyekeztünk minél több helyi szakembert bevonni a monográfia elkészítésébe. A szerzők névsorára pillantva is látszik, hogy a helyi muzeológusok, pedagógusok munkája nélkül nehezen készülhetett volna el a könyv. Nélkülözhetetlen volt a város támogatása: Nagykanizsa város önkormányzata végig, még a nehéz, válságos években is folyamatosan támogatta a kutatást, amiben nagy szerepe volt az önkormányzati vezetők, munkatársak elkötelezettségének. Úgy gondolom, Nagykanizsa polgársága büszke lehet a monográfiára, hiszen a városnál jóval nagyobb hazai települések közül több még mindig nem rendelkezik hasonló jellegű alkotással.

Egy városmonográfia soha nem lehet „teljes". Aki valaha írt és olvasott hasonló jellegű munkákat, tudhatja, hogy a kötetben szereplő különböző témák mind olyanok, amelyekről önmagukban is külön könyveket lehetne írni. Egy szintetizáló monográfiának pontosan az a célja (s így volt ez a korábbi kötetek kapcsán is), hogy a város történetének egy meghatározott korszakára vonatkozóan összegyűjtse és rendszerezze az addigi ismereteket, s a lehetőségekhez képest új információkkal, kutatási eredményekkel egészítse azt ki. Azzal is tisztában vagyunk, hogy számos egyéb szakmai jellegű fejezettel lehetett volna még bővíteni a kötetet, viszont a véges erőforrások, a kutatói kapacitások stb. nyilván határt szabtak a szárnyaló szerkesztői fantáziának.

A kötet tartalma és nyelvezete alapján sokoldalúan használható. Alkalmas arra, hogy a helyi oktatás hátteréül szolgáljon, hogy az egyes fejezetek tanulmányozása révén erősödjön a fiatalság lokálpatriotizmusa. Alkalmas arra is, hogy a szűk történészi szakma számára áttekintést adjon Délnyugat-Magyarország e vidékéről, összehasonlítási lehetőséget kínálva más városok működésének megismeréséhez. De arra is megfelelő, hogy a város múltja iránt érdeklődő polgár eligazodjon a település néha szövevényes történetében. Hasonlóan a korábbi kötetekhez, figyelemmel voltunk azon települések történetére is, amelyek hajdan önállóak voltak, de aztán az idők során Nagykanizsa részévé váltak (Palin, Korpavár, Kis- és Nagyfakos, Bagolasánc, Bajcsa, Miklósfa). A kötet róluk is szól, nemcsak a szűkebben vett Nagy- és Kiskanizsáról.

Kellemes és hasznos időtöltést kívánok a könyv olvasásához, tanulmányozásához!

Prof. Dr. Kaposi Zoltán DSc.,
a kutatási program vezetője, a monográfia szerkesztője

Rábavölgyi Attila

NAGYKANIZSA NÉPESSÉGTÖRTÉNETI VÁLTOZÁSAI (1850–1945)

Bevezetés

Nagykanizsa népesség- és társadalomtörténeti folyamatai a 19. század közepétől a második világháború kezdetéig nem feltétlenül esnek egybe a gazdaság- és politikatörténet epocháival. Rövidebb átmeneti időszakok jellemezik a közel száz évet felölelő vizsgált korszakot, amelyek a gazdasági és jogi környezet változásaiból eredeztethetőek (1848–1873, 1914–1918, 1929–1945). A kapitalista/polgári viszonyok megerősödése, a háborús krízis, a területi átrendeződés és a világgazdasági válság, majd pedig a második világháború folyamatai elkerülhetetlen változásokat eredményeztek a népesség számának alakulásában, s ezáltal Nagykanizsa társadalmi szerkezetében. Ezek tükrében teszünk kísérletet arra, hogy a források és a szakirodalom segítségével a legfontosabb hatótényezőket megvilágítsuk, s elhelyezzük Nagykanizsát az átalakuló gazdasági-társadalmi rendszerben. Célunk, hogy bemutassuk az uradalmi központ népességmegtartó- és növelő képességét, polgárosodását, az első világháborút követő kényszerpályáját, funkcióváltásainak következményeit.[1]

Nagykanizsa középkori gazdasági rendszerének átalakítását a gróf, majd herceg Batthyány-család indította el azzal, hogy az akkori mezővárosba a 18. század közepétől engedélyezte olyan népességelemek megjelenését és beköltözését (német és zsidó családokat, köztük iparosokat, kereskedőket stb.), akiknek tevékenysége révén a helyi polgárosodás megindulhatott. A település stratégiai pozíciója erősítette, hogy az egykori végvári központ a 19. század első felére a legkiemelkedőbb piacközponttá válhatott. A vasútépítkezéseket a város és földesura is egyaránt támogatta, amelyből egy frekventált délnyugat-magyarországi regionális központ épült ki a 20. század elejére. Az egykori állatvásárairól elhíresült városba nagy mennyiségben szállítottak ipari nyersanyagokat, elsősorban élelmiszert és könnyűipari terméket, amelyek a nagyüzemek megteremtésének biztosítottak lehetőséget.[2] Az élénkülő és sokszínűvé váló gazdasági élet javította a létfeltételeket, amely kedvezett a népesség növekedésének, valamint a folyamatos bevándorlás esélyeit is növelte. Ezzel párhuzamosan újabb feladatok jelentkeztek a közigazgatás, a pénzügyek, az egészségügyi ellátás, az oktatás, illetve az egyéb szolgáltatások (posta, vendéglátás, közlekedés) területén is. Így a foglalkoztatási megoszlás egyre erősebben tükrözte a változó gazdasági körülményeket.[3]

Először egy rövid kitekintés foglalja össze az európai és a magyarországi folyamatokat (pl. népszaporulat tényezői, a születések számának csökkenése, a városok növekedése), majd a továbbiakban kitérünk a demográfiai átmenet jellemzőire, a házas termékenység és a nuptialitás időrendbeli változásaira, s legvégül Nagykanizsa forrásokban fellelhető adtainak elemzésére. Igyekszünk az összehasonlítás módszerével bemutatni azt is, hogy Nagykanizsa milyen helyet foglal el a térség települései között demográfiai szempontból. Ezért gyakran említjük majd Keszthely, Zalaegerszeg és Kaposvár mutatóit. A téma rövid bemutatásához a rendelkezésre álló szakirodalom mellett az 1850-es évektől teljes és részletes országos szintű adatbázisokat kívánjuk felhasználni. Azonban igazán jó és részletes népesedési adatbázis csak 1880 után áll rendelkezésünkre. Ezekből adódik lehetőség a nyers születési és halálozási ráta, a természetes szaporodás, illetve fogyás, a népesség éves növekedési ütemének, a népesség nyelvi, vallási és foglalkozás szerinti megoszlásának bemutatására, elemzésére, valamint a fent már említett településekkel való összehasonlítására.

---

1 Írásunkban támaszkodtunk egy 2008-ban megjelent tanulmányunkra. Lásd: Rábavölgyi, 2008.

2 Lásd: Kaposi, 2012/c. tanulmányát.

3 Ez a századforduló statisztikai adataiból már egyértelműen tükröződik. Lásd: Népszámlálás, 1900, 1910.

Vizsgálódásunkkal azt kívánjuk elérni, hogy az európai és országos adatok, folyamatok, jelenségek a helyi viszonylatokkal (akár regionális szinten) összevethetőek legyenek.

Európai és magyarországi kitekintés

A vizsgált korszakban Európa lakossága gyorsabban növekedett, mint bármely más világrészé, kivéve az olyan területeket (például Észak-Amerika), ahová folyamatosan érkeztek bevándorlók. A növekedés következetes és egyöntetű volt, kivételt képez a század közepétől a francia görbe ellapulása, valamint Magyarország lakosságának 1840 körüli hirtelen növekedése.[4]

A gyors népszaporulat üteme a születési és a halálozási arányszámok változásának eredője volt, de hatott rá a migráció is. Általában véve *„Anglia népességének növekedése a mortalitás csökkenéséből következett,"*[5] s lénygében Európa többi részén is ez volt a helyzet. A születési arányszám szinte mindenhol csökkent a 19. század utolsó negyedéig. A halálozási arány jóval korábban kezdett csökkenni, s ez a tendencia a legtöbb országban az 1830-as évektől következetesen folytatódott. Mindez nagyjából az éhínségek elmaradásának, a fertőző betegségek visszaszorulásának és az anyagi körülmények javulásának tulajdonítható. Ennek eredménye volt a népesség szerkezetének lassú átalakulása, a fiatalok számának viszonylagos csökkenése az idősebbekéhez képest.

A Habsburg Birodalom népei között is voltak jelentős népesedési különbségek. Magyarországon a születési arányszám magasabb volt, mint a Habsburg Birodalom más országaiban, ám a Magyarországon élő nemzetiségek szaporodása megelőzte a magyart. Európa népessége a 19. század folyamán összességében másfélszeresére gyarapodott, s ezen belül a városi lakosság meghúszszorozódott. Az iparosodás előtti városok többé-kevésbé szabályos hálózatot alkottak. Ez egyáltalán nem volt véletlen: a város funkciója a környező terület szükségleteihez igazodott, azt pedig, hogy egy adott város mekkora területet tud kiszolgálni, az utazás sebessége határozta meg.[6]

A városok nagyságának becslésekor két hibalehetőséggel kell számolni. Az egyik, hogy bizonytalan, voltaképpen mi is tekinthető városnak, a másik pedig az, hogy a nagyvárosok közigazgatási határait újra meg újra kiterjesztették, s így egyre nagyobb területeket öleltek föl. A század folyamán a legtöbb város fejlődött. Ám a nagyvárosok növekedésének üteme arányaiban megelőzte a közepes és kisvárosokét. A nagyvárosok a lakosság egyre nagyobb hányadát szívták föl. A Habsburg Birodalomban és a Balkánon meglehetősen fejletlen volt a városi élet, s a városok elsősorban még mindig a piaci központok voltak. Csak Bécs fejlődött kiugró gyorsasággal: a 19. század elején még alig negyedmilliós lakosság 1910-re 2 millióra növekedett. Ezt a népszaporulat annak tulajdonítható, hogy Bécs óriási vonzerővel rendelkező birodalmi főváros volt (érdekes ugyanakkor, hogy a közszolgálati alkalmazottak a katonasággal együtt sem tettek ki sohasem többet a lakosság 10%-ánál). A Habsburg Birodalom másik nagy városa az egységesített Budapest volt, amelynek három városrésze, a széles Duna két partján egymással szemközt fekvő Óbuda, Buda és Pest 1873-ig közigazgatásilag különálló városokat alkotott. A folyó meredek jobb partján lévő Buda mindenekelőtt kormányzati székhely maradt, a sík bal parton fekvő Pest viszont Magyarország kereskedelmi és ipari központjává fejlődött.[7] A gazdasági növekedéssel szo-

4 Pounds, 1997. 385.p.
5 Clark, 1967. 50.p.
6 Pounds, 1997. 385–386., 390., 392.p.
7 Uo. 407., 415., 417. p.

ros kölcsönhatásban fontos változások mentek végbe az ország lakosságának demográfiai magatartásában. Egyrészt meggyorsult a természetes szaporodás üteme, másrészt megnövekedett a földrajzi és társadalmi mobilitás, s ennek következtében jelentősen átalakult a népesség települési és foglalkozási struktúrája. A 19. század második felében fokozatosan meggyorsult a népesség növekedési üteme. Az átlagos hazai évi növekedési ütem 1787–1869 között 5,5 ezrelék volt, 1850–1857 között 6,2 ezrelék, 1857–1869 között 9,4 ezrelék.[8]

A demográfiai olló hirtelen szétnyílt: 1883–1914 között a természetes szaporodás évi átlaga más 11,3 ezrelék volt, s a 32 évből csak 6 esetben maradt 10 ezrelék alatt, de a 13 ezreléket is csak 3 évben haladta meg. Ez a körülmény arra mutat, hogy a demográfiai átalakulás Magyarországon az európai országok többségétől eltérő, sajátos – de korántsem egyedi – formák között ment végbe. Az átalakulás országos méretekben viszonylag későn indult, s ellentétben Nyugat-Európával, rövid időszakokra zsúfolódott össze. A demográfiai olló az 1880-as évek elején szétnyílt, de nyílása ezután nem szélesedett tovább, hanem mindvégig közepes mértékű maradt. Az átalakulás legfontosabb szakasza – amely a tulajdonképpeni népesedési „robbanást eredményezi – midőn a halálozási arány folyamatos csökkenése mellett a születési arány még egy ideig változatlanul magas szinten marad, nálunk igen rövid időre, alig néhány évre szűkült össze. Már az 1880-as évek második felében kezdetét vette a születési arányszám trendszerű csökkenése, s ettől kezdve a születési és a halálozási görbe nagyjából párhuzamosan haladt lefelé. Az átmenet ennek következtében nem járt olyan hirtelen demográfiai *„robbanással"*, mint Angliában, Németországban, a skandináv országokban, vagy a századfordulón a Balkánon és Oroszországban.[9]

A magyarországi demográfiai modell[10] a 19. század utolsó harmadában sajátos átmeneti típust képviselt. A kelet- és délkelet-európai típusú demográfiai modellhez kapcsolta a magas születési és halálozási arányszám, a nagy csecsemő- és gyermekhalandóság, az általános és korai házasság, s ennek következtében az általános termékenység és a nyers reprodukciós együttható magas értéke. Nyugat- és Közép-Európához állt viszont közel a születéskorlátozás viszonylag korai és általános elterjedtsége, a házas termékenységi mutató és a nettó reprodukciós együttható alacsony, s elég gyors ütemben süllyedő értéke.

A fenti változások az egyes települések népességi módosulásaiban is megfoghatók. A 10 ezer főnél népesebb települések száma 1850–1890 között 53-ról 105-re nőtt, lakosságuk pedig 1,1 millióról 2,7 millióra, vagyis 2 és félszeresére. Ha az általános nemzetközi gyakorlat szerint az 5000 lakosnál népesebb településeket tekintjük városoknak, akkor azt mondhatjuk, hogy az ilyen települések száma Magyarországon 1850–1890 között 177-ről 307-re növekedett, lakosságuk pedig 2 millióról 4 millióra. Az ország lakosságának 1850-ben 17,2%-a, 1890-ben pedig 26,7%-a élt 5000-nél népesebb városokban és községekben.[11] 1850–1890 között azok a városok fejlődtek a leggyorsabb ütemben, amelyek a kiépülő vasúthálózat csomópontjait alkották, vagy pedig az ún. vásárvonalon, azaz különböző gazdasági jellegű vidékek – többnyire az alföldek és a környező hegyvidékek – találkozási vonalán, a Nagy- és Kisalföld szegélyén, a hegyvidékekről az Alföldre vezető folyóvölgyek és a nagyobb medencék kijáratánál feküdtek. A négy évtized alatt több mint megkétszereződött – Budapesten kívül – 5 dunántúli (Pécs, Szombathely, Kaposvár, Zalaegerszeg, Nagykanizsa), 5 felvidéki (Kassa, Nyitra, Losonc, Máramarossziget, Beregszász), 2 dél-magyarországi (Újvidék, Temesvár) és egy erdélyi város (Sepsiszentgyörgy) lakossága.[12]

---

8 Katus, 1979/a 1119.p.
9 Uo. 1122–1123.p.
10 Katus, 1980. 285–286.p.
11 Katus, 1979/a 1128., 1138–1139.p.
12 Uo. 1142.p.

A kiegyezést követő négy évtizedben Magyarország lakossága 13,6 millióról 18,3 – Horvátországgal együtt 15,5 millióról 20,9 – millióra nőtt. A tényleges szaporodás tehát 5,4 millió, az átlagos évi növekedés rátája 0,74% volt. A tényleges szaporodás üteme európai viszonylatban eléggé alacsony, megelőzte Ausztria is (0,82%), még inkább Németország, Anglia, Oroszország; e vonatkozásban Olaszország, Franciaország és Spanyolország maradt el Magyarország mögött. A dualizmus korában következett be a polgárosodás kezdeti szakaszára jellemző demográfiai fordulat: a születések és a halálozások addig enyhén lefelé lejtő, párhuzamos trendvonala meredeken zuhanni kezdett, éspedig a halálozásoké jóval gyorsabban, mint a születéseké. A korszak folyamán a születések aránya 42,5 ezrelékről 34,3-ra, a halálozásoké 34,5-ről 22,7 ezrelékre esett vissza. A világháborúig tartó három évtizedben (1880–1910) a természetes szaporodás évi átlaga 11 ezrelék volt. A korszak folyamán mindegy 1,2 milliónyi vándorlási veszteség csökkentette az ország népszaporulatát. A belső vándorlás fő iránya a város, a népességtömörülési arányeltolódás meghatározó tartalmi jegye az urbanizáció volt. 1910-ben a városi jellegű településen élők számát 4,3 millióra tehetjük, ez pedig már az összlakosság 23,5%-át adja.[13]

Ehhez kapcsolódóan említünk meg egy másik gondolatot az urbanizációról és a népességfejlődésről a 19. század második felében.[14] A falusi populáció növekedési ütemét a városi lakosságé jóval meghaladta. 1871-ben rendezték a városok jogi státuszait. Az addigi szabad királyi városok csak kb. egynegyede nyert törvényhatósági státuszt, kb. 60%-át rendezett tanácsú városnak minősítették, míg hét elvesztette városi jogállását. A nagyobb mezővárosok közül Baját és Hódmezővásárhelyt jelölték törvényhatósági várossá, több mint félszázat (köztük Nagykanizsát) pedig rendezett tanácsúnak nyilvánították. A jogi kategóriáknak ellentmond városunk példája, hiszen a 19. század elejétől fejlődő (kereskedelem, tőkés árutermelés, városi népesség, urbanizáció, Délnyugat-Dunántúl legnagyobb gazdasági központja) település nem nyert önálló törvényhatósági jogot. A vidéki városok sok esetben megőrizték falusias jellegüket, s állami támogatás és befolyás híján a városok kiépítését önerőből kellett sokszor megoldani. Ezekben a városokban a források szűkössége hátrányosan érintette a helyi közegészségügyet, csatornahálózatot, útépítést. A korai vasútépítés és a hozzá kapcsolódó forgalmi növekedés azonban több helyen, így Nagykanizsán is lehetőséget teremtett az urbanizációs lemaradás enyhítésére.

Nagykanizsa népessége a 19. század második felében

A népességszám változása és a természetes szaporodás

A népességszám megállapításához a természetes szaporodás és a vándorlási különbözet értékét kell figyelembe venni. Előbbihez részletes adatok állnak rendelkezésre (születési, halálozási nyers számok és ráták), míg utóbbi esetében csak országos, illetve megyei adatsorok adnak információt a ki-és bevándorlás mértékéről. Először Nagykanizsa és Magyarország értékeit vetjük össze a népességösszeírás-ok alapján, majd a környező népesebb településekével hasonlítjuk össze (a regionalitás irányába elmozdulva). A népesség összetételét (nyelvi, felekezeti, foglalkozási) is fel kívánjuk vázolni, összehasonlítva a 19. század közepét a 19–20. század fordulójával.

[13] Hanák, 1978. 405., 407.p.
[14] Kaposi, 2002. 253-257.p.

Magyarország és Nagykanizsa népességszámának változása 1851–1900 között[15]

	Magyarország				Nagykanizsa			
	Népesség	A	B	C	Népesség	A	B	C
1851	11 554 377	43,3	36,0	7,3	9 543	41	40	1
1859	12 067 183	43,3	36,0	7,3	11 722	41	31	10
1870	13 561 245	41,9	33,9	8,0	15 125	43	36	7
1880	13 728 662	44,0	36,5	7,5	18 398	35	27	8
1890	15 133 494	41,4	32,1	11,3	20 619	28	31	-3
1900	16 838 255	39,2	27,6	11,6	23 978	33	28	5

(A táblázatban az „A" a születési arányszámot, a „B" a halálozási arányszámot, a „C" pedig a természetes szaporodás értékét mutatja.)

Magyarország népessége félévszázad alatt 145%-kal növekedett, míg Nagykanizsáé 251%-kal. Érdemes arra utalni, hogy a megelőző korszakban (1784/87–1848) az országos növekedés értéke 140%, míg Nagykanizsáé 180% volt.[16] A 19. század második felében ennél Nagykanizsára vonatkozóan jelentékenyebb növekedés körvonalazódik. Ugyanakkor eltérő időszakban tapasztalható a legnagyobb növekedés, hiszen Nagykanizsán 1859–1870 között (nagy szerepe volt ebben a Pest-Buda és Nagykanizsa között 1861-ben átadott vasútvonalnak), míg Magyarországon 1880–1890 között volt a legintenzívebb periódus. Az táblázatból az is leolvasható, hogy az 1870-es évek eleji kolerajárvány országosan nagyobb pusztítást okozott, mint Nagykanizsán, ugyanis a növekedésben egy stagnáló periódus látható 1870–1880 között Magyarországon.

A születési és halálozási arányszámok összevetésekor is láthatunk eltéréseket. A demográfiai átmenet Magyarország számsoraiban fedezhető fel. Folyamatosan és intenzívebben csökkent a halálozási ráta (36 ezrelékről 27,6 ezrelékre), mint a születési (43,3 ezrelékről 39,2 ezrelékre), ezért a demográfiai olló kinyílhatott, viszont a korábban említettek miatt csak az 1880-as esztendőktől. A természetes szaporodás mértéke ezzel párhuzamosan a korábbi 7-8 ezrelékről 11 ezrelék fölé emelkedett, s a népességszám növekedése – még ha lassabban is, mint a nyugat- és észak-európai országok hasonló periódusában – intenzívebbé vált. Nagykanizsán ugyanakkor teljesen mást tapasztaltunk. A születési ráta a korszak első felében nem csökkent, hanem növekedett (1851–1870 között 41 ezrelékről 43 ezrelékre), majd azt követően meghaladva az országos értéket 12 ezrelék ponttal, rohamosan süllyedt 1870–1890 között 43 ezrelékről 31 ezrelékre. Ami viszont meglepő, hogy a századfordulóig ismét emelkedni kezdett két ezrelékkel.

A halálozási ráta is az országostól eltérően alakult Nagykanizsán. 1851–1859 között 9 ezrelékes csökkenés *„nyitja ki"* a demográfiai ollót, amely a korszak legnagyobb népességnövekedési értékét eredményezte (a népesség száma 123%-kal nőtt). Könnyen belátható, hogy mégsem ez a periódus eredményezte a népességszám legnagyobb emelkedését, hanem az 1859–1870 közötti, mert a *„bevándorlók"* száma nagyobb mértékű lehetett, mint a neoabszolutizmus időszakában – véleményünk szerint politikai és gazdasági okokból.A halálozási ráta értékei szinte *„hullámoztak"*, s ez jelezheti még az epidémiák erőteljes hatását az ország

[15] A táblázat Magyarországra vonatkozó adatait Katus, 1979/a 1119. és 1123.p. közli, a Nagykanizsára vonatkozó adatok: Népmozgalom 1828–1900. IV. kötet. 120–121., illetve 152–153.p.

[16] Rábavölgyi, 2006.; 125, 144.p.; illetve lásd még: Dányi, 1992.

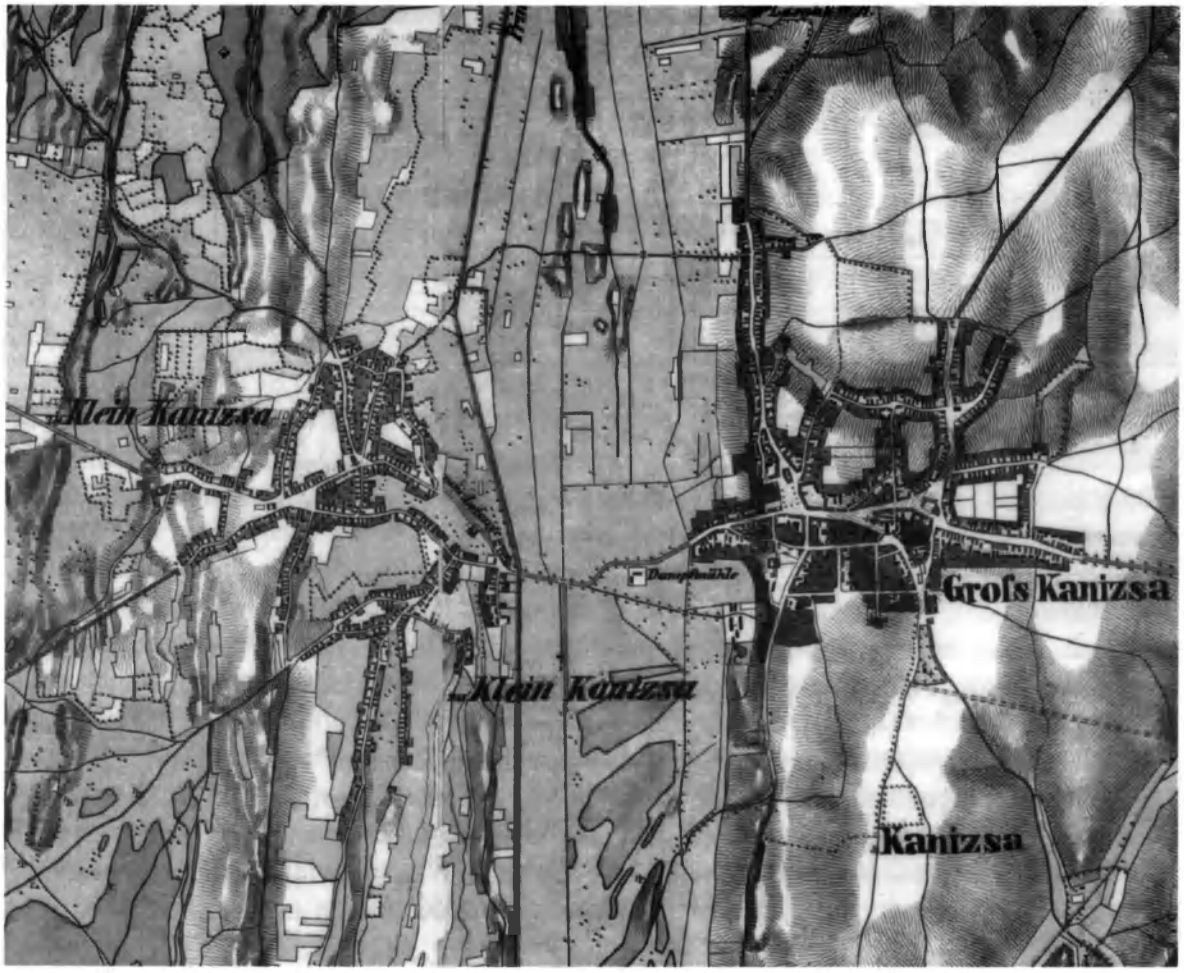

1. kép: Nagy- és Kiskanizsa térképe, 1857–58. A Ferenc császár által elrendelt II. katonai felmérés szelvényei.

egyes régióiban, településein. További eltérő érdekesség, hogy 1890-ben a halálozási ráta meghaladja a születési rátát (31 ezrelék, ill. 28 ezrelék). Hasonló jelenségre csak Kaposvár adatsorában bukkantunk, azzal az eltéréssel, hogy Nagykanizsán ez csak egyetlenegy évben, míg a somogyi megyeszékhelyen 1890–1893 közötti években is tapasztaltunk természetes fogyást.

A természetes szaporodás átlagos értéke Magyarországon 1851–1900 között 8,88 ezrelék, míg Nagykanizsán kb. a fele: 4,66 ezrelék. Itt utalunk Kováts Zoltán azon tanulmányára,[17] amely analógiaként igazolhatja, hogy többek között a Kanizsa környéki települések például Sormás, Zalakaros, Kiskomárom, Zalasárszeg, Galambok, Homokkomárom, Rigyác, Gelsesziget, Szepetnek, Eszteregnye, Zalaszentjakab alacsonyabb (5,59 ezrelék), de a városunkét mégis meghaladó mértékű természetes szaporodása önmagában nem eredményezhette (a bevándorlás keretei között) a jelentősebb népességnövekedést városunkban. Ugyancsak ez a tanulmány közölte azt az adatsort, amely jól mutatja, hogy a megye járásai közül a nagykanizsai (4,48 ezrelék) jóval elmarad pl. a zalaegerszegi (10,45 ezrelék), keszthelyi (8 ezrelék) járásokétól a *„népességfejlődés"* évenkénti mértékeinek tekintetében. Vessük most össze a népességszámának változásait a környező nagyobb településekével 1850–1900 között!

[17] Kováts, 1989. 256., 252–253.p.

Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Keszthely és Kaposvár népessége változásai (1850-1900)[18]

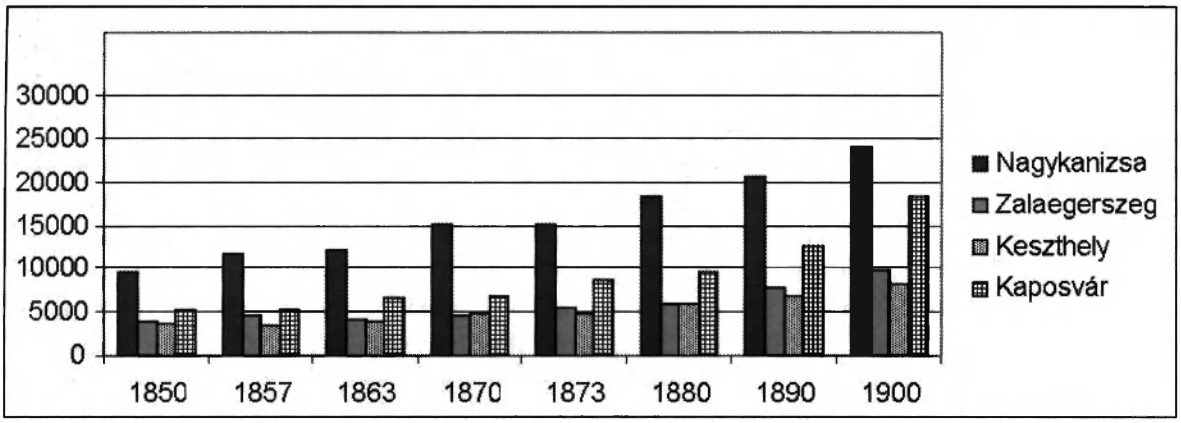

Kétségtelen, hogy igen jelentős eltérések figyelhetők meg már a vizsgált időszak elején, hiszen Nagykanizsa mintegy 10000 fős népessége messze felülmúlta a többi városét. A több mint félszáz esztendő alatt a legnagyobb arányú népességnövekedéssel Kaposvár (345%) büszkélkedhetett, Zalaegerszeg (252%) is erőteljesebb dinamizmust produkált, mint városunk (251%), amely csak Keszthely (220%) értékeit múlta felül. A népességszám éves növekedési ütemeit áttekintve is egyértelmű, hogy e tekintetben is Kaposvár (2,45%) emelkedett a többi település fölé a 19. század második felében, mögötte Zalaegerszeg (1,83%), Nagykanizsa (1,82%) és Keszthely (1,56%) következett.Ha a korszakot kisebb periódusokban tekintjük át, akkor Kaposvár a 19. század utolsó évtizedében (3,45%), a zalai városok pedig jóval korábban (Zalaegerszeg (2,08%) és Nagykanizsa (2,32%) 1850-1870 között), míg Keszthely egy évtizeddel később növekedett a legdinamikusabban évente. A népességszám nagysága viszont a korszakban Nagykanizsán a legmagasabb, még a századfordulón is (23 978 fő). Ez azt igazolhatja, hogy a 19. század végén városunk még mindig a régió legmeghatározóbb települése volt. Igaz viszont az is, hogy a környező települések népességszámának változása kevésbé volt ingadozó.

A természetes szaporodás átlagértéke 1869-1900 között Kaposvárott (2,5 ezrelék) volt a legalacsonyabb. Az országos átlag (5,75 ezrelék), Nagykanizsán (4,5 ezrelék) ennél kevesebb. Az oszlopdiagramokról jól leolvashatóak az egyes városok sajátosságai. Kaposvárott 1880-ban (negatív rekord a 4 ezrelékes fogyás) és 1890-ban is természetes fogyást tapasztalhatunk.

A házasságkötések, születések, halálozások

Lehetőségünk van arra is, hogy a népesség számának változását befolyásoló tényezők (házasságkötések, születések, halálozások száma) fontosabb vonásait bemutassuk. A ki- és bevándorlásról megyei adatok állnak rendelkezésünkre.[19] Ezek alapján azt látjuk, hogy Somogyban is és Zalában is az elvándorlás mértéke igen magas, 1890 és 1910 között 30-50%, míg az odavándorlás Somogy megyében 20-30%, Zalában viszont csak 10-20%. A vándorlási különbözet Zalában magasabb 20-30%, Somogyban viszont csak 10-20%. Az elvándorlás mértékei hasonló adatokat eredményeznek mind a dél-, mind a nyugat-dunántúli megyékben, az odavándorlás mértéke viszont eltér, hiszen a déli megyék értékei magasabbak, mint a nyugatiaké. A jelenség korrelál a településszerkezettel, a földterületek eltartó képességével.

[18] Népszámlálás, 1850-1857. 149., 152., 158.p.; Népszámlálás, 1881. 364., 367., 377.p.; Népszámlálás, 1900. 1. kötet, 118-119.p.; 166-167.p.; 178-179.p.; 234-337.p.; 354-357.p.

[19] Hanák, 1978. 408-409.p.

Nagykanizsa adatbázisából néhány jellegzetességet emelünk ki a teljesség igénye nélkül. 1848–1900 között csak kilenc esztendőben haladta a meg a halálozások száma a születésekét, amelyek a forradalom és szabadságharc, az azt követő megtorlások (1848–1849), valamint a kolera-járványok időszakaiban (1854–1855; 1872–1873) mutathatók ki. A legtöbb haláleset 1855-ben évben történt (851 fő), s ekkor érte el mélypontját a természetes fogyás értéke (407 fős veszteség). A legkevesebb temetés az 1851-ben történt (330 fő). A legtöbb gyermek 1900-ban született (806 fő), viszont érdekes lehet, hogy éppen az utolsó nagy kolera-járvány idején (1873) emelkedett hétszáz fő fölé a születések száma (712 fő), s utána csak 1896-ban emelkedett a születések száma újból 700 fő fölé (747 fő). A legkevesebb gyermek viszont 1854-ben született (392 fő). Az 1858-as, 1862-es és 1890-es esztendőkben mért természetes fogyás okaira nem derült fény, s a szakirodalomban sem találtunk analógiákat.

A legtöbb házasságot 1900-ban kötötték (226 alkalom), míg a legkevesebbet 1849-ben (66 alkalom). Érdekesség ugyanakkor, hogy a házasságkötések és a születések száma menynyire nincs összhangban. A házasságkötések után nem születtek azonnal gyermekek, vagy legalábbis a következő esztendőkben ez nem mutatkozik az adatokban. Így például 1863-ban 127 pár lépett frigyre, 1864-ben csak 122. 1864-ben mégis kevesebb gyermek született (556 fő), mint 1865-ben (571 fő).

2. kép: A Déli Vasúti emlékoszlop - 19. század eleji síremlékekkel körülvéve - az izraelita temetőben

Nagykanizsa népesedési adatai 1848–1900 között[20]

	Népességszám	Házasságkötések	Születések	Halálozások	Term. sz./f.
1848	9 891	102	417	**501**	**-84**
1849		66	431	**698**	**-267**
1850	9 543	115	395	384	11
1851		104	509	330	179
1852		133	479	354	125
1853		84	485	391	94
1854		102	392	**396**	**-4**
1855		101	444	**851**	**-407**
1856		115	473	383	90
1857	11 722	76	485	368	117
1858		69	459	**639**	**-180**
1859		63	534	476	58
1860		87	492	410	82
1861		164	588	489	99
1862		124	423	**450**	**-27**
1863		127	607	489	118
1864		122	556	456	100
1865		132	571	392	179
1866		105	568	534	34
1867		144	589	458	131
1868		135	587	512	75
1869		161	599	490	109
1870	15 125	152	654	548	106
1871		126	650	496	154
1872		194	620	**643**	**-23**
1873		156	712	**768**	**-56**
1874		165	670	577	93
1875		127	665	507	158
1876		141	686	461	225
1877		122	631	520	111
1878		165	643	497	146
1879		143	651	457	194
1880	18 398	129	636	499	137
1881		112	554	416	138
1882		153	627	519	108
1883		143	629	514	115
1884		150	677	518	159
1885		164	618	469	149
1886		143	636	423	213
1887		136	643	438	205
1888		161	671	516	155
1889		154	653	462	191
1890	20 619	139	585	649	**-64**
1891		128	652	561	91
1892		173	589	576	23
1893		152	666	522	144
1894		137	668	541	127
1895		180	655	563	92
1896		177	747	623	124
1897		210	750	606	144
1898		196	836	590	246
1899		198	829	643	186
1900	23 978	226	806	677	129

[20] Népmozgalom, 1828–1900. IV. kötet. 120–121., 136–137., 152–153.p. (Term. sz/f. = Természetes szaporodás vagy fogyás száma.)

A következő grafikon azt érzékelteti, hogy a nyers születési és halálozási számok alapján mely időszakokban adódott lehetőség a népesség nagyobb arányú növekedéséhez. Ez a két periódus az 1874–1881 és az 1881–1890 közötti.

Nyers születési és halálozási számok Nagykanizsán (1848–1900)[21]

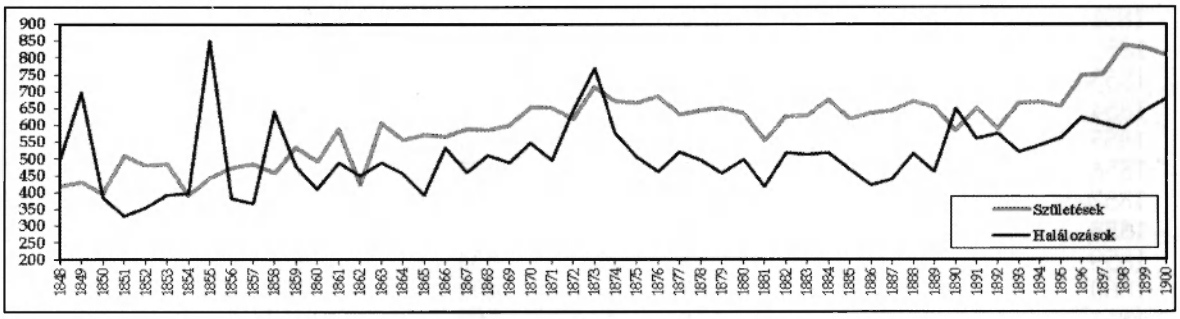

Zalaegerszeg hasonló jellegű adatsorából kimutatható, hogy a járványok hosszabb ideig éreztették hatásukat (1853–1856, illetve 1872–1874), mint Nagykanizsán. A születések száma 1900-ban volt a legmagasabb (520 fő), míg a legalacsonyabb értéket 1854-ben rögzítették (211 fő). A halálozások száma 1855-ben emelkedett a legmagasabbra (540 fő), míg a legalacsonyabb értéket 1857-ben regisztrálták (200 fő). Keszthely adataiból az derül ki, hogy 51 év alatt mindössze 5 esztendőben haladta meg a halálozások száma a születésekét. A legnagyobb veszteség 1855-re datálható (591 fő), s ekkor rögzítették a legmagasabb természetes fogyás értékét is (290 fő). A legtöbb gyermek az 1880-as évek második felében látta meg a napvilágot (1887-ben 461 fő). A századfordulóra a születések száma jelentősen csökkent. Keszthelyen láthatjuk egyedül azt, hogy a születések és a halálozások száma is egyaránt intenzíven csökken. Ehhez hasonlót egyik város esetében sem tapasztaltunk. Kaposvár adatai a *„legfeketébbek"*. 1848–1900 között mindösszesen 26 esztendőben emelkedett a halálozások száma a születéseké fölé. Egyedül a somogyi megyeszékhely számsoraiban tapasztalható az, hogy a születések számértéke a 19. század közepétől a századfordulóig több mint kétszeresére változott (300 főről 731 főre). A település funkciórendszere nagymértékben átalakult, hiszen Somogy székhelyeként politikai, gazdasági, kulturális központtá fejlődött.[22]

A népesség nyelvi, vallási, kor, nem és foglalkozás szerinti megoszlása

Kövessük nyomon a kanizsai népesség nemek szerinti, nyelvi és felekezeti, megoszlását a 19. század második felében, valamint a népesség foglalkozás szerinti tagolódását a vizsgált korszak végén, 1900-ban!

Az 1848-ban készült nem nemesi összeírás alapján a városunkban több férfi élt (51%), mint nő.[23] A vallás szerinti megoszlás egyértelmű katolikus dominanciát mutatott, bár csak a férfiak vallásfelekezeti számát tudhatjuk pontosan, ami mintegy 80%-ra becsülhetünk. A többi felekezet (izraelita, református, görögkeleti, evangélikus) mintegy 20%-ot tehetett ki összesen. Közülük az izraeliták száma volt a legmagasabb (1848-ban a mintegy 11 000

21 Népmozgalom, 1828-1900. IV. kötet. 121–122., 152–153.p.

22 A vizsgált települések népességszámában gyakran a városhoz közel fekvő puszták lakosságát is beszámították. Kaposvár esetében Fészerlak, Répás, Zarany, Ujpuszta, Kis-Iván puszták, Nagykanizsa esetében Sáncz, Keszthely esetében pedig Fenék- és Újmajor puszták lakosai kerültek így be. Az adatok: Népmozgalom, 1828–1900. II. kötet. 116–159.p.; illetve Népmozgalom, 1828–1900. IV. kötet. 46–153.p.

23 MNL ZML IV.1.H. Zala megye nem nemes népességének összeírása. Kapornaki járás. 2. doboz 1805–1846.

fős népességből 1700 fő).[24] A számítások szerint körülbelül 10% felekezeti hovatartozásáról nem ismerünk bizonyítható adatokat.

Negyven évvel később, 1881-ben a római katolikusok aránya 82%-ra emelkedett, ugyanakkor a többi felekezet összesen a népesség 18%-át tette ki. Sokszínűbbé vált ellenben a közösség a század közepéhez viszonyítva, hiszen éltek már görög katolikusok (3 fő), evangélikusok (174 fő), sőt unitáriusok is (1 fő) a városunkban. Az izraeliták részaránya 1881-ben 15,6% lehetett, ugyanakkor népességszámuk megduplázódott. A felekezeti megoszlás tekintetében azonosság figyelhető meg Zala megye vizsgált településein. Mindenütt az izraeliták alkották a legnagyobb arányú vallási kisebbséget (Keszthely mezőváros: 15,8%; Keszthely polgárváros: 6,2%; Zalaegerszeg: 15,5%). Ebből adódóan egyre fontosabb szerephez jutottak – nemcsak egyházi szempontból – az izraelita hitközségek.

A nyelvi megoszlás – hasonlóan a felekezetihez – 1881-ben homogenitást mutatott, ugyanis a népesség 87,6%-a magyar ajkú. Ez világosan utal arra, hogy a nagy 18. századi német bevándorlás, valamint 19. század első felében végbement külföldi vállalkozói betelepedés németnyelvi dominanciája véget ért. A helyi lakosság egyre inkább elmagyarosodott. A magyaron kívül elsősorban a németet beszélték legtöbben 1246 fő (6,8%), majd a horvát-szerbet 263 fő (1,4%) következett. Ez különösen akkor érdekes, ha felidézzük, hogy Nagykanizsán a 18. század végén a bíróválasztás fontos kritériuma volt, hogy az magyarul, németül és délszlávul egyaránt tudott.[25] Az egyéb hazai nyelvűek és a külföldi nyelvűek együttesen 224 főt tettek ki (1,2%). Az írni és olvasni tudók aránya az össznépességen belül 48% volt.

A társadalmi egyensúly beállt, amit jól mutat, hogy 1900-ban a felekezeti hovatartozás arányai nem változtak. Megmaradt a római katolikus többség (81%). Az evangélikusok száma duplájára emelkedett, azonban így is csak a népesség 1,4%-át alkották. A reformátusok száma 185%-kal nőtt, a társadalomnak hasonló nagyságú szegmensét képezték, mint az ágostaiak. Legdinamikusabban görög-katolikusok és az unitáriusok gyarapodtak. Az izraeliták húsz esztendő alatt 778 fős növekedést regisztrálhattak, arányuk 15,2% volt. A századfordulóra az elmagyarosodás – párhuzamosan a többi zalai várossal – tovább erősödött. Zala megyében a népesség 95–98%-a vallotta magát magyarnak, Nagykanizsán 22 800 fő (95%). A városban a német nyelvűek száma a felére esett vissza (612 fő), míg a horvát-szerbeké majdnem másfélszeresére nőtt (380 fő). A társadalom 98%-a tudott beszélni magyarul. 1881–1900 között az írni-olvasni tudók száma emelkedett, s így a népesség 66%-a *„tintavetés és betűolvasás"* tudományát. A tankötelezettség bevezetése láthatóan megváltoztatta nemcsak a nagykanizsai, hanem a zalai megyei viszonyokat is.

A nemek szerinti megoszlás értékeit nézve a 19. század közepéhez viszonyítva a nők kerültek többségbe (11919 férfi; 12059 nő). A népesség kor szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a legtöbben a 20–39 év közöttiek voltak (32,3%), többen, mint 0–14 év közöttiek együttesen (30%). A 40–59 évesek a népesség 19%-át tették ki. Számításaink szerint a 15–19 évesek kohorsza (10%) közel ugyanolyan nagyságrendű, mint a legidősebb korosztályé (60 év felettiek), amely a népesség 8%-át tették ki. A 19. század végén tehát a népesség meghatározó részének a felnőtt korúak (a nyugdíjasokat kivéve) számítottak, a fiatalok csak a népesség 40%-át adták. Szakszerűbben megfogalmazva: az eltartók és eltartottak aránya kedvező képet mutat, ami elősegítette a gazdasági növekedés lehetőségét. Az 1886–1888 között született gyermekek között Nagykanizsán öt gyermek közül négy érte meg a pubertáskort, Zalaegerszegen azonban csak ötből kettő, Keszthelyen viszont csak minden második, míg Kaposvárott a megszülettek 10%-a nem tölthette be a 12–14. életévét. A különböző adatok-

[24] Kaposi, 2009/a 258.p.
[25] Kaposi, 2009/a 370.p.

ban nagy szerepe lehetett a higiénés viszonyoknak, a fertőzőbetegségeknek, (himlő, tífusz, kolera), és az orvosi és betegellátói szakemberhiánynak.

Végül vessünk egy pillantást a foglalkozás szerinti megoszlásra összehasonlítva a nagykanizsai és a zalaegerszegi viszonyokat.[26] A két városban a keresők és eltartottak aránya szinte teljesen megegyezett. A mezőgazdaságból és az őstermelésből élő keresők városunkban a kereső népesség 20,1%-a, a megyeszékhelyen 14,7%-a, de ezen értékek is csak fele akkorák, mint az országosak. Magyarázhatja a magasabb kanizsai arányt a város jóval nagyobb földterülete, főleg a kiskanizsai agrárnépesség. Az iparban dolgozók Nagykanizsán 25,8%-ot tettek ki, ugyanakkor a megyeszékhelyen minden harmadik kereső valamilyen iparágból élt. Az adatok ugyan nem mutatják, de tudhatjuk a szakirodalomból, hogy Nagykanizsán a századforduló idején már a gyáripar kialakulását láthatjuk, míg a zalaegerszegi ipar inkább a hagyományos kisipar szervezeti keretei között működött.[27] Nagykanizsa kereskedő város volt, fejlett hitelélettel, így nem véletlen e téren a magasabb foglalkozási aránya (8,7%; 7,7%), s ugyanez érvényes a közlekedésre is, ahol a keresők majdnem 7,5%-a ebből kereste a kenyerét, míg Zalaegerszegen csak 3%. A megyeszékhely több közszolgálatot látott el (megyei közigazgatási intézmények), mint a rendezett tanácsú városunk (10%; 5,1%). Az intenzív laktanyaépítéseknek megfelelően a katonák száma Nagykanizsán jóval magasabb volt, mint Zalaegerszegen. A statisztikai adatok jól érzékeltetik, hogy a gazdaság szerkezeti átalakulása megkezdődött, folyamatban van. A mezőgazdaság lassan háttérbe szorult, helyét a különböző iparágak (a szekunder szektor), illetve a kereskedelem, közlekedés (a tercier szektor) foglalta el. A 19. század elején megkezdődött változások sorozata jelentős társadalmi átrétegződést eredményezett.

A 19. század második felében Nagykanizsa szerepe megerősödött a délnyugat-dunántúli régióban. Kihasználva azokat a térszerkezeti változásokat, melyek a 18–19. század fordulójától adódtak,[28] előnyére fordítva a modern közlekedés lehetőségeit, a kereskedelmi és pénzügyi életben meghatározó szerepet játszva centrális helyzetbe került.[29] A város népességnövekedési üteme elmaradt a szomszédos városokétól (kivétel Keszthely), mégis a régió legnépesebb városa marad. A demográfiai átmenet országos jellemzői egyik településen sem igazolhatóak az 1880-as évektől,[30] ennek csak bizonyos időszakokban láthattuk jeleit (például Kanizsán 1870–1880 között). Még mindig előfordult (bár egyre ritkábban) – szinte

3. kép: Nagykanizsa látképe Kiskanizsa felől a 20. század elején

[26] Lásd: Kerecsényi, 1985. 107.p.
[27] Lásd: Kaposi, 2012/c.
[28] Kaposi, 1997. 63–72.p.
[29] Halász, 1997. 149–154.p.
[30] Kivéve Keszthelyt.

középkori demográfiai sajátosságokat felidézve –, hogy a halálozások száma meghaladja a születésekét. A nyelvi és felekezeti megoszlás szerint a 19. század végére homogén közösségek jönnek létre, amelyekben jelen volt a *„sokszínűség"*, viszont a magyarok és a római katolikusok döntő többségben voltak. A 19–20. század fordulóján a Nagykanizsa meg tudta őrizni meghatározó gazdasági, kereskedelmi, pénzügyi előkelő pozícióját. Az első világháború és következményei azonban megváltoztatták a 19. század végén kialakult helyzetet.[31]

A háborús veszteségek és az 1920-as évek népmozgalmi változásai[32]

Láthattuk az eddigiek során, hogy Nagykanizsa népessége a 19. század második felében jelentős növekedésnek indult: 1869 és 1910 között a településünk népességszáma 15 125 főről 26 524 főre emelkedett.[33] Az 1910–20 közötti korszak demográfiai szempontból igen mozgalmas volt, s egyben érdekes változásokat eredményezett. Egyrészt 1914 után, a négy és fél évig tartó háborúban jelentős létszámú nagykanizsai népesség pusztult el. Bár teljesen biztos adatok erre vonatkozóan nem állnak rendelkezésre, szakirodalmi és statisztikai források és adatok alapján úgy becsülhetjük, hogy a szűken vett város népességvesztesége (ami főleg az olasz és az orosz fronton való katonai csatározások eredménye) mintegy 1100–1300 fő lehetett.[34] A veszteségben jelentős részt tett ki a magyar államhatárokon túl (Kárpátok) harcoló 48. gyalogezred, amelyet az 1916-os orosz offenzíva a Szeret folyó partján nagyrészt felmorzsolt.[35] A korabeli történeti szakirodalom és a hazai, erősen militarizált és szélsőséges közhangulat mind a 48. gyalogezred, mind a hasonlóan, az orosz, később az olasz fronton harcoló 20. honvéd gyalogezred katonáit hősöknek tekintette. Hősies helytállásuk emlékére később Nagykanizsán szobrot is emeltek.[36]

Értelemszerű, hogy háború elsődlegesen a munkaképes férfi lakosságot rostálta meg. Az is tény ugyanakkor, hogy a városba 1915-től kezdve hatalmas tömegű menekült érkezett, illetve a Déli Vasút mentén felépített katonai kórház is nagy tömegű sebesültet látott el, ami együttesen több ezer emberrel növelte a város létszámát.[37] A háború során a környező településekről sokan költöztek be a városba, ami megint csak növelte a népességet. A beköltözések következtében egyes adatok szerint 1918 vége és a 1920 eleje között 8000 fővel nőtt a városi népesség.[38] Ugyanakkor 1919–20 során, a bizonytalan gazdasági helyzetben sokan távoztak is. A távozók között munkanélküliek és vállalkozók egyaránt voltak. Mindezek alapján nem meglepetés, hogy a háború utáni első népszámlálás alkalmával a korábbiakhoz képest jelentős népességnövekedést regisztrálhatunk: 1920-ban Nagykanizsa lakossága 30 037 fő volt, ami az 1910-es értéket 3500 fővel múlja felül. Hogy mennyire nem szerves demográfiai fejlődés eredménye a növekedés, jól mutatja, hogy ezt követően a második világháború kezdetéig már alig változott a város népessége. A rendkívül szerény növekedés hatására 1941-ben 31 604 főt regisztráltak az összeírok.[39] Trianon miatt a város

31 Beluszky, 1999. 142.p.

32 Zalai Közlöny, 1921. január 12.A születési és halálozási adatok Nagykanizsára vonatkozó értékeit a Nagykanizsán születettek és elhaltak számaként kell értelmezni. Az állandó lakhelyüket ebből a bázisból megállapítani nem tudjuk.

33 Népszámlálás, 1910 és 1920. adatai alapján.

34 Zalai Közlöny, 1918. október 27.; Lásd Kaposi Zoltán városgazdálkodásról szóló tanulmányát jelen kötetben.

35 Barbarits, 1929. 229.p.

36 A szoborállításhoz lásd a kötetben Kostyál László tanulmányát.

37 Barbarits, 1929. 224.p.

38 Zalai Közlöny, 1920. február 1.

39 Népszámlálás, 1941. 2. kötet, 164.p.

4. kép: A városi köztemető részlete a két világháború közötti időszakból származó sírkövekkel

természetes és az időközben megváltozott regionális és politikai-közigazgatási határai a korábbi előnyös feltételeket nem biztosították.

Lehetőség van arra, hogy megállapítsuk Nagy-és Kiskanizsa népességének éves növekedési aránya 1863 és 1930 között miben is különbözött. A népszámlálások csak 1863-ig biztosítják az összehasonlítás lehetőségét a két városrész között, ami után csak az 1930. évi népszámlálás rendelkezi a két városrészre vonatkozó bontott adatokkal.[40] Nagykanizsán 1863-ban 8773 főt regisztráltak (Sáncz-puszta 92 lakosa nélkül), ugyanakkor Kiskanizsán 3402 fő élt. 1930-ra Nagykanizsa népessége 23042 főre, Kiskanizsáé pedig 7347 főre növekedett. Az éves növekedési ütem a keleti városrészben 14,2%, míg a nyugati városrészben 11,38% volt. A majd három százalékos különbség eredményeként előbbi településrészen a népesség 2,63-szorosára, míg utóbbiban csak 2,16-szorosára emelkedett. A gazdasági szerkezet átalakulása is szerepet játszott, hogy Nagykanizsa nagyobb ütemű növekedést mutat. A feldolgozó iparágak, valamint a közlekedés, oktatás, egészségügy, pénzügyi élet alternatívái stb. élénkülése fokozatosan háttérbe szorították az élelmiszertermeléssel foglalkozók megélhetési lehetőségeit.

A világháború vérveszteségeinek pótlása – mind anyagi, mind emberi értelemben – valamennyi egykori hadviselő ország számára megfogalmazott célkitűzés. A helyi lapban, a Zalai Közlönyben megjelent vezércikk is csatlakozott a témához.[41] A cikkíró felhívta a figyelmet a gyermekáldás fontosságára, azonban a szóbeli támogatás (egyházak, orvosok) mellett hiányolta a feltételek biztosítását. Véleménye szerint gazdasági támogatás nélkül (lakás, bútor, kelengye) a népszaporodás *„akadályozott"*. Két feltétel megteremtését látta meghatározónak: a halandóság népegészségügyi rendszabályokkal történő csökkentése és a születések számának növelése. Mindezek mellett hangsúlyozta a kivándorlás megakadályozását, a vidékiek városokban történő tömeges letelepedésének, valamint a bevándorlás/visszavándorlás elősegítését. Kiemelte a megélhetés könnyebbé tételét, nyomatékosította az egyéni takarékosságra törekvő nevelést. Magasabb kezdő fizetésekkel ösztönözni kívánta

[40] Népszámlálás, 1850–57. 158., 152.p.; Népszámlálás, 1930. I. rész.
[41] Zalai Közlöny, 1921. január 12.

a családalapítási kedvet. A gyermeknevelés olcsóbbá tétele mellett a lakáskörülmények javítását is szükségesnek tartotta.

Négy nappal később az 1920-as esztendő népességstatisztikai eredményeit közölte a helyi sajtóorgánum[42] *„Nagykanizsa népesedése az 1920. évben"* címmel. Az alcím felkelhette az olvasó érdeklődését: *„Kedvezők a szaporodási viszonyok. – A születések és a házasságok száma csaknem elérte a békeévek számát."*[43]A nagykanizsai állami anyakönyvi hivatalban az adott évben 794 fő születését jelentették be (393 fiú és 401 leány). A fiúk közül 327 római katolikus, 3 református, 5 evangélikus, 23 izraelita és 1 görög katolikus felekezetű volt. 23 fő halva született, 11 fő pedig *„külföldi honos"* gyermekeként. A leányok közül 348 római katolikus, 3 református, 4 evangélikus, 26 izraelita, 5 külföldi honos, 25 pedig halva született. Ikerszülés 10 esetben történt, 14 fiú és 6 leány jött világra. 727 fő halálesetét jelentették 1920-ban. Ugyanebben az évben 648 római katolikus, 52 izraelita, 9 református, 11 evangélikus, 2 görög katolikus és 5 görög-keleti vallású temetéséről gondoskodtak. 304 pár kötött házasságot kötöttek, amely érték jóval elmarad a háború előtti évek átlagánál.[44]

A házasságok felekezeti megoszlását is közölte a lap. 246 pár római katolikus, 27 pár izraelita, 3 esetben a vőlegény római katolikus, a menyasszony izraelita, 4 esetben a vőlegény izraelita s a menyasszony római katolikus, 24 más vegyes házasság fordult még elő. A cikk írójának véleménye szerint a népszaporodási viszonyok jóval kedvezőbbek a háborús öt esztendő statisztikájánál, a születések száma 25%-kal javult a háború alatti számokhoz mérten, a házasságok száma csaknem 40–50%-kal emelkedett. A természetes szaporodás mértékét nem adták meg. Ennek értékét csak közvetve tudjuk meghatározni, mert a ki- és bevándorlás adatait nem ismerjük. Mindenestre úgy tűnik, hogy ekkor 67 fővel gyarapodott a város népessége. Nagykanizsán 1920–21-ben 30416 fő élt.[45] A születési ráta 2,6%, míg a halálozási 2,4%, így a természetes szaporodás értéke 0,2%. A cikkben megfogalmazottak a nagykanizsai viszonyok közepette nem érvényesültek.

A helyi sajtó élénk figyelemmel kísérte a demográfiai változásokat. A Zalai Közlöny 1922. február 5-én megjelent számában az *„Anyakönyvi hírek"* rovatban részletes információkat találtunk a demográfiai állapotokra vonatkozóan.[46] A lapban egy hét anyakönyvi bejegyzéseit tették közzé (1922. január 29. – 1922. február 5.). A születések száma (8 fiú, 7 leány), a házasságot kötöttek neve és a férj foglalkozása (pl. Gozdán Antal államrendőr Bükl Juliannával, Juhász István tárházi munkás Magyar Teréziával stb.), az elhalálozottak neve, kora, férfiaknál a foglalkozása, a halál oka (pl. Kránicz József 75 éves földműves szervi szívbaj, özv. Horváth Józsefné Lanovics Borbála 83 éves tüdőlob, Gerócs Mária 16 éves tüdőgümőkór stb.) olvasható. A halálokok között (20 fő) a tüdőbetegségek a leggyakoribbak (10 fő), a legkülönbözőbb korosztályokat támadták meg (pl. 1 hónapos, 5 hónapos, 10 éves, 39 éves, 69 éves stb.). Bár egy hét adataiból nem lehet hosszú távra következtetni, a szerény növekedés elvitathatatlan.

A következő, a népmozgalomra fényt derítő példát az 1924. évből említjük.[47] A kimutatás szerint 1 év alatt 592 gyermek született, 66-tal kevesebb, mint 1923-ban. Érdekesség, hogy a nemek aránya ugyanakkora volt, 296–296 fiú és leány. Az újszülöttek közül 543 katolikus (270 fiú és 273 leány), 6 evangélikus (3 fiú és 3 leány), 8 református (7 fiú és 1 le-

42 Zalai Közlöny, 1921. január 16.

43 MNL ZML Magyar Szociológiai Intézet községi adatgyűjteménye. Nagykanizsa. A természetes szaporodás Nagykanizsán 1901–1910. 1908 és 1910 között az élveszületések száma 845, 838 és 839 fő volt.

44 Uo. 1901–1910 között átlagosan évi 818 házasságot regisztráltak.

45 Barbarits, 1929. 315.p. A szerző nem utal forrásra, így a statisztikai mutatót fogjuk figyelembe venni.

46 Zalai Közlöny, 1922. február 5.

47 Zalai Közlöny, 1925. január 1. Zieger Ferenc állami anyakönyvvezető helyettes nyújtott segítséget a cikk megírásához.

ány), 35 izraelita (14 fiú és 21 leány). Érdekesség, hogy 1 mohamedán újszülött is szerepel a kimutatásban. (Itt jegyezzük meg, hogy az 1930-as népszámlálási adatok között szerepelt 13 fő egyéb vallású, így – ha a gyermekbetegségek nem vitték el – a mohamedán vallást is beleértheljük az *„egyéb"* vallások közé.). Halva született 6 fiú és 11 leány. Ikerszülés 8 esetben történt (11 fiú és 5 leány). Házasságon kívüli születést 52 alkalommal jegyeztek fel (21 fiú és 31 leány). Ez az adat utal a társas kapcsolatok összetettségére, bonyolultságára. A házasságkötések száma 245 (16-tal kevesebb, mint 1923-ban) volt. 1920-hoz viszonyítva pedig 59-cel. A házasulandók – igazodva az évszakok időjárási viszonyaihoz és munkatevékenységeihez – az év első három, illetve utolsó négy hónapját választják időpontul. A válások száma (34) az 1923. évihez (11) viszonyítva háromszorosára növekedett.

Ez utóbbihoz kapcsolódik az 1925. évi cikk, amely a válások módjairól, okairól *„Válópörök a mult évben"* címmel jelent meg.[48] Az adott esztendőben a nagykanizsai törvényszék területén 85 házasságbontó kérelmet adtak be, amelyek közül 52-őt jogerős bírói ítélettel bontottak fel. Ebben az időben Nagykanizsára – az ország más területeihez viszonyítva – a válások alacsony száma volt jellemző. 27 esetben az asszony, 24 esetben pedig a férj adta be a válókeresetet, míg egy esetben a királyi ügyészség kérte a bontást. Ez utóbbinál a kettős házasság (bigámia) esete forgott fenn. A fennmaradó 33 esetben még nem történt bírói határozat. Az asszonyok által beadott válókeresetekből a bíróság 14 alkalommal a H.T. 77.§-a alapján (*„hűtlen elhagyás"*), míg a H.T. 80.§-a alapján (*„a házastársi kötelezettségek szándékos magaviselet által súlyosan megsértve"*) 10 alkalommal mondta ki a válást. A férjek által beadottak keresetek aránya a fent említett törvényi hivatkozásokkal 16, illetve 11 alkalom. Érdekes ugyanakkor, hogy a foglalkozás szerint a váló házastársak a földműves, kisgazda, munkás és iparos rétegből kerültek ki, márpedig a földművesek alapvetően római katolikusok voltak. A hivatalnokok és a középosztály sorain belül ritkábban fordultak elő a válások, holott előzetes várakozásunk pont az lett volna, hogy a társadalom mobilabb rétegei esetén nagyobbak a válási arányok.

Fontos népmozgalmi sajátosságra utal a Zalai Közlöny 1927. január 4-én megjelent száma.[49] A cikk az anyakönyvi adatok mellett a halandósággal foglalkozott. *„Minden ötödik csecsemő meghal a nagykanizsai ujszülöttek közül"*. (Ez esetben fel kell hívnunk tanulmányunk korábbi fejezetében tett megállapításra a figyelmet, miszerint a 19. század második felében is hasonlót láthattunk, vagyis érdemi előrelépés ez ügyben nem történt.) Az alcím: *„A népegészségügy fontos feladatok elé állítja a város vezetőségét Egy év alatt 14 százalékos emelkedést mutat a csecsemőhalandóság"*. A szerény népességnövekedést mutatja az 1926. évben a 140 fős többlet (665 gyermek született és 525 volt a halálozások száma).[50] A vallás szerinti megoszlás a következő: 621 római katolikus (329 fiú és 292 leány), 9 evangélikus (3 fiú és 6 leány), 9 református (5 fiú és 4 leány), 23 izraelita (10 fiú és 23 leány), 2 mohamedán (1 fiú és 1 leány) és 1 görög katolikus fiúgyermek. Az összetételből, s a korábbi adatokból is világosan látszik a zsidóság arányának csökkenése: az 1919–20 körüli zsidóüldözések, 1920-as évek erős antiszemitizmusa, a numerus clausus, s egyáltalán a zsidókkal szemben mesterségesen gerjesztett politikai közhangulat hatásaképpen az izraeliták száma csökkenésnek indult a városban, ami a születési adatokban világosan látszik.[51]

Nagykanizsán 1926-ban egy év alatt a férfiak száma 116-tal, s a nőké 93-mal gyarapodott (354 fiú született és 238 férfi hunyt el; 311 leány született és 218 nő hunyt el). A halva születések számát 30 főben (17 fiú és 13 leány) adták meg. Ikerszülés 12 esetben fordult

48 Zalai Közlöny, 1926. január 3. Az adatok hitelességét biztosítja, hogy azok Székács Pál királyi törvényszéki elnöktől származnak, ez alapján íródott a cikk.

49 Zalai Közlöny, 1927. január 4.

50 A cikkben 130 fő szerepelt.

51 Lásd ehhez: Paksy, 2013. tanulmányát.

elő, amelyek közül egy hármas szülés volt (17 fiú és 8 leány). A házasságon kívül született gyermekek száma – a korábbi mérésnél – lényegesen nagyobb értéket mutatott: 47 fiú és 32 leány, ami a születések számának 12,5%-a. A magas szám mögött a születésszabályozás problematikája körvonalazódik. A csecsemők között nagyon magas halandósági rátát mértek. Egy éves korig 116 gyermek halt meg (17,29%). A házasságkötések száma 236 volt – csökkenő tendencia az 1920-as évek közepén. 1926-ban 28 alkalommal mondta ki a bíróság a válást. Lassú népesség növekedés tapasztalható tehát városunkban.

Az 1920-as évek népmozgalmi változásainak bemutatását zárjuk az 1928. évi adatok ismertetésével. Forrásunk a Zalai Közlöny 1929. január 3-án megjelent számában *„Születések, halálozások, esküvők"*[52] címmel megjelent cikk. 1927-hez viszonyítva 49 fővel gyarapodott Nagykanizsa népessége. 1928-ban 631 gyermek született (346 fiú és 285 leány). Felekezeti szempontból a korábbi trendek folytatását láthatjuk: római katolikus 552, evangélikus és református 5-5, görög-keleti 2, izraelita 26 gyermek, valamint 1 mohamedán leány. Ikerszületést 7 esetben jelentettek (8 fiú és 7 leány). Valószínűsíthető, hogy egy hármas szülés is történt. Törvénytelenül 31 fiú és 36 leány született, amely 10% feletti arány jelent. 1928-ban 582 fő halálozott el, közülük 310 férfi és 272 nő. Látható, hogy az egy éves többlet alig 50 fő, vagyis ebben az időben már igencsak lelassult a helyi népesség növekedése. A csecsemőhalandóság bár csökkent az előző méréshez viszonyítva, még mindig nagyon magasnak bizonyult: 1 éves korig 96 gyermek (52 fiú és 44 leány) halt meg. A bizonytalan gazdasági évek[53] alatt lelohadt a házasodási kedv: a házasságkötések száma mindössze 231 volt, amelyből római katolikus 181, evangélikus és református 2–2, izraelita 21 eset, míg különböző vallásúak házassága 25 alkalommal köttetett.

A harmincas évek demográfiai változásai

Az elmondottak alapján nem véletlen, hogy 1930-ban Nagykanizsa népessége 30 869 fő volt, vagyis az 1920. évi 30 037 főről 10 év alatt mindössze 832 fővel emelkedett, vagyis lényegében stagnált. A tendencia azonban tartós maradt. Az 1920-as évek végén kialakult bizonytalan gazdasági helyzet, az 1933-ig tartó világgazdasági válság hatásai, majd a lassú regenerálódás nem tette vonzóvá a várost a hazai társadalom számára. Mivel a város gazdasága még a fegyverkezési konjunktúrából is kimaradt, így nem véletlen, hogy rendkívül szerény növekedés ment végbe. 1941-ben 31 604 főt regisztráltak Nagykanizsán az összeírok, vagyis újabb tíz év alatt mindössze 735 fős emelkedést láthatunk.[54] Ez az alacsony értékű gyarapodás sem Zala megye, sem az ország adatsoraival nem esik egybe. Zala megye népessége ugyanis 1920 és 1941 között 347 123 főről[55] 264 754 főre[56] *„apadt"*, ugyanakkor a csonka Magyarország lakosságszáma 7 990 202 főről 9 316 074 főre emelkedett.[57]

Tekintsük át a továbbiakban az 1930. népszámlálásból levonható információkat! Nagykanizsát három kerületre osztották, ezekben összesen 30 389 fő élt, míg a külterületeken 480 fő. Az I. kerülethez tartozó nagyrécsei vasútállomás és őrház 86 főnek, a Sánci major 124 főnek, míg Szabadhegy 166 főnek adott lakóhelyet. További 11 fő élt egyéb részeken.[58]

52 Zalai Közlöny, 1929. január 3.
53 Kaposi, 2008/a 21–22.p.
54 Népszámlálás, 1941. 2. kötet, 164.p.
55 Népszámlálás, 1930. I. rész, 16. tábla.
56 Népszámlálás, 1941. 2. kötet 18.p.
57 Uo.
58 Népszámlálás, 1930. I. rész 146. tábla (1.)

A II. kerület külterületén 41 főt, ugyanakkor a III. kerület gördövényi külterületén 52 főt írtak össze. A városunk területén 112 fő *„külföldi honos"* élt még.[59]

A nagykanizsai népesség korcsoport szerinti megoszlása[60]

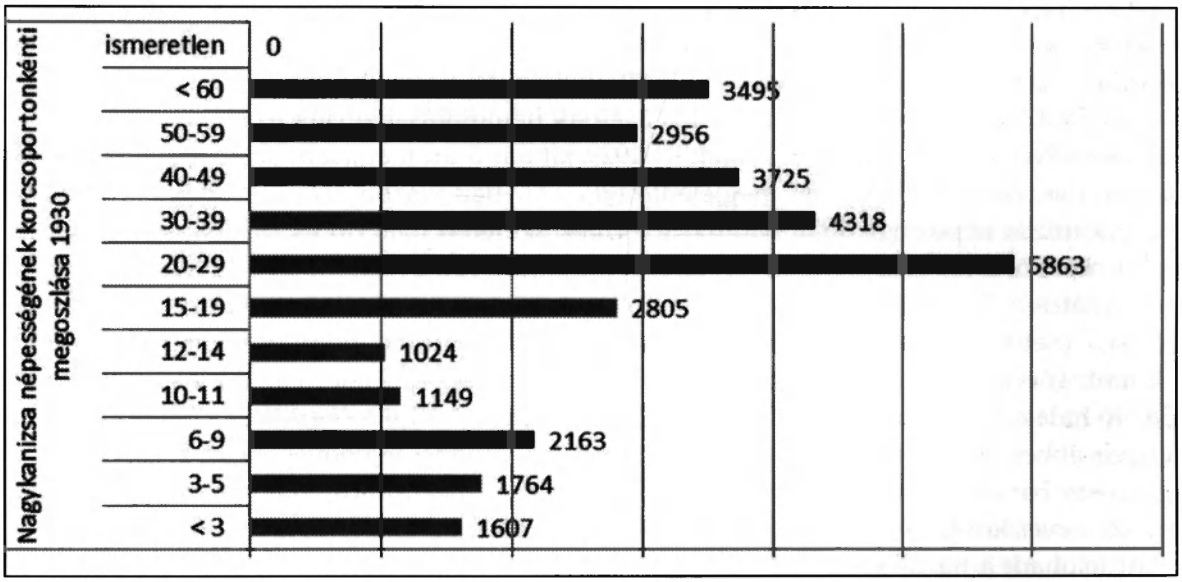

Az adatbázis nem tette lehetővé a korpiramis összeállítását, azonban így is jól körvonalazhatóak a 20. század első harmadának gazdasági és politikai eseményei. Az első világháború évei alatt született a legkevesebb gyermek.[61] Az 1920-as évek vége felé – láthattuk korábban – látványosan visszaesett a termékenységi mutató. A gyermekkorúak száma 7707 fő, ami alig kevesebb, mint a népesség 25%-a. Az 1900–1910-es évek azonban serkentették igazán a családalapítást, gyermekvállalást. Így a népesség döntő többségét alkotják a 20–40 év közöttiek (32,9%). Az 50 év felettiek száma (651 fő; 20,9%) azt mutatja (összhangban az alcsony gyerekszámmal), hogy a társadalom elöregedése megindult; lényegében minden tizedik nagykanizsai lakos betöltötte a 60. életévét.

A családi állapotra vonatkozó adatok[62] is azt támasztják alá, hogy a népesség növekedésére kevesebb esély kínálkozott. A nőtlenek, hajadonok száma meghaladta a 15 000 főt (15 655 fő), az özvegyek és a törvényesen elváltak együttesen 2744 főt tettek ki, vagyis a népesség 60%-a házasságon kívüli kapcsolatban élt. A házasságban élők aránya alig magasabb, mint 40% (40,4%).[63]

Az anyanyelv szerinti vizsgálat[64] homogén közösséget mutat. 30 401 fő (98,4%) magyar ajkú, míg 468 fő vallotta magát német (278), tót (17), oláh (19), horvát (91), szerb (5), bunyevác/sokác (1) anyanyelvűnek. 57 főt az egyéb kategóriába soroltak. Mindez azt mutatja, hogy a 18. század óta Kanizsán megtelepedő nemzetiségi csoportok (németek, horvátok, görögök, makedónok, szerbek, zsidók stb.) a 20. század első harmadára nyelvhasználat tekintetében teljesen asszimilálódtak.

59 Uo.
60 Népszámlálás, 1930. I. rész 146. tábla (2.)
61 Zalai Közlöny, 1925. január 1. Utalás a születések számának alacsony értékére. 1924-ben természetes fogyás tapasztalható: 592 fő született és 631 fő halálozott el. A születések száma csökkent az előző évhez viszonyítva. A magas csecsemőhalandóság (137 fő) is okozta a fogyást.
62 Az itt feltüntetett értékek 30 769 főt adnak. 100 fő nem került besorolásra.
63 Népszámlálás, 1930. I. rész, 146. tábla (2.)
64 Uo.

A vallási megoszlás megosztottabb a nyelvinél.[65] A római katolikusok alkották a népesség 87,3%-át (26 959 fő). Mint a korábbiakban, most is az izraelita vallásúak (2838 fő) képezték a második legnagyobb csoportot, amit kiegészített még a görög katolikusok (42 fő), a reformátusok (478 fő), az evangélikusok (525 fő), az görög-keleti/ortodoxok (14 fő), közössége. 13 főt az egyéb vallási irányzatot követők közé soroltak. Természetesen figyelembe kellene venni, hogy ebben az időben a vallási megoszlás adatai a születések utáni vallási hovatartozást mutatják, ugyanakkor ebben az időben, a hazai városokban folyamatosan erősödött a vallást nem gyakorlók száma és aránya, akik viszont semmilyen statisztikákban nem jelentek meg. Vagyis az, hogy valaki katolikusként van elkönyvelve, valójában sokszor nem jelentett valódi vallási hovatartozást.

Kövessük nyomon a több mint tíz esztendővel később, 1941-ben végzett népszámlálás számsorait, s nézzük meg az 1930-as adatokhoz képesti változásokat! Mint azt már korábban jeleztük, a népességszám markánsan nem változott. 1941-ben Nagykanizsán 31 604 főt regisztráltak. A növekedés mértéke alig több mint 2%.[66] A társadalom halovány nőtöbbséget mutatott,[67] 15 621 férfi mellett 15 983 fő nő élt. A népesség korcsoport szerinti megoszlását az 1930. évhez viszonyítva tovább árnyalhatjuk.[68] A férfiak többsége a 24. életévig jellemző, majd a nők kerülnek többségbe, azaz az első világháború hatása mutatható ki.

A nagykanizsai népesség nem- és korcsoportok szerinti megoszlása 1941-ben[69]

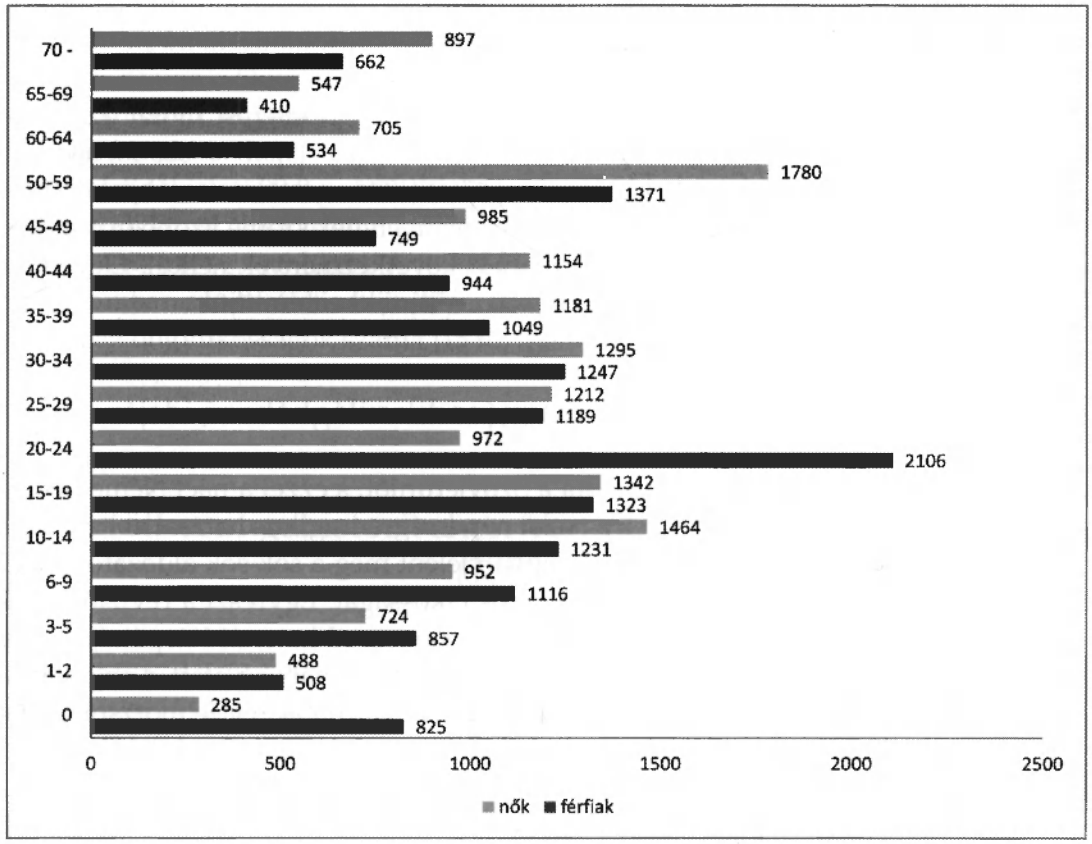

65 Uo.

66 Népszámlálás, 1941. 2. kötet, 164.p.

67 Uo. 164–165.p.

68 Mind a férfiak, mind a nők adatai rendelkezésünkre állnak, azonban az egyes korcsoportok meghatározásában eltér a két népszámlálás. Az 1941. éviben 16 kohorszot alakítottak ki, melyek közül csak egyetlen egy szerepel az 1930. éviben is – kizárva az egybevetés lehetőségét.

69 Népszámlálás, 1941. 2. kötet, 164–165.p.

A diagramból világosan látszik, hogy a korábban megindult születési számcsökkenés tendenciája folytatódott az 1930-as években is, ugyanakkor az 1930-as évek második felében már némi javulás állt be: a 0–5 év közöttiek száma 3371 főről 3687 főre nőtt. Csökkent azonban a 20–40 év közöttiek aránya, amely 32,4%-ot jelent. Folytatódott az elöregedés tendenciája: a 60 év felettiek aránya 11,9%-ra nőtt. Érdekes ugyanakkor, hogy az 1930-ban még *„legnépesebb"* kohorsz (20–29 év) 1941-re már csak 4772 főt számlált. Mivel komolyabb epidémia nem tizedelte a településünk népességét, ezért valószínűsítjük, hogy a munkaképes kohorsz tagjai másutt kerestek megélhetést válaszul a gazdasági válságra.

A *„15 éves és idősebb népesség megoszlása családi állapot szerint, nemenként"*[70] adatai alapján néhány megállapítást tehetünk. A 11584 fő férfi lakosból 4721 fő (40,8%) nőtlen, 6353 fő (54,8%) élt házasságban, 437 fő (3,8%) özvegy, míg 74 fő (0,6%) élt elváltan. A 12070 fő nő közül 3435 fő (28,5%) hajadonként élt, 6308 fő (52,3%) házasságban élt, 2179 fő (18%) özvegy és 148 fő (1,2%) elvált. Az első olvasatra a házasságban élők számának különbsége okoz meglepetést. A férfiak (özvegyek, elváltak) a nőtöbblet következtében könnyebben találtak partnert, mint a hasonló családi állapotú nők.

1941-ben már erősen érzékelhető volt a felekezeti arányok[71] módosulása, hiszen eddigre a hazai zsidó állampolgárok ellen hozott korlátozó intézkedések (vállalkozások űzése, kényszer-munkaszolgálat stb.) világosan tükröződnek az 1941. évi adatokban. Az izraeiták étszáma az 1930. évi 2838 főről 2093 főre csökkent.[72] Ez egyben a keresztény felekezetek arányának növekedésével is együtt járt. Az átkeresztelkedésre jellemzően példákat nem találtunk. A zsidóság kis része elmenekült Magyarországról, ennek kanizsai mértékét azonban nem ismerjük.

A népesség anyanyelv szerinti megoszlása több ponton is eltérést mutat az 1930. évi számlálásával. Csak a magyar (30401 fő → 30747 fő) és *„egyéb"* (57 fő → 663 fő) ajkúak száma növekedett. A német (278 fő → 116 fő), a szlovák/tót (17 fő → 8 fő), a román/oláh (19 fő → 10 fő), a horvát (91 fő → 39 fő), a szerb (5 fő → 1 fő) anyanyelvűek száma azonban csökkent.[73] A szélsőjobboldali mozgalmak hatása nem maradt következmények nélkül. Elegendő, ha csak a helyi sajtó (Zalai Közlöny) 1941–1945 közötti vezércikkeit említjük.

Nagykanizsa népességi változásai a második világháború idején

Magyarország 1941 nyarán megtámadta a Szovjetuniót, s ezzel a náci Németország oldalán belépett a világháborúba, aminek a hazai népességre tragikus hatásai voltak. Lássuk, hogy a Nagykanizsa város szempontjából hogyan jelent meg a sok-sok áldozatot követelő eseménysorozat. Több folyamat is sújtotta a város lakosságát. Egyrészt a revíziós törekvések során a Nagykanizsa bázissal rendelkező 17. gyalogezred katonái Kárpátalja megszállásban és az észak-erdélyi hadműveletekben vettek részt. A háború alatt a nagykanizsai katonák a Don mellett teljesítettek szolgálatot, s a 2. magyar hadsereg felmorzsolása során sokan vesztették életüket. A maradékokból kialakított új alakulat a Kárpátok védelme során került újra a szovjetekkel szembe.[74] A katonai veszteség mellett a holocaust is nagy csapás volt a város polgárságának. Láthattuk korábban: 1941-ben még mindig 2000 fős izraelita népessége volt a városnak. Az 1944. évi holocaust szinte az első között számolta föl

70 Népszámlálás, 1941. 2. kötet, 308.p.
71 Uo. 308–309.p.
72 Népszámlálás, 1930., 1941. adatai alapján.; Lásd még: Zsidó népesség száma, 1993.
73 Az 1930-as népszámlálási adatokban szerepelt a bunyevác, sokác anyanyelv (1 fő), de az 1941-esben nem (ott a vend/szlovén nyelven beszélőket írták össze: 6 fő).
74 Erre lásd Paksy Zoltán részletes politikatörténeti írását jelen kötetben.

a kanizsai zsidóságot: a gyors gettóba terelés után április végén megindultak a deportáló vonatok, amelyek Auschwitzba szállították a nagykanizsai zsidókat.[75] Számuk pontosan nem ismert, hiszen a kanizsai gettóban a környék településeinek zsidóságát is koncentrálták, ám a háború után alig 100 fős zsidósággal számolhatunk csak. A veszteségekhez hozzá kell még számolnunk a szovjetek által összeszedett és kiszállított embereket, az elmenekült népességet stb., s mindebből kiderül, hogy Nagykanizsa esetében 1941–45 között mintegy 7000-8000 fős népességveszteséggel számolhatunk.[76]

Egy keveset tudunk a háború alatt erőteljesen cenzúrázott helyi sajtóból a kanizsai népmozgalmi változásokra vonatkozóan is („*Havonta öt lélekkel gyarapodott az elmúlt évben Nagykanizsa lakossága*").[77] A születések száma a nagyszámú bevonult férfi miatt visszaesett: 1942-ben 654, míg 1943-ban már csak 616 fő született Nagykanizsán (közülük 307 fiú és 283 leány volt), de a 619 gyerekből csak 419 volt a helybeli gyermek, a többi más településekről a nagykanizsai kórházba érkezett anyától származott. A 616 főből 262 gyermek látta meg a napvilágot a kórházi fehér falak mögött, fele-fele arányban kanizsaiak és vidékiek. Természetesen a környékből érkező anyák a kórház biztonságát választották, míg a kanizsaiak többségében az otthon-szülés hagyományait – olykor komoly kockázatát – követték.[78] A statisztikai adatok között 22 halva születést jelentettek. A törvényen kívül születettek száma 57 fő (27 fiú és 30 leány) volt. Hét ikerszületést regisztráltak. A születések felekezeti megoszlása: 558 fő római katolikus, 10 fő református, 9 fő evangélikus, 9 fő izraelita és 4 fő görög katolikus, ami világosan mutatja, hogy a zsidóság esetében a gazdasági és társadalmi megkülönböztetésből következően szinte teljesen megszűnt a gyerekvállalás. A házasságkötések száma csökkent 1942-höz viszonyítva 239 alkalomról 232-re: 211 római katolikus házasság köttetett, egy evangélikus, három zsidó és 17 vegyes. A halálozások száma tízzel növekedett 1942-höz képest, 1943-ban 556 (273 férfi és 238 nő) volt. Ugyanúgy, mint a szüléseknél, a vidékiek többsége a kórházban került ellátásra.[79] A felekezeti megoszlás szerint az elhunytak közül 498 fő római katolikus, 4 fő református, 6 fő evangélikus, 44 fő izraelita, valamint 4 fő görög katolikus. A legtöbben végelgyengülésben haltak meg (70), a rák is magas számban szedte áldozatait (47), a tüdőbaj 39 fő életét követelte. A statisztikában már szerepelt az öngyilkosságok száma (15 fő) mellett a balestben elhunytak száma is (19 fő).

Resume

Die bevölkerungshistorischen Veränderungen von Gross-Canisa (1850–1945)

In der Mitte des 19. Jahrhunderts war Gross-Canisa mit mehr als 10 000 Einwohnern die bevölkerungsreichste Stadt von Südwest-Transdanubien. In der Folge des Freiheitskampfes von 1848–49 ist der Bevölkerungszuwachs vorübergehend zum Stillstand gekommen, aber von den 1860 Jahren, in der Zeit der Wirtschaftskonjunktur, stieg sie wieder an. Bis zum ersten

75 Uo.

76 Csak becsülni tudjuk a végeredményt, közismerten a bűnöket nem szokták dokumentálni.

77 Zalai Közlöny, 1944. január 3. A cikk címében megfogalmazott elv ellentétben áll a cikkben megadott értékekkel. Helyesen a 419 fő helybéli születés és 449 fő helybéli elhalálozás összesen 30 fő fogyást jelent éves szinten, havonta kb. 3 főt.

78 A népmozgalmi adatok között először különült el egyértelműen, hogy a gyermek nagykanizsai-e, vagy vidéki.

79 A város a közegészségügy területén például az 1938. évben a költségvetési kiadások 3,3%-át tervezte.

Weltkrieg war der Zuwachs der Stadtbevölkerung fast ununterbrochen, die Population der Stadt erreichte 1910 bereits 26000 Personen. Im Hintergrund des Wachstums standen die steigende innere Fortpflanzungsrate, die Immigration von der Umgebung, die Verbesserung der Ernährungsmöglichkeiten und die sprunghafte Entwicklung des Sanitätswesens. Aus dem demographischen Standpunkt ausgesehen sank die Sterberate kontinuierlich. Parallel zum Bevölkerungswachstum veränderte sich auch die Betätigungsstruktur der Stadtbewohner, da neben den Händler- und Agrarschichten die Zahl der Fabrikarbeiter und Intellektuellen immer mehr anstieg. Die halbjahrhundertelange Entwicklung wurde von dem ersten Weltkrieg, Trianon und von den unsicheren 1920 Jahren unterbrochen. Die Bevölkerung der Stadt wuchs kaum zwischen 1920 und 1941, zugleich wanderten viele ab. Infolge des Handelsrückganges und der Krise verlor die Stadt ihre ehemalige Bevölkerungsanziehungskraft. Zwischen 1941 und 1945 wurde auch die Bevölkerung von Gross-Canisa durch die Abirrung der Landespolitik belastet. Viele jüdische Bewohner der Stadt wurden von den Wirtschaftsaktivität beschränkenden Judengesätzen, von dem Arbeitsdienst und von dem Holocaust vernichtet, daneben verloren mehrere Tausende Einwohner von Gross-Canisa das Leben an der Front (neben dem Don, in den Karpaten usw.).

The Population Historical Changes of Nagykanizsa (1850–1945)

Nagykanizsa with its 10,000 inhabitants was the highest populated city of Southwest Transdanubia in the middle of the 19th century. The foregoing fast increase in the population stopped due to the war of independence in 1848–49, but started to accelerate again owing to the economic prosperity following the 1860s. The population growth of the city was almost unbroken until World War I and the population of the city already reached 26,000 in 1910. The driving forces behind the growth were internal reproduction, in-migration from the neighbourhood, improving nutritional conditions and salutatory development of public health. The demographic mortality steadily decreased. Parallel to the population growth also the employment structure of the citizenship changed, since besides the trader and agrarian layers more and more manufacturing workers and intellectuals could be envisaged. World War I, Trianon and the uncertain 1920s broke the half a century development. The population of the city hardly increased between 1920 and 1941, and many emigrated. Owing to the fallback of trade and the crisis, the city lost its former population attracting character. Between 1941 and 1945 the population of Nagykanizsa too was severely hit by the warping of the national policy. Many Jewish citizens of the city died owing to the Jewish Acts that restricted economic operations, due to the labour draft and the holocaust, and several thousands of Nagykanizsa's citizens lost their lives on the front lines (at the Don, in the Carpathians etc.).

Paksy Zoltán

NAGYKANIZSA POLITIKAI ÉLETE (1850–1945)

Nagykanizsa a dualizmus korában

A forradalom és szabadságharc vereségét a Habsburg önkényuralom évei követték Magyarországon. A megtorlás és a diktatúra több mint 10 éve után, 1861-ben nyílt először alkalom arra, hogy az 1848. évi törvények alapján választásokat tartsanak és összeüljön az országgyűlés. Erre a lépésre a nemzetközi helyzet kényszerítette rá az uralkodót, a formálódó olasz nemzeti állam miatt vívott háborúban a Habsburg hadsereg vereséget szenvedett. Birodalma megerősítése érdekében ezért engedélyezte az országgyűlés összehívását, ahol a Deák Ferenc vezette Felirati Párt volt nagy többségben. A birodalomról és benne Magyarország jogállásáról azonban nem született egyezség, ezért az uralkodó a gyűlést feloszlatta. A patthelyzetet Deák Ferenc 1865-ben megjelent híres Húsvéti cikke borította föl, amelyben az uralkodóval való megegyezés lehetőségét lebegtette meg. Ferenc József válaszként ismét engedélyezte az országgyűlés összehívását, majd a végső lökést a következő évben, a német egység megakadályozása érdekében vívott háborúban elszenvedett újabb vereséget adta meg. Az uralkodó előtt világossá vált, hogy birodalmát csak akkor tudja egyben tartani, ha a magyarokkal egyezségre jut. A meginduló tárgyalások magyar delegációját Deák Ferenc vezette, s eredményeként formálódott ki a dualista Osztrák-Magyar Monarchia államrendszere, amelyben a magyar fél az 1848-as áprilisi törvények alapján építhette ki saját kormányzati rendszerét. A magyar politikai életet ettől kezdve a kiegyezéshez és annak tartalmához való viszony határozta meg, az ellenzék fő erőit az egyezmény ellenzői alkották. Az 1880-as évektől figyelhető meg új ellenzéki erők színre lépése, melyeknek a megjelenését már a kapitalista átalakulás társadalmi feszültségei eredményezték.

Ez a politikai folyamat Nagykanizsa esetében is követhető. A város az abszolutizmus után megtartott országgyűlési választásokon 1861. 1865. és 1869-ben is Sümeghy Ferenc kormánypárti, tehát Deák-párti képviselőjelöltet választotta meg, a kapornaki járás mandátumával. Nagykanizsa is ide tartozott, mert a város ekkor még nem alkotott önálló választókerületet. Sümeghy Söjtörön született 1819-ben, Nagykanizsán járt gimnáziumba, majd a vármegye tisztviselője lett. 1841–1844 között a kapornaki járás alszolgabírója, utána egészen 1861-ig a főszolgabírója volt. 1869. május 13-án váratlanul, szívszélhűdés következtében halt meg, ezért időközi választást kellett tartani a mandátum betöltése érdekében.

Az 1869. június 16-án tartott voksoláson a város Csengery Antalt küldte a képviselőházba, Deák-párti mandátummal. Csengery Nagyváradon született, 1822. június 20-án, író, újságíró, publicistaként országosan ismert és nagyon befolyásos közéleti embernek számított. Az 1860-as évek végén létezett olyan vélemény, mely szerint az írói karrier Csengery szalonjából indul ki: aki vinni akarja valamire, annak be kell oda jutnia. Csengerynek azonban nemcsak a kultúra területén volt nagy befolyása, hanem a Deák-pártban is. Egyszerre volt országgyűlési képviselő, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, majd 1871-től alelnöke, a Magyar Földhitelintézet egyik igazgatója, s a Fővárosi Közmunkák Tanácsának tagja, hogy a számos egyéb megbízatása mellett csak a legjelentősebbeket

5. *kép:* Csengery Antal, 1869 és 1880 között Nagykanizsa országgyűlési képviselője

említsük.[1] Az országgyűlésbe – akárcsak korábban Kossuth – főispáni titkárként jutott el, 1843-ban (Zichy Jenő, bihari főispán küldöttségében). Az ellenzéki csoportok közül a centralisták tagja lett. 1844-ben a Pesti Hírlap parlamenti tudósítójaként dolgozott, 1845-től pedig – 23 évesen! – a lap szerkesztője lett. Felfogása különbözött Kossuthtól, a békés reform híve volt, ezért szemben állt a radikálisokkal. Az 1850-es években Deák baráti társaságához tartozott, Kemény Zsigmonddal, Arany Jánossal Hunfalvy Jánossal és Gyulai Pállal együtt. Mint Deák közeli barátja és munkatársa döntő szerepe volt a kiegyezés előkészítésében és lebonyolításában.

Csengery, bár Nagykanizsa képviselője volt, a városba általában csak a választási kampány időszakában utazott le, hogy beszédét megtartsa. 1872-ben egy 30 fős küldöttség ment érte Budapestre, hogy felkérjék a jelöltség elfogadására. Vezetőjük Tóth Lajos ügyvéd volt, aki beszédében azt hangsúlyozta, hogy a kanizsai polgárság öntudatát nagyban emelték azok az eredmények, amelyeknek megvalósulásában Csengerynek is szerepe volt: *„a kereskedésünket emelő út, a polgári öntudatunkat fokozó városháza, a forgalmi életünkbe új forrásokat szivárogtató pénzintézetek, az igazságszolgáltatás iránti igényeinket beteljesítő törvényszék".*[2] A város lakói *„jó létüket a mezei gazdaság, ipar és kereskedés felvirágzásától reméli[k]"* ezért ragaszkodnak a királyi házhoz és a kiegyezéshez, s nemcsak azért, mert ezzel indult meg *„alkotmányos életünk újjászületése"*, hanem azért is, mert ez szabadította fel a gazdasági életet *„béklyói alól"*. Ezért kívánják olyan férfiúra bízni a mandátumot, akinek személye garancia „a béke fenntartása, a közviszonyok rendezése és szabadelvű kifejtése" iránt, és *„hogy föllábadjunk sebeinkből, biztosítsuk jólétünket, gyarapítsuk hatalmunkat, megóvhassuk határunkat, s létünket"*. Látható a beszédből, hogy a kormánypárt mögött álló kanizsai polgárságot a békés, nyugodt fejlődés vágya és a rendezett viszonyok iránti ragaszkodás motiválta.

1872. május 4-én Csengery a barátai, Gyulai Pál és Szendrey Ignác kíséretében utazott Nagykanizsára. Amikor vonata megérkezett, nagy tömeg várta a pályaudvaron: a város színe-java, a helyi előkelőségek 50 kocsival jöttek ki elé. A tömeg élén Belus József polgármester és gelsei Gutmann Henrik nagykereskedő és gyáros álltak. Tiszteletére fellobogózták az épületeket, s nagy éljenzés fogadta. Batthyány herceg vendégeként lettek elszállásolva, Hegedüs József uradalmi ügyvéd házában. Estére hívei fáklyásmenetet is terveztek, de ez Csengery kérésére elmaradt. Színházba mentek, majd a helyi kereskedelmi bank alelnökével vacsorázott. Feltétlenül meg kellett tekintenie szállása ablakából a helyi tűzoltóegylet bemutatóját is.[3]

Választási beszédében hangsúlyozta, hogy nézetei egybeesnek választóival, ő is úgy gondolja, hogy a kiegyezés által létrehozott államszerkezet biztosítja leginkább a békés és kiegyensúlyozott fejlődés lehetőségét.[4] A nemzet visszaszerezte önkormányzatiságát, s teljes mértékben biztosítva van *„szellemi és anyagi erőinek továbbfejlesztése"*. Beszéde után a választóközönség 600 terítékes lakomán ünnepelhette jelöltjét, 160 fő a Szarvas vendéglőben zenekar mellett, Deák Ferenc nagyméretű portréja alatt, míg a többiek a Zöldfában fogyaszthatták el a díszestebédet (lévén Csengery beszéde mintegy másfél óra, így a délutánba nyúlt az ebéd). Mind a képviselő, mind hívei (pohárköszöntőt mondott mások mellett Belus polgármester, Hegedüs József és Gutmann Henrik) beszédében ugyanazok az elemek tértek vissza: méltatták a kiegyezést, mint a békés és önálló államiság megteremtését, és felsorolták azokat a korabeli liberális alkotásokat, melyeket a törvényhozás azóta megszavazott. A polgári tulajdon, jogegyenlőség és jogbiztonság megteremtését, az önkormányzatiság és a közigazgatás szakszerű működését, a nemzet kultúrájának emelése

1 Samu Nagy, 2004.
2 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. május 9.
3 Samu Nagy, uo.
4 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. május 9.

terén elért eredményeket, a gazdasági fejlődést. Mindezekről talán Hegedüs nyilatkozott a legszemléletesebben: *„E törvények hatása alatt érleli be magát csendesen a demokráczia a szívekbe, szokásokba és erkölcsökbe."*

Csengery a Deák-párt híve volt, amelynek Zala megyei elnöke Glavina Lajos alispán, Nagykanizsa városi elnöke Hegedüs József, a Batthyány-Strattmann uradalom intézője, ügyvédje volt. A párt városi alelnöke Gutmann Henrik, a nagykanizsai választókerület vidéki részének elnöki tisztét pedig Inkey László földbirtokos töltötte be.

Az országgyűlési választásokat a dualista korszakban is még az 1848. évi törvények határozták meg, melyet egyetlen törvény egészített ki, az 1874. évi 33. tc. Ez meghatározta a választás menetét és a választójogosultak körét. Érdekes módon utóbbi esetben az 1848-as törvényhez képest szigorításokat léptetett életbe, s ezzel csökkent a választók aránya. A törvény vagyoni korlátok közé szorította a választók körét, így bizonyos jövedelemmel, háztulajdonnal vagy földbirtokkal kellett rendelkezni ahhoz, hogy választópolgárrá váljon valaki. Ez tehát kizárta a jogból a földnélküli és kisbirtokos parasztság igen széles rétegét, valamint az egyre gyarapodó munkásosztályt. Így az ország népességének kb. 6–7%-a lett választó, ami a korszak elején megfelelt, a századforduló után viszont már messze elmaradt a nyugat-európai gyakorlattól. Nagykanizsa esetében tehát, ha vesszük a dualizmus kori húszezres, majd egyre gyarapodó népességét, azt mondhatjuk, hogy 1500–2000 fő körül mozgott a választópolgárok száma.

1875-ben komoly politikai fordulat zajlott le az országban: a Deák-párt egyesült Tisza Kálmán balközép pártjával. Ez azonban Nagykanizsán nem járt következményekkel, úgy tűnt az események egyeznek a helyi polgárok akaratával. Az ekkor lefolyt képviselőválasztás is az előzőhöz kísértetiesen hasonlóan folyt le. Ismét Csengery Antalt választották meg, ezúttal is ellenjelölt nélkül, s az események forgatókönyve is ugyanúgy alakult, mint az előző választáson: érkezés vonaton, fogadás, ünneplés, jó órás képviselői beszéd, díszebéd. A fogadáson az üdvözlő beszédekben – Belus József polgármester, Mártinkovics Károly ügyvéd, Walbach Mór a Tűzoltóegylet elnöke, Glavina Lajos alispán, Tandor Ferenc főjegyző – a szokásos fellengzős tisztelgés hangzott el, melyen kívül hangsúlyozták, hogy a pártegyesülés találkozik a kanizsai polgárok akaratával.[5] A puszta üdvözlés mellett azonban megemlíthető, hogy kérdő hangok is megjelentek, a pártgyűlésen például a választókerülethez tartozó Zalaszentbalázs lelkésze megkérdezte Csengerytől, hogy a vallást hogyan kívánja védelmezni, *„mert ha a vallásos élet nem kormányozza az államot, szétoszlik, s vad kétségbeesésnek esik áldozatul!"*. Csengery válaszában kijelentette, hogy ő a teljes vallásszabadság pártján áll, majd ismét részletes beszámolót mondott képviselői munkájáról és a parlament által alkotott törvényekről.

Ez a választási forgatókönyv még egyszer megismétlődött, mégpedig 1878-ban, amikor ismét Csengery Antalt választották meg képviselőnek, ismét csak ellenjelölt nélkül. Ezúttal annyi különbség volt, hogy Csengery – betegsége miatt – meg sem jelent a választókerületben. Ettől függetlenül a régi-új képviselő mögött még mindig ott állt a város társadalmának túlnyomó többsége, amit jól mutat az a 100 tagú testület, amelyet *„követválasztó bizottságnak"* állítottak fel. Soraiban képviseltette magát a város elitje, közte Belus József, Glavina Lajos, Plihál Ferenc, Martinkovics Károly, de legnagyobb számban – a testület mintegy felét kitéve – a helyi zsidó zsidóság képviselői.[6] Ez utal az egyes politikai erők bázisának összetételére Nagykanizsán ebben az időszakban (1867–1870-es évek végéig): a kormánypárt szavazói legnagyobb részt az állami és önkormányzati tisztségeket elfoglaló volt nemesi rétegekből,

5 Zala-Somogyi Közlöny, 1875. július 8.
6 A teljes névsort lásd: Zalai Közlöny, 1878. július 25.

valamint a helyi zsidóságból kerültek ki, míg a függetlenségi ellenzék bázisának gerincét a kiskanizsai gazdálkodók, valamint vidéki földbirtokosok alkották.

Csengery Antal haláláig Nagykanizsa város képviselője maradt, 1880. július 13-án halt meg Nagyváradon, betegségben. Ami nem következett el 1875-ben, nem váratott sokáig magára: Csengery halála után Nagykanizsán politikai fordulat következett be, ami a városlakók szemléletének változásáról árulkodott. Az események a következőképpen zajlottak: a város egy 21 tagú intéző bizottságot választott meg, hogy a képviselő személyét kiválassza. A testület elnöke Hertelendy Béla városi jegyző lett kezdetben, de ő erről a pozícióról lemondott, ezért Glavina Lajos lett az elnök. Az ülésen heves vita bontakozott ki a jelölt személyéről. A kormánypártiak egy neves személyiséget, Jókai Mórt, az írót szerették volna képviselőnek ajánlani, a többség azonban Remete Géza vezetésével váratlan ellentámadásba ment át és kijelentették, hogy ők ellenzékiek és nem akarják Jókait, hanem inkább ellenzéki képviselőt. Remete azt hangsúlyozta, hogy elégedetlenek a kormánypárttal, mert az országban egyre több a probléma. Az 1873. évi válság óta pang a kereskedelem, a gazdaság, majd szenvedélyesen beszélt a *„nyomorról, amelyben hazánk népe szenved"*, a kormány tehetetlenségéről, a közigazgatásban uralkodó nepotizmusról stb. A kettészakadt társaság egy részét nem sikerült meggyőznie, ezek továbbra is Jókait, nagyobb részük azonban ellenzéki jelöltet kívánt. Utóbbiak választása végül Unger Alajos nagykanizsai születésű, budapesti ügyvédre esett.

Néhány nap múlva váratlanul egy harmadik jelölt is bejelentkezett, de nem a városban, hanem a választókerülethez tartozó környező falvak képviseletében. Újlaky József pacsai plébánost egy augusztus 3-ai gyűlésen nyilvánították jelöltté, mint mérsékelt ellenzéki jelöltet. Támogató bizottsága helyi földbirtokosokból állt, Skublics Sándor zalaszentmihályi, Inkey László nagyrécsei és Kollár János pacsai birtokosok, Szabó Pál ügyvéd, Pacsa, Bartos János Nagykanizsa, városi tanácsos – ő azonban néhány nappal később visszalépett –, Unger János Felsőrajk, Koller István Alsórajk stb. személyében.

A választási kampány tehát érdekesen indult, hiszen ezúttal már több jelölt küzdött egymással. Jókai Mór, mint a Szabadelvű Párt képviselőjelöltje 1880. augusztus 8-án érkezett Nagykanizsára. Fogadására 40 felzászlózott hintó és nagy tömeg vonult ki. Kíséretében volt Hegedüs Sándor író. A vendégeket fáklyás menet kísérte az Eötvös térről az Arany Szarvas elé, ahol az üdvözlő beszédet Simon Gábor ügyvéd mondta el. Jókai rövid, alig kétperces válaszbeszédét politikai programnak nem tekinthetjük, inkább rövid frázispufogtatásnak, amelyben kifejtette, hogy ő már milyen sokszor hallotta a nép hangját, 1848-ban, 1849-ben, a kiegyezéskor stb.[7] Meghallotta most is, ezért vállalta a jelöltséget, majd mindenkit arra kért, hogy szeresse a munkáját, embertársait és hazáját. Hegedüs Sándor is beszédet mondott, ez mind terjedelmében, mind tartalmában azonos volt Jókaiéval. A magvasnak éppen nem nevezhető beszédek után a szokásos étkezés következett, a 120 terítékes fogadást Knortzer Frigyes vendéglőjében fogyasztották el a kormánypárt hívei. (Érdekes megfigyelni a számot, most nem 500 vagy 600 terítékes étkezés zajlott, mint Csengery megválasztásaikor, hanem jóval szerényebb. Ez arra utalt, hogy Jókai mögött már nincs meg az a társadalmi egység, mint elődje mögött.) A vacsorán, Jókait támogatva a következő notabilitások vettek részt: Hertelendy Béla városi jegyző, Glavina Lajos alispán, Simon Gábor ügyvéd, Hoffmann Mór, Kováts János, Ebenspanger Lipót, Wolheim Ernő stb.

Hogy a választás mennyire nem volt lefutott Jókai javára, azt mutatta a város ellenzéki közönségének, valamint Unger Alajos ellenzéki jelöltnek a szervezkedése. Támogatására széles egységfront jött létre, Nagykanizsára érkezett Eötvös Károly, Irányi Dániel

7 Zalai Közlöny, 1880. augusztus 12.

és Verhovay Gyula is, a későbbi antiszemita képviselő.[8] Az eset rendkívüli pikantériája, hogy néhány év múlva a tiszaszlári perben Eötvös a megvádolt zsidók védőjeként tevékenykedik majd, Verhovay pedig az egyik legagilisabb antiszemita újságíró, lapszerkesztő, országgyűlési képviselő lesz! Most mindenestre még együtt kampányoltak Unger mellett, akárcsak Irányi Dániel, aki a függetlenségi 48-as ellenzék egyik vezéralakjának számított. A párt helyi vezetői Tuboly Viktor és Remete Géza voltak. Az érkező vendégsereget szintén fáklyás menet fogadta, ők az Oroszlán fogadóban szálltak meg.

Közben némileg egyszerűsödött a választók dolga, mivel csak két jelölt maradt: a harmadik jelölt, Újlaky József augusztus 11-én a választástól visszalépett, nyilván úgy ítélte meg, hogy esélytelen a győzelemre. Így a választók két személy közül választhattak. A rendkívüli izgalmak között lezajlott képviselőválasztást végül Unger nyerte meg, rá 1009, ellenfelére pedig 876 voks esett, Nagykanizsa polgárságának többsége tehát nem a neves írót választotta képviselőjéül.

Az ellenzéki fordulat annak ellenére következett be, hogy a városban jól szervezetten működött a Szabadelvű Kör, amely a város befolyásos polgárainak egy csoportját, a városi tanács mintegy 75 tagját tömörítette. A társaság 1882-ben alakult meg, és 1883-ban költözött a Dél-Zalai Takarékpénztár Zrínyi Miklós utcai épületében lévő párthelyiségbe. A társaság elnöke Eperjesy Sándor ügyvéd, a takarékpénztár elnöke volt, a vezetőségében pedig Plihál Ferenc és Svastics Károly vett részt.[9] Nagykanizsán az ellenzéki jelölt megválasztása ellenére a kormánypárt továbbra is többséggel bírt (ellentétben a választókerület vidéki részével). A városi politikában is két tábor állt egymással szemben, a Szabadelvű Körrel szemben az ellenzék, amely az országos közjogi vita alapján formálódott meg és a városi ügyeket is ez alapon ítélték meg vagy foglaltak állást.

A választások eredményeként leszögezhetjük, hogy változás állt be a nagykanizsai választópolgárok egy részének szemléletében, ami ráadásul tartósnak bizonyult, hiszen ezt az időközi választást nem sokkal később, 1881-ben követte az általános parlamenti választás, ahol ismét Unger Antalt választották meg. A korábbi kiegyezéspárti, dualista rendszerhű attitűd ellenzéki orientációba váltott át, amit feltétlenül párhuzamba kell állítani az országban zajló folyamatokkal. A modernizáció és a látványos fejlődés mögött az 1870-es évek végén jelentkeztek a problémák, melyeket az 1873. évi válság indított el. Ahogy azt korábban Remete Géza is sorolta, a közéletre súlyos teherként nehezedett a korrupció, pangott a gazdaság, mivel a kereskedelmet a válság igen súlyosan érintette. Az embereket azonban a hétköznapokban a tőkehiány és az ezt megoldani szándékozó, de csapdát jelentő uzsorakölcsönök sodorták végveszélybe. A politikai fordulatra a helyi sajtó több vezércikkben maga kísérelt meg választ adni. Arra a kérdésre kereste a választ, hogy mi az oka annak, hogy Magyarország soha nem látott fejlődésen megy keresztül, társadalma mégis egyre frusztráltabb, elkeseredettebb lesz. Az egyik írás szemléletesen írt erről a problémáról, a cikk szerzője *„illusztrálni akarta ama szomorú viszonyokat, amelyek itt lent a nép körében már odáig fejlődtek, hogy anyagi és morális örvénybe"* került.[10] *„A hitel megingott, terményeink nem értékesíthetők, a pénzhiány miatt legszükségesebb házi kiadásainkat sem fedezhetjük, a demoralizáczió óriási arányokban terjed."* S *„ama szörny, mely vampyrként üldöz bennünket ismét köztünk terjeszté szét ijesztő szárnyait, ismét áldozatot követel. E vampyr, e moloch – az uzsora. Ez ölte, s ez öli meg a népet, ez tesz tönkre egy nagy nemzetet, alapjában támadva meg a népben a kisbirtokosságban az életerőt."*

8 Itt kell megjegyeznünk, hogy a Barbarits Lajos által írt Nagykanizsa c. kötet tévesen számol be arról, miszerint Verhovay és Irányi is felléptek volna képviselőjelöltként, ők Unger támogatására érkeztek a városba. 143.p.

9 Barbarits, 1929. 86. és 145.p.

10 Zalai Közlöny, 1880. szeptember 2.

A lap nyilván nem számolt volna be egész első oldalát betöltő vezércikként erről a problémáról, ha nem érintette volna érzékenyen a helyi népességet, s annak is különösen a gazdálkodó és kisiparos rétegét. A gazdasági visszaélések közül azonban csak az egyik probléma volt az uzsora, egy másik írás már szélesebb távlatba helyezve magyarázta a korabeli magyar modernizáció alapvető problémáit: *„Korunk szelleme: a modern liberalismus rohamosan döntötte halomra az évszázados hagyományokat és intézményeket, s nem adott helyettük újakat. A sajtónak burján módra szaporodó termékei kiemelték a népet a szűkebb látkörből, melyben századokig mozgott. Elvették tőle a hitet, melynek vigasztaló ereje eddig biztos támasza volt a csapások között, s megtömték fejét olyan tudománnyal, milyet gyenge elméje nem bír meg. Az volt a jelszó, hogy a népet szabaddá kell tenni, s felszabadították nemcsak a jobbágyság járma alól, hanem az erkölcsi tekintélyek uralma alól is. Elvették tőle a mankót, mielőtt járni tudott volna, s a felszabadított népnek semmi eszközt nem adtak kezébe, melynek segélyével a változott viszonyok között boldogulni tudott volna. Megismerte a modern műveltség által nyújtott élvezeteket, s ezek után rohanva elprédálta ősi birtokát, s ha maradt volna még valami, azt meg felemésztette az uzsora. Azután az lett az átka, hogy látnia kellett a dúsan terített asztalt, melyhez nem ülhetett többé. Pedig nem kell hozzá kiváltság vagy előjog, csak pénz. Ezen pedig már túladott vagy még meg sem szerezte."*[11] Ezek a kérdések befolyásolhatták tehát Nagykanizsa választópolgárait is, illetve annak egy jelentős részét, hogy ellenzéki álláspontra helyezkedett és Unger Alajost küldte az országházba. A szemléletes sorok jól mutatják, hogy a lendületesen fejlődő Nagykanizsát sem hagyták érintetlenül a válság tünetei, s amelyeknek az egyik következménye lett az 1880-as években, Magyarországon is meginduló politikai antiszemitizmus. Ennek csúcspontját az 1883-as tiszaeszlári per jelentette, amelynek felmentő ítélete után az országban zsidóellenes zavargások kezdődtek.

Ekkor Zala megye is az egyik gócpontja lett ezeknek a megmozdulásoknak. Zalaegerszegen már 1883. augusztus 15-én és a következő napokban történtek atrocitások, 23-án és 24-én pedig szinte utcai harcok dúltak a fosztogatók és a karhatalmi erők között. Utóbbiakat meg is kellett erősíteni a nagykanizsai gyalogezred egy századával, de ez is kevésnek bizonyult, ezért újabb két századot vezényeltek át.[12] Nagykanizsán ekkor igen nagy számú zsidóság élt, a járás területén összesen 3418 fő, melynek a 84%-a, 2875 fő összpontosult a városban. Ebből következően feltételezhető volt, hogy Nagykanizsán is súlyos zavargások törhetnek ki. Ez azonban nem következett be, csak kisebb incidens történt. A mozgolódás augusztus 26-án, vasárnap este kezdődött. Ekkor a város vezetősége és a rendőrkapitányság már éberen figyelte a fejleményeket, s az időpont ellenére hivatalában volt a polgármester, a rendőrkapitány, s a városi tanácsosok. A városban mintegy 300 fős tömeg gyűlt egybe, Istóczy Győzőt éltették és *„Üsd a zsidót!"* jelszóval megtámadták a zsidók lakta házakat, az ablakaikat kövekkel zúzva be. Szétzavarásukra a rendőrség állománya nem lett volna elég, de azonnal kivezényeltek egy dragonyos századot is, amely szétoszlatta a zavargókat. Húsz embert tartóztattak le, s kiderült az is, hogy a rendbontók nagyobb része Kiskanizsáról érkezett.[13] A komolyabb megmozdulást tehát sikerült megakadályozni, s a városban nem is következett be az elkövetkező napokban sem súlyosabb incidens. Ennek azonban az volt a magyarázata, hogy itt állomásozott a katonaság, amely bármikor bevethető volt és fel lehetett használni a rend fenntartására. A megyében Zalaegerszeg mellett több helyen is voltak komoly zavargások és összecsapások, ki is kellett hirdetni a statáriumot, néhány hét múlva azonban helyreállt a rend. A konszolidáció azonban nem jelentette azt, hogy a zsidókérdés és az antiszemita retorika eltűnt volna az országból.

11 Zalai Közlöny, 1884. május 29. A korszellem.
12 Foki, 1986. 217–241.p.
13 Zalai Közlöny, 1883. augusztus 30. és Zala, 1883. augusztus 29.

Ez már a következő választáson láthatóvá vált Nagykanizsán is. 1884-ben ismét két pártra szakadt a kanizsai közönség. Az egyik Falk Miksát jelölte, a másik párt pedig a már említett Inkey László földbirtokost kívánta képviselőnek választani. A két párt eltérő társadalmi rétegeket tömörített, mivel Inkeyt főként a választókerület falusi része, valamint a kiskanizsai gazdálkodók és földbirtokosok támogatták, ezzel szemben Falk inkább volt a városi polgárság jelöltje.

Inkey László 1829 márciusában született Nagyrécsén. Alsóbb iskoláit Nagykanizsán, jogi tanulmányait pedig Pozsonyban végezte. A forradalom kitörésekor belépett a honvédséghez és mint a 47. honvédzászlóalj hadnagya küzdötte végig a szabadságharcot. Utána birtokára vonult vissza, ahol gazdálkodott, de közben aktívan részt vett Zala megye ügyeiben, a Deák-párt híve volt, sőt annak helyi vezetőségéhez tartozott, ahogy ezt láttuk Csengery idejében. Ekkorra azonban álláspontja megváltozott – vélhetően a fent vázolt folyamatok eredményeképpen –, mivel ezúttal mérsékelt ellenzéki programmal lépett föl.

Falk Miksa ezzel szemben a kiegyezés és a fennálló politikai rendszer egyik közismert reprezentánsa volt. 1828-ban született Pesten, szegény zsidó kereskedő családban. Író, újságíró lett, 1861-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1866-ban és 1867-ben Erzsébet királyné tanára, főként magyar nyelvre és történelemre tanította. Deák Ferenc közeli barátja, a kiegyezés támogatója volt, sőt a létrehozásában is aktívan részt vett. Falk tehát a korabeli magyar közélet egyik legismertebb alakja volt, de már láttuk Jókai esetében, hogy ez Nagykanizsán egyáltalán nem jelentett garanciát a megválasztásra.

A választási kampányban ismét megjelent az antiszemitizmus, Inkey és tábora nyíltan támadta Falk Miksát zsidó származása miatt. Az antiszemitizmus egyébként a liberális Zalai Közlöny szerint is Magyarországon már *„minden osztálynak kisebb nagyobb mértékben közös tulajdona"* lett.[14] A választás eredménye ismét igazolta, hogy széles társadalmi réteget jelent a hatalommal és a kormánypárttal elégedetlenek tábora, Falk Miksa ugyanis vereséget szenvedett, s a mandátumot Inkey László nyerte el.

1887-ben Inkey kihívója Hertelendy Béla jegyző lett, aki nagy harcban győzve le ellenfelét, nyerte meg a választást. Az eredményt azonban a vesztes fél megtámadta és petíciót adott be ellene, amelyben a választások során törvénytelen eszközök, megvesztegetés és korrupció alkalmazásával vádolták a Hertelendy-pártot. Az országgyűlés október 19-ei ülése helyt adott a beadványnak – tehát azt megalapozottnak találta – és vizsgálat megindítását javasolta. Ez meglehetősen hosszúra nyúlt, de végül 1888. március 12-én a parlament illetékes bizottsága végleg igazolta Hertelendyt.

A petíció elutasítását a kormánypárt nagy lakomával ünnepelte, 1888. március 11-én – mivel a bizottsági eredmény a parlamenti bejelentés előtt nyilvánossá vált – a Korona étteremben 200 terítékes vacsorával, melyen a főispán is részt vett, a helyi notabilitások mellett. Hertelendy Béla Csákányban született (Somogy megyében) 1843. május 4-én. Tanulmányait Keszthelyen, Nagykanizsán és Székesfehérváron végezte. A jogot Budapesten fejezte be, majd Nagykani-

6. kép: Hertelendy Béla, 1880. 1887 és 1892 között Nagykanizsa országgyűlési képviselője.

[14] Zalai Közlöny, 1884. július 17. Társadalmi bajaink. (Vezércikk). A lap következő, július 20-ai száma egész első oldalas vezércikkben foglalkozik a kérdéssel.

zsán telepedett le és ügyvédi irodát nyitott. Élénken részt vesz a közéletben, tiszteletbeli szolgabíró címet is kapott. A választáson a szabadelvű párt színeiben jutott mandátumhoz, Inkey Lászlót.

A várost tehát újra a kormánypárt képviselte a parlamentben, s ezzel elvileg lehetőség nyílt arra, hogy hatékonyabban lobbizzon a város érdekében a kormányzatnál. A kormánypárti politikai elit jó része a Nagykanizsai Polgári Egyletben tömörült, amelynek vezetősége az 1880-as években a következőképpen festett: elnök: dr. Bentzik Ferenc, alelnök Gutmann Vilmos, titkár dr. Tripammer Rezső, ügyész: Simon Gábor, pénztárnok: Knortzer György, háznagy Faics Lajos. Választmányi tagok: Cseresznyés Sándor, Somssich Lőrinc, Miltényi Sándor, gr. Hugonnay Kálmán, Bogyay Ödön, Bilisics József, Kovács Béla, Győrffy János, Pfaff József, Janky Károly, Lengyel Lajos, Berdin Márton, Hertelendy Béla, Vajda Bálint, Verner Ferenc, Grünhut Henrik, Neusidler Pál, Knausz Bódi.[15]

A következő választás 1892-ben következett el, ekkor a kormánypárt ismét ismert politikus indításával kísérletezett. Wlassics Gyulát jelölte, mivel Hertelendy már nem indult újra. Választóihoz intézett beszédében közölte, hogy soha nem volt életcélja a politikai karrier, nincsenek egyéni ambíciói, a jelöltséget is csak a kormányzópárt helyi *„elnyomatottsága"* miatt vállalta, újra azonban nem indul. Mindezek után a Szabadelvű Párt helyi notabilitásokból álló – Varga Lajos pártelnök, Babochay György, Plihál Ferenc, Hirschel Ede, Rapoch Gyula, Dancs Kálmán – képviselőjelölt-választó bizottságának új jelölt után kellett néznie, így esett a választás Wlassicsra, akit a választók gyűlése január 10-én, a Szarvas fogadóban tartott ülése egyhangúan el is fogadott. Több szempontot mérlegelniük kellett, hiszen a választókerületben igen jelentős erőt képviselt az ellenzék, ezért konszenzusos, általuk is elfogadott jelöltet akartak ajánlani.

Wlassicsot több kötelék is fűzte a városhoz. Bár nem ott, hanem Zalaegerszegen született 1852. március 17-én, néhány évvel később már Nagykanizsán éltek, ahol apja, Wlassics Antal a város befolyásos polgára lett: 1872-ben törvényszéki elnökké nevezték ki. A kormánypárt híve volt, támogatta Csengery Antal megválasztásait, közeli ismeretségbe is került a képviselővel. Ebből következett, hogy fia, Gyula megismerkedhetett Csengery leányával, Etelkával, s össze is házasodtak 1881-ben.[16] Wlassics jelölése évében már országosan ismert jogtudós, egyetemi professzor volt. Úgy tűnt, hogy valóban egyhangú választás lesz, vagyis ellenjelölt nélkül, az ellenzék egyetértésével fogják megválasztani. Az utolsó napokban azonban váratlan fordulat történt.

Az egyik választási rendezvényen egy túlbuzgó kormánypárti kortes dehonesztáló megjegyzést tett a kiskanizsaiakra, akik ezen vérig sértődve elhatározták, hogy ellenjelöltet állítanak. Meg is találták Hévizy János helyi piarista papot, egyszerű gimnáziumi tanárt, aki vállalta a jelölést. Hévizy Kecskeméten született 1854. szeptember 14-én, iskolái elvégzése után belépett a piarista rendbe, majd tanári pályára lépett. Tanított Vácott, Nyitrán, Veszprémben és végül Nagykanizsán. 48-as párti programmal lépett fel Wlassics Gyulával szemben. Az eredmény hatalmas meglepetést keltett, mivel 1473–1207 ellenében Hévizy nyerte a választást. Báró Wlassics Gyula egy későbbi interjúban így emlékezett e nevezetes választásról:[17] *„Úgy emlékszem az 1892-es választásra, mintha tegnap lett volna. Végigjártam a kerületet. Mindenütt diadalívvel és zenével fogadtak. Később derült ki, hogy Simon Gábor kanizsai fiskális ugyanazzal a rezes bandával járta végig előttem a kerületet és fogadott minden községben. Mialatt a programbeszédet mondottam, kocsira pakolta a rezes bandát, úgyhogy mire a szomszéd községbe értem, már ott várt a zene. Törtem is a fejem azon, hogy a kanizsai járás minden falujának, hogy*

15 Zalai Közlöny, 1888. február 4.
16 Kunics, 2002. 36–59.p. Hivatkozás: 50–51. szám.
17 Zalai Közlöny, 1928. január 21.

lehet saját zenekara? ... Beszélhetnék még a kiskanizsaiakról, akik mindig balpártiak [értsd ellenzékiek, függetlenségiek – P. Z.] voltak, s akkor is ellenem szavaztak. Az őszinte ellenzéki érzésük jeléül a zöld tollal a kalapon be nem érték, hanem még a zalai bicskát is bedugták tartaléknak a csizmaszárba. ... A város közönsége mellettem volt, csak a környékbeli urak voltak ellenem" – magyarázta vereségének okát.

A szavazatok megoszlása mutatja a választókerületben húzódó társadalmi törésvonalakat: Hévizy Nagykanizsa városban csupán 83 voksot kapott, ezzel szemben Wlassics 688-at, míg Kiskanizsán Hévizy 227 szavazatot kapott, Wlassics pedig egyet sem! Vidéken Wlassics 519, Hévizy pedig 1163 voksot kapott, tehát Wlassics jól látta a választók megoszlását.[18] A Hévizyre szavazó 83 nagykanizsai társadalmi összetétele a következőképpen alakult: iparos: 37, földműves: 17, szerzetes: 10, vasutas: 10, ügyvéd: 5, tanító: 2, magánzó: 2. A 227 kiskanizsai ellenzéki szavazó mind földműves volt. Láthatjuk, hogy az 1870-es években kialakult választóvonalak nemhogy fennmaradtak, de még szigorúbbá váltak: a kormánypárt bázisát jobb módú városi polgárok, értelmiségiek, kereskedők, iparosok alkották, köztük a komoly arányt képviselő zsidósággal, ide szavaztak továbbá az állami és vármegyei-városi állásban lévő alkalmazottak, míg a vidéki- és agrártársadalom szinte egyöntetűen ellenzéki orientációt képviselt.

A dualista kor talán legismertebb nagykanizsai polgármestere Babochay György volt. Nagykanizsán született 1835 márciusában, régi nemesi család leszármazottjaként. Apja, Babochay János is már többször töltötte be a városbírói tisztet. Tanulmányait helyben, a piarista gimnáziumban végezte, majd jogi tanulmányokat folytatott. 1876-ban városi főjegyzőnek nevezték ki, s két évvel később, 1878-ban a városi tanács egy csoportja jelölte a polgármesteri pozícióra, a korábban azt egy cikluson keresztül betöltő Belus Józseffel szemben. Posztját egészen 1896-ig látta el, s nevéhez a város modernizációjának korszaka köthető, így többek között a villanyvilágítás kiépítése, a városi közkórház felépítése vagy az utcák burkolattal való ellátása. Ez persze nem meglepő, hiszen ez az időszak az ország életében is a nagy gazdasági fellendülés kora, s a kereskedelembe és ipari fejlődésbe bekapcsolódó Nagykanizsa számára is megnyílt a modernizáció lehetősége. A polgármesternek az 1890-es években mégis ellenzéke akadt, amikor 1895-ben megalakult a Városi Reform Párt. Már az 1896. évi városi költségvetési vitában keményen támadták a polgármestert, majd a képviselőtestületi választáson a város minden választókörzetében indítottak jelölteket, melynek eredményeként a 100 új képviselőtestületi tagból 46 volt a támogatójuk. A nem sokkal később sorra kerülő polgármester választáson is önálló jelölttel álltak elő, Vécsey Zsigmond személyében. A voksoláson végül Babochay 72, a 31 éves Vécsey viszont 123 szavazatot kapott, így ő lett a polgármester.[19] Vécsey is hosszú ideig töltötte be a polgármesteri funkciót, egészen 1913-ban bekövetkezett haláláig. Az ő idejében már konzervatívabb városfejlesztési program zajlott, a város növekedése és gyarapodása azonban nem állt meg.

A század utolsó országgyűlési választásán, 1896-ban az a ritka helyzet állt elő, hogy három jelölt indult Nagykanizsán: dr. Szücs Miklós törvényszéki bíró a kormánypárt jelöltjeként, Zichy Aladár a Katolikus Néppárt jelöltjeként és visszatért régi kerületébe Unger Alajos is. Utóbbi 1884-ben nem indult Nagykanizsán, hanem Keszthelyen, azóta őrizte mandátumát. Most azonban ismét szülővárosába tért vissza, úgy tűnt azonban, hogy az ellenzékiség iránya megváltozott, a régi függetlenségi, 48-as alapról konzervatív irányba tolódott. Ezt Unger is érzékelhette, mert bár a programbeszédét elmondta, visszatért Budapestre, s onnan közölte, hogy visszalép a választástól. Így maradt két jelölt, Szücs és Zichy.

18 Zalai Közlöny, 1892. január 30.
19 Barbarits, 1929. 86.p.

A Néppárt 1896 áprilisában bontotta ki zászlaját a városban, a nagygyűlésen jelent volt és beszédet mondott a párt alapítója és vezetője gr. Zichy Nándor, valamint több prominens személye. A párt helyi elnöke Oroszváry Gyula ügyvéd lett. A kormánypárti sajtó beszámolója szerint is a gyűlésen hatalmas tömeg, 8–9 ezer ember vett részt, főként *„vidéki arcok"*.[20] A résztvevők nagy száma mutatta a párt támogatottságát. A felszólalók közül Zichy Nándor a párt elveit ismertette, a kereszténységen, az evangéliumon alapuló politikát, beszédét az uralkodó éltetésével fejezte be. Dr. Major Ferenc székesfehérvári főorvos a kisbirtokosok és a kisiparosok nehéz helyzetével foglalkozott, *„nyomorúságos sorsukért"* a kormányt tette felelőssé. Felszólalt még Markos Gyula, a Herkó Páter című országosan ismert politikai élclap főszerkesztője is.

A párt alapításakor sikerült megnyernie az egyik legismertebb helyi hangadót, Tuboly Viktor ügyvédet támogatójául, aki azonban ekkor bejelentette, hogy kilép a pártból, mivel az következetesen képviseli a 67-es alapot. Ő, bár a Néppárt elveivel és programjával mindenben egyetért, függetlenségiként ezt nem tudja elfogadni, ezért döntött a szakítás mellett, s ő kezdeményezte Unger visszahívását is. A függetlenségi és 48-as irányzat azonban már kisebbségbe került, az ellenzékiség iránya konzervatív oldalra tolódott.

A választás mindezek után rendkívüli izgalmak között zajlott. Nézzük meg, hogyan számol be a voksolás napjáról a sajtó, kiváltképp, mert ebből szépen kirajzolódik egy dualista kori választás lefolyása, és a kivehető belőle a pártok társadalmi bázisa is: *„Kora hajnalban talpon volt már az egész város. A katonaság elfoglalta a helyét, meghúzta a kordont. A Szücs-párt a „Szarvast" és a „Koronát" foglalta el, a Zichy-párt a Széchenyi térre és a felső templom előtt elterülő térre szorult. Közbül a katonaság tisztán tartotta a teret, hogy a Polgári Egylethez, ahol a szavazatszedő küldöttség működött, könnyen hozzá lehessen férni. Ez alatt pedig megkezdődött a környék felvonulása. Legnagyobb rajokban és szép rendben vonultak fel a néppártiak. Kivált impozáns volt a*

7. kép: A Nagykanizsai Függetlenségi és 48-as párt VI–VII. kerületének végrehajtó-bizottsága 1910-ben. Első sorban balról a nyolcadik: Dr. Hajdu Gyula ügyvéd, a párt országgyűlési képviselőjelöltje.

[20] Zalai Közlöny, 1896. április 25. A gyűlés a katonai gyakorlótéren zajlott.

kiskanizsaiak felvonulása. Nálunk már nem történt semmi, de azt mondják, hogy a vidéken rálövöldöztek a néppártiak a kocsikon jövő kormánypártiakra. Ezek közül különben igen sokan különvonatokon érkeztek. Így Bucsúszentlászlóról, kiket a tűzoltó zenekar és cigánybanda fogadott az állomásnál. ... A szavazás rendje fölött sorshúzás döntött, és a Szücs-pártnak kedvezett. E párt nagykanizsai hívei kezdték meg a szavazást. ... A kormánypártiak a Szarvasból vonultak föl a kis közön át, a néppárt pedig az Ipartestület udvarán keresztül. A fölvonulást semmi rendetlenség nem zavarta meg, s maga a szavazás is rendben történt. ... Nagyobb lett a rendetlenség az este beálltával, bár a választópolgárok mindkét táborban nyugodtan és szép rendben viselkedtek. Annál jobban lármázott azonban a néppárti táborban a csőcselék. Ezt minden mozgásba hozta és annyira megszállotta a harci tűz, hogy csak a legnagyobb erőfeszítéssel lehetett megfékezni. ... Ekkor a rendőrség és csendőrség támadólag lépett fel a kőzáport rájuk zúdító csőcselék ellen, mely vad futásnak eredt a fő utcán felfelé a Petőfi és Teleki utcáknak. Ekkor már nem kímélt többé egy ablakot sem, útjában mind beverte. Ettől kezdve azután nyugodtabb lett a tér, melyen csak a néppárti szavazók maradtak, kik győzelmük kihirdetését várták."[21] Ez be is következett, ugyanis az izgalmak dacára a választást Zichy Aladár nagy fölénnyel nyerte meg, 1082–2014 ellenében.

Zichy Aladár gróf Zichy Nándor másodszülött fia volt, 1864. szeptember 4-én született Nagylángon, Fejér megyében. Középiskoláit arisztokrata szokás szerint otthonában, majd Budapesten folytatta. Jogot tanult Strasbourgban, Innsbruckban, végül a hallei gazdasági akadémián fejezte be tanulmányait. Többször tett tanulmányutat Európában. 1893-ban tért vissza Magyarországra, ahol megnősült, feleségül vette Hunyady Henriette grófnőt.

A közvetlenül a választások előtt megalakult Katolikus Néppárt az elsők között volt, amelyik nem közjogi alapon szerveződött meg, tehát nem a dualista monarchiához fűződő viszony, hanem világnézet alapján. Ennek ellenére a párt álláspontja világos volt ebben a kérdésben, monarchistaként támogatta a fennálló államrendet. Ellenzéki programja nem további reformok követelésében nyilvánult meg, hanem éppen ellenkezőleg, a túlzott reformokkal és változásokkal szemben konzervatív programot hirdetett. A társadalom hagyományos, keresztény jellegének megóvását követelte, tiltakozott a polgári házasság bevezetése ellen és támogatást igényelt az állam részéről a földből élő rétegek, valamint a kisiparosok számára. A túlzott modernizáció ellen antikapitalista nézeteket hirdetett, a régi értékek és életforma védelmében. A párt vezetői részéről kevésbé, követői táborából, különösen az alsópapság körében azonban erőteljes antiszemita hangok is kísérték politikáját.[22]

Zichy Aladárt 1901-ben, 1905-ben és 1906-ban is nagykanizsai képviselőnek választották. A sűrűn egymást követő választások a századelő politikai válságából adódtak, amikor az uralkodó annak ellenére nem volt hajlandó kinevezni az ellenzéki koalíció kormányfőjelöltjét, hogy az 1905-ben megnyerte a választást. Ekkor három párt, a Néppárt, a Függetlenségi Párt és az Apponyi Albert vezette Nemzeti Párt, melyek addig ellenzékben voltak, koalícióra léptek és meg is nyerték a választást. Az uralkodó azonban nem volt hajlandó kinevezni kormányukat, hanem pártonkívüli, átmeneti kormány alakult meg, Fejér-

8. kép: Gróf Zichy Aladár, 1896 és 1911 között Nagykanizsa országgyűlési képviselője

[21] Zalai Közlöny, 1896. október 31.
[22] Szabó, 2003. 123–125., 179–183., 243–244.p. és Gyurgyák, 2001. 293.p.

váry Géza báró vezetésével. Ezt azokban az ellenzék nem fogadta el, az országban passzív ellenállás kezdődött a kormányzattal szemben, intézkedéseit nem hajtották végre, az adót nem fizették be stb.

A rendkívüli állapot időszakában Zala megye az ellenálló vármegyék zászlóvivőjének számított. Megtagadta a kormány utasításait és megszakított vele minden együttműködést. Nagykanizsán Koller István és Dervarics Ákos városi képviselők irányították a passzív ellenállást. Ekkor Porteleky László, minisztériumi titkár személyében kormánybiztost neveztek ki a vármegyébe, akit azonban Zalaegerszegen sem fogadtak hivatalosan, Nagykanizsára pedig, bár tervben volt, de nem is utazott el. Az ellenállás jeleként tulipánt tűztek ki a polgárok, megalakult a Nagykanizsai Tulipánkert, amelynek elnöke Hertelendy Béla lett, társelnökei pedig a Keresztény és az Izraelita Nőegyletek elnöknői: dr. Szekeres Józsefné és Vidor Samuné.[23] A törvénytelenül kinevezett kormányzattal szemben tehát egységfront jött létre a városban.

A rendkívüli állapot 1906 áprilisában ért véget, ekkor a király kinevezte az ellenzéki, illetve győztes koalíció kormányát, megalakult a Wekerle-kormány, melyen belül Zichy Aladár a király személye körüli miniszter lett. Ez a pozíció burkolt külügyminiszteri posztnak felelt meg. Zichyt egyébként a város 1907. május 18-ai közgyűlésén a város díszpolgárává választotta. Az ellenzéki koalíció kormányzását azonban folyamatos belső súrlódások kísérték, s Nagykanizsán is folyamatossá váltak a pártszerveződések.

1907-ben újjászerveződött a 48-as Függetlenségi Párt, melynek élén Hajdú Gyula és Szalay Lajos ügyvédek, Tripammer Gyula takarékpénztári igazgató és Szekeres József kórházigazgató főorvos álltak.

Fontos tendenciaként figyelhető meg ekkor, hogy megerősödött a munkásmozgalom is. Ez Nagykanizsán is jól látható volt. 1907. október 10-én nagy munkásgyűlés volt a Gőzfürdőkertben, ahol több mint 1500 ember hallgatta a Budapestről érkezett Handler Gyulát és a helyi szociáldemokrata vezetőt, Sneff Józsefet. Utóbbi már forradalomról vizionált, ezért Deák Péter rendőrkapitány, aki hivatalos minőségben volt jelen, rendre is utasította. Ettől kezdve egyre gyakoribbak lettek Nagykanizsán az ilyen gyűlések, melyeket mindig egy budapesti küldött tartott, s legjellemzőbb témája a választójog kiszélesítésének követelése volt.

1910-ben újra képviselőválasztásra került sor, s ekkor Zichy Aladárral szemben a Függetlenségi és 48-as Justh Párt állított jelöltet, Bosnyák Géza személyében, akinek Misefán volt közel ezer holdas földbirtoka. Az újjászervezett kormánypárt, a Munkapárt nem is állított jelöltet, így az addig koalícióban kormányzó két párt jelöltje küzdött meg egymással. A választás rendkívüli izgalmakat hozott, s végül nagyon szoros eredmény született: Zichy 1949 szavazatával szemben, Bosnyák 2077-t kapott, így ő lett a képviselő. Bosnyák Géza 1863-ban született a Somogy megyei Túron. Gimnáziumi tanulmányait Nagykanizsán végezte, majd a magyaróvári akadémián szerzett gazdászoklevelet. Ezután megvásárolt egy birtokot Misefán, ahol családi birtokot és jól működő gazdaságot hozott létre. Tagja volt a megyei törvényhatósági bizottságnak, a Zala Megyei Gazdasági Egyesületnek pedig az alelnöke volt. 1905-ben a nemzeti ellenállás idején az ellenzéki alkotmányvédő bizottság alelnöki tisztét töltötte be.

Ez azonban még nem az utolsó választás volt a korszakban, mivel Bosnyák Gézát a kormány 1917-ben Zala vármegye főispánjává nevezte ki, így mandátumáról le kellett mondania. Ezúttal két jelölt indult, Vizlendvay Sándor földbirtokos és Karlovits József kiskanizsai gazda. A küzdelem ezúttal nem okozott különösebb izgalmakat, hiszen az emberek figyel-

[23] Barbarits, 1929. 150.p.

mét a háború kötötte le, amely már negyedik éve zajlott és egyre több szenvedést hozott. A mandátumot Vizlendvay szerezte meg.

Nagykanizsán, bár jelentős számú munkásság élt és dolgozott, első szervezkedéseire és megmozdulására csak a századfordulón került sor. Az első sztrájk 1899-ben zajlott le a városban, amikor 50 szabósegéd beszüntette a munkát béremelést követelve. A komolyabb sztrájkok azonban csak néhány évvel később váltak gyakorivá, amikor a különböző szakágak munkásai ezt a fegyvert választották érdekeik, elsősorban bérigényeik érvényesítésére. Az első szakszervezetek 1905-ben alakultak meg, a cipészek, famunkások, ácsok és borbélyok hozták létre. Ugyanennek az évnek a végén jött létre legnagyobb taglétszámmal, mintegy 300 fővel a Földművesek Országos Szakszervezetének nagykanizsai egylete.[24] Ez volt az az időszak, amikor a megélhetés érdekérvényesítése elkezdett átmenni politikai síkra és a munkások már nemcsak bérük emelését és munkakörülményeik javítását, hanem politikai beleszólást is kezdtek követelni maguknak. Szervezettebbé váltak, terjedtek körükben a nyugati szociáldemokrácia és munkásmozgalom eszméi, melyet a kint dolgozók hoztak haza és az 1890-ben megalakult Szociáldemokrata Párt budapesti küldöttei – Bokányi Dezső, Buchinger Manó, Kunfi Zsigmond[25] – terjesztettek körükben, akik 1907 után egyre gyakrabban látogattak a városba.

1906 májusában volt a városban az első általános sztrájk. Ekkor először a Franz malom és villanytelep 140 munkása szüntette be a munkát, béremelést követelve. A tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, ezért a gyárvezetőség a munkások többségét elbocsátotta, a rendőrség pedig a sztrájkközpontot feloszlatta. Válaszként a város munkássága szolidaritási sztrájkba kezdett és általános munkabeszüntetésbe kezdett. Ekkor a tárgyalások újraindultak, de már a városi főjegyző közvetítésével.[26] A nagyobb üzemeket és gyárakat karhatalom vette körül, s a városban is megerősítették a rendfenntartó erőket. A megmozdulásban a legszervezettebb nyomdászok jártak az élen, ők szervezték, koordinálták a munkások tevékenységét, agitáltak, vezették a tüntető meneteket.

A világháború kitörése sokáig nem érintette meg a várost, annak elhúzódása azonban, majd az elesettek és rokkantak egyre nagyobb száma elhallgattatta az első hónapok háborús lelkesítőit vagy naiv támogatóit. 1918-ra pedig sorra kerültek a felszínre az ilyenkor megszokott problémák, feszültségek. Az egyik ilyen az áruhiány és a drágaság volt, s a város lakossága körében uralkodóvá vált az uzsorások és árdrágítók elleni hangulatkeltés. Szemléletes esetnek hozható föl, amikor az egyik városi képviselő behozott az ülésre egy kenyeret, amit a vendéglőben szolgáltak fel neki. *„Hogy a felmutatott tárgy fekete volt, mint a sötét éjszaka, az tény, mert a felmutatott darab akár szurok, akár csizmatalp, szóval minden elgondolható fekete dolognak el lehetett képzelni a felmutatott dolgot, csak kenyérnek éppen nem."* – számolt be az esetről a helyi sajtó.[27] S ha egy városi képviselő is ilyen ellátásban részesült, elképzelhető, hogy milyen szenvedésnek voltak kitéve a szegényebb lakosok.

Egyre több támadás érte Sabján Gyula polgármestert is, mondván, hogy nem tesz meg mindent ezeknek a problémáknak a megoldása érdekében. 1918. augusztus 25-én hatvan képviselő aláírásával rendkívüli közgyűlést is össze akartak hívni, ahol interpellációk so-

24 Barbarits, 1929. 306–307.p.

25 Kunfi Zsigmond egyébként nagykanizsai származású volt, 1879-ben született a kiskanizsai városrészben, tanító apja a Kunstätter nevet magyarosította. Középiskolai tanulmányait a helyi piarista gimnáziumban végezte, majd a kolozsvári egyetemen szerzett magyar-német szakos diplomát. 1907-től Budapesten dolgozott, majd a Népszava szerkesztője lett. Ismert újságíróvá vált, cikkei a különböző baloldali és polgári lapokban, folyóiratokban jelentek meg. 1918/19-ben a Károlyi-, majd a Berinkey-kormányban különböző miniszteri posztokat töltött be, majd a Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztosa lett. A proletárdiktatúra elleni tiltakozásul azonban lemondott posztjáról, majd Ausztriába emigrált, ott is halt meg 1929-ben.

26 Barbarits, 1929. 306–307.p., Zalai Közlöny, 1906. május 19., 26.

27 Zalai Közlöny, 1918. november 3.

rával akarták tettekre kényszeríteni a polgármesteri hivatalt. A kérdések között szerepelt az áruhiány és az azzal kapcsolatos visszaélések, az esetleges korrupció problémája: *„Mi módon juthattak egyes bennfentes barátok és barátnők"* nagyobb cukoradagokhoz, *„mi történt a kisgazdák részére kérelmezett dohánnyal és szesszel?"*, mi lett a vetőmaggal stb.[28] A városvezetésnek azonban sikerült a közgyűlés összehívását megakadályoznia. A háború utolsó napjai sem hoztak különösebb politikai változást, az események 1918 októbere után gyorsultak föl.

Nagykanizsa 1918–1919-ben

1918 októberében, az őszirózsás forradalom kitörésekor Nagykanizsa népessége is nagy várakozással tekintett a jövőbe, de a nemzeti függetlenség kivívása és a háború befejezése felett érzett örömöt gyorsan felváltotta az aggodalom és a félelem. A város közel esett a délszlávok lakta területekhez, ahonnan megérkeztek az első vészjósló hírek a jugoszláv hadsereg közeledéséről és a horvát katonaszökevények garázdálkodásáról. Utóbbiakat zöld káderenek nevezték, mivel erdőkben, mezőkön bujkáltak, s számuk több ezerre rúgott. A várost elözönlötték a menekültek, a megye délszláv területeiről, a csáktornyai, perlaki járásokból érkezett magyarok. Gyorsan jelentkezett az élelmiszerhiány is, a városban szokványos jelenség lett a pályaudvar környékén batyuzó tömeg, az emberek vidékre mentek vagy onnan bejöttek, hogy szerezzenek vagy eladjanak élelmiszert, értéktárgyaikat és használati cikkeiket cserélve el érte. A pénz inflálódni kezdett, egyre kevésbé fogadták el, ezért megindult a cserekereskedelem.

A délszláv hadsereg 1918 utolsó heteiben újabb területeket foglalt el, s vészesen közeledett Nagykanizsához, mivel a megalakulóban lévő délszláv királyság kormánya hivatalosan is a megszállás kiterjesztése mellett foglalt állást. Ennek eredményeként december 24-én a Drávát reguláris csapatok - ahogy parancsnokuk nevezte a *„jugoszláv nemzeti hadsereg"* alakulatai - lépték át és ellenállás nélkül vonultak be Csáktornyára, majd 25-én Alsólendvára, sőt egyes egységek tovább nyomulva átkeltek a Murán, és 28-án elfoglalták Muraszombatot is.[29] Hasonló szituáció alakult ki tehát itt is, mint az ország más határterületein. December 29-én Kolbenschlag alispán utasítására Csáktornyára utazott tárgyalni Nagykanizsa város főjegyzője, Krátky István és Darvas József őrnagy. A kiküldöttek azt akarták megtudni a megszálló jugoszláv csapatok parancsnokaitól, Kvaternik ezredestől és Perko alezredestől, hogy mi a megszállás jogalapja és milyen területre terjed ki.[30] A sajtó beszámolója szerint a jugoszláv főtisztek azzal indokolták az előrenyomulást, hogy a rendet akarják fenntartani és a magyar csapatok támadásait kívánják megtorolni. Az előrenyomulásra válaszként a magyar fél 1919. január első napjaiban ellentámadást indított és Alsólendváról és Muraszombatból kiszorították az ott állomásozó kisszámú katonaságot. Ekkor került át a határrendőrség is Csáktornyáról Nagykanizsára, állománya erősítette a város közbiztonságát, de az elhelyezésük gondot is jelentett.

A Népköztársaság kikiáltása után a városban gyorsan láthatóvá vált, hogy három politika irányzat néz farkasszemet egymással. Egyik oldalon a Szociáldemokrata Párt helyi szervezete állt, mögötte a város ipari munkásságával, vezetőjük Sneff József és Hamburger Jenő volt. Velük szemben foglalt állást a városban 1918. december 26-án megalakult Kisgazdapárt, amelynek Hegedűs György ügyvéd, újságíró és Karlovits József gazda volt az elnöke. A zászlóbontó nagygyűlést december 26-án tartották a túlnyomó többségében föld-

[28] Zalai Közlöny, 1918. augusztus 24.
[29] Göncz, 2000. 33-34.p.
[30] Zalai Közlöny, 1918. december 30.

művesek lakta Kiskanizsán, majd nem sokkal ezután, január 6-én több ezer kisgazda részvételével Zalaegerszegen. A párt meghirdette programját és megválasztotta vezetőségét. Elnöke Karlovits József nagykanizsai gazda, a városi tanács tagja, helyettese pedig Marton János kiskomáromi gazda lett. A párt programjában határozottan síkra szállt a földreform mellett, ugyanakkor élesen szembe fordult a szociáldemokratákkal. *„Mint egy rettenetes dörej, úgy hangzott el állj szavuk a város felé, ahol most a kommunizmus próbál terített asztalhoz ülni."*[31] – számolt be a rendezvényről kissé talán túlzóan a sajtó.[32] A két politikai irányzat között a kenyértörést a földkérdés és a hatalmi ellentétek okozták. A kisgazdák élesen tiltakoztak bármilyen kollektivizálás ellen, nézetük szerint a *„nemzetköziek"* – vagyis a szociáldemokraták – ezzel egy új jobbágyságot készítenek elő, amellyel szemben *„a földműves nép még vére árán is felveszi a küzdelmet."* Mint Karlovits pártelnök hangsúlyozta: a *„nemzetköziek"* a grófi uralom után proletáruralomra törnek a kisgazdák vállain keresztül, *„amely azonban százszor irgalmatlanabb lenne az előbbinél."*[33] Ez a küzdelem nagyon gyorsan megjelent a munkáspárt fellegvárán, Nagykanizsán belül is, ahol a földművesek lakta Kiskanizsa a Kisgazdapárt mögött sorakozott föl. A kialakult ellentétek mellett megjelent a régi Nagykanizsa – Zalaegerszeg rivalizálás is, ami a megyén belüli szakadás veszélyét vetítették elő, ami hamarosan be is következett.

A két város közötti ellentét eredményeként ugyanis Zala megye de jure is kettészakadt. 1919. január végén a kormány Nagykanizsát kiemelte a vármegye fennhatósága alól – ígérvén a törvényhatósági jog megadását –, melynek törvényre emeléséig a város élére kormánybiztost neveztek ki, Sneff József, a szociáldemokrata párt helyi vezetője személyében. A megye másik részének irányítására dr. Briglevics Károly árvaszéki ülnök kapott megbízást. A két vezető kinevezése is a politikai erőviszonyok alapján történt, ez azonban egyik felet sem elégítette ki. A szociáldemokraták tiltakoztak a polgári gondolkodású Briglevics kinevezése ellen, aki egyébként igyekezett jó kapcsolatot kiépíteni a szociáldemokratákkal is. A másik oldalon viszont a nagykanizsai Kisgazdapárt fejezte ki határozott rosszallását Sneff személyét illetően. Az ellentétek egyre élesedtek, egy február 24-i, az Erzsébet téren zajló szociáldemokrata pártgyűlés alkalmával csaknem tettlegességre került sor a jelen lévő munkások és földművesek között. A kedélyeket csak Sneff személyes közbeavatkozása és diplomatikus fellépése csillapította le. Az ellentétek a városban odáig fajultak, hogy a Kisgazdapárt helyi vezetői bejelentették, kezdeményezik Kiskanizsa kiszakadását és önállóságának kikiáltását.[34] A tervezet azonban a gyors politikai változások következtében megvalósíthatatlan maradt.

A Károlyi-kormány a Nagykanizsa élére Sneff Józsefet nevezte ki kormánybiztosnak, aki a Munkásbiztosító helyi fiókjának az igazgatóhelyettese volt. A kezdeményezést a jóval szervezettebb szociáldemokraták ragadták magukhoz, a kisgazda és polgári erők azonban igyekeztek ezt számbeli fölényükkel kiegyensúlyozni, s november 11-én elérték, hogy a helyi Nemzeti Tanács addig főleg szociáldemokratákból álló testülete kiegészült képviselőikkel, így ott többségbe is kerültek. Alelnökké Karlovits Józsefet választották. Ellensúlyként a szociáldemokraták megalakították a munkástanácsot, melynek elnöke Sneff lett. A munkástanács komoly erővé vált a városban, mivel tagjai – szervezetten és erőszakkal fellépve – több esetben megfélemlítették ellenfeleiket, céljaik elérése érdekében. Így a kereskedőket, hogy áruikat olcsón kiárusítsák vagy a munkaadókat, hogy emeljék a munkabéreket.

---

31 Zalai Közlöny, 1919. január 13.

32 Megjegyzendő, hogy dr. Hegedűs György ügyvédet, aki 1918. december 2-tól volt a Zalai Közlöny főszerkesztője, a Kisgazdapárt vezetőségi tagjává is megválasztották.

33 Zalai Közlöny, 1919. január 13.

34 Zala, 1919. február 14.

A Kisgazdapárt március 2-án és 4-én újra nagyszabású pártgyűléseket tartott Nagy- és Kiskanizsán, ahova Nagyatádi Szabó Istvánt is meghívták. A pártelnök azonban nem tudott megjelenni, őt a párt titkára, Drozdy Győző képviselte. Drozdy ismertette a párt országos programját és terveit, azonban a gyűlésen ismét szóváltásba keveredtek a jelen lévő szociáldemokrata munkásokkal. A helyi tagság teljes támogatásáról biztosította Nagyatádi Szabó Istvánt, sürgette a *„birtokfelosztás keresztülvitelét"* és felszólították a pártvezért, hogy miniszteri székét addig ne hagyja el, amíg a földreformot meg nem valósították.[35]

Végezetül a harmadik politikai oldalt a Károlyi-párt képezte, amely 1918. december 7-én alakult meg, s elnöke Hajdú Gyula ügyvéd volt.[36] A másik kettővel szemben ez nagyobb tömegbázissal nem rendelkezett, viszont a város jobb módú polgárai kezdetben ezt támogatták, s rendelkezésükre állt a helyi újság, a Zalai Hírlap is. A Tanácsköztársaság kikiáltásáig tartó rövid, néhány hónapos időszakot e politikai erők küzdelme határozta meg Nagykanizsán. A helyzet akkor változott meg némileg, amikor egy zalaegerszegi gyűlésen pártja nevében Batthyány Pál bejelentette, hogy a Függetlenségi Párt megyei szervezete teljes mellszélességgel felsorakozik a Kisgazdapárt mögé. Ezzel utóbbi a megye legerősebb politikai erejévé vált, melynek eredményeként a helyi politikai viszonyokat a továbbiakban a szociáldemokrata - kisgazda szembenállás határozta meg. 1919 januárjában megalakult egyébként egy negyedik párt is, a Szociális Ipargazdaság Párt, amely a város kis- és középiparosait tömörítette és főként gazdasági célokat tűzött ki maga elé. A párt vezetője Hoffmann Henrik helybeli iparos lett.[37]

A baloldal bázisának számító Nagykanizsán a kommunista szervezet csak március 11-én jött létre. Létrehozásában budapesti küldöttek vettek részt, a tagságot pedig a város üzemeinek munkássága és leszerelt katonák alkották, ám az alakuló ülésen ezzel együtt is összesen csupán 50 fő vett részt.[38] A kanizsai néptanács az első ülését 1919. február 13-án tartotta.

Nem rendeződött, sőt tovább éleződött a két város, Nagykanizsa és Zalaegerszeg ellentéte. A Tanácsköztársaság kikiáltása után a hatalmat a nagykanizsai központú dél-zalai megyerészben három tagú direktórium tartotta kézben, melynek tagjaivá Sneff József korábbi kormánybiztost, valamint a helyi szociáldemokrata pártszervezet két vezetőségi tagját, Brónyai Lajost és Bárány Józsefet választották. Zalaegerszegen Briglevics Károly lemondott, a direktórium tagjai Dandy Ferenc nyomdász, régi szociáldemokrata vezető, valamint Vígh István és Varga Gábor munkások lettek. Mindkét direktórium magát nyilvánította Zala megye irányító szervének. A zűrzavaros állapotot jól tükrözik a március végén történt események. Március 25-én a nagykanizsai direktórium közölte, hogy Vágó Béla belügyi népbiztos-helyettestől felhatalmazást kapott a megye irányítására. Másnap azonban újabb rendelet jött Vágótól, amelyben az előzőt visszavonta.[39] Ennek hatására a két direktórium végül a megye kettéosztásában állapodott meg, amit a kormányzótanács április 11-én szentesített. A Nagykanizsa központú Dél-Zalához 7, a Zalaegerszeg által irányított Észak-Zalához pedig 5 járás került.

35 Zala, 1919. március 4.
36 Zalai Hírlap, 1918. december 7.
37 Programját lásd Zalai Hírlap, 1919. január 22.
38 Pál, 1971. 236.p.
39 Zala-Népakarat, 1919. március 27.

A Tanácsköztársaság

Nagykanizsán a munkásmozgalom sokkal fejlettebb és szervezettebb volt, mint a megye többi részén. Ez abból következett, hogy a városban egy sor olyan üzem működött, melyekben száznál is több munkás dolgozott.[40] Vezetőik közül 1918-ra képességeiket tekintve két személy emelkedett ki: Hamburger Jenő és Sneff József. Hamburger Jenő régi zalai zsidó iparos és kereskedő család leszármazottja volt. 1883-ban született Zalaudvarnokon, iskoláit azonban Zalaszentgróton végezte, ahová a család átköltözött, itt a Hamburger családnak széles rokonsága élt (Jenőnek is 5 testvére volt). Budapesten orvosi egyetemet végzett, és akárcsak bátyja, Sándor, ő is kapcsolatba került a munkásmozgalommal és belépett a Szociáldemokrata Pártba. Évekig élt Németországban, majd 1910-ben hazatérve, Zalaszentgróton lett körzeti orvos. 1914-ben, a háború kitörése után került Nagykanizsára, a hadikórház katonaorvosa lett. Ekkor kezdett intenzíven szervezkedni a Szociáldemokrata Párt helyi szervezetének keretei között, s főként a katonák, valamint a munkások körében terjesztette a háborúellenes propagandát és a baloldali tanokat. Egyik első, komoly visszhangot vert akciója 1917 nyarán zajlott, amikor a városban röplapokat terjesztettek, tiltakozva a szegények kisemmizése és éhezése ellen: *„Az öklünket kell megmutatnunk."* Hangzott a fenyegetés a röplapról, amit tettek is követtek. A szociáldemokrata munkások Sneff és Hamburger vezetésével gyűlést tartottak, majd tüntetni indultak a városháza elé.[41]

Hamburger tevékenységének köszönhetően a kanizsai munkásság szervezetté vált, s itt alakult meg a vidéken elsőként, 1918 januárjában a munkástanács. Hamburger a vasutasokat is bevonta a szervezkedésbe, ami már kiváltotta a kormány haragját: február 2-án letartóztatták és hadbíróság elé állították a vasút megbénításának vádjával. Tárgyalása Pozsonyban 1918 júniusában kezdődött, s könnyen halálos ítélet is lehetett belőle, ám mivel a per elhúzódott szeptemberig, az időközben bekövetkezett politikai változások miatt a katonai törvényszék csak börtönbüntetést szabott ki rá. Március 23-án Sneffet is letartóztatták, de ő már szeptemberben kiszabadult.

Az őszirózsás forradalom kitörésekor Hamburgert kiszabadították pozsonyi börtönéből, s ő azonnal Nagykanizsára indult. A pályaudvaron nagy tömeg várta, a vállukon vitték az emberek a városba. A vezetésével alakult meg Kanizsán a Nemzeti Tanács, amelynek elnöke Sneff József lett, Hamburger pedig kormánybiztosi hatáskört kapott. Megszervezték a nemzetőrséget is, sőt megalakult a Tanácsköztársaság egyik speciális, különleges alakulata is, egy ún. terroralakulat, a Fabik különítmény. Vezetője, Fabik Károly Nagykanizsán született, 1890-ben, szegény kisiparos családban. A háború idején a haditengerészethez került, részt vett a cattarói matrózlázadásban is. 1918 februárjában letartóztatták és kényszermunkára osztották be, ahonnan a Monarchia összeomlása után szabadult. 1918 novemberében érkezett haza Nagykanizsára és Hamburger megbízásából a frontról érkezett fiatal, de harcedzett katonákból szervezett egy 100-150 fős fegyveres alakulatot, amelynek a legfontosabb célja az ellenforradalmárok elleni harc lett. Ezért nevezték terroralakulatnak, mert a deklarált célja a forradalom ellenségeinek megfélemlítése és megsemmisítése volt. (Ugyanezt a feladatot végezte az ország más területein Szamuely Tibor és a Lenin fiúk.)

A Tanácsköztársaság kikiáltása és a hatalomátvétel Nagykanizsán minden ellenállás és atrocitás nélkül zajlott le. A várost addig irányító kormánybiztosi hivatal megszűnt, a helyét egy háromtagú direktórium foglalta el. A direktórium elnöke Sneff József lett, tagjai

40 Lásd a monográfiában Kaposi Zoltán gazdaságtörténeti tanulmányát.
41 Gábor, 1980. 161.p.

9. kép: Az 1919. március 22-i népgyűlés résztvevői a Deák téren

pedig Brónyai Lajos és Bárány József. Brónyai Lajos Budapesten született, nyomdász lett, 1899-ben lépett be a Szociáldemokrata Pártba. Néhány évvel később került Nagykanizsára, ahol a szervezett munkásság egyik vezetője lett. A direktóriumban a gazdasági élet, városgazdálkodás, iparügy, valamint a tanügy felelőse lett.

A direktórium átvette a város irányítását, a megbízhatatlan tisztviselőket felfüggesztették: dr. Prack István tanácsnokot, Novai Imre másod aljegyzőt és Füredi János levéltárost, valamint Orbán József és Jutasi István beosztott tisztviselőket. Előbbi három tisztviselőnek a nyugdíjjogosultságát is megvonták. A többi tisztviselő alávetette magát az elvárásoknak, és felesküdött a Tanácsköztársaságra, sőt sokan a pártba is beléptek.

A város ügyeit a továbbiakban három ügyosztály vitte, az első Sneff József vezetésével a politikai, katonai, közellátási feladatokat intézte, valamint az üzemek szocializálását végezte. A 2. ügyosztályt Brónyai Lajos vezette, ez a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi ügyekkel foglalkozott, és kezelte a város háztartását. A harmadik élén Bárány József állt, ide az egészségügy, a lakásügyek és a hadisegélyezettek ügyei tartoztak. Ez a hivatali rendszer az elkövetkező hónapokban többször is változott, a vezető tisztségeket azonban mindvégig ugyanazok a személyek töltötték be: Sneff, Brónyai és Bárány mellett Tálosi Lajos, dr. Havas Hugó ügyvéd, Vugrinecz Károly kőműves, Kardos Dezső nyomdász, Rauch Ferenc, míg Polai János a Forradalmi Törvényszék vádbiztosa volt. Polai szegény kiskanizsai családból származott, sokáig Jankapusztán dolgozott cselédként. 1906-tól dolgozott Nagykanizsán a Fűtőházban, mint kovácssegéd. Elkötelezett kommunista volt, ő állíttatta vésztörvényszék elé és ítélte halálra, majd végeztette ki Nagykanizsán azt a három nagybakónaki gazdát, akik 1919 nyarán fegyvert fogtak a rendszer ellen, elűzték a helyi direktóriumi tagjait és tűzharcban megöltek egy vörös katonát. Megtorlásként Polai 22 bakónaki személyt letar-

tóztatott, s közülük három főt, két csapi és egy nagybakónaki gazdát halálra ítélt, akiket még aznap Nagykanizsán ki is végeztek.[42]

Tálosi Lajos Balatonöszödön született, vas- és fémöntő munkásként dolgozott Nagykanizsán a Weiser Gépgyárban. A munkásmozgalommal Németországban ismerkedett meg, amikor Dortmundban dolgozott vasmunkásként. 1911-ben tért vissza Nagykanizsára, s a Déli Vasútnál helyezkedett el vasutasként. A Tanácsköztársaság kikiáltása után a megyei lakásügyi hivatal vezetője lett.

A hatalom átvétele után Nagykanizsán is létrejött a Magyarországi Szocialista Párt helyi szervezete, ahova március végétől egyre nagyobb számban léptek be a tagok. Nyomásra vagy önkéntesen párttag lett a város összes tisztviselője, alkalmazottja, valamint tömegesen léptek be városi lakosok, polgárok. Sokan nyilván egzisztenciaféltésből vagy egyszerű félelemből, sokan pedig számításból.[43]

Az új hatalom azonnal államosította a helyi gyárakat, üzemeket, pénzintézeteket, valamint a 10 segédnél többet foglalkoztató kereskedéseket, de érdekes körülmények között. Azok élén ugyanis meghagyták a régi tulajdonosokat, igazgatókat, vezetőket, vagyis azok csak névleg kerültek állami tulajdonba, ugyanúgy működtek tovább. Illetve nem teljesen ugyanúgy, mivel a régi vezetők mellé bizalmi tagok ültek, akik figyelték, ellenőrizték a termelést. Ezeknek az intézkedéseknek az állt a hátterében, hogy a szocialista hatalomnak nem állt a rendelkezésére olyan káderállomány, amelynek a segítségével ténylegesen birtokba vehették volna az üzemeket, biztosítva azok zavartalan termelését. Utóbbira viszont nagy szükség volt, hiszen az ország a tartalékainak utolsó morzsáit élte fel, s az üzemek és gyárak leállása a Tanácshatalom azonnali összeomlását vonta volna maga után. A Weiser Gépgyárba például Lőrincz József asztalost, a kefegyárba Fischer Mór asztalost, a nyomdákhoz pedig Offenbeck Károly betűszedőt nevezték ki termelési biztosnak.[44]

1919. április 5-én került sor a város három nagy szállodájának a szocializálására, a Centrál, a Korona és a Szarvas köztulajdonba vételére. Az addigi tulajdonosok üzletvezetők lettek, az alkalmazottak pedig 3–4 tagú munkástanácsot alkothattak, mely beleszólhatott a vállalkozás tevékenységébe.[45] Ugyancsak intézőbizottság és munkástanács alakult meg a nagykanizsai vasútnál is, amelynek a feladata volt a vasútvonalak zavartalan forgalmának a biztosítása, hiszen ez létfontosságú volt a zűrzavaros időkben.

A különböző üzemek működésének zavartalanságáról, egyben a termelés feltételeinek biztosításáról az ún. termelési biztosok gondoskodtak. Nagykanizsán április 4-én választották meg a termelési biztosokat, külön a kereskedelem, a gyáripar és a nyomdák irányítására. Irodájuk a Merkur Gépgyárban működött.[46] Felállt a lakáshivatal is, amely a hajléktalan vagy nyomortanyán és marhavagonokban élő családokat akarta lakáshoz juttatni. Ennek érdekében kötelezték a tulajdonosokat, hogy a 2 szobánál nagyobb lakásokat jelentsék be, s ezekbe megkezdődött a hajléktalanok betelepítése.

Az oktatás ügyében a nagykanizsai direktórium egyik első intézkedése volt – összhangban az országos helyzettel – a hitoktatás megszüntetése és az egyházi, felekezeti iskolák államosítása. A hittanórák helyett a direktórium utasítása szerint a tanulóknak *„Magyarország jelenlegi átalakulásának jelentőségével"* kellett megismerkedniük, vagyis vélhetően politikai agitációs és propaganda órán kellett részt venniük.[47] Mivel ehhez szintén hiányzott

[42] MNL ZML A nagykanizsai törvényszék iratai, B. 742/1919. Polai János és társai pere. Polait az ellenforradalmi erők hatalomra jutása után elfogták, a bíróság kötél általi halálra ítélte, melyet 1919. november 1-én hajtottak végre. Az esetről részletesen lásd: Káli, 2000. 116–118.p.

[43] Pál, 1971. 252.p.

[44] Uo. 256–257.

[45] Tóth, 1971. 108.p.

[46] Uo.

[47] Lázár, 1971. 157.p.

a káderállomány, részben a régi oktatók tanítottak, akik ezt a feladatot – különösen a falvakban – egyáltalán nem hajtották végre. Egyházi személyek, szerzetesek csak abban az esetben taníthattak tovább, ha kiléptek rendjükből, lemondtak papi hivatásukról. Nagykanizsán nagy visszhangot vert, amikor több kegyesrendi szerzetes is aláírta a kilépési nyilatkozatot, sőt volt köztük olyan, aki meggyőződésből állt a Tanácsköztársaság mellé.[48]

Az ellenforradalom kora

A Tanácsköztársaság 1919. augusztus 1-jén megbukott, Kun Béla és a népbiztosok lemondtak és külföldre menekültek. Budapesten a bujkáló ellenforradalmi, főként tiszti csoportok már egy ideje készülődtek a hatalomátvételre. Utóbbiak közé tartozott Friedrich István is, aki végül a Tanácsköztársaság bukásakor, 1919. augusztus 6-án egy gyors puccsal átvette a hatalmat, és magát miniszterelnökké nyilvánította. Horthy és a Nemzeti Hadsereg ekkor még Szegeden tartózkodott, s bizonytalan volt, hogy milyen erőkre támaszkodhat az új kormány. Első intézkedéseivel felszámolta a Tanácsköztársaság rendszerét és hatálytalanította az intézkedéseit. Friedrich kinyilvánította, hogy a régi monarchia rendszerét kívánja visszaállítani – maga is Habsburg-párti, ahogy akkor nevezték a jogfolytonosság híve, vagyis legitimista volt – s ennek érdekében kezdett tárgyalásokat. Emellett hangsúlyozta, hogy a keresztény-nemzeti Magyarországot kívánja megteremteni, amelynek ideológiája tisztázatlan volt, de alkotóelemei napról napra egyre világosabban kirajzolódtak, s egyre inkább teret nyert a jobboldali radikalizmus és az antiszemitizmus is.

Nagykanizsán augusztus 7-én a rendőrség és az újjáalakult karhatalmi csapatok körülvették a városházát és letartóztatták a Tanácsköztársaság helyi vezetőit, köztük Sneff Józsefet (a menekülő Polai János vádbiztost Sopronban fogták el a detektívek és hozták vissza a városba). Ezután a régi rendszer gyors restaurációja következett, összeült a városi tanács, melynek vezetését Prack István városi tanácsos vette át. Azért Prack István, mert Sabján Gyula polgármester ellen a kommün alatt tanúsított viselkedése miatt eljárás indult, s ennek lezárultáig felfüggesztették hivatalából. A városban ekkor meghatározó jelenség volt a számonkérés, az eltelt időszak vizsgálata és a bukott rendszer híveinek üldözése. A letartóztatott Sneff Józseffel és a helyi direktórium tagjaival kezdték. Ügyükben bírósági eljárás kezdődött, sok embert azonban hivatalos procedúra nélkül is internáltak. A hivatalos nyomozás és felelősségre vonás mellett a különböző társadalmi szervezetek is vizsgálatot indítottak, hogy tagjaik közül ki és hogyan viszonyult a Tanácsköztársasághoz és minden együttműködést elítéltek, nevezett tagjaikat pedig ún. *„társadalmi bojkott"* alá vették. Így tett a Polgári Egylet, az Ügyvédi Kamara vagy az úri Kaszinó is.[49] A Polgári Egylet mintegy tíz főt távolított el soraiból, köztük Sabján polgármestert, dr. Gartner Antalt, Pálffy Zsigmondot. Az ügyvédek azt is kinyilvánították, hogy a letartóztatott bűnösök védelmét csak abban az esetben látják el, ha a kamara hivatalosan kirendeli őket, de honoráriumot ez esetben sem fogadnak el. Ezek az eljárások sok konfliktust hoztak magukkal, mert például a sajtóban is megbélyegzett Budimatz Mihály Perlakról menekült ügyvéd tiltakozott az ellen, hogy őt a proletárdiktatúrával együttműködők között említik és társadalmi bojkott alá helyezik, csak azért mert munkát vállalt ebben az időszakban, mivel vagyona nem lévén, csak fizetésből tudta hattagú családját eltartani. A legnagyobb port természetesen Sabján polgármester ügye verte föl.

48 Uo. 158.p.
49 Zalai Közlöny, 1919. augusztus 18.

Az új rendszer megszilárdulásának előfeltétele a parlament megalakulása volt, ezért kiírták a választásokat, először 1919 végére, majd 1920 januárjára. Nagykanizsa ekkor önálló választókerületté vált, tehát Nagy- és Kiskanizsa együtt alkotta. A választójogot is a Friedrich-kormány hirdette ki, s jóval szélesebb rétegek jutottak e lehetőséghez, mint korábban, először kaptak választójogot a nők és először szavazhattak titkosan a választópolgárok. Nagykanizsán a választójoggal rendelkezők száma 1920-an 11 954 fő volt.

A politikai szervezkedés részeként megalakultak a pártok, elsőként és legszervezettebben az ellenforradalom pártja, amely Nagykanizsán a Keresztény Nemzeti Szociális Kisgazda és Földmíves Párt nevet vette fel megalakulásakor, 1919 szeptemberében. A sajtó beszámolója szerint a konzervatív jobboldal helyi képviselői *„elhatározták, hogy lemondanak az egymás elleni harcról, s egy nagy keresztény pártban tömörülnek"*.[50] A pártszervezet elnökévé dr. Szekeres József orvost, a kórház igazgató-főorvosát választották meg, társelnököknek pedig dr. Tamás János ügyvédet, a Batthyány-Strattmann uradalom jogászát, Knortzer Györgyöt, az Önkéntes Tűzoltó Testület parancsnokát, dr. Hajdú Gyula ügyvédet, Karlovits József kisgazdát, városi tanácsost, a Nagyatádi-féle Országos Kisgazdapárt korábbi elnökét, Plander György városi tanácsost és dr. Hegedűs György ügyvédet, a Zalai Közlöny főszerkesztőjét. A párt megnevezte képviselőjelöltjét is, Ujváry Géza személyében.

Ujváry 1864-ben született a Vas megyei Hegyfalun. Iskoláit Nagykanizsán végezte, ahol a közéletben is részt vett, harminc éve tagja a törvényhatósági bizottságnak. Nagykanizsa város képviselőtestületi is tagja és 25 év óta elnöke a nagykanizsai függetlenségi pártnak. A Tanácsköztársaság idején 15 évi fegyházra ítélték, mert több ellenforradalmi mozgalomba is bekapcsolódott, és mert kiszabadította fogságából a szintén ellenforradalmár volta miatt letartóztatott Hegedűs Györgyöt. Ujváry 20 holdas kisgazda volt, ezen a birtokon gazdálkodott. Az őt támogató politikai tömörülés tulajdonképpen az országban jelen lévő két markáns irányzat, a kisgazdák és a keresztényszocialisták egyesülésének tekinthető. Ez egység azonban nem sokáig maradt fenn, mert a választásokra további jelöltek is bejelentkeztek, s a pártok és jelöltek hovatartozása meglehetősen kaotikus képet mutatott.

Az országban a keresztényszocialistákat a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja képviselte, amelyet ismert politikusok vezettek, egy jobboldali konzervatív gyűjtőpártnak tekinthető. Mellettük hasonló súllyal bírt a Nagyatádi Szabó István vezette Kisgazdapárt, amely a földművesek és birtokosok érdekeit képviselte. A helyi szervezete Nagykanizsán és térségében is megalakult, ahogy azt korábban láttuk, még 1918-ban, elnöke Karlovits József volt, most azonban a párt vezetője Hegedűs György ügyvéd, lapszerkesztő lett, aki korábban a párt ügyvezető titkára volt. A Kisgazdapárt azonban nem kívánt beolvadni a keresztény-nemzeti táborba, hanem önálló politikai erőként akart tevékenykedni, ezért jelölteket is állított, és a korábbi elnök, Karlovits József bejelentette, hogy Ujváryval szemben elindul Nagykanizsán. Őt Nagyatádi Szabó István személyesen támogatta.[51] Ezzel a jobboldali tábor megbomlott és a KNEP és a Kisgazdapárt országos vetélkedése Nagykanizsán is megkezdődött.

Itt a szembenállást az is fokozta, hogy Karlovits mérsékelt, demokrata színezetű programot hirdetett, míg Ujváryt – bár maga nem volt szélsőséges gondolkodású – a jóval radikálisabb, Hegedűs György vezette, szélsőjobboldalhoz közel álló keresztényszocialista tábor jelölte. Hegedűs György nagykanizsai ügyvéd ebben az időben vált a politikai közélet egyik fajsúlyos figurájává. Pártjuk programja sokban hasonlított a Gömbös Gyula körül csoportosuló fajvédők programjára, bár Hegedűs még náluk is radikálisabban és nyíltabban fogalmazott. Ő volt a vármegye legnagyobb példányszámú lapjának, a Zalai

50 Zalai Közlöny, 1919. szeptember 10.

51 Amikor 1920 elején Nagyatádi a választások alatt Kanizsára látogatott, meglátogatta otthonában Karlovitsot és közleményben tudatta, hogy a kisgazda jelölt teljes bizalmát élvezi. Zala, 1920. február 7.

Közlönynek a főszerkesztője 1920–1922 között, nézetei a lap hasábjain jól tükröződnek, egyben mutatják az ellenforradalom ideológiájának egyik radikális irányzatát. Ennek vezérgondolata a *„keresztény Magyarország"* megerősítése volt. A *„keresztény"* fogalom jelentése ez esetben – mint már a történészek sok esetben rámutattak – nem vallási, hanem politikai tartalommal bírt. Jelentése a *„nem zsidó"* volt, ami alatt azokat a társadalmi jelenségeket kellett érteni, amit a korabeli jobboldali gondolkodás a vérzivataros történelmi események után a zsidósághoz kötött. Így elsősorban a kommunizmust, illetve azzal egybemosva minden baloldaliságot, tehát a szociáldemokráciát is elutasítva, valamint a liberalizmust. A vallásából kilépett neológ zsidó *„szabadelvű, észelvű, anyagelvű, gyakorlati ateista, aki nem sokat törődik az egy Istennel."*[52] Aknamunkájukat azonban nem zsidóként végzik és pusztítják a befogadó keresztény nemzetet, hanem, mint *„szabadkőművesek, demokrata vezérek, újságírók, drámaírók, a szabadelvűség tanárai, bőrzespekulánsok."*[53] Erre – szerintük – csak egy válasz lehet: visszaszorítani a zsidó befolyást a közélet minden területén. Sikert a keresztény magyarság akkor érhet el, ha nem egymással viszálykodik, hanem egységbe tömörül. *„Bele kiáltom ebbe a zsidó városba, hogy mi Friedrich szavával keresztény Magyarországot akarunk. Olyan Magyarországot, ahol a zsidóság csak számarányában juthat szóhoz."* – mondta az egyik választási nagygyűlésen a gyakran politizáló nagykanizsai ferences szerzetes, páter Hedly Jeromos.[54] A plébános utolsó gondolata egyébként a – kampányban máshol is felmerülő – numerus clausus megfogalmazását jelentette. Tamás János ügyvéd, kampányának egyik fő szervezője kortesbeszédében így fogalmazott a Magyarországot romlásba taszító bűnökről: *„Ezek a bűnök 67 utántól roncsoltak bennünket, amelynek csúcspontjában a semmiért sem felelős, szent és sérthetetlen császári udvar volt. A felelősség elsősorban az államfőt s a sok herceget terheli, akiknek a magyar parlament is meglapuló, talpnyaló eszköze volt."*[55] A tábor orgánuma, a Zalai Közlöny a rendszerváltás utáni első hetekben még visszafogottan fogalmazott, októbertől azonban már egymást érték a lapban az antiszemita cikkek, gyakorlatilag a politikai élet lényegét a kereszténység és a magyarországi zsidóság élet-halál harcában láttatta.[56] Ami a konkrét gyakorlati tennivalókat illeti, azok a vázolt ideológiai alapra épültek, így hangoztatták egy keresztény bank felállításának szükségességét, a kereskedelem és uzsora szabályozását, a keresztény sajtó megerősítését stb.

Ujváry Géza személye mögött tehát egy táborba tömörültek a mérsékelt, konzervatív jobboldali és a radikális, antiszemita gondolkodású személyek. Ujváry nem volt szélsőséges felfogású, személyének előtérbe állítása inkább a kiskanizsai városrészben élő, jelentős választói súlyt képviselő gazdatársadalomnak szólt.

A választási harc azonban nem szorítkozott e két jelöltre, mert váratlanul bejelentkezett egy harmadik is, a város főjegyzője, Krátky István is vállalta a megmérettetést. Krátky pártonkívüli jelöltként indult, azonban ő is *„szigorúan keresztény nemzeti alapon"*.[57] Ellentétben azonban Ujváryval, ő a mérsékelt konzervatív irányt képviselte, amely nélkülözte az antiszemita felhangokat: *„Ellensége minden felekezeti türelmetlenségnek és azoknak, akik a keresztény eszmét lejáratva a proletárdiktatúra után újabb egyéni diktatúrára törekszenek."* – írta róla a sajtó.[58] Beszédeiben hangsúlyozta, hogy nála a kereszténység kizárólag vallási vagy világnézeti fogalom, de semmi esetre sem politikai. Programjában a gyakorlati kérdésekre koncentrált, az élelmezési gondok megoldását (ennek ő volt a városban a felelőse, mint élelmezési

52 Zalai Közlöny, 1920. január 14. A vasárnapi népgyűlés hullámveréseiből c. cikk részletesen taglalja a kérdést.
53 Uo.
54 Zalai Közlöny, 1920. január 13.
55 Zalai Közlöny, 1920. január 13.
56 Zalai Közlöny, 1919. szeptember 20. (Rágalmazó), október 2. (Szegedi békeműhely), október 5. (Friedrich István), december 12. (Hazaárulás).
57 Zala, 1920. január 4.
58 Uo.

biztos) és a földreformot szorgalmazta. Mivel a választókerület Nagykanizsa városából állt, a kisgazda jelöltnek, Karlovits Józsefnek kevesebb esélye lehetett, a küzdelem Krátky és Ujváry között kellett, hogy eldőljön. Mindketten ismertek voltak – Ujváry az elmúlt időszakban játszott szerepe, Krátky magas városi méltósága miatt –, mindkettőjüknek volt sajtója (Ujváryt a Zalai Közlöny, Krátkyt a Zala c. lap támogatta). A Közlöny Krátkyt a jobboldali egység megbontójának nevezte, aki mögött a zsidóság áll, ők pénzelik, és titokban támogatják. Ezt a vádat egyébként önbeteljesítő jóslatként is felfoghatjuk, hiszen a jelöltek közül programjaik alapján a zsidóságnak sok választása nem lehetett, Ujváryt, és a mögötte álló keresztényszocialista tábor antiszemitizmusa, Karlovitsot pedig kisgazda programja miatt utasíthatta el. A két jelölt – Ujváry és Krátky – egymást tartották fő ellenfelüknek, lapjaikban a kisgazda jelölttel egyáltalán nem is foglalkoztak.[59]

Az Ujváryt támogató keresztény tábor közvetlenül a választások előtt nagygyűlést tartott a városban. Ez a következőképpen zajlott le: a nyitóbeszédet dr. Szekeres József főorvos, a párt helyi elnöke tartotta, aki a keresztény-nemzeti irányzat fontosságáról és a jobboldali tábor egységének megteremtéséről beszélt. Utána páter Hedly Jeromos szólt, aki az irányzat ideológiai aspektusaival foglalkozott: *„Lejárt annak az ideje, hogy a liberalizmus még egyszer éreztesse átkos befolyását Magyarországon."* Azonban bármikor visszatérhet, mint a medve, amelyik elbújt az odújában, ezért *„gondoskodni kell arról, hogy fennmaradhasson a keresztény szellem, amely csírájában fogja elfojtani a nemzetellenes aknamunkát"*.[60] Végül a felszólalók sorát Hajdú Gyula ügyvéd zárta. A gyűlés érdekessége, hogy maga a jelölt, Ujváry nem szólalt fel, ami azt a már említett gyanút táplálja a szemlélőben, hogy a személye csak szimbólumnak lett kiválasztva a szavazók többségét alkotó kisgazdák és földművesek számára. Ezt bizonyítja, hogy a következő választáson, 1922-ben, amikor a bethleni konszolidáció már kiépítette az új rendszert, a személye fel sem merült a jelöltek között.

A választási előrejelzések helyesnek bizonyultak, szoros eredmény a két *„polgári"* jelölt között alakult ki, a kisgazda induló nem tudott beleszólni a vetélkedésbe. A belvárosi kerületekben gyakorlatilag minimális szavazatot kapott, ellenben Kiskanizsán, ahol földművesek éltek, érthetően ő bizonyult a legnépszerűbbnek. Meghatározó azonban a városi polgárság voksa volt.

Nagykanizsa választási eredménye 1920-ban

1. forduló		
	Fő	**Százalék**
Ujváry	4962	46,2
Krátky	4045	37,6
Karlovits	1743	16,2
Összes	*10750*	*100,0*

A választás ezzel nem dőlt el, mivel egyik jelölt sem szerezte meg a szavazatok több, mint 50%-át, ezért pótválasztást kellett tartani. Ezen Ujváry és Krátky indulhatott, a kérdés az volt, hogy a kisgazda szavazók melyiküket tüntetik ki inkább szimpátiájukkal, mert ez eldönthette a választást. A Krátky mellett kiálló Zala c. lap mindenesetre arról tudósított, hogy Nagyatádi Szabó István, amikor a Drozdy-ügy miatt Nagykanizsán járt, arra szólította fel a kisgazdákat, hogy Krátky Istvánt pártolják, mert Ujváry *„a kisgazdapárt legveszedelmesebb ellensége."*[61] Ugyanakkor, mivel Ujváry maga is kisgazda volt, jó eséllyel pályázhatott Karlovits híveinek szimpátiájára.

59 Jellemző a Zalai Közlöny kampánystílusára, hogy 1920. január 23. számában közölte Krátky elvtárs címmel annak egyik kocsmában mondott kortesbeszédét, amiben Krátky elképesztő dolgokat *„vall be"* magáról. Ez a beszéd valójában nem hangzott el.

60 Zalai Közlöny, 1920. február 4.

61 Zala, 1920. február 7.

Nagykanizsa választási eredménye 1920-ban, második forduló

Pótválasztás		
	Fő	Százalék
Ujváry	5709	53,2
Krátky	5024	46,8
Összes	*10733*	*100,0*

A megismételt szavazáson végül kis többséggel ugyan Krátky mellett tették le a voksukat – kb. 10:7 arányban (ha nem számolunk egyéb változó tényezővel), azonban ez kevésnek bizonyult az első fordulós eredmény megváltoztatásához. A mandátumot ezzel Ujváry nyerte.

A szélsőjobboldal nagykanizsai megerősödésének több jele is volt a városban. Talán a legegyértelműbbnek a szervezkedő radikális szervezet, az Ébredő Magyarok Egyesületének tevékenysége tekinthető. Esetében olyan radikális tömegszervezetről van szó, amely többszázezres tagságával behálózta a társadalom egészét és az ország egész területét. Nem hivatásrendi vagy rétegszervezetről van szó, hanem minden társadalmi réteget megszólító, harcba hívó mozgalomról. Ébredő elnevezése arra utalt, hogy a szunnyadó társadalmat akarta felrázni, ráébreszteni a keresztény-nemzeti fundamentalizmus igazságára és rávenni annak gyakorlati megvalósítására. Ennek érdekében komoly munkát végzett, hiszen az 1920-as évek elején mind a közéletben, mind az utcai politizálásban hangadó szerepet vitt, rendezvényein pedig ismert jobboldali radikális és antiszemita előadók vettek részt, akik rendszeresen tartott előadásokon terjesztették nézeteiket.

Az egyesület 1918 decemberében alakult meg, és nagyon gyorsan többezres tagságú szervezetté vált, már 1919 elején létrejöttek vidéki szervezetei is, s az országban az elsők között a nagykanizsai helyi csoport. Népszerűségét vélhetően új, harcias retorikát megjelenítő kommunikációjának köszönhette, hiszen megalakulása után azonnal radikális hangvételű plakátokkal árasztotta el Budapest utcáit. Ezeken ekkor szembesült először a magyar társadalom a szélsőséges antiszemitizmus megnyilvánulásaival, összekötve a nemzeti fajvédelem eszméivel.[62]

A Tanácsköztársaság kikiáltása után az ébredők természetesen a különböző ellenforradalmi megmozdulások és összeesküvések széles bázisát alkották, de szervezeti tevékenységét szüneteltetnie kellett. A kommün bukása után a megváltozott belpolitikai helyzetben az ÉME szerepe azonnal felértékelődött. Az egyesület ismét hasonló hangvételű plakátokkal kezdte meg a toborzást és a mozgalmi munkát, ezúttal még eredményesebben. Nagykanizsán az egyesület vezetője Hegedűs György volt, aki az országos szervezet alelnöke is volt egyben. Ez ügyben gyakran járta az országot és tartott populista előadásokat különböző rendezvényeken és nagygyűléseken. Maga is fellépett jelöltként, de nem Nagykanizsán, hanem a letenyei kerületben a Kisgazdapárt jelöltjeként. Lapja, a Zalai Közlöny azonban nem a kisgazda Karlovits támogatta, aki elvileg a párttársa volt Hegedűsnek, hanem a KNEP jelölt Ujváryt.

A nagykanizsai ÉME szervezetnek 1920 végére már mintegy 1200 tagja volt. A szervezet felépítése és vezetőségének névsora a következőképpen festett.[63] Elnök K. Péczely

[62] Zinner, 1989. 21–22. p.

[63] Zalai Közlöny, 1920. december 19. Választmányi tagok: Balogh Kálmán, a Hangya igazgatója, Barabás Kálmán postafelügyelő, Bauer Ferenc postaaltiszt, Benczik József pályamester, Dénes Jenő állampénztári főtiszt, Dióssy Béla kereskedő, Gálos Béla postafőfelügyelő, Gyenes Lajos kereskedő, Harsay György postafőnök, Horváth József postafőtiszt, dr. Hegedűs György nemzetgyűlési képviselő, páter Hedly Jeromos, Kádár Lajos ref. lelkész, páter Lantos Angelus, Kovács Antal piarista tanár, Kocsis József délivasúti tiszt, Kolovics Ferenc mozdonyvezető, dr. Kaufmann Lajos városi jegyző, Láng Ferenc postafőtiszt, Lányi László takarékpénztári tisztviselő, Matán Ödön kereskedő, Móger Károly szabó, Mezriczky József, Nagy István postafőtiszt, Nagy Tivadar postaellenőr, Orbán József, Pataki Sándor postaaltiszt, Stampf Zsigmond kereskedő, Székács Pál törvényszéki bíró, Szalay Dénes tanító, Szabó Kálmán postafőtiszt, dr. Tamás János

László földbirtokos, alelnökök Németh Mihály polgári iskolai tanár és Petrik Dezső, a Déli Vasút főmérnöke, főtitkár Ferenczy Gyula postafelügyelő, titkárok Rédiger Ödön gyógyszerész és dr. Novai Imre városi jegyző, pénztáros: Bódogh Ferenc állampénztári tiszt, ellenőrök Zalaváry József állampénztári tanácsos és Horváth István városi adóhivatali számvevő, jegyző dr. Szabó István orvos volt. A háznagy Urbányi István gyógyszerész, az ügyész dr. Hajdú Gyula ügyvéd, az orvos dr. Szekeres József volt. Az egyesület székhelye az ún. Keresztény Otthonban volt, a Rozgonyi utcában, a tagsági díj havonta 2 korona volt.

A névsorból és a választmányi tagi listából látható, az ÉME tagsága főként a keresztény középosztályból és a kispolgárságból toborozta a tagjait. Ez megfelelt az országos, főként a budapesti helyzetképnek. A szélsőjobboldali mozgalom ekkor elsősorban a városokban tudott tömegbázist kialakítani, melyben főként keresztény értelmiségiek, különösen az állami alkalmazottak és tisztviselők voltak a hangadók, valamint a megszállt területekről menekült, bizonytalan egzisztenciájú személyek.

A mozgalom, de egyben a város életében is az egyik legfontosabb eseménynek Prohászka Ottokár püspök, országgyűlési képviselő év végi, nagykanizsai látogatása számított. A radikális jobboldali, antiszemita mozgalmak a vezéralakjuknak tekintették a püspököt, s ennek megfelelően vettek részt a rendezvényein. Prohászka 1920. december 12-én, vasárnap érkezett a városba, s a városházán fogadta a keresztény egyesületek tisztelgését: dr. Szekeres József a római katolikus hitközség, Horváth Olivér lelkész az evangélikusok, Kádár Lajos lelkész a reformátusok, dr. Tamás János a Keresztényszocialista Egyesület, Péczely Lajos pedig az ÉME nevében üdvözölte a püspököt. Ezután a jelenlévő népes tömeg előtt Prohászka mondott beszédet, amelyben a nemzeti érzésre apellálva akarta kitartásra bírni a keresztény – nemzeti magyarságot: *„Ne higgyétek, hogy a régi Magyarország lemorzsolódott. Magyarországot bástyának teremtette az Isten. Meglátjátok, hogy tavasszal megint bástya lesz, hogy a nyugat-európai túltengésben, defetizmusban, pacifizmusban, pozitivizmusban és mindenféle gyenge nyávogásokban ernyedt kultúra azt fogja mondani, hol van a magyar kard, amely megvédjen. Így van és így lesz! Mi nem uszítunk harcra, háborúra, csak azt akarjuk – képesek leszünk életünket is oda adni az eszméért. Ha a nagykanizsai közönség így gondolkodik és így érez és le tudja a magyarok betegségét győzni – akkor legyőzte azt a nagy nyomorúságot, amely mint koldustarisznya lóg a nyakán és önmagát megbecsülve, a szabad öncélúság alapján fog haladni egy szebb Magyarország felé. Ez lesz a reménység!"*[64]

A bethleni konszolidáció előrehaladtával párhuzamosan csökkent a radikális, szélsőjobboldali mozgalmak ereje és társadalmi befolyása. Azonban még évekkel később is láthatóak ilyen rendezvények és mozgalmak, amit Ujváry Géza levele is bizonyít 1923 novemberéből.[65] Ekkor Bethlen István miniszterelnöknek számolt be a városban tapasztalható eseményekről: *„Folyó hó 10-én Nagykanizsán a Rozgonyi utcai iskola tornatermében népgyűlés volt, amelyen Wolf Károly, Ernszt és Csilléry szónokoltak.*[66] *A gyűlés hangulatából és a szónokok beszédeiből azt a benyomást nyertem, hogy itt egy az 1918. októberi eseményekhez hasonló bomlasztó folyamat észlelhető és egy ilyen folyamatot élesztettek a szónokok is, amikor különösen Ernszt Sándor az olasz fascizmust magasztalta és ebből igyekezett jogosultnak feltüntetni a parlament és az államfő nélküli kormányzást, vagyis a jobboldali diktatúrát.*

ügyvéd, Tassaly Tamás iroda főellenőr, Tóth Lajos szabó, Turek Géza cipész, Töllősy Péter, Ujváry Géza nemzetgyűlési képviselő, Vegele Károly gimn. tanár, Boross Károly postaaltiszt, Binger Géza, dr. Benczik Ferenc törvényszéki jegyző, Gyergyák Pál cipész, Rátz István, Thury Ernő postafőtiszt, Vellák János postafőfelügyelő, Vlasits József tanító, Zieger Ferenc.

64 Zalai Közlöny, 1920. december 15.

65 MNL K 468. Bethlen István miniszterelnök iratai, B/1–1923–861.

66 Wolf Károly, Ernszt Sándor és Csilléry András radikális jobboldali, keresztényszocialista politikusok, mindhárom tagjai lettek az 1923. december 18-án megalakult Keresztény Nemzeti Gazdasági Pártnak. A népgyűlés vélhetően e párt népszerűsítését szolgálta.

Mint a hazáját féltő jó magyart aggodalommal töltött el mindez engem, annál is inkább, mert a gyűlésen ott láttam Bobest ezredparancsnokkal az élen az egész katonai tiszti kart, Stuller főfelügyelővel a rendőrtiszti kart és a rendőrlegénység nagy részét, dr. Sabján Gyula polgármester, aki egyébként is 1918. október óta minden politikai rendszerváltozáson aktív szerepet vitt és most is tüntetőleg hahotázott, tapsolt és éljenzett a szónokok mellett. Ugyancsak ő volt az, aki 1918 novemberében anélkül, hogy a város legitim képviselőtestületét megkérdezte volna, a város csatlakozását jelentette a Hock féle nemzeti tanácsnak és a város vezetését a szocialisták és kommunisták kezére juttatta.

Kegyelmes Uram! Valósággal kétségbeejtőnek láttam azt a könnyelműséget, ami a népgyűlés hangulatát áthatotta, s amivel képesek lettek volna a gyűlés résztvevői az ország legitim kormányzatát, alkotmányát nyomban felrúgni és ezt a szegény csonka országot egy jobboldali diktatúrával a pusztulásba sodorni. Legnagyobb aggodalommal töltött el azonban az, hogy ily válságos időkben megtörténhetik, hogy egy ily szélsőséges népgyűlésen részt vegyenek az államhatalom helyi letéteményesei: a polgármester, rendőrség és a katonai tisztikar és ilyen szélsőséges ideákért lelkesedjenek azok, akiknek éppen az ellenkezője volna a kötelességük. Ha ez így megy tovább, ennek jó vége nem lehet." Az esetnek azonban nem lettek következményei, a szélsőjobboldali szervezkedések a városban az 1920-as években háttérbe szorultak.

Az 1920-as választások után a magyar belpolitikai életben jelentős átrendeződés kezdődött, amelynek egyik elemét a szélsőjobboldal korlátozása, a másik oldalon viszont a demokratikus követeléseket támasztó Nagyatádi-féle Kisgazdapárt fokozatos háttérbe szorítása jelentette. A párt tulajdonképpen megnyerte a választásokat, azonban nem egyedül alakított kormányt, hanem a KNEP-pel közösen. Bethlen István, amint 1921 tavaszán kormányra került, azonnal hozzálátott a politikai rendszer átalakításához. Legfontosabbnak a különböző jobboldali politikai irányzatok egyesítésével létrehozott, erős parlamenti többséggel rendelkező kormánypárt megteremtését és ezzel összefüggésben a hatályos választójog átalakítását tekintette. Az azonban láthatóvá vált, hogy az adott pártstruktúra mellett ez lehetetlen. Ezért a tevékenysége a továbbiakban arra irányult, hogy a választójogot úgy alakítsa át, hogy a választások eredményeként létrejöjjön az egységes konzervatív kormánypárt szilárd parlamenti többsége.

Ebben a szituációban a Kisgazdapártnak alárendelt szerepet szánt, hiszen sem az általa radikálisnak tartott földreformmal, sem a demokrácia bővítésére irányuló követeléseivel (pl. a választójog ügyében) nem értett egyet. Ezt bizonyította az 1921 szeptemberében kirobbant korrupciós ügy is, amely feltárta, hogy a Nagyatádi Szabó vezette földművelési minisztériumban szabálytalanságok történtek, majd letartóztatták Eskütt Lajost, Nagyatádi titkárát. Még a Teleki-kormány idején derült ki, hogy a minisztérium tisztviselői pénzért árusítottak exportengedélyeket. Az ügy azonban csak 1921 szeptemberében került az érdeklődés homlokterébe, amikor – vélhetően Bethlen utasítására – a nyomozást kiterjesztették Nagyatádi környezetére. Ennek eredményeként tartóztatták le a titkárát, és több kisgazda képviselőt is meggyanúsítottak. Az ügyet Bethlen Nagyatádi Szabónak és híveinek háttérbe szorítására, valamint pártjuknak a konzervatív-legitimista színezetű egységes kormányzópártba való beolvasztására akarta felhasználni.[67]

A nyomozást kiterjesztették vidékre is, Zala megyében eljárás indult a pártelnök, Karlovits József, a titkár dr. Szabó Lajos és a vezetőséghez tartozó Marton János gazda ellen. A helyi pártszervezet azonban nem szándékozott belenyugodni ebbe a helyzetbe. 1921. október 2-án a *„Zalavármegyei Kisgazdapárt"* kizárólag a parasztküldöttek részvételével értekezletet tartott Nagykanizsán, amelyen 18, a nagykanizsai és a zalaegerszegi járáshoz tartozó falu, valamint Nagykanizsa alapszervezetének küldöttei vettek részt.[68] A megbe-

[67] Romsics, 1999/a 206.p.
[68] MNL ZML Főisp. biz. 58/1921.

széles napirendjének, *„Nagyatádi Szabó István politikája"* címet viselő tárgypontja volt a legfontosabb. Az előterjesztésben a következő kitételek szerepeltek: *„hajsza folyik a kisgazdapárt és a demokrácia ellen. A közszabadságok még mindig nincsenek helyreállítva, sőt a Nagyatádi elleni támadások azt mutatják, hogy még jobban korlátozni akarják a szabad politikai véleménynyilvánítást."* A párttitkár kérte a tagokat, hogy fogalmazzanak meg egy nyílt levelet a pártelnökhöz. A küldöttek hozzászólalásaiban valóságos panaszáradat indult meg, amelyben olyan problémák és felvetések szerepeltek, mint *„a földreform végre nem hajtása", „a közigazgatás önkénye", „a házhelyek ki nem osztása és a kisbérletek elhanyagolása", „a kisgazdapárt csak frakciók csoportosulása, bizonyos érdekek szerint. Egyik a nagybirtok szolgálatában áll, a másik tudatlan és gyenge."* stb. Felszólították Nagyatádit, hogy *„hagyja ott a kormány és a nagybirtok pártját, legyen a nép régi vezére."* Ezek után a képviselők egyhangúan elfogadták az előterjesztést, a nyílt levelet, amelyet azután a zalai lapok teljes terjedelemben le is hoztak, eredményt azonban nem értek el vele.[69] Az értekezlet végül rehabilitálta a hatóság által vádolt három helyi pártvezetőt.

Bethlen végül az egységes kormányzópárt létrehozását 1922. január 5-én hirdette meg (a párt hivatalosan február 22-én alakult meg), amikor megjelent a Kisgazdapárt értekezletén és nagy beszédben fejtette ki nézeteit. Kemény szavakkal ostorozta a királypuccsban szerepet vállalt legitimista politikusokat, kijelentve, hogy harcot hirdet ezzel a propagandával szemben: *„Ez elől a harc elől nem térünk ki, és nem térek ki én sem. Ebben a harcban a Kisgazdapárt férfiasan és keményen kitartott, mint egy szikla. Erre a sziklára lehet építeni. Akár százan követnek, akár húszan, akár tízen, én a Kisgazdapárttal való egyesülést akarom végrehajtani. Ez a párt az a szikla, amelyre a jövő Magyarországát felépíteni lehet, én ezzel a párttal személyesen és barátaimmal együtt egyesülni kívánok!"*[70] Beszédével kettős célt ért el. Egyfelől a szélsőséges legitimisták megbélyegzésével arra kényszerítette a KNEP-et, hogy vigye kenyértörésre a dolgot, azaz szabaduljon meg az együttműködésre nem hajlandó legitimistáktól, másfelől lekenyerezte a Kisgazdapártot, amely úgy érezte, hogy győzelmet aratott, hiszen a miniszterelnök azonosult egyik legfontosabb követelésükkel, a Habsburg-ellenes, szabad királyválasztó programjával.

Mindennek Nagykanizsa szempontjából fokozott jelentősége van, hiszen kérdésessé vált, hogy a város szavazóinak többségét alkotó kisgazdák kit támogatnak a továbbiakban. Jelentős tábora volt ugyanis a Bethlennel való együttműködést megtagadó, polgári irányzatnak is, melyet a parlamentben Rassay Károly, Zalában pedig Drozdy Győző képviselt. Rassay Károly parlamenti képviselő vezetésével 1921. február 12-én alakult meg a Függetlenségi Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt, amely ellenzéki politikát folytatott és demokratikus reformokat követelt. Rassay Károly a két világháború között a legjelentősebb polgári, ellenzéki politikussá vált. A pártja egyik legismertebb képviselője Drozdy Győző tanító, újságíró volt, aki 1920-ban nagy harcban szerezte meg a nagykanizsaival érintkező, pacsai választókerület mandátumát.

1922. február 5-én a Zalavármegyei Kisgazdapárt gyűlést tartott a nagykanizsai központban. Az ülésen részt vett Drozdy Győző is, aki megtartotta képviselői beszámolóját. A tagság azonban ekkor még nem tudott dönteni arról, hogy a helyi szervezet megmarad-e az Egységes Párt keretei között, vagy átlép Drozdyt követve a Rassay-féle ellenzéki kisgazda pártba. E tárgyban a következő értekezletet néhány nappal később, február 19-én tartották meg. A nagykanizsai gyűlésen 29 alapszervezet küldöttei vettek részt, ahol végül különösebb vita nélkül úgy határoztak, hogy a megyei szervezet csatlakozik a Függetlenségi Kisgazdapárthoz, azaz a Rassay-párthoz, tehát ellenzékbe vonul. Érdekes módon azonban a döntés ellen éppen a pártelnök, Karlovits József és az egyik vezetőségi tag, Marton János

[69] Zalai Közlöny és Zala, 1921. október 4.
[70] Budapesti Hírlap, 1922. január 6.

tiltakozott, – csak ők ketten fejtettek ki ellenvéleményt – de kisebbségben maradtak. A rendezvényről készült rendőrségi jelentés szerint[71] a gyűlés után a két vezetőségi tag *„magával vitte a párt összes iratait és pecsétjét"* vélhetőleg azért, hogy a határozat ne legyen végrehajtható. A források hiánya miatt pontosan nem tudhatjuk mi állhatott a két személy magatartásának hátterében. Rendelkezésre áll azonban egy érdekes dokumentum, amely néhány héttel az események után született.[72] Ebben Bethlen István arról írt Klebelsberg belügyminiszternek, hogy Drozdy Győzőt a közelgő választáson minden áron ki kell buktatni. A cél elérésére a legmegfelelőbb eszköznek azt tartotta, hogy Drozdy két legfontosabb emberét, Karlovits József pártelnököt és Marton János kisgazdát *„a megfelelő eszközök felajánlásával"* megnyerik, és meggyőzik őket arról, hogy ne támogassák képviselőjüket. Bethlent egyik híve informálta arról, hogy ez a módszer célravezető lehet. A szálak összekapcsolhatók. A kormányzat számára létkérdés volt, hogy az Egységes Párt mögött megmaradjon a kisgazda társadalmi bázis. Bizonyosan felvették a kapcsolatot a zalai pártvezetéssel is, hogy megnyerjék őket az új párt támogatására, ahogy erre utalás is található a főispán egyik levelében. Azért ajánlották Bethlennek ezt a két személyt, mert valószínűleg velük már korábban tárgyalásokat folytattak, esetleg az Eskütt-ügy kapcsán zsarolhatóvá váltak. Utóbbiaknak a fenti pártgyűlésen mutatott magatartása arra utal, hogy a *„megfelelő eszközöket"* sikerült megtalálni. Az idő sürgetett, ugyanis közeledett a következő parlamenti választás időpontja, június eleje, ahol a különböző irányzatok ütközése mindenképpen bekövetkezett. Így tehát az ellenzéki kisgazda mozgalmakat a kormányzatnak sikerült a háttérbe szorítani, és a Nagykanizsán befolyásos Karlovits Józsefet is semlegesíteni.

Mindennek ugyanis Nagykanizsa szempontjából komoly jelentősége volt, ugyanis közeledett a következő parlamenti választás ideje 1922-ben. Ekkor érkezett a hír, hogy a városban Rassay Károly, a polgári ellenzék vezére fog indulni! Igaz, hogy ő nemcsak Nagykanizsán indult, hanem – ahogy ez az ismertebb politikusok esetében bevett gyakorlat volt a korszakban – az ország más pontján is, szerepelt a demokratikus ellenzék dél-pesti listáján, a biztos befutást jelentő 2. helyen. Azért indult el a zalai városban, mert innen egy küldöttség ment fel érte Budapestre, amelyben a kiskanizsai földművesek képviselői voltak legnagyobb számban. Látható tehát, hogy a helyi népesség körében továbbra is maradtak hívei a demokratikus kisgazda mozgalomnak. Nagykanizsa esetében ráadásul Rassay bízhatott a liberális polgárság, azon belül a zsidóság egy részének szavazataiban is, valamint, amennyiben nem indítanak önálló jelöltet, a városi szociáldemokrata munkásság támogatásában.

Rassay ellen a kormányzat országosan ismert politikust indított, Kállay Tibor pénzügyminisztert. Kállay 1881-ben született Budapesten. 1906-ban kezdett dolgozni a pénzügyminisztériumban. A Tanácsköztársaság bukása után visszatért régi munkahelyére, majd tagja lett a párizsi békedelegációnak is, mint szakértő. Bethlen István kormányában, 1921. december 4-én nevezték ki pénzügyminiszternek. Személyében tehát a kormánypárt Nagykanizsán nemcsak egy aktív minisztert, hanem Bethlen István szűkebb, bizalmas köréhez tartozó politikust indított. Jelöltségéről már februárban egyeztettek, a még hivatalban lévő képviselő, Ujváry Géza jelezte a zalai főispánnak, hogy ki lesz az utóda, egyben a közölte a megválasztás stratégiáját: *„Közlöm továbbá, hogy a Kállay Tibor fivére nálam járt, és vele abban állapodtam meg, hogy egy széleskörű, a társadalom minden rétegét felölelő bizottságot fogunk a választás előkészítésére összehívni, és ezt a bizottságot Te hívod össze, és ezen az értekezleten Te fogsz elnökölni. A névsort mi össze fogjuk állítani és Neked készen átadjuk. Kérlek tehát: légy kegyes velem*

[71] MNL ZML Főisp. eln. 2/1922.
[72] Bethlen titkos iratai, 1972. 88.p.

tudatni, hogy mikor szerencséltetsz bennünket a megérkezéseddel, és ha megjössz, légy kegyes engem a Centrálba behívatni."[73]

A hatóságok mindent meg is tettek Kállay megválasztása érdekében. Rassay Károlyt Kanizsán való tartózkodásakor végig detektívek figyelték, beszédeit gyorsírással rögzítették.[74] Még Budapesten is lehallgatták otthoni telefonját,[75] a beszélgetések zalai vonatkozású részeit a főispán megkapta, így rendelkezésünkre áll egy ilyen anyag, amely meglehetősen tanulságos, ezért idézzük szó szerint: (A hívó egy budapesti Gyula nevű személy, a hívott Rassay Károly):

Hívó: Milyenek a kilátások Nagykanizsán?
Hívott: Biztos siker.
Hívó: Nem akar most már Kállay visszalépni?
Hívott: Azt nem teszi, hanem választóként 5000 K-t osztogat. Számottevő a közalkalmazottak száma is. Gyalázatosan dolgoznak ezek a pimaszok.
Hívó: Egypár emberünknek be kellene közéjük állni, s kézzelfogható bizonyítékokat szerezni.
Hívott: Ez iránt már intézkedtem. Hanem ha látnád, mennyi virágot kaptam, egyszerű parasztoktól és gazdag zsidóktól egyaránt.
Hívó: A Világ[76] *nem valami rendkívüli módon emlékszik meg cikkeiben a nagykanizsai eseményekről.*
Hívott: Ezt igazán nem tudom megérteni, hogy mi lelte, de tényleg feltűnően ostoba és esetlen dolgokat ír össze-vissza, s nem tartalmazza azt a tényleges hangulatot, ami ott volt, de majd leszidom őket. Pedig, ha láttad volna, mikor este eljöttem onnan, a kocsiból nem láttam ki a rengeteg virág miatt. Egyszerre egy öreg paraszt ugrik hozzám és kezemet csókolta, én felemelkedtem a kocsin és egypár buzdító szót mondtam nekik. Ilyenformán: Én keveset beszélhetek, mert a lakatot a számra teszik. Ilyent és hasonlókat mondtam nekik. A lelkesedés leírhatatlan volt."[77]

A rövid beszélgetés sok érdekes információt ad, néhány részlete viszont magyarázatra szorul. Először is úgy tűnt, hogy Rassay a győzelem esélyével indult neki a választásoknak, s nagykanizsai látogatásai is ezt a lehetőséget erősítették. Nyilvánvaló, hogy nem légből kapott történetet adott elő, és valóban tekintélyes, benne bízó tábor állt mögé a városban, melynek gerincét – érdekes módon – a kisgazda-társadalom és a helyi zsidóság alkotta. Rassay ugyanakkor azt állította, hogy Kállay pénzt is osztogat, ami egyáltalán nem meglepő, a korszak választásairól ismert, hogy a kormánypárt a győzelem érdekében komoly összegeket költött el. Ez nem feltétlenül megvesztegetést jelentett, hanem a különböző apróbb munkák, korteskedés díjazását. A közalkalmazottak magas számát pedig azért említette, mert ők, mint az állami beosztottak mindig a kormánypártot támogatták, így a számarányuk döntő módon eshetett latba egy választás kimenetelénél.

Rassay két nagygyűlést tartott, 1922. április 30-án délelőtt 11 órakor mondott kortesbeszédet Nagykanizsán, a Kazinczy út 27. szám alatt lévő Kissörház vendéglőben, míg a másikat délután Kiskanizsán. A belvárosi rendezvényen jelen volt Rassay mellett Sümegi Vilmos volt országgyűlési képviselő, Balog Károly párttitkár Budapestről, valamint a helyi pártszervezet vezetősége: dr. Domján Lajos ügyvéd, Magyar Gábor gépészkovács, Anek György földműves. A belvárosban pártja helyi elnöke, Domján Lajos fogadta és nyitotta meg a népgyűlést, amelyen 1500 ember vett részt és hallgatta meg a jelölt kampánybeszédét, aki elsősorban az aktuális politikai helyzettel foglalkozott, de beszédeinek súlypontja, nyilván a jelentősen eltérő célközönség miatt, különböző volt. Rassay itt elmondta, hogy miért lépett ki a kormánypártból és folytat ellenzéki politizálást. Kritikájának kö-

[73] MNL ZML IV. 401. c. Zala vármegye főispánjának elnöki iratai, 20/1922.
[74] MNL ZML Főisp. eln. 72/1922.
[75] L. Nagy, 1980. 54.p. Rassay egyébként hivatalosan is rendőri megfigyelés alatt állt politikai okokból.
[76] A Világ liberális, demokrata irányultságú országos napilap.
[77] MNL ZML Főisp. biz. 89/1922.

zéppontjában a választójogi rendelet állt, szerinte ezzel a lépéssel a kormány megbontotta az alkotmányos rendet és önkényuralmat vezetett be az országban. Nézete szerint a parlament ezért nem lesz a magyar nemzet legitim kifejezője, *„klikkuralom"* van az országban és nem szabadság. Ez akadályozni fogja a szabad kibontakozás lehetőségét az élet minden területén, a gazdaságban is. Az Egységes Pártra utalva azt mesterséges és erőszakkal létrehozott képződménynek nevezte, összerakható színes papírdarabkákhoz hasonlította, amelyet az első nagyobb vihar el fog söpörni. A pénzügyek rendbe hozatalának egyetlen módját külföldi kölcsön felvételében látta. A kisgazdák előtti beszédében ugyanakkor kitért a földreformra is, amellyel kapcsolatban a legsúlyosabb bajnak a végrehajtás nehézségeit nevezte. A latifundiumok urai és a különböző kaszinók akadályozzák a végrehajtást, amit demokráciában nem tehetnének meg. Beszédében utalt a Kisgazdapárt és a kormánypárt egybeolvadására, szerinte *„a falu vezéreit berántotta az örvény"*, a párt *„belesüllyedt a régi munkapártba és olyan alakulat jött létre, amely nem tudja Önöket képviselni."* A királykérdést egyik beszédében sem érintette.[78]

Rassay társadalmi bázisa a liberális polgárság, a városi munkásság és a kisgazdák soraiban kereshető. Ezek behatárolásához a rendőri megfigyelés segítséget nyújt számunkra. Először is a detektívek beszámoltak arról, hogy Rassay érkezésekor, a pályaudvaron várta őt saját pártvezetőin kívül a szociáldemokrata pártszervezet helyi titkára is, akivel külön is tárgyalásokat folytatott. A munkások a pártgyűlések közönségének egy részét alkották a beszámolók szerint. Rassay nemcsak saját pártja, hanem a demokratikus ellenzék által az 1921 februárjában létrehozott Polgárok és Munkások Szövetsége képviselője is volt, melyben részt vett a Szociáldemokrata Párt is.[79] Ezzel szemben 1921 decemberében, az ismert Bethlen-Peyer paktumban a szociáldemokraták kötelezettségei között egyebek mellett az is szerepelt, hogy szakítanak a liberális blokkal. A megállapodásnak ezt a részét a párt nem tartotta be,[80] amit a nagykanizsai eset is példáz. A munkások szavazását azonban rendkívül megnehezítette az a körülmény, hogy a város néhány szavazókörében a voksolást már 2 órakor lezárták, a dolgozók műszakja pedig akkor ért véget.

A másik társadalmi csoport, a zsidóság orientációját elemezve, több forrásból is kapunk információkat. Ezek minden esetben megegyeznek abban, hogy e társadalmi csoport állásfoglalása nem volt egyöntetű. A Kállayt támogató Zalai Közlöny több esetben is megszólította a zsidóságot, felszólítva őket, hogy a saját érdekükben támogassák Kállayt, mert ha ezt nem teszik, csak mélyítik a keresztény társadalomtól elválasztó szakadékot. Az egyébként nem fenyegető hangú cikkekben[81] felkérték őket arra, hogy a város békéjének és a nyugalom megőrzése érdekében ne támogassák Rassayt. Kitűnt egyébként az is, hogy Rassayt csak a zsidóság egy – valószínűleg számarányában nagyobb – része támogatta, akik többnyire a középpolgárság és az alkalmazottak soraiból kerültek ki. A rendőri megfogalmazások szerint kereskedelmi alkalmazottak, magánhivatalnokok, a *„fiatal zsidó generáció"*, *„a zsidóság számot nem tevő, alacsonyabb műveltségű tagjai"* alkották kíséretének és közönségének másik részét.[82] A zsidóság elitjéből, tehát a város gazdag gyárosai, kereskedői, ügyvédei közül többeket ott láthatunk Kállay Tibor támogatói között, így például Rotschild Jakab ügyvédet, a hitközség elnökét is. Egy másik esetben, Rassay nagykanizsai tartózkodása idején, a Kaszinó elnöke, Hirschler Sándor nem volt hajlandó személyesen fogadni őt, ami komoly vitát váltott ki az egyesületben. Hasonló vita osztotta meg a Kereskedelmi Testület

78 MNL ZML Főisp. biz. 72/1922. A beszédeket közli Paksy 2006. 294–305. p.
79 L. Nagy, 1980. 38–39.p.
80 Uo. 49.p.
81 Zalai Közlöny, 1922. május 17. és június 1. A Kállay-párt közleményei.
82 MNL ZML Főisp. eln. 72/1922.

izraelita többségű vezetését is.[83] A következő, 1931-es választáson, amikor Kállay ismét jelöltette magát, pártjának egyik vezetője és fő szervezője Rotschild Béla ügyvéd volt, míg a vezetőségnek tagja volt ujnépi Elek Ernő földbirtokos.[84]

Kállay Tibor korteskedése sokban hasonlított Rassayéhoz. Ő is indult másik kerületben (Nyíregyházán) és kampányútján hasonló programmal dolgozott, ugyanis szintén két beszédet mondott, egyet a belvárosban, egyet pedig Kiskanizsán.[85] Hangsúlyozta, hogy a kormány legfontosabb feladata a rend, a nyugalom és a közbiztonság helyreállítása. Részletesen kifejtette, hogy az ország jelenlegi nehéz helyzetében a pénzügy rendbe tételének kérdése kulcsfontosságú. Ezért adócsökkentést nem, viszont azok arányosítását és egységesítését ígérte. A királykérdés kapcsán Magyarország államformájának megváltoztathatatlansága mellett tört lándzsát, ám a trón betöltésének idejéről és mikéntjéről nem nyilatkozott. Ez a kérdés akkor lesz időszerű, ha megváltozik erről az európai felfogás. A világ gondolkodásának megváltoztatásáért kell harcolnia ezentúl minden magyarnak a saját területén, a Mohács utáni időkre jellemző *„gerilla harcmodorral"*, tehát nem nyílt mezőn, nagy erőkkel, hanem apró lépésekkel. Társadalmi bázisának behatárolásához is segítséget nyújtanak a beszédei, ugyanis néhány társadalmi csoportot konkrétan is megszólított. *„Tudjuk, hogy a közalkalmazottaknak és a munkásrétegeknek nehéz a helyzetük. Igyekezni fogunk ezen a helyzeten az adott lehetőségekhez képest segíteni."* Kiemelte a kereskedő társadalmat, amely *„egyike a kultúra legfőbb előmozdítóinak"*. Végül megígérte a háziuraknak, hogy a kormány kibővíti rendelkezési jogaikat házaik felett. Kiskanizsai beszédében szólt a kisiparosokhoz és biztosította őket, hogy a kormány figyelembe veszi igényeiket. A kisgazdák előtt némi magyarázkodásra kényszerült a földbirtokreform kapcsán, a végrehajtás lassúságát azzal indokolta, hogy: *„Alaposan és közmegelégedésre óhajtjuk a kérdést rendezni, azért nem lehet gyorsabb az eljárás."* A felsorolt társadalmi csoportok valóban potenciális szavazóinak tekinthetők. A tisztviselők mindig a kormány legbiztosabb bázisát alkották, a munkások voksait munkaadóik pressziója biztosíthatta, a kereskedők megszólítását pedig társadalmi súlyuk indokolta. A keresztény középosztályhoz tartozó háziurak is jó eséllyel számítottak a kormánypárt szavazóinak.

Felfokozott hangulat és várakozás, sőt országos figyelem is fordult Nagykanizsa felé tehát a május 28-án megrendezésre kerülő választások előtt. Az eredmény végül a korszak erőviszonyainak megfelelően alakult, s a kormánypárti jelölt győzelmével végződött.

A nagykanizsai választókerület eredménye 1922-ben

Jelölt	Párt	Eredmény	
		Fő	Százalék
Kállay Tibor	Egységes Párt	3147	53,5
Rassay Károly	Független Kisgazda	2730	46,5
Nem szavazott	-	*1060*	*15,3*

A választás végül relatíve kis különbséggel Kállay győzelmét hozta, akit egyébként Nyíregyházán is megválasztottak, de a kanizsai mandátumot tartotta meg. Az utóbbi kapcsán az ellenzéki sajtó egy ideig még cikkezett, főként az esetleges visszaélésekről, de a választási vihar viszonylag gyorsan elcsitult a városban.[86]

[83] Zalai Közlöny, 1922. május 20. és 21. A zsidóság egységes liberális vagy baloldali állásfoglalásának téves tézisére Sipos Péter hívta fel a figyelmet. Sipos, 2002. 627–643.p.

[84] MNL ZML Főisp. biz. 151/1930. Elek Ernőről részletesen lásd Németh - Paksy, 2004. 24–25.p.

[85] Zalai Közlöny, 1922. április 25.

[86] Világ, 1922. június 2. Hogyan nyert Kállay Nagykanizsán?

Kállay Tibor képviselővé választásával jó időre megállapodott a város mandátuma, ugyanis 1935-ig ő maradt a nagykanizsai választókerület képviselője. Pénzügyminiszteri tisztét 1924. február 20-ig töltötte be. Ekkor a korona jelentős inflációja, illetve az ennek megoldása körült belpolitikai vita késztette lemondásra.

Az 1923-as esztendő fontos eseményt hozott a város életébe: Horthy Miklós látogatását. A kormányzó 1923. április 29-én érkezett a városba. Programja a következőképpen alakult: fél 9-kor érkezett meg a Turán különvonattal. Az állomáson díszszázad és a honvédség, a csendőrség és a rendőrség helyi vezérkara fogadta. Utána a városházára hajtattak, ahol fogadta a megyei főispán, az alispán, Sabján Gyula polgármester, valamint Krátky István főjegyző, aki a város nevében az üdvözlő beszédet tartotta. *„Ma a bennünket bántani akaró ellenségeknek egész gyűrűje veszi körül megcsonkított hazánkat. Városunkból ismét végvár lett, amelytől alig 15 km-nyire húzódik a trianoni szomorú határ. Ez a határ, mint élő mementó állandóan figyelmeztet bennünket a ránk váró kötelességekre. Állandóan ébren tartja bennünk a Zrínyiek szellemét és a Mura árja szinte zúgja fülünkbe az igazságot, a szent parancsot: Magyarok, fogjatok össze, vállvetett munkával lássatok szegény hazátok újjáépítéséhez, mert ezt az országot csak az összetartás, a munka és a hazaszeretet mentheti meg, és csak az hozhatja meg számára a feltámadást.*

Főméltóságod eljött közénk ebbe a végvárba, és mi sietünk biztosítani Főméltóságodat, hogy városunk lakossága teljes mértékben átérzi és tudja a súlyos idők nehéz magyar kötelességét, és teljesíteni akarja végvári hivatását." – mondta többek között a főjegyző. Ezután Horthy zászlószentelési ünnepélyre ment a laktanyába, a helyi ezred új zászlójának avatási ünnepségére. A misével egybekötött rendezvény után visszatértek a városházára, ahol a nagykanizsai egyesületek és szervezetek vezetői tisztelegtek az államfő előtt: először a keresztény felekezetek, majd a zsidó hitközség vezetői, a különböző szakmák képviselői, a nőegyletek vezetői, végül az EME és a MOVE küldöttsége járult elé. Ezután következett a díszebéd, ismét a laktanyában. Délután leleplezték Zrínyi Miklós emléktábláját, majd sportrendezvény következett, helyi atléták, tornászok és leventék mutatkoztak be. Végül a kora este folyamán a kormányzó a Polgári Egylet dísztermében rendezett ünnepélyen vett részt, 8 óra után pedig visszaindult Budapestre.

A város politikai életében a Rassay – Kállay párharcban megmutatkozott megosztottság az 1920-as évek folyamán is fennmaradt. Láthatóvá vált ez már a következő választáson, 1926-ban, ahol a párharc megismétlődött, azzal a különbséggel, hogy ezúttal nem Rassay, hanem a párt helyi vezetője, Domján Lajos ügyvéd jelöltette magát. Ezúttal azonban szó sem volt komoly összecsapásról, Kállay megválasztását a hatóságok gyakorlottan szervezték meg és bonyolították le, melyet a kormánypárti lap természetesen az elsöprő lakossági támogatásnak tudott be. A konszolidáció előrehaladtával és az életkörülmények javulásával persze a kormánypárt támogatottsága is növekedhetett, de az nehezen képzelhető el, hogy Domján még az ajánlást sem tudta összegyűjteni. A törvény értelmében ugyanis a jelöltnek az induláshoz, a választópolgárok tíz százalékának aláírással jelzett ajánlását kellett benyújtani. Ez 670 főt jelentett, s a Domján-párt Borza Sándor és társai vezette küldöttsége be is adott 806 ajánlást, azonban a választási bizottság ennek felét érvénytelenítette, így a szükségesnél kevesebb ajánlás lévén, Domján Lajos nem indulhatott, Kállay Tibor tehát választás nélkül lett ismét a város képviselője. Ez az eljárás egyébként gyakori volt a korszakban, különösen az ismert személyek és politikusok megválasztása zajlott *„egyhangúan"* – ahogy ezt akkor hivatalosan nevezték.

Kállay Tibor 1926. november 26-án tartotta meg nagygyűlését, ahol nagy beszédben foglalta össze nézeteit. Az ország helyzetével kapcsolatban a konszolidáció eredményeit méltatta: *„Ha ma tekintünk végig az országon, úgy bizonyára meg kell állapítanunk, hogy úgy gazdasági, mint kül- és belpolitikai vonatkozásokban igen nagy lépésekkel mentünk előre. Az állampénz-*

ügyeknek a népszövetségi terv alapján végrehajtott rendezése állandó értékű pénzt és a gazdasági fejlődésnek stabil alapokat biztosított.

Újra tagjává váltunk az európai népek közösségének, amely közösség nemcsak plátói érzés, hanem pozitív támogatás formájában is megnyilvánult. Bent az országban nemcsak az élet- és vagyonbiztonság, és a törvények tisztelete van újra helyreállítva, hanem az az érzés is mindjobban megerősödik az emberekben, hogy egy erőteljes és céltudatos kormányzati vezetés mellett ezt a már helyreállított és biztosított társadalmi és közéleti rendet többé semmiféle agitációs siker megtámadni és veszélyeztetni nem fogja."[87] Nagykanizsával kapcsolatban csupán köszönetét fejezte ki, hogy a város lakossága ismét megtisztelte a bizalmával. A mandátumot december 10-én vette át, amikor Sabján polgármester vezetésével 12 tagú küldöttség ment érte, akik a város társadalmának minden rétegét képviselték: Bazsó József ipartestületi elnök, dr. Balázs Zsigmond ügyvéd, dr. Bakoss Géza nyugalmazott járásbíró, dr. Blankenberg Imre kereskedő, Bolff György, dr. Brod Tivadar az Izraelita Hitközség elnöke, Dolmányos Antal, dr. Varga P. Teodorich hittudományi főiskolai igazgató stb.

Kállay Tibor tehát tartósan Nagykanizsa város képviselőjévé válhatott, azonban az országos politika egy idő után közbeszólt. 1928-ban, mint ismeretes, a Bethlen-kormány egyik legmarkánsabb ellenzéki, a Fajvédő párt vezére, Gömbös Gyula feladta ellenzéki pozícióját és visszalépett a kormánypárta. Ezután rögtön, nyilván a korábban megkötött egyezség következményeként, honvédelmi minisztériumban államtitkári kinevezést is kapott. Ennek a folyamatnak azonban az Egységes Párton belül azonnal komoly kritikusai támadtak, a mérsékelt konzervatív felfogású, illetve a királypárti politikusok körében (ismerve Gömbös következetes horthysta, Habsburg-ellenes álláspontját, és nem feledve, hogy ő volt az, aki IV. Károly visszatérésekor, 1921-ben lövetett a karlista csapatokra a budaörsi összecsapásban). Az esemény bomlást idézett elő a kormánypártban és 1928 szeptemberében mind Zalaegerszeg országgyűlési képviselője, báró Kray István, mind Kállay Tibor bejelentette, hogy kilépnek az Egységes Pártból! Kállay Tibor nyílt levélben indokolta

10. kép: A Nagykanizsai III. ker. Kiskanizsai Levente Egyesület zászlószentelési ünnepségének résztvevői az iskola épülete előtt 1926. szeptember 26-án

87 Zalai Közlöny, 1926. november 30.

meg lépését, amelyben több okot is említett, egyfelől a gazdasági tárcát érintő kormányátalakítást, a pénzügyminisztérium mellett ugyanis a kormányfő létrehozta a gazdasági csúcsminisztériumot is: *„De sem ebben a kérdésben [mármint a gazdasági tárca ügyében], sem a fajvédőpártnak az egységespártba történt beolvasztásának politikailag szintén jelentős kérdésében sem az utóbb említett párthoz, sem annak elnöki tanácsához nem intéztek kérdést, amely tényben úgy a kormányzó többségnek, mint annak révén egész parlamentáris életünknek a kormány részéről olyan negligálását látom, amely már nemcsak a párttagok önérzetét, hanem a magyar alkotmányt is érinti. [...] Az országgyűlési képviselőválasztások alkalmával, a kormánnyal az élen, azt hirdettük, hogy a pénzügyi újjáépítés befejezésével fordulóponthoz ért a magyar politika. És hogy most már ahhoz, hogy a szabadságjogoknak fokozatos helyreállítása és törvényileg való új szabályozása, a társadalom függetlenségének intézményes biztosítása és a magángazdaság talpraállítása terén és általában az lesz a feladat, hogy – a miniszterelnök úr szavalt idézve: előre vigyük az országot – egységes nemzeti demokrácia kell." Kállay szerint az ország letért erről az útról, „azt az irányt, amelyet a mostani kormányzati intézkedések jelentenek, nemcsak általános politikai, hanem gazdaságpolitikai vonatkozásban sem fogadhatom el. [...] Az új irány, megítélésem szerint, hovatovább veszélyezteti a belső fejlődésnek békés folytonosságát, mert nemcsak a mélységből netán feltörő erőktől kell félni, hanem aggályos lehet az is, hogy úgy vesszük észre, hogy úgy a parlamentben, mint a társadalomban mind kevesebb az az erő, amely bármely irányú hatalmi kísérletezést eleve sikertelenségre ítélne, még a véletlenek által netán előidézett nemzeti megrázkódtatások alkalmával is. A legutóbbi idők egyes jelenségei viszont aggályokat ébresztenek bennem külpolitikánkat illetően mindkét említett vonatkozásban. A kormány rekonstrukció alkalmával a honvédelmi minisztériumban eszközölt változás súlyosbította a helyzetet."*[88] Kállay azonban nemcsak a kormánypártból lépett ki, hanem azonnal közölte nagykanizsai választóival, hogy a megváltozott helyzetre tekintettel azonnali hatállyal lemond parlamenti mandátumáról is. A választóihoz intézett levelében azt írta, hogy lépését figyelmeztetésnek szánja a közvélemény számára, egyben felajánlotta, hogy nézeteiről döntsenek a polgárok, mivel kész az új választáson ismét megméretni magát. Közölte továbbá, hogy a továbbiakban pártonkívüliként fog politizálni, az új választáson is így indul.

Kállay és a kilépő politikusok azonban nem rendítették meg az Egységes Pártot, Bethlen István szilárdan kézben tartotta a szálakat. A legfontosabb kérdés mindezek után a szempontunkból az lett, hogy vajon ki indul Kállay ellen Nagykanizsán? A lapok igyekeztek szenzációval szolgálni, és azt híresztelték, hogy Kállay ellenfele az új pénzügyminiszter, Wekerle Sándor lesz, ez a hír azonban nem bizonyult igaznak.[89]

Kállay 1928. szeptember 17-én érkezett Nagykanizsára, ahol pártja vezető emberei fogadták: Krátky István, Elek Ernő, Kovách Gyula táblabíró, Babochay György és Kelemen Ferenc takarékpénztári igazgató. Ezután végiglátogatta a város különböző társadalmi és foglalkozási rétegeit, járt az ipartestületben, ahol Bazsó József elnök üdvözölte, majd a szociáldemokrata szakszervezet székházába ment, ahol Berke György párttitkárral folytatott tárgyalást. Kállay közölte, hogy bár eltérő világnézetet képviselnek, egyetért abban, hogy az országban maradéktalanul helyre kell állítani a *„békebeli szabadságjogokat"*. Ugyancsak azonos állásponton vannak abban, hogy a munkásnak egyenrangú félként kell megjelennie a munkaadójával kötött szerződésekben. Ezután a vasutasokhoz ment, a Mozdonyvezetők Otthonába, ahol kötetlen beszélgetést folytatott az ott tartózkodó alkalmazottakkal. Délután a Kaszinóban folytatta körútját, ahol a sajtó beszámolója szerint *„zajos éljenzésben"* részesítették, különösen a Gömbös Gyula miatt mondott kritikája miatt. A szituáció érthető, hiszen a Kaszinó tagságának többségét a helyi zsidóság alkotta, akiket nyilván aggodalom töltött el Gömbös hatalomba való visszatérése. Ezután Kiskanizsára látogatott, ahol a

[88] Zalai Közlöny, 1928. szeptember 13.
[89] Zalai Közlöny, 1928. szeptember 14.

Polgári Olvasóegylet elnöke, Anek György, valamint Pulvermann Zénó ferences rendi szerzetes fogadták. A napot a Polgári Egyletben zárta, ahol 100 terítékes bankett várta, melyen Rotschild Béla és Kelemen Ferenc mondott köszöntőt. A tartalmas nap zsúfolt programja arra utalt, hogy Kállaynak továbbra is erős támogatottsága van a városban és váratlan politikai lépése sem rendítette meg híveit. Ezt érzékelte nyilván a kormánypárt is, amikor bejelentette, hogy nem állítanak ellenjelöltet Kállayval szemben.

Más jelöltre azonban számítani lehetett, ezért az új választásra készülődvén megalakult a Kállay-párt kampánycsoportja: Babochay György, Kelemen Ferenc, Knortzer György kormánytanácsos, Hilár ferences szerzetes és Malek László ügyvéd alkották a vezetőséget, főhadiszállását pedig a Világ mozi irodáiban rendezte be. És valóban, válaszként az eseményekre azonnal megalakult az Egységes Párt nagykanizsai szervezete, amely helytelenítette, hogy nem állítanak jelöltet Kállay ellen. A Polgári Egyletben zajlott szervező gyűlés 200 tagú intéző bizottságot választott a választás előkészítésére és határozati javaslatot fogalmazott meg, amelyben támogatásukról biztosították Bethlen Istvánt, helytelenítették Kállay Tibor állásfoglalását, közölvén, hogy *„a Kállaypárttal a választási harcot felveszi, új pártot alakít"* és a jelölt személyét kiválasztandó küldöttséget menesztenek a miniszterelnökhöz és az Egységes Párt elnökéhez.[90] A szervezkedés mögé jelentős társadalmi bázis sorakozott föl és a népes intéző bizottság tagsága reprezentálta a társadalom minden rétegét: a 200 tagú intéző bizottság élén az elnöki tanács állt a következő tagokkal: Dobrovits Milán és Novák János volt országgyűlési képviselők, dr. Tamás János ügyvéd, Bogenrieder Frigyes gyógyszerész, Gyergyák József kisgazda, dr. Hajdú Gyula tb. vármegyei főügyész, Bazsó József ipartestületi elnök, Humbolt László kisgazda, dr. Szabó Zsigmond orvos, Petrik Dezső vasúti főfelügyelő, Weiser János gyáros, Barthos Gyula erdőmester, Samu Lajos iparos, dr. Tholway Zsigmond postafőnök, Horváth Olivér evangélikus lelkész, Franck Manó nagykereskedő, Bartal Béla állomásfőnök, Miklós János postafőnök, dr. Gartner Antal ügyvéd, Dolmányos Antal kisgazda, dr. Kőnig József orvos, Halvax Gyula, Wollák Jenő, Teutsch Gusztáv stb.[91]

Az országos pártvezetés azonban nem kívánt továbbra sem jelöltet állítani Kállay ellenében, azonban nem látta akadályát annak, ha a helyi szervezet ellenjelöltet indít. Ez meg is történt, s a városi szervezet végül Bazsó Józsefet, a Nagykanizsai Ipartestület elnökét nevezte meg jelöltjéül. Bazsó kocsigyártó iparos volt, több tucat segéddel dolgozó tekintélyes műhelye volt, s 1919–1929 között ő töltötte be a Nagykanizsai Ipartestület elnöki tisztét. Programja kettős célt tűzött ki, egyfelől Bethlen István támogatását tűzön-vízen keresztül, másfelől Nagykanizsa város részére kívánt mindent megtenni és kézzel fogható eredményeket elérni. *„Nézzünk városunk 50 év óta dísztelenül csúfoskodó belsejére, kereskedőink üresen kongó kasszáiba, iparosaink nyomorára, iskoláink elhagyatottságára. Ennek a városnak fejlődnie kell! Nagykanizsa ma is vezet a fizetésképtelenségek és cégmegszűnések terén. Ennek tovább nem szabad így maradnia!"* – fogalmazott bemutatkozó beszédében.[92]

Kállay Tibor ezzel szemben ismét a nagypolitika területéről fogalmazta meg programját, kijelentette, *„hogy a küzdelmet folytatni fogja, mert arról van szó, hogy gazdasági téren független egzisztenciák teremtessenek-e, avagy mindenkit valamilyen szál kapcsol a kormányhoz. A másik kérdés, hogy parlamentáris, a képviselők kellő respektálásán alapuló kormányzat legyen-e, avagy diktatúra?"* Hangsúlyozta, hogy Nagykanizsáért mindent megtett és meg fog tenni. *„Ha Nagykanizsának az volna az álláspontja, hogy fejlődése érdekében kormánypárti jelöltre van szüksége, akkor ez a város [ki]kapcsolná magát az országos politizálásból, egy leltárgyi tárgy lenne csupán,*

90 Zalai Közlöny, 1928. szeptember 22.
91 Uo. 1928. szeptember 23.
92 Uo. 1928. szeptember 25.

amelynek mindegy, hogy milyen a kormányzás, csak kormánypárti jelöltje legyen. A kormány sem a város érdekében adna ez esetben valamit, hanem a maga érdekeinek előmozdítása céljából. Ha pedig ez így volna, akkor az ilyen kormányra nem lehet szavazni."[93] Látható tehát, hogy Kállay polgári programot követett, és a politikai rendszer további demokratizálódásáért szállt síkra.

Bazsó József kiskanizsai kampányán arról beszélt, hogy *„ő nemcsak iparos programmal és a kisegzisztenciák védelmével lép a küzdelembe, hanem minden társadalmi osztálynak jogos kívánságaiért akar becsülettel küzdeni. De elsősorban és legfőképpen azokért, akikért eddig vajmi kevés történt: a kisegzisztenciákért."* Bazsó szerint *„a kormány nem is tud arról, milyen elhanyagolt város Nagykanizsa. Most derült csak ki, hogy illetékes helyen nem is emeltek szót Nagykanizsa érdekében."*– kritizálta Kállayt.[94] Bazsó támogatására megmozdult az országos iparostársadalom, s Nagykanizsára érkezett az Iparosok Országos Szövetségének elnöke, és vezetőségének több tagja, sőt a választási kampány hajrájában mintegy fél tucat kormánypárti képviselő is a városba érkezett. Az iparosok gyűlésükön hangot adtak megdöbbenésüknek, – amire ezek szerint csak most figyeltek fel – hogy a parlamentben egyetlen képviselője sincs a kisiparosságnak! Ezért kiáltványt intéztek a nagykanizsaiakhoz, hogy a 300 ezer magyar kisiparosnak képviselőt kell választani. *„Az ország iparosságának szeme Önökön van és reméli az iparosság, hogy Önök, akik ebben a városban 1300-an vannak, elnökük mellé állnak és beküldik a magyar parlamentbe az első iparos képviselőt."* – fogalmazott Papp József, az IPOSZ országos elnöke.[95]

A különböző jelentések és beszámolók alapján jól körvonalazhatóak azok a társadalmi rétegek, amelyek a kormánypárt jelöltjét támogatták: egyrészt a városi elit, az ügyvédek, gyárosok, kereskedők és nagyobb háztulajdonosok egy része (ők megoszlottak a két jelölt között), egységesen támogatták azonban a közalkalmazottak, a postások és vasutasok (utóbbiak vezetője, Ansorge Antal ezt többször ki is jelentette), az iparosok természetesen, valamint a munkások egy része. Kérdéses volt a kiskanizsaiak állásfoglalása, ami akár el is dönthette az izgalmas párharcot.

Az időközi választás érdekes kórképét adta az ország állapotának, amit talán a sajtó fogalmazott meg a legjobban. E szerint úgy tűnt Magyarországon a konszolidáció eredményeként rend és nyugalom van. Ez azonban tévedés, az ország egyensúlya csak látszat, ahol egyetlen szikra is robbanást tud előidézni. Mindenki azt hitte Nagykanizsáról is, hogy a béke és stabilitás szigete, most mégis ádáz politikai harc kezdődött: *„A társadalom már-már azt hittük, stabil egyensúlya, egy csapásra megbomlott. Nem is igen volt egyebe a városnak, mint a békéje, nyugalma, amivel felvértezve állta a kemény küzdelmet a reá – határra szakadt város lévén – kétszeres súllyal nehezedő gazdasági bajokkal szemben. A biztonságnak ez az erőforrása teljesen elapadt mára és a politikai harc vihara korbácsolja darabokra a város egész társadalmát."* Az ellentéteket tovább fokozta Kállay egy megjegyzése, amely országosan is vihart kavart. Választási beszédében ugyanis az Egységespártot és támogatóit úgy jellemezte, hogy *„lát egy nagy nyájat, emberekkel, körülötte pulikat, amelyek ezt a nyájat igen jól összetartják, úgy, hogy a gazda nyugodtan elmehet hosszabb időre is pihenni."* Az ügyben országos politikusok nyilatkoztak, sőt Zala megye főispánja, Gyömörey György – nyilván magára véve a maliciózus megjegyzést – lovagias elégtételt követelt, és párbajra hívta ki Kállay vezető emberét, támogatóját, Berki György országgyűlési képviselőt, aki egy beszédében a főispánra dehonesztáló megjegyzést is tett.[96] Mindkét fél meg is nevezte segédeit, nyilatkozatháború kezdődött, és a

[93] Zalai Közlöny, 1928. szeptember 23.
[94] Zalai Közlöny, 1928. szeptember 28.
[95] Zalai Közlöny, 1928. szeptember 30.
[96] Zalai Közlöny, 1928. október 5–6. Berki szerint Gyömörey főispán *„korrupt eszközökkel igyekszik befolyásolni a választást"*.

közvélemény izgatottan várta az affér eredményét, de az végül tárgyalásos úton megoldódott, Berki bocsánatkérésével.

A választást október 11-én tartották, s az eredmény a következőképpen alakult: Kállay Tibor: 3477, Bazsó József: 1775 fő. Az eredmény tehát még csak szoros sem lett, Kállay nagy fölénnyel hódította el a mandátumot. Ha megnézzük, hogy mely városrészek hogyan szavaztak, akkor az előzetes várakozásoknak tökéletesen megfelelő eredmény született. A kormánypárti jelölt csak azokban a szavazókörökben tudott fölényre szert tenni, ahol az állami alkalmazottak laktak nagyobb számban, mind Kiskanizsán, mind a belvárosban fölényesen nyert Kállay.

Kállay Tibor tehát nagy harcban, a kormányzattal szembehelyezkedve, de széles helyi támogatói bázist maga mögé állítva szerezte meg ismét a mandátumot. A Kállay-éra azonban ezzel a ciklussal sem ért véget. A következő választáson, ismét olyan politikai párharc játszódott le, amelynek ő volt az egyik szereplője. 1931-ben azonban nem a kormányzat, hanem – némileg meglepő módon – a liberális ellenzék képviselője indult ellene. Magyar Miklós, a budapesti Újságüzem R.t. igazgatója, a Nemzeti Demokrata Párt jelöltje volt. A pártot Vázsonyi Vilmos alapította 1919-ben, majd 1926-ban bekövetkezett halála után, a 1928-ban újjáalakították, s vezetői között Vázsonyi fia, Vázsonyi János is helyet foglalt. A párt csak Budapesten állított jelölteket, valamint Nagykanizsa mellett Győrött sikerült listát állítaniuk.[97] Vázsonyi pártja határozott ellenzéki felfogást követett, s támogatói inkább a fővárosi zsidóság soraiból kerültek ki, ebből következően a párt élesen szemben állt minden antiszemita politikai erővel. Ez jól látható Vázsonyi Vilmos beszédeiben is, amelyekben élesen támadta a keresztény kurzus politikáját és az Egységes Pártot. Szervezete a század eleji szabadelvűségen és a korabeli liberális elveken is túllépve a teljes jogegyenlőségre és a csorbítatlan közszabadságokra épülő demokráciát, Vázsonyi megfogalmazásában a *„nemzeti demokráciát"* követelte.[98] Ebből következett, hogy Nagykanizsán, az eddig létrejött sajátos ellenzéki társadalmi bázis, a kisgazdák és a zsidóság szövetsége minden bizonnyal fenntarthatatlanná vált, viszont Kállay – kormánypárti jelölt ismételt hiánya miatt – ezúttal számíthatott a közalkalmazottak támogatására. Magyar választási kampányának talán leghatásosabb része az volt, amikor jelentős adományt juttatott el a város szegényeinek. Azonban ez kevésnek bizonyult, a választás most kevés izgalmat hozott, Kállay fölénye mindvégig biztosnak látszott, s végül a választási eredmény is ezt bizonyította: Kállay Tibor: 3742, Magyar Miklós 1671 fő.

A polgármester-választás

Az 1920-as és 30-as évek fordulóján nem egy parlamenti választás bolygatta fel a város politikai nyugalmát, hanem egy másik esemény: a polgármester-váltás. Sabján Gyula polgármester 1930-ban lemondott és az utódlása kapcsán komoly harc bontakozott ki.

Az első világháború után a városok közigazgatási helyzetével kapcsolatban nem született törvény, ezt a kérdést az 1929. évi 30. törvény rendezte. Ez szabályozta a települések jogállását, a választójogot, a választás menetét és a városi képviselőtestület összetételét. Ettől kezdve az addigi rendezett tanácsú városok a megyei város elnevezést kapták. A törvény értelmében újjá kellett alakítani a város képviselőtestületét és a polgármester-választást is le kellett bonyolítani.

97 Hubai, 2001. 49.p.
98 Magyarországi pártprogramok, 2003. 82–83.p.

A legesélyesebb jelölt a főjegyző, Krátky István volt, azonban a problémát az jelentette, hogy a kormánypárt mást szeretett volna. A város már amúgy is megosztott volt, Kállay Tibor miatt, s Krátky Kállay híve volt, ezzel ő is szembekerült a kormánypárti képviselőt és polgármestert óhajtó hatalommal. Az Egységes Párt helyi vezetői ezért kísérletet tettek egy új polgármester-jelölt személyének kiválasztására. Az ekkor kezdődő titkos politikai játszmáról és a háttéreseményekről részletes információnk van Kőnig József orvos, Egységes párti helyi notabilitás leveléből, amelyet a főispánhoz intézett:[99] *„Ismeretes, hogy Krátky már évek óta készülődik a polgármester-választási küzdelmekre, a talaj-előkészítési munkálataiban azonban, – az emberekkel való udvarias érintkezési formák, nexusok keresése, – Sabján is segítette Krátkyt, mikor hivatalos fogadások, ünnepélyek alkalmával szinte állandóan Krátkyval helyettesíttette magát.*

Krátky a legutolsó országgyűlési képviselőválasztás alkalmával Kállay mellé állott, s ma Kállay, aki az utóbbi időben elég gyakran van Nagykanizsán, pártjával együtt buzgón dolgozik Krátky érdekében, s így alakult ki az a helyzet, hogy a polgármester-választás már nemcsak Sabjánnak s Krátkynak a küzdelme, de küzdelme az egységes és a Kállay-pártnak is. Tekintve azt a fényes győzelmet, melyet a Kállay-párt legutóbb a megyebizottsági tagválasztás alkalmával elért, nyilvánvaló, hogy a megválasztandó városi képviselőtestületi tagok szintén kizárólag Kállay-pártiak lesznek, így fog az egységes párt a Sabján-Krátky összecsapás folyományaként hosszú időre kiható, reparálhatatlan vereséget szenvedni.

A Krátky-Kállay párt győzelmét érezni a város hangulatán, aminek aztán megvan az az eredménye, hogy az egységes párt süllyedő hajójáról már menekülnek a patkányok, ezzel is öregbítve a Krátky-Kállay párt jogos győzelmi bizodalmát. A Krátky-Kállay pártnak aztán van még egy hatalmas segítsége azon városi tisztviselők személyében, kikből – ha Krátky lesz a polgármester – főjegyző, aljegyző lesz. Ezen városi tisztviselők közt Krátky győzelme első sorban Kaufmann vár. aljegyzőnek érdeke, aki főleg azért is rendelkezik hatalmas sleppel, mert maga is foglalkozott azzal a gondolattal, hogy fellép polgármester jelöltnek, s erre lassan készülődött is.

... Ily körülmények közt vetettem fel a kérdést, lehet-e itt valamit menteni, lehet-e a szituáción változtatni? Sabján személyét illetőleg – lelkem mélyéből sajnálom őt – az a meggyőződésem, hogy bukását semmi nem akadályozhatja meg, az egységes párt szituációját azonban nem látom ily reménytelennek, s elgondolásom szerint a helyzetet a következőleg lehetne megmenteni:

1. Értekezletre kellene összehívni a nagykanizsai egységespárti vezető embereket, különösen meghívandók volnának P. Sulpic, Eberhard, Gazdag, továbbá a Bazsó-pártnak volt vezető emberei,[100] s ezen az értekezleten fel kellene tenni a kérdést, lehet-e remélni a Sabján megválasztását? Ha a válasz úgy fog hangzani, hogy Sabján ügye elveszett, úgy fel kell vetni a kérdést, hogy mik volnának a teendők az egységespárt pozíciójának a városi képviselőtestületben való biztosítására, – s vajon egy megfelelő jelölt az egységespárt kilátásait megjavítaná-e?

Ilyképp Főispán úr megismerné a helyzetet úgy, amint ezt másképp ily behatóan megismerni nem lehet, s talán hangzanának el oly tanácsok is, melyeket fel lehetne használni. Azon meggyőződésben vagyok, hogy ezen értekezlet igazolni fogja felfogásom helyességét, melyet a fentiekben vázoltam, s akkor a további teendők volnának

2. felléptetni hivatalos támogatással polgármesterjelöltnek egy idegen, egységespárti, tetterős, katolikus urat, ki felfelé kitűnő nexusokkal rendelkezik, s aki ilyképp remélni engedi, hogy a város számára anyagi előnyöket fog kiverekedni tudni, – amit aztán dobra is kellene ütni.

Ily férfi volna pl. dr. Hegyi Árpád kaposvári ügyvéd (úgy értesülök, hogy volt egységespárti képviselő vagy legalább is jelölt), ha a polgármesterségre való jelöltséget elfogadja. (Magam őt nem ismerem.)

[99] MNL ZML IV. 401. b. Zala vármegye főispánjának bizalmas iratai, 156/1929.

[100] P. Deák Sulpic nagykanizsai plébános, Éberhardt Béla kegyesrendi házfőnök, a reálgimnázium igazgatója, Gazdag Ferenc püspöki biztos.

3. Ha lehetne, fel kellene valami módon léptetni Kaufmann aljegyzőt is, aki mint fentebb említettem, foglalkozott is ezzel a gondolattal.

4. P. Sulpicot meg kell nyerni az egységes-párt álláspontjának, s meg kell vele csináltatni a „kat. blokk"-ot, mely mozgalomtól azonban a hivatalos egységes pártnak távol kell maradni. A „kat. blokk" eszméjét P. Sulpic egy templomi beszédében pendítette meg, de amikor az eszme életrekeltése érdekében egy csomó ember felkereste, a Kállay pártiak megérezve, hogy egy ily alakulat alkalmas soraik megbontására, Ujváry Gézával az élükön P. Sulpic előtt a blokk ellen foglaltak állást, s kis híja, hogy különböző pártállású emberek a szent folyosókon össze nem verekedtek, s így a blokkból egyelőre nem lett semmi. Ez mostanában, a közelmúltban történt. Itt meg kell jegyeznem, hogy Krátky katolikus, de a felesége protestáns.

5. Ha a katolikus blokk megalakulna, ennek eo ipso támogatni kellene azon a 2. pont alatt említett jelöltet, s ugyancsak támogatásra kényszerülne az a Kállay párti Zalai Közlöny is, mely kizárólag kat. pénzen s katolikus célkitűzéssel létesült. Ezen a Zalai Közlönyön mindenhogyan srófolni kellene.

6. A virilis jogon bejutottak közül azokra, kik a Nemzeti Jegybanktól közvetlen hitelt élveznek, de a bankokra is, megfelelő nyomást kellene gyakorolni. Surgoth bankfőnök[101] azonban ezt meggyőződésem szerint csakis a saját hivatali feljebbvalóinak strikt utasítására fogja megtenni."

Kőnig részletesen végiggondolt, ravasz terveinek megalapozottságát mutatja, hogy a végrehajtását is megkezdték. A polgármester-választásra valóban megalakult a Katolikus Blokk, mellyel szemben a Krátkyt támogató Községi Párt állt. Végül azonban hiába volt minden politikai cselszövés, a választást Krátky nyerte meg, akit 1930. február 14-én 75:15 arányú szótöbbséggel választották meg polgármesterré. Megválasztásának természetesen nem örült a kormányzat – ezt jól lehet látni például a főispánnal történt levelezéséből, amikor tisztelgő látogatását akarta nála bejelenteni[102] – azonban mivel semmit nem tehettek, napirendre tértek a tény felett.

Krátky István Nagykanizsán született 1887. december 25-én. Apja, Krátky József telekkönyvezető volt. Középiskolai tanulmányait szülővárosában a piarista gimnáziumban végezte, kitűnő eredménnyel, egyetemi tanulmányait pedig a Pázmány Péter egyetem jogi fakultásán. 1911-ben szerezte meg diplomáját. Letöltötte katonai szolgálatát, Przemislben a tüzérségnél szolgált, de onnan egészségügyi okokból a hadtáphoz helyezték. Majd ügyvédjelöltként dolgozott egy évig. 1914. január 24-én választották meg Nagykanizsa város főjegyzőjévé, 26 éves korában. Egy év múlva polgármester-helyettes is lett. 1916-ban vonult be katonai szolgálatra, s 1918 végén szerelt le. A koronás arany érdemkereszt a vitézségi érem szalagján tulajdonosa. A leszerelés után újból elfoglalta hivatalát. Rendes hivatala mellett a városi árvizsgáló bizottság elnöke is volt. 1923-ban letette az egységes ügyvédi és bírói vizsgát. 1935 óta tiszteletbeli vármegyei főjegyző. A Magyar Városok Országos Szövetsége 1935-ben a közművelődési szakosztály, a Magyar Kulturális Egyesületek Országos Szövetsége pedig 1936-ban választotta meg alelnökévé. A nagykanizsai keresztény úri társaságot tömörítő Polgári Egylet elnöke. Egy sor szervezet védnöki vagy díszelnöki posztját is betöltötte, így a Nagykanizsai Tüdőbeteggondozó Szanatóriumnak, az Olaszbarátok Körének, a HONSZ Nagykanizsai Csoportjának, a Zrínyi Miklós Irodalmi és Művészeti Körnek, a Közművelődési Egyesületnek, a Stefánia szövetségnek, sok másnak pedig dísztagja volt. (KALOT, a Kiskanizsai Polgári Olvasókör stb.) A Piarista Diákszövetség és a Nagykanizsai Kaszinó választmányi tagja, a Nagykanizsai Torna Egyletnek elnöke.

8 éves polgármestersége alatt sok fontos beruházás történt a város életében: Parkosították a belvárost, az Anya és Csecsemővédő Intézet bölcsődét kapott, jelentősen fejlesztették a közkórházat, és kápolnával is ellátták. Megépült a vajgyár, a 20-as hősi emlékmű, a 48-as

[101] Surgoth Miksa a Nemzeti Bank nagykanizsai fiókvezetője, városi képviselő.
[102] Paksy, 2008. 405–407.p.

gyalogezred hősi emlékműve, a Nagymagyarország irredenta emlékmű, a sportuszoda, az OTI székház, a városi zeneiskola, a református templom, az új 8 osztályos elemi iskola, bővítették az állami méntelepet. Az izraelita felsőkereskedelmi iskolát városi kezelésbe vette, ezzel az elvesztette felekezeti jellegét városi iskolává vált. Felállította az egészségvédő Intézetet és megalakította a városi szimfonikus zenekart.

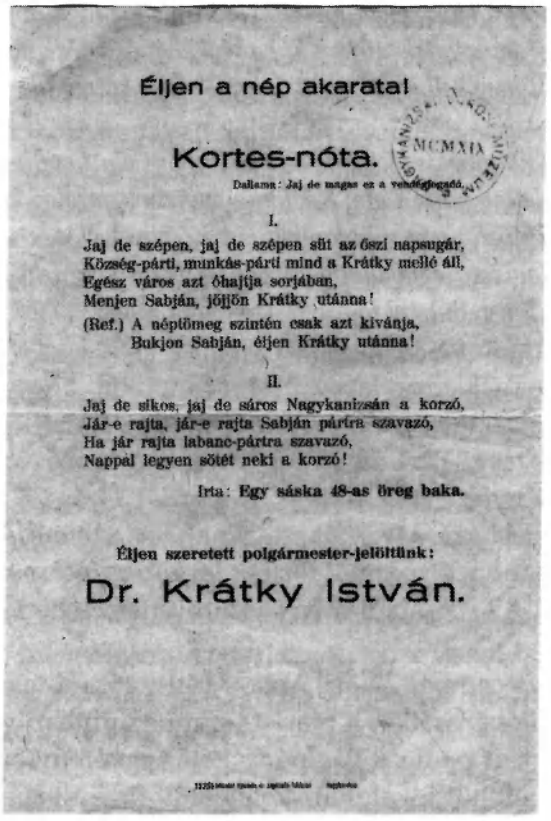

Éljen a nép akarata!

Kortes-nóta.

Dallama: Jaj de magas ez a vendégfogadó.

I.

Jaj de szépen, jaj de szépen süt az őszi napsugár,
Község-párti, munkás-párti mind a Krátky mellé áll,
Egész város azt óhajtja sorjában,
Menjen Sabján, jöjjön Krátky utánna!
(Ref.) A néptömeg szintén csak azt kívánja,
Bukjon Sabján, éljen Krátky utánna!

II.

Jaj de sikos, jaj de sáros Nagykanizsán a korzó,
Jár-e rajta, jár-e rajta Sabján pártra szavazó,
Ha jár rajta labanc-pártra szavazó,
Nappal legyen sötét neki a korzó!

Irta: Egy sáska 48-as öreg baka.

Éljen szeretett polgármester-jelöltünk:

Dr. Krátky István.

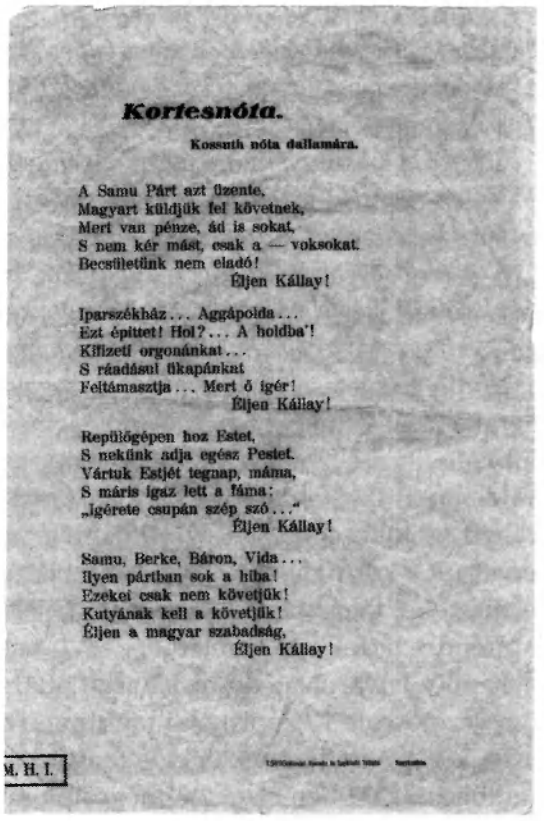

Kortesnóta.

Kossuth nóta dallamára.

A Samu Párt azt üzente,
Magyart küldjük fel követnek,
Mert van pénze, ád is sokat,
S nem kér mást, csak a — voksokat.
Becsületünk nem eladó!
Éljen Kállay!

Iparszékház... Aggápolda...
Ezt épittet! Hol?... A holdba'!
Kilizeti orgonánkat...
S ráadásul ükapánkat
Feltámasztja... Mert ő ígér!
Éljen Kállay!

Repülőgépen hoz Estet,
S nekünk adja egész Pestet.
Vártuk Estjét tegnap, máma,
S máris igaz lett a fáma:
„Ígérete csupán szép szó..."
Éljen Kállay!

Samu, Berke, Báron, Vida...
Ilyen pártban sok a hiba!
Ezekei csak nem követjük!
Kutyának kell a követjük!
Éljen a magyar szabadság,
Éljen Kállay!

M. H. I.

11. kép: Választási szórólap, Krátky István polgármester jelöltet dicsérő kortesnóta, 1930

12. kép: Választási szórólap, dr. Kállay Tibor országgyűlési képviselőjelöltet dicsérő kortesnóta, 1930-as évek eleje

Az 1930-as évek politikai küzdelmei

Az 1930-as évek magyarországi politikai életére a világválság fejtette ki a legnagyobb hatást. A recesszió a korabeli tőkés gazdaság amúgy törvényszerűnek tekinthető folyományaként kezdődött el. A világháború alatt felpörgött nyugati, elsősorban amerikai gazdaság termékeit a korlátozott kapacitású piacok nem bírták befogadni és túltermelés jött létre. Eredményeként az ipari termelés jelentős visszaesése, infláció, ár és bércsökkenés, valamint megugró munkanélküliség keletkezett.

Magyarországon az első világháború, a trianoni béke és az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági rendszerének a szétesése okozta gazdasági katasztrófa következményei csak az 1920-as évek második felében kezdtek halványulni. A nagy területi veszteségeket szenvedett trianoni Magyarország jelentős agrártermelésénél, valamint nyersanyagszűkössége miatt külkereskedelemre volt utalva, melyet a politikai ellentétek sokáig akadályoztak. Ez különösen érvényes volt Nagykanizsára, hiszen a város elvesztette piacait és megszakadtak gazdasági kapcsolatrendszerei. Az évtized második felében lassan bővülő kivitelt azonban

végzetes csapásként érte a válság. A mezőgazdasági termékek exportja ugyan nem állt le teljesen, de mind a külpiacok felvevőképessége, mind a világpiaci ár jelentősen csökkent, az ipari termelésnek pedig főleg az exportvolumene esett vissza. A valutaválság következtében fellépő pénzhiány miatt gyengült a hazai vásárlóerő, a belső piac is vészesen beszűkült. A válság hatásai közül az országot agrártermelő jellege és mezőgazdasággal foglalkozó népességtömege miatt az agrárolló sújtotta legnagyobb mértékben. A mezőgazdasági termékek ára a felére csökkent, ezzel szemben az ipari eredetű termékek árában csupán kb. 20 százalékos visszaesés történt, amelyből üzemi szinten 1933-ra 43, általánosan 45%-os agrárolló keletkezett.[103] Mindebből következően a válság legjobban a mezőgazdaságból élőket sújtotta, ez azonban úgy hatott a városokban élőkre, hogy a kereskedők és iparosok nem tudták eladni az áruikat, mert a korábbi lanyha kereslet is visszaesett.

Ezek a negatív gazdasági és társadalmi fejlemények előrevetítették az ilyenkor szokásos politikai forgatókönyvet, vagyis az egyensúly módosulását a rendszer integritását biztosító pártok rovására, az ellenzékiek javára, avagy új ellenzéki erők születését. Aktivizálódott például a szociáldemokrata párt is, amelynek 1932-ig mintegy kétszáz új vidéki szervezete jött létre.[104] Vidéken addig a párt nem fejtett ki komolyabb agitációs tevékenységet, hiszen ezt a Bethlen – Peyer paktum megtiltotta számára. 1931-ben adták ki *„Mit akarunk?"* címmel a párt agrárprogramját, amelyet brosúra formájában vidéken is nagy számban terjesztettek.[105] Ezt a programot a párt 1930 szeptemberében tartott kongresszusa fogalmazta meg és fogadta el.

A válság hatására Bethlen István miniszterelnök 10 év kormányzás után lemondott, s a Károlyi kormány rövid időszaka után, 1932-ben Gömbös Gyula lett a miniszterelnök. Ő radikális programot kísérelt megvalósítani, ezek közé tartozott a társadalom egészét behálózó, új, erősebb kormánypárt, a Nemzeti Egység Pártja (NEP) létrehozása. Ennek eredményeit jól végigkövethetjük Nagykanizsa esetében, ahol nagy lendülettel indult meg a munka 1933-ban. A kerület NEP-elnöke Gyömörey István volt országgyűlési képviselő lett. A várost kisebb kerületekre osztották, mindenhova titkárt neveztek ki, majd a tagtoborzást kiterjesztették vidékre is. A körzeti vezetők részére rendszeres gyűléseket és továbbképzéseket tartottak a fővárosból érkezett pártvezetők. 1933 októberében büszkén jelentette a helyi újság, hogy a pártnak a városban már 2534 beszervezett tagja van, ami azt jelentette, hogy az 1935. évi országgyűlési választásokon regisztrált 7355 választójogosult polgárnak több mint 30%-a a párt tagja lett (bár nem biztos, hogy minden párttag rendelkezett választójoggal is).[106]

Az új hatalmi formáció azonban váratlan akadályokba ütközött. A megyében, de főként a két nagyvárosban, Nagykanizsán és Zalaegerszegen is megindult a katolikus ellenakció, amely mögött elsősorban a helyi katolikus papság és katolikus közéleti személyek álltak. Ez nem zalai sajátosság volt, része volt annak a folyamatnak, amely során az addig Bethlennel koalícióban kormányzó legitimista kereszténypárt egyre inkább politikai ellenzékbe került. Az ellentét oka elsősorban a politikai és világnézeti különbözőségekből fakadt, a Gömbös által elképzelt *„öncélú magyar nemzeti állam"* nem fért meg a politikai katolicizmus eszméivel, amelynek középpontjában a legitimizmus ügye állt. A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt már az 1931-es választások után erősíteni kezdte pozícióit és szélesíteni mozgásterét a kormánypárttal szemben. Ezt a törekvést erősítette fel a gömbösi program, amelynek veszélyeire – elsősorban a diktatúra veszélyére – a párt vezetői hívták fel a figyelmet.[107] Programjukban az elvi legitimizmus, mint a diktatúra alternatívája jelent meg.

[103] Gunst, 1996. 50.p.
[104] Szakács, 1989. 85.p.
[105] Takács, 1931.
[106] Zalai Közlöny 1933. október 3.
[107] Sipos, 1999.164.p.

Ez a politikai irányzat már 1932 elején elkezdte szervezni a táborát, s önállósítania magát a kormányzópárt gyámsága alól. Polgári egységfront kezdett kialakulni, amelyhez a liberális ellenzék politikusai is csatlakoztak. Ennek a különböző politikai irányzatokat egyesítő ellenzéki szervezkedésnek lett a színtere Nagykanizsa, 1932. május 21-én, amikor Kállay Tibor képviselői beszámolójának ürügyén, számos politikus érkezett a városba. *„Pillanatig sem volt kétséges, hogy az a politikai vezérkar, amelyiknek érkezését napok óta lázas izgalommal várta Nagykanizsa, tömegeket fog megmozgatni és felvonultatni a Polgári Egylet nagyszerű nyári kertjében tartandó politikai vacsorára. Arra azonban, hogy ekkora tömegek ostromolják a fehér asztalokat, a legvérmesebb remények mellett sem lehetett gondolni. A város polgárságának színe-java szorongott a kerthelyiségben, amely mire az illusztris politikai vendégek autói berobogtak az állomásról (ahova egyszerű, gyors, de szívélyes fogadtatás mellett este 9 óra 20 perckor érkeztek meg) zsúfolásig megtelt."* – írta az eseményről a helyi lap.[108] A legitimista politikusok Pallavicini György őrgróf vezetésével érkeztek, a polgári demokraták pedig az előttünk jól ismert Rassay Károllyal, akit Pakots József, Bródy Ernő és más képviselők követtek. A helyiek nevében újnépi Elek Ernő üdvözölte a vendégeket.

Az est legfontosabb eseménye Kállay Tibor beszéde volt, amelynek lényegét a kormányzattal kapcsolatos kritikák alkották. *„Lassankint elsikkad a nemzeti akarat és ezzel a hatalom legitimitásának az alapjai. Ahhoz, hogy ezt az alapot biztosítsuk, olyan kormányzat kell, amely fel tudja venni a harcot a közvéleménynek a megnyeréséért, s amelynek nem csupán a hivatalos apparátus áll a rendelkezésére ahhoz, hogy intézkedéseit és célkitűzéseit elfogadtassa a néppel." „Lehet, hogy a koncentráció, amelyet propagálunk megtörik pártszempontokon és végeredményben nem valósul meg. Ez esetben sem sajnáljuk a fáradságot. Úgy látjuk, hogy helyzetünk tele van veszélyekkel és szeretnénk segíteni. Elvégre az ország nemcsak pártoknak és szervezeteknek a hazája, hanem egyben a mi hazánk."* Pallavicini őrgróf a kormány külpolitikáját kritizálta és az egyoldalú olasz és német orientáció ellen emelte fel a szavát.

Az ellenzéki táboron belül Zala megyében a keresztényszocialista, katolikus ellenzéki mozgalom volt a hangsúlyosabb. A tábor 1933 októberében ismét jelentős gyűlést szervezett Nagykanizsán. Ezen részt vett a két zalai város plébánosa (Pehm József és P. Molnár Arkangyal) és a kereszténypárt két országgyűlési képviselője: Kállay Tibor és báró Kray István, valamint az országos pártvezetés részéről Ernszt Sándor és gr. Esterházy Móric országgyűlési képviselők, sok más zalai közéleti személy társaságában (Farkas Tibor volt képviselő, Tarányi Ferenc felsőházi tag, stb.). A felszólalók tiltakoztak a nemzeti jelszavak és programok kormánypárti kisajátítása ellen, ugyanakkor hangsúlyozták a szociális intézkedések fontosságát. Tiltakoztak az egypártrendszer és a személyi diktatúra lehetősége ellen. A külpolitikai kérdésekben elítélték az egyoldalú orientációt, a revízió megvalósításában az önálló magyar külpolitika szükségességét emelték

13. kép: Az 1933-ban a Deák téren felavatott Országzászló emlékmű

[108] Zalai Közlöny, 1932. május 22.

ki.[109] Ezek a gondolatok a kormány politikájával való szembenállást hirdették és szakítást jelentettek a keresztény-konzervatív táborban. A kereszténypárt akciója országos szinten tovább folytatódott, s egy évvel a nagykanizsai gyűlés után Körmenden tartottak országos nagygyűlést, ahol egyértelműen megfogalmazták az ellenzéki magatartást.[110]

A katolikus szervezkedésnek egyébként már voltak hagyományai Nagykanizsán, hiszen elég csak Zichy János dualizmus-kori, több cikluson át tartott mandátumára gondolni. Ekkor ez a tábor újra aktivizálódott Nagykanizsán. Már 1930. június 22-én jelentős gyűlést tartott az egyik legismertebb legitimista csoport, a Szent Korona szövetség a városban. A magyar férfiak Szent Korona Szövetségének nagykanizsai főcsoportja a Polgári Egylet nagytermében tartott rendezvényén kb. 250–300-an vettek részt, vegyesen nyugdíjas tisztviselők, kereskedők, iparosok, földművesek.[111] Przibiszlawszky Ferenc nyug. ezredes elnöki megnyitója után gróf Zichy Aladár szólalt fel, aki a magyar érzelem, királytisztelet és királyhűség közötti kapcsolatokról beszélt, kiemelve, hogy a magyar volt mindenkor a leghívebb királytisztelő nemzet, s csak akkor lesz ismét teljes a nemzet s országa, ha megkapja koronázott királyát. Báró Szterényi József a Pragmatica Sanctió érvényességéről szólt, függetlenül a kényszer hatása alatt szülte detronizáló rendelkezéstől. A trónfosztást, akárcsak Trianont, egyszerre kell elsöpörni, de csak békés eszközökkel, mert a magyar nemzet fegyvere a meggyőzés lehet, és ezt csakis a legitim királyság útján lehetséges. *„A teljesen független magyar önálló királyságot kívánja a legitimizmus az összmonarchia létrekeltésének teljes kizárásával, aki mást hirdet, az konkolyt vet."*

A gyűlésen felszólalt még Chikán Zichy Mór báró, valamint páter Deák Sulpic helybeli plébános, aki szerint *„a magyar katolikusság mindig a legitim magyar királyság alapján áll."* Ezek voltak tehát a korabeli legitimizmus és politikai katolicizmus újjáéledő elvei, melynek sokáig Nagykanizsán is széles tábora volt. Az évtized végén elkezdődő gazdasági világválság

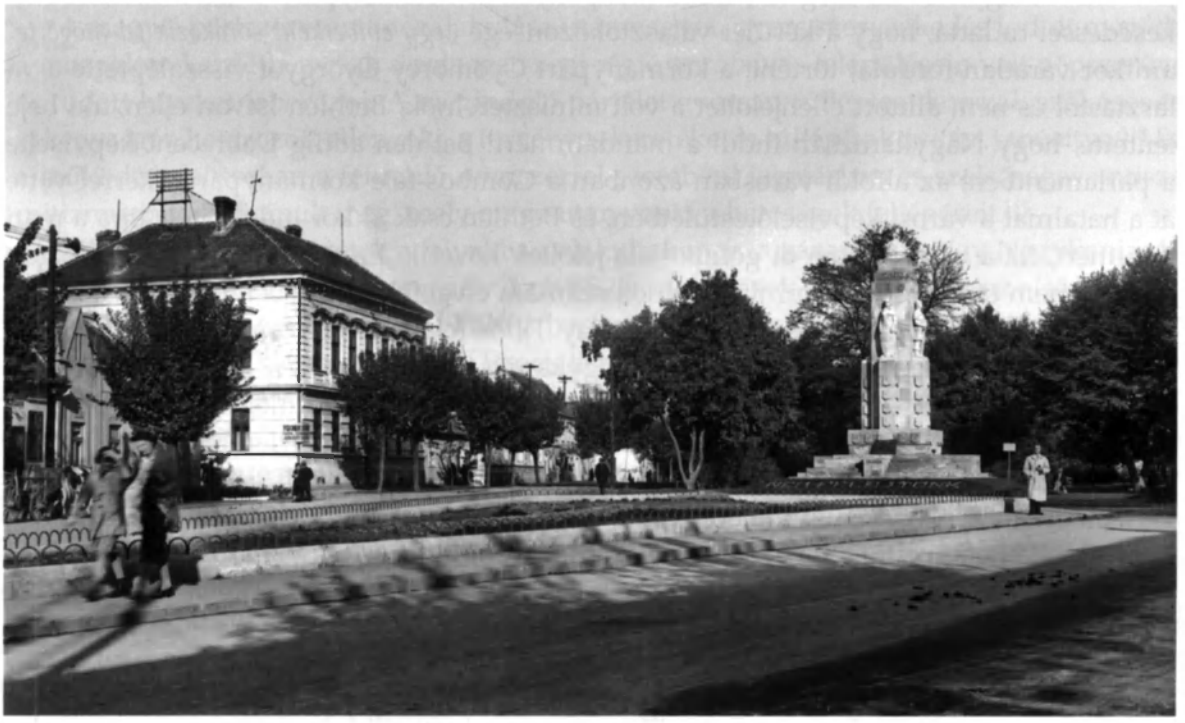

14. kép: Az Eötvös téren 1934-ben felavatott Nagy-Magyarország emlékmű, előtte virágokból kirakva a *„Nem felejtünk"* felirat

[109] Zalai Közlöny, 1933. október 24.
[110] Gergely, 1993. 101–102.p. A hasonló baranyai helyzetről lásd Vonyó, 24.p.
[111] MNL ZML IV. 401. b. Zala vármegye főispánjának bizalmas iratai, 98/1930. Közli: Paksy, 2008.

azonban Magyarországon változásokat hozott, s az új politikai mozgalmak a régiek helyébe nyomulva megkezdték az erőviszonyok átrendezését.

A gazdasági válság hatására megélénkült a szociáldemokrata párt tevékenysége is. Élénk kapcsolatban álltak a budapesti központtal, ahonnan több esetben érkeztek küldöttek. 1932 áprilisában például Szakasits Árpád látogatott el Nagykanizsára, és tartott népes, 150–200 fő részvételével pártgyűlést a Fő utcai Munkás Otthonban. Zsohár Gyula üdvözlő beszédében értékelte a helyi szociáldemokrata szervezet munkáját, s elégedetlenségének adott hangot, mivel a múlt évben egyszer sem tartottak gyűlést, azért *„mert mindig közbejött valami"*.[112] Szakasits Árpád *„nem akart keményebb szavakat használni a csoport működését illetően"*, de a munka fokozására hívta fel őket. Kérte a tagokat, hogy minél többen fizessenek elő a Népszavára is. A megélénkülő tevékenység jele volt, hogy még ugyanebben az évben még egy gyűlést tartottak, ahova Buchinger Manó országgyűlési képviselő érkezett meg. Ezúttal még többen, mintegy 350 tag jelenlétében zajló rendezvényen a szónok a kormányzat kritikájával kezdte és akárcsak Szakasits, a munkásmozgalmi munka fokozására hívta fel hallgatóságát.

Az 1935-ös választások és a nyilas mozgalom Nagykanizsán

Mindezek után közeledett az új parlamenti választás időpontja, 1935 tavaszán. A sajtó 1935. március 8-án adta hírül, hogy Nagykanizsa hivatalos képviselőjelöltje, Gyömörey György főispán, akit a helyi Nemzeti Egység párti szervezet *„egyhangú lelkesedéssel"* választott. Gyömörey le is mondott fontos közhivataláról, s a Polgári Egyletben, a megszokott külsőségek mellett, azaz nagy tömeg ünneplése közepette jelentette be, hogy elfogadja a jelölést.[113] Nagy hévvel meg is kezdte kampányát. A kormánypárti sajtó a szokásos lelkesedéssel tudatta, hogy a kerület választóközönsége *„egy emberként sorakozik fel mögötte"*, amikor váratlan fordulat történt: a kormánypárt Gyömörey Györgyöt visszaléptette a választástól és nem állított ellenjelöltet a volt miniszterelnök, Bethlen István ellen, aki bejelentette, hogy Nagykanizsán indul a mandátumért! Bethlen addig Debrecent képviselte a parlamentben, az alföldi városban azonban a Gömbös-féle kormánypárt sikerrel vette át a hatalmat a városi képviselőtestületben, és Bethlen csak akkor indulhatott újra a mandátumért, ha a városi listán őt gömbösista jelöltek követik. Ez a Gömbös radikális elgondolásait nem támogató volt miniszterelnök számára elvei feladását jelentette volna, amibe nem egyezhetett bele. Ekkor régi híve, Kállay Tibor felajánlotta számára saját, kanizsai mandátumát, így került Bethlen István Nagykanizsára. Döntésében még az is szerepet játszhatott, hogy erdélyi birtokai elvesztése után a közeli Somogy megyei Inkén vásárolt magának földbirtokot. Gömbös Gyula mindezek után volt annyira úriember, hogy Bethlen parlamentbe jutását nem kívánta megnehezíteni, ezért a kormánypárt jelöltjét, Gyömöreyt visszaléptette.[114] Nagykanizsa felbolydult e hírek hallatán, a volt főispán és hívei azonban kénytelen-kelletlen elfogadták a döntést és visszavonulót fújtak. Gyömörey nyílt levélben tudatta választóival visszalépését: *„Sorsdöntő elhatározásra kerültem én is, mint hazánk egy szerény polgára, nem a magam, de a nemzet szempontjából akkor, amikor végleg bizonyossá vált, hogy Bethlen István gróf, minden más jelöltséget elhárítva magától, egyedül a nagykanizsai jelöltséget vállalta. ... az adott körülmények között csak egy elhatározásra jutottam: félre állani az útjából és helyet biztosítani a magyar parlamentben annak a férfiúnak, aki tíz évig vezette az országot. Még akkor is,*

[112] MNL ZML Főisp. biz. 28/1932.
[113] Zalai Közlöny, 1935. március 9.
[114] Vonyó, 1997. 267–282.p.

ha az általa bevágott utat és az általa igénybe venni kívánt módszereket a nemzet jobb jövőjének munkálásában nem is tartotta mindenki célravezetőnek."[115]

A volt miniszterelnökkel szemben más ellenjelölt nem lépett (léphetett) fel, így itt egyhangú választásra került sor, így lett Nagykanizsa képviselője gróf Bethlen István. Független jelöltként indult, és nyerte el a mandátumot, de a választási időszakot politikai nézeteinek kifejtésére használta fel.[116]

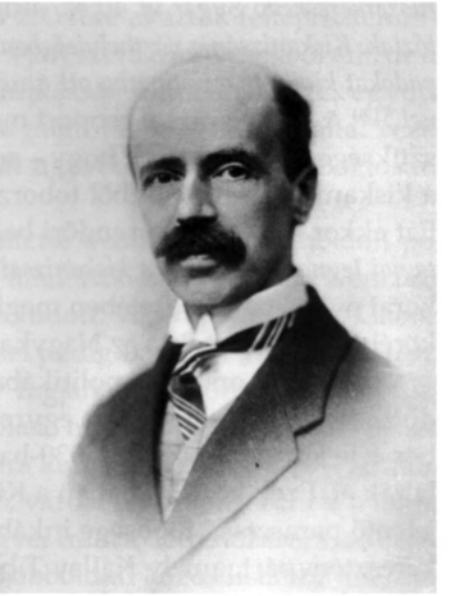

15. kép: Gróf Bethlen István, 1935 és 1939 között Nagykanizsa országgyűlési képviselője

Bethlen bukása és a kormányzat jobboldali radikalizmusának erősödése mellett az 1930-as évek politikai életének másik fontos elemét a szélsőjobboldali mozgalmak éledése jelentette, melyek a válság hatására kezdtek aktivizálódni. Ez Nagykanizsát sem hagyta érintetlenül, a városban az évtized második felében erős nyilas alakulat szerveződött meg.

Zala megyében 1933-ban kezdődött a nyilas szervezkedés, az alispán április 24-én kelt rendeletében hívta fel első ízben a hatóságok figyelmét a *„horogkeresztesek"* magatartására, amellyel szemben *„az állam és társadalom rendjét, s általában a közrendet feltétlenül meg kell védeni"*, egyben felszólította a főszolgabírókat, hogy a *„jelenséget a legéberebb figyelemmel kísérje."*[117] A helyi csoport a Meskó által alapított Nemzeti Szocialista Magyar Földműves és Munkáspárt szervezeteként alakult meg, s bár a párt vezetője Meskó volt, a zalai vezetők a legszorosabb kapcsolatot a párt *„dunántúli alvezérével"*, gr. Pálffy Fidéllel alakították ki.

A megyei pártszervezet megalakulása után nagyon gyors szervezkedés indult meg, de a mozgalom kezdetben csak a zalaegerszegi régió aprófalvas településein vált népszerűvé és tudott híveket toborozni. A meginduló pártélet gyorsan túllépte a korszak szokásos tevékenységét, határozott ellenzéki, a törvényes kereteket is túllépő aktivitást tanúsítva.[118] Ez a működés elsősorban a fennálló rendszerrel szembeni izgatásban és szélsőséges antiszemitizmusban nyilvánult meg, mely maga után vonta a hatóságok fellépéseit.[119]

Mivel az első szervezetek a falvakban alakultak meg, a városokban, így Nagykanizsán is később indult meg a pártszervezés. Az 1935-ös választások után jött létre az első kanizsai nyilas csoport, de nem Meskó és Pálffy, hanem egy másik nyilas párt, a Festetics Sándor gróf által vezetett Magyar Nemzeti Szocialista Párt helyi szervezete. A pártvezető kezdetben Szabó Gyula kereskedő, városi képviselőtestületi tag, majd Szerecz László kereskedő lett. Maga Festetics is több ízben járt Nagykanizsán, egyik látogatásáról a városi rendőrkapitány a következőképpen jelentett: *„Ezzel kapcsolatban tisztelettel jelentem, hogy gr. Festetics Sándor a nyilaspárt vezére folyó évi április hó 25-én kb. fél 12 óra tájban a BA–463 rendszámú gépjárművel egy férfi és a gépjárművezetővel [sic!] Nagykanizsára érkezett. Elsősorban megnézte a Magyar utca 2. sz. alatt lévő nyilashelyiséget, ahol kb. 10 percig maradt, onnan Szabó Gyulával a Pannóniába ment, ahol ebédeltek. A Pannoniában du. 3 óráig tartózkodtak majd vitéz Tóth Béla*

[115] Zalai Közlöny, 1935. március 14.
[116] Beszédeit lásd Vonyó, 1997.
[117] MNL ZML Zala vármegye alispánjának elnöki iratai, 48/1933. illetve MNL ZML Főisp. biz. 43/1933.
[118] Vonyó, 1994. 278–279.p.
[119] Betiltották 1934-ben a párt zalaegerszegi és zalalövői gyűléseit az ott *„elkövetett atrocitások miatt"*. Hasonlóképpen 1934. január 7-én a tapolcai nagygyűléshez, illetve a révfülöpi pártvacsorához, utóbbit a csendőrök oszlatták fel az elhangzó politikai beszédek miatt. MNL ZML Főisp. biz. 50/1934.

fűszerkereskedő Sugár út 40 sz. alatti lakoshoz mentek. Fél órai tartózkodás után Kiskanizsára autóztak. Kiskanizsán a párthelyiségben kb. 150-200 egyén várta a «vezért». A helyiségből az asztalt és padokat kivitette az udvarba ott átnézte a helyi csoport könyveit, majd elbeszélgetett néhány egyénnel."[120] A nagykanizsai csoport megalakulásával és társadalmi összetételével kapcsolatban szükséges megjegyezni, hogy – amint az a fenti idézetből is látható – tagságának java része a kiskanizsai városrészből toborzódott, amely a város földművesek által lakott része volt. Ezt ekkor egyébként a rendőri beszámoló is egyértelműen megerősítette: *„A helyi szervezet tagjai legnagyobb részt a kiskanizsai ún. földmíves osztályból kerülnek ki".*[121] 1937-ben is tehát a korai nyilas pártok esetében megfigyelhető tendencia maradt az, hogy híveik a parasztság köréből toborzódtak, s ez Nagykanizsán is érvényes volt.

1937-től az országos politikában, illetve Zala megyében is megfigyelhető tendencia indult meg: a keresztény párt egyre inkább háttérbe szorult, s a helyét az átszervezett Gömbös-féle kormánypárt, az 1930-ban újjáalakított Független Kisgazdapárt és a nyilasok foglalták el. Ezek közül Zalában a Kisgazdapárt nem játszott komoly szerepet, mert a bázisát jelentő parasztság többsége inkább a nyilasokat támogatta. A Nagykanizsán is befolyásos keresztény párt, amely Kállay Tibort is támogatta, tehát kezdte elveszteni támogatóit, s ezzel párhuzamosan erősödtek meg a nyilasok.

Azonban a szélsőjobboldali táboron belül is átrendeződés kezdődött. Ennek egyik eleme Festetics Sándor pártjának tekintélyvesztése lett, mely két tényezőből eredt. Egyfelől abból, hogy Festetics alvezére, a debreceni Balogh István kilépett a pártból, s pártütésével a gróf mozgalma országos szinten is hanyatlani kezdett. A párttagok egyre elégedetlenebbek lettek vezérükkel, s egyre nagyobb mértékben szivárogtak át más szélsőjobboldali szervezetekbe. A másik, ennél lényegesebb tényezőnek ezzel párhuzamosan az új pártok, köztük Szálasi Ferenc hungarista mozgalmának a megjelenése tekinthető. Szálasi hungarista pártja első Zala megyei szervezetét éppen Nagykanizsán alakította meg, de térhódítása csak 1938-ban vált érezhetővé. *„A város 11 körzetre osztatott fel. Egy-egy körzet élére körzetvezető kerül. [...] Nyert értesülés szerint a helyi szervezet egyik fő célja a szociáldemokrata párt gyengítése, onnan igyekszik tagokat megnyerni a nemzeti szocializmusnak"* – foglalta össze a városi rendőrkapitány a párt tevékenységének jellemzőit.[122] Ugyanez a jelentés a Festetics csoporttal kapcsolatban arról tudósít, hogy a *„megindult elégedetlenség nem szűnt meg. A tagok szivárgása folytatódik a Hungarista Mozgalomba."*[123] Tehát a városban is az országos tendenciával azonos módon hanyatlott Festetics mozgalma és erősödött meg a hungarista párt. A folyamat végül azzal zárult, hogy 1938. október 21-én a helyi Festetics-csoport testületileg belépett a hungarista pártba. *„Azzal, hogy a Festetics csoport helyi szervezete megszűnt és a Hungarista Mozgalomba olvadt, a szervezet jelentékenyen megerősödött."*– jelentette a rendőrkapitány.[124]

A csoport nemcsak megerősödött, hanem erőteljesen radikalizálódott is. A nagykanizsai pártszervezetnek vitéz Ferencfalvy József nyugalmazott őrnagy lett a vezetője, Szerecz pedig a helyettese. A mozgalom radikalizálódása abból is jól látszott, hogy egyre többet vettek át a német *„testvérpárt"* szokásaiból. A zöld inget és a nyilas karszalagot már a kezdetektől hordták a párttagok, majd 1938-ban a nagykanizsai csoport rohamosztagot is szervezett. Ez a Rendvédelmi Csoportnak nevezett alakulat a legmegbízhatóbb párttagokból, mintegy 50–60 főből állt, vezetője vitéz Hámory József tartalékos főhadnagy, civilben temetkezési vállalkozó volt. Feladatuk szerint a különböző rendezvényeken, demonstrációkon kellett a rendet biztosítani. Egyenruhájuk zöld ingből, karszalagból, zöld svájci sapká-

120 MNL ZML Főisp. biz. 6/1937.
121 Uo.
122 MNL ZML Főisp. biz. 7/1938.
123 Uo.
124 Uo.

ból és barna bőrkabátból állt. A csoportot terveik szerint 200 főre akarták felfejleszteni.[125] A nagykanizsai pártcsoport tagsága a vezetőket leszámítva jórészt földművesekből állt, de a pártnak sikerült nagyobb számban híveket szereznie a munkásság soraiban is. Ezek együtt már komoly bázist jelentettek a – Szálasi börtönbüntetése miatt Hubay Kálmán által vezetett – Nyilaskeresztes Pártnak. A helyi szervezetnek saját ügyvédje is volt, egy Begidsán Emil nevű ügyvéd, aki a párt ügyeit intézte.

A hungarista mozgalom mellett még két párt színesítette a zalai szélsőjobboldali politikai palettát. Egyfelől a Salló János és Rajniss Ferenc által 1936-ban alapított Nemzeti Front, amely azonban jelentős eredményt felmutatni nem tudott. Vezetője dr. Makó Gábor, a nagykanizsai Hangya szövetkezet elnöke lett, helyettesei pedig Bárány István ékszerész és gr. Batthyány Ilona somogyszentmiklósi földbirtokos. Tagjaikat elsősorban a középosztályból próbálták meg toborozni, iparosokat, kereskedőket, magán- és köztisztviselőket, ezért a tevékenységük is gyakorlatilag csak Nagykanizsára korlátozódott. A városi rendőrkapitány jelentése szerint a Frontnak 20–25 köztisztviselő, városi és törvényszéki is a tagja lett.[126] A párt a későbbiekben sem vált képessé önálló megyei frakció létrehozására, az 1939. évi választásokon sem indult, végül csatlakozott a szélsőjobboldali közös listához anélkül azonban, hogy arra saját jelöltje felkerült volna.

Összességében tehát Zala megyében valamennyi fontosabb nyilas pártnak sikerült létrehoznia a helyi szervezetét, közülük Nagykanizsán – ellentétben a megye többi részével, ahol Pálffy Fidél pártja dominált – Szálasi hungarista mozgalma lett a legerősebb.

Az 1939. évi választások

A korszak utolsó választása új választójogi törvény keretei között bonyolódott le, amely többek között bevezette a titkos szavazást. Átalakult a választókerületi rendszer is, az addigi 11 megyei választókerületet részben átalakították, eredményeképpen 7 kerület maradt meg: Alsólendva, Keszthely, Nagykanizsa, Sümeg, Tapolca – Balatonfüred, Zalaegerszeg és Zalaszentgrót. Jelentős változáson ment át a nagykanizsai kerület, az addig önállóan szavazó város most 36 falut kapott társnak.

Az 1939. évi választások előkészületei a szélsőjobboldal előretörésének jegyében kezdődtek, az először alkalmazott titkos szavazás is nekik kedvezett, hiszen szimpatizánsaik ezáltal rejtve maradhattak. Ezzel szemben a Független Kisgazdapárt komoly nehézségekkel küszködött, mind anyagi értelemben, mind közéleti befolyását tekintve. Zala megyében három politikai erő indult, mind az egyéni kerületekben, mind a megyei listán. A kormánypárt, a Magyar Élet Pártja listáját Darányi Kálmán volt miniszterelnök vezette, a kisgazdapártét Drozdy Győző, aki után helybeli gazdák következtek. A harmadik lista két nyilas párt fúziójából állt össze, a Pálffy Fidél vezette Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Párt és a Meizler Károly alapította Keresztény Nemzetiszocialista Front jelöltjeiből. A megyében tehát nem a Szálasi-féle hungarista mozgalom volt a legjelentősebb szélsőjobboldali erő, ellentétben Nagykanizsával, ahol, mint láttuk a hungarista mozgalom építette ki a hadállásait. A választás – akárcsak országosan – a kisgazdapárt teljes kudarcát hozta, ami a választók radikális jobboldali fordulata, valamint hatósági visszaélések miatt következett

[125] MNL ZML főisp. biz. 78/1938. A jelentés a következőket említi még a nagykanizsai pártvezetőről, Ferencfalvyról: *„Vitéz Ferencfalvy József a pártvezetőség átvétele óta foglalkozik csak magyar politikával. Ferencfalvy – mint nyugállományú közös tiszt és mint német anyanyelvű – a magyar nyelvet alig és csak törve beszéli, kizárólag csak német nyelvű újságokat olvasott és olvas, minek következtében gondolkodása erősen német nemzeti szocialista (Hitler) irányzatú."*

[126] MNL ZML Főisp. biz. 7/1938.

be. A megyei listás választás eredménye csak azokat lephette meg, akik nem voltak tisztában a nyilas szélsőjobboldal korabeli magyarországi térhódításával: a szavazatok 45,4%-át a Magyar Élet Pártja kapta, ez 49 663 voksot jelentett a megyében, a nyilas lista csaknem ugyanennyit: 47419 fő, azaz a választók 43,4%-a támogatta. A kisgazdapártot a megyében csupán 12 193 szavazó választotta (11,2%), melynek az a magyarázata, hogy a nyilas pártok szavazói döntő részben a földműves és kisgazda társadalom köréből kerültek ki.

Nagykanizsán három jelölt indult: a kormánypárt jelöltje Ilovszky János, a Baross Szövetség országos elnöke, Tanos Dezső nyugalmazott csendőrtiszt a Nyilaskeresztes Párt és Drozdy Győző a Kisgazdapárt színeiben. A választásra azonban csak két jelölt maradt versenyben, mert Drozdyt egy cinikus hatósági manipuláció megfosztotta az indulás lehetőségétől. A Független Kisgazdapárt küldöttsége május 20-án a választási bizottság elnöke elé járult, hogy átadja a jelölt indulásához szükséges iratokat és a megfelelő számú ajánlást. A választási biztos átvett minden iratot, nem kérte el azonban azt a dokumentumot, amelynek létét a törvény megköveteli, s mely szerint Drozdy közjegyző előtt elismeri, hogy vállalja a választáson való indulást. A kiskanizsai, egyszerű parasztküldöttek nem gondoltak semmi rosszra, lévén ezt az iratot egyszer már bemutatták, hiszen csak ennek felmutatásával lehetett az ajánlási íveket hivatalosan átvenni. Mindezek után a választási bizottság hivatalosan is bejelentette, hogy egy irat hiányzik. Mivel a törvény előírja, hogy a hiányzó iratok pótlására lehetőséget kell adni a képviselőjelölteknek, ezt ezúttal meg is tették, ám csak néhány percet hagytak a város túlsó végén, Kiskanizsán lakó delegátusoknak, hogy behozzák és bemutassák az iratot, akik így el is késtek. A törvényt betű szerint értelmező, vagy inkább a joghézagot ügyesen kihasználó választási elnök így hivatkozhatott az irat hiányára, s jogosan utasíthatta vissza Drozdy indulását. Párthívei – Ötvös Gyula, Szabó István, Vancsura Gyula, Kálovics József, Aradi Antal – az eljárás ellen hivatalos panasszal éltek a választási bizottság elnökénél. Mint beadványukban írták[127] *„véleményünk szerint Méltóságodnak az elismervény kiállításakor meg kellett volna állapítania, hogy a közjegyzői nyilatkozatot nem adtuk át. Ez esetben természetesen beszolgáltattuk volna. Ellenben Méltóságod éppen megnyugtatott bennünket, hogy semmi sem hiányzik és átadásával jóhiszeműen abban a tévedésben tartott, hogy mi az ajánlással kapcsolatos összes kötelezettségünknek eleget tettünk. Nem is lehet tehát vitás, hogy a legcsekélyebb jelre, amely még nem kifejezetten is mutatkozott volna, mi természetesen a nálunk lévő okiratot átadtuk volna. Azt, hogy Méltóságod ezt a megoldást tartotta törvény szerintinek, igazolhatja az a tény, hogy csak ezeket az okiratokat jelentette ki átvetteknek és hiányokat nem észlelt, sőt szóval kifejezte, hogy egyéb okmányra szükség nincs. Így bocsátott el bennünket: – Most csak menjenek haza és hétfőn délelőtt 10 órakor jöjjenek el, akkor majd megmondom, hogy az aláírások elegendők-e. Minden rendben van. Később Méltóságod álláspontját megváltoztatta, amit igazol az, hogy bennünket felhívott az ajánlásra szánt idő előtt tíz perccel az ajánlással kapcsolatban észlelt «hiánypótlásra».”*[128] Ezzel a manipulációval ismét bebizonyosodott, hogy a korszakban nem volt feltétlenül szükség erőszakra a hatalom által megkívánt helyzet kialakításához, lehetett *„úriemberhez”* méltó megoldást is találni, különösen, ha egyszerű kispolgárokkal szemben kellett érvényesíteni az akaratot.

A választásra tehát két induló maradt, a kormánypárt és a nyilas jelölt. Ilovszky János a Baross Szövetség országos elnöke volt. Ez a szervezet a keresztény kereskedőket tömörítette, vagyis tulajdonképpen a zsidó kereskedőkkel szemben szerveződött meg, az őrségváltás jegyében. A szervezet nagykanizsai fiókja éppen a választások előtt tartotta közgyűlését

[127] MNL ZML Zala Vármegye Központi Választmányának iratai, választási iratok, 1939. szám nélkül.

[128] A déli 12 órakor szignált hivatalos levél 13 óráig adott haladékot az ajánlóknak a hiány pótlására. A levelet a címzettek 12 óra 50 perckor kapták meg. Drozdy Győző ügyvédjével és párthíveivel 14 óra 45 perckor jelent meg a választási biztos irodájában és átnyújtotta a hiányzó okiratot, melyet azonban a választási biztos már nem fogadott el, majd erre hivatkozva elutasította választási indulását.

és tisztújítását. Nagykanizsai elnöknek megválasztották vitéz Tóth Bélát, társelnököknek pedig Unger Ullmann Elek vaskereskedőt és Vékásy Károlyt, valamint népes választmányi tagságot is delegáltak.[129]

Ilovszky május 7-én mondta el az Iparosház nagytermében kortesbeszédét. A gyűlést a MÉP helyi elnöke, Kovács Sebestyén Miklós földbirtokos nyitotta meg. Ezután vette át a szót a jelölt, aki mellett a pulpituson a polgármester és a városi plébános foglalt helyet. Ilovszky főként Nagykanizsával foglalkozott beszédében, s nagy ívű tervet vázolt fel: export-import várossá kívánta tenni a települést. *„Ez azt jelenti, hogy a Nagykanizsát övező összes falvakba kiküldjük gazdasági szakemberinket, akik felvilágosítják a gazdákat a termelés helyes és az idő szükségletéhez alkalmazkodó rendszerét illetőleg. ... Ezért kell megszervezni itt is a gyümölcs-, tojás-, baromfi és állatexportot. Annál fontosabb ez, mert Olaszország ezután csak keresztény kezeken keresztül, a Baross Szövetségen át fog importálni."* Megígérte, hogy közmunkákat fog szervezni, vagyis segít az ezekhez szükséges pénzek előteremtésében, valamint közölte, hogy máris lépéseket tett az új ferences templom és katolikus kultúrház felépítéséhez szükséges eszközök előteremtéséért. Célja tehát, hogy e *„határszéli helyzetbe került, megtespedt gazdasági levegőjű várost"* felfrissítse.

Ilovszky támogatására a városba érkezett Jaross Andor felvidéki miniszter. Fogadása valóságos diadalmenet keretei között zajlott. A város határában, a Petőfi utca végénél városi és megyei notabilitások várták, Teleki Béla főispán, Krátky polgármester, a városi plébános, a gimnáziumigazgató, a főszolgabíró, s különböző rendű és rangú hivatalnokok és tisztségviselők. Jaross ezután felvirágozott hintóba szállt, mely előtt 30 tagú lovas bandérium haladt és így vonult be a városközpontba. A belvárosban az út mindkét oldalán már kirendelt iskolások sorfala között haladtak el. A városháza előtt a honvédzenekar fogadta, s különböző civil szervezetek, köztük több nőegyesület vezetősége várta. Ezután Jaross mellett ismét Ilovszky mondott nagy programbeszédet, lényegüket úgy foglalhatjuk össze, hogy leáldozott a liberális szellem világa és új világ van kialakulóban. Ezért a nemzeti jobboldalnak össze kell fogni és vezetnie kell Magyarországot ezen az úton az új világba. Összességében elmondhatjuk, hogy a kormánypárt mindent megtett jelöltje sikere érdekében, sőt a kormánypárti sajtó cikkeiből úgy tűnt, mintha a választás eredménye nem is lehetne kérdéses, s eleve lefutott volna.

Komoly támogatója akadt azonban a nyilas jelöltnek is, hiszen mellette maga a pártelnök, Hubay Kálmán kampányolt. Szálasi börtönbüntetését töltötte, s ez idő alatt a párt vezetője és tényleges irányítója Hubay volt, aki 1938-ban parlamenti mandátumot is szerzett. Az Iparosház nagyterme a nyilas gyűlésre is megtelt, s mind Hubay, mind Tanos főként a nyilasokat érintő vádakkal foglalkoztak. Mérsékelt hangnemben beszéltek és komoly politikai erő benyomását kívánták kelteni.[130] A gyűlésen felszólalt még Begidsán Emil és Makó Gábor, a hungarista pártot támogató Nemzeti Front helyi vezetője is. Mindezek után a választás a következő eredménnyel zárult:

Az 1939. évi választások egyéni választókerületi és listás eredménye Nagykanizsán

	Ilovszky (MIÉP)		Tanos (Nyilas)		Kisgazdapárt	
	Fő	Százalék	Fő	Százalék	Fő	Százalék
Egyéni	7353	50,67	7158	49,33	-	-
Lista	6332	39,89	5831	36,74	3709	23,37

[129] Zalai Közlöny, 1939. május 2.
[130] Zalai Közlöny, 1939. május 14.

Elemezzük a választás eredményét a nagykanizsai választókerületben! Ez a körzet, ahogy már említettük, az 1938. évi választási törvény értelmében kiegészült 36 környező falu területével. Az egész választókerületben 7353 voksot kapott a kormánypárti jelölt és 7158-at a szélsőjobboldali, ez nagyon szoros, 50,7–49,3%-os megoszlást jelent. Ezen belül a városban a leadott 5818 érvényes szavazatból 3515 voksot kapott a kormánypárt (60,5%) és 2303 szavazatot kapott a szélsőjobboldal (39,5%). Itt tehát egyfelől látható az erős kormánypárti jelenlét, ami gyakorlatilag el is döntötte a szavazás eredményét, ugyanakkor jelentős szélsőjobboldali szavazótábort is regisztrálhatunk.

A nyilaskeresztes jelölt választási eredménye Nagykanizsán szavazókörönként

Szavazókör	Fő	Százalék
1.	256	41,7
2.	244	35,5
3.	164	27,3
4.	284	46,5
5.	312	39,3
6.	146	23,1
7.	159	23,5
8.	190	27,6
9.	218	44,0
10.	238	52,8

Tanos eredményei érdekes szórást mutatnak, 23,1 és 52,8 százalék között mozognak. 40% fölötti eredményt az 1. 4. 9. és 10. szavazókörökben érte el, utóbbi kettő a kiskanizsai városrészt fedte le, de látható, hogy a többi körben is mindenhol 20% fölött teljesített. Ebből leszűrhető az a tapasztalat, hogy a nyilas jelölt a társadalom valamennyi rétegében rendelkezett szimpatizánsokkal.

Ezzel együtt is azonban a szélsőjobb igazi bázisa továbbra is a falu maradt. A települések lakóinak eltérő magatartására utalt, nem kis cinizmussal Ilovszky, győztes nagykanizsai kormánypárti képviselői a választások utáni egyik beszédében: *„A város és falvak házastársak lettek ebben a kerületi beosztásban. Most megállapíthatom, hogy a férj, Nagykanizsa hűséges volt, de a feleség kissé csapodáran viselkedett."*[131]

Mindebből leszűrhető, hogy a szélsőjobboldal megerősödése nem a paraszti bázis kiszélesedésének, bővülésének köszönhető – melyet vélhetően a választójog szűkítése is jelentősen befolyásolt, akadályozott –, hanem annak, hogy sikeresen gyűjtötte be a városban a polgárság, s különösen a munkásság szavazatainak egy részét is.

A háború évei és a holocaust Nagykanizsán

A második világháború kitörése a társadalom körében 1941-ig csak kis mértékben, közvetetten éreztette a hatását. A bevonulások még nem kezdődtek meg, illetve csak részleges, időleges mozgósítások történtek. A lakosság ekkor még bízott abban, hogy az ország kívül maradhat a háborún, ezt az érzést sugallta a kormány is, amely Teleki Pál miniszterelnökkel az élén a fegyveres semlegesség politikáját próbálta meg folytatni. Másrészt az 1938-tól kezdődő terület-visszacsatolások eufórikus hangulatot keltettek, amely ugyancsak elaltatta a háborús veszély érzetét. Ennek a helyzetnek vetett véget Jugoszlávia megtámadása és ezzel a magyar hadsereg hadba lépése, 1941 áprilisában. A helyzet komolyságát Teleki Pál öngyilkossága mutatta meg a legjobban. Az őt követő Bárdossy László miniszterelnök már sokkal kisebb határozottsággal képviselte a háborúból való kimaradás politikáját, mint alapvető nemzeti érdeket és az ekkor még enyhe német nyomásnak engedve, a Szovjetunió

[131] Zalai Közlöny, 1939. június 1.

megtámadása után Magyarország a Kassa környéki bombázást ürügyül használva bejelentette a hadiállapot beálltát a Szovjetunióval.

A háború évei alatt a politikai aktivitás csökkent, hiszen az ország figyelmét lekötötték a nemzetközi élet eseményei és a harci cselekmények, valamint a kormányzat is hozott olyan rendeleteket, amelyek korlátozták a politikai tevékenységet. Ellenben Nagykanizsa alaposan kivette a részét mind a revízió eseménysorából, mind a háborúból. Az itt állomásozó katonai alakulat a 17. gyalogezred nevet viselte, amelynek I. és II. zászlóalja Nagykanizsán, a III. pedig Zalaegerszegen állomásozott. Ugyancsak Nagykanizsán helyezték el ennek ikerezredét, a 38. gyalogezredet, amely nem sokkal később a 47. gyalogezred számot kapta. Ezek kiegészülve több más egységgel, együtt alkották a 9. könnyű hadosztályt.[132] Ez a mintegy 10 ezer fős állományú csapattest a 2. világháborúban a magyar honvédség leginkább igénybe vett, legtöbb harci cselekménybe bevetett és legnagyobb veszteségeket szenvedett seregteste volt. A hadosztályt már 1939 márciusában mozgósították, ekkor kezdődött Kárpátalja megszállása. Az első zalai honvéd a Kárpátok irányába való előretöréskor, a kisebb szlovák alakulatokkal való összecsapásban vesztette életét. Vitéz Szabadi Béla banktisztviselő, karpaszományos őrmester 1939. március 26-án esett el.[133]

Ezután rövid szünet következett, az újabb mozgósítás 1940 nyarán következett, amikor a hadosztály felsorakozott a román határon. A magyar hadsereg az éppen zajló tárgyalások eredményét várta, amely kezdetben úgy tűnt, nem hoz eredményt. Ezért augusztus végén az alakulatokat harckészültségbe helyezték, köztük a 9. hadosztályt is, azonban augusztus 30-án megszületett a megegyezés, a 2. bécsi döntés. Ennek eredményeként a hadtest nem harcban, hanem diadalmenetben léphette át szeptember 7-én a trianoni határt, hogy először Nagyváradra, majd Horthy kíséretében, szeptember 15-én Kolozsvárra vonuljon. A következő katonai akcióban, Jugoszlávia megtámadásában a 9. hadosztály nem vett részt,

16. kép: A Zsidó Hitközség Fő út 6. szám alatti épülete (bal szélen) az 1930-as években

[132] Frontnaplók, 1992.
[133] Zalai Közlöny, 1939. május 4.

csak a megszállásban és a pacifikálásban. Az alakulat 1941. április 16-án kelt át a Dráván és vonult be Csáktornyára.

Az igazi megpróbáltatások a Szovjetunió megtámadása után kezdődtek meg a zalai honvédek számára. A 9. hadosztály a tragikus sorsú 2. magyar hadseregbe tagolódott be, és az elsők között indult a frontra. A háborús hadműveletekbe Magyarország részéről kezdetben csak a mintegy 40 ezer fős gyorshadtest kapcsolódott be. A katonai alakulat egyes egységei azonban már 1941 októberében kimentek az orosz frontra, Ukrajnába, a hadtest egésze azonban csak 1942 áprilisában indult ki. Ellentétben a gyorshadtesttel az újabb egységek már nemcsak megszálló feladatokat teljesítettek, hanem harci övezetbe kerültek. A 17. gyalogezred ezekben a harcokban igen súlyos veszteségeket szenvedett, különösen a 17/I. zászlóalj, amely gyakorlatilag teljesen felmorzsolódott.

A doni hídfőcsaták után a hadműveletek leálltak, a német és magyar csapatok védelemre rendezkedtek be. Itt érte őket néhány hónappal később, 1943. január 12-én az orosz ellentámadás, a doni áttörés, bár annak első hulláma még nem érte a 9. hadosztályt. Ezeken az éjszakákon mínusz 40 fokig hűlt le a levegő, melynek következtében sok harckocsi nem indult be, és a lövegek egy részét is csak nagy nehézségek árán lehetett tűzkész helyzetbe hozni.[134] A 9. hadosztály a borzalmas körülmények között az óriási túlerővel szemben szinte emberfeletti erőfeszítéssel, január 27-ig tartotta állásait, utolsó egysége a 17/III., zalaegerszegi zászlóalj ekkor hagyta el doni állásait.[135] Ez volt az utolsó magyar harcoló egység a Don mellett, ez az alakulat fedezte az északra, Voronyezs térségében állomásozó német hadsereg visszavonulását, melyet az ennek köszönhetően sikerrel végre is hajtott.[136]

Ismeretes a 2. magyar hadsereg súlyos vesztesége, amelyet a doni harcban elszenvedett. Az elesettek száma meghaladta a 40 ezer főt, a sebesülteké a 30 ezret, míg 26 ezer fő esett hadifogságba. A 9. hadosztály vesztesége a legsúlyosabbak közé tartozott. Minden nehézfegyverét elvesztette, személyi állományából pedig 8–9 ezer főre tehető a veszteség.[137] A csapatok maradékai 1943 áprilisában térhettek haza Magyarországra. A veszteség miatt a 9. hadosztályt fel is oszlatták, a 17. zalai gyalogezred – az újabb feltöltés után – a 7. hadosztályba került besorolásra. Ez az alakulat 1944 májusában került újra harcérintkezésbe, amikor a Kárpátok előterébe érkező oroszokkal vette fel a küzdelmet. Az alakulat 1945. április elején tette le végül a fegyvert az oroszok előtt a szlovákiai Stubnyafürdőnél.

Időközben Magyarországon sorban születtek meg az egyre jobbra tolódó országgyűlésben a zsidóellenes törvények. A nagyszámú és befolyásos nagykanizsai zsidóság életlehetőségei folyamatosan zsugorodtak. A megválasztott kanizsai képviselő, Ilovszky Rudolf és a Baross Szövetség politikáját képviselve nemsokára elérte zsidó kereskedők tevékenységének korlátozását. Ilyen eset volt az általuk bérelt üzlethelyiségektől való megfosztásuk is, melyet a városi képviselőtestület egyhangúlag szavazott meg (igaz többen nem vettek részt az ülésen).

1944-ben Krátky István polgármestert a német megszállás után leváltották, mivel jó kapcsolatokat ápolt a város korábbi liberális és keresztényparti köreivel, megbízhatatlannak tartották. Nyugdíjazták, ő a továbbiakban a város ügyeire nem lehetett hatással. A polgármesteri tisztséget 1944. április 4-től Hegyi Lajos polgármester-helyettes vette át. Hegyi 1918-ban lépett közigazgatási szolgálatba, 1928-ban lett Nagykanizsán aljegyző és tanácsnok. 1930. február 10-én nevezték ki városi főjegyzőnek. 1944. június 28-án áthelyezték Szatmárnémetibe, hogy ott lássa el a polgármesteri teendőket, de az oroszok előrenyomulása miatt onnan nemsokára távoznia kellett. Az állást azért kapta meg, mert ő volt az ország-

[134] Ungváry, 2005. 190.p.
[135] Szabó, 2001. 283.p.
[136] Ungváry, 2005. 194.p.
[137] Szabó, 2001. 283.p.

ban az egyik legidősebb városi főjegyző, s mint ilyennek előlépési joga volt. Szatmárnémetiből távozva visszatért Nagykanizsára, ahol ismét szolgálatba lépett.

A városban a zsidó lakosság összegyűjtése és gettóba zárása a belügyminiszteri rendeleteknek megfelelően történt.[138] 1944. április 22-én zajlott le Szombathelyen az a bizalmas értekezlet, amelyen a belügyminisztérium kiküldötte, Orbán László csendőr ezredes,[139] kerületi parancsnok tájékoztatta Zala és Vas megye közigazgatási vezetőit a teendőkről. Ezen Nagykanizsa város részéről Hegyi Lajos vett részt. Orbán azzal érvelt a gyors és drasztikus végrehajtás mellett, hogyha nem ezt teszik, akkor a németek fogják és annak súlyosabb következményei lesznek. A következő megbeszélés két nappal később, már Nagykanizsán zajlott. Ezeken az értekezleteken két dolgot kellett tisztázni: kijelölni azokat a településeket, ahol gettót állítanak föl, és oda melyik járások zsidóságát gyűjtik, valamint meg kellett határozni a zsidók által lakott zárt városrész, vagyis gettó pontos területét. Nagykanizsán azonban, mivel az a határsávba és a hadműveleti területekhez túl közel esett, nem akartak állandó gettót felállítani, csupán rövid ideig működő gyűjtőtábort.

A második értekezleten, Nagykanizsán Büky Jenő városi rendőrkapitány, Lontay Alán járási főszolgabíró, Orbán csendőr ezredes, Márton Ferenc rendőrfelügyelő, valamint a város részéről Hegyi polgármester és Paizs Ferenc aljegyző vett részt. Ekkor két kérdésben is heves vita alakult ki, egyrészt a nagykanizsai gyűjtőhelyek területéről, másrészt a mentesítendő zsidó személyekről. Hegyi polgármester utóbbiak közé a lehető legszélesebb kört akarta bevonni és kérte az összes zsidó orvos, beleértve két állatorvost, néhány mérnök, valamint a jelentősebb hadiüzem-tulajdonosok kivonását a törvény végrehajtása alól. Orbán és Büky azonban tiltakozott akár egyetlen személy kivétele alól is, utóbbiak esetét azzal vetették el, hogy az üzemek úgyis keresztény kézbe kerülnek, s nem sikerült az állatorvosok kivételezése sem, a többiekről azonban a belügyminisztérium állásfoglalását kérték. Ez végül 5 zsidó szakorvos mentesítését engedélyezte. A gyűjtőhely kialakításával kapcsolatban Hegyi jóval több háztömb bevonását kérte az emberhez méltó elhelyezés érdekében, Orbán azonban ehhez nem járult hozzá, azzal dicsekedett, hogy ő Ungváron egyetlen téglagyárban 18 ezer zsidót helyezett el.

A zsidók táborba gyűjtését Nagykanizsán a karhatalom végezte, melynek parancsnoka Büky Jenő rendőrkapitány volt. Az összegyűjtés 1944. április 26-án, hajnalban kezdődött és három napig tartott. Nagykanizsára került a csáktornyai, a perlaki és a letenyei járások zsidósága is. Vidéken az összeszedést egy csendőr zászlóalj végezte, a városban a karhatalom mellett a rendőriskola legénysége is besegített.

Minden zsidó családhoz bezörgettek, közölték velük, hogy 14 napi élelemmel és annyi csomaggal, amennyit kézben el tudnak vinni, vonuljanak be a zárt területre. Az átköltözést a karhatalom emberei folyamatosan figyelemmel kísérték. Sok család nem rendelkezett ennyi élelmiszerrel, ők a következő napokban nehéz helyzetbe kerültek volna, ha róluk a polgármesteri hivatal és segítőkész keresztények nem gondoskodnak, akik sok csomagot küldtek be a gyűjtőhelyre. A vallomások szerint már az első nap sorban állás alakult ki a gettó bejáratánál, hogy beadhassák csomagjaikat. A helyi nyilas pártszervezet ezt nagyon rossz szemmel nézte, de megakadályozni nem tudta, viszont megfélemlítésül fényképezni kezdték az embereket. Hivatalosan is tiltakoztak a polgármesternél, aki azonban a panaszt elutasította. Hegyi Lajos viszont a további feszültség megelőzésére intézkedett, hogy a ke-

[138] Az eseményeket Hegyi Lajos 1946-os népbírósági tárgyalása alapján rekonstruáljuk, iratszáma: MNL ZML Nagykanizsai Népbíróság iratai, 41/1946. A tárgyaláson részletes és mindenre kiterjedő vallomást tett Hegyi Lajos mellett a polgármesteri hivatal több alkalmazottja, közigazgatási tisztviselők, városi polgárok, valamint tucatnyi deportált túlélő. A népbíróság Hegyit felmentette a népellenes bűntettek vádja alól.

[139] Orbán László csendőr ezredes, a szombathelyi III. csendőrkerület parancsnoka 1944-ben. 1895-ben született Nagykikindán. A háború után Argentínába menekült, Buenos Airesben halt meg 1969-ben.

resztények a szeretetcsomagjaikat ne egyenként adják le a főbejáratnál, hanem egy kijelölt, eldugott helyen összegyűjtötték, onnan pedig a polgármesteri hivatal emberei feltűnés nélkül bevitték a táborokba. A visszaemlékezések szerint a keresztények nagyon sok csomagot, élelmiszert és egyéb hasznos tárgyat hoztak.

Az összegyűjtött embereket a város három pontján helyezték el, ezekben az épületekben alakították ki a gyűjtőhelyeket, amely tehát nem egy összefüggő területen volt. Az első tábor a zsinagógában és néhány környező háztömbben helyezkedett el, ide mintegy 500–600 főt toloncoltak. A második helyszín a kereskedelmi iskola és néhány övező ház volt, itt is kb. 600 főt helyeztek el. A harmadik csoport, amelyet a vidéki zsidóság alkotott a mezőgazdasági iskolában kapott elhelyezést, ide is 700–800 ember tartozott. Hegyi polgármester a kijelöltnél jóval nagyobb területet szeretett volna biztosítani a gettó részére: a zsidó hitközség tulajdonában lévő Fő utca 6. alatt lévő bérházat, az ezzel összefüggő Zrínyi Miklós utcára nyíló hitközségi székházat, a zsinagógát, az Izraelita Nőegylet Sugár utcai házát, valamint a környező Szent Imre herceg, Horthy és Zrínyi utcai bérházakat, a felsőkereskedelmi, a polgári fiú- és leányiskola épületeivel együtt, míg a vidéki zsidóság részére a téli gazdasági iskolát. Ez a terület mintegy 6–8 ezer négyzetméter terület lett volna, azonban ehhez a karhatalmi parancsnokok, Orbán és Büky nem járultak hozzá. Ebből következett, hogy a kanizsai gettó lakóinak egy része szörnyű helyzetbe került, néhány épületben hatalmas zsúfoltság alakult ki. A túlélők vallomásai elárulják, milyen körülmények között éltek itt a deportáltak. Hering módjára helyezkedtek el, sokan lefeküdni sem tudtak, mert nem volt hely. A földön aludtak, legfeljebb pokróccal tudtak takarózni, a szalmát elvitették, mert a táborvezető félt a férgesedéstől. Az idősek közül néhányan maguk alá piszkítottak, a túlzott használattól a mellékhelyiségek eltömődtek, tönkrementek. Akik például Abramovics kántor lakásában kaptak elhelyezést, több mint 30-an voltak egy szobában.

Egyedül az élelmiszer-ellátás volt kielégítő, a gyerekek még tejet is kaptak, ez Hegyi polgármester érdeme, aki igyekezett kielégítően gondoskodni az elhurcoltakról. Emiatt is külön harcot kellett vívnia Büky rendőrkapitánnyal, aki ezt sem engedélyezte, de Hegyinek végül sikerült elérnie a célját. Tőke Jenő városi tisztviselőt bízta meg az élelmezés megszervezésével, akinek már volt tapasztalata ilyen munkában, hiszen korábban a lengyel menekültekkel foglalkozott hasonló módon, s ezúttal is lelkiismeretesen teljesítette feladatát. Ennek eredményeként a deportáltak minden nap kaptak három alkalommal levest, ebédre főzeléket is, s napi fejadagként 20 dkg kenyeret. A táborokban 32 három éven aluli gyermek, valamint egy terhes anya volt, számukra külön tejet is biztosítottak.

Ugyancsak sikerült Hegyinek elérnie azt, hogy a városi tiszti orvosnak is szabad bejárása lett a táborba, az egészségügyi ellátás megszervezése érdekében. A háború utáni népbírósági tárgyalás során a vallomásokból látható, hogy Hegyi Lajos polgármester nemcsak minden tőle telhetőt megtett az emberek szenvedéseinek enyhítése érdekében, de azon túl, még embermentésben is részt vett. Amikor ugyanis április 26-án hajnalban megkezdődött az emberek összegyűjtése, egy fiatal házaspár öngyilkosságot követett el. Kórházba szállították őket, ahol mindkettőjük életét sikerült megmenteni. A házukban otthon maradt másfél éves kisgyermekükről maga Hegyi gondoskodott, ruháit, játékait összeszedve, személyesen vitte el egy keresztény családhoz. A gyermeket később sem vitték el, sikerült Budapestre juttatni rokonokhoz, ezzel – ismerve az Auschwitzban rá váró sorsot – az életét mentette meg.[140] Nem kellett azonban Hegyinek mindenben egyedül intézkednie, mert a városi tisztviselők közül a legtöbben egyetértettek ezekkel az intézkedésekkel. Így pl. dr.

[140] E sorok írójával 2004-ben, a holocaust hatvanadik évfordulóján tartott megemlékezéskor vette fel a kapcsolatot az azóta Budapesten élő, egykor kimenekített gyermek, vagyis már idős ember levélben, s megerősítette a történetet.

Ujházy városi tiszti orvos, aki szintén mindent megtett zsidó orvoskollégái mentesítése érdekében, s aki a gettóban is intézte az orvosi és egészségügyi ellátást. Fülöp Lajos városi tisztviselő a gettósításban nem volt hajlandó részt venni, lemondott állásáról. Szabó Zoltán rendőrtanácsos szintén lehetőségeihez mérten segítette a zsidókat, Hegyivel együtt egy özvegyasszony részére a mentesítést jelentő hadiözvegy minősítést adták ki, ennek következtében Szabót állásából felfüggesztették, és még több példát sorolhatnánk.

Büky rendőrkapitánynak viszont sikerült azt megakadályoznia, hogy a keresztény nőegylet meleg konyhát állítson fel a gettóban, ugyanis ennek vezetősége szerette volna elérni, hogy ott minden nap meleg ételt főzhessenek. Ugyancsak nem sikerült véglegesen mentesíteni a zsidó orvosokat, a keresztény orvosok egy csoportja, Halász (OTI főorvos) és Majoros vezetésével ugyanis tiltakozott ez ellen, és addig szervezkedett, míg végül valamennyi zsidó orvos a gettóba került. Azt hangoztatták, hogy a munkájukat keresztények is el tudják végezni és nincs rájuk szükség.

Az összegyűjtött zsidóságnak le kellett adnia az értékeit, ezeket hivatalosan számba vették. A városi főszámvevő, Hemmert Károly az adóhivatal dolgozóival kezdte meg az értékek leltározását. Minthogy megfelelő helyiség nem állt rendelkezésre a városi tanácstermet rendezték be gyűjtőhelynek, ide helyezték el a rengeteg értéket, ékszereket, pénzt, egyéb tárgyakat. Mikor mindent összegyűjtöttek és leltároztak, a tanácsterem ajtaját lepecsételték. A hivatalos eljárás szerint az összegyűlt vagyont a Magyar Nemzeti Banknak kellett volna átadni, de az nem volt felkészülve erre, így az átadásra később sem került sor, hanem a Pénzügyigazgatósághoz kerültek. A zsidók tulajdonában álló házak, üzletek berendezéseit, értékeit, bútorait nem sokkal később árverésen értékesítették, bárki vásárolhatott belőle. Nagyon sok ingóságot azonban elloptak, széthordtak, a zűrzavarban megrongálódott, lába kelt. Az üzemek élére gondnokokat állítottak, akiknek az volt a feladata, hogy a további termelésről működésről gondoskodjanak. Ez azonban a legritkább esetben zajlott zökkenőmentesen, hiszen a gyakran hozzáértés, szakértelem nélküli személyek nem boldogultak az egyébként is nehéz, háborús helyzetben a nyersanyag- és munkáshiány okozta problémákkal.

Az összegyűjtött zsidók sok értéket próbáltak keresztény ismerőseiknél elrejteni. Aki ezt önzetlenül vállalta, nagy veszélynek tette ki magát, mert egymást érték a feljelentések. S akit tetten értek, azt kockáztatta, hogy a zsidók sorsára jut. A háború után, a túlélő deportáltak közül pedig többen szembesültek azzal, hogy az átadott értékek közül sokat nem hajlandóak visszaadni. Sok per zajlott a népbíróságon ilyen ügyekben 1946/47-ben.

A táborban lakó zsidók saját vezetőséget választhattak, csak ez érintkezhetett a hatósággal, tehát a bent élő emberek is csak rajtuk keresztül kommunikálhattak a külvilággal. A nagykanizsai tábor vezetője dr. Halphen Jenő ügyvéd lett, neki egy őr kíséretében szabad járása volt a városban az ügyek intézésére. Naponta járt a polgármesteri hivatalban, ahol Hegyi Lajossal egyeztették a teendőket. A táborokat német és magyar őrség vegyesen őrizte.

Gulyás Gellért ferences szerzetes, rendfőnök kérte Büky rendőrkapitányt, hogy a keresztény vallású zsidókat külön helyezzék el, s hogy látogathassák őket és számukra lelki vigaszt nyújtsanak, de Büky ezt a kérést is elutasította.

A gyűjtőhelyeken kialakult zsúfoltság azonban nem tartott sokáig, mivel már április 30-án a táborokból 800 főt kiválogattak, s őket a magyar hatóság értesítése és tudta nélkül, német szerelvényen és német őrséggel elszállították. A második transzportot 1944. május 17-én indították el vonattal, ugyancsak német szerelvényen és őrséggel. A város vezetősége erről a műveletről is csak néhány órával előbb értesült, ezért Hegyi polgármesternek kevés lehetősége maradt a cselekvésre. Mivel már annyi idő nem volt, hogy kenyeret süttessenek a pékekkel, a katonai raktárból látták el az embereket kenyérrel és szalámival. Ebben a második transzportban valamennyi deportáltat, mintegy 2300 embert elszállítottak. Minden vasúti kocsiba, marhavagonba 40–60 embert zsúfoltak a németek, akik azt sem enge-

délyezték, hogy a magyar tisztviselők gondosan szétosszák az élelmiszert, így azt végül egységesen adták be a vagonokba, ahol a deportáltak maguk intézték a kiosztást. Így is mindenkinek jutott 2 kg kenyér és negyed kilogramm szalámi, ami legalább azt lehetővé tette, hogy a mérhetetlen szenvedések mellett a deportáltaknak az elkövetkező négy napos úton legalább éhezniük nem kellett. A szerelvények indulásakor sem a polgármesteri hivatal emberei, sem a deportáltak nem tudták, hogy hova szállítják őket. Csak annyit láttak, hogy Szombathely felé indulnak a vonatok. Amint a vallomásokból kiderül, lehetőségük lett volna megszökni, de nem tették, mert azt hitték, hogy a sárvári internáló táborba szállítják őket.

A zsidók elszállítása után belügyminiszteri rendelet jött, mely szerint a nagykanizsai zsinagógát le kell bontani, s az építőanyagot fel kell használni. A rendeletet azonban Vécsey Barnabás tanácsos, Hegyivel egyetértésben elfektette, s azt nem hajtották végre.

A holocaust végzetes csapást mért az egykor gazdag és népes nagykanizsai zsidóságra, a deportálásból és munkaszolgálatból – becslés szerint – 80 százalékuk nem tért vissza. Aki pedig hazaérkezett Nagykanizsára, azzal szembesült, hogy minden vagyonától megfosztották, értékei ismeretlen kezekbe vándoroltak, s gyakran a házaikba is ismeretlenek költöztek.

A zsidók eltávolítása után a hatalomnak azzal a nehézséggel kellett szembenéznie, hogy ki vezesse, irányítsa a volt zsidó tulajdonú üzemeket? A fontosabb, hadiüzemnek nyilvánított vagy a közellátás szempontjából létfontosságú egységek élére ezért az ott foglalkoztatott második vonalbeli, nemzsidónak minősített dolgozók közül neveztek ki vállalati vezetőket. Így kapott új igazgatót a volt Blankenberg-féle hajdinahántoló, az Ideál kötszövő gyár, a Bauer-féle fémárugyár, a Stern téglagyár, az Ország és a Reichenfeld gabonakereskedés, a Weisz szikvízgyár, a Hungária kefegyár és a Szabados kékfestő üzem.[141]

Hegyi Lajos Szatmárnémetibe való távozása után vitéz Simonfay Lajos lett a polgármester. Simonfay Újvidéken született, német származású családban, a nevét 1936-ban magyarosította Strommerről.[142] Közigazgatási tisztviselőként dolgozott, s kinevezéséig nem is volt kapcsolata Nagykanizsával. Több nyelven beszélt, az első világháborús katonai szolgálatának köszönhetően oroszul is, aminek 1945 tavaszán nyilván nagy hasznát vette.

1944 szeptemberében tárgyalta a képviselőtestület a Krátky István volt polgármester és Prack István nyug. tanácsnok elleni fegyelmi ügyet is. A vád ellenük az volt, hogy hivatali idejük alatt, éveken keresztül ellenérték vagy kiutalás nélkül vitették maguknak a város erdőiből a fát. Az ügyet a testület végül Simonfay polgármester javaslatára 17:4 arányban ejtette,[143] aminek az oka az lehetett, hogy ez az eset csupán ürügyül szolgált egyes, most helyzetbe kerülő képviselők számára, hogy a város egykori, más politikai felfogást követő vezetőin bosszút álljanak.

A háború időszakában jelentősebb politikai aktivitás Nagykanizsán nem zajlott, mivel a kormány rendeletileg korlátozta a szólás- és gyülekezési jogokat. Az egyre nagyobb izgalmakat a fronthelyzet alakulásának hírei okozták, s különösen annak közeledése. Az első légitámadás 1944 szeptemberében érte a várost, amikor néhány repülő végiggéppuskázta az állomást és környékét. A támadásnak halottja és több súlyos sebesült áldozata is volt, mind vasutasok.[144]

1944. október 15-e, Szálasi hatalomra kerülése után, Zala megyében is a hungarista nyilas párt vette át a hatalmat. Teleki Béla gróf főispánt menesztették, a helyét egy nyilas pártküldött, Csomay Miklós foglalta el, míg a megye pártvezetője, Szerecz László, a régi

141 Zalai Közlöny, 1944. május 6.
142 Károlyi, 2005. 60.p.
143 Zalai Közlöny, 1944. szeptember 2.
144 Zalai Közlöny, 1944. szeptember 7.

nagykanizsai hungarista lett. Nagykanizsa élén azonban maradhatott Simonfay polgármester, bár a nyilasok emberei bekerültek a városvezetői posztokba is (például a városi *„propagandavezető"*, dr. Horváth József lett, Bárány István ékszerész, szintén régi nyilas pedig megyevezető-helyettes).

Érdekes epizód lehetett a város életében 1944 januárjának *„ünnepe"*, amikor a központi utasítás szerint meg kellett emlékezni a Nemzetvezető, tehát Szálasi születésnapjáról. Ekkor fellobogózták a középületeket, a ferences plébániatemplomban pedig hálaadó szentmisét tartották a *„Vezértestvér"* születése alkalmából. A sajtó beszámolója szerint nagy tömegben jelent meg a város notabilitása, a polgármester és tisztikara mellett a gimnázium, a posta, a vasút, a katonaság és rendőrség, valamint plébánia képviselői, vezetői.[145]

1945. január 9-én Nagykanizsára látogatott Vajna Gábor, nyilas belügyminiszter. Az illusztris vendéget Simonfay polgármester fogadta, majd a városházán rendeztek neki ünnepséget, ahol beszédet is mondott. Előadása – mint ahogy a többi nyilas gyűlés forgatókönyve és beszédei – a szokásos frázisokat tartalmazta a végső kitartásról és az élet-halálharcról a *„plutokrata, kapitalista, judaista haldokló rendszer"* ellen, s az eljövendő igazságos és boldog nemzetiszocialista Magyarországról.[146]

A front 1945 márciusának végén közelítette meg a várost, ekkor már hallani lehetett az ágyúszót. A lakosság rettegve várta az oroszokat, s attól is féltek, hogy lesz-e ostrom vagy a németek harc nélkül vonulnak vissza. Ezekben a napokban nagyon sok embert rendeltek ki árokásásra, bunkerépítésre. Végül azonban csupán néhány lövés dördült, s a német csapatok gyors ütemben visszavonultak. Sajnos az egyik belövés éppen a város egyik legszebb épületét, a városházát találta el, amely felgyulladt és teljesen leégett. Az első orosz katonák 1945. április 1-jén, húsvét hajnalán vonultak be a városba.

17. kép: Az I. Bolgár Hadsereg katonáinak vonulása a Fő úton 1945 áprilisában. (Háttérben a Zsidó Hitközség kiégett épülete és a Bazárudvar.)

[145] Zalai Közlöny, 1945. január 8.
[146] Zalai Közlöny, 1945. január 10.

Resume

Das politische Leben von Gross-Canisa zwischen (1850–1945)

Gross-Canisa war eine der sich schnell entwickelnden Städte des Dualismus. Das spiegelte sich für eine weile auch in den politischen Verhältnissen wieder. Sie hatte in den 1860 und 1870 Jahren einen Abgeordneten aus der Regierungspartei. Später aber stellte sich, hauptsächlich unter den Bauern die zum Wahlkreis gehörenden Dörfer oder im Kiskanizsaer Stadtteil lebten, und mit den wirtschaftlichen Umständen unzufrieden waren, und einen oppositionelle Politik auf nationalem Fundament forderten, eine Wände in der Sympathie der Wähler ein. Ihre Ideologie war mit Judenfeindlichkeit belastet. Die jüdische Handels- und industrielle Bürgerschaft spielte eine wichtige Rolle in der Notabilität der Stadt. Sie formten zusammen mit der christlichen Mittelklasse - die ähnliche Einnahmequellen hatte - die einflussreiche politisierende öffentliche Meinung der Stadt. Diese politische Zerteilung war charakteristisch für die Stadt bis zum ersten Weltkrieg. Dem christlichen-nationalen Politik vertretenden Abgeordneten der Volkspartei gelang es sogar vier Wahlen zu gewinnen. Die Räterepublik brachte abgesehen vom Machtwechsel keine bedeutende Veränderung. Nach der Kommune herrschte eine rechtsradikale Stimmlage in der Stadt. Die lokale Macht wurde in der Bethlen-Ära immer mehr von den mäßigen Rechten dominiert. Diese Richtung erhielt ihren städtischen Einfluss auch in den 1930ern, trotz der immer bedrohlicher Maßen nehmenden rechtsextremistischen Tendenzen. Dem Gewinn des Szálasi-sympathisierenden Kandidaten konnte in 1939 mit um eine Haaresbreite vorgebeugt werden, aber die Wahl wurde von einem Mann gewonnen der einen extrem antisemitische und rechtsextreme Meinung vertrat. Die politische Agitation sank in den Kriegsjahren, aber der judenfeindliche Auftritt verstärkte sich. In 1944, in der Zeit der Notperiode folgten die Ereignisse in Gross-Canisa dem nationalen *„Szenario"*, demzufolge die örtliche Juden im Mai 1944 nach Auschwitz deportiert wurden. Die Stadt wurde von den Russen ohne Kampf eingenommen.

The Political Life of Nagykanizsa (1850–1945)

Nagykanizsa was one of the fast developing cities of the era of dualism. This was reflected for a while also in its political conditions, during the 1860s and 1870s it had a governmental representative. However, later a turn came into the sympathy of the voters, especially among the farmers living in the villages of the electoral district and in the city district of Kiskanizsa who were unsatisfied with the economic circumstances and required an oppositional policy, on a national basis. Their view was accompanied by strong anti-Semitism. The Jewish trader and industrial citizenry played an important role in the notability of the city. Together with the Christian middle-class who was involved in similar activities, they formed the influential political public opinion of the city. This political division was typical for the city until World War I: the candidate of the Populist Party who represented a Christian-national policy even won four votes. The Republic of Councils did

not bring significant change, apart from the change in authority. A radical right extremist feeling dominated the city after the Commune. The power was more and more owned by the moderate right wing during the Bethlen-era. This stream maintained its influence on the city even during the 1930s when the right extremist tendencies dangerously strengthened. The victory of the candidate supporting Szálasi could just be avoided in 1939, nevertheless the mandate was won by an extremely anti-Semitist man with right-wing attitude. Political agitation decreased in the city during the years of war, but the anti-Semitist measures were strengthened. In 1944, at the end of the emergency period the occurrences in Nagykanizsa followed the national *„scenario"* that resulted in May of 1944 in the deportation of the local Jews to Auschwitz. The city was occupied by the Russians without fights.

Kaposi Zoltán

NAGYKANIZSA GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE (1850–1945)

I. A MEZŐGAZDASÁG ÉS AZ ERDŐGAZDÁLKODÁS FEJLŐDÉSE

A 19. században végbement iparosodás és polgárosodás időszakában a magyarországi városok hosszú időn át megőrizték korábbi gazdasági sokszínűségüket. Ennek egyik tipikus jegye, az volt, hogy a városokban a foglalkoztatás és a jövedelemtermelés terén a mezőgazdaság sokáig igen fontos ágazat maradt, vagyis a városban élők jelentős része az agrárszférában is dolgozott; saját telkén, külső kertjében, szántóján tevékenykedett, esetleg mások földjén bérmunkából szerezte jövedelmének jelentős részét.[1] A sok száz éves történeti fejlődés során a hazai városok nagy részében a polgári élet alapvető attribútumává vált a földdel való rendelkezés. A városi népesség nagy részénél nem váltak szét az alapvető ágazatok, nem különültek el mereven egymástól a gazdasági tevékenységformák, hanem egyfajta vegyes foglalkozási rendszer alakult ki. Ám az is megfigyelhető, hogy a piacgazdaság terjedése egyre inkább professzionális gazdálkodót feltételezett, vagyis a 19–20. század fordulója felé elindult egy erőteljes specifikáció, aminek hatására ez a régi, több lábon álló gazdálkodói tevékenység némileg visszaszorult, ám továbbra is fontos maradt. E fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy a Dél-Dunántúl második legnagyobb városának számító Nagykanizsa gazdasági struktúrájában milyen szerepet játszott az agrárágazat.

1. Az örökség: az uradalom és a mezőváros a 19. század közepén

Nagykanizsa a 18. század eleje óta egészen 1848-ig olyan szabadalmas mezőváros volt, ahol a lakók a földesúr tulajdonát képező területek használatáért bérleti díjat fizettek. Az 1811. évi úrbéri szerződés szerint a városi közösség a kilenced megfizetése mellett évi 3000 forintot fizetett az urasági földek bérletéért, s ezen kívül a lakosok kisebb-nagyobb földek igénybe vételéért még egyéb juttatásokkal is tartoztak.[2] Cserébe viszont a városlakók jelentős autonómiához jutottak. A városnak sikerült kihasználni a reformkor gazdasági konjunktúráját, amelynek során a Batthyány mezőváros a térség legfontosabb kereskedelmi központjává vált. Nagykanizsa[3] azonban nemcsak egy mezőváros, hanem egy 31 000 hold kiterjedésű uradalom központja is volt.[4] A város és az uradalom földbirtokszerkezete teljesen eltért egymástól, hiszen míg a város földterületének 80%-át már a 19. század elején is az akkor mintegy 6000 főt számláló mezőváros lakossága foglalta el.[5] Nagykanizsa földbirtokstruktúrájában a polgári használat volt a domináns. Mivel a város területén alig volt szőlő, ezért a kanizsai polgárok előszeretettel vállaltak fel extraneusként szőlőket a szomszédos Festetics-uradalom közeli földjein (Látóhegy, Bagola, Szentgyörgyvári-hegy),

---

1 A kérdésnek egyre szélesebb az irodalma. Néhány fontosabb munka: Rúzsás, 1963, Bairoch, 1990, Bácskai, 2002, de Vries, 1984, Corfield, 1995.

2 MNL OL P 1313. Fasc. 207. No. 150-159.

3 A város alapvetően két részből állt. A keleti része (Nagykanizsa) volt a nagyobb, míg a nyugati oldalon (Kiskanizsa) a lakosságnak csak a 30%-át tömörítette. A keleti oldal lassan emelkedő, dombosabb, míg a nyugati oldal lapályos vidék volt. A két városrész között állt hajdan a vár, amit egy hatalmas mocsár vett körbe. Ez a mocsár (berek) választotta el a két városrészt egymástól. A város öt országosan is fontos közlekedési útvonal csomópontjában helyezkedett el, ugyanakkor 1861-től már vasútvonala és állomása is volt.

4 A tanulmányban szereplő összes területi adat katasztrális holdban van megadva.

5 A területi arányokhoz lásd: MNL OL P 1322. Fasc. 100. No. 377. 1810-ben Kanizsa határa 12 952 holdat tett ki. Ebből 10 322 hold volt a városlakók birtokában, 2630 hold esett az uradalomra.

az Inkeyek pallini birtokán (Förhénc), avagy a Zichyek vrászlói uradalmához tartozó területeken (Miháldi), de jelentősebb szőleik voltak a kanizsai uradalom homokkomáromi részein is. A várossal szemben az uradalmi falvak többnyire kicsik voltak, általában alig pár száz lakossal rendelkeztek, így azokban jelentősebb úrbéri földbirtoklási arány nem jöhetett létre.

Az 1848. évi áprilisi törvények alaposan felforgatták az addigi földbirtokviszonyokat. Az úrbéri viszonyokat illetően olyan törvények születtek, amelyek egy sok száz éven keresztül élő tradicionális birtoklási rendszernek új kereteket szabtak. A földesúr által korábban a városlakóknak átengedett telkek (házhely, kert, rét és szántó) most a polgárok tulajdonába kerültek. Ezek a földek eddig a nagybirtok keretén belül helyezkedtek el, most viszont szabad polgári tulajdonná váltak. Az ilyen telkek után a földesúrnak az állam fizetett kárpótlást a következő fél évszázad folyamán. A város a 18. századtól nagyon sokat küszködött azért, hogy a földesurával szemben contractualista jellegét bizonyítsa, s ezzel kiváltságos státuszt érjen el. A korábban emlegetett úrbéri szerződések pontosan ezt biztosították: a város lakói sokkal szabadabban, nagyobb autonómiával élhettek, és a földesúrhoz való kapcsolatuk lazább volt. Ám a kérdés most az volt, hogy a város földjei úrbéres jellegűnek vagy szerződésesnek minősíthetők, vagyis ki fizeti meg a szabadságot: az állam kárpótolja a földesurat vagy a polgárok fogják a földet megváltani az elkövetkező időkben? Az önkényuralom korában az országos gyakorlat a mezővárosok esetében a városlakók önmegváltása volt, ami nagy anyagi terhet rakott a polgárság vállára, és sok esetben elvitte fejlesztési forrásaikat, megtakarításaikat.[6] De nem csak a föld hovatartozása volt kérdés, hanem az is, hogy az addigi majorsági és polgári termelési rendszer hogyan fog átalakulni, hiszen a köztük lévő kapcsolatok is jelentősen lazultak. A majorság az úrbéri törvények értelmében elveszítette robotos munkaerejét (vagy a robot megváltásáért kapott összeget), ugyanakkor a továbbiakban földjei megművelésére bérmunkát kellett alkalmaznia; míg a másik oldalon a városlakók esetében munkaerőkapacitás-fölösleg halmozódhatott fel.

2. A nagybirtokrendszer felbomlása és a polgári tulajdon kialakulása 1850 után

Látható tehát, hogy a mezőváros és az uraság földbirtoklása számos megoldatlan problémát rejtett még a szabadságharc bukása utáni időszakra, amelyet már az új jogi feltételrendszer közepette kellett megoldani. Az 1811. évi úrbéri szerződést a városiak az 1848. évi törvényeket egyoldalúan értelmezve már a forradalom évében felmondták, amikor is a városi közösség kinyilvánította, hogy a továbbiakban nem kíván a földesúrnak adózni.[7] A herceg Batthyány-család a törvények miatt a kanizsai uradalom területén elveszített 185 úrbéres egész telket, több mint 28 000 robotnapot, 496 forint füstpénzt, és egyéb természetbeni juttatásoktól is elesett.[8] Ez az uradalomnak azonnali bevételkiesést jelentett, amit persze megpróbált más bevételi lehetőségek után nézve kompenzálni. Ne feledkezzünk meg ugyanakkor arról sem, hogy az áprilisi törvények szerint a korábban adómentesnek minősülő nemesek most adókötelesé váltak. Az új törvények alapján 1848-ban Zala megye nemeseire 120 000 forintot vetettek ki, amiből a kanizsai uradalmat 1757 13/24 sessióra számolva, s egy sessiót 2 forint 12 krajcárral véve, összesen 3866 forint 57 krajcár sújtott. Ezt két

6 Tóth, 1975. 297–298.p.
7 Barbarits, 1929. 47.p.
8 MNL OL P 1313. Fasc. 207. No. 369–383.

részletben teljesíthették: az uradalom pénztárából 1848. november 5-én 1601 forintot, míg 1849. június 30-án 2265 forintot fizettek be adóként a főszolgabírói hivatalnak.[9]

Mivel a földesuraknak igen nagy szüksége volt pénzre, ezért országosan is elterjedt szokássá vált a fölös urasági földek bérletszerű hasznosítása. Mivel a társadalom jelentős tömegei 1848-ban sem jutottak földhöz, így amennyiben a földesúrnak voltak nem használt földjei, azokat ki lehetett árendálni. Nem véletlen, hogy amit lehetett, azt az 1850-es évek legelején megpróbált a herceg jószágkormányzója bérbe adni. Így például 1850-ben Nagy Elek, felesége Granatáv Carolina és Pákozdy Ferenc mérnök kapta meg annak lehetőségét, hogy a kanizsai uradalomhoz tartozó homokkomáromi kerületben és a zsigárdi pusztában létező tiszti lakot és gazdasági épületeket, valamint az ott található szántókat évi 5000 pengőforintért használja.[10] Egy másik jelentős bérleti szerződést az 1850–60-as évek fordulóján sikerült kötni, amikor is három kanizsai polgár, Albanich Flórián, Koch Mihály és Brayer Gyula a város határában 37 helyen lévő (de jelentős részben mégiscsak egymás mellett lévő telkeket), összesen 855 hold nagyságban vette bérbe a hercegtől.[11] Hogy mennyire kellett a pénz a nagy jövedelmeket elvesztő uraságnak, azt jól mutatja, hogy bár sokszor csak igen csekély bevételek származtak a kisbérletekből, ám mégis folytatni kellett a kiárendálást. Ugyanakkor azt is tudjuk egy jószágkormányzói levélből, hogy az 1850-es években több évre kiadott homokkomáromi terület nem hozott nagyobb hasznot, mint amikor majoros erővel művelték meg. Az 1850-es években a kanizsai uradalom tiszta jövedelme 55–60 000 ezüstforint között mozgott, amit a későbbiekben sikerült jelentősen növelni.[12] Ehhez tegyük hozzá, hogy a birtokgazdálkodással személyesen is sokat foglalkozó Batthyány Fülöp herceg stratégiája bevált: a földesúr jól érzékelte, hogy Kanizsán nem érdemes harcolni a földekért, így figyelmét két dologra összpontosította. Egyrészt a városban a reformkor során egyre több ingatlant szerzett meg, avagy építtetett, amiért igen komoly bérleti összeghez jutott a későbbiekben,[13] másrészt pedig saját kézben csak az erdőgazdálkodást tartotta meg (a szénben ritka vidéken a fakitermelés és értékesítés jó üzletág volt mindig); harmadrészt pedig az uradalom falvaiban lévő területeire összpontosítva próbálta a gabonakonjunktúrát kihasználni.

A földesúr próbálta menteni a menthetőt, ezért megindított egy csomó visszahelyeztetési pert a városiak ellen, vagyis akik 1848–49 során megtagadtak valamilyen adófizetési kötelezettséget, azoktól azt most bíróság előtt próbálta meg behajtani. Ennek során sok kanizsai polgár ellen folytattak le peres eljárást, amely jogesetek arról szóltak, hogy a városlakók korábban irtásföldeket foglaltak el. Ezek a perek 2–3 évig is eltartottak, amelynek végén a bíróság világosan kimondta, hogy *„a nagykanizsai határban a legeltetési jog világosan fenn van tartva s kikötve"* a földesúr számára, így a foglalások jogtalanok voltak.[14] Hasonlóan járt el az uradalom – más jogi lehetősége már nem is volt – a nem mezőgazdasági jellegű bérletek díjának behajtása esetén is. Így például 1854-ben Novakovics József kanizsai lakos ellen indított pert, mivel az 1848-ban az uradalomtól kibérelt boltért még 1853-ban sem fizette meg a 40 forintot, ezért az elmaradt 230 forintos bérleti összeget követelte az uraság.[15] Természetesen az 1850-es évek elején az uradalom bevételeinek csökkenése és a kiadások növekedése miatt a beruházási – építkezési tevékenység is visszaesett, így csak a legszük-

9 TGyM. 16/2005. Gy.sz. Az eset Batthyány Fülöp hercegnek a Királyi Helytartótanácshoz írt 1861. április 30-án írt leveléből ismerhető.

10 MNL OL P 1322. Fasc. 71. No. 461–464.

11 TGyM. 16/2005. Gy.sz. Haszonbérleti szerződés (é.n.)

12 TGyM. 16/2005. Gy.sz. 1857: A kanizsai uradalmi pénztári kivonatra vonatkozó észrevételek.

13 TGyM. 16/2005. Gy.sz. 1866. „Kimutatás az 1866-ik évi jövedelmi s házbéri adóról, az ezek után fizetendő pótadó nemekről a Kanizsai Uradalomban."

14 MNL ZML Úrbéri törvényszék. Úrbéri perek 1855-1914. Nagykanizsa, Kiskanizsa.

15 MNL OL P 1322. Fasc. 71. No. 654.

ségesebb javításokat végezték el.[16] Az elmaradt, lecsökkent urasági bevételek persze nemcsak a kanizsai uradalomban jelentkeztek, hanem a Batthyányak többi latifundiumában is. Nyilván nem véletlen, hogy Fülöp herceg az érdi uradalmat eladta báró Sina Györgynek.[17]

Nemcsak a földesúr próbált kiárendálni mindent, ezt tette a város is. A megváltozott feltételek közepette ugyanis a városnak is új bevételekre volt szüksége, amit főleg a szabadságharc okozta anyagi veszteségek (a horvát hadsereg okozta rablások; a bizonytalan idők miatt a kereskedők egy részének elköltözése; az adóbevétel csökkenése stb.) magyaráztak. Ezt mutatja többek között az, hogy a város erdejében a gubacsszedés jogát az 1850-es évek első felében licit útján a városban élő gazdag zsidó kereskedőknek, Leszner Bernárdnak és Lőwinger Imrének adták bérbe évi 975 forintért, akik egészen 1856-ig rendelkeztek ezzel a joggal.[18] Szintén hasonlót láthatunk abból az 1857. évi iratból, amely szerint a kanizsai polgárok közül 76 fő kapott kisebb-nagyobb városi földet egy éves használatra, ebből a földbérletből 755 forint bevétele származott a városnak. A bérlők között nemcsak korábbi szegények és agrárfoglalkozásúak, hanem iparosok is voltak. Hogy nem feltétlenül a gazdagok bérelték a földeket, arra az utal, hogy egy évvel később a városi jegyző még azt írja, hogy a 755 forintból 671 forintot még mindig nem fizettek be a bérlők.[19] A városi bevételek között továbbra is fontos maradt a belsőpiaci helypénz és a marhavásárokon szedhető helypénz, ezek együttes összege 1856-ban 2317 forintot tett ki.[20]

Az 1850-es évek elején természetesen a városi lakosság is új jogi feltételek közé került, hiszen minden városlakó egyenlő polgári státuszhoz jutott, ugyanakkor a földesúr ráhatása a város lakosságára nagyban csökkent: megszűnt az uraság bíráskodási joga, nem szólhatott bele a városirányításba stb. Nyilván ennek köszönhető, hogy Kanizsa lakossága felbátorodott, s az 1811. évi úrbéri szerződést önkényesen értelmezve birtokfoglalásokat hajtott végre. Ennek a folyamatnak a legjelentősebb eleme egyértelműen a Szabadhegy kialakítása volt. Szabadhegy Kanizsa város keleti határában, a Sánc település melletti dombnak volt a neve (régebben Irtási dűlő névre hallgatott), a korábbi szerződés szerint közös föld volt, ahol a lakosok irtásokat alakítottak ki. A szerződés szerint a földesúrnak és a városi lakosoknak is joga volt ott legeltetni akkor, ha a másik fél is használta ezt a földterületet. 1851-ben azonban 25 városlakó közösséget alakítva önkényesen megkezdte a Szabadhegyen önálló szőlőföldek kialakítását, amelynek során felmérették a földet, s kiparcellázták a területet. Cselekedetük indokaként arra hivatkoztak, hogy az eltelt idők során az uradalmi birkák legeltetése miatt a lakosok károkat szenvedtek (a szerződésben rögzített 500 helyett az uradalom már 8000 birkát tartott majorságában és a közös legelőkön),[21] s a szerződés szerint az uradalom addig legeltethet ezen a földön, amíg a város is legelteti saját nyáját. Ám ennek most vége, hiszen a város most megszünteti a legeltetést, így az uradalom sem használhatja a földet. A megalakult hegybirtokosság 1850. március 25-én létrehozta az alapszabályát, amelyben pontosan szabályozták a földek használatát. A renitens és bátor polgárok között jeles kanizsai személyiségek, iparosok, tisztviselők is szép számmal előfordultak. Természetesen az uradalom tiltakozott, bírósági pert kezdeményezett az egyoldalú földfoglalás ellen, ám a korabeli állapotok miatt gyors megoldást nem lehetett várni. Végül is a bíróság visszahelyezte jogaiba az uradalmat, aminek hatására *„a birtokosság az uradalom által utasítva*

16 MNL OL P 1330. Fasc. 6. No. 478-479. Az 1850-51. évi elszámolás és tervezet szerint tatarozásra, épületjavításra összesen 3473 forintot fordítottak, amely a reformkori 10-15 000 forinthoz képest jelentős csökkenés.

17 MNL OL P 1322. Fasc. 116. No. 264-274.

18 MNL ZML Nagykanizsa város levéltára. Fasc. 4. 1850-1857. 1850. Gubacsszedési szerződés.

19 Uo. 1857.

20 MNL ZML Nagykanizsa város levéltára. Fasc. 4. 1857. október 30.

21 Simonffy, 1971. 132.p.

lett, hogy pusztuljon ki a hegyből, s állítsa vissza az irtásföldet azon állapotba, aminőben volt, mint közös legelőtér, hogy a legeltetés akadály nélkül folytattassék".[22]

A hegyközség azonban nem hagyta magát, s bár az ítélet a szabadhegyi szőlőtelepítést, az utak kialakítását, a közkút és a présházak megépítését lelassította, ám végül is 1858-ban sikerült pontot tenni a folyamat végére, amikor is a közösség megegyezett az uradalommal. Hozzá kell azonban tenni, hogy Szabadhegy kérdésének megoldása részét képezte az általános legelő-elkülönítési eljárásnak, vagyis az uradalom azért enyhült meg a hegyközséggel szemben, mert addigra rendeződött a közös földekre vonatkozó kérdések zöme, s az uraság nagy összegű kárpótlási papírhoz jutott. A megoldásban az uram-bátyám világ klasszikus elemeit lehet megfigyelni, amikor is a rokonsági és baráti kapcsolatokat kihasználva lehetett eredményt elérni. Az egyik szabadhegyi polgár-ügyvéddel jó barátságban és rokonságban lévő Sényi Gábor (a herceg Batthyány-uradalmak kormányzója) személyesen ‚ereszkedett le" Kanizsára. A hegyközség gazdái a szó szoros értelmében dicshimnuszt zengedeztek a kormányzóról, feleségéről, családjáról, etették, itatták és vezetgették az igazgatót, aminek meg is lett az eredménye: A jószágigazgató a herceg nevében gyakorlatilag átadta a szőlőhegyet a gazdáknak, s ezzel Szabadhegy valóban a polgári szabadság és a közösség összetartozását szimbolizáló motívummá vált a kanizsaiak szemében.[23]

Az 1850-es években a földbirtoklás legnagyobb kérdése a földesúri és a városi földek jogi hovatartozásának tisztázása és egymástól való területi elkülönítése volt. Kanizsa határa a 19. század közepe táján még mindig fele részben erdő és legelő volt, amelyet az 1811. évi contractus szerint a városiak és az uradalom közösen használhattak. Ám az is tény, hogy az uradalom majorsága révén jobban rá volt szorulva a legelőkre, mint a városiak közössége; mivel az uradalom nagy tömegű állatot tartott, így igyekezett minden lehetőséget megragadni a földek kihasználására. A törvények szerint el kellett osztani a közös földeket, s ez – kanizsai specifikumként, egyben eltérve az országos gyakorlattól – egybekapcsolódott a város és az uradalom kapcsolatának átértékelődésével. Kanizsa város ez ügyben viszonylag jól állt, hiszen az 1811. évi szerződésben a földesúr és a városlakók erdőit már sikerült egymástól elválasztani, így most már csak a legelők elkülönítése volt vissza. Az elkülönítés eredményeképpen a földek eloszlása továbbra is egyenlőtlen maradt a város és az uradalom között: a terület óriási többsége a polgárok tulajdonába került.[24] Végül is nem járt rosszul a város, hiszen eszmei alapú jobbágytelkenként mintegy 33 holdnyi erdőt és legelőt kaptak, ami hozzávetőlegesen kétszerese volt a zalai átlagnak.[25] A közös területek szétválasztásával ugyanakkor az is tisztázódott, hogy a korábban 31 000 holdas uradalomnak mintegy egyharmada (9907 hold) maradt meg a földesúrnak hitbizományi földként, vagyis a Batthyányak a jobbágyfelszabadítási törvény s annak végrehajtásaképpen elveszítették korábbi nagybirtokuk kétharmadát.[26]

Az 1850-es évek közepén lezárult a kárpótlás kérdése is. Az úrbéri bíróság előtt az uradalom eleinte a város szerződéses jellegét bizonygatta, ám a későbbiekben – kihasználva az állami kárpótlás lehetőségét – mind a városnak, mind az uradalomnak az volt a praktikusabb, ha elismerik a város úrbéri jellegét, amivel mindenki jól jár. A soproni földtehermentesítési bizottmány 1857. évi határozata elismerte az úrbéri jellegét, így az uradalom hozzá jutott 52 221 forintnyi kárpótlási tőkéhez.[27] Az 1850-es évek végére a kárpótlási és tulajdonjogi

22 Tersánczky, 1887. 37.p.

23 Nagyon jellemző a kanizsai polgárok örömére, hogy a bográcsot, amelyben az ünnepi étel főtt, hosszú időn át megőrizték, s majd csak 1874-ben adták el. Lásd: Tersánczky, 1877. 41.p.

24 TGyM. 16/2005. Gy.sz. Nagy- és Kiskanizsa és az uradalom birtokairól szóló rövid számolás. 1.p. (év nélkül)

25 Simonffy, 1972. 138.p.

26 MNL OL P 1313. Fasc. No. 145-146. Nagykanizsa 1885.

27 MNL OL P 1313. Fasc. 206-207. Kanizsa úrbéri pere. 1857.

kérdések rendeződtek, a kanizsai társadalom számára a föld tiszta, forgatható és terhelhető tulajdonként jelent meg, ugyanakkor a városi erdő és legelő értelemszerűen továbbra is közösségi kezelésben maradt. A lakosság megmenekült az önmegváltás nem kis terhétől, ami különösen a város agráriusabb nyugati felében okozott volna komoly anyagi problémát.

3. Földtulajdonosok és birtokok Kanizsán a dualizmus korában

A hazai földbirtokrendszer a dualizmus korában sokat változott. Az egész országban nőtt a szántóterület, az ártéri erdők jelentős részét kiirtották, hatalmas mocsarakat csapoltak le stb. Nézzük meg, hogy Kanizsán milyen változások következtek be e téren.

Kanizsa város határának kiterjedése és tulajdonosai 1871-ben[28]

	szántó	kert	rét	szőlő	legelő	erdő	nem termő	összesen
Nagykanizsai birtokosok	1 000	228	541	79	-	-	-	1 848
Kiskanizsai birtokosok	1 885	220	1 139	100	-	-	-	3 344
Más település birtokosai	136	3	36	1	-	-	-	172
Vasúti Társaság	113	-	23	-	-	-	-	136
Batthyány-majorátus	253	6	802	-	17	667	-	1 755
A város tulajdona	44	5	76	-	1 115	3 843	569	5 652
Összesen	*3 431*	*472*	*2 617*	*180*	*1 132*	*4 510*	*569*	*12 907*

A város és a hozzá tartozó külső határ összterülete 1871-ben 12 907 holdat tett ki. Ebből 569 hold (4,4%) terméketlen földnek minősült (ez volt a város belterülete), a maradék 12 338 holdnyi terület jelentette a mezőgazdaságilag hasznosítható földet.

Nagykanizsa földbirtokosai négy nagyobb csoportba sorolhatók. Mindegyik csoport egy-egy gazdasági entitást jelentett a város életében. Régtől fogva meghatározó volt az uradalom birtoklása; az 1850-es évekbeli szabályozás révén alakult ki a város tulajdonában lévő közös föld, de megjelentek más intézményi tulajdonosok is; a harmadik csoportot a városlakók magánbirtokai képezték, míg a negyedik csoport a gazdasági társaságok földbirtokaiból állt. A továbbiakban ezeket a földtulajdonos csoportokat vesszük szemügyre.

[28] MNL ZML Nagykanizsa város levéltára. 1871. évi birtokkönyv. A terjedelmes irat tételesen sorolja fel a kanizsai határ tulajdonosait. A táblázat feldolgozása során egyszerűsítéseket hajtottunk végre, ezért a sorok és oszlopok összeadott értékei a sok töredékföld miatt eltérhetnek. Az összegzés adatai viszont a pontos nagyságrendet mutatják.

3.1. A Batthyány-majorátus és más nagybirtokosok

1806-tól haláláig Batthyány Fülöp viselte a hercegi címet, s ezzel élvezte a hercegi hitbizomány anyagi előnyeit.[29] Az erős akaratú földesúr híres volt jótéteményeiről, karitatív tevékenységéről, alapításairól. Fülöp herceg viszonylag jó kapcsolatokat alakított ki a várossal, így Kanizsa lakói gyakran számíthattak patriarchális jótéteményeire.[30] Ez az egyszerű segélyektől a város és az uradalom közti vitás kérdések lehetséges intézéséig sok mindenben megnyilvánult. Persze ez nem jelenthette anyagi vagy egyéb érdekei háttérbe szorulását. Különösen fontosak voltak azok a lépései, amelyeket a reformkorban születtek. Egyrészt Fülöp herceg következetesen törekedett arra, hogy a város központjában telkeket és épületeket szerezzen meg az ottani tulajdonosoktól, s ezzel hosszú távon is befolyásolta a városközpont milyenségét. Másrészt a reformkori gazdasági konjunktúra alatt az uradalom (vagyis Kanizsa, s a körülötte elterülő 10 falu) jelentős majorsági termelést alakított ki. A majorsági termékek forgalmazása az ide telepített zsidó kereskedőkön keresztül történt.[31]

Az 1848. évi polgári törvények létrehozása a hitbizományokat annyiban befolyásolta, hogy – hasonlóan az egyszerű nagybirtokok átalakulásához – azokból a volt úrbéri földhasználók tulajdonhoz jutottak, illetve az erdőkből és legelőkből is kimérték számukra a megfelelő járandóságot.[32] Ez a kanizsai uradalomban azt eredményezte, hogy a földesúr kezén lévő, immáron polgári tulajdonként, de hitbizományi megkötés alatt az 1870-es évektől már csak mintegy 10000 kat. holdnyi terület maradt. Az elveszett 20000 hold nemcsak területi veszteség volt a Batthyányaknak, hanem bevételkiesés is. A majorátusnak Nagykanizsa határában 1755 hold földje volt, amely Kanizsa határának 13%-át tette ki.[33]

A hg. Batthyány-Strattmann hitbizomány területe 1870-ben[34]

Az uradalom központja	Belső telek	Szántó	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Nem használt	Összesen
Kanizsa	113	1806	1648	569	5555	14	183	9891
Körmend	178	2919	1549	848	3860	–	12	9368
Ludbreg	56	1714	536	607	3131	11	570	6628
Inta	36	1350	262	200	1634	–	64	3548
Trautmansdorf	92	1067	488	197	296	7	1127	3238
Összesen	*476*	*8858*	*4484*	*2417*	*15275*	*34*	–	*32673*

A jobbágyfelszabadítás s az azt követő közös használatú földek szétválasztása után a hercegi hitbizomány négy magyarországi és egy ausztriai uradalma összesen 32675 kat. holdat tett ki. Ez egyben azt is jelenti, hogy a korábbi földeknek mintegy 65–70%-áról volt kénytelen a földesúr lemondani. A kanizsai uradalom esetében – a város méretéből és lakosságából következően – még nagyobb volt a veszteség: itt egyharmada maradt csak meg a korábbi birtoknak.

Mivel herceg Batthyány Fülöpnek nem voltak gyermekei, így halála után a hercegi cím visszaszállt a 18. század közepén a kanizsai uradalmat megvásárló Batthyány Lajos nádor

29 Kaposi, 2009/a 106.p.
30 Barbarits, 1929. 44.p.
31 Lásd: Bácskai, 1988.
32 Lásd részletesen: Simonffy, 1972; Kaposi, 2008/a.
33 MNL ZML Nagykanizsa város levéltára. 1871. évi birtokkönyv.
34 MNL OL P 1313. Fasc. 136. No. 14.

testvéreinek (a Batthyány család ún. pinkafői) ágára. Ennek megfelelően 1870–1883 között Batthyány Gusztáv (1808-1883) viselte a hercegi címet s birtokolta a majorátust. Batthyány Gusztáv már igen idősen kapta meg a birtokokat. A herceg 1833 óta nem élt Magyarországon; előbb Milánóba, később pedig Angliába került, ahol lótenyésztéssel és lóversenyzéssel foglalkozott.[35] Batthyány Gusztáv herceg tevékenysége valóságos katasztrófát jelentett a családi vagyon szempontjából, hiszen a hitbizományhoz nem tartozó hazai földjei nagy részét eladogatta (gyakorlatilag abból finanszírozta angliai életét). Nagykanizsa közönsége sem volt vele kibékülve, hiszen a társadalmi közgondolkodást és erkölcsi életérzést is erősen irritálta Gusztáv herceg életmódja. Nem lehet véletlen, hogy 1883. április 25-én bekövetkezett halála után a Zalai Közlönyben megjelent igen sovány cikkben is megemlítették, hogy *„...reméljük, hogy egy régi óhajunk fog végre teljesülni, miszerint hercegünket hazánkban fogjuk üdvözölni...”*. Jellemző, hogy a herceget a new market-i lóversenypályán érte a halál.

A hitbizományhoz tartozó uradalmaival nem sokat foglalkozott, azokat 1871-ben 25 évre bérbe adta Nádosy Istvánnak és Kálmánnak, valamint Karczag Bélának és Istvánnak. A két testvérpár együtt bérelte ki a Batthyány-Strattmann uradalmakat. A Nádosyak egy híres pesti posztókereskedő leszármazottai voltak, közülük Kálmán kora híres mezőgazdasági szakembere volt, több mezőgazdasági egyesület vezetője.[36] Batthyány Gusztáv az uradalmak központjaiban lévő értékektől is megszabadult, így például a nagykanizsai „kastélyban” lévő bútorokat a családi központba, Körmendre vitette.[37] Az 1884 tavaszán felvett leltárban semmiféle ingóság nem volt már a nagykanizsai épületekben.[38] Az 1871. évi bérbeadás alkalmával a bérlők 263 934 forint értékben vettek át ingóságokat, amiből végül is 220 303 forintnyit meg is vásároltak. Az érte kapott bevétel a hitbizomány tőkéjét szaporította. Ugyanezen iratból azt is tudjuk, hogy a kanizsai uradalomban igen leromlott állapotban volt néhány épület (a homokkomáromi templom és plébánia, a szepetneki kegyúri épületek, a ki nem bérelt szepetneki erdészlak stb.)[39]

Batthyány Gusztáv herceg időszakára esett a birtokok racionalizálása is. Az uradalom bérbe adása fölöslegessé tette a korábbi adminisztrációs szervezetet, s a korábban általuk felügyelt bevételi források megtartását. Két lényeges szempont merült fel. Egyrészt értékesíteni kívánták a nagykanizsai uradalomban lévő ún. kisebb királyi haszonvételi forrást. Ide tartoztak Nagykanizsán a vendéglők (Sas, Bárány, Ökör), a csapszékek, a pálinkamérési jog, a kissörház és egyáltalán a sörfőzési és kimérési jog, a volt Zöldfa vendéglő (amit 1877 óta a kincstár bérelt ki honvédlaktanyának) italkimérési joga, illetve Kiskanizsán egy korcsma, két épület és telek használati joga. Uradalmi szinten ehhez még hozzá kell adnunk Szepetneken három, míg a többi uradalmi faluban egy-egy regálét, mindössze Fityeházán és Langvízen (Hosszúfalu) nem rendelkezett az uraság ilyen joggal. Az uradalmi vezetőség úgy számolt, hogy ezek értékesítésének tőkéje mintegy 380 217 forint lehet, aminek 5%-os kamata (vagyis a lehetséges jövedelem) 1900 forint volt. Azt is tudjuk, hogy az 1880. évben 17 482 forintot szedtek be a kiárendálásból, vagyis előnyösebbnek tűnt az értékesítés. Tegyük még hozzá, hogy az egész hitbizományban egységesen tették mindezt: Körmenden a regálék össztőkéje 285 073, Intán 7167, míg Ludbregen 35 137 forintot tett ki, vagyis együttesen 707 594 forintra rúgott.[40] Másrészt ugyanezt a célt szolgálta az uradalmi vezetésnek az a javaslata is, amelyben felhívta a haszonélvező figyelmét, miszerint az egész uradalom

35 Nagy, 2007. 28–29.p.; illetve Rákossy, 2006. 182.p.

36 A Nádosy családról lásd: Pécs Lexikon, 2010. 2. kötet, 11.p.; illetve Vasárnapi Újság, 1864. június 19.

37 MNL OL P 1320. Fasc. 7.y. 114.p. Gusztáv gróf eladta a mozsgói és az üszögi uradalmakat, amelyek a bécsi bankár Biedermann-família kezébe kerültek, s a későbbiekben igen jelentős fejlődésen mentek keresztül.

38 MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 268.

39 MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 374.

40 MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 102–138. I. fejezet.

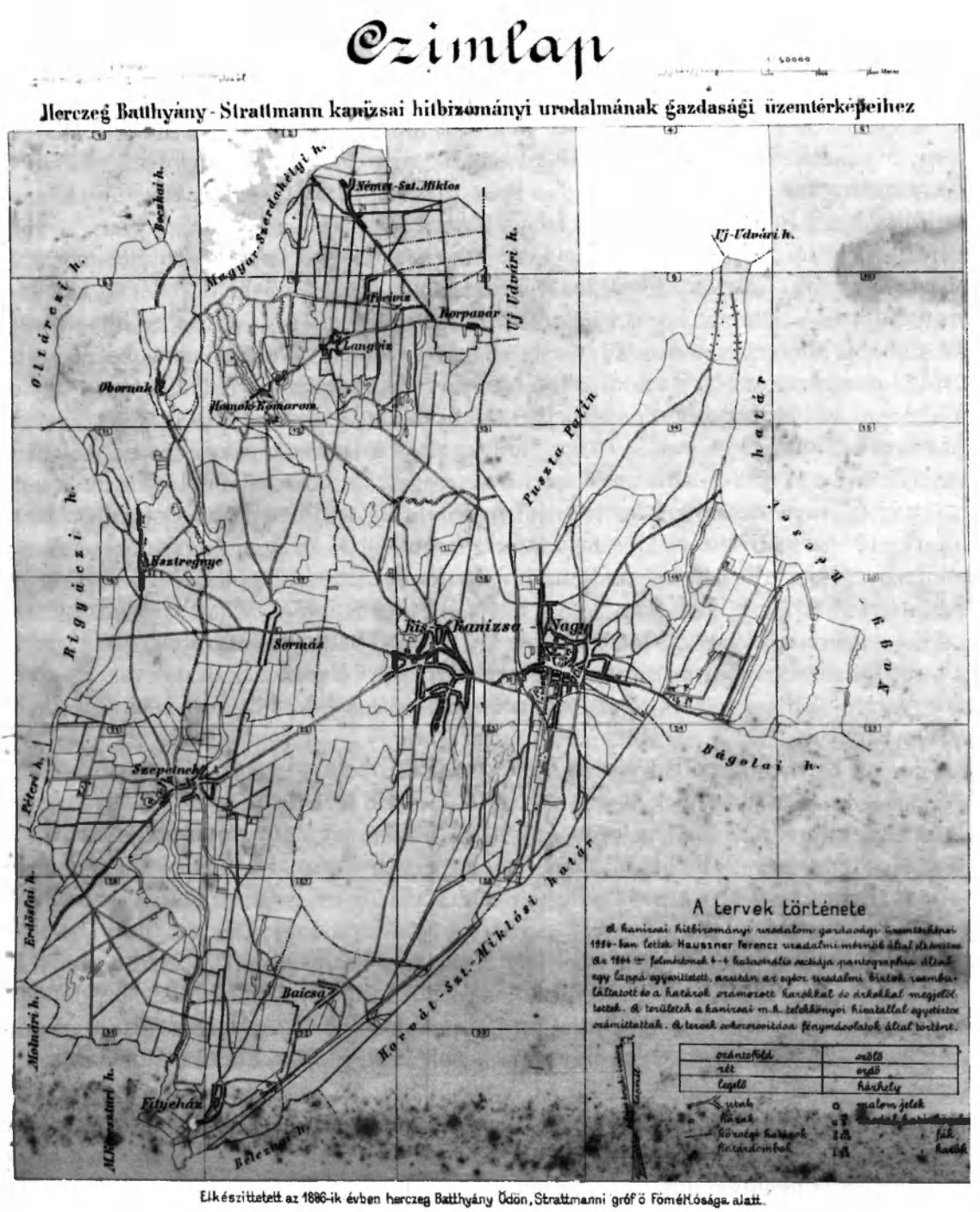

Elkészittetett az 1886-ik évben herczeg Batthyány Ödön, Strattmanni gróf ő Fömélósága alatt.

18. kép: Hg. Batthyány-Strattmann kanizsai hitbizományi uradalmának gazdasági üzemtérképe, 1886

területén nagyon sok olyan kisebb- egy-két holdas vagy még annál is kisebb területű telekrész van, amit a korábbi úrbéri szerződések alkalmával, vagy a közös földek elosztásánál hagytak parlagon heverni, viszont ezekre semmi szükség, így el kellene adni őket. Ezek között voltak malmok a hozzá kapcsolódó telekkel, romos vágóhíd, egyszerű pusztatelek, temetőföldek, erdőszéli földek, berki rétdarabok, kis szőlőhegyi földek, stb. Úgy vélték, hogy ezekért a nagykanizsai uradalomban 64 173 fontot kaphatnak.[41]

41 Uo. II fejezet.

1883-ban meghalt Gusztáv herceg, s a hitbizomány fiára, Batthyány Ödönre (1827–1914) szállt. Ödön még apja itáliai időszakában született, ám apja 1840-ben hazaküldte Magyarországra, ahol nagybátyja, Kázmér gróf nevelte. A szabadságharcban nemzetőrként szolgált. Később visszakerült Angliába, ahol követségi titkárként működött. Ödön 56 éves korában örökölte meg a hitbizományt. 1866-ban hazatért. Apja halála után annak angol özvegyével kellett megküzdenie, mivel az angol hölgy Gusztáv magyarországi hitbizományára is igényt tartott volna.[42] Valóságos belső titkos tanácsos, császári és királyi kamarás volt. Váltakozva, Bécsben, Budapesten vagy Körmenden élt. Ismert volt karitatív tevékenységéről, amely során főleg az uradalmaiban lakó szegényeket gyámolította. Kanizsával is jó viszonyt táplált, ennek során például hozzájárult, hogy az Erzsébet-téren lévő, a látványt elcsúfító ún. csoportházakat végre lebontsák, s egy egészségesebb központi teret építsenek ki. Amíg apja a lótenyésztést és a lóversenyt, addig Ödön a vitorlásversenyeket szerette: a Balatonon meghonosította a vitorlásversenyzést, s megalakította a Balatoni Yacht Egyletet (1867), s maga is több versenyt nyert itthon és külföldön egyaránt.

Mindebből világosan látszik, hogy Nagykanizsa a Batthyányaknak a 19. század második felében csak jövedelemforrásként volt lényeges: kanizsai uradalom (benne a városi birtokkal) mintegy 10000 holdas területe még mindig tekintélyes jövedelmet biztosított számukra. Nem használt a város fejlődése szempontjából az sem, hogy a hercegek nem játszottak ebben a korszakban gazdaságilag kezdeményező szerepet, nem hoztak létre ipari vállalatokat, új beruházásokat stb. Ez azért is érdekes, mivel a Batthyány-család több tagjához is számos invesztíció kapcsolódik. Így például Batthyány Károly gróf a 18–19. század fordulóján Burgauban pamutfonó üzemet alapított;[43] Batthyány Lajos gróf az ikervári cukorgyáráról is híres volt stb. (Dél-Dunántúlon ez nem meglepő, hiszen Pécs és Kaposvár esetében sem játszottak a nagybirtokosok, arisztokraták gazdaságilag aktív szerepet.)[44]

A herceg Batthyány családnak a különböző szerződések, egyezségek, birtokeladások következtében az 1870-es évek elejére a város határában lévő területe 1756 holdra zsugorodott. A majorátus itteni földjének fele rét, másik része főleg erdő volt, amit kisebb szántó, kert és legelő egészített ki. A 253 holdas szántó nyilvánvalóan nem nagy terület, de természetesen a város határában lévő Batthyány-földek mezőgazdasági termelése az uradalom egészének működésébe integrálódott, vagyis amikor azt mondjuk, hogy a Kanizsán csak 253 hold szántó volt, akkor azt is látni kell, hogy ez a terület egy 3721 holdas szántóállomány része volt. A földesúri rét és az erdő nagyobb aránya ugyanakkor azt sejteti, hogy a hercegi földeken egyre inkább az állattartás és az erdőgazdaság dominálhatott. A nagybirtok földje persze nemcsak az úrbéri tárgyalások miatt fogyott, amit jól mutat az 1860-as évek elején felvett hitbizományi leltár jegyzéke is: az idők során Batthyány herceg kisebb földeket eladott, többek között 1851-ben Albanich Flórián városbírónak 654 négyszögölnyi területet 908 forintért, 1855-ben *„eladattatott Kanizsai Városnak a templom előtti raktár területe 2625 forintért"*.[45] 1859-ben a helyben létrehozott Gőzmalom Társaságnak is adott el földet 1050 forintért, s akkor még nem is beszéltünk arról, hogy a vasúti társaság által megvett földek egy része is a hercegé volt korábban.[46] Batthyány Gusztáv korszakában még tovább csökkent a hitbizomány földterülete.[47] Jegyezzük meg, hogy a hercegi földek fogyása nem kuriózum a magyarországi gyakorlatban, hiszen a szakirodalomból ismert, hogy például a

42 A per leírása: Pesti Hírlap, 1886. április 27. 7.p.; illetve Mikszáth, 1886. január – június. 277–279.p.
43 Hausmann, 2007. 144.p.
44 Lásd például: Kaposi, 2006/a 34.p.
45 MNL OL P 1322. Fasc. 116. No. 328–336.
46 Uo.
47 MNL OL P 1313. Fasc. 146. Hitbizományi leltár. Nagykanizsa, 1885. II. kötet.

nyugat-magyarországi területeken ez általános tendencia volt.[48] Kezdetben az úrbéri elkülönítések, később pedig a piaci folyamatok és a jövedelmezőségre való törekvés kényszerítette a földesurakat birtokaik egy részének eladására.[49] A művelési költségek és az 1880-as évektől csökkenő, majd később stagnáló gabonaárak egyértelműen a bérletek létrehozása felé tolták a tulajdonosokat.

A hercegi birtokok fogyásával párhuzamosan zajlott le egy igen érdekes gazdasági és társadalmi folyamat Nagykanizsán és környékén. A 19. század utolsó harmadában a kanizsai polgárok között több olyan, korábban földdel nem rendelkező birtokos jelent meg, akik kisebb–nagyobb földvásárlásokat végrehajtva vagy bérleteket kialakítva komoly földbirtokossá váltak. A nagykereskedőként és nagyiparosként működő Gutmann Henrik az 1850-es évek legelején megszerezte a város keleti határában a korábban a Festetics uradalomhoz tartozó bagolai birtokrészt, amelyhez később, 1878-ban egy nagyobb erdőt is vásárolt a Nagykanizsa keleti határában lévő melletti Sáncz pusztán.[50] Bár Gutmann kanizsai lakos volt, ám Bagola a mellette lévő Somogyszentmiklós részét képezte, így a vállalkozó kétfelé adózott.[51] A Gutmann-féle földbirtok 1895-ben 327 holdat tett ki, s ebből 250 holdnyi terület volt szántó.[52] (A Gutmannok a földvásárlás után több mint fél évszázaddal, 1905-ben 150000 koronáért – nagy haszonnal – eladták a fakosi és a sánci uradalmat.)[53] A kanizsai uradalommal északról határos Magyarszerdahelyen a híres kanizsai kereskedő vállalkozó, Ebenspanger Lipót jutott 2042 holdas területhez, amelynek 60%-a volt szántó és rét. Nagykanizsán ugyanaz a Birck Oszkár jutott földhöz, aki a város melletti, korábban a Festeticsekhez tartozó szentmiklósi uradalomból is tulajdonolt már 1094 holdat a század vége felé.[54] A sort még folytathatnánk, de elég egyértelműnek tűnik, hogy a jó piaci adottságokkal rendelkező város melletti földek értékes birtokot jelentettek.

3.2. A városlakó polgárok földbirtokai

Mint azt a fenti táblázatban bemutattuk, Kanizsa város földjeinek nagy része a város és a városiak tulajdonában volt: a két városrészhez tartozó földek 5648 holdat tettek ki, míg a polgári, a gazdasági társasági és egyéb intézményi tulajdonban 5193 hold volt, vagyis a város határának 84%-a volt már Kanizsa lakói kezében.[55] A polgárok földjei ugyanakkor igen egyenetlenül oszlottak meg a két városrész területe között. A kiskanizsaiak 3344 holdat, míg a nagykanizsaiak 1849 holdat birtokoltak, pedig a két városrész területeinek mintegy 60%-a nagykanizsai oldalon található. Ennek magyarázata, hogy egyrészt a majorátus a nagykanizsai városrész határain belül helyezkedett el, másrészt pedig a város földjeinek jelentős része is inkább ezen az oldalon található. Hasonló volt ugyanakkor a két városrész polgárai által birtokolt földek művelési ágak szerinti jellege; mindkét városrészben a birtokok túlnyomó többsége szántó és rét volt, amit kisebb kert és szőlő egészített ki.

Ha ránézünk a földbirtokok struktúrájára, akkor már találhatunk jelentősebb eltéréseket a két városrész között. A város agrárjellegű kiskanizsai részein 1871-ben az egy főre jutó

48 Scott, 1999. 189.p.

49 Ezeket a tendenciákat a trianoni területelcsatolás, valamint az 1920. évi földreform végrehajtása felerősítette, nem véletlen tehát, hogy a Batthyány hercegi földek is egyre kisebbek lettek.

50 Kerecsényi, 1979. 149.p.

51 TGyM. 72.330.1. 1853.; illetve TGyM. 72.330.2. 1854.

52 Mezőgazdasági statisztika, 1895. 2. kötet, 106.p.

53 Kerecsényi, 1979. 157.p.

54 A területi adatokhoz lásd: Mezőgazdasági statisztika, 1895. 2. kötet, 138-139.p. Az Ebenspanger (később újnépi Elek) családról a kereskedelmi fejezetben adunk részletesebb információkat.

55 Az 1810. évi állapotokhoz lásd: MNL OL P 1322. Fasc. 100. No. 377. A korábban említett század eleji 80%-hoz képest tehát a város és a polgárok kezében lévő földmennyiség, ha lassan is, de növekedett.

birtokméret 3,4 holdat tett ki, ezzel szemben az iparosabb, kereskedelmibb jellegű keleti oldalon (Nagykanizsán) az egy főre jutó földméret csak 1,8 hold volt. Mivel a földek közötti ekkora különbség nyilvánvalóan eltérő üzemszerkezetet is jelent, így joggal feltételezhetjük, hogy a 4000 fős lakossággal rendelkező kiskanizsai oldalon a mezőgazdaság sokkal fontosabb szerepet játszott a megélhetésében, mint a nagykanizsai oldalon. A birtokok számát a családok számára vetítve kiderül, hogy Kiskanizsán minden családnak volt földbirtoka, ezzel szemben a 12000 fős lakosságú Nagykanizsán csak minden harmadik ember rendelkezett mezőgazdasági földdel.[56] Ebben a korábbi folyamatok kiteljesedését láthatjuk: a keleti városrész gazdasági működését régóta egyre inkább a forgalmazási tevékenység határozta meg.[57]

Érdemes ugyanakkor a földkoncentrációs folyamatra is rámutatni. A városi és falusi területeken a tőkés korszakban végbemenő koncentrációs folyamatok tagadhatatlan kísérőjelenségei a mezőgazdaság modernizációjának. Érdekes sajátossága például a kiskanizsai földek rendszerének, hogy míg a 18. században, illetve a 19. század első felében a korabeli adóösszeírások szerint nagyjából hasonlóan alacsony telki állománnyal rendelkeztek a városrész lakói,[58] addig a 19. század második felében megindult a nagyobb méretű paraszti földek kialakulása. Ezt jól mutatja, hogy Kiskanizsán igencsak megszaporodott a 10 holdnál nagyobb földekkel rendelkezők száma: 1871-ben már 35 olyan gazda volt, akinek a földtulajdona meghaladta a 10 holdat, s köztük nem volt ritka a 20–30 holdas tulajdonos sem. Tegyük hozzá mindjárt, hogy a legnagyobb kiskanizsai földtulajdonosok a városrész régi, még a 18. század közepén beköltözött családjaiból kerültek ki, köztük az Anek, a Bai, a Plánder, a Poszavecz stb. család több tagja is előfordult.

Ezzel szemben a nagykanizsai városrész földtulajdonosai között a nagyobb földekkel rendelkezők egyértelműen a kereskedők (nagykereskedők), illetve a polgári és nemesi származású értelmiségiekből kerültek ki. Köztük volt a korábbi főszolgabíró, Chinorány Boldizsár, a bőrkereskedő Axenti György, ott voltak a Kanizsa városképének kiépítéséhez nagyban hozzájárult Blau-család tagjai (Blau Heinrichnek egymagában 45 holdja volt), a Gutmann-fivérek közül Sándor 42 holdas birtokkal rendelkezett. De ugyanúgy megtalálhatjuk jelentősebb birtokosok között a szép ívű közszolgálati pályát befutó Kaan- és a Wlassics-család tagjait, a városbíró Babochay Józsefet, avagy éppen az ügyvédi karban meghatározó szerepet játszó Tóth Lajost és a Horváth-családot stb.[59] Találhatunk ugyanakkor a nagyobb birtokosok között egyéb, a szolgáltatás vagy az ipar területén érvényesülő vállalkozókat, említsük meg közülük a Fő úton gyógyszertárat üzemeltető Lovács Károlyt.[60]

A tulajdonosok között érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy Kanizsán – szemben a század első felének gyakorlatával – egyre több olyan birtokos jelent meg, aki nem volt városlakó, hanem valamelyik környékbeli településen élt, s így szerzett kisebb-nagyobb földet a város határán belül (ezek a polgárok a táblázat soraiban egyszerűsítve szerepelnek). Ez az „extraneus"-birtoklás összesen 178 holdat érintett. Közöttük szentmiklósi, sormási, récsei, letenyei, keszthelyi, kiskomáromi, pallini, homokkomáromi és bakónaki birtokoso-

56 A város lakossága 1869-ben mintegy 15–16 000 fő volt. A két városrész állandó civakodása eredményeképpen 1868–1880 között a város szétvált két egységére, de aztán újra egyesült. Lásd: Barbarits, 1929. 83.p.

57 Kiderül ez a reformkori adóösszeírásokból is. Lásd például: MNL ZML. Nagykanizsa város levéltára. Fasc. 3. 1837.; illetve MNL ZML IV. 9/b. Conscriptiones dicales, Nagykanizsa. 1840/41; 1847/48. adóév.

58 MNL ZML Causarum sedrialiter revisarum. F.32. N.288/C.

59 Lásd: Németh, 2008.; illetve Barbarits, 1929. adatait.

60 Lovács Károlyról, a *„szilárd jellemű hazafiról ...minden nemes intézmények lelkes pártfogójáról"* lásd: Zalai Közlöny, 1875. április 1.

kat találunk.[61] E külső tulajdonosok közül a legtöbb földet egyértelműen a szentmiklósiak birtokolták, akiknek a kezében a kanizsai határból 140 hold koncentrálódott.[62]

3.3. A gazdasági társaságok, mint földbirtokosok

Új földtulajdonos volt Kanizsán a Déli Vaspálya Társaság, amely 1858 után elkezdte kiépíteni a Kanizsa – Prágerhof és a Buda – Kanizsa vasútvonalat, amihez a vasúttársaságnak a város határában földterületekre volt szüksége. Egy 1870. évi kimutatás szerint a Déli Vasút a Buda – Prágerhof vonalon a bajcsai, fityeházi és nagykanizsai határban, valamint a Sopron – Nagykanizsa vonalon a város határában összesen 42 holdat vásárolt meg az uradalomtól, amiért összesen 19072 pengőforintot fizettek, ugyanakkor a herceg 9,5 holdat ingyen átengedett a Társaságnak. Ez viszonylag jelentős pénz volt, a földek holdjáért 900-1200 forintot kért az uradalom, ugyanakkor a gyengébb minőségű uradalmi területeken viszont előfordultak 150–200 forint/hold értékű földek is.[63] A földek átlagára egy-két korabeli adásvételi jegyzőkönyv alapján nagyjából 300–500 forint közé becsülhető. 1871-ben vasúttársaság kezében már 136 hold föld volt.

De a többi gazdasági társaságnak is földterületre volt szüksége. Ezek egy része maga az a telek volt, amelyeken az üzemeket felépítették, ám ugyanakkor arra is gondolni kellett, hogy a vállalkozás működtetése szempontjából is kellenek külterületi földek, akár az alapanyag-termelés, akár hosszú távú befektetés szempontjából. Megemlíthetjük a társaságok között az 1850-es években létrejött gőzmalmot, amely a térség első ilyen vállalkozása volt. A malmot négy kanizsai kereskedő (Aufricht Lipót, Láng Henrik, Bettlheim Sámuel és Ollop Ignác) 1859-ben építette föl eleinte a hercegi uradalomtól bérelt, később megvásárolt területen.[64] Ez a gőzmalom elsődlegesen a kanizsai uradalomban megtermelt gabona őrlésével foglalkozott, fennmaradó kapacitásainak függvényében pedig szabad vállalkozói tevékenységet folytatott. De említhetjük a gazdasági társaságok sorában az 1863-ban létrehozott Stern-féle téglagyárat, amely az agyaglelőhellyel együtt szintén a hercegi birtokokból vásárolt területen jött létre; avagy az 1894-ben létrehozott sörgyárat is, amely a nyersanyag jelentős részét szintén az uradalmi területekről szerezte be.

3.4. A város és más intézmények földjei

Az 1811–1857 közötti földosztozkodási folyamat eredményeképpen Nagykanizsa határának mintegy 44%-a került a város tulajdonába. 1871-ben a városi földek területe 5652, 1910-ben pedig még mindig 5217 holdat tett ki. A korábbi közös haszonvételű földek jellegéből következően a tőkés korszakban a városi földek elsődlegesen erdők és legelők voltak, a többi művelési ág alig ért el pár százalékot.

---

61 A felsorolásból nem látszik, de a külsősök közül a legtöbb földet a szentmiklósiak birtokolták, akiknek a kezében a kanizsai határból 1871-ben 140 hold koncentrálódott.

62 Szentmiklós (Horvátszentmiklós, Somogyszentmiklós is) a 19. században közvetlenül határos volt Kanizsával. A Somogy vármegyében lévő település a Festetics-féle csurgói uradalomhoz tartozott. Az 1850-es évektől a gróf Batthyány-család kezébe került.

63 MNL OL P 1330. Fasc. 6. No. 592.

64 MNL OL P 1322. Fasc. 116. No. 328–336.; illetve Barbarits, 1929. 293.p.

A város tulajdonában lévő földek fontosabb gazdasági jellemzői 1910-ben[65]

Művelési ág	Területe (holdban)	Becsérték (koronában)	Kataszteri tiszta jövedelem
Szántó	116	46 422	1 874
Kertek, faiskolák	3	1 200	125
Rétek	97	35 590	16 540
Szőlők	6	1 000	60
Legelők	1 300	333 400	7 797
Erdők	3 371	926 600	9 598
Földadó alá nem eső területek	315	135 738	-
Összesen	*5 217*	*1 479 950*	*21 100*

A városi tulajdonban lévő föld a rendezett tanácsú város összvagyonából 1910-ben mintegy 30%-ot tett ki. Hogy egy korabeli város mekkora határral rendelkezik, az nagyon fontos volt a település működését illetően, hiszen a földjeiből származó jövedelem jelentős részét képezhette a város költségvetésének. Nagykanizsa ebből a szempontból jól állt, hiszen a dél- és nyugat-dunántúli városokat tekintve neki volt a legnagyobb méretű földterülete; összehasonlítva másokkal kiderül, hogy Kaposvárnak 118, Zalaegerszegnek 891, Szekszárdnak 383, Pápának 658 holdnyi területe volt mindössze.[66]

A város mellett más helyi intézmények is birtokoltak földet. A 18. század eleje óta a városban lakó ferenceseknek a kolostorban élő szerzetesek fenntartásához, valamint a templom működtetéséhez, vagyis a város katolikus lakosságának nyújtandó egyházi szolgáltatások biztosításához kertek, szántók és szőlők álltak rendelkezésre Ezek egy része a hívők által korábban tett adományokból tevődtek össze.[67] Mindig volt földje a városban lévő Ispitalnak, vagyis a szegények menhelyének. Eredete még a 18. századra nyúlik vissza,[68] mérete 61–80 hold között változott, de 1871-re lefogyott 25 holdra. Volt egy kevés földje a görögkeleti templom alapítványának is, amely főleg a városban élő ortodox vallású kereskedők adományaiból tartotta fenn magát. De volt bel- és külterületi földje a zsidó közösségnek, akárcsak a kiskanizsai templomnak stb.

65 Városi háztartás, 1910. 218-219.p.

66 Az adatokhoz lásd: Városi háztartás, 1910. 214–219.p. A földek szempontjából a 18-19. században a volt mezővárosok esetében a döntő az volt, hogy a városi lakosság a földesúrral szemben milyen alkupozíciót tudott kiharcolni. Az Esterházyak például nem sok lehetőséget hagytak a kaposváriaknak, ami meg is látszott az alacsony földbirtokméretben, ezzel szemben Nagykanizsa polgársága folyamatosan tudta bővíteni földterületét a hercegi birtokok rovására.

67 FRL. A Nagykanizsai Ferences Rendház iratai. Ms 820-1020. iratai.

68 Az eredetre lásd: MNL OL P 1313. Fasc. 38. Lad.15. No. 80/B,C.

4. A birtokszerkezet és az agrárfoglalkoztatás a 19–20. század fordulóján

A 19–20. század fordulóján készített statisztikai kiadványok felhasználásával megvizsgálhatjuk a gazdasági üzemek és a mezőgazdasági foglalkoztatás helyzetét Nagykanizsán. 1895-ben a városban 2306 mezőgazdasági üzemet írtak össze, ami mintegy 200 darabbal több, mint amennyivel 1871-ben rendelkeztek a polgárok.[69] A szaporodás világosan utal a földek szétaprózódási folyamatának megindulására. Ám azt is látnunk kell, hogy a város határain belül a birtokok felosztásának végesek voltak a lehetőségei: a gyors népességnövekedés következtében az agráriusabb jellegű kiskanizsai városrészben egyre szaporodott azoknak a száma, akik már nem jutottak birtokhoz, vagyis őseik mesterségét nem tudták folytatni, ezért kényszerszerűen a kivándorlás mellett döntöttek. Így például 1890-ben 300 kiskanizsai lakos határozta el közösen, hogy kivándorolnak Horvátországba, ahol olcsóbb volt a föld, s több a munkalehetőség; ugyanakkor az uradalom falvaiból 100 szepetneki gazda is kivándorolt szlavóniai területekre.[70] Tény ugyanakkor, hogy a kanizsai földbirtokszerkezet továbbra is szétaprózott maradt; e földek funkciója a városlakók mindennapi szükségleteinek kielégítésben fogható meg.

A városi polgárok birtokainak szétaprózódása mellett ugyanakkor a földkoncentrációra is bőven találhatunk adatokat. A világháború előtt már 1910-ben már 6 olyan birtokos volt a városban, aki tulajdonosként, s 4 olyan, aki bérlőként rendelkezett 100 holdnál nagyobb földdel. A nagyobb birtokokon főállásban 6 gazdatisztet foglalkoztattak, s nyilván ezekben az üzemekben dolgozott az a 140 főállású mezőgazdasági cseléd is, akit 1910-ben összeírtak (a cselédekhez 237 eltartott kapcsolódott).[71]

Az 1900-ban felvett adatok szerint a városban a 10586 keresőből 2220-an dolgoztak a mezőgazdaságban, vagyis a főállásúak 21%-a élt az agrárszférából.[72] Ezt összevetve a 60 évvel korábbi állapottal kiderül, hogy az akkori 55–60%-os agrárfoglalkoztatásához képest a 19. század végére már erősen lecsökkent a mezőgazdaságból élők aránya.[73] A századfordulós 21%-os arány még alig volt alacsonyabb az ipari foglalkoztatásnál, ez utóbbi ágazatban a keresők 24,7%-a található. Az agrárfoglalkoztatás trendje viszont hosszú távon egyértelműen csökkenő volt: 1910-ben már csak 17%-os volt a keresőkön belül a mezőgazdaságiak aránya.[74] Kérdés persze, hogy ez a kanizsai modell mennyiben esik egybe a térség más városainak jellegzetességeivel. Ezt mutatja a következő táblázat.

69 Mezőgazdasági statisztika, 1895. 1. kötet, 274.p.
70 Barbarits, 1929. 107.p.
71 Népszámlálás, 1910. 191.p.
72 Városi háztartás, 1910. 6.p.
73 MNL ZML Nagykanizsa város levéltára. Fasc. 3. 1837. évi adóösszeírás.
74 Városi háztartás, 1910. 6.p.

A térség városainak népessége és az agrárfoglalkozásúak aránya 1910-ben[75]

Város	Összes lakos	A főállásban agrárfoglalkozásúak az eltartottakkal együtt	Az agrárfoglalkozásúak és eltartottjaik aránya az összes lakoson belül (%)
Pécs	49 822	3 533	7,1
Nagykanizsa	26 524	5 200	19,6
Kaposvár	24 124	4 147	17,2
Zalaegerszeg	10 947	1 749	16,0
Szekszárd	14 947	7 473	50,0

Látható, hogy a századforduló utáni években Kanizsa agrárjellege még erős volt. A térség városai közül Pécsett már nagyon lecsökkent az agrárfoglalkozásúak aránya.[76] Nagykanizsa helyzete nagyjából egybe esett a térség más hasonló városaiéval. Esetében a népesség mintegy ötöde volt főállású agrárfoglalkozású, ám a városi népesség döntő többsége (főleg az extraneus szőlőbirtoklás révén) szorosan kötődött az agrárrendszerhez.

5. Lecsapolás és árvízmentesítés

A földekkel kapcsolatban még egy lényeges tényező volt a századforduló környékén, amely a város minden lakosát érintette, mégpedig a két városrészt elválasztó berek végleges lecsapolása. Itt egy több mint 100 éves folyamat befejezéséről van szó. A 19. század elején a város lakossága a Principális csatorna létrehozásával a városon északról déli irányban átfolyó patakot már szabályozta, valamint történtek lépések a csatornába befolyó egyéb vizek kanalizálására is. 1836-ban megalakult egy víztársulat, amely a környék mocsarainak lecsapolását tűzte ki célul.[77] Az uradalom és a lakosság meg is egyezett a lecsapolt, árvízmentesített földek szétosztásáról. Ám az idők során a csatornák egy része feliszapolódott, és sokszor kiöntéssel fenyegette a környék birtokosait; illetve a város területi kiterjeszkedésével északon és délen is újabb lecsapolásokat kellett végrehajtani.[78] 1856-ban javították a Principális-csatorna állapotán, 1882-86 között pedig már kultúrmérnöki irányítással 350 000 m^3 földmunka elvégzésével rendszerszerű tevékenységet folytattak. Ennek eredményeképpen a városon belül már nem maradtak mocsarak, ám északon a pallini területek mocsarai, valamint délen a móriczhelyi dombok mellett lévő lápos vidék egészségtelen bűzzel árasztotta el a várost, vagyis mindenképpen tovább kellett lépni. 1906-ban megalakult a *Kógyárberki Lecsapoló Társulat*, amely a Kanizsától északra lévő területeken végzett érdemi munkát, majd pedig 1913-ban létrejött a *Principális-völgyi Lecsapoló Társulat*, amely 1915-17 között kiépítette a Nagykanizsa város és a Principális-csatorna/Mura torkolat közötti részt.[79] A munka során felmérték a területet és elkészítették a lecsapolási terveket, amely szerint 2900 holdas vizenyős területet kellett szabályozni. Véglegesen a teljes árokrendszer kiépítését 1928-ban tudták befejezni, amikor a település közepén megépített Dencsár-csatornát átadták.[80]

75 Népszámlálás, 1910; illetve Városi háztartás, 1910. adatai alapján.
76 Ehhez lásd: Kaposi, 2006/a 33.p.
77 Vízszabályozás, 1973. 276.p.
78 TGyM. 16/2005. Gy.sz. 1860. Nem csak kanizsai problémáról volt szó, hiszen a patakok esetében uradalmi határok is találkoztak, vagyis a szomszédos uradalmakat is ugyanúgy fenyegették a kiöntések. Az említett irat például a szentmiklósi és a kanizsai uradalom 1804. évi szerződésére figyelmeztetett, hiszen közösen alakították ki a kanálist, s a fenntartást is közösen kellett végrehajtani.
79 Vízszabályozás, 1973. 276.p.
80 Barbarits, 1929. 132.p.

6. A mezőgazdasági termelés rendszere a 19. század utolsó harmadában

Nézzük meg a továbbiakban, hogy milyen volt a nagykanizsai mezőgazdaság termelési rendszere. Természetesen a keretfeltételek változását is figyelembe kell vennünk, hiszen az 1880-as évektől a magyar agrárium addigi biztos piaci helyzete megingott: a világpiaci árdepresszió a Monarchiában is éreztette hatását, s a korában magas gabonaárak csökkeni kezdtek.[81]

A mezőgazdaság szerkezetének változásai Nagykanizsán 1865-1895 között
(Főbb művelési ágak szerint, holdban.)[82]

Művelési ágak	1865	1895
szántó	3 374	4 171
erdő	4 520	3 361
legelő	1 132	1 628
szőlő	183	227
rét és kert	3 130	2 921

Ha összehasonlítjuk az 1860-as évek közepi és az 1895-ös adatokat a legfontosabb művelési rendszerek esetében, akkor egyértelműen a szántóföldi gazdálkodás erősödését tapasztalhatjuk. Látható, hogy a művelési ágak között jelentős eltolódás következett be. Mivel a kereslet a gabonatermelést értékelte fel leginkább, a szántók területe 30 év alatt 800 holddal növekedett. Ez a szántókiterjeszkedés alapvetően az erdőállomány csökkenésével kapcsolódott össze, adataink szerint az erdők nagysága 1159 holddal esett vissza az eltelt 30 év alatt. Plosszer Ignác uradalmi mérnők is azt írja egyik jelentésében, hogy a század első felében a kanizsai domíniumban még 6142 hold erdő volt, ám az 1850-es évek végére ez 5556 holdra csökkent. A mérnök rámutatott arra is, hogy a kivágott erdők területén 505 hold szántó, 47 hold rét és 163 hold legelő jött létre. Ezen belül Nagykanizsán a Kerekesi erdőből 66 holdat vágtak ki, amiből szántó lett; a Fenyves erdőből 6 holdnyi legelőt alakítottak ki.[83] Tegyük hozzá, hogy az erdők csökkenése országos tendencia volt ebben az időben. Nagykanizsa esetében a csökkenés nemcsak az agrárárakkal, hanem részben a berekkiszárítással, részben a vasútépítés miatti erdőirtásokkal is kapcsolatban volt.[84] Csaknem másfélszeresére növekedett a legelők nagysága, valamennyit nőtt a szőlők területe, míg a rét és kert mérete egy keveset csökkent. Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a szántógazdálkodás kiterjeszkedése alapvetően a kiskanizsai területen figyelhető meg, ami viszont hozzájárult a két városrész egységesüléséhez, hiszen nagykanizsai polgárok is vettek a város nyugati határában földeket, főleg az 1880-as évek közepéig tartó magas agrárpiaci árak idején. S bár továbbra is megmaradt a két városrész társadalmi (néha mesterségesen is gerjesztett) különbsége,[85] de a vásárokon mégis egymás mellé kerültek a két városrész lakosai, ahol a másik fél mezőgazdasági vagy ipari termékét vásárolták.

81 Orosz, 1979. 1076.p.

82 Fényes, 1866. 325–326.p. illetve: Mezőgazdasági statisztika, 1895. 1. kötet, 274-275.p.

83 MNL OL P 1322. Fasc. 156. No. 312-313.

84 Itt jegyezzük meg, hogy sajnálatos módon az általunk is nagyra értékelt 1895. évi Gazdacímtár Nagykanizsa esetében teljesen rossz tulajdonosi, bérlői adatokat és rossz számsort közöl. Eszerint Nagykanizsa ekkor Somssich-birtok volt, amit viszont a korábbi, a Somssich-família kapcsán végrehajtott több éves kutatásunk alapján, valamint a nagykanizsai majorátus vizsgálatával kapcsolatos kutatásunk alapján teljesen kizárhatunk. Ugyanakkor azok a számadatok, amelyek a címtárban szerepelnek, szintén tévedésből kerültek oda, alapvetően nem jellemzik a nagykanizsai gazdaságot. Lásd: Mezőgazdasági statisztika, 1895. 2. kötet, 140–141.p.

85 Arató, é.n. 25.p.

A földminőség ezen a vidéken átlagosnak mondható. Egy korabeli leírás szerint Kanizsa *„...földje homokos agyag, felszíne elég talanyos, mélyebben fekvő rétege hideg agyag, hetedrész homokkal. Itt-ott márgát és vörös holt agyagot is lehet találni".*[86] Ebben a földben a 19. század második felében elsősorban búzát termeltek, de mellette a dunántúli területekre jellemző legtöbb szántóföldi növény is megtalálható, így a termelvények között volt rozs, árpa, köles, hajdina, burgonya, kukorica, répa. A búzán kívül emeljük ki a kukoricát, hiszen a városi telkek mögötti területek a korabeli térképek szerint elsődlegesen kukoricás kertek voltak; a tengeri termelését nyilván a nagy tömegű állat tartása és a viszonylag magas piaci árak motiváltak. A szántóföldek értéke az agrárkonjunktúra időszakában gyorsan emelkedett, a 19. század első felére jellemző 5 forintos árral szemben az 1860-as években már elérte a holdankénti 200 forintot is. A nagy népesség és relatíve szűkös határ magyarázhatja, hogy elterjedt művelési forma maradt a földek feles használata, ahol a termelési költség a föld használóját terhelte.[87]

A mezőgazdasági termelés rendszerében nagyon lényeges volt az állatállomány szerepe. A század vége felé felvett statisztikai adatok szerint viszonylag nagyszámú állat tartását figyelhetjük meg, amiből főleg a ló- és a szarvasmarhatartás emelkedett ki. Természetesen mindegyik ágazat szorosan kötődött a korábbi gyakorlathoz, a kanizsai kereskedelem lehetőségeinek bővüléséhez, s a helyi lakosság szaporodásából származó élelmiszerkereslet növekedéséhez. A kereskedelmi központi létből is következett, hogy 1895-ben Kanizsán 1125 lovat jegyeztek fel (összevetve Zalaegerszeggel, ott csak 271 darab volt).[88] A lovak jelentős részét igásfogatban használták, 64 egyes és 396 kettős fogatot írtak össze. A lófogatok megszokott jelenségei voltak a városnak. Egyrészt a helyi kereskedők és parasztok fontos áruszállítási eszköze volt, másrészt a vasút megjelenésével a pályaudvarról és pályaudvarra történő szállítást másképpen nem lehetett megoldani; de a szőlőjébe igyekvő kanizsai polgár egyes lófogata is mindennapos látvány volt. Érdekes módon az uradalom nem nagyon foglalkozott lótartással; 1868-ban a Batthyány uradalomban mindössze 25 lovat számláltak össze.[89]

A másik városi specifikum a szarvasmarha-állomány viszonylag jelentős nagysága: 1895-ben 2579 darabot írtak össze. Az ökröket használták még igásfogatként is, ám számuk, arányuk csökkenőben volt, 1895-ben már csak 111 kettős ökörfogatot jegyeztek fel, míg a szántásnál használt négyes ökörfogatból is volt még 15 darab. Az állomány fajtajellegét vizsgálva kiderül, hogy annak mintegy 40%-a még mindig hagyományos magyar fajta volt (1144 darab), az újdonságot jelentő pirostarkából még csak 652 darabot (25%), illetve a borzderesből 91 darabot tartottak.[90] A minőségi marhatartás viszont egyértelműen az uradalomé volt: a legjobb teheneket a belváros közepén lévő kastélyépület mögötti istállókban tartották, ami a századforduló környékén már nagyon nem tetszett a polgárosodó városlakóknak, hiszen a hercegi tehéncsorda naponta kivonult a városból az uradalmi legelőkre, este pedig a Csengery utcán és a Fő utcán hajtották haza a csordát a város kövezett útjain.[91] (Ebben változás egészen az 1920-as évek végéig nem következett be, egy későbbi újságcikkből is ismert, hogy a hercegi marhacsorda akadályozza a városi forgalmat.)[92] Az uradalom legnagyobb tehenészete a Kazinczy utca déli részén, a vasút mellett lévő major-

86 Horváth, 1861. 50.p.
87 Uo.
88 Mezőgazdasági statisztika, 1895. 1. kötet, 277.p.
89 MNL OL P 1330. Fasc. 6. No. 585-586.
90 A pirostarka fajtát a magyar marhának a szimentáli jellegű bikákkal történt nemesítő keresztezése folytán állottak elő; a borzderes pedig svájci területekről behozott, jó tejelőképességű marha volt. Mindegyik fajtának igen sok változatát ismeri az állattenyésztési szakirodalom.
91 Arató, é.n. 25.p.
92 Lásd pl.: Zalai Közlöny, 1925. november 5., illetve 8.

ban volt, ahol mintegy 250 tehenet tartottak, s 25-30 cselédlakás, illetve 27 uradalmi gazdasági épület is (többnyire szénás pajták) elhelyezkedett. 1895-ben szerény mértékű (1684 darab) sertéstartást, s még annál is kisebb juhtartást (766 darab) láthatunk. Utóbbi esetében az uradalmi tevékenység meghatározó volt, az 1868. évi hitbizományi leltár adatai szerint a kanizsai uradalom területén 4294 darabos állományt tartottak, amelyből 933 darab volt a nagykanizsai majorban.[93]

Némi változást regisztrálhatunk az 1895-1911 közti időszakban a nagykanizsai állattartást illetően. A szarvasmarhák száma mintegy 400 darabbal szaporodott, de ennél is lényegesebb, hogy a nemesebb, döntően tejelő fajták már az állomány 90%-át adták. A lóállomány is növekedett 10%-kal, ugyanakkor a sertésállomány megduplázódott, a város határában lévő juhtartás viszont a világháború előtti évekre gyakorlatilag megszűnt.[94] Említsük azonban meg, hogy a városi polgárok között nem kell arra gondolnunk, hogy jelentősebb sertés- és juhállományok kötődtek a háztartásokhoz, így például voltak, akik összesen egy darab birkát tartottak abból a célból, hogy a szüretkor, vagy valamilyen nevezetesebb ünnepkor azt fogják majd levágni és elfogyasztani.[95] Az állatállományhoz kapcsolódott a város, valamint az uradalom rétje és legelője. Utóbbi a határ legtöbbet változó része volt, hiszen a legelők jelentős része az erdőkben találhatók, amit aztán hol az erdővel együtt vettek számba, hol pedig elkülönülten írták össze. A kortárs azt írta erről a területről, hogy *„Nyári legelője nem sokat ér, annál többet az őszi. A takarmány elég egészséges táperővel bír, azért a kijáró marhák közt ritkán merül fel valami betegség".*[96]

A város agrárrendszerében meghatározó jelentősége volt a szőlő- és bortermelésnek, aminek persze több oka is volt. Egyrészt a korabeli városok közegészségügyi elmaradottsága Nagykanizsán is látszik: a jó minőségű víz hiánya állandó problémát jelentett, így a lakosság jelentős része az ivóvizet alacsony alkoholtartalmú borral helyettesítette. Másrészt a bor a kötelező adófizetés szempontjából is fontos volt, hiszen a városi lakosság jövedelmének jelentős része a bor értékesítéséből származhatott.[97] 1848 előtt a szőlő földesúri föld volt, amelynek úrbéres-polgári használata után a földesúrnak hegyvám vagy kilenced és tized járt. Az áprilisi törvények nem érintették a szőlőföldek státuszát, azok továbbra is urasági tulajdonban maradtak, s majd csak az 1872. évi szőlődézsma eltörlése után nyílott meg a lehetősége annak, hogy a lakosok megváltás révén valóságos polgári tulajdonhoz jussanak. Láthattuk a korábbiakban, hogy a kanizsai polgárság egy kis csoportja milyen mohósággal vette igénybe a szabadhegyi területet bortermelés céljára. Uradalmi földeken is folyt a 19. század második felében szőlő- és bortermelés, de a szőlők mintegy 95%-a a városi lakosok kezelésében voltak. A szomszédos nagybirtokokon való szőlőművelés lehetősége továbbra is megmaradt a kanizsai birtokosoknak, akik a város körül húzható 20-25 km-es sugarú körben sok településen jutottak hozzá viszonylag jól termő szőlőkhöz. 1865-ben a város határában 183 hold szőlő volt, ugyanakkor Homokkomáromban – amely a legnagyobb kanizsaiak által használt birtok volt – 381 holdas szőlő alakult ki.[98] S bár az 1880-as évek elején Nagykanizsán és környékén is megjelent a filoxéra, de a szőlők területe ennek ellenére is kicsit növekedett. Ebben szerepet játszott a város polgármestere, Babóchay György is, aki 1890-ben létrehozta a Gördövényi szőlőhegyet, *„mely immunis homokba ültetett minta-*

93 MNL OL P 1330. Fasc. 6. No. 585-586.

94 Állatszámlálás, 1911. 198-201.p. A juhállomány gyors csökkenése országosan is megfigyelhető tendencia volt a 19. század második felében. Ennek alapvető oka a pamutipar gyors fejlődése, a külföldi és hazai pamuttermékek terjedése, s vele kapcsolatosan a divat és az igények átalakulása.

95 Lásd például: Arató, é.n. 44.p.

96 Horváth, 1861. 51.p.

97 Lásd: Kaposi, 2006/b tanulmányát.

98 Fényes, 1866. 332.p. jegyezzük meg itt, hogy Homokkomáromnak alig voltak számottevő lakossága, viszont szőlőhegye igen nagy volt, ahol sok száz kiskanizsai polgárnak volt szőlője.

szőlőből állt."[99] Forrásaink szerint az 1880-90-es években a városban csak 226 hold szőlő volt, ugyanakkor Homokkomáromban 394 hold, a Somogy megyéhez tartozó Bagola-Sánczon 181 hold, Somogyszentmiklós területén 210 hold, amihez még hozzá kell számítanunk a Pallinban lévő Förhénczet és Cserfőt.[100] Ezek szerint összesen a városban és környékén mintegy 1300-1400 holdas szőlővidék alakult ki, amelynek mintegy 70%-át a nagykanizsai polgárok művelték. (Ehhez hasonlót láthatunk a gyorsan fejlődő Kaposvárott is, ahol a várostól délre lévő szőlődombokon 900–1000 hold körül járhatott a szőlők terjedelme,[101] míg Pécsett még a kanizsai szőlőbirtoklást is jóval meghaladó méretű, mintegy 2500 holdas szőlővidék alakult ki.)[102] A kanizsai uradalom területén 1873-ban 1740 szőlőbirtokos volt, de ha a város és az uradalom határán is átlépünk, s az extraneus birtokokat is számításba vesszük, akkor kb. 2300–2400 szőlőbirtokot láthatunk.[103] A világháború előtti évekre Nagykanizsa határában mintegy 35 holddal csökkent a szőlőterület – hiszen a járvány hatására a szőlők szinte teljes egészét ki kellett irtani, s nem mindenki telepítette újra birtokát –, ám a szomszéd falvakban a szőlőföldek nagysága összességében nem változott.[104]

Említsük meg még azt, hogy a kormány 1898-ban a gyorsan terjedő járvány miatt szénkéneg-raktár létrehozásának lehetőségét ajánlotta fel a városnak, ahonnan a városi és a környék szőlősgazdáit lehetett volna kiszolgálni, ám ez a városvezetés tehetetlensége miatt csak 1911-ben jöhetett létre, akkor, amikor már alig kellett védekezni.[105]

A kanizsai határban és környékén lévő néhány faluban termelt bor mennyisége és fajtái az 1870-es években (hl-ben)[106]

A település neve	Fehér bor	Vörös bor	Siller	Összesen
Nagykanizsa	3 028	–	3 016	6 044
Homokkomárom	1 414	1 414	2 829	5 657
Somogyszentmiklós	457	226	3 888	4 571
Összesen	*4 899*	*1 640*	*9 733*	*16 272*

A bormennyiséget vizsgálva látható, hogy a bevallott össztermés meghaladta a 16 000 hl-t ezen a vidéken. A filoxéra előtti korszakban a fajtákat illetően a kevert siller borok kerültek túlsúlyba, mellette a fehér borok fordultak elő, a vörös bor az összes terméknek csak 10%-át tette ki. Az egy hektárra jutó bormennyiség a vizsgált településeken teljesen eltérő volt. A legjobbnak tartott szentmiklósi határban található bagolai, szentgyörgyvári és Látó-hegyi szőlők esetében 41,9 hl/hektár termésátlag alakult ki, ezzel szemben a homokkomáromi szőlők 25,1, míg a leggyengébbnek tartott nagykanizsai szőlők csak 21,8 hl-es hektáronkénti termésátlagot adtak az 1860-70-es évek fordulóján.[107]

99 Zalavármegyei Évkönyv, 1896. 36–37.p.

100 Mezőgazdasági statisztika, 1895. 1. kötet, 250.p. és 166.p.

101 Simonffy, 1975. 261.p.

102 Kaposi, 2006/a 43.p. Annyi különbséget kell tennünk, hogy Pécs 1780 után szabad királyi, majd pedig 1886 után törvényhatósági jogú város volt, vagyis a dualizmus előtti időben a pécsi polgárok saját tulajdonban lévő szőlőjüket művelték, s nem más tulajdonában lévővel kellett foglalkozniuk.

103 Keleti, 1875. 392., 393., 351.p.

104 Az 1913. évi területi adatokhoz: Szőlőtermelés, 1986. 92.p. Szakirodalmilag is bizonyított, hogy a filoxéra miatt kivágott szőlőket a legtöbb esetben nem pótolták teljes egészében vissza. Lásd: Beck, 2005; Feyér, 1970.

105 Barbarits, 1929. 129.p.

106 Szőlőtermelés, 1986. 92.p. és 158–159.p. (A korabeli adózási morál sem volt magas, így valószínűleg ezt meg kellene toldani ahhoz, hogy valóságos képet kapjunk).

107 Uo.

A zsigárdi és homokkomáromi határban lévő csekély kiterjedésű uradalmi szőlők 1916-ban összesen 90 hl bort eredményeztek, fajta szerint vizsgálva 57 hl-nyi olaszrizling, 24 hl-nyi kövidinka, 6 hl-nyi rajnai rizling, 1 hl muskat ottonel (muskotály) és 12 hl egyéb kevert bor készült az uradalmi pincékben. Az uradalom nagy figyelmet szentelt arra, hogy olyan bort állítson elő, amely üveges kiszerelésben, felcímkézve kerül a herceghez. Egy irat szerint például a nagykanizsai tiszttartó 50 üveg rajnai rizling elküldése után azért nem tudta a következő 50 üveget elküldeni, mert elfogyott a címke, amit egy budapesti pincegazdászati cég szállított.[108]

Az ágazat kapcsán jegyezzük meg, hogy a szőlő- és bortermelés messze több volt, mint egyszerű mezőgazdasági tevékenység. A szőlőtermelés egy sajátos életforma volt. A polgári léthez a 19. század második felében hozzátartozott a szőlő- és bortermelés; a magyarországi polgárosodás nagyon sok városban megteremtette a szőlőjében dolgozó városlakó típusát.[109] A szőlő ugyanakkor csapatmunka is volt, művelése – főleg nagyobb ültetvény esetén – feltételezte a családtagok és más napszámosok közreműködését. A jelentősebb szőlőmunkák tavasszal, nyáron és ősszel több napig eltartottak. A szüretek valóságos népünnepélyek voltak, ahol a hegyközségi előírásoknak megfelelően egy időben kellett szüretelni. Ilyenkor a kanizsai szőlőtulajdonosok és a családtagok apraja-nagyja a napszámosokkal együtt kivonult a hegybe, s még a város iskolásai is kétnapi szüreti vakációt kaptak. Egy korabeli memoárból idézünk a szüret hangulatának érzékeltetése céljából. *„Hangos a hegy, véges végig szüretelnek, a mustszagú présház előtt szabad tűzön fől a gulyásleves, rotyog a töltött káposzta; lányok, asszonyok szedik a szőllőt, napszámosok puttonyokban hordják a szedett szöllőt be, itt zsákba rakják és a vincellér combig feltűrt gatyában táncol a zsákon s folyik a kádból az édes must...a présház előtt terítenek...hosszú asztalt ülünk körül, tréfálkozva, jókedvűen fogyasztjuk el a pompás ebédet; ebéd után kezdődik újból a szőllőszedés."* Ezt követően a vacsora következett, majd pedig hajnalig tartó mulatság vette kezdetét.[110] A polgárosodó városban a szüreti mulatságok nem értek véget a szőlő leszedésével, a századforduló környékén szinte minden évben rendeztek a mai felvonulásokhoz hasonló karnevált, ahol helyi vagy meghívott emberek, színészek különböző műsorokkal, beöltözött tréfás jelenetekkel szórakoztatták a nagyérdeműt.[111] A szőlőbirtokok jelentősége jól látszik abban is, hogy a hagyatékokban, a birtokperekben és a zálogperekben igen gyakori volt a szőlők előfordulása; ha valaki megszorult anyagilag, általában a könnyen és gyorsan értékesíthető szőlőföld volt az egyik stabil pénzhez jutási lehetőség, hiszen a szőlők iránt mindig nagy volt a kereslet. A szőlőkbe gyakran telepítettek gyümölcsfákat, bár a város nem volt híres gyümölcstermelése különlegességéről, mindenesetre tény, hogy a század vége felé a város határában csaknem 29000 gyümölcsfát írtak össze, főleg szilvát, almát, őszibarackot és körtét termeltek a kanizsai polgárok.[112]

A kanizsai mezőgazdasági termelés igen érdekes színfoltja volt a kiskanizsai kertgazdálkodás rendszere. Akár a korabeli leírásokat, akár a néprajzi gyűjtések anyagait, avagy a korabeli újsághíreket szemléljük, mindegyik forráscsoportban kiemelkedik a kiskanizsai földműves termelő, a sáska tevékenysége. A nagykanizsai városrész gyors urbanizálódása, az ottani tevékenységnek a kereskedelem és az ipar felé fordulása is jelentősen hozzájárult, hogy az agrárius kiskanizsai városrész egyre inkább a nagykanizsai terület élelmiszerellátójává vált. A kiskanizsai lakosság mintegy 80%-a még a világháború körüli években is

[108] Lásd: BLA. AB. LFA. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1915. október 27.; Vegyes számadások. 1916. október 1.; Erdőhivatali levelek, 1915-21. 1917. november 23.

[109] Így volt ez például a legnagyobb dunántúli szőlőtermelő városban, Pécsett is. Lásd: Rúzsás, 1963. 292.p.

[110] Arató, é.n. 41.p.

[111] Lásd: Zalai Közlöny, 1901. október 10-i beszámolóját az akkori szüreti mulatságról.

[112] Mezőgazdasági statisztika, 1895. 1. kötet, 275.p. A gyümölcstermelés főleg a kiskanizsai városrészben folyt; ugyanakkor mind Kanizsán, mind a mellette Homokkomáromban az uraság is rendelkezett már a 18. század közepe óta kertészettel és gyümölcsössel. Lásd: MNL OL P 1330. Fasc. 3. No. 161–162.

a földből élt.[113] Ez a 19. század első felében még elsődlegesen alapvető élelmiszerek (búza, rozs, burgonya) termelését és értékesítését jelentette. A század végétől azonban egyre inkább a kertkultúra felé fordult a „sáskák" figyelme. A gyorsan gazdagodó nagykanizsai lakosság mindenre vevő volt, amellyel fogyasztását szélesíthette, így a kiskanizsai termékpalettán megjelentek a legkülönbözőbb szántóföldi vetemények. Kiemelkedett ezek közül a hagyma,[114] amit nemcsak a kertekben, hanem nagyban már a szántóföldeken is termeltek. Az otthon kelesztett hagymapalántát elültették, s voltak olyan gazdák, akik négy-öt nagy szekérrel való hagymát megtermeltek.[115] A nagy mennyiségű hagymát a kanizsai piacon túl Szombathelyre, Budapestre, Székesfehérvárra és Pécsre is szállították.[116] De megtalálható volt a kiskanizsai termelvények között zöldségfélék szinte mindegyike, a paradicsom, a káposzta, a zeller stb.[117] Egyre nagyobb kereslet volt a nyugati városrész állattartásából származó termékeikre is: a „sáskák" látták el a nagykanizsai lakosságot különféle tejtermékekkel. Állandó árucikké vált a piacon a túró, tejföl vaj, tej stb.[118] Nagy hírnevet biztosított a kiskanizsai lakosságnak a virágtermelés is.[119]

7. Az erdőgazdálkodás és az erdőhivatali rendszer

Az erdő sokáig a legnagyobb kiterjedésű földbirtoktípus volt Nagykanizsán. Ennek persze éghajlati és természetföldrajzi okai is vannak. Nagykanizsán és a mellette lévő településeken északi, keleti és déli irányban mintegy 2500 hektárnyi olyan homokos terület található, ahol erdők helyezkedtek el. Ez a homokos terület alapvetően abban különbözött az ország más homoki területeitől, hogy itt igen jelentős a csapadékmennyiség, amely lehetővé tette jó néhány fafajta megélhetését.[120] Az erdő mindig fontos volt a városi lakosságnak, hiszen a tűzifa biztosítása, az építőanyag biztosítása, a technikai eszközök létrehozása, a szabad erdőélés biztosítása, a vadászat, a sertéslegeltetés biztosítása mind-mind hozzá járult a megélhetés stabilizálásához. S akkor még nem is beszéltünk arról, hogy a város közvetlen környékén a 19. század közepén mintegy 70%-ban beborító erdők (főleg kocsányos tölgyesek) rengetegei kiváló rejtekhelyet biztosítottak a zsiványoknak.[121]

A 19. század elején Nagykanizsán 5876 holdnyi erdő volt, amely a város területének 45%-át tette ki.[122] Ezzel szemben 1871-ben a kettős város közigazgatási területén belül már csak 4510 hold erdő volt (az összes területnek 35%-a).[123] Az erdők aránya a század utolsó harmadában tovább csökkent, így 1895-ben már csak 27%-nyi terület minősült erdőnek.[124] Ha a tulajdonjogi megoszlást nézzük, akkor érdekes változást láthatunk: 1871-ben az erdők területének mintegy 85%-a (3843 hold) volt a város tulajdonában, ezzel szemben másfél évtizeddel később már csak a városnak volt erdeje, mivel addigra az uradalmi erdőket telje-

113 N. Szabó, 1929. 343.p.
114 Nevezték néha Kiskanizsát a „Dunántúl Makójának" is.
115 A vizsgált korszakon túli időben a kiskanizsai hagymatermelésre sajátos szövetkezeti szervezet is létrejött.
116 Kiskanizsai szótár, 1981. 104-105.p.
117 Zalai Közlöny, 1901. október 5.
118 Az etnográfiai irodalom is megerősíti, hogy a nyakas és büszke kiskanizsai népesség ló- és szarvasmarhatartó volt, de nem foglalkozott kecske, birka avagy szamártartással, és még a sertés sem volt arrafelé divatos. Lásd: N. Szabó, 1929. 338-339.p.
119 A kiskanizsai kertkultúra egyéb, főleg 20. századi hatásairól lásd: Molnár, 2005.
120 Páll, 1957. 278.p.
121 Barthos, 1929. november.
122 MNL OL P 1322. Fasc. 100. No. 377. alapján számolva.
123 MNL ZML Nagykanizsa város levéltára. Birtok főkönyv, 1871. október 5.
124 Mezőgazdasági statisztika, 1895. 1. kötet, 274.p.

sen kiirtották, s azokon szántóföldet hoztak létre.[125] Erdő sok helyen volt a város határában, a legnevesebb részek az Alsóerdő, a Felsőerdő, a Katonatemetés, a Bálikás és a Vajda voltak.

A városi erdők kiterjedését több párhuzamos folyamat befolyásolta. Az egyik az 1811. évi örökszerződés volt, amely jókora erdőt biztosított a városi közösségnek.[126] A másik pedig az 1858-ra lezárt úrbéri peres folyamatok, amelyek révén sikerült szétválasztani a közös földeket, így az erdőket és a legelőket. Utóbbi azt jelentette, hogy a város közössége használhatta az erdőket, abban – megfelelő szabályozás mellett – a városi polgároknak legeltetési joga volt. A városi erdők Nagykanizsa gazdálkodási rendszerében egyre fontosabbá váltak. Az erdei gazdálkodás alapfunkciója volt a helyi lakosság tüzelővel való ellátása, ugyanakkor a város bevételei között egyre fontosabb tétellé vált az erdőből származó jövedelem.[127] A városnak a századfordulón sikerült hosszú távú bérleti szerződést kötnie az erdők bérbeadását illetően, ami egyrészt a bevételek stabilitása, másrészt pedig a hozzárendelhető kiadások szempontjából is jól jött.[128] Azt sem szabad ugyanakkor elfeledni, hogy a nagy vasútépítések miatt is kritikus helyzetbe kerültek a régi erdőségek: egyrészt mint alapanyag (talpfa stb.), másrészt pedig a vasútépítés miatti erdőirtások is jelentős csökkenést hoztak.[129]

Az erdőélés jogszabályait a hatályos törvényeknek megfelelően alakították ki. 1850 után a *„város legnagyobb kintsének"*, vagyis az erdőknek gondozására erdőmestert kellett fogadni, mivel a lakosság szabadossága miatt az erdők állománya jelentősen leromlott. Az erdőmester feladata volt a kanizsai erdőterület felmérése, a vágástervek elkészítése, a vágás biztosítása és ellenőrzése.[130] Az 1879. évi 36. számú erdőtörvény még szigorúbb kötöttségeket hozott, hiszen azon túl, hogy felállították az erdőhivatali központokat (Nagykanizsán is létesült egy járási központi hivatal), az erdőtulajdonosoknak öt éven belül gazdasági üzemtervet kellett kialakítani, azt az erdőhivatallal jóvá kellett hagyatni, amely intézménynek pedig kötelessége volt az erdőkezelési szabályokat betartatni.[131] Mivel az üzemtervek készítésre a városnak, mint önkormányzati szervezetnek nem volt szakmai kapacitása, így a feladat ellátására pályázatot kellett kiírnia.[132] A szigorú szabályozás szerint az 1880-as évektől a városi kézben lévő erdők kivágását csak miniszteri engedéllyel lehetett végrehajtani, ám azt is látni kell, hogy a város szinte mindig megkapta erre a lehetőséget, amikor az ínségesekre hivatkozott. A nagykanizsai belvároshoz legközelebb a szabadhegyi szőlő melletti Békástói erdő feküdt, nem véletlen, hogy azt vágták ki először.[133] A városhoz tartozó erdőket a városi tisztviselők vadászat céljából szabadon használhatták, de a város *„... erdei nem bővelkednek vadakkal ...van benne őz, nyúl, róka, a szárnyasokból fogoly, fürj, vadrécze s. a. t."*.[134] De a város nemcsak irtotta az erdőket, hanem telepített is. Az 1900-as évek elején a futóhomokos gördövényi területekre fekete, erdei banksz és szurkosfenyőt, valamint akác került.[135] A korabeli szakmai vélemények szerint a rendszeres erdőgazdasági üzemtervek szerint kezelt erdők állapota sokkal jobb volt, mint az üzemterv nélkülieké.[136]

---

125 MNL OL P 1313. Fasc. 146. II. kötet. Landwirtschaft. (1600 négyszögöles kat. holdban.)
126 MNL OL P 1322. Fasc. 100. No. 377.
127 Hasonló esetekkel sok helyütt találkozhatunk, lásd például Pécs esetét: Kaposi, 2006/a 132.p.
128 Lásd például: Zalai Közlöny, 1901. november 16. Beszámoló a város 1902-re tervezett költségvetéséről.
129 Zalai Közlöny, 1873. február 5.
130 Barbarits, 1929. 79.p.
131 1000 év törvényei. 1879. 36. tc. II–III. fejezet.
132 Lásd például: Erdészeti Lapok, 1922. február; amikor is a város kezében lévő 3115 holdas erdő üzemtervére kerestek szakembert.
133 Halis Évkönyv, 2005. 85.p.
134 Horváth, 1861. 51–52.p.
135 Páll, 1957. 278.p. Ezek közül a szurkosfenyő szinte egyedülálló ma is az országban, a gördövényi terület ma természeti védett föld.
136 Barthos, 1949. április.

Az erdőgazdálkodás terén nagy jelentősége volt az uradalomnak is. Egy már korábban említett 1858. évi jelentés szerint a 9900 holdas uradalomban 5556 hold erdő volt. S ha hozzá tesszük, hogy a mérnők jelentése szerint az ezt megelőző időben már 716 holdat ki is vágtak, akkor láthatjuk, hogy a 19. század közepén az uradalmi földek nagyobb részét tette ki az erdőállomány.[137] Kétségtelen ugyanakkor, hogy Fülöp herceg halála után 1870. évi halála után, amikor a birtokot Batthyány Gusztáv bérbe adta, hatalmas erdőirtásokat hajtottak végre. Úgy vélték, hogy a birtok teljesen torz szerkezettel rendelkezett, ugyanakkor az erdők meglehetősen elhanyagoltak voltak. Az erdők kivágása a nagybérlők feladata volt, amit a bérleti szerződésbe is belefoglaltak. A felsőbb hatóság beleegyezését elnyerve a kanizsai uradalomban összesen 1936 hold erdő kiirtását kezdeményezték, az egész hitbizomány területére értelmezve pedig összesen 3000 holdnyi területtel kívánták csökkenteni az erdőket.[138] A hitbizományi bíróság ezt jóváhagyta. A kivágott fa ára 275 865 forint volt, amit a hitbizomány vagyonállagához csatoltak.[139] Az 1872–73 során végrehajtott erdőirtás célja egyértelmű: az akkori magas gabonaárak kihasználása a folyamatos szántónövelés révén.[140]

A hatalmas méretű Kanizsa környéki erdőirtás sokaknak feltűnt már abban a korban is. 1879-ben Zala megye közigazgatási hatósága vizsgálatot kezdeményezett az uradalom ellen az erdőirtások miatt. Az erdőirtásról több, a folyamatot más és más szemszögből megvilágító forrás is maradt. Az uradalom egyértelműen a jogszerűség és a mezőgazdasági racionalizációt emelte ki. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy az egész ügy azért került a korabeli politika homlokterébe, mert egy megyei képviselő rosszindulatú megjegyzéseket tett, aminek hatására megindult a vizsgálat.

Mindennek eredményeképpen a kanizsai uradalomban az 1884. évi hitbizományi felmérés szerint már csak 3740 hold erdő volt.[141] A változás hatására az uradalomnak ekkor már nem volt Kanizsa határában erdeje. A hatalmas tarvágások után több, nagy kiterjedésű major kialakítására került sor. Ekkor hozták létre a 780 holdas sánczi szántó- és rétgazdaságot, a Szepetnekhez tartozó bánfapusztai majorokat, nem is beszélve a Sormástól északra lévő Fülöpmajorról, de nem úszta meg a kiskanizsai határ melletti, de már Homokkomáromhoz tartozó Zsigárd sem. Szerencsére a homokkomáromi kerületnek Obornok falu határában lévő ősbükkös vidékét nem érte károsodás. Tegyük mindjárt hozzá, hogy az erdőirtás a korabeli Magyarországon kortünet volt. 1867–1885 között országos szinten 480 000 holddal csökkent az erdőállomány területe.[142] Nem véletlenül panaszkodott a helyi sajtó hasábjain szinte minden évben Neusiedler János erdész, miszerint *„...az erdőkezelés...erdészek kezeiben volt, úgy látszik, hogy az erdők még sem szaporodtak, hanem 30–40% elpusztult"*.[143]

1884-ben, amikor a hitbizomány Ödön herceg kezébe került, s újabb vagyonleltárt készítettek, akkor is megjegyezték, hogy igen jelentős károsodás érte az uradalmat (vagyis a hitbizomány vagyonát), hiszen a szántók kisebb értékűek földek voltak, mint az erdők. A vagyonleltár készítője úgy vélekedett, hogy a bérlők összejátszottak a helyi vezetőkkel, s az erdővágásoknál olyan minőségi területeket is elpusztítottak, amit nem kellett volna, és sok esetben a legszebb – így a piacon magas áron értékesíthető – részeket vágták le. Mivel akkor még nem volt hatályos erdőtörvény, így a két éves pusztítást érdemben nem lehetett befolyásolni. Úgy becsülték, hogy az erdők elpusztításával 75 000 forint kár érte a hitbizomány vármányosát.[144] Annyi eredménye mindenképpen volt az erdőirtások körüli

137 MNL OL P 1322. Fasc. 156. No. 312–313.
138 VaML BLHI 11. doboz, III. 26/61. 1879. október 11.
139 MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 95-101.
140 VaML BLHI 11. doboz, III. 26/61. 1879. október 11.
141 MNL OL P 1313. Fasc. 146. II. kötet. Landwirtschaft.
142 Orosz, 1979. 1046.p. táblázata alapján számolva.
143 Zalai Közlöny, 1895. szeptember 21.
144 MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 453–481.

eljárásnak, hogy az uradalom – megelőzve más nagybirtokokat – részletes üzemtervet készíttetett, amelyben pontosan meghatározták az erdők kezelését.[145] Már az üzemterv előtti korszakban is komoly telepítéseket folytatott az uradalom saját területén. Így például az 1860-as években egy bajor erdész végzett fásítást erdei- és feketefenyővel. Az 1920-as években pedig Zsigárdon Barthos erdőmérnök vezetésével erdei-, fekete- és lucfenyő, valamint sziltelepítést.[146] Az uradalom maradék összes erdeje 3740 holdat tett ki, amelyből 60 éves fordára lett beosztva 3077 hold, 40 éves fordára pedig 663 holdnyi terület. A kanizsai erdőket öt üzemosztályba sorolták be.

Az uradalmi erdők üzemosztályai[147]

Üzemosztály	Elhelyezkedése	Uralkodó fanem
1. üzemosztály	Zsigárdi erdő	tölgy
2. üzemosztály	Nyíres erdő	nyír
3. üzemosztály	Obornaki	bükk
4. üzemosztály	Gyótai erdő	gyertyán
5. üzemosztály	Cerinai erdő	tölgy

Még meg kell jegyeznünk, hogy nem mindig az azonnali és hosszú távú haszon vezette az uradalmat, hiszen sok helyen valóban igen leromlott állapotban voltak az erdők, amit célszerű volt kivágni, esetleg később újratelepíteni. 1896-ban a nagykanizsai uradalom új bérlője, Linczer Béla budapesti gyáros, aki ekkor 20 évre vette bérbe az uradalmat, arra kötelezte magát, hogy a Kanizsától délnyugatra lévő 1187 holdas gyótapusztai erdős területet kivágatja, majd hozzácsapva a bérgazdaságához, azon egy majort alakít ki.[148] Ám a vágás csak részben valósult meg, mivel adataink szerint az 1884. évi állapothoz képest 1911-re az uradalmi erdők csak 440 holddal csökkentek. Tény, hogy a későbbiekben, a két háború közötti időben az uradalmi erdészet stabilan 3300 holdon gazdálkodott.[149]

A földesúri gazdálkodás szempontjából az is fontos volt, hogy az uradalom erdőhivatali központja továbbra is a város közepén, a Fő utca 5. szám alatti hercegi kastélyban helyezkedett el, s innen irányította a kanizsai uradalmi erdészetét, s egyben az egész uradalom gazdálkodását.[150] A törvény értelmében az uradalomnak is létre kellett hoznia a saját erdőhivatalát, s a gazdasági üzemtervet. A szakszerűen kialakított erdőgazdálkodás megmaradt földesúri kézben, míg a hagyományos mezőgazdasági termelést nagybérletbe adták. A kanizsai uradalom 1884-től, Pálfy Alajos erdőmester munkába állásával, majd halála után, 1924-től Barthos Gyula kinevezésével a térség minőségi erdőgazdálkodását hozta létre.[151] Az erdőhivatal vezetője gondoskodott a városban lévő épületek bérbeadásáról, az uradalom egyes részeinek bérbeadásáról, egyben gazdasági számvevőként is működött, s állandó hivatali kapcsolatban volt a jószágkormányzósággal, avagy a főtitkárral. A hercegi

[145] VaML BLHI 11. doboz, III. 26/70. 1875. év.
[146] Páll, 1957. 278.p.
[147] MNL OL P 1313. Fasc.139. No. 98. 1879. október 10.
[148] VaML BLHI 16. doboz. A bérletre meghirdetett gazdaságok listája. 1895. április 2.; illetve VaML. BLHI. 17. doboz. Szerződés Linczer Béla nagybérlővel. 1896.
[149] MNL OL P 1322. Fasc. 100. No. 675.
[150] BLA. AB. LFA. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsa. Gazdasági számadások, 1875–1918. 1908. 09. hó.
[151] Ezt a korabeli legfontosabb erdészeti szaklap, az Erdészeti Lapok cikkei is megerősítik. Barthos Gyula egyébként 1919. november 12-én az uradalom erdőtisztje, majd pedig három év múlva, 1924-ben az erdőhivatal vezetője lett. A két világháború közötti időben ő irányította a kanizsai uradalmat. 1945 után, amikor államosították az erdőket, még három évig a MÁLLERD-nél dolgozott, s 1948-ban, 65 éves korában ment nyugdíjba. Életrajzához lásd: Erdészeti Lapok, 1999. december, 376.p.

földeken való erdészet működési rendjében nem hoztak létre saját nagy létszámú üzemi munkaerőt, hanem a környék lakosságának munkaerejét igénybe véve (bérmunkásként alkalmazva őket) használták az erdőket.

8. A nagykanizsai uradalom a háború, a forradalmak és a stabilizáció korszakában

Batthyány Ödön herceg 1914 végéig irányíthatta a hitbizományt, utána unokaöccse, Batthyány-Strattmann László, a híres szemorvos vette át a majorátust, s viselte a hercegi címet. Batthyány László 1870-ben született a család grófi ágából. Apjától örökölte a köpcsényi uradalmat. Orvosi diplomát szerzett, s Köpcsényben rendezte be első kórházat.[152] A háború után elmenekült birtokáról, Bécsben élt. Saját bevallása szerint valami szerencse mindig érte az életben: hol egy ausztriai területen fekvő erdőparcella eladása, hol más véletlen esemény segített anyagi problémáinak megoldásában.[153] A stabilizáció után hazatért, s a hitbizomány központjába, Körmendre költözött, ahol berendezte második kórházat. A hercegi cím megszerzése után jóval nagyobb anyagi források birtokában tevékenykedhetett. Felesége Coreth Mária volt, akitől összesen 13 gyermeke született. Batthyány herceg egész életében egyszer járt csak Nagykanizsán, mégpedig 1914-ben, amikor átvette a nagykanizsai hitbizományi birtokot.[154]

A nagykanizsai uradalom területe 1917-ben (holdban)[155]

Település	Belsőség	Szántó	Rét + kert	Legelő	Erdő	Szőlő	Nem használt	Összesen
Nagykanizsa	46	784	811	263	–	–	43	1 949
Bajcsa	–	10	195	4	339	–	14	563
Fityeháza	–	171	89	7	262	–	8	538
Szepetnek	12	2 394	65	42	515	–	13	3 041
Eszteregnye	–	59	–	–	13	–	–	73
Homokkomárom	6	455	171	172	1 457	17	12	2 291
Sormás	6	640	41	–	442	–	6	1 137
Hosszúvölgy és Korpavár	–	–	–	–	19	–	–	19
Obornak	–	–	–	–	256	–	–	257
Összesen	*73*	*4 515*	*1 372*	*488*	*3 304*	*17*	*95*	*9 867*

[152] A korabeli helyi sajtó egyike így írt erről: *„Batthyány László herceg... Köpcsény, Hort és Oroszlámos ura, férfikora teljében nyeri el új méltóságát s vele a hitbizományt. Benne Körmend és egész Vas megye nagyra hivatott főurat, kitűnő emberbarátot nyert. Hisszük, hogy eddigi kedves otthona szeretete mellett szívesen jön a vasi földre, amelynek annyi pontja: Szombathely, Ikervár, Németújvár, Szalónak, Rohonc, Pinkaföld, Csákány és Körmend forrott össze a Batthyányak történetével."* Szombathelyi Újság, 1915. február 19.

[153] A szegények orvosa, 1987. 1926. március 28-i bejegyzés.

[154] Zalai Közlöny, 1931. január 25.

[155] VaML. BLHI. 66. kötet, No. 80–81.

Az első világháborútól kezdődő történelmi átalakulás kikezdte a hazai uradalmak megszokott működését. Az egyik ilyen tényező a háború alatti megpróbáltatások sorozata volt. A kanizsai uradalom nehézségei abból álltak, hogy a jelentős infláció miatt a lakossági reáljövedelmek csökkentek, következésképpen az erdészeti bevételek és a házbérek is csak lassan csordogáltak. Ráadásul az erdőhivatal dolgozóinak egy részét behívták katonának, amit az orosz hadifoglyok érkezése és munkaerőként való használata csak részben kompenzált.[156] A 6-8 irányító emberrel működő erdőgazdaságban már pár ember kiesése is működési problémákat vetett fel. Így például egy 1917. évi jelentésből tudjuk, hogy az egyik körvadászt behívták katonának, a kocsis eltörte a lábát, s kiesett a munkából, s már csak egy orosz fogoly maradt arra, hogy kisöpörje az irodát és befűtsön.[157] (A hercegi hitbizomány bármely uradalmában akár egyetlen új ember alkalmazása is engedélyköteles volt, a főtitkár beleegyezése nélkül nem volt lehetséges.) A munkaerőhiány a mezőgazdasági munkák akadályát jelentette, így például 1917-ben a szőlők alá nem tudtak trágyát hordani; a fuvarosok és az állathiány miatt a favágás és fahordás késett stb.[158]

Az is probléma volt, hogy az emelkedő mezőgazdasági árakat nem lehetett kihasználni, hiszen az uradalom hosszú távú bérletben működött, így a bevételek növekedése nem a tulajdonost gazdagította.[159] A háború persze nem akadályozhatta meg teljesen a működést, így a vezetésnek maradt energiája néhány fejlesztő lépésre, például a szőlők felújítására.[160] Érdekes, hogy ugyanakkor a hitbizomány erdőhivatala pontosan teljesítette kötelezettségeit, így például a városi szegényeknek a háború előtt és alatt is juttatott térítésmentesen tűzifát.[161] A háború alatt nagyon megnehezültek a szállítási lehetőségek, hiszen nagyobb tömegű mezőgazdasági cikket csak külön a minisztériumtól beszerzett engedéllyel lehetett szállítani.[162] Jellemző eset erre, amikor 1918. elején a nagykanizsai uradalomból a köpcsényi kórház betegeinek táplálását szolgáló sertések hízlalásához szükséges 40 q kukoricát akarták elszállítani, külön igazoló levelekre volt szükség, hogy biztosan ezt a célt fogja szolgálja a tengeri.[163]

A kiadásokat a háború alatt nagyon vissza kellett fogni, így például az is előfordult, hogy a megkezdett épületek tatarozásának felfüggesztését javasolta a gazdaság vezetője.[164] Természetesen az uradalom működése érdekében mesze menően kihasználta informális kapcsolatait központi kormányszerveknél. Erre jó példa Pálffy Alajos levele, amelyben arra kérte a főtitkárt, hogy mivel Kaán Károly miniszteri tanácsos Kanizsára jön két napra, engedjék át neki az urasági szobákat, *„Evvel némileg viszonozva lesz az a sok szívesség, melyet miniszteri tanácsos Úr a földművelésügyi minisztériumban hathatós befolyással az uradalom érdekeit sokszor támogatni szíveskedik"*.[165] Azzal is szembe kellett nézni, hogy a nagyobb bérletek mellett mindig maradnak olyan kisebb területek, amelyekkel nem tudnak mit kezdeni. Erre tekintettel Pálfy 1918 áprilisában összeírta azokat az uradalmi falvakban lévő kisebb földeket, telkeket, amelyeket szerinte el kellene adni, hiszen bérbe adásuk nem nagyon lehetséges. Úgy számolta, hogy ezzel mintegy 145 000 korona bevételre lehetne szert tenni.[166] Érdekes, hogy ezek javarészt a horvát területeken lévő ludbregi uradalomra estek, amely (ekkor per-

156 BLA. AB. LFA. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsa. Gazdatiszti számadások, 1875–1918. 1916. január 31.
157 BLA. AB. LFA. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1917. november 23.
158 Uo. 1915–21. 1917. november 23. Ezen a napon két jelentést is küldött az erdőhivatal vezetője.
159 Uo. 1915–21. 1917. október 28.
160 Uo. 1915–21. 1917. november 20.
161 BLA. AB. LFA. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsa. Erdőhivatali számadási mellékletek, 1914. szeptember 1.
162 BLA. AB. LFA. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1918. október 2.
163 Uo. 1915–21. 1918. január 31.
164 Uo. 1915–21. 1918. május 1.
165 Uo. 1915–21. 1918. március 26.
166 Uo. 1915–21. 1918. április 17.

sze még nem lehetett tudni) egy fél évvel később már nem tartozott Magyarországhoz, s visszaszerzésére nem is volt remény.

A világháború vége felé a helyi közbiztonság romlása nehézséget okozott az uradalomnak. Különösen az 1918. évi mozgalmak jelentettek problémákat, mivel a korábban Oroszországban hadifogságba esett, s ott a bolsevik eszmékkel megfertőzött hazatért katonák csapatokba verődve fosztogattak, s dúlták a vidéket, s még az ellenük küldött katonaság sem igen tudta őket megfékezni. Az előlük menekülők a Muraközből főleg Kanizsára kerültek, ahol egyelőre a megalakult kanizsai nemzetőrség még rendet tudott tartani.[167]

Legalább ekkora megpróbáltatásokat hozott a Kommün gazdaságpolitikája. Az 1919. április 3-i rendelet értelmében a közép- és nagybirokokat állami tulajdonba vették. Ez a Nagykanizsán (de persze máshol is) azt jelentette, hogy az uradalom területén több termelőszövetkezet alakult meg. Ezekben a szövetkezetekben a korábbi uradalmi bérlők maradhattak az intézők, az üzemvezetők. A bérlők állatállománya, eszközei a termelőszövetkezetek tulajdonát képezte. A szövetkezetek fölé szerveztek egy átfogó intézményt, a „volt" Batthyány-Strattmann uradalomból alakult termelőszövetkezetek Főintézőségét. Szerencsére az új hatalom az erdőket és az erdőhivatalt megkímélte, sőt, még külön számlája is volt az uradalmi erdőhivatalnak, bár kétségtelen, hogy 2000 koronánál többet nem volt szabad készpénzben tartani. A jövedelmek forrásai azonban bedugultak, így csakis a folyószámla terhére tudott fennmaradni az erdőgazdaság. A kommunista hatalom nem vette igénybe a herceg Fő úti házát sem, s megúszta a bajcsai malom és az uradalmi borkészlet is a rekvirálást.[168]

A trianoni területi elcsatolások alaposan átalakították a hazai nagybirtokrendszert. Az elcsatolások a hg. Batthyány László által birtokolt uradalmi rendszert is érintették. A hitbizományhoz tartozó Dráván túli, horvát területekre eső ludbregi uradalom kikerült a család fennhatósága alól. Ez utóbbira vonatkozóan a jószágigazgató 1919. július 8-i beszámolójában azt írta, hogy *„a ludbregi uradalom horvát állami kezelésbe került és sorsa bizonytalan"*. Az ottani körvadásznak magyar honossága miatt menekülnie kellett, az uraság szerencséjére az ott lévő készpénzt még ki tudták menekíteni.[169] Ludbreg elvesztése után a hitbizomány már csak a körmendi, az intai és a nagykanizsai birtokokból állt. Tegyük azonban hozzá, hogy a nagykanizsai uradalom területét maga a trianoni béke nem érintette, hiszen az oda tartozó földek mind Csonka-Magyarországon feküdtek.

Annál nagyobb érvágást jelentett a hercegnek az 1920-as évek elején stabilizációs célból meghirdetett vagyonváltság-törvény, illetve az 1920. évi földreform végrehajtása. Az 1920. 36. tc. a hitbizományokat úgy tekintette, mint amelyek természetes polgári tulajdont képeznek, vagyis a váltság megfizetése kötelező volt. A törvény pontosan előírta, hogy a mezőgazdasági nagyüzemeknek mennyit kell fizetni, de lehetővé tette számukra, hogy természetben tudják le kötelezettségüket. Így a Batthyány-Strattmann kézben lévő uradalmak földjeinek 19%-át kellett felajánlani. Az uradalmi vezetés sokat foglalkozott azzal, hogy a földesúri szempontokat figyelembe véve minimális veszteséggel élje túl a vagyonváltságot.[170] Mivel Pálfy Alajos, a hercegi erdőhivatal vezetője ekkor már betegeskedett, így a lehetséges variációkat a fiatalon a kanizsai erdőhivatalhoz került Barthos Gyula készítette.[171] A tervezetből s az ekkor készült egyéb forrásokból pontosan lehet tudni, hogy a vagyonváltság előtt a nagykanizsai uradalom területe 9701 volt. Ebből 6396 hold állt me-

[167] Uo. 1915-21. 1918. november 6.
[168] Uo. 1915-21. 1919. július 8.
[169] Uo.
[170] Nagy, é.n.
[171] Barthos Gyulát Batthyány Strattmann László 1919. február 12-i leiratával nevezte ki uradalmi erdőtisztté. Lásd: Erdészeti Lapok, CCXXXIV. évf., 12. szám (1999. december), 376.p.

zőgazdasági művelés alatt, míg 3304 hold a hercegi erdőket jelentette.[172] Maga a nagykanizsai uradalom területileg két részre oszlott, a déli kerület 4909 holdas, míg az északi kerület 4792 holdat tett ki. A leadandó föld 1816 holdnyi volt.

Kanizsa esetében – akárcsak az egész uradalomban – megpróbálták megmenteni a város határában fekvő legjobb földeket, vagyis a sánc-újmajori gazdaságot, amelynek területe 780 hold volt, s helyette a régi Kanizsa-majori gazdaságból javasoltak földet leadni. Persze nemcsak Nagykanizsán, hanem az uradalom más településein is csökkent a földesúri föld mérete. Így például a homokkomáromi kerületben (ahol a hercegnek mintegy 2276 kat. hold földje volt) Homokkomárom területéből kaptak a fűzvölgyi, obornaki, homokkomáromi, magyarszerdahelyi, langvízi szegények, földtelenek is. Leadni csak mezőgazdasági termelési területet lehetett, így az uradalmi erdők megmaradtak. Mindennek eredményeképpen a nagykanizsai uradalom területe a korábbi 9701 holdról 7866 holdra csökkent; az uradalmi földekből 1875 holdat adtak le, amiből Kanizsára 684 hold jutott. A herceg kezében 4559 hold mezőgazdasági termőterület és 3281 hold erdő maradt.[173] Ez az összesen 7866 holdnyi birtok adta a két világháború közötti időben a hg. Batthyányak nagykanizsai uradalmát.

A Nagyatádi-féle földreform révén az uradalomtól elvett területek kiosztásával viszont bajok voltak. A város állandóan egyezkedett a herceggel, s utólag erőteljes gyanú merült fel, miszerint néhány városi képviselő az uradalom által befolyásoltatott a közgyűlésben való véleményalkotásban. 1920-ban a város déli részén lévő ún. Katonaréten az uradalom területéből kihasítottak 17 holdat, ám 1925-ben kiderült, hogy építkezés azóta sem történt a kiosztott földeken. Ugyanakkor volt a városon belül volt 107 beépítésre váró telek, ezekből 64 új fundus lett, amin öt év alatt összesen 11 *„sárviskót"* sikerült felépíteni. 1925-ben kiparcelláztak még a Viktória téglagyár mögötti területen 105 új házhelyet, ahol alig 5–6 ház épült.[174] A sort még folytathatnánk, a lényeg azonban az, hogy a földigénylés és kiosztás lezajlott az 1920-as évek első felében, ám az érdemi változást nem nagyon hozott a nagykanizsai lakosság életében. Mindenestre tény, hogy a földreform hatására szaporodtak a kisbirtokok, s az uradalom területe tovább fogyott. A kiosztott földek általában 1200 négyszögöl szántóból és ugyanannyi rétből álltak, vagyis mintegy 1,5 hold területűek voltak.[175] 1929-ben az OFB 69 embert megfosztott a kapott földjétől, mivel nem fizették meg az uradalomnak a megváltási összeget.[176] A földosztás 1932-ig tartott. A végeredmény Hordóssy Lajos OFB-bíró megállapítása szerint 120 házhely és mintegy 800 parcella kiosztása volt.[177] A földek kiosztásánál elsődlegesen a hadiözvegyeket, a hadiárvák, a hadirokkantakat, a kis- és törpebirtokosokat, a földnélküli munkásokat, az iparosokat és a *„vitézségi érdemeket"* szerzetteket vették előre.[178] Ne felejtsük el, hogy a kisajátított földekért a város részéről a földesurat kárpótlás illette meg. Ennek kifizetése viszont egyre késett, a polgármester a hercegtől kért és kapott haladékot.[179]

Mivel a kanizsai kisgazdák termelési színvonala nem volt túlságosan magas, régi terve volt a városnak egy gazdasági népiskola felállítása, amelyben *„okszerűen gazdálkodó földmű-veseket"* képeznek majd.[180] Az iskolához szükséges földek érdekében már 1919-ben megin-

---

172 MNL OL P 1322. Fasc. 100. No. 678.
173 VaML BLHI 68. kötet, No. 46.
174 Zalai Közlöny, 1925. november 5. Mindezt Tamás János, az uradalom jogtanácsosa (aki egyben képviselőtestületi tag is volt) beszámolójából ismerjük.
175 Lásd például az első 436 ember által 1923-ra kiosztott földek méretét. A földet kapottak névsora tételesen: Zalai Közlöny, 1923. július 7.
176 Zalai Közlöny, 1929. január 16.
177 Zalai Közlöny, 1932. július 29.
178 Uo.
179 MNL OL P 1320. Fasc. 9. dd. Batthyány László No. 75.
180 Zalai Közlöny, 1921. február 13.

dultak a tárgyalások Batthyány herceggel 36 hold föld átengedésére. A herceg 16 hold földet fel is ajánlott, de azzal a feltétellel, hogy a maradék 20 holdat az uradalmi földeket bérlő Pongrácznak kell biztosítani úgy, hogy a bérleti szerződés kapcsán ne támasszon a herceggel szemben kártérítési igényt. A nagybérlő azonban nem volt erre hajlandó. Ezt követően a várostól akartak 50 hold szántót és 10 hold kaszálót igényelni. Úgy gondolták a szervezők, hogy ezt akár a megváltási folyamatba is bele lehet vonni.

Az uradalom működése szempontjából említsük meg azt is, hogy az 1920-as évek stabilizációs gazdaságpolitikája nem kedvezett a hazai nagybirtokok gazdálkodásának, s különösen a hitbizományoknak. A vagyondézsmát még csak-csak túlélték, ám az adórendszer módosulása már a katasztrófa képét hordozta. A hitbizomány örökítése hatalmas adóvonzattal bírt, amely – valószínűleg tudatosan – olyan viszonyokat teremtett, hogy az valamilyen úton módon a rendszer megváltozását, esetleg annak felszámolását hozza magával. Jól mutatja ezt, hogy az Ödönről Batthyány Lászlóra szállt hitbizomány után az 1920-as évek közepére mintegy 35 milliárd papírkorona örökösödési illetéket állapítottak meg.[181] Mutatja az 1920-as évek korrupt gazdasági és társadalmi modelljét, hogy a herceg jószágigazgatója mintegy 300 millió papírkorona ellenértékében simán elintézte, hogy ez az összeg 1926 közepére 4 milliárd koronára, vagyis az új pénzben számolva 320 000 pengőre csökkenjen.[182] Ez persze még így is irdatlan összeg volt: 1930-ban a kanizsai uradalom összes bevétele mintegy 200 000 pengő volt, s az egész hitbizományét sem becsülhetjük többre 400 000 pengőnél. Az adóösszeget az üzemi működés során nem lehetett kitermelni, így csak a földek egy részének eladása révén lehetett befizetni az adót. Batthyány herceg naplója tanúsága szerint a saját tulajdonában lévő, a Bánátban, vagyis a jugoszláv államhoz csatolt területen lévő 8000 holdas csodaszép birtok, Oroszlámos eladásával próbálta ezt megoldani. A herceg arra számított, hogy a birtok értékesítése után a vételár maradékából még gyerekeire is tud valamit testálni. Ám a délszláv állam nem kezelte megfelelően a birtokot, a csatornák feliszapolódtak, s az árvíz tönkretette, az épületeket elhordták, így csak áron alul lehetett elkótyavetyélni.[183]

Említettük már, hogy a Batthyány hercegek nem látogatták birtokaikat, csupán a beiktatás alkalmával tettek egy kört az uradalmakban. Ez finoman szólva is érthető. A magyarországi nagybirtokosok évtizedek óta azzal szembesülhettek, hogy igen megerősödött az országban a nagybirtok-ellenes gondolkodás. A városban elsősorban Kiskanizsa képviselői váltak mereven uradalom-ellenessé. Tudjuk persze, Magyarországon a magántulajdonnak nem volt a nyugat-európai országokban megszokott identitás-értéke, presztízse, s főleg az 1918–20 közti események hatására kialakult egy olyan gondolatkör, hogy a nagybirtokostól a földeket valamiféle társadalmi igazságosság jegyében el lehet venni, s ki lehet osztani a szegényebbek között.[184] Ez esetben gazdaságossági, racionális üzemkezelési elvek nem jutottak szóhoz. Jó példa minderre az 1925. évi városi képviselőtestületi tárgyalás, ahol újabb uradalom ellenes lépésre készültek. Az uradalom Kazinczy utca melletti majorjának éppen lejárt a bérlete, s ezt a továbbiakban Novák János nagybérlőnek kívánta bérbe adni. Mivel a major területe a városban volt, ezért ehhez a város engedélye kellett. A korábbiakban ez nem volt probléma. Most azonban olyan hangulat uralkodott, amelyben lehetőség nyílott a jó minőségű földek megszerzésére. A város is bérbe kívánta venni a majort az uradalomtól, azzal a céllal, hogy azt a továbbiakban alhaszonbérbe, vagyis kisgazdáknak adja tovább. Az uradalom ezt nem fogadta el, mondván, hogy a majorban volt 250 állatnak

181 A szegények orvosa, 1987. 1926. március 28.

182 Uo. Erre utal a hercegnek a naplójában azon bejegyzés, miszerint „...*Mindenesetre éppen eleget óvtam levélben Gusichot* (ti. a jószágigazgatót, Gusich Viktort – K.Z.), *ami nem törvényes*".

183 A szegények orvosa, 1987. 1926. augusztus 30.

184 Pál, 1968. 41.p.

istálló, 25–30 cselédlakás, 30-40 vagon szénának alkalmas pajta stb., vagyis egy kifejezetten méretes, jelentős ingóságokkal rendelkező gazdasági egységről volt szó. Az ülésen Tamás János rávilágított arra, hogy a város uradalom által leadott földjeivel sem tudott mit kezdeni, s hagyják végre békén az uradalmat. Érthető, hogy ilyen közhangulatban a hercegeknek túl sok kedvük nem volt ahhoz, hogy Nagykanizsán látogatást tegyenek.[185]

9. Az uradalom gazdálkodása az 1930-as években

Batthyány-Strattman László herceg 1931-ben rákban meghalt, Németújváron temették el. A hercegi címet és a hitbizományt legidősebb fia, ifj. László (1904–1966) örökölte. Ő is tagja volt a főrendi háznak, s különböző kitüntetéseket kapott. Ifj. László herceg már nem sokkal járult hozzá a nagykanizsai uradalom fejlődéséhez, a történelem viharai őt is elsodorták. Ő már nem élt folyamatosan Magyarországon, de 1945-ben családjával együtt végleg menekülni kényszerült.[186] Említettük már, hogy apja számára igen nagy nehézséget okozott olyan végrendeletet megalkotni, amely szándékait megfelelően tükrözte volna. Az egyik alapelv az volt, hogy ifj. László örökli a hercegi címet és a hitbizományt, így a többi gyermek a korábbi saját földekből és vagyonból részesülhet egyenlően. Azonban egy ilyen méretű vagyon örökítése korántsem volt egyszerű eset, hiszen jogi kérdések tömege kapcsolódott hozzá. Az egyik probléma az időközben eladott ludbregi uradalom volt. Az 1920-as évek vége felé sikerült eladni az uradalmat, amiért 123 000 dollárt kaptak. Az összeget értékpapírokba fektették. Egy vagyoni kimutatás szerint 1931-ben összesen 130 000 dollár és emellett 100 000 frank értékű részvény volt a herceg tulajdonában. Az értékpapír-csomag 12 társaság összesen 341 darab részvényéből állt. A szelvények lejárati esedékessége évente egyszeri vagy kétszeri volt; kibocsátói német, amerikai chilei és egyéb társaságok vagy pénzintézetek voltak. Őrzésük Bostonban és New Yorkban történt.[187] Visszatérve a ludbregi vagyonhoz: a herceg értelmezése szerint ez az összeg a hitbizomány része, vagyis a hitbizomány vagyonához tartozott. A hitbizomány oldalági várományosa, Batthyány Ludovika képviselője[188] szerint viszont azzal, hogy Ludbreg Jugoszláviához került, egyben megszűnt a hitbizományi kötöttség, így az saját földdé vált, s ebből következően örökíthetővé, így abból nemcsak a herceg gyermekei, hanem más oldalági rokonok is részesülhettek. Mivel egyezség nem született, így a szombathelyi királyi törvényszék elé vitték az ügyet.[189]

A másik földkérdés a Heves megyében fekvő Hort falu volt. amelyből a földreform elvitt 162 holdat, s így alaposan lecsökkent a területe és az értéke: 1931-ben a maradék horti birtokot 673 424 pengőre becsülték.[190] Kiesett még a hitbizomány területéből a körmendi és a horvátjárfalusi területen is némi föld és vagyontárgy. Az 1927-ben elkészült végrendelet szerint ifj. László elsőszülött kapta meg a kittsee-i kastélyt, s a vele együtt járó csekély földet (hiszen a nagy részét a csehszlovák állam erőszakos akciója miatt a korábbi, helybeli bérlőnek el kellett adni). Ugyanakkor, amikor ifj. László átveszi a hitbizományt, s Körmendre költözik, le kell mondania az allodiális birtokokról és Kittsee-ről is, s azt a sorban következő fiú kapja meg.[191] A testamentum kitért az özvegy jogaira és tartásdíjára (évi 12 000 pengő).

185 Az eset leírása: Zalai Közlöny, 1925. november 5.

186 A 2. világháború után a család szétszóródott a világban, Urugvaytól Ausztriáig számos országba kerültek a Batthyány-testvérek. Lásd erre: www.gyula.czegledy.hu

187 MNL OL P 1320. Fasc. 9. gg. Batthyány László iratai. Értékpapírállomány-kimutatási füzet.

188 A hagyatéki tárgyaláson Batthyány Ludovika képviselője anyja, Batthyány Zsigmondné, egyházszecsődi birtokos és lakos volt.

189 MNL OL P 1320. Fasc. 9. gg. Batthyány László. No. 48-59.

190 Uo.

191 Uo. No. 129.

A többi vagyontárgyat egyenlően kellett felosztani az örökösök között, de kikötötték, hogy amíg a gyerekek nagykorúak nem lesznek, addig az özvegy gondoskodik a vagyonról.[192] Az örökhagyó úgy vélte, hogy a legjobb, ha a birtokot bérbe adják; a birtokok gondnokának nagybátyját, gróf Batthyány Ivánt kérte föl a végrendeletben.[193]

A közeg, amelyben az uradalom működhetett, nem volt kedvező tulajdonosa számára. A magyar földkérdésről és annak megoldásáról az 1930-as években felerősödtek a gazdasági és politikai viták. Ne felejtsük el, hogy – akárcsak korábban – ebben az időben még mindig a mezőgazdaság volt a legjelentősebb ágazat, amit mind a foglalkoztatási, mind a kibocsátási adatok alátámasztanak. Nagyon jelentős volt ugyanakkor a törpe- és kisbirtokosok aránya, nem is beszélve a földtulajdonnal nem rendelkező uradalmi cselédek és béresek tömegéről. Gömbös kormányzata idején újra elővették a hitbizományok kérdését, aminek megváltoztatását össze kívánták kapcsolni egy földosztó – telepítési akcióval. Az 1936. évi 11. tc. újraszabályozta a hitbizományi örökösödési rendszert, meghatározták azt a felső limitet, amelyre a kötöttségek továbbra is vonatkoztak, ugyanakkor a hitbizomány birtokosának halála után a többi földet az örökösök között fel lehetett osztani. Ez azt jelentette, hogy Magyarországon 823 324 kat. hold hitbizományi területből 463 636 holdnyi szabadult fel az addigi szigorú kötöttségek alól.[194] Hozzá kell tenni, hogy emellett a korabeli szaksajtó és birtokpolitikai szakirodalom is egyértelműen a korábbi hitbizományok piacosítását tartotta jó dolognak, még akkor is, ha a hazai hitbizományok között voltak kifejezetten jól működő gazdaságok is. S ne felejtsük el, hogy jelentős nyomás volt a földesúri tulajdonra az 1930-as évekbeli szélsőjobboldal megjelenése, amely nagyon nem szimpatizált a latifundiumok tulajdonosaival, elsődlegesen persze főleg a zsidó bérlők és tulajdonosok zavarták e politikai csoportot.

Egy vagyonfelmérés és egy mezőgazdasági statisztika alapján viszonylag pontos képet rajzolhatunk a nagykanizsai uradalom földjeiről és gazdasági állapotáról az 1930-as évekre vonatkozóan. A hg. Batthyány-kézben lévő hitbizomány (Körmend és Nagykanizsa központtal) összesen 23 000 holdat tett ki.[195] A nagykanizsai uradalmi vagyon alapvetően két részből állt: a Nagykanizsa belterületén lévő ingatlanokból, illetve a mezőgazdasági és erdőgazdasági földekből.[196] Az ingatlanvagyon öt, az egész városképet meghatározó épületet jelentett. Mindegyik a városközpontban helyezkedett el, a Fő téren, illetve a Fő utcán. Ezek: a földesúri kastély, a mellette lévő Korona szálloda, az 1845-ben vásárolt Chinorányféle ház, illetve a Fő-téren északon lévő Igazságügyi palota (a volt Zöldfa szálloda) és a teret délről lezáró *„nagy piaci épület"*, vagyis a Vasember-ház. Az is látszik a vagyonösszeírásból, hogy a korábbi földesúri leltárakban szereplő kisebb ingatlanoktól eddigre már megszabadultak a Batthyányak, vagyis nem voltak már vendégfogadóik, korcsmáik, kisebb épületeik, magtáraik. Tegyük hozzá mindjárt, hogy mivel az uradalom mezőgazdasági termelésre alkalmas területét 1871 óta folyamatosan hosszú távra bérbe adták, így az utóbbiakra nem is nagyon volt szükség, hiszen maga a megmaradt uradalom 6–8 fővel, vagyis az erdőhivatali személyzettel tökéletesen elműködött. A fentebb említett öt épületből többet bérbe adtak, míg a kastélyban helyezték el a hercegi erdőhivatali személyzetet. A hitbizományi vagyon másik részét az uradalmi földek adták.

---

192 Az 1927. évi végrendelet e téren eltér a herceg naplójában 1926. július 27-i bejegyzéstől. Ez utóbbiban még úgy vélekedett, hogy nincs értelme egyformán testálni, hiszen egy-két gyerek esetében oldalági örökítés révén már úgyis nagyobb juttatás áll fenn (Laló, Ivi és Franci), valamint Lilike is gazdagabb lesz Zsigmond gróf révén. Ezzel szemben a végrendelet már egyenlő osztásról ír.

193 MNL OL P 1320. Fasc. 9. gg. Batthyány László iratai. No.130.

194 Nagy, é.n.

195 Gazdacímtár, 1925. 420.p.

196 MNL OL P 1322. Fasc. 100. No. 675.

A nagykanizsai uradalom földjei 1935-ben[197]

Település	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Földadó alá nem eső	Terület
Nagykanizsán	637	28	404	–	109	–	48	1226
Bajcsán	8	–	140	–	4	338	11	501
Eszteregnyén	–	–	–	–	–	270	–	270
Fityeházán	30	–	120	–	7	255	8	420
Sormáson	495	–	21	–	–	459	13	988
Szepetneken	1680	3	55	–	21	521	54	2334
Homokkomáromban	408	18	95	29	121	1435	17	2123
Hosszúvölgyön	–	–	–	–	–	14	5	19
Összesen	*3258*	*49*	*835*	*29*	*262*	*3292*	*156*	*7881*

A táblázat adatai világosan kirajzolják az uradalomban folyó mezőgazdasági termelés rendszerét. Bár kétségtelen, hogy a gabonaféléknek alacsony volt az ára, de a bérleti formában működő gazdaságok az összes uradalmi föld 41%-át szántóföldi növénytermesztésre használták. A legnagyobb ilyen szántóföldi gazdaságok Nagykanizsán és Szepetneken találhatók. Említsük meg a 18. század közepe óta Kanizsán és Homokkomáromban meglévő kertészeteket is. Látható, hogy az állattartást (rét és legelő) csaknem 1100 hold szolgálta. A homokkomáromi földesúri szőlő is régi hagyományokra nyúlik vissza.[198] Az összes uradalmi földnek csaknem 42%-át tette ki az erdő. Megemlítjük még, hogy a hitbizomány másik része, vagyis az egymás mellett fekvő körmendi és intai uradalom együtt valamivel nagyobb volt a nagykanizsainál, területük 10435 holdat tett ki, vagyis a Batthyány-Strattmann hitbizomány 1935-ben 18318 holdas volt. Ez Magyarországon a 40. legnagyobb birtok volt ebben az időben.[199] Némi parcellázás után a hitbizomány területe 1938-ban 18249 holdra csökkent.[200] Két hasonlóság volt a körmendi + intai és a nagykanizsai uradalom rendszerében: a körmendi + intai uradalomban a terület csaknem felét tette ki az erdő; s míg az erdők házi kezelésben voltak, addig a földek többségét bérbe adták.

A területi megoszlásból részben adódik a jövedelmek rendszere is, bár azért a jövedelmi struktúrát illetően találunk meglepetéseket. Első gondolatunk az lehet, hogy egy csaknem 8000 holdas birtok esetében a bevétel leginkább a termelésből származik. A nagykanizsai uradalom bevételei alapvetően három forrásból származtak. A saját kezelésben lévő erdőbirtokból, amelynek az 1930. évre szóló bevétele 45712 pengő volt; a bérbe adott földbirtokból, amiért összesen (beleértve vadászati, szőlők utáni és egyéb jogcímeket is) 76049 pengőt szedtek be, illetve a Nagykanizsán lévő házak után járó bérleti díjakból, amelyeknek összege 97694 pengő volt.[201] Az összegekből és azok arányaiból látható, hogy beérett a hajdani Fülöp hercegnek az az elképzelése, miszerint a földek úgyis fogynak, ezért egyre inkább a bérleti bevételekre kell alapozni a kanizsai uradalom jövedelmeit. Az 1830-40-es években még csak 15-20%-ot tett ki a bérletekből származó bevétel, ezzel szemben 100 évvel ké-

[197] Magyarország földbirtokviszonyai, 1935/a adatai alapján összeállítva.
[198] Kaposi, 2009/a 82.p.
[199] Lásd: Magyarország földbirtokviszonyai, 1935/a adatait.
[200] VaML BLHI 79. kötet. 1938. augusztus 10.
[201] MNL OL P 1322. Fasc. 100. No. 675.

sőbb az összes bevételnek (218383 pengő) már 79%-a származott a különböző bérletekből. Különösen fontosak voltak a házak után járó díjak, ugyanis azt vagy a magyar államnak sikerült kiadni, vagy pedig – mint például a Vasember-ház esetében – jómódú kanizsai kereskedők vették ki.

Érdekes a kiadások szerkezete is, aminek három jelentős tétele volt. Egyrészt az uradalom működtetése 43505 pengőbe került (ebbe beletarozott a személyzet fizetése, a budapesti jószágigazgató fizetése, az erdei magvak beszerezése, a facsemeték nevelésének költsége, erdősítések, árkolások, utak fenntartása, rönk- és tűzifatermelés, a Körmendre történő szállítások, a lótartás, irodafenntartás és a rendkívüli kiadások, nem is beszélve néhány ember nyugdíjáról). Látható, hogy az erdőhivatal (mint uradalmi irányító szer) működése gyakorlatilag kijött az erdőgazdaság működéséből, hiszen csaknem megegyezik az erdészetből származó bevétel a teljes adminisztrációs és termelési kiadással. A másik nagyobb tétel az uradalom által fizetett adó volt. Ezek között az egyenes, a jövedelmi és a vagyonadó, az iskolaadó, a Zala-Somogy határcsatorna díja és egyebek szerepeltek. Az adók összege 1930-ban 48327 pengő volt, de ebből a bérlőkre hárult mintegy 18000 pengő, így az uradalmat 30272 pengő terhelte. A harmadik jelentősebb kiadás a kegyúri terhek (épületek) finanszírozása (pénz és termény), valamint az egyéb épületek fenntartása és a csatornázás költsége, ezek 18607 pengőre rúgtak. Adatainkat összesítve látható, hogy 218383 pengős bevételt 95109 pengő kiadás terhelte, vagyis a tiszta jövedelme a hercegnek minden kiadás levonása után 12374 pengő volt.[202] Ez igen tekintélyes jövedelem, s ha hozzá számítjuk a körmendi, hasonló nagyságúra becsülhető jövedelmeket, akkor válik igazán kontrasztossá a herceg és a magyar társadalom eltérő jövedelmi helyzete.

10. Az agrártermelés szerkezete Nagykanizsán az 1930-as évek közepén

A két világháború közötti évek folyamatai általában nem kedveztek a hazai mezőgazdaságnak. A problémák a világpiaci változásokban gyökereztek, de behatárolták a honi lehetőségeket. Míg 1920 előtt a magyar mezőgazdaság élvezhette a Monarchia védett piacának előnyeit, addig a trianoni béke után ez a kegyelmi állapot megszűnt. A magyar mezőgazdasági termelőknek és exportálóknak szembe kellett nézni a nemzetközi piacok hatásaival. Az 1920-as években a hatalmas világpiaci túltermelés miatt az agrárárak eleinte stagnáltak, majd lassan csökkentek, a világgazdasági válság ideje alatt pedig látványosan zuhantak: 1932-ben már alig érték el a válság előtti szint 40%-át.[203] Ennek következtében a hazai termelőknek romlott a jövedelmezősége, s óriási adósságok halmozódtak fel. Megindultak a birtokvisszaadások, a csődeljárások. A folyamat lényeges eleme volt az állam beavatkozása, amikor is a gazdaadósságok elengedésével, telepítési törvény létrehozásával, a boletta bevezetésével próbáltak meg a bajokon úrrá lenni, azonban a válság alól nem nagyon vonhatta ki magát az ágazat. Hasonló próbálkozást jelentett a gazdatársadalom önszerveződésének felgyorsulása, a termelési és értékesítési szövetkezetek kialakítása.

Nagykanizsa – mint azt már számos esetben láthattuk korábban is – elég speciális helyzetben volt a mezőgazdaságát illetően. Ezt több tényező adta. A városi lakosság foglalkozási összetételét tekintve az agrárágazat jelentősége – láthattuk már a dualizmus ko-

[202] A bevételek és kiadások kiszámolásánál eltértünk a korabeli számviteli gyakorlattól, ezért sem a bevételi, sem a kiadási adatok nem egyeznek a forrás eredményeivel. Ennek legfontosabb oka, az, hogy a korban az ún. jövedelmek (bevételek) között szerepeltették az átfolyó és az áthárított összegeket is.

[203] Az árak változásaira lásd: Gunst, 1970. táblázatos adatait

rát bemutatva is – hosszú időszak alatt csökkent. A főállású keresőket (14 016 fő) tekintve 1930-ban már csak 2274 fő (16,2%) foglalkozott őstermeléssel; ezzel párhuzamosan az ipar, a kereskedelem, a közlekedés, a pénzügy és egyéb szolgáltató ágazatok egyre jelentősebbé váltak.[204] Ám az is tény, hogy a város nyugati fele, Kiskanizsa egyre jelentősebb mezőgazdasági kapacitásokat hozott létre intenzív növénytermelésével, s ugyanakkor politikailag is aktivizálódott az ottani gazdatársadalom. Mindez nagyon hasonlít a mai helyzethez: a mezőgazdasági termelés problémái (föld, árak stb.) nemzetgazdasági jelentőségénél jóval erőteljesebben jelentek meg akkor is a hazai politikában, a korabeli médiában. Specifikus volt a birtokrendszerben a szőlőbirtokok nagy száma, ami a nem mezőgazdasági főállásúak esetében is komoly jövedelemi forrás lehetett. S végül ne felejtsük el, hogy a kanizsai agrárium tipikus vonása volt a városi és uradalmi földek rendszere: ebben az esetben a város volt a legnagyobb földbirtokos, s nem Batthyány herceg.

Nagykanizsa határa az 1935 évi összeírás szerint összesen 12 693 hold volt. Ezen a földön összesen tulajdon szerint 3340 darab földbirtok helyezkedett el. A birtokmegoszlás viszonylag egyszerű volt.

Nagykanizsa földjének birtokméret szerinti csoportjai[205]

A földbirtokméret kategória (holdban)	A földbirtokok száma	A földbirtokok összterülete (hold)	1 földbirtokra jutó terület (hold)
0-1	1951	711	0,36
1-5	1078	2532	2,34
5-50	308	2789	9,05
50-100	1	59	59,00
1000 holdon felüli	2	6602	3301,00

Látható, hogy volt a város határában két nagybirtok található (nevezetesen a városi és az uradalmi). E kettő mérete együttesen 6602 hold, vagyis az összes földbirtok 52%-át tette ki. E két nagybirtokon kívül volt 1951 olyan földbirtok, amelynek mérete nem érte el az 1 holdat; míg 1078 földbirtokot az 1-5 holdas, 308 birtokot az 5-50 holdas, valamint 1 birtokot az 50-100 holdas kategóriában írtak össze. A táblázat jobboldali oszlopából az is kiderül, hogy a magánkézben lévő birtokok esetében a meghatározó egyértelműen a kisbirtok volt. Természetesen a földbirtokok száma nem egyenlő a földbirtokosok számával, így ebből önmagában nem következik még semmi. A földbirtokok tagoltságát illetően a statisztika informatív: a 3340 földbirtok összesen 11 124 darabból állt, vagyis az egyes birtokok több darabból álltak.[206] Nem meglepő a korabeli mezőgazdaságban, hogy egy gazdának a falu határában több helyen van földbirtoka. Ugyanakkor azt is egyértelmű, hogy a bérleti modell a kisgazdaságok esetében nem volt meghatározó: a 3340 földbirtokból mindössze 101 darabot adtak bérletbe,[207] vagyis a korabeli hazai gyakorlatnak megfelelően Nagykanizsán is a tulajdonosok művelték a saját földjüket.

Az 1930. évi foglalkoztatottsági adatokat vizsgálva látszik, hogy a kiskanizsai városrész még mindig erősen agrárjellegű volt. Az ottani 3038 keresőből 1673 fő (55%) még mindig az agrártermelésből élt, míg az iparban ebben az időben 488 keresőt (16%) írtak össze. A kiskanizsai agrárnépesség birtokmegoszlásában alapvetően az 1–10 hold közötti gazdák

[204] Népszámlálás, 1930. 2. kötet, 158.p.
[205] Magyarország földbirtokviszonyai, 1935/a 1. kötet. 142.p.
[206] Uo. 144.p.
[207] Uo. 145.p.

voltak többségben; a 685 birtokosból 562 fő ebbe a kategóriába esett. Mutatja ugyanakkor a kiemelkedés lehetőségét, hogy volt 42 olyan gazda is, akiknek földje 10–50 hold közötti volt. A meghatározó üzemforma a családi paraszti kisüzem volt, amit világosan mutat, hogy a 685 fő önálló birtokos mellett 602 *„önálló birtokosnak segítő családtag"* is működött.

Az adatok sajátossága főleg akkor szembeötlő, ha megnézzük a nagykanizsai városrész foglakozási adatait. A város keleti oldalán a 10978 keresőből csak 601 fő, vagyis az összes keresőnek csak 5,5%-a élt a mezőgazdaságból.[208] Tegyük hozzá, hogy azok egy része uradalmi foglalkoztatott volt, hiszen Nagykanizsa külterületén helyezkedett el a sánczi alsó- és felsőmajor, ahol 39 kereső dolgozott.[209] A kiskanizsaiak között folyamatosan emelkedett azok száma és aránya, akik már nem tudtak a mezőgazdaságból megélni, s így kényszerszerűen más ágazatokban jelentek meg, avagy el-vagy kivándoroltak. A munkaerő-vándorlás régi jelenség: a két háború között Németországba és Ausztriába szervezett a kormányzat munkához itthon nem jutóknak munkaalkalmakat. 1936-ban például Zalából Ausztriába 1000, ezen belül a nagykanizsai járás területéről 100 mezőgazdasági munkás mehetett dolgozni Ausztriába.[210] Az 1930-as évek közepén mintegy 100–120 olyan földnélküli család élt Nagykanizsán, akiknek feltétlenül szüksége lett volna kisbirtokra. Akárcsak 10 évvel korábban, most is az uradalmi földekből kívántak ehhez tekintélyes darabot megszerezni. Mivel a Grosz-féle sánczi, illetve a Novák-féle Kanizsa-majori bérlet éppen 1936-ba járt le, így Krátky polgármester az tervezte, hogy a továbbiakban egy, erre a célra létrehozandó földbérlő szövetkezet vehetné bérbe a hercegtől a földet.[211] Ezt a tervet a kiskanizsai hitelszövetkezet karolta fel: a szövetkezetbe tömörült gazdák 1936. október 1-jével óhajtották kibérelni a hercegi uradalom e részét, s ehhez várták a földet bérelni óhajtókat.[212] Tegyük hozzá, hogy mindemellett az 1930-as évek vége felé megnyíló ipari munkahelyek (olajipar) miatt túlságosan nagy városi feszítő erőt nem jelentett az agrárnépesség létszáma.

A művelési ágakat vizsgálva érdemes összevetni az 1895. évi statisztikai összeírás eredményeit az 1935. évivel, hogy jól lássuk a 40 év alatt bekövetkező módosulásokat.

A művelési ágak változásai Nagykanizsán 1895-1935 között[213]

Művelési ágak	1895	1935
Szántó	4171	4140
Erdő	3361	3289
Legelő	1628	1544
Szőlő	227	246
Rét	2559	2452
Kert	362	328
Földadó alá nem eső, avagy nem termő terület	598	414
Összesen	*12906*	*12693*

A negyven éves periódusra vonatkozóan látható, hogy a mezőgazdaságot illetően szinte megállt az élet: a 19. század végére jellemző művelési viszonyok az 1930-as évek közepén is megfigyelhetők. Az adatok eltérései inkább csak abból a 300 holdas különbözetből fakadnak, amennyivel nagyobb volt a mezőgazdasági terület 1895-ben. Tény, hogy a dualizmus kora alatti dinamikus változások (erdőcsökkenés, szántók növekedése stb.) megállt. Talán egyedül a szőlők növekedését érdemes megjegyezni, de an-

[208] Az adatok és számítások forrása: Népszámlálás, 1930. 2. kötet, 158–159.p. Kiskanizsa volt a népszámlálásban kerületenkénti bontást illetően a város 3. számú kerülete.
[209] Uo. 373.p.
[210] Zalai Közlöny, 1936. február 2.
[211] Zalai Közlöny, 1935. november 15.; lásd még: Zalai Közlöny, 1935. november 19.
[212] Zalai Közlöny, 1935. november 24.
[213] 1895-höz: Mezőgazdasági statisztika, 1895. 1. 274.p.; 1935-höz: Magyarország földbirtokviszonyai, 1935/a 1. kötet, 143.p.

nak is oka lehet, hogy az 1895. évi felvétel még a filoxéra járvány kellős közepén történt, vagyis egy deformált állapotot jellemzett.[214]

Látható ugyanakkor az adatokból, hogy 1935-ben a legkiterjedtebb művelési ág a szántóföldi termelés és a hozzá kapcsolódó rét- és kertgazdálkodás volt (6920 hold), az összes földnek mintegy 55%-a tartozott ezekhez az ágazatokhoz. Ám az is világos, hogy az állattartás számára is széles lehetőségek nyíltak, hiszen az 1544 hold legelő, valamint az erdőkben lévő legeltetési lehetőségek, s a rétgazdálkodás is arra utal, hogy ennek az ágazatnak a jelentősége nagy lehetett a város lakosság életében. S végül ne felejtsük a már részletezett erdőgazdálkodást, hiszen a városhoz tartozó földek 27%-a erdő volt ebben az időben.

Mindebből világosan következik, hogy a mezőgazdaság legfontosabb ágazata a szántóföldi növénytermesztés volt. Szántó szinte minden üzemtípusnál volt, bár a törpebirtokok esetében korlátozott lehetőségekkel kellett számolni: ezen típus esetében a birtokok mintegy 60%-a volt szántóföldes.[215] Bármilyen alacsonyra süllyedt a válság alatt a szemes termények ára, ettől még az évszázados termelési szokások megmaradtak.[216] A szántókat alapvetően háromféle növénytípus termelésére használták. Megmaradt – főleg az uradalom területén – a gabonatermelés, azon belül is főleg a búza, és kisebb mértékben a zab termelése. A másik fontos termék a kukorica maradt, amit egyrészt piaci értékesítésre, másrészt pedig a jelentős létszámú állat eltartására termeltek. A gabona- és a kukoricatermelés hozamai nagyjából megfeleltek a nagykanizsai járás terméseredményeinek. Az 1930-as évek közepén 7 mázsás holdankénti búza és rozs eredményét jónak tartották, akárcsak a 16 q/hold kukoricatermést. Burgonyából általában 30–35 q-ra, takarmányrépából 70 q-ra számítottak egy holdon.[217]

A harmadik fontos ágazata a termelésnek a kertszerű termelést kinövő, s egyre inkább a szántókra ráterjeszkedő, intenzív munkakultúrás termékek voltak. Ide sorolhatjuk a főleg a kiskanizsaiak által termelt káposztát (ezzel még a nemzetközi piacokra is ki tudtak lépni),[218] hagymát, főzeléknövényeket, burgonyát stb. Statisztikai adatok szerint volt 35 holdnyi olyan kert is, amelyen egyértelműen árutermelési célzattal termeltek.[219] A kertészetnek a családi gazdasági rendszerbe való bevonása persze kényszer volt. Korábban a kiskanizsai agrártársadalom megélhetése a szántóművelés – állattartás – szőlőtermesztés hármasán nyugodott, amelyből a boreladás jelenthette a készpénzbevételt. Ebből azonban ekkor már megélni nem lehetett, így egyre inkább a kertészkedés felé fordultak sáskák.[220] A paraszti családi üzemekben fontos volt a munkamegosztás: a férfiak foglalkoztak a szántó- és szőlőműveléssel, illetve a nagyállattartással, míg a nőké volt a kertészkedés, a ház körüli baromfitartás, illetve a piacozás. Látható tehát, hogy a korábbiakhoz képest a – a birtokrendszerhez hasonlóan – a szántótermelés szerkezetében sem következett be radikális változás, előrelépés inkább csak a kiskanizsai kertkultúrás termelés növekedésében, a specializációban figyelhető meg. A két háború közötti időszakra esett a kiskanizsai gazdatársadalom piac felé való nyitása.[221]

---

[214] A járvány hosszú éveken keresztül jelen volt, végleges megszűnése, s hatásainak negligálása csak az első világháború előtti években következett be.

[215] Magyarország mezőgazdasága, 1935. 282.p.

[216] 1929 végén már arról számolt be a helyi sajtó, hogy Nagykanizsán egészen megbénult a gabonaüzlet, s gyakorlatilag nem lehetett eladni semmit. Ugyanez volt érvényes a kukoricára és a babra is. Lásd: Zalai Közlöny, 1929. november 26.

[217] Zalai Közlöny, 1935. december 1.

[218] Molnár, 2005. 200.p.

[219] Magyarország mezőgazdasága, 1935. 285.p.

[220] N. Szabó, 1929. 357.p. Egy érzékletes korabeli leírás a sáskákra: Zalai Közlöny, 1935. augusztus 7.

[221] N. Szabó, 1929. 347.p.

A kisüzemi gazdaság modelljéből következik, hogy Kanizsán a mezőgazdaság gépesítettsége nem volt magas. Bár jókora mezőgazdasági határa volt a városnak, ám a modern gépekből meglehetősen keveset találni. Sem a motoros erőgépek, sem a traktorok, sem más drágább és bonyolultabb eszközök esetében nem látszik, hogy jelentős kísérletek történetek volna a gazdálkodás gépesítésére. Tegyük hozzá mindjárt: mivel a kerti növények termelése hagyományos eszközkészlet mellett inkább az élőmunkaerőt igényelte, mintsem a gépeket.[222]

Jelentős volt ugyanakkor a város határain belül összeírt állatállomány nagyságrendje. Nagykanizsán 1512 szarvasmarhát, 1370 lovat és 3151 sertést írtak össze. Összevetve ezt az 1922. évi állatszámlálás eredményeivel, amikor is 1363 lovat, 2419 szarvasmarhát és 2983 sertést írtak össze, látható, hogy jelentősebb elmozdulás csak a szarvasmarhák számának csökkenésében látható.[223] Ahhoz, szélesebb összefüggésben is tudjuk az 1935. évi adatokat értelmezni, nézzük meg, hogy más dunántúli városokat illetően milyen állattartási arányokat látni a mezőgazdasági termelők esetében.

Dunántúli városok állattartási jellemzői 1935-ben[224]

Város	Szarvasmarha	1 agrárkeresére jut	Sertés	1 agrárkeresére jut	Ló	1 agrárkeresére jut
Nagykanizsa	1 512	0,7	3 151	1,4	1 370	0,6
Kaposvár	890	0,4	3 978	1,8	847	0,4
Szombathely	896	–	1 295	–	638	–
Zalaegerszeg	1 047	–	1 971	–	364	–

Hasonlóan korábbi elemzéseinkhez, most is szembeötlő a kanizsai állattartásban a lovak magas száma.[225] Két okra utalunk. Egyrészt a kanizsai gazdaság forgalmi és kereskedő jellege, a városon belüli és a vasútra való ráhordó kereskedelem mindig is komoly kapacitásokat feltételezett. A másik pedig a kiskanizsai társadalom lovak iránti szeretete: lovakat nemcsak azért tartottak, mert gazdaságilag és üzletileg fontos volt, hanem önmagáért a lóért, hiszen a ló a gazdatársadalom gondolkodásában presztízsértékű volt.[226] Hasonlóan erős a szarvasmarhatartás szempontjából Kanizsa: ez esetben is száz éves folyamat eredményét láthatjuk, hiszen Kanizsa az ország egyik legnagyobb szarvasmarha-kereskedő települése volt, de a tevékenység nemcsak felvásárlásból, hanem tenyésztéséből is állt.[227] A szarvasmarha esetében említsük meg az uradalmi tartást. A sertéstartásban érdekes fluktuáció figyelhető meg. 1920-ban 3335 darab, 1929-ben viszont már csak 829 darab volt Nagykanizsán, ezt követően viszont újra visszaállt a régi nagyságrend.[228] Ebben két tényezőnek nagy szerepe lehetett. Az egyik, hogy a mangalica helyett többen áttértek a hússertés tartására, amit a helyi gazdasági irodalom is erősen propagált. Másrészt pedig az 1920-as évek második felében felépült vágóhíd is lehetőséget adott a gazdáknak a jobb értékesítésre.[229] Tegyük még hozzá, hogy a már a válság első éveiben a csökkenő jövedelmek miatt a helyi húsfogyasz-

[222] Magyarország mezőgazdasági összeírása, 1935. 216.p. Ugyanakkor az is tény, hogy az uradalmi erőgépek nem Nagykanizsa statisztikai fősorainál, hanem a mellette lévő uradalmi településeknél jelennek meg.
[223] Az 1922. évi adatokhoz lásd: Zalai Közlöny, 1922. július 7.
[224] Magyarország mezőgazdasági összeírása, 1935. 98, 152, 212.p.
[225] Kaposi, 2009/a 117.p.
[226] N. Szabó, 1929. 338.p.
[227] Az agrárkereskedelemre lásd: Kaposi, 2008/a 4. 30–31.p.
[228] Zalai Közlöny, 1929. október 27.; 1930. szeptember 6.
[229] A sertésvágóhíd létrehozásához lásd az ipari és a városgazdálkodási fejezetet.

tásban is eltolódás történt: drágább marhahús helyett egyre inkább az olcsóbb sertéshúst vásárolták.[230]

Az állattartáshoz kapcsolódott Nagykanizsán a kiterjedt méretű rétek és a legelők használata. Láthattuk korábban, hogy az úrbérrendezés eredményeképpen a város igen nagy legelőhöz jutott hozzá, amelynek mérete mintegy 1300 hold volt. E mellett az uradalomnak is ott volt a Kanizsa-major rét- és legelőgazdasága, amely a nagykanizsai városrésztől délre helyezkedett el, üzemi központja pedig a vasút és a Kazinczy utca között volt. A rétek csaknem kétharmada száraz, jó minőségű szénát adó terület volt. Az istállózó állattartásra való átérés eredménye volt, hogy az összeírt állatok közül a szarvasmarhák egynegyede, míg a lovak hetede járt csak a legelőre.[231]

Eddigi áttekintésünkből látható, hogy Nagykanizsa mezőgazdasági rendszere a kapitalizmus korában sokat változott. Kialakult az uradalom révén a tőkés agrárnagyüzem, amely mind a piacra termelésével, mind a minőségi erdőgazdálkodásával kiemelkedett térségi közegéből. De a tömegtermelés mellet legalább ennyire fontos volt a kiskanizsai intenzív kertkultúra létrejötte, amely a nyugati városrész lakóinak megélhetésében alapvető szerepet játszott. A mezőgazdaság kapcsolódott az iparhoz is: hiszen az üzemek nyersanyaggal való ellátása, vagy pedig az árufuvarozáshoz szükséges lótartás kialakítása szintén az agrárágazat funkciója volt. A város tulajdonként kezelve saját területeit, főleg erdejét, annak bérbe adásával, üzemeltetésével finanszírozhatta saját kiadásait. A második világháború persze ebbe az organikus fejlődésébe beleszólt. A megváltozott hatalmi viszonyok és társadalmi közhangulat miatt 1945 márciusában sor került a magánkézben lévő nagybirtokok felosztására, valamint a városi földek állami tulajdonba vételére. Ezzel a korábbi mezőgazdasági tulajdonviszonyok alapjaiban változtak meg, s ezzel a nagykanizsai agráriumnak is egy új korszak kezdődött el.

[230] Erről tanúskodnak Wolff Sándor m. kir. főállatorvos, a nagykanizsai városi állatorvosi hivatala vezetőjének nyilvánosságra hozott adatai. Lásd: Zalai Közlöny, 1930. január 23.

[231] Magyarország mezőgazdasága, 1935. 284–286.p.

II. IPARI FEJLŐDÉS NAGYKANIZSÁN 1850–1945

1. A kanizsai ipar a 19. század közepén

Kanizsa a 19. század közepén alapvetően mezőgazdaságból élő város volt, ám kétségtelen, hogy kereskedelmi jellegének erősödése mellett egyre inkább a térség legjelentősebb ipari kapacitását is magáénak tudhatta. A több mint 10000 lakosú mezővárosban 1848-ban mintegy 550–600 fő foglakozott iparral, ami a korabeli mezővárosokat illetően tekintélyes nagyságrend. Ágazati szempontból a textil- és ruházati ipar, valamint a bőripar számított meghatározónak: 1837-ben a kézművesek 62%-a már ebben a két ágazatban működött. A legnagyobb létszámú mesterség a csizmadia volt, míg a leggyorsabb növekedés a textiltermelésben következett be.[232] Ágazati szempontból a kanizsai ipar belesimult a magyar városok ipari rendszerébe. De az is érzékelhető, hogy a 19. század közepére elkezdtek szaporodni azok a szakmák, amelyek már egy újfajta fogyasztási struktúra kielégítésére voltak hivatottak.[233]

Különlegességét adta a mezőváros ipari struktúrájának, hogy igen jelentős volt a zsidó iparosok száma. A zsidó iparosok az 1770-es évektől földesúri telkeken telepedhettek le, s így a városiakkal szemben Batthyány herceg oltalma alá kerültek. Arányuk 1848 felé az összes iparos mintegy negyedét tette ki. Hasonlóan fontos eleme volt a mezőváros ipari rendszerének az egyre jelentősebbé váló uradalmi ipar, amely elsődlegesen az uradalom működésének ipari hátterét biztosította, de egy-két ágazatban a városiak is élvezhették előnyeit. Így például a reformkorban meginduló építkezések szempontjából fontossá váltak az uradalmi téglavetők, amelyek az alapanyagot biztosíthatták.

A reformkorban az első modern, gyáripari kezdeményezések is kialakultak a városban. 1843-ban *„Lackenbacher I. S. és Társa"* nagykanizsai kereskedő kért kiváltságot likőrgyártó üzemére. Nagykanizsa város üzleti könyvei, valamint az uradalmi tisztek tanúságtétele alapján bizonyította, hogy a szeszipari vállalkozással legalább 40000 váltóforintnyi forgalmat fognak lebonyolítani. A vállalkozók tizenkét ember állandó foglalkoztatását ígérték. A kanizsai szeszfőzés egy másik új üzeme Blau Mózes kereskedő vállalkozása révén jött létre. Blau 1835-ben hozta létre azt a rum- és likőrfőző üzemet (szeszfőzdéjét), amely aztán a leszármazottak tulajdonában egészen 1915-ig fennmaradt.[234] 1835-ben Mayer Gottlieb, a napóleoni háborús időszak legnagyobb kanizsai gabonakereskedője jelentkezett az uraságnál azzal a szándékkal, hogy a herceg által eladásra kínált telkekből mindjárt kettőt is venne. A nagykereskedő kérése az volt, hogy az egyiken házat építhessen, a másikon pedig *„olajüttő gyárt állíthasson fel"*.[235]A kor nagy divatja volt a dohányfogyasztás, nem véletlen, hogy a városban két ehhez kapcsolódó vállalkozás is létrejött, amelyből Spánier Ferdinánd kereskedőé volt igen hosszú életű: Spánier *„fűszerkereskedő és dohánygyártó"* üzletét 1841-ben jegyezték be a Soproni Váltótörvényszéknél.[236]

A felsorolt példákból is látszik, hogy az 1830–40-es években a modern ipari vállalkozások szele ugyan elérte Kanizsát, ám mélyreható gazdasági és társadalmi átalakulást egyelőre

[232] Az országban a legjelentősebb takács mesterség-koncentráció Bácskai Vera szerint 1828-ban Szegeden és Debrecenben volt, ahol 93–94 mester foglalkozott ezzel a szakmával. Lásd: Bácskai, 1988. 77.p.
[233] MNL ZML IV. 9/b. Nagykanizsa. Úrbéri összeírás, 1847/48.
[234] Akkor olvadt be a Dunántúli Gazdasági Szeszgyárosok Szeszfinomító Rt-be. Lásd később.
[235] MNL OL P 1322. Fasc. 19. No. 506–507.
[236] Lásd: Kaposi, 2009/c tanulmányát.

nem okozott. A város kézműiparában továbbra is a céhes keretek közötti, az egy-két segéddel működő kisüzemi modell maradt a meghatározó. Ezt világosan mutatja az is, hogy a 19. század első felében egyre több iparos kérte felvételét a kanizsai céhekbe.[237] A modernebb, társas vállalkozások csak a fent említett néhány gyárszerű kapacitás, valamint egy-két régi mesterség, például molnár, mészáros tevékenység terén jöttek létre. Az viszont egyértelmű, hogy a fent említett újszerű vállalkozások (a zsidó iparosokkal, az uradalmi keretek között működő iparűzőkkel kiegészülve) egyre erősebb versenyt támasztottak a hagyományos céhes iparosoknak. Ettől persze még Kanizsa iparszerkezete tipikusan mezővárosi maradt, ahol az agrárágazat termelése az iparosok jelentős részét ellátta alapanyaggal (bőripar, faipar, textilipar).[238]

2. A kanizsai ipar az neoabszolutizmus éveiben

Az 1848-49. évi szabadságharc elvesztése után a hazai gazdaság új feltételrendszerbe került. Az ország katonai megszállása erősen igénybe vette kapacitásait. 1850-ben bevezették azt a birodalmi vámrendszert, amelynek értelmében vámmentesen lehetett kereskedni a monarchia területén.[239] Ez különösen a magyar mezőgazdaságnak jött jól, hiszen termékeit egyre jelentősebb mértékben tudta a birodalom nyugati részeibe szállítani. Más volt a helyzet az iparral, hiszen az már korábban is nyilvánvaló volt, hogy a fejlettebb osztrák és cseh ipar termelése erős versenyhátrányt teremtett.[240] Kétségtelen azonban, hogy az 1850-es évektől megindulhatott a nyugati tőke beáramlása, s így egyre több osztrák vállalkozás jelent meg Magyarországon. Újdonság volt az is, hogy a céhek elveszítették korábbi privilégiumaikat, hiszen az 1848. évi törvény alapján országunkban szabaddá vált az ipari vállalkozás lehetősége.

Nagykanizsa esetében a jó közlekedési adottságok (öt út csomópontja, 1861-től vasúti elérhetőség) elősegítették az ipari fejlődést, ugyanis nem okozott problémát nagy tömegű iparcikk beszerzése. Nem véletlen, hogy maga a kanizsai iparosodás csak lassan haladt előre, és sokáig megőrizte kisüzemi jellegét. 1851-ben Kanizsán még csak egy-egy cigaretta- és szivargyártó üzem, egy likőrgyár és egy olajsajtoló működött, világosan mutatva azt, hogy a város iparosai elsődlegesen hagyományos inkább kézműves tevékenységet végeztek.[241] Adataink alapján úgy tűnik, hogy az 1840-es évekhez képest a szabadságharc és az osztrák megszállás, valamint az elvándorlás miatt csökkent az iparosok száma.[242] Jó néhány évnek kellett eltelnie, amíg a reformkori iparos létszámot újra elérték.

Az 1857. évi, a Soproni Kamara által összeállított iparos lajstrom alapján meg tudjuk ítélni a város iparának ágazati jellegét is.[243] Az ekkor mindössze 132 nagykanizsai nevet tartalmazó német nyelvű lista vizsgálatából kiderül, hogy az iparosok szakmánkénti arányait tekintve a reformkorhoz képest lényegi módosulás nem következett be. Legnagyobb létszámban a ruházati iparban tevékenykedők szerepelnek, közülük is kiemelkedtek a szabók és a csizmadiák (Schneider, Zischmenmacher), illetve a szűcsök (Kürschner). A ruházati ipar mellett jelentős számú iparost tömörített az építőipar, akiket főleg a bádogosok, az asztalosok és az ácsok relatíve magas aránya jellemzett. Érdekes ugyanakkor, hogy ezen

[237] A céhes modellre lásd: Lendvai, 2006. 226.p.
[238] Lásd: Kaposi, 2009/a: Ipari fejezet, 133-208.p.
[239] Kaposi, 2002. 169.p.
[240] Komlos, 1990. 116.p.
[241] Nieder-öesterreichische Gewerb-Verein 1851. június 12.
[242] Az 1848. évi 1708 fővel szemben az 1860-as évek közepén már csak 1516 héber vallású egyén élt Kanizsán. Utóbbi adathoz lásd: Fényes, 1866. 325-326.p.
[243] Lásd: Verzeichnis der Wahlberechtigten, 1857. adatait.

iparágban egyetlen egy téglást sem találtunk, ami arra utal, hogy a városi és az uradalmi téglavetők működtetése nem önálló iparosok által történt. Az élelmiszeriparban a pékek voltak legtöbben (9 fő).

Jóval nagyobb iparos számot mutat az 1862. évi Zala megyei összeírás adatsora, amely szerint az önálló iparosok száma 457 fő volt.[244] Korabeli és későbbi összeírások adatait felhasználva úgy számolhatunk, hogy ebben az időben a segédek száma a mesterekének 1,2-szerese, míg a tanoncok és a munkások száma fele, illetve negyede volt. Ezzel a kalkulációval azt mondhatjuk, hogy 1862-ben kb. 1100–1200 főállású ipari kereső élhetett Kanizsán. A főállásúakat tekintve ez annyit jelent, hogy a reformkori kb. 200–250 iparos száma lényegében megduplázódott. A számbeli szaporodásra az alapot az iparszabadság lehetősége, a javuló szállítási kapacitások és a lakosság szaporodása általi iparcikkek iránti kereslet növekedése egyértelműen kínálja a magyarázatot.

Ha az iparosok ágazati összetételét vizsgáljuk, akkor a korábbi modell fennmaradása mellett már némi változást is láthatunk. A legnagyobb foglalkozási ágazat egyértelműen a ruházati ipar volt, amelyben 1862-ben 190-en működtek (42%). A ruházati iparban – akárcsak korábban – a csizmadiák (64 fő), a szabók (49 fő), a szűcsök (28 fő) és a német vargák (23 fő) voltak legtöbben. A ruházati ipar dominanciája mellett emeljük ki (a népességnövekedésből is értelmezhető) építőipar előretörését. E csoportban 13 szakma 42 főállású adózóját találjuk, közöttük legtöbben az asztalosok, az üvegesek, a bádogosok és az ácsok voltak. Gyorsan nőtt a fém- és gépiparban dolgozók száma: 13 szakmában 41 főt írtak össze. E csoportban a lakatosok és az esztergályosok voltak legtöbben (8–8 fő). Hasonló létszámú volt az élelmiszeripar, ahol a pékek (sütők), a mészárosok és hentesek voltak legtöbben.[245]

A különböző források összevetése kapcsán kiemeljük, azt kell még hangsúlyoznunk, hogy az iparosok mesterségüket nem kizárólagosan folytatták, hiszen szinte mindegyikőjüknek volt jelentősebb kisebb-nagyobb telke, szőleje, amely a megélhetésben igen fontos szerepet kaphatott. Akár az 1854. évi összeírást, akár az 1871. évi földkönyvet vizsgáljuk, a mezőgazdaság és az ipar összekapcsolódása egyértelműen látszik.[246] A város tulajdonában lévő földek bérbeadásánál is gyakran találunk iparos neveket. Így például 1857-ben a híres szűcs-műhellyel rendelkező Horváth Ferenc is bérelt egy darab földet a várostól.[247] Egy másik példa a több szektorban való tevékenységre, amikor Gödörházi György, illetve Latki Ferenc szűcsmesterek a földesúrtól béreltek ki egy-egy kocsmát, ahol borméréssel foglalkoztak.[248] Hasonló jellegűnek tarthatjuk Albanich Flórián pékmester, városbíró bérletét, amikor is két társával együtt a város határában 37 helyen összesen 855 holdat béreltek az uradalomtól.[249]

A sok iparos közül is kiemelkedett – kortársi leírás szerint – néhány olyan, amely esetében a minőség és a szaktudás különösen fontos volt.[250] Ilyen volt például Wajdits Alajos magyar szabó, akinek a hazafias érzései is közismertek voltak. Műhelyében folyamatosan 15–20 legényt foglalkoztatott (ezzel a városban már nagyobb vállalkozók közé tartozott). Boltja a Fő utcában, a volt Tárnok-házban volt.[251] A korabeli reklámok szerint műhelyében *„bármiféle kelméből a legdíszesb és legjobb állásu öltönyök készülnek."*[252] Büszkén hirdette a mester,

[244] MNL ZML. IV. 259. b. 3407/1862.
[245] Uo.
[246] Lásd: MNL ZML Nagykanizsa város levéltára. Fasc. 4. 1854. évi összeírás, illetve MNL ZML Nagykanizsa város levéltára. Nagykanizsa birtokkönyve, 1871.
[247] MNL ZML Nagykanizsa város levéltár, Fasc. 4. Földbérletek 1857–58-ban.
[248] MNL OL P 1322. Fasc. 168. No. 31.
[249] TGyM. 16/2005. Gy.sz. Haszonbérleti szerződés.
[250] Felsorolásunk alapforrása Horváth, 1861. 57–60.p.
[251] Kaposi, 2009/a 331.p.
[252] Zala-Somogyi Közlöny, 1862. július 1. Wajdits Alajos élete szomorú véget ért: családi problémái miatt a Szélmalom (a később Ökör) vendéglőben öngyilkos lett. Ehhez lásd: Bátorfi, 1916. 227.p.

hogy a kelméi a legelső gyárakból valók, s ugyanakkor a megrendeléseit pontosan teljesíti. A szabómester nagy irodalombarát is volt, nyilván ehhez van köze annak is, hogy testvére a város legjelentősebb kiadóját működtette.[253] Szomszédjában volt a Matos-féle ruházati üzem, nem messze tőle a Fischer-féle női szabóság.

Leber Ignácz volt a cipészek között a legelső, akinél állítólag olyan mértékűek voltak a megrendelések, hogy már hosszú várakozásra kellett számítania a vásárlónak. Ha valaki nem bírta várólistát, akkor lehetősége volt Halvax-műhelybe menni, ahol a vásárló *„...talál ott készen annyit, hogy Dunát is rekeszthet vele"*.[254] Halvax József 1836-ban jött Németújvárról Kanizsára, s mint német varga dolgozott. Német ajkú, becsületes iparos volt, aki 1868-ban a polgármesteri székig jutott.[255]

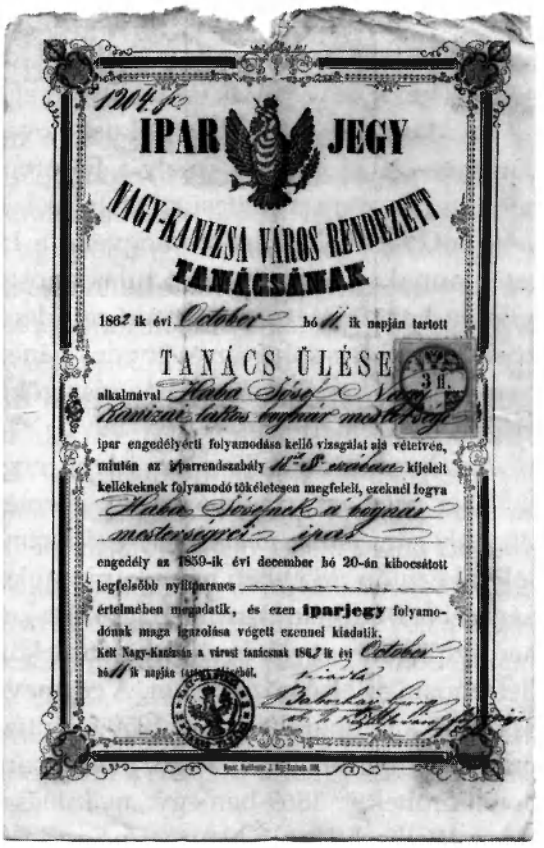
1204. sz.
IPAR JEGY
NAGY-KANIZSA VÁROS RENDEZETT TANÁCSÁNAK
1862 ik évi October hó 11 ik napján tartott
TANÁCS ÜLÉSE
3 kr.
alkalmával Haba József Nagy-Kanizsai lakós bognár mester részére
ipar engedélyérti folyamodása kellő vizsgálat alá vétetvén, miután az Iparrendszabály 11-ik szakasza kijelelt kellékeknek folyamodó tökéletesen megfelelt, ezeknél fogva Haba Józsefnek a bognár mesterségre iparát
engedély az 1859-ik évi december hó 20-án kibocsátott legfelsőbb nyilttparancs
értelmében megadatik, és ezen **iparjegy** folyamodónak maga igazolása végett ezennel kiadatik.
Kelt Nagy-Kanizsa a várost tanácsnak 1862 ik évi October hó 11 ik napján tartott üléséből.

19. kép: Haba József bognár mester részére 1862. október 11-én kiállított iparjegy

Kanizsán már a reformkorban is voltak híres órás mesterek, az 1860-as évek elején Szeiler Péter és Jack Frigyes volt a legismertebb. Jack Frigyes műhelye és kereskedése a Korona szállóval szemben helyezkedett el; a Szeiler-bolt pedig a Kereszt utcában, a Kohn-féle kávéház mellett működött.[256] Hátul a műhelyben az órák javítása folyt, míg az utcafronti része helyezkedett el a bolt, ahol a legszélesebb körű és szerkezetű, akár svájci órákat is árusították. De voltak kiemelkedő szűrszabók, mint például Horváth Ferenc, aki a párizsi műkiállításra is készített egy szép szűrt, de a feladott termék valamiért nem ért célt, s vissza sem jutott. A szűcs mesterek között a Gödörházi-, a Blau- és a Hlatki műhely vitte a prímet, a szíjgyártók közül a Bartos és a Wolf-műhely emelkedett ki. Utóbbi igen széles termékpalettával rendelkezett: mindenféle lószerszámot, nyerget, angol bőrládákat, fegyvertokokat, vadászkellékeket, fuvaros- és lovagló ostorokat, sétapálcákat stb. is előállított és értékesített.[257] A gombkötők közül Desgyek és Nemsics iparos neve volt a legismertebb.[258] Megjelentek már a különleges szakmák is az 1850–60-as években, mint például a fényképész-mesterség: Mikolasch Sándor nyitott Nagykanizsán a piarista iskola mellett műhelyt (Photografie-Salon), aki egyben garantálta a képek természethűségét. Mellette szoba- és bútorfestést, aranyozást és síremlékdíszítést is vállalt.[259] De volt ékszerész is Nagykanizsán: az 1810-ben Szigetváron született Berény József 1836-ban költözött a mezővárosba. Előtte vándorútján járt Prágában, a német városokban, sokáig volt Bécsben is, hogy a szakmát kitanulja. Kanizsán a hercegtől kapott lakást és műhelyt a Fő út 3. szám alatt házban, majd a vállalkozás a következő 100 éven keresztül

[253] Wajdits József könyvkereskedőről lásd: Kaposi, 2009/c.
[254] Horváth, 1861. 58.p.
[255] Barbarits, 1929. 83.p.; illetve lásd még: Károlyi, 2005.
[256] Zala-Somogyi Közlöny, 1862. július 1.
[257] Uo.
[258] Horváth, 1861. 59.p.
[259] Zala-Somogyi Közlöny, 1862. július 1.

ugyanott működött. Berény 1840-ben megnősült, s fiait is ékszerésznek szánta. Érdekes, hogy mindkét fia kitanulta a szakmát, de azért, hogy a családi veszekedéseket elkerülje, néhány háznyira a másik fiának is vett egy műhelyt, s így a két fiú önállóan dolgozhatott.[260]

Az időszak leghíresebb patikusa Lovács Károly volt. Apjától, Lovács Ferdinándtól 1837-ban vette át az üzletet, amely a Fő úton az Eötvös tér és a Fő tér között feküdt félúton, néhány háznyira a földesúri kastélytól. A patika az 1840-es években a Fekete Sas nevet vette fel.[261] Lovács később megvette a Haller Antal által 1805-ben alapított gyógyszertárat is annak gyakran italozó tulajdonostól. Lovácskot az önkényuralom éveiben is szilárd jellemű hazafinak tartották, aki minden nemes intézménynek nagy támogatója volt, s a közkórháznak is sok éven át gondos pénztárnokaként működött. 64 éves korában, 1875-ben hunyt el.[262] Személye az egyház részéről is megbecsülésnek örvendhetett: a ferences zárda kriptájában temették el.[263]

Az abszolutizmus korában jelent meg az első gőzüzemű ipari kapacitás is a városban. 1851-ben még azt írta a város egy jelentésben a vármegyei főnöknek, hogy *„városunk kebelében oly gőzgép tulajdonosok, kik gyártmányaikat gőzerővel készítenék, nem léteznek"*.[264] De nem sokkal ezután, 1859-ben négy kanizsai kereskedő, Aufricht Lipót, Láng Henrik, Bettlheim Sámuel (a Bettlheim Baruch nagykereskedő cég utóda) és Ollop Sámuel a Batthyány Fülöp hercegtől vett – a volt berki területen, közvetlenül a Kiskanizsára vezető út déli oldalán[265] – létrehozta az első gőzmalmot. A cég neve Kanizsai Gőzmalom Társaság lett. A telek mindössze 1,5 kat. hold volt, amit 1050 forintért kaptak meg.[266] A vállalkozók 1862-ben a pallini malmot is bérbe vették. A gőzmalomban az 1860-as évek elején napi 100–150 mérőnyi gabonát őröltek.[267] 1869-ben egy *„nyilvános közkereseti társulat"* tulajdonába került (Rosenberg János, Wellisch József, Neumann Sándor, Preisach József és Bettlheim József).[268]

A Déli Vasút 1858 óta jelen volt a városban, a földvásárlásokat követte a vasút kiépítése.[269] A vasúttársaság két fontos üzemet is létrehozott. Egyrészt a vasúti építkezésekhez téglagyárra volt szükség, amit a Társaság vasúttal szemben lévő területen hozott létre. Miután a vasútállomást és a kiszolgáló műtárgyakat felépítették, s már nem volt szükség a gyárra, azt 1863-ban bérbe adták Stern J. Mór kereskedőnek.[270] Másrészt 1860-ban felépült a vasúti járműjavító üzem, amely egészen napjainkig nagyon fontos foglalkoztatója volt a városi lakosságnak. Kezdetben csak pár tucat, később, a századforduló után már csaknem 100 alkalmazottal működöt a javító üzem.[271]

Ha a fenti új üzemekhez hozzávesszük még a már korábban létrejött szeszipari és egyéb vállalkozásokat, akkor azt mondhatjuk, hogy az 1850-es években már Nagykanizsán is megjelent a modern ipar néhány üzeme, de ettől még a mezőváros ipara alapvetően kisipari jellegű maradt. Az általános gazdasági és politikai közhangulat az 1860-as évekre egyre javult, s így a beruházási környezet kedvezőbbé vált. A vállalkozási szabadság létrejötte, s a kereslet növekedése kétségtelenül hozzá járult a városi ipar fejlődéséhez.

---

260 Egy kanizsai cég ma lett 100 esztendős. Zalai Közlöny, 1936. június 24.
261 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 109.p.
262 Lásd a róla írt nekrológot: Zalai Közlöny, 1875. április 1.
263 Halis, 1899. 43.p. Oda temették, ahol például báró Sennyey Josefa vagy Hoer Magdolna (Inkey Boldizsár negyedik felesége) is nyugszik.
264 Barbarits, 1929. 302.p.
265 A gőzmalom telke világosan látszik az 1864. évi kataszteri térképen. MNL OL. S 78. No. 317. Nagykanizsa.
266 MNL OL P 1322. Fasc. 116. No. 328–336. A telek ára 1050 forint.
267 Horváth, 1861. 52.p.
268 Tarnóczky, 2010. 867.p.
269 Lásd részletesen a tanulmány közlekedéstörténeti fejezetét.
270 Tarnóczky, 2010. 867.p.
271 Srágli, 1991. 216.p.

3. A dualizmus korában végbement ipari fejlődés

Az 1867. évi kiegyezés megkötésével a magyar ipar fejlődése is új működési feltételek közé került. E változások közül talán a legfontosabb, hogy a Földművelésügyi-, Ipari- és Kereskedelemi Minisztérium létrejöttével megteremtődött az önálló hazai gazdaság, s azon belül az iparpolitika lehetősége; ezzel egy agrárországban, a mezőgazdaság gyors fejlődése mellett lehetőség nyílt az ipar fejlesztésére. A birodalmi vámmentesség, a működő tőke korlátlan beáramlása természetesen sokáig megakadályozta, hogy a hazai ipar nemzetközileg is versenyképesé váljon. Kétségtelen azonban, hogy néhány ágazatban, így például a gépgyártásban, az élelmiszeriparban stb. nagyon jelentős ipari kapacitások épültek ki ebben az időszakban.[272] A kiegyezés utáni időszak, főleg annak első néhány éve a Gründerzeit korszaka volt országunkban, olyan időszak, amikor nagyon sok ipari és egyéb beruházás jött létre. Területileg ezek a beruházások főleg a főváros vagy annak közvetlen környékén, illetve a nyersanyagforrások (szénbányák, vasérctermelő vidékek stb.) vidékein alakultak ki. Ez az időszak a gyáripar létrejöttének korszaka.[273] Nyilvánvaló azonban, hogy a hagyományos, főleg mezőgazdasági termelésre, avagy azok kereskedelmére összpontosító magyarországi mezővárosokban lényegesen később alakulhattak csak ki a modern gazdaság új szervezetei és az új ágazatok.

Nézzük meg a továbbiakban, hogy a Nagykanizsára iparára oly jellemző kisipari és a gyáripari szervezeti rendszer milyen változásokon ment keresztül a kiegyezéstől az első világháborúig terjedő időszakban!

3.1. A kisipari rendszer szélesedése és fejlődése

A kisipari működés legfontosabb változása a jogszabályi környezet módosulásában fogható meg. Az 1872. évi 9. tc. eltörölte az ipar céhes üzemi és szervezeti rendszerét. A változás már régen érlelődött, s a végrehajtás sem máról-holnapra történt. A céhek már semmiképpen sem feleltek meg a gazdálkodás liberális eszmeiségének, a keresletnek és a társadalom elvárásainak, mindazonáltal hosszú időn keresztül fennmaradtak. A törvényből következett, hogy az egyes helyi hatóságoknak is végre kellett hajtania a korábbi céhes vagyon likvidációját, s a volt céheket át kellett szervezni ipartársulatokká. Ennek megfelelően 1876 nyarán Hencz Antal (építőmester) elnök, Kápli Antal alelnök és Lengyel Lajos titkár vezetésével megalakult a nagykanizsai Iparos Egyesület, amely 1877. április 15-én a fenti személyek vezetésével Ipartársulattá alakult át.[274] A lépésnek az igazi jelentősége abban állt, hogy az Ipartársulat már önszerveződő testület volt, amely döntéseit választott ügyintézőin keresztül hozhatta meg.[275] Mivel azonban országos szinten a céhek feloszlatását követően meglehetősen sokféle ipari szervezet jött létre, ezért elkezdődött egy állami irányítással létrehozandó modell kialakítása: az 1884. évi 7. tc. 122 §-a alapján kellett a helyi ipartársulatokat megszervezni. A jogszabályoknak megfelelvén a nagykanizsai ipartársulat átalakulása is megindult, aminek eredményeképpen 1886. január 16-án létrejött az új Ipartestület.[276] Elnöke Hencz Antal, alelnöke Dencs Kálmán és Topolits József lett. Az elnöki széket egy évvel később Miltényi Sándor vette át. Róla tudható, hogy több kiállításon kitüntetett cipész volt, korábban üzletét Miltenberger Sándor név alatt működtette, de 1886-

[272] Lásd: Katus, 1989. tanulmányát.
[273] Kaposi, 2002. 240.p.
[274] Barbarits, 1929. 302.p.
[275] Benedek, 1936. 5.p.
[276] Uo. 7.p.

ban Miltényi Sándorra változtatta. 1880-ban jegyeztette be cégét, s az eredeti formájában 1908-ig működött, amikor is a cég neve neve Miltényi Sándor és fiai névre változott.[277] Úri, női és gyerekcipőket egyaránt készített, boltja a városháza épületében volt.[278] Halála után fiai, akik szintén cipészmesterek voltak, működtették tovább az üzletet. Miltényi esetében egy tipikus kisiparost láthatunk, ahol apáról fiúra száll a mesterség és az üzlet. Az Ipartestületbe minden olyan helyi iparosnak be kellett lépnie, akinek tevékenysége képesítéshez volt kötve. Ezek száma 1886-ban 326 volt.[279] A korábbi ipartestületi vagyont beolvasztották az új Ipartestületbe.[280]

A város népességének gyors növekedése, valamint a jó közlekedési lehetőségek révén a külső piacok szélesedése nagy lehetőségeket rejtett a kanizsai iparosok számára. A kereslet emelkedése alaposan növelte az ipari vállalkozók számát. Az első olyan forrás a dualizmus időszakából, amely a mezőváros iparosainak átfogó vizsgálati lehetőségét biztosítja, az 1876. évi iparkamarai felmérés.

Az ipari vállalkozások Nagy- és Kiskanizsán 1876-ban[281]

Ágazat	Vállalkozók	Segéd	Tanonc	Munkás	Kereseti adó	Vállalkozás /adó
fémipar	39	72	24	0	559	14
ruhaipar, textilipar	60	52	37	9	679	11
építőipar	24	131	52	26	608	25
faipar	38	55	23	0	350	9
élelmiszeripar	46	50	36	14	1363	30
bőripar	111	139	66	0	554	5
papíripar	4	17	5	4	140	35
agyag- és vegyipar	17	13	4	0	130	8
egyéb iparok	10	9	4	4	180	18
Összesen	*349*	*538*	*251*	*57*	*4563*	*13*

A felmérés adatai szerint a két Kanizsán összesen 349 ipari vállalkozás működött. A vállalkozásokban 846 főt foglalkoztattak, amelyekhez hozzá kell tenni a vállalkozók számát, s így összesen az 1870-es évek közepére 1191 fős ipari foglalkozást mérhetünk. A segédek és a munkások esetében a szám egyben keresőt is jelent, a tanoncok esetében ezt nem tudhatjuk biztosan. (A vállalkozók száma láthatóan jóval kevesebb, mint az 1862. évi 457 fő, aminek oka, hogy ebben most a kereskedők (mint iparral foglalkozók) nincsenek benne.[282]

Ágazati szempontból a bőripar és a ruházati ipar dominanciáját érzékelhetjük, ebben tehát semmilyen változást nem lehet látni a korábbiakhoz képest: a cipész és csizmadia szakmában 101 önálló vállalkozás működött, vagyis az összes vállalkozásnak mintegy 30 százaléka. Azt egészen biztosra vehetjük, hogy ilyen mérvű cipőiparra a 16000 fős város-

[277] MNL ZML Cégbíróság. N.E I. 201. 101.p.
[278] Zalai Közlöny, 1886. január 2.
[279] Barbarits, 1929. 303.p.
[280] Benedek, 1936. 6.p.
[281] Soproni Kamara, 1876. 538–543.p.
[282] A kereskedőkre vonatkozó információkat a szolgáltató szektor fejezetében közöljük.

nak nem volt szüksége, vagyis a vállalkozások mögött felvásárló kereskedőket kell feltételeznünk. A ruházati ipar másik nagy szegmense volt szabók és a takácsok működése, itt azonban számbelileg sem látunk a korábbiakhoz képest érdemi előrelépést. Mindebből úgy látszik, hogy a szabó és a szövő ipar leragadt a lokális értékesítésnél. A bőripar és a ruházati ipar alacsony segéderővel működött. A két ágazatban összesen 171 vállalkozás működött, ezek hivatalosan összesen 191 segédet, 103 tanoncot és 9 munkást foglalkoztattak. Mindent egybevetve azt mondhatjuk, hogy Kanizsán a legtöbb vállalkozást jelentő két ágazatban vállalkozásonként alapvetően 2–3 fős kisüzemek működtek, vagyis minden bizonnyal családi kisvállalkozásokról van szó. Ebben ugyanakkor semmi meglepő nincs, korábbi pécsi kutatásaink esetében a századfordulóra vonatkozóan ugyanilyen eredményt hoztak.[283]

Teljesen másképpen szerveződött az építőipar. Ne felejtsük el, hogy a gyors népességnövekedés, illetve a polgárosodás magával hozta szinte az egész város területi bővítését és a korábbi épületek átépítését. Vagyis a helyi építőipar számára óriási kereslet volt a közintézmények bővülése, illetve a magánépítkezések felgyorsulása. Ez volt az az időszak, amikor új utcákat nyitottak, amikor a korábban kimért utcákat beépítették, s amikor komfortos épületeket alakítottak ki az éppen érvényes építési szabályzatok szerint.[284] 1876-ban az építőiparban 24 vállalkozás működött, amelyekben 131 segédet, 52 tanoncot és 26 munkást, vagyis összesen 209 dolgozót foglalkoztattak. Az egy építőipari vállalkozásra jutó dolgozók száma 8–9 fő volt. Kiemelkedett ezek közül az a két építész-vállalkozás volt, ahol cégenként 41 főt alkalmaztak. Nagyobb volt a három kőműves és az egy ács-vállalkozás is, utóbbiban például 25 főt alkalmaztak.[285] Természetesen mindebbe az is belejátszott, hogy az építőipari munka – lényegéből következően – kollektív jellegű, olyan ágazat, ahol az eredményhez lényegesen nagyobb alkalmazotti rétegre van szükség, s ez is magyarázza az ágazat statisztikai jellemzőit.

Az élelmiszeripar mindig is jelentős volt a városban, 1876-ban 46 vállalkozás működött ebben az ágazatban. Közülük a legtöbb a mészáros (14) és a pék (11) szakmában tevékenykedett. A többi vállalkozás inkább csak színezte a kínálatot: alig volt már bábsütő, pálinkafőző, de megjelent már a szódavíz-gyáros, volt cukrász is stb. Feljegyezték a korábban említett gőzmalmot is, amely üzem ekkor már egy ember tulajdonában volt; az üzemben ekkor 8 főt foglalkoztattak. A faiparban területén a 38 vállalkozás közül az asztalosok voltak legtöbben, 21 vállalkozás elégítette ki a helyi igényeket. A fémiparban 39 vállalkozást találunk, itt a lakatosok és a kovácsok voltak legtöbben. Itt is a mesterségbeli működés magyarázza, hogy az átlagosnál jóval nagyobb az egy vállalkozásra eső alkalmazottak száma. Ugyanakkor az ágazaton belül voltak olyan szakmák is, amelyek éppen csak éltek: egy-egy vésnök, szerszámkovács, szegkovács, puskaműves stb. található a fémiparban dolgozók között.

Forrásunk lehetőséget ad a jövedelmezőség megítélésére is, hiszen közli a vállalkozások által fizetett kereseti adót. Az egy vállalkozásra jutó átlagos kereseti adó 13 forint volt. Látható, hogy a legtöbb adót vállalkozásonként a papíriparban működő cégek fizették, forgalmuk nyilván a polgárosodás okozta szükséglettel magyarázható. A papíripar után az élelmiszeripar következik, ahol a vállalkozások 10%-a fizette az összes adó mintegy 30%-át. Az élelmiszeripari adó nagyságát főleg a gőzmalom, a pékek és a mészárosok tevékenysége határozta meg. Az egy vállalkozásra eső kereseti adót illetően az egész városban a gőzmalom előzött meg mindenkit: a vállalkozás 232 forintos adója volt a legmagasabb kanizsai adótétel, ami mintegy tizennyolcszorosa volt az átlagos adónak. Igen sok adót fizettek az építőipari cégek is, ahol a vállalkozások 7%-a fizette az összes adó 13%-át. Az adófizetés

[283] Kaposi, 2006. 98–99.p.
[284] TGyM. Tört. Dok. Tár. 72. 403. 1. *„A nagy-kanizsai városépítészet rendszabálya 1867".*
[285] Soproni Kamara, 1876. 538–543.p.

másik végén találhatók azok a kisüzemek, amelyek messze átlag alatti eredményt értek el. Akárcsak a reformkorra végzett kutatásaink alkalmával,[286] most is azt láthatjuk, hogy a legnépesebb szakmák esetében a kisüzemi működésből következően alacsony jövedelmezőséget értek el.[287]

Az 1880-as évektől a város népessége folyamatosan és gyorsan emelkedett, amit jól mutat, hogy az 1880. évi 18 000 fővel szemben 1910-ben már csaknem 27 000-en éltek a városban. A legfontosabb megállapításunk az, hogy a foglalkoztatásban a keresőket szemlélve az iparból élők váltak a legjelentősebb csoporttá. 1910-ben az összes kereső 32,6%-a az iparból élt, szemben a mezőgazdaság 17,3%-ával, vagy egyéb ágazatokkal.

Kanizsa foglalkozási szerkezete 1910-ben (ágazatonként)[288]

Foglalkozási csoport	Keresők létszáma	Százalékos arány
Mezőgazdaság	2 059	17,3
Ipar	3 874	32,6
Kereskedelem és hitel	1 021	8,6
Közlekedés	943	7,9
Közszolgálat és szabad foglalkozásúak	635	5,3
Véderő	744	6,3
Napszámos és házi cseléd	1 480	12,4
Egyéb, ismeretlen foglalkozású	1 144	9,6
Az összes foglalkoztatott	*11 900*	*100,0*

A látványos eltolódás mögött a kis- és a nagyipar fejlődése áll. Az Ipartestület adatai szerint 1889-ben 370 önálló iparos mellett 693 segéd és 308 tanonc dolgozott a városban, vagyis összesen 1371 fős kisipari foglalkoztatásról beszélhetünk.[289] A különösen gyors létszámbővülést mutatja, hogy 1904-ben már 534 mester, 1098 segéd és 495 tanonc, vagyis összesen 2127 fő volt tagja az Ipartestületnek.[290] Ezt követően némileg csökkent az iparosok száma: az 1. világháború kitörése előtt 583 önálló iparos, 859 segéd és 598 tanonc, vagyis összesen 2024 fő volt a kanizsai iparosság létszáma,[291] főleg a segédek számában figyelhető meg némi visszaesés.

Lényeges, hogy 1884-től már volt iparos-tanonciskola a városban. Ennek története 1846-ban kezdődött, amikor a helytartótanács rendeletére elkezdték megszervezni a vasárnapi tanodát: Kanizsán 1852-ben nyitották meg ezt az iskolát. Ez volt az ún. inasiskola. Különböző átszervezések után 1886-ban megnyílt az iparostanonc-iskola, majd később, 1890-ben megnyílt a kereskedőtanonc-iskola is.[292] 1906-ban az iparos iskola a Zrínyi utca 38. szám alatt, a kereskedő tanonciskola a 44. szám alatt működött. Az iparos iskolának a 20. század elején Poredus Antal volt a vezetője, s 12 tanár oktatta a fiatalokat.[293]

286 Kaposi, 2009/a 204.p.
287 Mindebben persze benne van az adóelhallgatás lehetősége is: egy ellenőrzött nagyobb cég esetében mások a lehetőségek, mint egy önbevalló kisvállalkozásnál.
288 Népszámlálás, 1910. 1. kötet, 190.p.
289 Barbarits, 1929. 303.p.
290 Uo.
291 Uo. 305.p.
292 Az iskolákra vonatkozóan lásd a monográfia oktatási fejezettét.
293 Címtár, 1907. 55.p.

Az első világháború előtti időkben a Nagykanizsán található 1103 ipari vállalkozásból 668 önálló, segédek foglalkoztatása nélküli kisüzem volt, további 194 vállalkozás pedig egy alkalmazottal működött.[294] Mindez azt jelenti, hogy a századfordulón a kanizsai ipari vállalkozásoknak 81%-a kisüzemi jellegű volt. A városban lévő ipar ágazati rendszere folyamatosan bővült. A térség ipari nyersanyagadottságai meglehetősen szerények; ugyanakkor a mezővárosi múlt hagyományai erősek voltak. 1900-ban a széles értelemben vett ruházati ipar a város iparosainak mintegy felét tömörítette. Közülük is kiemelkedik a 444 cipész- és csizmadia, valamint a 257 szabó. Gyors tempóban emelkedett az élelmiszeripar foglalkoztatottsága; mindig jelentős volt az építőipar, valamint egyre növekedett az ekkor szintén iparnak tekintett vendéglátás ágazata is. A növekedő polgári keresletet, a polgárias életmód terjedését sejteti a 114 asztalos jelenléte.

Az 1907-ben megjelent városi címtár adatai alapján lehetőségünk van arra, hogy a szűkebben vett iparosok (vagyis a fuvarozási, a vendéglátási és egyéb, már a kereskedelem felé hajló ágazatokat kizárva) szakmai megoszlását megvizsgáljuk.[295] Forrásunk 531 iparost sorol fel. (Minden bizonnyal sok esetben olyan cégekről van szó, amelyek mögött segéderő is áll, ám ez csak néha derül ki a nevekből.) A legjelentősebb ágazat a ruházati ipar maradt 211 (40%) vállalkozással, amit a 69-69 (13-13%) vállalkozással rendelkező építőipar és az élelmiszeripar követ. Erős volt még a fémipar a maga 50 (9%) vállalkozásával, valamint a bútoripar 44 (8%) céggel. A többi iparági csoport meglehetősen alacsony létszámmal bírt: a faipar 13, az agyag- és kőipar 9, a bőripar és a vegyipar 7-7 céggel rendelkezett. Viszonylag nagy volt a száma azon foglalkozásoknak, amelyeket – jobb híján – a szolgáltatóipar elnevezés mögé soroltunk be (borbély, fogtechnikus, műfogkészítő, fényképész stb.), ez a csoport 30 vállalkozást jelentett a városban.

Ha mindezt összehasonlítjuk a korábbi, 1876. évi adatokkal, akkor azt láthatjuk, hogy 30 év alatt érdemi változások indultak meg a kisipar foglalkozási szerkezetében. Egyrészt a ruházati ipar korábbi csaknem 60%-os aránya 40%-ra csökkent, amiben nagy szerepe lehet az időközben kiépülő hazai gyáripar teljesítményének is. Bár Nagykanizsán textilgyár nem működött, de a textiltermékek beszerzése nem volt nehéz. Ugyanakkor a cipészek esetében a helyi, 1904-ben alapított Neu és Társa vállalkozás, amely pár év után már 80 főt alkalmazott, erős konkurenciát hozott a kisiparosoknak.[296] A csoporton belül ugyanakkor az is látható, hogy a cipész és csizmadia, valamint a szabó szakma még tartotta hadállásait, a visszaesés inkább az olyan – lassan kihalóban lévő – szakmák esetében látható, mint például a szűcs, a szűrszabó, a kesztyűs, a szövő stb. A másik nagy változás a polgárosodás következménye: a bútoripar a századfordulón a legtöbb magyarországi városban egyre fontosabb ágazattá vált. Nagykanizsán is 44 vállalkozás működött ebben az ágazatban, köztük a legtöbb asztalos volt, de egyre több kárpitos, székes stb. cég is alakult. Nyilvánvaló, hogy az átépülő és egyre komfortosabb városban jelentős kereslet alakulhatott ki az ágazat termékei iránt. Harmadrészt említsük meg az előbb már érintett építőipart, amely a századforduló idejére a második legnépesebb iparággá vált: egyre több építő cég alakult a városban.[297]

Akárcsak a korábbi időkre vonatkozóan, a századforduló környékén is azt láthatjuk, hogy a nagykanizsai kisiparnak voltak minőségi elemei. Abban az időben a legnagyobb ipari elismerés a különböző kiállításokon elért helyezésekben nyilvánult meg. Erre a helyszűke miatt röviden (szakirodalmi adatok alapján) két esetet említünk meg. Az első a kül-

[294] Thirring 1912. 128–129.p.

[295] A címtár adatai teljesen biztos forrásnak számítanak, hiszen helyismeret birtokában írták, s minden iparosnál ott szerepel a vállalkozás pontos címe is.

[296] Lásd: Zalai Közlöny, 1905. szeptember 16.

[297] Címtár, 1907. adatai alapján.

20. kép: Felvonulás a Fő úton az Ipartestület zászlószentelési ünnepségén 1901. augusztus 15-én

földi sikerre utal: 1890 telén Herczeg Sándor korábban elért zágrábi és prágai sikerek után Jamaicában és Brüsszelben állított ki ecetet és élesztőt. Másik példánk a hazai érvényesülés esete: az 1905. augusztus 12-i pécsi II. Országos Cipész Szakkiállításon Keller Mátyás cipészmester képviselte a kanizsai ipart, s 10 pár remekbe készült cipőjét értékelve aranyéremmel térhetett haza.[298] Keller üzleti sikere valószínűleg abból is fakadt, hogy a cipőkészítés teljes vertikumával foglalkozott: állandó reklámjai szerint mérték után gyerek- és felnőtt cipőket is készített, mellette javított, átalakított stb.[299] Több évtizeden keresztül a város legforgalmasabb helyén, a Vasember-házban volt műhelye és boltja, ugyanakkor a Kinizsi utca 31. szám alatt háza:[300] Az utóbbi esetből látható, hogy a legnagyobb ipari ágazat nemcsak mennyiségi termelést végzett: a kisiparnak a minőség felé való elmozdulása hosszú távú lehetőségeket biztosított a megélhetésre és fejlődésre még akár gyáriparral szemben is.

De legalább ennyire fontos volt az új technológiák, termékek és eljárások alkalmazása is az ipar fejlődésében. A tetőfedésben egy fővárosi cég terméke[301] hódított: az eternit-pala forgalmazását a Magyar utca 4. szám alatti telephellyel rendelkező Horváth György pala- és cserépfedő mester végezte, aki nemcsak új, hanem régi házak átépítésénél is alkalmazta az új eljárást.[302] Ne felejtsük el: 1880–1900 között Nagykanizsán a lakóházak száma 1929-ről 2932-ra emelkedett.[303] Ugyanígy újdonság volt a műasztalosok tevékenysége, közülük Tantsits József volt talán a legismertebb, akinek az Eötvös téren volt műhelye.[304] Szintén új volt az orthopéd cipészek tevékenysége: Furmen Imre a Király utca 38. szám alatt nyitotta meg műhelyét, ahol – felhasználva külföldön szerzett tapasztalatait – mindenféle fájós lábra tudott cipőmegoldást.[305] Janda Károly kertészeti vállalkozása is sikeres lehetett, hiszen az egyre szebb polgári házak, villák kertjeinek kiépítése mellett a legkülönfélébb kerti dísznövényeket (szoba- és virágnövények, cserjék, fenyők, magas törzsű- és bokorrózsák stb.) is árusította.[306] Látható, hogy igen sok új mesterség terjedt a századfordulón Nagykanizsán.

298 Mindkét példára lásd: Benedek, 1936. 6–7.p.
299 Lásd például: Címtár, 1907. 58.p.
300 Uo. 71.p.; illetve 133.p.
301 Az Eternit Műveknek Budapesten, az Andrássy út 33. szám alatt volt a központja.
302 Címtár, 1907. 3.p.
303 Thirring, 1912. 17.p.
304 Címtár, 1907. 49.p.
305 Uo. 64.p.
306 Uo. 84.p.

3.2. A kanizsai gyáripar létrejötte a 19. század utolsó harmadában

Magyarországon viszonylag lassan indult meg a gyáripar kialakulása. A reformkori kezdeményezések után az áttörés az 1867–1873 közötti időszak alapítási időszakára esett. Sok minden hátráltatta a gyáriparosodás megindulását. Az osztrák ipar versenye sokáig gátolta a gyors áttörést. A hazai cégek piaci kínálata közepes színvonala miatt nem volt a vásárlók számára túl kívánatos. Ugyanakkor a technikai elmaradottság, a gépek hiánya, s nem utolsósorban a tőkeellátottság sem kedvezett a gyáriparnak. Ezért is volt fontos, hogy a kezdeti lábadozás után az 1880-as évek elejére létrejött az állami iparfejlesztés politikája, amelynek keretében a magyar állam felvállalta az iparfejlődés mesterséges eszközökkel való serkentését, az ágazati korrekció befolyásolását.[307]

Nagykanizsán a gyáripari „take-off" csak a századforduló körüli évtizedekben figyelhető meg. A változások három úton mentek végbe. Egyrészt számos korábban alakult családi üzemet fejlesztettek tovább, megnövelve a termelési kapacitást és javítva a minőséget, úgy azonban, hogy a családi tulajdonosi jelleg megmaradt. Másrészt két évtized alatt számos ágazatban teljesen új beruházások jöttek létre. Harmadrészt pedig a jelentős tőkeszükséglet miatt egyre több részvénytársaság alakult meg, amelyek révén már jelentős beruházások valósulhattak meg. A végeredmény egyértelmű: a 20. század elején a nagykanizsai gyárakban dolgozott már az összes ipari keresőnek mintegy 40%-a.[308] Említsük még meg, hogy a gyáripar előretörését az is mutatja, hogy az első világháború kitörése előtt pár évvel, 1911. március 12-én a nagykanizsai városháza tanácstermében a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének (GyOSz) megalakult a Zala megyei fiókja. Az alakuló ülésen Kanizsáról 14 vállalat jelentkezett be. A fiók első elnöke báró Gutmann Vilmos, alelnöke a téglagyáros Stern Sándor, míg titkára Fleischner Miksa sörgyári gyárigazgató lett.[309]

Sajnos arra nincs lehetőségünk, hogy minden kanizsai gyárat bemutassunk, ezért a továbbiakban az előbb említett típusok legjellegzetesebb példáit próbáljuk meg jellemezni.

3.2.1. A családi vállalkozások fejlesztése

A városban az egyik legtöbb dolgozót foglalkoztató gyár a Stern Mór tulajdonában lévő, 1863-ban alapított tégla- és cserépipari üzem volt. Egy, az egész tőkés korszakon áthúzódó, három generációs családi vállalkozásról van szó. A vállalkozás eleinte termény- és fakereskedelemmel foglalkozott. Emlékezhetünk rá a korábbiakból: a téglagyárat a Déli Vasúttól bérelte ki Stern J. Mór, amit aztán a későbbiekben 1883-ban meg is vett. A telep a Csengery utca végén, a vasútállomással szemben helyezkedett el. A vállalkozás irányításába az alapító bevonta fiát is: 1880-ban a cég neve Stern Mór és Fia lett.[310] Ezt a gyártelepet fejlesztették gyárrá a következő évtizedekben, kihasználva az emelkedő építőanyag-keresletet. A Stern-gyár nemcsak a városban, hanem annak széles környékén is értékesített, sőt termékeivel eljutott a Balaton vidékéig, illetve Horvátországba is.[311] Különösen az alapító fia, Stern Sándor alatt futott fel a termelés. Stern Sándor nemcsak jó üzletember volt, hanem széles körű közgazdasági ismeretekkel is rendelkezett, valamint jelentős közéleti tevékenységet is végzett. Közismert volt emberbaráti szeretete, jótékonykodás.[312] A cég termékei

[307] Kaposi, 2007/a 78.p.
[308] Thirring, 1912. 128–129.p. Nagykanizsán 12 olyan üzem volt, amelyben a munkaerő 20 főnél nagyobb volt, vagyis a cég statisztikailag gyárnak minősült.
[309] Weiser, 1929. 311.p.
[310] MNL ZML Cégbíróság. N.T. I. 61. 85.p.
[311] Weiser, 1929. 310.p.
[312] Benedek, 1938. 88.p.

híresek voltak, foglalkoztatása folyamatosan bővült, a 20. század elején már elérte a 150 főt, az első világháború előtt pedig megközelítette a 200-at. Munkásainak több ma is meglévő lakást épített. A folyamatos bővülés eredményeképpen 1910-ben megvette a városban lévő másik, ún. Haba-féle téglagyárat is, amely 1893-ban jött létre, s a Honvéd és a Petőfi utca sarkán állt. Stern Sándor halála után fia, Gyula vette át a vállalkozást. A Stern a város elismert famíliája volt, lakásuk, üzleti központjuk a Rozgonyi utca elején, annak Fő térre néző oldalán állt, ezt az épületet 1883-ban építette a cégalapító.[313]

Hasonló változások mentek végbe a Blau Mór-féle szeszfőző gyárban. Az 1835-ös alapítású, a Fő tér északi oldalán, a Magyar utca torkolatánál lévő telken található likőrgyár tulajdonosa 1884-től Magyarországon elsőként francia módszerrel végzett konyak lepárlást. Blau Mózes halála után fia, Pál vette át a gyár vezetését, a lényeges fejlesztések már az ő fiai, Lajos és Béla nevéhez fűződnek. Konyakjukkal több magyar városban (Sopron, Temesvár, Pécs) nyertek aranyérmet; a millenniumi kiállításon díszoklevelet kaptak, külföldön pedig Bordeaux-ban, Brüsszelben, Londonban és Chicagoban tüntették ki a céget aranyéremmel.[314] 1897-ben elnyerték a cs. és kir. udvari szállítói címet. Konyak, rum, likőr, pálinka mellett sósborszeszt is gyártottak. A gőzerővel működő pálinkafőzdében évenként 4000 hl bort és 3000–4000 hl törkölyt, valamint 1000 hl seprűt égettek. A munkások száma 25–30 között mozgott. 1896-ban berendezték az első hazai fémkupak gyárat, ahol napi 50 000 palackra való kupakot gyártottak, ahol néhány gépész mellett mintegy 20 munkást is alkalmaztak.[315] Bécsben és Budapesten főképviselőségeket, számos nagyvárosban ügynökségeket tartottak fenn. Két ügynökük járta a Monarchia városait, termékeiket Szerbiában, Bulgáriában, Indiában és Amerikában is ismerték.[316]

Blau Pál a hagyomány szerint arról volt nevezetes, hogy ő építette az első fürdőszobát a városban. Az 1860-as évek elején a ház mögött, a telek végén külön kis fürdőházat építtetett 3-4 fürdőkáddal s egy zuhannyal, ahol a család barátai is szívesen látott vendégek voltak.[317] Blau Pálnak volt a Szentgyörgyvári-hegyen egy 1865-ben épített emeletes présháza is,[318] jelentős szőlővel, s tegyük hozzá, hogy ipari vállalkozásai és ingatlanügyletei mellett mintegy 65 hold birtokkal is rendelkezett.[319]

21. kép: A Blau M. Fiai cognac- és kupak- gyár az Erzsébet téren, a Magyar utcai torkolatánál 1898 körül

Természetesen a rohamosan polgárosodó Nagykanizsán a gyár nem volt jó helyen, hiszen a Fő tér (bár más gyárak is voltak mellette) egyre inkább más jelleget öltött. Ezt jól mutatja az az

313 Tarnóczky, 2010. 712.p.
314 Címtár, 1907. 328.p.
315 Lásd: Zalai Közlöny, 1898. január 15.; illetve: Zalavármegyei Évkönyv, 1896. 311.p.
316 Zalai Közlöny, 1888. június 16. és 1888. szeptember 23.
317 Kunics, 2009. 273.p.
318 Tarnóczky, 2010. 339.p.
319 MNL ZML Nagykanizsa város levéltára. Nagykanizsa birtokkönyve. 1871.

eset, amikor 1890-ben a Blau cég pálinkafőzőjében egy újabb, 2,5 lóerejű gőzgép felállítására kért engedélyt, a szomszéd háztulajdonos panasszal élt. Kérvényében a *„szakadatlan bűzre"* panaszkodott, s úgy vélte, hogy az egy rendezett városban nem történhet meg, hogy a Fő tér közvetlen szomszédságában pálinkafőző műhely felállítása engedélyeztessék. Az egy évig elhúzódó eljárás során több tárgyalást, helyszíni szemlét tartottak, szakszerű vizsgálatra kirendelték a városi orvost és mérnököt. A szakértők szerint azonban a *„gép működése oly csendes és zajtalan"*, hogy az a szomszédok nyugalmát nem zavarja, *„ártalmas gázokat nem fejleszt"*, tűzbiztonsági és egészségügyi szempontból nem lehetett kifogást emelni ellene. Javaslatukra Blau kötelezte magát, hogy a gépház kéményét a szomszéd ház gerince felett két méterrel megmagasítja.[320]

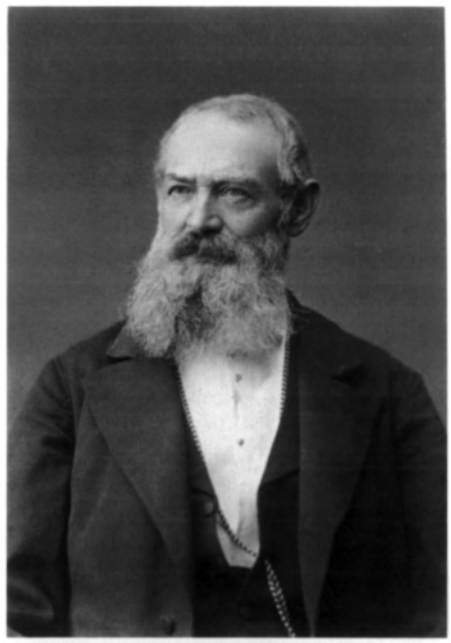

22. kép: Blau Pál kereskedő, gyáros, 1880

Az egyik legsikeresebb nagykanizsai vállalat, a Weiser-gépgyár is kereskedésből nőtt ki. Az 1842. évi alapítású cég az 1850–60-as évek konjunktúrája alatt is gyorsan fejlődött, de a továbblépés a századforduló előtti években következett be. A céget még Weiser János (1805–1872) hozta létre, de majd főleg a fia, Weiser József (1845–1918) fejlesztette tovább. Weiser József már Nagykanizsán született, iskoláit helyben, illetve Bécsben végezte, ahonnan európai tanulmányútra indult, hogy tapasztalatait apjának vaskereskedésében hasznosítsa. Beutazta Ausztriát, Németországot, Franciaország egy részét és Itáliát, hosszabb ideig tartózkodott Angliában. 1904-től az alapító unokája, Weiser János okleveles gépészmérnök állt a vállalat élén.[321] Kezdetben tűzszekrényeket (vaskályhákat), kazán- és gőzgépalkatrészeket gyártottak. A folyamatosan növekvő vállalkozás kinőtte a Kazinczy utcai telephelyét, s 1884-ben a Sugár utca 16. szám alatti telken újonnan építetett helyiségekbe költöztették át a vas- és rézöntödét, a kovács-, a kazánkovács-, az esztergályos-, a géplakatos-, az asztalos-, a bognár-, szerelő- és festőműhelyt.[322]

A Weiser-cég tulajdonosai helyesen ismerték fel, hogy a hazai gazdasági fejlődés egyik legfontosabb lehetősége a mezőgazdasági termelés modernizálásában, a gépesítésben rejlik. Köztudomású, hogy a hazai jelentős gépipari vállalatok (Ganz, Kühne stb.) is ebben az ágazatban váltak Közép-Európa meghatározóivá.[323] Mivel az agrárium legfontosabb ágazatát adó gabonatermelés szinte mindegyik munkafázisa jól mechanizálható, így nem véletlen, hogy nagyon sok vállalkozás született e téren. A Weiser cég is folyamatosan bővítette a termékpalettáját: 1893-ban már olyan vetőgépet is gyártottak, amellyel egy Nyitra megyei kiállításon díjat is nyertek.[324] Az 1896. évi millenniumi kiállításon bemutatott 41 termékéért az uralkodó arany érdemkereszttel jutalmazta a céget. A „Zala-Drill" nevű sorvetőgépükkel a párizsi világkiállításon ezüstérmesek lettek.[325] A századforduló körüli időkben a hazai gyártású talajművelő eszközök előállítása terén a vidéki üzemek közül a mosoni Kühne-gyár és a Krassó-Szörény megyében lévő Schramm-gyár mellett a kanizsai Weiser-gyár

[320] Az esetet idézi: Kunics, 2009. 281.p.
[321] Barbarits, 1929. 309-310.p.
[322] Tarnóczky, 2010. 770.p.
[323] Lásd: Estók, 1996. adatait.
[324] Barbarits, 1929. 310.p.
[325] Tarnóczky, 2010. 770.p.

23. kép: Weiser József gépgyáros, 1880

volt a legfontosabb üzem.[326] Gyártottak különböző típusú egy- és kétvasú ekéket, vetőgépeket, járgányokat, ezekhez áttételeket, töltögetőket, boronákat; mellette különböző aknafedeleket, öntvényeket, tűzcsapokat, malomipari gépeket, borgazdasági eszközöket stb. A fejlődéshez persze szakemberekre is szükség volt. A Weiser-gyárban mérnökként az a Havas Mihály dolgozott, számos önálló sorvetőgépet szerkesztett, s ő alkotta meg a Weiser-féle „Perfekta" sorvetőgépet, amely komoly piaci sikert ért el.[327] Javította a cég piaci pozícióját, hogy Zala megyében a 19. század végén más jelentős gépgyár (versenytárs) nem volt.[328] A gyár termékei egyre ismertebbé váltak, s eljutottak a török, az olasz, a horvát stb. piacokra is. A gyárnak telephelye volt Budapesten is, a Váci körúton.[329]

Adataink azt mutatják, hogy a 20. század első évtizedében a gyár fejlődése megakadt és profilja átalakult. Ezt több minden mutatja. Egyrészt a hagyományos mezőgazdasági gépek iránt csökkent a piaci kereslet. Az 1910-es években készült ipari címtár szerint különböző vasszerkezetek, szivattyúk, vízvezeték és fürdőszoba-berendezések, teherfelvonók, vasöntvények, sőt még agyaggyúró gépek is szerepeltek e gyár eladásra kínált árui között. 1914-ben gépeinek összteljesítménye 55 LE volt.[330] Másrészt a foglalkoztatásban is jelentős visszaesést tapasztalhatunk: a korábban 80–100 munkást is alkalmazó vállalat alkalmazottainak a száma 50–60 főre csökkent, ami aztán az első világháború előtti években újra elérte a 120–150 főt. Harmadrészt pedig oka lehet a változásnak az a hatalmas sztrájkhullám is, ami Nagykanizsán a gyáripar kiépülése után végbement. 1906-ban a Weiser-gépgyárban odáig fajult a helyzet, hogy a cég kijelentette, hogy a továbbiakban nem tárgyal a sztrájkolókkal, és elbocsátotta őket, munkakönyvüket pedig átadta a rendőrségnek, hogy az számolja fel a sztrájktanyát.[331]

A fentiekhez két fontosnak tűnő gondolatot kell még hozzá tennünk. Az egyik, hogy a Weiser-gyár is – hasonlóan a Stern-céghez) – egy kereskedelmi üzletből nőtt ki. Erre nemcsak Kanizsán vannak példák, kutatásaink során Pécsett is hasonló esetekkel találkozhattunk.[332] A másik

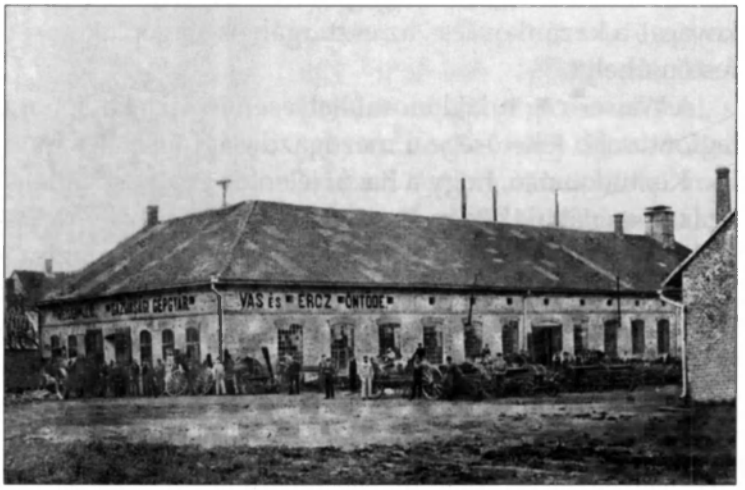

24. kép: A Weiser gépgyár Sugár úti épülete, 1898

326 Estók, 1996. 47.p.
327 Uo. 95.p.
328 Zalai Közlöny, 1898. január 15.
329 Tarnóczky, 2010. 770.p.
330 T. Mérey, 1917. 53.p.
331 Zalai Közlöny, 1906. június 23.
332 Kaposi, 2006/a 87.p. Ilyen volt például Hamerli József gazdasági gépgyára, amely szintén egy vaskereskedelemmel foglalkozó vállalkozó révén jött létre.

megjegyzésünk a vállalkozás sokoldalúságára, a több lábon állás üzletpolitikájára utal. A Weiser-cég megtartotta az eredeti üzletágát, a vastermékekkel való kereskedelmet, s ugyanakkor a saját termékeik eladását nem befolyásoló mezőgazdasági gépek kereskedelmével is foglalkoztak, így például üzletükben árultak Hellingsworth-típusú szénagyűjtőket, Planet jr.-féle amerikai lókapákat stb. Ez a több lábon állás szintén kortünet, hadd legyen elég itt a pécsi Zsolnay-gyárra utalni, akik a művészi termékeik mellett foglalkoztak csövek, kályhák stb. gyártásával is.

25. kép: A Weiser gépgyár, vas- és fémöntöde reklámja 1906-ból

A folyamatos fejlődés révén Weiserek egyre fontosabb polgáraivá váltak a városnak. Gazdasági érdekeltségeik túlterjeszkedtek saját cégükön. Weiser József (s majd később János is) Nagykanizsa társasági életében, közéletében is jelentős szerepet játszott. Számos intézménynek választmányi tagja volt, megyei és városi bizottságokban foglalt helyet, emellett a Nagykanizsai Takarékpénztár Rt. és a Bankegyesület Rt. igazgató tanácsosa, a kaszinó alelnöke, az izraelita hitközség választmányi tagja volt stb. Szívesen áldozott jótékony célokra, a művelődés, az ipar és a kereskedelem fejlesztésére.[333] Az anyagi javulás a külsőségekben is meglátszott: 1885-ben a bécsi Ludwig Schöne építészmérnök tervei alapján építette fel Weiser János a Fő út 9. szám alatt lévő igen díszes, kétemeletes házát, aminek földszintjén működött a vaskereskedés. Anyagi helyzetét mutatja, hogy a háború előtti években a városi adófizető lajstromokban a 15–25. hely között mozgott a pozíciója.[334]

26. kép: A Weiser gyárban készült szőlődaráló, 1890-es évek

A Weiserek korábbi, főleg kanizsai családokra vonatkozó rokoni kapcsolatai is szélesedtek. Az első generáció esetében még Csehországból származott Weiser János felesége (Muravetz Klára), aki 13 évvel volt fiatalabb férjénél. Weiser János fiának, József felesége (Lőwenstein Hermine, 1858-1932) már helyi termény-nagykereskedő lánya volt. A gazdasági és

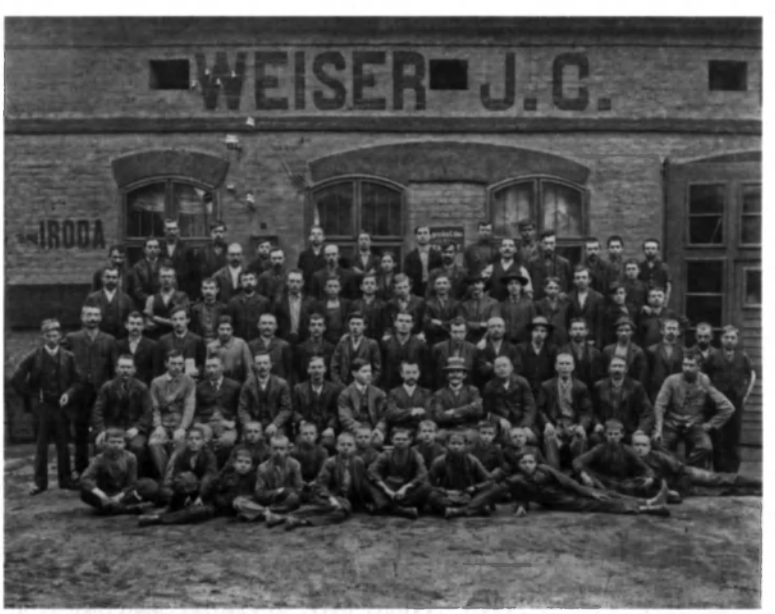

27. kép: A Weiser gépgyár alkalmazottai és munkásai a gyár udvarán 1909. augusztus 14-én

[333] http://zalaegerszeg.alehetosegekorszaga.hu/
[334] Lásd például: Zalai Közlöny, 1912. október 21.

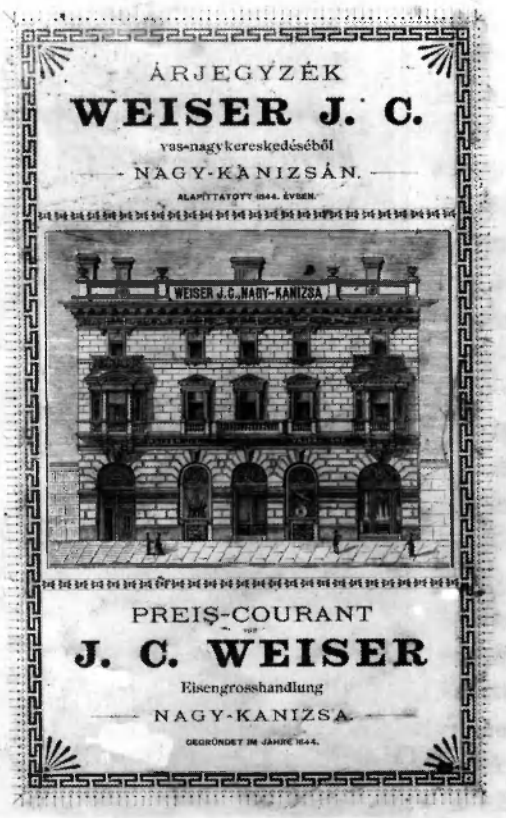

28. kép: Árjegyzék Weiser J. C. vas-nagykereskedéséből Nagy-Kanizsán, 1895. (A magyar-német nyelvű katalógus címlapja.)

társadalmi kapcsolatok szélesedését mutatja, hogy a harmadik generációt jelentő Weiser Ella (Weiser József lánya) 1906-ban az ismert fővárosi Dr. Harkányi Ede ügyvéd és író vette el, majd pedig a férj korai halála után (1909-ben halt meg, 31 éves korában)[335] Schütz Aladár pesti gyermekorvos felesége lett, aki örökbe fogadta két gyermekét, Augusztát és Edét.[336] (Auguszta 1934-ben Teller Ede fizikus felesége lett.) Harkányi Ede Nagykanizsán született, s annak Hirschl (Harkányi) Edének volt a fia, aki Bachrach Gyulával együtt a Monarchia városaiban (s Nagykanizsán is) rengeteg építkezést valósított meg, Nagykanizsán 1893-ban egy gépgyárat is alapított, amely később Mercur vasgyár név alatt működött. Harkányi doktor folyamatosan a fővárosban élt, ahol elsődlegesen tudományos és társadalomismereti kérdésekkel foglalkozott s igen sok munkát is publikált.[337] Ella testvére, a kanizsai gépgyárat irányító János felesége pedig Lázár Ilona lett. A szűkebb rokonságba az említetteken kívül beletartozott még a Bettlheim kereskedő család, valamint az Ungár és a Strausz-família.

Az egyik legdinamikusabban fejlődő vállalat kétségtelenül a kefegyár volt. Az üzem elődjét Kardos Sándor 1902-ben alapította.[338] A kisüzem telephelye a Kazinczy utcában volt.[339] A vállalkozó folyamatosan növelte a termelést, s egyre több embert alkalmazott, ezért néhány év múlva átszervezte a céget: ekkor jött létre a Kardos Sándor és Társa, amely kefe-, ecset- és cirokseprűgyártással foglalkozott. A cég ún. betéti társaság volt, ahol Kardos volt a beltag, míg a kültag Bőhm Emil kanizsai kereskedő, illetve a Zalamegyei Gazdasági Takarékpénztár.[340] A céget 1907. március 1-jei dátummal jegyezték be.[341] Az átszervezés egyben telephelyváltást is magával hozott: a cég átköltözött a Szemere utca 4. szám alatti jóval szellősebb telekre. Az új üzemépületek már a munkásvédelmi előírások (biztonság, higiénikus körülmények stb.) betartásával épültek, sőt lehetőség nyílott a folyamatos üzembővítésre is. A tőkebevonás lehetőséget adott a gyártás gépesítésére is: különböző fúró, gyaluló, fűrészelő, kefekötő gépeket működtettek az üzemben.[342] Gyártmányai elismert színvonalúak voltak, 1911-ben elkezdtek foglalkozni a festőecset termeléssel, amely igen nagy

335 Lásd a nekrológot: Zalai Közlöny, 1909. november 9.
336 Zalai Közlöny, 1906. július 28. A családfa adatainak egy része egy gyászhírből következtethetők ki, de felhasználtuk hozzá a MNL ZML IV. 102/c. A Zala megyei zsidóság összeírása. Zsidóösszeírás, Nagykanizsa; illetve Tarnóczky, 2010. 498. adatait is.
337 Életéről lásd: Kunfi, 1912. 1. 297–317.p.
338 MNL ZML Cégbíróság. N.T. II. 234. No. 131.
339 Zalai Közlöny, 1910. december 25.
340 Zalai Közlöny, 1911. december 24.
341 MNL ZML Cégbíróság. N.T. 296. No. 230.
342 Zalai Közlöny, 1912. december 24.

üzleti siker lett, s korabeli hírek szerint felvették a versenyt a nürnbergi gyárak híres ecseteivel. A foglalkoztatás gyorsan bővült: 1910-ben már 140 dolgozója (ebből 12 szellemi alkalmazott) volt gyárnak.[343] A nyersanyagbeszerzés magyarországi területekről történt, bár kétségtelen, hogy a város környékén a ciroktermelés még nem terjedt el igazán. A helyi értékesítést szolgálta a Fő úton, a Korona szálló melletti üzlet, de a cég ennél távolabb is sikerrel próbálkozott; termékeit exportálta Horvátországba, Ausztriába és más európai országokba, de eljutottak Egyiptomba, Kelet-Indiába és Kínába is. Az üzem az 1. világháború alatt Frank Jenő kereskedő kezébe került.[344]

Az Ady utca végén lévő, a volt Weiser-gyár területén, 1903-ban alapított kisipari jellegű vállalkozásukat továbbfejlesztve 1904 végén alapította meg cipőgyárát Ledofsky Ernő nagykereskedő és Neu Dezső szakember.[345] A cég a „Neu és Társa" nevet vette föl. A cégbejegyzés szerint vászon-, szövet- és bőrcipő gyártására kaptak engedélyt.[346] A cég létrehozásához semmilyen külső támogatást sem kértek. Az alapításkor 15-15 férfit és nőt alkalmaztak, de 1905 szeptemberében már 60 férfi és 40 lány dolgozott az üzemben. Az első világháború előtt a gyárban 12 LE-s gépparkkal 80 munkás gyártott sport- és vászoncipőt, téli posztó és házicipőket, bőrcipüket.[347] A munkásokat hetente, a darabszám szerint fizették, a gyárban naponta 800–900 cipőt tudtak termelni. Havonta 5000 koronányi összbért fizetett a cég a dolgozóinak.[348] Termékeit a monarchián belül értékesítette, Horvátországba, Ausztriába és Galíciába is szállítottak árut. Külön érdekessége az üzemnek, hogy kisipari műhelyből alakultak át gyárrá.[349] Nagyon sok elszegényedett, a versenyt nem bíró cipész dolgozott az üzemben. Nagyon érdekes vonása volt a cipőgyárnak – némi humánusságot is mutat – hogy a gyár vezetősége engedélyezte a cipészeknek, hogy nyáron saját műhelyükben is dolgozzanak, s amíg vissza nem jöttek a téli időszakra, fenntartották a helyüket.[350] Az első világháború idején a gyár beszüntette termelését, az épületet a katonaság vette igénybe.[351] Véglegesen 1929-ben szűnt meg a gyár.[352]

A város iparában meghatározó helyet elfoglaló cipészipar esetében már említettük a visszaesést. Ezt egy érdekes adalékkal egészítjük ki. A korabeli reklámokból és egyéb adatokból teljesen egyértelműen rajzolódik ki egy kép, amely a helyi cipészek problémáira világít rá. A Neu és Társa által

29. kép: A Zala Drill sorvetőgép reklámja 1895-ből

343 Thirring, 1912. 309.p.; illetve Zalai Közlöny, 1910. december 25.
344 Tarnóczky, 2010. 787.p.
345 Zalai Közlöny, 1910. december 25.; illetve lásd még: Tarnóczky, 2010. 53.p.
346 MNL ZML Cégbíróság. N.T II. 253. No. 162.
347 Zalai Közlöny, 1910. december 25.
348 Zalai Közlöny, 1905. szeptember 16.
349 T. Mérey, 1997. 53.p.
350 Zalai Közlöny, 1905. szeptember 16.
351 Tarnóczky, 2010. 53.p.
352 MNL ZML. Cégbíróság. N.T II. 253. No. 162.

készített gyári cipők és a hagyományosan kisipari módszerrel készített cipők piacán jelentős verseny bontakozott ki. Erre világít rá a minőségi portékáiról ismert Miltényi-cég esete. Az 1877-ben alapított Miltényi és Fia vállalkozás a háború előtt már 35 embert foglalkoztatott, jól ment az üzlet, jó helyen volt a bolt, de nem gyári módon működtek. Védekezni kellett a gyár ellen, s el kellett adni a saját cipőt. Nem véletlenül próbálták szembeállítani a reklámokban a gyári és a kisipari terméket: *„Miért vesz géppel gyártott czipőt, amikor már meggyőződött róla, hogy a kézi gyártmány legyőzi azt."* Azt hirdették, hogy a kézi munka eredménye elegáns, s tartósságban utolérhetetlen. A kisipari módszernek megvoltak az előnyei: lábra szabhatták a cipőt, egyedileg alakíthatták, s lehetőség nyílott különleges variánsok és gyógycipők elkészítésére is, szemben az egységesebb, de olcsóbb gyári termékekkel.[353]

3.2.2. *Új ipari vállalatok Nagykanizsán*

A század vége felé egyre jelentősebb lett a pótkávégyártás is az országban. Magyarországon az első kávégyárak külföldi vállalkozók kezében voltak, de az első hazai pótkávégyár Nagykanizsán jött létre 1905-ben. Ez volt a Patria Pótkávégyár, amit a helyi Schwarz és Tauber cég alapított és épített a Csengery út 88. szám alatt.[354] A Schwarz és Tauber egy 1856-ban alapított nagykereskedő cég volt, amely gyarmatáru forgalmazásában Nagykanizsától Szlatináig igen széles kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett, s számos ipari beruházást is fundált. [355] 1909-ben a gyárat megvette a Franck Henrik és Fiai cég, amely a „valódi" Franck kávépótlékkal országos hírre tett szert. Termékeikből exportáltak a szomszéd országokba is. 1911-ben kibővítették a gyárat egy új épülettel. Az üzemet iparvágány kötötte össze a vasúttal. A Franck-gyárban előállított kávépótléknak persze nem sok köze volt a babkávéból készült, mai értelemben vett kávéhoz. A gyár az első világháború előtti években Dürr Vilmos igazgatása alatt virágzott fel igazán.[356] A termeléshez eleinte külföldről szerezték be a cikóriagyökeret, de 1910-ben már Zala és Somogy megyék több gazdája szállított a gyárnak. Ez számukra is jövedelmező volt, hiszen holdanként 80–100 mázsa termett, ami 400 korona/hold jövedelmet jelentett.[357] A somogyi gazdáknak igen fontos volt a Patriának termelhető cikória. A gyárban az első világháború előtt mintegy 80 alkalmazott dolgozott.[358] Érdekes, hogy a legtöbb munkás a Szentmiklósról (a mai Miklósfáról) szegődött a gyárba, ami a déli elhelyezkedésű üzem esetében persze érthető is.[359] Ismert a gyárról, hogy élelmiszeripari üzemként nagyon szigorú tisztasági feltételeknek kellett megfelelnie. Mutatja a vállalat szociális beállítottságát, hogy a munkások számára magas színvonalú étkezőt és pihenőhelyeket alakítottak ki.[360] Tegyük még hozzá, hogy a Frank és Fiai cég 1911-ben Győr mellett, Jánossomorján is létrehozott egy, a kanizsaihoz hasonló pótkávégyárat.[361]

A gépipar terén lévő lehetőségeket akarta kihasználni a Mercur vasgyár. A gyár elődjét 1893-ban alapította két nagykanizsai nagykereskedő: Hirschl (Harkányi) Ede és Bachrach Gyula, a cég neve *Első Nagykanizsai Gépgyár, Kazánkovács, Vas- és Érczöntöde* volt. A tulajdonosok egy cégben kezelték a gépgyárat az építési vállalkozásukkal, valamint kereske-

[353] Lásd például: Zalai Közlöny, 1909. november 11.
[354] Hivatalosan: Patria Nagykanizsai Pótkávégyár Schwarcz és Tauber. MNL ZML. Cégbíróság. N.T. II. 277. No. 200.
[355] Tarnóczky, 2010. 336.p.
[356] Zalai Közlöny, 1910. december 25.
[357] T. Mérey, 1997. 54.p.
[358] Thirring, 1912. 309.p.
[359] Zalai Hírlap, 2006. július 1. Interjú Tarnóczky Attilával a Franck-gyár épületéről.
[360] Zalai Közlöny, 1910. december 25.
[361] A Patria kialakulását, működösét lásd részletesen: Kaposi 2013/b tanulmányában.

dői vállalkozásukkal, később azonban Harkányinak csak az építési vállalkozása maradt meg.[362] Nagy tervekkel indultak: mezőgazdasági berendezéseken túl stabil gőzgépek és kisvasúti mozdonyok gyártását is tervezték. A vállalkozás eredeti elképzelései nem igazán valósulhattak meg, az üzem termelése viszonylag hamar leállt. 1902-ben újraindult, miután 1901-ben létrejött a Mercur Vasművek Részvénytársaság és Joszifivics Milivoj kereskedő és Fasching Károly mérnökök és tulajdonosok helyreállították az üzemet.[363] Kezdetben mintegy tucatnyi munkással működtek, s közönséges vaseszközöket állítottak elő, de egyre inkább az öntödei munkákon túl, malom- és fűrészgépek, illetve szivattyúk gyártásával is foglalkoztak. Nagyon gyors fejlődés ment végbe: 1906-ban 110, 1910-ben már 147 munkást alkalmaztak[364] (ezzel a legnagyobb foglalkoztatóvá váltak a városban), s leginkább kocsitengelyeket gyártottak. Ezek igen kelendőek voltak: Ausztriába, Romániába, Bulgáriába, sőt még Afrikába is tudtak exportálni. Az üzem – kihasználva az iparpolitika lehetőségeit – állami támogatást is kapott (gépekben és adómentességben); ezen túl 1904-ben a várostól is kértek 150 000 forintos kölcsönt, a bővítéshez ingyen telket és pótadó mentességet. A kölcsönt 4%-os kamat mellett, 20 éves törlesztésre kapták (a városnak ez nem volt teher, mert ő erre az államtól 3%-os kölcsönt kapott). Mindettől azt várták, hogy a foglalkoztatás akár a 200 főt is elérheti, ami a városban fontos szempont volt.[365]

30. kép: A „Patria" pótkávégyár reklámja, 1907

1907-ben a két mérnök-tulajdonos helyére a stájerországi Nikolay Ferdinánd került. Megváltozott a vállalat neve is: Merkur Vasművek Nikolai és Társa lett belőle. A stájer tulajdonos új, külföldi vezetőséget hozott a gyárba, akik jellemzően elkülönültek a magyaroktól.[366] Úgy tűnik, a gyár készítményei a 20. század első évtizedében nem jelentettek konkurenciát a Weiser gépgyárnak. A Mercurban szekér, hintó, automobil és katonai járművek tengelyeit készítették, de kínált e gyár kisebb gazdasági gépeket is: szecska és répavágókat, szőlőzúzót stb. A Zalai Közlöny 1912-ben kiemelte, hogy az e gyárban készült kocsi és hintótengelyek felülmúlják a stájer gyárak készítményeit is.[367] 1913-ban változott a tulajdonosi forma, és részvénytársaság lett a cégből, a neve Mercur Vasművek Részvénytársaság lett, a cégnyilvántartás szerint tevékenységét megtartotta: mezőgazdasági géptengelyeket, kocsi rugókat gyártottak, valamint lágyvasöntödeként és javítóműhelyként működött.[368] 1913-ban leégett

[362] MNL ZML Cégbíróság. N.E I. 431. No. 217.
[363] Tarnóczky, 2010. 208.p.
[364] T. Mérey, 1985. 42.p.
[365] Zalai Közlöny, 1904. június 25.
[366] Zalai Közlöny, 1911. február 27.
[367] T. Mérey, 1997. 53.p.
[368] MNL ZML Cégbíróság. N.T. II. 378. No. 372.

31. kép: Franck Henrik Fiai magyarországi gyárainak ábrázolása a cég levélpapírján, egy 1931-ben kiállított számlán

a gyár főépülete, a Marburgban székelő igazgatóság az épületet nem állíttatta helyre, a 150 munkásból 80 tudott továbbra is ott dolgozni.[369]

Tegyük még hozzá, hogy a gyár sikerességében az alacsony bérek is nagy szerepet játszhattak. A Mercur arról volt híres, hogy a magyar dolgozókat általában alacsonyan bérezték. Még az olyan szakmákban is, mint a nehéz fizikai munkának számító kovács, a napidíj 2 korona 40 fillér volt. A magyar dolgozók általában csak inasként dolgozhattak, ezzel szemben a stájer, osztrák dolgozók lényegesen magasabb fizetést kaptak. Nem véletlen, hogy a gyárban dolgozó alulfizetett magyar iparosok közül többen próbáltak kivándorolni.[370]

Egy újszerű szakmát meghonosító gyár volt az 1895-ben alapított Bettlheim W. S. és Fiai cég által létrehozott nádszövet és szalmahüvely gyár. A Bettlheim-család tagjai a 19. században alapvetően terménykereskedelemmel foglalkoztak, a cégbírósági bejegyzések szerint a dualizmus alatt a família több tagja is kereskedő volt.[371] A városban lévő kereskedő cégüket 1809-ban alapították.[372] A família tagjai a helyi adófizetői ranglistán igen magasak álltak.[373] Kihasználva a térség mezőgazdasági adottságait, valamilyen szinten már az 1870-as években is foglalkoztak nádfeldolgozással. A vállalat telephelye a Csengery utca 22. szám alatt volt. A vállalkozás meglehetősen egyedi volt. Az 1898. évi gyáripari statisztika szerint ez volt az egyetlen olyan gyár Magyarországon, amely együttesen szalmahüvely feldolgozással nádszövetek készítésével foglalkozott (Szalmahüvely gyártásával foglalkoztak Vácon, nádszövetgyártással pedig Pozsonyban és Fertőszentmiklóson).[374] A 20. század első évtizedében a Bettlheim Győző és Ede birtokában lévő nádfonadékgyár 80 főt foglalkoztatott.[375] Az adatok szerint a gyár főleg az alapító két fiának vezetése alatt virágzott fel, akik közül Bettlheim Aladár külföldön tanulta a mesterséget.[376] A címtárak szerint a termeléshez gépeket nem használtak. A fejlődésre utal, hogy 1914-ben a nádszövőgyárban már 100 munkás állított elő szalmapalack-hüvelyeket és mennyezet-nádszövetet. A gyár kezdettől fogva főleg exportra dolgozott. Termékeik eljutottak Triesztbe és a Mo-

369 T. Mérey, 1985. 76.p.
370 A kivándorlásra egy eset: Zalai Közlöny, 1911. február 27.
371 MNL ZML Cégbírósági anyagok. Nevüknek írása a források szerint az idők során némi változatosságot mutat, a 19. századra vonatkozóan találkoztunk Bettelheim, Bettlheim és Bettl'heim variánssal is.
372 Zalai Közlöny, 1910. december 25.
373 Lásd például: Zalai Közlöny, 1912. október 21.
374 Schmidt, 1903. 1053-1054.p.
375 Thirring, 1912. 309.p.
376 Zalai Közlöny, 1910. december 25.

narchia számos városába; nádat exportáltak Németországba, Svájcba, takarmányt Bécsbe, Triesztbe és az alpesi országokba.[377] 1912-től már szalmakupakot is gyártottak a palackok jobb becsomagolása érdekében.[378]

32. kép: Bettlheim Győző kereskedő, gyáros, 1880

A 19. században a kémiai szakismeretek nagyon sokat fejlődtek, aminek eredményeire alapozódva egyre több vegyipari tevékenység jöhetett létre. Nagykanizsa esetében különösen fontos volt, hogy a város legnagyobb vegyipari üzeme jelentős innovációt is fel tudott mutatni. Ne felejtsük el: a telítődő piacon a pozíciók megtartása, esetleg növelése csakis új találmányok vagy eljárások létrehozása révén volt lehetséges. Kanizsán a betelepedő kékfestő,[379] Mayer Károly 1892-ben alapította vegytisztító műhelyét a Kölcsey utcában, amit csakhamar gyárteleppé fejlesztett. A vállalkozás fejlesztéséhez jelentős állami támogatást is kapott. Alapvetően vegytisztító, plisszírozó és gőzműfestő gyára volt. Mayer egy gépet is szerkesztett: ez volt a körforgó kefélőgép, ezzel a gőzerővel működő géppel *„...bármely alakú és minőségű ruhát, plüst, szőrmét, függönyt stb. pormentessé lehet kikefélni"* – írták a találmányról 1910 végén.[380] A következő év tavaszán Budapesten, az Iparcsarnokban rendezett kiállításon is bemutatta a gépet, amiről a szakma elismerően nyilatkozott. A feltaláló Magyarországra, Ausztriára, Németországra és az Egyesült Államokra szabadalmaztatta a gépet.[381] A találmány nagy siker volt, mivel a kefélőgépet jól lehetett használni a szállodákban, tisztítókban, kórházakban, szőnyeg-, szőrme- és posztógyárakban, így hamarosan elárasztották a vállalkozót a megrendelések.[382] A vállalkozás neve is változott: felvette az „Első dunántúli ruhafestőgyár és műszaki vegytisztító intézet" nevet.[383] Ismert az is, hogy 1913. július végén a Fő úti gőzmosodában egy benzinnel hajtott motor felrobbant (ekkor Mayer Klotild tulajdonában volt, aki valószínűleg az alapító lánya lehetett),[384] ami után a tulajdonos a Hunyadi utcába költöztette a vállalkozást.[385]

Hely hiányában csak megemlítünk néhány kisebb gyárat. A nagykanizsai ipari vállalkozások egyik érdekes színfoltja volt a fémjátékáru készítő telep, amely Spitzer Mór tulajdonában volt. A gyárat 1908-ban alapították. Kezdetben 25 fővel, egy évvel később már 50 munkással működött és 10 lóerős géppark állított össze játékokat.[386] Volt a városban egy tégla- és zsindelygyár, amit Scherz Géza alapított 1911-ben, s az első világháború előtt mintegy 40 főt foglalkoztatott. 1907-ben három cementgyártó kisüzemről tudunk, két ecetgyártóról, egy szalámi- és kolbászgyárról, három szikvízgyártóról, és még egy pálinkagyárról.[387] Ezek azonban nem érték el a 20 fős gyári statisztikai határt.

---

377 Uo.
378 T. Mérey, 1997. 53.p.
379 Tarnóczky, 2010. 651.p.
380 Zalai Közlöny, 1910. december 25.
381 Uo., illetve Zalai Közlöny, 1911. december 24.
382 Zalai Közlöny, 1911. december 24.
383 Uo.
384 A robbanásra: Zalai Közlöny, 1913. július 31.
385 Tarnóczky, 2010. 491.p.
386 T. Mérey, 1997. 53.p.
387 Címtár, 1907. 67-68.p.

3.2.3. A részvénytársaságok

A 19. század második felében több gazdasági körülmény is segítette a hazai sörgyártást. A birodalmi vámközösség révén jelentős osztrák szakember-beáramlás történt, ami a „németes" fogyasztási szokásokat erősítette, ugyanakkor a hazai népesség 10% német ajkú volt, amely mindig is erős kereslettel élt sörtermékek iránt. Arra is utalnunk kell, hogy Nagykanizsán, amely egyre inkább a mezőgazdasági és ipari termékek kereskedelméből élt, a Vasember-háznál lévő „Nagy-sörház" és a Kazinczy utcában lévő „Kis-sörház" révén mindig is jelentős volt a sörtermelés, lévén nagy átmenő forgalom volt a városban. Harmadrészt a polgárosodás divatszokásiról sem szabad megfeledkeznünk, hiszen Nagykanizsán is egyre több vendéglátóhely létesült.[388] Hozzájárult a sörgyártás fejlődéséhez az 1870-es évek közepétől megjelenő filoxéra: tudva levő, hogy a rekonstrukció lassan haladt.[389] Ennek következtében a bortermelés visszaesett, ugyanakkor ára gyorsan emelkedett, így a sokak számára elérhetetlenné vált. S végül ne felejtsük el az állami és helyi szempontokat, hiszen a szeszipar általában jól adóztatható ágazat volt, ugyanakkor beuházási tőkéje nem volt túlságosan magas. Ezek a konvergáló folyamatok különösen jó helyzetbe hozták a hazai söripart.

A kanizsai gyáriparosodás kezdetén, 1892-ben határozta el gelsei Gutmann Vilmos javaslatára néhány helyi üzletember, hogy a városban egy malátagyárral együtt üzemeltetett sörgyárat kívánnak létrehozni.[390] A piac adott volt, így a szervezés is gyorsan ment. A gyár alapító okiratát 1892. június 30-án írta alá 14 vállalkozó. Az alapítók szándéka *„egy a modern technika és a kor igényeinek mindenben megfelelő sörfőző-gyár részvény-társaság"* létrehozása volt.[391] 2500 részvény kibocsátását tervezték darabonként 100 forintos névértékben. Érdemes az alapítók névsorára rápillantani. Gutmann Vilmos, Eperjesy Sándor, Hirschel Ede, Vidor Samu, Rapoch Gyula, Grünhut Fülöp, Rosenfeld Adolf, Grünhut Alfréd, Fesselhoffer József, Maschanzker Mór, Ledofszky Ármin, Blau Pál, Blau Lajos, Bettelheim Győző. Látszik, hogy a társaság esetében a helyi nagykereskedők, s a vele együtt ipari vállalkozók hozták létre a sörgyárat (Eperjesy ügyvéd kivétel). A vállalkozás neve Kanizsa Serfőzde Részvénytársaság lett. A gyár alaptőkéjét 500 000 forintban állapították meg. Tegyük hozzá, hogy a részvénytársaságot olyan időben hozták létre, amikor a részvénytársasági forma Kanizsán egyáltalán nem volt ismert, így a vállalkozóknak járatlan úton kellett haladniuk.

33. kép: Gelsei Gutmann Vilmos, a Nagykanizsai Malátagyár és Serfőzde Rt. alapítója, 1896

Hamarosan megkezdődött a gyár épületeinek és berendezésének a létrehozása. Telket a Csengery út végén kaptak, mintegy 32 hold nagyságban, eléggé távol az akkori lakott területektől.[392] Fontos szempont volt, hogy iparvágánnyal könnyen elérhető legyen a gyár. Két és fél évig tartott a beruházás, amihez két helyi téglagyár mintegy hárommillió téglát készített,

388 MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 102-138. 1862. évi kocsmajegyzék.
389 Lásd a monográfia mezőgazdasági fejezetét.
390 Rózsás – Háncs, 1992, 5.p.
391 Zalai Közlöny, 1892. július 9.
392 Rózsás – Háncs, 1992. 6.p.

ahol 400-nál több munkás dolgozott.[393] Az alapítók igyekeztek az abban a korban legkorszerűbb technikát beszerezni. A terveket Konescny és Nedelnik proszcniczi építészmérnökök valósították meg. A gyár berendezéseit a világszínvonalat biztosító F. Ringhofer cég szállította.[394] A malátagyár egy impozáns négyemeletes épület lett. Épültek a sörfőzdéhez erjesztő kamrák, ászokpince, gépház, kazánház, vízszűrő épület stb. A sörgyári épület mellett vendéglőt alakítottak ki, eléje a kerthelyiségbe platánokat ültettek. A gyárat eredetileg évi 20 000 hl sör termelésére építették, de úgy, hogy a termelést akár meg is lehessen duplázni. Gondoskodni kellett munkaerőről is: eleinte cseh és morva szakmunkások, később már egyre inkább magyar munkások dolgoztak a gyárban.[395]

A malátagyár már 1894 őszén megkezdte a termelést, a terméket „Balatoni maláta" néven hozták forgalomba. A sörfőzde 1895. február 5-én kezdte meg működését, és május 2-án már mérték az első sört. 1896 végéig fokozatosan emelkedett a gyár termelése. A gyár az első évtizedében főleg erős söröket termelt. Ismert termékei voltak az Ászok és a Márcziusi sör, a pilseni típusú Szent István sör, a müncheni módszerrel készülő Bajor sör, valamint a Bak sör. A minőséget mutatja, hogy a nagy millenniumi kiállításon a gyár a termékeiért kitüntetést kapott.[396] A malátát a Balaton mellékéről beszerzett árpából müncheni, pilseni és bécsi módszer szerint készítették.[397] A termeléssel együtt megindult az értékesítés megszervezése, ami egyrészt a helyi, másrészt a régió igényeinek kielégítésére irányult. A kanizsai sörfőzde termékei eljutottak Budapestre, illetve a jelentősebb vidéki városokba. A piacok közül kiemelkedett még Sopron, de mellette Székesfehérvár, Zalaegerszeg, Barcs, Csurgó stb. szerepelt a listán.[398]

A magas színvonalra való törekvés azonban jelentős költségekkel járt, ami felemésztette az alapítók tőkéjét, így aztán viszontagságos körülmények között kezdhették meg a termelést.[399] Az első évtizedet a krónikus pénzügyi gondok jellemezték. Már az 1896. évről a kamarai jelentés azt írta, hogy a város sörgyára nem bír kikeveredni a deficitből.[400] A kezdeti időkhöz képest a sör iránt a századfordulón jelentősen csökkent a kereslet.

34. kép: A Nagykanizsai Malátagyár és Serfőzde Csengery úti épülete a 20. század elején

[393] Tarnóczky, 2010. 237.p.
[394] Rózsás – Háncs, 1992. 6.p.
[395] Uo.
[396] Címtár, 1907. 82.p.
[397] Uo.
[398] Rózsás – Háncs, 1992. 9.p.
[399] Barbarits, 1929. 310.p.
[400] Zalai Közlöny, 1898. január 15.

35. kép: A sörgyár ábrázolása a gyár levélpapírján, 1910 körül

A hazai sörgyártók közül sokan nem bírták a versenyt, s jó néhány céget felszámoltak. Az 1910-es évekre már csak 86 sörgyártó üzem működött az országban. 1902-ben a sörgyárak kartellbe tömörültek, ami a piac területi felosztásáról szólt.[401] Ennek révén hamarosan elkezdtek a sörárak emelkedni. A nagykanizsai sörgyárnak is nagy nehézségei voltak. A gyárban eredetileg 100 ember dolgozhatott volna, de a századfordulón már csak 57-en voltak. A rossz üzletmenet miatt a vállalati részvényeket leértékelték: előbb 160, majd 50 koronában állapították a részvények értékét. Ugyancsak mutatja a nehézségeket, hogy a helyi hírekben nem bukkantunk osztalékfizetésre, márpedig a sikereket mindig lelkendezve mutatta be a sajtó.[402] Gondot jelentett az is, hogy a nagy hazafias iparpártolási szólamok ellenére számos kanizsai vendéglőben, kocsmában gráci, pilzeni és egyéb, külföldről behozott söröket csapolták, holott minőségben nem voltak jobbak a helyinél.[403]

A gondok végül is az 1907. évi tőkeemeléssel oldódtak meg. 1907-ben 15 000 darab új, 50 koronás részvényt bocsátottak ki. Ez a személyes kapcsolatoknak köszönhető: báró gelsei Gutmann báró, a sörgyár elnöke egyben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatóságának tagja is volt, így nagy szerepe lehetett abban, hogy a bank jelentős tőkével belépett a társaságba. A tőkeemelés révén már 1 millió koronás alaptőkével rendelkezett a gyár, ami stabilizálta a vállalat helyzetét, s pár év alatt sikerült már egy csaknem 200 000 forintos tartalékalapra is szert tenni.[404] Mindennek persze „ára" is volt: a gyár vezetésében az elnök helyettese a bank igazgatósági tagja, Fellner Jakab lett.[405] Az élénkítő hatások hamar megjelentek: 1908-ban már 33 000 hl sört és 25 000 q malátát állítottak elő. Új piacokat is sikerült meghódítani: a Schutzverband Graz-hoz csatlakozva az osztrák tengerpartra is szállíthattak már kanizsai sört.[406] A magas szintű termelést sikerült fenntartani: 1910-ben is 33 000 hl sört termeltek.[407] A gyárnak állítólag 40 kocsmája volt a nagyon gyorsan fejlődő Fiumében, de mértek kanizsai sört Spalatóban, Pólában is.[408]

[401] Lásd: http://www.budapestcity.org/03-muemlekek/10/Kobanyai-Sorgyar/index-hu.htm
[402] Söptei, 2003. 490.p.
[403] Lásd: Zalai Közlöny, 1905. december 9.
[404] Zalai Közlöny, 1910. december 25.
[405] Söptei, 2003. 490.p.
[406] Uo. 491.p.
[407] Zalai Közlöny, 1910. december 25.
[408] Rózsás – Háncs, 1992. 10.p.

A nagykanizsai sörgyár a mai korban is megszokottnak mondaható fejlesztési spirálba került. A továbblépés, a tőke megtérülése újabb és újabb tőkeemelést és termelésbővítést feltételezett. 1911-ben a gyár nevet változtatott: Király Sörfőzde Részvénytársaságként működött a továbbiakban. 1911-ben 1,5 millió koronára, majd pedig pár évvel később 3 millió koronára emelték az alaptőkét. A verseny miatt 1915-ben jelentően bővítették az üzemi kapacitásokat.[409] Az első világháború előtt a sörgyárnak 120 LE-s gépparkja és 120 munkása volt.[410] 1916-tól azonban jelentős visszaesés történt, mivel a hadiélelmezés miatt az állam jelentősen csökkentette a felhasználható árpa mennyiségét. Ennek megfelelően a háború végére a gyár termelése jelentősen csökkent.[411]

36. kép: Az 1911-től Király-Sörfőzde Rt. néven működő gyár magyar, német és horvát nyelvű sörös címkéi

A két városrészt összekötő út mellett lévő, 1859-ben létrehozott gőzmalom működtetése meglehetősen nehézékes volt a dualizmus korában. A csak időszakosan működtetett gőzmalom villanyvilágításra való átalakítása, s az ehhez szükséges befektető megszerzése Rotschild Samu ügyvéd érdeme volt, akinek kliense volt a Marburgban és Leibnitzben malomtulajdonos Franz Lajos. Rotschild elérte, hogy idősebb Franz Lajos megvásárolja az akkor Vucskics János tulajdonában lévő, romos, működését éppen szüneteltető malmot,[412] amelynek ráadásul működési rendszere elavult volt. Rotschild keresztülvitte a városi képviselőkön a villamos beruházás témakörét, s Franz 1892-ben elnyerte a város villanyvilágításának kiépítési jogát, ami a malmi funkciók megmaradása mellett új funkciót adott a gőzmalomnak: az ottani gőzgépekkel kellett villamos áramot termelnie.[413] 400 lóerős gőzgépet szerelt fel a befektető a malomban. Közben a város 1892. november végén megkötötte villanyvilágításról a szerződést. Másfél évig tartott az építés, s 1894. június 22-én gyulladt fel a villany először. Ekkor még nem a malom 400 LE-s gőzgépe, hanem a mellette lévő Strém-ház udvarán felállított gőzgép szolgáltatta az áramot.[414] 1895-től a Franz Lajos fiai (Lajos, József és Rudolf) is megjelentek a tulajdonosok között, majd pedig 1910-ben a családi vállalat részvénytársasággá alakult át, *„Franz Lajos és fiai r.t. Nagykanizsa"* néven,[415] amely 4 millió korona alaptőkével alakult meg. Az első világháború előtt a malom összesen 1500 lóerős gépparkkal és általában 100 munkással dolgozott.[416]

Érdemes egy kicsi ránézni a vállalat működésének pénzügyi vonatkozásira. Alaptőkéjét tekintve ez a cég volt a legnagyobb nagykanizsai vállalat a dualizmus időszakában. Jelentős ingatlana, iparvágánya, gépei és mindenféle egyéb ipari felszerelései voltak. Az 1911–12. üzleti évet 322 000 korona nyereséggel zárták, melyből 5%-ot került tartalékalapra,

[409] Söptei, 2003. 491.p.
[410] T. Mérey, 1997. 54.p.
[411] Rózsás - Háncs, 1992. 11.p.
[412] Tarnóczky, 2010. 867.p.; illetve Zalai Közlöny, 1932. május 13.
[413] Weiser, 1929. 310.p.
[414] Zalai Közlöny, 1932. május 13.
[415] Zalai Közlöny, 1912. augusztus 8.
[416] T. Mérey, 1997. 54.p.

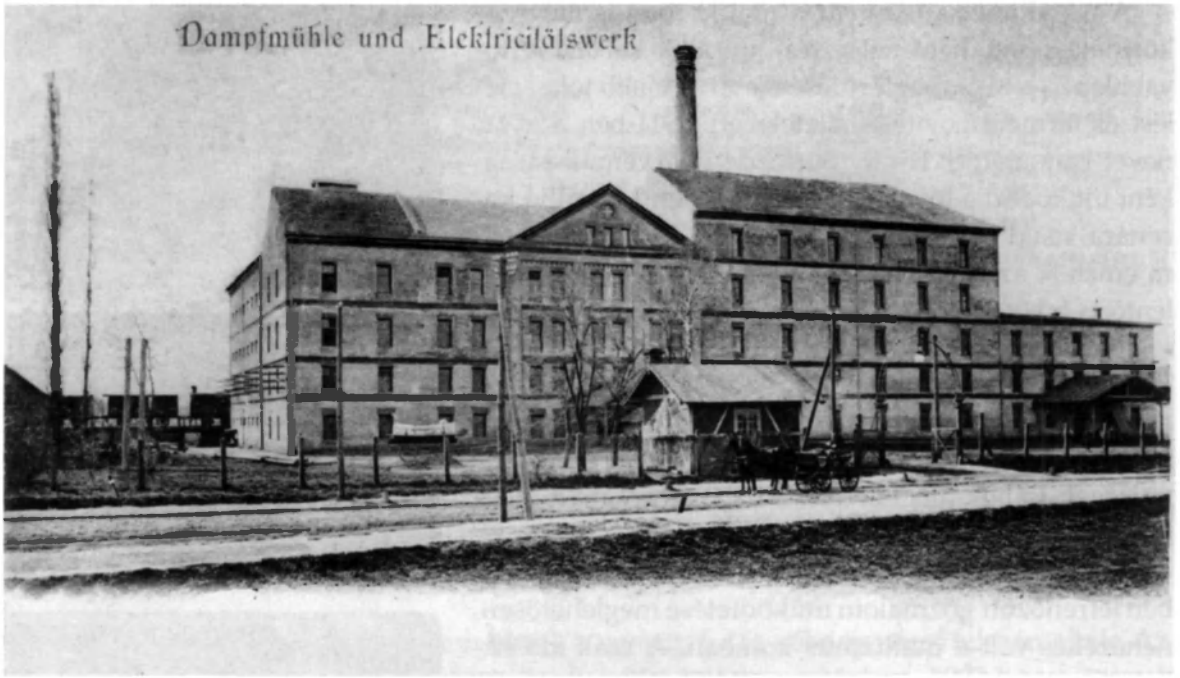

37. kép: Franz Lajos és Fiai gőzmalma és villanytelepe 1900 körül

míg 12 167 koronát a tisztviselők jutalmazására fordítottak. Az igazgatósági és a felügyelő bizottsági tagok jutalékainak és a jótékony célú adakozások levonása után 240 000 korona jutott a részvények utáni osztalékra, ami a megelőző év 5,5%-hoz képest már 6%-nak felelt meg. A vállalat pénzügyeit a Nagykanizsai Bankegyesület kezelte. Fontos megjegyeznünk, hogy a második év üzleti mérlege szerint a vállalatnak egyáltalán nem volt passzívája.[417] Tegyük még hozzá, hogy a társaság vezetésében, igazgató- és felügyelő bizottságában igen neves közéleti személyiségek foglaltak helyet, mint például gr. Hoyos Miksa, gr. Keglevich Béla, gróf Széchényi László stb. Tegyük még hozzá, hogy Franz Lajos nem lakott Nagykanizsán; fiai viszont itt éltek. Közülük Lajos 1911 után Ausztriába költözött, 1911-ben meghalt; Károly kivált a cégből, s csak Rudolf maradt tulajdonos az rt-vé szervezett vállalatban.[418]

Arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy a Franz Rt. esetében egy határokon átnyúló, egységesen kezelt üzleti vállalkozásról van szó, amelynek Nagykanizsán és Marburgban voltak vállalatai, s ennek megfelelően volt osztrák és magyar postatakarékpénztári számlája is.[419] A cég esetében a határ nem jelentett működési nehézséget, a két város amúgy sem volt mesze egymástól. S végül utalunk arra is, hogy Kanizsán a korábban bemutatott gyárak alapvetően izraeliták alapításaiként jöttek létre, a Franz-cég szinte egyedüli volt abból a szempontból, hogy azt egy keresztény vállalkozó hozta létre.[420]

A mezőgazdasági termékek ipari feldolgozásának jobb kihasználására 1903. június 16-án alakult meg a Dunántúli Gazdasági Szeszgyárosok Szeszfinomító Részvénytársasága. Az üzem egy kortünet: ebben az időben a Dél-Dunántúlon egyre több szeszfőző üzem alakult meg.[421] A cégbejegyzés szerint a vállalkozás tevékenységi köre a dunántúli mezőgazdasági szeszgyárosok szesztermékeiből szeszfinomítás és a finomított szesz forgalmazása

[417] Zalai Közlöny, 1912. augusztus 8.
[418] Tarnóczky, 2010. 167.p.
[419] Lásd például: Címtár, 1907. 325.p.
[420] Lásd: Arató, é.n. visszaemlékezését.
[421] Baranyai analógia: Rayman, 2010. 120–139.p

volt.[422] A vállalkozás egy olyan üzem volt, amely egyre inkább magához vonta a térség kisebb-nagyobb szeszfőző üzemeit, vagyis egyre többen csatlakoztak hozzá. A gyár telephelye a két városrészt összekötő Vár úton volt, ahol lassan egy méretes ipartelep formálódott (gőzmalom, villanytelep, faipari üzem, szeszgyárosok stb.), az irodája viszont a városközpontban, a Bankegyesület épületében a Kazinczy utca 1. szám alatt. A társaságot döntően Somogy- és Zala megyei nagybirtokosok hozták létre, a legtöbbet újnépi Elek Ernő, Steiner Leó és Politzer Géza tett érte.[423] A társaság gróf Széchényi Géza elnöklete alatt[424] 120000 K alaptőkével alakult meg.[425] Fleischner Miksának, a cég korán elhunyt igazgatójának, illetve az alapító újnépi Elek Ernőnek nagy szerepe volt a vállalat felvirágoztatásában. Utóbbi minden olyan mozgalomban részt vett, amely a hazai mezőgazdasági ipart fejlesztette.[426] Ennek eredményeképpen az üzem kapacitásai 1903–1910 között 13000 hl-ről 35–40000 hl-re emelkedett. A vállalat 1910-ben mindössze 15 munkással és 4 hivatalnokkal működött. Az alapszabály értelmében 5% osztalékot fizetett. Ám nemcsak az osztalék motiválta a tulajdonosokat, hanem az egyre nehezülő piaci versenyfeltételek közötti termékeladás lehetősége. Termeltek finomított és denaturált szeszt, gyógyszerészeti finomszeszt és nyerszeszt, amely termékeket a hazai piacok mellett a Monarchia országaiban is értékesítettek.[427]

Ifj. Franz Lajos.

Dr. Franz Rezső.

38. kép: Ifj. Franz Lajos és Rezső, 1898

Végül említsük meg a részvénytársaságok között a város legnagyobb foglalkoztatóját, a Déli Vasút Társaságot. A Társaság működésének bemutatása a monográfiában alapvetően a közlekedési fejezet tárgya. Most csak arra utalunk, hogy a Déli Vasút üzemén belül a dualizmus korában továbbra is működött a javítóműhely, amely a vasúttal egy időben, 1860-ban kezdte el működését.[428] A vasúti műhely létrehozása is hozzájárult ahhoz, hogy a város vasúti csomóponttá vált. A járműjavító miatt a városba nagyon sok műszaki értelmiségi érkezett, de igen nagy tömeget tett ki az ott dolgozó munkásság is. A vasúti járműjavító dél-dunántúli térségre vonatkozóan látott el feladatokat, 1904-ben 15 lóerős gépparkja volt, illetve 177 munkás dolgozott a javítóműhelyben.[429]

[422] MNL ZML Cégbíróság. N.T.II. 241. No. 145.
[423] Zalai Közlöny, 1929. február 12.
[424] Zalai Közlöny, 1910. december 25.
[425] Thiring, 1912. 339.p.
[426] Barbarits, 1929. 311.p.
[427] Zalai Közlöny, 1910. december 25.
[428] Barbarits, 1929. 198.p.
[429] T. Mérey, 1997. 53.p.

4. Az építőipar jelentősége Nagykanizsán

Az építőipar hagyományosan nem sorolható be kisüzemi vagy gyáripari szervezetek közé, mivel eklektikus az üzemi struktúrája és működési rendszere. Nem kívánunk azonban az építőipar teljesítményével részletesen foglalkozni, hiszen a monográfiában erre külön fejezet szolgál. Ugyanakkor mégiscsak említést kell tennünk róla ebben a gazdaságtörténeti fejezetben, hiszen foglalkoztatásával, jövedelemtermelésével nagy hatást gyakorolt a város életére. Az 1876-ban 28 építőipari céget írtak össze, ezzel szemben 1907-ben már 67 vállalkozásról van tudomásunk.[430]

Jelen esetben három szempontot érdemes kiemelni. Az egyik az infrastruktúra modernizációja, amely igen sok munkaalkalmat teremtett. A 19. század közepétől egyre szaporodtak azok a beruházások, amelyek nagy keresletet biztosítottak az építőiparosok és a kétkezi munkát végzők számára. Eleinte főleg a vasúti építkezések révén jött létre sok munkahely, hiszen az 1850-es évek vége felé elkezdődött a város határában is a vasúti töltések, hidak, épületek, rakodók helyének kialakítása. Az infrastruktúra kiépítése kapcsán legalább ekkora jelentősége volt a városi utcák szinte állandó építésének, az új utcák nyitásának, a kövezetek lerakásának, a járdák kialakításának stb. Meg kellett hosszabbítani azokat az utcákat, amelyekkel a vasút elérhetővé vált. A század vége felé a városban több helyen már az aszfaltburkolat is megjelent. Az utcák száma megháromszorozódott az első világháborúig, így ez is javította a városi foglalkoztatás lehetőségét.[431]

Az ágazat másik nagy lehetősége a köz- és magánépítkezések fellendülésben érhető tetten. Az 1860-as évektől egyre javult a városi polgárság jövedelmi helyzete, egyre több vállalkozás jött létre, így nem véletlen, hogy jelentős magánépítkezések indultak. A következő 30–40 évben nyerte el a város belterülete mai formáját, ahol a több emeletes épületek már világosan mutatták az erősödő polgárság jelenlétét. De ha kicsit kimozdulunk a Fő útról s a déli területekre nézünk rá, ott is hasonlót láthatunk. Lega-lább ennyire fontosak voltak a városi középítkezések, illetve az állami építkezések. A városi funkciók jelentősen kibővültek, ami számos új épület létrehozását igényelte. A városházától a közkórházon át a vágóhídig egyre több középület jött létre a századforduló körüli időkben.[432] Az állami építkezések elsődlegesen a kaszárnyákhoz kapcsolódott: az erőteljes militáns gondolkodás, illetve a háborúra készülődés eredményezte a város északi területén felhúzott épületeket.[433]

39. kép: A Haba-féle Petőfi utcai téglagyár az 1890-es években. A 20. század elejétől Stern J. Mór cége működtette.

430 Lásd: Címtár, 1907. adatait.
431 A változásokra lásd: Barbarits, 1929. 112–117.p.
432 Uo.
433 Lásd: Volt egyszer egy katonaváros, 2003.

S végül említsük meg a gazdasági épületeket. A csarnokok, kereskedőházak, boltok, raktárak, banképületek, s nem utolsósorban az óriási gyárépületek (sörgyár, villanyüzem stb.) is igen nagy keresletet támasztottak a helyi építőipar felé. Nem hagyhatjuk ki a sorból az 1870-es évek közepi felső-sánczi, illetve az 1898–1907 közötti gyótapusztai uradalmi építkezéseket sem, amelyeket szintén neves helyi építészvállalkozók hoztak létre.[434] De megemlíthetjük Hild Ferenc vállalkozását, s folytathatnánk egyéb neves vállalkozókkal. Mindez együtt egy folyamatosan bővülő hátteret adott a helyi építőipar számára.

5. A munkásszervezetek megjelenése és a sztrájkok évtizede

A fentiekből világosan látszik, hogy a 19-20. század fordulójára kiépült a nagykanizsai gyáripar. Az első világháború előtt mintegy 2000 helybeli munkás élt már a városban, ami a délnyugat-dunántúli a legnagyobb munkáskoncentrációt jelentette.[435] A tömegszerűvé váló munkásság – kapcsolódva az országos szervezeti modellekhez – egyre inkább szakszervezetekbe tömörült.[436] A szakszervezetek alapvetően magasabb bérekért szálltak harcba a munkaadójukkal. A 20. század első évtizedében szinte egymást érték a különböző sztrájkok a város kisebb-nagyobb üzemeiben, tegyük mindjárt hozzá, hogy igen váltakozó sikerrel folyt a bérharc. Nyilván nem lehet célunk az összes sztrájk felsorolása, de emeljük ki az évtizedes folyamatból. 1904 áprilisában 150 építőmunkás 40 napig sztrájkolt, egy évvel később 50 napig tartott az építőmunkások munkabeszüntetése. Az eredmény 15, illetve 25%-os béremelés volt. 1905-ben rajtuk kívül még a cipészek, a csizmadiák, famunkások, ácsok, borbélyok folytattak sztrájkot. 1906-ban a Franz-gyár munkásai léptek sztrájkba, amit azonban a rendőrség feloszlatott, amire viszont kitört az általános szimpátia sztrájk, amikor is az egész városban minden munka megállt. A sztrájkok 1907-ben tovább folytak. Ebben az évben 10 sztrájk, volt, amiben 421 munkás vett részt, s mindent beleszámítva mintegy 26 000 munkanap esett ki.[437] Előfordult több esetben is, hogy a gyárosok nem engedtek, s elbocsátották a sztrájkolókat.1906-ben a Franz-gyári sztrájk alkalmával az igazgató azt mondta a sztrájkolóknak, hogy *„Ha maguk sztrájkolni akarnak, akkor a munka megszűnt. Elmehetnek"*.[438]

1907 után viszont csillapodott a sztrájkhullám. Ebben szerepe lehetett annak is, hogy az addig nehezebben működő vállalatok egyre több megrendeléshez jutottak hozzá, hiszen a háborús készülődés számos üzemben jelentős felfutást eredményezett, ami a béreken is meglátszott. Tegyük még hozzá, hogy a szakszervezeti mozgalom a szociáldemokrata párt helyi szervezetének megalakulását is magával hozta, de mellette létrejött a keresztényszocialista párt szociális munkásegylete is. Sztrájkok persze később voltak, a háború előtti legnagyobb sztrájk 1911-ben volt, amikor is 79 állomásról 2000 vasutas gyűlt össze Nagykanizsán.[439]

---

[434] MNL VaML BLHI 16. doboz. A bérletre meghirdetett gazdaságok listája. 1895. április 2.; illetve MNL VaML BLHI 17. doboz. Szerződés Linczer Béla nagybérlővel. 1896. A major terveit és a kivitelezést Roman Morandini építész irodája vállalta. A 10 év alatt felépítendő major összköltsége 45 000 forint volt.

[435] Népszámlálás, 1910. 1. kötet. 192–193.p.

[436] Zalai Közlöny, 1898. június 23.

[437] Barbarits, 1929. 306–307.p.

[438] Zalai Közlöny, 1910. szeptember 1.

[439] Barbarits, 1929. 309.p.

6. A nagykanizsai ipar változásai a két világháború közötti időben

6.1. A háború, a forradalmak és a trianoni béke hatásai

Láthattuk a dualista korszakra vonatkozóan, hogy a nagykanizsai ipar igen lendületesen fejlődött. Az első világháború és a trianoni békeszerződés következményei azonban ezzel teljesen ellentétes tendencia elindítói voltak. A változások világosan tükröződnek a foglalkoztatás adataiban: az 1920-as években elején megállt az iparral foglalkozók számának korábbi emelkedése, majd pedig az ebben az ágazatban élők száma és aránya csökkent. Ez azért is fontos, mert a két háború közötti időben a nagykanizsai népesség már alig nőtt: 1920-ban mintegy 30000-en, 1941-ben 31000-en éltek a városban. Az ipari keresőket vizsgálva azt találjuk, hogy 1910-ben még 3874-en dolgoztak az iparban, 1920-ban lényegében ugyanannyian, míg 1941-ben már csak 2585 ipari keresőt találunk. A csökkenés mintegy 1300 fő, ugyanakkor az összes kereső között vizsgálva az ipari foglalkoztatást azt találjuk, hogy 1941-ben már csak 18-19%-os arányt ért el. Adódik a kérdés, hogy mitől is fordult meg a korábbi fejlődési tendencia?

Az egyik alapvető tényező kétségtelenül a területi elcsatolások gazdasági hatásaiban fogható meg. A nagykanizsai gazdaság egyik legjelentősebb piaca azon a területen volt, ahol most a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság rendezkedett be. Beleértendők ebbe az elcsatolt Zala megyei területek, a horvátok lakta vidékek, illetve a tengerparti területek is. Mivel a jugoszláv állam bezárkózó jellegű, nacionalista gazdaságpolitikát kezdett folytatni, ezért igen jelentős piacok vesztek el. Joggal írhatta egy korabeli történész, hogy az 1920-as években *„...Nagykanizsától 25 km-nyire már osztrák és cseh gépeket adnak el és vesznek meg a nagykanizsai gyáripar volt vevői"*.[440] A trianoni béke miatt a kanizsai gyáripar korábbi piacainak mintegy 70%-át elveszítette.[441] Nem volt sokkal jobb az osztrák irány sem, ahol meg a vásárlóerő visszaesése miatt nem lehetett értékesíteni.

Hasonló probléma volt, hogy a belső piacok sem működtek. A háború előtt Nagykanizsa olyan regionális gazdasági központ volt, ahol a helyi ipar egyrészt a városi lakosság, valamint a környék, mintegy 100–150 település vásárlóerejére számíthatott. A háború alatt és az utána következő hiperinfláció alatt a reáljövedelmek gyorsan csökkentek, s ez a tartós iparcikkek keresletét jelentősen beszűkítette. A lakosság az egyre kevesebbet érő fizetését elsődlegesen alapvető élelmiszerek beszerzésére fordította, s halogatta az ipari termékek vásárlását. A helyzet megoldása országos méretű pénzügyi stabilizációt feltételezett.

A háború utáni nehéz helyzet, a piacok elveszítése és a tőkehiány jelentősen csökkentette a gyári alkalmazottak számát. Az 1920. év gyári létszámadatait összevetve a századfordulós adatokkal kiderül, hogy számos vállalatnál felére, harmadára esett vissza a foglalkoztatás. A nádszövő és szalmahüvely gyárban a korábbi 80 helyett már csak 32 főt, a kefegyárban 140 helyett 99 főt alkalmaztak.[442] Létszámbővülést sehol nem tapasztaltunk. Tegyük hozzá, hogy az üzemekben dolgozók száma a hadseregbe behívott, s a fronton elesett munkásokkal is csökkenhetett, nem is beszélve azokról, akik a kommün rövid uralma után elmenekültek a városból.

Néha kényszermegoldásokat kellett alkalmazni a gyárak túlélése érdekében. Ilyen volt például a Király-sörgyár lépése, amely a háborús kényszergazdálkodás miatt a sör- és ma-

[440] Weiser, 1929. 311.p., ill. Barbarits, 1929.
[441] Weiser, 1929. 311.p.
[442] Népszámlálás, 1920. 2. kötet, 154.p.

látagyártáshoz egyre kevesebb alapanyaghoz (árpához) jutott, később pedig Trianon miatt elveszítette piacai egy részét. A termelés és a fogyasztás visszaesése miatt, a malátagyártás folytatása mellett előbb egy sertéshizlaldát, majd pedig 1922-ben az üzemen belül egy kenyérgyárat hoztak létre.[443] A kenyérgyár jó ötlet volt Kaiser igazgatótól, hiszen a nagykanizsai közellátás igen gyenge volt. A gyár területén a volt vendéglőt alakították át kenyérgyárrá, ahol modern gépészeti berendezéseket működtettek, s többek között egy elektromos árammal működő kemencét is kialakítottak. 1922 őszén napi 12-15 mázsa sütemény termelésére rendezkedtek be. Nagy népszerűségnek örvendett a bevezető reklámkampány, amikor is 1922. szeptember 14-én a város közepén, az Erzsébet-téren egy autóról ingyen osztogatták a péksüteményeket. Ezt a korabeli közgondolkodás amerikai reklámnak tekintette.[444]

Az általánosan rossz gazdasági és politikai helyzet, a jövedelmek csökkenése, a jegyrendszer, a nélkülözések hozták magukkal a háború utáni sztrájkok újraéledését. Érdekes ezek története, hiszen az 1920-as évek elején létrejött sztrájkok esetében a forradalmi hevületnek már nem sok nyomát találjuk. Itt ugyanis a bérek romlását már nem a munkaadók profitéhsége okozta, hanem az infláció felpörgése, amikor is a korona naponta igen sokat veszített értékéből. Éppen ezért a munkások kéréseit a vállalatok egy része próbálta tolerálni. A Weiser-gépgyárban például a munkások már kenyérparitásban kérték az órabér rendezését, mégpedig úgy, hogy egy óra munka bére érje el az 1 kg kenyér árát. Több példát is találtunk arra, hogy a gyárak vezetőségei a munkásság bérigényéhez megfelelő rugalmassággal álltak hozzá, így például a Mercur-vasöntödében 1922-ben meg tudtak egyezni az órabér emeléséről.[445] Az éppen csak létrehozott tésztagyárban ugyanezen évben viszont már csak úgy tudtak bért emelni, hogy néhány dolgozót el kellett bocsátani, emiatt azonban a munkások tovább sztrájkoltak.[446] Az 1923. év nyara különösen rossz volt az infláció és a gyorsan romló reáljövedelmek miatt. Augusztusban egyszerre állt a munka a Weiser-gépgyárban, a Mercur-vasöntödében, a kefegyárban, illetve a téglagyárakban.[447] Néha a patriarchalitásra is találunk példát: 1922 őszén a sörgyár a nehéz élelmezési viszonyok miatt úgy próbált segíteni a munkásain, hogy 30 koronáért adta nekik a liszt kilóját. Az akcióval 140 munkáscsalád helyzete javult valamelyest.[448]

40. kép: Vasesztergályos műhely részlete a Weiser gépgyárban, 1919. (Esztergapad mellett álló munkás és inasok.)

A munka persze más okok miatt is megállhatott. A korszak egyik legnagyobb botránya a város egyik legsikeresebb vállalata, a Franz-malom működése kapcsán robbant ki. A vállalat az 1920-as évek elején is már kettős tevékenységet folytatott: egyrészt a város elektromos szolgáltatója volt, más-

[443] Rózsás - Háncs, 1992. 15.p.
[444] Lásd: Zalai Közlöny, 1922. szeptember 12., illetve szeptember 15.
[445] Zalai Közlöny, 1922. július 8.
[446] Zalai Közlöny, 1922. október 11.
[447] Zalai Közlöny, 1923. szeptember 2.
[448] Zalai Közlöny, 1922. szeptember 14.

részt viszont megtartotta régi profilját is, a gabonaőrlést. Az 1921-ben kipattant liszthamisítással országos hírűvé vált a nagykanizsai cég. Az történt, hogy a kanizsai malom a Futura állami gabonaelosztótól kapott búzát őrölte, s a lisztet számos magyarországi városba szállította. 1921-ben Miskolcról, Egerből, később Salgótarjánból és aztán Nagykanizsáról érkeztek olyan jelzések, amelyek szerint a malom által kiszállított liszt dohos, kukacos, élvezhetetlen, sőt az egészségre is káros. A Franz-malom lisztjéből szállítottak a nagykanizsai Köztisztviselők Fogyasztási Szövetkezetének is, ez utóbbi szervezetnek volt a dolga, hogy az állami és városi alkalmazottaknak (postások, tisztviselők stb.) a jegyek ellenében adja a fejadagot. A szövetkezet már korábban is tapasztalt hiányosságot, s akkor a malom kicserélte a lisztet, de a második alkalom után már feljelentette a malmot, s így szakmai és rendőrségi vizsgálat indult a liszt ügyében. A helyszíni szemle nyomán a hatóság 800 zsák lisztet lefoglalt és lepecsételte a malom földszinti raktárhelyiségeit. A malom vezérigazgatója a főmolnárra hárította a felelősséget, mondván, hogy a vezetés utasította őt a kiszállítás előtti liszt átszitálására. Később kiderült, hogy az 1921 nyarán kiszállított liszt egy évvel korábbi gabonából készült. Felmerült a Futura felelőssége is, hiszen tőle kapta a malom a gabonát, amiből a dohos liszt készült, de a nagy állami cég nagy politikai hátszéllel rendelkezett, s elhárította magától a felelősséget. Az is növelte a felháborodást, hogy kiderült: a malom ugyanakkor Ausztriába kiváló mintákat küldött az exportálandó lisztből. Mindenesetre nagy volt a veszteség: egy kenyérszegény időszakban 20 vagon liszt vált élvezhetetlenné. A Futura kizárta a Franz-malmot a körzeti malmok csoportjából, vagyis a továbbiakban nem őrölhetett neki. A vizsgálat során megállapították, hogy a Franz-malom 90%-os kiőrlést végzett az előírt 82%-os helyett, ráadásul nem tisztították a malom gépeit, a szitákat, így a vád az 1895. évi 46. tc. értelmében mezőgazdasági terményhamísítás lett, így elindult a hivatalos eljárás. A cég malmi részét üzemen kívülre helyezték; az egész vállalatot csak azért nem zárták be, mert a vállalat villanyszolgáltatására szükség volt.[449] Tegyük még hozzá, hogy nemcsak a kanizsai malom ellen folyt eljárás, a sajtó tele volt ebben a korban liszt-panamákkal, a legnagyobb 10 kereskedő révén 100 milliós összegről szólt...[450]

A háború, majd a forradalmak alatt a legnagyobb veszteség a kisiparosokat érte, mégis ez volt az az ágazat, amely – az alacsony tőkeigénye miatt – gyorsan reorganizálódhatott. Láthattuk korábban, hogy a háború kitörése előtt 583 önálló iparos (tanoncok és segédek nélkül számlálva) működöt Kanizsán. Igen nagy volt fluktuációja a kisiparosságnak. Egyrészt a háborúban nagyon sokan meghaltak, másrészt az 1919-es bolsevik tevékenységük miatt sokan elmenekültek a városból, néhányukat halálra ítélték, bebörtönözték stb. Sokat szenvedett ez a réteg a kommün alatti gazdaságpolitikától is: tudvalevőleg az önálló iparost, kézművest, kisegzisztenciát és mesterembert megbízhatatlan rétegként kezelték. A hatalmi önkény és a szabad rablás is alaposan visszavetetette a kisipar termelését, így igen nehéz feltételek közepette kezdhette meg az Ipartestület újraszervezni önmagát.[451] Trianon hatásait sem hagyhatjuk említés nélkül, hiszen korábban a kanizsai kisipar néhány ágazata, főleg a nagyobb létszámú ágazatok (cipészek, csizmadiák stb.) termelése jelentős részben külföldre irányult, amely piac most elveszett. A háborút követő időszakban nagyon sokan zárták be műhelyüket, úgy érezvén, hogy az idők nem kedveznek Kanizsán

[449] Mivel igen nagy volt a lakosság felháborodása, így a helyi sajtó átpolitizált oknyomozással indult a folyamat után, mondván, *„Van mód, hogy a Franz.malom elvegye méltó büntetését és van mód annak megakadályozására, hogy a jövőben a keresztény középosztály bőrére, egészségére, lapos erszényére menő hasonló botrány elő ne forduljon."* (Zalai Közlöny, 1921. szeptember 21.) Lásd a következő lapszámokat: Zalai Közlöny, 1921. szeptember 21, szeptember 23, szeptember 29, október 3, október 11.

[450] Ehhez lásd: Zalai Közlöny, 1922. január 27.

[451] Benedek, 1936. 10.p.

a kisüzemi iparnak. Volt olyan régi iparos a városban, aki a cég bezárása után Budapestre költözött, mert ott sikerült egy nagy bérházban házmesteri állást szereznie. Egyes források szerint 1920 után alig 200–300 kisüzem tudott normálisan működni, a többi mintegy 500 üzem nagy problémákkal küszködött.[452]

41. kép: A Fekete nővérek varrodájának személyzete az 1920-as években. (A három nővér a középső sorban ül.)

A kisiparosok fluktuációja jól látszik az 1920-as évek második felére vonatkozóan is. 1927-ben 77 egyén nyert iparjogot, 17 szüneteltette iparát, ugyanakkor 109 iparos kénytelen volt visszaadni az engedélyét a gazdasági viszonyok miatt.[453] Egy évvel később fordult az arány: 59 iparengedélyt osztottak ki, míg 34-en hagytak föl a mesterség folytatásával. Az 1928. évi Ipartestület elnöki jelentés azt állapította meg, hogy *„A helyzet évről-évre vigasztalanabb... azok a mesterek, akik még csak nemrégen 7-8 segéddel és 2-3 tanonccal dolgoztak, ma legtöbbnyire segéd nélkül állnak."* Sok iparos segéd a mezőgazdaságban napszámosként próbált meg elhelyezkedni, hogy éhen ne halljon.[454]

Mindenképpen szükség volt az elvesztett piacok pótlására, amivel kapcsolatban számos törekvés jött létre. Az egyik megoldást az anyagbeszerző szövetkezetek létrehozásában látták, meg is alakult néhány ilyen szervezet (bőripari, szabóipar stb.), ám nagy hatást nem értek el, a szabóipari szövetkezet be is szüntette tevékenységét, az adósságát az Ipartestület elnöke, Bazsó József fizette ki.[455] Az iparosok 1922-ben elkezdtek szervezni egy potenciális ipari kiállítást, ám a Soproni Iparkamara lebeszélte a nagykanizsai szervezőket, mondván, ehhez 50–60 millió koronára lenne szükség, s nem biztos a haszon. Helyette a Kamara nem országos, hanem helyi kiállítást javasolt.[456] A nehézségek ellenére is születtek azonban mintaértékű vállalkozások a kisipar terén. Ilyen volt például Papp Oszkár cipészüzeme, amit 1919-ben nyitott a vállalkozó megtakarított pénzéből és kereskedői hitelből. A mester a céget folyamatosan bővítette, egyre több segéddel dolgozott, s jelentős minőségi eredményeket ért el. Egy soproni kiállításról ezüstéremmel tért haza, míg az 1925-i zalaegerszegi kiállításon egyedül ő képviselte a kanizsai cipészeket.[457]

6.2. Stabilizáció és gazdasági növekedés az 1920-as évek második felében

Szemben a mezőgazdaság árdepressziós időszakával, kétségtelen, hogy az 1920-as évek elejétől a nagykanizsai ipar előtt perspektivikus idők álltak. A külső piacok elveszítéséből következő ipari termékhiány, a helyi népesség növekedése, az importpótló iparosítás programja, a lassan meginduló inflációs finanszírozás lehetősége újabb és újabb ipari vál-

[452] Uo. 10–11.p.
[453] Zalai Közlöny, 1928. március 21.
[454] Zalai Közlöny, 1929. február 20.
[455] Benedek, 1936. 12–13.p.
[456] Zalai Közlöny, 1923. február 9.
[457] Pap é.n.; illetve Zalai Közlöny, 1925. szeptember 1.

lalatok létrehozására sarkallta a helyi vállalkozókat. Legtisztábban az új idők abban látszódtak, hogy lassan megindultak az építkezések, a beruházások. 1922 elején már arról számolt be a helyi sajtó, hogy egyre több új építési kérelmet adtak be. Tervben volt a fent már említett sörgyár által létrehozandó sertéshizlalda és kenyérgyár. Bővítést tervezett a Viktória téglagyár.[458] A háború vége felé hozta létre Glasgall Vilmos mérnök a Konzerv és Tésztaárugyárát. A gyár 1923-tól már Csillag Jenővel közösen működött, majd pedig átkerült a Csillag család tulajdonába. [459] Az 1920-as évek közepén már 100 munkást alkalmaztak a Magyar utca északi végén lévő gyárban, készítettek gyümölcskonzerveket, száraztésztákat, ostyákat, desszerteket, süteményeket.[460] Egy új részvénytársaság is szerveződött már, amely 4 millió korona tőkével egy új húsfeldolgozót és az ahhoz kapcsolódó 500 darabos sertéshizlaldát kívánta kialakítani a városban. Ez annál is örömtelibb volt, mert így a helyben tenyésztett állattoknak biztos piaca nyílhatott.[461] Világos, hogy éledezett a kanizsai ipar: az 1920-as évek közepére megszaporodtak a magántulajdoni vagy részvénytársasági formában jelen lévő cégek.

Ennek áttekintésére nézzük meg, hogy 1925-ben a városi címtár szerint milyen volt az ipar struktúrája Nagykanizsán.[462] A címtárban részletesen felsorolták a Nagykanizsán működő iparosokat, kereskedőket, egyéb szolgáltató szervezeteket. A lista alapján a szűkebb értelemben vett iparral mintegy 1143 vállalkozás foglalkozott.[463] Ha a vállalkozók legnagyobb csoportjait nézzük, akkor még mindig a hagyományok, vagyis a ruházati ipar dominanciáját láthatjuk. A cipész és csizmadia szakma együttesen 267, a férfi- és női szabók 210 vállalkozást adtak, amihez még hozzá kell vennünk a 18 vállalkozással szereplő kalapos, kesztyűs, sérvkötő és takács cég csoportját is. Azonban az kétségtelen, hogy az első hely ellenére arányuk csökkent, 1925-ben ez a két szakmacsoport már 44%-át adta az iparosoknak. Újdonság, hogy igencsak megszaporodtak a vasas szakmában működő vállalkozások (vasiparos, kovács, lakatos, bádogos, rézműves, reszelővágó, késes, gépész szakmák), amelyekből 93 fordult elő. Szaporodtak a hentes és mészáros szakmákban alakult cégek, ezekből 67 volt az 1920-as évek közepén. Az ipari ágazatban dolgozók foglalkozási tevékenysége egyre szélesedett, igen sok olyan szakma is megjelent, amely a polgári élethez, a komfortosabb lakásokhoz fenntartásához, a divatosabb és jobb minőségű öltözködéshez, a szórakozáshoz, a jelentős osztálykülönbségeket mutató életvitelhez kapcsolódott.

42. kép: Papp Oszkár cipészmester „cégszemélyzete" az üzletben 1925-ben

[458] Zalai Közlöny, 1922. február 26.
[459] MNL ZML Cégbíróság. N.T. III. 414. 57.p.; N.T. II. 931. 231.p.
[460] Tarnóczky, 2010. 245.p.
[461] Zalai Közlöny, 1922. február 11.
[462] Címtár, 1926. adatai alapján.
[463] Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy sok esetben nehéz egy vállalkozás besorolása, így például a fényképész, az órás stb. több csoportba is betehető. Az iparosoknál a termék forgalmazása együtt járt az alaptevékenységgel. A címfelsorolásban vállalkozások szerepelnek, a listában a gyárak is egy tételt képviselnek.

Az 1920-as évek első felében egyre több gyár, vagy gyárszerűen működő vállalkozás jött létre Nagykanizsán. A vállalkozók az alacsonyabb tőkeerőt a részvénytársasági formával, vagyis külső források bevonásával pótolták. Míg a 20. század elején három részvénytársaság volt városi központtal bejegyezve, addig most működött, addig 1925-ben már 10 ilyen társaságot találunk.

A Nagykanizsa központú ipari részvénytársaságok 1925-ben[464]

A cég neve	Központja	Elnöke	Cégvezetője
Dunántúli Gazdasági Szeszgyárosok Szeszfinomító Rt.	Vár utca 5.	Gróf Széchényi Géza	Vermes Géza
Király-Sörfőzde Rt.	Csengery út 111.	Fellner Henrik	Kaiser Ernő
Zrínyi nyomdaipar és Könyvkereskedés Rt. Nagykanizsán	Fő út 5.	Gyömörey István főszolgabíró	Ofenbeck Károly
Városépítő és Ipari Építési Rt.	Vár utca 7.	Gróf Hoyos Miksa	Barta Károly
Transdanubia Egyesült Gőzmalmok Rt.	Vár utca 8.	Gróf Hoyos Miksa	Pongor Henrik
Mercur Vasművek Rt.	Csengery út 49.	Dr. Krátky István	László Vilmos
Konzerv- és Tésztaárugyár Rt.	Magyar utca 86.	Gróf Hoyos Miksa	Csillag Jenő
Herkules téglagyár Rt.	Magyar utca	Fried Ödön	
Hengermalom Rt.	Csengery út	Pongrácz Sándor	Werthein József
Zákányi Cementárugyár- és Építési Vállalat Rt.	Fő út 8.	gróf Zichy Ödön	

A táblázatban több olyan cég is előfordul, amelyek korábban családi vállalkozás volt. Az egyik legnagyobb ilyen a Transdanubia Egyesült Gőzmalmok Rt. volt, amely a Franz-féle malomipari cég tovább terjeszkedett formája volt. A gőzmalmi vállalat 1909-ben műjéggyárat hozott létre, majd egy sertéshizlaldát, a háború után pedig kiterjesztette működését három másik dunántúli településre: Bonyhádon (gőzmalom és villamos üzem), Enyingen (gőzmalom és villamos üzem) és Körmenden (gőzmalom és szalámigyár) voltak kapacitásai, ugyanakkor Budapesten, a Nádor utca 12 alatt is volt egy kirendeltsége.[465] Az rt. vezetőségében arisztokraták s más birtokosok is szép számmal szerepeltek. Így például az elnöki posztot (Nagykanizsán több rt-ben is) gróf Hoyos Miksa, a németladi uradalom tulajdonosa töltötte be, de ott volt a kivadári uradalommal rendelkező gróf Somssich Géza, a geszti uradalom tulajdonosa gróf Somssich Gyula, a Kanizsától északra földekkel rendelkező újnépi Elek Ernő stb., illetve a marburgi Franz-családból is többen.[466] A Transdanubia jelentős exportot is lebonyolított, főleg Ausztriába vittek ki lisztet. Abban, hogy az rt. a Dunán-

[464] A táblázatot a Címtár 1926; illetve a Compass 1925. adatai alapján állítottuk össze.

[465] T. Mérey, 1985. 146–147.p.; Tarnóczky, 2010.; Címtár, 1926. Érdekes, hogy a másik három településen is Batthyányaknak volt jelentős érdekeltségük, illetve mindegyiken jelentős létszámú zsidóság élt.

[466] Címtár, 1926. 52–53.p.

túl legnagyobb malomipari konszernjévé vált, igen nagy szerepe volt Pongor Henriknek, a vállalat vezérigazgatójának. Pongor 1863-ban született Budapesten, ahol kereskedelmi akadémiát végzett. 1906-tól működött Nagykanizsán, ahol széles körű közgazdasági tevékenységet fejtett ki. Nagy szerepe volt a Transdanubia korszerűsítésében, nem is beszélve a Bonyhádvidéki Helyiérdekű Vasút megteremtéséről stb. Sikereit elismerve 1925-ben kormányfőtanácsosnak nevezték ki.[467]

Átalakult a tésztagyár is. A Glasgall és a Csillag-család után 1924-től részvénytársasági formába szerveződött a cég. Alaptőkéje 30 millió korona volt.[468] Érdekes módon hasonló igazgatósági köre volt, mint a Trandsdanubiának: Hoyos gróf, mint elnök, az igazgatóságban a két Somssich gróf, Elek Ernő, a Franz-család stb. Nyilvánvaló a kapcsolat a két cég között, amire még az is utal, hogy bár a gyártelep kint volt a Magyar utcában, mégis az elnökségi üléseket, az üzemi éves beszámolókat a Transdanubia épületében tartották. A gyárvezetés azonban Csillag Jenő kezében maradt. A cégek összefonódása világosan látszott az 1925. évi zalaegerszegi termékkiállításon, ahol a tésztagyár termékeit a Transdanubia standjánál mutatták be.[469] 1925-ben már mintegy 100 embert foglalkoztatott a tésztagyár. Gyártottak cső- és levestésztákat, tarhonyát, kekszet, szeleteket, ostyákat, tortalapokat, amely termékeket az elcsatolt területekre is exportálták.[470]

Az 1903-ban alapított Dunántúli Gazdasági Szeszgyárosok Szeszfinomító Rt-je is ekkor futott fel. 1915-ben még a Blau-féle szeszfőzde is a tagjai közé került. 1918-ban elkezdték a likőrgyártást. Az 1920-as évek közepére már igen sok nyugat-dunántúli városban jelen volt, 1928-ban már 32 tagja volt a vállalatnak.[471] A szeszfinomító évente egyre többet termelt, 1919–21 között még csak 19 000 hl-t, 1928-ban már 32 000 hl-t gyártottak.[472] A szesz részben finomítás, részben víztelenítés útján (utóbbi a benzinhez való keveréshez, ún. motalkó céljából) készült. 1904–1928 között összesen 507 800 hl szeszt finomítottak. A kanizsai gyár 20 munkást foglalkoztatott, de a szeszfinomítón kívül központi szeszfőzdét, rum- és likőrgyárat és sósborszeszgyárat is fenntartott, ahol további 20–30 dolgozót alkalmazott. Életképes exporttermékei is voltak, főleg Ausztriába és a balkáni országokba vittek ki terméket.[473] A cég jó működésében nagy szerepet játszott a Böhönyén született, de Nagykanizsán iskolákat végző Vermes Géza, aki 1904-ben került a vállalathoz, mint kezdő tisztviselő. Gyorsan emelkedett a ranglétrán, s végül igazgatóként 14 éven át irányította a céget.[474] Különlegessége volt a vállalatnak, hogy általában alacsony osztalékot fizetett, fő céljának inkább a tagok termelésének minél előnyösebb értékesítését tekintette. Az eredetileg 125 koronás részjegyek 1928-ban már 200 pengő névérték mellett 600 pengős értéket képviseltek. Jelentős volt a vállalat mecenatúrája is.[475]

Kisebb részvénytársaság volt az 1923-ban létrehozott Hengermalom Rt., amely Spitzer Samu és Stern Arnold nevéhez kötődött. Spitzernek a tulajdonában volt a sormási hengermalom is, amely azonban 1928-ban, vélelmezhetően gyújtogatás miatt leégett. A kiskanizsai városrészben lévő hengermalom 60 millió koronás alaptőkével jött létre.[476] Szintén részvénytársasági formában működött a Herkules téglagyár, amit 1912-ben hoztak létre, még

467 Életrajzához lásd: Zalai Közlöny, 1925. október 17.
468 Compass, 1925. 1557.p.
469 Zalai Közlöny, 1925. szeptember 1.
470 Mindezt az 1925. évi soproni kiállításon is bemutatták. Lásd: Zalai Közlöny, 1925. augusztus 4.
471 Zalai Közlöny, 1929. február 12.
472 Az adatokhoz: Compass, 1925. 190.p.; illetve Zalai Közlöny, 1929. február 12.
473 Compass, 1925. 189.p.
474 Benedek, 1938. 67.p.
475 Zalai Közlöny, 1929. február 12. Érdemes itt megjegyezni, hogy a kis-magyarországon mindössze egy ilyen hasonló cég működött, mégpedig az 1923-ban elindult szatmári szeszfinomító.
476 Lásd: Compass, 1925.; Tarnóczky, 2010.; Zalai Közlöny, 1929. adatait.

békeidős körülmények között 220 000 korona alaptőkével. A vállalat a Magyar utca végén helyezkedett el.[477] Foglalkozott gőzüzemű téglagyártással, valamint különböző cserepek készítésével. Az 1920-as évek legelején az építkezések visszaesése miatt veszteségessé vált, de 1922-ben már 48 000, 1923-ban pedig 318 000 K nyereséget ért el.[478]

A részvénytársaságok mellett számos kisebb-nagyobb egyéni vagy családi tulajdonban lévő üzem is született, avagy gyorsan fejlődött az 1920-as években. Igen sikeres vállalkozás volt a Frank-mérleggyár. Frank Jenő 1879-ben született, a 20. gyalogezredben harcolt a háborúban, a harcokban szerezte azt a betegséget, amelye végül is elvitte.[479] Tanult szakmája műszerkovács volt. Eleinte az Erzsébet téri ún. csoportházban volt a műhelye, ám később átköltözött az egyik Eötvös téri épületbe.[480] Mérleggyárát 1912-ben alapította. Foglalkozott szerkovácsáruk készítésével, mákdarálók javításával is. Több nagy uradalomnak is készített mérlegeket. Gyártott tizedes-, tolósúlyos-, jószág- és szekér híd-mérlegeket. Magas szintű szakmai tudás és igényesség jellemezte munkáját.[481] Mérlegeivel, készítményeivel, gyártmányaival nevet szerzett Nagykanizsán kívül is. Hosszú éveken át tagja volt az Ipartestület elöljáróságának. Üzemét fia, Lajos vitte tovább.[482]

Újdonság volt az 1920-as években a textilipar szélesedése. Az Ausztriától való kényszerű elválás, valamint a külföldi termékek pótlása miatt erőre kapott az eddig igencsak elhanyagolt ágazat Magyarországon. Ebbe a folyamatba illeszkedett 1923-ban a Kaiser és Strasser féle kötő- és szövőgyár megalapítása, amit a Tárház utca 6. szám alatt nyitottak meg. A kezdeti nehézségek után 1924-ben átalakult a tulajdonosi struktúra: az addig Strasser József és Récsei Imre által vezetett üzem a továbbiakban Nagykanizsai Kötszövőgyár Strém és Társai néven működött.[483] A korábbi tulajdonosok minden bizonnyal megmaradtak a vezetésben, hiszen 1926-ban a GYOSZ-ülésén Récsei képviselte a céget.[484] Jelentős modernizációt hajtottak végre, aminek eredményeképpen már 80–90, főleg női dolgozót foglakoztattak. A fejlesztéshez kihasználták azokat az állam biztosított kedvezményeket, amelyek a hazai importpótló iparosítás politikájából adódtak: 1925-ben a kereskedelmi miniszter a Kötőszövőgyár kötött-kendő üzemágának 10 évre megadta az iparfejlesztési kedvezményeket.[485] A vállalat az 1920-as években gyártott férfi-, női- és gyermekmellényeket, szvettereket, lélekmelegítőket, sapkákat, lábszárvédőket és minden egyéb kötött árut is.[486] Később a gyár az „Ideál" nevet vette fel. 1937-ben már Rosenberg Oszkár, Récsei Imre és Strasser Károly voltak tulajdonosai.[487] A másik jelentősebb textilipari vállalkozás a Stella kötő- és szövőgyár Kaiser és Társa volt. Az alapítók kötött és szövött áruknak házilag és gyárilag történő előállításával és forgalomba hozatalával foglalkozó kereskedők voltak[488] (Schwarz Ottó és Hoffmann Bernát). A cég eleinte 50–60 főt, az 1920-as évek második felében már 90 főt foglalkoztatott. Telephelye a Magyar utca 19. sz. alatt volt.[489]

Áttekintésünk végén jegyezzük még meg, hogy a fentiekben nem említett gyárakon, üzemeken kívül jó néhány kisebb-nagyobb cég is működött, amelyeket még a dualista időszakban alapítottak. Emeljük ki közülük a kefegyárat, amely a háború előtt az egyik leg-

477 Címtár, 1926. 51.p.
478 Compass, 1925. 336.p.
479 Benedek, 1938. 116.p.
480 Tarnóczky, 2010. 305.p.
481 Lásd a Zalai Közlöny évfolyamaiban megjelent reklámjait.
482 Benedek, 1938. 116.p.
483 MNL ZML Cégbíróság, N.T. IV. 593. 155.p.; illetve Tarnóczky, 2010.
484 Barbarits, 1929. 312.p.
485 Zalai Közlöny, 1925. január 22.
486 Címtár, 1926. 80.p.
487 Tarnóczky, 2010. 823.p.
488 MNL ZML Cégbíróság. N.T. IV. 580. 132.p.
489 Magyar Zsidó Lexikon, 1929. 629.p.; Barbarits, 1929. 312.p.; Tarnóczky, 2010.

sikeresebb kanizsai cég volt, s amely azt követően új tulajdonos kezébe került: az 1920-as évek közepén már Frank Jenő kefekereskedő és Társa cég foglalkozott mechanikai kefe-, meszelő-, ecset- és cirokserű gyártásával. A cég az 1925. évi Soproni Kiállításon is bemutatta széles áruválasztékát. Gyártmányai között a *„...különféle ecsetek mindenféle ipari és házi használatra, meszelők, surolók, falporlók, ruha és hajkefék, seprők számtalan különféleségben, változatos kötésben"* szerepeltek. Kizárólagos joggal termelte a Turul seprűt, aminek az volt a különlegessége, hogy fémhüvelyű volt, így igen hosszú életűnek bizonyult.[490] A kefegyár telephelye a Gyár utca 47. sz. alatt volt.[491] 1920-tól termelt egy kisebb üzem is seprűt, kefét, ecsetet, esernyőt „Hungária seprő-, kefe-, meszelő- és ecsetárugyár" néven.[492] Egyre nehezebben működöt azonban Mercur Vasművek, s nem voltak jó napjai a faipari vállalatoknak sem. Tény azonban, hogy az ipari vállalkozások egyre sokszínűbbé tették a város iparát, s valamelyest javultak az 1920-as évek végére a foglalkozási és jövedelmi viszonyok; s a gyáripari dolgozók száma növekedett.

Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a szerény mértékű ipari fellendülés ellenére mind az ipari, de még inkább a kereskedelmi ágazatban elég letargikus állapot uralkodott az 1920-as évek második felében. Nem véletlen, hogy 1928 őszén a helyi sajtóban egy cikksorozat indult *„Mentsük meg Nagykanizsát!"* címmel. Ebben különböző gazdasági szereplők, avagy éppen politikusok egyrészt a nehézségeket vázolták, másrészt pedig megpróbáltak kiutat mutatni a nagy nehézségekkel küszködő ágazatoknak. Most csak az ipari ágazatra koncentrálva írjuk, hogy 1928-ban is igen jelentékeny munkanélküliség volt a városban. Ez annyit jelentett, hogy a kb. 1200 fős munkásságból kb. 20-25%, vagyis mintegy 300 fő volt munka nélkül. Hozzá kell tenni, hogy az állásban lévők esetében sem volt túl jó a helyzet. Az építőipar gyengén működött, így ott csak jó esetben áprilistól, májustól októberig volt munka. A bőripari munkások közül alig volt olyan, akinek egész évben lett volna munkája. A nagy létszámú iparosok közül a szabók és cipészek esetében 25-30% volt munka nélkül. de legsúlyosabb a vasasok helyzete volt: a városban kb. 200 vasmunkás volt, akiknek jelentős része munka után szaladgált. A legjobban a nyomdászok álltak: 1928 decemberében nem volt munkanélküli nyomdász. Az állás mellet további problémát jelentett az alacsony kereset. A munkával rendelkező iparosok esetében a fizetés olyan alacsony volt, hogy abból alig lehetett megélni. Az építőmunkásoknál 80 fillér volt a napszámos órabére, a cipészeknél a heti kereset 25 pengő, a szabóknál kb. 25–30 pengő volt. A női textilmunkásoknak még kevesebb jutott. A három textilüzemben 16–20 pengős heti keresethez juthattak a dolgozó nők, de voltak olyan fiatalok, akik még ennél is kevesebbet kaptak.[493]

6.3. A kanizsai ipar a világgazdasági válság éveiben

A rövid ideig tartó fellendülésnek, a nagykanizsai vállalatok szaporodásának hamar véget vetett a világgazdasági válság hatásmechanizmusa. Ismert, hogy az 1920-as évek második felében több ágazatban is hatalmas túltermelés alakult ki, ami miatt folyamatosan csökkentek az árak. Mind a belső, mind a külső piacok viszonylag gyorsan összezsugorodtak, így az ipari termelőkapacitások is egyre szűkülő piaccal találkoztak. A korábban felhalmozott vállalati adósságok, a beszűkült piac s a vásárlóerő csökkenése az egész magyar ipart nagyon rossz helyzetbe hozta. Az 1931. évi pénzügyi válság, a takarékbetétek beragadása is hozzá járult az egyre nehezebb finanszírozáshoz. 1931. július vége felé a kanizsai

490 Zalai Közlöny, 1925. augusztus 4.
491 Címtár, 1926. 78.p.
492 Tarnóczky, 2010. 787.p.
493 Az áttekintéshez lásd: Zalai Közlöny, 1928. december 2.

kereskedők jelentették be, hogy a továbbiakban nem tudják hitelezni az ipari termékek forgalmazását, csak azonnali készpénzfizetés mellett tudnak gyári termékekkel kereskedni.[494] Kétségtelen ugyanakkor, hogy a hazai iparban nem volt olyan nagy a termelőkapacitások pusztulása, mint az agráriumban, de alig volt olyan ágazat, amelyet ne érintettek volna tragikusan a válság évei.

Nagykanizsán a nehézipari-gépipari vállalatok jártak talán legrosszabbul. Kiemelkedett ezek közül a korábbi ipari zászlóshajónak számító Weiser-gépgyár, amely az 1930-as évek elején kénytelen volt beszüntetni a termelését. Pedig igen érdekes, hogy pár évvel korábban, 1927-ben Weiser János, okleveles gépészmérnök, a gépgyár igazgatója, s egyben a Gyáriparosok Szövetsége zalai fiókjának elnöke, még a kilencedik legnagyobb adófizető volt a városban.[495]A válság mélypontjának számító 1932. év márciusának végén árverezték el a nyolcvan éve működő gépgyárat, amit – ahogy azt egy korabeli publicista megfogalmazta -, *„Trianon ítélte halálra"*.[496] Jellemző, hogy a két korábbi nagy hitelező, a helyi Takarékpénztár és a szintén helyi Bankegyesület közül az utóbbi megszerezvén semmiféle ipari tevékenységet nem kívánt a gyár épületeiben újraindítani, helyette az ingatlanok hasznosításából próbálta meg korábban kölcsönadott pénzét visszaszerezni. A csődre ráment Weiser ingatlanvagyona is: a Bankegyesület 66 000 pengőért vette meg a Sugár úti gyártelepet, 10 000 pengőért a Kinizsi utcai házat, 3600 pengőért a 2,5 hold szőlőt és 6600 pengőért a csaknem 4 holdas szántót. A Fő utcai épület vélelmezhetően megmaradt a tulajdonos kezén.[497] De nem élte túl a Mercur Vasművek Rt. sem a válságot. Már az 1920-as évek vége felé nehézségei voltak a cégnek. 1930-ban a vállalat 74 000 pengő veszteséggel zárt, ami a korábbi adósságokkal együtt már 207 000 pengőre rúgott. A vállalat 1932-ben felszámolás alá került.[498]

Hasonló problémákkal küszködött a sörgyár. Láthattuk korábban: Trianon miatt sörgyár elveszítette piacai nagy részét, az anyagi problémák kezelésére kényszerből már egyéb tevékenységekkel is foglalkoznia kellett. A nehéz helyzetben lévő vállalatot 1928 júniusában a budapesti Dreher-Haggenmacher Első Magyar Részvény Serfőzde Rt. kőbányai cég megvásárolta, ám pár évvel később, 1932 végén leállíttatta a sör- és malátagyártást. 1932. szeptember 1-jén mind az igazgatók, mind a munkások megkapták felmondólevelüket.[499] Ebben persze szerepe lehetett annak is, hogy 1931-ben 75 000, 1932-ben 470 000 pengő veszteséget mutatott a gyár mérlege.[500] A tulajdonos nem mondott le a cégről, a kenyértermelés tovább folyt, s gondot fordítottak az állagmegőrzésre is, egy esetleges újraindításban reménykedve.

De más üzemek is hasonló sorsra jutottak. A Frank-féle pótkávégyárban 1930-ban már csak 58-an dolgoztak,[501] s 1933-tól szünetelt a termelés.[502] Az 1892-ban létrejött Bettlheim Samu által létrehozott nádszövet gyár már az 1920-as évek elejétől alig működött. 1931-ben a Gutmann-féle fűrésztelep is megszűnt Kanizsán.[503] A terjedelmes fafeldolgozó telep a Sóház közelében, szemben a Wlassics Gyula utcával helyezkedett el már 70 éve. A cég törzsházát és a fatelepet Strém Károly fanagykereskedő és erdőkitermelő vette meg. Az egykor

494 Zalai Közlöny, 1931. július 23.
495 Az 1927. évi virilis listát közli: Németh – Paksy 2004. 188.p.
496 Zalai Közlöny, 1932. március 31.
497 Uo.
498 Zalai Közlöny, 1931. július 7.
499 Rózsás – Háncs, 1992. 15.p.; illetve Zalai Közlöny, 1932. szeptember 2. A cikk szerzője megemlíti, hogy a másik jelentősebb ipari üzem, a nagy múltú pótkávégyár is hasonló sors előtt áll.
500 T. Mérey, 1985. 187.p.
501 Uo. 152.p.
502 Tarnóczky, 2010. 228.p.
503 Kerecsényi, 1979. 159.p.

világhírű cég irattárának egy részét Bécsbe és Budapestre szállították, másik részét pedig a Szeszfinomítóban Rt. kazánjaiban megsemmisítették.[504]

Óriási problémát jelentett a Transdanubia kérdése. A gőzmalommal és villanyteleppel ellátott, Nagykanizsán a legnagyobb létszámot, mintegy 200 családot foglalkoztató monstrumnak a várossal 1932-ben lejárt a 40 évre kötött áramellátási koncessziója.[505] A pályáztatás kicsit elhúzódott, a város igyekezett a nagyvállalatot előnyös helyzetbe hozni, de végül is 1934-re kiderült, hogy a Transdanubia helyett a hollandiai tulajdonosi háttérrel rendelkező, korábban Kanizsán semmilyen gazdasági kapcsolattal nem rendelkező Drávavölgyi Villamossági Vállalat veszi át a villanyellátási szerződést, s a továbbiakban ő szolgáltat a városnak.[506] Ez viszont nem csak a Transdanubia elektromos áram termelésének, hanem a malmi tevékenységének is a végét jelentette. A Transdanubia cégcsoport megtartotta egyéb érdekeltségeit, de a munkáit befejezte Nagykanizsán.[507] Tegyük hozzá, hogy a Drávavölgyi Vállalat a későbbiekben jelentős fejlesztéseket hajtott végre a Transdanubia elavult hálózatán.[508]

Az egyes üzemek csődjéről, felszámolásáról még hosszan elmélkedhetnénk, de az elég egyértelmű, hogy a nagykanizsai gyáripar prosperitása megtört. Számításaink szerint az 1920-as évek második felében működő ipari vállalatoknak mintegy harmada kényszerült bezárni a válság évei alatt. A korábbiakhoz képest egyre csökkent az egy gyárra jutó alkalmazottak száma is. Az 1920. és az 1930. évre kimutatott alkalmazotti létszámot összevetve (ugyanazon üzemek esetében) kiderül, hogy a 1930-ban, vagyis a válság elején mintegy 25%-kal kevesebb dolgozót foglalkoztattak a nagykanizsai gyárakban, mint 1920-ban.[509] 1930-ban a 9 gyár esetében átlagban már csak 49 dolgozót foglalkoztattak. Az elbocsátások miatt jelentősen megnőtt a munkanélküliség is, így a városnak csökkenő adóbevételek mellett egyre több pénzt kellett fordítania közmunkára, avagy az ínségesek segélyezésére. Jól mutatja ennek méretét, hogy a polgármester 1932. szeptember végi elmondás szerint a hozzávetőlegesen 32000 lakosú városban 2400 munkanélküli volt (családtagokkal számolva kb. 9000–10000 fő), akikről valamilyen módon (szegénymunka, gyűjtés stb.) gondoskodni kellett.[510] S azt se felejtsük el, hogy amelyik vállalatnak sikerült elkerülnie a csődöt, annak is általában több éven át tartós veszteséggel kellett számolnia.[511]

A gyáriparhoz hasonló veszteséget szenvedett el a kisipar is. Már az 1920-as évek második felének gyáripari fellendülése sem tett jót neki, hiszen folyamatosan csökkent az Ipartestületi tagok száma.

504 Zalai Közlöny, 1932. szeptember 2.
505 Lásd: Áramszolgáltatás, 1994. adatait.
506 Uo., illetve Kanizsai Enciklopédia, 1999. 65.p.
507 Lásd egy későbbi vállalatigazgató levelet: Zalai Közlöny, 1938. szeptember 1.
508 Zalai Közlöny, 1935. június 27.
509 Népszámlálás, 1920. 2. kötet, 154.p.; illetve Népszámlálás, 1930. 2. kötet. 260–261.p.
510 Zalai Közlöny, 1932. szeptember 29. Ez a keresőket tekintve kb. 15%-os munkanélküliségnek felel meg.
511 Így járt például a Tésztagyár is, amelynek az 1931. évi mérlege szerint 2443 pengő vesztesége volt, de már hordozott magával a korábbi évekből is, így a felhalmozott hiánya 117000 pengőt tett ki. Lásd: Zalai Közlöny, 1932. március 12.

A nagykanizsai Ipartestületben bekövetkezet változások (1926–1930)[512]

Iparosok jellemzői	1926	1929	1930
Lajstromozott ipartestületi tagok száma	1400	n.a.	1053
Iparossegédek száma	n.a.	810	600
Az iparbeszüntetők száma	n.a.	64	78
Új iparengedély kiadása	n.a.	88	93
Tanonc-felszabadítás	n.a	231	194

A fenti adatokból világosan tükröződik, hogy a kisiparosok száma öt év alatt közel négyszázzal fogyott a városban. Ugyanakkor sok tekintetben csalókák is az adatok. Az egyik ilyen jel a kiadott iparengedélyeknek a száma, ami annyit jelent, hogy viszonylag sokan kértek engedélyt, főleg azok, akik addig tanoncok vagy segédek voltak, ám a tevékenységgel hamar felhagytak. Másrészt pedig a létrehozott új vállalkozások alapvetően segéd- és tanonc nélküliek voltak, ahol hamar bekövetkezett a mester bukása is.

A válság alatt sem lehetett nagy javulásra számtani, a számbeli csökkenés tovább tartott, 1934-ben már csak 1000 körül járt a tagok száma.[513] A vásárlóerő csökkenése, illetve a pénztartalékolás alapvetően visszavetette az ipari termelést is. Akárcsak korábban, most is főleg a nagy létszámú szakmákban volt a legnagyobb visszaesés (ruházati ipar, építkezések stb.). Némi fénysugár volt az alagút végén a városi és az állami megrendelések szaporodása. Így például 1930-ban árlejtésen (ahova összesen tíz, jobbára vidéki cég adta be ajánlatát) az új nagykanizsai laktanya berendezési és bebútorozási munkálatait helyi iparosok, nevezetesen Cziffra György és Társai (Muzikár, Budai és Dukász) nyerte el. A bizottság 44 000 pengő végösszeggel ítélte oda a munkát. Joggal lehetett abban is bízni, hogy majd a laktanya építkezés második fázisánál is a helyi vállalkozók kerülnek előtérbe.[514] Egy másik ilyen eset volt, amikor az Igazságügyi palota munkálatai kapcsán a nagy generálvitelező vállalkozásokkal szemben a miniszter hajlandó volt a helyi kisiparosok csoportjának adni a munkát, ha a polgármester garanciát vállal az építkezés anyagi és műszaki tekintetében.[515] E két esetből is látható, hogy a helyi közösségi megrendelések igen sokat jelentettek a válságban lévő kisipar számára. 1930-ban a helyi Ipartestületnek sikerült elérnie a népjóléti miniszternél, hogy az országos gyermekmenhelyi cipők megrendeléséből a kanizsai cipészeknek is jusson. Végül is az 1931. évre 400 pár cipőre sikerült így megrendelést szerezni.[516] Az viszont korántsem volt szívderítő a helyi cipészeknek, hogy a Kanizsánál jóval kisebb cipőipari kapacitásokkal rendelkező települések nagyobb állami megrendelést kaptak, ráadásul az 1933. évre vonatkozóan már csak 100 cipőre szólt az állami igény.[517]

Az iparosok érdekvédelmi szervezete elég erős volt ahhoz is, hogy fellépjen a kontárokkal szemben. Örök probléma volt (a válság előtt, alatt és után is), hogy sokszor idegenből érkezett iparosok járják a települést, s próbálják házilag megnyerni a lakosságot munkák elvégzésére. Különösen nagy volt a kontárok szerepe az építőiparban, ahol a házalók alájígértek a helyi szakemberek árainak, s így szereztek megrendeléseket. Egy másik példa 1934–35 fordulójáról való. A nagykanizsai Ipartestület női szabó szakosztálya feljelentette Wortmann Juliska pesti varrónőt, aki kétszer is a városba jött, s megrendeléseket gyűjtött. Fontos a panasz indoklása: amikor a helyi kisiparosok még a tagdíjat sem tudják befizetni,

[512] Kiss Ernő elnök beszámolója az Ipartestület 1931. januári eleji ülésen. Lásd: Zalai Közlöny, 1931. január 8.
[513] Zalai Közlöny, 1934. január 4.
[514] Zalai Közlöny, 1930. január 30.
[515] Zalai Közlöny, 1936. szeptember 5.
[516] Lásd: Zalai Közlöny, 1930. május 1.
[517] Zalai Közlöny, 1932. július 9.

akkor nem lehet megengedni, hogy pestiek elvigyék a megrendeléseket. Végül is a helyi hatóság a varrónőt 50 pengőre büntették.[518] De sokszor fel kellett lépni a helyi kontárok ellen is. A vizsgálatok során találtak olyan helyi iparosokat, akik 20 éven át engedély nélkül dolgoztak.[519]

6.4. A nagykanizsai ipar reorganizációs lehetőségei

A fentiekből érzékelhető, hogy az 1929-33 közti időszakban mind számban, munkaerőben, illetve teljesítményben alaposan visszaesett a nagykanizsai ipar. A tőkés gazdaság ciklusait illetően a kutató ilyenkor joggal várhatja, hogy a nagy válság után gyors reorganizáció következik. Nos, ez sem a magyarországi gazdaság egészére, sem azon belül a nagykanizsai iparra egyáltalán nem volt jellemző. A helyi sajtóanyagból, illetve a megmaradt levéltári anyagból is inkább az látszik, hogy az 1933 utáni évek, egészen a háborúig inkább egy elhúzódó recessziót, s csak lassú javulást jelentett a helyi iparra nézve. Egyáltalán nem érzékeljük a kanizsai vállalatok megrendeléseinek növekedését, újabb és újabb cégek tömeges megalakulását, vagy az ipari foglalkoztatás gyors emelkedését. A gazdasági perspektíva hiánya jól tükröződik két, a korban szimbolikusnak tartott esetben. A Weiser-gépgyár felszámolása során a volt tulajdonos ellen társadalombiztosítási (OTI) járulék elcsalása miatt indult eljárás, aminek végén a tulajdonos (miután bebizonyosodott a vád) felfüggesztett fogházat kapott.[520] A másik pedig a volt sörgyári igazgató, Kaiser Sándor esete, ahol a sörgyár bezárása után három évvel a helyét nem találó, hajdan sikeres vezérigazgató öngyilkos lett.[521]

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az 1930-as években ne jöttek volna létre új cégek a városban. A változás volt viszont az, hogy a pár évtizeddel korábbi állapothoz képest az új gyárak alig pár tucat embert tudtak csak foglalkoztatni. Ágazati szinten vizsgálva az egyik lehetőség a lassan növekedő népesség révén jelentkező élelmiszer-kereslet kielégítésére létrehozott vállalakozások szaporítása volt. A pékségek, sütödék, mészárszékek közül kiemelkedett a Nagykanizsán is megtelepedő Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ, amely 1933-ban kezdte építeni üzemét a városban, az Ady utcában.[522] A köznyelvben csak vajgyárnak nevezték. Kezdetben 20–25 dolgozóval működött, termékei között márkás vajak, különféle sajtok és sajtkülönlegességek, valamint hortobágyi juhtúró szerepelt.[523] Termékei jelentős részét külföldre szállították.

Urszényi Mihály 1937-ben (nagykanizsai lakosként) a várostól északra lévő kámáncsi gőz- és fűrésztelepét kívánta a város területére költöztetni.[524] A várostól kért öt éves időtartamra bérletbe telket. Ez a telek a sörgyár mellett lévő 7 holdra terjedt ki. Urszényi a gyárát parkett- és fagyapot részleggel kívánta bővíteni. A városnak szigorú feltételei voltak: a vállalkozónak az első három hónapban 10 000, az év maradék ideje alatt még 10 000 pengős beruházást kellett végrehajtania. Vállalnia kellett azt is, hogy legalább 50 helybeli munkást alkalmaz évente 180 napon keresztül. A közgyűlés a javaslatot elfogadta, s a megyei kisgyűlés is jóváhagyta bérleti szerződést. A gyáros évi 400 pengő bérleti díjat fizetett a városnak. A szerződésben szerepel, hogy amennyiben a bérlő teljesíti a vállaltakat, akkor 5 év után megveheti a telket a várostól.[525]

518 Zalai Közlöny, 1935. február 7.
519 Zalai Közlöny, 1935. január 12.
520 Zalai Közlöny, 1936. május 24.
521 Zalai Közlöny, 1936. március 31.
522 Tarnóczky, 2010. 83.p.
523 Címtár, 1937. 42.p.
524 Zalai Közlöny, 1937. július 2.
525 MNL ZML IV. 402. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1937. 595. kötet, 1496.jkv. szám.

Egy másik gyári vállalkozás volt Szegő József vasipari üzeme. A Szegő (eredeti nevén Sattler) régi kereskedő família volt a városban, a 19. században terménykereskedelemmel, ingatlanüzletekkel foglalkoztak. Szegő József apja, Mór 1918-ban hozta létre termény- és vaskereskedő cégét.[526] A fenti esethez hasonlóan ő is 1937-ben kívánt egy vasipari vállalkozást létrehozni. A vállalkozás telephelyének egy, a Dencsár-árok melletti telket nézett ki.[527] Ajánlata 40–60 000 pengős beruházásról szólt, amelyben minimálisan 30 embert kívánt foglalkoztatni. A közgyűlés – bár voltak ellenzői is a tervnek – ezt is megszavazta, azzal a kikötéssel, hogy ha két éven keresztül az üzem szünetelne, akkor az visszaszáll a városra.[528] 1938-ban alakult meg a Szegő és Társa Dunántúli Mezőgazdasági Gépgyár. Profilja igen széles volt: a gépgyártás mellett acél- és fémöntéssel, ócskavas-feldogozással, fém- és új használt gépekkel, alkatrészekkel és műszaki cikkekkel is foglalkozott.[529] Látható, hogy a gépgyártás mellett a fémkereskedelem is fontos része volt a cég tevékenységének. A gyár telephelye a Király utca 2. szám alatt, mintegy 8000 m^2-en terület el; az e telken volt hajdani Bárány-fogadó épülete irodaházul szolgált a tulajdonosok számára. A gyáralapítás már abban az időben történt, amikor a zsidóság elleni lépések már formálódtak, így a következő években az izraelita származású tulajdonosok sem kerülhették el az atrocitásokat.[530]

Minden bizonnyal a Szegő-família László nevű tagjához kapcsolódik egy másik, kereskedő és ipari tevékenységet folytató cég, a SZELA Művek Bauer és Társa. Az 1920-as évek első felében már működött a Teleki úton Szegő László fémárugyára, amit helyben csak bicskagyárnak neveztek.[531] Az üzem a Teleki úton helyezkedett el. Minden bizonnyal ezt a céget szervezték át 1933-ban, a válság után „SZELA Művek Bauer és Társa Nagykanizsa" cégnév alatt.[532] A vállalkozás a cégbejegyzés szerint fa és fémárukat, elektrotechnikai és autó felszerelési cikkeket, valamint öntvényeket gyártott, egészen 1939-ig, amikor is újabb átalakulás következett: a cég a továbbiakban Bauer és Társa fa és fémárugyár név alatt folytatta ugyanazt a tevékenységet.[533] Bauer József társa Dr. Eicher Árpád volt, utóbbit aztán 1937-ben Bauer testvére, Márton váltotta. Az 1937-es címtár szerint a cég akkor már a Zárda utcában működött, ahol fanyelű bicskákat és faipari fúrókat készítettek.[534] Ez a vállalat sem volt nagy, általában 20–30 emberrel működött. A háborús években valószínűleg nőhettek a megrendelések, mert 1942-ben már több mint 50 embert foglalkoztattak.[535]

Kis fonalgyártó műhelyből erősödött gyárrá Pálcsics Ferenc cége az 1930-as években. A Bajáról származó Pálcsics 28 évesen telepedett le Nagykanizsán, s alapított önálló vállalkozást.[536] Régi hagyománya lehetett a családjában a textilgyártásnak, hiszen az ugyancsak bajai származású Pálcsics Pál ugyanebben az időben Szekszárdon nyitott kelmefestő műhelyt.[537] A vállalkozó eleinte az Erzsébet tér 18. szám alatt alakította ki műhelyét, de aztán a fejlesztés helyigénye miatt a Magyar utca 86. szám alatti telekre (vagyis a volt Csillag Jenőféle volt tésztagyár helyére) vitte gyárát; ugyanakkor az üzlete a Fő út 7. szám alatt volt.[538] Eleinte fonalfestéssel, később fonalkereskedelemmel foglalkozott. 1937-ben a vállalkozás

526 Tarnóczky, 2010. 554.p.
527 A nagykanizsai városrész mellett lévő Dencsár-árok vezette le Nagykanizsa szennyvízét a Principálisba, ami aztán onnan a Murába került.
528 Zalai Közlöny, 1937. július 2.
529 Ez a gyár reklámanyagiból, a cég rajzos megjelenítéséből is jól látható.
530 A letartóztatásra lásd: Zalai Közlöny, 1942. december 4.
531 Tarnóczky, 2010. 835.p.
532 MNL ZML Cégbíróság. N.T. IV. 652. 261.p.
533 MNL ZML Cégbíróság. N.T. II. 1140. 332.p.
534 Tarnóczky, 2010. 835.p.
535 T. Mérey, 1982. 139.p. Táblázat.
536 Zalai Közlöny, 1943. május 22.
537 Szilágyi, 1996. 54.p.
538 Címtár, 1937. 2.p.

hivatalos megnevezése „Első nagykanizsai selyem-, kelme-fonalfestő, fehérítő- és vegytisztító" volt.[539] Az 1940-es évek elején külön gyártócsarnokot hozott létre. Egyes időszakokban jelentős volt a foglalkoztatása is a cégnek, hiszen volt, amikor csaknem 100 ember is dolgozott a gyárban, de a stabil létszám inkább 40-50 körül volt.[540] A Pálcsics-gyárban gondot fordítottak a munkások ellátására: minden dolgozónak volt biztosítása (baleset és élet); a férfiak keresete az 1940-es évek elején elérte a tisztviselőkét, de a női kerestek is magasabbak voltak az átlagnál. Pálcsics Ferenc országos tekintetben is komoly szakember volt; termékei magas minőségűek voltak, adatok szerint fonaltermékei felvették a versenyt a nyugati árucikkekkel.[541]

Az 1930-as évek közepén felmerült a városban egy hűtőház létesítésének a gondolata is, de ezeket az éveket igen nagy óvatosság jellemezte. A hűtőházak létesítése a kormány egyik projektje volt, a vidéki városokat akarta ezzel fellendíteni. A terv nemcsak a kanizsai kereskedőknek kedvezett volna a gyümölcs- és húsexport lehetőségének javításával, hanem a kanizsai iparosoknak is a munkahelyek teremtésével. A korszakot a pénztelenség jellemezte, s ez 1935 nyarán elvágta a projektet, hiszen a beruházási költségek felét a kormány adta volna kölcsön a városoknak, 5,5%-os kamatra, 15 év visszafizetéssel, a másik felét pedig a városnak kellett volna előteremtenie. Az előzetes kalkulációnál kiderült, hogy az építkezés csak az összes költség 20%-át tenné ki, a pénz többi részét a máshonnan beszerzendő berendezések jelentették volna. Nem csoda, hogy a kezdeti érdeklődés után hamar lelohadt a helybeliek érdeklődése. Ám 1936 végén újraindult a mozgalom a hűtőház felépítéséért, amit a még nem működő sörgyár mellett, az iparvágányhoz közel akartak létrehozni.[542] Végül is a tervet a háború előtt nem sikerült megvalósítani. Az esetből látszik, hogy ezekben az években az ipari beruházások támogatásához sem a városnak, sem a magángazdaságnak nem volt elég ereje.

A kisvállalkozások területéről is említhetünk egy jól működő vállalkozást. Samu Lajos rézműves vállalkozásáról van szó, amely már régóta egyre jelentősebb szerepet játszott a város életében. A cég hagyományai 1826-ra nyúlnak vissza. Fellendülése a dualista korszakban kezdődött, a vállalkozásnak igen jó helyen, a Deák tér 12. szám alatt volt a műhelye.[543] A vállalkozó 1922-ben egy országos kiállításon rézműves termékeivel ezüstérmet szerzett.[544] A két világháború közötti korszakban Samunak sikerült továbbfejleszteni a vállalkozást. Samu Lajos egyébként 1893-ban Nagykanizsán született, s ide járt középiskolába is, majd Budapesten főiskolát végzett, s azt követően tanári szakvizsgát is tett. 1922-ben vette át apja volt üzemét. 1931-ben ipartestületi elnökké választották; a szervezet igen sokat köszönhetett szervező tevékenységének. Számos városi és törvényhatósági megbízást viselt. A vállalkozás profilja szeszgyári és központi szeszfőzdék berendezésinek gyártása volt, ahol a megmunkálást villanyerővel végezték. Gyártott különböző szeszfőző üstöket, finomító készülékeket, szőlőpermetezőket, kávéházi berendezéseket, vízmelegítőket, fürdőkályhákat, de végzett ónozást és hegesztést is.[545] Látható a terméklistából, hogy a vállalkozó jól érzet rá a szeszfőzés berendezés-szükségletére, valamint a mindennapi élet komfortjához szükséges lakberendezési-lakásüzemelési szükségletekre.

539 Uo.
540 T. Mérey, 1982. 143.p. Táblázat.
541 Zalai Közlöny, 1943. május 22.
542 Lásd: Zalai Közlöny, 1935. június 5, 1936. november 10, november 21.
543 Tarnóczky, 2010. 281.p.
544 Zalai Közlöny, 1922. szeptember 17.
545 Címtár, 1937. 43.p.

6.5. Iparélénkítés a háborús készülődés jegyében

Ezt az állóvizet kétségkívül sikerült a magyar kormányzatnak az 1938. évi győri programmal, vagyis a fegyverkezéssel, a háborús készülődéssel némileg felkavarni. A háborús megrendelések miatt az évtized vége felé elindult néhány fejlesztés, amelynek során nőtt a foglalkoztatás. E folyamat egyik kulcseleme volt a sörgyár újraindulása. A helyi közvéleményt állandóan foglalkoztatta a sörgyár kérdése. Ez nem véletlen: az 1933-ban bezárt, a vasút mentén fekvő ipari monstrum kihasználatlansága mindenkit zavart, kivéve a pesti tulajdonosokat. Végül is 1941 januárjában elkezdték a felújítani a sörgyár gépeit, üzemcsarnokait. Mintegy 70 emberrel készültek a nyitásra, amely 1941. áprilisban be is következett.[546] A foglalkoztatás hamarosan mintegy 120 főt ért el. Az első évi termelési terv mintegy 50 000 hl sör volt, de 1942-ben már 70 000 hl-nyit gyártottak. Nagykanizsáról látták el a visszacsatolt Muraközt, s 32 sörnagykereskedő révén sikerült a környék ellátását is biztosítani. 1942-től már az időközben megnyitott közeli lelőhelyekről földgázzal működtették a kazánokat. A gyár igazgatója Metzger István lett, akit a tulajdonos, vagyis a Dreher Haggenmacher Első Magyar Részvény Serfőzde Rt állított a kanizsai gyár élére.[547]

A nagy újdonság kétségtelenül az olajipar elindulása volt. Ez volt az a kitörési pont, amely mind a munkanélküliségre, mind a jövedelmekre, s ezen keresztül a kereskedelemre is pezsdítően hatott. Hangsúlyoznunk kell, hogy az olajipar megtelepedéséhez a városnak édeskevés köze volt, inkább csak egy szerencsés véletlen, hogy a város éppen jó helyen volt, s hosszú időn keresztül központja lehetett az ágazat működésének. Tény azonban, hogy a motorizáció gyors terjedése, az olaj sokoldalú felhasználási lehetősége, az olaj, mint stratégiai nyersanyag kérdése, az olajbányászat során várható földgáz hasznosítása a világon mindenhol nagy perspektívát jelentett. Tegyük hozzá, hogy a kitermeléssel és feldolgozással együtt járó környezetszennyezés abban az időben még nem hatotta át a közgondolkodást.

Dél-Zalában és mellette Délnyugat-Somogyban az 1920-as években is folyt földgáz- és olajkutatás. 1933-ban az European Gas and Electric Company (EUROGASCO) kapott lehetőséget újabb kutatófúrásokra, Papp Simon geológus vezénylete mellett, aki szakmai irányítója volt a munkáknak. A munka során Nagy-Budafapuszta mellett találtak jó minőségű gázt, ami lehetővé tette a további érdemi kutatófúrásokat. Már a próbafúrások idején felállítottak Nagykanizsán egy üzemanyagraktárt.[548] A sikeres kutatófúrások eredményeképpen 1938. július 15-én az EUROGASCO monopóliumaként megalakult a Magyar-Amerikai Olajkitermelő Rt (MAORT), s a környéken megkezdődött az olajbányászat és a földgázkitermelés.[549] A részvénytársaság alaptőkéje 14,3 millió pengő volt. A részvények 90%-a az amerikai Standard Oil Company of New Jersey tulajdonában volt.[550] A koncesszió értelmében a MAORT által kitermelt olaj 15%-át, a földgáz 12%-át és a gazolin 15%-át kapta meg a magyar állam. Már az első évben mintegy 550 dolgozót alkalmazott a cég.[551]

A társaság központja Budapesten volt, de a MAORT kereskedelmi központjának Nagykanizsát tette meg, míg a kitermelőhelyek mellett (Kerettye, Lovászi) irodát tartott fenn. Nagykanizsára elsődlegesen a jó vasúti közlekedése, s a meglévő úthálózat miatt esett a választás. 1939 elején a megszűnt Transdanubia gőzmalom kihasználatlan épületeit megvásárolta a Vár utcában, ahol aztán kialakították a vállalat nagykanizsai irodáját, amit 1939

[546] Zalai Közlöny, 1941. január 28.
[547] Rózsás - Háncs, 1992. 15-16.p.
[548] Zalai Közlöny, 1936. június 19.
[549] Nagykanizsa, 1984. 66.p.
[550] Srágli, 2008. 3. 23.p.
[551] http://www.olajmuzeum.hu/uploads/File/csath%20bela.pdf

májusában vettek használatba. A földszinten volt a laboratórium, az első emeleten az adminisztráció, a második emeleten a műszaki vezetőség. Az igazgatóság mellett volt a geológiai irányító es az elektromos szelvényező csoport is megfelelő műhellyel. A Vár utcai részleggel szemben helyezkedett el a gépjavító részleg, valamint a cső- és anyagjavító.[552] Az 1942–44 között felépült gépjavító és gépgyártó épületét nevezi a helyi köznyelv „Vasvázas"-nak.[553] 1939-ben az Ady utcában a volt Zerkowitz-házak udvarán a MAORT fejlesztései révén ide érkező világhírű Schumberger cég nyitott irodát.

A MAORT 1938–41 között lényegében zavartalanul fejlődhetett. 1941 végén már 295 tisztviselője és 2366 munkása volt a cégnek.[554] 1941-ben viszont az amerikai tulajdonú cég – hiszen az USA háborús ellenség volt – a magyar kincstár kezelése alá került. Ez a tulajdonviszonyokat nem érintette. A kitermelés fokozására a magyar és német olajigények miatt nagy erőfeszítések történetek. A háborús front megérkezésével az utolsó olaszállítmány 1945. március 29-én indult útnak Újudvarról Németországba. A németek kiűzése után a magyar jogviszonyt megszüntették, s egyelőre a MAORT továbbra is amerikai cégként működhetett.[555]

Az olajcég gazdasági működésének kanizsai vonatkozásait vizsgálva említjük meg, hogy már 1941-ben a kiépített a vállalat Nagykanizsa és Bázakerettye között egy 27 km hosszú gázvezetéket épített, így megnyílt a földgáz ipari és háztartási célú hasznosításának a lehetősége. De ennél is jelentősebb volt az, hogy a MAORT fejlődése révén egyre többen jutottak munkához. Néhány év után már csaknem 3000 embert foglalkoztatott a nagyvállalat. A munkások kezdettől fogva a környékbeli falvakból és városokból érkeztek, egészen biztosra vehetjük, hogy több százan lehettek Nagykanizsáról is. Legalább ekkora hatása lehetett annak is, hogy az igen magasan fizetett vezetők nagy számban éltek Nagykanizsán. Ez ügyben a város is lépett: a posta melletti Ady utcai saroktelken kezdtek felépíteni egy olyan 36 lakásos bérházat, amelynek az első emeletén lakhattak a vezetők, s amely minőségével megfelelt a mérnöki karnak. Ezekben a lakásokban a MAORT biztosította volna az alkalmazottaknak a fűtést, a világítást stb.[556] 1942-ben megkezdődött a MAORT lakótelep felépítése a vasúttól délre, a Sétakert szomszédságában, a város által felújított területen.[557]

43. kép: A Nagykanizsai Ipartestület vezetősége székháza nagytermében 1934-ben

A háború alatti olajipari nekilendülés mellett nyilvánvalóan eltörpült, de később, a szocialista időkben nagy jelentősége lett annak, hogy 1943 végén megalakult Nagykanizsai Üveggyár Részvénytársaság. A cég az olajipari központ mellett, a Vár utca 12. szám alatti, a vá-

552 Uo.
553 Tarnóczky, 2010. 871.p.
554 Srágli, 2008. 3. 23.p.
555 Uo.
556 http://www.olajmuzeum.hu/uploads/File/csath%20bela.pdf
557 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 208.p.

ros által biztosított ingyenes telken jött létre. Célja az volt, hogy ólomüveget gyártson, de az üveggyártás csak 1947-ben indulhatott meg.[558]

Ezekből a példákból is látható, hogy a háborús felkészülés, majd maga a háború időszaka alapvetően sokat lendített a város iparán. Bár pontos adatokkal nem tudjuk bizonyítani, de a közvetett információk alapján úgy tűnik, hogy ezekben az években jelentősen csökkent az ipari munkanélküliség. A fogyasztás szempontjából azonban ez kevéssé látszott, hiszen a zsidótörvények, majd pedig a háború alatt a behívott polgárok miatti jövedelmek kiesése, valamint a nagyszámú iparos és kereskedő zsidó elhurcolása és kiirtása a helyi gazdaságot nagyon visszavetette. Így nem véletlen, hogy a helyi lakosság a háborús évek előre haladtával egyre nagyobb áruellátási hiánnyal nézhetett szembe.

III. A GAZDASÁGI SZOLGÁLTATÓ SZEKTOR VÁLTOZÁSAI (1850–1945)

1. A kereskedelem fejlődése

1.1. A kereskedelmi lehetőségek javulása

Nagykanizsa már a 19. század előtt is a térség legnagyobb piacközpontja volt.[559] A város a 17. század vége óta rendezhetett országos vásárokat, a királyi engedély kezdetben négy, később hat vásár megrendezésére biztosított jogot. A 18. századtól utolsó harmadától a nagykereskedelmi áruösszetétel, s így a kereskedők szakmaspecifikációja is sokat változott. Mária Terézia korában még elsődlegesen az állatkereskedelem játszotta a fő szerepet, ám a napóleoni háborúk alatt a növekedő állami kereslet miatt egyértelműen a gabonaforgalmazás lendült fel.[560] Ezt követően az 1820-as évek dekonjunktúrájában a felemelkedés lehetőséget a gyapjúkereskedelem biztosította, majd pedig az 1830-40-es évektől újra eljött a gabonaforgalmazás (most már évszázados) korszaka. A nagykereskedelem a forradalom utáni időkben is a zsidó családok kezében maradt, akik közül sokan országos hálózatokat is kiépítettek, nem is beszélve azokról a forgalmazókról, akik Bécsben és Pest-Budán is raktárakkal és üzletekkel rendelkeztek.[561]

1851-ben egy alsó-ausztriai kamarai kimutatás szerint a városban működő 39 nagykereskedő közül 9 foglalkozott gabonaforgalmazással, s az adókimutatások szerint egyértelműen ők voltak a legnagyobb jövedelmet realizáló városlakók.[562] Az 1850-es évektől gyorsan bővülő osztrák piac – összekapcsolódva az 1873-ig tartó nagy agrárkonjunktúrával – további előrelépési lehetőséget biztosított. Ebben az időben vált a gabona meghatározó termékké a magyar exportban, s ebből a kanizsai kereskedők is alaposan kivették a részüket. A folyamat egyik világos jegye volt a kereskedők számának gyors szaporodása: az 1857. évi soproni kamarai jelentés adatai szerint Kanizsán a 8 évvel korábbi 39 nagykeres-

558 Tarnóczky, 2010. 874.p.
559 Bácskai, 1993. 226.p. 1828-ban Kanizsa az ország nyolcadik legnagyobb piacközpontja volt.
560 Lásd: Kaposi, 2009/a Kereskedelmi fejezet, 209–288.p.
561 Lásd részletesebben: Blankenberg, 1929. 289–298.p.
562 Nieder-österreichische Gewerb-Verein, 1851. június 12.

kedővel szemben már 58 működött, s közülük 23 foglalkozott gabonakereskedelemmel.[563] Adataink alapján a nagykereskedők számának további növekedését láthatjuk az 1860-as években is. Egy 1862. évi összeírás szerint Kanizsán 208 kereskedő cég működött.[564] Hozzá kell tennünk azt is, hogy az 1873. évi tőzsdeválság, s az utána bekövetkező világpiaci áresés miatt a gabonakereskedelem helyett egyre jelentősebbé váltak a kínálat szélesítése révén megjelenő szakágak, mint például a bor-, a fűszer-, a déligyümölcs- és a lisztkereskedők.[565]

Természetesen a 19. századi technikai modernizáció nagyban segítette a városi kereskedelem bővülését. A vasút, mint a gyors szállítás eszköze az 1860-es évek elején már megjelent a városban. A Déli Vasút vonalán mind a két főváros (Pest-Buda és Bécs), a nyugati és déli osztrák területek városai, valamint a horvát városok és a tengeri kikötők gyorsan elérhetővé váltak. Emellett sokat javult a város belső közlekedési lehetősége is: egyre több tárházat, csarnokot építettek; megjelentek a nagy elárusító helyek (magazinok, bazárok stb.), javult a piactér kiépítettsége, kövezett, viszonylag jó minőségű utakat építettek vagy éppen klinker téglával rakták ki azokat stb.[566] *„Naponkint megy ki a pályaudvarba 4-500 kocsi különnemű gabona, s a raktárakat annyira telezsúfolják, hogy a beérkező nagy mennyiségből még az indóház színbe is kénytelenek a felesleget lerakni"* – írta egy kortárs.[567] Szükség is volt a helyi tároló kapacitások növelésére, hiszen a gabonaforgalom volumene gyorsan emelkedett: 1863-ban 543 590, 1865-ben 894 700 mérőnyi gabonát forgalmaztak a kanizsai nagykereskedők, de volt olyan esztendő is ebben az évtizedben, amikor már az 1,2 millió mérőt is elérte a forgalom.[568] Nem véletlenül jegyzi meg az egyik kamarai jelentés, miszerint *„A vasút miatt a forgalomnak valóságos gyűjtőpontjává vált"* a város, ahonnan Bécs, Pest-Buda és Trieszt felé visznek nagy tömegű árut.[569] Mindez arra utal, hogy a gazdasági fejlődés dinamizmusát ebben az időben egyértelműen a kereskedelem adta.

A kereskedések egyre fontosabb városkép-formálóvá váltak. A reformkori kezdemények folytatásaképpen a város központi területén egyre több kereskedő cég jelent meg, s aztán maradt is ott hosszú évtizedeken keresztül. A Fő úti nagyobb üzletek közül említsük meg Rosenfeld Sándor fűszer- és az Axenti-család bőrkereskedését, a Lovács-féle patikát, Grűnhut-féle céget stb.[570] A városháza melletti, hajdani Spánier-boltban volt az 1880-as évekig Fesselhoffer József híres *„fűszer-, anyag-, festék-, dísz- és norinbergi"* kereskedése, amelyben az 1860-as évek elején *„chinai-, bécsi és herendi porczellánból asztali edények, a legnemesebb külföldi borok, valódi tajt pipák és serteáruk; lőpor, salitrom, paraffin kenőcs"*-öt árultak, s a vevők kiszolgálására 5-6 segédet alkalmazott.[571] Talán még többen voltak jelen az Erzsébet téren, ahol a Benzián, a Blau, a Danneberg- és Weiss, a Gutmann, a Lőwy kereskedéseket találjuk.[572]

Az 1876. évi soproni kamarai jelentés alapján meg tudjuk ítélni a kanizsai kereskedelem belső ágazati rendszerét.

563 Verzeichnis der Wahlberechtigten, 1857. 50.p.
564 MNL ZML IV. 259. b. 3407/1862.
565 Ez már az 1876. évi Soproni Kamara, 1876. 538–543.p. adatai alapján is világos tendenciának látszik.
566 Az ekkor végbement gazdasági változásokhoz lásd: Kaposi, 2009/a.
567 Horváth, 1861. 61.p.
568 Kamarai jelentések, 1860–62. 95–95.p.; 1864–65. 103.p. adatai.
569 Uo.
570 Lásd például: Kunics, 1992. tanulmányának adatait.
571 Horváth, 1861. 63.p.; illetve Zala-Somogyi Közlöny, 1862. július 1.
572 Lásd: Kunics, 2003. tanulmányát.

A kanizsai kereskedelmi vállalkozások 1876-ban[573]

Kereskedelmi ágazatok	Vállalkozások száma	Segéd	Tanonc	Munkás	Kereseti adó	Egy vállalkozásra jutó kereseti adó (forint)
alkusz	40	4			269	6,7
bőrkereskedő	7	7	4		556	79,5
bútorkereskedő	1	1			30	30
déligyümölcs-kereskedő	5	9			46	9,2
díszműkereskedő	2	4	2		236	118
divatáru-kereskedő	2	1	2	2	100	50
fakereskedő	4	6	2		348	87
fűszerkereskedő	7	16	9		598	85,4
fuvaros	1				22	22
gabonakereskedő	9	6	3		863	95,9
kalapkereskedő	1	1			51	51
lisztkereskedő	7	2	2	4	252	36
malomkő-kereskedő	1				31	31
nagykereskedő	1	4	1	3	306	306
nyersbőr-kereskedő	1	2	1		156	156
papírkereskedő	1	1	1		21	21
piócakereskedő	1				26	26
posztókereskedő	2	2	1		84	42
rőföskereskedő	8	17	6		306	38,3
ruhakereskedő	6	7	2		206	34,3
sertéskereskedő	2	1			76	38
szatócs	34	3			322	9,5
terménykereskedő	8	16	5		472	59
ügynök	6	4	3		79	13,2
vaskereskedő	3	10	2		539	179,7
vászonkereskedő	1	1			36	36
vegyeskereskedő	60	31	18		2 439	40,7
mészkereskedő	1				7	7
Összesen	*222*	*156*	*64*	*9*	*8 477*	*38,2*

[573] Soproni Kamara, 1876. Nagykanizsa: 538–542.p.; illetve Kiskanizsa: 428–429.p. A táblázat a vendéglátás szektorát nem tartalmazza, azokat majd külön elemezzük.

Látható, hogy az adatok szerint összesen 222 kereskedelemmel foglalkozó vállalkozás működött a városban. Legnagyobb létszámban a vegyeskereskedők (60 cég) voltak jelen. Egyedi tapasztalataink szerint ezek a városban általában kisebb, 1–2 segéddel működő boltok voltak. Hasonlóan kisebb vállalkozások lehettek a szatócsok (37 cég), a kalapkereskedők, a bútorkereskedők stb. Ha az alkusz-csoportól eltekintünk, akkor világosan kitűnik, hogy 1876-ban a kereskedelmi vállalkozások mintegy 65-70%-a egészen biztosan kis méretű vállalkozás volt. Mindez egyáltalán nem jelentette a feltétlenül gyenge működést, hiszen például vegyeskereskedők az egy vállalkozásra jutó kereseti adó (41 forint) esetében átlag (38 forint) fölöttiek voltak; ezzel szemben a szatócsok az átlag egyharmadát sem érik el.

Ebben az időszakban a legnagyobb gabona- és egyéb terménykereskedők közül is kiemelkedett a Lőwinger Izrael és Fiai, a Scherz Albert és Englander, a Grünhut Fülöp, a Walbach és Musquitter, a Lessner Henrik, a Danneberg J. és Weiss, a Sommer Miksa és Sándor, a Blau M. Fiai, a Bettlheim B. és Fia, a Zerkowitz Zsigmond és Társa és az Ebenspanger és Fiai cég. Ezek voltak azok, akik a legtöbbször a térség nagyobb uradalmaival szerződve hatalmas mennyiségben szállítottak gabonát és egyéb nyersterméket döntően külföldi piacokra. Az elsőnek említett Lőwinger-cég olyan tekintélyt szerzett, hogy tulajdonosa 1874-1896 között állandóan helyet kapott a bécsi nemzetközi gabonavásár rendezőbizottságában. A fűszerkereskedők között kiemelkedett a Zerkowitz Vilmos és Albert, a Rosenberg és Wellisch cég, a Fesselhoffer József, a Rosenfeld Adolf és a Rosenberg Ferenc-féle vállalkozás. A vaskereskedők között a legnagyobbak az ipari fejezetben már említett Weiser, illetve a Hauser és a Schwagl-testvérek vállalkozása volt. Egyre több bőrkereskedő cég is működött Kanizsán, közülük érdemes megemlíteni az Ebenspanger és Fiai, illetve az Axenti céget és Vaic vállalkozását.[574] A fakereskedők közül a Gutmann-cég szerzett nagy hírnevet.

Láthattuk az 1876. évi adatokból, hogy a felsorolt nagykereskedő cégek által képviselt forgalmi ágak a kereseti adót tekintve is igen magas egy cégre jutó aránnyal rendelkeztek. A cégnevekből kiderül, hogy az 1860-70-es években nagyra nőtt kereskedelmi vállalkozások egy része már általában két generációs kereskedő-családok aktuális cégei voltak (Hauser, Axenti, Zerkowitz stb.).[575] Másik részük viszont a reformkorban kezdte pályafutását (Blau, Ebenspanger, Danneberg stb.), s az akkor induló kereskedő generáció vállalkozásai ekkorra értek be, s váltak a Nyugat-Dunántúl meghatározó forgalmazóivá.[576]

Két kereskedelmi vállalkozást mindenképpen ki kell emelnünk, hiszen tevékenységük mesze túlmutatott a város gazdasági határain. Az egyik az Ebenspanger-családé, akik közül Manó, illetve fia, Lipót alapozta meg a család gazdasági karrierjét. A családi vállalkozást még 1834-ben alapították, kezdetben bőr-, bor- és gabonaforgalmazással foglalkoztak.[577] Manó reprezentatív házát az Erzsébet tér 27. szám alatt 1867-ben építette föl.[578] A ház tulajdonosa és a cég vezetője 1886-tól Ebenspanger Lipót (1852-1918) volt, aki kereskedelmi tevékenysége mellett királyi tanácsosi címet is szerzett. A kereskedelemből meggazdagodva vagyonának egy részét földbirtokba fektette: 1890–91-ben több birtokot is vásárolt Nagykanizsa szomszédságában, amikor a flandriai Fülöp herceg mintegy 14 000 holdas birtokát értékesítették. A kisebb gazdasági egységenként eladott volt palini uradalomból (Újnéppuszta, Újudvar, Pallin-Korpavár, Kámáncspuszta stb. határában) mintegy 2400 holdhoz jutott hozzá.[579] 1895-ben mintauradalmában mintegy 50–60 cselédet foglalkozta-

[574] Blankenberg, 1929. 294.p.; Zalai Közlöny, 1874. június 18.
[575] Lásd: Kaposi, 2009/a 242–277.p. esetleírásait.
[576] Blankenberg, 1929. 294.p.; illetve lásd Zalai Közlöny, 1874. felsorolását.
[577] Tarnóczky, 2010. 409.p.
[578] Kunics, 2003. 227.p.
[579] Zalai Közlöny, 1891. január 17.

tott.[580] Igen becses emlék ránk maradt üzleti főkönyve, amiben az elszámolásokat vezették, s amely világosan mutatja az igen széles területről származó gazdasági kapcsolatokat.[581] Lipót vagyonát, gazdagságát mutatja, hogy Zala megye virilisei között a harmadik helyen állt; amúgy 41 éven át tevékenykedett a Nagykanizsai Takarékpénztárban, de mellette több bank igazgatóságában is helyet foglalt. 1885-től hosszú éveken át helyi a Kaszinó elnöke volt.[582] 1899-ben nevét Elek-re cserélte, s 1904-ben újnépi előnévvel nemességet kapott. Fia, újnépi Elek Ernő a későbbiekben folytatta apja karrierjét.

44. kép: Ebenspanger Lipót bőr-, bor- és terménykereskedő, kir. kereskedelmi tanácsos, újnépi nagybirtokos, 1880

Másik kiemelt példánk a Gutmann-család.[583] Gutmann Simon Henrik (1806–1890) Gelsén született, majd 24 éves korában költözött Kanizsára, ahol Strasser Lázár nagykereskedőnél vállalt raktárnoki munkát. Karrierje az igen ritka „self made man" típus volt.[584] 1836-ban önálló üzletet nyitott, majd 1840-ben feleségül vette Strasser Annát, volt főnöke lányát. Apósa a szabadságharc után Bécsbe költözött, így a kanizsai kereskedést veje vitte tovább.[585] Eleinte az örökölt üzlettel foglalkozott: nyerstermékeket forgalmazott (gubacs, gabona), pálinkát vásárolt és adott tovább, illetve tudunk repceolaj finomítási tevékenységéről is.[586] Egyre többet foglalkozott pénzügyletekkel is.

Gutmann üzleti tevékenységében a nagy változást a vasút által teremtett lehetőségek adták. Az 1850-es évek közepétől megindultak a Buda–Prágerhof vasút kiépítésének előkészületei. Gutmann jó érzékkel vette észre, hogy a fafeldolgozásban és a fakereskedelemben óriási pénz van. 1856-ban Kanizsán, a később felépített vasútállomástól nem messze kialakított egy fafeldolgozó telepet, illetve egy hordókészítő üzemet, amelyekhez később iparvágányt kapcsolt.[587] Gutmann a hazai vasút kiépülése kapcsán az egyik legnagyobb szállítóvá vált. Egyre több erdőt vásárolt, előbb csak a környéken (Sáncz, Fakos puszta), később azonban vásárlásai már a Dráva alatti szlavóniai erdők irányába mozdultak el. Gutmann Henrik, és később fiai egyre több földhöz jutottak hozzá, a világháború előtt már mintegy 16000 hold mezőgazdasági területtel és 105000 hold erdővel rendelkeztek.[588] Faipari tevékenysége igen komoly elismerést is kapott. 1878-ban a párizsi világkiállításon bemutatott 1200 akós óriáshordóért aranyérmet kapott (ebben már egyik fia, Vilmos tevékenysége is benne volt), s Gutmann Henrik megkapta a francia Becsületrend Lovagkeresztjét is.[589] A hordó világszenzáció volt, magyarországi fából, német munkások által készült, s franciák vették meg.[590] Tegyük hozzá, hogy egyéb üzleti tevékenységei is igen sikeresek voltak. Ezek

580 Gazdacímtár, 1895. 138–139.p.
581 TGyM. Tört. Dok. Tár. 82. 1082. 1.
582 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 68.p.; Hazánk és Külföld, 1898. 9-10-11. szám. 17.p.
583 Gutmann Henrik életútja jól ismert, hiszen Kerecsényi Edit egy jól sikerült tanulmányban elemezte a családtagok felemelkedését. Ezt szerencsére több, azóta előkerült adattal ki tudtuk egészíteni.
584 Zalai Közlöny, 1933. október 31.
585 Kezdeti, reformkori tevékenységére lásd: Kaposi, 2009/a 276.p.
586 Kerecsényi, 1979. 149.p.
587 Zalai Közlöny, 1932. szeptember 2.
588 Huszadik Század, 1932. július. „Róza báróné halálára."
589 Zalai Közlöny, 1878. október 27.; illetve 1877. november 8.
590 Zalai Közlöny, 1878. október 13.

45. kép: Gelsei Gutmann Simon Henrik kereskedő, a Gutmann-cég alapítója, 1873

közül emeljük ki a szlavóniai területen, Beliscsén létrehozott, mintegy 3000 embert foglalkoztató hatalmas fűrészüzemet. A kiterjedt Gutmann-vállalkozásokat egészen 1932-ig Kanizsáról irányították. Ennek központja az Erzsébet tér 11. szám alatt lévő klasszicista stílusú palotában volt, amit még Strasser kereskedő épített a napóleoni háborúk befejezése után.[591]

Gutmann Henrik gazdagodásával, üzleti sikereivel egyre jelentősebb társadalmi és közösségi funkciókat is ellátott. Nehéz lenne fölsorolni minden olyan gazdasági és társadalmi funkciót, amit hosszú élete során elért vagy betöltött, de néhányat mindenképpen ki kell emelnünk. Igazgatósági tagja volt a Nagykanizsai Takarékpénztárnak, illetve később a Nagykanizsai Kereskedelmi és Leszámítoló Banknak is. Alapító tagja, s később hosszú időn keresztül elnöke volt az 1851-ben alapított Nagykanizsai Kereskedők Társulatának. Ismert volt karitatív tevékenységéről, támogatott iskolákat, alapítványokat stb. 1863-90 között a helyi izraelita hitközség elnöke volt.[592] 1869 végén Ferenc József király Gutmann Henriknek, feleségének, valamint 9 gyermekének gelsei előnévvel magyar nemességet adományozott. Gutmann volt az első olyan kanizsai zsidó, aki magyar nemességet kapott.[593] Felesége is számos funkciót töltött be, alapító tagja volt az 1843-ban létesült Nagykanizsai Izraelita Jótékony Nőegyletnek.[594] Egészében nézve nem akármilyen karrierről van szó: Gutmann világcéget épített, széles nemzetközi ismertséggel, jelentős exportot bonyolított, fiai báró címet szereztek, s ipari- és pénzügyi nagyvállalkozóvá váltak stb.

Az 1873-ban kirobbant tőzsde- és bankválság, s a nyomában járó recesszió nagy hatást gyakorolt a hazai kereskedőkre is.[595] A negatív hatások miatt nagy szükség volt a gazdaság élénkítésére, ezért Nagykanizsán is megpróbálták – a sok nagyobb hazai városhoz hasonlóan – egy vásárral egybe kötött kiállítás megszervezésével az itt működő gazdasági kapacitásokra felhívni a figyelmet. A jelentős mértékben kanizsai gazdasági szakemberekből álló Zalavármegyei Gazdasági Egyesület 1875-ben határozta el, hogy 1876-ban Nagykanizsán gabona- és borvásárt rendez. Ehhez közreműködésre felkérte a Nagykanizsai Kereskedelmi Testületet, amelynek elnöke a fentebb már emlegetett nagykoncepciójú Gutmann Henrik volt. Patronálására felkérték a földművelésügyi minisztert, s meghívták a környező területek termelőit, érdekképviseleteit stb. Maga a vásár az Erzsébet téren lévő Szarvas szálloda nagytermében zajlott.[596]

A vásár 1876. augusztus 24-én nyitott. Hivatalosan megfogalmazott célja a mezőgazdaság fejlesztése, a piacra termelés elősegítése, valamint alkalomteremtés a termelők és kereskedők közötti kapcsolatok létesítésére.[597] Az 1876. évi vásár a szakmai vélemények, valamint az átlagpolgárok szerint is igen jól sikerült. Mintegy 700-an érkeztek közeli-távoli helyekről; jöttek kereskedők német, olasz, osztrák (Karinthia, Stájerország, Krajna, Bécs,

591 Kerecsényi, 1979. 150.p.
592 Uo.
593 Királyi könyvek, 1940. 74.p.; illetve Zalai Közlöny, 1870. január 8.
594 Kerecsényi, 1979. 154.p.
595 A válságra lásd: Kövér, 1986. munkáját.
596 Blankenberg, 1929. 295.p.
597 Zalai Közlöny, 1876. augusztus 24.

46. kép: A fapiacra érkező árusok szekerei a Deák téren 1905 körül

Grác), svájci területekről is. A vásári napon mintegy 26 125 q gabonát adtak el, de ehhez még hozzá kell vennünk azt is, hogy a vásár napja után itt maradottak a következő napokban még mintegy 50 000 q gabonát vásároltak. A borvásár már kisebb volumenű volt, jóval kisebb forgalmat bonyolítottak le, aminek oka elsődlegesen az volt, hogy a kiállítók főleg finom és drága borokat hoztak, amelyeknek relatíve magas volt az ára. Ezen 43 borkiállító vett részt, a jelesebbek kiállítók között találjuk az Ebenspanger és Fiai, a Zerkowitz Zsigmond, valamint a Rosenberg és Wellisch céget, valamennyien szép mennyiséget érékesítettek.[598] Eredményes volt a vásár azért is, mert a rendező szervezetnek szerény jövedelmet termelt, amely főleg a kiállítók által fizetett díjakból, valamint a kereskedők által befizetett belépti díjakból tevődött össze.

A vásár sikere révén az Egyesület úgy határozott, hogy a következő évben ismét meg kell rendezni a kiállítást, amiből aztán egy sorozat született: 1876-1880 között öt egymást követő évben rendeztek hasonló kiállítást Nagykanizsán. Jegyezzük meg mindjárt, hogy az elsőhöz képest egyre lanyhább kereslet jellemezte a vásárokat. Az 1877. évi vásáron 500 látogató fordult meg, de a következő évben már csak 330 fő volt az ide érkezők száma.[599] Az áruforgalom is hanyatlott: 1878-ban már csak 30 000 q gabonát adtak el.[600] A szervezők igyekeztek bővíteni a vásár termékkínálatát, így a gabona- és bor mellett megjelent a gépkiállítás is. Utóbbi esetében az 1880. évi vásáron mezőgazdasági gépeket, hajtó- és egyéb szíjárukat, mérlegeket, cementgyártmányokat is bemutattak.[601] Volt járulékos hatása is a vásárnak: a vásár napjai alatt nőtt a távírda forgalma. Természetesen sok oka volt annak, hogy a nagykanizsai gabona- és borvásár egyre szerényebb eredménnyel zárt. A gabona ára lassan hanyatlott, hiszen eddigre már megjelentek a nagy tengerentúli értékesítők is Eu-

598 Zalai Közlöny, 1876. augusztus 27.; Zala, 1876. augusztus 30.; Glavina Lajos egyesületi elnök az összefoglaló jelentése pedig: Zalai Közlöny, 1877. január 11.
599 Zalai Közlöny, 1877. augusztus 26.
600 Zala, 1878. szeptember 4.; Zalai Közlöny, 1878. szeptember 5.
601 Zalai Közlöny, 1880. augusztus 29.

rópában; a borértékesítők egyre nagyobb sörfogyasztást tapasztalhattak; de általában véve is lehetett érezni azt, hogy az 1873–75 közti válság még nem múlt el nyomtalanul a környező országok gazdaságaiban sem. Az Egyesület később megpróbálta felélesztení a vásárokat, 1887. október elején ismét gazdasági kiállítást szerveztek a Szarvas nagytermébe, de ez már nem volt olyan látogatott.[602] A reális megítélés miatt tegyük hozzá, hogy a nagykanizsai vásár öt évet ért meg, ugyanakkor ebben a korszakban például Pécsett, amely jóval nagyobb volt Kanizsánál, csupán egyszer, 1878-ban tudtak hasonló jellegű vásárt rendezni.[603]

1.2. Az átalakuló kanizsai kereskedelem 1885 után

Az 1885-től kezdődő időszakban a kanizsai kereskedelmi vállalkozások új időszaka jött el.[604] Ennek egyik jele kétségkívül az volt, hogy a korábbi legnagyobb üzlet, a gabonakereskedelem már nem nagyon volt bővíthető. Ez azt hozta, hogy az újonnan létrejött kereskedelmi vállalkozásoknak már mással kellett foglalkozni, meg kellett találni azokat az értékesítési területeket, ahol más árucikkekkel megjelenvén eredményesek lehetnek. A korábbi egyoldalú gabona- és terménykereskedelem ennek hatására látványosan visszaesett. Mivel az állati termékek ára viszonylag magas volt, így adta magát a lehetőség, hogy az amúgy is jelentős állattartásáról híres vidék kapacitásait a kanizsai kereskedők fogják forgalmazni. Az átalakulás révén a nagykanizsai kereskedelemnek olyan új ágai fejlődtek ki, amelyek termékeikkel, árucikkeikkel egy gyorsan növekvő lakossággal rendelkező városban a társadalom mindennapi életet segítettek egyre komfortosabbá tenni.

Ebből az új korszakból is hadd emeljünk ki néhány kereskedelmi vállalkozást, hiszen ezek működése hosszú időn keresztül magas szinten reprezentálta a helyi kereskedelmi tevékenységet. Elsőként a Zerkowitz-féle borkereskedő céget említjük, amely még akkor is virágzott, amikor a filoxéra tönkretette a Kanizsa környéki szőlőket.[605] Fontos volt a kereslet növekedése: a hazai és a külföldi érdeklődés is folyamatosan növekedett a magyarországi borok iránt.[606] Az eredeti céget még 1805-ben alapították. A Csehországból származó család első tagja, Leopold (1789–1860) 1817 felé telepedhetett le Kanizsán.[607] Népes családjának gyermekei igen sok mindennel foglalkoztak, így például Vilmosnak és Albertnek közös fűszerkereskedő vállalkozása volt, de jutott a gyerekek közül jogi pályára is.[608] A borüzlet Zerkowitz Zsigmond (1818–1874), majd halála után testvére, Albert alatt teljesedett ki. A Zerkowitz Zsigmond és Társa (a társ Weissmayer Mór volt) cég (a vállalkozás neve megmaradt Zsigmond halála után is) az 1890-es évek közepén engedélyt kért a felsőbb hatóságoktól, hogy a külföldön forgalmazott borok értékesítésekor az egyesített országcímert használhassa. Mivel azonban korábban (szerény mértékben) kihágást követett el egy borhamisítási ügyben, így az engedélyt nem kapta meg, de az ügy kapcsán keletkezett aktákból kiderül, hogy a cég állandó borraktára 4–5000 hl-ra tehető, míg a cég éves borforgalma 5–6000 hl-ét ért el. Azt is tudjuk, hogy a cég *„Borait legnagyobbrészt a Balaton vidékéről, Erdélyből és a nevezetesebb honi bortermelő vidékekről szerzi be. Kivitele kiterjed az összes osztrák tartományra, Bajor és Szászországra, nem különben Horvát és Szlavon kapcsolt részekre."*[609] A Zsigmond cége igen jól szerepelt több nemzetközi kiállításon. Az 1873. évi bécsi világkiállításon elismerő diplomával (Anerkennungs-Diplom zuerkannt) okmánnyal tüntették ki, míg

[602] Kunics, 2009. 278.p.
[603] Kaposi, 2006. 106–107.p.
[604] Blankenberg, 1929. 296.p.
[605] Uo. 297.p.
[606] Lásd például: Kamarai jelentés, 1879. 48.p.
[607] MNL ZML IV. 102/c Zala megyei zsidóság összeírása. 1848. Nagykanizsa, Kiskanizsa.
[608] Zalai Közlöny, 1874. június 18.
[609] MNL ZML Nagykanizsa Városi Tanácsi Iratok. 4007/1897. Vécsey Zsigmond polgármester igazoló levele.

az 1874-ben rendezett „*London Annual International Exhibition of All Fine Arts Industries and Inventions*" című kiállításon bronzérmet szerzett.[610]

Albert (1823–1897) kültagja (saját bevallása szerint beltagja) volt Zsigmond cégének. Egy vallomása szerint vezetői szerepet is játszott bátyja cégében, de ez nem valószínű. 1881-ben Albert kilépett a Weissmayer vezette cégből, és saját borüzletet alapított. A cégbírósági bejegyzések szerint kettejük cége párhuzamosan működött.[611] Albert úgy gondolta, hogy bátyja volt cégének eredményeit saját vállalatában is felhasználhatja, így az 1880-as években elkezdett olyan levélpapírokat és reklámokat használni, amelyek szerint az ő üzlete 1811-ben alapíttatott, illetve a bécsi és londoni eredmények is hozzá kötődnek. Weissmayer 1885-ben feljelentette Zerkowitz Albertet,[612] s a Tanács eltiltotta a jogtalan eszközök használatától a vállalkozót, s jelentéktelen összegű (20 forint) pénzbüntetéssel is sújtotta.[613] Az ítéletet az alispán is jóváhagyta.

Ettől függetlenül kétségtelen, hogy Albert vállalkozása igen felfutott. A cég a borokat Svájctól Németországig, Ausztriától Csehországig forgalmazta. Volt időszak, amikor évente 200 000 hl bor hagyta el Nagykanizsát.[614] A nagykereskedő 1894-ben emeltette azt a Kazinczy utcában lévő két hatalmas házat, amely alatt olyan pincerendszert építettek ki, amely csaknem 1500 m^{2}en terült el, belül 6 méter magas és szekerekkel is járható volt, s egyben a vasútállomáshoz is közel volt. A Zerkowitz-cégnek Bécsben is volt lerakata, s egyes adatok azt sejtetik, hogy a bécsi üzletrész már nagyobb volt, mint a kanizsai. Zerkowitz Albert támogatója volt a helyi kultúrának és a szegényeknek is.[615] A borüzletet halála után Lajos vitte tovább, aki ismert volt egyéb vállalkozásairól is, így például a Fő út és a Piac tér sarkán álló Centrál szálloda 1911–13 között Zerkowitz vezette konzorcium segítségével épült fel.[616]

A város egyik leghíresebb kereskedése volt a Rosenfeld Adolf Fiai nevű cég. A morva területekről származó Rosenfeld Sándor 1820 felé telepedett le Kanizsán, s az említett kereskedését 1832-ben alapította. Feleségétől, Hirschler Annától született – több lány mellett – Adolf (1835–1906) nevű fia Nagykanizsán.[617] Adolf Kanizsán a piarista gimnáziumban végezte tanulmányait.[618] A Rosenfeld Adolf nevű cég folyamatosan fejlődött. Igen jó helyen volt a boltja, hiszen a Fő út 4. szám alatti épületben, közvetlenül a Városháza mellett a városi lakosság jelentős része megfordult, nem is beszélve a távolról érkezett kereskedőkről. Az eredetileg kisebb épületet 1870-es években Adolf átépítette és megnagyobbíttatta, mégpedig oly módon, hogy annak homlokzata illeszkedjen a mellette lévő városháza vonalaihoz. 1892–1901 között a cég neve is megváltozott, ekkortól már Rosenfeld Adolf és Fia lett a hivatalos megnevezés, ami mutatja a tulajdonban (vagy a cégvezetésben) bekövetkező változást.[619]

Adolftól fia, József 1901-ben vette át az üzletet, amihez csatlakozott valamivel később öccse, (Radnai) Jenő.[620] Az épület földszintjén volt a messze földön híres üzlet. Óriási termékmennyiséget forgalmazott a kereskedés. A 20. század elején adták ki azt az igen becses, színes nyomtatású árukatalógust, amely 164 oldalon keresztül képekkel illusztrálva sorolja fel a kereskedés által forgalmazott termékeket. Nehéz lenne jelen keretek között felsorolni az árucikkeket, amelyek között fűszer-, csemege-, bor-, likőr-, ásványvíz-, porcelán-, üveg-

610 Uo.
611 MNL ZML Cégbíróság. N.T. I. 105. 145.p.p.; illetve N.T.I. 116. 164.p.
612 MNL ZML Nagykanizsa Városi Tanácsi iratok. 1887/2459.
613 MNL ZML Nagykanizsa Városi Tanácsi iratok. 4790, 3515/1885.
614 Blankenberg, 1929. 297.p.
615 http://www.zerkovitz.hu/zerkowitz_albert.htm
616 Tarnóczky, 2010. 415.p.
617 MNL ZML IV. 102/c Zala megyei zsidóság összeírása. 1848. Nagykanizsa, Kiskanizsa.
618 http://csaladfa.faczan.hu/index.php?letter=Um9zZW5mZWxk
619 MNL ZML Cégbíróság. N.E.I.1. 1.p.; illetve N.T.I. 129. 185.p.
620 Tarnóczky, 2010. 448.p.

47. kép: A Rosenfeld-ház és a Városháza földszinti üzletsora a Fő úton az 1910-es években

és lámpatermékek, valamint vadászati cikkek és műipari áruk egyaránt előfordultak. Csak egyetlen árucikket emelünk ki ezek közül: a kávétermékek között 8 fajtát, míg a kávépótlékok között 5 fajtát forgalmaztak. Külön kiemeljük, hogy a kávépótlékok között a kanizsai Frank-cég által gyártott Pátria és a Frank kávé is ott volt. Megrendelésre vidékre is küldött árucikkeket, a lóheremagtól a gabonás zsákig szinte minden szükséges termék szerepelt a kínálatukban.[621] A zalai sajtóban sok magyarországi cég úgy reklámozta termékeit, hogy azok Nagykanizsán a Rosenfeld-boltban vásárolhatók meg.

A família házassági politikája – hasonlóan a sikeres és gazdag kanizsai zsidó családokhoz – döntően a városon belüli kapcsolatokra épült. Legszorosabb kapcsolatok Gutmann, a Grünhut, a Hirschler és a Czech-családokkal alakult ki. Rosenfeld Adolf 1861-ben Gutmann Bertát (1843–1917) vette feleségül.[622] A família utolsó nagy alakja, Rosenfeld József már igen sok társadalmi és gazdasági pozíciót betöltött. Kereskedésének vezetése mellett alelnöke volt a nagykanizsai Kaszinónak és az izraelita hitközségnek, tagja volt az izraelita Szentegylet Elöljáróságának, Zala vármegye Törvényhatósági Bizottságának, illetve Nagykanizsa város képviselőtestületének. Igazgatósági tagja volt a Nagykanizsai Takarékpénztárnak, illetve a Nagykanizsai Tárházak Rt-nek, a Városépítő és Ipari Építési Rt-nek. Alapítása óta igazgatósági és felügyelő bizottsági tagja volt a Viktória Gőztéglagyár Rt-nek. A felsorolásból is látszik, hogy az amúgy igen puritán életvitelű, illetve közadakozásáról is ismert kereskedő tevékenységével mélyen beleágyazódott a helyi üzleti és polgári életbe.[623]

621 TGyM. Tört. Dok. Tár. A/415–68.
622 Kerecsényi, 1979. 164.p.
623 A felsorolás nem teljes. Forrásai azok a gyászjelentések, amelyek halála után jelentek meg, ahol az egyes szervezetek egyenként emlékeztek meg az elhunytról. Lásd: Zalai Közlöny, 1929. február 19.

A századfordulón indult a nagykanizsai Singer Textilkereskedőház fél évszázados karrierje.[624] Singer Sándor Kiskormáromban vegyeskereskedőként kezdte a szakmát, majd 1901-ben telepedett át Nagykanizsára, ahol textilkereskedést nyitott.[625] Családi vállalkozásként indult a cég. A cégnyilvántartás szerint kezdetben a nagykanizsai üzlet még csak az 1887-bejegyzett kiskomáromi cégnek a fióktelepe volt, de 1909-től már önállósult a városi üzlet.[626] Nem lehetett könnyű dolga a vállalkozónak, hiszen a 20. század elején rajta kívül tíz másik rőfös kereskedés is volt már a városban, s köztük olyan nevek is előfordultak, mint Rosenberg Sándor kereskedése. Ráadásul a tíz másik textilkereskedésből nyolc a Fő úton vagy a Piac téren helyezkedett el.[627] Singer jó érzékkel vette észre a polgárosodás, keresleti igényeinek változását. Gyorsan fejlődött a vállalkozása, 20–25 embert is foglalkoztatott az üzlet. Nagy figyelmet fordítottak a minőségre, ahol az árubeszerzést a cégvezető végezte. Későbbi források alapján tudjuk, hogy cseh, osztrák, angol, francia cégekkel voltak összeköttetésben. Jelentős területi üzletkört építettek ki, egész Zala megyéből, azon kívül Somogy nyugati vidékeiről is jártak hozzájuk vásárolni, de legtöbben a városból és annak 30–40 km-es körzetéből jöttek. Széles áruválaszték jellemezte a céget. Árusítottak (többek között) nyomott ruhakasmírt, plüsst, brokátselymet, különféle kendőket, külföldi és magyar szöveteket, damasztokat, ágyhuzatra való anyagokat, kárpitos cikkeket, szövőfonalat, kenderfonalat.[628] Singer reklámjaiból igen exkluzív áruválaszték bontakozik ki, hiszen angol és francia szöveteket, selymet, valamint szepességi és rumburgi vásznakat is árult.[629] Kendőket maga a cég is készített. Singer üzlete Kazinczy utca 1. száma alatt, valamint a Fő út és az Erzsébet tér sarkán álló épületben volt, ez utóbbit – láthattuk korábban – Zerkowitz 1911-ben lebontatott, s helyére szállodát épített, de abban helyet biztosított bérlőként Singer üzletének. A vállalkozás tőkeerejét mutathatja, hogy 1912-ben Singer birtokába került a Deák tér és a Sugár út sarkán lévő épület is.[630] Bár az üzlethelyiség valamivel kisebb lett, de háromszintes lett a bérlet: volt pincéje, a földszinten a helyezkedett el a kereskedés, s volt egy galériája is. Az üzletvitelre a szerény árrés (10–25%) melletti nagy forgalom volt jellemző. A korban megszokott családi stratégia szerint Singer Sándor fiait kereskedelemre tanította, vagyis tudatosan arra készítette föl, hogy később majd átvehessék a vállalkozást.[631]

Az új profilú kereskedelmi vállalkozások azonban korántsem jelentették azt, hogy a gabonakereskedelemnek ne lettek volna még tartalékai. Ezt mutatja, hogy 1899-ben a Csengery úton, a Déli Vasút teherállomásának szomszédságában létrejött a Nagykanizsai Tárházak Részvénytársaság. Régi igénye volt ez már a helyi és a környékbeli kereskedőknek és termelőknek. A társaság célja: a gabonakereskedelmet szolgálni és annak fellendítését elérni. A társaság reexpedíciós jogot szerzett, vagyis bel- és külföld felé szabadon forgalmazhatott. Jelentős forgalmat bonyolított le az alpesi tartományok, Trieszt, Fiume és Bécs irányába. A Társaság működése két raktárral indult, de rövidesen már négy nagyobb raktárral rendelkeztek. Ezek befogadó képessége összesen mintegy 1000 vagon gabona volt. A társaságnak az első világháború előtti években a forgalma mintegy 3800–4000 vagon gabona volt. A raktárak megfeleltek a kor technológiájának: árammal hajtott tisztító gépekkel kezelték a terméket. A Társaság igazgatósági tagjai között újnépi Elek Lipót elnök, Bentzik Ferenc és Fried Ödön (ügyvédek), Tripammer Gyula (a Nagykanizsai Takarékpénztár igaz-

[624] TGyM. Tört. Dok. Tár. A/860-73.
[625] A korabeli szóhasználat szerint rőföskereskedés.
[626] MNL ZML Cégbíróság. N.T.I 107. 150.p.; illetve N.T.II. 673. 81.p.
[627] Címtár, 1907. 104-105.p.
[628] TGyM. Tört. Dok. Tár. A/860-73.
[629] Címtár, 1907. 94.p.
[630] Tarnóczky, 2010. 285.p.
[631] TGyM. Tört. Dok. Tár. A/860-73.

48. kép: Piaci árusok a Fő úton 1896-ban

gatója), Hirschler Sándor (a Nagykanizsa Bankegyesület Rt. igazgatója), illetve két nagykereskedő: Schwarz Gyula és Bettlheim Győző foglalt helyet.[632]

Már eddig is kiderülhetett, hogy a város kereskedelmében a minőség mindig sokat számított. Ennek egy példája a Reichenfeld Gyula által 1879-ben alapított magnagykereskedő vállalkozása, amely nemcsak Zalában, hanem az egész Dunántúlon is egyedülálló volt. Nemcsak a hazai, hanem a külső piacokon is terjeszkedett, s egyre nagyobb elismerést szerzett a vállalkozásnak.[633] Reichenfeldnek olyan szaktekintélye volt, hogy 1912-ben a kormány magvizsgáló állomást létesített Nagykanizsán, ahol mintegy 1000 q heremagot ólomzároltattak.[634] A vállalkozás igen korszerű magtisztító gépekkel rendelkezett. Reicehnfeld 1891-ben megvásárolta a Deák téren lévő Axenti házat, ahol üzletét is berendezte.[635] A vállalkozó a kanizsai gazdaság számos területén ott volt, de emellett az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara levelező tagja, a városi képviselőtestület és a vármegyei törvénybizottság tagja is volt, és számos társadalmi és jótékonysági egyesületben is tevékenykedett.[636]

632 Lásd: Zalai Közlöny, 1910. december 25.
633 Benedek, 1938. 102.p.
634 Blankenberg, 1929. 297.p.
635 Kunics, 1992. 206.p.
636 Benedek, 1938. 102.p.

1.3. Nagykanizsa szerepe a hazai állatkereskedelemben

A kanizsai agrárkereskedelem egy új lehetőségét biztosította a nyomott áron értékesíthető gabonával szemben a századfordulón egyre erőteljesebbé váló állatkereskedelem. Alábbi áttekintő táblázatunk a dunántúli városok forgalmi adatait mutatja.

A dunántúli városok piacain történő állateladások száma 1908-ban[637]

A város neve	Ló	Szarvasmarha	Juh, kecske	Sertés	Összesen
Győr	7322	14835	10431	4236	36824
Kaposvár	900	3642	-	51000	55542
Kismarton	39	304	-	29	372
Komárom	536	1479	67	143	2225
Kőszeg	4050	6800	-	1400	12250
Nagykanizsa	4700	79842	1056	37112	122710
Pápa	6896	17488	-	6896	31280
Pécs	1381	3386	24	328	5119
Sopron	4955	34176	522	65406	105059
Székesfehérvár	5478	6981	210	474	13143
Szekszárd	2704	5858	206	3900	12668
Szombathely	1412	14159	-	10359	25930
Veszprém	468	5650	2480	1326	9924
Zalaegerszeg	2200	11500	-	10360	24060

Látható a táblázatból, hogy a Dunántúlon a 14 városból kettő emelkedett ki az állatkereskedelem terén. A legtöbb állatot Nagykanizsán adták el (122710 darab), a második helyen Sopron szerepel 105059 darabbal.[638] Ezt követően a forgalmi adatokban jelentős törés látszik, a harmadik legnagyobb értékesítést lebonyolító város Kaposvár volt (55542 darab) kelt el. Feltűnő ugyanakkor, hogy a Nagykanizsánál jóval nagyobb lakossággal rendelkező, s korábban komoly mezőgazdasági forgalmat bonyolító városok (Székesfehérvár, Győr stb.) az állateladásokat tekintve csak az egyharmadát-egynegyedét tették ki a nagykanizsai és soproni forgalomnak. Különösen szembeötlő Pécs alacsony volumene, a Dél-Dunántúl legnagyobb városában egy évben mindössze 5119 állatot adtak el.

Ha fajták szerint vizsgáljuk az állatkereskedelmet, akkor egy sajátos szakosodást figyelhetünk meg a nagyobb forgalmat lebonyolító városok esetében. A szarvasmarha-forgalmat tekintve (ne felejtsük el, hogy ez volt a legnagyobb helyigényű, legnagyobb infrastruktúrát igénylő kereskedelmi ágazat) Nagykanizsa emelkedik ki a sorból, hiszen az évi forgalom csaknem elérte a 80000-es darabszámot; ugyanakkor a második legnagyobb forgalmú város, Sopron forgalma viszont csak a felét érte el a kanizsainak. A sertéskereskedelem terén egyértelműen Sopron vezet a maga 65406 darabos állományával, míg a második helyen

[637] A táblázat adatai: Thirring, 1912. 284.p. adatai alapján összeállítva.

[638] Érdemes megjegyezni, hogy hasonló folyamat, miszerint a gabonáról az állatkereskedelemre tevődik át a hangsúly, más magyarországi városokban is lejátszódott.

Kaposvár áll 51000 darabos nagyságrenddel, míg ebben az esetben Nagykanizsa a harmadik helyen található 37112 darabbal. Sopronnak a sertéskereskedelemben betöltött pozíciója nem meglepő: a 18. század óta a soproni kereskedők voltak azok, akik személyesen vagy ügynökeik révén még a Dél-Dunántúl területén is meghatározó pozícióba kerültek,[639] ugyanakkor közismert az is, hogy amíg az alsó-ausztriai kereskedők az 1880-as években át nem vették a soproniaktól a sertéskereskedelmet, addig óriási kereskedelemi koncentráció volt jelen a városban.[640]

Ha országos léptékben szemléljük a nagykanizsai állatkereskedelem méretét, akkor is annak különleges voltát állapíthatjuk meg. Az 1908. évi adatok alapján Nagykanizsát csak két város előzte meg. A legtöbb állatot a régóta óriási állatkereskedelmet lebonyolító Debrecen forgalmazta, ezen a piacon 217243 állatot adtak el. A második helyen Budapest található a 187093 darabos forgalmával, utána viszont az alig 25000 lakosú Nagykanizsa következik. Fajták szerint vizsgálva viszont Nagykanizsa a csaknem 80000 darabos forgalmával a szarvasmarha-kereskedelemben megőrizte az első helyét, hiszen Debrecenben 49860, Budapesten 44727 szarvasmarhát adtak el. Az említett két másik város állateladásaiban egyértelműen a sertésállomány dominált; illetve Debrecen esetében ki kell emelnünk az ottani eladások egynegyedét kitevő juhállomány szerepét. Látható tehát, hogy a magyarországi állatkereskedelemben Kanizsának meghatározó szerepe volt, hiszen a legnagyobb szarvasmarha eladó hely volt a világháború előtti időben, ugyanakkor az összesített adatok alapján a magyar városok közül a harmadik helyen állt.[641] Ha azonban az eladott állatokat számosállatba számoljuk át, akkor Kanizsa a hazai városok között az első helyre kerül, főleg a nagytömegű szarvasmarha eladása miatt.[642]

1.4. A kanizsai kereskedelem struktúrája 1907-ben

Az eddigiekből is kiderülhetett, hogy a szabadságharc utáni fél évszázadban Nagykanizsa gazdasági növekedésében a kereskedelem igen fontos szerepet játszott. A nagy fellendülés az 1880-as évek közepéig tartott, ám utána a kereskedelem némileg visszaesett. Több jel is mutatta az idők változását. Egyrészt egyre több, korábban a város nagykereskedelmében meghatározó szerepet játszó kereskedő a profitját, vagyonát a kereskedelem helyett egyre inkább az ipar felé mozgatta. Az ipari fejezetben bemutatott, ezekben az időkben megalakított gyárak, részvénytársaságok tulajdonosi köre világosan bizonyítja ezt. Olyan nevek fémjelzik a folyamatot, mint például Gutmann Vilmos (sörgyár), Bettlheim Győző (szalmatok-gyár), Blau Mór és fiai (szeszgyár) stb.[643] Tegyük hozzá, hogy Nagykanizsa esete egyáltalán nem egyedi, hiszen a kereskedő tőke ipar felé áramlása Európában kortünet volt. De legalább ennyire fontos, hogy az ipari vállalkozásaik mellett a nagykereskedők egyre több részvénytársaságban, bankok igazgató vagy felügyelő bizottságaiban, különböző vármegyei vagy városi politikai testületekben jelentek meg. A nagykereskedő családok leszármazottai közül egyre többen váltak diplomás értelmiségivé (jogászok, ügyvédek, mérnökök stb.), s ezzel is biztosíthatták famíliájuk további befolyását a helyi életben. A kereskedelem hanyatlását érzékelte a közember is. A kereskedelmi iskolákban végzett fi-

639 Lásd: Magyar Néprajz III. 678-680.p.

640 Horváth, 1982. 79–80.p. Jellemző, hogy 1898-1911 között évente 60-70000 sertést adtak el Sopronban; ezzel szemben korábban, az 1870-es években volt, amikor 651000 darabot értékesítettek.

641 A nagy volumenű szarvasmarha-kereskedelem célállomása a Monarchia délnyugati területei, a tengermellék, valamint Észak-Olaszország városai voltak; ez a külkereskedelemi modell már sok évszázada működött.

642 A számosállatba való átszámításnak sok modellje van. Jelen esetben a nagy általánosságban használt formát vettük alapul, amely szerint egy szarvasmarha egyenértékű egy lóval, avagy 24 juhval, vagy 5 sertéssel.

643 Lásd az ipari fejezet adatait.

atalokat képzettségük alatt foglalkoztatták, sokszor olyan tevékenységet bíztak rájuk, amit inasokkal szoktak elvégeztetni.[644] De valószínűleg jól tükrözte az általános kereskedelmi visszaesést egy helyi lapban megjelent írás, amely szerint *„Kanizsa egykor virágzó kereskedelme ma már csak silány, gyászos emléke a szép múltnak"*.[645]

49. kép: Grünhut Fülöp gabonakereskedő, 1880

Nézzük meg az 1907. évi címtár adatai alapján, miben is látszik a változás. 1907-ben Nagykanizsán 245 kereskedő vállalkozás működött.[646] A legnagyobb létszámú csoportot a szatócsok (57 cég) adták. Ezt követte a bizományosok, ügynökök és alkuszok 43 fős csoportja, majd egy nagy törés következik az adatokban: a harmadik legnépesebb kereskedő ág a piaci rövidárusok (17 cég), illetve a gabonakereskedők (16 cég) csoportja volt. A gabonakereskedők között a régi nagy vállalkozások még mindig jelen voltak (Blumenschein, Danneberg és Weiss, Grünhut, Lőwy, Rosenberg, Rotschild, Reichenfeld stb.). Igen nagy szerep jutott a fűszerkereskedőknek, 11 céget írtak össze ebben a szakmában, köztük a már említett Rosenfeld Adolf Fiai céget is, de mellette ott volt az 1850-es évekből ismert Fesselhoffer, illetve az 1860-ban alapított Schwarz és Tauber stb. is. A fakereskedők között Gutmann már nem szerepel, de helyette újabb nagyágyú jelent meg, mégpedig Strém Károly, aki majd az 1930-as évek elején Gutmann telepét is átvette. A borkereskedők között a két Zerkowitz-cégen kívül még hárman találhatók. Az is szembetűnő, hogy nagyon sok speciális, általában kevés céget jelentő kereskedelmi ág jelent meg a századforduló idejére. Említsük meg közülük az 1 ásványvíz-kereskedőt, a 3 baromfi-kereskedőt, a 3 cukorkaárust, a 3 deszkakereskedőt, a 6 dohánykisárust, az 1 halárust, a 2 kalapkereskedőt, az 1 olvasó- és képárust, a 3 üveg- és edényforgalmazót, a 3 virágárust és az 1 zöldségkereskedőt.[647] Ezek már olyan foglalkozások voltak, amelyek egyrészt a társadalom fogyasztását színesítették, másrészt mutatták a lehetséges jövőt, mégpedig a romló körülmények között a kereskedői szakosodás lehetőségét.

50. kép: A Vasemberház (Erzsébet tér 1.) földszinti üzletei 1890 körül

644 Zalai Közlöny, 1901. október 10.
645 Zalai Közlöny, 1904. május 28.
646 Címtár, 1907. 95-111.p.
647 Uo.

51. kép: A Fő úti üzletek a Zalamegyei Gazdasági Takarékpénztár székházával 1910 körül

1.5. Kiskanizsa agrárkereskedelme

De nemcsak a nagykereskedelem vált fontossá a város életében, mellette igen nagy szerep jutott a mezőgazdasági termékek kiskereskedelemének is. A korabeli városokban, s főleg az agrártérségek központjaiban lévő városokban a gyorsan növekedő népesség ellátásában még mindig meghatározó szerepe volt a városban, vagy annak közvetlen környékén megtermelt élelmiszereknek. A helyi ellátás céljából a napi és heti piacoknak volt nagyobb jelentősége. A város központja, az Erzsébet tér, a Fő utca, a mai Deák és Eötvös-tér (ezek a századfordulóra már kövezett burkolatot kaptak) különböző vásároknak volt a helyszíne.[648] Napi élelmiszerekhez főleg az Erzsébet téri standokon és kofáknál lehetett hozzájutni. Korabeli fényképeken is jól kivehető, hogy sorokba rendezve, néha asztalról, néha csak a földre leterített ponyvákról, kosarakból árulták zömmel középkorú asszonyok a különböző termékeket. Egy századfordulón készült leírás szerint a következő rituálé szerint zajlott a termékek elosztása: *„Reggel korán már ott vannak a piacon a sáskák... bagolai, pallini és szentmiklósi és sánczi menyecskék egészítik ki a gyülekezetet. Mint a hollók a dögtestre, úgy rohannak*

52. kép: Hetivásár az Erzsébet téren 1900 körül

648 Lásd Kunics, 1992. tanulmány adatait.

53. kép: Az Erzsébet tér a piaci árusokkal a 20. század elején

oda a nagykanizsai kofák...egy félóra alatt az összes termék a kofák kezében van...a falusi asszonyok örülnek, ha egyszerre túladhatnak áruikon, amelyik itt marad, az felemeli az árt oly magasra, mint a kofák."[649] A leírásból látszik, hogy a sáskák termékeit nagyrészt a helyi kofák vásárolták föl, s árusították tovább.

De megjelentek a téren a különböző mozgóárusok is, akik már szekerekről, hűtött, zárt kocsikról húst mértek, avagy zöldséget árultak. A jelentősebb (országos) vásárokon igen sok idegenből jött kereskedő is előfordult, akik a helypénz megfizetése után szabadon tevékenykedhettek. A vásárlóközönség sajátos megoszlást mutat: a nevezetesebb polgárcsaládok, akik már cselédeket, komornát vagy egyéb alkalmazottakat tudtak tartani, már a házvezetőt küldték egy-két cipekedő cseléddel a piacra vásárolni; ugyanakkor az átlagos lakosok (a bevásárlás főleg női tevékenység volt) személyesen jelentek meg a piacon. Tudjuk azt is, hogy nemcsak az intézményes vásárokon lehetett élelmiszert vásárolni, működött még a vándorló módszer is, illetve sok olyan üggyel találkoztunk, ahol engedély nélkül az utcákon, kapualjakban árusítottak élelmiszert.[650]

1.6. A vendéglátó ágazat fejlődése

Nagykanizsa élénk kereskedelmi forgalma már a 18. század közepén életre hívta az első fogadókat. Ezek a regáléjognak megfelelően földesúri tulajdonban voltak. A 19. század első felében a felgyorsult kereskedelmi fejlődés hatására folyamatosan szaporodtak a vendéglátó egységek (szállodák, vendéglők, korcsmák, kávéházak stb.). A földesúri monopólium most is érvényesült: a két legfrekventáltabb vendéglátóhely, vagyis a Piac téren lévő Zöldfa, valamint a Fő úton lévő Korona szálloda kialakítása földesúri bevételek növelésének alapvető

[649] Zalai Közlöny, 1901. október 5.
[650] Kaposi, 2008/a 32.p.

jellemzője volt.[651] A Zöldfa szolgáltatási szintje volt sokáig a legmagasabb. Az uradalom vezetése jól érzett rá a kereskedelemi forgalom növekedéséből származó, a jobbágyfelszabadítás miatt kieső jövedelem pótlási forrására, így nem véletlen, hogy a borárultatási- és egyéb vendéglátóhelyek szinte folyamatosan szaporodtak.[652] Minderre szükség is volt a hatalmas átutazó forgalom, valamint a vásárokra érkező vendégek kiszolgálása miatt.

A vendéglátással foglalkozó vállalkozások Nagykanizsán 1876-ban[653]

Foglalkozás	A vállalkozások száma	Segédek száma	Inasok száma	Munkások száma	Kereseti adó
kávés	3	6	3	2	53
korcsmáros	31	26	11	3	828
vendéglős	8	16	6	12	531
összesen	*42*	*48*	*20*	*17*	*1 412*

Látható a táblázatból, hogy a vendéglátás terén 1876-ban 42 vállalkozás működött. Természetesen nem kell elhinnünk, hogy a szállodák segédek és inasok nélkül működtek, egy Zöldfa vagy egy Korona nagyságú szállodához legalább 12-15 fős kiszolgáló személyzet kellett. Mindenestre az világosan látszik, hogy az ágazatban a legtöbb vállalkozás a korcsmák működtetésével foglalkozott, de érdekes, hogy a reformkori hagyományokra építve már a kávéházak is jelen voltak. A kortársak 1874-ben a Korona szálló kapcsán annak szép ebédlőjét és kitűnő söreit, a Szarvas fogadó ebédlőjét és jó borait, a Zöldfa terjedelmes épületét és kertjét, az Egylet (Polgári Egylet) kitűnő italait és étkeit emelte ki. A kávéházak közül a Korona, a Török és Társa, illetve a Neutra (korábban Kohn) kávéházat emelték ki, utóbbinak még „*Damen Salon*"-ja is volt.[654]

A vendéglátó ágazat növekedése – nem utolsósorban a kereskedelem erősödése miatt is – folytatódott a 19. század második felében is. Három fontosabb tendencia rajzolódik ki. Az egyik a földesúri haszonvételekre vonatkozik. A hercegnek 1862-ben 19 bormérési helye volt a városban, amelyeket természetesen bérbe adtak. Ezek között a nagyobb vendéglátó helyeket (például az Arany Szarvast) ugyanúgy megtaláljuk, mint a külvárosi kisebb korcsmákat. Ezekben az egységekben a földesúr borát lehetett árusítani, előre meghatározott áron. A jobb helyeken 12 krajcárért, az egyszerűbb korcsmákban 10 krajcárért lehetett egy icce bort kapni. A bérlők java része zsidó bérlő volt, köztük a Polák, Stern, a Hirschl, a Neufeld, a Scherz-családok tagjait is megtaláljuk, de voltak bérlők a városi keresztény polgárságból is, így például Gödörházi György, Nagy Ferenc Gáspár Ferenc is bérelt egy-egy ivót.[655] Ezeknek a borárusító helyeknek a fenntartása, kibérlése, az amortizáció pótlása nagy adminisztrációt igényelt, így nem véletlen, hogy 1871 után, amikor is az uradalmi nagybérletek létrejöttek, arra törekedtek, hogy értékesítsék ezeket a csapszékeket, korcsmákat.[656]

Az 1880-as évektől kezdve a földesúr csak a Korona szállodát és a Zöldfát tartotta meg. A Zöldfa végül is más funkciót kapott, a törvényszéki épület lett, amit a Magyar Királyi Államkincstár bérelt a továbbiakban.[657] A 20. század elején a hajdani földesúri vendéglátó-

[651] MNL OL P 1322. Fasc. 70. No. 89–96. Az iratcsomó több összesítést is tartalmaz az 1830–40-es években megkötött árendaszerződésekről. Lásd még az 1862. évre: MNL OL P 1322. Fasc. 168. No. 31.
[652] Kaposi, 2009/b 346–347.p.
[653] Soproni Kamara, 1876. 428–429.p.; 538–543.p.
[654] Zalai Közlöny, 1874. június 18.
[655] MNL OL P 1322. Fasc. 168. No. 31.
[656] MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 102–138.
[657] BLA. HAK. Gazdasági számadások és kimutatások 1875–1918. Bérleti összeírás Nagykanizsán, 1908.

helyek közül már csak a Korona szálloda volt az uradalom tulajdonában. Ezt hosszú időn keresztül Bogenrieder József (1847–1922) bérelte ki. Bogenrieder külföldről telepedett Kanizsára, foglalkozása a régi terminus szerint „szállodás és vendéglős" volt. A Fő úton lévő Korona szállodán kívül bérelte még a vasúti vendéglőt is. 1896-ban megvette a Fő úton lévő Rózsa szállót, aminek a helyére 1913-ban felépítette saját palotáját. Üzleti tevékenysége kiterjedt más ágakra is. Igazgatósági tagja volt a Dél-Zalai Takarékpénztárnak és a Király Serfőző Rt-nek, de érdekeltsége volt a Nagykanizsai Önsegélyező Egyletnél, valamint az Osztrák-Magyar Bank nagykanizsai fiókjánál is. Mint virilis, ott volt a városi közgyűléseken is, ám mivel törve beszélte a magyart, nem annyira szóban, inkább tetteivel próbálta befolyásolta a város működését. Bérletének lejárta után 1914-ben Batthyány Ödön herceg a szállodát *„mellékhelyiségeivel együtt, továbbá az úgynevezett várépületben levő emeleti négy utcai és egy udvari szobát és az ezen épületben levő cselédlakot"* hat évre Kiss Ernőnek adta bérbe.[658]

Másik tendencia fordítottan arányban áll a fentiekkel. Amilyen mértékben a herceg feladta a vendéglátó ágazati pozícióit, úgy erősödtek és jutottak lehetőséghez a helyi vállalkozók. Ennek egyik ékes példája az Arany Szarvas szálloda létrejötte. Az Erzsébet tér 18. szám alatti szállót Knortzer Frigyes vállalkozó 1875-ben újjáépítette. A 32 szobás szállodának a földszintjén volt kávéház, a mellette lévő épületben pedig az étterem és sörcsarnok.[659] A szállónak kerthelyisége is volt. 1885-ben villanyvilágítást vezettek be, amit a közeli Vucskics-féle gőzmalom szolgáltatott. A Magyar utca 9. szám alatt működött már az 1860-as évektől a Magyar királyhoz címzett vendéglő és szálló. Az 1880-as években hat hálószobával és két ebédlővel rendelkezett.[660] S végül emeljük ki a szállodák közül a már említett Centrál szálloda 1911–13 során való felépítését, amely révén impozáns épület jött létre a Fő út és az Erzsébet tér sarkán. A szálloda 46 szobás volt, amelyben nagy méretű kávéház is volt.[661]

Nagykanizsa szállodái és szállói 1907-ben[662]

A szálloda neve	Bérlője vagy tulajdonosa	A szálloda helye
Arany Szarvas szálloda	Deák Péterné	Erzsébet tér 18.
Korona szálloda	Bogenrieder József	Fő út 7.
Jó borhoz címzett szálló	Vida Lajos	Kazinczy u. 25/a.
Kissörház szálló	Schlesinger Mór	Kazinczy utca 29.
Magyar Király szálló	Berger Ignácz	Magyar utca 9.
Rózsa szálló	özv. Kéész Józsefné	Fő út 13.
Rákóczy szálló	Milhoffer Gyula	Erzsébet tér 13.
Vaskapu szálló	Czár János	Király utca 26.
Markó Nándor	n.a.	Kazinczy u. 55.

Fontos jellemzője volt a nagykanizsai polgárosodásnak – az országban szinte mindenhol megfigyelhető – a kávéházi kultúra terjedése. A kávéház nem csak fogyasztási hely volt, hanem a városi polgárság találkozóhelye, az információ cseréjének helye, ahol a mindenna-

[658] MNL VaML BLHI 28. doboz. 1914. év.
[659] Kunics, 2009. 278.p.
[660] Tarnóczky, 2010. 660.p.
[661] Uo. 416.p.
[662] Címtár, 1907. 85.p. adatai alapján

pi életről, üzletről, városi vagy azon túl terjedő hírekről eszmét lehetett cserélni. Az 1860-as években két, a századforduló felé már három-öt kávéház volt a városban.[663] A szállodák bemutatásánál már említettük, hogy azokba kávéházat is építettek, de azokon túl is voltak ilyen helyek a városban. Egybe esik ezzel Neusiedler (Arató) Jenő visszaemlékezése, amely szerint az amúgy meglehetősen unalmas városban vasárnap a férfiak egy része a Centrál vagy a Korona kávéházba ül be, de a többiek otthon gubbasztanak.[664]

Nagykanizsa kávéházai 1907-ben[665]

A kávéház neve	Bérlője vagy tulajdonosa	A kávéház helye
Fiume	Steiner József	Erzsébet tér 20.
Korona szálloda	Bogenrieder József	Fő út 7.
Központ	Kardos József	Fő út 8.
Arany Szarvas	Deák Péterné	Erzsébet tér 18.

A kávéházak számát a város szabályozta, amivel ugyan korlátozta a szabad kereskedést és vállalkozást, de legalább tisztességes megélhetést tudott biztosítani azoknak, akik ebből próbáltak megélni.[666] Tegyük hozzá mindjárt, hogy egy kávéházat nyitni, az ahhoz szükséges gépeket beszerezni, esetleg az épületet átalakítani igen komoly tőkét feltételezett, aminek összege a 20. század elején a vidéki városokban akár az 5–10 000, míg Budapesten az 50-100 000 koronát is elérhette. Nagykanizsán a Fő úton lévő Központi Kávéház átalakítása, felújítása több mint 17 000 forintba került. Az is fontos volt, hogy a kávés vállalkozók bérletként használták az épületeket, vagyis komoly összegű házbért, adót stb. kellett kigazdálkodniuk.[667]

1.7. Trianon és a gazdasági válság hatásai

Az iparról szóló fejezetben már láthattuk, hogy az első világháború utáni békekötés igen rossz helyzetbe hozta a város iparosait. Különösebb ismételgetés nélkül írjuk: a negatív hatások fokozottan jelentkeztek Nagykanizsa kereskedelmében is. A déli területeken létrejött új délszláv államalakulat befelé zárkózó gazdaságpolitikát folytatott, így a Dráván és Murán túli piacok jelentős része elveszett. A korabeli tragikus hangvételű írásokból kiderül, hogy különösen a tengerparti városok, illetve a Muraköz elveszítése jelentette az igazi katasztrófát Nagykanizsa kereskedőinek.[668] Korábban a muraközi települések igen nagy mennyiségben vettek fel kanizsai ipari terméket, illetve az ott kitermelt alapanyagok is nagyban kerültek a város piacára. Kotor, Perlak, Csáktornya, Légrád vidékének népe mintegy 70%-ban képezte Nagykanizsa kereskedelmének és iparának fogyasztó- és vásárlóközönségét. E tájak kereskedői a nagykanizsai piacon szerezték be termékeiket. Egy 1926. évi adat szerint volt olyan nap 1914 előtt, amikor egy nagykanizsai kereskedő 80–200 vég kelmét adott el egy muraközi kereskedőnek. De más téren is hasonló volt a helyzet: az orvosok pácienseinek 40%-a, az ügyvédek klienseinek 30%-a a Muraköz népeiből került ki.[669]

663 Tarnóczky, 2010. 406.p.
664 Arató, é.n. 26.p.
665 Címtár, 1907. 85.p. adatai alapján.
666 A szabályozásra lásd: Címtár, 1907. 194–198.p.
667 Érdemes erről Tivolt János kávésnak a cikkét tanulmányozni, aki saját esetén keresztül elemzi a kávéházi bérlők helyzetét. Lásd: Zalai Közlöny, 1901. május 11.
668 Blankenberg, 1929. 297.p.
669 Lásd: Zalai Közlöny, 1926. május 1.

Az 1920-as évek elején alapvetően csak a belső piacra lehetett hagyatkozni, amely viszont a korábbi nagykereskedelem számára nagyon leszűkült. Pár évvel később, az osztrák gazdasági stabilizáció után már élénkült valamelyest a nyugati piac is, ám ennek mértéke messze elmaradt a korábbiaktól. Nem véletlen, hogy a korabeli nagykereskedők közül, akárcsak 1849 után, többen elvándoroltak Kanizsáról, s máshol próbálkoztak vállalkozásaik működtetésével. Hasonlóan nem segített a helyi forgalmazóknak a Kommün gazdaságpolitikája, valamint az országszerte kibontakozó antiszemita gondolkodás és társadalmi megnyilvánulás sem. A probléma kiteljesedése ellen persze mindenki igyekezett egyéni lépéseket tenni (takarékosság, racionalitás, személyes kiadások csökkentése stb.), de ez nem volt elegendő.[670]

De nemcsak Trianon okozott katasztrófát a kereskedőknek. Nagy szerepe volt annak is, hogy az 1920-as évek elején a magyar kormányzat semmilyen érdemi támogatást nem tudott nyújtani a rossz pozícióba került hazai városoknak. Az infláció által alaposan lecsökkent reáljövedelem is rossz hatással volt, ami több szempontból is sújtotta a nagykanizsai kereskedelmet. Egyrészt elmaradtak az országos- és heti vásárokon történő kereskedői bevásárlások, az exportkereskedők felvásárlásai, másrészt pedig a helyi közönségnek sem volt pénze fogyasztási cikkek vásárlására. Az 1919–21 közötti években gyorsan egymást követő kormányok kiszámíthatatlan pénzügyi intézkedései sem kedveztek a kanizsai forgalmazóknak. A fizetőképes kereslethez képest óriási volt a drágaság a kanizsai üzletekben és a vásárokon. Még az is előfordult, hogy Budapesten már jelentős árcsökkenés ment végbe, ugyanakkor Nagykanizsán az árak továbbra is mozdulatlanok és magasak maradtak.[671] A kereskedők ugyan nominálértéken egyre nagyobb bevételhez jutottak, ám a haszon lassan semmit sem ért. 1921 őszén már nem volt áruhiány, a piac tele volt, csak a vásárlóerő maradt gyenge.[672]

A piaci árusok gyakran kartellszerű árakat alakítottak ki, s aki nem tagolódott be a vonalba, azt megpróbálták kiiktatni. Egy példát hozunk rá. 1921. április 12-én a nagykanizsai piacon a marhahúst Rein mészáros egy fél kiló sertéshúst 60 koronáért árusított, szemben a többi húsos bódéban látható 70–76 koronával. Vitték is a terméket, ám a többi húskereskedő bejelentette a rendőrségen, hogy Rein azért ilyen olcsó, mert döghúst mér. A hatósági állatorvos megvizsgálta a terméket, amiről megállapította, hogy az a legjobb minőségű a piacon. Rein feltárta az ügy hátterét: egyrészt ő két nappal korábban az Állatforgalmi Vállalattól vett 37 sertést, s annak húsát, zsírját mérte ki minimális haszonnal; másrészt viszont a kanizsai húsosok spekulációs céllal a tél óta nagy mennyiségű terméket halmoztak föl, hogy az árakat a tavaszra is magasan tudják tartani.[673]

A piacok elvesztésének következménye több, hajdan nagy kanizsai kereskedő cég bukása volt. Az egyik legnagyobb port kétségtelenül a Bettlheim Samu és Fiai széna- és szalmaszállító cégének bukása verte föl. A vállalkozó neve sokáig a biztonságot és a sikerességet szimbolizálta Nagykanizsán. A vállalat (amelyhez kapcsolódott a szalmatok-gyár is) egyre rosszabb helyzetbe került az 1920-as évek elejére, s jelentős adóságot halmozott föl. A csődöt kérő hitelezők követelése 17 millió korona volt, de voltak arról is hírek, hogy a passzívák összege akár 25–30 millió korona is lehet. Bonyolította a helyzetet, hogy az üzleti könyveket hanyagul vezették. Kiderült, hogy a bankok meglehetősen felelőtlenül hiteleztek, s úgy adtak kölcsönt a cégnek, hogy annak már nem volt fedezete. Az eset rá-

[670] Ezt állapította meg Blankenberg Imre, az OMKE nagykanizsai fiókjának vezetője egyik beszédében. Lásd: Zalai Közlöny, 1929. április 16.
[671] Zalai Közlöny, 1921. március 7.
[672] Zalai Közlöny, 1921. szeptember 1.
[673] Zalai Közlöny, 1921. április 13.

irányította figyelmet a hitelezés lehetséges átalakítására, annak biztonságossá tételére is.[674] A Bettlheim-család egyik tagja belekeveredett egy büntetőügybe is. 1921 elején Bettlheim Aladár szalmagyáros és Weiss Jenő mérnök ellen bűnpártolás miatt indult eljárás, amelynek lényege Blum Oszkár nagykanizsai cipész és három társa, valamint Mezei Mór budapesti nagykereskedő által kieszelt árdrágítás volt. Bettlheim és Weiss állandó üzleti kapcsolatban volt Blummal, s bár tudták, hogy Blumnak nincs engedélye, mégis állandóan adtak neki előleget a szállításra.[675]

Az általános kereskedési feltételek meglehetősen rosszak voltak, éppen ezért volt jelentősége annak, hogy a város megpróbálta javítani a kereskedelmi infrastruktúrát. Különösen az országos- és a hetivásárok kerültek egyre rosszabb helyzetbe az elégtelen üzemi feltételek miatt. A nagy múltú és nagy forgalmú vásárokat eddig a Király utca végén lévő kicsiny vásártéren tartották meg, ahol ember emberhátán nyüzsgött. Újvári Géza képviselő vezetésével javaslatot dolgoztak ki arra, hol legyen az új vásártér. A javaslat hosszú vita után végül is a Nagykanizsa és Kiskanizsa közötti, a hajdani vár területén képzelte el a vásárt. Ehhez a mocsaras területet fel kellett tölteni, amit 1921-ben el is végeztek. A feltöltéshez felhasználták a környék gyárainak hulladékát, törmelékét, salakját, a postapalota építésénél kiásott több száz kocsi földet stb. A polgármester ugyan nem értett egyet a helyszín megválasztásával, de Újvári javaslatát fogadták el. Az új helyszínnel a legnagyobb probléma az volt, hogy azt csak a két városrészt összekötő úton lehetett megközelíteni, így nagy torlódásokra lehetett számítani, de végül is volt arra is lehetőség, hogy a hajdani László-fürdőn (ahol a városi szeszfőzde is volt) keresztülvágjanak a vásártérre egy új utat.[676]

Az 1920-as évek elején az általánosan rossz viszonyok között is akadtak azért olyan lehetőségek, amelyek mindenképpen előremutattak. Az egyik ilyen a Hangya Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet által kínált új modell terjedésében állt. A Hangya terjeszkedése országosan is ekkor lendült fel, 1920-ban Csonka-Magyarországon 1777, míg az elszakított területeken 1790 szövetkezet volt a hálózatban. A Kommün bukása után több nagyobb dunántúli városban, így például Kaposváron, Veszprémben, Szombathelyen, Székesfehérváron, s nem utolsósorban Nagykanizsán hoztak létre kirendeltséget.[677] Hosszas részvényjegyzés és tervezgetés után a Hangya szövetkezeti bolt 1920-ban nyílt meg Nagykanizsán a Csengery utca 15. szám alatt, amelyhez áruraktár is kapcsolódott. A Hangya műszaki részlege egy kis sörfejtő telepet is létrehozott Nagykanizsán.[678] A kanizsai szövetkezet sikeres volt, az első évi mérleg után 122162 korona nyereséget realizált, amiből még jótékonykodásra is futotta. A Hangyának két előnye volt: egyrészt jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az árak csökkentek a városban, ezáltal a szegényebb lakosság ellátása is könnyebbé vált.[679] A szövetkezet boltjaiban 1922-ben már nem tagok is vásárolhattak, de ők nem részesülhettek a tagoknak járó 2% visszatérítésben.[680] Másrészt érezhető kormányzati hátszéllel működött, hiszen a jegyre történő termékelosztást részben a szervezet végezhette, ezért a kanizsai kereskedők nem igazából kedvelték a szövetkezetet. Mindezek ellenére a stabilizáció után már korántsem volt olyan eredményes, sokszor a fennmaradásáért küszködött a kanizsai Hangya szövetkezet.

674 Az esethez lásd: Zalai Közlöny, 1922. január 1.; illetve 1922. január 18.
675 Blum végül is hat havi börtönre, társait ennél kevesebbre ítélték; Bettlheim büntetése 6000 korona büntetés volt. Lásd: Zalai Közlöny, 1921. január 16.; február 11.; február 12.
676 Zalai Közlöny, 1921. október 15.
677 Hangya, 1923. 34.p.
678 Uo. 35.p.
679 Zalai Közlöny, 1921. május 7.
680 Zalai Közlöny, 1922. május 31.

A Hangyán kívül – a nehézségek ellenére – számos új kereskedő vállalkozás is létrejött az 1920-as évek elején. A kereskedelem koncentrációjának szükségét mutatja a Pesti Kereskedelmi Bank által létrehozott, s igen sok vidéki városban jelen lévő Magyar Élelmiszerszállító Kereskedelmi Részvénytársaság nagykanizsai kirendeltsége,[681] amely 1921. július 1-jén kezdte meg működését. A cég központja a Csengery utca 2. szám alatt, vagyis a bank kirendeltségének épületében volt. A vállalkozás vásárolt és eladott gyapjút, terményeket, élelmiszereket, sertést, szarvasmarhát, gazdasági gépeket és egyéb eszközöket. A kirendeltség élén László Ignác állt, aki kiváló üzleti érzékéről volt híres. A nagykereskedelmi vállalkozás nemcsak a város és környékére, hanem egész Zala, Vas és Somogy megyére kiterjesztette tevékenységét.[682]

Érdekesen mutatja a nagykanizsai kereskedelem helyzetét egy másik szervezet, mégpedig az „Unio" Nagykanizsa és Vidéke Kereskedőinek Árubeszerző és Értékesítő Részvénytársaság létrejötte. Három millió korona (3 ezer darab 1000 forintos részvény) alaptőkével jött létre. A Társaság létrehozói között nem a nagy kanizsai kereskedőket találjuk meg, hanem a kisebb tőkeerővel rendelkező üzletembereket, így ott volt a Lusztig, a Lackenbacher, a Bogenrieder, a Kluger stb. család tagja is. A vállalkozás célja fűszer, gyarmatáru es általában véve minden egyéb árucikk beszerzése, amelyeknek forgalmazásával fűszerkereskedők és szatócsok foglalkoznak, továbbá ugyanezen cikkeknek viszonteladók részére való továbbadása. A társaság a kis- és középkereskedőket próbálta meg függetleníteni a nagykereskedőktől.[683]

A kereskedők túlélési technikájához a nehéz időkben mindig hozzá tartozott a szakmai rugalmasság. Ezalatt azt értjük, hogy míg a kisipari tevékenység sokszor generációról generációra öröklődött, s egyfajta helyben maradást feltételezett (a műhely, az ipari tudás stb.), addig a kereskedők esetében egyáltalán nem volt természetes, hogy mindig ugyanazzal foglalkozzanak. A kanizsai kereskedőket vizsgálva gyakorta találkoztunk olyan változással, amellyel a keresleti változásokra reagáltak, s teljesen mással kezdtek foglalkozni. Említettük már korábban Zerkowitz tevékenységét, aki eleinte terménykereskedelemmel foglakozott, s csak később lett belőle borkereskedő. De hadd emeljük ki Bettlheim Győző (németül Sigfried) szakmai karrierjét, amelynél jobban talán semmi nem bizonyítja a fentieket. Az 1850-ben született Bettlheimet apja 1879-ben vette be az üzletbe, amely akkor rongy- és borkereskedelemmel foglalkozott. De miután elkezdték fából készíteni a papírt, s a borkövet vegyszerekkel helyettesíteni, kényszerből áttért a kóc- és kenderforgalmazásra, mivel minden faluban volt legalább egy kötélverő műhely. A gyáripar azt is elsodorta. Ezek után takarmánykereskedelemmel kezdett foglalkozni: préselt takarmányt szállított külföldre, de a közlekedési változások ennek sem kedveztek. Időközben megindult Magyarországon is a palackos sör gyártása, ezért létrehozta – az ipari fejezetben már bemutatott – szalmatok gyárát. A sort még folytathatnánk, ám kétségtelen, hogy példánk egy rugalmasan működő és alapvetően sikeres vállalkozót mutat be, aki még 86 évesen is azt nyilatkozta, hogy *„...vannak még terveim"*.[684] Végül is a kereskedő 96 évesen, 1938-ban hunyt el.

Az 1925. évi címtár lehetőséget ad arra, hogy újra megvizsgálhassuk a kanizsai kereskedővállalkozások ágazati struktúráját, s összevethessük azt az első világháború előtti állapottal.[685] 1925-ben a vendéglátóipart leszámítva 485 kereskedő céget írtak össze, s ezeknek döntő része kisvállalkozás volt. Ez azt mutatja, hogy eddigre kétszeresére növekedett az

681 Compass, 1925. II. rész, 264.p.
682 Zalai Közlöny, 1921. május 25.
683 Zalai Közlöny, 1921. november 26.
684 Zalai Közlöny, 1932. december 17. tegyük hozzá, hogy a családjában a természetes módon elhunytak rendkívül hosszú életűek voltak, így például a vállalkozó apja is 96 évet élt.
685 Címtár 1925. 35–38.p.; illetve Címtár, 1907.

ágazatban működő vállalkozások száma. Ennek sok oka volt, bár kétségtelen, hogy a nagy növekedés a háború előtti időkben ment végbe. A kereskedelemben kisebb tőke kellett a cégindításhoz, egy kis családi bolt megnyitásához nem kellett különösebb szakértelem stb. Még a Trianon utáni időkre is igaz, hogy egy kis kereskedésből jobban meg lehetett élni, mint a hagyományos kisipari műhelyből. Abban viszont semmi változás nem mutatkozik, hogy az 1920-as évek közepén is a szatócsok voltak a legtöbben, 1925-ben 74 ilyen vállalkozást írtak össze. A szatócsok után 45 ügynök, 37 terménykereskedő, a 34 sertés- és marhakereskedő, illetve a 33 rőföskereskedő következik. Viszonylag sokan foglalkoztak dohányforgalmazással (25 vállalkozás), fakereskedelemmel (20 cég), fűszerkereskedelemmel (17 cég), textilkikészítéssel (16 vállalkozás), divat- és rövidáru-kereskedelemmel (13 cég), ékszerészettel és órajavítással (15 cég). A korábbi állapothoz képest lényeges a különbség a szakmacsoportokban: 1925-ben már 45 különféle szakmacsoportot tüntettek fel, ami mintegy 70 különböző mesterséget takart.[686] Ha megnézzük ezeket a csoportokat, számos olyan kereskedelemhez sorolt mesterséget láthatunk, amelyek újat jelentettek. Nem mintha korábban ne lett volna jelen a városban mészégető, kantinos, hírlapárus, kölcsön-könyvtáros tevékenység, hanem azért, mert korábban ezek a foglalkozások nem léteztek önálló vállalkozásként.

A számbeli növekedésből akár arra is következtethetnénk, hogy az 1920-as évek közepére a gazdasági- és pénzügyi stabilizációval párhuzamosan a kanizsai kereskedelem modellje helyreállt, s megindult az ágazat fejlődése. Erről azonban szó sincs. Ha a korhangulatot valamennyire tükröző sajtóanyagokat, az ebben a korban kiadott könyveket, a városi tanácsülések anyagait stb. lapozgatjuk, szembeötlő, hogy mennyire depressziós volt a kanizsai kereskedelem helyzetének megítélése. Pontosan tudta mindenki, hogy az alapproblémák, vagyis a jugoszláv határ gazdasági zártsága, a korábbi piaci területek elvesztése nem oldódott meg azzal, hogy a kormányzat számos esetben kinyilvánította, hogy Kanizsa határvárossá vált és gazdasági szerepe növekedni fog.[687]

Éppen ezért nem meglepő, hogy amikor 1928-ban, vagyis még a válság kitörése előtt elindult a korábban már említett *„Mentsük meg Nagykanizsát"* című cikksorozat, akkor joggal mutattak rá a közszereplők a kereskedelmi helyzet tragikus voltára. S kétségtelen, hogy egy-két termék esetében voltak jelek az export élénkülésre, ám ez messze elmaradt a kívánatos mértéktől. Egy esetet emelünk ki a pozitív hatások közül. Az 1920-as évek vége felé – nyilván az 1927. évi római szerződés hatására is – javultak az olasz területek felé való export lehetőségei. Örvendetesen nőtt a marha, a sertés és a bárány kivitele, aminek érdekessége abban állt, hogy már nem csak élőállatokat, hanem tőkehúst vittek ki. Persze hűtőkocsi híján veszélye is volt a szállításnak, amit világosan mutatott az, amikor két vagon birkahús megromlott a szállítás közben.[688] Élénkült valamelyest a Budapest felé induló áruszállítás is.

A gazdasági problémák világos jeleként az 1920-as évek vége felé megindult a korábban nagyhírű kereskedő házak csődhulláma. Ismert és korábban igen jól működő, a dualista korszakra vonatkozó elemzéseink során már bemutatott üzleti vállalkozások szűntek meg az 1920-as évek vége felé. 1928-ban húzta le a rolót a Rosenfeld Adolf és Fiai cég.[689] A vállalkozás nem élte meg a 100 évet, pedig a tulajdonosoknak az volt a szándéka, hogy az 1832-ben alapított üzlet jubilálhasson. A rossz gazdasági viszonyok közepette oka volt az üzlet bezárásának, hogy Rosenfeld József testvére, Radnai Jenő váratlan halála után az idős és beteges

686 Címtár, 1925.

687 Ez teljesen általános politikai vélemény volt; ahányszor egy országos politikus megjelent a városban (rendszerint választások előtt), mindig felvázolta a nagy változás lehetőségét.

688 Zalai Közlöny, 1929. október 26.

689 MNL ZML V. 1512. VT iratai. 1928: 20046. 1230. doboz.

tulajdonos már amúgy sem nagyon tudta volna üzemeltetni a boltot, ám nem tudta kivárni a 100 évet, a helyzetben nem kockáztathatta saját vagyonát. A hatalmas és csillogó Fő úti portál eltűnt, az üzlethelyiséget az Angol-Magyar Bank nagykanizsai osztálya vette ki.[690]

Hasonló sorsra jutott a *Strém és Klein* kereskedő cég is. A céget 1860-ban alapította Strém Vilmos és sógora, Klein Illés. 1917-ben Strém meghalt, és Klein Ottó vette át a Fő téri bolttal rendelkező üzletet. A cégre az első csapást a háború mérte, amikor az árukészletet felvásárolták, amit aztán a nehéz viszonyok miatt csak részben tudtak pótolni. Újabb csapás volt a Kommün, amikor is kifosztották az üzletet. Ehhez jött az 1920-as évek depressziója, aminek hatására a korábban gyarmati fűszertermékekkel kereskedő cég az 1920-as évek elejére szatócsbolttá silányodott. Korábban horvát, szlavóniai és stájer területekkel kereskedtek, de ez már nem volt lehetséges. A cég 1928-ban becsukta kapuit.[691]

Megszűnt a Schwarz és Tauber nagykereskedő cég is, amely hajdan az ország egyik legnagyobb kereskedelmi vállalkozásaként egész Európába szállított. 1928-ra oda jutott a cég, hogy már annyit sem kerestek kereskedőként, amennyiből a családjukat el tudták tartani.[692] A Fő úton volt korábban Kohn L. Lajos 39 évet megélt üzlete is, amely a többiekhez hasonló feliratot kapott: *„A rendkívül súlyos gazdasági viszonyok következtében kénytelen vagyok üzletemet felszámolni és megszüntetni"*.[693] A kereskedő 1928-ban a cég végeladását kezdeményezte.[694] A sort még folytathatnánk, de a fenti vállalkozások sorsa is világosan jelzi, hogy az 1920-as évek második fele a kanizsai kereskedelmi világra igen rossz időket hozott.

Ezt a nehéz helyzetet mélyítette el az 1929 őszén elkezdődött világgazdasági válság néhány folyamata. Nagykanizsa esetében az 1929-30-as év esetében még nem látszik, hogy látványosan rosszabbodott volna a helyzet, az igazi gazdasági megpróbáltatásokat az 1931. évtől lehetett érzékelni. Eleinte még csak a hitelekhez való hozzájutás, illetve az iparosok és a kereskedők közötti hitelezés lehetőségei nehezültek meg.[695] Később azonban már számos területen lehetett érzékelni a válság mélyülését. Ezek egyike a hagyományos vásárok forgalmi adatainak csökkenésében látszódott. 1931-ben a kanizsai országos, illetve hetivásárokra sokkal kevesebb árut hoztak föl, illetve kevesebb vásárlás is történt, mint a korábbi években. Lassan elmaradtak a külföldi vásárlók, nem jöttek már az olaszok sem olyan számban, mint korábban. Visszaesett a ló-, a marha- és baromfiexport is, nem is beszélve a gabona- és egyéb terménykereskedelemről, amely termékeknek óriásit zuhant az ára. Súlyosbította az exportlehetőségeket a nehézkes szállítás: a válság alatt egyre ritkábban jártak a vonatok, így a szállítmányok csak késedelmesen értek célhoz. Tipikus esete volt ennek a Nagykanizsán letelepedett bécsi tojáskereskedő esete, aki 1931 elején azzal szembesült, hogy a vasúton feladott tojásszállítmány, amelynek addig Bécsben igen jó piaca volt, csak egy nappal később ért oda, ebből következően nem tudták kihasználni az előző napi magas árat. Békeidőben ez normálisan működött, a válság alatt azonban akadozott. Ugyanez volt a helyzet a friss zöldségekkel, salátával, kerti termékekkel, gyümölcsökkel is, s már az is előfordult, hogy a vasút helyett teherautóval szállítottak.[696]

A válság tovább rostálta a nagykanizsai kereskedelmi vállalkozásokat, nem kímélve a legnagyobb cégeket sem. Csődbe jutott a kanizsai borkereskedelem legnagyobb vállalkozása, a Zerkowitz Lajos és Társa cég. A vállalkozásnak 1924-től Bécsben is volt egy üzlete Ludwig Zerkowitz név alatt. A romló értékesítési viszonyok miatt a cég egyre inkább el-

[690] Zalai Közlöny, 1928. november 4.; illetve 1931. december 20.
[691] Zalai Közlöny, 1928. november 4.
[692] Uo.
[693] Uo.
[694] MNL ZML V. 1512. VT iratai. 1928: 10808. 1227. doboz.
[695] Zalai Közlöny, 1931. július 23.
[696] Zalai Közlöny, 1931. február 5.

adósodott, 1927-től már állandóan veszteséges volt.[697] 1931-ben Bécsből kértek ellene csődeljárást. A vizsgálat során kiderült, hogy a cégnek már nem volt elég pénze és vagyona a hitelek visszafizetésére, ezért Zerkowitznak a tekintélyes nagyságú magánvagyonából kellett megtéríteni az adóságot. A vállalkozó felajánlotta kényszerlikvidációt. A törvényszék úgy döntött, hogy kísérletet kell tenni a cég megmentésére, ezért az adósságok kapcsán kényszeregyeztetési eljárást rendeltek el, aminek az egész zalai gazdasági élet szempontjából nagy jelentőséget tulajdonítottak, hiszen a kereskedő cégnek igen sok helyi termelő szállított.[698] Zerkowitz ingatlanait elárverezték. Ennek során a Centrál szállodát Halphen Jenő, a Hangya-épületet a kanizsai ipartestület vette meg. A Zerkowitz-objektum Lőwenstein-traktusát Szomolányi Gyula kereskedő 45 000 pengőért, míg a volt iroda- és lakástraktust 51 000 pengőért a zalaegerszegi Brandt bornagykereskedő szerezte meg. A kissörházat Kosztolitz Géza, a helyi Ipartestület vendéglőse vásárolta meg 37 000 pengőért.[699] A borkereskedelem kapcsán jegyezzük meg, hogy Zerkowitz nagy piaci ellenfele, a Neufeld-cég is tönkrement, Neufeld Ödön nagykereskedő családjával Budapestre költözött, ahol hamarosan meghalt.[700]

A Gutmannok sem úszták meg a változásokat. Ők már a trianoni béke miatt a délszláv királysághoz került területek miatt is sokat veszítettek vagyonukból, de az 1918-ban részvénytársasággá alakított beliscsei vállalkozáshoz még mindig hozzátartozott 49 000 hold erdőterület. Ennek nyeresége 1928-ban 3,7 millió dinárt tett ki.[701] A válság alatt viszont lecsökkent a vagyon, s ennek során a nagykanizsai faüzemet is eladták: ez a fatelep Strém Károly helyi erdőkitermelő és fanagykereskedő tulajdonába került. Ugyanekkor adták el a Fő téri palotát is. A Gutmann-irattárat Bécsbe, illetve Budapestre szállították, s ezzel a vállalat nagykanizsai tevékenysége megszűnt.[702] 1932 őszén végleg megszűnt a Rotschild-féle nagykereskedelmi cég is. Rotschild Samu terménykereskedő már 1928-ban kérte az engedélyt kereskedői tevékenységének beszüntetésére.[703] 1932-ben végleg megszüntette kanizsai üzletét, és az amúgy agg kereskedő Sümegre (valószínűleg rokonaihoz) költözött. A Magyar utca 19. szám alatt lévő, nagy teleppel rendelkező cég még az 1870-es években jött létre. Főleg nyersbőrökkel kereskedett, amit elsődlegesen Ausztriába exportáltak, de Trianon óta már egyre gyengébben ment az üzlet. A Rotschild-cég évtizedeken keresztül a Blau M. Fiai cég diszponense is volt.[704]

A nagy kereskedelmi vállalkozások mellett hatalmas problémákkal nézett szembe a vendéglátóipar is. Nagykanizsán az 1920-as évek második felében három olyan szálloda volt, amely kávéházzal volt összekapcsolva. A problémát egyrészt a magas adók, másrészt a forgalom gyors csökkenése okozta. A Fő úton lévő, 28 szobás Korona szálloda kihasználtsága például 1928-ban 20% körül mozgott. A fölös kapacitások oka volt külföldről érkezettekkel szembeni vízumkényszer bevezetése is. A pénztelenség miatt elterjedt szokássá vált a korábbi szállóvendégek esetében, hogy éjjel utaztak a távolabbi városokba, s a vonaton aludtak, ezzel is megspórolva a szállásköltséget. Korábban az étteremben öt pincért és egy fizetőpincért alkalmaztak, de 1928-ban csak egy pincér és egy tanulófiú volt. A kávéházból elmaradt a korábban azokat fönntartó középosztály. Jól mutatja a visszaesést a Centrál szálloda is: 1927-ben 80–100 disznótoros vacsorát tudtak értékesíteni, ezzel szemben 1928-ban már csak 20–22 ment el. A Centrálnak a méretéből is következően horribilis volt a bérleti

697 Zalai Közlöny, 1931. augusztus 5.
698 Zalai Közlöny, 1931. december 7.
699 Zalai Közlöny, 1931. december 12.
700 Zalai Közlöny, 1931. október 27.
701 Kerecsényi, 1979. 158.p.
702 Zalai Közlöny, 1932. szeptember 2.
703 MNL ZML V. 1512. VT iratai. 1928: 25199. 1198. doboz.
704 Zalai Közlöny, 1932. szeptember 29.

díja is. Tegyük hozzá, hogy azok a kisebb vendéglők, amelyek családi házakhoz kapcsolódtak, s ahol a család volt személyzet, még eldöcögtek valahogy, de a nagyok egyre rosszabb helyzetbe kerültek.[705]

Fokozta a szállodaipar nehézségeit egy rosszul kalkulált beruházás is. A Korona vezetője, Kiss Ernő arra számított, hogy az 1930-as évek elején növekedni fog a vendégforgalom, s ennek érdekében 1931-ben emeletráépítéssel 34 szobás szállodává alakította át a Sugár út 4. szám alatti Pannónia szállót, s abban egy színvonalas kávézót is létrehozott.[706] A vállalkozó nem ismerte azonban az olasz-magyar szerződés állatkiviteli kontingentálásra vonatkozó passzusát, illetve nem számolt a hitelek beszűkülésével, ezért 1932 folyamán anyagilag kezdett ellehetetlenülni. A Pannóniához fűzött remények nem váltak be, a vendégforgalom elmaradt, viszont az igen nagy beruházási kölcsönt vissza kellett fizetni, s a várossal szembeni köztartozást is ki kellett fizetni.[707] A csőd eredményeképpen kénytelen volt még a Koronától is megválni, amelynek bútorzatát az épület tulajdonosa, vagyis a hercegi uradalom bérleti díjtartozás miatt lefoglalta.[708] A bérlő lemondott iparáról, visszaadta engedélyét.[709] A Pannónia kávéház berendezési tárgyait az egyik pesti hitelező elszállíttatta.[710] Ezzel egy híres, több mint 150 évig működő vendéglátó üzem átmenetileg megszűnt Kanizsa Fő utcáján, ám hamarosan ismét megpályáztatták, amit egy régi kanizsai vendéglős família sarja, Hofer Viktor (aki korábban a vasúti restit vezette) vette bérbe.[711]

A kanizsai kereskedelem katasztrofális helyzetében mindenképpen szükséges volt valamilyen forgalomélénkítő lépés megtétele. Ennek egyik jeleként értékelhetjük az OMKE által 1932. utolsó hónapjában megrendezett termékkiállítását, amit a *„kanizsai kereskedelem életerejének seregszemléjeként"* aposztrofáltak.[712] Az OMKE-otthonban (vagyis a volt Weiser ház emeletén) megrendezett kiállításon 15 cég mutatta be termékeit. Többségük kanizsai vállalkozás volt, s köztük jócskán voltak olyanok is, akik a forgalmazott termékeik mellett saját készítésűekkel is elő tudtak állni. Érdekes módon nem a nagykereskedők tömegtermékei voltak jelen leginkább, hanem az egyedi, s a fogyasztás változásának irányát jelző szakágak álltak elő. Csak néhány példát említünk: Kaufmann Károly divatáru-kereskedése, a Teutsch-drogéria francia cikkei és saját készítésű márványkrémjei és púderja, a sok évtizedes múltra visszatekintő Berény Árpád cég (Fő út 3. szám alatti) ékszerkereskedő saját készítésű és intarziás dísztárgyai, a Kopstein cég bútorai, özvegy Oroszné függönyvarázslatai, Hoffmann Anny kalapcsodái igen sikeres darabjai voltak a kiállításnak. Nyilvánvaló, hogy nem ezek a termékek váltották meg Nagykanizsa kereskedelmét, de mutattak egy lehetséges irányt: az egyedi termékekkel való kereskedést; a pénzesebb fogyasztóközönség igencsak kereste ezeket a termékeket.[713]

A kereskedők helyzetét nehezítette az egyre rosszabb létviszonyok között élő társadalom nem feltétlenül jogkövető magatartásának erősödése. Az iparosoknál is említettük már, hogy a kontárok ellepték a várost, úgy a kereskedelme területén is azt tapasztaljuk, hogy egyre több rendőri fellépés és bírósági ítélet kellett ennek kezelésére. Ezek a megnyilvánulások nem voltak etnikai célzatúak, inkább a helyzet és az elkeseredettség szülhette őket. Az 1924-ben a Fő úton igen reprezentatív divatáru-üzletet nyitó Szomolányi Gyulát például azzal vádolták meg, hogy a Szentgyörgyvári hegyen lévő pincéjében *„hamis-bankógyártó"*

[705] Zalai Közlöny, 1928. november 9.
[706] Tarnóczky, 2010. 740.p.
[707] Zalai Közlöny, 1932. augusztus 26.
[708] Zalai Közlöny, 1932. augusztus 3.; augusztus 9.; augusztus 28.
[709] MNL ZML V. 1512. VT iratai. 1933: 5058. 5005-5642. doboz.
[710] Tarnóczky, 2010. 466.p.; Zalai Közlöny, 1932. augusztus 26.
[711] Zalai Közlöny, 1932. november 29.
[712] Zalai Közlöny, 1932. december 8.
[713] Zalai Közlöny, 1932. december 8.

üzemet tart fenn, s annak „termelésével" biztosítja az üzlet átalakítását. Az álhír terjedése súlyos károkat okozott a kereskedőnek, hiszen az eljutott Budapestre, s az ottani termelők már termékeik visszahívását rendelték el, s követelték Szomolányitól kintlévőségüknek visszafizetését. A rendőrségi nyomozás kiderítette, hogy egy kereskedő, egy hentes, egy cipész és két gazda (valamennyien kiskanizsai lakosok) voltak a hírek terjesztői, akiket később pénzbüntetésre ítéltek.[714]

Még két elemet kell röviden megemlítenünk a világgazdasági válság alatti kanizsai kereskedelem működése kapcsán. Az egyik, hogy régóta sérelmezett problémája volt a helyi forgalmazóknak a vásárok működésének változása. Már 1905-ből találtunk adatot arra, hogy a helyi nagykereskedő sérelmezték a Fő útra telepedett vásározókat.[715] A probléma megmaradt: egyed évszázaddal később joggal emlegették a helyiek, hogy a kanizsai kereskedelmet szinte tönkreteszi az, hogy a kirakodóvásárokon több száz, idegenből érkezett kereskedő a sokszor gyenge minőségű portékáját árusítja, így a pénz kifolyik a városból, közben a kereskedők meg sokszor nyomorognak. Korabeli kereskedői becslés szerint egy-egy kirakodóvásáron a 20 rőfős 40 000, a 20 rövidárus 10 000, a 10 edényes 10 000, a 20 bazáros 8000, az 5 cukorkás 2000, a 3 papírárus 1200, míg a többi kereskedő (késes, kefés, fésűs, faárus, kalapos, ernyős, sapkás) 6000 pengőt, vagyis összesen mintegy 80 000 pengőt visz el Kanizsáról.[716]

A másik az érdekérvényesítés kérdése: a válság alatt az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (OMKE) egyre inkább aktivizálódott. Az országos szervezet 1904-ben jött létre, ehhez képest a nagykanizsai kerület meglehetősen későn, csak 1922-ben szerveződött meg Blankenberg Imre irányításával.[717] A nehéz időkben egyre inkább a szervezet nagykanizsai fiókja karolta fel a helyi kereskedők problémáit, s próbált tárgyalásokkal, akciókkal javulást elérni. Olyan kérdésekben hallatták hangjukat, mint például az exportpiacok megnyitásának szükségessége, a vásártér átalakítása, a munkaidő szabályozása stb.[718] Mindez perspektivikus lehetett a válság utáni évekre. Az is egyfajta megoldás lehetett, ha az egy szakmákban dolgozókat sikerült valamilyen érdekvédelmi szervezetbe tömöríteni. Így például a kanizsai fűszerkereskedők 1929 őszén megalakították saját egyesületüket, amely természetesen része volt a Fűszerkereskedők Országos Szövetségének.[719]

A válság alatti tönkrement ismertebb cégek sorára pillantva látható, hogy igen sok ágazat került nehéz helyzetbe. Alig-alig volt olyan területe a kanizsai kereskedelemnek, amely a korábbi helyzetét meg tudta volna őrizni. legnagyobb visszaesés kétségkívül a mezőgazdasági termények kereskedelmében fogható meg, ám még az agrárágazaton belül is voltak olyan ágak, amelyekben némi fellendülést is lehet látni. Mivel a válság éveiben a hús és az egyéb állati termékek árai nem csökkentek nagy mértékben,[720] így nem véletlen, hogy a kanizsai kereskedelem is egyre nagyobb mértékben fordult az állatexport felé. Az olasz piac lehetőségeit ki lehetett használni, bár kétségtelen, hogy a románok is egyre többet exportáltak Itáliába. 1930 tavaszán a növendék-marhákat az olasz, míg a hízott marhát Ausztriában (főleg Bécsben) lehetett jól értékesíteni. 1931-ben baromfi-exporttelep épült Nagykanizsán, ahol több tucat dolgozót foglalkoztattak. A húsfeldolgozás szempontjából nagy hátrány volt, Kanizsán nem volt még olyan vágóhíd, amely hűtőházzal rendelkezett volna, így a forró nyarakon teljesen leállt a húskivitel.[721] A vásári forgalom lassan azért

714 Zalai Közlöny, 1932. február 20.
715 Zalai Közlöny, 1905. augusztus 19.
716 Zalai Közlöny, 1930. január 4.
717 Az országos szervezethez lásd: Huszadik Század, 1934. május.
718 Lásd például: Zalai Közlöny, 1935. március 20.
719 Zalai Közlöny, 1929. október 17.
720 Kaposi, 2002. 296-297.p.
721 Zalai Közlöny, 1931. március 16.

növekedett. Az 1933. februári országos vásárra már 1200 marhát és mintegy 1000 lovat hajtottak föl. A vásárról elszállítottak Olaszországba mintegy 4 vagon marhát, és egy vagon lovat, Ausztriába és Svájcba egy-egy vagon lovat, míg a belföldi uradalmakba mintegy 10 vagon szarvasmarhát.[722]

Mindebből látható, hogy a Trianon utáni Nagykanizsát speciálisan érintő gazdasági körülmények miatt a város kereskedelmének működése elütött az országban megszokott modelltől. Itt ugyanis az 1920-as évek második felétől, vagyis az inflációs évek megszűnése után a régi nagykereskedelmi üzletek szinte folyamatos leépüléséről volt szó, amit elmélyített a világgazdasági válság hatásainak jelentkezése. Amíg az 1920-as évek második felében inkább a korábbi külföldi (gyarmati) termékek kereskedelmére szakosodott vállalkozók mentek tönkre, addig a válság alatt már a hazai agrártermékekkel és ipari cikkekkel foglalkozók is nagyon rosszul jártak. Ez azt jelenti, hogy az 1920-as évek értékesítési válsága belenőtt a „nagy válságba", ami hosszú távon szinte lehetetlen helyzetbe hozta a városi kereskedőket. Ismert azonban az is, hogy az 1932. évi mélypont után már 1933-ban is némileg javultak az értékesítési viszonyok, de a válságból való kilábalás így is három-négy évig tartott. Adódik a kérdés: ez a makrogazdasági javulás mennyiben tükröződik a kanizsai kereskedelem helyzetében?

Ha a kanizsai kereskedelemnek a külföldi piacok felé irányulását vizsgáljuk, szembeötlő, hogy 1933 után érdemi változás nem látható. A nagy állatvásárok esetében a forgalom megrekedt a vásáronkénti 800-1200 szarvasmarha szintjén, ennél többet nehezen lehetett eladni.[723] Néha előfordult ennél nagyobb forgalom is, de ez inkább kivételnek számított.[724] Megmaradt az érdeklődés Olaszországból és Ausztriából is, de érdemi növekedést e téren nem látunk. Ez persze azt is magával hozta, hogy a helyi kereskedők között 1937-ben az állatkereskedelemmel foglalkozók száma az 1925. évihez képest stagnált, bár kétségtelen, hogy a névanyag egyharmad részben kicserélődött. Ehhez hozzá kell számítani az érdemben javuló baromfi ágazatot, amit 1937-ben már 15 kereskedő képviselt.[725] Ez kétségtelenül a korábban megindult tendenciáknak felel meg. A nagyállat-kereskedelem terén az 1930-as évek második felében – a külföldi piacok stagnálása mellett – a belső keresletben sem mutatkozott komoly változás. Az 1934. évi német-magyar kereskedelmi pótszerződés agrár- és forgalmazási hatásai valószínűleg a nagykanizsai kereskedőkig nem nagyon értek el.[726] Erős konkurenciát jelentett ugyanakkor a kanizsai állatkereskedők számára az, hogy a környéken tartott vásárok (Nemesvid, Komárváros stb.) egyre több kereskedőt vonzottak.[727] A jugoszláv városok piacai nem működtek, a tengerparti városok nem jelentettek húzóerőt a magyar termékek számára, így egyre inkább azt kellett látni a helyi forgalmazó rétegnek, hogy a Trianon óta egyértelműen csökkenő nagykereskedelem pozíciói nem javulnak, s helyét egyre inkább a város és a térségének ellátására szakosodó kereskedők veszik át.

Ebben persze voltak még tartalékok. Ne felejtsük el: az 1930-as években világszerte megnőtt az igény háztartási fogyasztási cikkek iránt, változott az emberek lakás- és divatcikkigénye, a kulturális termékek felértékelődtek a középosztály számára, egyre népszerűbbé vált az idegenforgalmi ágazat stb. E változások jeleit azért lehet látni a kanizsai kereskedelem szerkezetében is. Az említett 1937. évi címtár szerint is számos új kereskedelmi foglalkozás mutatja a változást.[728] Volt már ásványvíz-kereskedelemmel foglakozó

[722] Zalai Közlöny, 1933. február 1.
[723] Lásd a vásári beszámolókat a helyi újságban: Zalai Közlöny, 1935. március 6.; 1936. december 6. stb.
[724] Zalai Közlöny, 1936. március 5.
[725] Címtár, 1937. 40–41.p.
[726] Kaposi, 2002. 303-304.p.
[727] Zalai Közlöny, 1936. március 5.
[728] Címtár, 1937. 40–48.p.

2 vállalkozás a városban, szaporodtak az edény- és üvegkereskedők. Fehér Szidónia Teleky utca 6. szám alatti vállalkozó élesztő-kereskedőként volt bejegyezve. Találunk a névsorban 3 fegyverkereskedőt, három festékkereskedőt, 5 gépkereskedőt, 4 hírlapárust, 4 illatszer-kereskedőt, 1 kavicsszállítót, 2 kegytárgykereskedőt, 4 könyvkölcsönzőt, 5 könyvkereskedőt. Nagy újdonság volt, hogy eddigre megjelentek a benzinüzemű gépjárművek kiszolgálását végző vállalkozások is, így például olaj- és benzinkereskedők között már 5 céget írtak össze, köztük a Shell és a Vacuum Oil Company képviseletét. Újdonság volt az *„olasz fagylaltkészítő"* mesterséget folytató Colossi Luci vállalkozása, amely a Sugár út 2. szám alatt működött. Világosan mutatja az új idők szelét a rádiókereskedők nagy száma, az eddigre már országossá vált műsorszórás eredményeképpen egyre több rádióelőfizető volt már a városban is. A komfortosodás mutatja a szénkereskedők megjelenése a városban, 5 cég is képviseltette magát, köztük a salgótarjáni Szénbánya Vállalat is, aminek a Zrínyi és Zárda utca sarkán volt a képviselete. Jól mutatja a fogyasztási szerkezet változását a tej-, a vaj- és a sajtkészítményeket forgalmazó cégek szaporodása is. Természetesen az 1937. évi címtár szerint is a hagyományos kereskedelmi szakmák (szatócsok, rőfösök, faárusok, bőrkereskedők, állatforgalmazók stb.) továbbra is túlsúlyban voltak, ám a fenti foglalkozások önállósulása kétségtelenül jelzi a forgalmazás új irányát.

A vállalkozások szintjén vizsgálva az új kereskedelmi ágazatokat, egy új réteget lehet látni. A Fő út, a Deák tér, az Erzsébet tér legfontosabb kirakatai, portáljai a korábbiakhoz képest részben már más cégeket rejtettek. Ilyen volt például a Fő út 1. szám alatti, 1924-ben bejegyzett Elektron Rádiótechnikai és Villamossági Vállalat, amelyet még Bencze Miksa okleveles mérnök alapított, s több átalakuláson és cégtárs-váltáson átesve az 1930-as évek második felében is fontos cég maradt.[729] A cég alapvetően műszaki termékek forgalmazásával foglalkozott, köztük a legdivatosabb rádiókészülékekkel (Philips, Telefunken stb.), kerékpárokkal, csillárokkal, s egyáltalán mindennel, ami villamos árammal működött. Reklámjait a Zalai Közlöny rendszeresen hozta. Magas színvonalú, a korabeli írások szerint lényegében fővárosi szintű csillogó üzlete volt Ritter Andrásnak, aki 1936-ban vitte át a Fő út egyik oldaláról a másikra az üzletét. A komoly beruházást igénylő, üveg tolóajtóval felszerelt, bent próbafülkékkel rendelkező üzlet alapvetően különböző ruhatermékeket, azon belül a különféle selyemruhákat, gyapjúból készült pulóvereket, divattermékeket, férfiingeket, nyakkendőket stb. árusított.[730] A textíliákkal foglalkozó ágazatnak jól ment, ennek egyik példája a Singer Kereskedőház, amely túlélte a válságot, s virágzott az 1930-as évek második felében is. A Ritterhez hasonló jellegű üzlet az általa forgalmazott termékek szélesítésével és szigorú gazdálkodással a legnehezebb időkben is talpon tudott maradni. A cég életében igen nevezetes volt az 1935. év, hiszen ekkor ünnepelték fennállásuk 75. évfordulóját. Ez alkalommal – nem elfeledkezve a karitatív funkciókról – 75 szegény elemi iskolai tanulót ruháztak föl alsó- és felső ruhaneművel.[731] A Budapestről indult Kopstein bútoráruháznak már hat városban volt üzlete; 1937-ben 50 éves múltját ünnepelte. A Kosptein Lipót vezette cég ennek alkalmából Nagykanizsán, a Horthy Miklós út 4. szám alatt lévő telepén egy bútorkiállítást is rendezett.[732] Folytathatnánk még az újszerű kereskedő cégek bemutatását, de úgy véljük, ezek a példák is bizonyítják, hogy az 1930-as évek kanizsai kereskedelme egyre inkább az új igényeknek megfelelni tudó ágakról szólt. Azt azonban hozzá kell tenni, hogy az új forgalmazási ágakban viszonylag nagy számban fordulnak elő olyan nevek, amelyek egyértelműen a régi családokhoz köthetők. Úgy látjuk, hogy az új ágazatok terjedése a kanizsai kereskedelemben együtt járhatott egy generációváltással is.

[729] MNL ZML Cégbíróság. N.T. IV. 529. 215.p.; N.E. II. 1075. 297.p., stb.
[730] Zalai Közlöny, 1936. szeptember 1.
[731] TGyM. Tört. Dok. Tár, A/860–73. 6.p.
[732] Zalai Közlöny, 1937. augusztus 1.

Valószínűleg a fiatalabb generáció - mert a régi ágazatokban már nem volt annyi lehetőség, vagy éppen kényszerből - egyre inkább a modern kereskedelmi ágak felé orientálódott.

A1930-as évek második felére vonatkozóan is tudunk a régi kereskedelmi ágazatokból sikeres cégeseteket felhozni. Ezek között az egyik legismertebb a Blankenberg Imre vezette kereskedés volt. Blankenberg 1881-ben született Nagykanizsán, gimnáziumi és felsőkereskedelmi iskoláinak elvégzése után Bécsben és Hirschenstettenben dolgozott különböző gyárakban és üzemekben tisztviselőként. 1901-ben hazatért és belépett az apja által 1864-ben alapított üzletbe, amelynek - annak elhalálozása után - 1905-ben tulajdonosa lett. Kortársai igazi européernek tartották. Az első világháborút különböző hadszíntereken harcolta végig, számos kitüntetést szerezve. A háború végeztével visszatért Nagykanizsára és üzletének, valamint a város gazdasági életének szentelte magát. 1922-ben megszervezte az OMKE nagykanizsai kerületét, melynek 1930-ig volt az elnöke. Törvényhatósági bizottsági tag, városi képviselő, az OMKE központi elnöki tanácsosa, a Kereskedelmi- és a Mezőgazdasági Kamara levelező tagja, az MNB váltóbíráló bizottságának tagja, a Zalamegyei Gazdasági Takarékpénztár Rt. alelnöke volt.[733] Üzlete a Sugár út és a Fő út sarkán volt, amelyben déligyümölcs- és gyarmatáru forgalmazásával foglalkozott. 1920-ban cukorkaüzemet, 1936-tól hajdinahántolót is működtetett.[734] Ő írta a Barbarits-féle városi monográfiában a kereskedelmi fejezetet.[735]

Másik pozitív példánk Kirschner Mór vállalkozásához kapcsolódik. Kirschner 1881-ben született Nagykanizsán, ismert, régi iparoscsalád gyermekeként. 1893-ban a Rotschild Albert cég kötelékébe lépett, amely céget szolid üzleti elvei, becsületes kereskedői szelleme tette ismertté. Ebben az iskolában Kirschner Mór is főnöke nyomdokain haladt, úgy, hogy amikor 1913-ban átvette a céget, csakhamar úgy fejlesztette tovább, hogy Nagykanizsa és környéke piacának első üzletévé emelte. Kirschner Mór vármegyei törvényhatósági bizottsági tag, városi képviselőtestületi tag és az OMKE-kerület vezetőségi tagja volt, de ezen kívül minden emberbaráti mozgalomnak és jótékony egyesületnek támogatója is, aki nemcsak a kereskedővilág, de tisztességes üzleti munkássága folytán az egész nagykanizsai társadalom megbecsülését érdemelte ki.[736] Divatáru üzlete igen jó helyen, a Fő út 3. szám alatt volt, ahol hosszú időn keresztül az épület timpanonja alatt díszelgett a Kirschner Mór felirat.

A pozitív példák ellenére még egy olyan jelenségre kell rámutatnunk, amely világosan mutatja a kereskedők visszaszorulását, s egyben a város életében az ágazat háttérbe szorulását. Ha összevetjük az 1920-as évek virilis listáit az 1930-as évek második felében készültekkel, akkor azt láthatjuk, hogy a régi nagykereskedők a legnagyobb adófizetők közül lényegében kiszorultak. Amíg korábban a gabona-, a bőr-, a bor-, az állatforgalmazók nagy számban fordultak elő az első helyek valamelyikén, addig a 1930-as években már csak elvétve kerültek be az adófizető elitbe. Helyükön egyre nagyobb számban jelentek meg ügyvédek, jogászok, mérnökök, városi vagy állami alkalmazotti vezetők stb. Az is látszik, hogy nemcsak a régi nagykereskedők, hanem a korábban jól működő pénzügyi intézmények is háttérbe szorultak.

[733] Benedek, 1938. 95.p.
[734] Tarnóczky, 2010. 194.p.
[735] Blankenberg, 1929. 289-298.p.
[736] Benedek, 1938. 96.p.

Nagykanizsa legnagyobb adófizetői 1927. és az 1937. évben[737]

Az adófizető neve (1927)	Foglalkozása	Az adófizető neve (1937)	Foglalkozása
Hg. Batthyány-Strattmann László	földbirtokos	Hg. Batthyány-Strattmann László	földbirtokos
Zerkowitz Albert	borkereskedő	Dr. Hoch Oszkár	ügyvéd
Első Magyar Általános Biztosító Társaság	pénzügyi intézmény	Dr. Halphen Jenő	ügyvéd
Dr. Hoch Oszkár	ügyvéd	Kalmár Zoltán	mérnök
Nagykanizsai Takarékpénztár	pénzügyi intézmény	Teutsch Gusztáv	drogéria tulajdonos
Dr. Kreisler József	ügyvéd	Weisz Ernő	nagykereskedő
Délzalai Takarékpénztár és Nagykanizsai Bankegyesület	pénzügyi intézmény	Gerő Károlyné	n.a.
Antal Jenő	szállodás	Dr. Goda Lipót	nyugalmazott tiszti főorvos
Weiser János mérnök	gépgyáros	Dr. Knausz László	ügyvéd
Armuth Náthán	háztulajdonos	Dr. Blankenberg Imre	kereskedő
Duna-Száva-Adria Vasúttársaság	vasúttársaság	Szukits Henrik	magánzó
Izraelita Hitközség	egyházi szervezet	Pollák József	bőrkereskedő
Dr. Örley György	közjegyző	Blankenberg Imre	kereskedő
Blankenberg Imre	kereskedő	Dr. Strém Mórné	n.a.
Dr. Merkly-Belus József	gyógyszerész	Sternberger Samu	kereskedő
Stern Mórné (özvegy)	n.a.	Dr. Fábián Zsigmond	ügyvéd
Mayer Károly	ruhafestő	Lenkei Ernőné (özvegy)	n.a.
Zalavármegyei Gazdasági Takarékpénztár	pénzügyi intézmény	Dr. Hajdú Gyula	ügyvéd
Pollák József	bőrkereskedő	Armuth Náthán	háztulajdonos
Kirschner Mór	kereskedő	Polgár László	nagykereskedő

A változást jól szimbolizálja az a más összefüggésben már említett adat, miszerint a sokáig előkelő helyen álló legnagyobb adófizető, Zerkowitz borkereskedő helyét az a Halphen Jenő ügyvéd vette át, aki egyben megvásárolta tőle a Centrál szállodát.[738]

Az 1930-as évek vége felé, az országos méretekben is egyre erősebb politikai jobbratolódás eredményeképpen újabb csapás érte a kanizsai kereskedőket. Mivel a város kereskedelmi életben a reformkor óta a zsidóság erősen felülreprezentált volt, így igen sok keres-

[737] A virilis listákat a helyi sajtó minden évben közölte, néha a fizetett összeggel együtt. Az 1927. évi listára: Németh – Paksy, 2004. 188–189.p.; az 1937. évi listára: Címtár, 1937. 5.p.

[738] Zalai Közlöny, 1932. szeptember 12.

kedő család érezhette valóságos fenyegetésnek a kialakult közhangulatot. A korlátozások eredményeképpen 1938-41 között lényegében megfosztották a zsidó kereskedőket a piaci működéstől. Az 1939. évi parlamenti választás alkalmával felvett választójogosultak adatai szerint Nagykanizsán 152 zsidó kereskedő és 20 kiskereskedő (szatócs, piaci árus) élt.[739] Ezek a személyek ekkor már az 1939. évi 4. tc., vagyis a 2. zsidótörvény hatálya alá estek. 1941-től a nagykanizsai piacon nem keresztény piaci árus már nem árusíthatott. Ez személyében 77 vásározót és iparost érintett közvetlenül. Kivételként csak a háborús érdemekkel rendelkező kereskedők folytathatták tovább mesterségüket. Átmenetileg a zsidó húsárusok a bódék tavaszi lebontásáig maradhattak.[740] A korlátozások az 1940-es évek első felében folytatódtak, amit aztán az 1944. évi gettósítás, a haláltáborokba hurcolás és a népirtás, míg az itt maradt kereskedői vagyon teljes elrablása követett.[741]

2. A közlekedési ágazat dinamikus növekedése

A gazdaság- és természetföldrajzi adottságai miatt Kanizsának kifejezetten jók voltak a közlekedési lehetőségei. A középkor óta a mezővároson keresztül vezetett számos kereskedelmi útvonal. Kanizsán öt országos út keresztezte egymást, ami által mind a belső, mind a külső piacok elérése egyre könnyebbé vált. A 18. században kiépültek azok az infrastrukturális intézmények, amelyek révén a város egyre inkább piacközpontjává vált a térségnek. Az 1780-as évektől megindult, s az 1830-as évektől látványosan felgyorsult fejlődés eredményeképpen a város egyre fontosabb kereskedelmi központtá vált, amiben a közlekedési lehetőségeknek igen nagy szerepe volt. A városban öt fontos országos út futott össze: Buda, Bécs, a tengerpart, Zágráb és Eszék irányában élő kereskedők és utazók találkozhattak itt az egyre jelentősebbé váló országos vásárokon. A reformkorban megindult a városi utak javítása, amelyek egy részét téglával rakták ki.

2.1. A vasút szerepe Nagykanizsa gazdasági fejlődésében

A 19. század legnagyobb közlekedési változása kétségtelenül a vasút megjelenése volt. Az infrastruktúra fejlesztésének szükségessége már a reformkorban világossá vált a hazai közgondolkodásban. Ismertek voltak a nyugati minták: 1830–1850 között mintegy 10 000 km vasút épült Európában. Pontos információk voltak a vasutak működéséről. A gazdasági szereplők tisztában voltak a potenciális előnyökkel: gyorsabb és olcsóbb szállítás, nagyobb tömegű termékmennyiség mozgatása, megrendelések a hazai iparnak, egy új szolgáltatási modell kialakítása, jelentős munkaerő lekötése, üzleti nyereség elérésének lehetősége, a hazai gazdaság összekötése a nyugati piacokkal stb.

Már az 1830-as években megszülettek az első (részben politikai) tervek a hazai vasútvonalak megteremtésére. Ezek között a Kossuth-féle javaslat Fiume elérését, vagyis Magyarország legfontosabb tengeri kikötőjét célozta meg. Tény azonban, hogy az első vasútvonalak végül is nem a tengerpart irányába jöttek létre, hanem Pest–Buda és Bécs közötti kapcsolatot próbálták meg biztosítani. Ám az 1848. évi Széchenyi-féle tervezetbe már bekerült a délnyugati irány, amely Kanizsa számára is hatalmas lehetőséget jelentett. Szintén az 1840-es években érett meg a gondolata a Kanizsa-Sopron vonalnak, s bár a megvalósítás még odébb volt, nagy helyi társadalmi támogatottsággal találkoztak az elképzelések.

739 A listát lásd: Németh - Paksy, 2004. 26.p.
740 Zalai Közlöny, 1941. január 9.
741 A zsidóság elleni intézkedések bevezetése, a népirtás folyamatának bemutatására a monográfia másik fejezeteiben kerül sor.

A szabadságharc miatt némileg megtört a hazai vasút fejlődésének üteme, de az 1850-es években újra elkezdődött a szervezés. Nagy jelentősége volt annak, hogy Ausztria az államcsőddel küszködött, mivel így kénytelen volt a vasútépítés koncesszióját magántársaságoknak átadni. E társaságok közül a Rothschild-család érdekeltségébe tartozó Déli Vasút kapta meg az Ausztria – Észak-Itália – Nyugat-Magyarország térsége fontosabb vasútjainak építési engedélyét. Mivel Magyarország tőkeszegény térség volt, ezért egyre fontosabbá vált az erős banki háttérrel rendelkező osztrák vállalat tevékenysége.[742]

Az első olyan vasút, amelyik keresztülfutott Kanizsán, a Buda – Székesfehérvár – Kanizsa – Prágerhof vonalon jött létre. Hangsúlyozzuk, hogy a tervezést illetően nem ez volt az első, de ennek megépítése fejeződött be leghamarabb, s itt indult meg először a forgalom. A Kanizsa-Buda vasút építésére a *„Ferencz József Császár Keleti Vasúttársaság"* kért és kapott engedélyt 1856-ban. Ez a cég 1858-ban beleolvadt az akkor alakult *„Cs. k. szab. déli állam-, lombard-velencei és központi olasz vasúttársaság"*-ba. Mivel 1859-ben Ausztria háborút veszített Franciaország ellen, így az észak itáliai területek kikerültek a birodalomból, ezért szétválasztották a megmaradt és az elkerült vasutak működését, s ekkor jött létre a *„Cs. kir. szab. Déli Vaspálya Társaság"*, röviden a Déli Vasút. Ez a vasúti társaság építette meg az első kanizsai vasutat. A vonal tervezését és építését Carl von Etzel neves osztrák mérnök irányította, az indóházakat Carl Schlimp tervei alapján hozták létre.[743]

Kanizsa város hamar felismerte a vasút szükségességét, s már 1850-ben a Sopron-Kanizsa vasút potenciális építése kapcsán ígéretet tettek városi földek, mintegy 60 hold ingyen átengedésére. Felajánlottak a városi erdőkből faanyagot, s a város magára vállalta a kisajátítási költségeket stb.[744] A soproni vasút építése késett, de 1854-ben a városházán már a prágerhofi vasútról is tárgyaltak, amivel már két vonalért küzdöttek. A Déli Vasút építkezése gyors volt. Nem volt egyszerű a város határában a vasúti nyomvonalat kialakítani, végül is egy meglehetősen sajátos, hatalmas S-betűt ír le a kiépített vasút. (Általában is igaz, hogy a Déli Vasút építkezéseinél a vonalakat igyekeztek minél nagyobb sugarú ívekkel és minél kisebb emelkedőkkel megtervezni.)[745] Északkeletről, Komárváros felől érkező vaspálya az alsóvárosi erdőnél érte el a várost, majd pedig a herceg tulajdonában lévő Sáncz pusztát szinte kettévágva, az alsóvárosi erdő és Szabadhegy között haladt tovább délnyugati irányban. Sáncz falut elérve, azt délről kerülve nyugatra fordult, amely előtt még keresztezte a Pogányszentpéter felől érkező országutat. Így a vasútvonal város alatt délen haladt el, majd pedig újra délnyugatra fordult, s a Kazinczy utcával párhuzamosan haladt tovább.[746] Ezen a Kazinczy utca melletti területen, mely akkor még meglehetősen lakatlanul állt, volt lehetőség egy állomás és a hozzá kapcsolódó kiszolgáló egységek felépítésére.

A kanizsai állomáshoz a terület megszerzése nem okozott gondot, hiszen a város 80 holdat átengedett a vasúttársaságnak. Ebből 37 holdat saját földjéből adott, további 43 holdat pedig megvásárolt a tulajdonosoktól 11 000 forintért.[747] Az állomás létrehozása viszont óriási földmunkát igényelt, hiszen annak területét (amely a régi mocsaras, de a 19. század elején lecsapolt földekre került) teljes egészében fel kellett tölteni, az abból induló pálya részére pedig közel 30 m mély bevágást kellett nyitni. A feltöltéshez szükséges föld jelentős részét a bevágásokból biztosították.[748] Hatalmas tömeg, több mint ezer ember dolgozott a kanizsai pályaudvar és vasútvonal megépítésén.[749] Mivel az állomás építési területe rész-

742 Lásd: Czére, 1989. 865.p.
743 Tasnádi, é.n. 1.p.
744 Barbarits, 1929. 197.p.
745 Horváth, 1995. 161.p.
746 Nagykanizsa térképe, 1879.
747 Horváth, 2001. 26.p.
748 Uo. 30.p.
749 Lovas, 1986. 9.p.

ben a régi zsidó temetőre esett, ezért 1859-ben a temetőt átköltöztették az állomással szemben lévő területre.[750] Kanizsán – a budai, a székesfehérvári és a prágerhofi állomásokhoz hasonlóan – nagyméretű faszerkezetes vonatfogadó csarnok épült, amit csak az 1940-es évek elején bontottak le. A csarnok egyik oldalán az épületre, a másik oldalon oszlopsorra támaszkodott, építője a nagy építési vállalkozó, Gulbrand Gregersen volt.[751] A kanizsai állomásépületben a három kocsiosztály utasait három külön váróhelyiség fogadta.[752]

A sikeres építkezés hatására 1860. április 24-én megnyitották a Kanizsa – Pragerhof vasútvonalat a közforgalom számára, majd pedig 1861. március 20-án a vasúttársaság szakemberei beutazták az egész Buda – Pragerhof vonalat, s két nappal később megindulhatott a 221 km-es teljes vonalon a teherforgalom, április 2-án pedig a személyforgalom is.[753] Az első tehervonattal egy angol kereskedő 50 ezer mérőnyi kukoricáját vittek Budáról Triesztbe, ahol azt hajóra rakták, s tovább szállították Liverpoolba.[754] Buda és Kanizsa között 14 állomást nyitottak meg a közforgalomnak: Komárváros, Keszthely (valójában Balatonszentgyörgy), Boglár, Szántód, Siófok, Lepsény, Csákvár, Székesfehérvár, Dinnyés, Nyék, Martonvásár, Tárnok, Tétény és Promontor kapott állomásokat.[755] Kanizsától nyugati irányba megálltak még a vonatok a Mura átlépése után (vagyis a Muraközben) a Zala megyei Kotorban, Murakirályon, Csáktornyán, majd belépve a stájer területre, volt még állomása Polstrau, Fridau, Moschganzen és Pettau településeknek. A vonal legnagyobb műtárgya lett a Mura híd, amelynek medernyílása 141 méter volt. (Ezt 1905-ben átépítették).[756] Pettau után Pragerhofnál érte el a vonal a Déli Vasút Bécs-Trieszt közötti vonalát, amelyre rácsatlakozva a birodalom legnagyobb tengeri kikötőjének vasúti elérhetősége is magadatott a kanizsai kereskedőknek és utazóknak. Az első vonatok kifejezetten lassúak voltak, a teljes vonal végigutazása több mint fél napig, Buda-Kanizsa viszonylatában 7,5–8 óráig tartott.[757] (Tegyük hozzá: mindez a korabeli szekerezési technikával nagyjából öt napig tartott volna.) A megnyitás után nagy probléma volt az, hogy a Balaton déli partján végig futó vágányokat a magas vízállás s a viharok megrongálták, így nagy energiát kellet fordítani a Balaton (Sió-zsilipen történő) lecsapolására, a vízszintjének csökkentésére, ami révén masszívabbá válhatott a tó partján a vasúti felépítmény.

A város életében hasonlóan fontos szerepet töltött be a négy évvel később, 1865-ben átadott Sopron-Kanizsa vasút is. A kezdeményezésben Sopronnak nagy szerepe volt, hiszen ne felejtsük el, hogy a szabad királyi város igen jelentős kereskedelmi központ volt, a Dél-Dunántúlról, Szlavóniából Bécs felé menő kereskedelmi forgalom a városon keresztül ment, s ráadásul 1847-ben már át is adták a Sopron-Bécsújhely vasutat, amivel Bécs vasúton elérhetővé vált a városnak. A Sopron-Kanizsa vonal a reformkorban terveztetett, a soproni vasúttársaság 1848-ban egy helyi nyomdában ki is adta a füzetet.[758] A vasút létrehozásának lendülete az 1850-es években megtört, aminek oka volt a Bécs-Trieszt vonal Semmeringen át való vezetése, ami a soproni elképzelések újragondolását hozta magával. Különböző nehézségek (Győr gyors fejlődése, a soproni forgalom csökkenése stb.) után ezt a vonalat is az egyre inkább vasúthálózati rendszert kiépítő Déli Vasút karolta föl. Kanizsán az északról érkező, majd a Principális csatorna mentén végig futó vasút kiépítéséhez szükség volt az

750 Horváth, 2001. 27.p.; illetve Kanizsai Enciklopédia, 1999. „Izraelita temető."
751 Lovas, 1986. 8.p.
752 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 350–351.p.
753 Mónai, 2001.
754 Lovas, 1986. 10.p.
755 Ez megfelel a mai nyomvonalnak. Csákvár ma Szabadbattyán; Promontor pedig Budafok névre hallgat.
756 Horváth, 2001. 40.p.
757 A kezdeti menetrend: Zala-Somogyi Közlöny, 1862. július 1.
758 Lovas, 1965. 4. 300–307.p.

54. kép: A vasútállomás fedett csarnoka 1905 körül

ott lévő a hercegi hitbizomány földjei egy részét megvásárolni.[759] A Déli Vasút a Buda - Pragerhof vonalon Bajcsa, Fityeháza és Nagykanizsa határában, valamint a Sopron - Nagykanizsa vonalon a város határában összesen 42 holdat vásárolt meg az uradalomtól, amiért 19072 pengőforintot fizettek, ugyanakkor a herceg 9 holdat ingyen átengedett a Társaságnak. Ez jelentős pénz volt, a földek holdjáért Nagykanizsán 900–1200 forintot kért az uradalom, ugyanakkor a gyengébb minőségű uradalmi területeken viszont előfordultak 150–200 forint/hold értékű földek is.[760] A vonalzóval megrajzolt vasút északról Pallin mellett érte el a város határát, a csatorna mellett haladva keresztezte a Nagy- és Kiskanizsát összekötő utat, majd pedig az uradalmi major mellett délkeleti ívbe kapcsolódott a már meglévő állomáshoz.[761] Ez igen szerencsés volt, mert ez esetben nem kellett fordítót kialakítani az állomáson. Végül is 1865. szeptember 20-án elindult Bécsből Sopronon át Kanizsára az első vonat.

Mindez azt jelenti, hogy az 1860-as évek első felében, vagyis alig pár év alatt Kanizsa közlekedési lehetőségei sokat javultak. Az addigi öt kereskedelmi irányból három esetében (Buda, Trieszt, Bécs) már vasúti szállításokat lehetett folytatni. Egyedül a dél-dunántúli területek vártak még vasúti összeköttetésére, de már nem sokáig. Előbb mér említettük, hogy a Déli Vasút vezetői rendszerben gondolkodtak.[762] Világosan látták, hogy a dél-dunántúli területek termékeit nekik kell forgalmazni, ezért hamar döntés született a Murakeresztúr-Zákány-Barcs vasútvonal megépítéséről, amit 1868. szeptember 1-jén át is adtak.[763] Ehhez csatlakozott a más vállalkozók által megépített Pécs - Szentlőrinc - Szigetvár - Barcs vasútvonal,[764] így 1868-tól ezeken a vasutakon már lehetett szállítani Kanizsa irányába. Pécsnek már korán megvolt a szándéka, hogy a kanizsai vasúthoz csatlakozzon, már 1862-ben szorgalmazták annak elérését.[765] Arról is tudunk, hogy egyes nagyobb pécsi vállalkozók, amíg 1882-ben át nem adták a Pécs-Kelenföld vonalat, addig Kanizsán keresztül szállítottak árut Budapestre.[766] Vagyis azt mondhatjuk, hogy 1868 végére Kanizsa vasúti megközelítése elérte a mai szintet: több vasút már nem épült a város elérésére a későbbiekben. A Déli Vasút egységes hálózata alkalmassá tette a várost gyors kereskedelmi forgalom növelésére. S még egy megjegyzésünk van a kiépült hálózatra. A Déli Vasúton német volt a szolgálati nyelv, a formavilág, az árufeladás nyelve, vagyis ez a vasút nagyon sokáig az osztrák modell szerint működött, ellentétben a MÁV rendszerével. A városnak ugyanakkor nagy versenyelőnyt biztosított az, hogy a MÁV csak 1868-ban alakult meg, amikor Kanizsa már minden irányú vasúti összeköttetéssel rendelkezett.

759 MNL OL P 1322. Fasc. 116. No. 328–336.
760 MNL OL P 1330. Fasc. 6. No. 592.
761 Nagykanizsa térképe, 1879.
762 Kubinszky, 2001. augusztus.
763 Lovas, 1986. 22.p.
764 Kaposi, 2006. 114.p.
765 Pécsi Iparlapok, 1862. 1. 2–5.p.; illetve 2. szám (május), 17–20.p.
766 Kaposi, 2006. 114.p.

A vasúttársaság központja Bécsben volt, ott működött az igazgatótanács, illetve a vezérigazgatóságnak különböző osztályai. Magyarországi szervezetei a pályafelügyelőségek és a mérnökosztályok voltak. Kanizsa a Déli Vasút magyarországi vonalainak egyik központja lett. Ennek persze sok oka volt. Kanizsa addig is forgalmi központ volt, ezt jó szemmel vette észre a beruházó. Másrészt a város is aktív volt a vasút idehozását illetően. Harmadrészt a magyarországi vonalakat illetően térszerkezetileg is a város kínálkozott egy központnak, javítóműhelynek (a legközelebbi nagy műhely Marburgban volt)[767] Nem véletlen tehát, hogy Déli Vasút Kanizsán hozta létre az egyik mérnökosztályt, amelyhez kezdetben 86, később már 113 km vasútvonal tartozott. Ez azt jelenti, hogy Kanizsán igen sokan dolgoztak mérnöki beosztásban,[768] ami révén a város értelmiségi bázisa is jelentősen megnőtt. A kanizsai központot 1901-ben kibővítettek egy nagy fűtőházzal, 1908-ban a kicsiny állomásépület helyébe hatalmas indóházat adtak át a forgalomnak.[769] Markó Antal 1873-tól 26 évig vezette az állomásfőnökséget, majd 1899–1908 között Piltitz Gyula irányította az állomás munkáját, majd 1924-es nyugdíjba vonulásáig Stern Ignácz következett. Bartal Béla 1924-től töltötte be e posztot.[770] Egy jelentős vasúti technikai találmány is kikerült a kanizsai személyzettől: amit Schilhan János mérnök szerkesztett. Ez egy váltóberendezés volt, amivel a vasúti balesetek kockázatát lehetett csökkenteni. 1905-ben egy 86 tagú, európai vasúti szakemberekből álló bizottság előtt is sikerrel szerepelt, ezért 1906-ban elrendelték ennek használatát a Déli Vasút összes vonalán.[771]

Jól mutatja a forgalom bővülését, hogy 1890-ben naponta 30 személy és 4 gyorsvonat forgalmát bonyolítottal le a nagykanizsai állomás. Mivel a Társaság évenként kiadta az üzleti jelentéseit, így azokból lehet tudni, hogy a Déli Vasút magyarországi hálózatán belül a nagykanizsai állomásnál csak a budai, valamint a *„Dunántúl Chicago"*-jának is nevezett Barcs bonyolított le nagyobb forgalmat.[772] A vasút a városban az egyik legnagyobb foglalkoztatóvá vált, beleértve a teljes vasúti személyzetet, a gépjavítókat, a fűtőházban dolgozókat stb. Volt, amikor 300 főnek adott megélhetést Nagykanizsán a Déli Vasút. 1900-ban a közlekedési ágazatban 943 kereső dolgozott, amelynek mintegy harmada biztosan a vasút szolgálatában állott.[773] S ne felejtsük el azt sem, hogy a cég a hazai vasutak elitje volt, ahol általában magasan díjazták az állományt. Tegyük hozzá: a dualista korszak alatt a Társaság igen jelentős nyereséget termelt, működtetése komoly üzleti siker volt.[774]

Kétségtelenül nagy hatása volt a vasútnak a város gazdasági életére. Óriási forgalmat vonzott a gyors és olcsó szállítás lehetősége, amihez persze jelentős városi fejlesztésekre is szükség volt. Ki kellett építeni azokat a városi utakat, amelyek a vasútra való ráhordást biztosították. A vasút építette meg a Kazinczy utcából a Csengery útra vezető aluljárót a (*„tunel"*-t"). Egy új üzletág fejlődött ki, mégpedig a vasúti fuvarozás. Tripammer Károly és Stánitz Róbert nagyvállalkozók fuvarozták a vasútra ki, és a vasútról be a kereskedők raktáraiból a termékeket. A Déli Vasúttal óvadékos szerződésben lévő Ofenbeck Mihály a gyorsáru-fuvarozás privilégiumát élvezte hosszú időn át.[775] Gutmann Henrik faipari vállalkozó, aki egyben a Monarchia egyik legnagyobb vasúti talpfaszállítója is volt, nagyrészt

[767] Kubinszky, 2001.
[768] Horváth, 2001. 57-58.p.
[769] Barbarits, 1929. 198.p.
[770] Kanizsai Enciklopédia, 1999. 350.p.
[771] Barbarits, 1929, 198–199.p.
[772] Horváth, 2001. 64.p. Barcs gazdasága hihetetlen gyorsan növekedett a dualizmus korában, amúgy Széchenyi Imre nevezte így a várost egy 1884-ben írt, Somogy közgazdasági életét bemutató könyvben.
[773] Népszámlálás, 1900. 1. kötet.
[774] Lásd: Horváth, 2001. 68.p. A szerző sajnos nem jelzi, miből vonta le a következtetését.
[775] Barbarits, 1929. 198.p.

a vasútépítéseken gazdagodott meg.[776] Legalább ekkora jelentősége volt annak is, hogy a környék árukészletei is egyre jobban *„gravitáltak"* Nagykanizsa felé. A vasúttal nem rendelkező kereskedők egyre nagyobb tömegben szállították árucikkeiket a kanizsai felvevő állomásra. Hetipiacok napján sok száz, az őszi hónapokban pedig 1–2 ezer kocsi gabona jött Zala-, Somogy-, Tolna- és Baranya megyéből. A fővárosi nagymalmok képviseletet nyitottak Kanizsán, s innen látták el a Monarchia déli városait liszttel, ami igen nagy forgalmat biztosított a városnak.[777]

A vasút korai megjelenése nagy pezsgést okozott a városban. Azonban hangsúlyozni kell, hogy a századforduló környékén már egyáltalán nem tett jót a vasúti szállításnak, hogy Kanizsa nem a magyar, hanem az osztrák vállalat vasútjával rendelkezett. Időközben létrejött a MÁV, amely a hazai gazdaságpolitika egyik letéteményesként egyre nagyobb befolyáshoz jutott, s a századfordulóra saját fejlesztésű vonalai, valamint az erőteljes állami felvásárlások révén a legfontosabb vasútjává vált az országnak. 1873-ban a MÁV kiépítette a fiumei vasútvonalat, ugyanakkor a magyar állam szinte kötelezte a Déli Vasutat, hogy adja el neki a Zágráb – Károlyváros közti szakaszt. Ennek célja az volt, hogy a magyarországi termékek alapvetően a magyar államhoz kapcsolt Fiume gyorsan fejlesztett kikötőjén, s ne az osztrák Trieszten keresztül hagyják el az országot. Fiume közelebb is volt, s bár elérése nem volt egyszerű, mégiscsak magyar kikötő volt. A Déli Vasút viszont továbbra is Triesztbe szállította saját vonalain összegyűjtött termékeket. Nagykanizsa tehát a MÁV-jellegű fejlesztésekből kiesett.

Erezték, látták a forgalom visszaesését a kanizsai kereskedők is. Leginkább abban látszódott, hogy míg korábban mindenki a kanizsai vasútra igyekezett, addig most a MÁV-hoz tartozó állomások (Csurgó, Somogyszob, Kaposvár stb.) is egyre erősebbé váltak. Nem véletlen, hogy az 1890-es években sokan gondolták, hogy ha lennének vicinális vonalai a városnak, vagyis a környékről vezetnének kisebb helyi érdekű vasutak a városba, akkor újra Kanizsára lehetne csalogatni a forgalmazókat. Több elképzelés is született. Ezek közül említést érdemel a Nagykanizsa – Letenye – Alsólendva vonal, amely a Murától északra haladt volna el, s nagyon sok olyan települést bekapcsolt volna forgalomba, akiknek a Mura alatti Déli Vasút vonala a hidak hiánya miatt nehezen volt elérhető. A szervezés és az engedélyeztetés lassan haladt, de 1908-ra eljutottak odáig, hogy októberre 1200 munkással már kitűzték a munkálatok megkezdését. Végül is a vasút nem készülhetett el, mivel a kereskedelemügyi miniszter úgy látta, hogy az építés után, ha a MÁV átveszi a vonalat, az nem lesz nyereséges. 1912-ben újra elővették a terveket, s két év alatt megkapták az építési engedélyt, de mire azt kikézbesítették, addigra kitört a világháború, s az alsólendvai vasút ügye újra elhalt. A háború után Alsólendvát a délszláv királysághoz csatolták, így maradt a Nagykanizsa-Letenye elképzelés, amely a muravidéki megmaradt terület elérhetőségét biztosíthatta volna, de ebből sem lett semmi.

Egy másik lehetséges vicinális vonal volt a Zákány – Nagykanizsa – Regede vonal kiépítése lett volna.[778] A 19. század végén még a helyi sajtóban is élénk vita folyt arról, hogy gazdaságilag megtérülnek-e az ilyen helyi érdekű vasutak Közgazdaságilag ugyanis azzal kellett számolni, hogy ebben a térségben nincsenek olyan gyárak, nagyobb üzemek, amelyek kapacitásaikkal, termékmennyiségükkel egyértelműen nyereségessé tehetnék az ilyen kis vasutakat, s nem is lehetett arra számítani, hogy nagyobb ipari létesítmények létrejönnek. Így maradt a mezőgazdasági termékek szállítása, amely viszont nagyon kitett volt a mindenkori időjárásnak. *„Mindent egy kártyára rátenni vakmerőség, mindent arra a mezőgaz-*

[776] Kerecsényi, 1979. 150.p.
[777] Blankenberg, 1929. 294.p.
[778] Regede a Mura partján fekvő város volt, 1918 után a város nagyobb része Ausztriához került (ma Bad Radkersburg), kisebb része az akkori délszláv királysághoz (ma Szlovéniához) tartozott.

daságra – arra a nyersterményre építeni, legalább is nagy bátorság – ne adja az ég, de ha mégis csak 2 rossz esztendőnk lesz egymásután, mit csinálnak ezek a tisztán e célra épített vasutak" – tette fel a kérdést egy korabeli szakértő.[779] Természetesen a teherforgalom mellett a személyszállítás is fontos szempont volt, hiszen a munkaerő-mobilizációja, illetve a vásári árusoknak a kanizsai piac elérése is alapvető szempont volt a tervezésnél. Nagykanizsa számára Zákány felé egy olyan nyomvonal kínálkozott megfelelőnek, amely Horvátszentmiklóson, Surdon és Beleznán keresztül érte volna el Zákányt.[780]

Érzékelte a helyi érdekű vasutak hiányát Zala vármegye is, amely a világháború előtti években elfogadott egy új vármegyei vasúttervet, amely számos kis, helyi érdekű vasút létrehozását tartalmazta. Érdekes módon azonban Nagykanizsa arra hivatkozásra, hogy az Alsólendva – Letenye – Nagykanizsa vonal mások által már le van foglalva, kimaradt. Tegyük hozzá: az, hogy az 1860-as években létrejött a két legforgalmasabb vasút Kanizsán, nyilván önmagában hatalmas előny volt, amihez képest a többi zalai település nagyon lemaradt. Tehát teljes joggal merült fel a Nagykapornak – Zalaszentgrót – Tapolca; a Nagykapornak – Pacsa – Keszthely; a Nova – Lendvavásárhely – Belatinc közötti vonal kiépítésének a terve, de ezek nem segítettek Nagykanizsa forgalmán.[781]

A dualista korszakban a vasút nemcsak a szűkebben vett kereskedelemre, hanem az ipari vállalkozásokra is nagy hatással volt. Az ipari fejezetben bemutattuk már, hogy a 19-20. század fordulója felé a városban számos ipari üzemet hoztak létre. Mivel ezek között voltak jelentős tömegtermelésre berendezkedett kapacitások is, így nem véletlen, hogy több gyár a vasúthoz közel települt, illetve iparvágányt is létrehoztak, amivel csatlakozni tudtak a vasúthoz. A kanizsai vasútállomás körül egy sajátos városi ipari negyed formálódott. Ott jött létre a sörgyár, a pótkávégyár, vele szemben a téglagyár stb., nem messze tőlük az egyik vasgyár stb.[782] Ha ez nem is adott alapvetően gyárvárosi jelleget a térségnek, mégiscsak Nagykanizsa (egyik) iparvárosi részét jelentette. Gutmann Henrik famegmunkáló telepe is a vasútállomás mellett helyezkedett el, s még iparvágányt is kapott.[783] Fontos volt az is, hogy az uradalmi major is a vasút mellett helyezkedett el, nem is beszélve arról, hogy az állat- és gabonavásárok alkalmával megvásárolt termékekkel is hamar el lehetett érni a vasutat. Látható tehát, hogy a vasút szorosan összeolvadt a kanizsai gazdaság mindegyik ágazatával.

Az 1920. évi trianoni békeszerződés miatt a Déli Vasút működése alapvetően megnehezült. Ami eddig egy egységes monarchiában központilag irányítva működött, az most három darabra szakadt szét. Korábban a Déli Vasút egy olyan, több országra kiterjedő vállalat volt, amely Ausztria, Észak-Olaszország, a Dunántúl, valamint a tengerpart közlekedését fogta egy rendszerbe. A trianoni szerződés 304. cikkelye úgy rendelkezett, hogy a Déli Vasútról az egyes kormányoknak kell megegyezni. Ez azt hozta magával, hogy az új országhatárok közé került szakaszok ugyan továbbra is a társaság tulajdonában maradtak, ám a szakaszok működéséről, s minden egyébről a helyi hatalom döntött. S mivel a jugoszláv állam gazdaságilag elzárkózott Magyarországtól, így a forgalom a két ország között gyakorlatilag a nullára csökkent.

Ezért volt nagy jelentősége volt annak az 1921. februári tárgyalásnak, amelynek éppen Nagykanizsa adott otthont. A városban a Déli Vasút országszakaszainak megbízottjai találkoztak azért, hogy a Budapest – Marburg – Laibach – Trieszt vonal megnyitásáról tárgyaljanak. A Déli Vasút igazgatósága 16, a jugoszlávok 12, míg a bécsiek 5 megbízottal

[779] Zalai Közlöny, 1899. január 21.
[780] Uo.; illetve február 4.
[781] Zalai Közlöny, 1911. május 22.
[782] Várostérkép, 1901.
[783] Kerecsényi, 1979. 150.p.

érkeztek. Végül is meg tudtak állapodni arról, hogy napokon belül megindulhat a forgalom. Ennek során naponta egy személyvonat közlekedne a Budapest - Marburg - Laibach vonalon, valamint elindulhatna a teherforgalom is.[784] Végül is az érdekelt államok 1923. március 29-én írták alá a római egyezményt. Ebben kimondták, hogy a Déli Vasút Társaság 1968-ig, koncessziója lejártáig fennmarad. De lehetővé tették, hogy az egyes államok a saját területükön meghagyják a Társaságnak az üzemelési jogot, de azt is, hogy az egyes államok azt saját kezükbe is vehetik.[785] Az olasz, a jugoszláv és az osztrák állam döntött a saját területén lévő vasúti vonalak állami kezelésbe vételéről, Magyarországon viszont a Déli Vasút egyelőre önálló maradt, de a neve megváltozott: Duna - Száva - Adria Vasút lett belőle. A magyar megoldás oka a hatalmas költségvetési hiány és az államcsőd kockázata volt: az államnak nem voltak forrásai a felvásárlásra. Az 1920-as évek második felében a vasúttársaság nyereséges volt, s jelentősen javította gépparkját is.[786] 1929-ben korszerű menetirányító-rendszert vezettek be. Sorsát azonban nem kerülhette el: mivel az ország vasútjainak nagy része már régen a MÁV kezében volt, ezért a kormány döntött az állami kézbe vételről. 1932. július 1-jén a Társaság egész hálózatát a Magyar Királyi Államvasutak szervezetébe olvasztották.[787]

A korábbi fejezetekből már világossá válhatott, hogy Nagykanizsa az egyik elszenvedője volt a határok megváltoztatásának. Ez természetesen a közlekedésre, s általa a város gazdasági működésére is erősen hatott. A változások több területen is megfigyelhetők. A kereskedelem csökkenését jól jelzi a vasúti szállítás trendjének csökkenése. Korabeli adatok azt mutatják, hogy a külföldre irányuló áruszállítások délnyugat felé mintegy ötödére estek vissza. Ennek következtében a vasútnak azok a kapacitásai, amelyek Nagykanizsán összpontosultak, lényegében feleslegessé váltak. A korábbi felívelő korszakra méretezett épületek, felvételi helyek, szolgálati lakások, személyzet stb. nagy része kihasználatlanná vált, s így annak egy részét hosszú távon le kellett építeni. Ez nem jelentett azonnali elbocsátásokat, hiszen sokáig lehetett bízni - még kormányzati szinten is - valamilyen külkereskedelmi élénkülésben, ám az politikai okok miatt nem valósulhatott meg.

A kanizsai állomás forgalma nagyon lecsökkent. Az 1920-as évek elején az exportpiacok bedugulása miatt a vasúti forgalomban elsődlegesen csak a belső piacokat kihasználó teherforgalom, illetve a személyforgalom maradt. Az évtized második felében viszont élénkültek a külső piacok, némileg megnyílt az olasz és az osztrák piac, s így nőtt a kanizsai állomás forgalma is. Egyre több vonat indult Nagykanizsáról. Budapest felé naponta 4 gyorsvonat, 12 személyvonat és 12 tehervonat indult, Szombathely felé 2 gyorsvonat mellett 6 személy és 4 tehervonat hagyta el a pályaudvart. Barcs felé is maradt valami a régi nagy forgalomból: 2 gyorsvonat, 4 sínautó, 4 személyvonat és 2 tehervonat indult el a Dráva parti település felé. S ezen kívül említsük meg az egyértelműen külföldre irányuló, Kanizsáról kiinduló, s a határt Murakeresztúrnál átlépő napi 4 tehervonatot, valamint a Gyékényesnél kilépő 2 tehervonatot. Ez összesen - a naponta induló két mozdonyjárattal - napi 60 vonat indulását jelenti, s ugyanennyi érkezett is a pályaudvarra.[788] 1929-ben a nagykanizsai állomáson összesen 4725 vagon árut adtak föl (1 vagon = 100 q), a válság első évében, 1930-ban még mindig 4529 vagon árut továbbítottak. Az 1930. évi forgalmi adatok szerint Nagykanizsáról egy évben - igen rossz termőévről van szó - 4000 q gyümölcsöt szállítottak el főként Ausztriába és Csehországba. Az elszállított élőállatoknál a lovak száma nem változott: 1929-ben 3091, 1930-ban 3076 ló került feladásra; ugyanakkor szarvasmarháknál, sertések-

[784] Zalai Közlöny, 1921. február 15.
[785] Lovas, 1986. 18.p.
[786] Horváth, 2001. 81.p.
[787] Lovas, 1986. 20.p.
[788] Az adatok: Barbarits, 1929. 201.p.

nél stb. erős emelkedést tapasztalhatunk: az 1929. évi 2425 szarvasmarhához képest 1930-ban 3915-öt szállítottak el, amit kiegészített még 9822 sertés és birka. A szarvasmarhák célterülete 60%-ban Olaszország volt, bár kétségtelen, hogy 1931-re az olasz export gyorsan csökkent. A személyforgalom tekintetében az 1929. évi 266 000 személyutazás 1930-ra 222 000-re csökkent, vagyis mintegy 16%-kal esett vissza.[789] De az igazi nagy csökkenés csak ezután jött: 1932-34 között már csak 110 000 körül mozgott az összes utazások száma. Tegyük hozzá, hogy a nagykanizsai személyforgalomnál a kaposvári 258 000, a szombathelyi 380 000, a pécsi 377 000-es nagyságrendet mutatott, vagyis Nagykanizsa esetében igen nagy lemaradás mutatkozott.[790]

Az 1920-as években a nagykanizsai állomáson volt a társaság legnagyobb fűtőháza. A fűtőháznak 60 mozdonya, 3 nyersolajjal működő motoros kocsija és benzinüzemű sínautóbusza volt. Mindezek részére két (egyenként 24 mozdony befogadására szolgáló) kör alakú fűtőház állt rendelkezésre. A kanizsai fűtőház mozdonyai évi 2,3 km-t futottak be, amihez évente 57-58 000 tonna szenet, illetve 45 000 kg nyersolajat fogyasztottak. A kanizsai fűtőház intézménye alá tartozott a barcsi fűtőház is.[791] A fűtőház összes alkalmazottja kb. 300 fő körül volt, amivel messze a legnagyobb vállalat volt a városban. Közülük a válság alatt mintegy 60 főt elbocsátottak.[792]

A világgazdasági válság okozta megrázkódtatás, a teher- és személyforgalom gyors csökkenése a MÁV-ot sem hagyta érintetlenül. A forgalom-élénkítés egyik sajátos eszköze volt az 1930-as években elindított *„filléres gyorsvonat"* akció. Ez lényegében egy kiránduló vonat volt, amelyben a fővárosiaknak lehetőségük nyílt nagyon olcsón egy hajnali vonattal egy vidéki városba utazni, ahonnan aznap este haza is térhettek. Az akciót kiterjesztették az ország nagyobb városaira is. Nagykanizsa nagyon lemaradt a szervezésben, hiszen a városban még csak vitatkoztak a filléres vonatok szükségességéről, miközben 1932-ben Pécsre egy nap alatt 1200 budapesti ember utazott le, s ezzel egy időben Szekszárdról és Eszékről is érkezett a városba egy-egy vonatnyi ember, amelynek utcáin 3000–4000 ember tolongott.[793] A vasútnak új lehetőségei is keletkeztek, hiszen megindult a labdarúgó mérkőzésekre való szurkolóutazás: például Budapestről Kaposvárra 1932 tavaszán kétvonatnyi szurkoló utazott a Somogy – Ferencváros profi labdarúgó mérkőzésre.[794] Látva a sikereket, két hónappal később, 1932. május 29-én már Kanizsáról is indult filléres vonat Budapestre, s június 5-én megérkezett az első ilyen szerelvény a fővárosból.[795] A folyamat fennmaradt a későbbiekben is, így például egy 1935. október végi vasárnapon érkezett olyan filléres gyors a városba, amely mintegy 21 kocsival 1200 utast hozott.[796] Mindez nemcsak a vasútnak, hanem a városi vendéglátóknak is nagy üzletet biztosított. Később aztán a MÁV beszüntette a filléresek indítását, s helyette nyári tarifa-kedvezményeket adott az utazni vágyóknak.[797]

A vasút teljesítménye az eltelt háromnegyed évszázad alatt látványosan növekedett. Emlékezhetünk: 1861-ben még 8 órára volt szüksége egy vonatnak ahhoz, hogy Budapestet elérje. 1938-ban a hivatalos menetrend szerint egy gyorsvonat Nagykanizsáról Budapestre már 4 óra felért; egy személyvonatnak ehhez még 6 órára volt szüksége.[798] Egyre jobb mozdonyokkal, többször kicserélt és egyre jobb anyagból készült síneken közlekedhettek a

[789] Zalai Közlöny, 1931. január 13.
[790] MSÉ, 1934. 186.p.
[791] Barbarits, 1929. 202.p.
[792] Zalai Közlöny, 1932. szeptember 2.
[793] Zalai Közlöny, 1932. április 29.
[794] Uo.
[795] Zalai Közlöny, 1932. május 4.
[796] Zalai Közlöny, 1935. október 29.
[797] Zalai Közlöny, 1932. június 24.
[798] Zalai Közlöny, 1938. március 20.

kanizsai vonatok. Szintén jobbak lettek a felépítmények, a kiszolgáló rendszerek. Miután a MÁV átvette a vasutat, a forgalom nyelve is magyarrá vált.

2.2. Bérkocsi, autóbusz, teherautó. A helyi- és helyközi közlekedés fejlődése

A vasút kialakulását időben megelőzte, ám jelentőségében mégis elmaradt tőle a hagyományos országúti személy- és teherszállítást végző gyorskocsi-üzemág. Több lehetőség is nyílt ennek kihasználására. Egyrészt Kanizsa rajta feküdt a régi dél-dunántúli postaúton, s annak egy központi állomását adta. Az Erzsébet tér és a Fő út sarkán, a későbbi Centrál szálloda helyén álló hosszú alacsony sarokház volt a postaállomás. Itt futottak össze a postautak, amelyek megfeleltek azoknak a fő kereskedelmi irányoknak, amelyeket fentebb már bemutattunk. A nagy rendszerességgel érkező és induló postakocsik személyeket ugyanúgy szállítottak, mint postai küldeményeket. A nagykanizsai postamesterség a nemes Chinorány-família monopóliuma volt egészen addig, amíg az állam kezébe nem vette annak teljes működtetését.[799]

A reformkor vége felé egyre jelentősebb forgalom, valamint az 1840-es évek alapító láza is magyarázhatja azt a kísérletet, amely Tripammer Károly vállalkozásához kapcsolódik. Tripammer vaskereskedő volt, aki egy 1847. évi kötelezettség-vállalásában a *„Keszthely és Kanizsa közt gyorsutazási Intézet létre állítását"* ígérte; a cél a személyforgalom gyorsabbá tétele volt. Az Intézetnek egy gazdag kereskedő, Lőwinger Israel volt az elnöke. Mai fogalmaink szerint azt mondhatnánk, hogy a cég egy betéti társaságszerű vállalkozás volt, ám fiaskóval végződött. A vállalkozás történetének levéltári forrásai nem maradtak meg, ám Barbarits Lajos gazdagon adatolt munkájából tudjuk, hogy 1850-ben a város már perelte Tripammert, s a lovak és a kocsi vásárlására fordított 470 forintját követelte vissza. A végeredmény a váltókkal s egyéb adósságokkal teli Tripammer teljes tönkremenetele volt.[800]

A városon belüli közlekedés a társadalom közép- és felső rétegei számára a saját, vagy bérelt kocsik használatát jelentette. A saját kocsi presztízsértékű volt, az uradalom mindenkori vezetőjének fiákeren való közlekedése egyfajta státusszimbólum is volt. Egy-két nagykereskedőről is tudjuk, hogy saját lovakat és kocsit tartottak, s azzal utaztak a városon belül. Ám azt látni kell, hogy abban a korban a gazdag, tőkeerős zsidó vállalakozók igyekeztek elkerülni a fennhéjázó társadalmi magatartást, így ami egyfajta védekezés is volt az országban időről időre fellángoló zsidóellenes nézetekkel szemben. A hosszú, évszázados együttélés következtében Kanizsa lakosságának toleranciaszintje bőven a magyar átlag fölött volt, aminek megfelelt ez a tartózkodó magatartás. (Hasonlót példa lehet Budapest, ahol a nagyon gazdag lipótvárosi zsidóság jó néhány tagja a külsőt illetően – ház, lakás, közlekedés, megjelenés stb. – meglehetősen visszafogottságot mutatott.)

De voltak klasszikus bérkocsis vállalkozások is a városban. A századforduló környékén készült képeslapok, fényképek megszokott témája a vasútállomáson várakozó nyitott konflis, amellyel a belváros 10 perc alatt elérhető volt; avagy éppen a Centrál előtt várakozó bérkocsikat is említhetnénk. A bérkocsik működését a város szabályozta. Szigorú előírások voltak a kocsikkal kapcsolatban: azokat megszámozták, fel kellett szerelni világítással, rendelkezniük kellett egy hangjelzővel (*„kaucsuk-síppal"*), ellenőrizték az üzemállapotukat. A városi tanács 1897-ben kijelölte azokat a bérkocsi-állomásokat, ahol a kocsik várakozhattak utasaikra. Ezek egyike a Deák tér 1. szám elé, a másik az Arany Szarvas szálloda elé került[801] Előírták azt is, hogy az állomás előtt is kell lennie bérkocsinak. Az állomáshelyek

[799] Barbarits, 1929. 204.p.
[800] Barbarits, 1929. 197.p.; újabban: Kaposi, 2009/a 220.p.
[801] Tarnóczky, 2010. 250–251.p.

területének takarítása, fertőtlenítése a bérkocsisok dolga volt, pontosan meghatározva a tisztítás módszerét próbálták elviselhetővé tenni a lovak okozta problémákat. De még így is sokszor előfordult, hogy problémát jelentettek a korabeli lakosok számára. 1905-ben a Deák-téri állomás, vagyis a Nagykanizsai Takarékpénztár épülete előtti terület kapcsán, az épület földszintjén működő kereskedők (Wajdits József, Eisinger Samu, Klein Endre stb.) panaszkodtak arra, hogy elviselhetetlen a bűz, és rontja az üzletmenetet.[802]

A város rendelete határozta meg a fuvardíjakat is. Az 1900-as évek elején egy egész napra igénybe vett egy kocsiért 12 koronát kellett fizetni. Egy fuvar a külső területekre (Sáncz, Lazsnak, Kiskanizsa, Szentmiklós, Pallin) 2 koronába; a közeli szőlőkbe (Szabadhegy, Kisbagola, Szentgyörgyvár) 2, Látóhegy és Nagybagola 3, míg Cserfő és Förhéncz már 4 koronába került. Külön fizetni kellett némi aprópénzt a kocsikban elhelyezett ládáért vagy egyéb csomagokért.[803] Kereslet volt a bérkocsi-szolgáltatásra, amit jó mutat, hogy 1910-ben már 38 fiáker működött volt a városban.

Az üzemág a benzinmotoros autók elterjedéséig a legfontosabb belvárosi közlekedési eszköz maradt, s még a második világháború utáni évtizedekben is működött.[804] A jövő mégis a robbanómotoros járműveké volt. Természetesen a század elejétől Kanizsán is voltak már gépjárművek, tehergépkocsik. Visszaemlékezések szerint a városban az első gépkocsi 1905-ben jelent meg, amelynek tulajdonosa ifjabb Franz Lajos, a gőzmalom és áramszolgáltató vállalat tulajdonosának fia volt.[805] A gépkocsik egyre nagyobb méretben igényelték a kiszolgáló infrastruktúrát: utak kellettek, gumiműhelyekre volt, szükség, töltőállomásokat kellett létrehozni, s nem utolsósorban szakképzett javító személyzettel rendelkező műhelyekre volt szűkség a gépkocsi-javításokhoz.

Az 1920-as években Nagykanizsán is megjelentek a bérautók. A városi tanács ezek működését is hasonlóan szabályozta, mint a bérkocsikét. A rendelet előírta a maximális menetsebességet, az állomáshelyeket, a viteldíjakat. A sofőrök csak férfiak lehettek, akiknek kötelező volt vizsgát tenni és két éves gyakorló idővel kellett rendelkezniük. A kocsik minden olyan utcán közlekedhettek, ahol a bérkocsiknak is szabad volt, amivel tiszta versenyt teremtettek a városi fuvarozók számára. A rendelet aprólékos volt, még arra is kitért, hogy a sofőröknek tilos menet közben cigarettázni; tilos volt törött ablakú járművel dolgozni stb. Az 1926-ban engedélyezett kocsik száma 25 volt,[806] ezzel szemben 1934-ben már 62 bérautó volt a városban.[807] A működési engedélyek kiadásánál előnyben részesülhettek a volt bérkocsi-tulajdonosok.

Az első világháború után Nagykanizsa elveszítette külső piacai nagy részét, amelyekkel korábban vasúton kereskedett. Az 1920-as években viszont a vidéki városokban egyre nagyobb számban alakultak meg a különböző autóbusz-társaságok. Vicinális vasútvonalak híján Nagykanizsa városát az 1920-as években sikerült a környék nagyobb településeivel állandó, menetrend szerint közlekedő autóbusz járatokkal összekötni. Így a térség árucikkeinek és személyforgalmának a város felé orientálására a hagyományos szekerező, vagy a gyalogos megközelítésen túl a tehergépkocsi és az autóbusz lehetősége maradt.

A benzinüzemű járművek terjedésének vidéken határt szabott a meglehetősen rossz úthálózat. Ez persze relatív, hiszen az államilag fenntartott, kövezett, néhol aszfaltozott utak élesen elütöttek a városból kiágazó, de nem fő út mentén elhelyezkedő települések felé irányuló utak minőségétől. Ráadásul időben a fővároshoz képest 15–20 év lemaradás-

802 Zalai Közlöny, 1905. augusztus 5.
803 Címtár, 1907. 61-66.p. „Bérkocsi ipar."
804 Tarnóczky, 2010. 250–251.p.
805 Uo. 168.p.
806 A rendeletre lásd: Zalai Közlöny, 1926. január 22.
807 MSÉ, 1934. 178.p.

sal indultak csak meg az első komolyabb útjavítási munkálatok. Még így is szinte állandó rendszerességgel számolt be a helyi sajtó az 1910–20-as években állandó balesetekről, amit a figyelmetlen gyalogosok vagy autósok, esetleg megbokrosodott, megijedt lovak, de mellette nagy számban a pocsék minőségű utak okoztak. Mivel azonban az útépítés (vagyis az infrastruktúra-fejlesztés) az egyik legköltségesebb gazdaságfejlesztés, ezért nagy szükség volt központi forrásokra, vármegyei döntésekre, vagy a helyi pénzek igénybe vételére. Még egy olyan rövid útnak az áthelyezése, mint a két városrészt elválasztó kis szakasz is igen nagy nehézségekbe ütközött.[808] Mindenesetre az érezhető a helyi hírekből, hogy nagy igény mutatkozott az első világháború után a helyi utak javítására. Azt sem érdemes elfelejteni, hogy az útjavítás vagy építés még mindig sokkal olcsóbb volt a vicinális vasút létrehozásánál.[809]

Az 1920-as években a vidéki városok esetében az első autóbuszjáratok alapvetően magánkézben lévő vállalatok voltak. 1921-ben alakult meg az első ilyen társaság, amely a Nagykanizsai Autóforgalmi Részvénytársaság nevet viselte. Tervei szerint a Nagykanizsa – Letenye vonalon kívántak működtetni személyszállító autóbuszt, de kezdettől fogva úgy szervezték a céget, hogy az teherforgalommal is foglalkozzon. Tervbe vették személykocsik járatását, autójavító műhely kialakítását, motor- és gépjavító műhely létesítését, nyilvános garázsok építését, benzinállomást, autófelszerelési cikkek árusítását. Ez már egy „technikai" részvénytársaság volt, abban a legkülönfélébb társaságok és személyek vettek részt. Ott volt a részvényesek között a Délzalai Takarékpénztár Rt., a Zalamegyei Szövetkezeti Áruforgalmi Rt., műszaki szempontból a FIAT Művek Budapest, szállítmányozási szempontból a Schenker világcég, a fiók vezetésével pedig a Takarékpénztár Rt. Letenye volt megbízva. Az alapítók között ott volt még a régi nagykereskedő, a pogányszentpéteri Lőwenstein Emil és Nagykanizsáról Bettlheim-cég. A cég igazgatója Pósch Géza lett. A vállalat 4 millió korona alaptőkével jött létre. Fontos szempont volt a vállalat létrehozásában, hogy a szomszédos vármegyékben még nem volt ilyen profilú vállalkozás.[810] Nagykanizsai telephelye a Tárház utca 6. szám alatt volt.[811] A nehéz, inflációs évek és az általános szegénység azonban nem tett jót a társaságnak, véglegesen a válság alatt szűnt meg a cég, amely egyébként főleg teherfuvarozást végzett.[812]

Hasonló jellegű vállalkozás volt az Unger Ullmann Elek (a Hauser-vaskereskedő cég folytatója) nyugalmazott százados, vaskereskedő és Pintér Sándor nyugalmazott postafőtiszt vezetése alatt létrejött „Nagykanizsa Vidéki Autóbusz Vállalat" (NAVAV), amely kezdetben – hasonlóan az előzőhöz – a Letenye – Nagykanizsa útvonalon kívánt egy 22 személyes kocsival működni.[813] A társaság 1928–35 között működött.[814] 1927-ben a város tárgyalásokat kezdett a budapesti székhelyű Magyar Vasutak Autóközlekedési Részvénytársaság (MAVART) vállalattal, amely öt vonalra kapott engedélyt Nagykanizsa központtal. Ezek közül az egyik a Nagykanizsa – Letenye – Lenti, amelyből a Lenti – Letenye szakaszon nem sikerült beindítani a járatot, mivel nagyon rossz volt az út minősége. Nagykanizsa és Letenye között egy év alatt 4596 utast, 2520 kg poggyászt szállítottak, ugyanis a járatok a postaszállítást is lebonyolították. 1928 tavaszán megindult a Nagykanizsa – Kaposvár közötti autóbusz, két hatalmas, 28 személyes autóbusszal. Ugyanebben az évben a Nagykanizsa

808 Lásd: Zalai Közlöny, 1897. október 16.
809 Lásd: Zalai Közlöny, 1928. május 1-jei lapban lévő szakszerű értelmezést.
810 Zalai Közlöny, 1921. november 20.
811 Tarnóczky, 2010. 823.p.
812 MNL ZML Cégbíróság. N.T. III. 503. 194.p.
813 Barbarits, 1929. 203.p.
814 MNL ZML Cégbíróság. N.T. IV. 621. 199.p.

- Hahót járat is elindult, de ezt átadták a NAVAV-nak. Megnyílt a Nagykanizsa - Zalaszabar vonal is.[815]

A MAVART elképzelései azonban nem jöttek be. Pár hónapos működés után kiderült, hogy nagyon kevesen utaznak a Nagykanizsa - Kaposvár vonalon, aminek korabeli hírek szerint a legfontosabb oka az volt, hogy a budapesti székhelyű vállalat igen borsos tarifákat alkalmazott. Így a két város közti falvakban élő földművesek nem igen akarták igénybe venni a szolgáltatást. A minőséggel nem volt baj, hiszen két hatalmas méretű Daimler-Benz busz szolgálta ki az utasokat. Így nem véletlen, hogy a MAVART vezetősége a városnál próbálkozott, rábírni a vezetőséget némi közpénzzel történő hozzájárulásra, hogy az üzlet rentábilissá válhasson. A város azonban ettől elzárkózott. Később módosították a járatot, így az Böhönyétől indult Nagykanizsára, illetve Kaposvárra. Az autóbuszos utazás elég lassú volt abban az időben. Nagykanizsától Böhönyéig (kb. 38 km) mintegy 1 óra 30 - 1 óra 45 percig tartott; e teljes távolság megtételéért 4,10 pengőt kellett fizetni.[816] Kétségtelen azonban, hogy egyre több városban elindultak a vasút autóbusz járatai.[817] 1935-ben a MÁV újraindította a Kaposvár - Nagykanizsa járatot. A közben lezajlott technikai modernizáció eredményeképpen a két nagyváros közti utazási idő 2 óra 40 percre zsugorodott. Ráadásul a MÁV elkezdte hálózattá szervezni az autóbusz járatait, így például a két város közti járathoz Böhönyén lehetett csatlakozni átszállással a Marcali felé. A díjak csökkentek: most már alig került többe a Kaposvár - Nagykanizsa járat, mint a korábbi Nagykanizsa - Böhönye távolság.[818]

Nemcsak a helyközi autóbusz-közlekedésre, hanem a városon belüli forgalom megszervezésére is történtek érdemi kísérletek a 20. század első felében. Már az első világháború előtti években tervezte Dobó Márton egy autóbusz-vállalat létesítését. A 18–20 üléses járműveit kelet-nyugati irányban a Teleki utca vége és Kiskanizsa, észak-déli irányban pedig a Magyar utca vége és a vasútállomás, illetve a sörgyár és a honvédlaktanya között akarta közlekedtetni. Ezt követően a háború vége felé, az Amerikai Autómobil Forgalmi Vállalat létesített járatokat a Centrál Szálloda és a vasútállomás között.[819] Nagy előrelépés volt az 1927-ben Sághy Dezső nyugalmazott rokkantszázados és társa vezetésével létrehozott „Nagykanizsa Autóbusz Vállalat" létrehozása.[820] Ez már egy igazi, működő városi járat volt, amelynek célja elsődlegesen az volt, hogy az egyre nagyobb belső távolságokkal működő városban lévő közlekedést megkönnyítse: *„Szükség van arra, hogy Kiskanizsát közelebb hozza a városhoz"* - írták a helyi sajtóban.[821] A Sághy-féle autóbuszjárat engedélyében kikötötték, hogy minden érkező vonathoz hozzá kell igazítani az autóbusz indulását, ami naponta 17 oda-vissza közlekedő járatot feltételezett. A városi járatnak megállóhelye volt a Kazinczy és a Kisfaludy utca sarkán, az Erzsébet téren, a Központi Szállodánál, a Vár út elején, a Vásártér bejárata előtt, majd pedig Kiskanizsán az Ország út és a Varasdi út sarkán. Visszafelé a Csengery úton több helyen is megállt, érintve a jelentőseb ipari létesítményeket, egészen a Barakk-telepig. Mivel később a vonatok száma csökkent, így 1931-ben már csak napi 12 oda-vissza járat közlekedett, reggel 7 óra 30 és 23 óra 10 perc között.[822] 1929-ben két 24 üléses és egy 16 üléses buszt üzemeltettek, napi átlagban 300–400 utast szállítottak.[823] A helyi

815 Barbarits, 1929. 203–204.p.
816 Zalai Közlöny, 1928. augusztus 29.
817 Lásd erre Pécs esetét: Kaposi, 2006/a 175.p.
818 Zalai Közlöny, 1935. május 6.
819 Tarnóczky, 2010. 823–824.p.
820 MNL ZML Cégbíróság. N.T. IV. 607. 179.p. A vállalat 1932-ben, a válság mélypontján szűnt meg.
821 Zalai Közlöny, 1926. december 22.
822 Zalai Közlöny, 1931. január 10.
823 Barbarits, 1929. 204.p.

autóbusz-forgalom – ellentétben más vidéki városokkal – Nagykanizsán a két világháború közötti korszakban magánkézben maradt.

Azt azonban ki kell emelnünk, hogy nagy hátrány volt a vállalkozó és a városi lakosság számára is a helyi utak rossz állapota. A helyi vállalatnak hatalmasak voltak az amortizációs kiadásai. A gidres-gödrös kanizsai utak esetében az első három éves időszakban a 39–40 mázsás kocsikon naponta átlagban két olajcső és két benzincső tört el. Pár hónap működés után a kiskanizsai és a barakk-járatokat kénytelenek voltak egy időre beszüntetni, mert az utak állapota miatt a kocsik és az utasok testi épsége is veszélybe kerültek.[824] A gumiabroncsok is egymás után mentek tönkre. Így ráfért a városi utakra a felújítás. 1930 első néhány hónapjában a Kazinczy és a Király utcák aszfaltozásáig leállították az autóbuszforgalmat a városban.[825] A város útjaiból voltak olyanok, amelyek megyei fenntartású utak voltak (ilyen volt például a Nagykanizsától Zákány irányába épített út), de ezek állapota is problémás volt; végül az 1930-as években megkezdték ezek az aszfaltozását és a kiskockakővel való kirakását.[826] Az elhaladó kocsik bűze, valamint az általuk okozott hatalmas porfelhők megkeserítették a környéken lakók vagy gyalogosan közlekedők életét.[827]

Legalább ekkora hátrányt jelentett, hogy megoldatlan maradt a nagykanizsai sorompók ügye. A napi sok tucat vonat lassú be-vagy kidöcögése a vasútállomásról a Csengery úti, avagy a Kazinczy úti sorompó esetében összesen legalább 150–200 perces várakozási időt kényszerített a teher- és személyforgalomra.[828] A probléma abban állt, hogy hajdan, amikor a vasút felépült, akkor az a mezőváros déli részére került, amely mögött már csak mezőgazdasági földek voltak. Időközben azonban jelentős ipari és egyéb kapacitások révén körbeépült az állomás és a vasútvonal, ott jött létre a barakk-telep, a sörgyár, a pótkávégyár, egy téglagyár, ott volt a sétakert bejárata stb. Ennek révén a település egyik legnagyobb városrésze alakult ott ki.[829] Így maradt a lakossági vágyakozás, hogy egyszer majd valamilyen alul-vagy felüljáró révén tartós megoldást létre lehet hozni.

Mindig voltak olyan elképzelések Nagykanizsa közlekedési lehetőségeinek javítására, amelyek vágyálmok maradtak. Ilyen volt a városon belüli villamos vasúti közlekedés megvalósításának ötlete is. A dunántúli városokban már voltak erre példák: Szombathelyen már 1897-ben, Pécsett 1913-ban megkezdődött a városon belüli villamosközlekedés.[830] Kanizsán már a századfordulón felmerült ennek ötlete, jókat vitatkoztak róla különböző fórumokon, de végül is belátható volt, hogy – bár mindenki elismerte modernségét – nagy lakossági igény még nem volt iránta. Ráadásul mindig ott lebegett az is a villamos terve fölött, hogy létrejöttével a fuvarosok, a bérkocsisok elvesztik megélhetésüket.[831] A 20. század elején Schwarz Gyula nagykereskedő királyi engedélyt is kapott egy keskeny nyomtávú villamos vonal előmunkálatainak létrehozására. Ez a villamos vonal az indóháztól indult volna, végighaladt volna a Kazinczy utcán az Erzsébet térig, majd onnan a Király utca felé, illetve egy másik ággal a Csengery utcán át a sörgyárig ment volna.[832] Az első világháború alatt, 1916-ban Joszifovics Milivoj öt vonallal rendelkező villamos vasút létrehozására kért engedélyt. A háborús következmények miatt a villamos nem jöhetett létre, s a vállalkozó cége is tönkrement.[833]

---

824 Vagyis autóbusz már volt, csak megfelelő utak nem voltak hozzá. Lásd: Zalai Közlöny, 1928. május 28.
825 Zalai Közlöny, 1930. január 31.
826 A városnak ezért sokat kellett harcolnia. Lásd: Zalai Közlöny, 1935. október 13.
827 Lásd erre vonatkozóan a két városrészt összekötő út kellemetlenségeit. Zalai Közlöny, 1935. május 24.
828 Zalai Közlöny, 1938. május 26.
829 Felsorolásunk korántsem teljes, példáink csak illusztratívak. Lásd: Zalai Közlöny, 1938. május 26.
830 Kaposi, 2006/a 118.p.; http://hu.wikipedia.org/wiki/Szombathely_t%C3%B6megk%C3%B6zleked%C3%A9se
831 Lásd például: Zalai Közlöny, 1901. szeptember 14.
832 Zalai Közlöny, 1901. szeptember 7.
833 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 353.p.

A másik ilyen a repülőforgalom beindítása volt. A városnak volt egy feltalálója is, Faludy Ferenc, aki a maga szerkesztett repülőjével 1907-be már pár métert tudott repülni, később Siófokon már 7 méter magasan 60 métert repült. 1922-ben, az akkori polgármester, Sabján László vezetésével megalakult a Magyar Aero Szövetség helyi fiókja, amely célul tűzte ki, hogy a Budapest-Fiume útvonal egyik helyi állomása legyen Nagykanizsa. A város felajánlotta a Práter területét egy lehetséges repülőtérnek. A Nagykanizsa, mint repülőtéri központ elgondolások nem sok realitást tükröztek.[834]

Az 1930-as években a helyközi áruszállítás kapcsán már egyértelműen a kisebb-nagyobb méretű teherautóké volt a jövő. A teherautók mindenhol megjelentek, a vásári árusítás is sokszor a megpakolt teherautóról történt. Fontos lépés volt a MATEOSZ-rendszer (= Magyar Teherfuvarozók Országos Szövetkezete) kiépülése, amelynek alapelve a Gömbös-féle Nemzeti Munkaterv 67. pontján alapult, mely szerint *„Közlekedési szervezetünk nem lehet öncél, hanem csupán a nemzeti termelés értékesítésének eszköze, ezért közlekedési politikánkat gazdasági politikánk szolgálatába kívánjuk állítani".*[835] A MATEOSZ egy olyan szervezet volt, amely – központilag szervezve – a nagyobb városok közötti teherfuvarozást karolta föl. Kanizsa esetében ez három fontosabb áruszállítási irányt jelentett: Lenti, Zalaegerszeg és Marcali irányát. A szövetkezet az ottani állomásokon keresztül alkalmas volt arra, hogy a kanizsai kereskedők áruja tovább kerüljön más hazai városok felé. A lenti állomás ugyan megszűnt, de a zalaegerszegi hatókörét meghosszabbították Szombathelyig, míg a marcalit bekapcsolták Keszthelyen át a Balaton menti forgalomba.[836]

Közlekedési fejtegetéseink zárásaképpen még egy gondolat. Az autómobilizáció megjelenése a 20. század első felében kétségtelenül nagy hatást gyakorolt a város működésére. Ez két területen látszik leginkább. Egyrészt az autó igen komoly lehetőség volt a helyi gazdaság átszervezésére. Az autóhoz sok olyan szakma kellett, amely korábban nem volt jelen a város gazdasági életében. A vállalkozások oldaláról nézve a problémát: egyre több olyan cégre volt szükség, amely az autóműködés elemi feltételeit biztosította. Az egyszerű kereskedéseknél is lehetett például kapni üzemanyagot, de később már a nagyobb világcégek által forgalmazott benzin is megjelent a kínálatban. Javítóműhelyekre volt szükség, amit jól mutat, hogy korábban fiákerek gyártására szakosodott Bojtor-kocsigyártó üzem is felvette profiljába az autók szervízelését.[837] Valakinek foglalkozni kellett az elektromos hibákkal, a gumiproblémákkal stb. Ez újabb és újabb vállalkozásokat és munkahelyeket teremtett az itt élők számára.

A másik oldalon viszont azt is világos, hogy a technikai haladással a városnak nem sikerült lépést tartania, tevékenysége leginkább az úthálózat karbantartására szorítkozott. Sem Nagykanizsa, sem a többi vidéki város látóköre nem volt olyan széles, hogy megértse a világ kihívásait, s helyesen mérje föl az autó gazdasági fejlődésre gyakorolt hatását. Ennek következtében megjelent a hazai rendszerre oly jellemző „folyamatok utáni kullogás" technikája: mindig megpróbálták orvosolni az éppen kialakult „szűk keresztmetszeteket", vagyis tűzoltó jelleggel orvosolták a bajokat. A fejlődéshez stratégiai gondolkodásra lett volna szükség, de ez nem valósult meg.

---

834 Barbarits, 202–203.p.; Kanizsai Enciklopédia, 1999. 274–275.p.

835 A Nemzeti Munkatervre lásd: http://www.vedero.hu/cikkek/---hirek/gombos-gyula-nemzeti-munkaterve.html.

836 Zalai Közlöny, 1936. május 26.

837 Tarnóczky, 2010. 36.p.

3. A hitelélet változásai

A hazai gazdaság fejlődése az 1830-as évektől felvetette a pénzügyi szektor fejlesztésének szükségességét. Természetesen a magyarországi tradicionális gazdasági modellben is működött hitelezési gyakorlat, csak a rendszernek sokáig nem voltak hitelintézményei. A kereskedői tevékenység gyakran összekapcsolódott pénzügyi szolgáltatások nyújtásával. A hitelezés elterjedt formája volt a hagyományos magánkölcsön nyújtása főleg az arisztokraták számára, ahol a biztosítékot a vármegye jelenthette: ha a vármegye előtt bejegyezték a kölcsönt, akkor a hitelnyújtó joggal számíthatott a biztos megtérülésre.[838] A magánhitelek felvétele a legtöbb esetben azonban nem vezetett a gazdaság modernizálásához, célja általában a meglévő pénzügyi nehézségek áthidalása volt. Elterjedt hitelezési forma volt a termékelőleg-kölcsön, amikor is a nagykereskedő több évre előre lekötötte a termést, kihasználta a kötött és az emelkedő piaci árak közti különbözetet, ugyanakkor a nyújtott előlegért kamatot szedett.[839] De ott voltak hitelforrásnak az árvapénztári alapok, az egyházi kölcsönök stb. is.[840] Az 1839–40. évi országgyűlésen létrejöttek azok a törvények, amelyek lehetővé tették a nyugati típusú pénzintézmények kialakítását, s a garanciára is törvényi biztosítékot adtak: váltóbíróságokat szerveztek, biztosították a gyors ítéletet és annak végrehajtását, fokozták a hitelnyújtók biztonságát, s a behajtásnál nem tettek különbséget nemes és nem-nemes között.[841] Az adósokkal szemben csődpereket folytattak le, ami megnyirbálta a régi nemesi kiváltságokat.

Közismert, hogy a Habsburg-birodalom területén 1818-ban Bécsben alakult meg az első takarékpénztár, s ennek az intézménynek Magyarországon is hamar megjelentek a fiókjai. Jelentősebb fiókok jöttek létre Pozsonyban, Nagyszombaton, Érsekújvárott, Győrött, Zólyomban, Varasdon, Szegeden és Eszéken.[842] Az osztrák intézmények mintául szolgáltak a későbbi magyar intézményeknek.[843] Magyarországon az első takarékpénztár 1835-ben alakult meg Brassóban,[844] de a legnagyobb hatása az 1840-ben elindult Pesti Hazai Első Takarékpénztárnak lett. Ezt követően főleg a kereskedelemorientált városokban ment végbe gyors fejlődés, így 1842-ben Pozsonyban és Sopronban, 1844-ben Győrben és Kőszegen, 1845-ben pedig Komáromban, Nagykanizsán és Pécsen alakult meg takarékpénztár. 1848-ra összesen egy bank és 37 takarékpénztár jött létre.[845]

Az első pénzintézet Kanizsán a Nagykanizsai Takarékpénztár volt. Az alapszabályzatát a reformkor közismert liberális politikusa, Csány László dolgozta ki Deák Ferenc segítségével. Első gyűlését a *„Kanizsai Takarék pénztár egyesület"* 1845. május 1-én a városháza tanácstermében tartotta, míg végül is a város egyik befolyásos bőrkereskedőjének házában jött létre a hivatalos, most már felsőbb engedéllyel történő pénztáralakítás.[846] A pénztár 300

838 Lásd: Tóth, 1979. 113–115.p. Táblázatok adatai.
839 MNL ZML IV.14/i. Csődületi anyagok. Fasc .5. N.80. Leszner Bernát kanizsai nagykereskedő esete Hertelendy zalai földbirtokossal.
840 Lásd például: Kaposi, 1989. 347–356.p.
841 Tomka, 1996. 11.p.
842 Uo. 10.p.
843 Uo.
844 Ez a szakirodalmi megállapítás persze csak akkor igaz, ha eltekintünk attól, hogy Brassó, s így egész Erdély hivatalosan akkor nem volt Magyarország része, hiszen Bécsből kormányozták.
845 Tomka, 1996. 10–11.p.
846 Tripammer, 1895. 6–7.p.

darab, egyenként 50 forint névértékkel rendelkező részvény kibocsátásával és jegyzésével alakult meg, vagyis alaptőkéje 15 000 forint volt.[847]

A takarékpénztár tulajdonosi háttere is elég érdekes. Korábban azt feltételezték, hogy dúsgazdag zsidó kereskedők alakították meg a pénztárat, ám ez csak részben igaz.[848] Akárcsak más esetekben, itt is azt láthatjuk, hogy sokféle társadalmi csoportból rekrutálódik a részvényt vásárló 98 fő. Közülük a legnagyobb jóindulattal is csak 22 fő, vagyis az összesnek csak egynegyede volt a kereskedő és boltos. A többi részvényt vásárló politikus, a közigazgatásban dolgozó értelmiségi, nemes földbirtokos, arisztokrata, orvos, ügyvéd, uradalmi alkalmazott vagy egyéb foglalkozású ember volt. Ha a 22 kereskedő és boltos nevét elemezzük, akkor szembetűnő, hogy abból csak 11 izraelita, a többi görög vagy katolikus kereskedő.[849] A zsidó nagykereskedők közül egyáltalán nem voltak bent a névsorban a leggazdagabbak, a jelentősebbek közül emeljük ki a Leszner, a Rosenberg és a Wellisch család tagjait.

A működés kezdeteit vizsgálva lendületes indulást láthatunk. A takarékpénztár bevételei viszonylag dinamikusan növekedtek, amit jól mutat, hogy az 1845-ös 31 000 pengőforintos állomány 1848-ra 183 000 forintra ugrott fel.[850] A bevételek között eleinte a betétek szaporodtak, az első évben mindjárt 5400 pengőforintról 45 000 forintra, ám utána a növekedés lelassult, s 1847-ről 1848-ra már csökkent is a betétállomány. A visszaesés tendenciája 1850-ben érte el mélypontját, amikor is 23 000 forintra csökkent annak nagysága. Ez nyilván a bizonytalan politikai és gazdasági helyzettel magyarázható. Nagykanizsa tudvalevőleg megsínylette az 1848-49-es politikai és katonai folyamatokat: a várost a horvátok megszállták, megadóztatták, majd egy részét kirabolták.[851] A bevételek között a legnagyobb arányt egyértelműen a váltók érték el, aminek a nagyságrendje az induló évben 10 200 forint volt, ám 1848-ra már 129 000 forintra nőtt a váltótárca állománya. A váltók és betétek mellett minimális pénzkészlet, előlegek és jelzálogkölcsönök adták a bevételek maradék részét. Mindez nagyjából egybeesik az országos tendenciákkal, hiszen a váltók állományának gyors gyarapodása ebben a korban igen gyakori volt az induló takarékpénztárak esetében.

A reformkori pénzintézetek nagy problémája volt a pénzkihelyezés. A szakirodalom az utóbbi időben nagyjából egyöntetűen fogalmaz abban, hogy nem a korábban meghatározónak gondolt tőkehiány, hanem inkább a nyereséggel kecsegtető kihelyezés volt a probléma.[852] Éppen ezért a takarékpénztár a kezdeti időben kisebb kölcsönöket nyújtott, amelyekből a város és a környék népessége részesedhetett. A nehéz kihelyezést mutatja, hogy 1846-ban a betétállománynak mindössze 40%-át tudták kikölcsönözni. Az eset korántsem egyedi, a szakirodalmi vizsgálatok a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, de más vidéki szervezetek esetében is hasonló problémával küszködtek.

---

847 MNL ZML A Nagykanizsai Takarékpénztár iratai. A Nagykanizsai Takarékpénztári társaság nagygyűlésének jegyzőkönyve 1845. május 1. – 1869. február 15.

848 Lásd: Tripammer, 1895. 5–6.p.

849 Tripammer, 1895. 5-6.p.; ill. MNL ZML *„A Nagykanizsai Takarékpénztári társaság nagygyűlésének jegyzőkönyve 1845. május 1-től".*

850 Az adatokhoz: Tripammer, 1895. Táblázatok.

851 Barbarits, 1929. 45-63.p.; illetve Nagykanizsa, 2000.

852 Tomka, 1996. 14.p.

Mérleg- és vagyonkimutatás 1845–1850 között (ezüstforintban)[853]

Év	Váltók	Előleg	Kölcsönök	Adósok	Pénzkészlet	Összesen
1845	11 850	511	5 882	884	1 063	20 191
1846	22 450	1 396	18 810	328	2 625	45 610
1847	32 675	1 978	32 298	328	4 130	71 410
1848	25 815	2 577	40 802	382	1 928	71 504
1849	25 285	6 135	42 084	2 520	3 497	79 522
1850	14 105	4 076	41 246	1 463	2 098	62 989

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc folyamatai az egész magyar pénzvilágot megrázták. Érzékeny veszteséget jelentett a takarékpénztárnak, hogy a szabadságharc elvesztése után az intézet birtokában lévő 2212 forintnyi magyar pénzjegyet – amit Kossuth neve alatt bocsátottak ki, ám a császári kormányzat nem ismert el – minden ellenérték nélkül be kellett szolgáltatni. Ez olyan nagy veszteség volt, hogy az előző években összegyűjtött 600 forintnyi tartalékalapot, s azon túl a következő három év jövedelmének felét felemésztette.[854]

Jó néhány évre szükség volt ahhoz, hogy a Takarékpénztár magához térjen, persze ehhez kellett az általános gazdasági helyzet javulása is. Nem véletlen, hogy az 1850-es években a hazai takarékpénztárak száma még csökkent is, s új pénztárak nyitására sem nagyon került sor.[855] 1856-ban még az a veszély is fennállt, hogy bezárják a kanizsai pénztárat, de végül is tovább működhetett.[856] Az 1860-as évektől viszont az intézmény gyors fejlődésének indult. Ebben persze az is szerepet játszott, hogy a konjunktúra idején – eltekintve az 1862-ben létrehozott Segélyegylettől – a pénztár volt az egyetlen zalai pénzintézmény. Üzletköre, forgalma rohamosan szélesedett. 1872-ben 30 000 forintra egészítették ki az alaptőkét. A Gründerzeit idején már jelentős osztalékot tudott fizetni a takarékpénztár. Az 1873–75 közti válság sem rázta meg túlságosan a Nagykanizsai Takarékpénztárat. 1877-ben az alaptőkét 60 000 forintra emelték. A pénztár egyre jelentősebb hiteleket tudott nyújtani a gazdasági szereplőken. Így például 1891-ben a pallini földbirtokos Somogyi Gyulának 100 000 forintot, gróf Zichy Ödönek 250 000 forintot hiteleztek. A pénztár személyzete is folyamatosan nőtt, a tisztviselőket pályázaton választották ki.[857]

Alapításának 50. évfordulóján újabb alaptőke-emelés következett be. Az intézet alaptőkéje ekkor már 800 darab 100 forint névértékű részvényből állt. Az 1890-es évekre megváltozott gazdasági feltételek persze a Takarékpénztárat is üzletirányának módosítására ösztönözték. Mivel a nagykereskedelem csökkent, ezért a Takarékpénztár más ágazatok finanszírozása felé fordult. Ennek egyik tipikus eleme volt az ipari vagy kereskedelmi részvénytársaságokban való megjelenés. A századforduló környéki években olyan cégek alapításában vett részt a pénztár, mint például a Nagykanizsai Tárházak, Bonyhádi Főmalom, Országos Agrárbank, Krapinai Szénbánya, Dunántúli Közgazdasági Rt., Enyingi Gőzmalom, Hidasbonyhádi Vasút, Kaposvári Cukorgyár stb. Részvényeinek ára 1895 áprilisában

853 Tripammer, 1895. Táblázatok.
854 Uo.
855 Kelemen, 1927. 58.p. A szerző (Kelemen Ferenc) 1925-től a Nagykanizsai Takarékpénztár igazgatója volt.
856 Pólay, 1995. 16.p.
857 Uo. 17–18.p.

940–960 forint között mozgott.[858] A takarékpénztár aktivitását mutatja, hogy fiókot nyitott Pacsán is.[859]

Az 1890-es évek közepén átalakult az irányító kör is. Az elnök ekkor Hertelendy Béla, az alelnök Ebenspanger Lipót volt. Az igazgatósági tagok között találjuk Babóchay Györgyöt, Blau Pált és Lajost, Danneberg Jakabot, Ebenspanger Leót, Fesselhoffer Józsefet és ifj. Józsefet, Fischl Pált, Grünhut Henriket, Kürschner Ignáczot stb. Már ezekből a nevekből is látható, hogy a korabeli nagykanizsai gazdasági elit sok tagja ott volt a takarékpénztár vezetésében, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy a pénztár vezető szerepet töltött be a város pénzügyi-gazdasági életében. De a takarékpénztár működéséből mindenképpen ki kell emelnünk Tripammer Gyula (1857-1916) személyét, aki a pénztár tisztviselői karának 43 éven át volt a tagja, ugyanakkor 21 éven keresztül volt az igazgatója is a szervezetnek. Megalapította az Önsegélyző Szövetkezetet, tagja volt a Polgári Egylet választmányának, a Nagykanizsai Tárházak Rt. igazgatóságának. Elévülhetetlen érdemei voltak a Sétatér kialakításában: 1927. július 8-án a közgyűlés végül az egész sétakertet Tripammer-kertnek nevezte el.[860] Ő írta az első, 1895-ben megjelent művet a takarékpénztár történetéről.[861]

A takarékpénztár növekedése új épületet igényelt: a Deák tér és a Csengery út sarkán épült föl az eklektikus stílusú épület. 1870-ben készült el a Nagykanizsai Takarékpénztár impozáns székházának utcai része, 1879-ben épült hozzá a kupolás sarokrész; a szomszédos ház megvásárlása, átépítése után 1888-ban alakult ki a székház teljes képe. 1879–1902 között itt működött az Osztrák–Magyar Bank nagykanizsai fiókja is. A székház bérbe adott földszintjén a századfordulón cukrászműhely, gépkereskedés, drogéria, a Duna Biztosító

55. kép: A Nagykanizsai Takarékpénztár székháza a Főúton 1905 körül

858 Zalavármegyei Évkönyv, 1896.
859 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 234.p.
860 Uo. 325.p.
861 Lásd: Tripammer, 1895.

Társaság irodája működött, de ott volt ifj. Wajdits József nyomdatulajdonos könyv- és papírkereskedése is.[862]

A takarékpénztár mindig nagy gondot fordított a jótékonykodásra. Csak néhány esetet említünk meg. Az 1869. évi alapszabályban is rögzítették a szegények javára történő adakozást; a nyugdíjalap felállítását, a *„jótékony és közhasznú czélok gyámolítását"*.[863] 1870-ben 11 ezer forintot juttatott a takarékpénztár a városnak; 1886-ban 10 ezer forinttal támogatta a Városi Színház építését. 1913-ban 2 ezer forintot adományozott a városi kórháznak, valamint anyagi segítséget nyújtott a gimnáziumnak és kereskedelmi iskolának is.[864] 1895. október 27-én 500 forintot osztottak szét a szegények között. Ugyanakkor döntöttek a városi árvaház javára 5000 forint juttatásról, a főgimnázium és a kereskedelmi iskola javára 1000–1000 forintos alapítványt tettek, amelyek kamataiból a szorgalmas gyerekeket segélyezték és jutalmazták stb.[865]

1867–73 között, az „alapítások korában" gyorsan szaporodtak a pénzintézetek. Az univerzálissá váló takarékpénztár mellett a forgalmi életre specializálódva jött létre 1867-ben a Nagykanizsai Leszámítoló Társulat, amely két évvel később, 1869-ben átalakult Nagykanizsai Kereskedelmi és Iparbank Részvénytársasággá.[866] A takarékbetét gyűjtése mellett üzletágai között ott volt a pénzkölcsönzés értékpapírokra, de foglalkozott váltóleszámítolással is. A 19. század vége felé a bank vezetésében neves kanizsai kereskedők és iparosok foglaltak helyet. 1895-ben az elnök gelsei Gutmann Vilmos volt, az igazgatósági tagok között találjuk Blau Pált, Blau Lajost, Fesselhoffer Józsefet, Grünhut Fülöpöt, Hirschel Edét, Rosenfeld Adolfot, Rapoch Gyulát.[867] A neveket illetően nagy az átfedés a takarékpénztár vezetésével, ami amúgy is jellemző volt a városra: ne felejtsük el, hogy Nagykanizsa mégiscsak egy közepes méretű város volt, ahol a nagykereskedők között mindenki mindenkit ismert. A bank alaptőkéje 200 000 forint volt, amely 2000 darab névre szóló 100 forint értékű részvényben feküdt. 1884–94 között az egy részvény után fizetett évi osztalék 6 forint volt. 1871-ig a Csengery út 1–3. szám alatti épület első emeletén béreltek irodát. Az üzletforgalom növekedésével szükségessé vált a bővítés: 1886-ban az utca másik oldalán, a 4. szám alatti telken felépítették székházukat. Az épület alsó részén egy elegáns kávéházat alakítottak ki.[868]

A Kereskedelmi és Iparbank helyzete a 20. század elején romlott, amiben a sörgyár nehézségei is közrejátszottak.[869] 1906. július elején tartották a felszámoló közgyűlést.[870] A nagykanizsai pénzintézmény a hazai óriásnak számító Pesti Magyar Kereskedelmi Bank tulajdonába került. Szignifikáns kapcsolat látszik az Iparbank és a sörgyár ugyanazon időben történő konszolidációja között. Ebben – akárcsak a sörgyár esetében – nyilván az is szerepet játszott, hogy a pesti bankban is fontos szerepet játszó Gutmann Vilmos volt a kanizsai Iparbank elnöke. Sikerült az aktívákat és passzívákat úgy átadni a pesti banknak, hogy az kötelezettséget vállalt a részvények hat hónapon belül 90%-on történő beváltására, amihez még hozzá jött a féléves 4%-os kamat is. Az eset persze szorosan kapcsolódott a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (PMKB) stratégiaváltásához: Magyarország második legnagyobb bankja a századforduló idején szakított a banküzlet régi visszavonultságával,

862 Uo. 235.p.
863 TGyM. Tört. dok. tár. 72.404.1. A Nagykanizsai Takarékpénztár alapszabályai". Nagykanizsa, 1869. A szabálygyűjtemény Nagykanizsán Fischel Fülöp nyomdájában készült.
864 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 234.p.
865 Polay, 1995. 21.p.
866 Tarnóczky, 2010. 157.p.
867 Zalavármegyei Évkönyv, 1896.
868 Tarnóczky, 2010. 155.p.
869 Lásd az ipartörténeti fejezetet.
870 MNL ZML Cégbíróság. N.T.I 37. 45.p. A cégbírósági bejegyzés szerint 1907. július 9-én törölték.

s elkezdett terjeszkedni, s ennek során egyre több vidéki fiókot nyitott (1900–16 között 16 vidéki pénzintézetet hozott létre), illetve számos vidéki pénzintézetet affiliált.[871] Ugyanez mondható el a bank ipar és mezőgazdaság felé fordulásáról is, amelynek révén hatalmas holding-birodalom épült ki. Láthattuk korábban a sörgyárban való banki szerepvállalást, de megemlíthetjük azt is, a bank készített projektumot a Patria Pótkávégyár esetleges megvásárlására, a részvénytársasággá átszervezendő Franz-gőzmalomban való részesedés megszerzésére, de még a nagykanizsai uradalom kibérlésének gondolatával is sokáig foglalkoztak.[872]

A PMBK vezetése szerint Nagykanizsa hídfőállás lehetett a további dunántúli terjeszkedésre[873] ezért 1908-ban fiókot nyitott Nagykanizsán. Az elképzelés megvalósítására minden alapja megvolt a társaságnak: 1906-ban a pesti banknak 92 millió koronás részvénytőkéje és tartalékalapja, ugyanakkor kb. 200 millió koronás betétállománya volt. Az új kanizsai pénzintézmény a banküzlet minden ágával foglalkozott, így például értékpapírok vételével és megőrzésével, értékpapírokra adott kölcsönökkel, jelzálogkölcsönökkel, szelvények és kisorsolt értékek beváltásával, váltók leszámítolásával és beszedésével, hitellevelek és utalványok kiállításával, valamint tőzsdei megbízások teljesítésével.[874] A bankfiók a Csengery út elején helyezkedett el.[875]

Szintén a Gründerzeit korszakában, 1870-ben alakult meg a Dél-Zalai Takarékpénztár, Létrejöttében Eperjesy Sándornak, Albanich Józsefnek, Horváth Jánosnak és Kaán Károlynak volt nagy szerepe. Már 1869-ben elhatározták a felállítását, az alakuló ülést 1870. március 13-án tartották. Alaptőkéje 100 000 forint volt. A részvények egyötödét az alapítók jegyezték, míg négyötödét nyilvános jegyzésen lehetett megszerezni. Mutatja a nagy társadalmi érdeklődést, hogy az utóbbi részvénycsomagot több mint kétszeresen akarták túljegyezni.[876] A pénztár célja elsősorban a kisebb dél-zalai települések lakóinak hiteligény-biztosítása volt. A takarékpénztár élére ugyanakkor mindig egy, a város gazdasági és politikai életében is prominens személyt választottak. Az idők során persze sok minden változott, hiszen az 1890-es években a kanizsai nagykereskedők és iparosok már ebben a pénzintézetben is nagy számban voltak jelen, így például 1895-ben az igazgatósági tagok között már ott találjuk a Bettlheim, a Rapoch, az Ebenspanger, a Lőwinger, a Grünhut stb. család tagjait. Ám az is kétségtelen, hogy mellettük jutott hely a kisebb iparosok, kereskedők és egyéb vállalkozók (Miltényi, Ledofsky stb.), valamint a helyi tisztviselő és egyéb értelmiségieknek (Belus, Bentzik, Halphen stb.) is.[877] A növekedő pénzintézmény az 1880-as évek elejére a Fő út 8. szám alatti telken építette fel székházát (ez volt az ún. bazárépület), amelynek belső udvari részébe több kereskedelmi szolgáltató települt, illetve számos bérlakást is kialakítottak az épületben.[878] A Dél-Zalai 1906-ban az ötödik legnagyobb adófizető volt Nagykanizsán.[879] Jótékonykodásra, közadományokra is futotta a pénztárnak, emeljük ki a listából az 1883-ban 5000 forintos összeggel létrehozott alapítványt, amellyel egy városi színház felépítését támogatták.[880]

871 Botos, 1991. 41.p.
872 MNL OL Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. iratai. Z. 40. A malomhoz: Fasc. 52. No. 952. A pótkávégyárhoz: Fasc. 53. No. 976, 977. Az uradalomhoz: Fasc. 58. No. 1132.
873 Zalai Közlöny, 1906. július 7.
874 Címtár, 1907. A bank reklámja a mű elején. Számozatlan.
875 Uo. 90.p.
876 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 58.p.
877 Zalavármegyei Évkönyv, 1896.
878 Kunics, 2003. 231.p.
879 Címtár, 1907. 13.p.
880 Kunics, 2003. 232.p.

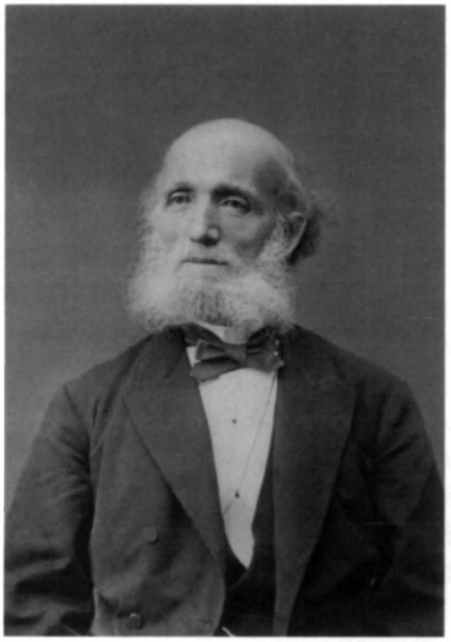

56. kép: Lőwy József kereskedő, szállítmányozó, biztosítási ügynök, 1880

57. kép: Lőwinger Ignácz gabonakereskedő, 1880

A Gründerzeit végén, 1873-ban alakult meg a Nagykanizsai Bankegyesület Részvénytársaság, aminek létrehozásában a Triester Bankverein is közreműködött.[881] A Bankegyesület a Kereskedelmi és Iparbankhoz volt hasonló intézmény. Alaptőkéje 200 000 forint volt, amit a későbbiekben 400 000 koronára emeltek, majd 1912-ben további 200 000-rel megtoldva már 600 000 korona lett.[882] Kezdeti elnöke Karczag Béla, az uradalom nagybérlője volt.[883] Mivel ő 1896 után távozott Nagykanizsáról, Ebenspanger Lipót vette át munkáját. A Bankegyesület részvényesi között, de főleg a nagykereskedők és gyáriparosok releváns képviselőit találjuk meg. Egy korabeli adat szerint a bank *„...a kereskedő világ kedvenc pénzintézetévé lett."* Az igazgatóságban a századforduló körüli időben Szommer Ignácz, Stern Sándor, Weiser József, Weisz Tivadar foglalt helyet.[884] A jó és eredményes működést mutatja, hogy hosszú évtizedeken keresztül 6–7%-os osztalékot tudott fizetni a bank a részvénytulajdonosoknak.[885] Az üzletágak között szinte minden banki tevékenység megtalálható volt: váltóleszámítolás, értékpapírokra adott kölcsönök, sorsjegyek stb. Az első világháború előtti években az összforgalom már elérte a 100 millió koronát.[886] A bank részt vett a Nagykanizsai Tárházak Rt. alapításában is.[887] Székhelye évtizedeken keresztül a Kazinczy utcában volt.

Mindezek eredményeképpen a kiegyezés megkötése után néhány évvel Nagykanizsán – a kereskedelem és a közlekedés gyors fejlődése mellett – kiépült egy modern pénzügyi infrastruktúra. A városban lévő pénzintézmények szaporodása egybe esett az országos tendenciákkal: 1867–73 között Magyarországon 564 új hitelintézetet létesült.[888] 1873-ban Nagykanizsán már két takarékpénztár, 2 bank, s egy (később bemutatandó) segélyező szövetkezet működött. Nagykanizsa pénzügyi fejlettsége messze meghaladta a többi zalai és somogyi települését.[889] A két, funkcionálisan megkülönböztethető csoport intézményei esetében ugyanakkor azt lehet látni, hogy a Nagykanizsai Takarékpénztár inkább bankszerűen működött, hagyományos takarékpénztárnak csak a Dél-Zalai nevezhető. Az is tény ugyanakkor, hogy az 1873. évi válság nem rázta meg

881 Weiser, 1929. 319.p.
882 Compass, 1925. 533.p.
883 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 231.p.
884 Zalai Közlöny, 1911. december 24.
885 Uo., illetve Zalavármegyei Évkönyv, 1896.
886 Zalai Közlöny, 1911. december 24.
887 Compass, 1925. 1. kötet, 533.p.
888 Katus, 1979/b 971-972.p.
889 Zalára lásd: Halász, 1995. tanulmányát.

túlságosan a helyi intézményeket, nem kellett egyet sem felszámolni, holott az országban több mint 50 jelentős bank ment csődbe.[890] A kereskedelmi forgalom ugyan visszaesett, a hitelezés is csökkent, de ez a működőképességet csak kevéssé befolyásolta. 1875 után a piaci folyamatok újraindulása pedig már újra bővítette a kanizsai gazdaság kapacitásait, így a századforduló környékén már jóval változatosabb viszonyok között kerülhetett sor újabb pénzintézet-alapításokra.

1878-ban az egész Monarchia számára nagy változást okozott a közös jegybank létrejötte. Az addigi ONB, amely 1816 óta Magyarországra is kiterjedő hatállyal gyakorolta a jegybanki alapfunkciókat, közös jegybankká, vagyis Osztrák-Magyar Bankká alakult át.[891] A folyamat egyik következménye az O-MB vidéki fiókrendszerének kialakítása lett. Első öt fiókját 1878–79 során Győrött, Kolozsvárott, Nagykanizsán, Pozsonyban és Szegeden állította fel.[892] A jegybank fiókja természetesen teljesen más volt, mint a korábban bemutatott kereskedelmi bankoké. A nagykanizsai fiók összes dotációját központilag 1000 000 forintban határozták meg, amiből 800 000 forintot a váltóüzletre, míg 200 000 forintot az értékpapírbeli kézizálogok finanszírozására használhatott föl.[893] Gyorsan nőtt a bankfiók forgalma és bővült a tevékenysége, emiatt 1880-ban Pécsett mellékfiókot is nyitottak. 1881-ben a 15 hazai bankfiók közül a legjobb eredményt érte el a kanizsai fiók.[894] A század végén a bankfiókot Morgenthaller Lajos, illetve helyettese, Tóth Antal vezette. 1894-ben a pénztárforgalma 54 millió forint volt, s 17 000 váltót számított le.[895] A bankfiók előbb a Csengery utcában működött, de később felépítette impozáns palotáját a Fő út és a Deák tér sarkán. A telket 39 000 koronáért vásárolták meg, s 1902-ben megkapták az építési engedélyt is, s két év alatt felépítették a székházat.[896] A központi helyen lévő bankpalota ma is az egyik legszebb épülete a városnak.

A századforduló táján a gazdasági növekedés lelassult, s ez a helyi kereskedelemben is világosan érzékelhető volt, a pénzintézmények köre azonban tovább bővült. E folyamatot tükrözte az 1896-ban megalakult Zalamegyei Gazdasági Takarékpénztár. Az intézményt a városban működő gazdasági szervezetek kezdeményezésére hozták létre, amiben nagy szerepet játszott Knortzer György, aki aztán az intézmény vezetője is lett. De kiemelhetjük Tripammer Rezsőt is, aki egyik alapító tagja és mindvégig igazgatósági tagja volt a társaságnak.[897] A pénztár alaptőkéje 500 000 korona volt. Alapvető vonása volt, hogy kerülte a kockázatot, így veszteségei nagyon csekélyek voltak. Foglalkozott váltóleszámítolással, jelzálogkölcsönzéssel, értékpapír-előlegekkel stb. A pénztár érdekeltségei közé tartozott a Kardos-féle kefegyár. Székhelye megalakulásától a Deák tér 10. szám alatt lévő épületben volt.[898] 1913 előtt a várostól nem messze, Belezna faluban is volt a pénztárnak egy nagyobb földbirtoka.[899]

1906. július elején alakult meg Nagykanizsán a Néptakarékpénztár Részvénytársaság.[900] A társaság alapcélja a *„takarékpénztári és bank-üzlet körébe eső ügyletek folytatása, a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi hitel előmozdítása"* volt.[901] Alapító elnöke Remete Géza országgyűlési

890 Az áttekintésre lásd: Kövér, 1986. művét.
891 Lásd: MNB története, 1993. 1. kötet.
892 Lovrencsics – Horváth, 1979. 10.p.
893 Uo. 12.p.
894 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 248.p.
895 Zalavármegyei Évkönyv, 1896.
896 Lovrencsics – Horváth, 1979. 20.p.; Kanizsai Enciklopédia, 1999. 27.p.
897 Zalai Közlöny, 1912. augusztus 8. Tripammer emellett még alapító tagja s egyben alelnöke volt a Gazdasági Önsegélyező Szövetkezetnek is.
898 Kunics, 2003. 229.p.
899 Lásd: Gazdacímtár, 1911. Somogy megyei adatait.
900 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 240.p.
901 Zalai Közlöny, 1906. február 17.

képviselő, kanizsai ügyvéd és földbirtokos volt. Emelte a pénztár nívóját, hogy elnökhelyettessé Franz Károly nagyiparost (a Franz Lajos és Fiai cég tagja), illetve Rosenberg Richard kereskedőt választották. Az igazgatóságban más nagyágyút nem találunk, nevéből is következően inkább szerényebb vállalkozásokat mutató társadalmi csoportból kerültek ki a tagok. Ott volt Goda Lipót orvos, Havas Hugó ügyvéd, Heltai József kereskedő és kamarai tag, de Hlatkó János személyében még egy szabót is beválasztottak az igazgató tanácsba.[902] A pénztár alaptőkéje 250 000 korona volt, amit 500 darab 500 koronás részvénnyel biztosítottak. A pénztár székhelye a Deák tér 13. szám alatt lévő épület emeletén volt, amelynek fölszintjén működött a híres Bajer, később Makoviczky cukrászda.[903]

A takarékpénztárak és a bankok mellett Magyarországon a dualizmus időszakában egyre szaporodtak a különféle egyéb pénzügyi intézmények is, amelyek közül emeljük ki a hitelszövetkezeteket. Zala megyében ebben az időszakban összesen nyolc ilyen szövetkezet jött létre, ezek közül három Nagykanizsán.[904] Elsőnek 1862-ben alakult meg a Nagykanizsai Segélyegylet Szövetkezet.[905] Alapításában Vidor Samu kereskedő és iparos játszott meghatározó szerepet, aki a kezdetektől fogva haláláig (1908) betöltötte az elnöki funkciót.[906] A segélyegylet székhelye a Csengery úton az ún. Rapoch-házban volt. 1875-ben alakult meg Nagykanizsai Tiszti Önsegélyező Egylet. Nevéből is következően távírdai, postai, adóhivatali, sóhivatali tisztviselők alapították. Elnöknek Oprisiu Pétert választották, aki 1873-tól a távírdai igazgatóság egyik titkára volt. Oprisiu később Pécsre költözött, ahol nagy karriert futott be (akkor már Opris néven).[907] Az 1880-as években megváltozott az egylet neve: Nagykanizsai Tiszti Önsegélyező Szövetkezet lett belőle, de a századforduló után egyszerűen csak Tisztviselők Hitelszövetkezetének nevezték. Ekkoriban Hütter Lajos volt az elnökük.[908] 1876-ban jött létre a Dél-Zalai Takarékpénztár Gyűjtő- és Önsegélyező Szövetkezete, amely a Dél-Zalai Takarékpénztár keretei között működött.[909]

Alapvető jellemzője volt ezen intézményeknek, hogy az alaptőkéjük nem részvényekből, kizárólag részjegyekből vagy ún. törzsbetétekből képződött. Alapításuk célja általában a tagok kölcsönös hitelének, keresetének vagy gazdálkodásának előmozdítása volt, éppen ezért a képződött nyereséget is a tagok között egyenlő arányban osztották föl, de arra is volt példa, hogy a szövetkezet által elért jövedelmet az alaptőke emelésére, avagy éppen emberbaráti célokra használják föl.[910] Több fontos társadalomszerveződési elv is megjelent a szövetkezetek működése során. Egyrészt a polgári mentalitásban ott lévő takarékosság szelleme, hiszen a betétek gyűjtése egyben segítség lehetett más embereknek hitel formájában. Másrészt pedig az összetartozás tudata is erős volt, hiszen a szövetkezetek a tagok vállalakozásaként jöttek létre. A pénzt persze a hitelszövetkezeteknek is fialtatni kellett: kölcsönöket nyújtottak kezességre, jelzálogra és értékpapírokra.[911] A pénzt igyekeztek úgy kölcsönbe adni, hogy azt a tagok üzleti beruházásaikban gyümölcsöztessék.[912] Tegyük még hozzá, hogy ezek a hitelszövetkezetek a két világháború közötti korszakban is fontos szereplői voltak Nagykanizsa gazdasági életének.

902 Zalai Közlöny, 1906. július 7.; illetve lásd még Zalai Közlöny, 1906. február 17.
903 Tarnóczky, 2010. 283.p.
904 Halász, 2001. 171.p.
905 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 234.p.
906 Tarnóczky, 2010. 159.p.
907 Pécs Lexikon, 2010. 2. kötet, 49.p.
908 Címtár, 1907. 93.p.
909 Halász, 2001. 171.p.
910 Halász, 1995. 124.p. alapján.
911 Zalai Közlöny, 1928. december 23.
912 Zalai Közlöny, 1929. október 27.; illetve 1929. november 1.

Korán megérkeztek a biztosítók is Nagykanizsán. Amikor a Habsburg Birodalom területén megalakultak az első nagy biztosítási társaságok, érdekeltségeik szinte azonnal megjelentek a városban. 1837-ben a Trieszti Adria Biztosító Társaságnak Lőwy József kereskedő lett a kanizsai ügynöke.[913] Lőwy ekkor még csak 29 éves volt, egyébként 1830-ban települt be a Somogy megyei Boldogasszonyfáról a városba, ahol feleségül vette a köztiszteletnek örvendő Lőwinger-família egyik lányát.[914] Neki köszönhető, hogy az 1840-es években Kanizsán már sokfajta biztosítási ügyletet lehetett kötni. Az Adria 1947-ig működött a városban.

Az Adria Biztosítónak hatalmas versenyelőnyei voltak a városban. De az abszolutizmus idején 1857-ben létrejött az első hazai, teljes nevén az „Első Magyar Általános Biztosító", amely a nagyobb gazdasági kapacitásokkal rendelkező városokban hamar létrehozta első ügynökségeit.[915] Még ebben az évben megalakult a nagykanizsai fiók is. A gyorsaság nem véletlen: a jelentős gabona- és állatkereskedelméről híres Kanizsán nagy igény volt biztosítási ügyletekre. Az „Első Magyar" gyorsan fejlődött Nagykanizsán, díjai a legolcsóbbak közé tartoztak. 1913–14-ben építette föl a Fő út és a Csengery út sarkán álló székházát, amely egyben bérpalotaként is szolgált. Az épület földszintjén üzletek voltak, a félemeletet foglalta el a biztosító, míg az 1–2. szinten magánlakásoknak adtak helyet.[916] A nagykanizsai vezérügynökség Zala és Somogy megyékre kiterjedő hatáskörrel dolgozott, tűz-, jég- és vízkárokra, valamint az emberi életre is kötött biztosításokat.[917] Az „Első Magyar" mellett a századforduló utáni években még 14 másik hazai vagy külföldi tulajdonban lévő biztosítónak volt képviselete Nagykanizsán. Emeljük ki közülük nagyobbakat: a Bazárépületben lévő Fonciere-t, a Csengery út 3. szám alatt lévő, amúgy 1896-ban létrehozott Ankert és a Trieszti Biztosítót. De említhetjük az eleinte a Csengery út 1., később pedig a Bajer-cukrászda épületében működő Magyar-Franczia Biztosító Társaságot, amely 1879–1947 között tartott fenn képviseletet a városban, valamint a Fő út 23. szám alatt található Bécsi Biztosítót.[918] A hazaiak közül említést érdemel még az 1904-óta főügynökséget fenntartó Hazai Általános Biztosító Társaság.[919] A biztosító-képviseletek persze sokszor csak pár emberes vállalkozások voltak, sokszor más pénzintézmények épületeiben béreltek irodát.

Az első világháború és az azt követő inflációs és egyben általános gazdasági nehézségek a nagykanizsai pénzintézeteket is megviselték. A bankoknak, takarékpénztáraknak a háború alatti legnagyobb problémát az állami konkurencia okozta. Az államnak jelentős tartalékai nem voltak, ezért nagy tömegű hadikölcsön-kötvényt dobott a piacra, amellyel a hadi tevékenységét kívánta finanszírozni.[920] A kötvényeket mind a lakosság, mind az intézmények megvásárolhatták, utóbbi irányába erőteljes politikai nyomás jelent meg, elvárt volt a városoktól, közintézményektől a kötvényjegyzés, ugyanakkor arra is kötelezték a pénzintézeteket, hogy a haditermelést kölcsönökkel támogassák.[921] A kötvények 6%-os kamata általában meghaladta a magyarországi pénzintézetek kamatszintjét, következésképpen a korábbi megtakarításokat a betétesek igyekeztek a bankokból kivenni, s azokon kötvényeket vásárolni.

---

913 Blankenberg, 1929. 292.p.
914 MNL ZML IV. 102/c. Zala megye zsidóösszeírása. 1848. Nagy- és Kiskanizsa.
915 Weiser, 1929. 313.p.
916 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 74.p.
917 Zalavármegyei Évkönyv, 1896.
918 Címtár, 1907. 93–94.p.
919 Weiser, 1929. 314.p.
920 Berend – Szuhay, 1975. 166.p.
921 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 112.p.

Hadikölcsön-kötvény jegyzés Nagykanizsán (koronában)[922]

Kibocsátott hadikölcsön-kötvények	Ideje	A város jegyzése	A kanizsai pénzintézeteknél jegyzett összeg
1. hadikölcsön	1914. november	200 000	4 021 000
2. hadikölcsön	1915. május	300 000	6 613 000
3. hadikölcsön	1915. október	200 000	12 258 500
4. hadikölcsön	1916. május	150 000	11 332 000
5. hadikölcsön	1916. december	250 000	13 000 000
Összesen		*1 000 000*	*47 224 500*

A nagy tömegű kötvényjegyzés természetesen a pénzintézetek pénzállományát, s ezzel együtt a potenciális nyereséget is lecsökkentette. Így nem véletlen, hogy a pénzintézetek is igyekeztek a piacot kihasználni. A Nagykanizsai Takarékpénztár például 1 millió koronáért vásárolt kötvényt.[923] Az O-MB nagykanizsai fiókja jelentős szerepet vállalt a hadikölcsönök és pénztárjegyek elhelyezésénél, s egyben közreműködött a Hadi Hitelintézet Rt. és a Magyar Királyi Hadi Kölcsönpénztár létrehozásában. 1914–15-ben a helyi termelés fellendült, s ugyanakkor bejelentett fizetésképtelenségek száma 72%-kal csökkent.[924]

A világháború második időszakában azonban megfordultak a tendenciák. 1916-tól felgyorsultak az inflációs folyamatok. Ennek okait a korábbi fejezetekben már említettük, most csak pénzügyi oldalról vizsgálva a kérdést az állami bankjegykibocsátás gyorsulására hívjuk föl a figyelmet. 1914–18 között a forgalomban lévő bankjegyek mennyisége tízszeresére növekedett.[925] Az infláció, az általános drágulás a nagykanizsai lakosság reáljövedelmeit lecsökkentette, így a megtakarítások értéke gyorsan elolvadt. 1917–18 táján egyre kevesebb vállalkozás jött létre, a kiszámíthatatlan gazdasági folyamatok, s a fizetőképes kereslet hiánya sok korábbi fejlesztési elképzelést A városnak is fel kellett függesztenie számos eltervezett infrastrukturális beruházást.

A Kommün kikiáltása tovább rontotta a pénzügyi lehetőségeket. 1919. március 28-án a tanácskormány rendelete szerint a pénzintézetek mellé pénzügyi népbiztosokat neveztek ki. Nagykanizsán a tizenegy pénzintézethez Kleinfeld Ignác és Hudi József banktisztviselőt rendelték ki. 1919. április elején államosították a pénzintézeteket is, a pénzkivétel meggátlására rendeletet hoztak, miszerint a 2000 K-nál nagyobb betétekhez nem lehet nyúlni.[926] Ezzel a magánvagyon fölötti szabad rendelkezés lehetősége egyelőre megszűnt. Nagy problémát jelentett az aprópénz hiánya is, aminek orvoslására a kanizsai pénzintézetek 1, 2, 5 és 10 K-ás bankjegyeket kívántak kibocsátani. Az 1 koronás bankjegyekre a következő szöveg került: *'1 korona értékű pénztárjegy, melyet Nagykanizsa és Zalaegerszeg városok, valamint Alsó- és Felső Zalavármegye összes pénztárai, hivatalai és pénzintézetei 1919. december 1-ig fizetésül elfogadnak. Ennek a pénztárjegynek a fedezete letétbe helyeztetett az Osztrák-Magyar Bank Nagykanizsai fiókjánál. Nagykanizsa, 1919. július 20."* Az O-MB főnökségével végül is meg tudtak állapodni mintegy 5 millió korona kibocsátásáról, amiből a kanizsai pénzintézetek tetszés

922 Barbarits, 1929. 218.p. A helyi pénzintézeteknél persze nemcsak itt élő polgárok vásároltak kötvényt. Feltételezhetjük, hogy a vásárlások legalább 90–95%-a a városban és közvetlen környékén lakóktól származott.
923 Polay, 1995. 29.p.
924 Lovrencsics – Horváth, 1979. 25.p.
925 Berend – Szuhay, 1975. 166.p.
926 Pál, 1968. 68–69.p.

szerint vásárolhattak volna.[927] Az ilyen szükségpénzek máshol is létrejöttek,[928] ám Nagykanizsán a kormányzat megtiltotta.[929]

A tanácskormány bukása utáni politikai instabilitás, valamint a Trianon okozta gazdasági megrázkódtatásról már korábban szóltunk. A pénzügyi élet fontos vonása volt, hogy a Monarchia közös pénzügyi modellje felbomlott, s létrejött a Magyar Királyi Központi Jegyintézet. Az új Intézetnek kellett az önálló magyar valutát megteremtenie, ugyanakkor kormányzati intézkedések kellettek az infláció megfékezésére. A két folyamat egybekapcsolódott. Ennek érdekében rendelték el az inflálódott korona nosztrifikálását (felülbélyegzését, újraértékelését), amellyel a forgalomban lévő pénzmennyiség csökkentését kívánták elérni. Hasonló hatása volt a vagyonadónak (láthattuk korábban az uradalom kapcsán ennek következményeit). Mindennek következtében 1921-ben mesterséges eszközökkel pénzszűkét teremtettek, ám mivel továbbra is áruhiány volt, s a befizetések is csak töredékesen folytak be, ezért új módszerhez kellett folyamodni. A továbbiakban inflációs finanszírozásra tértek át, aminek a célja a beruházások ösztönzése volt. Nagykanizsa város esetében azonban nagy élénkülés nem következett be, a város ezekben az években egyedül a gimnázium új épületét tudta létrehozni. Valamivel jobb volt a magánipar helyzete, ott számos bukás mellett néhány új cég is létrejött. A pénzügyi helyzet végül is csak 1924–26 között stabilizálódott, amikor a népszövetségi és egyéb kölcsönök révén létrejött (a Jegyintézet helyébe) az önálló jegybank, az MNB (aminek fiókja lett a régi O-MB nagykanizsai fiókja), illetve bevezették az új pénzt, a pengőt. 1924-ben már a nagykanizsai fióknál is lehetett jegyezni az önálló jegybankra.[930] A régi bankjegyeket 1927. június 30-ig, vagyis fél év alatt lehetett becserélni az MNB nagykanizsai fiókjánál, vagy pedig ugyanott lehetett vele vásárolni.[931]

A pénzügyi instabilitás az 1920-as évek első felében kényszerlépéseket okozott a nagykanizsai pénzintézeteknek is. Országszerte, így a városban is megindult egy pénzintézeti fúzió, amelynek során a nehéz helyzetbe került bankok, takarékpénztárak egyesültek, vagy pedig valamelyik tőkeerősebb intézmény felvásárolta a gyengébbet. A fúziós hullámnak két elemét említjük meg. 1922-ben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal érdekközösségbe lépett a Néptakarékpénztár, s annak leányintézete lett.[932] Egy évvel később a Dél-Zalai Takarékpénztár és a Nagykanizsai Bankegyesület fuzionált. Az egyesülésben nagy szerepet játszott Hirschler Sándor (1855–1932), a Bankegyesület vezetője.[933] Hirschler az egyik legjelentősebb alakja volt a nagykanizsai pénzügyi életnek, 50 éven keresztül működött a Bankegyesületben. Az MNB váltóbírálója volt, 1922 végén a kormányzó királyi tanácsossá nevezte ki. Igazgatósági tagja volt a Tárházak Rt-nek és a Transdanubiának. Az összevont bankintézmény a Kazinczy utca 2. szám alatt működött.[934] Az új bank alaptőkéje így már 14 millió korona rúgott; a bank elnöke 1924-ben Faics Lajos, alelnöke Lőwenstein Emil volt. Az 1921. évi mérlegük alapján mindkét pénzintézet nyereséges volt: a Dél-Zalai esetében 2,1 millió korona, míg a Bankegyesület esetében 4,9 millió korona volt a tiszta nyereség.[935]

A stabilizációs folyamatok után az 1920-as évek második felében az élénkülő gazdaság egy kiszámíthatóbb hitelpolitikával kapcsolódott össze. Ennek során a pénzintézetek még szaporodtak is Nagykanizsán. Új intézmény volt a városban a Magyar Nemzeti Hitelinté-

927 Lovrencsics – Horváth, 1979. 33.p.
928 Lásd: Rayman, 2008. alkotását Pécs szükségpénzeiről.
929 Pál, 1968. 69.p.
930 Zalai Közlöny, 1924. április 4.
931 Erről természetesen tájékoztatták a helyi lakosságot. Lásd például: Zalai Közlöny, 1926. december 25. (A hivatalosan megállapított átváltási arány: 1 pengő = 12500 korona volt.)
932 Benedek, 1938. 122.p.
933 Uo. 45.p.
934 Címtár, 1926. 76.p.
935 Compass, 1925. 1. kötet, 531-534.p.

zet, amely már több tucat vidéki fiókot hozott létre ebben az időszakban. A nagykanizsai fiókjának megszervezésében főleg kispénzű emberek vettek részt. Szintén ebben az időben alakult a városban a Sugár út 2. szám alatti székhellyel rendelkező, a bécsi Mercur Bank által alapított Nagykanizsai Forgalmi Bank Rt.[936] A Forgalmi Bank nem volt sikeres, ezért 1927-ben az Angol-Magyar Bank Rt. affiliálta, és abból létrehozta Nagykanizsai Magyar Bank Rt-t. Ez az intézet aztán 1929 elején kimondta felszámolását, ugyanakkor a fent említett Angol-Magyar Bank megalapította saját nagykanizsai fiókját, amely átvette az addigi érdekeltségeket, kihelyezéseket. A nagy országos háttérrel rendelkező Angol–Magyar Bank helyi fiókja három megyére kiterjedő hatáskörrel működött. A fiókot alapítása óta a nagy tudású Jellinek Miklós vezette.[937] A fiók székhelye a Fő út 4. szám alatt volt.[938]

A helyi, már meglévő intézmények is fejlesztettek. Ennek során a Nagykanizsai Takarékpénztár 1928. december 23-án Kiskanizsán önálló fiókot hozott létre. A fiók a helyi polgárság igényeit próbálta kiszolgálni: a banküzlet minden ágával foglalkoztak, amelyek között kiemelkedett az ún. „hetibetét" üzletág.[939] Szintén jelentékeny növekedésen ment keresztül a Nagykanizsai Segélyegylet Szövetkezet. Új volt az Országos Hitelszövetkezeti Központ tagjaként létrejött Kiskanizsai Hitelszövetkezet, amely intézmény a nyugati városrészben a Templomtér 5. szám alatt működött. Vezetésében az ottani gazdatársadalom vezetői vettek részt. Felügyelő bizottságában ott volt Anek György, aki igen szép karriert futott be. Anek 1872-ben született kiskanizsai földműves szülők gyermekeként, de közegéből kiemelkedve számos társadalmi és politikai szervezetben szerzett tisztséget: a Polgári Olvasóegylet társelnöke, az országos- és a vármegyei mezőgazdasági kamara-, a városi képviselőtestület tagjává vált.[940] Szintén a prosperitást mutatja, hogy az 1920-as évek második felében növekedett a pénzintézmények jótékonykodása. A Zalai Közlöny által az ún. katonatemető céljára történő gyűjtést szinte minden helyi pénzintézmény jelentős összeggel támogatott, de megemlíthetjük azt is, hogy például 1928 elején a Nagykanizsai Takarékpénztár és a Dél-Zalai Takarékpénztár mintegy 30 jogcímen különböző társadalmi és karitatív egyesületeknek összesen 1795 pengőt adományozott.[941]

A pénzintézetek szaporodása persze veszélyeket is hordott. Hudi József, a Néptakarékpénztár Rt. igazgatója joggal írta egyik elemzésében, hogy 1929-ben a pénzintézmények nagy száma nem szerencsés. Tegyük hozzá, hogy a folyamat az egész Dunántúlra jellemző volt, hiszen 1929 végére a Dunántúlon már 163 olyan pénzintézet volt, amely a Pénzintézeti Központ tagja volt, s ezeken kívül is még jó néhány intézmény létezett. Mindez azért volt fontos, mert érezni lehetett, hogy 1929-ben az amerikai tőkepiac magához szívta az európai szabad forrásokat, ezért a hazai betétgyűjtés lelassult: a betétek csak 10 millió pengővel, ugyanakkor az adósságok 25 millióval nőttek. Látható volt, miszerint a túl sok pénzintézmény kamatversenyt folytat, ami ugyanakkor egyre jobban elszakad a gazdasági realitásoktól, a kitermelhető jövedelmektől.[942]

Nyilvánvaló, hogy nem a világgazdasági válság okozta az összes hazai nehézséget. Tény ugyanakkor, hogy az 1929. évi teljesítményen még nem nagyon látszódott meg a jövő szele. Így például a Bankegyesület–Dél-Zalai Takarék az 1929. évre még 9% osztalékot fizetett a részvényeseknek, ugyanakkor a tartalékalapot 44 800 pengővel toldották meg, s jótékony célokra 2000 pengőt ajánlottak föl.[943] De 1931. július közepén a folyamatok eszkalálódtak:

[936] Weiser, 1929. 313.p.; illetve Címtár, 1926. 48.p.
[937] Benedek, 1938. 128.p.
[938] Címtár, 1937. 63.p.
[939] Zalai Közlöny, 1928. december 28.
[940] Benedek, 1938. 105.p.
[941] Lásd például: Zalai Közlöny, 1928. március 22.; 1928. április 8. stb.
[942] Lásd: Zalai Közlöny, 1929. december 25.
[943] Zalai Közlöny, 1930. március 5.

az állami fizetési nehézségek miatt az MNB vezetősége felfüggesztette a betétkifizetést, s három napos bankszünnapot rendelt el; életbe léptették a transzfermoratóriumot stb.[944] A központi kamatlábat 9%-ra emelték. Helyi sajtóhírek szerint Nagykanizsán nagy pánikot nem keltett a betétek zárolása, sem nagy rohamot azok felszabadítása; a kormány 1931. augusztus 21-én a bankbetétek felszabadításával a vidéki mezőgazdasági és ipari életet is megpróbálta újraindítani. Ez persze érthető is, hiszen a kisebb betétekre 8, míg a nagyobbakra 9%-os kamatot lehetett már kapni, így a tömeges betétkivonás elmaradt.[945] Láthattuk azonban a korábbi fejezetekben, hogy számos kanizsai ipari és kereskedelmi vállalkozás (Weiser-gépgyár, Mercur Vasmű, nagykereskedő cégek stb.) ment tönkre ezekben az években, amely óhatatlanul a pénzintézetekre is negatív hatást gyakorolt. A pénzügyi stabilitás csak 1932–33 fordulójára állt vissza ismét, amikor a kamatláb újra 6%-ra emelkedett. [946]

Tény azonban, hogy a vidéki pénzintézményekre jellemző óvatos üzletpolitika révén a nagykanizsai pénzintézetek kibírták a nagy válságot. Adataink szerint minden korábbi intézmény működött az 1930-as évek második felében is. Sőt, még szaporodott is a nagykanizsai intézmények sora: újonnan jött létre a Kálmán Leó Bankháza nevű vállalkozás, amelynek székhelye a Király utca 34. szám alatt volt. A válság alatti folyamatok azonban az egész magyar gazdaságban, így a pénzintézeti rendszeren belül is megnövelték az állami befolyást, s a kemény állami irányítás erőteljes keretek közé is szorította az egyes intézményeket. Két fő irányt emelünk ki. Az egyik a kisgazdák támogatása volt, amit eddig a helyi hitelszövetkezetek is képviseltek. A Gömbös-kormányzat alatt (1932–36) erős gazdaságpolitikai érdeklődés és támogatás irányult feléjük. Már az 1934. év kapcsán is arról számolt be a Nagykanizsai Takarékpénztár (amit a helyi köznyelvben csak „Öreg Takarék"-nak emlegettek) vezetője, hogy jelentősen növekedett a kisgazdák kölcsönök iránti kereslete.[947] A másik erőteljes beavatkozási elem a lassan meginduló fegyverkezés ipari termelő egységeinek, beruházásainak hitelekkel való kötelező támogatása volt.[948] Tény ugyanakkor, hogy bár Nagykanizsát elkerülte a látványos bankkoncentráció országos folyamata, mégis erősen rányomta bélyegét a helyi hitelezési gyakorlatra. Nagykanizsán és környékén jelentős állami katonai építkezések indultak meg, amelyekben a helyi gyárosok és iparosok is nagy számban vettek részt. A termelés növekedett, s ez erősítette a bankok pozícióit. Az MNB helyi fiókja nagyobb összegű hiteleket adott nyersanyag-beszerzésekre és az import finanszírozására. A háborús készülődés miatt erősen propagálták az olajos növények termelését.[949] Mindezt elősegítette, hogy a központi kamatlábat csökkentették.

58. kép: A Nagykanizsai Takarékpénztár 1939-ben kiállított betétkönyve

Akárcsak a kereskedelemnél vagy iparnál tettük, most is utalunk arra, hogy a pénzügyi életben a zsidóság városi létszámához képest erősen felülreprezentált volt. Ebből következően az 1938–45 közti zsidóellenes törvények és embertelen intézkedések

[944] Kaposi, 2002. 295–296.p.
[945] Lásd: Zalai Közlöny, 1931. augusztus 15, 1929. augusztus 20, 1931. augusztus 22.
[946] Lovrencsics - Horváth, 1979. 43.p.
[947] Zalai Közlöny, 1935. március 1.
[948] Polay, 1995. 32–33.p.
[949] Lovrencsics - Horváth, 1979. 45–46.p.

súlyos helyzetbe hozták a helyi pénzintézetekben alapítóként vagy alkalmazottként tevékenykedőket. Persze nem 1938-ban kezdődött a zsidóság diszkriminációja; a két háború közötti korszakban a törvények többször erőteljes korlátozásokat léptettek életbe e népcsoporttal szemben. Ezzel a politika fűtötte a hazai antiszemitizmust, amely azonban Nagykanizsán talán egy kicsit tompábban jelentkezett az izraelita polgárok ellen. Ez már világosan meglátszott az 1935. évben az ún. Drozdy-esetben is. Ennek lényege az volt, hogy a kiskomáromi kerület országgyűlési képviselője (a szokott kettős beszéd technikáját alkalmazva) azzal vádolta meg a bankokat, hogy azok a magyar kisgazdáknak egyáltalán nem hiteleznek. A nagykanizsai pénzintézetek vezető tételesen cáfolták Drozdy-beszédét, ennek azonban nagy jelentősége egy szélsőjobboldal felé tolódó országban nem nagyon volt.[950] Tény ugyanakkor, hogy a nagykanizsai a helyi pénzintézmények alapvetően nem etnikai alapon szerveződtek, ezért azok 1941 utáni működése megoldódott, bár kétségtelen, hogy 1944–45-ben a helyi bankoknak, takarékpénztáraknak saját döntési lehetőségei gyakorlatilag minimálisra csökkentek.

Resume

Die Wirtschaftsentwicklung von Gross-Canisa (1850–1945)

Die Studie analysiert die langzeitige wirtschaftliche Umwandlung der Stadt. Sie darstellt wie die auf traditioneller landwirtschaftlicher Basis ruhende Wirtschaftsstruktur in eine moderne Marktwirtschaft umwandelte. Die Wirtschaftsentwicklung kann an mehreren Ebenen erforscht werden: dementsprechend beschäftigt sich die Studie mit dem System der Privatwirtschaft, der Stadtwirtschaft und des Fideikommiss. Dank der frühzeitigen Eisenbahnentwicklung und dem Ausbau des Geldsystems, spielten der Groß- und Kleinhandel seit den 1860–70ern die wichtigste Rolle in der Entwicklung von Gross-Canisa. Durch diese wurde Kanizsa ein der größten Marktzentren von Ungarn. Die Stadt war besonders für den Getreide- und Tierhandel berühmt. Die Exportmöglichkeiten verringerten sich gegen das Ende des 19. Jahrhunderts, danach wurde die Entwicklung immer mehr von der Industrie gewährt. Diese Periode war die Zeit des Ausbaus der Industrie in Kanizsa. Eine Reihe von landberühmten, über Patenten und Innovationen verfügenden industriellen Unternehmen wurde in der Stadt gegründet. Die Gründer der Werke waren überwiegend die früheren örtlichen Großhändler. Der erste Weltkrieg und der folgende Vertrag von Trianon brach doch die Entwicklung der Wirtschaft. Das vorangehende schnelle Wachstum verlangsamte sich und danach kam es zum Stillstand; die Investitionen fielen aus, die äußeren Märkte gingen verloren. Die Realeinkommen sanken (Inflation, später die Kriese usw.), und das schleuderte auch den örtliche Kleinhandel in eine Krise. Im Jahr 1928, im „schwarzen Jahr des Handels", wurden viele auf hundertjährige Geschichte zurückgehenden Großhandlungsfirmen geschlossen. Die einzige Umgestaltung initiiert durch die Stadt (als Entität) war die Entwicklung der örtlichen Infrastruktur. In den 1920–30ern wurden die öffentliche Werke (Wasser- und Abwassernetzwerk, asphaltierte Wege, Bad, Krankenhaus, Wohnsiedlungen usw.) gebaut, auf die auch heutzutage das Funktionieren der Stadt basiert. Die intensive Stadtentwicklung war aber kostspielig, und das trug zur Verschuldung von Gross-Canisa bei. Die Lasten der Stadt wurden am Ende der 1930er Jahren immer erdrückender. Das ungarische Bewaffnungsprogram zwischen

[950] Lásd például: Zalai Közlöny, 1935. szeptember 26; 1935. szeptember 29.

1938–40 hatte keinen Einfluss auf die örtliche Wirtschaft, aber der Aufbau der Ölindustrie auf der Basis von amerikanischem Kapital übte eine deutliche Wirkung aus. Gross-Canisa wurde zum Werkleitungs- und Verwaltungszentrum der im Jahre 1937 angefangenen Ölausbeutung. Dank der MAORT sank die frühere Arbeitslosigkeit schnell, und eine bedeutende Bevölkerung mit zahlungsfähiger Nachfrage siedelte sich in die Stadt an. Die Beschränkung der jüdischen Unternehmen seit 1939, der erzwungene Arbeitsdienst von einem Teil dieser Bevölkerungsschicht, und die Deportation etwa 2000 Juden von Gross-Canisa in Konzentrationslagern bedeutete aber einen Rückschlag für die örtlichen Unternehmen. Zum größten Teil entging die Stadt den deutschen und sowjetischen Kriegszerstörungen von 1945, dementsprechend wurde ein großer Teil der Infrastruktur bewahrt.

The Economic Development of Nagykanizsa (1850–1945)

The study discusses the long-run economic transformation of the city. It introduces how the traditionally agriculture based economic structure turned into a modern economy. The economic development can be analysed on many levels: accordingly the study deals with the system of private economy, the economy of the city and that of the entailed estate. Owing to the support of the early development of railways and the establishment of the financial system, the wholesale and retail trade played the most important role in the development of Nagykanizsa since the 1860–70s. These made Kanizsa one of the largest market centres of Hungary. The city was especially well-known about the trading of corn and beef on the hoof. Around the end of the 19th century the export opportunities narrowed and thereafter the development increasingly relied on industry. This was the period of the establishment of the manufacturing industry in Kanizsa. A set of industrial enterprises grew up in the city that had national reputation and were patent holders and innovation owners. The founders of the factories in Kanizsa were primarily former local wholesalers. Nevertheless, World War I and the following Treaty of Trianon broke the economic development. The heretofore rapid population growth slowed down then stopped, investments fell out, and external markets were lost. The decrease of the real incomes (inflation, later crisis etc.) drifted also the local retail trade into crisis. In 1928, in the „black year of trade" many wholesaler companies with a centuries-old history closed down. The only change initiated by the city (as entity) was the development of the local infrastructure. In the 1920–30s the public utilities were built out (water- and canalisation system, asphaltic roads, lido, hospital, housing estates etc.) that still make the base of the operation of the city. However, intense city development had high costs and contributed to the indebtedness of Kanizsa, the burdens of which became increasingly depressing at the end of the 1930s. The armament programme between 1938 and 1940 had no effect on the functioning of the local economy, as opposed to the establishment of the oil industry based on American capital. Nagykanizsa became the plant management and administrative centre of the oil exploitation that started in 1937. Owing to MAORT, the pre-existing unemployment rapidly decreased, and significant population with solvency moved into the city. On the other hand, the restriction of the Jewish enterprises since 1939 and the labour draft of a part of this layer, respectively the deportation of some 2000 Jews from Kanizsa into concentrations camps in the spring of 1944 meant a blow to the functioning of local enterprises. The ravages of war caused by the German and Soviet troops largely evaded the city in 1945, consequently the majority of infrastructure survived.

Kaposi Zoltán

VÁROSIRÁNYÍTÁS ÉS VÁROSGAZDÁLKODÁS (1850–1945)

Nagykanizsa város a polgári korszak hajnalán

Kanizsa városa az 1690. évi török alóli felszabadulás után, a katonai megszállás korában jelentős önállóságot szerzett. Az ekkor létrehozott tanácsi szervezet hosszú távra megalapozta a város működési rendszerét. Miután a 18. század elején a város földesúri kézbe került, a tanács, s ezzel a város veszített ugyan önállóságából, de belső ügyeinek egy részét továbbra is a korábban kialakult szokásai szerint intézhette. A Batthyányak alá tartozván Kanizsa az időszakonként megújított úrbéri szerződésekben tudta rögzíteni önkormányzati pozícióit.[1] Ennek megfelelően 1743–1848 között Nagykanizsa olyan szabadalmas mezőváros volt, amely elismerte ugyan a földesúri hatalmat, de ugyanakkor jelentős önállóságot szerzett saját ügyei intézésére. Ezeknek a szerződéseknek, s főleg az 1811. évi örökszerződésnek két fontos következménye volt.[2] Egyrészt a város és a földesúr között megtörtént a jövedelmek felosztása. Ennek során a város számos jövedelmi forrást, köztük az egyre fontosabb vásártartási bevételt megszerezte, amely jelentősen hozzájárult a városfejlődéshez. Másrészt a szerződés révén rögzítődött a település mezővárosi jellege. A város területe ugyan továbbra is a földesúr tulajdonában maradt, de azon a városlakók olyan bérlőként élhettek, akiknek örökíthető joguk volt telkük, házuk, s egyéb földjeik használatára.[3]

A szerződésekben rögzített relatív önállóság egyre több városi funkcióval párosult. A növekedő mezővárosban a helyi és beköltöző népesség szaporodása, a társadalmi igények szélesedése, és nem utolsósorban gazdasági szükségesség miatt is egyre több feladata alakult ki a városnak. A városnak kellett gondoskodnia az alapfokú iskoláról, majd pedig a gimnáziumról. A temetők rendjének megszervezése, a helyben lévő egyházi intézmények támogatása, a lakásépítkezés szabályozása, a tűzbiztonság megoldása ugyanúgy városi feladat volt, mint a helyi adóztatás, a hivatalok működésének biztosítása, avagy a vásári rend kialakítása.[4] A város joghatósága ugyanakkor a földesúri telkeken élőkre, így például a betelepült zsidó lakosokra nem terjedt ki.[5] A földesúr az 1840-es években egyre több központi telket vásárolt össze a városban, ráérezve arra, hogy azoknak bérbe adásával igen nagy jövedelmet szerezhet. Ez persze a város központi területein hosszú időre gátolta is a fejlesztés lehetőségeit, hiszen a Fő téren lévő épületek és telkek jelentős része (Vasember-ház, Zöldfa szálló, a csoportházak stb.) az uraság kezében maradtak.[6] Az 1848 előtti korszakban a relatíve nagy önállóságot szerzett város működtetése egyre költségesebbé vált, amihez azonban semmilyen külső forrás nem állt rendelkezésre. A mezőváros lehetőségeit nagyban behatárolta, hogy az esetleges infrastrukturális fejlesztésekhez saját polgárait kellett adóztatnia, azokat, akik a város politikai és társadalmi életét uralták. Néha lehetett számítani a földesúr segítségére, ám az előrelépéshez a polgárok zsebébe kellett nyúlni.

---

1 A 18. századi szerződésekre lásd: Degré, 1972.; illetve Kaposi, 2009/a munkáját.

2 MNL OL P 1313. Fasc. 207. No. 150–159.p. 1811. évi szerződés.

3 Ez hasonló jogállás volt, mint amilyent Pécs harcolt ki egyházi mezővárosként 1747-ben a pécsi püspökkel, avagy Kaposvár a hg. Esterházyakkal szemben. Lásd: Babics, 1937. és Bácskai, 1975. tanulmányait.

4 Lásd: Kaposi, 2009/a VI. fejezet, 365–407.p.

5 TGyM Tört. dok. tár. 72.171. 1. 1810. évi beadvány.

6 MNL OL P 1313. Fasc. 37. Eladási szerződések; illetve: MNL ZML BUL Kanizsai ingatlanforgalmi könyv.

A város az abszolutizmus időszakában

1848–49-ben Kanizsának már több mint 10 000 lakosa volt.[7] A város eddigre már messze túlnőtte azon határokat, amelyek a korábbi úrbéri szerződések megkötésekor létezett. A forradalmi törvények és a későbbi császári rendeletek nem változtattak a mezővárosi jogálláson: Kanizsa továbbra is Batthyány herceg szabadalmas mezővárosaként működött, s gazdasági lehetőségei sem bővültek. Viszont a császári rendeletek meglehetősen új helyzetet teremtettek. 1850–51-ben a bécsi kormányzat átszervezte Magyarország közigazgatását, s az országot kerületekre osztotta fel.[8] Kanizsa a soproni kerületbe sorolódott. Sor került az addigi politikai irányítás megváltoztatására is, ennek során a mezővárosok vezetését is átalakították. Zala megye császári kormánybiztosa, Bogyay Lajos tevékenysége révén azonban ezek hatások némileg tompítottan érték csak el a térséget.[9] Részben ennek is köszönhető, hogy az „1848-as múlttal" rendelkező, a forradalom idején is városbíró Albanich Flórián továbbra is hivatalában maradhatott. Albanich pékmester volt, s egyben mezőgazdasági vállalkozó is, háza a mai Eötvös téren volt, de mellette volt egy telke a Batthyány utcában s jelentős méretű szőlője is.[10] Korabeli adatok azt sejtetik, hogy jó reálpolitikai érzékkel tudta kezelni a várost érintő súlyos problémákat. Albanich 1852-ig maradhatott hivatalában.

A császári kormányzat igényeinek megfelelően rendezték át a városigazgatás rendszerét. A változásokat egyrészt politikai, másrészt költségvetési szándékok motiválták. A városbíró mellé egy főjegyző (Horváth Mihály), egy jegyző (Wlassics Eduard) és hat tanácsos került (Szívós István, Sandveber József, Virth Károly, Turkovits György, Michel Ignác és Davidovits György) került. A tanácsosok feladata a városi polgárság ügyes-bajos dolgainak intézése, egyfajta hivatali tevékenység ellátása volt. Munkájukat egy gyámatya, egy kamarás, egy adószedő, egy pénztárnok, egy kórházatya, egy kórházi pénztárnok és egy szállásmester segítette.[11] A funkcionáriusok névsorából egyértelmű, hogy a tanácsosok a város közép-vagy alsó rétegeiből, míg a „segítők" inkább a módosabb rétegből kerültek ki. A kerületi vezető azonban nem fogadta el a kanizsai beterjesztett névsort, azt túl nagynak gondolta, s a tanácsosok számát kettőre kívánta redukálni. Végül is Bogyay megyefőnök a kanizsai vezetőkkel négy tanácsosban állapodott meg. A császári adminisztráció törekedett az olcsóságra, a „henyehivatalok" megszüntetésére.[12] Lényeges változás volt az 1848 előtti időkhöz képest, hogy a korábbi századosság helyett most „választmányok" jöttek létre, amelyek mintegy a képviselőtestületet próbálták meg pótolni. Az 1850-es évek elején létrejött városigazgatási struktúrán lényeges változások az 1850-es években már nem történtek.

Sok vád érte Kanizsa működését az 1850-es években. Ne legyenek kétségeink a múltra vonatkozóan: mindig is erős korrupció jellemezte a korabeli közéletet. Így volt ez már az 1840-es években, de még 1848–49-ben is, s maradt és erősödött az állapot az 1850-es évekre, a panaszok általában a pénztárak és a számadások, az erdők gondozása és kezelése, a városi adósság nagysága, s a megvesztegetések körül jelentkeztek.[13] Éppen ezért a központi

7 Különböző, ma már nem ellenőrizhető adatok szerint 1848-ban 9600 és 10 500 fő között lehetett a város lakossága. Az 1850. évi népszámlálás szerint Nagy- és Kiskanizsának együtt 9543 lakosa volt. Ez utóbbi adat az áldozatokra és az elvándoroltakra is utal. Lásd: Népszámlálás, 1850–1857. 152.old.

8 Lásd: Szabad, 1979. 453–462.p.

9 Lásd: Halász, 2001/a tanulmányát.

10 Tarnóczky, 2013. 829–830.p.

11 Foki, 2008. 41.p.

12 Uo. 43.p.

13 Uo.

vezetés úgy gondolta, hogy a hivatali vezetőknek olyan jövedelmet kell biztosítani, amely tisztességes megélhetést tesz lehetővé, s így nem lesznek rászorulva, hogy egyéb módon szerezzenek jövedelmet, ami által a korrupció is csökkenhet.[14] A város hajdani nagy monográfusa, Barbarits Lajos könyvében megemlíti azt, hogy 1851-ben az osztrák Wanderer című hírlapban megjelent cikkben is erőteljes támadást intéztek Nagykanizsa város vezetése ellen. A cikk szerint a *„magisztrátus hanyag, nem törődik a közügyekkel, elnézi, hogy döglött marhákat mérnek ki, rothadt halakat, mérges gombákat árulnak a piacon. az üzletekben a mértékekkel úgy csal mindenki, ahogyan akar, az útlevelet kényelmesen adják ki stb."*[15]

Albanich Flórián városbírót 1852-ben a megyefőnök elmozdította, helyét Szép Károly foglalta el. Szép Károly patikus volt, 1835-ben nyitotta meg üzletét a belvárosában, a Fő út 12. szám alatt.[16] 1852–57 között töltötte be hivatalát, amely persze személycserékkel is együtt járt. Tevékenységéhez számos nagy probléma megoldása kapcsolódott. 1853-ban bocsátotta ki azokat a tisztasági szabályokat, amelyek a lakosság számára kötelezőek voltak, s amelyeknek a városban élés elviselhetőbbé tétele volt a lényege. Szabályozták az utca használatát, a kapuk zárását, a vizelő helyek elkerítését, megtiltották döglött állatok és a szennyvíz utcára öntését stb.[17] Másik nagy kérdés a vasút szerepének felismeréséből jött létre. Szép Károly városbíró már 1855-ben levelet írt az uralkodónak, amelyben azt kérte, hogy Nagykanizsa és Marburg között vasút épüljön. Ismeretes, s a gazdaságtörténeti fejezetben részletesen bemutatásra kerül, hogy a Déli Vasút Társaság kapta meg arra a monopóliumot, hogy Buda és Pragerhof közötti (amelynek része volt a fent említett szakasz is) vasutat megépítse, amit viszonylag hamar, 1861-ben át is adták a forgalomnak.[18] Egy másik fontos kérdés volt a város jogállása, hiszen a mezővárosi létnél az ún. rendezett tanácsú város nagyobb szabadságot ígért. Az 1853. évi kísérlet azonban egyelőre nem járt sikerrel.[19] Azt is kezdeményezte Nagykanizsa, hogy a megyeközpontot Zalaegerszegről helyezzék át Kanizsára, de ezt (hasonlóan korábbi próbálkozásokhoz) most sem sikerült elérni.[20]

Szép Károlyt a városbírói székben Wlassits Antal követte. Wlassits jogvégzett ember volt.[21] 1848-ban mint a helyi nemzetőrség kapitánya szolgált.[22] Szükség is volt egy jogi kérdésekhez értő városvezetőre, mivel a neoabszolutizmus vége felé a város számára egyik legfontosabb rendezendő kérdés a földek hovatartozásának megoldása volt. A mezőgazdasági fejezetben részletesen bemutatjuk azokat a törekvéseket, amelyek a korábban közösen használt erdő- és legelőhasználat tulajdoni elkülönítéséhez vezettek. Ezért most csak utalunk rá, hogy az 1850-es évek végére sikerült a város földtulajdonát pontosan tisztázni.[23] 1864-ben elkészült a részletes kataszteri kimutatás is a földekről.[24] Az egyezségek eredményeképpen a város hozzá jutott földjéhez, amellyel már önmaga gazdálkodhatott. A város mindenkori működése szempontjából olyan tartós vagyonelem jött létre, amely alapját adhatta Nagykanizsa gazdasági önállóságának.[25]

Miből állt a város vagyona? A legfontosabb vagyonelem egyértelműen a város földje volt. Kanizsa közigazgatási területe egy 1871. évi összeírás szerint 12 907 holdat tett ki, ami-

14 Uo.
15 Idézi: Barbarits, 1929. 80.p. Az eredeti cikk megjelenése: Wanderer, 1851. 395. szám.
16 Kaposi, 2003/a.
17 Tarnóczky, 2013. 81–82.p.
18 Lásd a kötetben Kaposi Zoltán által írt gazdaságtörténeti fejezetet.
19 Barbarits, 1929. 80.p.
20 Uo. 81.p.
21 Kunics, 2002. 40–41.p.
22 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 360.p.
23 TGyM 16/2005. Gy.sz. Nagy- és Kiskanizsa és az uradalom birtokairól szóló rövid számolás.
24 TGyM Tört. dok. tár. 83.79.3. Nagy-és Kiskanizsa kataszteri térképe, 1864.
25 MNL ZML NVL 1871. évi birtokfőkönyv. A terjedelmes könyv tételesen sorolja föl a nagy- és kiskanizsai lakosok földjeit.

ből 44%-nyi föld (5652 hold) a városé, míg a terület másik része a polgároké vagy gazdasági társaságoké volt.[26] Természetesen a sűrűn lakott dunántúli területeken a városoknak nem volt olyan irdatlan határa, mint például az alföldi nagyvárosoknak. Érdemes ebből a szempontból Nagykanizsa 5652 holdját Debrecen város 98 032, avagy Szeged város 69 783 holdjával összevetni: nyilvánvaló, hogy az utóbbiak esetében e területek bérbe adásával az alföldi városok fényes költségvetési pozíciót érhettek el.[27] Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy hasonló népességű dunántúli városokhoz képest Kanizsának még így is széles határa volt; Szombathelynek és Kaposvárnak a földbirtoka töredéke volt csak a kanizsainak.[28] Tény, hogy a városi földekből a közösségnek tekintélyes bevétele származott. A földek mellett a városnak volt egy téglaégetője, több olyan helyisége, amit boltként használhatott, övé volt a városháza épülete, néhány magtár, kiszolgáló épületek, néhány hivatalnok lakása, a piactér és a marhavásártér területe és használati joga, a bormérés lehetősége stb.

Szükség is volt a vagyonelemekre, mert az indulás nehéz volt. Az 1850-es években a városi lakosság száma stagnált, ugyanakkor a császári adók igencsak nehéz anyagi helyzetet idéztek elő. Az általános kereskedelmi helyzet a század közepén nem volt kedvező: ezekben az években számos nagykereskedő elhagyta a várost.[29] A városi lakosság jövedelmeinek jelentős részét, s ezzel fejlesztési forrásaikat adó formájában elvonták. Ennek egyik esete volt az 1853. évi kényszerkölcsön, amit a módosabb polgároknak nagy összegben kellett jegyezni.[30] 1850-ben a kormánybiztos átalakította a városi hivatali rendszert, s módosította az alkalmazottak fizetését.[31] Az 1850-es években a város pénzügyei meglehetősen rendezetlenek voltak: Kanizsa pénzügyi hanyagsága miatt többször szembe került a felsőbb fórumokkal. A császári kormányzat új rendelkezései miatt a kiadások megugrottak. Így például kötelezővé vált a városi orvosok alkalmazása;[32] mivel az uradalmi felügyelet a kamarási, a gyámi és a kórházi számadások fölött megszűnt, ezért egy új számvevői állást kellett létrehozni stb.[33] Az állami adókat a végrehajtás veszélye miatt még csak-csak beszedték, ám a város a saját maga által kivetett adóját már csak nehezen tudta behajtani.[34]

A város igyekezett vagyonát jövedelmeztetni. Az 1850-es éveket a megelőző évtizedek vagyonkezelési technikája jellemezte. Ennek alapelve az volt, hogy a településnek minimalizált szervezete kell, hogy legyen; ugyanakkor a piaci viszonyok közepette a vagyongazdálkodás legjobb módszere a vagyonelemek bérbe adása volt. A korábbi örökszerződés révén a városnak juttatott erdőben a gubacsszedést árlejtés útján adták bérbe. A város igyekezett a megbízható, ismert vállalkozókkal szerződni. Így például az 1846–1856 közti időre (árlejtés után) évi 975 forintért bérbe adott gubacsszedést az idő lejárta után a két megbízható partnerrel (Leszner Bernárddal és Lőwinger Imrével) meghosszabbította.[35] Hasonlóan az uradalomhoz, a város is megpróbálta saját földjeit kisebb parcellákban kiárendálni.[36] Egy 1857. évi irat szerint a kanizsai polgárok közül 76-an kaptak kisebb-nagyobb méretű földet egy éves használatra, aminek városi hozama évi 755 forint volt.[37] (A bérleti díj befizetésével azonban bajok voltak.) A városi bevételek között továbbra is fontos maradt a piaci

26 Uo.
27 A területi adatokhoz: Városi háztartás, 1916. 216–217.p.
28 A városok birtokainak méretéhez lásd: Thirring, 1912. adatait.
29 Így például a város nagykereskedői közül a Strasserek és a Lackenbacherek is távoztak.
30 Néhány névre vonatkozóan lásd: Barbarits, 1929. 140.p.
31 Uo. 79–80.p.
32 Uo. 80.p.
33 Foki, 2008. 43.p.
34 Barbarits, 1929. 82.p.
35 MNL ZML NVL Fasc. 4. 1850–57. 1850. évi szerződés.
36 MNL ZML NVL Fasc. 4. 1850–1857. Gubacsszedési szerződés, 1850.
37 MNL ZML NVL Fasc. 4. 1850–1857.

helypénz és a marhavásárokon szedhető helypénz, ezek együttes összege 1856-ban, egy átlagosnak tekinthető évben 2317 forintot tett ki.[38] A város továbbra is bérbe adta a városháza épülete földszintjén lévő két boltot, valamint a hozzájuk tartozó lakásokat, akárcsak a Szentgyörgyvári úton lévő, a hercegtől megvett raktárakat. A boltok és lakások sokat hoztak a konyhára: Dobrovits Mihály kereskedő 1000 forintot fizetett évente a városházi volt Pichler-házért; Hauser János vaskereskedő 400, míg Spánier Ferdinánd kereskedő és szivargyáros 480 forintot fizetett.[39] Ne felejtsük el, hogy az 1850-es évek közepére már érdemben javultak a hazai gazdaság működési feltételei, így a városi vezetők joggal számíthattak a bérlemények utáni egyre magasabb bevételekre.[40]

Az 1850-es évek második felében a kiadások már jobban nyomon követhetők, így megnézhetjük, mire is költötte bevételét a város. Az 1856. évi költségvetés szerint[41] Kanizsa összes kiadása 32 436 forint volt. Ebből 10 266 forintot (32%) költöttek személyi kiadásokra, míg a többi a város dologi jellegű üzemeltetésére ment el.[42] Egy másik, két évvel korábbi forrásból pontosan ismerjük a személyi kiadások tételeit, amely egyik fő jellegzetessége, hogy a városi hivatalokat irányítók között nem volt nagy jövedelmi különbség. Szép Károly városbíró 500 forintos, illetve Wlassics Eduard főjegyző 400 forintos évi fizetése ugyan kiemelkedik a sorból, de a többi tisztviselő 200–300 forint között keresett. Az egyszerű tanácsosok 200, a kamarás 250 forintot kapott. Érdekes a tanárok magas díjazása: Neuser József és Páros Endre 350–350 forintot, Horváth Pál, Rosenthal Antal, Rosenthal Helena, valamint a kiskanizsai tanárként működő Faics György 250–250 forinthoz jutott. A tanárok magas díjazása azzal magyarázható, hogy általában nem kanizsai származásúak voltak, s mivel máshonnan jöttek, ezért tulajdon földjük, házuk nem volt, így a jövedelem-kiegészítés lehetőségétől is nagyrészt elestek. A személyi kiadások között találjuk a városi templomhoz tartozók, illetve a ferencesek dékánjának juttatását. 1855-ben 9 hajdút, 6 erdőkerülőt és 12 éjjeliőrt alkalmaztak.[43]

A kiadások mintegy kétharmadát a városüzemeltetés feladatai emésztették föl. Ezek között kiemelkedő helyet foglalt el a város tulajdonában lévő ingatlanok (épületek, raktárak, stb.) állandó javítgatása, kezelése. Sok száz olyan tétellel találkozunk a kiadások között, amikor vasalkatrészeket, cserepet, téglát, deszkát, üveget stb. kellett beszerezni. A városnak ezekben az években nem voltak beruházásai (építkezései), jelen esetben a régi épületek javításáról van csak szó. Mivel a város nem rendelkezett saját munkásokkal, ezért külső szakembereket bízott meg a helyreállítási munkákkal: lakatosoknak, asztalosoknak, ácsoknak, kőműveseknek kifizetett tételeket bőségesen találunk. Fontos azonban leszögezni, hogy ezeket a munkákat a kiválasztott helybeliek végezték. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a helybeli iparosok egy részének a városi ingatlanok szinte állandó és biztos piacot biztosítottak. Megvoltak a város állandó szállítói is. Az intézmények (városháza, iskolák, templom stb.) fűtéséhez szükséges faanyagot Verbovetz János kereskedő szállította, az irodaszereket Spánier Ferdinándtól vásárolták stb. Nagy tétel volt a kiadások között a világításhoz szükséges olaj (1030 forint), amit viszont könnyű volt beszerezni, hiszen a városban két olajfinomító cég is működött.[44] A város a tulajdonában lévő sánczi téglagyárból szerezte be téglaszükségletét. A kiadások között megjelent a városi adókötelezettség is: 1856-ban 2629

38 MNL ZML NVL Fasc. 4. 1850–1857. e. 1857. évi szerződések.

39 Uo.

40 Kaposi, 2002. 176.p.

41 A polgári korszakban a költségvetési évforduló nem a naptári évhez kapcsolódott: az európai gyakorlat szerint az adott év április 1-jétől a következő év március 31-éig tartott.

42 MNL ZML NVL Fasc. 4. 1850–57. 1857. év.

43 MNL ZML NVL Fasc. 4. 1850–57. 1855. év

44 Az 1850-es években Gutmann Henriknek és Lőwy Józsefnek is volt a városban olajsajtolója (olajtisztítója). Lásd: MNL ZML IV. 259. b. Zala Vármegye Tisztiszéke. 3407/1862.

59. kép: A régi városháza az 1860-as években, erkélye felett a város pallosjog-jelvényével

forint kellett *„A városnak birtokaitul járó adójára…"* kifizetnie. Az ingatlanok egy esetben szaporodtak, amikor a Batthyány herceg tulajdonában lévő raktárt megszerezték (1250 forint).

Kanizsa város ugyanakkor állandó forráshiánnyal küszködött. Bevételei vélelmezhetően nem nagyon voltak elegendőek kiadásai biztosítására. A hiányt kétféleképpen fedezték. Egyrészt volt arra lehetősége, hogy a helybeli gazdag kereskedőktől, vagy a Kanizsához kötődő egyéb polgároktól pénzt vegyen kölcsön. Ilyen volt például ezeknek az éveknek egyik gazdag kereskedője, a város központjában házzal rendelkező Lőwenstein Móritz, akinek korábbi nagyobb összegű kölcsönét pont ekkor törlesztette a város; de megemlíthetjük a sorban Zsombor Ferencnét (gróf Hugonnay Berta) is. Másrészt pedig még ennél is jelentősebb, hogy a város a helyi, 1845-ben megalapított Takarékpénztártól egyre több kölcsönt vett föl, így nem csoda, hogy már az 1850-es évek közepén állandóan fizettet kamatokat, de tőketörlesztést is. A városi működés helyi pénzintézet által történő finanszírozása tipikus vonása volt a hazai városoknak.[45] Fontos, hogy a takarékpénztári hitelek esetében nem egy nagyobb összeg felvételére, hanem sok kisebb – nyilván az aktuális működéshez éppen szükséges kölcsönre – kell gondolnunk.[46]

Érdemes megemlítenünk ugyanakkor az 1850-es évek második felétől formálódó városirányítási stratégiát, hiszen az jó fél évszázadra kedvező helyzetbe hozta a település

[45] Korábbi kutatásaink során Pécsett is hasonlót láthattunk. Kaposi, 2006. 110.p.
[46] MNL ZML NVL Fasc. 4. 1850–57. 1857. október 31-én kelt irat.

gazdaságát. Wlassits Antal városbírónak nagy szerepe volt a Déli Vasút Társasággal való sikeres tárgyalások lefolytatásában.[47] A Déli Vasút révén 1861-re épült ki a Kanizsát Triesztel és Budával, illetve 1865-ben a Béccsel összekötő vasút. Kanizsa városa kezdettől pártolta és elősegítette e vonal létrejöttét, s még azt is sikerült elérni, hogy a vasútállomás ne Szentmiklóshoz, hanem Kanizsa városhoz közelebb eső területre essen. Ugyanakkor jelentős földterületet is felajánlott a város egy esetleges építésért. A kanizsai kereskedelem, s később az ipar fellendülése sokat köszönhetett a korabeli városvezetői döntéseknek.

Az 1860-tól kezdődő országos politikai változások komoly hatást gyakoroltak Kanizsa város önkormányzatára is. Mozgalmas évekről van szó. Az 1860. évi októberi diploma hatására némileg modernizáltabb köntösben újraéledtek az 1848. előtti igazgatási intézmények. 1860 végén megalakulhatott Zala megye törvényhatósága.[48] Ebben a testületben Nagykanizsa 188, Kiskanizsa pedig 58 polgárral képviseltette magát. 1861 februárjában már nem kinevezték, hanem választhatták a helyi elöljárókat. Kanizsán 1071 választójogosultat írtak össze. Városbírónak Babóchay János ügyvédet választották. Babóchay régi politikus volt, 1848-ban a híres „kanizsai 12 pont" megszövegezésében, valamint a nemzetőrség egyik parancsnokaként játszott szerepet.[49] A főjegyző Kriszt János, az aljegyző Darás Zsigmond lett. Sor került egyéb tisztségviselők megválasztására is. A folyamatból emeljük ki, hogy 50 nagykanizsai és 32 kiskanizsai polgár megválasztásával létrejött a város képviselőtestülete, ami komoly előrelépés volt a Bach-korszak gyakorlatához képest.[50] Ám az 1861. évi februári pátens utáni helyzetben újra visszatértek a kinevezési modellhez, a képviselőtestület ugyan maradt, de munkája nem volt, mert a közgyűlések tartását felfüggesztették.[51] Babóchay hamar lemondott, helyére ismét Albanich Flórián került, akit pedig nem sokkal később a már korábban is városbíró Wlassits Antal követett.[52] 1862–65 között volt városbíró, később pedig a Nagykanizsai Törvényszék megszervezője és vezetője. Az utolsó kinevezett városbíró Babóchay János volt Kanizsán, aki 1865-68 között újra betöltötte a hivatalt. A gyors bíróváltozások is mutatják az átmeneti éveket, s szerencse, hogy maga a Schmerling-provizórium sem volt hosszú életű, így az 1860-as évek közepén egyre inkább sejthető volt az újabb átalakulás lehetősége, ám most már kiterjesztett jogokkal és lehetőségekkel.

Nagykanizsa fejlődése a dualizmus korában

Az Ausztria és Magyarország között 1867-ben megkötött kiegyezési szerződés új alapokra helyezte Magyarország politikai működését. Mindez együtt járt a nyugati országokban már korábban is megfigyelhető demokratizálódással, a liberális értékrend számos elemének átvételével, a társadalmi és politikai szabadságjogok kiszélesítésével, s az önrendelkezés lehetőségeinek bővítésével. Az 1867 utáni 6–8 évben a hazai városok igazgatási modellje viszonylag gyorsan átalakult. Kialakult annak jogszabályi háttere, s elnyerte azt a formáját, amely alapjaiban az egész polgári korszakon végighúzódott.

Az új szabályoknak megfelelően szétválasztották a létrehozandó polgármesteri és a városbírói hivatalt, utóbbi már csak a törvénykezési funkciókat látta el (a későbbiekben a városi hivatalról levált a funkció, s önálló törvényszék formájában működött tovább). A városirányítás 1868-tól kezdve a polgármester kezébe került, aki – korabeli kifejezéssel – a városi

47 Wlassits Antal 1857-1861 között töltötte be a városbírói tisztséget. Lásd: Kunics, 2002. 41.p.
48 Barbarits, 1929. 81.p.
49 Lásd: http://www.nagykanizsa.hu/index.php?m=1&id=4
50 Barbarits, 1929. 81.p.
51 Uo. 82.p.
52 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 360.p.

60. kép: Halvax József polgármester az 1860-as évek végén

tanács fejévé vált. Nagykanizsa közönsége 1868-ban választhatott először polgármestert, ekkor Halvax József került a székbe. A német nemzetiségű Halvax Zalaegerszegen született, később a Batthyányak mezővárosába, Németújvárra került. Onnan költözött 1836-ban Kanizsára, foglalkozását tekintve cipész volt. Ebben az időben a polgármesteri funkció betöltése még nem követelt meg különösebb iskolázottságot. Halvaxot a későbbiekben nyílt, józan, becsületes iparosként jellemezték.[53] Megválasztásakor alapvetően az iparosok támogatását élvezte. Polgármesterként évi 700 forint fizetést kapott. Az 1872-ig tartó polgármestersége eredményei közé sorolták az algimnáziumnak főgimnáziummá fejlesztését, a polgári fiúiskola létesítését, a nagy forgalmú Kazinczy utca kikövezését és a Csengery út megnyitását, valamint a városháza átépítésének megkezdését.[54] Halvax polgármestersége után elhagyta Nagykanizsát, és Grazban nyitott cipészműhelyt. 1874-ben visszatért Nagykanizsára, ahol 1877. évi haláláig csendes visszavonultságban élt.[55]

Halvax polgármestersége idején indult el a két városrész szétválásának folyamata. 1868-ban kezdődött, 12 évig tartott, s 1880-ban újra egyesült Nagykanizsa és Kiskanizsa. A Nagykanizsa monográfia korábbi köteteiből is ismert, hogy a két város gazdasági struktúrája, társadalmi szerkezete erősen különbözött egymástól. Nagykanizsa városrész a 19. században gyorsan fejlődött, erős kereskedelmi, később ipari centrummá vált, ugyanakkor a város nyugati fele, vagyis Kiskanizsa őrizte hagyományos agrárius jellegét.[56] A különbségek látványosan nőttek a két városrész gazdasági fejlettsége között. Ennek ellenére a két városrész fejlődése össze is fonódott, hiszen a népesebb keleti városrész polgársága élelmiszerkészletének jelentős részét a kiskanizsai agrártermelőktől szerezte be. Mivel azonban a városfejlesztési programok egyértelműen a nagykanizsai városrészt érintették, némileg joggal érezhették azt a kiskanizsai gazdák, hogy ők ugyan adóznak a közösbe, de cserébe alig jutnak közjavakhoz.

Nem véletlen tehát, hogy az 1860-as években Kiskanizsa erőteljes mozgalmat indított a Nagykanizsától való elválás megvalósítására.[57] A két városrész együttes népessége 1870-ben mintegy 16 000 fő volt, amelynek mintegy negyede élt Kiskanizsán. (Az elválás még az 1871. évi a községi törvény előtt jött létre.) Tegyük hozzá, hogy a kiskanizsai földművelő népesség mindig is fenntartásokkal élt a nagykanizsai többséggel szemben. Ez esetben is egy erőteljes, meglehetősen átpolitizált közhangulatot érzékelhetünk az események mögött. Kiskanizsa jogi státusa – Nagykanizsához hasonlóan – az elválás után „szabadalmas mezőváros" maradt. A szétválás után megszervezték Kiskanizsa városirányítását, amely Nagykanizsa mintájára jött létre. Adódtak bőven feladatok az új várossal. Rendezni kellett az addigi közös adózás kérdését. Üres kasszával indult neki az új város az önálló létnek,

53 Barbarits, 1929. 83.p.
54 Zalai Közlöny, 1877. április 8.
55 Halvax életrajzához lásd Villányi Henrik leírását a Zalai Közlöny, 1927. szeptember 16-i számában.
56 Kiskanizsa változásairól lásd a kötetben Molnár Ágnes tanulmányát.
57 A két városrész elválására, majd újraegyesülésére érzékletes és tényszerű leírást ad – alapvetően nagykanizsai szempontból – Barbarits Lajos. Lásd: Barbarits, 1929. 98–108.p.

ezért magas pótadót kellett kivetni.[58] El kellett osztani a korábbi közös város adósságát, s gondoskodni kellett a hitelek törlesztéséről.[59] A közös város földjeinek, valamint a közös jövedelem elosztása, így például a vásártartás bevétele is megoldásra várt. Az 1871. évi törvény után Kiskanizsa csak nagyközségi státushoz jutott, míg Nagykanizsa rendezett tanácsú várossá vált.

A vagyonfelosztás megvalósítására egy „közösügyi bizottságot" állítottak fel. Ettől kezdve az utókor számára némileg komikus folyamatok vették kezdetét. Röviden úgy jellemezhetnénk a történéseket, hogy pár évig próbáltak egyezkedni a közös vagyon jogi kérdéseiről, majd amikor ezt nem sikerült elérni, akkor Kiskanizsa pert indított a vármegye előtt Nagykanizsa ellen egy arányos vagyonfelosztás elérése érdekében. A per viszont elhúzódott, ráadásul a kereskedő és iparos kapacitásokkal rendelkező, s jóval nagyobb bevételekkel rendelkező Nagykanizsa élt a kiéheztetés taktikájával, tudván, hogy a kiskanizsai agrártermelők teherbíró képessége korlátozott, s a politikai felhördülést az anyagi problémák tompíthatják. Időközben persze Kiskanizsának is meg kellett szerveznie az életét. Gondoskodnia kellett a templom működéséről, az iskoláról, a temetőről, a szegényekről stb.; kezelni kellett a közös vagyonból rá eső területi részeket. Alapvető feladat volt többek között a Principális csatorna medrének tisztítása, hiszen a patak az alacsonyabb partoldallal rendelkező kiskanizsai telkek egy részét veszélyeztette. A terheket Kiskanizsa lakossága egyre nehezebben viselte, így az évtized közepén erősödött a városrész társadalmán belül azon politikai szándék, hogy hagyni kéne a pert, s egyszerűbb és olcsóbb a Nagykanizsával való újraegyesülés.[60] 1878-ban végre sikerült tető alá hozni az újraegyesítési szerződést, amit Nagykanizsa részéről az új polgármester, Babochay György írt alá, akiben a kiskanizsaiak is megbíztak.[61] Az 1878. évi szerződés gyakorlatilag a két városrész 1868 előtti közös rendszerét hozta vissza. Mivel azonban Nagykanizsa rendezett tanácsú város volt, így a közös városnak a nagykanizsai polgármester lett a vezetője, viszont a kiskanizsaiak számára is biztosítottak a testületekben arányos képviseletet. Az egyesüléshez persze kellett a belügyminiszter jóváhagyása is.[62] Végül is 1880. december végén, 12 év különélés után megtarthatták a tisztikar- és a képviselőtestület választását, másnap pedig az első közgyűlést.[63]

61. kép: Belus József polgármester az 1870-es évek végén

Nagykanizsa városirányításának polgári kori átszervezése a Halvaxot követő új polgármester, Belus József irányítása alatt ment végbe. Belus József szakmáját tekintve patikus volt, s nagy népszerűségnek örvendett. Családja a Felvidékről származott, apja a 19. század első felében a csurgói-berzencei Festetics-birtokok jószágigazgatója volt. Fia, Belus József Győrben végzett bölcsészeti akadémiát, majd a szabadságharc után gyógyszerész lett.[64] 1872–78 kö-

58 Lásd MNL ZML V. 1521. 1871: 429.
59 Lásd például: MNL ZML V. 1521. Iktatott és tárgy szerinti iratok. 1871: 131.; 1871: 216. stb.
60 Lásd: MNL ZML V. 1521. Iktatott iratok. 1876: 2305.; 1876: 2399.; 1878: 2349.; 1878: 2350.
61 Lásd: MNL ZML V. 1512. Iktatott iratok. 1877: 77.; illetve 1877: 1828.; illetve MNL ZML V. 1512. Iktatott iratok. 1880: 1757.
62 MNL ZML. V. 1512. Iktatott iratok. 1880: 3532.
63 Barbarits, 1929. 107.p.
64 Károlyi, 2005. 17.p.

zött, hat éven keresztül irányította Nagykanizsát. Polgármesteri időszaka egybe esett a város jogi státusának megváltozásával is. Köztudomású, hogy az 1871. évi 18. tc., vagyis az ún. községi törvény megváltoztatta a hazai városok jogi minősítését, s ebből következően működési lehetőségeiket is módosította.[65] Az új jogszabály létrehozta a törvényhatósági jogú városokat, amelyek döntő mértékben az addigi nagyobb szabad királyi városokból álltak. A Dél-Dunántúl területén egyedül Pécs kapta meg az önálló törvényhatósági jogot.

A másik városi státus a rendezett tanácsú város lett. Ide sorolták azokat a szabad királyi városokat is, amelyeknek nem volt erejük törvényhatósági jogot szerezni. A rendezett tanácsú városokat hasonló jogok illették meg, mint a törvényhatósági jogúakat, azzal a nagy különbséggel, hogy esetükben a vármegye volt a fellebbviteli fórumuk. A rendezett tanácsú városok első tisztviselője a polgármester volt, mellette tanácsnokok, a főjegyző, aljegyzők, tiszti ügyész, árvaszéki ülnök, pénztáros, számvevők, ellenőr, közgyám, levéltárnok, városi orvos, mérnök, községi erdőtiszt és esetleg más rendszeresített tisztviselők voltak az elöljáróság tagjai. A rendezett tanácsú város rendelkezett vagyonnal, saját belügyeiben határozatokat, szabályrendeleteket alkothatott, amelyek felsőbb jóváhagyás után életbe léphettek. Ez a gyakorlatban azzal járt, hogy minden komoly döntést a megyei fórumoknak kellett véleményezni és jóváhagyni, ami egy lassú ügymenetet eredményezett. Annyi előnye persze volt, hogy a belterjes jellegű helyi szabályozásnak gátat szabott. A rendezett tanácsú városok ellátták a piaci, a hegyi, a vásári, az építészeti és a közegészségügyi rendészetet, s gyámhatósági jogot is gyakorolhattak.[66]

A törvény értelmében Nagykanizsa rendezett tanácsú várossá vált, ahol 1872. március 27-én megalakulhatott Nagykanizsa város új, 200 tagú képviselőtestülete. Külön választották a korábban már emlegetett törvényszéket, átszervezték az árvaszéket, elkészítették a községi és árvaszéki szabályrendeleteket.[67] Zala megyében eleinte csak Nagykanizsa volt rendezett tanácsú város, de 1886-ban Zalaegerszeg, vagyis a megyeközpont is megszerezte ezt a rangot. Természetesen nem kell túl sokat képzelnünk a korabeli polgári jog demokratizmusáról, hiszen a községi törvények értelemében – a rendezett tanácsú városok esetében is – 1871-től 1929-ig a képviselőtestület felét a virilizmus alapján választották, vagyis a törvény biztosította a városok leggazdagabb rétegeinek politikai befolyását.

Tény, hogy az 1870-es évektől Nagykanizsa igazgatási és térségi szerepe folyamatosan növekedett. Gazdasági jelentősége is volt annak, hogy számos járási és megyei hivatal települt a városba. A Nagykanizsai Törvényszék működése növelte a jogszolgáltatásból élők számát. A postaközponti jelleg, a csendőrség és a laktanyák kialakítása, az erdőhivatal megszervezése a városi lakosság növekedésén túl biztos állami keresőket és fogyasztókat is biztosított a helyi gazdálkodók számára.

Ehhez a gyors fejlődéshez persze stabilitás is kellett. Nagykanizsa város irányításában ez adott volt. 1878–1896 között, 18 éven keresztül egy személy, mégpedig Babóchay György töltötte be a polgármesteri funkciót. Babóchay nemesi családból 1835-ben született Nagykanizsán. Hajdan nagyapja, majd apja is betöltötte a városbírói funkciót. Jogi tanulmányokat végzett, majd vármegyei szolgálatba lépett. 1876-ban főjegyző lett a városban, majd két évvel később polgármester. Jelentős hagyatékkal és vagyonnal rendelkezett a polgármester. Övé volt a herceg Batthyány-hitbizomány ludbregi uradalma melletti Szigetség, illetve a Zágráb mellett lévő grádicsi uradalom is.[68] Babóchayt háromszor választották meg polgármesternek.

---

65 Lásd: 1000 év törvényei. 1871: 18. tc.

66 A rendezett tanácsú városok jogállásához lásd: Csizmadia, 1981/a 369–370.p.

67 Barbarits, 1929. 84.p.

68 Károlyi, 2005. 27–28.p.

62. kép: Dr. Babochay György polgármester az 1890-es évek végén

Kétségtelen, hogy a legnagyobb fejlesztési programok az ő időszaka alatt mentek végbe a városban. A város gyors ütemben bővült, amiben persze a meginduló hazai urbanizációnak, s más városok mintáinak is nagy szerepe volt. A városokban a helyi lakosság és annak igényszintje egyre komfortosabb települést követelt meg, amely igényhez a városvezetésnek alkalmazkodni kellett. Ez volt az az időszak, amikor a mai működést is meghatározó alapvető infrastrukturális változások végbementek a hazai városokban.[69] Ebben az időben a vízvezeték- és a csatornarendszer, a kövezett utak és járdák, a villanyvilágítás, a gázszolgáltatás, a bérkocsik mellett a villamosközlekedés, a telefonrendszer kialakítása volt terítéken, ami persze megviselte városok költségvetését. Ismert, hogy a főváros gyors fejlődésében nagy szerepe volt az állami költségvetési támogatásnak, ám a vidéki városok majd csak a századforduló környékén jutottak néha némi államsegélyhez. A modern infrastruktúra kiépítésében a fővároshoz képest 25 év lemaradás mutatkozik még a nagyobb vidéki városokat illetően is.[70]

A fejlesztések érdekesen tükröződnek Kanizsa város gazdálkodásában. A vizsgált korszak csaknem száz évét végigkísérik olyan sajátos időszakok, amelyekben az éppen aktuális fejlesztések látszódnak. Az első ilyen etap az 1860-as évek közepétől tartó egy évtized volt, amikor is a vasúti forgalom növekedésére reagálnia kellett a városnak, s megindultak azok az utcanyitások, kövezetjavítások, amelyekre mindenképpen szükség volt. Ekkor alakították ki a vasúthoz vezető utcákat, amelyek közül a legfontosabb a Csengery út volt, mivel ennek a Fő úthoz közelebbi szakaszán szerzett ingatlant és épített házat és kereskedelmi vagy ipari üzemet számos nagyvállalkozó, míg az út déli részén jöttek létre az 1890-es évektől a nagyobb telket igénylő gyárak.[71] A második korszaknak az intézmények letelepítését és a városi hivatalok bővítését tarthatjuk. Ezek közül kiemelkedik a városháza újjáépítése, amihez már külső kereskedői kölcsönt is igénybe vettek, de ide tartozik a Sugár út északi részén létrehozott katonai kaszárnyák kialakítása is, nem is beszélve az uradalmi vágóhíd megszerzéséről, avagy a kórház felépítéséről.[72] A harmadik korszakot már az ipar ihlette: 1892-től csaknem két évtizeden keresztül tartott a kanizsai gyáripar kiépülése, amihez a városnak is alkalmazkodnia kellett.[73] A város többféleképpen támogathatta az ipari vállalkozásokat: adhatott ingyen telket, kedvezményes hitelben vagy segélyben részesíthetett egy céget stb. Lényeges, hogy az ilyen segítségért konkrét elvárásokat is megfogalmaztak (például a foglalkoztatás létszáma stb.).[74]

A szinte folyamatosan szaporodó feladatok egyre nagyobb költségvetést feltételeztek. Már az 1886-os költségvetés fő számai is azt mutatják, hogy a korábbiakhoz képest jóval több pénzzel gazdálkodhatott a város.

69 Lásd: Éhen, 1897. évi munkáját.
70 Kaposi, 2002. 255–256.p.
71 Az új utcák nyitására: Barbarits, 1929. 112–117.p.; illetve Kunics, 2003.
72 Barbarits, 1929. 122.p.
73 Kaposi, 2012/b 92.p.
74 Jól látszik ez a beruházásokat megelőző bizottsági előterjesztésekből, amelyekről a helyi sajtó hírt adott.

Nagykanizsa város költségvetési bevételei és kiadásai 1886-ban (forint)[75]

Bevételi források	Bevételi összeg	Kiadások jogcíme	Kiadási tételek
Pénztári maradvány	1 136	Fogyasztási állami adó	45 000
Fogyasztási állami adó	45 000	Tisztviselők fizetése	24 285
Fogyasztási adókezelés után a várost illető jutalék	1 960	Szolgaszemélyzet fizetése	14 240
Fogyasztási községi pótadó	4 600	Irodaszerekre	1461
Javadalmak után	14 502	Királyi adó	4129
Községi haszonvételek	300	Főgimnáziumi kiadások	8 429
Haszonbérek után *a.* épületek bére *b.* szántóföldek bére *c.* rétek bére *d.* adómegtérítés	 23 637 2 662 3 191 140	Községi népiskola	40 832
Erdők és legelők után	17 154	Polgári iskola	4 157
Főgimnáziumi bevételek	5 440	Segély a kisdednevelő egyesületnek	607
Községi népiskola	17 818	Egyházbeliekre	3 904
Polgári iskola	528	Épületek tatarozására	3 534
Katonatiszti beszállásolás *a.* közös hadseregnél *b.* honvédségnél	 1 705 120	Adósságok és terhek	22 274
„Toloncz-költség" megtérítése	130	Segedelmek	5 036
Egyéb neműekből	8 275	Királyi adó a városi bormérés jövedelme után	300
Útépítészet	12 477	Erdei kiadások	3 549
Hátralékokból	4 168	Erdei munkálatokra	1 766
Pótlék többlet	–	Erdei személyzet fizetése	3 145
Pótlandó hiány	63 483	Világítás	5 471
		Katonatiszti beszállásolás *a.* közös hadseregnél *b.* honvédségnél	 2 552 332
		Közhelyiségek költsége	2 633
		Tűzoltó célokra	1 300
		Egyebekre	15 802
		Útépítészet	12 417
		Letét egy áll. színház építésére	1 000
		Rendkívüliekre	2 000
		Leírásokra	1 329
Összesen	*231 530*	*Összesen*	*231 530*

[75] Zala, 1885. december 25.

Látható a táblázatból, hogy az ekkor már csaknem 19 000 fős városban vége volt a korábbi, pár tízezer forintos városi gazdálkodásnak. 1886-ban a város költségvetése 231 000 forint volt. Ez az összeg ugyan tartalmazott átfolyó összegeket, vagyis olyanokat, amelyeket a városnak meg kellett előlegezni, s aztán az államtól vagy valamely más szervezettől visszakapott, de akkor is jókora összegről van szó. A bevételek közül emeljük ki a vagyongazdálkodásból fakadó forrásokat, amelyek 46 784 forintot tettek ki. E téren az épületek és földek bérlete még magasabb volt, mint az erdei haszonvételeké. Fontos tétel volt a 45 000 forintos fogyasztási adó. Az is látható, hogy a hagyományos bevételi források önmagukban nem fedezték a város működését, ehhez szükség volt az állami egyenes adó után beszedhető, a helyi költségvetés mintegy 27%-át kitevő helyi pótadóra.

A kiadások is igencsak megnőttek a korábbiakhoz képest, s új hivatali funkciókat is kialakítottak. Nagy kiadási tétel volt a községi népiskolára fordított 40 000 forint, aminek forrása az állam volt. Látható azonban az is, hogy a város már ekkor megindult az adósság felhalmozása útján, ami azonban egyelőre nagy problémát nem jelentett, hiszen a népesség és a gazdaság is gyorsan növekedett, vagyis joggal gondolkodhattak a városfejlesztők a hitelállomány növelésével történő fejlesztésekben.

A városirányítás költségei ugyanakkor önmagukban nem voltak túl nagyok. Egy 1887. évi szabályrendeletből világosan tudható, milyen személyi kifizetései voltak a városházának. A városi elöljáróságba 1887-ben 30-an tartoztak. A polgármester, a főjegyző, a főkapitány, az árvaszéki előadó, a közigazgatási előadó, a 6 kültanácsos, az aljegyző, az ügyész, a pénztárnok, a számvevő, az adóellenőr, a közgyám, a segédgyám, a gyámi ellenőr, 2 orvos, a mérnök, a községi erdőtiszt, a katonai ügyek előadója, 2 alkapitány, a könyvvivő, a levéltárnok, az adótiszt és az állatorvos alkotta testületet. A segéd- és kezelőszemélyzetbe 11-en tartoztak: 7 írnok, 1 rendőrbiztos, 1 kézbesítő és 2 bába. A szolgaszemélyzet soraiban 7 hivatalszolgát, 30 rendőrt, 7 erdőőrt, 1 városházi házmestert, 1 főgimnáziumi házmestert, 1 gazdasági szolgát, 1 mázsakezelőt, 1 útfelügyelőt, 1 útkaparót, 11 mezei csőszt, 4 éjjeli őrt, 1 temetőőrt, 3 harangozót (dékánt), 6 lámpagyújtogatót, 3 csordást és egy gulyást találunk. A legnagyobb fizetést ez elöl felsoroltak kapták: a polgármester ekkor már 1600 forintot, a jegyzők 1200 forintot, a számvevő és az adószedő 1000 forintot keresett. Az egyszerű rendőrök és alkalmazottak 300–400 forint között kerestek.[76]

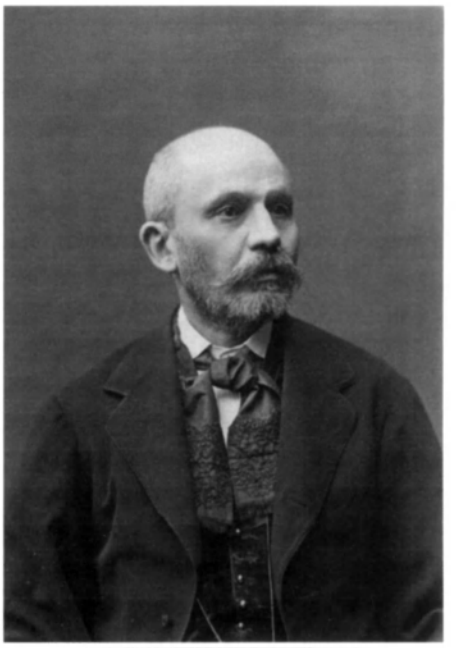

63. kép: Dr. Eperjesy Sándor ügyvéd, városi képviselő, 1880

Az adósságállomány legnagyobb tételei a középítkezések megindulása révén keletkeztek. Az első ilyen nagyobb tétel a Városháza átépítése volt. Már 1868-ban érkezett ajánlat a helyi leszámítoló társulattól, de ebből nem lett üzlet. Végül is a város a Magyar Földhitelintézettől vett föl 175 000 forint kölcsönt, ami azonban a beruházás megvalósításához kevésnek bizonyult.[77] Az építkezés megindult, de mivel pénzügyileg alultervezett volt, így 1873 tavaszán elfogyott a pénz. A problémát a Nagykanizsai Takarékpénztár segítsége, valamint a Kanizsáról Sziszekre költözött Blau Mór nagykereskedő 50 000 forint kamatmentes kölcsöne oldotta meg, aminek felhasználásával 1874-

[76] MNL ZML V. 1512. Közigazgatási iratok 1887: 8649. Nyomtatásban: Foki, 2011. 173–190.p.
[77] Kanizsai Enciklopédia, 1999. 183.p.

64. kép: Jobb oldalon az 1873-ban épült városháza a Fő úton 1900 körül

ben átadhatták az impozáns palotát.[78] A Városháza épületének volt haszna is: a régi épülethez hasonlóan az új földszintjén is üzleteket, boltokat alakítottak ki, amit jobb módú kereskedők vettek bérbe, s ebből a város hosszú távon stabil és jelentős összegű bevételhez jutott.

Ez azonban csak az egyik kezdeti lépés volt a nagyobb kölcsönöket illetően! 1870-ben a vasúthoz vezető út megépítésére vett fel – az ekkor Kiskanizsától külön álló – Nagykanizsa 80 000 forint kölcsönt.[79] 1890-ben ismét a Magyar Földhitelintézettől, majd az Osztrák-Magyar Banktól, illetve a helyi Takarékpénztártól kapott a város 420 forint zálogkölcsönt és 500 000 forint személyes hitelű kölcsönt. Az oktatási funkciók növekedése miatt szükség volt egy gimnázium, egy iskola és egy óvoda felépítésére, illetve állandó javítására és bővítésére, amelyekhez 1897-ben újabb 400 000 forint hitelt vett föl a város. 1901-ben a laktanyaépítéshez kellett 2 millió korona kölcsön, amelynek visszafizetésére 60 év állt rendelkezésre.[80] Mivel a kölcsönökkel együtt járó terhek nagyok voltak, a városnak már nem maradt anyagi ereje számos olyan beruházásra, amelyeknek viszont lehettek volna gazdasági előnyei. Tény azonban, hogy a dualizmus korában a gazdasági fejlődés a városi vagyont és a városi bevételeket is gyorsan növelte, így hosszú távon, 1881–1900 között a háztartási alapra vetített adósság százalékos aránya 71%-ról 56%-ra csökkent.[81]

Nagykanizsa persze felhasznált minden lehetőséget, hogy beruházásait, s ezzel a város vagyonát is gyarapítsa, ugyanakkor a várost a lakosság számára komfortosabbá tegye. Szükség volt egy kórház létrehozására, amihez az ún. kórházalapban már régóta gyűlt a pénz. 1876-ban már 12 354 forint volt a számlán, amihez a vármegye adott 50 000 forintot. A kormány az államsegélyt megtagadta, de ennek ellenére 1883-ban felépült a 70 ágyas,

78 Barbarits, 1929. 123.p.
79 Uo. 114.p.
80 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 183.p.
81 Városi háztartás, 1916. 214.p.

egyemeletes kórházépület.[82] Mivel a városnak nem volt vágóhídja, ugyanakkor az uradalom sem nagyon foglalkozott a sajátjával, ezért a közellátást javítandó, 1881-ben a belterülettől északra lévő Sipadombi dűlőben megvette a város azt a telket, amelyen jóval később, a századfordulón felépítették a vágóhidat.[83] Ez a vágóhíd azonban sertésvágásra nem volt jogosult (e téren megmaradt a lakossági házi vágás), ami miatt a közösség komoly bevételektől esett el.[84]

A liberális életvilág sokáig meghatározta a város működését. E gondolatkör egyik lényeges eleme az volt, hogy a városnak közfeladatokat kell ellátnia, önálló beruházóként, üzleti vállalkozóként nem kell jelen lennie a gazdasági életben. Következésképpen, ha a város szeretett volna valamit létrehozni, akkor az anyagi forrásokról gondoskodnia kellett, de a gazdaság alapvetően a magánszereplőké volt. Ehhez hozzá tartozott a nyilvános árlejtések melletti bérbeadás, amely során a város mindent kiadott, amit csak lehetett, s a bérleti díjakból gazdálkodott. Az árendába bocsájtott objektumokat a helyi újságokban is hirdették, hiszen a nagy verseny miatt fű alatt, korrupcióval ebben az időben nem nagyon lehetett hozzá jutni ilyen lehetőségekhez, erre az egymásra nagyon figyelő ügyvédek és kereskedők miatt nem volt lehetőség.[85] Nagyon széles azon jogcímek sora, amely alapján bérleti díjat szedhetett a város. Emeljük ki ezek közül a piactér, a marhavásártér, a vágóhíd, az erdőkezelés, a kövezetvám, a városi kézben lévő boltok, raktárak, s a földek bérletét. Ezek a tételek a város mindenkori költségvetésének fontos részét képezték. Ennek a városgazdálkodási modellnek az a praxisa, amely szerint a versenyfeltételeket aprólékos jogi munkával egyformává kell tenni mindenki számára, egyben a modell hosszú távú alapproblémáját is kiérlelte. A szaporodó, a város bevételeit biztosító jogszabályok (monopóliumok) ugyanis egyre inkább bürokratikussá tették a vállalkozói működést, hiszen a szabad vállalkozásoknak egyre kötöttebb szabályok között kellett élniük, vagyis a szabályozás végső soron a szabad vállalkozásokat korlátozhatta.[86]

Éppen ezért nem véletlen, hogy a 19–20. század fordulóján mind erősebb lett az a gondolkodás, miszerint a város tulajdonában lévő közművek, vállalatok nagyobb jövedelmet eredményezhet a város számára, mintha azokat bérbe adnák. Ez azt feltételezte, hogy a város egy tipikusan piaci környezetben legalább olyan hatékonysággal tudja majd kezelni a saját cégeit, mint ahogyan azt a magántőke tette. Erősítette e gondolkodást az is, hogy a századforduló idején a város népessége már meghaladta a 24 000 főt, vagyis egyre szélesebb közellátási feladatai keletkeztek a városnak.[87] E téren persze nemcsak Nagykanizsáról van szó. A századforduló táján a közszolgáltatások egy részének városi kézbe kerülése, illetve a város, mint vállalkozó megjelenése kortünet. Ebben az időben egyre több város vette kézbe a helyi közműveket, vagy már egyenesen a városi tanácsok kezdeményezték újak létrehozását. Pécsett 1892-ben a város építtette meg és üzemeltette a vízmű első részét; 1913-ban a városi üzemként indult meg a villamos közlekedés;[88] Szombathelyen szintén a város működtetett számos beruházást.[89]

Ezek a változások már Vécsey Zsigmond polgármestersége idején mentek végbe, aki 1898–1913 között töltötte be a polgármesteri funkciót. Vécsey Nagybecskereken született

82 Barbarits, 1929. 126–127.p.

83 Barbarits, 1929. 127.p.

84 MNL ZML IV. 409. Zala vármegye közigazgatási iratai. V. Albizottság. 3292/1937. Az iratban egy történeti jellegű visszatekintés található a nagykanizsai vágóhíd működésének értelmezésére.

85 Ez az időszak a szabadság világa volt. A liberális szellemiségű, nagy példányszámú, helyi megjelenésű Zalai Közlönyben gyakran megszellőztették, ha valami visszaélésre gyanakodtak.

86 Erről lásd részletesebben: Kaposi, 2014. tanulmányát.

87 Népszámlálás, 1900. 1. 118–119.p. Értelmezéséhez lásd: Rábavölgyi, 2008. tanulmányát.

88 Lásd: Kaposi, 2006. 119–128.p.

89 Példákat lásd: Melega, 2012. munkájában.

65. kép: Vécsey Zsigmond polgármester 1910 körül

1865-ben, rokona volt a hős, Aradon kivégzett Vécsey tábornoknak.[90] Apja ügyvéd, anyja egy Torontál megyei nagybirtokos leánya volt. Elit keresztszülők jutottak neki: écskai gróf Lázár Zsigmond generális, nagybirtokos, valamint neje, Victoria Edelsbacher. Tanulmányait Bécsben és Budapesten végezte. A besztercebányai ügyészségen dolgozott, majd onnan került Nagykanizsára rendőrkapitánynak, ahol hivatali esküjét 1893-ban tette le. A polgármesteri címet 1898-ban szerezte meg, amit 1913-ban bekövetkezet haláláig viselt.[91]

Az országos gyakorlatnak megfelelően Nagykanizsán is szaporodtak a város kezében lévő vállalkozások. A háború előtti években elhatározták, hogy pénzintézetet és téglagyárat alapítanak, ám e tervekből nem lett semmi.[92] Viszont az 1868-ban magánberuházásként, részvénytársasági formában létrejött, s 1873-tól működő gőzfürdőt sikerült a városnak 1910-ben megszereznie. A gőzfürdő részvénytőkéje 62 860 korona volt.[93] A probléma az volt, hogy a gőzfürdő igen lerobbant állapotban volt, s a részvénytársaság közgyűlése már nem akarta a mintegy 26 000 koronára tehető felújítást vállalni, ezért inkább eladta azt a városnak.[94] Ezek az esetek persze nem jelentették azt, hogy a városi működést illetően a bérleti alapmodell megváltozott volna; ugyanakkor a város továbbra is támogatta adókedvezménnyel vagy telekjuttatással a letelepedni kívánó vállalatokat. Így kapott például telket a sörgyár és a pótkávégyár a város déli határában.[95]

Ehhez persze az is hozzájárult, hogy a városi működtetésű közüzemek kialakításának voltak árnyoldalai is. Ezek között egyrészt már a korabeli sajtóban is felhívták a figyelmet arra, hogy minden városi üzem (kenyérgyár, mészárszék, stb.) létrehozása a helyi magánvállalkozók elől veszi el a munkaalkalmat, amivel a helyi adóbevétel csökken, s lehet, hogy a város még rosszul is jár.[96] Másrészt pedig a városi tulajdonban lévő üzemek kialakítása a helyi bürokrácia szélesedését, összefonódottságának erősödését, egyfajta uram-bátyám világ erősödését hozhatja magával, ami pedig a versenyképesség romlását eredményezheti. Az adósságállomány növekedése azonban lépésekre késztette a hazai városokat, bár kétségtelen, hogy sok esetben járatlan utakon kellett haladniuk.

Ha megvizsgáljuk az 1910. évre vonatkozóan a bevételek és kiadások rendszerét, akkor azt láthatjuk, hogy Nagykanizsa gazdasági működése nagyjából megfelelt a hasonló méretű dunántúli városok működésének, bár kétségtelenül láthatunk egyedi sajátosságokat is. 1910-ben a város bevétele 864 000 koronát ért el. A bevételi források között a legjelentősebb a közjogi-és közigazgatási funkciók után járó (282 000 korona, 32%), a fogyasztási adók beszedéséből származó (174 800 korona, 20%), valamint az ingatlanok (134 692 korona, 16%) bérbe adásából képződő tétel volt.[97] A közigazgatási- és közjogi bevétel a város igazgatási

90 Benedek, 1938. 6.p.
91 Életrajzához lásd: Károlyi, 2005. 33.p.
92 Zalai Közlöny, 1912. január 27.
93 Adatok forrása: Thirring, 1912. 339.p.
94 Zala, 1910. május 1. A Gőzfürdő Rt. felszámolása.
95 A pótkávégyár alapítására: Zalai Közlöny, 1905. július 29, a kanizsai sörgyárra: Rózsás – Háncs, 1992. 6.p.
96 Zalai Közlöny, 1912. október 17.
97 Városi háztartás, 1910. 147.p.

központi jellegéből fakadt; a fogyasztási adóbevételt a gyorsan növekedő és relatíve módos polgárok fogyasztása magyarázza.

Érdemes kicsit jobban megvizsgálni az ingatlanokból eredő bevételt, hiszen e téren Nagykanizsa sok egyedi sajátosságot mutatott. Az ingatlanokból származó bevételek a hasonló népességű, vagyis a 20–30 000 fős rendezett tanácsú városokkal összehasonlítva magasak voltak. Ebben két tételnek volt nagy szerepe. Egyrészt kiemelkedő volt az épületek után kapott bérleti jövedelem. A város magántulajdonát képező 46 épület után az éves bevétel 75 000 koronát tett ki.[98] Ez kiemelkedő volt a rendezett tanácsú városok között, s e tekintetben Nagykanizsát az országban csak hat törvényhatósági jogú nagyváros előzte meg. (Ez persze magával hozta azt is, hogy a város vagyonállagán belül is magas volt az épített ingatlanok aránya.)

De magas volt a földek után járó bevétel is: 1910-ben a város csaknem 38 000 koronát szedett be az erdők és a legelők bérbeadása után.[99] Nagykanizsa város földjeinek 90%-a erdő és legelő volt. A város szempontjából számos előnnyel járt az erdőterület hasznosítása: alapfunkciója a lakosság tüzelővel való ellátása és a városi állatállománynak a tisztásokon való legeltetése volt, ami mellett nem volt elhanyagolható erdőből származó pénzjövedelem sem.[100] A magas erdő- és legelőaránynak ugyanakkor voltak előnyei és hátrányai is. Kétségtelen, hogy e földek bérbeadásával mintegy 20 000 korona tiszta jövedelme származott a városnak.[101] A századfordulón sikerült hosszú távú bérleti szerződést kötnie az erdőkről, ami egyrészt a bevételek stabilitása, másrészt pedig a kiadások szempontjából is jól jött.[102] Azonban problémás volt, hogy az erdők egységnyi területre jutó hozadéka az országban mindenhol elmaradt a szántókétól. A századfordulón a vezetők és a lakosság is tisztában volt azzal, hogy ha az erdők helyén szántók lennének, akkor 40–50 000 koronát is kasszírozhatott volna a város évenként. Ám az erdőket nem lehetett felparcellázni, hiszen azt az erdőtörvény tiltotta, ráadásul a szombathelyi erdőfelügyelőség szigorúan ellenőrizte is az erdőgazdálkodás szabályainak betartását.[103] Úgy is mondhatnánk: amelyik város döntően erdővel rendelkezett, annak hiába volt sok földje, az egységnyi földre jutó bevételek alacsonyak maradtak. Idézzük Vécsey Zsigmond polgármester egyik nyilatkozatát: *„Erdőink a legracionálisabban vannak kezelve, de hát az erdőgazdaság csak ilyen, nem hoz az hasznot sehol."*[104]

---

98 Uo. 163.p.

99 Uo.

100 Hasonló esetekkel sok helyütt találkozhatunk, lásd például Pécs esetét: Kaposi, 2006/a 132.p.

101 Lásd például: Zala, 1908. szeptember 1. adatait. 1909-ben a városi erdőkből 22 094 korona kiadás mellett 43 311 korona bevételt értek el.

102 Lásd például: Zalai Közlöny, 1901. november 16. Beszámoló a város 1902-re tervezett költségvetéséről.

103 Zala, 1911. július 2.

104 Uo.

Nagykanizsa város földbirtoka, a földek becsértéke és kataszteri tiszta jövedelme[105]

Művelési ágak	Terület	Becsérték	Kat. tiszta jövedelem
szántó	116	46 422	1 874
kert + faiskola	3	1 200	125
rét	97	35 590	1 646
szőlő	6	1 000	60
legelő	1 309	333 400	7 797
erdő	3 371	926 600	9 598
földadó alá nem eső	315	135 738	-
összesen	*5 217*	*1 479 950*	*21 100*

Tegyük még hozzá, hogy hosszú távon a város földjei némileg csökkentek: míg 1871-ben 5625 hold, addig 1910-ben 5207 hold állt rendelkezésre.

A kiadásokat vizsgálva: sokat kellett fordítani a város közkórházára és járványkórházára, a villamos közvilágításra, a klinker utcaburkolatra, a közvágóhídra, illetve a parkokra, valamint a 13 különböző iskolára, a két óvodára. Volt a városnak szegényháza, amelynek évi költsége 15 704 korona volt. Már megtervezték a vízvezetéket és a csatornát, ám annak kialakítása majd csak az első világháború után mehetett végbe. 1910-ben a város átvette az addig magánkézben lévő gőzfürdőt, s azt tulajdonaként működtette tovább. De a legnagyobb kiadási tétel egyértelműen a korábbi kölcsönök törlesztése volt. A városnak a 20. század elejére jelentős, mintegy 3,9 millió korona adóssága halmozódott föl.[106] 1910-ben Nagykanizsa 198 000 koronát fordított törlesztésre, ami az összes városi kiadás 23%-át tette ki.[107] A többi nagyobb kiadási tételt vizsgálva azt látjuk, hogy a törlesztések mellett az összes kiadás 19%-át tette ki az adó- és illetékjogi feladatokra fordított (161 000 korona), míg 18%-át (153 000 korona) a közigazgatásra kiadott összeg.

A városok működésére vonatkozó összehasonlításaink alapján azt mondhatjuk, hogy a 19–20. század fordulóján a városgazdálkodás szempontjából Nagykanizsa szinte minden téren a térség legjelentősebb városa volt. Lényegesen nagyobb bevételekkel gazdálkodott, mint Zalaegerszeg vagy Kaposvár. A feltörekvő somogyi megyeszékhely, amelynek 1900-ban már csak 5000 fővel volt kevesebb lakosa, mint Kanizsának, csak negyedakkora költségvetéssel bírt. Kanizsa előnyös pozíciója abból is fakadt, hogy a város működésében fontos nagykereskedők, illetve később gyáripari vállalkozók jóval több adót fizettek, mint más városokban.[108] Nagykanizsa pénzintézeti szerepkörét illetően ismert, hogy sok szempontból még a 17 000 fővel nagyobb Pécset is megelőzte.[109] Bár kétségtelen, hogy a 19–20. század fordulóján a hazai gazdaság fejlődése némileg lelassult, a város mégis meg tudta oldani, hogy a lassan növekedő összegű költségvetésen belül találjon forrásokat olyan kulturális feladatokra vagy intézményekre, mint például a színház, a városi templom és a felekezeti közösségek támogatása, illetve a még meg sem alakult városi múzeum és könyvtár, sőt, az 1902. évi költségvetésben még Erzsébet királyné arcképére is jutott 600 korona.[110]

Vécsey polgármestersége idején jelentősen komfortosodott a város. A polgármester szívügyének tartotta a város csinosítását, szépítését. Működése alatt alakították ki a Sétateret. Új szabályrendeleteket jelentettek meg, így például a közvágóhíd, a kéményseprő-ipar, a bordélyok tárgyában. Fontos volt a gyáripar megteremtésének támogatása: tudvalevőleg a legtöbb gyár ekkor jött létre Kanizsán. Új utcákat nyitottak, új iskolákat alapítottak.

105 Városi háztartás, 1916. 218–219.p.
106 Az adatok forrása: Éhen, 1906. Táblázatok.
107 Városi háztartás, 1916. 153.p.
108 Uo.
109 Gál, 2002. 24.p.
110 Zalai Közlöny, 1901. november 26.

A városi építkezésekkel párhuzamosan segédmérnöki hivatalt állítottak föl. Laktanyákat emeltek, utcákat szélesítettek, köveztek, aszfaltoztak, bővítették a villanyhálózatot. Ennek az építési munkának vetett véget egy váratlan betegség: 1913-ban a polgármester egy vakbélgyulladást követő gyulladásban meghalt.

66. kép: Nagykanizsa város 64 tagú küldöttsége a parlament főbejáratánál, 1908. március 20. Középen gróf Zichy Aladár országgyűlési képviselő és Vécsey Zsigmond polgármester.

A háború, a forradalmak és Trianon hatása a város működésére

Vécsey utóda az addigi főjegyző, Sabján Gyula lett. Sabján tősgyökeres nagykanizsai volt. Nagyatyja nagykapornaki vendéglős volt, apja már tagja volt a nagykanizsai csizmadia céhnek. Sabján Gyula 1875-ben született Nagykanizsán, itt járta iskoláit, a piarista gimnáziumban végzett, majd jogot tanult Budapesten.[111] 1907-ben nyitotta meg ügyvédi irodáját Nagykanizsán. Vécsey halála után Tamás Jánossal szemben választották meg polgármesternek.[112] Megválasztása után alig több mint fél évvel után megkezdődött az a háború, amelynek négy és fél esztendeje alaposan átrendezte a hazai városok gazdasági működését. Mivel a háborút nem hazánk területén vívták az európai hatalmak, így a településeket elkerülte a háborúban szokásos tőke-és vagyonpusztulás. Viszont az ország gazdasági kapacitásait óriási mértékben igénybe vette a háború, s ennek negatív hatásai hamar jelentkeztek. Mivel járt Nagykanizsa város számára a háború?

[111] Benedek, 1938. 2–3.p.
[112] Lásd: Károlyi, 2005. 40.p.

67. kép: Dr. Sabján Gyula polgármester 1920 körül

A következmények között az egyik legfontosabb a városi munkaképes lakosság csökkenése volt. Nagy számban vonultattak be férfiakat a hadseregbe, aminek következtében 1914 decemberére erősen megfogyatkozott a férfilakosság. Hetenként 8000 tábori lapot vitt utánuk a posta.[113] A háborúban, a frontokon a fizikailag legmunkaképesebb férfilakosságnak kellett helytállnia, akiknek egy része nem is térhetett haza. Eddigi ismereteink szerint a háborúban elesett vagy eltűnt 1102 nagykanizsai polgár. Döntő többségük előbb az orosz, később az olasz fronton harcolva halt meg. A halottakon túl 401 kanizsai vált rokkanttá.[114] Az elesettek korábbi gazdasági tevékenységét az itthon maradottak (főleg a családtagok) nem tudták pótolni, így a helyi termelés, a bevételek és a jövedelmek visszaesése kísérte a folyamatot, ez pedig a városi adóbevételek csökkenésével is együtt járt.

A város számára a háború új kötelezettségeket teremtett. Nagykanizsa korábban is erősen „katonaváros" város volt, a háború alatt pedig egyre inkább kórházvárossá vált. 1914. szeptember közepén már 1000 sebesültet ápoltak a városban.[115] Eleinte a régi kórházat, később pedig már minden igénybe vehető lakást, épületet kórházként használtak. A Kaszinó épülete, az iskolák, az egyesületi helyiségek, a katonai épületek stb. mind a sebesültek elhelyezését szolgálták. 1915 tavaszán állami beruházásként, foglyokkal és katonákkal építették föl a Csengery út végén a mintegy 70 holdnyi területen a Monarchia legnagyobb hadikórházát, ahol mintegy 3000 sebesültet tudtak elhelyezni.[116] Eredetileg 80 barakkot terveztek, de végül 54 épült meg. A létesítményt a pályaudvarral közvetlen vágány kötötte össze, hogy a sebesültszállító szerelvények be tudjanak állni a kórház udvarára.[117] 20 orvos, 500 fős ápolószemélyzet, gyógyszertár, tiszti lakások, műhelyek, mosoda, konyha, kertészet, parkok, mintegy 1,5 km-es hosszban aszfaltozott járdák tartoztak hozzá. (Sok utcája később részévé vált a városnak.)[118] Volt külön vízforrása, vízvezetéke, csatornája is.[119] Kezelni kellett a menekült kérdést is, hiszen közismert, hogy Olaszország hadba lépése után a Monarchia délnyugati területeiről sok olasz vagy szlovén nemzetiségű egyén menekült az ország belsejébe. 1915 közepén Zala vármegyében mintegy 2600 menekült elhelyezéséről kellett gondoskodni.[120] Nagykanizsán a Fő utcai Bogenrieder-palotában külön menekült iroda nyílt meg; 1916 februárjában már 420 menekült volt Nagykanizsán.[121] 1916. szeptember 2-án 1180 asszony és gyermek érkezett Erdélyből, az ottani románok elől menekülve a nagykanizsai vasútál-

[113] Barbarits, 1929. 215.p.
[114] Zalai Közlöny, 1918. október 27. *„Ezer katonasír, s ma már tán több domborodik a kanizsai köztemetőben."*; Zala, 1919. február 2. Lásd még: „A 48. gyalogezred veszteségeire lásd még Hegedűs, 1997. tanulmányát."
[115] Barbarits, 1929. 216.p.
[116] Volt egyszer egy katonaváros, 2003. 173.p.
[117] Tarnóczky, 2010. 243–245.p.
[118] Barbarits, 1929. 225–2267.p.
[119] Szabó, 1929. 319.p.
[120] MNL ZML Alispáni külön kezelt iratok. (Szlovén-olasz menekültek.) 1915. május 20.
[121] Barbarits, 1929. 224.p.

lomásra. Egy részüket a környék falvaiban szállásolták el, de nagy többségük a városban maradt.[122]

Nagy és alig megoldható feladat volt a normális életfeltételek és a közellátás biztosítása. A városnak állandóan romló adottságok mellett és erős állami kontroll alatt kellett megküzdenie. A férfiak bevonultatása és a piac beszűkülése miatt egyre többen szorultak segélyekre. 1914. augusztus közepén 149, egy évvel később már 833 főt kellett hadisegélyben részesíteni.[123] A városra hárult a jegyrendszerrel kapcsolatos feladatok megoldása. Eleinte csak a lisztet kellett jegyre adni, de aztán egyre több termék került a jegyre kapható körbe. A termékek minősége ugyanakkor egyre romlott, a búzaliszthez hatóságilag egyre több kukoricalisztet kevertek. Bevezették az ármaximalizálást. Jöttek a zsírtalan és a hústalan napok, végül a szigorítottan hústalan napok.[124] Az üzleti forgalomból számos termék (petróleum, cukor stb.) eltűnt, 1917 végén már szappanhiány is volt.[125] A takarmányhiány miatt a környék uradalmaiban az állatállományt felszámolták, ebből következően Nagykanizsán napi 2500 liter tej hiányzott, amely korabeli becslés szerint 10 000 fő reggeli tejeskávéját biztosította volna.[126] Korlátozták a gabonát feldolgozó szeszfőzdék anyagfelhasználását.[127] Számos termék kereskedelmét központilag határozták meg, pontosan rögzítve, hogy kik forgalmazhatják az adott terméket. Az infláció miatt virágzott az adózást elkerülő cserekereskedelem. A Cukorközpontból 1919. március elején már csak nyerscukrot utaltak ki a városnak.[128] Hosszú távon komoly pénzügyi nehézségeket okozott a kormány által elvárt lejegyzendő hadikölcsön is: 1914–16 között az első öt sorozatban kibocsátott hadikölcsönből a város összesen 1 millió koronáért vásárolt.[129]

Ne felejtsük el: a városnak hatóságként is működnie kellett, vagyis kezelnie kellett az éhséglázadáshoz hasonlító társadalmi megmozdulásokat, a sztrájkokat, amelyek közül – főleg a katasztrofális közellátás miatt is – egyre több politikai színezetűvé vált.[130] Bármilyen anakronisztikus is, de a városnak még akkor is be kellett hajtania az adókat, ha tudta, hogy ezzel a saját adófizetőit nyomorítja. A számos új adó közül a legjelentősebb a hadiadó volt, amellyel a 20 000 koronánál nagyobb jövedelemmel rendelkezőket sújtották. 1915-ben Zala vármegye 378 000 korona hadiadójából 171 337 koronát (vagyis 45,3%-ot) a kanizsaiak fizettek meg.[131] Régi időket idézett a rekvirálások bevezetése. 1916 elején a városban és a mellette lévő szőlőhegyeken begyűjtöttek 380 q búzát, 439 q rozst, 5205 q árpát, 232 q tengerit, 486 q hajdinát, emellett még jelentős mennyiségű babot, borsót, kölest, lisztet, és kétszerest is.[132] A közellátásban a városon kívül nagy szerepet játszottak a különböző magánegyesületek is, igen nagy jelentősége volt a különböző gyűjtéseknek. Valamit javított a helyzeten a város sertésállománya: a Franz-malomtól kibérelt városi hizlaldában 250 sertést tartottak.[133] Katasztrofális volt a lakáshelyzet is: 1919 kora tavaszán a helyi sajtóban is egyre több cikk jelent a háború alatt az elmaradt tatarozások miatt összedőlő épületekről; mintegy 250 család élt ekkor lakás nélkül, s akiknek jelentős részét a volt gimnáziumi épü-

122 Zalai Hírlap, 1916. szeptember 5. Az esetet említi: Pál, 1968. 13.p. is.
123 Barbarits, 1929. 217.p.
124 Barbarits, 1929. 222.p.
125 Zalai Közlöny, 1917. december 1.
126 Képviselőházi napló, 1910. XXXV. kötet. 225. oldal. Novák János képviselő felszólalásának adatai alapján.
127 Zalai Közlöny, 1917. október 13.
128 Zala, 1919. március 5. De legalább az újságban azt is leírták, hogyan lehet a nyerscukorból fogyasztható cukrot sajtolni. Lásd: Zala, 1919. március 13.
129 Barbarits, 1929. 218.p.
130 Lásd: MNL ZML Zala Vármegye Alispánjának iratai. 1917: 27436.
131 Barbarits, 1929. 219.p.
132 Zalai Közlöny, 1916. január 23.
133 Zala, 1919. március 8.

letben szállásolták el. Joggal írták, hogy *„Az egész város egy Gorkij-i tömeglakássá változott, amelyben a nyomor, a pauperizmus és a tüdővész áldozatai tengetik szomorú életüket"*.[134]

A katasztrofális körülmények között erős társadalmi érdekek artikulálódtak egy lehetséges földosztás irányába. Az 1919. évi 18. néptörvény végrehajtására földosztó bizottságokat küldtek szét az országban; de erős volt a helyi akarat is. Nagykanizsán a hg. Batthyány-Strattmann birtokokból az 1008 holdas Pongrácz-féle bérgazdaságot szerették volna a helyi, főleg kiskanizsai gazdák és a hadirokkantak egy tejtermelő szövetkezet létrehozására megszerezni, ám ezt a helyszínre érkező miniszteri biztos nem támogatta. Az indokok között szerepelt, hogy a város tejellátása a nagyrécsei uradalom tehenészete révén megoldódni látszik, illetve nem tanácsos a város határában az egyetlen rétgazdaságot más célra fordítani. A hadirokkantak ragaszkodtak a szövetkezethez, míg a kiskanizsai gazdák már a birtok parcellázását szerették volna elérni, sőt a vasutasok is bekapcsolódtak a folyamatba, ők a birtok szántóiból szerettek volna háztelket és kertgazdaság céljára még egy jó darabot. 1919. március elején befejezték a földre várók összeírását. Összesen 95 nagykanizsai és 338 kiskanizsai polgár jelentkezett földért, messze alulmúlva az előzetes elvárásokat.[135] A földosztás azonban egyelőre megakadt.[136]

Látható a fentiekből, hogy a négy és fél évig tartó háború, s az azt követő hónapok nagy megpróbáltatásokat hoztak Nagykanizsa társadalmának. A világháború miatt a város feladatai erőteljesen növekedtek. Az első világháború előtti időszakban a magángazdálkodás folyamatai voltak meghatározóak, a város inkább csak igazodott azokhoz. Most viszont a közellátás megszervezése, a kemény állami törvények betartatása, a szegényügy megoldása, a katonai funkciók teljesítése stb. olyan feladatokat rótt a városra, amelyek nagy része 1918 után is fennmaradt.

Az 1919. évi Tanácsköztársaság hatalmi rendszere tovább fokozta a megoldatlan problémákat. A Kommün 133 napja alatt átalakították a városirányítás testületeit. A gazdasági magántulajdon működését korlátozták, s katonás jellegű uralmat vezettek be. A legjelentősebb magánkereskedéseket, üzleteket szocializálták.[137] Rögtönítélő bíróságokon ítélkeztek a legkisebb gazdasági „visszaélés" esetében is. Új, de valójában értéktelen és alap nélküli pénzt vezettek be, s tettek kötelezővé; ugyanakkor óriási hiány volt váltópénzből.[138] A fűtőanyag hiánya miatt áprilisban sor került a villamosenergia-szolgáltatás időszakos korlátozására,[139] májusban pedig már három napos tilalmat rendeltek el.[140] A város ellátása tovább romlott: az alapvető élelmiszereken túl szinte minden termékből hiány volt. Bevezették a hústalan napokat, majd a hústalan hetet.[141] A szeszkereskedést korlátozták, az ún. zugkocsmákat bezárták.[142] Az ellátási problémákat még az újságokban meghirdetett győzelmi jelentések sorozata sem tudta elleplezni. A 2000 korona értéket meghaladó ékszereket be kellett szolgáltatni az adóhivatalnál, a mulasztókat forradalmi törvényszék elé állítással fenyegették meg.[143] A kora-nyári vasutassztrájkot leverték.[144] Lakásrekvirálásokat hajtottak végre, amelynek során a ki nem használt lakásokat lefoglalták, s oda lakásnélkülieket köl-

[134] Zala, 1919. március 7.
[135] Zala, 1919. március 6.
[136] Zala, 1919. március 13.
[137] Zala-Népakarat, 1919. április 10.
[138] Zala-Népakarat, 1919. június 12.
[139] Zala-Népakarat, 1919. április 24.
[140] Zala-Népakarat, 1919. május 18.
[141] Zala-Népakarat, 1919. július 29. A hústalan hét egyszer fordult elő, az 1919. július 22–29 közötti időszakban.
[142] Zala-Népakarat, 1919. július 12.
[143] Zala-Népakarat, 1919. április 9.
[144] Zala-Népakarat, 1919. június 5.

töztettek be.[145] A rövid négy hónapos időszak talán egyetlen pozitív jeleként értelmezhetjük, hogy július elején a városi Intéző Bizottság megtagadta, hogy Nagykanizsa város több száz darabos sertésállományát Budapestre, a „proletártestvérekhez" szállítsák, s ezzel sikerült a zsírellátás minimumát biztosítani a városban. 1919 augusztusától – a román támadás, valamint a belső nehézségek miatt – a tanácskormány lemondása után Nagykanizsán is lehetőség nyílt a korábbi gazdasági és társadalmi jogrendszerhez való visszatérésre.

Trianon után, az 1920-as években elindult konszolidációs folyamat során újabb és újabb feladatok rakódtak a városra. Ilyen volt például a vagyonváltság és a földreform levezénylése; a korábban megkezdett közműépítések folytatása vagy felgyorsítása; új, városi tulajdonban létre hozott üzemek működésének kialakítása, de említhetnénk a numerus clausus törvény és az általános zsidóellenes hangulat miatt a várost elhagyó zsidó üzletemberek tevékenységének pótlását is. De az új feladatok mellett ott voltak a régi nehézségek: az eladósodottság kezelése, az általános forráshiány, a bizonytalan külső feltételek melletti működés, a katasztrofális mértékű lakáshiány stb.

Már ebből a felsorolásból is érzékelhető, hogy a városi közgyűlésnek 1920 után is bőven akadt feladata. Az első intézkedések inkább csak tűzoltó jellegűek voltak. Az egyik legnagyobb probléma a városban élő szegények helyzetének javítása volt, a pénzügyi segélyek forrásai végesek voltak. A segélyezés terén visszatérő probléma volt a hatalmas infláció miatt nagyon rossz körülmények közé kerülő köztisztviselők fizetése, akiknek külön szervezeti modellben próbálták a jegyre adható élelmiszert kiszolgálni, illetve egyéb segélyekben részesíteni őket.[146] Az is rontotta helyzetet, hogy a városba került menekültek miatt jelentősen nőtt a város lélekszáma: egyes adatok szerint 1918 vége és a 1920 eleje között 8000 fővel nőtt a népesség.[147] Mivel számukra lakás nem volt, így voltak, akik vagonokban éltek a pályaudvaron; ugyanakkor a miniszter a hadikórház néhány barakkját átmenetileg átengedte.[148] Utóbbiból egy kisebb lakótelep formálódott a későbbiekben.[149] Nagy problémát jelentett a valamilyen erővel mindig jelenlévő népi, illetve a nagypolitika által néha felülről is erőteljesen sugallt antiszemitizmus is.[150] Ennek egyik esete volt, amikor a korábban igen toleránsnak számító Nagykanizsán 1921-ben a városba beköltözni akaró Kohn Elemért zsidó hovatartozása miatt nem engedték letelepedni;[151] illetve amikor a városba került 3–4 galíciai zsidó családot kiutasították.[152] A politikai visszarendeződés keretei között revízió alá vették a kommün lakásügyeit, s 50 kommunistát kiköltöztettek megszerzett lakásukból.[153]

Nehézséget okozott a lakosság tüzelőfával való ellátása. Kanizsának volt erdeje, s a környékén is jelentős erdőbirtokok területek el, így fa volt bőven, viszont a tűzifa központi elosztás alá esett, s a faügyek kormánybiztosa a szükséges famennyiség kiutalására tett alispáni javaslatot volt, hogy megtorpedózta. 1920 októberében például a városnak csak 8000 űrméter fa volt biztosítva tüzelőnek, ami még a legínségesebb megoldást sem biztosította. A falusi gazdák által a piacra felhozott tűzifának az ára a duplája volt a központi elosztású

145 Zala-Népakarat, 1919. július 6.

146 1921-ben az Erzsébet-téren felépült a Köztisztviselők Fogyasztási Szövetkezetének árupavilonja. Lásd: Zalai Közlöny, 1921. március 17.

147 Zalai Közlöny, 1920. február 1.

148 Uo.

149 Volt egyszer egy katonaváros, 2003. 176.p.

150 Főleg a háború alatt meggazdagodott, s a város központjában házat, ingatlant szerző zsidó kereskedőkre zúdult a jobboldaliak haragja. Állandó célpont volt a Singer, a Kirschner, a Wieszfeld és Fischer, a Fürst, a Szántó és Salamon, a Kisfaludi és Krausz, a Steiner és a Krámer kereskedés. Mellettük nagy kisgazdapárti össztűz alá kerültek a nagybirtokosok és a nagybérlők is. Lásd: Zalai Közlöny, 1920. április 13.

151 MNL ZML V. 1506. VT iratai. 6876/1921.

152 Zalai Közlöny, 1920. február 1.

153 Uo.

termékének. Joggal írhatták a helyi sajtóban, hogy *„A városnak is meghalhatna a tél előtt egy erdőtulajdonos amerikai nagybátyja."*[154] Az 1920-as évek elejét végigkísérte a tűzifa-mizéria. A helyzetet a vásárlások szabaddá tétele oldotta meg, amikor is főleg Strém Károly helybeli fanagykereskedő révén biztosítani tudták a szükséges mennyiséget,[155] illetve a városban 1922-ben megtelepedett Erdőbirtokosok Fakitermelő Rt. is hozzájárult az ellátáshoz, amikor is 800 vagon elsőrendű tűzifát adott el a városnak.[156]

A pénzügyi nehézségek miatt még az is előfordult, hogy a városnak 1921-re a megelőző év végén még nem volt elfogadott költségvetése.[157] Mindazonáltal a gazdasági nehézségek közepette is próbáltak a közüzemek működésen javítani. Erre több példánk is van. A háború alatt nagyon lerobbant gőzfürdő helyrehozatalára 1920-ban 500 000 koronát szavaztak meg.[158] Mivel a szeszipar ezekben az években is jól ment, ezért a város tulajdonát képező, 1918-ban megalapított Központi Szeszfőzde berendezési munkálatait felgyorsították.[159] Mindenképpen létre akarták hozni a már többször elhatározott városi téglagyárat, a tanulmányi és tervezési munkára 100 000 koronát szavaztak meg.[160] Több éves várakozás után a háború alatt a hadikórház és a laktanyák területén – az állam által kiépített – vízvezetéket megszerezte a város. Az 1921. június 13-i szerződés szerint a vízvezetéknek a hadsereg által kiépített részét városi üzemmé nyilvánították, ugyanakkor a város vállalta, hogy a katonai objektumokat továbbra is ellátja vízzel.[161] A városi közellátási üzem 12 milliós hitelt kapott. Okulva a korábbiakból, miszerint a háborús időkben az egyik legnagyobb közélelmezési probléma a zsírhiány volt, ezért a város 1920 végén megvette a lőporraktár mellett lévő, Breuer Izidor földbirtokos tulajdonában lévő sertéstelepet, s kanizsai építési cégeket megbízva megkezdték a kb. 1000 sertés hízlalására alkalmas telepet 2000–3000 darabosra bővíteni. Ennek az is oka volt, hogy a zsír ára az 1920-as évek elején az egekben volt, s már csak a gazdagok tudták a kilogrammonkénti 220–240 koronás árat megfizetni.[162]

A város a konszolidáció útján

Az 1920-as évek első felében a város fokozatosan alkalmazkodott a megváltozott viszonyokhoz. A évtized első fele általában véve is az instabilitás időszaka volt a hazai gazdaság történetében. Az importpótló iparosításnak voltak ugyan eredményei Nagykanizsán is (textilipar, faipar stb.), ám a városban működő magángazdaság élénkülése csak nagyon lassan indult meg. Az adóbevételek alig csörgedeztek, ugyanakkor fejlesztési forrásokra óriási szükség volt. A város az évtized első felében nehezen jutott hitelhez, bár kétségtelen, hogy reményteljes terveihez némi forrást tudott szerezni. 1923-ban Nagykanizsa a Pénzintézeti Központtól 250 000 korona kölcsönt kapott, amiből megépítette a gimnáziumot.[163]

A makrogazdasági helyzet javulásával, amikor is az MNB felállítása és az ország pénzügyi stabilizációja végbement, felsejlett, hogy a hazai városok jelentősebb külföldi kölcsönhöz juthatnak. Az infláció és a hitelhiány miatt rendkívül fontosak voltak a külföldi kölcsönök, aminek lehetőségét az 1925. évi 22. tc. teremtette meg. Ez volt a Speyer-kölcsön-

154 Zalai Közlöny, 1920. október 3.
155 Zalai Közlöny, 1920. április 13.
156 Zalai Közlöny, 1922. augusztus 6.
157 Zalai Közlöny, 1920. december 30.
158 Zalai Közlöny, 1920. április 30.
159 Tarnóczky, 2010. 141.p.
160 Zalai Közlöny, 1920. július 4.
161 Barbarits, 1929. 136.p.
162 Zala, 1920. november 18.
163 Barbarits, 1929. 136.p.

program, amiből néhány év alatt három nagyobb pénzfelvételi lehetőség nyílott meg.[164] A kölcsönhöz jutás érdekében a város elkészítette beruházási tervét, amely jó néhány létesítményt tartalmazott. A Speyer-kölcsön felvételéhez az kellett, hogy hasznot hozó, megtérülő beruházások jöjjenek létre, ezért a hazai városok azon elképzeléseit, amelyek más típusúak voltak, a minisztérium nem támogatta.[165] Nagykanizsa ebből a kölcsönből kívánta a vízvezeték-hálózatot 20 000, a csatornahálózatot 16 000 lakosnyira bővíteni. A közvágóhidat napi 40 marha és 25 sertés vágására akarták bővíteni, ugyanakkor fel kívánták szerelni hűtővel, sertésszúróval és egyéb helyiségekkel. Az állatvásárteret évi 40 000 darab állat felhajtására tervezték átalakítani. A közkórház kibővítése, egy új, 120 személyes szegényház kialakítása, a városi utak és a járdák burkolása szerepelt még a tervezetben. Mindezt összesen 6 millió aranykorona (= 90 milliárd papírkorona) költséget feltételezett. A város hosszú távú elképzelései között egy önálló gazdasági iskola, két új óvoda, négy felsőosztályos leányiskola, egy zeneiskola, két internátus, egy színház, egy sportpálya, egy uszoda, egy kiskanizsai városházi épület, ugyanott egy orvos lakás felépítése is szerepelt.[166] A fenti tervek hasonlítanak más hazai városokéhoz: közismert, hogy a Speyer-kölcsönök felhasználása során a leggyakoribb beruházás a víz- és csatornahálózat kiépítése volt.[167]

Nagykanizsa város 1925-ben 198 233 dollárt vett föl. felhasználása során 590 700 pengőt fordítottak a vízvezeték továbbépítésére, 64 000 pengőt az új vásártérre, 24–24 000 pengőt csatornázásra és városi épületek felújítására, 21 000 pengőt városi utak javítására, elsősorban a Dencsár-csatorna szabályozására és az új Dencsár-híd megépítésére.[168] 1926-ban a II. Speyer-kölcsönből újabb 293 632 dollár (= 1 907 040 pengő; 1644 00 aranykorona) kölcsönhöz jutott a város, amit a kórház bővítésére és csatornázásra használtak föl.[169] Ez utóbbi kölcsönösszeget 20 év alatt 3 510 000 pengő összértékben kellett visszafizetni.[170] A Speyer-kölcsön mellett a város számára egyéb forrásokhoz is megnyíltak. Helyi pénzintézetektől vettek föl 268 000 pengőt, amiből megvásárolták a Pallinban lévő, Pick birtokos után maradt 300 holdas elhanyagolt erdőbirtokot. A rengeteg kölcsönfelvétel eredményeképpen a város adóssága gyorsan növekedett, az 1928. évi 440 000 pengős törlesztés után is maradt még 3 120 000 pengő adósság, ami a város tiszta vagyonának 27%-át tette ki.[171] Az adósság növekedése mellett azonban látni kell, hogy a gazdasági működés javításában e kölcsönöknek óriási szerepük volt. Az építőipar komoly megrendelésekhez jutott, a piac valamelyest élénkült (főleg az állatvásártér forgalma növekedett), a lakások és közintézmények komfortosabbá váltak, a városi adóbevételek lassan emelkedtek. A korabeli közhangulat is javult valamelyest.

Az 1920-as évek második felében a fenti beruházások kétségkívül serkentették a helyi gazdaság működését. Ám Nagykanizsa város gazdálkodásában egyre több probléma mutatkozott. Ennek egyik jele 1927–28 során az adófizetők számának csökkenése volt. Ezekben az években évszázados múltra visszatekintő helyi kereskedő és ipari cégek mentek csődbe, aminek révén növekedett a munkanélküliség. A másik a hitelek visszafizetési terheinek emelkedése volt. A városnak sok ún. függőkölcsöne volt, amelyek rövid lejáratú, jelzálogteherrel bíró, általában helyi pénzintézetektől felvett kölcsönök voltak, amiket jó lett volna hosszú lejáratú, alacsony kamatozású kölcsönné alakítani. A nemzetközi és a hazai pénz-

164 A Speyer-kölcsön hivatalos megnevezése: Egyesített Városi Kölcsön.
165 Az utólagos ellenőrzésnél felmerült problémák miatt számos város ellen fegyelmi eljárás indult. Lásd például: Zalai Közlöny, 1928. november 25.
166 Zalai Közlöny, 1925. június 19.
167 Miskolc, Szeged, Pécs beruházásai talán a legtisztább példák erre.
168 Barbarits, 1929. 137.p.; Kanizsai Enciklopédia, 1999.
169 Zalai Közlöny, 1926. december 25.
170 Zalai Közlöny, 1930. október 21.
171 Barbarits, 1929. 138.p.

piacon egyre drágábban lehetett hitelhez jutni, hiszen az amerikai kereslet elszívta az európai tőkét. A nehézségek közepette hamar kiderült, hogy jó néhány korábbi beruházás túlméretezett és felesleges volt. A kanizsai gimnázium internátusát 70 főre építették, de alig pár tucat helyet töltöttek be. Az Erzsébet téren megvettek olyan épületet, aminek a bérleti díja ugyan 5%-ot hozott, de még így sem volt rentábilis.[172] Mindenesetre az alkotás láza még a romló feltételek közepette is tovább élt: 1929 októberében, amikor pár nap múlva a pénzügyi válság kitört, Nagykanizsa képviselőtestülete még repülőteret, tiszti lakásokat, leányiskolát, gazdasági iskolát tervezett építeni.[173] Az új beruházások elindítása után 1930 végére számított városi adósság már 4700 000 pengő lett, ami elérte a városi vagyon 30%-át. Ugyanakkor 1929–30 során a város jövedelmeiben stagnálásra, egyes bevételeinél pedig visszaesésre lehetett számítani.[174] 1929. október 26-án készült egy összehasonlítás, amiben a város akkori pénzügyi helyzetét összevetették az első világháború előtti állapottal. Megállapították, hogy az 1913. és az 1929. évi adósság összege (pengőre átszámítva) nagyjából megegyezett. A nagy különbséget abban látták, hogy 1913-ban az összes adósság a város vagyonának 49%-át tett ki, míg 1929-ben csak 30%-ot; ugyanakkor 1913-ban 72%-os pótadót fizetett a lakosság, míg 1929-ben csak 50%-ost.[175] (Nagy különbség volt ugyanakkor a lakosság teherviselő képessége.)

68. kép: Dr. Krátky István polgármester az 1930-as években

A világgazdasági válság évei jelentős változásokat hoztak a nagykanizsai közéletben. Két dologra kell utalnunk. Az egyik, hogy 1930-ban változás történt a városvezetés élén: Sabján Gyula polgármester. helyére Krátky István került. Krátky családja Rohoncról származott, nagyapja kereskedő volt Kiskanizsán, nagyanyja ottani polgárcsaládból származott. Apja Nagykanizsán a telekkönyvi hivatalt vezetette. Krátky Nagykanizsán született 1888-ban, előbb a helyi piarista gimnáziumban tanult, majd Budapesten végzett jogot, 1911-ben lett a jogtudományok doktora.[176] Előbb ügyvéd, majd katona volt, 1915-től pedig főjegyző lett városában. Polgármesterré választásakor tisztában volt vele, hogy a válság közepette *„Sivár és vigasztalan gazdasági viszonyok között súlyos örökséget veszek át."* Tanulságosak az elnyert polgármesteri címről mondott szavai is: *„Én úgy fogom fel hivatásomat, hogy a polgármester nem csak a városi közigazgatás vezetője, nem csak a városi tisztviselő kar feje, s a város első tisztviselője, hanem a szó neme értelmében a polgárok mestere, a legelső polgár a kötelesség teljesítésében..."*[177]

A másik változás a törvényi szabályozásából fakadt. Az 1929. évi 30. tc. értelmében az addigi rendezett tanácsú városok ún. megyei városokká váltak. A törvény hűen tükrözte a már régóta zajló centralizációs folyamatot, amely során egyre több jogot vontak el a városoktól, s egyre inkább az állam alá rendelték őket. A törvény értelmében átalakították a városok belső közigazgatási szervezetét, a legjelentősebb kétségtelenül a városi

172 Zalai Közlöny, 1928. október 28.
173 Zalai Közlöny, 1929. október 5.
174 Zalai Közlöny, 1929. október 17.
175 Zalai Közlöny, 1929. október 26.
176 Benedek, 1938. 8.p. Krátkyról lásd részletesen Paksy Zoltán tanulmányát a kötetben.
177 Károlyi, 2005. 49.p.

tanácsok megszüntetése volt. Ezzel az igazgatási hatósági jogkör a polgármesterhez került.[178] A megyei városi cím nem változtatott a tisztikar összetételén. Így az 1930. évi városi képviselőválasztás után is meg kellett választani a polgármestert, három tanácsnokot, egy-egy erdőmestert, árvaszéki ülnököt, mérnököt, közgyámot, adóhivatali számvevőt, adótisztet, levéltárnokot, végrehajtót. A polgármesteri jogok és lehetőségek növelése ugyanakkor a hatékonyságot javíthatta. Újdonság volt a városnak a megyei törvényhatóságban való részvétele. 1930 elején Nagykanizsán 68 fős törvényhatósági testület alakult, amely a Zala megyei törvényhatósági testület részeként működött. Tegyük még hozzá, hogy 1930-ben 45 korábbi rendezett tanácsú város vált megyei várossá. Dél-Dunántúlon Nagykanizsa mellett Zalaegerszeg, Kaposvár, Mohács és Szekszárd lett még megyei város.

A válság erősen éreztette hatását a város működésében. Nagykanizsa város bevételei jelentősen csökkentek Sok olyan levéltári forrás maradt az utókorra, amelyek tárgya a bérleti díj csökkentésére vonatkozó kérelem, hiszen a régi díjakat a visszaesett forgalom és a lecsökkent bevétel mellett már képtelenség volt kifizetni. A kérelmezők között korábban jól menő vállalkozók is voltak. 1932-ben egy közös beadványban 14 bérlő kért egyharmados díjcsökkentést a várostól, köztük olyan cégek, mint például a Teutsch-féle Elektron-kereskedés, Szabó Sándor cipőgyáros, Lackenbacher Ede fuvarozó, a Fischel könyvkereskedés stb. A város vezetői minden egyes céggel próbáltak dűlőre jutni.[179] Hasonlóan csökkent a vásárok forgalma is. Nagykanizsának ekkor évi 10 országos vásár tartására volt joga (csak a január és a július hónap maradt ki), s emellett minden héten volt egy hetivására is. A vásári bevételek csökkenő tendenciáját mutatja, hogy 1931-ben 106 292 pengős bruttó bevételt értek le, de 1932-ben már csak 86 603, 1933-ban pedig még ennél is kevesebb, 80 200 pengő folyt be. Tegyük hozzá, hogy ezzel párhuzamosan csökkent a kiadás is: 1931–33 között 8378 pengőről 6994 pengőre csökkent a vásárok lebonyolításának költsége.[180]

A bevételek visszaesése miatt a városi működést is át kellett alakítani. 1930-tól kezdve folyamatosan csökkent a városi költségvetés főösszege. Az 1931. évi költségvetést már 4%-kal kisebbre tervezték, mint az 1930-ast, a különbség 80 000 pengőt tett ki.[181] Az 1932. évi költségvetést pedig a már lecsökkent 1931. évihez képest kellett 8%-kal, vagyis mintegy 100 000 pengővel visszafogni.[182] A folyamat nem állt meg: 1933-ban 1,7 milliós, 1934-re pedig már csak 1,54 milliós költségvetést terveztek. Egészében véve a világgazdasági válság alatt a város költségvetése mintegy negyedével esett vissza.[183]

A város 1931-ben felállított egy Takarékossági Bizottságot, amelynek feladata a személyzeti kiadások felülvizsgálata, valamint a csökkentésre vonatkozó javaslatok kidolgozása volt. A városnak ebben az időben 114 fizetett tisztje, 29 napidíjasa és 140 altisztje volt. Ezek mellett a városi üzemek esetében a kórházban 64, a víz- és csatornaműnél 10, míg a szeszfőzdénél 1 főt foglalkoztattak, így összesen 358 alkalmazottal számolhatunk. A személyi kiadások 1931-ben az összköltségek 32%-át tették ki. 1931 őszére a Bizottság megfogalmazta, hogy folyamatosan csökkentve 33 állást meg kell szüntetni, ami mintegy 65 000 pengős éves megtakarítást eredményezett.[184] De még ennél is tovább kellett menni: a bizottság javaslatára a városi alkalmazottak törzsfizetését is csökkentették 10–12%-kal.[185]

A válság éveiben a munkanélküliség, a szegények és az ínségesek száma gyorsan emelkedett. 1932-ben a 31 000 lakosú városban mintegy 2400 olyan család volt, ahol a család-

178 Csizmadia, 1981/b 598.p.
179 MNL ZML V. 1512.b. VT. Közigazgatási iratok. Iktatott iratok, 1933: 21828.
180 Uo. 1933: 28138.
181 Zalai Közlöny, 1930. szeptember 5.
182 Zalai Közlöny, 1931. október 29.
183 Zalai Közlöny, 1932. október 2.; lásd még: Városok háztartása, 1935. adatait.
184 Zalai Közlöny, 1931. szeptember 20.
185 Zalai Közlöny, 1931. szeptember 25.

fenntartó elveszítette munkáját. Az ő ellátásukhoz szükség volt a társadalmi szolidaritás működésére, magángyűjtésekre, karitatív szervezetek munkájára,[186] de legalább ennyire a város által intézményesen kialakított munkalehetőségekre. A város több szegényakciót szervezett. 1931-ben 550–600 ínségest foglalkoztattak a városi erdőkitermelésnél.[187] Különösen előnyös volt, hogy a fakitermelés téli munka, márpedig az ínségesek ellátása szempontjából mindig a tél volt a legnehezebb évszak. A város működtetett népkonyhát, folyósított rendszeres segélyeket, amihez még állami támogatást is kapott. A közmunkák megszervezésével a város sokat tett a helyi társadalom közösségi összetartozás-tudatának fennmaradásáért. Arra is van példa, hogy a város a saját tulajdonában lévő földet parcelláztatta: 1933 decemberében az Alsóvárosi erdőben 40 hold területet kínált eladásra vagy bérbeadásra a rászorultaknak.[188]

Minden téren igyekeztek takarékoskodni, amivel viszont néha másoknak nehézséget is okoztak. 1933 novemberében jókora ügy kerekedett abból, hogy az Alsóerdőn Nagykanizsa irányába átvezető utakat a város lezáratta. Az indoklás szerint az utakat a miháldi, sandi, pathi, nagyrécsei, varászlói, nemesdédi községek lakosai is használják, ám azok fenntartásához a falvak nem járultak hozzá. Ezeken az utakon (mintegy szolgalmi jelleggel) naponta 40–50, a nagyobb vásárok alkalmával 200–300 vásározó közlekedett. Az útlezárás miatt számukra a kerülőutakon történő, illetve egyes esetekben a vasúti közlekedés lehetősége maradt, amely viszont lényegesen többe került.[189] A vásározók elmaradásával persze a városi lakosság vásárlási lehetőségei csökkentek, ugyanakkor a kiskanizsai agrártermelők számára sikerült a helyi piacot monopolizálni.

Egy pozitívumot viszont kiemelhetünk, s ez a városi strand- és sportuszoda felépülése volt. Egy ilyen objektum már a korábbi beruházási tervekben is szerepelt, de folyamatosan húzódott az ügy. Korábban a hőség elől a Potyli-malomhoz vagy a Principálishoz menekült a lakosság. Előrelépés volt, hogy 1927-ben megalakult a Nagykanizsai Fürdőegyesület.[190] Kihasználva azonban a város lassúságát, 1932-ben a Magyar utca északi végén, a 175. szám alatti – magántulajdonban lévő – Herkules-téglagyár területén megnyitotta kapuit az első népfürdő. Wertheimer igazgató kezdeményezésére a téglagyár vízmedencéjében pár hónap alatt kialakítottak egy strandfürdőt, amit 1932. július 7-én nyitottak meg.[191] Megszervezték az elérhetőséget is: a városközpontból még autóbusz is indult a távoli fürdőhöz, de a többség persze gyalog vagy biciklivel érte el. A nehéz időkben látványos feszültségoldó hatással bírt a strand. Nem véletlenül írták a helyi sajtóban, hogy *„Napok óta valóságos búcsújáró hely"* az új létesítmény. S legalább ennyire fontos volt az is, hogy *„...a fürdőruha mennyire demokratikussá teszi az embereket. Lehullanak a hivatalos maszkok, eltörpülnek a társadalmi rang és pénzkülönbségek"*.[192]

A Herkules-strand mellett azonban a város továbbra is ragaszkodott a saját tulajdonában lévő létesítmény megépítéséhez. 1932-ben – költségkímélés céljából – a volt Merkur-gyár anyagainak felhasználásával a Sétatérből, valamint néhány szomszédos telekből kialakított területen, a Csengery út 47. szám alatt felépítette a saját uszodáját és strandfürdőjét. Ez a városi létesítmény már a belváros szélén volt, kulturált környezetben, tiszta levegős helyen, s a medencét sportversenyekre is lehetett használni. 1934-ben 14 083-an látogatták, alapvetően nyereségesen működött, jövedelme a várost gazdagította.[193] Érdekes ugyanakkor, hogy az

[186] Zalai Közlöny, 1932. szeptember 29.
[187] Zalai Közlöny, 1931. december 18.
[188] MNL ZML V. 1512b. VT iratai. Közigazgatási iratok. 1933: 5841.
[189] Uo. 9580: 1933.
[190] Tarnóczky, 2010. 206.p.
[191] Zalai Közlöny, 1932. július 7.
[192] Az idézetek forrása: Zalai Közlöny, 1932. július 10.
[193] Király, 1935. 78-79.p.

1935. év korántsem sikerült: a fürdő ebben az évben már veszteséget termelt. A látogatószám csökkent, s mivel magasak voltak a jegyárak, így árcsökkentésre kényszerültek.[194]

A válság éveiben kényszerlépéseket kellett hozni, ugyanakkor a krízis elmúltával már stratégiai célokat lehetett felvázolni. Nem múlt el azonban nyomtalanul a négy év: 1933 után, amikor az ország gazdasági mutatói már javultak, Nagykanizsán továbbra is látszottak a negatív hatások a gazdasági működésében. Tény azonban az is, hogy Nagykanizsának az 1930-as években lecsökkent költségvetése egyben racionalizációt is magával hozott, vagyis a város működése sokkal olcsóbbá vált, mint korábban. Nézzük meg, hogy a válság után milyen volt Nagykanizsa költségvetési rendszere.

A város költségvetése 1934-ben (pengőben)[195]

Költségvetési fő csoportok	Kiadás	A kiadások százalékában	Bevétel	A bevételek százalékában
Általános igazgatás	492 860	31,50	460 375	34,1
Közegészségügy	61 243	3,90	53 118	4,0
Közoktatás, művelődés, vallás	214 574	13,70	95 105	7,1
Szegényügy és népjólét	80 897	5,20	8 885	0,6
Közélelmezés	22 559	1,50	104 109	7,7
Városépítés, közmunkák	144 213	9,20	118 394	8,8
Vagyonigazgatás	155 825	10,00	373 449	27,7
Hitelügy	391 256	25,00	134 778	10,0
Összesen	*1 563 427*	*100,00*	*1 348 213*	*100,0*

Nagykanizsának 1934-ban 1,56 millió pengő kiadása volt. Ez a 45 megyei város között a hatodik legnagyobb volt.[196] (A következő évi költségvetés szintén 1,5 millió pengős volt.)[197] A szigorú takarékosság eredményeképpen ezt az évet 65 000 pengő felesleggel zárta a város. A 1934. évre vonatkozó táblázat adataiból két nagyobb kiadási tétel látszik. Az egyik a hitelügy, a másik pedig az igazgatás. A város kiadásai jelentős részét, 1934-ben éppen negyedét tette ki a hiteltörlesztés. Rossz fényt vet a hosszú távú gazdálkodására, hogy 1934-ben a megyei városok között Nagykanizsánál csak Szolnok, Hajdúszoboszló és Kőszeg volt összköltségvetéséhez képest eladósodottabb település. Térségi központként ugyanakkor viszonylag sokat kellett költenie igazgatásra (közigazgatás, rendészet, tűzrendészet, katonaügy, adókezelés, rendkívüli kiadások), innen a kiadások csaknem egyharmadát kitevő igazgatási költség. E téren jól állt a város: a megyei városokhoz hasonlítva nem volt kiemelkedően magas az igazgatási kiadások aránya.

A bevételek között az igazgatási jellegű tételek több mint egyharmadot tettek ki, ám ezek nagy részét el is vitte maga az igazgatás. Akárcsak korábban, most is a vagyonigazgatásra (vagyonkezelésre) kell felhívni a figyelmet. A bevételek 27%-át kitevő tétel, amely a kiadási oldalon csak 10%-ot emésztett föl, jelentős szabad forrást biztosított a városnak. Alaposabban megnézve ezt a 373 449 pengős bevételi forrást azt látjuk, hogy abból 117 000

[194] Egyes hírek szerint ennek oka volt a tífusz-járvány is, ami óvatosabbá tette az embereket. Lásd: Zalai Közlöny, 1935. szeptember 24.

[195] Városok háztartása, 1935. 2.p. Táblázat adatai alapján.

[196] Uo.

[197] Zalai Közlöny, 1935. május 15.; illetve Zalai Közlöny, 1936. május 14. A szigorú takarékosság eredményeképpen ezt az évet 65 000 pengő felesleggel zárta a város.

pengő a város tulajdonában lévő házak bérbeadásából, 30 000 pengő középületek használatából, 72 000 pengő az erdőgazdaságból, míg 19 000 pengő az állattartásból jött be, de kaszszírozott a város 57 500 pengőt különböző közterületek használata után is. A városi erdőből származó bevétel a megyei városok között Kőszeg után a 2. legnagyobb volt 1934-ben.[198]

Fontos alkalmi forrás volt a különböző szolgáltatóktól beszedhető koncessziós díj. A sorból az 1933–34-ben lezajlott áramszolgáltató-váltás emelkedik ki, amikor is az addigra már 41 éve működő Transdanubia (vagyis a volt Franz-gyár) helyett a Drávavölgyi vette át a villanyáram-ellátást. A szolgáltató számára hatalmas siker lehetett a koncesszió megszerzése. A város megpróbálta a versenytárgyalást a maga javára fordítani: az áramszolgáltatóktól hatalmas kölcsönt kapott, amivel két nagyobb függő kölcsönt kívánt hosszú távú kölcsönné formálni. A két kölcsön együttes összege mintegy 736 000 pengő volt.[199] Problémát okozott azonban az, hogy ha a Transdanubia veszít, akkor minden bizonnyal a gőzmalmot is bezárja, márpedig ez időben zárt be a sörgyár, a pótkávégyár is, s vittek el hivatalokat Nagykanizsáról. A Transdanubia kiiktatása az utolsó régi, a dualizmus korában megalapított üzem bezárását jelentette volna.[200] Sokáig ment az alkudozás, újabb és újabb ajánlatokat tettek a társaságok, végül is a Drávavölgyi kapta a koncessziót.

A válságból fakadó felismerés volt az is, hogy mivel a beruházások visszaestek, új gyárak nem jöttek létre, a munkanélküliség és a szegénység tartóssá vált, ezért a város gazdaságélénkítő szerepére szükség volt. Olyan beruházások kellettek, amelyek multiplikátor hatásai a magángazdaságot is élénkíthették. Az 1930-as évek közepének legnagyobb városi beruházásterve is az országos folyamatokhoz kapcsolódott. Mivel 1933–37 között a világpiaci húsárak megduplázódtak,[201] s az 1930-as évek közepén a német-magyar kereskedelmi szerződés miatt is fellendült a húsexport, így érdemesnek tűnt bekapcsolódni a termelésbe és a kereskedelembe. A Németországba exportálható termékek előállításához viszont magas színvonalú vágóhídra és hűtőházra volt szükség. A Földművelésügyi Minisztérium az országban 18 vágóhíd felépítését támogatta, ebből egy a zalai megyeszékhelyre került;[202] 1936-ban a Dél-Dunántúlon csak Pécsnek, Szekszárdnak és Zalaegerszegnek volt megfelelő vágóhídja.[203] Azok a városok, akik nem rendelkeztek exportképes terméket előállító vágóhíddal, jelentős bevételtől estek el. Nagykanizsán már régi ügy volt a vágóhíd fejlesztése. 1908-ban a vármegye figyelmeztette a várost, hogy a vágóhidat be kell rendezni sertésvágásra is, ám ez akkor elmaradt. Az 1928. évi 29. tc. előírta a városi vágóhidak ilyen irányú átalakítását.[204] Nagykanizsa esetében ez azt jelentette, hogy az 1920-as évek közepén korszerűsített közvágóhidat ki kellett bővíteni, vagyis ha nem modernizálják, akkor nem is működhetett volna tovább. A tej- és a húsiparban a hatályos jogszabályok szerint csak hűtőházzal bíró üzemeket lehetett nyitni.[205] Tény, hogy a nagyka-

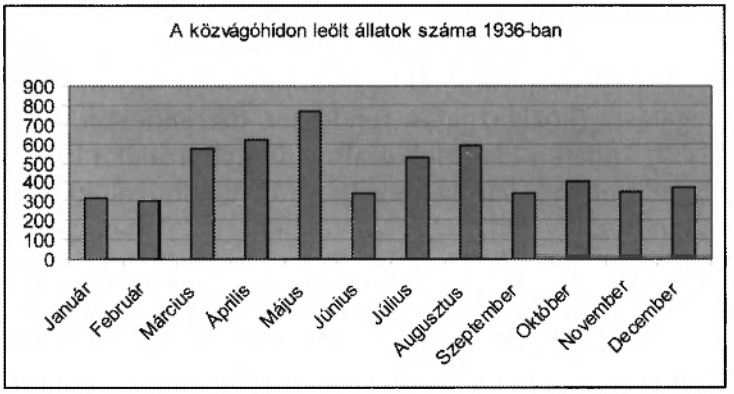

[198] Városok háztartása, 1935. 96.p.
[199] Zalai Közlöny, 1932. szeptember 3.
[200] Zalai Közlöny, 1932. szeptember 2.; Zalai Közlöny, 1932. február 12.
[201] Berend-Szuhay, 1975. 252.p.
[202] Zalai Közlöny, 1936. december 1.
[203] Zalai Közlöny, 1937. január 22.
[204] MNL ZML IV. 409. Zala vármegye Közigazgatási iratai. V. albizottság. 3292/1937.
[205] Lásd: MNL ZML V. 1512b. VT. Iktatott iratok. 4005: 1936. esetét.

nizsai közvágóhídnak még a sertésvágó részleg nélkül is jelentős volt a termelése. 1936-ban a borjú, marha, juh, kecske és ló feldolgozására szakosodott vágóhídon mintegy 5500 állatot öltek le.[206]

A jövő a sertésvágásé volt. Világos, hogy a város komoly bevételtől esett el amiatt, hogy az évente bejelentett mintegy 6200, s ezen kívül még számos eltitkolt sertésvágást nem a közvágóhíd, hanem magánosok végezték. Ráadásul a jogszabályok szerint a városnak foglalkoztatnia kellett évi 3500 pengő fizetéssel három állatorvost. A város úgy kalkulált, hogy ha megépülne a modern vágóhíd, akkor még a 6200 vágásnál is többet lehetne végezni.[207] Egy pesti irodát bíztak meg a tervek elkészítésével, amely szerint mintegy 200 000 pengőbe került a sertésszúró telep és a hűtő, míg további 100 000-be a teljes modernizáció.[208] Fél évvel később a polgármester már 350 000 pengőre becsülte a költséget. Ehhez – hasonlóan más városokhoz – MABI-kölcsönt próbáltak szerezni.[209] Az üzem felépítéséhez felvett a város 46 000 pengő kölcsönt,[210] de az exportvágóhidat a háborús előkészületek miatt már nem tudták fölépíteni.

Ennél persze voltak sikeresebb beruházásai is a városnak. Az állatkereskedelem növekedése vetette föl a vásártér javításának szükségességét. Az 1920-as évek közepén felépített állatvásártér 10 év alatt igencsak amortizálódott. 1935-re a vásártér talaja már annyira leromlott, hogy *„...esős idő esetén állatokat oda behajtani nem lehet"*. Meg kellett oldani az esővíz elvezetését, a kocsibejáró szélesítését, az épületben lévő vásárcsarnok alapjainak átépítését, mivel a feltöltött talaj süllyedt, s ez az egész épületet veszélyeztette.[211] Jól sikerült városi akció volt a gyümölcsfásítás, amit összekapcsoltak az ínségmunkákkal. Először a városi közlegelőn akartak telepíteni, de a városi erdőmester javaslatára – a talajadottságok miatt – inkább az ún. Pick-féle erdőben telepítettek 30 holdon gyümölcsöst. A gyümölcsös kezeléséhez persze kellett egy intéző, akinek feladata volt a lakosság számára szakmai előadások tartása is.[212] Hasonló jellegű volt a városi utak fásítása, aminek voltak közegészségügyi, városszépítési és foglalkoztatási elemei is.[213] Mindkét program esetében a városban élő ínségesek munkáját tudták hasznosítani, amihez az évtized közepén nagyjából évi 100 000 pengős állami támogatást kaptak. Az általános drágulás miatti az ínségnapszámbéreket emelni kellett, s így a foglalkoztatottak száma némileg csökkent.[214] 1938 elején elkezdték a városi sertéshizlalda felépítését,[215] amihez a képviselőtestület jóváhagyott 600 000 pengő kölcsönfelvételt.[216] A városi szeszfőzdéhez magas fokú szeszfinomítót és főzőkádat szereztek be, amelyekkel az addiginál jóval nagyobb teljesítményt érhettek el.[217] Szinte folyamatos volt a vízvezeték-rendszer bővítése. Hasonlóan a nyugati mintákhoz, az építőipar szerepe is fontos volt. A Weiser-gyár egyik hajdani belvárosi telkén megkezdték városi bérházak felépítését. Ez azért fontos, mert a lakásépítések megindításával több iparágnak tudtak megrendeléseket adni.[218] Ide tartozik a másik nagy közberuházás, a Fő téren lévő új igazságügyi palota felépítése. A jókora méretű épületet 1938-ban adták át, s felépítése során igen sok kanizsai vállalkozónak sikerült munkát biztosítani. A részben állami beruházás-

[206] Uo. Havonkénti kimutatás a forgalomról.
[207] Uo.
[208] Zalai Közlöny, 1936. december 31.
[209] Zalai Közlöny, 1937. május 27. (MABI = Magánalkalmazottak Biztosító Intézete.)
[210] MNL ZML IV. 402. 603. kötet, 218. szám.
[211] MNL ZML V. 1512b. VT iratai. 6184: 1935.
[212] Uo. 1947: 1936.
[213] Uo. 2165: 1935.
[214] Ehhez lásd: Zalai Közlöny, 1936. október 21.; 1935. szeptember 20.
[215] MNL ZML IV. 402. 685. kötet, 1781. szám.
[216] MNL ZML IV. 402. 675. kötet, 21. szám.
[217] MNL ZML V. 1512b. VT. 95: 1936.
[218] Király, 1935. Közismert pl., hogy Anglia válságból való kilábalásának ez volt az egyik legfontosabb területe.

ként létrejött épülethez a város részéről 410 590 pengős hitelre volt szükség.[219] Látható, hogy az 1930-as években a város, ha nem is grandiózus méretekben, de jó néhány olyan programot vitt végig, amelyekkel élénkíthette a helyi gazdaságot.

Ezeknek a fejlesztési folyamatoknak az 1939 őszén megkezdődött európai háború véget vetett. Az 1930-as években Magyarország gazdasága egyre szorosabban kötődött az igen agresszív hatalmi politikát folytató Németországhoz. 1938 tavaszán elindult a magyar fegyverkezési program is, vagyis a hazai társadalom hamar megérezte a háború előszelét.[220] A nagy állami katonai megrendelésekből Nagykanizsa sajátos iparszerkezete miatt nem nagyon részesülhetett: a városban nem voltak olyan vállalatok, amelyek nagy volumenben kiszolgálhatták volna az állami igényeket. E téren majd csak a MAORT jöhetett szóba az 1940-es évek elején. Éppen ezért a város gazdálkodásában a háborús konjunktúra pozitív hatásai nem nagyon látszódtak. A közvetlen negatív hatások viszont igen: a város egyre nehezebben jutott hitelhez, a korábbi államsegélyek és egyéb támogatások, források minimálisra csökkentek; így a tervbe vett beruházási programok elmaradtak. A háború megindulásával az anyag-és nyersanyagforrások felhasználását a kormány korlátozta és monopolizálta. Az anyagárak folyamatosan emelkedtek, az 1941. évi hadba lépés következtében pedig a munkaerő csökkent, az adóztathatók száma visszaesett. Az állam a háború alatt a magángazdaságot erőteljesen korlátozta, s kötött gazdálkodást vezetett be. Az infláció 1942-től folyamatosan gyorsult.

A második világháború miatt Nagykanizsa gazdálkodásában új elemek jelentek meg. A város működését fönn kellett tartani. Szomorú volt ugyanakkor, hogy a húsz évvel korábbi tapasztalatok alapján a lakosság és a városvezetés is pontosan tudta, mivel jár egy háború. Éppen ezért megpróbáltak felkészülni az esetleges nehézségekre. Ennek egyik eleme az élelmiszerkészlet, s főleg a húsbázis növelése volt. Ennek érdekében a város átvette a Deutsch Sándor által 1938-ban létrehozott sertéshizlaldát. A zsidóságot sújtó gazdasági és politikai korlátozások miatt jogilag ezt könnyű volt megoldani. A városi lakosságnak egy évre 8000–10 000 sertésre volt szüksége, így gyors ütemben fel kellett tölteni a készleteket. Mivel 1940-től már nem lehetett külföldre vinni húst, így a zalai gazdáktól és uradalmaktól vásároltak.[221]

Újra nagy problémát jelentett a téli tüzelő biztosítása. Ez országos probléma volt, hiszen a régi minőségi kötöttségek (üzemtervek, vágásfordulók stb.) miatt nem lehetett a szükségleteket megfelelően kielégíteni. Egy miniszteri rendelet szerint azonban most meg lehetett duplázni az évi kitermelt mennyiséget, így 1940-ben a korábbi 35 hold helyett már 83 holdon termelték le a fát. Ezzel főleg a szegényeken akartak segíteni.[222] E gondolkodás fontos mozzanata volt a város általi területvásárlás. 1941 elején Nagykanizsa város megvette gróf Károlyi Ferenctől a nagyrécsei uradalom erdőbirtokát. Nagyrécse Kanizsa északkeleti szomszédja volt, ráadásul a megvett erdő 2 km hosszúságban közvetlenül határos volt Nagykanizsa Alsóvárosi erdejével. A megvásárolt erdő kiterjedése 806 hold volt, amiért Nagykanizsa 175 000 pengőt fizetett.[223] A vásárlást elősegítette, hogy a hajdan egységes nagyrécsei Inkey uradalom több tulajdonosváltás után a világgazdasági válság idején Valkó Ágoston kezében csődbe jutott, s a likvidáció eredményeképpen részekre tagolódott. Valkónak mintegy 6000 holdnyi földje volt, amelyből a nagyrécsei birtok 2700 holdat tett ki. Érdekessége a csődnek, hogy a nagyrécsei uradalom mintagazdaság volt, ahol a tulajdonosváltásra nem a gazdálkodás miatt, hanem a Valkó-család tagjainak eladósodása

[219] MNL ZML IV. 402. 606. kötet, 592. szám.
[220] Berend – Szuhay, 1975. 254.p.
[221] Zalai Közlöny, 1940. november 30.
[222] Zalai Közlöny, 1940. október 8.
[223] MNL ZML IV. 402. 660. kötet, 375. sz. jkv. 1941. évi szerződés.

69. kép: A Városháza közgyűlési terme (az 1939. évi hadtörténeti kiállítás helyszíne). Az elnöki emelvény mögötti főfalat Deák Ferenc, Erzsébet királyné, Ferenc József, Kossuth Lajos 1905-ben Endrey Sándor által festett képei díszítik. Felül 1912-ben Rákóczi Ferenc (Bardócz Dezső munkája) és 1908-ban Széchenyi István (Endrey Sándor műve) képeit helyezték el.

miatt került sor.[224] Mihelyt a pénzügyi nehézségek napvilágra kerültek, a Nagykanizsai Takarékpénztár 1930. október 6-án egy rendkívüli közgyűlésen 34 részvényes megjelenése mellett egyhangú határozattal azonnal felmentette Valkó Ágoston volt intézeti alelnököt, valamint Valkó Lajos és Valkó Árpád igazgatósági tagokat.[225] A csődeljárás során Nagyrécsén többen szereztek birtokot: 1935-ben már jelentősebb tulajdona volt a falu határában a Scossa Gézáné és Társa cégnek, a Budapesti Központi Papneveldének, illetve ifj. Horthy Miklósnénak (szül. gróf Károlyi Máriának).[226] Ez utóbbi birtoktestet 1940 decemberében a tulajdonos elajándékozta testvérének, Károlyi Ferenc grófnak, aki a következő év elején eladta azt Nagykanizsának.[227] Az ifj. Horthy Miklósné kezében lévő birtok agyon volt terhelve adósságokkal; elsősorban az OKH-tól vett föl akkora kölcsönöket, amelyeknek összege gyakorlatilag megegyezett az erdőbirtok 1941. évi eladási árával.[228] Az adósságok kapcsán a későbbiekben még szükséges volt némi tulajdonosi korrekció, így például 1942 tavaszán az időközben előkerült Ellenbogen nevű tulajdonostól is meg kellett venni 3 holdat.[229]

[224] Zalai Közlöny, 1931. október 7. Valkóék passzívái 3 060 000 pengőre rúgtak, ugyanakkor vagyonuk 2 910 00 pengőt tett ki. Maga a nagyrécsei uradalom igen értékes volt, mintegy 1,8–1,9 millió pengőt ért, alapvetően komoly jövedelmet termelt, amely a visszafizetés miatt volt fontos a hitelezőknek.

[225] Zalai Közlöny, 1930. október 7. Itt jegyezzük meg, hogy Valkó Lajos egyben kereskedelmi miniszter is volt.

[226] Lásd: Gazdacímtár, 1935.

[227] MNL ZML IV. 402. 660. kötet, 375. sz. jkv. Az eladási szerződéshez csatolták a testvérek kölcsönös nyilatkozatát az 1940. április 1-jei ajándékozásról.

[228] MNL ZML IV. 402. 660. kötet, 375. sz. jkv. 1941. évi szerződés. (OKH = Országos Központi Hitelszövetkezet)

[229] Zalai Közlöny, február 26.

A vásárláshoz szükséges összeg előteremtéséhez kölcsönt vettek föl, de kétségtelen, hogy a megvett föld még így is óriási üzletnek ígérkezett. Tudták, mit vesznek, hiszen a területet a városi erdőmérnök, Pirily Árpád már felmérte. Már a Valkó-csőd kezdetén azt fontolgatta Krátky polgármester, hogy a Valkó Ágoston-féle 660 hold erdőt megvásárolja, de akkor erre nem kerülhetett sor.[230] Nem véletlen, hogy 1940-ben a közgyűlés egyhangúan elfogadta a vásárlást.[231] A 806 holdas birtok vásárlásával kötelezettségek is jártak, amiket a város átvett. A korábbi tulajdonos kegyúri funkciói 1941-től a várost terhelték. Az erdőbirtok jövedelméből kellett biztosítani a miháldi plébánia részére 96, a zalaszentjakabi plébánia iskolájának 12, a plébánosnak 24 űrméter kemény hasábtűzifát, valamint gondoskodni kellett a két faluban lévő iskolák és plébániák külső tatarozásáról. Ez utóbbi munkákhoz az építőanyagot és a szakmunkásokat a kegyúr, a fuvart és a napszámosok költségét a községbeliek fizették.[232] Nagykanizsa városnak az volt a szándéka, hogy a megvett 806 holdból mintegy 174 holdat kivon az erdőterületből, s azt felsőbb engedéllyel felparcelláztatja kisbirtokosok számára, ezzel is enyhítve az erősödő földhiányt. Ezt joggal várhatta: az országban ekkor eluralkodó nagybirtokellenes politika, valamint a szélsőjobboldal erősödése miatt nem volt akadálya a parcellázásnak. Mivel azonban az erdők területét nem lehetett csökkenteni, így a város kénytelen volt felajánlani hasonló, már beerdősített birtokrészt olyan helyen, ahol viszont a parcellázás nem volt lehetséges.[233]

A háborús években a fejlesztések elmaradtak, már csak toldozgatásra futotta. 1940-ben a két városrészt összekötő utat 500 méter hosszban kiszélesítették és kőburkolattal látták el. Megkezdték a Sugár úti zeneiskola új épületbe való áthelyezésének munkálatait. Tervbe volt véve egy adóhivatali és pénzügyőri laktanya építése is, de azt a korábban tervezett összegből nem lehetett végrehajtani, mivel az árak gyorsan emelkedtek.[234] 1942-ben Nagykanizsa 70 000 pengő államsegélyt kapott a Pallinhoz tartozó Lazsnakpusztán egy tüdőbetegotthon kiépítéséhez (a város már korábban megvette a volt lazsnaki kastélyt, s a körülötte álló 22 hold parkot).[235] Az első évben 15, később összesen 70 ágyas intézményt kívántak létrehozni. A beruházáshoz még magánadományok is érkeztek.[236]

Sikeres szociális kísérlet volt a nagykanizsai gyerekek részére Balatonberényben épített nyári gyermeküdülő. A szegény gyerekek üdültetésének gondolatát a Zalai Közlöny karolta föl, amit aztán Krátky polgármester és felesége erőteljesen támogatott. A város 1943-ban döntött az építkezésről.[237] A balatonberényi helyszín adott volt, mivel az ott működő Gosztolya János esperes-plébános által biztosított iskolaépületben már régóta nyaraltak kanizsai szegény gyerekek. A polgármesternek sikerült Balatonberényben egy telket szerezni, s elérte, hogy a kormányzat 50 000 pengő kamatmentes kölcsönt nyújtson az építkezésre, míg a polgármester felesége jó néhány nagykanizsai polgárt és szervezetet bírt rá az ügy támogatására. Végül is már Krátky polgármester leváltása után, 1944 júliusának közepén adta át Simonfay Lajos polgármester a gyermeküdülőt a balatonberényi dombon. Az átadón részt vett és beszédet mondott a volt polgármester is. Az üdülő bejáratán ott díszlett a felirat: „Nagykanizsa város gyermek-üdülőtelepe". A gyermeküdülő célszerűen volt berendezve: volt saját konyhája, nagy mosdója, fiúknak és a leányoknak hálóterme, egy hatalmas terasza, amely egyben napozóként is funkcionált.[238] A pénztelenség persze

[230] Zalai Közlöny, 1931. október 2.
[231] Zalai Közlöny, 1940. november 2.
[232] MNL ZML IV. 402. 660. kötet, 375. sz. jkv. 1941. évi szerződés.
[233] Uo.
[234] Zalai Közlöny, 1940. december 24.
[235] MNL ZML IV. 402. Közgyűlési jegyzőkönyvek. Jkv. 1327. Kötetszám: 683. Év: 1942.
[236] Zalai Közlöny, 1942. március 14.
[237] MNL ZML IV. 402. Közgyűlési jegyzőkönyvek. Jkv. 1154. Kötetszám: 698. Év: 1943.
[238] Az üdülő átadására lásd: Zalai Közlöny, 1944. július 18.

nagy volt, így például hiány volt a gyermekek részére biztosítandó ágyneműből. 1944 júliusának végén, amikor a második csoport hazaért Balatonberényből, már a helyi lapban az is megfogalmazódott, hogy az elkobzott zsidó vagyonból lehetne a szegény gyerekeknek ágyneműt biztosítani (amit persze szigorú törvények akadályoztak).[239]

Próbált a városvezetés a nagykanizsai lakáshiányon enyhíteni. Ebben némi segítséget jelentett az 1940-ben létrehozott Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA), amely főleg a sokgyermekes családok lakáshoz juttatását tartotta kiemelt feladatának.[240] Az ONCSA és a nagykanizsai Közjóléti Szövetkezet a kiskanizsai városrészben az ottani sokgyermekes, főleg agrártermeléssel foglalkozó családok számára szervezett lakásépítést.[241] Az ezt szolgáló ún. ONCSA-alaphoz a város évi 12 000 pengővel járult hozzá.[242] 1943-ban 33 engedélyezett építkezés történt a városban, ennek során mintegy 100 lakás épült, amiből 25 MAORT-lakás, 18 ONCSA-lakás és 14 ún. iker-barakk volt.[243] 1943 elejétől az elesettek számának gyors növekedése miatt egyre jelentősebbé vált a város segélyező tevékenysége.[244] Állandó anomália volt a jegyrendszer működtetése, s a hatósági feladatok végrehajtása. A hatóságok az 1940-es évektől vadászták a gazdasági „visszaéléseket", aminek első számú céltáblája a „zsidó kereskedő" tevékenysége volt. A helyi sajtóban hétről hétre óriási „leleplező" cikkek születtek kereskedők visszaéléseiről, „jogosnak" vélt internálásukról. A szélsőséges politika agressziójával szemben ez a társadalmi csoport védtelenül állt.[245]

A város költségvetése nominálértéken számítva – az infláció miatt – gyorsan nőtt, de reálértékben jelentősen csökkent. Emlékezhetünk rá: az 1930-as évek közepén még 1,5 milliós költségvetéssel bírt a város, ezzel szemben 1942-ben 3 millió, 1943-ban 4,7 millió, 1944-ben 8,8 millió pengős volt költségvetés. A pótadó mértéke is folyamatosan nőtt: míg az 1930-as évek közepén 40–50% körül, addig a háborús évek alatt már 70–80% között mozgott.[246] A jobboldali politika által tudatosan végrehajtott, a társadalom teljes szellemi félrevezetését szolgáló győzelmi jelentések mellett 1943–44-ben a kevés számú forrásból egy agyonadóztatott és kimerült lakosságot lehet érzékelni. 1944. április-május során a nagykanizsai zsidóság koncentrációs táborokba hurcolása révén még inkább lecsökkent a városi adózók száma.

Az 1944. évi német megszállás, s a már korábban megindult erőteljes politikai jobbratolódás Nagykanizsa városirányítását is érintette. Krátky István polgármester közismerten nem szimpatizált a nyilasokkal. Nem véletlen, hogy az 1930-as években számtalan esetben indult meg politikai támadás a polgármester ellen. 1944 tavaszán, a német megszállás idején a polgármester pozíciója már nem volt tovább tartható. Április 4-én a képviselőtestület felfüggesztette állásából, majd május folyamán nyugdíjazták az ekkor 57 éves városvezetőt.[247]

70. kép: A közös hadsereg katonái a Sugár úti laktanya udvarán 1900 körül

[239] Zalai Közlöny, 1944. július 29.
[240] Romsics, 1999/b 201.p.
[241] Zalai Közlöny, 1942. március 14.
[242] Zalai Közlöny, 1942. május 20.
[243] Zalai Közlöny, 1944. január 17.
[244] Lásd például: Zalai Közlöny, 1944. március 22.
[245] Lásd a Zalai Közlöny számait az 1940-es évek első felében.
[246] Lásd: Zalai Közlöny, 1944. január 26.
[247] Károlyi, 2005. 53.p. Tegyük hozzá, hogy ezt követően Krátky visszatért ügyvédi praxisához, majd 1952-ben Hortobágyra internálták. Szabadulása után a Nyugati pályaudvaron raktárkezelőként dolgozott. 1956-ban halt meg. 2005-ben Nagykanizsa város poszthumusz díszpolgári címet adományozott Krátky Istvánnak.

Krátky helyét vitéz Simonfay Lajos foglalta el, akinek korábban semmiféle kanizsai kötődése nem volt. Simonfay Újvidéken született Strommer Lajos néven 1893-ban. Részt vett az első világháborúban, számos kitüntetést kapott, majd három és fél évig hadifogságban is volt. Szibériában tanult meg oroszul, amúgy öt nyelven beszélt. Az 1920-as években elvégezte a jogi egyetemet. 1936-ban kapta Horthy Miklós kormányzótól a „vitéz" címet. Ekkor változtatta meg nevét Simonfayra. Az erőszakos tisztogatások közepette 1944 közepén a szélsőjobboldali hatalom a nagykanizsai polgármesteri címet ajánlotta föl számára, így lett június 28-án a város polgármestere. Simonfay akkor került hivatalba, amikor a városban és a város környékén élő zsidó polgárok halálba küldése már lezajlott. Simonfay bemutatkozó beszéde megfelelt a kardcsörtető korszellemnek: rendet, fegyelmet követelt, s minden téren szigorúságot ígért.[248]

Simonfay már a bemutatkozó beszédében is beszélt a vagyonkezelésről, a város vagyonáról. Itt több dologra is gondolhatunk. Egyrészt jelentős volt a zsidók vagyonának kiigénylése, másrészt ott voltak a gyáripari és kereskedelmi kapacitások is. 1944. július elején a polgármester a deportált zsidók gazdasági üzemeinek élére politikailag megbízható üzemvezetőket rendelt ki. Így a Magyar utcai Türk-pékség vezetésére Kovács Ferencet, a katonaréti Loicht-sütöde vezetésére Szabó Istvánt, a Király utcai Berger-féle gépjavító műhely vezetésére Kuzsner Györgyöt, a Frank mérlegkészítő üzem vezetésére Malek Györgyöt, az Erzsébet téri Baron-féle gépjavító műhely vezetésére Polecz Andrást, a Horthy úti Szabó-cipőgyár vezetésére Tillinger Józsefet rendelte ki. A kirendeltek valamennyien kanizsai lakosok voltak.[249]

A front időközben egyre közelebb került Nagykanizsához. 1944 végén, 1945 tavaszán a város keleti határát lassan érintő katonai helyzetben már nem volt érdemi, önálló gazdálkodási lehetőség. Hangsúlyozzuk, hogy a város háborús gazdasági pusztulása fizikai értelemben nem volt nagy. Bár voltak bombatámadások, de jelentős károkat nem okoztak.[250] Utcai csatározások nem folytak a városban. Nagyobb gazdasági kárai a Dunántúli Szeszfinomítónak és a Sörgyárnak voltak, valamint néhány városi intézmény (templom, temető, kórház stb.) szenvedett súlyosabb károkat. Leégett a városháza, ami hatalmas iratpusztulással járt, s ez a városi történeti kutatásokat erőteljesen korlátozza. Felrobbantották a Kossuth téri hidat, a Principális hídját, romba dőlt 45, megrongálódott 90 lakóépület.[251] A szovjet hadsereg bevonulása, a német és a nyilas uralom alóli felszabadulás egy új, akkor még nehezen sejthető időszakot hozott Nagykanizsa megmaradt népességének.

Resume

Die Stadtverwaltung und die Wirtschaftsführung der Stadt (1850–1945)

Gross-Canisa veränderte sich in der Zeit des Kapitalismus sehr. Zwischen 1850 und 1871 waren Gross-Canisa und Kiskanizsa die Landstädte der Herzogen Batthyány, deshalb stand ihre Selbstverwaltung und dementsprechend auch ihre Etat auf niedriger Stufe. Die Einkommen der Stadt stammten hauptsächlich vom den immer wichtigeren Märkten,

[248] Zalai Közlöny, 1944. július 1.
[249] Lásd: Zalai Közlöny, 1944. július 5.
[250] Lásd például az 1944. október 14-én és 17-én a várost ért bombatámadásokról írt polgármesteri jelentést. Dokumentumok Zala megye történetéből, 1995. 37–38.p.
[251] Volt egyszer egy katonaváros, 2003. 56.p.

sowie von Steuereinnahmen. Nach dem Kommunalen Gesetz von 1871 wurde Gross-Canisa eine so genannte Stadt mit geordnetem Rat, und entwickelte sich schnell; zugleich nahmen auch ihre rechtlich definierten Aufgaben zu. Unter ihren Einkommen sind die von der Vermögensverwaltung stammenden Geldmittel – und das zeigt auch das Abweichen der Stadt von anderen heimischen Städten – sehr bedeutend. Die Stadt verfügte über mehr als 5000 Joch Grundbesitz, von denen 4000 Joch Wald waren, dessen Vermietung für die Gemeinde ein wichtiges Einkommen bedeutete. Die Stadt entwickelte sich schnell, immer mehr Straßen, Schulen und öffentliche Institutionen wurden gebaut. Die Struktur der Stadtwirtschaft spiegelte sich in der Zeit des Dualismus in der liberalen Ideologie wieder: die Stadt wollte keine Betriebe aufrechterhalten, stattdessen vermietete sie ihre Kapazitäten. Infolge der ständigen Entwicklungen war die Stadt um die Jahrhundertwände verschuldet, aber unter heimischen Umständen war dies nicht überdurchschnittlich. Die Möglichkeiten der Stadtverwaltung wurden in der ersten Hälfte der 1920 Jahre eingeengt, aber nach der wirtschaftlichen Stabilisation übernahm die Stadt neue Funktionen, und das veränderte auch das System der Stadtverwaltung. Die Periode nach 1925 wurde zur wichtigsten Zeit des Ausbaus der Stadtwerke, – hauptsächlich von Speyer-Krediten – die Infrastruktur (Wasser- und Kanalsystem usw.) wurde erweitert und dadurch konnten viele Stadtbewohner beschäftigt werden. Das Novum war das System der Betriebe die von der Stadt selbst geleitet wurden, deren Erträge waren aber geringer als die des ehemaligen Verpachtungssystems.

Urban Governance and Management (1850–1945)

Nagykanizsa considerably changed in the period of capitalism. Between 1850 and 1871 Nagy- and Kiskanizsa were the country towns of the Batthyány dukes, consequently their self-administration and so their budgetary systems were underdeveloped. The main sources of income were the increasingly important fairs and tax assessment. Following the Municipal Act of 1871 Nagykanizsa became a so called city with ordered council and started to grow rapidly, but at the same time also its legally defined tasks multiplied. Among its revenues – and this represents a difference between Nagykanizsa and other Hungarian cities – the income stemming from assets management was highly significant. The city had more than 50,000 acres land, among that 4.000 acres forest that generated a significant rental income for the community. The city expanded rapidly, more and more streets, schools, public institutions were established. The city management model of the dualism reflected the liberal ideology: the city was not willing to manage plants on its own; instead, it let out its capacities. Owing to the permanent developments the city became indebted at around the turn of the century, but this was not unusual in Hungary. The possibilities of the city management narrowed in the first half of the 1920s, but the city undertook new functions after the economic stabilization and this transformed the system of city management as well. The period following 1925 became the most important period of the establishment of public utilities in the city, since – mainly from Speyer-loans – the infrastructure (water and canalisation systems etc.) could be extended, and through this many citizens were employed. The novelty was the system of plants managed by the city itself, however the yields of that remained lower than the foregoing leasing system.

Kunics Zsuzsa

NAGYKANIZSA TELEPÜLÉSSZERKEZETÉNEK ÉS VÁROSKÉPÉNEK VÁLTOZÁSAI (1850–1945)

1. A város arculata, infrastrukturális fejlődése a dualizmus időszakában

1.1. A városkép a 19. század közepén

A 19. század közepén már mintegy 11 ezer fős lélekszámú, jelentős vonzáskörzettel rendelkező Nagykanizsa fontos kereskedelmi központ, a Dunántúl egyik legjelentősebb települése volt.[1] A városkép azonban messze elmaradt e jelentős gazdasági szereptől. Az eleven város fontosságának, központi piac voltának elismerése, híres sertés, marha, gabona vásárainak, a kereskedők csarnokaiból induló *„ezerféle árukkal terhes kocsik szüntelen moraj"*-ának leírása mellett az utazók a településről mint *„csúf házhalomról"* írtak. *„...nem is merészelném városnak nevezni, ha tiszteletre méltó útikalauzunk nem erősködne, hogy ez valóban város... egyetlen egyenes utca látszik, mintegy azért, hogy ide folyjon le és itt gyűljön össze minden szenny és mocsok. A mellékutcák tervszerűtlenek, girbe-gurbák. Ezekben a pokoli bűzlő alacsony sikátorokban a házak úgy épültek, ahogy az a tulajdonosnak éppen eszébe jutott."* – számolt be V. B. Bronyevszkij, orosz tengerésztiszt az 1810. évi utazása során szerzett tapasztalatairól.[2] Az elmarasztalás túlzónak tűnik, az általa tapasztalt városkép azonban mintha hosszú ideig változatlan maradt volna. A kanizsai polgárok évtizedekkel később is hasonló gondokkal küzdöttek, a városiasodásnak csak a csírái fedezhetők fel a 19. század közepén.

A leírások alapján egy vidéki település képe rajzolódik ki. A Zala-Somogyi Közlöny *„nyílt leveleinek"*, – városi képviselők, helyi orvos, építész által írt – jegyzeteinek visszatérő témája volt az 1860-as években az utak tarthatatlan állapota, a *„nyaktörő járdák"* kellemetlenségei, a közvilágítást nem kellően biztosító pislogó olajmécsek, a rendezetlen utcakép, a szabályozás hiányosságai. A burkolatlan utak miatt ősszel és télen sár-, nyáron portenger nehezítette a közlekedést.[3] A lap egyik tárcaírója végigjárva a város utcáit – 1875 őszén *„Sétabotorkálások"* címmel közölt hosszú cikksorozatában – számos, évtizedek óta megoldatlan problémát, hiányosságot sorolt fel: a belvárosban éktelenkedő szemétdombokról, a piacon turkáló sertésekről, rozzant épületekről, egyenetlen utakról, göröngyös járdákról számolt be. A Fő úton alacsony bolternyők, az út közepén egy-egy taliga, bolti létra, beszakadt csatorna nyílása, szemét nehezítette haladását. A városközpontban húzódó nyitott csatornáról, deszkakerítésről, ápolatlan hársfasorról, veszélyes útakadályokról tudósított.[4]

A következő évtizedben is gyakran tárgyalt témája volt az Építési Bizottság és a képviselő-testület üléseinek, a képviselői beadványoknak– a jegyzőkönyvek tanúsága szerint – az utak, járdák hiányossága, testi biztonságra veszélyes volta, a sok helyen még meglévő fedetlen árkok elhanyagolt, közegészségre ártalmas állapota. Sok gondot okozott, hogy a szennyvíz gyakorta a járdára, a kocsiútra folyt a Fő úton is, a belvárosban az utcára kieresztett kályha kürtők ontották a füstöt, kormot a járókelőkre, a járdákat fa rekeszekkel, esetenként szálfával torlaszolták el, az úttesten sertés- és marhacsordákat hajtottak.[5]

A városi tanács az utcai *„tisztátalanságok"* megszüntetése érdekében az 1853. április 20-án tartott ülésében 6 pontból álló Tisztasági Szabályokat állapított meg. Ezek szerint: aki

---

1 A város lélekszáma 1830-ban 5485 fő, 1857-ben 11722 fő. Thirring, 1912. 53.p.; Bácskai, 1988. 198.p.
2 Bronyevszkij, 1810. 27-28.p.
3 Zala-Somogyi Közlöny, 1863.december 10., december 20.,1864. április 20., 1864. december 1.
4 Zala-Somogyi Közlöny, 1875. szeptember 19., 22., 26., 30., október 3., 21., 24., 31.
5 MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1881. augusztus 18., 1882. július 28., 1884. augusztus 25., 1886. szeptember 2.

tárgyak lerakásával a nyilvános utcán szemetelt, 1 forint pengőre büntették; 2 forint büntetés mellett tilalmazták az *„istállókból az utczára ganajlé-csatornákat kivezetni, úgy a házakból, boltokbul és kertekbül szemetet az utcára kivetni"*. Szigorúan tiltották a konyhai *„mosadék víz"*, s a festőknél és *„gyárosoknál"* a szennyezett víz utcára való kiöntését; a döglött állat utcára való kidobását 30 kr. pengővel büntették. Az előírások közé került egy inkább közrendészeti jellegű is, a 6. pontban minden háztulajdonost köteleztek, hogy kapuját a nyári hónapokban 10 órakor, a téliekben 9 órakor zárja be.[6] A Szép Károly városbíró által aláírt rendelet előírásai azonban nem érvényesültek, hathatós betartásukról nem tudtak gondoskodni.

A város jelentős gazdasági teljesítménye és az elmaradott városkép közötti ellentmondás nem csak az utólagos szemlélő számára látható, a kortársak is sürgették a haladást, a városrendezést, – fejlesztést. Ebben az időben még csak a városközpontban, a piac táján találhatunk kőből, téglából épült, zsindellyel fedett épületeket. Ezen kívül *„...a lakosság nagyobb része sövényből, sárból, fából"* építkezett, *„mely épületek majdnem mind nedvesek."* – írta 1861-ben Horváth Gyula a városról.[7] A belváros jellegzetes épületei – a jelentős méretű barokk uradalmi épületek mellett – még az emelt padlásterű (oldalfallal az utcára néző, sokszor nagy kapualjjal két részre osztott) földszintes házak, s a végoromfalas emeletes, ill. földszintes házak voltak, melyek azonban minden rendszer nélkül sorakoztak egymás mellett, köztük nagy foghíjak, beépítetlen telkek voltak.

A város ekkori arculatának érzékletesebb megismerésében a képviselői beadványok, újságcikkek mellett a fennmaradt néhány, 1860-as években készült, a Fő út egyes szakaszait és a Felsőtemplom teret (Deák tér) ábrázoló fotófelvétel is segít. Az F. Völker, klagenfurti fényképész által 1867 körül készített felvételen jól látszik, hogy a városközpontban, a Gabonapiac (Főtér) déli részén és a Főút elején a házak többsége egyemeletes: a 18. században épült uradalmi épületek (tisztartói ház a vendégfogadóval, Vasemberház), a középületek (Városháza, Sóhivatal) és mellettük a polgárházak is, azonban az épületek között nincs két azonos magasságú. Homlokzataik nem igazodnak egymáshoz, néhány kissé kiugrik egy-egy kiszögelléssel. Mellettük földszintes, egészen alacsony, viskószerű házak is sorakoznak még, a burkolatlan út mentén fedetlen árok húzódik, felette minden házhoz egy-egy kő- vagy fahíd, bürü vezet át, a teljes útszakaszt mindössze két lámpa világítja be. A Fő út felsőbb szakaszán – amint az

71. kép: A Fő út 1867 körül

72. kép: A Fő út az 1870-es évek elején

6 Zalai-Somogyi Közlöny, 1863. december 10.
7 Horváth, 1861. 50.p.

az 1864-ben és 1870-es évek elején készült felvételeken is látható[8] – az északi oldalon a földszintes házak uralkodnak, csak elvétve áll egy-egy emeletes végoromfalas ház közöttük, mint az Egylet utca (Kölcsey utca) becsatlakozásánál magasodó Egylet-ház (a 6. sorszámú városi ház, a Polgári Egylet székháza), ill. még feljebb, tovább haladva kelet felé, három egymás mellett álló emeletes épület. Ezeket a 13–15. sorszámú városi házakat a kataszteri felmérést készítő mérnök *„1 Stock"* felirattal jelölte. A 15. sorszámú (ma Fő út 19.) emeletes épület pallini Inkey Ádám nagyrécsei földbirtokos városi háza volt, melyet már az 1822-ben készített, posta- és kereskedelmi utakat és fontosabb középületeket feltüntető városi térkép is külön jelzett. A század közepén, a kataszteri felmérés készítésekor Zsombor Ferencné (gróf Hugonnay Berta) tulajdona a következő szomszédos földszintes házzal együtt.[9]

A belvárostól kissé távolabb eső utcákban a meglévők mellett még újabb fa-, sövényházakat emeltek az 1860-as évek elején is, cserépre csak tűzvészek után cserélték a zsúpos házak fedelét, a mai Teleki utcában, a Tizenháromvárosban (Kossuth tér) is több szalmával, deszkával fedett ház állt, melyeken *„deszkakémények szórták a tűzszikrákat"*, sok helyen egy fedél alatt volt a lakószoba az istállóval.[10]

Az 1864-ben készült kataszteri felmérés[11] szelvényei alapján látható, hogy az utcavonalak nem egyenesek még a városközpontban, a Piac téren, a Fő úton sem, ahol nagyjából zártsorúan épültek a házak. A homlokzatok sokszor megtörnek, gyakran nem párhuzamosak az út vonalával, az épületek szélessége is teljesen változó, közöttük kisebb-nagyobb foghíjak találhatók. A központtól távolabb eső utcákban a házak nem szabályos rendben követik egymást, pl. a Bécsi utca (Magyar utca) elejét ábrázoló szelvények jelölése szerint fél vagy 1 öllel, gyakran 1,4 öllel beljebb állnak a házak

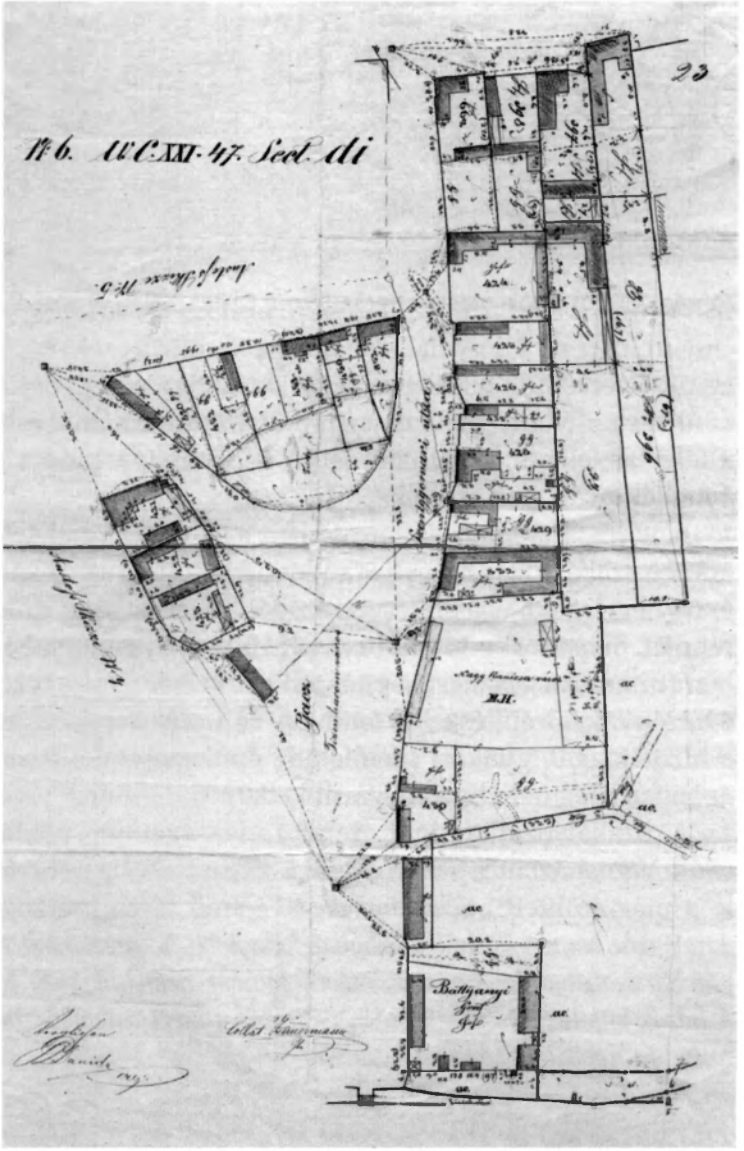

73. kép: A „Tizenháromváros", a Kossuth tér és környéke az 1864. évi kataszteri térkép szelvényén

8 A Fő út az 1860-as években, F. Völker (Klagenfurt) felvétele. TGYM H.78.3.1., Fotó: Úrnapi körmenet 1864-ben. TGYM Tört. dok. tár 78.526.1., Fotó: A Fő út az 1870-es évek elején, TGYM Tört. dok. tár 82.1284.1.

9 MNL ZML Nk. F. (279) 5074. bsz. tjkv.

10 Zala-Somogyi Közlöny, 1863. október 10.

11 Kataszteri térkép, 1864.

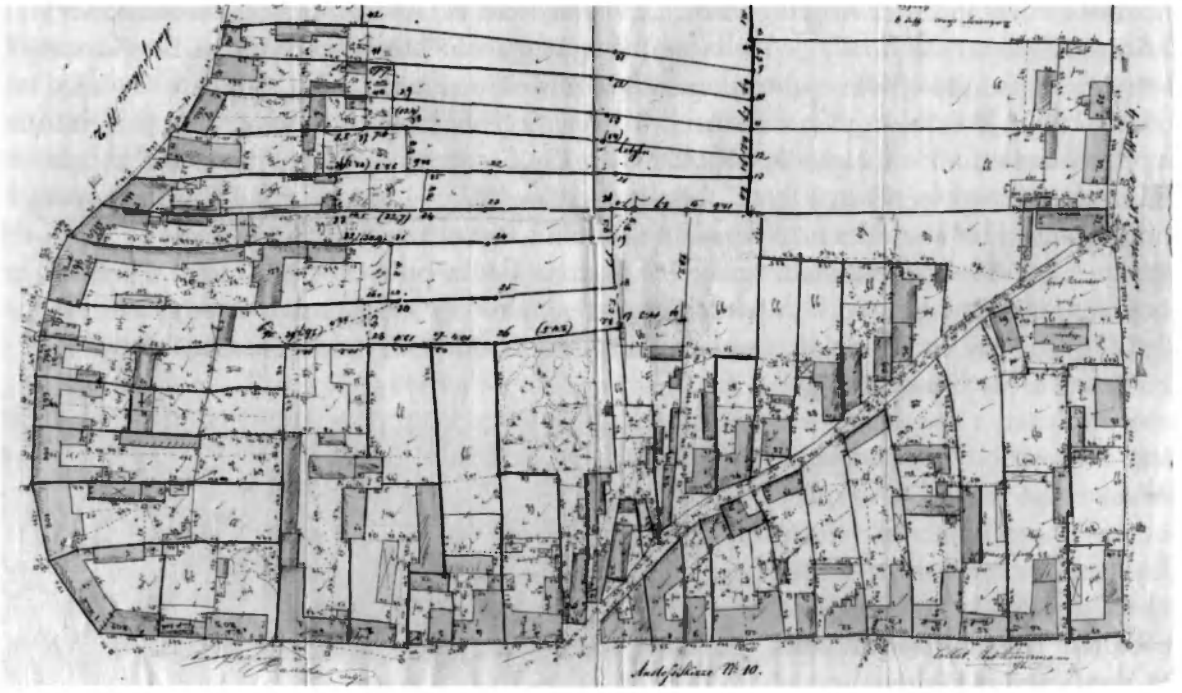

74. kép: A Fő út északi oldala a becsatlakozó Egylet (Kölcsey) utcával az 1864. évi kataszteri térkép szelvényén

az utca vonalától, teljesen megszokott, hogy az egyik ház merőlegesen áll homlokzatával az utcára, néhány mellette oldalfallal épült az utca felé. Általában ezeken a területeken a falusias jellegű, oldalhatáros (fésűs) beépítési mód a jellemző. Az utcák tekervényesek, a mellékutcák igen szűkek.

A város arculatán, az utcaképen s az egyes épületek elhelyezésénél, alaprajzánál egyaránt a szabályozás hiánya érződött. Alakult ugyan a városban szépítő szakbizottmány, de építő nem, s nem volt építészeti szabályrendelet sem, mely előírta volna a városi építkezések rendjét. Tersánczky József orvos 1863-ban javasolta a képviselő-testületnek a szépítő szakbizottmány kiegészítését építészeti bizottmánnyal, s bizonyos előírások kötelező betartását a házépítők, az építészek, kőműves- és ácsmesterek számára (tervkészítés, véleményeztetés a bizottsággal, gyakori szemlék az építkezéseknél stb.), a szabályrendelet megalkotására azonban még néhány évet várni kellett.[12]

A szabályozatlanságot, rendezetlenséget jól példázza a Fő útból kiinduló rövid, szűk Városház utca (az Ady utca Zrínyi utcáig terjedő szakasza) képe, melyet így fest le a már említett *„Sétabotorkálások"* című tárca szerzője 1875-ben: *„Ház mindössze csak 8 darab van benne, görbület azonban van több is, mert nem elég hogy minden ház saját szabadalmazott szabályozási vonalát követi, hanem némelyik még külön egyéni görbülettel is ékeskedik. A házak külalakja is megfelelően változatos, mert van földszintes, emeletes, kétemeletes, sőt még torony is a nyolc ház között."*[13]

[12] Zala-Somogyi Közlöny, 1863. október 10.
[13] Zala-Somogyi Közlöny, 1875. október 21.

1.2. A város szerkezete, utcahálózata a 19. század közepén

Ha a városképben nem is következett be minőségi átalakulás, a város szerkezete jelentősen módosult a 18. század vége óta. A lakosság száma 1870-ben már 15 125 fő volt. Ezzel a nagyarányú népességszám növekedéssel párhuzamosan megsokszorozódott az utcák s a lakóházak száma is. A 18. század közepén feljegyzett 14 utcával szemben 100 évvel később már 57 utcája, s több mint 1700 háza volt a városnak. 1870-ben Nagykanizsán 972 házban 2475 lakrészt írtak össze, Kiskanizsán 730 házat.[14] Az időszak városszerkezetét, utcahálózatát az 1856–60 között készült katonai felmérés, az ún. Ferenc császári felvétel alapján ismerhetjük meg, a Nagy- és Kiskanizsát ábrázoló térképek 1857–58. évi keltezésűek. Ezt egészíti ki a már említett 1864. évi kataszteri felmérés, mely részletesebb képet fest; az utcák, terek, az egyes épületek elhelyezkedéséről, alaprajzairól ad felvilágosítást.[15]

A város útszerkezetét alapvetően maghatározó, az öt postaút mentén sugarasan kinyúló utcákat (a bécs – légrádi, a pécs – varasdi és a pesti utakat) a 19. század közepén már nem nyújtották tovább, összekötő utcák sorát hozták létre.[16] A városias jellegű fejlődést mutatja a belvárosban még nagy számban lévő üres telkek beépítése, s a telektömbök négyszögesedése. A mérnöki elgondolás 1854-ben érvényesült először, mikor megnyitották az első tervezett utcát, Kerti utca néven (Kisfaludy utca). A század közepére már kialakult a Rózsa utca – Teleki utca – Eötvös tér – Attila utcai tömb.

A berek lecsapolásával kezdődő telekosztás eredményezte a Rákóczi utca megnyitását (Cziczelle utca néven), hogy a földjeikre igyekvőknek ne kelljen a városon keresztül menniük.[17] Kereszt utca néven a Hunyadi utca megnyitásával jött létre a Hunyadi utca – Rákóczi utca (Cziczelle u.) – Kinizsi utca (Óriás u.) és Piac tér – Fő út négyszög, s a Hunyadi utca – Rákóczi utca (Cziczelle u.) – Petőfi utca (Pesti u.) – Eötvös tér (Sétatér) által alkotott másik négyszög alakú tömb.

A Piactér (Főtér) oldalai szinte már teljesen zártsorúan beépültek, (egyedül a nyugati oldalon található egy hatalmas beépítetlen térség, a későbbi *„Zöldfakert"* területe), nagyrészt kialakultak a mai térfalak vonalai. Mellette teljesen kiépült már a Zöldfa utcának nevezett Bátori utcai tömb. A Piactérből északkeleti irányba kinyúló, a kataszteri térképen *„Riesen Gasse"*-ként jelölt Óriás (Kinizsi) utca benépesült, s néhány évtized alatt hossza is megduplázódott, s a Cziczelle (Rákóczi) utcáig nyúlt már. A József császár által hetven évvel korábban készíttetett katonai felmérés idején még csak alig néhány elszórt épület alkotta.[18]

A Magyar utca (Bécsi utca, Wiener Gasse) már a település leghosszabb utcája, a szelvények szerint nyugati oldalán 66, a keletin 56 ház állt az utcafronton. A beépítés sűrűsége azonban változó, a Főtérből kiinduló első szakaszon jóval több a már L-alakúra kiépített, kibővített épület, vagy eleve az utcavonallal párhuzamos ház; majd az Ördögárok környékén több beépítetlen telek található. Ettől északra kissé szabályosabb az utcakép, az oldalhatáros (fésűs) beépítés jellemzi, a telkek szélessége ugyan itt is változó, de mindenütt az északi telekhatáron sorakoznak a keskeny, hosszú lakóházak.

A 19. század közepére a Magyar utcából keleti irányba újabb két utca kezdett kiépülni: az ékszerűen északkelet felé nyíló, a Kinizsi utcával csaknem párhuzamos Árpád utca és északon, az utca végén a Vizi utca (Garay u.). Az Árpád utcát az 1864. évi kataszteri felmérési szelvényen Mező utca névvel jelölték. Az Ördögárok környékéig húzódott (a mai Rákóczi utcai kereszteződésig), az árok előtt tölcsérszerűen kiszélesedett, s szinte merő-

14 Barbarits, 1929. 110.p.; Makoviczky, 1934. 24.p.; Döme 1871. 14.p.; Zala-Somogyi Közlöny, 1870. február 19.
15 Nagy- és Kiskanizsa térképe, 1857–58. és Kataszteri térkép, 1864.
16 Makoviczky, 1934. 24.p.
17 Uo.
18 Nagy- és Kiskanizsa térképe, 1784.

legesen balra (nyugatra) kanyarodott, mindkét oldalán házak sorakoztak már.[19] Később Csutorás utcának hívták, majd 1873-ban nevezték el Árpád utcának. Az utca érdekessége, hogy az 1870–80-as években a nagy kanyarulat után tovább folytatódott kiépülése (a mai Rákóczi utca - Dózsa György út között), majd a század végén *„két ágra szakadt"*. A nagy ívet leíró utcát továbbra is Árpád utcának hívták, a kanyarulat kezdetétől azonban északkelet felé, egyenes folytatásaként egy új utca jött létre Sikátor néven. A két elnevezést 1942-ben cserélték fel, az eredeti, kanyarulatot leíró utcarész kapta a Sikátor elnevezést, s a teljes utcát, az újabb egyenes szakasszal együtt Árpád utcának nevezték el.[20] A Kiskanizsára vezető út folytatásaként nyílt meg a Magyar utca északi részén a Vizi utca (1873-tól Garay utca). Először az északi utcasor épült ki, a kataszteri felmérés szerint összesen 15 hosszú ház sorakozott egymás mellett szabálytalanul, a keleti vagy nyugati telekhatárokon épülve.

A Piac tér (Főtér) mellett körbeépültek, házakkal népesültek be az utak villás csatlakozásainál létrejött jellegzetes, háromszög alakú területek, terek is. Az 1857–58. évi Ferenc császári felvételen egy, a Fő útból *„kiszélesedő"*, nagy kiterjedésű háromszög alakú térség látható a kelet-nyugati irányú pécs - varasdi, és az északról és délről becsatlakozó pesti és szentgyörgyvári út találkozásánál, mely ugyancsak háromszög alakú, kisebb tereket foglal magába: a mai Deák, Széchenyi, Eötvös és Kossuth tereket.

Egyre fontosabb szerepet töltött be a város életében a Fő út mentén, annak szintjétől kb. 6 méterrel magasabban fekvő terülten kialakult, az első épületéről nevet kapó Felsőtemplom tér (Deák tér). Az 1860-as években a város legmódosabb kereskedőinek házai vették már körül. Az egykori temető helyén, a templom mögött létrejött, annak védőszentjéről elnevezett Szent János teret (Széchenyi tér) is földszintes lakóházak veszik már körül. Északon a teret a Fő úti házak határolják, melyek telkei csaknem teljesen körbeépítettek, a Fő útra néző épülethez kapcsolódó egy vagy két oldalszárnnyal, s a templom felé néző déli szárnyépülettel rendelkeznek. Jól látszik a térképen a Kereszt utca (Hunyadi u.) folytatásaként északról a térbe torkolló kis utca, mely Tizenhárom Városi utcaként már az 1822-ben készült városi térképen is felfedezhető. Nagykanizsa belsőségének telekkönyvi térképén az 1860-as években Öröm utca néven tüntették fel, majd 1900-ban nevezték el Bocskai utcának.[21] A teret délről a Deák téri és a Zrínyi utcai házak folytatásában zártsorúan felépült épületek határolják. A keleti térfalat ebben az időben főként a telekhatárok rajzolják ki, csupán két ház s a délkeleti sarkon erősen kiugró (átépített formában ma is álló) sarokház szerepel a kataszteri szelvényen.

A Pécsi és Pesti út találkozásánál képződött, szintén háromszög alakú, kelet - nyugati tájolású Sétatér (Eötvös tér) uralkodó épülete továbbra is a piarista gimnázium egyemeletes L-alakú tömbje, a keleti oldalt kivéve teljesen zártan körbeépült már. A gimnázium épülete kettéosztja a teret, ezt az elnevezésben is éreztették. A tér északkeleti területét *„Gymnásium mögötti tér"* - ként említik, mint *„régi elnevezés"* az 1873. évi utcanévadási rendeletben, új neve ekkor lett Vörösmarty tér; a teret keletről határoló házsort pedig Vörösmarty utcának nevezték 1900-ig, a térrel való összevonásáig. A déli oldal sűrűn beépített már az 1860-as években, a nagyméretű telkeket teljes szélességében kitöltő házakhoz egy vagy mindkét oldalon udvari szárnyak csatlakoznak, melyek legtöbbször kétszer, háromszor olyan hosszúak, mint az utcai épület. A tér különlegessége, hogy az északi oldalon kisebb öblökkel, *„terecskékkel"* egészül ki. Az elsőnél 2 ház áll a tér falától jóval beljebb, a másodiknál csak egy telek szélességű, keskeny beszögellés, bejárat vezet a mélyebben fekvő néhány telekhez, házhoz, ezek megközelítése miatt volt szükség a kis térségre.

19 Kataszteri térkép, 1864. 1. és 2 O. C. XXI. 47. Sect.dh. szelvény.

20 Várostérkép, 1901; Zala-Somogyi Közlöny, 1943. május 1.; Tarnóczky, 2010. 105.p.

21 Várostérkép, 1822; Zalai Közlöny, 1887. július 16. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Tarnóczky Attilának, aki erre a cikkre és sok egyéb, a zalai sajtóban megjelent híradásra felhívta a figyelmemet.

A harmadik, legnagyobb öblösödést 8 telek veszi körbe ívesen, ezt később valóban önálló térnek nyilvánították, 1900-ban Huszti Györgyről nevezték el.[22] Ezekkel a kis terekkel tudták a környező telektulajdonosok a térhez tartozó épületek számát növelni.

A Sétatérbe északkeletről torkolló Pesti utca (Petőfi u.) az előző évtizedekben jelentősen nem nőtt már, a város második leghosszabb utcája a Bécsi utca (Magyar u.) után. Nyugati oldala jobban kiépült, kb. 48 ház szegélyezi, a keletit 38, az oldalhatáros (fésűs) beépítés jellemzi, az északi telekhatáron sorakoztak az oromfalas, hosszú földszintes házak, az utcavonaltól általában kissé beljebb, egymáshoz képest is szabálytalanul, közöttük csak elvétve volt található egy-egy nagyobb, L-alakúra kibővített épület.

A térbe keletről befutó Pécsi utca (Teleki u.) alig valamivel rövidebb, északi oldalán, a szélesebb telkeken kb. 42, a déli oldali keskenyebb telkeken 49 ház sorakozik a kataszteri térkép tanúsága szerint. A Pesti utcához hasonlóan az oldalhatáros beépítés jellemzi, de a házak szabálytalanul, hol a keleti, hol a nyugati megyehatáron épültek, követik az utca vonalát, ami azonban több helyen megtört. A Sétatérhez közelebb eső telkeken több nagyobb méretű, a teljes vagy szinte a teljes telket kitöltő, utcavonallal párhuzamosan épült vagy L-alakú lakóház állt. Elnevezésére ebben az időben a Pécsi és Soproni neveket egyaránt használták. A kataszteri térképen az északi házsort ábrázoló szelvényen Sopronyi utcaként jelölik, a déli oldalt ábrázolón Pécsi utcaként. Lehet, hogy a két házsor különböző elnevezése csak véletlen, a felmérést készítő mérnökök jelölték más-más néven. Az 1873. évi utcanévadási rendeletben is mindkét utcanév szerepel.[23]

A Sétatértől délre, a Szentgyörgyvári út becsatlakozásánál jött létre az ugyancsak háromszög alakú későbbi Kossuth tér. Az 1860-as években Tizenháromvárosnak nevezték ezt a városrészt,[24]e mellett a térséget külön *„Piacz"* névvel jelölték a kataszteri térképen, az ezt körülvevő (a Deák térre és az Eötvös térre kimenő) két utcát együttesen Szentgyörgyvári utcának hívták. Az 1880-as évekig itt tartották a heti sertés-, és marhavásárokat. A Ferenc császári felmérési térképen is jól látszik a terület középső részén, az egykori uradalmi téglavető helyén kialakult Ciglenice nevű mély tó, mely nevét a német Ziegel-See-ből (Téglató) kapta. Az 1860-as években még fürdésre és korcsolyázásra is használtak, bár ekkor már megkezdték feltöltését.[25] Szabályozása, lecsapolása sok gondot okozott a városnak a következő évtizedekben. A Szentgyörgyvári utca keleti részét 1873-tól hivatalosan is Vásártérnek nevezték, csupán déli oldala maradt a régi utcanéven. Az 1880-as években egyre jobban elkülönült az Eötvös térre kimenő terület is, Vásártér utcának hívták, majd hivatalosan 1900-ban kapta a Kórház utca nevet.[26]

A Fő úttól délre fekvő városrészben egy hosszú ovális tömb jött létre a Kisnémet (a Zrínyi utca alsó, Ady utcáig terjedő szakasza) és a Fülöp utca (a Zrínyi utca Ady utcától keletre fekvő része) kiépülésével. A 19. század közepén már itt álló fontos középületek (a zsidó hitközség kis kórháza, a Szent Márton kápolna és a városi ispotály a Kapronczai utca (Ady u.) sarkán, szemben velük a Nemzeti oskola egyemeletes épülete, feljebb (az Iván utcai (Csengery) saroktelken) az izraelita elemi, később kereskedelmi iskola) mellett városi polgárok házai sorakoztak, azonban a déli oldal sokkal jobban benépesült.[27] A Kisnémet utcában az északi oldalon a házhelyek a Varasdi–Nagy Német útig (Király u.) húzódtak, s a tulajdonosok inkább a forgalmasabb Varasdi útra néző részen építkeztek. Ugyanígy lassan

22 Utcanévadási rendelet, 1873 és 1900.

23 Kataszteri térkép, 1864. W.C. XXI. 47. Sect. 24. és Utcanévadási rendelet, 1873.

24 Kataszteri térkép, 1864. 6. szelvény. Az elnevezés a visszatért 13 szepességi városra utal. Tarnóczky, 2010. 614.p.

25 Nagy- és Kiskanizsa térképe, 1857–58., Zalai Közlöny, 1934. március 25.; Zala-Somogyi Közlöny, 1863. december 20.

26 MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1889. április 2., Utcanévadási rendelet, 1900.

27 Nagy- és Kiskanizsa térképe, 1857–58., Nagykanizsa térképe, 1879.

épült ki a Fülöp utca északi oldala is, mivel a Fő út – Deák tér déli oldalán álló házak telkei nyúltak le ide. A telektömb középső részén udvari és gazdasági épületek találhatók, s a tulajdonosok nagyobb számban majd csak az 1880-as években építették fel telkeik végében a Fülöp utcára (a mai Zrínyi utcára) néző új házaikat, vagy adták el telkük egy részét az építeni szándékozóknak.

A Fülöp utcától délre fekvő területet az utca névadója, Batthyány Fülöp herceg mérette ki az 1840-es években házhelyeknek, mellyel lehetővé tette a déli városrész beépítését, számos utca kialakítását.[28] Itt nyitották meg mérnöki tervezés eredményeként, a telektömbök négyszögesítésére törekedve 1854-ben az említett Kerti (Kisfaludy) utcát, majd a Fő úti tengelyre merőlegesen az Iván utcát és a Gábor utcát (Batthyány u.), a Fő úttal párhuzamosan pedig az ún. Tóth kert melletti utcát, későbbi nevén Bajza utcát.

A katonai felmérési térképen jól látszik, hogy a megnyitott Kerti utca kettészeli a déli városrészt, s egyben összeköti a Kapronczai (Ady u.) utcát a Szentgyörgyvári utcával (Kossuth tér), de még csak kertek határolták, az építkezés az 1860-as évek közepén sem indult meg.

A területet kimérő Batthyány Fülöp testvéröccséről, gróf Batthyány Ivánról[29] elnevezett Iván utcának (a későbbi Csengey utca Zrínyi és Kisfaludy utcák közötti szakasza) még csak a keleti oldala épült ki: a saroktól kezdve egymás mellett csaknem teljesen zártan sorakoztak a későbbi Csengery út 9–23. számú épületek, az utca déli végén volt csak egy jelentős beépítetlen térség. A nyugati oldalon a Fülöp utcai (Zrínyi u.) saroktelket a kereskedelmi iskola L-alakú épülete foglalta el, tőle délre azonban kertek, kukoricások terültek el.

Az Iván utcával párhuzamos Gábor utca elnevezése is a Batthyány családhoz köthető, Sényi Gáborról, a Batthyány-uradalom jószágkormányzójáról nevezték el,[30] majd 1873-ban lett Batthyány utca. Valószínűleg az egész családnak emléket kívántak állítani ezzel az új elnevezéssel, mivel ugyanebben az utcanévadási rendeletben az Iván utcát Csengery utcára, a Fülöp utcát Iskola utcára keresztelték át.[31] A Gábor utca az 1860-as években kezdett benépesedni, (a nyugati oldalon 4, a keletin 5 lakóház állt, köztük – a kataszteri szelvényen névvel is jelölt – sóskuti Tárnok Alajos 1857-ben épült lakóháza. Tárnok Batthyány N. János uradalmainak, majd annak veje, gróf Zichy Károly vrászlói uradalmának jószágkormányzója volt. 1840-től élt Nagykanizsán.[32]

A Bajza utcában is szinte csak a saroktelkeken álltak házak, az északi oldal középső harmadát elfoglaló terjedelmes épület Spánier Ferdinánd kereskedő Széchenyi téri házának udvari szárnya volt, melyben szivargyára s raktára kapott helyet. Az utca déli oldalán Tóth Lajos ügyvéd (Spánier veje) nagyméretű kertje terült el, innen nyerte az utca is első elnevezését: *„Tóth kert melletti utca"*, melyet 1873-ban változtattak Bajza utcára.[33]

1.3. Kiskanizsa utcahálózata, utcaképe a 19. század második felében

A kiskanizsai városrészben is jelentős változások következtek be. Megnőtt az utcák, s lakóházak száma is, az 1857–58. évi katonai felmérési térképen közölt kimutatás szerint 610 házat és 110 istállót írtak össze, 1870-ben már 730 épületet jegyeztek fel.[34] A térképen mintegy 17 utcát és 2 teret különíthetünk el (egy utcának számítva a Rác utcát, mely később

28 Kaposi, 2006/a 90–91.p.
29 Az utca elnevezésével kapcsolatosan részletesebben lásd: Tarnóczky, 2010. 122.p.
30 Tarnóczky, 2010. 121.p.
31 Utcanévadási rendelet, 1873.
32 Kaposi, 2006/a 85.p.
33 Kataszteri térkép, 1864. 7., 8., 9. szelvény, Utcanévadási rendelet, 1873.
34 Kiskanizsa térképe, 1857–58, Döme, 1871. 14.p.

75. kép: Kiskanizsa térképe, 1857-58 – a Ferenc császár által elrendelt II. katonai felmérés szelvénye

Kisrác és Nagyrác utcára tagolódott). A mérnöki, négyszöges telektömbök kialakítására való törekvés Kiskanizsán nem érvényesült, az utcahálózat kialakulását továbbra is a dűlőutak menete szabta meg. A lakosságszám növekedésével eloszlott a belsőség, így *„halmazos, rendszertelen utca kialakulás"* jellemzi a városrészt, *„a templomtéren és a Szent Flórián téren teret hagynak ki, de ezt nem tudatosan teszik, természeti okai vannak ennek. Egy-egy pocsolya helyezkedett el ezeken a tereken, mely a Szent Flórián tér háta mögött ma is megvan, s «kacsastrand» csúfnévre hallgat."* – írta az időszak kiskanizsai viszonyairól szólva Makoviczky Gyula.[35]

A templom és a városrész legnagyobb méretű épülete, az uradalmi vendégfogadó környéke, s az attól északra fekvő utcák térsége sűrűn beépült, ugyanígy a Rácvárosi, déli területek is, a két magot a varasdi út kapcsolta össze. Az országút északabbra helyezésével egy új besűrűsödési tengelye jött létre Kiskanizsának, a Fő út – Ország útnak nevezett mai Bajcsy-Zsilinszky út. A Ferencs császári felmérési térképen jól látszik, hogy az észak felé tartó Cigány – Homokkomáromi – Rózsa (Őrtorony) – Berek (Szent Rókus) utcákat északon az ekkor még csak *„Köz"*-ként jelölt Berek köz kötötte össze, mely tovább haladva északkelet felé (átvágva a Berket) a Nagykanizsával való összeköttetést is biztosította. A Berek köztől északra már felfedezhető a kiépülő Zsigárdi köz is.

A templomtól délre induló, az Ország utat a Varasdival összekötő utca mindkét oldalán kiépült már, külön névvel a kataszteri mérnökök nem jelölik. Templom utcának hívták a

[35] Makoviczky, 1934. 25.p.

19. század második felében, majd 1900-ban nyerte el a sarkon akkor felépült Polgári Olvasókör földszintes székházáról a Polgár utca elnevezést.[36]

A kanizsai uradalomhoz tartozó s egyéb környező településekkel való összeköttetést biztosító, délre nyíló Bajcsai és a délnyugati irányú Szepetneki utcán jelentős áruforgalom zajlott Kanizsa irányába.[37] Az 1784. évi József császári felmérés óta hosszuk alig növekedett tovább, tömöttebbé váltak inkább. A Varasdi és Szepetneki utcák közötti térségben két kis utcakezdemény figyelhető meg a kataszteri térképen, melyeket névvel is jelöltek a szelvényeken: a Rajnai utca (később Körmös utca) és a már akkor is Rozmaring utcának nevezett kis utcácska néhány háza.

76. kép: Jellegzetes zsúpfedeles ház Kiskanizsán a Kisrác utcában, 1940

Nagyobb fejlődés, átalakulás figyelhető meg a Rácvárosi részen. A hetven évvel korábbi katonai felméréshez képest kétszer olyan hosszú lett a Rác utca, s még nagyobb arányban növekedett a Jakabkuti utca. Sűrűn beépült az egymáshoz ívesen kapcsolódó Felsőtemető és Alsótemető utca is, egyedül a Felsőtemető utca középső részén található egy nagyobb beépítetlen foghíj, Szmodits János és Bolf György nagyobb méretű telkei.[38] Az 1864. évi kataszteri térképen Becsali utca néven tüntetik fel a Rác és Jakabkuti utcák találkozásából kelet felé kiinduló utcát, mely néhány száz méter után megtörik, s délre fordul. Az utca elején ekkor még alig láthatók házak, a délre tartó rész kissé jobban beépített, az 1880-as években azonban már sűrűn házak veszik körül mindkét utcaszakaszt.[39]

A Varasdi és az Ország út szétágazásától délre, a Pivári malom felé vezető Pivári utca a 19. század közepén nagyjából a Bába utca vonaláig nyúlt, a térkép szerint nyugati oldalán több ház sorakozik, keleti oldalán mindössze 4 ház állt, melyek telkei egészen a Principális csatornáig nyúltak le. Az elkövetkező két-három évtizedben duplájára nő az itt álló házak száma mindkét oldalon, de az aránytalanság a két oldal között megmaradt. Az utcát valószínűleg a 18. század óta Pivári utcának hívták. A korábbi helytörténeti szakirodalomban azonban az 1864. évi kataszteri térképen szereplő Petránci utcát tévesen a Pivári utcával azonosították. Az 1900. évi utcanévadási rendelet szerint a Peteráncz a Jakabkuti utca régi elnevezése volt, s ugyanekkor erősítették meg a Pivári utca elnevezést is, mint régi nevet.[40]

A kiskanizsai népesség túlnyomó része mezőgazdasággal foglalkozott, így a településrész beépítési módja is jelentősen különbözött a nagykanizsai résztől, a falusias, hagyományos oldalhatáros beépítés jellemzi, de a házak szabálytalanul épültek, különböző távolságra az út vonalától. A lakóházak többsége még nem téglából, kőből épült, a legjobban kiépített, a templomhoz közeli utcákban (a Cigány, a Homokkomáromi vagy az akkor Rózsa utcának nevezett Őrtorony utcában) is csak a házak felét jelölik a kataszteri térképen szilárd

36 Utcanévadási rendelet, 1900.
37 Kaposi, 2006/a 79.p.
38 Nagy- és Kiskanizsa térképe, 1784, Kataszteri térkép, 1864. Kiskanizsa No.7. szelvény.
39 Uradalmi gazdasági üzemtérkép,1886.
40 Szűcs, 1970. 5–6.p. és Utcanévadási rendelet, 1900.

szerkezetűnek rózsaszínnel, a többi sárga színű. A házak legnagyobbrészt zsúpfedelesek, keményfa szerkezetűek, vert falúak még, később cseréptetejű, agyagfalú házakat kezdtek építeni, majd az 1880-as évektől a falakat is fokozatosan téglafalakra cserélték.[41]

Az Építési Bizottság üléseinek gyakori témája volt az 1880-as évek első felében a *„fa talpakra, fa oszlopok közötti sár fallal épült"* házak átalakítása, felújítása. Sorra engedélyezték az átépítést, amikor a házak *„dűlőfélben lévő tűzfalát, amely eddig sárból volt, téglából lerakni"* szándékozott tulajdonosa, vagy a sövényfonással ellátott homlokzatot téglafallal kijavítani, vagy a *„talpakra épült, cserép zsindellyel fedett ház porhadt talp gerendáit eltávolítani, helyettük téglafalat húzatni"* szeretett volna a kérelmező. Több esetben azonban szigorúan megtiltották az átalakítást, amikor a háztulajdonosok a falak alatt új fatalpakat szeretettek volna húzni. A kiskanizsai Farkas Bulsa János és társai 1882 júniusában kérvénnyel fordultak az Építési Bizottsághoz, állásfoglalást kérve a sárbóli építkezéssel kapcsolatosan. A Bizottság a végzésben megfogalmazta, hogy a kérvényezők *„magán úton szerzett aggodalma egészen alaptalan"*, a sárból történő építkezést nem tiltják, akár tömésből is építkezhetnek, csak a tűzveszélyes anyagok (fa talpak, fa oszlopok) alkalmazását nem engedélyezik.

1885 körül megsokasodott az olyan építési engedélykérelmek száma, melyekben az addigi kémény nélküli, zsúpos házuk lebontására, új, szilárd anyagból épített, cserépzsindelylyel fedett házak építésére kértek engedélyt a kiskanizsai háztulajdonosok.[42] A házak építőanyaga fokozatosan javult. Ezzel párhuzamosan az agrártevékenységhez feltétlen szükséges gazdasági épületek is fokozatosan átalakultak. A pajták a háztelek végében, a házra merőlegesen helyezkedtek el. A 19. század közepén többségük sárból épült, zsúppal fedett, a középső részen általában egy félkontyos háztetőkiugrás található, ezt a részt a takarmány szárítására használták, két oldalán tárolták a szalmát és szénát. Alul helyezték el középen a szint, két oldalán az istállót és egy szerszámos raktárhelyiséget. Az 1930-as években még állt néhányuk, a Nagyrác utca 1. számú ház ilyen típusú pajtáját Makoviczky Gyula fotográfiájáról ismerjük.[43] Az 1880-as évektől a lakóházak átépítése, új téglaházak építése mellett a nyeregtetős pajtaépületek is téglából épültek már, cseréppel fedve. Két részre oszlottak, a színre és az istállóra. A színeket csak téglaoszlopok tartották, a falakat bedeszkázták. Ebből a típusból, azóta többször felújított, átépített formában ma is több található még a városrészben.

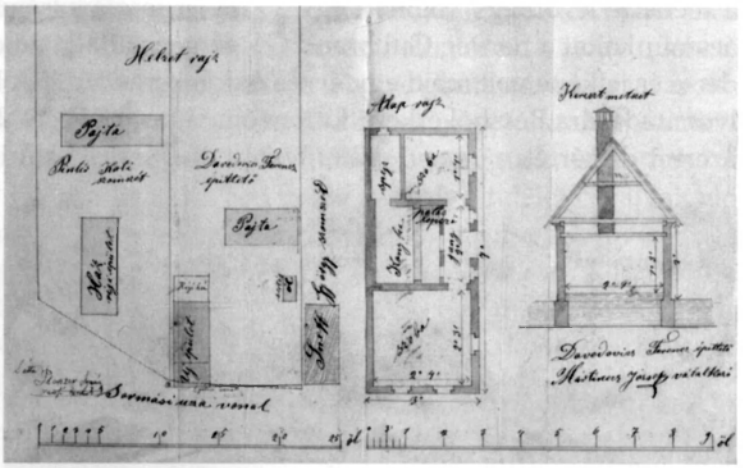

77. kép: Davidovics Ferencz Sormási utcai (Bajcsy-Zsilinszky u.) lakóházának terve, Mártinecz József vállalkozó által készített helyzeti rajz, alaprajz és keresztmetszeti rajz, 1887

41 Lásd még: Kerecsényi, 1997. 101–121.p.

42 MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1882. június 16., 28., 1883. június 5., augusztus 16., 1884. február 4., március 18., 1885. február 16., június 23., szeptember 15.

43 Makoviczky, 1934. 40–41.p. Fénykép: II. 15. és 17. kép

1.4. A vasút hatása, a tervszerű városfejlesztés kezdetei

Nagykanizsa életében döntő változás az 1860-as évektől kezdődően következett be. Az 1854-ben jóváhagyott vasútépítési tervben Nagykanizsa négy vonallal szerepelt, többszöri módosítás után végül a Déli Vasút 1858-ban kezdte meg a Buda – Kanizsa – Pragerhof vonalak építését. Az állomáshoz és a vonalakhoz a város több mint 80 hold területet biztosított térítésmentesen, ebből 43 holdat saját költségén vásárolt meg, s adott át a vasúttársaságnak. A pályaterveket Carl von Etzel német mérnök irányításával főként osztrák mérnökök készítették, a Nagykanizsa-Sopron vonal pályáját Leviczky Antal magyar mérnök tervezte. Később Etzel irányította az építkezést is, mint építésigazgató. Magyar, horvát, szlovén, olasz, német és francia munkásokat alkalmaztak, számukra a téglagyár mellett barakktábort létesítettek.

Az állomás az Akasztó és Tüskeparti dűlőben, az egykori izraelita temető helyén épült, melyben már egy évszázaddal korábban megszűnt a temetkezés,[44] az épület alapozása 1859. január 16-án kezdődött. A magasépítmények terveit az építészeti iroda mérnökei készítették Wilhelm Flattich főmérnök vezetésével. A nagyobb állomásokhoz egyedi terveket, a többi állomáshoz típusterveket használtak.

A Déli Vasút egyik legnagyobb felvételi épülete Nagykanizsán épült fel egyedi tervek alapján, elrendezése hasonlított az I. osztályú állomásépülethez, de nagyobb, bővebb volt. A hosszú, földszintes, csak a két végén emeletes épületben helyezték el egyik oldalon a három kocsiosztály utasai részére elkülönített várótermeket és az éttermet, a középső részen a jegypénztárakat, az expresszáru és poggyászkezelési helyet, s az épületet átszelő kijáratot. Ezen túl helyezkedett el a forgalmi szolgálat öt helyisége és a főnöki iroda, az étteremmel átellenes oldalon a sarokpavilon földszintjén a posta és a rendőrség. A sarokpavilonok emeletén voltak a szolgálati lakások. Az épület pálya felőli oldalához csatlakozó peront és a mellette lévő négy vágányt egy 26 méter fesztávolságú, fából készült csarnok fedte. Az ácsmunkákat a norvég Gullbrand Gregersen vállalkozó cége végezte. A csarnok az épület dísze és jelképe volt majd egy évszázadon keresztül.[45] A Nagykanizsa-Buda vonal ünnepélyes átadására Bécsből érkező különvonat utasai a Pesti Napló 1861. március 23-i tudósítása szerint dicsérték a *„nagy, szilárd, csinos és egyszerű"* kanizsai pályaudvart is.[46] A telep két fűtőházával, fiókműhelyével a vasúttársaság egyik legnagyobb gépészeti intézménye lett. A város lakosságára az újdonság örömével hatott a vasút megnyitása, a vasárnapi séták sorába tartozott az állomás megtekintése, a megnyitott vasúti vendéglő és kerthelyiség hamarosan a helyi társasági, üzleti élet központjává, találkozó helyévé vált. A vasútvonalak 1860-1868 közötti megnyitása megsokszorozta az addig is élénk kereskedel-

78. kép: A vasútállomás épülete 1907-ben

[44] Kanizsai Enciklopédia, 1999. 57.p.

[45] Orientbahn-Kalender für das Jahr 1859. J. Markbreiter in Gross-Kanizsa, 1858. 1. 96-101.129., TGYM Tört. dok. tár 87.100.1.3. Horváth, 2001. 24., 29., 42.p.; Kubinszky, 1983. 24-28.p.; Tóth, 1986. 9.p.

[46] A cikkről készült fotót közli: Tóth 1986. 10.

met, az állomásépület a következő évtizedekben bekövetkező hatalmas arányú fejlődés jelképévé vált. A gazdasági fellendülés jelentős változásokat hozott a városképben is. Ettől az időszaktól, az 1860-as évek második felétől beszélhetünk valóban tervszerű városfejlesztésről.

Az első építési rendszabályt végül 1867. február 17-én hagyták jóvá.[47] Célja a gyakori tűzveszélyek okainak elhárítása mellett egészségügyi szempontból a városi lakosok javának és a város *„külcsinosodásának"* előmozdítása, s így a házak értékének növelése volt. Előírta az új építkezések, átépítések kötelező bejelentését, a tervrajzok vagy kisebb építkezésnél az épület vázlatának előzetes bemutatását. Feladatként szabta meg, hogy szakértők és egy, a városi képviselőség által megbízandó küldöttség készítse el Nagykanizsa első városrendezési tervét. Megtiltották új építkezéseknél a náddal, zsúppal, deszkával történő tetőfedést, a házak közelében széna-, szalmacsűrök, pajták építését, valamint a házak és melléképületek között az *„üregek"* elhagyását. A szabályozás eredményeként elvezették a város vizeit. Megkövetelték a vízeresztő csatornák alkalmazását, a telkekről kivezetett csatornákat csak fedetten engedélyezték, s csak akkor, ha azok a házak előtti főárokba csatlakoznak. A háztulajdonosok számára előírták a kőből vagy téglából történő járdakészítést, s azok *„jókarban"* tartását.

A részletes városrendezési terv elkészítésére egy, a városi hatóság által alakított magántársulat létrehozását javasolták, melyben a város vezetésén kívül részt vehetett volna minden közintézmény, az uradalom, s a városlakók is, kivált, akiknek a szabályozandó területen telkeik voltak.[48] A részvénytársulás azonban nem jött létre.

Az építészeti rendszabályokat 1867 áprilisában hozta a Zala-Somogyi Közlöny is, ennek ellenére előírásai nem váltak ismertté a városlakók között. A közrendészeti bizottmány 1870 májusában az építkezési szabályok szoros megtartásának szükségességét fogalmazta meg, a pályaudvar felé vezető út melletti építkezéseknél tapasztalható mulasztásokra hívták fel a figyelmet, ahol a ferdén fekvő telkeket nem egyenlítették ki, így ferdén építették a lakóházakat, szűk, téglázatlan járdákat hagytak. A bizottmány elhatározta, hogy a lehető legszigorúbb figyelmet fordítja az elkövetkező időben a szabályok betartására, s javasolta, hogy készíttessenek a területről helyi tervet, s az építkezéseket ez alapján szabályozzák.[49] Tersánczky József, a közrendészeti bizottmány alelnöke 1870. július-augusztusban hosszú cikksorozatban ismertette meg a városlakókat az építkezési szabályrendelet céljaival, előírásaival, hatásaival. Javasolta, hogy a közrendészeti bizottmányt utasítsa a képviselőség a város teljes területének átvizsgálására, *„a szükségeseknek jegyzékbe vételére"*, készüljön a városról *„mappa"* (térkép), melyből kitűnnének a javítandó hibák, s egy másik térkép, mely irányul szolgálna az új építkezéseknél. A helyi viszonyokhoz alkalmazkodó részletesebb, *„határozóbb, kötelezőbb kitételeket"* tartalmazó új rendelet létrehozását javasolta.[50]

1.5. A Deák- és az Erzsébet tér új arculata

A belváros képe fokozatosan átalakult, a kapitalista fejlődés következtében megváltozott körülmények kihatottak a kanizsai polgárok lehetőségeire és igényeire is. A feltörekvő polgárság képviselői, a meggazdagodott kereskedők, iparosok megmagasították, átépítették korábbi lakóházaikat. Az egyszerű homlokzatú barokk és klasszicista stílusú városi házak között megjelentek a szabadabb és változatosabb formaelemeket használó romantikus

[47] TGYM Tört. dok. tár 72.403.1.
[48] Tervek Nagy-Kanizsa jövőjéhez. Zala-Somogyi Közlöny, 1867. november 2.
[49] Zala-Somogyi Közlöny, 1867. április 1; Zala-Somogyi Közlöny, 1870. május 21.
[50] Zala-Somogyi Közlöny, 1870. július 9, 16, 23, 30; augusztus 6, 13, 20.

stílusú lakóházak, majd az 1870-es évektől eklektikus stílusú házak sora épült. Ebben az időben kezd kialakulni a város két főtere, a gyakran Főtérnek is nevezett Felsőtemplom tér, a Deák tér és a Gabonapiac, a későbbi Erzsébet tér mai arculata. Az 1860-as évekre kiépült a város egyik legszebb utcaképe, a Deák tér déli oldalán álló kereskedőházsor, melynek meghatározó épületei a Grünhut gabonakereskedő által épített 2. számú, és a hadsereg egyik legnagyobb élelmiszerszállítója, Lackenbacher Heinrich által épített 4. számú romantikus lakóházak.

Grünhut Fülöp módos gabonakereskedő és neje, Dobrin Lujza 1860 körül építtette fel házát, mely ma a város legszebb romantikus stílusú épülete.[51] Igen szép emeleti vasrácsos erkélye, felette gótikus stílust idéző mérműves rozettával, faragott homokkő oroszlánfigurákkal díszített. A földszinten működött híres gabonakereskedésük, az Iskola utcáig (Zrínyi u.) nyúló telek nyugati oldala csaknem kétharmadáig raktárakkal volt beépítve már az 1860-as években is (ezek egy része kőkeretes kapuval ma is látható) s keresztben is lezárta a telket egy gazdasági épület. Az Iskola utcára néző házuk 1885 előtt készült el (egy 1885. áprilisi helyszínrajzon már szerepel). A házakat Grünhut Fülöp halála után, 1900-ban gyermekei, Alfréd, Henrik és Szelina örökölték, a két fiú Grünhut Fülöp Fiai néven továbbra is fenntartotta a gabonakereskedést. Grünhut Alfréd kereskedő, bankár s híres műgyűjtő volt, a város által megvett, ill. részben adományul kapott jelentős numizmatikai- és metszetgyűjteményét ma a múzeum őrzi. A ház a család kezén maradt az államosításig, 1952-ig.[52]

A másik, ún. Grünhut-ház telkén, a Deák tér 4. szám alatt Lackenbacher Heinrich építkezett a 19. század első harmadában. Bátyja, Lackenbacher Moses az osztrák hadsereg egyik legnagyobb élelmiszerszállítója, a kanizsai uradalom egyik legfontosabb kereskedője volt, aki három testvérével megalapította a Lackenbacher M. és Társai nagykereskedelmi céget. Az iroda Bécsben működött, a bevásárlási központ Kanizsán maradt, melyet Heinrich vezetett. 1847–48-ban már Horsetzky Mór híres sebészorvos, tudós lakott az épületben, aki Lackenbacher Heinrich lányát, Juliannát vette feleségül s nevelték itt 17 gyermeküket.[53] Egyes adatok szerint a mai épületet Horsetzky építtette a korábbi ház átalakításával

79. kép: A Deák tér déli oldalán álló kereskedőházsor 1903 körül

[51] A telken Lackenbacher József háza állt. Lásd: Kaposi, 2006/a 97-98.p.

[52] MNL ZML V. 1512. V.T. Ikt. ir. 1885: 7526., 1886:5553.; MNL ZML Nk. F. /758/ 6172 bsz. tjkv.; Kunics, 1992. 207-208.p.; Kanizsai Enciklopédia, 1999. 107.p.

[53] Kaposi, 2006/b 266.p.; Kaposi, 2006/b. 97-98.p.; Zalai Közlöny, 1936. január 19.

vagy annak helyén.[54] Nem tudni, pontosan mikor épült a mostani ház, a korábbi épületből maradtak-e egyes részek vagy egy 19. század közepi átalakítás eredménye a mai homlokzat. Eredeti arculatát csak a kapu kőkerete, az ablakok feletti kagylódíszek és az emeleti középerkély konzoljai őrzik. Horsetzky halála (1859) után özvegye lakta, majd 1880-ban eladta Lessner Henrik gabonakereskedőnek és nejének, Rosenberg Herminának. (1885-ben az ekkor már valószínűleg özvegy háztulajdonosnő kisebb átalakításra kért engedélyt, új lépcsőfeljárót készíttetett.)[55] 1890-től már Clement Lipót, volt palini bérlő a ház tulajdonosa. Grünhut Alfréd 1898 áprilisában vásárolta meg az épületet feleségével, Dobrin Irénnel. A házat nem építtetője alapján ismerték, a századfordulós Grünhut-ház elnevezés maradt meg a köztudatban. 1940-től a Jézus Szíve Egyházközség tulajdona, jelenleg is a plébániának ad otthont.[56]

A két Grünhut-ház között egy földszintes kereskedőház állt a század közepén, Eisinger Henrik kelmekereskedőé. Eisinger 1885 áprilisában kért engedélyt főtéri háza emeletesre építésére, s ugyanakkor az Iskola utcára néző telekrészen egy új emeletes ház emelésére. Mindkét tervet Geiszl Mór neves építész készítette. A Deák téri ház földszinti helyiségeit kissé megmagasították, vas tartógerendák közötti boltozattal látták el, a földszinten az eredeti terv szerint egy négy- és egy háromszobás lakást alakítottak volna ki. Eisinger azonban 1885 májusában újabb kérvénnyel fordult a városi tanácshoz, hogy a földszinti utcarészt nem lakás, hanem ipar-üzleti célokra akarja átépíttetni, fölötte az emeleten *„lakosztályt"* akar kialakítani. A terv szerint az emeleten két lakást alakítottak ki 3–3 szobával, melyek között átjárás volt. Az Építési Bizottság szemléje után a tervmódosítást is engedélyezték. Az épület nem a Geiszl által tervezett eredeti homlokzat szerint épült meg, az emeleti, két ablak előtti nagyobb középerkély helyett az épület két végén építettek fel két erkélyt, az ablakok körüli keretezés megegyezik a tervvel, de az egyenes szemöldökpárkányok helyett az ablakok fölött timpanonokat alkalmaztak. Az 1890-es években készült képes levelezőlapokon már mai homlokzatával látható, valószínűleg a földszinti rész áttervezésekor módosították ezeket a részeket is. Az Iskolai utcai házban szintenként 2–2 lakást alakítottak ki. Az épületek 1885. október végére elkészültek, Eisinger mindkét házra megkapta a lakhatási engedélyt. Ugyanebben a hónapban az Iskola utcai telekrészen újabb udvari épületeket emeltetett Tóth Mihály *„építő vállalkozó"* terve szerint és kivitelezésében: a nyugati oldalon *„egy lakás"* (két szoba), mosókonyha, fakamara és kettős árnyékszékből álló melléképületet, a keletin egy hosszú faházat (alatta pincével).[57] A Deák téri ház földszintjén működött a Hild Ferenc kőfaragó és fia által 1882-ben alapított *„első nagykanizsai temetkezési vállalat"*. Műhelyük és raktáruk a Király utcában volt, üzlethelyiségük itt, a Deák tér 3. szám alatt.[58]

A kiegyezés utáni időszakban alakult ki nagyrészt az 1873-ban már hivatalosan is Főtérnek nevezett korábbi *„Gabonapiac"* új arculata, ekkor épült ki – a teret döntően meghatározó 18. századi uradalmi épületek és 19. század eleji klasszicista lakóházak mellett – a ma is látható épületek nagy része. Nem egyszerűen új középületek, lakóházak magasodtak a téren, a romantika, majd az eklektika jegyében született újjá. A keleti oldalon álló, főként földszintes házak helyén új házsor épült ki, mely a városképben mutatkozó *„minőségi változást"* is jelképezte. A 18. században és a 19. század első felében benépesedett, kiépült a tér, az 1870-es évektől kezdve azonban kezdett kialakulni a modern városkép.

---

54 Zalai Krónika, 3. füzet. 192–193.p.

55 ÉB. jkv. 1885. december 4.

56 MNL ZML Nk. F. /757/ 6165 bsz. tjkv., Kunics, 1992. 208.p.

57 MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1885: 7526.; MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1885. április 16., május 6., június 1., június 9., október 22.

58 Kunics, 1992. 208.p.

80. kép: A Főtér (Erzsébet tér) keleti oldala 1900 körül. Jobbról balra: az Ebenspanger-ház, a Szerb ház, az Arany Szarvas Szálló egy- és kétemeletes épülete, majd a Benzián-ház következik. Bal oldalon a Csoportházakhoz tartozó emeletes épület, a háttérben középen a Kaiser-ház látszik.

A görögkeleti templom melletti telken 1867-ben Ebenspanger Manó termény- és bőrkereskedő építkezett (Erzsébet tér 21.). Szépvonalú romantikus lakóháza emeletét a család városi lakásaként használták, a földszinten működött az 1834-ben alapított híres bőr-, bor- és terménykereskedő cég, melyet a családfő halála után, 1875-től fiai, Lipót és Leó vezettek. Ebenspanger (Elek) Lipót kir. kereskedelmi tanácsos, újnépi nagybirtokos volt, birtokán mintagazdaságot vezetett a cégvezetés mellett.[59]

A szomszédos, udvari részen álló szerb templom elé az egyházközség 1852–53-ban emelt először egy térre néző – a kataszteri térkép szerint földszintes – lakóházat, melyet a következő év elején bérbe is adtak (Erzsébet tér 20.). Az épületet 1856-ban kibővítették egy újabb szobával. Az összesen 32 főből álló görögkeleti szerb közösség 1870-ben a Nagykanizsai Takarékpénztártól felvett kölcsönből a ház mellé az udvarban egy ún. Damensalont épített, ezzel együtt az egész házat felújították, átalakították, így jött létre a ma is látható épület. Az emeleti bérlakások mellett a földszinti helyiségeket üzleteknek, irodáknak adták ki. Már az 1860-as években működött egy kávéház a földszinten, ahol a kanizsai kereskedők gyűltek össze rendszeresen. A szomszédságában építkező Knortzer Frigyes szállodás 1879-ben vállalkozása bővítésére több évre kibérelte a szerb házat is a kávéházzal együtt. 1894-től Hein Mihály kávézója, majd az Otthon, később a Fiume kávéház működött itt.[60]

A tér északkeleti részén, *„a bécsi és az óriási utcza szegletén"* (a Kinizsi utca bejáratánál) Kaiser Sándor terménykereskedő építtetett 1869-ben *„a lakszükség enyhítésére"* egy *„szép és jövedelmes"* bérházat (Erzsébet tér 16.). A lakások mellett földszintjén működött a neves

[59] Az épületről részletesen lásd: Kunics, 2009. 276-277.p.
[60] Kunics, 2009. 277-278.p.

Altstadter és Löwy gabonakereskedő cég irodája és Dreher Antal kőbányai *„sörödéjének"* raktára.[61]

A szerb ház és templom északi szomszédságában az 1860-as években az egyemeletes Vizlendvay-ház (Erzsébet tér 19.) állt, ettől északra egy hatalmas, szinte beépítetlen telek volt, melynek jobb oldalán állt csak egy keskenyebb földszintes épület. Helyén Knortzer Frigyes vendéglős építette fel 1875 tavaszán kétemeletes épületét, melyben a vidék akkori egyik legmodernebb szállodáját nyitotta meg (Erzsébet tér 18.) Megépülésével a két ház sorsa összefonódott: az új kétemeletes épületben működött a 32 szobás szálloda, földszintjén egy kávéházzal, s a hajdani Vizlendvay-házban rendezték be a szálló éttermét. A hírlapírók a szálloda költséges berendezését dicsérték, a fővárosi luxusszállodához hasonlítva kis Hungáriaként emlegették. Falai között főhercegek, miniszterek, előkelő külföldi vendégek szálltak meg, itt fogadták a város hivatalos vendégeit is. Az 1890-es években a szálló bérlője Hlatkó János volt, aki az egyemeletes épületben az étterem mellett egy sörcsarnokot működtetett. Ugyanitt 1893-ban az udvari részen addig táncteremként használt nagytermet kávéházzá alakította át, az utcára nyíló helyiséget olvasó szobává, s az épület előtt egy *„pompa-sátort"* állított fel.[62] 1911-ben Haas Vilmos bérlő újabb átalakításokat tervezett, az egyemeletes épületet egy újabb emelettel (14 szobával) kívánta megtoldani, s Pilch Antal pécsi műépítész terve szerint egy nyári színkört akart felépíteni (jórészt téglából) a szálló udvarán Füredi Béla pécsi színi igazgatóval. Az Építészeti Bizottság azonban a helyet a tűzveszélyesség miatt alkalmatlannak találta, elutasította a terveket.[63]

A keleti házsor kiépülésével párhuzamosan az 1870-es években az addig beépítetlen nyugati oldalon is új épületek készültek el. A Zöldfakert felét elfoglalva 1873-ban épült fel az új terjedelmes *„mintabörtön, a hazában ez idő szerint a brücksaali börtön systemája szerint első"* Ney Béla tervei alapján, Hencz Antal helyi építész kivitelezésében. A 120 főre tervezett, de 180–200 rabnak is helyet biztosító intézet építésénél a bűnösök javítása s foglalkoztatása volt célul kitűzve, fölosztásával, célszerűségével kiemelkedett a magyar hasonló intézmények sorából. A rabok javulását segítette a munkáltatás mellett a börtöniskola is.[64] A fogház építésekor a törvényszék még a szomszédos, régi sóházban (Erzsébet tér 5. – Király u. 53.) működött, a két udvart csak egy bástya választotta el. A falon lévő ajtót akkor falazták el, mikor a törvényszék 1887 tavaszán a tér másik oldalára, a korábbi Zöldfa Szálló épületébe költözött. 1875-ben ugyancsak a Zöldfakertben, a saját tulajdonában lévő telken egy egyszerű földszintes épületet emelt a kincstár dohányraktárnak, mivel korábbi terve, hogy a raktárt a sóházban helyezzék el, a város ellenállása miatt meghiúsult. Amikor a dohányraktárt önállósították az adóhivataltól, ebbe az egyszerű épületbe költöztették át addigi helyéről, a közeli Lőwy-házból (Erzsébet tér 10.).

1.6. A városközpont bővítése

Komoly lépéseket tett a városvezetés új városháza építésére, 1870-ben olyan *„merész"* terveket álmodott, mint egy *„gyűlde és színház"*, gőzfürdő építése, polgári fiúiskola létesítése. A további fejlődést, az építkezéseket azonban a telekhiány akadályozta, a város központi területein már drágán sem lehetett alkalmas telket vásárolni. Ugyanakkor *„városunk kellő közepén száz hold számra kukorica és burgonya díszlik"*.[65] Új utcák nyitására volt sürgősen szük-

[61] Uo. 280.p.
[62] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1893/2134.; Kunics, 2009. 278–279.p.
[63] Zala, 1911.július 20., augusztus 4., szeptember 14.; illetve Kunics, 2009. 279.p.
[64] Kunics, uo.
[65] Zala-Somogyi Közlöny, 1871. szeptember 30.

ség, ez azonban egyéni érdekeket sértett. Többen az új építkezések miatt házaik értékvesztésétől féltek, akinek háza az új utca vonalába esett, attól tartott, nem kap helyette másikat vagy kellő kárpótlást, akinek telkét vették volna igénybe az utcanyitáshoz, nem akarta azt illő áron eladni, nem akart hozzájárulni az új utca költségeihez.

1.6.1. Új utcák nyitása a déli városrészben a kiegyezés utáni évtizedekben

A vasút megépítése után a besűrűsödési tengely a Fő úttól délre, a vasúti pályaudvar felé tolódott el. A budai vonal 1859. évi megnyitása után a pályaudvarhoz vezető keskeny Ispitál utca- Kapronczai utca már nem volt elegendő a megnövekedett áru- és személyforgalom lebonyolítására. Vele párhuzamosan kialakítva a város már 1866-ban elhatározta az Iván utca (a Csengery útnak a Zrínyi utcától a teherpályaudvarig terjedő szakasza) összekötését a Fő úttal. A Takarékpénztár az utcanyitáshoz anyagi segítséget, valamint telkének egy részét ajánlotta fel. 1870 januárjában hosszas alkudozás útján sikerült a két háztulajdonossal megállapodni, mely szerint a város 21 ezer forintot s a lebontandó ház *„anyag szereit"* ajánlotta fel kárpótlásként. A városi polgárok adakozások folytán 10 970 Ft-ot gyűjtöttek össze.[66] A város forgalmában *„forradalmat"* jelentő utcát (a Csengery út Zrínyi utca és Fő út közötti szakasza) Takarékpénztár utca néven végül 1870. december 6-án nyitották meg.[67]

A képviselő-testület már az előző év augusztusában elhatározta, hogy a vasút felé vezető *„Apolda utca kezdetétől a kórházig, az iskola utca vonalon az Iván utca sarkáig, végre az Iván utcán folytatólag a vasúti indóházig"* (Ady utca a Zrínyi utca sarkáig - Zrínyi utca - Csengery út) kikövezteti, a munkára Stern vasúti mérnökkel költségtervet készíttettek. A város vezetése a Belügyminisztériumhoz fordult, hogy a pályaudvarhoz vezető Kapronczai, majd a többi utca kiépítésére, kövezésére és fenntartására engedélyezze a kövezetvám szedését. Felterjesztésükben kifejtették, hogy nem sorompót akarnak felállítani az úton, csak a vasúton innen el és ide szállított áruk után kell a vasúti pénztárnál a kövezet használatáért a díjat befizetni. Az 1868. január 31-i, majd szeptember 30-i minisztériumi rendeletben minden métermázsa áru után ½ krajcár illeték szedését engedélyezték 12 évre.

Az időközben felépült kottori–barcsi vasútvonal megnyitása következtében csökkent Kanizsa forgalma, ugyanakkor az útépítéshez szükséges anyag- és munkadíjak jelentősen emelkedtek. Ezért a város vezetése 1869 tavaszán újabb kérvényt terjesztett be, melyben a korábban kérelmezett 40 000 forintos kölcsön helyett 60 000 forint felvételére kért engedélyt.

81. kép: A Nagykanizsai Takarékpénztár székháza az 1870-ben megnyitott új utcával 1905 körül

[66] MNL ZML V. 1512. V.T. ir. 56/1869., Az Iván utca és Fő utca összekötése. MNL ZML V. 1505. KT. Ir. 54/1869., MNL ZML V. 1506. V.T. Tárgy sz. ir.: Útépítési iratok és számadások 1870–1871.

[67] Halvax polgármester, aki nem beszélt jól magyarul, az utcát állítólag a következő mondattal nyitotta meg: *„Felnyitjuk az utcát és átadjuk a forradalomnak."* Lásd: Zalai Közlöny, 1934. december 25.

Buda, Székesfehérvár és Győr példájára hivatkozva a díj felemelését kérte 1 krajcárra és a szabadalom kiterjesztését 24 évre. A kövezetvámban látták *„a járhatatlan, s hírlapokban is gúny tárgyát képező utaink megjavításának legegyszerűbb, legigazságosabb, sőt egyedüli módját"*. Végül a belügyminiszter 1869. július 23-án engedélyezte a vám felemelését 1 krajcárra.[68] Ez az engedély volt a kövezetvámszedés kiindulópontja a városban.

A makadám, klinker (kongótégla) és kőkocka burkolatok közül végül a legolcsóbb, a város téglagyárai által gyártott klinkertégla burkolatot választotta a közgyűlés. Először 1870 júniusától az Ápolda (más helyen Kórház u.) és Kapronczai utca (együtt Ady u.) burkolását végezték el Geiszl Mór építész vezetésével 23 000 forintért, ünnepélyes átadására október 9-én került sor. Majd 1871-ben az újonnan megnyitott Takarékpénztár és az Iván utca klinkerezésére, kétoldalt fedett árok és járda készítésére írtak ki pályázatot 43 208 Ft 25 kr. költséggel. Az 1871. február 27-én megtartott árlejtésen részt vett négy pályázó közül a munkát végül a legelőnyösebb ajánlattal a helyi Weiss J. H. és társa, Kaiser Sándor nyerte el olasz napszámosokat alkalmazva. Az építést október 1-jéig kellett volna befejezniük, de a téglahiány miatt akadozott a munka, augusztusig csak a harmada készült el. Végül négy hónappal a kikötött határidő után adták át. A képviselő-testület méltányolva a nehézségeket, elengedte a vállalkozóknak a határidő csúszása miatt fizetendő jelentős (heti 100 Ft) kötbért.[69] Az utak burkolásával lehetővé vált a vasúti forgalom megosztása. A új, vasúti raktárakig vezető úton bonyolódott a teherforgalom, míg az indóházig vivő Kapronczay út (ma Ady u.) kizárólag a személyforgalom részére volt fenntartva.[70]

A városlakók üdvözölték az utcanyitást, de további lépéseket sürgettek. Hencz Antal építész véleménye szerint újabb utcákra, újabb épületekre, s azok számára alkalmas telkekre volt szükség: *„kívánatos volna, hogy ezzel az új utcák nyitása városunkban csak megkezdettnek, de nem befejezettnek tekintetnék."*[71]

Még két újabb, a vasúti pályaudvar felé vezető utca nyitásának terve vetődött fel 1867-ben. A Kis Sörháztól (az Ady és Kisfaludy u. sarkától) a Fő térig nyúló utcát lóvontatású vasúttal látták volna el. Az ekkor a Fő tér 3. szám alatt, a Vasemberház szomszédságában működő Szarvas Vendéglő kertjén vezették volna ki a piacig.

A tervben szereplő másik, ennél szélesebb főút a budai és bécsi vasútvonal szétágazásától vezetett volna a zsinagóga irányába, mely által a hosszú, idenyúló telkek értéke nőtt volna, s a zsinagógának is díszesebb környezetet, szabad kilátást biztosított volna. Kivezetését a Fő útig először elvetették, de 1872-ben újra szerepelt a városrendezési elképzelések között a Rosenfeld Adolf házának (Fő út 4.) kisajátításával megnyitandó új utca, mely támogatói szerint *„hírben és fényben"* emelte volna a várost, de kiépítése ekkor sem valósult meg.[72]

Tersánczky József orvos, városi képviselő 1870-ben javasolta, hogy elvben terjeszkedési térnek mondják ki a vasúti pályaudvar felé eső déli részt, gondoskodjanak a vasúti bevágáson túli telkek szabályszerű felosztásáról, a Gábor utca (Batthyány u.) déli végét nyissák ki, s egy híddal egyesítsék a vasúton túli területtel, s a Soproni utcából (Teleki u.) is nyissanak egy új utcát dél felé a Rózsa utca átellenében.[73]

---

68 Kövezetvám illeték szedése Nagykanizsán. MNL ZML V. 1506. VT. ir. 40/1869. Az Iván utca és Fő utca összekötése. MNL ZML V. 1505. KT. ir. 54/1869., Zalai Közlöny, 1927. szeptember 16.

69 Zala-Somogyi Közlöny, 1870. május 28., június 4., október 8.; Zala-Somogyi Közlöny, 1871. február 18. 6.; 1871. március 4.; május 6., augusztus 5. MNL ZML V. 1505. KT. jkv. 1872. június 6. 53. sz. végzés.

70 MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1882. március 29. ülés. A 2295/82. számú végzésben e forgalommegosztásra hivatkozva tiltják meg, hogy a Városház és Sörház utcán keresztül az utakat rongáló fa szállítmányok menjenek.

71 Zala-Somogyi Közlöny, 1871. február 18.

72 Zala-Somogyi Közlöny, 1867. október 19.; 1872. október 17.

73 Zala-Somogyi Közlöny, 1870. augusztus 6.

A város és a Déli Vasút között létrejött szerződésnek köszönheti létrejöttét a déli városrészben a Hajcsár utca (Erdész u.) is. Egy, a város által addig használt út elzárása miatt kötelezték a vasutat saját költségén egy új utca megnyitására, megengedték, hogy a bécsi vonal keleti és nyugati részét elzárják a kocsi forgalomtól és a pálya alatt az Iván utcából (Csengery u.) a Kapronczai utcába (Ady u.) földalatti átjárót építsen. Az útterv engedélyeztetése során a képviselő-testület szorosan ragaszkodott a létrejött egyezséghez, s 1872 júniusában kimondta, hogy az új utca egyenesen, *„az úgynevezett Kerti utcával párhuzamosan hasíttassék ki"* (ma Kisfaludy u.), az Iván utcai kinyitási pont kitűzésére egy bizottságot jelölt ki. Végül kisebb útirány módosítással adták meg az építési engedélyt. Az utca keleti részének kialakítását 1880-ban kezdték meg egy, a Csengery utcába csatlakozó rövid szakasszal. Majd 1883 májusában határozatot hozott a képviselő-testület a temető melletti *„marhahajtó út kisajátítás útján leendő megnyitásáról"*, melyről az utca elnevezését kapta. 1886-ban még *„újonnan nyitott, de névtelen"* utcaként említik, amikor a Bettelheim Samu és Fiai cég egy raktár építésére kapott itt engedélyt, az 1900. évi utcanévadási rendeletben azonban már a Hajcsár utca szerepel régi elnevezésként.[74]

1872. április 18-án új polgármester került a város élére Belus Lajos gyógyszerész személyében, a képviselő-testület április 29-i ülésén megválasztották az új bizottságokat, így a 12 rendes és 3 póttagból álló építési bizottmányt is. Eperjesy Sándor már ezen az első ülésen javasolta a képviselő-testületnek, hogy *„az építkezési ferdeségek kikerülése végett a város utcavonalai végleg szabályoztassanak"*. Indítványára megbízták az építési bizottmányt és a városi mérnököt a részletes városszabályozási terv elkészítésével.[75]

A Fő úttól délre eső területen további utcák létesültek. Az Iván és a Kapronczai utcák (Csengery és Ady u.) összekötésére megnyílt a Szemere utca (az 1873. évi utcanévadási rendelet szerint *„újonnan lett nyitva"* a Takarékpénztár utcához hasonlóan), majd 1875 áprilisában az Izraelita Hitközség tulajdonában lévő, nagyméretű telken keresztül a Nádor utca (ma Szent Imre u.), mely elnevezését 1877-ben kapta.[76] Két év múlva a Kisfaludy és a Szemere utca között (az idenyúló Kapronczay utcai telkek végében fekvő dűlő út helyén) megnyílt Kerti utcában is megkezdődhetett az építkezés. (A Kerti (máshol Mezei) utcát 1900-ban nevezték el Csány Lászlóról.)[77] A déli irányban történő terjeszkedés akadályát többen a Kapronczai utca mellett fekvő, több száz méter hosszú zárdakertben látták, mely az előtte elvonuló nagy forgalmú út minden előnyét élvezte (klinker kövezet, világítás, öntözés). 1875-ben a helyi lapban megjelent írásban felvetették, nem tudna-e a város a zárda túlsó oldalán akár egy nagyobb kertet ajánlani, ahol a föld értéke kb. 300 forint holdanként, a forgalmas út mellett pedig – ahol egy hold 15 ezer forintot ér – a város emeletes házakat építene.[78]

1.6.2. A városközpont bővítése az északi városrészben

A korábbiakhoz képest még nagyobb közérdeklődés kísérte a belváros északi irányban történő kibővítésének tervét. A város közepén, közvetlenül a Fő úti házak mögött még az 1870-es években is kukoricás szántóföldek voltak. Tersánczky József orvos, városi képviselő 1870-ben javasolta, hogy a Cziczelle utcát (Rákóczi u.) – mely ekkor még csak az Óriás utca (Kinizsi u.) vonaláig épült ki – hosszabbítsák meg, és kössék össze a Magyar utcával. Ezen keresztül pedig nyissanak egy új utat észak felé a Vizi utcáig (Garay u.) akár a Kereszt ut-

[74] MNL ZML V. 1511. KT. jkv. 1872. június 6. 50. végzés, 1872. július 25. 58. végzés; MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1886. augusztus 9.

[75] MNL ZML V. 1511. KT. jkv. 1872. április 29.

[76] Utcanévadási rendelet, 1873, Zalai Közlöny, 1875. május 2.; Tarnóczky, 2010. 800.p.

[77] Telekkönyvi térkép, 1860 k., Utcanévadási rendelet, 1900, Barbarits, 1929. 116.p.

[78] Zalai Közlöny, 1875. október 31.

cából (Hunyadi u.), akár a Korona vendéglő és a Babochay-ház közötti területen (Fő út 7. és 11. között).[79]

A legnagyobb vitát a városrész rendezésével kapcsolatosan a Takarékpénztár utca *„folytatásaként"* megnyitandó új utca kialakítása váltotta ki. Nagykanizsa *„legjelesebb és előkelő"* polgárai 1872-ben egy új utca nyitását kezdeményezték, mely a város tulajdonában lévő szántóföldekig, a Szombatkáig (Szombatkai-dűlő), az *„építendő nagyszerű katonai laktanya kapujáig vezetne"*. A terület szabályozásáról készült építési bizottsági javaslat a Fő út mögötti üres telkek megnyitásával az építkezési kedvet kívánta előmozdítani, melynek révén szerintük *„rövid idő múlva egy egészen új városrész fogna alakulni"*. A *„díszes városrész"* bejáratát a Polgári Egylet székháza mögött (a Deák tér – Kölcsey utca sarkától) képzelték el. A város tehetős polgárai szerint azonban így, *„a központi vonalon túl"* csak egy *„másodrendű mellékutcát"* létesítenének, s a *„vagyonosabb tulajdonosok nem látnák magukat indítva díszesebb és költséges építkezésekre"*. 1876. március 31-i beadványukban egy előnyösebb tervet ajánlottak a Babochay-ház lebontásával, a Takarékpénztár utcával szemben, annak *„mintegy meghosszabbítását"*. *„Ezen utca által mintegy sugárút fogna teremtetni, mely egyszersmind a főutczai vagyonos házbirtokosok telkeit érintené, és ez okból remélhető, hogy ezen fővonal értékes és díszes házakkal beépíttetnék, miáltal a város szépségben és értékek szaporodása mellett jelentékenyen nyerne."* – indokolták elképzelésüket. Az utcavonalba eső telkek tulajdonosai a tervhez díjtalanul ajánlották fel a területet.[80]

Az új utcát – valóban Sugár út néven – végül több mint 10 év múlva, 1883 tavaszán nyitották meg, de nem a Csengery utcával azonos szélességben. Az utca helyén egykor állott szélesebb, emeletes ház Babochay György polgármester tulajdona volt, az utcanyitáshoz azonban csak telkének egy részét adta át, másik részén a ma is álló sarokházát építtette fel. 1883 márciusában az építészeti bizottság előterjesztésére felszólították a Polgári Egyletet, hogy a már kinyitott utca vonalába, a *„szabad közlekedés"* hátrányára eső jégvermét távolítsa el, s a telektulajdonosokat, hogy az így már beltelket képező telkeiket – a szabályrendelet előírása értelmében – legalább két méter magas deszkakerítéssel lássák el. Az új háztelkeket az idenyúló Erzsébet téri, Kinizsi utcai telkekből és az itt lévő addigi szántóföldekből alakították ki: a felszólított telektulajdonosok Löwinger Ignácz, Knortzer Frigyes, Schertz Lipót örökösei, Dukász Sándor, Desgyek Ferencné, Gáspár Ferenc, Lausch József, Zrínyi József, Nemsics Ignácz, Nöttig Ede, Knausz Boldizsár, Knausz Péter és Hajdu Mihály rigyáci lakosok voltak, kiknek neveivel az utca benépesülése kapcsán még találkozunk.[81]

1.7. Városrendezési- és szépítő törekvések Belus József polgármestersége idején (1872–78)

Belus József erélyes, tevékeny polgármesternek bizonyult, hivatalba kerülése után már az első néhány hónapban több, nagy horderejű kérdésről, jövőbeni beruházásról, építkezésről döntött a városvezetés. A polgári iskola felállítása és elhelyezése ügyében egy bizottságot hoztak létre, az iskolaépületre tervet és költségvetést készíttettek, a városban építendő gyalog- és lovassági laktanyához ingyen ajánlották fel a szükséges területet, tervet és költségvetést készíttettek egy közvágóhídra, elrendelték a Cziglenice tó környékének rendezését, elhatározták *„elvileg"* a gázvilágítás behozatalát. Számos egyéb fontos városrendezési intézkedés is történt.

---

79 Zala-Somogyi Közlöny, 1870. augusztus 6.

80 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. október 17. MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1888. december 4-19. ülés jegyzőkönyvéhez csatolva: a Közgyűlésnek címzett beadvány. 496/76.

81 Zalai Közlöny, 1883. május 10.

1872 júliusában rendezték a piacok kérdését. Hetivásárok és nagyvásárok alkalmával az árusok és a vásárlók a főtér mellett a teljes belvárost elözönlötték. Egy-egy vásárra több száz, az őszi hónapokban több ezer kocsi érkezett s számuk egyre nőtt. Tersánczky József orvos, városi képviselő a képviselő-testületnek címzett nyílt levélben már 1864-ben javasolta a piac területének bővítését a Gabonapiactól (Erzsébet tér) a Felsőtemplom felé, a vásárok gondos szabályozását a szekerekre és árusokra nézve, mivel alig lehetett a kocsik, lovak között közlekedni, az árusok rendetlenül foglaltak helyet a járdák mentén és a járdákon is. 1870 májusában a közrendészeti bizottmány a bolt- és sátortulajdonosoktól érkezett sorozatos kérelmek hatására a *„piac általános szabályozása szükségességét"* hozta véleményes javaslatba. Tersanczky a helyi lap hasábjain ismét sürgette a kérdés rendezését: *„Piaczunk szűk, a túltelepedés miatt rendetlen, a piaci szigorú rendőrszabály hiánya miatt piszkos, tehát egészség és életbiztonság elleni."*[82] A képviselő-testület végül – Tersanczky javaslatára – 1872 júniusában utasította a városi kapitányságot, hogy készítsen javaslatot a tanáccsal a piac elhelyezéséről és felosztásáról. A rendelet 1872. július 25-én született meg. Az árusokat letiltották a járdákról, a kereskedőknek hetivásárok alkalmával csak a gyalogjárón kívül szabadott 1–1 áruládát elhelyezniük, délután 2 óra után tilos volt az árusítás. Pontosan szabályozták a különböző áruk vásári helyét.

A főtéren, eredeti helyén hagyták a gabonapiacot, ugyanitt, a nagypiaczból kihasítandó 15 öl szélességű területen helyezték el a zöldségpiacot a hús- és kenyérárusok mellett. A tér déli oldalán és a Fő úton a Brunner-féle kávéháztól fölfelé (Főtér 2.) üthették fel sátraikat a mézes bábosok, kefekötők, kötelesek, fésűsök és bádogosok. A rendelet szerint a Fő út mentén, a Rosenfeld-háztól fölfelé a rövidárusok, a Babochay-háztól a fazekasok árulhattak. A Felsőtemplom mellett sorakoztak a kékfestők sátrai, ide helyezték a kása- és gyümölcspiacot, a cipészek és csizmadiák árusító helyét. A fapiacot is itt hagyták, de országos vásárok alkalmával a Szentháromság téren (Eötvös tér) a főgimnázium előtt jelölték ki helyét a kádárok, asztalosok, szitások és a kocsikról káposztát, répát, burgonyát árulók mellett. A templom háta mögött hagyták a széna- és szalmaárusítást, de az országos vásárok napján a heti marhavásártérre (Kossuth tér) helyezték át. A legnagyobb vitát az állatok etetése váltotta ki, szavazatkülönbséggel (39 képviselő szavazatával 29 ellenében) végül megengedték a közterekeken a fuvarosoknak az etetést, de utasították a kapitányi hivatalt az utcák lehető tisztán tartására. A döntés nagy felháborodást váltott ki többekből, a helyi lapban *„óriási visszaesésként"* értékelték, név szerint hozták a *„nemeskeblű"* polgárok nevét, akik a tisztaság mellett és azokét, akik a közrendészeti szabályok ellen szavaztak.[83]

82. kép: A Deák téri Suszteralle a vásárra érkező szekerekkel 1900 körül

[82] Zala-Somogyi Közlöny, 1864. január 10.; 1870. május 21.; 1870. augusztus 6.

[83] MNL ZML V. 1511. KT. jkv. 1872. június 6. és július 25. 57/1872 sz. végzés; Zala-Somogyi Közlöny, 1872. augusztus 1.

Ugyanezen a képviselő-testületi ülésen, 1872. július 25-én rendelték el Eperjesy Sándor képviselő (a Dél-Zalai Takarékpénztár elnöke) indítványára a rend és a könnyebb tájékozódás érdekében a házak *„újbóli s utcánként újra kezdődő"* számozását, egységes számtáblák elhelyezését a házakon.[84] Ugyancsak Belus József polgármester városrendezési intézkedései közé tartozott, hogy 1873-ban a terek, utcák az addigi köznapi elnevezéseik helyett újakat kaptak. Először 1872 februárjában a helyi lapban javasolták, hogy a vasútig újonnan nyitott utcát Csengery Antalról, a város *„általánosan tisztelt követéről"* nevezzék el, és sürgették, hogy valamennyi utca a *„mostaniaknál illőbb nevet viseljen"*.

1873 októberében néhány utcát az ott álló középületről neveztek el (Városház u., Takarékpénztár u., Fürdő u., Iskola u.), többségük azonban a magyar történelem kiemelkedő személyiségeiről, költőkről, írókról nyerte elnevezését, mint az Eötvös tér, Széchenyi tér, a Zrínyi, Kazinczy, Kisfaludy, Báthori, Batthyány, Rákóczi, Hunyadi, Kinizsi, Teleki, Petőfi, Kölcsey utca stb. A Főútra kinyitott, új Takarékpénztár utca folytatását, a korábbi Iván utcát valóban a város akkori országgyűlési képviselőjéről, Csengery Antalról, a szomszédos Felsőtemplom teret pedig – szintén még életében – Deák Ferencről nevezték el. Az addig használt elnevezés helyett a *„Gabona piacz és magyar utca előrésze"* hivatalosan is Főtér lett. A Főutca elnevezést ugyan, mint *„nagyon mindennapit"*, szintén meg akarták szüntetni a képviselők, de mivel megfelelő új nevet nem találtak, megmaradt a régi neve.[85]

A városszépítő törekvések jeleként fasorokat ültettek az új klinkerutak mellett, melyekhez a nagykanizsai és a palini uradalom bérlői fiatal nyár- és hársfákat ajánlottak fel. 1872 tavaszán a Csengery úti ültetvényekkel készültek el. Majd ugyanebben az évben Tersánczky József orvos javaslatára elhatározták a Felsőtemplom és gimnázium előtti tér fásítását. A templom előtti téren a fasorok közt kaptak helyet az 1872 júliusában életbe lépett új piacrendelet szerint a csizmadiák, cipészek és a *„kis-árusok"*, ekkor jött létre a ma is kedvelt pihenőhely, az árusokról elnevezett Deák téri Suszteralle. Az utak öntözésére és a tűzoltáshoz egy artézi kút fúrását javasolták a tér délnyugati részén.[86]

A gimnázium előtti térre 1869-ben helyezték át az addig a főtéren álló barokk Szentháromság szobrot. A körülötte fekvő terület befásításával sétatérré alakították, hivatalos elnevezése is Sétatér lett, neve ma is Papkertként él a köztudatban. A Tersánczky József által 1872-ben benyújtott tervrajz és indítvány szerint a Szentháromság szobor és a kegyesrendiek bejárata között egy zeneteret alakítanak ki, a gimnázium bejárata előtt báró Eötvös József szobrát helyezték volna el, s a tér egyik csúcsán egy új artézi kút építését tervezték a régi helyett. A vidéki közönségnek szánt, s az öntözésére és a tűzoltásnál használatos közkút fúrását el is kezdték a következő évben. (A teret 1873-ban Eötvös Józsefről nevezték el.)[87]

1875-ben már a város főterét is fasor szegélyezte, a piactéren 98 gesztenyefa csemete díszlett. Nagyobb gondot fordítottak az utcák, terek tisztántartására is. A városi elöljáróság már 1872-ben elhatározta, hogy az összes utcát öntöztetni fogja. 1873 nyarán a rendkívüli hőségre tekintettel és az ország más részein pusztító kolera járvány elhárítása céljából kötelezték a háztulajdonosokat a járdák és az úttest napi háromszori öntözésére. A legnagyobb gondot a kevés számú és rossz állapotú közkutak, a víz hiánya okozta. Tersánczky József orvos a Cziglenicze vizének használatát, szivattyúval történő ellátását javasolta, s közkutak felállítását a város több pontján.

Először a Kazinczy utca és a Fő út háztulajdonosai kezdték rendszeresen öntöztetni utcájukat városi támogatással, majd 1874-ben e célra Badenben öntözőkocsit vett a vá-

[84] MNL ZML V. 1511. KT. jkv. 1872. július 25. 66/1872. sz. végzés.

[85] Utcanévadási rendelet, 1873., Zala-Somogyi Közlöny, 1872. február 8.; Zalai Közlöny, 1875. szeptember 30.

[86] MNL ZML V. 1511. KT. jkv. 1872. június 6., Zala-Somogyi Közlöny, 1872. május 26.

[87] MNL ZML V. 1506. VT. Ikt. ir. 1869: 101., Zala-Somogyi Közlöny, 1869. szeptember 4., MNL ZML V. 1512. 1873. szeptember 4.

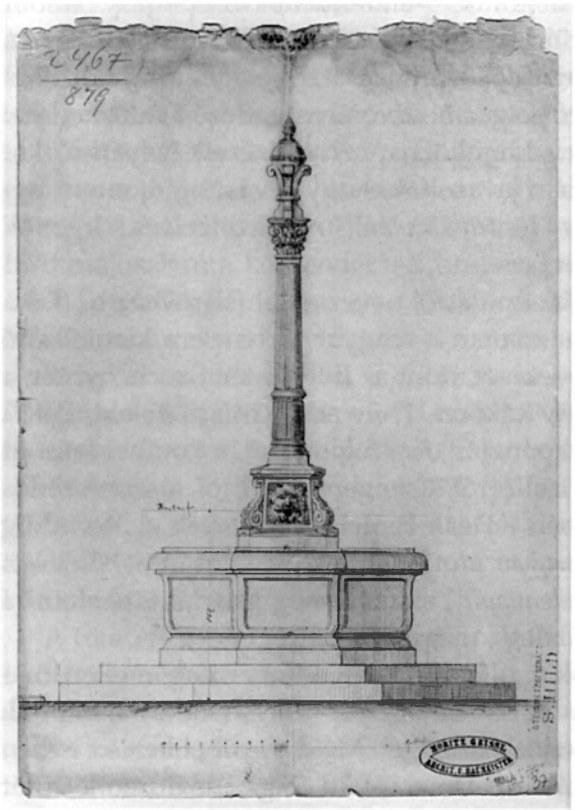

83. kép: A Deák téren felállított díszkút (a Török kút) Geiszl Mór és Hild Ferenc által készített tervrajza, 1879

ros. Az elkészült klinkerutak öntözését egy vállalkozónak adták bérbe, majd 1892-től az Önkéntes Tűzoltó Egyletet bízták meg vele. Sorra állították fel a városban az öntöző kutakat, 1875-ben a vásártéren és a Magyar utcában Jacob Munk bécsi kútgyáros *„kútgépezetével"* ellátva, majd 1876-ban a Deák téren és a Teleki utcában felállítandó kutakra kértek ajánlatokat. A Teleki utcai kút elkészítésével Sallér Lajost bízták meg 1877-ben, de a Deák téri kútra új ajánlatot kértek. Tervezésénél fontosnak tartották, hogy *„kiállítása a város méltóságának megfeleljen"*. A városi tanács a Geiszl Mór építésznek Hild Ferenc kőfaragóval együtt készített rajzát tartotta a legízlésesebbnek és legjutányosabbnak, a kivitelezéssel őket bízták meg. A kút középső részét négy, homokkőből faragott, vizet köpő oroszlánfej díszítette, tetejére klasszicista oszlop került. A vízköpőből kifolyó víz egy felső, majd egy alsó nyolcszögletű medencében gyűlt össze. A díszkutat, hogy az utak öntözésére is alkalmas legyen, melléképítményekkel (felső vízvezető csappal ellátott nyomó és emelő szerkezettel) látták el. A kútszerkezetet Wm. Knaust bécsi gépgyárostól rendelték meg. A kivitelezést (kútásást, kirakást) a Hirschl és Bachrach cég végezte, a kő- és kőműves munkákat a Hild kőfaragó cég. A díszkutat 1879. november 19-én vette át a városi tanács által kiküldött bizottság.[88]

1.8. Középítkezések Nagy- és Kiskanizsán az 1870-es években

A század utolsó harmadában a nehéz pénzügyi helyzet ellenére is jelentősen fellendültek a magánépítkezések, kölcsönöket vett fel a város is a középületek bővítésére, újak építésére. A korszak meghatározó építészeti stílusa a történelmi formákat alkalmazó, a gótika, a reneszánsz és a barokk építészet elemeit felhasználó historizmus s a különböző korok jellemző motívumait sokszor egyetlen művön belül is felhasználó és keverő eklektika volt. A racionális gondolkodás hatott a tervezői gyakorlatra is. A kor építészei úgy gondolták, hogy az építészet belső, szerkezeti összefüggésekből következő logikai rendszerrel bír. A reneszánsz építészet eszköztára szerintük olyan elemeket (párkányzat, oszlopok, pilaszterek, lizénák, ablakkeretezések) kínált, melyekkel az épületek tartószerkezeti rendszere megjeleníthető volt a homlokzaton is. Így az 1860-as évek végétől az építészek a reneszánsz eszköztárához fordultak, a neoreneszánsz vált uralkodóvá a magyar építészetben. Ennek nyomán bontakozott ki az 1870-es években és az 1880-as évek elején az érett historizmus.[89]

[88] Zala-Somogyi Közlöny, 1872. május 26.; 1873. augusztus 10.; Kunics, 2003. 226.p.; Kanizsai Enciklopédia, 1999. 320–321.p.; Barbarits, 1929. 116.p.; MNL ZML V. 1512. VT Ikt. ir. 1053/1875. Városi Tanács ülése 1879. március 12., június 14., november 19.

[89] Sisa-Wiebenson 1998. 209., Császár, 1995. 13.p.

A kiegyezés után a közigazgatás átszervezése és a korszakban felgyorsuló városfejlődés miatt megnövekvő feladatok ellátásához a régi városházák már nem feleltek meg. Az 1870-es évektől a magyar városokban szinte mindenütt új városházát emeltek.

A városháza a dualizmus korának egyik tipikus épületfajtája, s így a századfordulós városképek meghatározó eleme lett. Főhomlokzatával általában a főtérre vagy főutcára nézett, a rendszerint rizalittal kiemelt középrész alul a főbejáratot, felette a nagytermet foglalta magába. A nagyteremhez kisebb bizottsági terem, majd a polgármester és a vezető tisztviselők hivatali szobái csatlakoztak, a többi iroda távolabb vagy a második emeleten kapott helyet. Egyéb hivataloknak, szolgálati lakásoknak is helyet adhatott. A földszint nagy részét gyakran üzletek foglalták el, melyek a városházának nyitottságot kölcsönöztek. A középkorig nyomon követhető általános *„tartozék"* volt a torony, mely a főhomlokzat közepén vagy saroktelkeknél esetleg a sarkon állt. A város erejének hangsúlyozása mellett gyakorlati feladata a tűzfigyelés volt. A magyarországi eklektikus városházák építtetői és tervezői elsősorban a reneszánsz és a barokk építészet kifejezőeszközeit használták.[90]

Mindezek a jellemzők megfigyelhetők a nagykanizsai városháza tervezésénél is, a korszak egyik tipikus városházája készült el a városban. A megsokasodott igazgatási feladatok mellett az 1787-ben épült, mindössze néhány emeleti és három földszinti bolthelyiséggel rendelkező régi hivatali épület állapota is sürgette az építkezést. A városi hatóság már 1830-ban veszélyesnek nyilvánította s kimondta újra építését, egy emelettel való bővítését, majd 1862-ben ismét halaszthatatlannak ítélték, *„tüzetes tervet és költségtervet szerkesztettek"*, de az építkezés továbbra is csak buzgó óhaj maradt.

Végül 1868. szeptember 15-én a városház tervezetének kimunkálására egy bizottmányt választottak. A kiküldöttek 1869. januári jelentésükben azt javasolták, hogy az akkor már roskadozó félben lévő város- és a szomszédos Pichler-féle ház helyébe egy teljesen új városháza építésére írjanak ki pályázatot, a legjobb három tervre 500–300–200 Ft jutalmat biztosítsanak, s a város terheinek könnyítésére először a saroktelket építsék be, később folytatását a Fő úti részen. Végül a program készítésénél azt ajánlották, hogy a hivatalos helyiségek mellett boltoknak, raktáraknak, lakásoknak is maradjon hely.

A bizottmány által 1869 decemberében összeállított *„tervirányzat"* előírta, hogy a főbejárat felett hivatalos helyiségeket, egy 15–20 négyszögöl nagyságú tanácskozási termet, s egy karzattal és a szabadban erkéllyel ellátott, 50–60 négyszögöl nagyságú közgyűlési termet alakítsanak ki, az épület a Fő úti homlokzaton egy *„tűzfigyelő toronnyal"* rendelkezzen. Ezek mellett a földszinten bolthelyiségeket, raktárakat, a nyugati részen 4–5 szobás tágas, a 2. emeleten és a szárnyépületben kisebb lakrészeket tervezzenek. A program szerint két udvar és három bejárat tervezendő, az I. udvar díszudvarul szolgálna *„népes gyülekezetre"*. Az udvari melléképületekben a városi szolgák, börtönök helyiségeit, raktárakat, kocsi- és fecskendő színeket helyeznék el. A bizottság hangsúlyozta, hogy a *„város méltóságának megfelelő monumentális építkezésnél"* a célszerűség a takarékossággal párosuljon, külső díszítményeinél *„a kövek drágasága miatt a tiszta, gazdag Goth Styl mellőztessék"*. Az építkezést hátráltatta, hogy a már *„veszélyes állapotban"* lévő két épület Nagy-és Kiskanizsa közös tulajdona volt, s mivel 1868-ban különváltak, Kiskanizsa – míg a megye kölcsönfelvételi engedélye nem érkezett meg – nem akart hozzájárulni a bontáshoz.[91]

A tervezésre kiírt nyilvános pályázatra 10 terv érkezett, melyeket 1870 májusában közszemlére tettek a gimnáziumban. A beépített terület a tervek szerin 660–680 négyszögöl volt, egy tervben 702 négyszögöl szerepelt. A költségek között azonban már nagyobb

[90] Császár, 1995. 116–117.p.

[91] MNL ZML V. 1505. KT. ir. 16/1869. A városház építő bizottmány jelentése., 4/1870. A városháza építésére kiküldött bizottmány javaslata, Tervirányzat.; 84/1869. Nagy- és Kiskanizsa vitája a városházi épületekről.

84. kép: A Heinrich Adam tervei szerint 1873-ban épült Városháza. Előtte az 1880-as években elkészült Fő úti klinkerút 1914 körül.

különbségek voltak, a tervezők 250 és 430 Ft közötti összegekkel, a többség 300 Ft körül számolt négyszögölenként, Heinrich Adam bécsi építész azonban 518 forinttal. Így az építés megközelítően 200–300 ezer forintba került volna, Adam legdrágább terve szerint 348 ezerbe. A tornyot nyolcan a főhomlokzat közepére helyezték, ketten a sarokra; a nagytermet a legkülönfélébb helyekre tervezték (a homlokzat közepére, a keleti oldalra a szomszéd épület mellé, a sarokra, egy tervben a Kaproncai utcára nézett volna). A helyi lapban csak a tervek jeligéit közölték, kettőnél tüntették fel a tervkészítő nevét: *„Adam bécsi építész"* és *„Pelka építész"*, egy tervről később közölték, hogy Bergh pesti építész műve.[92] A tervek közül végül kettőt díjazott az építési bizottmány, első helyen a bécsi Heinrich Adamét, második helyen a pesti Bergh Károlyét. Az építkezés azonban nem kezdődhetett meg, a szükséges kölcsön nem állt rendelkezésre. A bizottság belátta, hogy egy óriási palotaszerű épület helyett célszerűbb két épületet terveztetni, egy jövedelmező bérházat és egy hivatalos városházát. Újra kellett kezdeni a tervezést kisebb költséggel, a korábbi tervek nyomán újabbak készültek.

Először a Kapronczai utcai (Ady u.) városi bérház-rész épült meg 1871–72-ben, tervezője a pesti (korábban Győrben és Nagykanizsán is tevékenykedő) Bergh Károly és Hencz Antal helyi építész volt.[93] A kivitelezést is együtt nyerték el az árlejtésen a kiírt 80 882 helyett 76 109 forintért. Az épületet 1872. július 6-án adták át, egy részébe a sürgönyhivatal már májusban beköltözött, a többi hivatal júliusban.

A városházi rész tervezése már 1872 elején megkezdődött, de a bizottmányi tárgyalások elhúzódtak, hosszú vitára adott okot a torony kérdése és a kis terem elhelyezése is. Hencz és Bergh építészek tervei után Geiszl Mór helyi építésszel is tervet készíttettek, végül ettől is elálltak, s a korábbi pályázat győztesétől, Heinrich Adam bécsi építésztől[94] kértek újabb tervet. Az épület költségeit 156 ezer forintban állapították meg. Az 1872. július 30-i árlejtésen 9 pályázó közül Schármár János építő és id. Hild Károly kőfaragó, soproni vállalkozók

92 Zala-Somogyi Közlöny, 1870. május 21.; 1873. október 19.

93 Korábban csak Berghet említették tervezőként, de a helyi lap 1869. áprilisi híradása szerint Hencz Antal is részt vett a tervezésben. (Zala-Somogyi Közlöny, 1869. április 3.; 1873. október 19.) Hencz Antal (1839–1899) a bécsi Műegyetemen tanult, ahol egyetemi társa, barátja volt Bergh Károly, akivel 1859–60-ban Rómer Flóris munkáját segítették építészeti maradványok lerajzolásával. Nem tudni pontosan, Hencz mikor költözött Nagykanizsára, 1868-tól már rendszeresen jelentek meg cikkei a Zala-Somogyi Közlönyben. A Zala megyei cégbíróság jegyzéke szerint építőipari cégét 1876. november 6-án jegyezték be Nagykanizsára. MNL ZML Cégbíróságok cégjegyzéke. NE.I.85. 43., Lásd még: Sisa – Wiebenson, 1998. 202–203.p.; Sági, 1996. 41–42.p.; GYÉL 2003. 132p.; KÉL 2010. 128.p.; ZÉK 2005. 128–129., Zalai Közlöny, 1883. május 27.

94 Heinrich Adam (1839-1905) Münchenben tanult építészetet és képzőművészetet. Az 1860-as évektől Bécsben élt, ahol számos előkelő lakóházat, bérpalotát tervezett. Architektenlexikon Wien.

társas cége nyerte el a kivitelezést 12,8%-ot engedve az árból. A város vezetése Csengery Antal országgyűlési képviselő segítségével 175 ezer forint névértékű zálogleVél kölcsönt vett fel a Magyar Földhitelintézettől, de 1873 tavaszára elfogyott a pénz. A városvezetés újabb kölcsönért folyamodott a soproni, debreceni jelzálog bankokhoz, s két budapesti bankhoz a két város tulajdonát képező mintegy 4000 hold erdő és rét birtokának jelzálogi lekötése mellett, biztosítékul ajánlották a már elkészült városi bérházat és az I. emeltig felépített városházát s egyéb városi épületeket is. A kitört tőzsdeválság miatt azonban szinte lehetetlen volt újabb hitelhez jutni. Ekkor a kanizsai születésű, Sziszeken élő Blau Mór ajánlott fel önként 50 ezer forintos kölcsönt a városnak, melynek segítségével sikerült végül az építkezést befejezni. A tornyot takarékossági okokból elhagyták, félbe maradt csonkjára kupolát emeltek. A hivatali helyiségek mellett az épületben a földszinten bolthelyiségeket, a 2. emeleten kisebb, az 1. emeleten 4–5 szobás tágas lakrészeket alakítottak ki.

A hét üzlethelyiséget az 1873. június 30-án tartott árverésen adták bérbe Rothschild Albert férfi ruházat- és rőföskereskedőnek, Richter Mór és a Weiss és Ledofszky norinbergi- és díszáru kereskedőknek, mint együttes bérlőknek, s Kilik Ferencnek; a régi épületben is bérlő Fesselhoffer József fűszerkereskedő és Sommer József rövidáru kereskedő 2–2 üzlet bérletét nyerte el. A bérházi épület 9 boltjának első bérlői Lőwy Lázár rőfös és kendőkereskedő, Fischel Fülöp könyvkereskedő (két bolthelyiség), a régi városházában is bérlő Hauser János vaskereskedő (két bolt), Deutsch Ábrahám, Siffer Vilmos (két bolt) és Sommer Mór voltak. A hivatalok 1873. november 1-jén költözhettek be az új épületbe, az első közgyűlés 1874. október 23-án volt a díszteremben.[95]

A neoreneszánsz stílusú épület földszintjét félköríves nyílások (az üzletek kirakatai, bejáratai) tagolták, a vakolat kváderezett, az emeleten armírozott volt. A Fő úti homlokzat középső részét – ahol a torony állt volna – rizalittal is hangsúlyozták, közepén nyílt a főbejárat, felette díszes konzolokra támaszkodó erkély volt látható. A második emelet feletti toronycsonkon a kanizsai származású Szász Gyula szobrászművész által készített városi címer volt látható. A hangsúlyosabb első emeleten az ablakok timpanonnal, alul baluszteres betétekkel díszítettek, a második emeletet kettős pilaszterek tagolták. A gazdag díszű városházát a nagykanizsai születésű Tandor Ottó építész a város legszebb épületének tartotta. Az elkészült palota azonban nem váltott ki egyöntetű tetszést a városlakók körében. Átadása után *„Építészeti szemle címmel"* hosszú címlapcikk jelent meg a helyi lapban – az írás nyelvezete alapján – egy helyi építész tollából, melyben a szépség, célszerűség és olcsóság szempontjából elemezte az épületet. Véleménye szerint nem szépek az épület arányai, a földszint túl magas, a második emelet túl alacsony, a főpárkány túlzott, a kő korlát *„haszontalan"*, a toronyrész aránytalan, túl cifra; sorra vette az épület egyes célszerűtlen részleteit, s *„példátlan drágának"* vélte. Egyedül díszítésével volt elégedett: *„Mégis a szépség volna az épület legerősebb oldala, mert újdonsága és nagysága, és főképp tetszetős kifestése feledtetik apró hibáit."*[96]

A Városháza építésével egy időben jelentős építkezés folyt az 1868-ban Nagykanizsától különvált Kiskanizsán is. Önálló mezővárosként legjelentősebb vállalkozása az új templom építése volt. A 18. századi templom hamarosan szűknek bizonyult, már 1826-ban 50 ezer téglát égettek megnagyobbítására. 1835-ben, majd két évvel később is határozatot hoztak az építkezésről, mely azonban csak a Nagykanizsától való különválás után valósulhatott meg. A nagy- és kiskanizsai tagokból álló közösügyi bizottmány 1872 februárjában 125 ezer forint kölcsön felvételét határozta el előlegképp a városháza és kiskanizsai templom javára. A városlakók körében gyűjtést szerveztek, templomtörlesztési könyvecskét nyomtattak, melyben az éves befizetéseket követték nyomon.

[95] MNL ZML V. 1511. KT. ir. 659/1873. Kölcsön a városháza építésére; Zala-Somogyi Közlöny, 1872. július 7.
[96] Zala-Somogyi Közlöny, 1873. október 23.

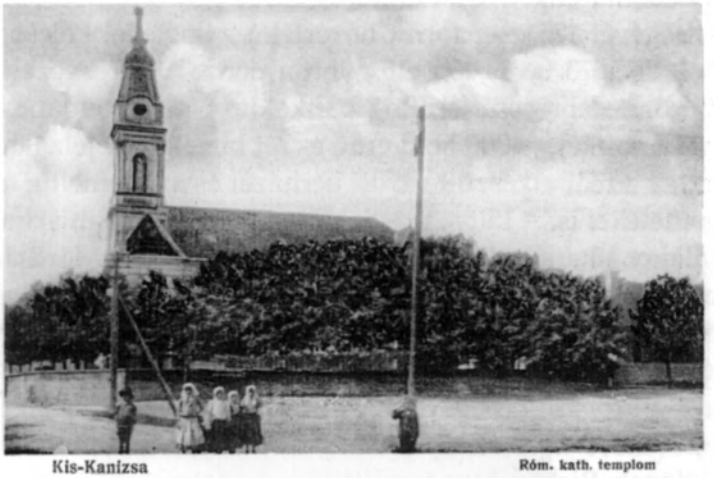

85. kép: Az 1874-ben elkészült kiskanizsai templom 1915 körül

A kivitelezéssel Hencz Antal építészt bízták meg, valószínűleg ő volt az épület tervezője is, bár a fennmaradt levéltári iratokban csak a templom *„építőjeként"* szerepel. 1872 júniusában a régi templom lebontása után kezdődtek a munkálatok. Nyár végére elkészültek a falak, s megkezdték a torony építését is, de mivel alacsonynak találták, újabb egyezség szerint megemeltették, magassága így 18 helyett 20 öl lett. Az épületet végül Sarlós Boldogasszony tiszteletére, a névadó ünnepe utáni vasárnapon, 1874. július 5-én szentelte fel Pribék István püspök *„roppant néptömeg jelenlétében"*.

Kiskanizsa 4 éves részletfizetési szerződést kötött Hencz Antallal, de nehéz pénzügyi helyzete miatt ezt a vállalását sem tudta teljesíteni. 1875 augusztusában az építésznek levélben kellett figyelmeztetnie a városi hatóságot a részlet és a kamat fizetésére. Kiskanizsát elsősorban anyagi terhei, adósságai állították kényszerhelyzet elé, s kérte végül visszacsatlakozását Nagykanizsához. Az egyik ilyen sürgető adóssága épp a templomépítésért fizetendő összeg volt. Az adósság törlesztési terminusán, 1878. július 1-én végrehajtók hajtották be az adóslevél kezeseinél az esedékes részletet. Nem sokkal ezután, az 1878. október 13-án tartott népgyűlésen az újraegyesülés mellett döntöttek, melyet hivatalosan 1880-ban hagytak jóvá.[97]

1.9. A belvárosi utak burkolása, vízelvezető csatornák építése

A város közönsége számára fontos középületek (új közkórház, laktanyák, vágóhíd, polgári és elemi iskolai épületek stb.) tervezése és elodázhatatlan megépítése mellett a legsürgősebb feladat a városi közlekedés biztosítása, a járhatatlan, sok esetben életveszélyes utak burkolása volt. Az 1870-es évektől Nagykanizsa legnagyobb szabású, a városiasodás szempontjából döntő fontosságú vállalkozása az utak klinkertéglával történő kirakása és a vízelvezető csatornák építése volt. A helyi lap jegyzeteinek visszatérő témája volt az utak tarthatatlan állapota, az utakat borító por, a feneketlen sár, melyben lovak, szekerek sülylyedtek el. Az építészeti bizottság gyűléseinek szinte állandó napirendi pontja még az 1880-as években is a járdák elhanyagolt, testi biztonságra veszélyes állapota, az utak mentén a vízvezető árkokban a szemét és iszap lerakódása, a *„szenny- és mosadékvíz"* kivezetése az utcára.

Sok gondot okozott az utakon felhalmozódott sár, és hogy a háztulajdonosok ölfával, szeméttel, a kereskedők ládákkal torlaszolták el sok esetben az utcákat, országutakat.[98] Zala megye alispáni hivatala 1869 májusában Nagykanizsára is kiküldte a Közlekedési

[97] Zala-Somogyi Közlöny, 1872. február 15.; június 6.; Zalai Közlöny, 1874. július 2.; TGYM Tört.dok. tár 2011.19.4., MNL ZML V. 1512. VT Tárgy sz. ir. 1875.

[98] Kunics, 2003. 225–226.p.

Minisztérium *„Útrendőrségi szabályok a magyarországi álladalmi és országutakra nézve"* című rendeletét, mellyel a közlekedés akadályozását, az utaknak s *„alkatrészeinek"* rongálását kívánták megelőzni, és az utak, hidak jó karban tartását biztosítani. Előírásainak azonban nem tudtak maradéktalanul érvényt szerezni a városban. A zalaegerszegi mérnöki hivatal 1871. évi közlekedési minisztériumhoz intézett jelentése szerint a Nagykanizsán keresztül vonuló tapolcai-kanizsai és mohácsi-varazsdi államutak 1500 öl hosszú átkelési szakaszán a szemét lerakása és a közlekedés miatt annyi sár gyűlt össze, hogy annak elhordatása *„felette nagy munka erőt igényel"*. Az alispáni hivatal kötelezte a tanácsot az intézkedésre s figyelmeztette az útrendőri szabályok pontos betartására. Ugyanerre a jelentésre hivatkozva a főszolgabíró Kiskanizsa mezőváros bírájának is megküldte a rendeletet kihirdetésre és nyilvános helyen történő kifüggesztésre.[99]

Az 1870–71-ben elkészült, a vasút felé vezető két klinkerút után 1872 februárjában a képviselő-testület elrendelte a főpiac keleti oldalának téglázását a *„Bécsi utcai Rosenstock-féle házig"*. Az út kiépítését a városrészben lakók kérvényezték, mellyel az építési bizottmány is egyetértett, mivel *„e vonal két oldalán a legtöbb raktárak vannak, a melyekből a vaspályahozi fuvarozás következtében a vámjövedelem legnagyobb része fizettetik"*. Ugyanekkor határozatot hoztak a klinkerút folytatásáról a *„bécsi utcai dombig"* s a gabonapiac és két mellékútja következő évben történő kiépítéséről is. A főtéri munkálatok azonban csak 1879 szeptemberében készültek el. Az építészeti bizottság 1885 májusában ajánlotta a városi tanács figyelmébe a Magyar utcába vezető kocsiút és a befásított zsibvásár közötti, esős időben *„valóságos sárfészket képező meztelen térség"* mielőbbi klinkerezését, a következő évben pedig az elkészült terv szerint a tér nyugati oldalán, a Zöldfakert előtti terület téglázását.[100]

A további városi utak – így a Főtér déli oldalán átvonuló Fő út – kiépítése és *„jókarban tartása"* azonban csak úgy volt megvalósítható, ha a városon átvonuló állami utak is *„klinkerrel építtetnek"*, ezért a képviselő-testület már 1872 júliusában kérvényezte a közlekedési minisztériumtól a Fő utcai állami út burkolását.[101] Hosszan elhúzódó tárgyalások után végül 1883. február 3-án kötötte meg a város a szerződést a M. Kir. Építészeti Hivatallal, de a Közmunka és Közlekedési Minisztérium újabb apró módosítást kért, mely a munka további elhúzódását eredményezte volna. Az építési bizottság javaslatára a képviselő-testület 1883 júniusában elhatározta a kiépítés *„azonnali"* megkezdését, az árlejtés kiírását a végleges minisztériumi jóváhagyás előtt.

Időközben a Deák tér – Takarékpénztár utcáig terjedő – déli részének klinkerezését is elhatározta már a közgyűlés, a tervezetek is elkészültek. A Fő út burkolásakor a felesleges földet a Deák téri piactér feltöltésére lehetett felhasználni, így az építési bizottság javaslatára a két munkát összekapcsolták, s bár elkülönített árlejtés és határidő mellett, de egy vállalkozónak adták ki. Az 1883. június 11-i árlejtés győztese Hencz Antal volt. A pécs – varasdi út a kikötött 5 hónapos határidőre, 1883. november 24-re elkészült. A 26 910 Ft költséggel kiírt Deák téri burkolást és az állami út Fő utcai szakaszán végzett mellékmunkálatokat 1884 szeptemberében fejezte be a vállalkozó. 1885. január 16-án vették át hivatalosan a város közönsége részére.[102]

Az útépítési munkák következtében általában megváltozott a járdák *„színvonala"*, több helyen javításuk, teljes újjáépítésük vált szükségessé. Az utak burkolásával párhuzamosan fokozatosan felszámolták a belvárosban még meglévő, sokszor bűzös, hordalékkal teli, a

[99] V.T. Ikt. ir. 43/1871. MNL ZML Kiskanizsa község iratai 1871. 1800/Ki 1871.október 5.

[100] MNL ZML V. 1511. KT. ir. Az építési bizottmány jelentése a Képviselőtestületnek, 1872. február 5. 137/1872., Képviselőtestületi ülés 1872. február 8. Zalai Közlöny, 1879. szeptember 28.

[101] MNL ZML V. 1511. KT. jkv. 1872. július 25.

[102] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1883. június 5., december 7. és 22., 1884. február 4.; MNL ZML V. 1512. V.T. Ikt. Ir. 1885: 7945.

közegészségre ártalmas nyitott árkokat, vízfolyásokat, helyettük boltozott csatornákat építettek, melyek költségeit azonban a háztulajdonosoknak kellett állniuk.

A Deák tér burkolásához kapcsolódva a tér déli részén húzódó csatorna építését 1884 tavaszán határozta el a városvezetés. Plosszer Ignácz városi mérnök terve szerint az előző vízfolyás helyén, a járdán kívül épült boltozott csatorna a Takarékpénztár épületétől Gutman Simon házáig, a Széchenyi tér sarkáig készült el, ahol az ott lévő, cementlapokkal fedett csatornához csatlakozott. A 170 m hosszú csatornához a városi mérnök költségszámítása szerint több mint 39 000 db téglára volt szükség, ennek költségét a város állta, a munkadíjat (8914 Ft) az egyes háztulajdonosok fizették.[103]

A város több évtizedes problémáját, a Vásártér (Kossuth tér) északi részén fekvő Ciglenice tó környékének rendezését is a terület csatornázásával kívánták megoldani. A tó szabályozását, mivel egyre veszélyesebbé vált a partján álló házakra nézve, már 1872 őszén elrendelte a képviselő-testület. Hathatós megoldást a tóka lecsapolására azonban csak a vizét levezető fedett csatorna megépítése jelentette. A munkát összekapcsolták az építendő kórház és a köztemető felé vezető Szentgyörgyvári utca és Széchenyi tér szabályozásával, járda és boltozott csatorna készítésével. A tó partján álló, Újvilág utcai (Bajza u. keleti része) háztulajdonosok, Bakorványi Zsonya János és hat társa 1876 szeptemberében a városi tanácshoz folyamodtak helyszíni vizsgálatért, mivel a víz áradása már a házak összedőlésével fenyegetett. A baj elhárításához készek voltak önként 500 forinttal hozzájárulni.

Plosszer Ignácz városi mérnökkel terveket és költségvetést készíttettek a munkára. A temető felé vezető út szabályozása régi óhaja volt a városnak, a meglévő vízvezető medencék elég sekélyek voltak, nem voltak alkalmasak az összegyűlő víz elvezetésére. A boltozott csatornával nem csak ez a probléma volt megoldható, hanem a Ciglenicéből is lecsapolhatóvá vált legalább egy lábnyi víz. Plosszer kétféle méretben tervezte a csatornákat, mindkettő szélessége 1 láb 6 hüvelyk (kb. 47 cm) volt, de magassága a Szentgyörgyvári utcában 2 láb 6 hüvelyk (kb. 78 cm), a Széchenyi téren 3 láb (94 cm), az oldalfalak 1 láb (kb. 31 cm) vastagságúak voltak.

A költségelőirányzat szerint a munkálatok során összesen 98 200 faltéglát használtak fel, a csatornához szükséges mennyiséget a város ingyen, a járdához szükségeset *„termesztményi"* áron adta. A 2757 Ft tervezett munkadíjat az útvonal mellett fekvő 13 ház tulajdonosának kellett kifizetnie telekszélessége arányában, az utcák találkozásánál lévő városi területek csatornázását, s ott járda készítését természetesen a város állta. 1878 júliusában Plosszer mérnök jelezte, hogy a városi sánci téglagyárban *„tégla előlét"* van, így meg lehet kezdeni a munkát. A kivitelezésre az 1878. szeptember 5-ére kiírt álejtésen a Hirschl és Bachrach cég, Sallér Lajos és Hencz Antal vállalkozott. A legelőnyösebb ajánlattal (24% elengedéssel) a munkát Hencz Antal építész-vállalkozó nyerte, s nagy részét október végére elkészítette. A csatorna a Szentgyörgyvári utcában a Kisfaludy utca sarkától indult a Bajza utcáig, s onnan ívesen a Széchenyi tér délnyugati sarkáig, Gutman Simon házáig vezetett, ahol a már megépített csatornával kapcsolták össze. Felette az útvonalon végig 1 öl széles (kb. 2 m) járda készült és egy medence alakú vízvezető. A Ciglenicéből egy több mint 50 méteres nyitott árok vezette a vizet a csatornába.

A végszámla benyújtása után, 1879 augusztusában a Szentgyörgyvári utcai és Széchenyi téri háztulajdonosokat felszólították a birtok-arány szerinti költség megfizetésére, de hatástalanul. Az egyik legnagyobb telek birtokosa, a Széchenyi tér déli oldalán lakó Tóth Lajos, módos ügyvéd és *„érdektársai"* (9 háztulajdonos) fellebbezést nyújtott be. (Tóth Lajosnak 44 öl széles telke miatt 353 forintot kellett fizetnie, a többi tulajdonosnak 51–117 forintot.) Úgy gondolták, a csatorna elsősorban a Ciglenice környékén lakók érdeke volt, ill. a mezőről be-

[103] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1884: 3279 A Deák Ferenc tér déli részén építendő csatorna.

jövő vizek lefolyása miatt kellett megépíteni, a temetőbe vezető járdát pedig minden polgár használta, az *„összes lakos kényelmére szolgál"*, ezért szerintük a terhet az egész városnak viselnie kell. Külön érvként hozták fel, hogy a csatorna a bordélytelep megmentésére szolgált, *„a bordélyházakhoz való közlekedés és az ott levő házak víz alóli megmentése végett építtetett"*. Az alispán nem adott helyt kérésüknek, mivel a városi tanács az építési szabályok által engedett jogkörében mondta ki a csatorna és járda *„közérdekű szükségességét"*, a háztulajdonosok ismerték a költség előirányzatot, s a munkálatok során sem emeltek panaszt, a tanács törvényesen járt el, így elrendelték a költségek közigazgatási végrehajtását. A csatorna segítségével a Ciglenice vizének nagy részét az 1880-as évek második felére sikerült végül lecsapolni. Az Építési Bizottság ülésének még 1884 nyarán is napirendjén szerepelt az a *„szemet sértő, s közegészség ellenes botrányos körülmény"*, hogy a környék disznói a Ciglenicében fürödnek. A Bizottság a mocsár betemetését sürgette. A bűzös tavat 1886 nyarán kezdték végleg feltölteni, partjának befásítását 1888 őszén rendelték el.[104]

A város életében fontos szerepet játszó, heti két alkalommal a szénapiacnak is helyt adó Széchenyi tér teljes vízelvezetését a déli oldalon futó csatorna nem tudta megoldani. Plihál Ferenc közjegyző az ide torkolló Szentgyörgyvári utca északi oldalán fekvő háza (Katona J. u. 3.) előtt 1880 augusztusában szerette volna a járdát és csatornát elkészíttetni. A szemlére kiküldött bizottság az északi oldalon a járda magasságát leszállíttatta, a két évvel korábban a déli részen elkészült, már szabályozott járda magasságával hozta összhangba. A csatorna építéséről úgy rendelkeztek, hogy a Plihál-ház udvarából kifolyó vizet egy földalatti vezetékkel az út alatt a szemközti oldalon már megépült boltozott csatornába vezessék.

A városi tanács ugyanakkor a teljes Széchenyi tér vízelvezetésére is javaslatot kért a Plosszer Ignácz városi mérnök által vezetett, 1880 szeptemberében kiküldött bizottságtól. Megállapításuk szerint a házakból kifolyó víz a téren megáll, pocsolyákat képez, mely *„közegészségügyi szempontból a város ily első rendű terén és utcájában nem tűrhető"*, a tér rendetlen helyzetén egy boltozott csatorna kiépítése segítene a keleti oldalon. Jelentésük és Plosszer mérnök helyszínrajza szerint a keleti házsor közepétől, Albanits József kapujától egy föld alatti csatorna építését javasolták észak felé a Fő útig, mely az ott futó boltozott csatornába csatlakozna. A délkeleti részen, az útról lefolyó és a Darás Zsigmond és Vellermann örökösök házaiból kifolyó vizet – a terv szerint – egy kisebb, teknő alakú árokban lehet összegyűjteni, s bevezetni egy újabb földalatti csatornába, mely a sarkon álló, Hirschler testvérek háza előtt és az út alatt a déli oldalon már kiépült fő csatornába csatlakozik. A több mint 60 öl hosszú csatorna építési költségeit a telektulajdonosok készek voltak elvállalni, a téglát a városi tanács szolgáltatta ki. A munkálatokkal néhány év múlva, 1884 májusában készültek el. A délkeleti oldal háztulajdonosai számára – telkük lejtős fekvése miatt – különösen fontos volt a csatorna megépítése.[105]

A Fő út burkolásával és csatornázásával úgy tűnt, megoldódott a belvárosban az addig sok gondot okozó szennyvíz elvezetésének ügye is. Baboss László ügyvéd, a közegészségügyi bizottság tagja a csatornázási munkák befejezése után azonnal kérvényben fordult a városi tanácshoz, hogy a Főút vonalán lévő házak udvaraiban a *„pöcze- és szemétgödrök"* eltávolítását sürgősen rendeljék el. A csatornák – szerinte – nem ivóvíz előállítására szolgáló vízvezetéki csövek, ezért javasolta, hogy az árnyékszékeket hozzák kapcsolatba a *„városi fő-levezető csatornákkal"*. A tanács nem adott helyt a kérelemnek, határozata szerint a pöcegödrök eltávolítása nem lehetséges, mivel a korszerű *„hordórendszerrel"* alig néhány ház árnyékszéke volt csak ellátva, sőt inkább fenntartandók, s ahol nincsenek, hivatalból felál-

[104] A Széchenyi tér és a Szentgyörgyvári utca csatornázása és járdáinak megépítése. MNL ZML V. 1512. VT Ikt. ir. 1881: 6607., ÉB. jkv. 1884. augusztus 25.; Zalai Közlöny, 1886. augusztus 21.; 1888. november 3.

[105] A Széchenyi tér vízelvezetése MNL ZML V. 1512. VT Ikt. ir. 1880:4036., Tuboly Gyula építési kérelme MNL ZML V. 1512. VT Ikt. ir. 1884: 3638.

lítandók, s a vízvezető csatornákkal nem hozhatók kapcsolatba. Ezek csupán az összegyűlt esővizek elszállítására szolgáltak.[106]

A belváros útjai kezdtek fokozatosan városi jelleget ölteni. A vasút felé vezető első klinker utakat összekötő Nádor utca (Szent Imre u.) szintén téglaburkolatú volt már, az ezzel párhuzamos Iskola utcában (a Zrínyi utca Ady és Csengery utcák közötti szakasza) végigfutó megyei út maradt fenn egyedül régi állapotában. Ez *„szépészeti"* szempontból is hátrányos volt, ugyanakkor az utcából lefolyó sár az elkészült klinker útvonalat is rongálta. A városi hatóság 1883 áprilisában a megyei törvényhatóságnál kérvényezte az út burkolását. A költségek fedezésére a megye a kanizsai lakosok által a megyei pénztárba fizetendő *„közmunka váltsági összeget"* engedte át, így 1884 áprilisára Plosszer Ignácz városi mérnök elkészíthette a kongó útra és az építendő boltozott csatornára a tervet és költségvetést. Az előirányzat szerint a 150 m hosszú és 7,5 méter széles, első osztályú klinkertéglából kirakott úttest költsége 3660 Ft volt. A háztulajdonosok költségére az utca északi és déli részén épített boltozott csatornához a felhasznált 34000 faltégla árát a város fedezte. A *„kongó út"* és a csatorna megépítéséről a képviselő-testület 1884. augusztus 28-án döntött véglegesen, s elrendelte, hogy még az év folyamán készüljön el. Az idő rövidsége miatt a pályázati hirdetés kizárásával a helybeli építőmestereket, Hencz Antalt, Geiszl Mórt, Tóth Mihályt és Sallér Lajost keresték meg, s kérték fel az árlejtésre. A munkát a legelőnyösebb, 20,5% leengedést ajánló vállalkozó, Sallér Lajos nyerte el, s a kitűzött 30 napos határidő alatt be is fejezte.[107]

A Fő út téglázása után 1887-ben az Eötvös téren, a két klinkerút között, a Szentháromság szobor előtti kis teret is kongó burkolattal látták el, s elkészült a kert melletti nyugati oldalon a járda is. Az ide torkolló, Petőfi és Teleki utcákon átvonuló állami, 1000 öl (kb. 2 km) hosszú útszakasz mielőbbi kiépítését már a Fő utcai klinkerút felülvizsgálatakor, 1884-ben jegyzőkönyvben fogalmazta meg a kiküldött bizottság. Az út kiépítése, több más fontos városi út burkolásával együtt azonban még váratott magára.

Az építési bizottság tisztában volt vele, hogy ha Nagykanizsa *„városi jelleget óhajt minden tekintetben nyerni"*, szükséges az utcák mielőbbi burkolása, de miután a város anyagi ereje nem engedte meg, hogy egyszerre elkészüljenek, a bizottság 1887 nyarán egy sorrendet állapított meg a kikövezésre. E szerint először a Kazinczy utca folytatását, teljes kiépítését vették tervbe, másodsorban azokat az utcákat burkolnák, melyeken az állami út átvonul (pl. a Teleki út), azt remélve, hogy a kormány legalább azt az összeget átengedi a városnak, melybe fenntartásuk az államnak kerül. Ezután az új Sugár utat javasolták elkészítendőnek, majd az Iskola utca folytatását kelet felé, a Széchenyi teret, a Korona utcát, a Zárda utcát, valamint a Szentgyörgyvári utcát, végül a Magyar utcát, mint az egyik fő közlekedési vonalat, mert csak ennek elkészülte után remélték, hogy a vidékről beérkezőktől vámszedési jogot nyerhet a város. A bizottság szerint ezeknek az utcáknak az elkészítése is tetemes költséget és hosszú időt, talán több évtizedet vesz igénybe, ezért feleslegesnek látták a többi út burkolásának sorrendjét megállapítani.[108]

Az útburkolási és csatorna-készítési munkálatokhoz és a jelentősebb városi építkezésekhez nagy mennyiségű téglára volt szükség. Az 1870-es években a város határában álló 8 *„téglagyár"* (téglavető) nem tudta kielégíteni az igényeket, többször téglahiány hátráltatta az építkezéseket (így pl. a Nagykanizsai Takarékpénztár székházának építésekor 1870-ben, a Takarékpénztár és Iván utca burkolásakor 1871-ben). A nagyobb városi munkálatok megkezdése előtt meg kellett várni, míg a kellő mennyiségű építőanyag elkészül. Így például

[106] Baboss László kérvénye és fellebbezése MNL ZML V. 1512. VT Ikt. ir. 1884: 7515.

[107] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1884: 5850 Az Iskola utcának kongó téglával való kirakása; MNL ZML V. 1511. ÉB jkv. 1883. február 25., április 12.

[108] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1884. február 25., 1887. július 11; 1888. március 19.

1878-ban a Szentgyörgyvári utcában tervezett csatornaépítési munka csak akkor kezdődhetett meg, amikor a sánci városi téglagyárnál *„tégla előlét"* volt.

A háztulajdonosokat a város az Építési Rendszabályban kötelezte a járdakészítésre, melyhez a város *„termeszményi áron"* adta a téglát. Az utcai boltozott csatornák kiépítésekor a házbirtokosoknak csak a munkadíjat kellett fizetniük, a szükséges tégla mennyiséget ingyen biztosította a város, ennek teljesítése azonban egyre nehezebbé vált. Volt, hogy egy-egy kisebb csatorna elkészítéséhez a háztulajdonosnak a városi tanács által megszavazott téglamennyiséget évekig nem adták ki. Így pl. Hencsey György a Zrínyi utcai telkek déli részén, a Ferencrendiek kertfala mellett lévő vízvezető árok egy rövid, 10 ölnyi szakaszának boltozásához a városi tanács által 1878-ban megszavazott 4000 db téglát hat évig nem kapta meg. Az 1880-as évek elejétől általános gyakorlattá vált, hogy tégla helyett az ennek megfelelő készpénzt utalványozták ki a háztulajdonosok számára a csatorna megépítése után.[109]

Az elkészült klinker utakat óvandó azonnal elrendelték homokozásukat, mellyel azonban sokan nem értettek egyet. Hencz Antal már 1871-ben, az elsőként burkolt, vasút felé vezető utak homokozásakor szóvá tette, hogy *„a homokból sár és por lesz, mi a város közepén nem kedves dolog"*. Az Építési Bizottságban is többször vitát folytattak szükségességéről, 1876 decemberében szakértői véleményadásra kérték fel a bizottságot a homokozás elhagyása tárgyában, de a gyakorlat nem szűnt meg. Az utak homokozása és tisztán tartása jelentős költségekkel járt. A Király és a Fő utcai klinker utak homokozását és tisztán tartását 1884 nyarán Hiczelberger Mátyásnak adta bérbe a város évi 1200 Ft ajánlati árért. A Plosszer Ignácz városi mérnök által összeállított előirányzat szerint a Király utcai klinker út egyszeri beszórásához 193 kocsi, a Fő utcához 383 kocsi homokra volt szükség. A vállalkozónak az utakat évente háromszor kellett homokoznia, hetente a szemetet összeszednie, elszállítania.[110]

Az utak védelmére a városi hatóság betiltotta a burkolatot legjobban rongáló keskeny talpú szekerek használatát is, a rendelkezést azonban a fuvarosok nem tartották be. Az Építési Bizottság 1884 nyarán, majd 1885 szeptemberében is felhívta a városi tanács figyelmét, hogy a fő klinker utak elkészültével intézkedjenek a széles kerekű kocsik alkalmazásáról, a teherszállító járművek *„sinnyeinek 6 hüvelykre leendő szélesbíttetéséről"* (kb. 15 cm). Végül az 1886. július 19-én elfogadott *„A teherszállító kocsikra vonatkozó szabályrendelet"*-ben a 15 mázsánál nagyobb terhet szállító járműveknél 8 cm, a 25 mázsát meghaladó rakományt szállító teherkocsiknál 12 cm széles keréktalpak alkalmazását írták elő. A Belügyminisztérium által is jóváhagyott rendeletet közhírré tették, de végrehajtásáról a városi tanács nem tudott gondoskodni. Az Építési Bizottság 1887 júliusában ismét a rendelet foganatosítását, az ellene vétők *„feleletre vonását"*, megfenyítését sürgette. A szabályrendelet a 20. század elején is érvényben volt, de a széles keréktalpakra vonatkozó előírásnak nem tudtak érvényt szerezni.[111]

1.10. Útjavítási munkálatok, az úthálózat fejlesztése a 19–20. század fordulóján

A forgalom növekedésével egyre több gondot okozott a már elkészült utak karbantartása. A legnagyobb forgalmú Csengery utca lakosai az 1890-es évek elejétől több alkalommal kérvénnyel fordultak a városi tanácshoz, hogy a kocsiút két oldalán burkolatlanul hagyott

[109] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1885: 5641 Vízvezető árok tisztán tartása., VT. Ikt.ir. 1896: 9441. Kohn Ödön építési engedély kérelme, 1896.; Zala-Somogyi Közlöny, 1871. február 18.

[110] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1884: 1917 A Király és Fő utcai klinker utak homokozásának és tisztán tartásának bérbe adása. Zalai Közlöny, 1876. december 24.

[111] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1884. augusztus 25; 1885. szeptember 15.; 1887. július 11.; Füredi, 1907. 289–290.p.

2–2 méter széles területet is klinkerezzék, s a Kisfaludy utcától kezdve meghagyott nyílt árkokat fedjék be. A burkolatlan részen közlekedő kocsik nem csak mérhetetlen port vertek fel, a klinker út szélét és az út mellé ültetett fákat is rongálták. 1893-ban, a sörgyár építésekor jelentősen megélénkült a közlekedés, a lakók attól tartottak, s joggal, hogy a Hirschl és Bachrach cég által az utcában felállítandó mezőgazdasági gépgyár is tetemes forgalom növekedést eredményez. Újabb kérvényük hatására a városi tanács 1893 szeptemberében megtiltotta a burkolatlan részen való közlekedést, az út vasúti síneken túli szakaszán elrendelték kerékvető-útvédő cövekek felállítását, a por ellen a napi öntözést. Ugyanakkor elhatározták a Kisfaludy utcától a sínekig terjedő részen, mindkét oldalon boltozott csatorna készítését is. A burkolatlan részek nagy költséggel járó klinkerezéséről a városi mérnök javaslatát kérték (tervrajzzal és költség előirányzattal együtt). Az út szélesítésére azonban csak 1907-ben került sor. A külső, nagykanizsa–somogyszentmiklósi szakaszt 1911-ben látták el az addigi bazaltkavics helyett bazaltkőkocka burkolattal.[112]

Az 1890-es évek elején néhány háztulajdonos az egyre elterjedtebb aszfalttal burkoltatta háza előtt a járdát. Az ezeket kivitelező vállalat, a számos nemzetközi és hazai kiállításon kitüntetett Magyar Asphalt Rt. 1892-ben, majd 1894-ben megkereste ajánlatával a városi tanácsot abban a reményben, hogy *„a város szépítésére, haladásának előmozdítására irányuló munkákat"* támogatja. Először a Városháza előtti járda elkészítésére vállalkozott. A városok vezetéséhez intézett leiratában a belügyminisztérium a törvényhatóságok pártfogásába ajánlotta a Tatarosi Kőolaj és Asphalt Rt.-t is.

A városi tanács belátta, hogy a kongó burkolat köztisztasági, de forgalmi szempontból is egyre több kivánnivalót hagy, ezért elhatározták, hogy tárgyalnak a két ajánlkozó vállalattal a kocsiutak aszfalt macadam burkolásáról. Véleményük szerint az új burkolat rendkívül emelné az utcák szépségét, tartós, könnyen és olcsóbban javítható, könnyen tisztán tartható, sőt a forgalmat is megkönnyítené. Ezért 1896 szeptemberében javasolták a képviselő-testületek, hogy próbaképp a városnak egy rövidebb, de nagyobb forgalmú utcáját, a Takarékpénztár utcát burkoltassák be. A közgyűlésen azonban a kérdést végül levették a napirendről, kellő előkészítésre visszaküldték a városi tanácsnak. Az utak aszfalt burkolásáról a következő években is több alkalommal készített a városi mérnök jelentést, tervet.

Az új burkolat mellett szólt az is, hogy a klinkerutak fenntartása egyre jelentősebb terhet rótt a városra, a folytonos javítás miatt a burkolat meglazult, az utak évről évre nagyobb és költségesebb javításokat igényeltek. A városi számvevővel kimutatást készíttettek a kongó burkolatú utak javítási költségeiről az 1895–1904 közötti időszakra. Néhány évet kiemelve a részletes kimutatásból is látható, hogy milyen jelentős mértékben nőtt a javításokhoz felhasznált tégla mennyisége és a javítás költsége. Egy-egy évben, valószínűleg a javítandó útszakasz hosszától és a városi költségvetéstől is függően, kevesebbet, néhány évben, így pl. 1902-ben kimagaslóan sokat költöttek e célra, a növekvő tendencia azonban jól látszik. A legnagyobb mértékben a közmunkát terhelő utak javításának költsége nőtt, a század utolsó éveiben átlagosan 12 450 téglát használtak fel erre a célra évente, a századforduló után már több mint a dupláját, 28 409 téglát. Költsége még jelentősebb mértékben nőtt, a századvégi évi átlagos 545 K költség a következő öt évben megháromszorozódott, 1817 K volt évente.

A vámos utak (pl. a Csengery út) javításához a 19. század végi évekhez képest a 20. század első éveiben 40%-kal több téglára volt szükség (az átlag évi 64 290 helyett 90 240-re), évi költsége több mint 60%-kal nőtt (3413 koronáról 5504 koronára). Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a vámos utak fenntartása fordított a város a legtöbbet. Javításához jóval több téglát használtak fel, mint az összes többi úthoz (a 10 év alatt összesen 772 650 darabot, az

[112] MNL ZML V. 1512. Belvárosi utak állapota. VT. Ikt. ir. 1893: 7803.

állami út javításához 476 190, a közmunkát terhelő utakhoz 204 298). Költsége is jóval több volt, mint a más utakra fordított összes költség: 44 587 korona, az állami úté 23 890, a közmunkát terhelő utaké 11 806 korona.

A legkisebb mértékben a pécs – varasdi állami út javítási költségei növekedtek, a két időszakot nézve évi 10%-kal több téglát használtak fel (az első öt évben évente 45 038, a következő öt évben 50 200 téglát), költsége 17%-kal nőtt (évi átlag 2196 K-ról 2582 K-ra).

A közmunkát terhelő kongó utak javítására fordított kiadások

	1895	1899	1900	1902	1904
Felhasznált tégla mennyisége	4 730	16 500	26 500	45 548	25 000
A tégla ára (korona)	160	561	901	1 503	825
A munkát végző kőművesek száma	–	10	38	69	145
Segédmunkások száma	–	13	32	34	107
Kifizetett munkadíj (korona)	189	166	722	814	1 026

A vámos kongó utak javítására fordított kiadások

	1895	1899	1900	1902	1904
Felhasznált tégla mennyisége	10 000	82 250	77 500	74 500	106 200
A tégla ára (korona)	320	2 796,5	2 635	2 533	3 498
A munkát végző kőművesek száma	–	90	83	97	135
Segédmunkások száma	–	119	64	196	89
Kifizetett munkadíj (korona)	2 006	1 760	1 446	3 577	2 099

A pécs – varasdi állami út kongó burkolatának javítására fordított kiadások

	1895	1899	1900	1902	1904
Felhasznált tégla mennyisége	30 000	43 500	55 000	55 000	50 000
A tégla ára (korona)	960	1 479	1 870	1 870	1 650
A munkát végző kőművesek száma	–	22	67	69	60
Segédmunkások száma	–	32	44	48	40
Kifizetett munkadíj (korona)	903	438	1 039	815	1 079

A városi tanács pártolta az utak új aszfalt makadám burkolását, a Magyar Asphalt Rt.-től többször kértek és kaptak ajánlatot 1903-ban, 1905-ben is, de a pénzügyi helyzet megakadályozta a munka kivitelét.[113] A 20. század első évtizedéig (1908-ig) összesen 23 utca burkolása készült el a városban 92 ezer m² területtel, a környező városokhoz képest ez nem jelentett rossz arányt. (Zalaegerszegen 8 utca majd 139 ezer, Kaposváron 33 utca 80 ezer m² burkolattal rendelkezett.) Az utak fenntartására évi 19 ezer koronát költöttek. A burkolatok

[113] Utak aszfaltozása. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt.ir. 1894: 6000., Járdák, utak aszfaltozása. VT. Ikt. ir. 1899: II. 4008., Kongó utak és terek javítása. VT. Ikt.ir. 1904: II. 3842.

háromnegyede jellegzetes kanizsai klinkertégla volt, bazalt kocka burkolattal csak 16 ezer m², bazaltfejkő burkolattal 6 ezer m² úttest volt ellátva. A város polgárai 36 utcában több mint 39 ezer m², főként klinkertéglával ellátott járdán közlekedhettek, mindössze 5 100 m² járdát borított aszfalt. (Zalaegerszegen majd 33 ezer, Kaposváron közel 41 ezer m² járdaburkolat készült.)[114]

1.11. Középítkezések: iskolaépületek, közkórház emelése a 19. század utolsó harmadában

Az úthálózat fejlesztése mellett jelentős összegeket áldozott a város a Városháza mellett további középületek emelésére. Sok terhet vállalt magára a gimnázium 6, majd 8 osztályosra történő kibővítése érdekében. Az 5. és 6. osztály megnyitásához 1868-ban az iskolaépületet jelentősen kibővítették, új déli szárny épült több tanteremmel, tornateremmel, rajzteremmel, tanári lakásokkal. Az építkezést a város kölcsönökből és közadakozásból fedezte. Az 1868. augusztus 20-án a kegyes tanítórenddel kötött szerződés értelmében a régi épület a kerttel együtt a város birtokába került, mely magára vállalta a teljes épület fenntartását.[115]

1869-ben a városi közgyűlés elhatározta, hogy leányok részére felsőbb népiskolát, a fiúknak polgári iskolát létesítenek, de ekkor még nem kapott állami segítséget a város. Csengery Antal, a város országgyűlési képviselője támogatásának köszönhetően Bója Gergely kir. tanfelügyelő elérte, hogy a kormány 1872-ben magára vállalta a tanárok fizetését, így először bérelt helyiségekben, a Csengery utcában az izraelita hitközség bérházában 1872 októberében megnyílhatott a polgári fiúiskola. A képviselő-testület már 1872 júniusában elhatározta, hogy az új iskolaépületet a Kazinczy utcai saroktelken álló *„régi városi oskola"* épülete mellett, az Iskolai utcai (Zrínyi u.) részen építi fel. A felállítására Bója Gergely elnökletével kiküldött 12 tagú bizottmányt felhatalmazták, hogy a tervre és a költségvetésre nézve a szükséges előmunkálatokat tegyék meg. A tervet valószínűleg – ahogy később az épület bővítése, a polgári leányiskola terveit is – Plosszer Ignácz városi mérnök készítette. Az építkezéshez és az iskola felszereléséhez az 1872. július 25-i képviselő-testületi döntés értelmében 40 000 Ft kamatmentes kölcsönt kért a város a vallás- és közoktatási minisztériumtól 20–30 évi törlesztésre, de ezt nem kapta meg.[116] A megye végül 1877 szeptemberében engedélyezte a kölcsön felvételét, s így a 49 910 Ft költséggel tervezett épület kivitelezésére kiírhatták a nyilvános árlejtést. Az építést Hirschl Ede és Bachrach Gyula nyerték el, építőmesternek Geiszl Mór építészt jelölték meg. Az új épület 1878 augusztusága készült el, berendezésével a kortársak szerint város egyik dísze lett. A földszinti 6 tanteremben helyezték el az addig a gimnázium épületében volt elemi osztályokat, az iskolaszék is állandó üléstermet kapott, az udvari szárnyban épült fel az új tornaterem, az épület mellett a nyári tornahelyiség (pálya). Az emeleten a polgári iskola 6 tágas, világos tanterme mellett vegytani laboratóriumot (egyben könyvtári helyiség), természettani tárat és rajztermet alakítottak ki, a tantestület részére tanácskozási szobát és igazgatói irodát.[117]

Egyre inkább elodázhatatlanná vált az 1870-es évekre már leromlott állapotú, a kor követelményeinek és a helyi igényeknek már nem megfelelő, a Városház és Iskola utcák sarkán álló ispotály helyett egy új városi kórház felépítése. Az 1769-ben épült, mindössze 20 személy befogadására alkalmas *„agg-ápolda"* inkább szegényház jellegű intézmény volt,

[114] Thirring 1912. 414–415., 420–421.p.
[115] Kalcsok 1896. 72–73., 93–95.p.
[116] MNL ZML V. 1511. KT. jkv. 1872. április 29., június 6. és július 25.; Zalai Közlöny, 1872. április 4., július 18.
[117] Zalai Közlöny, 1877. szeptember 16., szeptember 23., október 7., 1878. augusztus 25.

mint kórház. Az emeleten egy 12 ágyas férfi- és egy 8 ágyas női szoba volt, s egy 4 ágyas rendkívüli esetekre. A földszinti 3 szoba a mindkét nembeli rokkantak menhelyéül szolgált.

1868-ban – a kórházban abban az évben kitört tífuszjárvány hatására – Löwinger Izrael kereskedő kilenc városi képviselő társával együtt kérte a közgyűléstől, hogy az ápoldát helyezzék ki a város központjából, s intézkedjenek tágasabb helyiségek építéséről. A képviselő-testület (az 1868. június 5-i döntése értelmében) egyetértett a javaslattal, a rendelkezésre álló 10 ezer forintnyi kórházi alap mellé felajánlotta, hogy a város tulajdonához tartozó Szentgyörgyvári utcai (Kossuth tér) városi pajtát és annak térségéből a szükséges telket ingyen átengedi. Az építkezést azonban a pénzhiány hátráltatta. A jelentős középítkezések nem csak kimerítették a városi pénztárat, hanem 1875-re már 450 ezer forint adósággal is megterhelték. Az építkezéshez szükséges legalább 60 ezer forintos tőke előteremtése érdekében a városi tanács kérvényekkel fordult a Déli Vasút bécsi igazgatóságához, a kiskomáromi uradalomhoz és annak tulajdonosához, a budapesti papnövelde főkormányzóságához, Esztergomba, de nem járt sikerrel.

1876 szeptemberében a képviselő-testület – bár a kellő pénzösszeg továbbra sem állt rendelkezésre – elrendelte az építkezést; kimondta, hogy a kórház a városközpontban, az egyik legforgalmasabb utcában, a Városháza, egyes hivatalok és iskolák közvetlen szomszédságában *„tovább nem tűrhető". „Ily kóroda a város szívében ragályos betegségek kiütése esetén felette veszélyes lehet a város összes lakosságára."* – indokolta az áthelyezés sürgősségét a városi képviselőség. A tervkészítésre egy kórházépítési bizottságot küldtek ki, melynek 19 tagja között Belus József polgármester (gyógyszerész), Plosszer Ignácz városi mérnök, a város legbefolyásosabb kereskedői, az építési bizottság elnöke és számos tagja (Eperjesy Sándor elnök, Hencz Antal és Geiszl Mór építészek) és a város neves orvosdoktorai kaptak helyet.[118] A városi közegészségügyi bizottság is sürgette az építkezést, ugyanis tagjaihoz számos panasz érkezett a kórházzal kapcsolatosan, különösen az *„elaggodtak"* részére fenntartott földszinti osztály *„tisztátlan és hideg volta"* miatt.

Az építkezést gondosan előkészítették, kikérték a városban élő orvosok véleményét. Ez alapján 1876. december 1-jén a kórházépítési bizottság meghatározta az *„építkezés módozatait"*, az építési feltételeket. Először 58, később véglegesen 52 betegágyat irányoztak elő, a férfiosztályon egy 12 ágyas nagytermet, egy 6 és egy 4 ágyas kisebb szobát, a női osztályon egy 16 ágyas nagytermet, két 6 ágyas és egy 2 ágyas szobát és a szükséges mellékhelyiségeket. Ezen kívül előírták egy orvosi szoba, műtő, az ápolóknak két lak- és egy cselédszoba konyhával, egy nagyobb konyha, kamra, fürdőszoba, mosókonyha s végül *„kápolnának egy földszinti szoba"* kialakítását. Gondoskodni kellett jégveremről és egy kézi pincéről, külön épületben elhelyezett *„bonc- és halottszobáról"*, és egy újabb kis földszintes épületben egy külön szobáról *„hímlősök vagy tébolyodottak részére"*. Az emeletes főépületnél előírták, hogy úgy tervezendő, hogy ha idővel szükségessé válik, szárnyépületekkel megtoldható legyen. Ezen feltételek alapján felkérték Hencz Antal és Geiszl Mór építészeket, hogy készítsenek egy-egy (esetleg több) vázrajzot. Dr. Schreyer Lajos tanácsot és útmutatást kért az építéssel kapcsolatban a szaktekintélynek számító Széll Lajostól, a Közegészségügyi Lapok szerkesztőjétől is, aki hosszú *„Emlékirat"*-ban összegezte a kórházzal kapcsolatos javaslatait. A bizottság 1877 márciusában és áprilisában is több ülést tartott, melyeken az épülettel kapcsolatos minden részletet megtárgyaltak. A kór-helyiségek magasságát minimum 4,4 méterben határozták meg, minden fekhelyre 40 köbméter térséggel számolva, megállapodtak a fűtés, szellőztetés, a vízelvezetés (hordórendszer és föld alatti csatornázás alkalmazása) kérdéseiben. Kimondták, hogy a két fürdőszoba az épület két végén helyezendő el, a kápolnát a főépület déli sarkára helyezzék, s mivel nem szükséges, hogy a torony a kápolna

[118] MNL ZML V. 1512. VT Tárgy sz. ir. 1875. Kórházépítés.

fölött álljon, az az épület közepére tervezendő. A Hencz terve szerint, az épület két végét hangsúlyozó kiszögellés helyett a Geiszl tervezte középrizalitos homlokzati megoldást választották. 1877 áprilisában Geiszl Mór tervezetét fogadták el a főterv alapjául, s annak elkészítésével meg is bízták az építészt (külön meghagyással, hogy leírásai magyar nyelvűek legyenek). A végleges terveket 1877. szeptember 15-én hagyta jóvá a képviselő-testület.

Az építéshez szükséges összeget azonban nem tudta a város előteremteni, 1879 júliusában a belügyminisztériumhoz fordult segítségért. Tekintettel arra, hogy *„nem csak a város, hanem egész megyénk területén ez lenne az első és egyetlen, jól szervezett s közegészségügyi tekinteteknek megfelelő kórház, melyben a helybeli betegeken kívül bizonyos számban az idegenek is kellő elhelyezésben és ápolásban részesülhetnének"*, kérte a tervek jóváhagyását, a közkórházi jelleg megadását és az akkor 55 556 forintra tervezett építkezéshez államsegély biztosítását. A minisztérium helyeselte az építkezést, a terveket is elfogadta, de államsegélyt nem adott. Ekkor a megyéhez fordultak támogatásért. A megyei törvényhatósági bizottság egy küldöttséget rendelt ki, melynek javaslatai alapján végül 1881. szeptember 5-én megadta a törvényhatósági jóváhagyást a régi kórházépület és a szomszédságában álló kápolna eladásához (csakis közkórház létesítése céljából). S mivel a tervbe vett kórház létesítése nem csak Nagykanizsának áll közvetlen érdekében, hanem az egész megyének, felállítása *„elengedhetetlen"*, ezért megyei kórházi alapot hoztak létre. Az addig a megyei betegápolási alap javára minden adóforint után befizetett fél krajcár járulékot 1 1/2 krajcárra emelték fel 1882 januárjától, a befolyó összeget külön kezelték a megye házi pénztáránál, s ebből az alapból 1882-től számítva 5 éven keresztül 10–10 ezer forintot, összesen 50 ezer forint segélyt szavaztak meg.[119]

A kórházi alapban lévő 12 000 Ft készpénzzel, a megye által megszavazott 50 000 forinttal és a régi kórház és kápolna eladásából remélt 18 000 Ft bevétellel így már 80 000 forinttal rendelkezett a város az építkezés fedezésére. Végre megkezdődhetett a kivitelezés előkészítése. A belügyminisztériumi engedély megérkezése után, az 1883. május 1-jén tartott városi építészeti és pénzügyi bizottsági vegyes ülésén megtanácskozták az árlejtési feltételeket és az építési költségek előteremtésének kérdését is. Mivel a vármegyei támogatást a város csak 5 évre elosztva kapta meg, az építkezéshez szükséges összegeket a helyi pénzintézetektől vette fel. Az 1883. május 22-én megtartott árlejtésen hárman ajánlkoztak az építésre. A legelőnyösebb ajánlatot Tóth Mihály ácsmester tette, aki azonban *„mint építész eddig ismeretlen, s nagyobb épületek kivitelére még soha nem vállalkozott"* a városban. Az építési bizottság szerint a közkórház jelleg és a minisztériumi felülvizsgálat miatt anyagi és szakértői tekintetben is szigorúbb bírálatot igényel az építkezés. A Hirschl és Bachrach cég ajánlatát javasolta elfogadni, mivel cégük biztosabb anyagi garanciát nyújt, s a kivitelezéssel *„egy általunk rég ismert és szakképzett építészt"* bízott meg, *„ki által már sok és nevezetes építkezés teljesíttetett"*. A határozat végleges szövegében nem szerepel a kivitelező építész neve, de egy hozzá csatolt piszkozatból kiderül, hogy Geiszl Mórról van szó. A Hirschl és Bachrach cég ezen felül felajánlotta, kész lemondani a tervrajzért járó 1 202 forintról, ha ők nyerik el az építkezést.

A bizottság ajánlásával, a cég megbízásával a városi közgyűlés is egyetértett. A cég a munkálatokat azonnal megkezdte, melynek felügyeletére egy 3 tagú bizottságot választottak Eperjesy Sándor, Ebenspanger Lipót és Hertelendy Béla részvételével. A városi közegészségügyi bizottság és Dr. Szekeres József városi kórházi orvos javaslatára néhány kisebb módosítást hajtottak végre az építkezés közben is, elfogadták egyes helyiségeknek a tervtől eltérő beosztását, s újabb anyagok használatát is előírták. Az építést vezető s egyben építészeti bizottsági tag Geiszl Mór által ajánlott néhány, a *„legújabb felfedezésen"* alapuló

[119] Kórházépítési Bizottság jegyzőkönyvei 1876–77. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1877: 2614.; Új kórház létesítése. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1879: 743.; Közkórház létesítése. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1881: 2797.

egészségügyi szempontból előnyös módosítást is támogattak (pl. a kályhák friss levegővel történő ellátása kívülről, a padozat alatti csöveken keresztül). 1884 májusára elkészült az épület harangtornya, felkerült rá a kereszt is. A vállalkozó cég dicséretére a helyi lap kiemelte, hogy csak hazai anyagot használtak s mindent hazai iparosok készítettek. A Hirschl és Bachrach cég az építkezést a kitűzött határidőre, 1884. július végére befejezte. Az 52 ágyas főépületben helyezték el az ápoló személyzetet is 6 ággyal, külön földszintes épületbe kerültek a fertőző betegek 12 ággyal. Az épületeket a háromtagú felügyelő bizottság Plosszer Ignácz városi mérnökkel kiegészülve 1884. szeptember 3-án vette át hivatalosan. Az új városi közkórházat impozáns ünnepséggel 1885. március 17-én szentelték fel.[120]

86. kép: A Geiszl Mór tervei alapján 1885-re felépült új városi közkórház

Már az átadás előtt, közeledve a befejezéshez egyre sürgetőbbé vált, hogy az épület előtti Vásártéren addig megrendezett heti marha- és sertés vásároknak új helyet találjanak. Az építési bizottság már 1884 tavaszán felhívta a városi tanács figyelmét, hogy gondoskodjon a vásároknak alkalmas területről. Legalkalmasabbnak a bizottság azokat a földeket tartotta, melyek a temető közelében, *„a vasúttól feljövő marha hajtó úttól délről, fenn a hegytetőn fekszenek"* (a Hajcsár úttól délre). Ezzel szemben azonban ideiglenes marhavásártérnek a Király utca végén, a Dencsár-csatorna és a vasútvonal között fekvő területet jelölték ki.

A térség kiterjedése megfelelt, de a nagy vásári forgalom miatt a különben is szűk Király utcán a közlekedés gyakran hosszabb ideig teljesen megakadt, a nyugati kivételével, a más irányból érkező vásárosok a város legnépesebb utcáin hajtották állataikat. A sorozatos problémák miatt a városi képviselő-testület is belátta, hogy a terület alkalmatlan a vásárok megtartására, ezért már 1886. szeptember 28-án jogérvényes végzéssel utasította a városi tanácsot más, alkalmas tér kijelölésére. Az építési bizottság 1887 tavaszán kettős javaslattal állt a képviselő-testület elé. Elsősorban a korábbiakhoz hasonlóan a Hajcsár úttól délre fekvő szántóföldek megvásárlását ajánlotta. Másodsorban a Magyar utcából a réteken át Kiskanizsa felé vezető Berki út déli részén, a Dencsár- és Közép-csatorna melletti területet javasolta. Döntés a vásártér áthelyezéséről azonban ekkor sem született, az építési bizottság ülésein évekkel később is napirendi pont volt a vásárok alkalmával a Király utcai közlekedés fennakadása, többször felkérték a városi tanácsot az intézkedésre, de hiába.[121]

A heti vásárok megszüntetése után az új kórházépület köré fákat ültettek, az előtte fekvő Vásártér befásítását is elhatározták már az építkezés kezdetekor, *„kellemes sétatér"* kialakítását tervezték itt. Az 1900-ban Kossuth Lajosról elnevezett tér igazi parkosítására azonban csak 1909-től került sor, amikor 120 juhar, 30 gömbakác és 15 hársfát ültettek el. Meghagyták a Millennium emlékére ültetett ún. *„millenáris fákat"* is, a város új, kellemes pihenőhelyét alakították ki.[122]

[120] A városi kórház építési munkálataira lásd: MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1884: 2248.; Az újonnan épült városi kórház átvétele. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1884: 6060., Zalai Közlöny, 1884. május 4., 1885. március 14.
[121] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1884. április 19., 1886. október 5., 1887. április 21.; 1889. október 23.
[122] Zalai Közlöny, 1883. május 31., 1919. december 6.

A kórház építésének befejezéséhez közeledve, 1884 júniusában javasolta az építési bizottság a régi kórházépület és kápolna mielőbbi elárverezését. Ennek kapcsán kijelölték az Iskola utca (a Zrínyi u. Ady és Csengery utca közötti szakasza) új vonalát, előírták, hogy a vevő köteles a kiálló kápolna épületet *„az utca színvonaláig"* egy éven belül lerombolni. Felkérték a városi tanácsot, vegye fel a kapcsolatot az egyházi hatóságokkal, gondoskodjék a berendezés elszállításáról. (A veszprémi püspök a helybeli plébániahivatalt bízta meg a *„szent edények és többi tárgyak"* őrzésével, amíg a kórházépület elkészül. A teljes berendezés sorsa nem ismert, de a Szent Mártont ábrázoló oltárkép átkerült a kórházban kialakított új kápolnába, s a később épült önálló kórházi kápolnába is.) A becsár mintegy felét, 6660 forintot (az utcaszabályozásra eleső 16 négyszögöl levonása után maradó) 222 négyszögöl nagyságú belvárosi telek ára tette ki. Az emeletes kórházépületet (51 négyszögöl) és a kápolnát (45 négyszögöl) mindössze 7680 forintra becsülték fel. A rossz karban lévő udvari *„fa kamara"*, a kút, és a téglakerítés árával együtt végül a teljes ingatlanra 14 660 Ft becsértéket állapítottak meg, s 1884. szeptember 9-re meghirdették árverését. Az árverési feltételek között kikötötték, hogy a vevő 30 napon belül köteles a kápolnát lebontani. A nyilvános árverésen megjelent neves helyi kereskedők a becsárat magasnak tartva nem tettek ajánlatot. Miután az 1884. október 9-én tartott újabb árverésen egy ajánlattevő sem jelent meg, a városi tanács javasolta, hogy a kikiáltási árat szállítsák le 10 ezer forintra. A képviselő-testület azonban 1885. május 29-ére harmadszorra is az eredeti áron hirdette meg az épületet. Egyedül Berdin Márton helybeli kereskedő ajánlott a két épületért 8200 forintot, de ezt a városvezetés nem fogadta el.

Plosszer Ignácz városi mérnököt utasították, bontassa le a kápolnát, a kerítést helyeztesse az új utcavonalba, s a kórházépületet javíttassa ki annyira, hogy azt hasznosítani lehessen, ugyanakkor Babochay György polgármestert felhatalmazták, hogy bármilyen vételi ajánlatot elfogadhasson. A kápolnát Sallér Lajossal építőmesterrel 1885 szeptemberében lebontatták, a megmaradt anyagokat 474 forintért a temetői alap vásárolta meg az építendő temetői őrházhoz. A régi kórházépületre és telekre végül 1886 januárjában tett 9500 forintos ajánlatot a Nagykanizsai Casino. A közgyűlés indítványára végül 10 000 forintban állapodtak meg, s 1886. március 4-én kötötték meg az adásvevési szerződést. A vételárat a kórház-építési számlára, ill. az építésre felvett kölcsön törlesztésére utalták ki.[123] A Casino egyesület a megvásárolt saroktelken azonnal megkezdte új díszes székháza építését.

Az 1880-as években a kórház mellett újabb iskolaépületek építésébe kezdett Nagykanizsa városa. Elsőként 1882-ben Kiskanizsán készült el a Rác utcai iskola, majd 1885 tavaszán az Arany János utcai és a Teleki utcai népiskolák fölépítését hagyta jóvá a képviselő-testület, s kezdte meg építésüket Sallér Lajos építőmester. A Teleki utca 14. szám alatt a város már 1873-ban egy házat vásárolt iskolai célra, új tanítói lakot is terveztek ide, de az építkezést a városvezetés 1876-ban függőben hagyta. A régi helyén felépült új iskolaépület és tanítói lakás terveit Plosszer Ignácz városi mérnök készítette el 1885 tavaszán. Az utcafronton, a középen lévő kapubejárás két oldalán helyezkedett el a két, kb. 50 m^2-es tanterem, a keleti oldalon a tanterem folytatásaként épült fel az iroda és a szoba-konyhából álló tanítói lak, az udvarban hátrébb az árnyékszékek. Az iskolaépítéseket a helyi lap tudósítója is üdvözölte, a Teleki utcai iskola kapcsán megjegyezte, hogy ugyan nem sorolható a díszesebb épületek közé, de ismét arról tanúskodik, *„mennyit áldozik városunk a nevelésügy nemes céljaira"*.[124]

[123] A régi városi kórház és kápolna elárverezése. MNL ZML V. 1512. V.T. Ikt. ir. 1885: 8361.; A régi kórháztelek eladása a Nagykanizsai Casinonak. MNL ZML V. 1512. V.T. Ikt. ir. 1886: 2772., MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1884. június 24.

[124] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1882. június 16., 1885. február 16.; A Teleky úti Elemei Iskola tervrajza. É.n., TGYM Tört. dok. tár Gy.sz. 27/2006.; Zalai Közlöny, 1876. december 24.; Zala, 1886. március 28.

1.12. Katonai építkezések a 19. század utolsó harmadában

Sokat áldozott a Nagykanizsa ebben az időben új katonai létesítményekre is. Régóta jelentős terhet rótt a városra az itt állomásozó állandó katonaság és a fegyvergyakorlatokra behívott nagy létszámú katona beszállásolása és ellátása. 1868 szeptemberében felterjesztést nyújtott be a város közönsége az országgyűlés alsóházához, melyben az egyes községek között a terhek arányosabb elosztását kérte. A terhek mértékét mutatja, hogy Nagykanizsa ebben az időben pl. a katonatiszti szállásokért az állam által fizetett összeg kétszereséért tudta csak megoldani elhelyezésüket, mely évente 3000 Ft plusz kiadást jelentett.[125] Jelentős méretű laktanyával az állam nem rendelkezett, az itt állomásozó katonaságot kisebb, bérelt házakban, ún. *„laktanyácskákban"* (Chemal, Chemale) helyezték el. (Ilyen honvédlaktanyaként szolgált pl. bezárása után a Zöldfa szálló is, a 77. honvédzászlóalj katonái 1885. év végéig használták.)

Az 1870-es évek elején ilyen Chemaleként szolgált (II. számú) Fürst Simon 3 háza is a *„Gymnásium mögötti téren"* (Huszti tér 6–7–8.), melyet a város bérelt a katonaságnak a *„hálópénz fizetésért"*, 102–121 katona lakta. A háztulajdonos után Simon laktanyaként emlegették. A III. Chemale, a Gábor utcában (Batthyány u. 10.) egy consorcium (1882-től részvénytársaság) tulajdona volt, mely ezeknek a férőhelyeknek az építése által akarta magát a beszállásolás alól felmenteni. Az általában 48–55 főt befogadó *„Gábor laktanya"* használatáért a hadsereg fizette a bért és a hálópénzt.[126] A IV. Chemaleban, mely valószínűleg a Magyar utcában volt, 31–32 katonát tudtak elszállásolni, a padláson raktárt rendeztek be.[127]

1872-ben – a hadügyminisztérium rendeletére Nagykanizsán folytatott katonai vizsgálat jegyzőkönyve szerint – a fióklaktanyákban összesen 197 katonát helyeztek el, számuk esetleg 229-re volt növelhető. Emellett a katonaság használta a város tulajdonában lévő Pótruharaktárat a Vásártéren, egy Szekerészeti rakhelyet, és egy újonnan épített Lőkészlet raktárt. A Főtér délnyugati oldalán álló, katonai csapatkórházul használt megyei ház (Király u. 40.) – a vizsgálóbizottság szerint – már a fekvése miatt is alkalmatlan volt kórháznak (előtte heti, országos vásárokat tartottak, látogatott szálloda volt a szomszédságában), az épület *„rossz karban"* volt, a szobák kicsinyek, s a katonaság számához mérten kevés férőhellyel bírt (6 ápolót és 20 beteget tudott befogadni), ezért mindig túlterhelt volt. A vizsgálat eredményeként a bizottság megállapította, hogy a chemalek nem felelnek meg a hadügyminisztérium által előírt kívánalmaknak, az elszórt helyiségekben a katonák elkülönítése fegyelmi és műveleti tekintetben is káros, ezért szükségesnek látták hogy *„javítások és új építkezések tétessenek Nagykanizsán"*.[128] A katonabeszállásolás terhe ugyanakkor folyamatosan nőtt, 1873-ban a legénység állandó létszáma megkétszereződött. Egy zászlóaljat ideiglenesen Kiskanizsán helyeztek el, majd a város e célra bérbe vette a lazsnaki vadászlakot és a Vásártéri uradalmi épületeket is, utóbbi lett az ún. *„temetői kaszárnya"*. Így tudtak három századod elhelyezni, s csak egy maradt házi beszállásolásra.

A szállásbiztosi hivatal kimutatása szerint ekkor az állandó katonaság létszáma a 77. honv. zászlóaljnál 100 fő, a 18. honv. dandár parancsnokságnál 5 fő, a golyószóró osztagnál 18 fő, a 48. tartalék parancsnokságnál 20 fő, a 48. gyalogezred 4. és 5. zászlóaljának 4–4 százada: 280–280 fővel, s egyéb (lószerzési és élelmezési tisztségnél) 26 fő, összesen 729 fő volt,

[125] Zala-Somogyi Közlöny, 1868. november 28.

[126] A ház birtokosai 1882 májusában megalapították a nagy-kanizsai laktanya részvénytársaságot Eperjesy Sándor elnökletével. A Sugár úti laktanyák felépülése után 1890-ben a kiürült laktanya épületet eladták. Zala, 1882. május 20.; 1890. március 23.

[127] Amikor a 76. gyalogezred egy századát Sopronba helyezték át, több épület bérletét felmondta a város, így a 670–671. városi sorszámú Molnár-féle épületeket is a Magyar utcán. A két épület a Magyar és Garay utcai saroktelken állt. MNL ZML V. 1512. V.T Ikt.ir. 1884: 3756; MNL ZML V. 1511. ÉB jkv. 1888. március 3.

[128] A cs. kir. hadsereg számára építendő laktanyák. MNL ZML V. 1512. V.T Ikt.ir. 1879: 507, Kunics, 2009. 268.p.

akinek elszállásolásáról a városnak gondoskodnia kellett. Az említett fióklaktanyákban 479 főt tudtak mindössze elhelyezni: az I. számú laktanyában 20, a II. Simon laktanyában 121, a III. számú Gábor laktanyában 55, a IV. laktanyában 32, a V. laktanyában 41, a VI. számú laktanyában 140, s a VII. lazsnaki laktanyában 70 embert, s maradt beszállásolni magán házakba 250 fő.[129]

Először a 48. gyalogezred itt állomásozó századainak (több mint 600 fő) elhelyezését szerették volna megoldani. 1872 áprilisában megkezdődtek a tárgyalások a cs. kir. közös hadsereg, a megye és Nagykanizsa képviselői között. A katonaság és a megye által kiküldött vegyes bizottság, Glavina Lajos vezetésével a lovas osztályok számára építendő laktanyához 6,5 holdat kért az általuk kiszemelt Rózsa utcai dűlőben, a gyalogsági tartalék parancsnokság épületeit a Gábor utcában szerették volna felépíteni. Ezen kívül a bizottság szerint az új katonai kórház számára (¾ hold) a *„város major telkének egy része szolgálhatna"*, s gyakorló térnek 100 hold szükséges Kiskanizsán a büdöskuti dűlőben. Nagykanizsa képviselő-testülete megszavazta, hogy a laktanyákhoz és kórházhoz szükséges területet ingyen adja át. Az ekkor különálló Kiskanizsa azonban a saját területét nem engedte át gyakorlótérnek, viszont a két város közös tulajdonában lévő, telekuti téglaszín melletti erdőségből 100 hold átengedéséhez, kiirtásához hozzájárult. Az épületek helyét azonban még nem döntötték el véglegesen. Nagykanizsa kórházteleknek a Szentgyörgyvári utcában (Kossuth tér) lévő 1 holdnál nagyobb városi telkét ajánlotta, ahol egyik felén a városi kórház, mellette a katonai épülhetne fel; a lovassági laktanya számára *„a város északi részén"* kínált 9 holdat, mely azonban a katonai bizottság szerint *„kissé magasan és a várostól távol fekszik"*. A területet nem jelölték meg pontosabban, valószínűleg a Szombatkai-dűlőben lehetett (a mai Dózsa György úttól északra fekvő terület), mivel 1872-ben a nyitandó utcák között szereplő *„sugár-utca"* a tervek szerint a Szombatkáig, az *„építendő katonai laktanya kapujáig"* vezetett volna.

Nagyobb gondot okozott az építkezésekhez szükséges pénz előteremtése. Az 1873. augusztusi tárgyalásokon jelenvolt szolgabíró úgy nyilatkozott, hogy a községek az építkezéshez semmilyen önkéntes adakozást nem nyújtanak, csak ha rájuk pótadó útján kivetik. Nagykanizsa megbízottjai kijelentették: a városi képviselő-testület (az 1872. május 17-i és 1873. július 17-i határozatával) kötelezte magát, hogy a gyalogsági és lovassági laktanyákhoz, s a kórházhoz szükséges telkeket ingyen átengedi, a szükséges összekötő utakat elkészíti, a felsőerdő dűlőben 100 hold gyakorlati helyet biztosít, s a korábbi, Sáncban fekvő gyakorlati helyet is egy birtok megszerzésével 10 holdra megnagyobbítja, s azt is ingyen átengedi a hadseregnek. Ennél többet azonban – mely szerintük mintegy 41 000 forintot tett ki – a város nem ajánlhatott, annál is inkább, mert ezen felül egy honvédzászlóaljat, honvéd lovas századot is szállásoltatott. Nagykanizsa ekkor – utak, járdák, gimnáziumi és egyéb épületek felépítése miatt – már 460 000 Ft adóssággal bírt, nem volt abban a helyzetben, hogy saját erejéből a laktanyákat felépítse. A városi bizottság azt javasolta: a költségekről a kormány gondoskodjék *„törvényhozás útján arányos kivetés által"*, ugyanakkor sürgették is az építkezést, mivel a beszállásolással járó terheket nem tudta tovább viselni a város (a 6000 forintos szállásolási jövedelemmel szemben a költsége már 14 000 Ft volt évente). Nagykanizsa kérelmét a megyei vegyes bizottság minden tagja támogatta. Az építkezéshez már ekkor készültek számítások és tervrajzok, a vegyes bizottság jegyzőkönyvében utalnak rájuk, de ezek nem maradtak fenn az iratokhoz mellékelve.[130]

---

[129] Zalai Közlöny, 1874. április 26.; április 30; 1875. február 11.

[130] A cs. kir. hadsereg számára építendő laktanyák, ill. honvéd sátortábor létesítése. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1879: 507., MNL ZML V. 1511. KT. jkv. 1872. április 29., 1872. június 6.; Zala-Somogyi Közlöny, 1872. október 17.

Az építkezés előkészítése azonban elakadt, megvalósítására csak több mint egy évtized múlva került sor. Időközben jelentősen módosultak a korábbi elképzelések is, a 48. gyalogezred laktanyájának az 1883 tavaszán megnyitott új Sugár utcában jelöltek ki telket. Laktanya-építő bizottság alakult Babochay György polgármester vezetésével. Elkészültek a *„két zászlóaljra és ennek mellékszükségleteire"* tervezett laktanya építési vázai és tervei, melyeket a kiküldött vegyes bizottság is jóváhagyott. Azonban új *„béke elhelyezési beosztás"* lépett életbe, a 76. cs. kir. gyalogezred egy zászlóalját 1884 őszén Sopronba helyezték át. A városban így összesen 319 közös hadseregbeli katona maradt, egy gyalogsági zászlóalj és egy zászlóalj kiegészítő keret, ezért az alispán felfüggesztette a laktanyával kapcsolatos további eljárást. Úgy tűnt, a hosszas előkészítés után az egész építkezés meghiúsul. A város már tetemes összeget (majd 100 000 forintot) áldozott az építés előkészítésére (terület biztosítása, terv díjazása, a felvett kölcsön időközi kamatai stb.), szerette volna az alapterv szerint megvalósítani, a laktanya építő bizottság kérelmezte és küldöttséget is menesztett ezért a honvédelmi miniszterhez, de nem ért el sikert. Azt javasolták, hogy az építkezést – módosított tervekkel – a leszállított létszám dacára is valósítsák meg.

Időközben a bizottság kapcsolatba lépett a m. kir. honvéd kerületi parancsnoksággal is, Hollán Ernő altábornaggyal egy új honvédlaktanya építése érdekében. Előleges megállapodást kötöttek, mely szerint Nagykanizsa városa a már beszerzett telek egy kisebb területén *„a közös hadsereg részére tervezett laktanyáknál csekélyebb igénnyel"* egy honvédlaktanyát épít, a honvédelmi minisztérium pedig biztosítja a beszállásolási illetéket 25 évre. Nagykanizsa 1884. májusi hivatalos állásfoglalásában *„hazafiúi és helyi érdekből"* támogatta a helybeli két honvédzászlóalj végleges elhelyezését, szerette volna az új laktanyát az ún. *„Zöldfa laktanya"* (hajdani Zödfa Szálló a Főtéren) bérletének lejártáig, 1886 szeptemberéig felépíteni. Hollán Ernő a székesfehérvári honvédlaktanyát ajánlotta mintául, melyet Say Ferenc székesfehérvári műépítész tervezett.[131] A nagykanizsai képviselő-testület 1884. december 31-i döntése értelmében megrendelték az építésztől a tervek és költségvetés elkészítését 950 Ft tiszteletdíjért. Say előzetes számításai szerint a két honvédzászlóalj befogadására, azok irodáinak és raktárainak elhelyezésére szükséges laktanya és melléképületek építési költsége 110 000 forintra volt tehető.[132]

1885-ben megkezdődtek az építés előkészületei. Az 1885 májusában megtartott tárgyaláson Cserhalmay vezérhadbiztos felajánlotta, hogy ő készítteti el a terveket és költségvetést. Ugyanakkor, mivel a város által felajánlott telek nem volt elég az építkezéshez, kiegészítésként megvásárolták a szomszédos területet: Dukász Sándor 220 négyszögöl nagyságú telkét 1200 forintért, majd özv. Schercz Lipótné 266 négyszögöl nagyságú telkét

87. kép: A 20. honvéd gyalogezred 1886-ban elkészült laktanyája a Sugár úton

[131] A laktanya mellett Say Ferenc tervei alapján épült fel a fehérvári Szent György Kórház.

[132] Laktanya építése a honvédzászlóaljak részére. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1884: 3288., A honvédlaktanya terveinek elkészítése. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt.ir. 1884: 7926., A 76. gyalogezred egy századának távozása, a szállás biztosi hivatal jelentése a bérletek felbontásáról. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1884: 3756.; Zala, 1885. január 4.

2000 forintért. Az épület kivitelezési munkáját az 1885 szeptemberében megtartott árlejtésen Hencz Antal építész nyerte el 17,8% engedménnyel, mellette Sallér Lajos és a Hirschl és Bachrach cég adott még ajánlatot. A két zászlóalj befogadására képes honvédlaktanya végül 1886 októberére készült el, valószínűleg nem az összes, Say által tervezett melléképülettel, mivel a helyi lap 90.000 forintos építési költségről számolt be. Az ekkor alakult 20. honvéd gyalogezred vette birtokba, hivatalosan 1887. január 1-jétől. Az egyszerű homlokzatú épület egyedüli dísze a 2–2–2 ablaktengelyes főbejárati rész, mely fölé gazdagabb konzolsoros főpárkány került. Az íves attikában a magyar címer alatt az 1886-os évszám látható. Még az átadás előtt megtörtént a laktanya *„osztályozása"*, a katonai és polgári hatóságok kiküldötteiből álló vegyes bizottság (később a honvédelmi miniszter jóváhagyásával) *„fióklaktanyává"* minősítette. A beszállásolásról szóló törvény értelmében a fióklaktanyák *„férőhelyeik és minőségük tekintetében a rendes laktanyákra nézve fennálló igényeknek teljesen meg nem felelnek"*, ez egyben a legénységi szállásokért a katonai igazgatás által fizetett *„napi megtérítések"* kevesebb összegét is jelentette. Míg pl. egy legény elszállásolásáért laktanyában (a hajlékért, bútorért, fűtés és világításért) napi 6 krajcárt, fióklaktanyában csak 3,5 krajcárt fizettek. A minisztériummal kötött bérleti szerződés 25 évre szólt, 1911. év végéig Kanizsa városa az épületért minden évben 4553 Ft 44 kr. bért kapott.[133]

A honvéd állomásparancsnokság 1887 márciusában újabb igénnyel fordult a városhoz, a laktanya udvarán *„az északi szárny meghosszabbításában"* a népfelkelő csapat részére egy emeletes laktanya- és raktárépületet kértek, melyért a honvédelmi minisztérium az átadástól kezdve évi 1000 Ft bérfizetést ajánlott fel. Az udvar északi hosszán tervezett 40 méter hosszú épületet az ott lévő *„pöcegödör"* miatt végül nem tudták összekapcsolni a honvédlaktanya szárnyépületével. A földszinten két, 150 m^2-es nagyságú raktárhelyiséget alakítottak ki a népfelkelési alakulatok ruházata és felszerelési cikkeinek elhelyezésére, az emeleten két, legénységi férőhelyül szolgáló helyiség és egy altiszti kezelő szoba kapott helyet. Plosszer Ignácz városi mérnök költségszámítása szerint teljes költsége 13 567 Ft 40 kr. volt. Az 1887. június 7-én megtartott árlejtésen a megjelent Hencz Antal, Tóth Mihály és Morandini Román is csak felülfizetés mellett lett volna hajlandó az építést elvállalni; az írásban beadott zárt ajánlata szerint Hencz Antal 10% felülfizetést kért, Sallér Lajos azonban hajlandó volt 12,25%-ot elengedni. A laktanyaügyi bizottság így Sallér Lajos helyi építészt bízta meg a kivitelezéssel. A határidőre elkészült épületet 1887. szeptember 30-án vette át hivatalosan az építést felügyelő városi bizottság a honvédség részéről kiküldött bizottsággal együtt. A 24 és ¼ évre, 1911. év végéig kötött bérleti szerződés szerint a honvédség a népfelkelési raktárért és férhelyekért a városnak a korábbi megegyezés szerint 1000 forintos évi bért fizetett.[134]

Miközben a honvédlaktanya felépült az újonnan megnyitott Sugár úton, a szomszédos, 48. gyalogezred laktanyájának szánt telek még üresen állt. A városvezetés nem tett le az építkezésről az itt állomásozó közös hadseregbeli katonaság leszállított száma ellenére sem. Az épületek terveit a katonai kiküldöttek javaslatai alapján Geiszl Mór építésszel 1886 őszén átdolgoztatták, 1887 februárjában átküldték Zalaegerszegre, az alispáni hivatalhoz a vegyes bizottsági jóváhagyásra is. A Geiszl műépítész által készített költségvetés szerint az egy cs. kir. gyalogsági zászlóalj, egy hadkiegészítő kerületi parancsnokság és egy pótzászlóalj számára építendő laktanyára, a hozzá vezető utak és az előtte elvonuló járdák elkészítésére az előirányzat 350.164ft 75kr volt.

[133] Laktanyaügyi bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1885. június 9., Részes kiírás Nagy-Kanizsa város képviselő testületének 1885. augusztus 8-án tartott közgyűlése jegyzőkönyvéből., A telekvásárlás törvényhatósági jóváhagyása, 1886. május 3., A 20. honvéd gyalog féldandár parancsnokság átirata a városi tanácsnak, 1887. január 31-én. Nagykanizsa ingatlan vásárlásai. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1892: 1959.

[134] Laktanyaépítéssel kapcsolatos iratok. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1887: 8500.

88. kép: Az 1890-ben átadott 48. gyalogezred laktanyája a Sugár úton

A kivitelezésre 1888. január 30-ára kiírt *„szóbeli árlejtéssel összekötött írásbeli ajánlati tárgyalás"* eredményéből a közvéleményt is foglalkoztató komoly városi ügy kerekedett. Az árlejtés neves cégek különösen élénk részvétele mellett folyt. A Hirschl és Bachrach cég 25,9 % leengedést ajánlott írásban és szóban, Hencz, Sallér és Morandini írásban 22,2%-ot, Hencz Antal e mellett szóban 24,1%-ot engedett el. Mellettük kivitelre ajánlkozott Jiraszek és Krausz szegedi vállalkozók (19,5%), Hönigsberg Leó Zágrábból (15%), Rosenfeld, Münszter és Kaifer Mohácsról (12,1%) és a szintén szegedi, neves építőipari vállalkozás, Erdélyi Mihály építész és társai, akik 26,2% elengedését ajánlották. Az építészeti bizottság Erdélyi és társai ajánlatát fogadták el, s ezt javasolták a képviselő-testületnek is. Azonban az 1887. február 2-i városi közgyűlésen 54:48 arányban mégsem fogadták el a javaslatot, új árlejtést akartak kiírni. A határozathozatalnál előforduló, az eljárást sértő szabálytalanságokra hivatkozva a megyei közgyűlés is feloldotta a városi határozatot és új eljárást írt elő, de célja nem volt tisztán érthető. Emiatt Eperjesy Sándor és több képviselőtársa, a városi döntés ellen pedig Varga Lajos 28 városi képviselővel és Erdélyi Mihály és társai is fellebbeztek. Végül a belügyminiszter felülvizsgálat után, 1888 augusztusában a törvényhatósági és a városi közgyűlési határozatot is megsemmisítette, a Hirschl és Bachrach cég utólagos beadványáról, *„utóajánlatáról"* úgy nyilatkozott, hogy az eljárás helyeslése erkölcsi szempontból lehetetlen. A miniszteri határozat jóváhagyta az árlejtés eredményét, kimondta, hogy a legolcsóbb ajánlatot tevő szegedi vállalkozók nyerték az építést.[135] Erdélyi Mihály építészmérnök és társai, Milkó Vilmos és Fiai (fakereskedők, később téglagyárosok), Heitzmann György, Markovics L.) Szeged legismertebb vállalkozói voltak, ekkor már jelentős épületek kivitelezői.[136] Az építési határidőt az eljárás miatt 9 hónappal meghosszabbították 1890. július 1-jéig. Az építkezés 1888 szeptemberében kezdődött. A helyi lap tudósítója megelégedéssel állapította meg, hogy az építkezéshez szükséges anyagokat (téglát, fát, meszet stb.) helybeliektől szállíttatták, és munkásoknak is kizárólag helybelieket alkalmaztak. A munkálat horderejét érzékelteti, hogy az épületekhez 5,5 millió helyben gyártott téglát használtak fel. Az építkezéssel párhuzamosan 1889 nyarán elkészült a Sugár út *„kongó kövezése"* is. A raktár és istálló épületet a vállalkozók javaslatára nem a tervezett helyen és módon építették fel, az átalakítási terveket maguk készítették el, a miniszteri jóváhagyás után a két épület e szerint épült fel. Az építkezést jóval a határidő előtt befejezték, a laktanya hivatalos felülvizsgálatára és átvételére 1890. április 14-én került sor. A közös hadsereg katonái a tűzoltó zenekar kísérete mellett 1890. április 20-án vonultak be az új kaszárnyába. (A laktanyát 1908-ban nevezték el Frigyes főhercegről.)[137]

[135] Az építendő laktanya terveinek átdolgozása. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1886: 9865., Laktanyaépítéssel kapcsolatos iratok. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1887: 10305.; Zala, 1887. május 8.; 1888. február 5.

[136] 1895-ben Szegeden a legtöbb állami adót fizetők első helyén Milkó Vilmos fiai, Erdélyi Mihály és Heitzmann György vállalkozók álltak. Gaál, 1991. 588-589.p.

[137] Zala, 1888. szeptember 16; 1908. január 9.

1.13. A településszerkezet változásai az északi városrészben

Az 1883-ban megnyitott Sugár utca szomszédságában, a város északi területén újabb utcákat nyitottak az új városszabályozási tervnek megfelelően. Az 1880. december 27-i közgyűlésen új Építkezési szabályrendeletet fogadtak el, melyet kisebb módosításokkal 1882. március 19-én hagyott jóvá a belügyminiszter. A város területét 4 övezetre osztva állapították meg az építési elveket és tilalmakat. A szabályrendelethez kapcsolódva *„városi szabályozási térkép"* készült, melyen bejelölték a tervezett nyitandó utcákat, kijelölték az esetleges új utcai építési vonalakat. A térkép nem maradt fenn, csak az egyes iratok utalásaiból ismerjük létezését. Számos esetben találkozhatunk a szabályozási térképre való hivatkozással az Építési Bizottság üléseinek jegyzőkönyveiben az egyes építési engedélykérelmek tárgyalásakor, s az egyes épületek engedély okirataiban is.

E szabályozási tervnek megfelelően nyitották meg a Magyar és a Kinizsi utcák *„egybekötésére"* 1882-ben az Arany János utcát Meskó György házának megvételével. Eredetileg a Magyar utcai népiskola egészségügyi szempontból is alkalmatlanná vált bérelt helyiségei helyett akartak megfelelőről gondoskodni. A háztelek mellé 1883-ban megszerezték a szomszédos területet is özv. Masztyák Jánosnétól és rokonaitól, Nucsecz Annától (Holli Györgyné) és testvéreitől, így elég hely maradt az új utca létrehozására és mellette házhelyek kialakítására is. Elsőként egy iskolai helyiség házhelyét jelölték ki egy dupla telken. Az egyiken a két osztály elhelyezésére szolgáló iskola épült fel 1885-ben Sallér Lajos tervei alapján, a másikon ugyanekkor a Kisdednevelő Egyesület építtette fel óvodaházát. Ezt 1887 tavaszán egészítették ki egy *„nyaraló"* épülettel. Plosszer városi mérnök telekfelosztása szerint a két telek között egy 6 öl széles területet hagytak el azzal a céllal, hogy onnan egy újabb utcát nyissanak idővel a Rákóczi utca felé. A kialakított 9 további telket házhelyeknek adták el.[138]

Az 1890-es években nyitották ki a Rákóczi utca nyugati, Árpád és Kinizsi utca közötti szakaszát. Az Ördög-árokkal párhuzamosan, attól északra futó Rákóczi utca kiépülése a Petőfi utca irányából már a 18. század végén megkezdődött. Egy kis kezdeménye Cziczelle utca néven az 1822. évi városi térképen is szerepel, majd a század végéig fokozatosan kiépült a Kinizsi utcáig. Amikor Rada István 1887 májusában, majd 1890-ben újra engedélyt kért, hogy a Rákóczi és Kinizsi utcák sarkán, Rinhofer Lászlótól megvásárolt telken egy utcai és egy udvari lakházat építsen, mindkét alkalommal azzal utasították el, hogy a terület a szabályozási térkép szerint nem építhető be, mivel *„utca szabályozásra van kitűzve"*.

1892-re megnyitották az új szakaszt. Az Árpád utcából nyitott új utca csatlakozásánál (a Kinizsi és Rákóczi utca sarkán) özv. Horváth Gyuláné Somssich Janka grófnő, beleznai lakos építkezett. A nevében megbízottja, Tóth Mihály építőmester (a házak tervezője) és Rada István vállalkozó által beadott kérelem szerint egy hegyes szegletű, elvágott sarkú, három kisebb lakásból (szoba–konyha–kamra) álló sarokházat, és az új utcában egy kétlakásos (szoba–konyha–kamra) kisebb házat építtetett bérbeadás céljából. A következő években fokozatosan kiépült az új utca, a századforduló idején a sarokház után már 5 új ház állt. Hivatalosan is a Rákóczi utcához csatolták, nem kapott új elnevezést.[139]

A Sugár utcával egy időben épült ki Koronaherczeg utca néven az abba nyugatról becsatlakozó mai Rozgonyi utca alsó szakasza. A Főtérből kiinduló utca – valószínűleg a sarkon álló Benzián-ház 18. századi, az utcába hosszan benyúló épületrészének barokk homlokzata miatt – úgy tűnhet, a tér korai szakaszában létrejött utcákkal (Magyar és Kinizsi u.) egyidős. A Benzián-ház, mely ekkor már a Lőwinger család tulajdona, azonban csak

[138] Ép. Szab. rend. 1880., MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1882. március 29., 1883. szeptember 14., MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1892: 1959.

[139] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1887. május 9., 1890. január 20., MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1892: 6867., Uradalmi térkép, 1886., Várostérkép, 1901.

1882-ben vált sarokházzá. A szomszédos, *„Kossányi- féle telekből nyitott"* utcához Lőwinger Ignácz és neje, Leszner Paulina háztelkéből is lehasítottak 65 négyszögölt. Az utca meghatározó részlete a Lőwinger-házzal szemközt, a Kinizsi utcai találkozásnál 1883-ban épült saroképület, Stern J. Mór téglagyáros, nagybirtokos lakó- és irodaháza (Rozgonyi u. 1.). A Stern-ház délkeleti sarkát jelölte ki az Építési Bizottság az új utca fix pontjaként, melytől keletre egyenesen húzódott. Ugyanakkor kimondták, hogy a Lőwinger-telken bekövetkező építkezés alkalmával ki kell szélesíteni a Főtéri torkolatot.[140]

A Sugár utat 1883-ban először csak a Rákóczi utcáig nyitották meg, a városrendezési térképen sem szerepelt meghosszabbítása. Az Építési Bizottság azonban már 1883 augusztusában felvetette ennek szükségességét. Amikor pedig Dolmányos József 1886-ban az utca vonalába eső telkén egy házat szándékozott építeni, kimondták, hogy kívánatos lenne, ha a Sugár út *„az egész város építészeti területét, a beépíttetni szándékozottat is"* egyenes vonalként átszelné, de mivel a szabályozási tervben nem gondoskodtak róla, s elég kisajátítási alappal sem bír a város, ezért az építkezést nem tudják megakadályozni. Az építtetővel azonban aláírattak egy kötelezvényt, hogy amikor a Sugár utat telkén keresztül meghosszabbítanák, ő megfelelő kártérítési összeg fejében köteles lesz átengedni azt. Az Építési Bizottság az út meghosszabbítását *„a város északi széléig"* 1887 nyarán mondta ki határozatában, s javasolta azt a képviselő-testületnek is. Az út vonalába eső további építkezéseket megakadályozták. A Sugár út következő – a Rákóczi és a Mezei utca (Vörösmarty u.) közé eső – szakaszának megnyitásához 1897 decemberében javasolták Stefán György utat elzáró házának és telkének megvételét.[141]

Az 1890-es évek elejétől több megvalósult és tervezett utcanyitás is a laktanya építkezésekhez kapcsolódott. A laktanya tömbtől északra, a Sugár útra merőlegesen 1890-ben nyitottak meg egy újabb utcát. Végleges nívójának kijelölése után, 1890 áprilisától megindulhatott az építkezés az akkor még *„Névtelen"* utcában, melyet 1900-ban neveztek el Királyi Pálról.[142] A honvéd parancsnokság az 1887. évi laktanyabővítés után alig két évvel, 1889-ben ismét megkereste a városvezetést egy újabb raktárhelyiség építése ügyében. Ehhez újabb 267 négyszögöl területre volt szükség. A város ugyanekkor elhatározta, hogy a honvédlaktanya mellett, a Polgári Egylet kertje végén új utcát nyit a Koronaherceg utca (Rozgonyi u.) meghosszabbításában. Ehhez a városi közgyűlés 1891. június 1-jei határozata értelmében megvásárolták Tóth István Hunyadi utcai házát és telkét (1249 négyszögölt) 8000 forintért, s szomszédjától, Kovácsics Józseftől 660 négyszögölt 3996 forintért. Kisebb területet (79 négyszögölt) engedett át a Kölcsei utcai háza kertjéből Vágner Károly (237 forintért) és 90 négyszögölt a Polgári Egylet. Az Egylet arra hivatkozva, hogy a kertjéből eleső terület helyett újat szeretne venni, a nyitandó utca mellett díszes kerítést és járdát kell készítenie, 15 forintot kért négyszögölenként a telekért. A város végül elfogadta az 1410 forintos vételárat. Az utcát a Sugár úttól kezdve, Stern J. Mór itt fekvő saroktelkétől 6 öl szélességben nyitották meg a Tóth-féle telken keresztül a Hunyadi utcáig.

A laktanyai raktárhoz és az utcához szükséges területen kívül a Kovátsits- és Tóth-féle telkekből fennmaradt, városi tulajdonba került területet házhelyekre osztották fel és elrendelték eladásukat. Az új utca mentén az északi részen a Hunyadi utcai sarokház mögött 282 négyszögöl nagyságú hosszú udvart, kertet hagyva még három nagyobb telket, a déli oldalon a Kölcsey utca csatlakozásánál fekvő nagyobb, 170 négyszögöles saroktelek mellett további négy kisebb házhelyet alakítottak ki. A helyi lap tudósítója szerint az utcát – melylyel ismét könnyebb közlekedés nyílt – célszerű lenne Honvéd utcának keresztelni. Ezzel

[140] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1883. május 18., 1884. április 19., Kunics, 2009. 271–272.p.
[141] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1883. augusztus 16., 1887. július 4., 1893. április 24., 1897. december 1.
[142] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1890. március 20.

szemben 1900-ban a Korona herceg utca teljes szakaszát Rozgonyi utcának nevezték el. Az utcanyitás elrendelésekor, 1891. június 1-jén a képviselő-testület jóváhagyta a honvédségi új udvari épületek felépítésére Sallér Lajos építésszel kötött szerződést is.[143]

1.14. Katonai építkezés a századfordulón, utcanyitások, bővítések

A laktanya építkezések nem értek véget. 1895-ben a honvédelmi miniszter elrendelte a Nagykanizsán állomásozó honvédgyalogsági legénység létszámának következő évben történő felemelését. A 20. honvéd gyalogezred kiküldöttei az 1895. júliusi tárgyalás során a következő igényeiket fogalmazták meg: gondoskodni kell újabb 121 főnyi legénység elhelyezéséről, a *„tágasabb"* férhelyeket a városi hatóság a laktanya kibővítésével biztosítsa. Ezen kívül előállítandó még két csapat altiszti iskola (30–30 férhellyel), egy számvivő altiszti iskola 15–20 férhellyel és egy sebesült vivő iskola 12–15 férhellyel és szükséges a kincstár által korábban megépített fürdőházhoz egy új kút építése is. Az építésre 1895. november 15-én alakult vegyes bizottság a Sugár úti honvédlaktanya utcai homlokzati részének kétemeletesre történő átépítését javasolta, így szerintük a város által előirányzott 80 000 forintos költségnek csak felébe kerülne az építkezés. A székesfehérvári V. honvéd kerületi parancsnokság elkészíttette az épület tervvázlatát is. Elképzelésük szerint a kétemeletesre bővített régi épületben 7 századot helyeznének el, a 8. század az udvarban lévő pótlaktanyában kapna helyet. A földszinten lévő pótraktári ruhakészleteket és fegyvereket, valamint a puskaművesi műhelyeket az udvari raktárépültbe telepítenék át, melyet ki kell e célból bővíteni.

Az építkezéshez a laktanya telkének újabb bővítésére lett volna szükség. A városvezetés azonban megvizsgálva a lehetőségeket, s úgy gondolta, a bővítési és átalakítási munkák, és a szomszédos telkek kisajátítási költségei alig tesznek ki kevesebb összeget, mintha egy új laktanyát építenének. Újabb tervek és költségvetés készült, melyet a honvédelmi minisztérium is elfogadott. Az 1898. március 22-i együttes ülésén az építészeti és pénzügyi bizottság is az új laktanya építését pártolta. Véleményük szerint a városnak előnyösebb, ha az új laktanyát a város belterületén kívül, az akkor szántóföldnek használt területen, a szombatkai földeken építik fel. A régi laktanya átalakítása után sem felelne meg a kívánalmaknak, az új helyen felépített kaszárnyáért a honvédség által fizetendő jelentős bérösszeg fedezné a felveendő kölcsön kamatait, törlesztési részleteit is. Ugyanakkor az értékes belvárosi területen fekvő korábbi laktanyaépületet más célokra lehetne használni. A minisztérium azt szerette volna, ha az új laktanya még 1898-ban elkészül. A részlettervek és költségvetés mielőbbi elkészítése érdekében a képviselő-testület úgy döntött, hogy az árlejtés mellőzésével olyan építészt bízzanak meg, aki már készített laktanyaterveket, és kivitelezéssel nem foglalkozik. Így esett választásuk Rauscher Miksa szombathelyi műépítészre. A Rauscher által készített költségvetések szerint az I. osztályú honvédségi laktanya 2 egyemeletes főépülete, 2 egyemeletes legénységi épülete, a földszintes pótraktár, fegyverraktár, kocsiszín, lóistálló, tűzoltószer szín, *„házi lövölde"*, főbejárati kapu címerrel és órával, a kerítés és külső munkák összesen 425 ezer és 452 ezer forint közötti költséggel állítható elő. Plosszer Ignácz városi mérnök nyugalomba vonulása miatt a tervek tárgyalása azonban megakadt, ugyanakkor időközben a pénzpiacon is jelentős változások következtek be, a városvezetés súlyos gazdasági hibának vélte az építkezés megkezdését, 1899 októberében időhaladékot kért a honvédelmi minisztertől. Az építkezés ügye tovább húzódott, a kivitelezés végül csak 1901 tavaszán kezdődhetett meg. Az építési és pénzügyi bizottság közös ülésén 1901.

[143] Koronaherceg utca folytatásában nyitott új utca. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1892: 5862., Honvédlaktanya melletti új utca. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1894: 13630., MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1891. április 13.

89. kép: Az 1902-ben átadott József főherceg laktanya

április 20-án újra megtárgyalták a laktanyaépítés ügyét, az árlejtési feltételeket, az útépítési, csatornázási és kisajátítási tervezeteket. Javasolták a több mint 1 millió Koronás (500 ezer forint) beruházás végrehajtását, elrendelték a szükséges utcák kinyitását. A kiviteli munkára 7 neves cég vállalkozott. 1901 májusában a 864000 K értékű építési munkával a legkedvezőbb ajánlatot (10,1% leengedést) adó Harkányi Edét bízták meg. Az építés ellenőrzése, egy bizottság mellett, Király Sándor városi mérnök feladata volt külön díj ellenében. Az egy ezredtörzs és két zászlóalj befogadására alkalmas laktanya épületegyüttese a kitűzött határidőre, 1902. szeptember 1-jéig elkészült, a polgári és katonai kiküldöttekből álló vegyes bizottság 1902. szeptember 20-án vette át.[144]

Az építkezéssel kapcsolatosan a város vállalta, hogy a laktanyához vezető utakat kinyitja, kiépíti. A laktanya előtt elvonuló, a Magyar és a Petőfi utcákat összekötő új út a Szombatkai-dűlőben már az 1880. évi városszabályozási térképen is szerepelt. Amikor Varga János Magyar utcai házbirtokos 1884-ben telkén egy újabb lakházat akart építeni, azzal utasították el építési engedélykérelmét, hogy a tervezett utca vonalába esik. Az építési bizottság javasolta Varga János házának és még beépítetlen területének megvételét, de ez akkor nem sikerült. Varga 1889-ben újra egy lakásból és boltból álló ház felépítését tervezte, de az engedélyt ekkor sem kapta meg. Az új utcát a honvédlaktanya építésekor nyitották meg, s személyes engedélye után, 1903 márciusában nevezték el József főhercegről a laktanyával együtt.

A város ugyanakkor kötelezte magát, hogy a Hunyadi utcát is meghosszabbítja az építendő laktanyáig. Az építési és pénzügyi bizottság az 1898. márciusi közös ülésén először nem javasolta az utca további bővítését, mivel keskeny és meredek volta miatt katonai felvonulásra, járműközlekedésre alkalmatlannak vélte. Szerintük, a katonaság ezen az új utcán csapatokban csak a Rákóczi utcáig közlekedne, onnan kénytelen lenne kimenni a Sugár vagy a Petőfi utcára. Kérték, hogy a honvédelmi minisztérium a katonai célokra nem feltétlenül szükséges, ilyen célra használhatatlan, ugyanakkor nagyon költséges utcanyitás kötelezettsége alól mentse fel a várost. Ugyanakkor az építési bizottságból is többen támogatták az elképzelést, szerintük a Mező utca és a laktanya utcája között létrejövő új városrész könnyebb összeköttetését biztosítaná a város minden részével. A városvezetés 1898 őszén végül a Hunyadi helyett a Sugár utca meghosszabbításáról döntött, s 1901 nyarán elrendelték kinyitását. 1902 nyarán elkészült a Sugár úton keresztül a laktanyáig vezető út burkolása is, az 1,5 km hosszú útvonalból 1 km kapott téglaburkolatot és végezte el csatornázását Berényi Béla keszthelyi vállalkozó. A burkolás után, 1903 tavaszán az új út mentén fasort ültettek Fabik Tivadar városi kertész irányításával.[145]

[144] Honvédlaktanya bővítése. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1895:14671 MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1898. március 22., MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1899. II. 1450.; Zala, 1901. május 2., 1902. szeptember 11.

[145] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1884. június 10., szeptember 1., december 6.; Zalai Közlöny, 1898. november 26., 1902. szeptember 4.; 1903. március 7.

1.15. Utcabővítések, új utcák a déli városrészben a századforduló idején

Az északi városrész mellett a déli városrészben is újabb, kisebb utcák megnyitására, ill. bővítésére volt szükség. A Hajcsár utca (Erdész u.) keleti részének – korábban már említett – 1883-ban történt megnyitása után a déli oldalon elnyúló hosszú telken Bettelheim Samu és fiai építettek egy rongy osztályozására szolgáló raktárt. 1892-ben a Sallér Lajos tervei alapján kibővített, gépházzal kiegészített raktárhelyiségben Bettelheim Győző és Ede 50–120 munkást foglalkoztató szalmagyárat létesített. Az 1890-es években fokozatosan benépesült az utca északkeleti oldala is. A Déli Vasút a Hajcsár utca legelején, a Kapronczai (ma Ady u.) utcai csatlakozásánál, a vasútállomással egy időben 2 kétemeletes lakóházat épített munkatársai számára. E mellett az 1890-es években az utca északkeleti részén fekvő kisebb telkeken is a vasúti alkalmazottak építkeztek nagy számban.[146]

A Hajcsár utcából északra kiinduló területen, a dűlőút mentén is sorra lakóházak építésre kértek engedélyt 1895-től. Az építészeti bizottság éveken keresztül kénytelen volt megtagadni az engedélyek kiadását. Azonban javasolta, a városi tanács tegye meg a kinyitás érdekében a szükséges lépéseket. Az új utca helyzeti rajza 1898 februárjára készült el, addigra a dűlőút mellett már 6 ház felépült. Elnevezésére a bizottság a Gyár utca nevet ajánlotta a képviselő-testületnek (1900-tól Gyár utca, ma Babochay u.). Az utca szabályozását és kinyitását végül 1901. május 9-én fogadta el a képviselő-testület, s megbízta Geisl Viktor építőmestert az oda vezető út megépítésével. Az utca keleti oldala néhány éven belül benépesedett, a századforduló idején már 11 ház sorakozott egymás mellett, melyet magánzók mellett főként vasúti hivatalnokok, mozdonyvezetők, kalauzok, főkalauzok, vasúti ellenőrök laktak.[147]

Az ugyancsak a déli városrészben fekvő, 1877-ben megnyitott Kerti utca (1900-tól Csány László u.) meghosszabbítása, *„kinyitása egyenes irányban a vasúti vonalig"* már az 1880. évi városszabályozási térképen is szerepelt. Ezért 1888–89-ben tárgyaltak Fesselhoffer Józseffel, hogy egy városi dűlőút átengedése fejében saját fundusából adja át a városnak a Kerti utca további kiépítéséhez szükséges területet. Végül 1892 márciusában a Fesselhoffer József, Geisl Viktor és özv. Pál Sándorné által a Kazinczy utcai (Ady u.) telkeikből ingyen átengedett területen az Építészeti Bizottság javasolta a képviselő-testületnek az utca kinyitását. Az építkezés azonnal elkezdődött a kialakított 12 házhelyen, két éven belül 7 lakóház építésére kértek engedélyt, a századforduló idejére az új utcaszakasz teljesen beépült.[148]

A század végére fokozatosan létrejött a belváros mai utcahálózata, a városközpont új arculata. A megnyitott utcák fokozatosan beépültek, a régebbi utcákban a korábbi kisebb, földszintes házak helyén egyre több új egy- és kétemeletes épület magasodott.

1.16. A belváros új középületei

1.16.1. A bankok, takarékpénztárak székházai

A 19. század utolsó három évtizedében Európa többi részéhez hasonlóan Magyarországon is rohamos fejlődésnek indultak a városok. A hazai ipar és kereskedelem erőteljes fellendülése a kiegyezést követően, az ezzel járó városfejlődés több magyar város határo-

[146] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1886. augusztus 9., 1895. március 28., április 8., október 21., Bettelheim szalmatok gyár felállítása. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1892: 5555.

[147] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1895. április 8., 1898. február 28.; Zala, 1901. május. 9.; Várostérkép, 1901., Füredi 1911.

[148] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1888. január 14., 1889. október 23., 1893. május 29., 1895. június 4., szeptember 10.

zott arculatát alakította ki ekkor. Az 1880-as évek közepétől a történeti stílusok szélesebb skálája jelent meg, s az egyes épületeken is gyakoribbá vált az egyes stíluselemek keveredése. Sokáig divatos dolog volt elmarasztalni az eklektikát, a városépítészet területén azonban minden előző korszakot felülmúlt. Szentkirályi Zoltán megfogalmazása szerint *„A városhoz fűződő képzeteink java része még ma is eklektikus... Amit számunkra a város fogalma jelent, a környezet, amit városinak érzünk, és amelyben élünk, azt majdnem egészében onnan örököltük."*[149] Különösen érvényes ez a megállapítás az olyan városra, mint Nagykanizsa, ahol a néhány barokk stílusú egyházi és uradalmi épületen, néhány klasszicista és romantikus stílusú lakóházon kívül a mai városképet meghatározó épületek nagy része a múlt század második felében, az eklektika jegyében született. Az időszak új vonásaként *„megnő a közösségi rendeltetést szolgáló épületek mennyisége"*, a tehetős magánszemélyek mellett városunkban is megsokszorozódott a *„kollektív építtetők"* száma. A város és az egyházak mellett mint építtetők megjelentek a bankok, biztosító intézetek, s a különböző társadalmi szervezetek, alapítványok, egyesületek.

A bankok, takarékpénztárak, biztosító társaságok meggazdagodva, tőkeerejük jelentős növekedésével önálló épületek emelésébe kezdtek. Az 1870-es években alakult ki Magyarországon a korszak tipikus pénzintézeti épülete, a bank-bérház együttes. A bérház-rész biztos jövedelmi forrást jelentett a banknak, része volt vagyonának, s az épületben kaptak helyet gyakran az intézet vezetőinek reprezentatív lakásai is.[150]

A tervezők a nagykanizsai építkezéseknél is ezt a megoldást követték. A pénzintézetek bérelt helyiségeikből kiköltözve a Fő úton és a Deák téren emelték sorra székházaikat, melyek méreteikkel, költséges építészeti megoldásaikkal az adott intézmény stabilitását, gazdagságát is kifejezték. Ma is a belváros díszeként, meghatározó elemeként magasodnak.

Elsőként a Nagykanizsai Takarékpénztár építkezett 1870-ben az akkor megnyitott Takarékpénztár utca Deák térre néző saroktelkén. A városképet ma is jelentősen befolyásoló impozáns székház tervezőjének nevét nem ismerjük. A helyi lap újságírója az elhúzódó tervezésről tudósítva híres gráci építészről írt. Az először elkészült utcai épületrész kivitelezői Hencz Antal és Berg Károly voltak. 1886 februárjában a Takarékpénztár megvásárolta tágas udvarával együtt a szomszédos, Deák téri házat is Wlassics Antal városbíró özvegyétől. A következő évben a házat átépítették, a lakhelyiségeket *„világosabbá, lakályosabbá"* tették. A székház végleges, a korábbinál reprezentatívabb külsejét 1898-ban nyerte el, amikor a korábbi Wlassics-házra újabb emeletet húztak, homlokzatát összehangolták a székházzal, a kétemeletes saroképületre pedig egy díszes kupolát építettek. A munka kivitelezői Morandini Román és unokaöccse, Tamás voltak, a szemlejegyzőkönyv szerint Morandini Román építőmester felelt a terv szerinti építkezésért, az építés alatt előfordulható minden szerencsétlen eshetőségekért, s az építési állványok szilárd és biztos felállításáért is. (1895-től működött közös építőipari cégük, a Zala megyei cégbíróság bejegyzése szerint közkereseti társaságként 1900 májusáig, amikor Morandini Román önálló céget alapított.)[151] Az épületet helyi munkásokkal építették, egyedül a kupola készítéséhez hívtak fővárosi iparosokat a takarékpénztár kérésére. Az építési engedély kérelem mellé csatolt tervrajzon nem szerepel a tervező építész aláírása, csak Morandini Románé és Tamásé, Dr. Tripammer Gyula, a takarékpénztár igazgatója és Plosszer Ignácz városi mérnök aláírása mellett. Ebből nem lehet egyértelműen arra következtetni, hogy ők a tervezők is. Több korabeli tervrajzon csak a kivitelezők aláírása szerepel, így pl. az evangélikus templom Koch János kaposvári építész által 1890-ben készített tervrajzain szintén csak az építő Morandini

[149] Szentkirályi, 1980. 309.p.

[150] Winkler, 1988. 12.p.; Császár, 1995. 159.p.

[151] MNL ZML Cégbíróság. N.T.I. 220.IX.4./1895. és N.E. II. 520. IX.4./1895. A Morandini családról lásd részletesen: Megyeri, 2010.

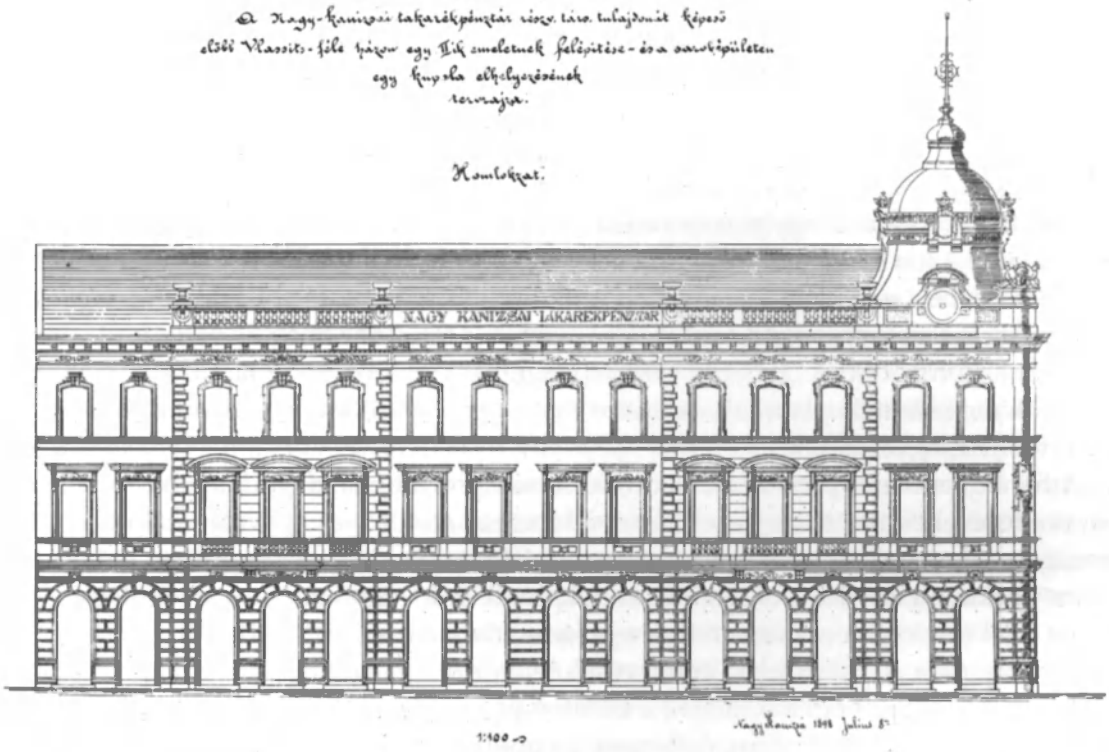

90. kép: A Nagykanizsai Takarékpénztár Rt. székházához tartozó, korábbi Wlassics-ház bővítése és a saroképületen egy kupola elhelyezésének tervrajza, 1898

91. kép: Morandini Bálint, Morandini Román és Morandini Tamás építészek, 1891

Román neve olvasható. A helyi lap tudósítója szerint a *„tervező műépítész bécsi"*, név szerint azonban nem nevezte meg. A Fő út díszére a székház végül 1898 szeptemberében készült el. Az épület földszintjét bérbe adták, ifj. Wajdits József híres könyv- és papírkereskedése mellett cukrászműhely, drogéria, a Duna Biztosító Társaság irodája működött itt. A Takarékpénztár utcai részen helyezték el 1871-től a Dunántúli Távírdai Főigazgatóságot, majd 1877-től egy évtizedig itt működött a posta is. A székházban kapott helyett 1879-től az O–MB helyi fiókja is saját palotájának megépüléséig, 1902-ig.[152]

A székháztól alig száz méterre, a Fő úton 1881-ben a Dél-Zalai Takarékpénztár emeltetett háromszintes, díszes homlokzatú székházat és bérházat. Először a Fő utcára néző főépület, a két udvari oldal- és keresztépület készült el, majd a *„kedvező üzleti viszonyok folytán"* határozták el 1882-ben az Iskola utcára (ma Zrínyi u.) nyíló telekrész beépítését. A hátsó tömb bérlakásait 1883 májusában adták át. Fő úti homlokzata gazdagon

[152] Zala-Somogyi Közlöny, 1870. július 16.; 1871. február 18.; Zala, 1887. február 20. 1898. szeptember 8.; MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1898: 20333; MNL ZML Nk. F. /759/ 6178. bsz. tjkv. Kunics, 1992. 209–210.p.

díszített, oszlopokkal, párkányokkal tagolt, konzolos, baluszteres erkélyekkel, az ablakok alatt baluszteres betétekkel díszített. Iskola utcai homlokzata sokkal egyszerűbb, klasszicizáló.

A két udvart körülvevő számos üzlet mellett – melyekről a Bazárépület, Bazárudvar elnevezést kapta – a második emeleti *„fényirdában"*, napfény műteremben a város legnevesebb fényképészei működtek. Az épület nemcsak a banki, üzleti élet egyik központja volt, otthont adott a városi társasági élet helyszíneinek is. Emeletén bérelt olvasó-, játszó- és társalgó termet 1881-től a Társaskör. 1890-től itt működött a város legelegánsabb, legforgalmasabb kávéháza, a Központ (Centrál) Kávéház az új Centrál Szálló felépüléséig, 1913-ig. Korábban az épülettervet bécsi építész munkájának gondoltuk. A Takarékpénztár 1895. évi elnöki jelentéséből derült ki végül, hogy a székházat Geiszl Mór tervezte, kivitelezője a tervpályázaton 2. díjat nyert Hencz Antal volt a Hirschl és Bachrach céggel egyesülve. [153]

92. kép: A Dél-Zalai Takarékpénztár Geiszl Mór tervei szerint 1881-ben épült palotája, a Bazárépület 1905 körül

Hirschl Ede és Bachrach Gyula közös cégét 1876 márciusában alapította. Közkereseti társaságuk elsősorban bizományosi fa- és terménykereskedéssel foglalkozott, az 1880-as évektől azonban már egyre inkább építkezési vállalkozásként működtek. Közös cégük ugyan 1898-ig fennmaradt, de 1894-ben mindketten új, önálló céget hoztak létre. Bachrach Gyula fő tevékenységi köre a *„fa-, termény és bizományosi üzlet"* lett ismét, Hirschl (Harkányi) Ede *„építkezési vállalkozóként"* folytatta tevékenységét ugyanolyan sikeresen, mint annak előtte (1896–97-ben ő volt a csáktornyai és a soproni kaszárnyák, 1901–2-ben a helybeli honvédlaktanya kivitelezője).[154]

A Nagykanizsai Takarékpénztár újonnan felépült székházában működött az 1867-ben alakult Kereskedelmi és Iparbank is, majd vele szemközt, a Takarékpénztár utca elején saját egyemeletes székházat emeltetett 1886-ban. Homlokzata dúsan díszített, földszintje rusztikás oszlopokkal tagolt, ugyanilyenek keretezik az épület két szélén található rizalitokat is. A középső kapubejáratot kiemelő oszlopok lábazata is különleges, oroszlánfejjel, növényi ornamentikával dúsan díszített, a kapu zárókövén emberarc faragás, felette íves erkély látható. A gazdag stukkódíszű sarokrizalitok kettős íves ablakokkal és baluszteres erkélyekkel hangsúlyozottak. A pénztári helyiségek mellett a földszinten egy elegáns kávéházat- cukrászdát alakítottak ki. A szép vonalú

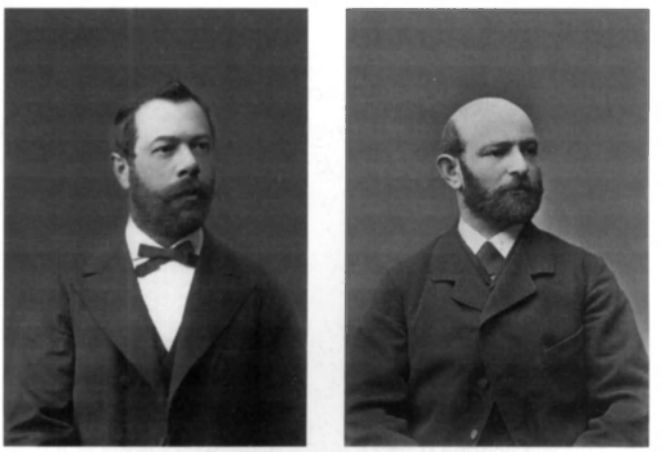

93. kép: Hirschl Ede és Bachrach Gyula építési vállalkozók, 1880

[153] D-Z. Takarék jelentése 1895. 6–7.p. MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1890. március 20.; Kanizsai Enciklopédia, 1999. 32.p.

[154] MNL ZML Cégbíróság. N.T.I. 23. VII.72./1876., Hirschl (Harkányi) Ede önálló cége 1894. október 18.–1902. december 11. között működött, N.E.I.431. VII. 1876., Bachrach cége 1894–1901 között, N.E.I. IX.13./1894.

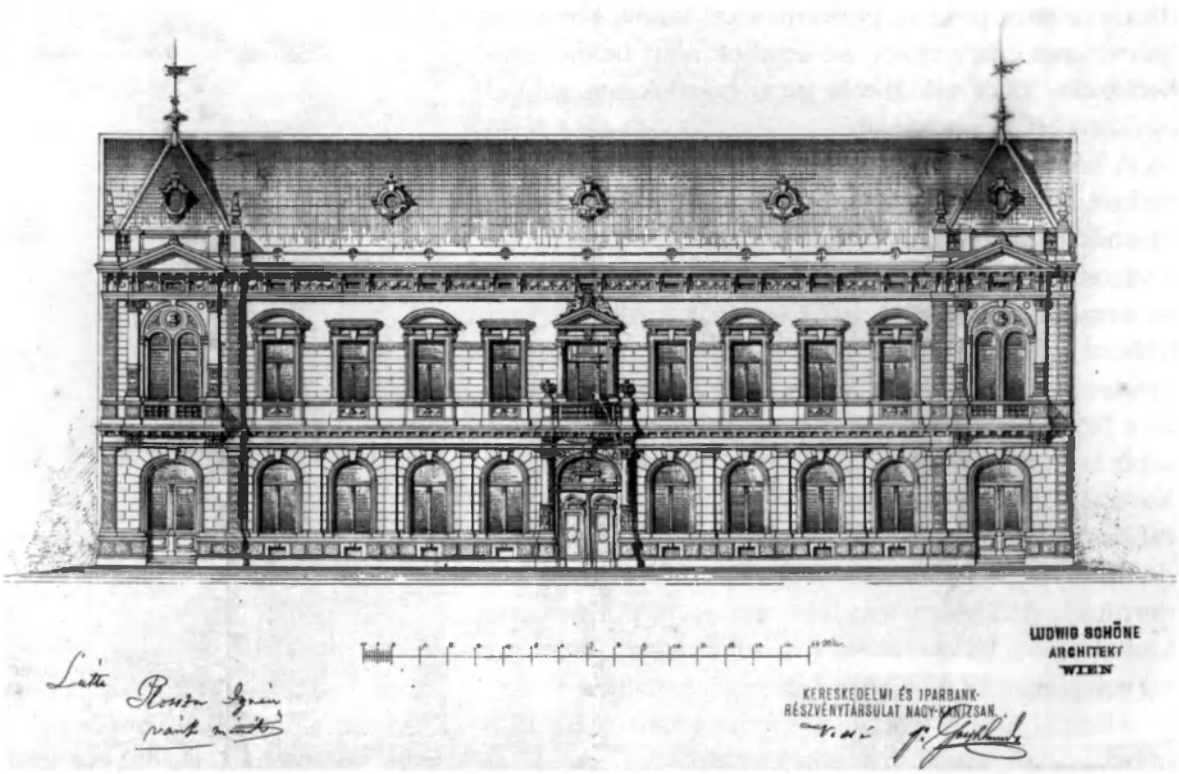

94. kép: Ludwig Schöne: a Kereskedelmi és Iparbank székházának homlokzati terve, 1886

épület tervezője a német származású, Hannoverben végzett, ismert bécsi építész, Ludwig Schöne volt, aki egy sor tetszetős bérházat, bérpalotát tervezett Bécsben. Az 1880–90-es években több kiemelkedő jelentőségű kőszegi (r.k. plébániatemplom), szombathelyi (ev. templom, zsinagóga), soproni épület (Soproni Takarék és Kölcsön Egylet háza, evangélikus iskola) mellett sokat dolgozott Nagykanizsán is.[155] A kivitelezői munkára a megbízást Sallér Lajos helyi építő nyerte el.[156]

A városban 1879-ben megtelepedett Osztrák-Magyar Bank is először a Takarékpénztár székházában bérelt helyiségeket, majd 1901 decemberében megvásárolta a Weiss (Lugosi) családtól a Deák tér és a Fő út sarkán álló földszintes házukat. Helyén 1902–1903-ban egy historizáló, de szecessziós elemekkel is gazdagított palotát emeltetett, melynek különösen a pillérekkel tagolt sarokrésze hangsúlyozott a kupolával és az ablakok keretezésével (toszkán oszlopok, oroszlánfej faragások, füzérdíszek). A szecesszió hatása a kupola vakolatdíszein érezhető leginkább. Tervezője az Osztrák-Magyar Bank 32 fiókintézetének, így a kanizsainak is a banképítés jeles építésze, a zürichi végzettségű Hubert József volt.[157]

155 Ludwig Schöne (Lipcse 1845 – Bécs 1935) lipcsei és hannoveri tanulmányai után, 1871-ben költözött Bécsbe. Az 1880–90-es években sokat foglalkoztatott építész volt Bécsben, de az egész Monarchia területén dolgozott, mindenekelőtt Magyarországon. Alkotásainak skálája széles, lakóházak, hotelek, hivatali épületek és gyárépületek mellett elsősorban evangélikus és katolikus templomokat tervezett, s zsinagógák sokaságát. Thieme – Becker 1936. 225., Architektenlexikon Wien; Winkler, 1988. 126., 145., 219.p., Kanizsai Enciklopédia 1999. 284.p.

156 MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1886: 5010.; Zala, 1886. március 28., július 4.

157 MNL ZML V. 1512. VT. 10589/1902.; TGYM Tört. dok. tár; Kunics, 1992. 211.p.

1.16.2. Egyesületi székházak

95. kép: Az Osztrák-Magyar Bank Hubert József által tervezett székháza a Deák téren (szomszédságában az 1898-ban épült Kőnig-ház)

Kanizsa két, legrégebb óta működő egyesülete is díszes székházat terveztetett. A Polgári Egylet 1880-ban határozta el, hogy a régi helyén (a Deák téren, a Kölcsey utca csatlakozásánál) egy új egyleti házat épít. A következő évben új elképzelés született, e szerint egy jóval nagyobb székházat építenek a megnyitandó új Sugár utcában, mely a földszinten vendéglőt, emeletén egy színházi célokra is alkalmas tánctermet, az emeleten olvasó szobát, játszószobát, társalgót, étkező szobát, könyvtárszobát foglal magába. A készítendő tervre elfogadták Tandor Ottó építész pályázatát is, azonban az építkezés előkészítése megakadt. Végül 1885-ben, az egylet fennállásának 50. évfordulóján a tagok részvényjegyzései nyomán összegyűlt pénzből építtették fel emeletes székházukat a Sugár úton Geiszl Mór homlokzattervei és Hencz Antal épülettervei alapján, kivitelezője Sallér Lajos volt. Megnyitó ünnepélyét fényes bankettel 1885. november 8-án tartották.

Az épületet 1888 őszére bővítették ki a karzatos, színpados nagy teremmel, ahol táncmulatságokat, színházi előadásokat, hangversenyeket rendeztek. Az épülethez tartozott az Egylet kertnek nevezett szomszédos park is, melyet keleti részén, a telekhatáron 1886-ban téglafal-kerítéssel láttak el. A Sugár úti oldalon 1890-ben készült el a – a képeslapokról ismert – téglaoszlopos, díszesebb vaskerítés Sallér Lajos tervei alapján. Az egyesülettel együtt az új épületbe költözött a korábbi Egylet-házból a Polgári Vendéglő is, mely nyáron a kertben sörözőt működtetett. Az Egylet kert a társas élet kedvelt színtere volt, juniálisok, hangversenyek színhelye. A kert északi részét 1901-ben megvásárolta a város s a szomszédos városi telekkel együtt parkíroztatta. Habár már 1909-ben javasolták, hogy Rákóczi-kertnek nevezzék el, majd 1926-ban a város hivatalosan is Jókai-ligetnek nevezte el, a városlakók továbbra is Egylet kertnek hívták, a városi térképeken *„Városi sétakert"* névvel jelölték.[158]

96. kép: A Polgári Egylet 1885-ben épített székháza (jobb szélen) és az Egylet kert a Sugár úton 1910 körül

[158] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1885. április 16., 1887. augusztus 4.; MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1886: 2589. Zala-Somogyi Közlöny, 1883. február 1., május 24.; Zalai Közlöny, 1888. február 4., november 10.; Kunics, 2003. 228–229.p.

97. kép: Sallér Lajos építész 1896 körül

Hencz Antal (1838–1899) és Sallér Lajos (1842–1905) építészek nevét nem csak a Polgári Egylet székházának építése kapcsolta össze. Középületek tervezése, kivitelezése, a mai városképet is meghatározó lakóházak tervei fűződnek nevükhöz, emellett mindketten tevékenyen részt vettek a közügyekben is, a képviselő-testület és az Építészeti Bizottság munkájában. Hencz Antalt választották meg 1871-ben az Önkéntes Tűzoltótestület első parancsnokává, feladatát 1885-ben Sallér Lajos vette, akit visszalépésekor, 1893-ban tiszteletbeli főparancsnokká választottak. Együtt tevékenykedtek az iparosok érdekeinek védelmében is: Hencz 1876-tól az Ipartársulat, majd egy évig az 1885-ben alakult Ipartestület elnöke volt, Sallér sok éven keresztül alelnökként, ellenőrként dolgozott a testületben. Sallér emellett tagja volt a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara bizottságának, s haláláig elnöke maradt a Nagykanizsai Általános Betegsegélyző – Egyletnek is.[159]

Hencz Antal nem csak az Építészeti Bizottsági üléseken, hanem a helyi sajtó munkatársaként tollal is érvényesítette szaktudását minden városrendezési és szépészeti kérdésben. A helyi lap mellett a Magyar Nyelvőrben, a Magyar Mérnök-egyesület Közlönyében is publikált. 1886–87-ben esküvője után Keszthelyre költözött, ahol nagyobb építkezései is szükségessé tették jelenlétét. Nem szakadt el Nagykanizsától, továbbra is vállalt munkákat, meghatalmazottja a városban Diénes Lajos mérnök lett. Keszthelyen is jeles közéleti személyiség lett, kiváló érdemeket szerzett a város fejlesztése terén is, az ő érdemének tartották Keszthely csatornázását, utcáinak rendezését, befásítását. A megyeszerte ismert építész zalaegerszegi építkezésekre is pályázott. 1888-ban tervével részt vett az új megyeháza építésére kiírt pályázaton, de sikertelenül. Egy év múlva azonban a Zala-Egerszegi takarék-pénztár székházának (ma a Göcseji Múzeum épülete) építésére beérkezett tervek közül az ő terve nyerte el az első díjat.[160]

A Polgári Egylet mellett a fennállásának ugyancsak 50. évfordulóját ünneplő Kaszinó az 1886 tavaszán megvásárolt Kazinczy utcai saroktelkén (Ady u.), a régi városi ispotály helyén építkezett. A kortársak szerint a város *„legcsinosabb és legdíszesebb épületei"* közé sorolt székház tervezője a bécsi Ludwig Schöne volt. Valószínűleg az egylet alelnöke, Weiser József gépgyáros ajánlotta az építészt, akinek épp befejezte Fő út 9. szám alatti fényűző palotáját. A kivitelezési munkákra az e célra megválasztott építési bizottság a legkedvezőbbnek Morandini csáktornyai építész ajánlatát találta. A vállalkozó az olasz származású Morandini Bálint, a Muraköz egyik legnevesebb építési vállalkozója volt, a kőműves munkákat öccse, Morandini Román felügyelte. Az építkezésen olasz munkásokat alkalmaztak. Az ácsmunkákat Tóth Mihály kanizsai építési vállalkozóra bízták. Az 57 ezer forintos építési költség előteremtésére kölcsönkötvényt bocsátottak ki a tagok között. A székházat végül kisebb módosításokkal építették meg. Az eredeti tervek szerint a sarokrész lekerekített volt, melyet a körerkély felett egy, a tető síkjából kiemelkedő, kupolával fedett torony hangsúlyozott volna. A sarokrészt kiemelő, pilaszterek közötti nagyobb, íves záródású ablakok

[159] Zala, 1899. március 25., 1905. július 22.; Benedek, 1936. 15-18.p.

[160] Zala, 1886. július 11.; Zalai Közlöny, 1899. április 1.; Megyeri, 2001/a 189–191.p., Megyeri, 2002. 225–226.p. Péczely, 1958. 66–67.p.

megmaradtak, a levágott sarokrészre azonban díszes konzolok által tartott baluszteres erkély, a saroktorony helyére timpanonokkal díszített attika került.[161]

Ez volt Morandini Román (1851–1922) első ismert, jelentősebb munkája a városban, a következő évben már nagykanizsai építőmester és vállalkozóként bízták meg a Fő téri dohányraktár tervezésével. 1895–1900 között unokaöccsével, Morandini Tamással közösen, 1900–1907 között önállóan vezette építőipari cégét. 1907-ben visszaköltözött családjával a Csáktornya melletti Xaipére. Távozásakor a helyi lap Kanizsa legjelentékenyebb építészeti vállalkozójaként búcsúztatta, méltatta a neves építőmestert. [162]

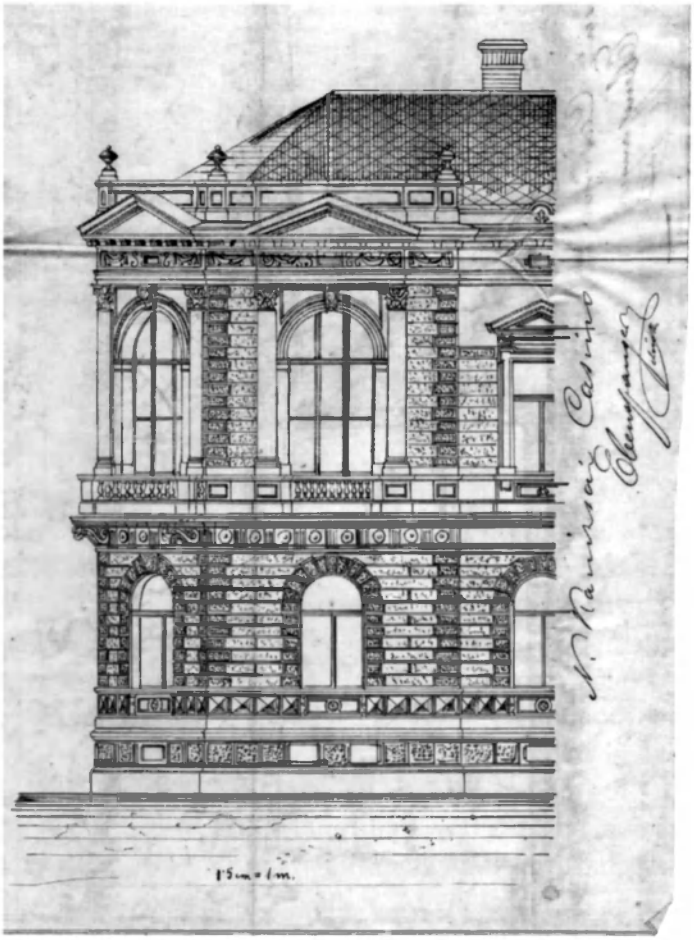

98. kép: Ludwig Schöne módosított tervrajza a Kaszinó székházához, 1886

1.17. Egyházi építkezések

Az egyesületek mellett építtetőként jelentkeztek az egyházak is. Az 1880-as évek elején jelentős építkezésekbe kezdett az izraelita hitközség. A hercegi várral szemközt fekvő Fő úti telkükön már az 1830-as években emeletes bérházat emeltettek, melynek udvari szárnyában elemi iskolájuk működött, s az udvarban állt az 1821-ben elkészült zsinagóga. A hosszú, észak-déli fekvésű telek déli, Iskola utcára (ma Zrínyi u.) néző részén 1882-ben egy újabb emeletes lakház, bérház készült el Geiszl Mór terve alapján. Kivitelezője a helyi Hirschl és Bachrach építő cég volt.[163]

Az épület szomszédságában ugyanebben az évben épült fel a Dél-Zalai Takarékpénztár – már említett – hátulsó bérháztömbje. A két, Iskola utcai épület tervezője és kivitelező cége is megegyezett. Geiszl Mór építész (1822–1893) 1856 óta működött a városban. Kortársai szerint is *„sikeres és művészi szempontból is méltánylandó tevékenységet fejtett ki majd félszázadon keresztül"*. Élete utolsó évtizedében a Hirschl és Bachrach cég szolgálatában állt, valószínűleg az 1882. évi közös építkezésektől kezdődően. A cég építészeként az ország más városaiban is bizonyította szakértelmét. A helyi lapban – a halálakor megjelent – őt méltató írás sze-

[161] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1886: 4273.; MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1886. március 17., április 23.

[162] Kunics, 2003. 230.p.; MNL ZML Cégbíróság. N.T.I. 220. IX.4./1895.; N.E.II. 520.IX.4./1895. Zala, 1907. április 16.; A Morandini-családról részletesen: Megyeri, 2010.

[163] MNL ZML V. 1512. VT. Közig. ir. 2631/1882.

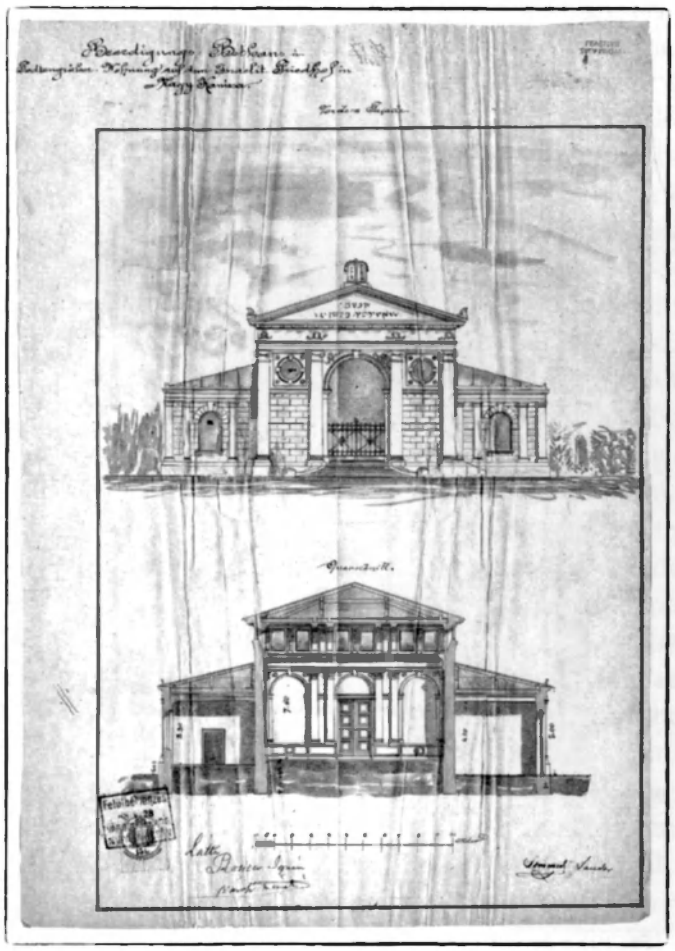

99. kép: Az izraelita temetőben 1888-ban elkészült ravatalozó tervrajza

rint a város *„legszebb épületei – kevés kivétellel – az ő tervei szerint vagy vezetése alatt készültek"*. Zala megyében a legismertebb munkája a keszthelyi Fő téri plébániatemplom tornyának tervezése volt 1878-ban.[164]

A hitközség 1882. évi építkezése kapcsán kijelölték az egyre jobban beépülő Iskola utca új építési vonalát és *„nívóját"*, az utcatest magasságát is a Takarékpénztár és a Városház utcai klinker utak felszínéhez igazítva. Az Iskola utcát 1884 nyarán látták el kongótégla burkolattal. Az itt álló régi hitközségi épület és a *„Schlachterei"* helyén felépült emeletes bérházban 5–6 szobás lakásokat alakítottak ki. Az épület emeletét 1892-ben a kereskedelmi iskola és hitközségi iroda céljaira építtették át szintén Geiszl Mór tervei szerint, három tantermet, laboratóriumot, szertárt, tantestületi szobát alakítottak ki. Itt kapott helyet 1899-ig a középfokú kereskedelmi iskola.[165]

1883-ban a Nádor utcában (ma Szent Imre u. 9.) saját saroktelkükön iskolaházat építettek *„külön leányiskola"* részére. Itt tudták az addig a kereskedelmi iskolában zsúfoltan elhelyezett leányosztályokat négy külön csoportba osztani.[166]

Az izraelita temetőben új ravatalozót és őrházat építettek 1888-ban a Chevra Kadisa, a Szentegylet segítségével. A fennmaradt tervrajzokon és az építési engedélyen nincs feltüntetve az építész neve.[167] A hitközség már 1898-ban elhatározta a zsinagóga átalakítást, kibővítését is. Az 1901. június 2-i közgyűlésen elfogadták az elöljáróság előterjesztését, mely szerint az építkezés költségeit egy konzorcium által biztosított 56 ezer koronás kölcsönből fedeznék, melyet az átalakítással nyert új ülések eladásából befolyó összegből törlesztettek volna. Az átépítésre terveket készíttettek a bécsi Ludwig Schönével és a helyi Morandini Románnal. Elképzelésük szerint a jelentékenyen megnagyobbított templom *„úgy belül, mint kívül modernebb alakot kap"*. Ugyanekkor elhatározták a villanyvilágítás bevezetését is az épületbe. A munkálatokat 1901 nyarán kezdték volna meg, de a kivitelről végül Tandor Ottó és Lajta Béla építészek javaslatára lemondtak.[168]

164 Zalai Közlöny, 1893. április 29.; Koppány – Péczeli – Sági, 1962. 88.
165 MNL ZML V. 1512. VT. Közig. ir. 2631/1882., MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1892: 6624., MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1882. május 5., 1892. június 30.
166 MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1883. május 22.; Zalai Közlöny, 1883. május 17.; Villányi, 1891. 88.p.
167 MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1888: 5687.; MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1888. június 8.
168 Zala, 1901. május 23.; Zalai Közlöny, 1901. június 8.; Villányi, 1929. 255.p.

Az 1880-as évek elején az evangélikus gyülekezetben is megfogalmazódott a templomépítés gondolata. 1857 óta az Iskola utcai (Zrínyi u. 56.) házukban, az udvari épületben működött iskolájuk és imaházuk. Az elavult kicsi imaház helyett a teljes gyülekezetet befogadó templomot terveztek építeni, ehhez telket akartak vásárolni a Batthyány utcában két helyen is, majd a Király utcában (Hild-ház). 1888 májusában mégis úgy döntöttek, lerombolják az Iskolai utcai ház udvari épületét, s helyébe építik fel az új templomot. Az utcai épület felét iskolai helyiséggé, másik felét lelkészlakká akarták átalakítani, elkészíttették a terveket is. Végül 1890 januárjában a gyülekezet megvette Sommer Sándor kereskedő kitűnő fekvésű, Csengery utcai telkét 2800 forintért. Az 1890. június 13-i közgyűlésen Sallér Lajos terve ellenében Koch János kaposvári építész középtornyos templom elgondolását fogadták el. A kivitelezéssel Morandini Románt bízták meg, aki 14 950 forintért vállalta a templom és lelkészlak felépítését. A gyülekezet *„kérő szózatot"* intézett a városlakókhoz, széleskörű gyűjtést szervezett. A templomépítést *„minden önzetlenül, nemesen érző polgár"* segítette vallási hovatartozástól függetlenül. 1890 októberéig több mint 2000 forint gyűlt így össze. A templom alapkövét 1890. augusztus 7-én tették le nagy ünnepséggel, októberre már állt a tornya is, csak a *„csúcsíves kupola"* hiányzott. 1890 novemberében átadták a lelkészlakást, a templom is jórészt elkészült, de kisebb módosításokat hajtottak végre belsejében. Hivatalosan az épületet 1891. június 24-én vették át. Az utcavonaltól beljebb, a telek közepén elhelyezett templom középtornyos homlokzata – a toronyórával, felette a nagyméretű ablakkal – barokkos hangulatot áraszt, ugyanakkor gúlasisakja, csúcsíves bejárata és ablakai neogótikus jellegűek. Az eredeti tervrajz szerint a homlokzatot tagoló féloszlopokat koronázó díszítményként a tornyot megismétlő gúlasisakok zárták volna le, melyek szintén a gótikus hatást erősítették. Elé téglaoszlopos, díszes vasrácsos kerítés került. Az építkezés kapcsán a városlakók nevében a helyi lap tudósítója nem csak az evangélikusok által elért haladást üdvözölte, örömét fejezte ki amiatt is, hogy *„városunk ismét egy díszes középülettel"* épült.[169]

„Építő-bizottság" alakult az Felsőtemplom újjáépítésére is. 1897-ben indult meg az adományok gyűjtése, a következő évben gróf Zichy Aladár, a város országgyűlési képviselője áldozatkészségéből elkészültek a templom tervei is. Hofhauser műépítész tanár elképzelése szerint az impozáns, *„gótikus stílű"* új templom a tér közepéig, a Török kútig ért volna. 1902. március 31-én a Városháza dísztermébe összehívott nagygyűlésen elfogadták az Építő-Bizottság alapszabályait, ekkor már a megyés püspök alapítványa, a városi pénzintézetek és polgárok által megajánlott összegekkel együtt 76 ezer korona állt rendelkezésükre, de az építkezés végül meghiúsult. (A templom bővítésére csak 1942-ben került sor.)[170]

[169] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1890: 6245.; Zalai Közlöny, 1888. május 26., 1890. június 28.; Fónyad, 1991. 6., 13-14.p.
[170] Zalai Közlöny, 1897. május 22.; december 4.; Kunics, 1992. 210.p.

1.18. A magánépítkezések a 19. század utolsó évtizedeiben

A század utolsó harmadában megnyílt az út a kapitalista szabadvállalkozás felé, mely lehetővé tette egy különösen építő kedvű kor igényeinek kielégítését.[171] Valóban óriási mértékű volt az építési kedv, a *„közösségi épületek"* mellett a lakosságszám növekedését messze meghaladó mértékben nőtt Nagykanizsán is a lakóházak száma. Az utolsó két évtizedben, 1880 és 1900 között míg a népesség 26,4%-kal, a lakóházak szám 52%-kal nőtt. (Hosszabb távon nézve kiegyenlítettebb a növekedés: 1869–1910 között az itt élők száma 75,3%-kal, a lakóházaké 82,2%-kal nőtt.) A fejlődés ütemét jól érzékelteti, hogy 1880 és 1890 között 154, 1890 és 1900 között 849, majd a következő évtizedben újabb 222 lakóház készült el a városban.[172]

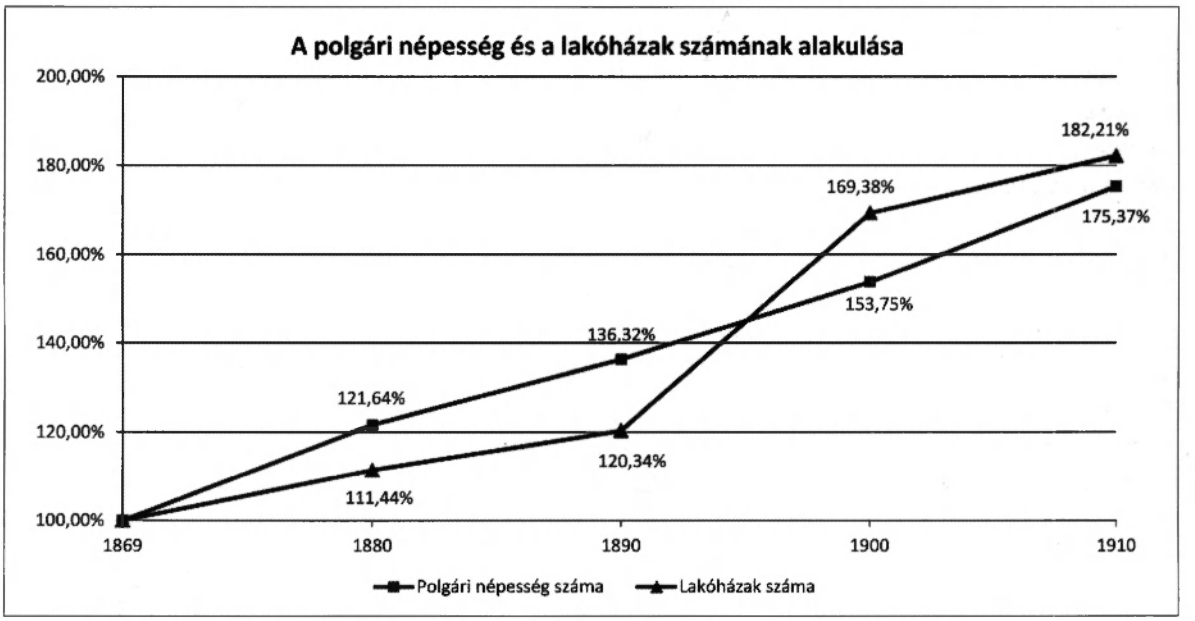

Az építkezni szándékozók az 1880. évi szabályrendelet szerint a városi tanácshoz nyújtották be építési kérelmüket a tervekkel és helyszínrajzzal együtt. A városi mérnök a tervek elsődleges vizsgálata után a városkapitánnyal (később főkapitánnyal) és az építési bizottság két tagjával a helyszínen szemlét tartott, megvizsgálták a beépítendő telket, a tervet, kijelölték az utcai építési vonalat stb. Ez alapján az építési bizottság tárgyalta az ügyet s tett javaslatot az engedély kiadására vagy megtagadására, ill. az esetlegesen szükséges tervmódosításokra a városi tanácsnak. A bizottságot a maguk közül választott elnök hívta össze *„valahányszor az építészeti előadó úr annak szükségességét bejelenti"*, havonta 2, esetleg 3 alkalommal.[173]

A városi mérnök éves kimutatásai, jelentései az engedélyekről nem lelhetők fel a városi iratanyagban, ugyanakkor az 1880-as évek építési bizottsági ülésein felvett jegyzőkönyvek jól tanúsítják a jelentős építési kedvet a városlakók körében. Sajnos nem minden ülés iratanyaga maradt fenn, az 1883–1887 közötti időszakból azonban évente 17–24 jegyzőkönyvet ismerünk (nem tudni pontosan hány ülés volt). Ezek ha nem is teljes, de érzékletes képet festenek a városi építkezésekről. A jegyzőkönyvek alapján tudjuk, hogy a bizottság évente több mint 100–140 kérelmet tárgyalt, ezek közül átlag 30–40 engedélyt adtak ki emeletes

[171] Császár, 1986. 108.p.
[172] Thirring, 1912. 23., 53.p., Népszámlálás 1900. 1. kötet. 178–179.p. Népszámlálás 1910. 42. kötet.96-97.p.
[173] Ép. Szab. rend. 1880.

vagy földszintes lakházra, udvari házra; évi 40–60 gazdasági és egyéb melléképület (mosókonyha, istálló, sertésól, kamara, pajta, faház stb.) építését engedélyezték, s több mint 30–50 alkalommal tárgyaltak épület átalakításról, bővítésről.

Az 1887. évben kiadott engedélyek száma pontosan tudható a városi tanács, ezen belül a városi mérnöki hivatal jelentéséből. E szerint a városi mérnök az évben 440 ügyiratot intézett, ezek közül 190 vonatkozott magánépítkezésekre: *„új építkezési"* ügy volt 130 (lakház és melléképületek együtt), épület átalakítási, kút és kisebb építkezési ügy 60, s különféle közigazgatási ügyirat 250 db.[174] Az 1892. évben befejezett építkezések adatait a Soproni Kereskedelmi és Iparkamarához eljuttatott polgármesteri jelentésből ismerjük. Az év során 1 emeletes, 35 földszintes, 5 udvari lakház épült (összesen 41), 45 engedélyt adtak ki gazdasági és egyéb melléképület építésére (8 konyha, mosókonyha, 15 istálló és egyéb gazdasági épület, 16 kamra és sertésól, 3 pajta, 3 faház), s 28 épület átalakítást engedélyeztek.[175]

Az építési engedélyek tárgyalása, a munkák ellenőrzése egyre nagyobb terhet rótt az Építészeti Bizottságra és a városi mérnökre is. Plosszer Ignácz városi mérnök 1885. május 13-án szóbeli panaszt emelt az Építési Bizottság ülésén, elmondása szerint *„halmozott teendői miatt nem képes hivatalának pontosan megfelelni, phisicai lehetetlenség, hogy tervezzen, neveaulirozzon, jegyzőkönyvezzen s azon felül vizsgálatot is tartson"*. Kérte, a városi tanács rendeljen ki mellé egy *„szakértő egyént"*. A bizottság támogatta kérését, s azt is javasolta a városi tanácsnak, hogy köteles legyen az építtető kocsit fogadni a szemléhez a mérnök részére, ha telke a Városházától 1 kilométernél nagyobb távolságra esik. Nem tudni pontosan, a városi tanács mikor intézkedett, de 1890 tavaszán segédhivatalnokként már Geiszl Viktor építőmester volt alkalmazásban a városi mérnöki osztálynál.[176] Az összes városi építkezést szakfelügyelő városi mérnöki feladatot a század utolsó harmadában Plosszer Ignácz töltötte be. A nagykanizsai születésű Plosszer Ignácz a budapesti műegyetemen elvégzése után magán, majd kataszteri mérnökként működött, később Batthyány herceg kanizsai uradalmának mérnöke volt. 1872-ben választották városi mérnökké. 27 éven keresztül látta el feladatát, az új építkezések és a meglévő középületek felügyeletét, gondoskodott az utak jó karban tartásáról, készítette el a járda, csatornaépítések terveit, költségvetését, s egyes középületek terveit. 75 éves korában, 1899-ben vonult nyugdíjba. Részt vett a megyei bizottság és a városi képviselőtestület munkájában, s köztiszteletnek örvendő tagja volt a Nagykanizsai Takarékpénztár igazgatóságának és az iskolaszéknek is.[177]

100. kép: Plosszer Ignácz városi mérnök, 1898

A megsokasodott és egyre jelentősebbé váló építkezések ellenőrzésére egyre nagyobb gondot kellett a városi hatóságnak is fordítania. 1883 márciusában elrendelték, hogy a városi tanács minden kiadott építési engedélyt hivatalból közöljön a városi kapitányi hivatallal is, hogy az közegével ellenőrizhesse az épít-

[174] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1883–1887.; Zalai Közlöny, 1888. május 12.
[175] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt.ir. 1893: 239.
[176] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1885. május 13.; ÉB. jkv. 1890. május 28., június 13.
[177] Plosszer Ignácz 1824-ben született Nagykanizsán, középiskoláinak egy részét itt, majd Győrben végezte. Mérnöki oklevelét 1847-ben kapta meg a műegyetemen. 1899-ben, a honvédlaktanya tervezésének időszakában vonult nyugdíjba, ami a városi tanács egy 1899. október 13-i leveléből tudható. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1899: II. 1450.; Magyarország és a Külföld, Budapest, 1898. II. évf. 9–10–11. szám. 17.p.

kezőket, s ha valaki engedély nélkül építkezne, el tudjon járni vele szemben. Az Építési Bizottság ugyanebben az időben, 1883 áprilisában felhívta a városi tanács figyelmét arra is, járjon el szigorúbban az építkezések befejezésének bejelentése ügyében. Azt tapasztalták, hogy az engedélyezett építkezések befejezése után ez sokszor nem történik meg, így nem tudják a városi mérnököt, orvost és rendőrhatóságot vizsgálatra kiküldeni, hogy lakhatónak nyilvánítsák az épületet, s ez alapján javasolják a lakhatási engedély megadását vagy megtagadását.[178]

Jelentősebb emeltes házak építésében nem volt még kellő tapasztalata a helybeli építőknek. 1885-ben a Fő úton a kétemeletes Weiser-ház építésekor az egész várost megrázó szerencsétlenség történt. Az alap ásásakor a korábban ott állott régi házak pince falazata bedőlve négy embert maga alá temetett, akik közül csak kettőt tudtak kimenteni. Azonnal törvényszéki vizsgálat indult. Ennek kapcsán megvizsgálták a város területén folyó építkezések felügyeletét is, a városi mérnök és a városi kapitányi hivatal feladatait, kötelességeit. Az építkezések ellenőrzését a tekintetben, hogy a szabályrendelet előírásait és a kiadott építési engedély határozatait betartják-e, a városi mérnök végezte, a közbiztonsági intézkedések ellenőrzését a városi kapitányi hivatal. A jövőbeni szerencsétlenségek elkerülése érdekében az Építészeti Bizottság javaslatára elrendelték, hogy az építtető köteles minden *„nagyobbszerű épületeknél"* nem csak az építőmester, a vállalkozó, hanem annak művezetőjét is név szerint a városi tanácsnak bejelenteni.[179]

A szigorodó építési szabályrendeletek hatására a század végére jelentősen javult az alapozásnál, falazásnál és tetőfedésnél használt építőanyag, s így a lakóházak minősége is. A vályogból, sárból készült épületeket – különösen a belvárosban – elbontották, az egyszerűbb épületeknél, ha a falazatnál vályogot használtak is, az alapot kőből vagy téglából készítették.

A századforduló idejére már az épületek több mint 88%-a cserép-, pala- vagy bádogtetővel rendelkezett. Fokozatosan nőtt a zsindellyel fedett házak száma és aránya (1900-ban 3,6% (108 ház), 1910-ben 9% (285 ház), ugyanakkor jelentősen csökkent a náddal vagy zsúppal fedett házaké (1900-ban 7,8% (228 ház) 1910-ben 5% (165 ház).[180]

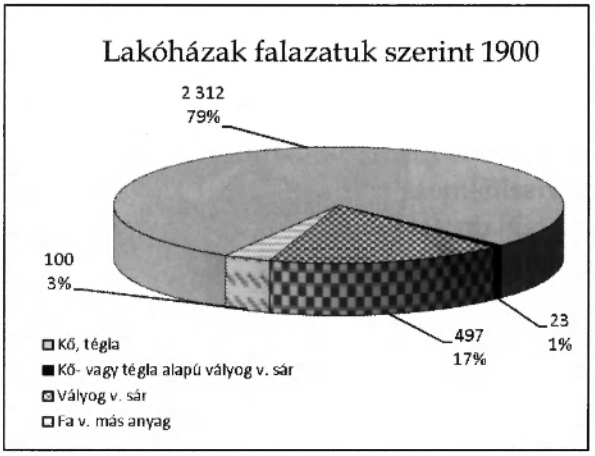

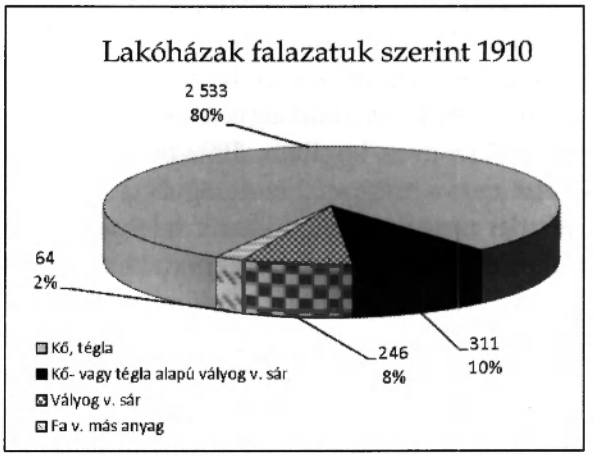

Az 1880. december 27-i közgyűlésen elfogadott új Építkezési szabályrendelet a város területét 4 övezetre osztotta, s övezetenként állapította meg az építési elveket és tilalmakat.

Az első három övezetben, melyhez a város belső területének nagy része tartozott a csápszerűen kinyúló utcákkal együtt, csakis téglából, kőből engedték meg az építkezést, s a város általános építési határvonalán belül megtiltották minden új épület szalmával történő

178 MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1883. március 14. és április 12.

179 MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1885: 3909., MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1885. június 1.; Zalai Közlöny, 1885. május 30.

180 Lásd a 153. jegyzetet.

fedését. Övezetenként előírták a lakóházak legkisebb magasságát, s a szobák legkisebb belső magasságát is.[181]

A szabályrendelet a Nagykanizsa város és határában történő építkezésekről, épület átalakításokról rendelkezett, hatálya az elfogadásakor különálló Kiskanizsára nem terjedt ki. A két település újraegyesülése után az építészeti bizottság, Eperjesy Sándor javaslatára az 1881. augusztus 10-i ülésén végzésével a városi tanácshoz fordult: tegyék közzé Kiskanizsán, hogy *„hatósági engedély nélkül építeni senki ne merészeljen"*, s az engedélyhez szükséges folyamodásokat a városi tanácshoz terjesszék be. Egyben felkérték a városi tanácsot, tegyen javaslatot a képviselő-testületnek a Kiskanizsán életbe léptetendő építési szabályrendelet *„mielőbbi létesítése iránt"*. A kihirdetés idejét és a pontos szabályozást nem ismerjük. Valószínűleg az 1880. évi szabályrendelet által meghatározott építési övezetek valamelyikébe sorolták be a kiskanizsai utcákat, s az arra vonatkozó előírásokat alkalmazták a városrészben.

A belvárosban a korábbi földszintes házak helyén mind több új egy- és kétemeletes épület magasodott. Míg korábban a városiasodási folyamatot a telektömbök, alaprajzok négyszögesedése mutatta, ebben az időszakban a házak *„felfelé emelkedése"*, az ún. *„vertikális besűrűsödés"* a jellemző.[182] Az első övezethez tartozó Fő téren kizárólag csak kétemeletes épület emelését engedélyezték, előírták, hogy a 2. övezetben (Fő utca, Városház, Takarékpénztár utca, Deák tér, Király utca a Zrínyi utca csatlakozásáig és a Magyar utca kezdete a Báthory utca csatlakozásáig) utcai vonalra egy emeletesnél alacsonyabb épület már nem építhető. A többi övezetben földszintes házak építését is megengedték.

1.19. Az építőipari vállalkozók a 19–20. század fordulóján

A megsokasodott városi építkezések következtében a század utolsó évtizedeiben és a 20. század elején jelentősen nőtt az építőiparban foglalkoztatottak száma is. A század utolsó harmadában a lakosságszám és az építőiparban dolgozók száma (az önálló vállalkozók és a segédszemélyzet együtt) hasonló mértékben nőtt (a népességé 58, az építőipari dolgozóké 55%-kal), ha azonban az 1870–1910 közötti időszakot vizsgáljuk, jóval jelentősebb az eltérés: míg a lakosság száma háromnegyedével nőtt, az építőipari foglalkoztatottaké majdnem megduplázódott.

		1876	**1900**	**1910**
Népesség száma		15 125 (1869-ben)	23 978	26 524
Építőiparral foglalkozó népesség (önálló vállalkozó és segédszemélyzet együtt)	Kőműves	34	136	142
	Ács	27	29	43
	Egyéb	139	144	209
	Összesen	*200*	*309*	*394*

Ennél is nagyobb arányú a növekedés az önálló vállalkozók számában, ugyanebben az időszakban több mint megháromszorozódott számuk, egyes foglalkozások esetén ötször, nyolcszor annyi önálló vállalkozóról beszélhetünk. A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1876. évi jelentése szerint Nagykanizsán 2 építész (Baumeister), 2 kőműves (Maurer), Kiskanizsán egy kőműves dolgozott. (A 2 építész 58 segédet, 16 tanoncot és 8 egyéb munkást foglalkoztatott, összesen 82 embernek biztosította a megélhetést. A 2 nagykanizsai kőműveshez 24 segéd és 7 ta-

[181] Ép. Szab. rend. 1880.
[182] Makoviczky, 1934. 26.p.

	1876	1907
Építő	2	10
Kőműves	3	24
Ács	2	4
Bádogos	3	7
Cserépfedő	7	14
Kőfaragó	3	3
Összesen	*20*	*62*

nonc volt bejelentve, a kiskanizsai maga dolgozott.) Ugyanakkor a 20. század elején az iparosok között már 10 építőt (ebből 1 kiskanizsai) és 24 kőművest (ebből 9 kiskanizsai) tartottak nyilván.[183]

Az építőipari vállalkozások közötti élesedő versengést jelzi az építőiparosok fellépése Morandini Román nagykanizsai megjelenésekor. Morandini olasz munkásokat alkalmazott, s a munkaidőt 14 órában határozta meg. A nagykanizsai kőműves, ács és cserepes iparos segédek panasszal fordultak a városi tanácshoz, mint iparhatósághoz. Az 1887. augusztus 14-én tartott általános gyűlésen jelen volt 155 segéd *„közös panasza"* az volt, hogy az évtizedek óta fennálló *„törvényes"* kanizsai gyakorlattal szemben (reggel 6 órától este 6 óráig) Morandini a munkaidőt *„önkényűleg szabályozza"*, a munkába állást reggel 5 órától este 7-ig kívánja teljesíttetni, s hogy nincs tekintettel a helyben élő nagyszámú, építőiparban dolgozó segédre, *„vállalatainál vidékről hozza be a munkásokat"*. Kérték a városi tanácsot, utasítsa az építészt a szokásos munkaidő betartására, s hogy a *„méltányosság követelménye szerint"* kanizsai iparosokat alkalmazzon. A kérelmet több építőmester is aláírta egyetértően, de a városi tanács végül elutasította.[184]

A bécsi, jeles budapesti, csáktornyai, szombathelyi, szegedi, temesvári építészek mellett a korszak legtöbbet foglalkoztatott helyi építői a már említett Geiszl Mór, Hencz Antal, Sallér Lajos, Morandini Román, Tamás és Bálint és a Hirschl és Bachrach cég volt, a belváros kiemelkedő köz- és magánépületei az ő szaktudásukat dicsérik. Ugyanakkor a kanizsai építők, vállalkozások, elsősorban a Hirsch és Bachrach cég is számos kivitelezési munkát vállalt Monarchia szerte a helyi építkezések mellett. A Zala folyamatosan beszámolt a Kaposváron, Miskolcon, Egerben, Szabadkán, Nagyváradon, Déván, Csáktornyán, Varasdon és Sopronban elvállalt és elnyert – középületek, elsősorban laktanyák, törvényszéki paloták, fogház, kórházak, templomok, iskola – építési munkálatokról.[185]

1.20. A városközpont arculatának átalakulása a 19. század utolsó évtizedeiben

Az 1880. évi építkezési szabályrendeletben meghatározott első két övezetben: a Főtéren – ahol kizárólag kétemeletes épület emelését engedélyezték – és a Fő úton, a Deák téren, a Városház és Takarékpénztár utcákban (Ady és Csengery u. elején) – ahol egy emeletesnél alacsonyabb ház nem építhető – az újabb középületek (dohányraktár), bankszékházak mellett a valóban módos polgárok, kereskedők, gyárosok palotái, lakóházai épültek fel, melyek ma is döntően meghatározzák a városképet.

A Főtér elnevezésének változása (1873-tól Főtér, előtte *„Gabonapiacz"*) jól mutatja a város életében betöltött funkciójának változásait is. Míg korábban központi fekvése és tágassága volt a döntő, az 1880-as években már nem csak a város legforgalmasabb piactere, hanem gazdasági és hivatali életének központi helye, *„fő tere"* volt. A téren álló hivatali épületekben (adó-, illetékhivatal, törvényszék, posta, távírda) s a közvetlen szomszédságában álló Városházán intézhették a városlakók hivatalos ügyeiket, a heti piacok, a vásárok és a téren

[183] Soproni kamara jelentés, 1876. 538–543., 428.p., Népszámlálás, 1900. 1. 354–357p., Füredi, 1907. 69–77.p.
[184] MNL ZML V. 1512b. VT. Közig. ir. 6807/1887.
[185] Zala, 1885. február 15.p., 1887. január 1.p., 1889. szeptember 8.; Zalai Közlöny, 1891. április 18.

körben elhelyezkedő üzletek nem csak a városlakóknak, a környékbelieknek, a vásárlátogatóknak és a viszonteladóknak is minden igényt kielégítő bevásárlási lehetőséget nyújtottak. A vásárokra idesereglett több ezer ember és az utazók szállását, ellátását a téren sorra nyíló szállodák, vendéglők, kávéházak biztosították.

Az 1870–80-as évektől a térrel kapcsolatos városrendezési intézkedések, szépítő törekvések (útburkolás, fásítás, látványos bódék kitiltása stb.) is jól mutatják a városvezetésnek azt a célját, hogy a tér néhány évtized alatt valóban a város díszterévé váljék. Az 1870-es évektől meg-megújuló igény volt egy állandó kőszínház építésére, mely elhelyezésére a városvezetés mindenképp a Főtéren szeretett volna megoldást találni (a tér északi részén az ún. Csoportházak helyén vagy a Zöldfakertben).

A város nem bővelkedett hivatali helyiségeknek alkalmas nagyobb épületekben, mindig gondot okozott egy-egy intézmény elhelyezése. Nagykanizsa 1872-ben lett önálló törvénykezési kerület, a törvényszék először a Fő tér és Király utca sarkán álló *„régi sóház"* (Erzsébet tér 5.) emeletére került, a földszinten ekkor az adóhivatal működött. Amikor a nagyhírű, a város és a régió legnagyobb szállodája, a Zöldfa Szálló (Erzsébet tér 9.) 1871-ben bezárt, először honvédlaktanyaként használták az épületet (az 1880-as évek közepéig), majd átépítették, s 1887 tavaszán költözött ide, az új *„Igazságügyi palotába"* a törvényszék az igazságügyi hivatalokkal s itt működött 1937-ig, az új *„Törvényház"* felépüléséig.[186]

Szomszédságában, a tér nyugati és északi részén is újabb változások következtek be. A Kincstár 1887-ben megbízta Morandini Románt a dohányraktári ház átépítésével, megnagyobbításával s mögötte, ugyanazon a telken egy új egyemeletes raktárépület tervezésével. Morandini az *„utcának díszére szolgáló"* épületet tervezett, mely *„mint lakóház és nem raktár néz ki"*. – írták az építési engedélyért folyamodó kérvényben. A városi tanács azonban túl szigorúan – s mint utóbb kiderült tévesen – az időközben megállapított új építési vonalra és az 1880. évi új építési rendszabályokra hivatkozva a toldást nem engedélyezte, a raktárépületnél is módosításokat írt elő. Az elhúzódó engedélyezési eljárás után végül csak a toldalékrész épült meg.[187] 1906-ban a kincstár újabb dohányraktárt terveztetett Morandini Románnal. Az épületben többen a *„tér veszedelmét"* láttak, úgy gondolták *„csúfítani fogja a teret"*. A terveken az építési bizottság több változtatást követelt (az ablakok ne raktárjellegűek legyenek, a vasrácsokat belül helyezzék el stb.), így biztosították, hogy raktár helyett egy *‚modern és igen ízléses"* palota épüljön. 1906 szeptemberében a régi földszintes dohányraktári épület nagy részét elbontották, helyén épült fel – a régi képeslapokról ismert – jellegzetes kétemeletes, tornyos, *‚lovagvár-szerű"* palota, mely valóban a *„térnek díszére"* szolgált.[188]

A Főtér északi házsora a század utolsó évtizedében nyerte el mai formáját. A tér e részén már a 19. század elején is egy terjedelmes kereskedőház állt.

101. kép: A Dohányraktár Morandini Román tervei alapján épült tornyos palotája az Erzsébet téren 1910 körül

[186] Kunics, 2009. 268–270.p.
[187] MNL ZML V. 1512b. VT. Közig. ir. 6121/1887 és 6466/1888.
[188] Zalai Közlöny, 1906. szeptember 15., 29.; Zala, 1906. szeptember 8.; Kunics, 2009. 280.p.

(Szomszédságában épült fel 1869-ben, a már említett, Kaiser-ház.) Az 1860-as években egy nagyobb és szélesebb keleti és egy keskenyebb nyugati házrészből állt (akkor még közös *„népsorszámot"* viselt, ma Erzsébet tér 14–15.), mögötte egy jelentős parkosított terület húzódott. Az udvarban álló, valószínűleg 1800 körül épített későbarokk stílusú magtárépületet a tulajdonos, a Schertz Albert és Engländer gabonakereskedő cég használta. A házat a belsőséggel együtt 1873-ban Krausz Zsigmond badeni lakos vásárolta meg kiskorú leánya, Mária részére. A következő évben egy új *„nyaraló-lakházat"* emeltek az udvarban, melyet későbbi tulajdonosa után Lázár-villaként ismertek a városban. (Ma a Kiskastély épülete.)[189]

A házakat 1891-ben Szeidmann Sámuel és felesége, Hacker Karolin örökölte, kiknek szikvízgyára már korábban itt működött. Az épületeket 1892-ben átalakították: tulajdonosa *„egy emeltes lakház és melléképületek építésére kapott engedélyt"*, valószínűleg a keskenyebb nyugati részt teljesen elbontották, a keletit átalakították, a két épületrész homlokzatát, ablakdíszeit összehangolták, ekkor jött létre jellegzetes eklektikus mai arculata.[190]

A második övezetbe tartozó Fő úton és Deák téren – ahol a szabályrendelet szerint egy emeletesnél alacsonyabb épületet nem lehetett emelni – a kereskedők és gyárosok vagyonukhoz mérten újabb szinttel emelték meg házaikat, új egyemeletes vagy – a Városházához, bank székházakhoz alkalmazkodva – kétemeletes házakat, palotákat terveztettek, elősegítetve ezzel a Fő út *„nagyvárosias"* fejlődését.

A Fő úton álló kisebb házát, hogy *„méltó szomszédja legyen a díszes Városház épületnek"*, Rosenfeld Adolf kereskedő 1875 májusában nagyobbíttatta meg. A kétemeletes lakóház homlokzatának vonalvezetése (ablakok keretezése, armírozás, főpárkány) teljesen a Városháza homlokzatdíszítését követi. Földszintjén működött az 1832-ben alapított nagyhírű kereskedőház fűszer-, csemege-, üveg-, porcelán-, vadászati cikkek, dísz- és műiparáru üzlete. A Rosenfeld Adolf Fiai Áruház a századforduló idején a város egyik legnagyobb ilyen jellegű áruháza volt. Eddig úgy tudtuk, mai homlokzata ekkor alakult ki teljes egészében, az Építészeti Bizottság jegyzőkönyvének tanúsága szerint azonban a nyugati oldalon, a kapubejárat felett az erkély később, 1891 őszén készült el. Az üzlethelyiség mögött kapott helyet még a főépületben az iroda és egy raktárhelyiség, mögötte (valószínűleg a régiek helyén vagy azokat kibővítve) a telek keleti oldalán nagyméretű raktárakat, mosókonyhát, fás kamrát, istállót, s erre merőlegesen, a telek hátulsó végén kocsiszínt építtetett 1893-ban.[191] Később az üzlet megszűnésével a raktárak nagy részét kisebb helyiségekre osztva iparosoknak adták bérbe műhelyeknek, raktáraknak. Jellegzetes, üzletekkel, műhelyekkel körülvett belvárosi udvar alakult így ki, melyek közül néhány még ma is látható.

A város *„besűrűsödése"* az 1880-as évekre nem csak a meglévő üres telkek, foghíjak beépítését, a nagyobb telektömbök közepén addig létező üres területek (kertek, szántók) utcákkal tagolását, újabb házsorok kiépülését jelentette. Emellett egy-egy telken is jóval több épület épült az utcafronti ház mögött a *„megyehatárokon"* (telekhatáron) körbe. A család növekedésével, vagyoni gyarapodásával udvari oldalszárnyakat ragasztottak a lakóházakhoz, L vagy U-alakú lakóházak sora jött létre a belvárosban, de hasonló építkezések figyelhetők meg a távolabbi utcákban a földszintes házak mögött is. Az udvari épületekben kaptak helyet a házak akkori elengedhetetlen tartozékai is: a mosókonyha, esetleg az üzlet, műhely raktára, ha a háztulajdonosnak fogata volt, az istálló és kocsiszín, s egy fakamra, mely egy-vagy több osztatú árnyékszékkel volt egy épületben elhelyezve. Az előírás szerint az udvari épületeket a szomszéd felé tűzfallal kellett ellátni, féltetőre, cseréppel fedve készültek. A belvárosban, a módos háztulajdonosok ezeknek a melléképületeknek

[189] MNL ZML Nk. F. /219/ 4869. bsz. tjkv.
[190] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1892. június 30.; Kunics, 2009. 280.p.
[191] MNL ZML V. 1511. ÉB jkv. 1891. szeptember 26., 1893. augusztus 7.; TGYM Tört. dok. tár Gy. sz. 27/2006.

a gondos kivitelével is törődtek. Szép például hozható fel Grünhut Alfréd – Tóth Mihály által 1886-ban terveztetett – kocsiszínje vagy a Szukits Nándor orvos Fő út 12. szám alatti háza udvarán 1886-ban emeltetett kocsiszín–istálló–szerszámkamra épület, mely ma is áll a belvárosi udvarban.[192]

A család által nem használt épületrészek, műhelyek, lakások bérbeadása jelentős jövedelemforrást jelentett a háztulajdonosnak, többen kifejezetten e célból építettek ilyen udvari épületeteket. Ilyen, ma is álló udvari szárnyat, emeletes lakházat építtetett például a Fő úton (a 10. szám alatt) Dobrovits Dömötörné 1885-ben a Dél-Zalai Takarékpénztár, a Bazár épülete mellé, földszintjén egy *„pék sütőkamarát"* alakítottak ki. Tervezője és kivitelezője Sallér Lajos volt. 1889-ben a telek Iskola utcára (Zrínyi u.) néző részén álló földszintes házában szintén egy pék sütőkemencét építettek, majd 1894-ben – az előző lakház folytatásában – újabb emeletes ház építésére kapott engedélyt. Ekkor jött létre a telek nyugati oldalán ma is álló hosszú keskeny udvari épület. A kialakított (két szoba, konyha, kamra, előtérből álló) lakások jelentős hasznot hoztak az özvegynek.[193]

Az 1870-es évektől óriási mértékben megnőtt az udvari épületek száma a belvárostól távolabb eső Magyar, Teleki, Király utcában, az Eötvös téren is. A tulajdonosok mindkét oldalhatár és a hátsó telekhatár fokozatos körbeépítésével kiadható lakásokat hoztak létre, az utcai üzlet vagy lakás mögött földszintes, szoba–konyha–kamrás lakások sorakoztak egymás után. Nem volt szokatlan az egymás mögött 3–4 vagy akár az 5 lakásból álló, 30–40 méter hosszú udvari ház sem, mint a Király u. 27. szám alatt a háztulajdonos, Fleischacker Gyula szatócsboltja és lakása mögött, a telek keleti oldalon kiépített hosszú keskeny épület.[194] Ezeknek a szárnyaknak az építési technológiája, közműellátottsága, szobamagassága is elmaradt általában az utcai lakásétól. Az építési szabályrendelet előírásainak alkalmazásánál is megengedőbb volt a hatóság gyakorlata. A szabályrendelet nem tett különbséget utcai és udvari épület szobamagassága között, de míg pl. a 2. övezetbe tartozó Takarékpénztár utcában a legkisebb szobamagasság 3,8 méter volt, a Kereskedelmi és Iparbank udvari házmesteri lakásánál csak 3,20 méter magasságot írtak elő a *„szabályok szerint"*, mely a 3–4. övezet meghatározott szobamagasságának felelt meg.[195]

A Fő úton a 18. század végén – 19. század elején épült földszintes kis házak a század végére szinte eltűntek. A Korona Szálló szomszédságában álló két apró földszintes, akkor már *„rozzant s lakhatatlan"* lakóházat elbontva Weiser József kereskedő, gépgyáros építkezett 1885-ben. Az utcavonal felé két-, az udvar felé egyemeletes épület tervezője a neves bécsi építész, Ludwig Schöne volt. Homlokzata – az első emeleten különösen – dúsan díszített, két szélén félkör-

102. kép: A Fő út részlete: Weiser József gépgyáros palotája és a Sugár utat határoló Babochay- és Lovák-ház 1905 körül

[192] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1886: 5553., VT. Ikt. ir. 1886: 3641.
[193] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1885: 972., MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1885. február 16., 1889. december 23., 1894. február 26.
[194] Várostérkép, 1901.; TGYM Tört. dok. tár. Gy. sz. 27/2006.
[195] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1886: 5010.; Ép. Szab. rend. 1880.

íves zárt erkélyek határolják, középen egy egyszerűbb, baluszteres nyitott erkély látható, az ablakok gazdagon keretezettek. Az épület hatását a második emeleti ablakok felett futó stukkódísz, s a főpárkány feletti attika is emeli. Egyetérthetünk a kortársak véleményével, mely szerint a *„pazar fényűzéssel épített"* új palota az *„Andrássy úton is megállná helyét"*. Az első emeleten kapott helyet a család díszlakása, földszintjén a híres Weiser vaskereskedés és raktár működött.[196]

Közvetlen szomszédságában a Sugár út megnyitásakor, 1883-ban elkészült keskeny Babochay-ház állt, melynek formája az utcanyitáskor maradt kisebb telek miatt aránytalan lett (a Fő út felé egy (kettős) a Sugár út felé 9 ablaktengelyes), homlokzati díszítését azonban a finom eklektika jellemzi, ezzel próbálták formáját ellensúlyozni, fényét emelni. Földszintje kváderezett, az emeleti homlokzat armírozott, a kettős ablakok a sarok két oldalán korinthizáló fejezetű oszlopokkal keretezettek, timpanonokkal díszítettek, a Sugár úti részen az egyes ablakok köríves szemöldökpárkánnyal kiemeltek. Földszintjét üzleteknek adták bérbe, az emeleten a tulajdonos, Babochay György polgármester alakíttatta ki ötszobás lakását.[197]

Szemben a másik saroktelken, a régi fő úti földszintes házukat – melyben 1814 és 1875 között a városi patika (később Fekete Sas patika) működött – a tulajdonosok, Lovák Károly gyógyszerész és testvére, Karolina (Sonnevend Gyuláné) az utcanyitáskor először csak átalakítani s az új utca felé kibővíteni akarták egy újabb földszintes házzal. A Sugár utat azonban a 2. övezetbe sorolták, földszintes ház építését nem engedték, előírták a régi ház oldalfalának *„visszafaragását"* is a megállapított új utcavonalra. Így a régi épületet 1884-ben emeletesre terveztették át Hencz Antallal, ez volt az építész munkái közül talán a legharmonikusabb, legszebb arányú magánház a városban. Homlokzata klasszicista hatású, két szélén sarokrizalitot idéző homlokzatdísz található, melyet timpanonos oromzat zár le, a földszinti szélső üzletbejáratokat széles félpillérek határolják, melyek az emeleten kettős, faragott fejezetű félpillérekben folytatódnak. A középső főbejáratot féloszlopok, felette konzolos erkély hangsúlyozza. A földszinten bolthelyiségeket alakítottak ki raktárakkal, az emeleten két lakást. (A sarokházat 1912-től Singer József divatáru- kereskedő, majd 1917-től Blankenberg Imre déligyümölcs- és gyarmatáru-kereskedő birtokolta.) 1901-től az épület emeletét az udvarral együtt a Társaskör bérelte ki, s tartotta itt gyűléseit, rendezvényeit.[198]

Tovább haladva a Fő úton, a Hunyadi utcai saroktelken a Lovák-házzal egy időben, 1884 tavaszán Keller Ignácz, a termékeivel országos kiállításokon kitüntetett cipész építkezett. Az épületterv szintén Hencz Antal munkája. A földszintes, *„több évvel azelőtt épült"* Hunyadi utcai szárnyhoz kapcsolva, a régi Fő úti épület lebontása után készült új emeletes ház teljes egészében Hencz homlokzatdíszeivel épült meg (a szélső emeleti ablakok hangsúlyozása, középerkély, kváderezett földszint), a kapubejárat mellé azonban kétoldalt, a tervtől eltérve, pilléren álló, a középerkélyt alátámasztó kariatidák kerültek. A földszinten egy üzlethelyiséget s egy két szoba-alkovos lakást, az emeleten újabb két háromszobás lakást alakítottak ki.[199]

A Fő út Deák téri szakaszán, a Lovák-ház szomszédságában ebben az időben még háromszög oromfalas és emelt padlásterű földszintes házak sorakoztak. Közülük a Deák tér 9. szám alatti kis barokk oromfalas polgárház maradt fenn napjainkig, mely a 19. század második felében Welisch Sámuel fűszerkereskedő tulajdona volt, majd 1901-től az új tu-

[196] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1887: 10965., MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1885. május 13.; Zalai Közlöny, 1885. február 7.; Zala, 1886. március 28.

[197] Az épület alaprajza, 1926. TGYM Tört.dok. tár. Gy. sz. 27/2006.

[198] MNL ZML V. 1512. VT. Közig. ir. 6037/1884., MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1883. augusztus 16., 1884. március 31., 1885. május 21.

[199] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1884: 5822.; Zalai Közlöny, 1884. május 8.

lajdonos, Rosenthal Jakab vegyeskereskedő szatócsboltja működött benne.[200] A környező házak tulajdonosai közül először 1885-ben Fleischacker József szerette volna a Lovák-ház szomszédságában, a Kölcsey utca és a Deák tér sarkán álló földszintes házát emeletessé átépíttetni. Az épület nagyobb része azonban a jóváhagyott szabályozási vonalon kívül esett, a városi tanács a telek egy részét köztérré akarta átalakítani, kisajátítást ajánlott inkább a háztulajdonosnak, az építkezést nem engedélyezte. Fleischacker 1889-ben újabb helyszíni szemlét kért, újabb tervet akart készíttetni, de építkezése ekkor is meghiúsult.[201]

Jelentős változások a téren az 1890-es évektől kezdődően következtek be, ezzel a korábban kiépült, jellegzetes déli kereskedőházsor után kiépült a tér északi és keleti oldalfala, mely az 1970-es évekig változatlan maradt, létrejött a város talán legkarakterisztikusabb tere.

A Deák tér 10. szám alatti, nagy kiterjedésű, földszintes – Theodorovich György, városi tanácsos által épített – házat 1889-ben Kohn Lipót lisztkereskedő vette meg, majd 1894–95-ben két részletben Pollák József bőrkereskedő. Az *„ósdi épületet lebontatván"* Pollák 1896-ban egy szép emeltes palotát emeltetett helyén, melynek tervezője a városban már jól ismert, neves bécsi építész, Ludwig Schöne volt. (A Deák téri emeletes épület mögött, a telek Kölcsey utcára néző részén ugyanekkor egy földszintes lakházat építtetett.)[202] Az eklektikus, finom vonalú palota földszintje kváderezett, a kapubejáratot és az üzletbejáratokat, kirakatokat szépen faragott, emberarc ábrázolásos zárókővel díszítették. Az emeleti ablakok felett – a földszinti nyílásformával megegyezően – különleges, íves, golyvázott és egyenes szemöldökpárkányok váltják egymást, melyek gazdag stukkódíszítéssel hangsúlyozottak. A kapubejárat felett szecessziós hatású, kovácsoltvas korláttal díszített erkély látható. Felette egy ovális mezőben az építtető „PJ" monogramja olvasható, az ajtó és ablak között egy hermapillér látszik. Az épület középső részét hangsúlyozza az állatalakos díszoromzat is a főpárkány felett. A kapualj és a lépcsőház mennyezeti festése ma is őrzi az épület eredeti szépségét. A tulajdonos bőrkereskedésén kívül itt kezdte meg működését az 1896-ban megalakult Zala Megyei Takarékpénztár.[203]

A tér keleti oldalán, a Felsőtemplom mellett álló kis földszintes ház Wusztl Alajos szappanos mester, később városi kamarás (pénztárnok) tulajdona volt. 1864. évi halála után özvegye, Ricz Terézia, majd 1895-ben, Wusztl Lajos örökölte, aki 1877–1890 között a Délzalai Takarékpénztár II. pénztárnoka volt, majd nyugdíjazása után, 1890-től a bank igazgatóságának tagja. Ő építtette fel 1898-ban a régi ház helyén a ma is látható emeletes épületet. A nemes kiképzésű ház földszintje rusztikázott, az emeletet jón pilaszterek tagolják, az íves ablakok gazdag füzérdíszítéssel és baluszteres betétekkel hangsúlyozottak, középen bábos erkély látható. A főpárkány képrésze padlásablakokkal tagolt. Az épület tervezőjét nem ismerjük, homlokzati díszítése nagyrészt az egy évvel korábban a Sugár út

103. kép: A Deák tér északi oldala 1910 körül. Előtérben az 1903-ban emelt Bajer Cukrászda, középen a Pollák-ház látszik.

[200] MNL ZML Nk. F. /275/ 5066. bsz. tjkv.; Kunics, 1992. 206–207.p.
[201] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1885. szeptember 15., 1889. február 22.
[202] MNL ZML Nk. F. /274/ 5065. bsz. tjkv., MNL ZML V. 1511. ÉB jkv. 1896. március 12.; Zala 1896. március 15.
[203] Kunics, 1992. 211.p.

és Koronaherceg utca (Rozgonyi u.) sarkán felépült Blumenschein-palotáéval egyezik meg, valószínűleg azonos építész munkája mindkettő. Wusztl Lajos gyermekeitől 1916-ban dr. Kőnig József fogorvos vásárolta meg az épületet, róla kapta a ma is használatos Kőnig-ház elnevezést. Az ő megrendelésére készítette el Éber Sándor festőművész a ház bejáratánál látható freskót, mely a fogászok védőszentjét, Szent Apollóniát ábrázolja.[204]

Mellette, a Weiss (Lugosi) családtól megvásárolt földszintes sarokház helyén 1902-ben a már említett Osztrák-Magyar Bank építkezett. A Bankpalota a város egyik jellegzetes, a városképet meghatározó épülete, méltó lezárása a Deák térnek.

A tér északi oldalán, a Kölcsey utcai saroktelken Fleschacker József építkezése – ahogy említettük – az 1880-as években a városszabályozási terv miatt meghiúsult. Háza 1897-ben árverésen először a Segélyegylet Szövetkezet, majd 1900-ban Haas Vilmos fűszerkereskedő tulajdonába került. 1903-ban Bajer Vince cukrász vásárolta meg, s még ugyanabban az évben megkezdte emeletes háza építését Sallér Lajos építész tervei alapján. A cukrászda-épület ma a város legkülönlegesebb szecessziós lakóháza, a stílusra jellemző hullámzóan áradó vonalak, formák, s plasztikus növényi ábrázolások jelennek meg homlokzatdíszein. Az ajtónyílások hullámvonalas kereteit a sarkokon szalag-, szőlőfürt- és kagylódíszek zárják le, az ablakok fölötti mezők is dúsan díszítettek. A homlokzaton két helyen is látható az építés dátuma. A finom vonalú épület hatását fokozza a főpárkány fölött futó mellvéd, melyet a sarokrészen és a tér felé néző oldalon is háromszög oromzatú, kő oromdíszes, padlásablakkal áttört elem díszít. A földszinten cukrászdát, mögötte műhelyt, raktárt, s további két üzlethelyiséget, az emeleten egy négy- és egy kétszobás lakást alakítottak ki. A sarokrészen működött az elegánsan berendezett cukrászda, szomszédságában, a Deák térre nyíló üzlethelyiségben a korábbi tulajdonos, Haas Vilmos fűszerkereskedése. A ház az államosításig Bajer Vince, majd leánya tulajdona maradt, a cukrászdát azonban bérbe adták. Bayer utódaként 1909. novembertől nyílt meg Makoviczky Gyula híres cukrászdája. (A második világháború után a Muskátli cukrászda működött itt.) A ház két szobás emeleti lakását 1906 tavaszán, megalakulásakor a Néptakarékpénztár Rt. vette bérbe, s működött itt hat éven keresztül. Ugyancsak az emeleten volt a század elején a Phőnix Biztosító Társaság főügynöksége, majd az 1920–30-as években a Frankfurti Biztosító, s a Magyar-Francia Biztosító Rt. vezérügynöksége.[205]

A 20. század elejére kialakult a Deák tér jellegzetes arculata, mely az 1970-es évekig teljesen változatlan maradt. Továbbra is helyt adott a heti- és országos vásároknak, a Fő tér mellett a város *„második főtere"*, elsősorban gazdasági, kereskedelmi, bankéletének központja lett. A városlakók, kereskedők, viszonteladók a környező kereskedőházakban, a téren és közvetlen szomszédságában működő bankokban, biztosító intézetekben intézhették ügyeiket. A gondozott, városias tér az idetorkolló Fő úti korzóval, a Suszteralle árnyas fáival, padjaival a városlakók kedvelt pihenőhelye lett. Emellett fontos egyházi és politikai rendezvényeknek is helyet adott.

[204] MNL ZML Nk. F. /753/ 6180./0. bsz. tjkv.; Zala-Somogyi Közlöny, 1864. október 20.; Zalai Közlöny, 1902. szeptember 6.; Kunics, 1992. 211.p.

[205] MNL ZML Nk. F. /7362/ 5063. bsz. tjkv. Tulajdoni lap és Teherlap.; Kunics, 1992. 211.p.

1.21. A tágabb belváros arculatának változásai a 19. század utolsó évtizedeiben

1.21.1 Az Eötvös tér átalakulása

A Fő útra felfűzött, ugyancsak háromszög alakú Eötvös téren a térfalakban nem következtek be annyira jelentős változások, meghatározói továbbra is a földszintes, egyszerű homlokzatú polgárházak maradtak néhány egyemeletes épület mellett. A házakat főként iparosok (kalaposmester, cipész, szitás, rézműves, kárpitos, szabó) lakták, ill. béreltek itt műhelyt, néhány ügyvéd, tanár, vas - és fakereskedő mellett. (A szabályrendelet a teret a 3. övezetbe sorolta, ahol földszintes házak is építhetők.)

Az 1870-es években a gimnáziumépület előtt, a Szentháromság szobor körül létrehozott Sétateret 1886-ban tovább bővítették. A képviselő-testület 1885. márciusi határozata értelmében a gimnázium északi oldalán lévő üres teret is befásították, összekapcsolták a korábbi kis parkkal s egy léckerítéssel övezték. A helyi sajtóban már ekkor többen sürgették egy több holdas, a város igényeinek megfelelő sétatér, sétakert létesítését. Habár 1909-ben azt javasolták, hogy az Eötvös téri parkot *„Kossuth sétatérnek"* nevezzék el, a Papkert elnevezés élt tovább.[206]

A sétatér körül a 19. századi egyszerű, teljesen dísztelen földszintes, alacsony házak között az 1880-as évek közepétől jelentek meg az ugyancsak földszintes, de magasabb, a kor igényeinek megfelelőbb, s a kor ízlését tükröző eklektikus vakolatdíszekkel ellátott házak, s néhány emeletes kereskedőház. Jó példa erre Miltenberger Sándor vagy Sebestyén Lajos ügyvéd építkezése. Miltenberger (Miltényi) országos kiállításokon kitüntetett cipészmester az általa megvásárolt házat az Eötvös tér 3. szám alatt 1884 tavaszán *„elsősorban magasabbra emeltetni"*, átalakíttatni akarta, a zárt kapualj mellett két szobát, mögötte ebédlőt, előszobát, konyhát, kamrát alakítottak ki, beljebb nagy műhely helyezkedett el. A Tóth Mihály által készített terv szerint az épület homlokzatát eklektikus vakolatdíszekkel látták el. A telek északi végében lévő régi épületet is kijavították, átépítették, az udvarban új gazdasági épületek készültek.[207] A tér keleti oldalán Sebestén Lajos ügyvéd két házzal rendelkezett (ezt a keleti házsort Vörösmarty utcának hívták 1900-ig, amikor összevonták az Eötvös térrel). 1892-ben mindkét házát átépíttette, s az udvar felé még egy újabb udvari lakást emeltetett. A saját lakásának és irodájának is helyet adó terjedelmesebb épület díszes, eklektikus homlokzatot kapott (timpanonnal lezárt rizalit, az ablakok féloszlopokkal és íves szemöldökpárkánnyal, vagy timpanonnal keretezettek).[208]

104. kép: Az Eötvös tér északi oldala: meghatározó eleme a Hencz Antal tervei szerint 1886-ban épült emeletes Schlesinger-ház (balról a második)

[206] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1885: 2807.; Zala, 1886. augusztus 8.; Zalai Közlöny, 1909. május 20.
[207] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1884: 4879.
[208] MNL ZML V. 1512. VT. Ik.t ir. 1892: 7967.

Jelentősebb változást a tér északi oldalán Schlesinger (Szegő) Gyula fakereskedő építkezése hozott, mely nagy vitát váltott ki az építészeti bizottságban, engedélyezése két évig húzódott. Mint korábban már említettük, az Eötvös tér különlegessége, hogy az északi oldalon kis öblökkel, *„terecskékkel"* egészült ki, Schlesinger Gyula az első ilyen beszögellés mellett álló házát (Eötvös tér 8.) szerette volna elbontani és helyette egy emeleteset építeni a megállapított új szabályozási vonalban. Háza és a tőle keletre, a szomszédos Maninger-(két) ház és Kaufmann-ház is kb. 2 méterrel beljebb, s egymáshoz képest is ferdén álltak, ezt próbálták az új szabályozási vonallal kiküszöbölni. Schlesinger 1884 októberében bejelentette építési szándékát és kérte, hogy a város tulajdonát képező területet engedjék át neki fizetség ellenében. Az Építési Bizottság az engedélyezést *„bizonytalan időre elnapolta"*, arra hivatkozva, hogy az építkezési szabályrendelet kiigazításáról, bővítéséről, a szabályozási térkép kijavításáról tárgyalnak. Végül 1886 februárjában engedélyezték az építkezést, a beugró köztér másik oldalán álló Oroszváry-ház vonalában, arra hivatkozva, hogy *„a szabályozási térképen húzott számos vonalakból az eredetileg megállapított vonal meghatározása alig lehetséges"*. Így végül 1886 szeptemberére felépülhetett Hencz Antal tervei szerint a tér északi oldalát ma is meghatározó emeletes ház.[209]

A Petőfi utca torkolatánál, a tér északkeleti sarkán fekvő beugró *„öböl"* új utcavonalát is kitűzte a városi mérnöki hivatal 1896 februárjára, ez alapján engedélyezték ott Zimicz Péter posta altiszt új házának építését. Majd 1900-ban önálló térnek nyilvánították a területet, s Huszti Györgyről nevezték el.[210]

1.21.2. A Takarékpénztár utca – a Csengery út kiépülése

A Főútból (a Deák tér nyugati sarkán) északi és déli irányban megnyitott, második övezethez tartozó Takarékpénztár és Sugár út díszes, emeletes székházakkal, magánházakkal épült be a század utolsó harmadában. A Takarékpénztár utcában (Csengey út) az 1870. évi megnyitás után a Deák téri saroktelken felépült Takarékpénztári székház mellett először 1872-ben Weiss (Vidor) Samu, *„a város egyik legelőkelőbb polgára"*, több helyi bank igazgatósági tagja, a Malátagyár és Serfőzde Rt. egyik alapítója, alelnöke, s a Segélyegylet Szövetkezet alapítója, elnöke építkezett (Csengery út 5). Felesége, Gutmann Hedvig is tevékenyen részt vett a helyi közéletben, a Kisdednevelő Egyesület, s édesanyja után, 1878-tól 1921-ig az Izraelita Jótékony Nőegylet elnöke volt.[211] Házukhoz 376 négyszögölt 1872 márciusában az ekkor már a Takarékpénztár tulajdonában álló, hajdani Wlasics-ház telkéből vásároltak meg. Az újsághíradások szerint egymás mellett két ház építését tervezték, Weiss és Maschanzker urakét (mindketten Gutmann S. Henrik vői voltak), de csak előbbi háza épült fel. 1872 augusztusára az *„emeletes bérépület"* már tető alá került Geiszl Mór építőmester vezetésével, s valószínűleg tervei alapján.[212] A fennmaradt 1912. évi átépítési tervrajz szerint eredetileg egy három- és egy négyszobás, cselédszobás lakás volt a földszinten és az emeleten egyaránt. A házat 1912-ben dr. Kreisler József ügyvéd vásárolta meg, s a neves budapesti műépítészek, ifj. Gyenes Lajos és Vajda Andor tervei szerint átépíttette. Az emeleti két lakosztályt összenyittatta, itt alakította ki irodáját és lakását, melynek öt szobája (nappali, szalon, ebédlő, úri szoba és háló szoba) az utcára nézett, az udvar felé nyíló részben a fürdőszobát, garderobe szobát, s az előszobából nyíló konyhát-kamrát-cselédszobát helyezték el.

---

[209] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1886: 7693., MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1885. december 4., 1885. december 28.
[210] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1896. február 24.; Utcanévadási rendelet, 1900.
[211] Halis – Hoffmann, 1896. 257-258, 295, 307-308.p.; Winkler, 1943. 6.p.; Zala, 1908. január 15.
[212] MNL ZML Nk. F. /759/ 6178. bsz. tjkv.; Zala-Somogyi Közlöny, 1872. június 13., július 18., augusztus 25.

A földszinten hat üzlethelyiséget, raktárakat s egy házmesterlakást hoztak létre, ezzel az épület földszinti homlokzata is jelentősen megváltozott.[213]

Szomszédságában, a Zrínyi utcára néző saroktelken 1880-ban készül el dr. Rapoch Gyula ügyvéd lakóháza. Rapoch a *„legtöbb adófizetők"* között az előkelő 20. helyet foglalta el a századforduló idején, tagja volt a Dél-Zalai Takarékpénztár igazgatóságának is, a Nagykanizsai Segélyegylet Szövetkezet ügyésze. Sarokházával jellegzetes kanizsai utcarészlet jött létre, különlegessége a kör alaprajzú zárt sarokerkély. Felette baluszteres attika hangsúlyozza még inkább a sarokrészt, melyet eredetileg egy kis kupola zárt le. 1896-ban készült el a ház Iskola utcai (ma Zrínyi u.) részén egy, a főbejárat feletti erkélyhez hasonló, barokk ablakkosarat utánzó rácsozattal díszített újabb balkon, melynek kivitelezését Sallér Lajos vállalta el. Ekkor alakult ki a sarokház mai formája.[214]

105. kép: A Csengery és a Zrínyi utca kereszteződése: az 1880-ban épült Rapoch-ház (jobbra) és a vele szemben 1890-ben emelt Bachrach-ház

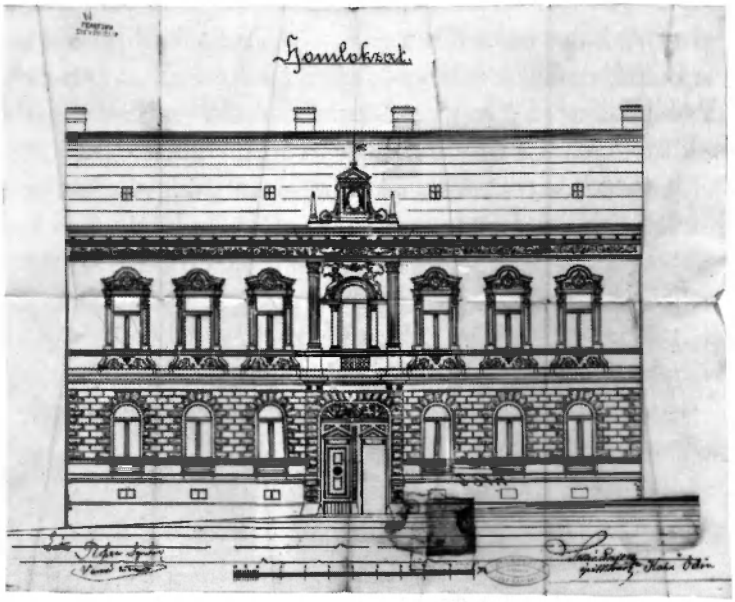

106. kép: Sallér Lajos: Kohn Ödön Iskola utcai (Zrínyi u.) lakóházának homlokzati terve, 1896

Közvetlen szomszédságában, az Iskola utcában, ugyanebben az évben, 1896-ban Kohn Ödön kalapkereskedő részére tervezett Sallér Lajos egy díszes homlokzatú *„palotaszerű"* egyemeletes lakóházat, földszintjén két háromszobás, az emelten egy három- és egy négyszobás lakással (Zrínyi u. 43.). A háztelket a Nagykanizsai Takarékpénztártól vásárolták meg a hajdani Wlassics-ház idenyúló telekrészéből. Homlokzati díszei különlegesek, az emeleti ablakokat féloszlopok s íves szemöldökpárkányok keretezik, az ablakok alatti részek (a könyöklő- és övpárkány között) is díszítettek. A két faragott fejezetű féloszlop közötti középső ablak felett két fiúcska alakja és gazdag füzérdísz látszik, a főpárkány alatt is egy virág- inda-, és füzérdíszes fríz fut végig. Az építtetőre a homlokzat középső részén, a párkány alatt olvasható monogramja, az építés dátumára az oromdíszen álló szélkakas emlékeztet.[215]

[213] Kreisler József lakóházának tervrajza, 1912. TGYM Tört. dok. tár. Gy. sz.27/2006.
[214] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1896: 9271.; Zalai Közlöny, 1880. március 14.
[215] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt.ir. 1896: 9441.; MNL ZML Nk. F. /759/ 6178. bsz. tjkv.

A Takarékpénztár utca (Csengery út) nyugati, szemközti oldalán azonban még az 1880-as években is egy hosszú üres telek húzódott, Welisch József és Rosenberg János tulajdona, akik az utcanyitás után, 1871-ben a Fő útra néző saroktelken egy keskeny házat emeltettek. Az Iskola utcához (Zrínyi u.) közeli területet Dobrin Benő kereskedő vásárolta meg. 1886 februárjában engedélyt kért a városi tanácstól a korhadt kerítés bontására, ami *„szépészeti szempontból tekintve rendkívüli hátrányára van e szépen kiépült utczának"*. Telke azonban olyan keskeny és szabálytalan, hogy ott, a *„város egyik legjelentékenyebb helyén... a jelenkor igényeinek megfelelő impozáns épületet építeni nem lehet"*, ezért ideiglenesen, *„úgy Budapest, mint nagyobb városok mintájára"* egy földszintes, 12 üzlethelyiségből álló bazárt kívánt építtetni Hencz Antal tervei szerint *„csinos"* homlokzattal. A helyszíni szemlére kiküldött szakbizottság is javasolta a dísztelen kerítés felszámolását, s a bazárépületre az engedély megadását, de csak meghatározott időtartamra. Az építészeti bizottság azonban szigorúan ragaszkodott a Szabályrendelet betartásához, mely szerint a 2. városi övezetben egy emeletesnél alacsonyabb épület nem emelhető, így a kérvényt végül elutasította.[216]

Az üres terület Fő út felé eső részén először, még ebben az évben felépült – a Rosenberg és Welisch cégtől és annak Fő úti szomszédjától, dr. Szukits Nándortól megvásárolt telken – a már említett Kereskedelmi és Iparbank székháza, majd mellette egy év múlva, 1887-ben dr. Schreyer Lajos háza (Csengery út 6.), mindkettő Ludwig Schöne bécsi építész tervei alapján.

Schreyer Lajos sebész és városi képviselő, a Dél-Zalai Takarékpénztárnak megalakulásától igazgatósági tagja, a Kisdedóvó orvosa volt. Gazdagon díszített homlokzatú palotájának kivitelezői a Morandini testvérek voltak.[217] Különlegesek a kapu felső keretén s az erkélyt tartó konzolokon a faragott akantuszlevél díszek, az erkély áttört kőkorlátja, s az első emeleti ablakok feletti gazdag faragású, golyvás, íves szemöldökpárkányok. A homlokzatot

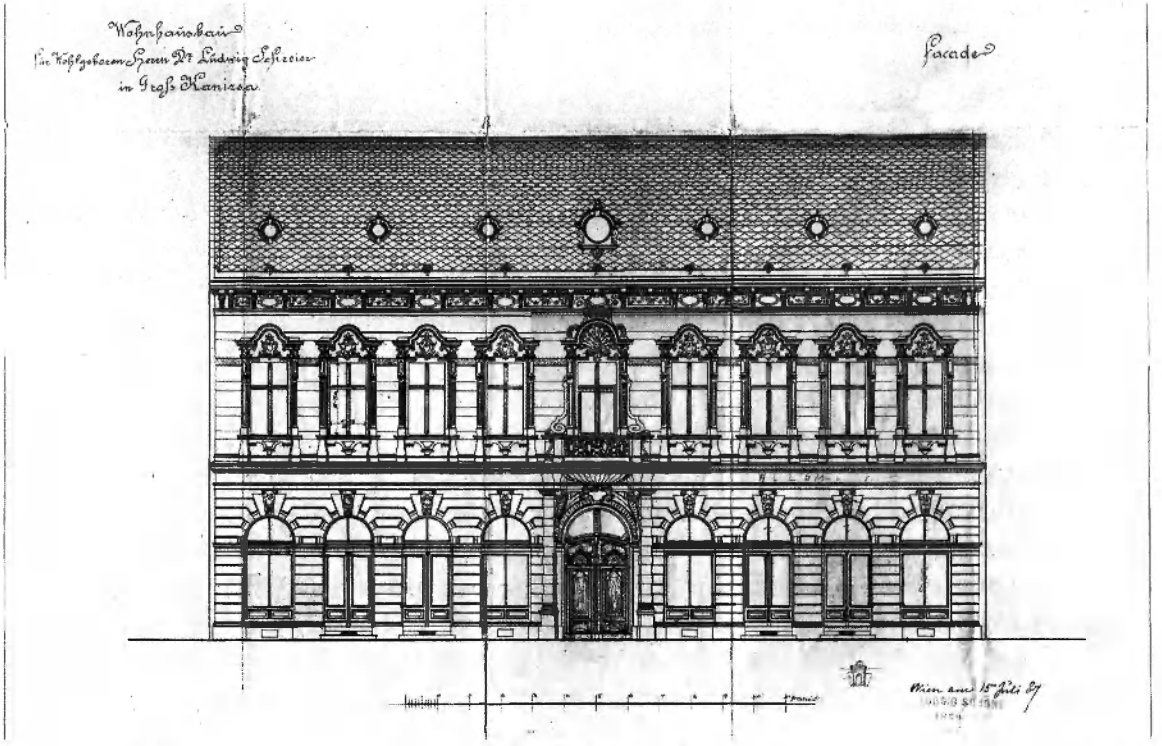

107. kép: Dr. Schreyer Lajos Csengery út 6. szám alatti lakóházának Ludwig Schöne által készített tervrajza, 1887

[216] Zala-Somogyi Közlöny, 1871. szeptember 2.; MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1886: 901.

[217] MNL ZML Nk. F. /764/ 5729. bsz. tjkv.; dr. Schreyer Lajos házának tervrajza. TGYM Tört. dok. tár Gy.sz.27/2006.; MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1887. augusztus 4.

eredetileg egy díszes faragású fríz zárta le. A felépült új házban nyitotta meg cukrászdáját 1888 júniusában a Budapesten, Bécsben, több osztrák és német városban tapasztalatot szerzett Stefanovits M. A földszinti két bolthelyiséget 1892-ben lakássá alakították át.[218]

A tervezett Bazár helyén fennmaradt Iskola utcai saroktelket az akkori tulajdonostól, dr. Schreyer Lajostól 1890-ben Bachrach Gyula és neje, Bettlheim Amália vásárolta meg, s az ott álló pékműhely lebontása után emeletes sarokházat építtettek. Bachrach Gyula, a neves Hirschl és Bachrach építési vállalkozó cég egyik tulajdonosa a terveket valószínűleg Geiszl Mór építésszel készíttette, aki a cég alkalmazásában állt. A földszinten egy három- és egy négyszobás, az emeleten két tágas, négyszobás lakást alakítottak ki cselédszobákkal kiegészítve, az emeleti lakásokban fürdőszobával. Az épület homlokzata – félköríves, zárt sarokerkélyével, felette baluszteres attikával, kváderezett földszintjével – a keleti oldalon vele szemben álló Rapoch-házzal harmonizál, építésével a város egyik jellegzetes utcaképe jött létre a Takarékpénztár (Csengery u.) és az Iskola utca (Zrínyi u.) találkozásánál. A képeslapok kedvelt témája volt a századforduló idején és ma is. Az emeleti ablakokat faragott fejű félpillérek és timpanonos szemöldökpárkányok keretezik. A Csengey utcai középerkély nem szerepel az eredeti tervrajzon.[219]

A Rapoch-ház építésekor a helyi sajtó következetesen az *„Iskola- és Széchenyi utcák"* sarkán történő munkálatokról tudósított, így próbálta a köztudatban az új utcanevet népszerűsíteni. Az előző évben, 1889 októberében a Zalai Közlönyben több cikk számolt be gróf Széchenyi István korábbi kanizsai Fő úti házáról, melynek telke a Takarékpénztár utcába nyúlt. Javasolták, jelöljék meg a házat emlékkővel, vagy nevezzék el a Takarékpénztár utcát Széchenyi utcának. Az elnevezés hivatalosan nem történt meg, 1900-ban egyesítették a Csengery utcával.[220]

A szemközti saroktelken a Felsőkereskedelmi Iskola (eredetileg elemi fiú- és leányiskolának szánt) 1842-ben épült földszintes épülete állt (Csengery út 10.), a keleti saroktelken Hauser János neves vaskereskedő 1840-es években épített, egyszerű földszintes háza. Hauser halála után, 1886-ban fia, Hauser János ügyvéd a telek déli, Csengery úti részén építkezett. Az ott álló korábbi istállót elbontva, Geiszl Mór tervei alapján építtette fel négy szobás, cselédszobás, s az akkor még ritka fürdőszobával ellátott földszintes, klasszicizáló homlokzatú házát. Ugyanebben az évben a régi sarokházhoz csatolva az utca vonalában egy fürdőszobát emeltetett, az udvar délkeleti sarkán pedig egy melléképületet. Valószínűleg az utcai homlokzatot is kissé átalakították ekkor, mert az 1889 nyarán készült helyszínrajzon már egy, a Zrínyi utca felé rizalittal s az udvar felé is egy négyzet alakú épületrésszel kiegészített házként jelölték. Három évvel később a ház mögött, a telekhatáron húzódó L-alakú melléképület (kocsiszín) folytatásában egy irodahelyiség készült el. (Végső formáját a ház az új tulajdonos, Breuer Izidor, sánci bérlő idején nyerte el, aki 1917-ben átépíttette Fischer budapesti építész tervei szerint. A sarokrészt lekerekítették, ablakait ívesekre cserélték, a sarokrészre és a Zrínyi utcai részre is felül félköríves mezővel emelt attika került. (Egy öt szoba hallos, fürdőszobás lakást alakítottak ekkor ki.)[221]

A Takarékpénztár utca folytatásában fekvő Csengery utca (1900-ban a két utcát összevonták Csengery út néven) a szabályrendelet szerint a harmadik övezethez tartozott, ahol *„földszintes házak is építhetők"*, ezért váltakoztak az útszakaszon a földszintes és emeletes épületek. Az 1870-es években az akkor még Iván utcának nevezett Csengery utcában a nyugati

[218] Zala, 1888. szeptember 9.; MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1892. június 13.

[219] MNL ZML Nk.F. /6245/ 5730. bsz. tjkv., MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1891: 4651.; Zalai Közlöny, 1890. március 29., május 31.

[220] Zalai Közlöny, 1889. október 19., 26., november 30.

[221] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt .ir. 1886: 5240., MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1886. augusztus 9., MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1889: 7504., Breuer Izidor lakházának átalakítási terve, 1917. TGYM Tört. dok. tár Gy.sz.27/2006.

oldalon az említett Kereskedelmi Iskola saroképülete és mellette az izraelita *„cultus község"* 1865-ben emelt, romantikus stílusú emeletes bérháza állt még csak, a szemközti oldalon a 9–23. számú házak. Egyébként az út kertekből és szántóföldekből állt, *„kert és kukoricások terültek el majdnem a sörgyárig"*.[222] A forgalmas útszakasz mellett sorra épültek a házak az 1880–90-es években, a vasúti kereszteződéstől délre fekvő telkekre különösen 1890-től adott ki nagy számban építési engedélyt a városi tanács. Az 1901. januári várostérkép tanúsága szerint az utca addigra csaknem teljesen kiépült, a Kisfaludy utcai kereszteződésben állt egyedül beépítetlenül egy nagy telek, Blau Pál tulajdona, ahol néhány, a mai utcaképet is meghatározó emeletes ház az 1910-es években épült fel. A század elején az utca legutolsó lakóháza a nyugati oldalon Breierl Ferenc hentes 76. számú földszintes háza volt, melyet 1892-ben épített. Az ettől délre fekvő jelentős beépítetlen térséget ugyancsak a Blau család birtokolta. Blau Lajos 1912-ben parcellázta a területet, s alakították ki a Só, Tárház és Vasúti utcát.[223] A vasúti raktárakig vezető utca déli részén jött létre a város legnagyobb ipari területe, épültek fel – az 1860-as években már ott működő sóhivatal- és raktár, s az 1858-ban alapított, később Stern J. Mór tulajdonába kerülő téglagyár mellett – a város legnagyobb ipari üzemei: 1893-ban Hirschl Ede és Bachrach Gyula Első Nagykanizsai Gépgyára, Kazánkovács, Vas- és Ércöntödéje (a későbbi Merkur Vasművek, Csengery u. 49.) Sallér Lajos kivitelezésében és a Malátagyár és Sefőzde épületegyüttese, 1905-ben a Pátria Pótkávégyár épületei.[224]

A jellegzetes, Csengery és Kisfaludy utcai saroképületek is az 1880-as évekre készültek el (a Fischel-ház kivételével). Először a keleti oldalon, a saroktelken Hencz Antal építész emelt magának egy emeletes házat 1879-ben. Közvetlen szomszédságában a borkereskedő Gstettner fivérek földszintes házát is ő tervezte és kivitelezte 1882-ben, ahol irodájuk működött, s az alatta lévő 33 méter hosszú, 12 méter széles pince 5000 hektoliter bor elhelyezésére szolgált. Homlokzatát a kapu felett a tört timpanonban elhelyezett terrakotta, ülő Bachus-alak tette különlegessé, melynek emlékét már csak az 1970-es években készült fotófelvételek őrzik.[225]

A kereszteződésben a nyugati oldalon, a Gutmann S. Henriktől megvásárolt saroktelken 1884-ben Lengyel József és fia építkezett: a Csengery utcára *„egy két lakásból álló csinos földszinti lakházat"*, a Gőzfürdő utcára (a Kisfaludy utca déli részét Gőzfürdő utcának hívták 1900-ig) egy raktárt emeltek egy szobával és egy mosókonyhával Sallér Lajos tervei szerint (Csengery út 22. és Kisfaludy u.17.). A gazdagabb homlokzatú saroképületben kialakított három- és négyszobás lakás mellett kapott helyet a gabonakereskedő cég irodája. A Gőzfürdő utcai épületben volt magtáruk, homlokzati kiképzése, habár egyszerűbb volt, lakóházra emlékeztetett.[226]

Itt, a Csengery utcában építette fel telephelyét, majd saját lakóházát Morandini Román építőmester is. Morandini megvásárolta a Gstettner testvérek és Sommer Sándor területe közötti 47 méter széles nagy telket a Csengery utca 33. szám alatt, ahol 1887 tavaszán először munkásai számára épített szállást és szerszámos kamrát. Az udvar belső részén, a telek északi határán emelt hosszú (170 m^2-es) épület első felében a munkások számára alakított ki három szobát, mellette három szerszámoskamra és két kis mellékhelyiség kapott helyet.[227] Ezt az épületet alakította át hamarosan saját földszintes 5 szobás lakházává, s elé 1890-ben az

[222] Zalai Közlöny, 1934. december 25.
[223] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1892. június 13.; Tarnóczky, 2010. 213–214.p.
[224] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt.ir. 1893: 9713., MNL ZML V. 1511. ÉB jkv. 1893. május 29., október 16., 1894. október 22., MNL ZML V. 1512. VT. Ikt.ir. 1894: 4652., MNL ZML V. 1511. ÉB jkv. 1893. február 15., április 18., május 23., 1894. május 7.
[225] Zalai Közlöny, 1879. március 16., 1882. augusztus 13.; Kiss, Városnéző séta II., 1976. TGYM A. 1196–81.
[226] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1884: 4866.; MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1884. február 25.
[227] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1887: 5033.

utcavonalban elegáns téglakerítést emelt, melyen három díszes kovácsoltvas kapu nyílt. 1893-ban lakóházát megnagyobbította az udvar felé, egy sátortetős, fűrészelt díszű fa oromzatos épületrésszel. A telek déli határán álló gazdasági épülethez egy irodahelyiséget épített hozzá, mellette egy raktár, kocsiszín s egy istálló helyezkedett el, a közfal kibontásával az istállót is megnagyobbította.[228]

A század végén az utcában lévő üres telkeken épült lakóházak közül a Lányi Pál takarékpénztári pénztárnok által 1898-ban épített házat lehet kiemelni (Csengery út 67.), mely a kor tipikus helyi bérházának tekinthető. A földszinten két kétszobás és egy háromszobás, cseléd-szobás, fürdőszobás középpolgári lakást alakítottak ki, az emeleten 3 háromszobás lakást. Teljes egészében megőrizte eredeti homlokzatát (kváderezett földszint, egyenes szemöldökpárkányok, a középrizalitot az emeleten kannelúrás féloszlopok határolják). Az udvar északi hosszán egy földszintes, féltetőzetű, több mint 51 méter hosszú lakóházat emeltek, melyben újabb 4 kisebb (kétszobás) lakást alakított ki. A lakások nem csak méretükben, magasságukban is különböztek az utcai épület lakásaitól.[229]

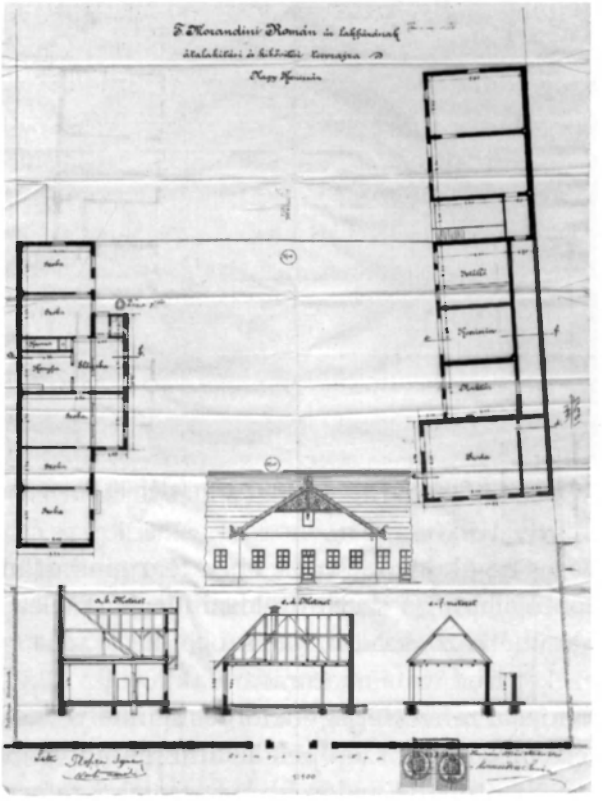

108. kép: Morandini Román építőmester Csengery utcai telkének helyszínrajza, házának átalakítási és bővítési terve, 1893

1.21.3. A Sugár út kiépülése

A Takarékpénztár utca *„folytatásaként"* 1883-ban megnyitott Sugár úttal kapcsolatosan beigazolódtak a városi elképzelések, valóban egy új *„díszes városrész"* épült ki. Az utca bejáratánál – ahogy már említettük – 1883-ban elkészült a Babochay-ház, a szemközti saroktelken 1884-ben építették át emeletesre a Lovák-házat, mögötte a Polgári Egylet építkezett 1885-ben, kertjük az utca keleti oldalán elnyúlt a Koronaherceg utca 1891-ben megnyitott folytatásáig (Rozgonyi u.).

A Polgári Egylet új székházával szemben Szigriszt Róbert, a Korona Szálló bérlője egy emeletes lakóház építésére kért engedélyt 1883 novemberében. A Hencz Antal műépítész tervei alapján 1884 nyarára elkészült egyszerű homlokzatú ház (Sugár út 4.) földszintjén két négyszobást lakást alakítottak ki, az emelten lévő 11 szobát (3 nagy utcai és egy udvari, 7. kisebb szoba) Kis Korona néven a Fő úti Korona Szálló bővítésére használta. (1930-ban egy újabb emelettel bővítették, 34 szobás modern szállodává alakították, Pannónia Szálló néven működött tovább.) [230]

[228] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1893: 10212.
[229] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1898: 18593.
[230] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1884: 4633.; Zalai Közlöny, 1883. november 29., 1884. május 8.

109. kép: A Sugár út sarkán 1897-ben felépült Blumenschein-palota

A Sugár út és Koronaherceg utcai (mai Rozgonyi u.) saroktelket Lőwinger Ignác és Knortzer Frigyes Fő téri (Erzsébet tér 17–18.) házainak idenyúló kertjeiből alakították ki. A telket 1897 márciusában Kohn Emil és nővére, Hedvig (Blumenschein Vilmos, módos gabonakereskedő felesége) vásárolta meg, s azonnal egy szép magánház építésébe kezdtek (Sugár út 10.). A később városszerte Blumenschein-palotának hívott épület ma a város egyik legegységesebben fennmaradt kis palotája. Tervezőjét nem ismerjük, egy későbbi alaprajza szerint földszintje és emeleti beosztása megegyezett: mindkét szinten öt nagy (étkező, szalon, hálószoba, lakószoba, gyerekszoba) és két kisebb szobából (később ezeket irodává és kamrává alakították) álló fürdőszobás lakást alakítottak ki.[231] A ház a kanizsai zenei élet egyik fontos színhelye volt, Blumenschein Vilmosné művészi zongorajátékával sokszor szerepelt a kanizsai nyilvánosság előtt, házukban zártkörű hangversenyeket tartottak. (Az idősebb kanizsaiak Kreiner-házként ismerik az épületet, mivel 1932-ben dr. Kreiner Zsigmond, a kórház belgyógyászati és fertőző osztályának főorvosa és felesége, Rosenberg Laura vásárolta meg.)[232]

Mellette a Sugár út 8. szám alatti telek 1911-ig üresen állt. Ekkor dr. Rotschild Jakab ügyvéd építette itt fel a család szecessziós elemekkel díszített emeletes lakóházát. Rotschild Jakab városi képviselő, iskolaszéki elnök, az izraelita hitközség alelnöke, több alkalommal elnöke volt. A helyi lap szerint *„a díszes palota... méltóan fog odailleni a két szomszéd közé"*. Különlegessége az épület két oldalán elhelyezett félköríves zárt erkély, s homlokzata finom szecessziós díszei: a kapu s az ablakok feletti füzérek, szalagok.[233]

A Kis Korona mellett 1890-ben újabb szálloda nyílt meg az utcában. A Sugár út és a Koronaherceg utca (mai Rozgonyi u.) kereszteződésében, az északnyugati saroktelken (Sugár út 14.) Halász Elek, a Bárány vendéglő bérlője építtette fel szállodáját Sallér Lajossal. Az új Hungária Szállóban a *„pompásan berendezett"* emeleti szobák mellett a földszinten étterem, a parkírozott udvaron fedett nyári étterem és tekepálya szolgálta a vendégek kényelmét. Az 1890. október 15-i megnyitásról szóló híradások a nagyvárosias berendezés mellett kiemelték a tervező személyét is: *„Az épület beosztása és kivitele dicséretére válik Sallér Lajos építész úrnak"*. A sarokházat 1913-ban az Izraelita Jótékony Nőegylet vásárolta meg székházának.[234]

A Sugár út megnyitása s később meghosszabbítása is a laktanya építkezésekhez kapcsolódott. Ahogy az utcanyitások kapcsán már említettük: először csak a Rákóczi utcáig, majd 1897-ben a Mezei utcáig (Vörösmarty u.) nyitották meg, s az újabb honvédlaktanya tervezésekor, 1898-ban mondták ki további meghosszabbítását, s nyitották ki az új József főherceg utcáig (Dózsa György út) 1901 nyarán. Az utca keleti oldalának meghatározó épületei a 20. honvéd és a 48. közös gyalogezred laktanyái voltak.

---

231 MNL ZML Nk. F. /7265/ 5018. bsz. tjkv.; TGYM Tört. dok. tár . Gy.sz.27/2006.; Zala, 1897. március 18.
232 MNL ZML Nk. F. /7265/ 5018. bsz. tjkv., TGYM A. 1197-81.; Kocsis, 2009. 272–273.p.
233 MNL ZML Nk. F. /13387/ 5043. bsz. tjkv.; Zalai Közlöny, 1911. február 23.; Villányi, 1929. 262.p.
234 Zalai Közlöny, 1890. május 3.; Zala, 1890. szeptember 21.; Winkler, 1943. 7.p.

A nyugati oldalon, a honvédlaktanyával szemközti hatalmas – a saroktelken felépült Hungária Szállótól a mai Kazinczy utcáig terjedő – telek Weiser József gépgyáros tulajdona lett (Sugár út 16.). (Keskenyebb déli telke mellé 1889-ben vásárolta meg Dukász Sándortól a szomszédos területet.) A déli telekrészen az udvarban több mint 50 méter hosszan elnyúló földszintes műhelyét, gyárépületét 1886-ban építtette fel Sallér Lajos tervei alapján: a több mint 160 m²-es raktárhelység mögött a 66 m² területű vasraktár, a 100 m²-es műhely és egy ugyanekkora fészer követte egymást. 1889 nyarán a Dukásztól megvásárolt területen tovább bővíttette gépraktárát, majd még ugyanebben az évben egy újabb fészert építtetett. A gyár tevékenységének bővülésével 1892-ben először megnagyobbították a műhelyt, s felépült az öntöde, majd 1898-ban az öntödét is tovább bővítették.[235]

A műhellyel egy időben, 1886 őszén özv. Csima Jánosné magánzó által emelt emeletes bérház (Sugár út 18.) szomszédságában 1889 őszén kért építési engedélyt Sattler Mór egy emeletes lakházra. Sallér Lajos tervén a földszinten egy dupla *„korcsma helyiséget"*, egy üzletet s két kétszobás lakást, az emeleten egy háromszobás lakás mellett hat külön szobát láthatunk. Az engedélyt a városi tanács megadta az építkezésre, azonban elmaradt. Helyette Sattler Mór a következő évben ugyanezen a telken egy földszintes ház építésére kért újabb engedélyt, majd 1891 augusztusában *„egy csendőrlaktanya"* emelésére, mely Sallér Lajos tervei alapján végül megvalósult (Sugár út 20.). A század elejéig bérelték a házat a csendőrség számára, majd a testület a Csengery útra költözött át, 1907-ben már ott működtek.[236]

Az utca fokozatosan épült ki a Rákóczi utcáig, az építési bizottság üléseinek jegyzőkönyvei alapján tudjuk, hogy 1895 nyarán Zrínyi Józsefné emeltetett egy földszintes házat (Sugár út 22.), Csete József a Sugár út 26. szám alatt épített egy utcai és egy udvari lakházat, ugyanekkor özv. Klein Róza is engedélyt kapott a Sugár úton egy lakóház felépítésére, de pontos helyét nem ismerjük.[237] A nyugati oldal további házai az Ördögárokig az 1890-es évek elejére elkészültek már. Knausz Boldizsár, a Dél-Zalai Takarékpénztár főkönyvelője és jegyzője több telekkel rendelkezett itt és az utca szemközti, keleti oldalán is. Amikor 1891 nyarán engedélyt kért egy földszintes ház építésére, a helyszíni rajz szerint az Ördögárok mellett közvetlenül (attól délre) már állt Gogl Lajos kárbecslő háza (Sugár út 38.) és Knausz saját, 1891 tavaszán Szántó János kőműves mester által tervezett és épített háza is (Sugár út 36.). Ennek közvetlen szomszédságában építtette fel 1891 őszén újabb házát (Sugár út 34.) szintén Szántó tervei alapján, s őt jelentette be építési vállalkozóként is. A lakhatási engedélyt 1892 májusában kapta meg az elkészült épületre. A házakat bérbe vagy eladásra szánta, a század elején a 36. számút már özv. Berényi Elekné magánzó, a 34. számút Markó Antal állomásfőnök, Déli Vasúti felügyelő birtokolta.[238]

1.22. Építkezések a 3. városi övezetben

A század utolsó harmadában nem csak két- és egyemeletes nagypolgári paloták, lakóházak épültek a városban, a 3. övezetben is sorra készültek el a díszes homlokzatú vagy szerényebb, földszintes, eklektikus oromzati díszű, sokszor komfortos lakóházak a Batthyány, Király, Teleki, Magyar utcában, s az ebben az övezetben megnyitott új utcák is sorra benépesülnek (mint a Nádor vagy az Arany János utca).

[235] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1886: 484., MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1889. 6259. MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1889. július 12., 1892. május 4. 1898. október 18.

[236] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1889: 10812., MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1889. november 28., 1890. január 20. 1891. augusztus 10.; Füredi, 1907. 35.p.

[237] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1895. július 9., július 15.; Füredi, 1911. 98.p.

[238] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1892: 4631.

A város jellegzetes utcaképét meghatározó, szépvonalú földszintes polgárházak közül példaként említhetjük Fischel Fülöp könyvkereskedő, a Zala című lap kiadójának a Nádor utcában (Szent Imre u.) 1887-ben épült díszes homlokzatú, Geiszl Mór tervezte házát. Az öt szobás, cselédszobás, fürdőszobás lakás alatt a ház pincerészében alakították ki a háztulajdonos majd 120 m^2-es nyomdáját. Az épület eredeti homlokzata különösen gazdag, barokkos díszítésű, a sarokrizalitok armírozással is kiemeltek, az ezeken található kettős, íves ablakok kétoldalt díszes lábazatú és fejezetű oszlopokkal és íves szemöldökpárkányokkal keretezettek. A házat a főpárkány felett kétoldalt és középső részén baluszteres attika zárja le, a középső kiemelkedő íves mezejében a család címere és a *„Fischel Fülöp könyvnyomdája"* felirat szerepelt.[239]

Ugyanebben az évben Rácz Antal városi orvos a Batthyány utca elején álló két házát összekötő kertjében építkezett az utca vonalában. Az ő tulajdona volt a Battthyány utca keleti oldalán a mai Zrínyi és Bajza utca között elterülő két nagy telek, mindkettőn egy-egy sarokház állt már 1864-ben a kataszteri térkép tanúsága szerint (Batthyány u. 1. és 5.). 1887-ben a két ház között építtette fel Sallér Lajos tervei alapján s vezetésével új lakházát. Az egyszerű vonalú, eklektikus ház sarokrészeit rizalittal emelték ki, az itt lévő 2–2 ablakot íves szemöldökpárkánnyal, a középső rész ablakait egyenessel díszítették. (Homlokzati díszeiből egyedül konzolos főpárkánya maradt meg mára.) A kapubejárat mindkét oldalán egy-egy háromszobás lakást alakítottak ki.[240]

Sallér Lajos ugyanebben az évben saját, Teleki utcai földszintes házát is kibővítette, építkezése az időszak jellegzetes telekbeépítési módját követte. A telek egyik oldalán álló házukat a birtokosok úgy bővítették gyakran egy másik lakással vagy lakrésszel, hogy a létrejött két részt egy zárt kapualjjal kapcsolták össze. Így a telek teljes szélességét kitöltő, városias, zártsorú beépítés jött létre. Az új épületet általában a korra jellemző eklektikus homlokzati díszekkel látták el. Sallér Lajos a Teleki út 11. szám alatti két, a telekhatárokon álló, keskenyebb háza közül a nyugatit teljesen elbontotta, helyébe új lakóházat emelt, a keletit megmagasította, az újonnan építetthez igazította. Az új házrészben egy két szoba, alkovos lakást alakítottak ki, a nagyobb szoba nézett az utcára. Homlokzata kváderezett volt, a kaput és a két oldalán lévő 3–3 ablakot faragott fejezetű oszlopok és íves szemöldökpárkányok keretezték.[241].

Az ekkor emelt földszintes kereskedőházak szép példája a Magyar utcában Rotschild Samu gabonakereskedő 1892-ben, szintén Sallér Lajos tervei alapján épült háza (Magyar u. 19.). A régi keskeny, hosszú, oromfalas épület lebontása után a teljes telekszélességet kitöltő, fedett kapubejáróval ellátott házat építtetett az utcavonalra, a *„megye vonal"* északi részén egy 9x22,6 méter alapterületű, emeletes raktárépületet (alatta borospincével), a déli telekhatáron pedig egy mosókonyha–faház–fészer–árnyékszékből álló hosszú, féltetős épületet. Rotschild Samu háza a tipikus középpolgári otthon kategóriájába tartozik. Ebédlővel, szalonnal, hálószobával, vendégszobával rendelkezett, a családfő részére egy külön irodát alakítottak ki. Az utcafronton elhelyezett szobákkal szemben, a folyosó másik oldaláról nyílt a konyha–kamra–cselédszoba együttes, s az ebben az időben a városban még ritka fürdőszoba, melyek az udvarra néztek.[242]

A századfordulón a magánlakások (5868 háztartás) döntő többsége, 95%-a a földszinten helyezkedett el, csak a maradék az 1., 2. és 3. emeleten (3,5% az 1. emeleten, 0,64% a 2. vagy a 3. emeleten). A korabeli lakásviszonyokat bemutató – a lakások nagysága szerint (1–6 szobás vagy több szobás lakások száma) és azokban a népesség eloszlása szerint vizsgá-

[239] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1887: 8539.
[240] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1887: 904., MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1887. február 10.
[241] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1887: 8516., MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1887. augusztus 4.
[242] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1892: 8870.

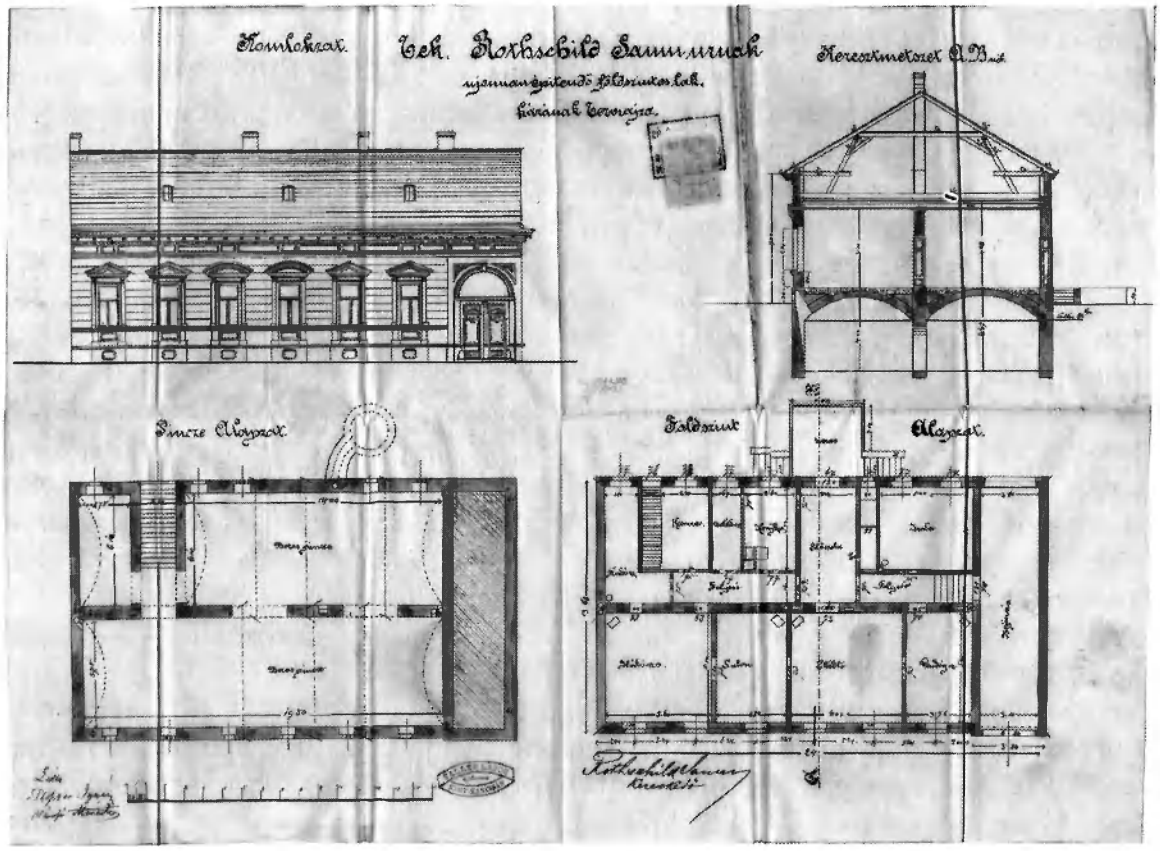

110. kép: Sallér Lajos: Rotschild Samu Magyar utcai lakóházának homlokzati terve és alaprajza

ló – statisztikai kimutatás készült ugyan, de a zalai városok az erre vonatkozó adatokat nem szolgáltatták be. Így csak a helyiségek számát ismerjük: e szerint 1900-ban Nagykanizsán minden magánlakásra átlagosan 1,6 szoba jutott, a lakások 80%-ában található konyha, 52%-ukban kamra. Minden 32. rendelkezett csak a jómód jeleként külön cselédszobával (3,1%), s még 1%-ukban sem volt fürdőszoba, csak minden 112. lakásban. Egy lakásra átlagosan 4 lakó esett.[243]

Az 1882–83-ban megnyitott Arany János utcában az elsőként, 1885-ben felépült iskola és óvodaház melletti telkeken is megindult az építkezés. A 3. és 4. városi övezetben, így az Arany János utcában található szerényebb földszintes házakat is általában a közép- vagy kispolgári réteghez tartozók (iparosok, kiskereskedők, hivatalnokok, vasutasok, altisztek stb.) építtették maguknak. Gyakori volt azonban, hogy ezekben a kisebb alapterületű házakban is több család részére alakítottak ki lakásokat, melyekhez az udvarról megközelíthető konyha, kamra és egy vagy két, utcára néző szoba tartozott. Az óvoda szomszédságában, azzal egy időben, 1885-ben két új ház épült. Közvetlenül mellette Farkas Ferenc építkezett (Arany J. u. 9.) Sallér Lajos terve alapján, egyszerű homlokzatú háza három utcai és egy udvari szobából s konyha-kamrából állt. Szomszédja, Zelenák Antal építő 1885 októberére elkészült saját házában két kisebb alapterületű, 2 szoba – konyha – kamrából álló lakás kapott helyet (Arany J. u. 11.). Szemközt velük ugyancsak 1885 őszétől Muraközi Lajos, (1890-től az Ipartestület elnöke, majd jegyzője, hivatalvezetője) építtette fel Berdó Károly rajza alapján házát (Arany J. u. 10.), melyben két szerényebb, szoba – konyha – kamrából álló kis lakást alakítottak ki, az egyikhez egy alig 5 m²-es műhely is csatlakozott.

[243] Thirring, 1912. 26, 30–31, 34.p.

A benépesült új utca fásítása 1889 őszére készült el.[244] Az utca végén, az Arany János és Kinizsi utcai saroktelket Bajor László vendéglős vásárolta meg, s építtette ott fel 1890–91-ben Sallér Lajos tervei alapján és kivitelezésében lakóházával egybeépített vendéglőjét (Arany J. u. 12.). Két szoba, cselédszobás lakása a Kinizsi utcára nézett, a sarokrészen helyezték el sarokbejárattal ellátva a *„Vendég szobát"*, mellette az Arany János utcára néző ablakokkal az ebédlőt és az *„urak részére"* kialakított külön helyiséget. Korábbi, Magyar utcai vendéglőjét *„Polgárok vendéglője"* néven működtette itt tovább.[245]

A 3. övezethez tartozó Magyar, Teleki és Király utcában is az addigi keskeny, hosszú, végoromfalas házakat felváltották az utcavonalra épült földszintes, esetleg emelt padlásterű lakóházak, a korábbi épületeket bővítették ki L-alakúra, vagy eleve az utcavonallal párhuzamosan új házakat emeletek a régiek helyett. Ebben az övezetben a szabályrendelet szerint földszintes házak is építhetők voltak, de magasságuk 4,5 méternél alacsonyabb nem lehetett, a szobák előírt magassága 3,2 méter volt. Megengedték a nyílt kapubejáratokat is. Számos példa van rá, hogy az addig be nem épített telekrészen új házat emeltek, a kettőt fedett kapubejárattal kötötték össze, több utcaszakasz fokozatosan a teljes telekszélességet kitöltő házakkal épült ki zártsorúan. A régi, vályogtéglából épült házak helyett új, díszesebb homlokzatú házak sora épült, az épületeket átépítették, megmagasították.[246]

A Király utca Főtérig nyúló keleti része – a Zrínyi utca csatlakozásától – a második építési övezetbe tartozott, ahol csak emeletes épületek emelését engedélyezték. Az utcának ezen a részén, a Király és a Zrínyi utcát összekötő – 1900-tól Vaskapu köznek nevezett – sikátor mellett, a 26. szám alatti régi lakháza helyett egy földszintes ház építésére, s a sikátor *„átengedésére"* kért engedélyt 1893 márciusában Szeitl János vendéglős. Az építészeti bizottság az övezetre vonatkozó előírásra hivatkozva megtagadta az engedélyt, s a sikátornak mint köztérnek az átengedéséhez sem járult hozzá.

1.23. Törekvések az építési szabályrendelet módosítására

Szeitl János építési ügye kapcsán ismét felmerült az érvényben lévő építési szabályrendelet átdolgozásának hosszú évek óta húzódó ügye. Amint Schlesinger Gyula Eötvös téri építkezése kapcsán már említettük, a szabályrendelet szükségessé vált módosítására már 1885 decemberében megalakítottak egy albizottságot. Az újabb, az építkezések minden részterületére kiterjedő, aprólékos gonddal készített tervezet 1887. májusára készült el Eperjesy Sándor elnök vezetésével. (A város területét 6 övezetbe osztották. Az I. övezetet kiszélesítették (a korábbi I. és II. övezetet foglalta magába), a IV. övezetbe sorolták a határba hosszan kinyúló nagykanizsai utcák (Petőfi, Teleki, Magyar, Kinizsi utcák) végeit s Kiskanizsán az *„állami út mentében jobb és balról levő házakat az uradalmi vagy vendéglő épületig"*, a VI. övezetbe Kiskanizsa *„többi összes utcáját"*. A terv szerint az I. övezetben kizárólag *„legalább egy emeletes házak építése zárt sorban engedélyeztetik"*, a II. övezetben zártsorúan földszintes házak is építhetők, a többi övezetben nem követelték meg a telek utcai részének teljes beépítését.) Az 1887. május 26-i építészeti bizottsági ülésen elfogadott módosítások után Eperjesy Sándor elnök vezetésével 1888 decemberében a tervezetet hét egymást követő gyűlésen fejezetről fejezetre újra megtárgyalták, módosították, majd megküldték a városi tanácsnak elfogadásra s beterjesztésre a képviselő-testület elé. A városi tanács végül nem fogadta el a tervet, a régi szabályrendelet megtartását, s csak a hasznos újítások átvéte-

[244] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1885: 7981., VT. Ikt. ir. 1885: 7414., VT. Ikt. ir. 1885: 7189.; Zalai Közlöny, 1889. november 16.
[245] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1891: 4652.
[246] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1889: 9672.

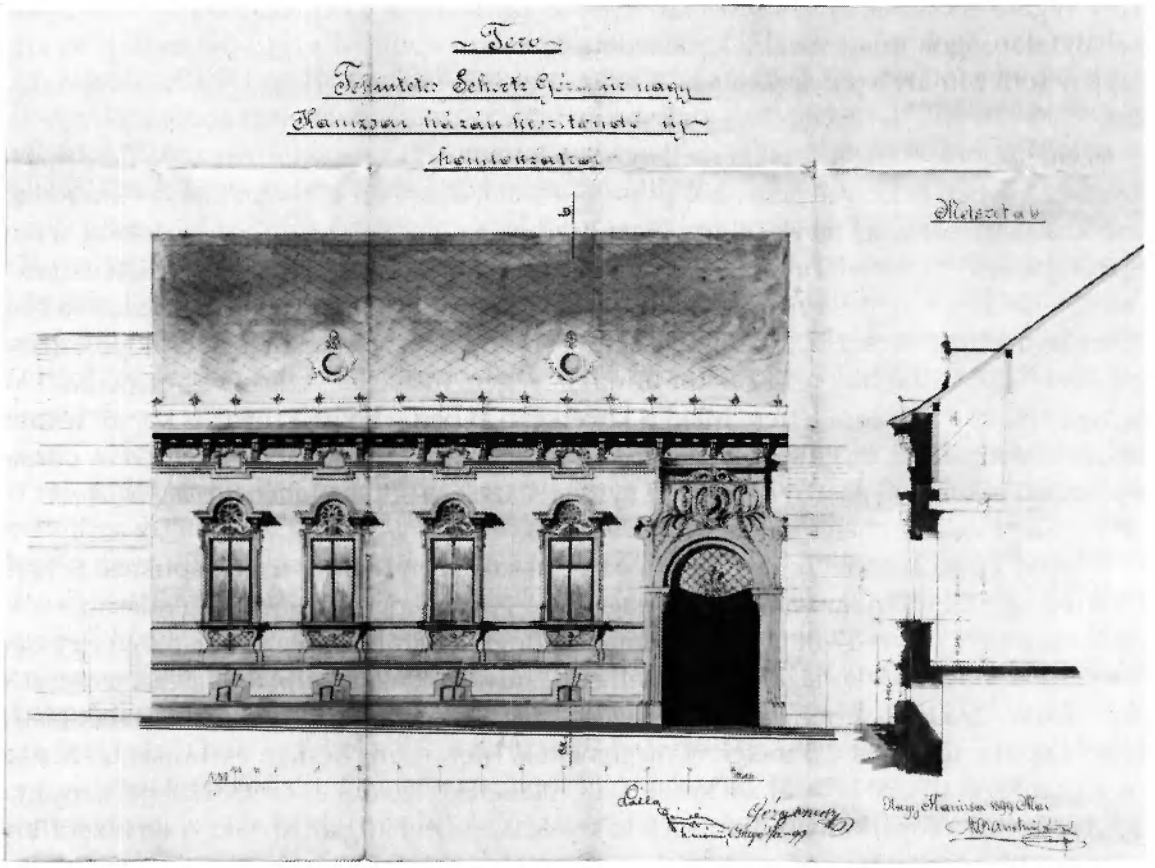

111. kép: Schertz Géza lakóházának Morandini Román ás Tamás által készített homlokzati terve, 1899

lét kérte, újratárgyalást javasolt. Végzése szerint a tervezet *„sok helyes és üdvös"* intézkedést kíván életbe léptetni, de *„a város helyzete, nagysága – és fejlődöttségét sok tekintetben túlhaladja, igen nagy terjedelmű, és sok, a város helyzetével nem indokolt megszorításokat foglal magába"*.[247] A régi szabályozás így továbbra is érvényben maradt.

1893-ban az építési bizottság több tagja, és a városlakók egy része szerint is, a szabályrendelet már nem felelt meg a helyi körülményeknek, *„a város külcsinosodását nagyban gátolja"*, a bizottság a *„Szeitl-ügy"* kapcsán újabb átdolgozást javasolt. Az 1893. június 14-én megválasztott új építészeti bizottság is osztotta a korábbi bizottság véleményét, a rendelet és szabályozási terv kidolgozására egy újabb héttagú bizottságot küldtek ki. Szeitl János 1894 márciusában ismét beadta engedélykérelmét a földszintes ház építésére, melyet a bizottság kénytelen volt elutasítani, egyben megsürgették az albizottságot a szabályrendelet mielőbbi beterjesztését kérve. 1894. április 19-re elkészült egy tervezet, elrendelték sokszorosítását, hogy a bizottság minden tagja tanulmányozhassa, de további sorsa s tartalma nem ismert.[248]

Szeitl nem győzte kivárni a tárgyalások eredményét, 1895. február 8-án engedélyt kért régi háza lebontására, helyébe egy emeletes lakház és udvari szárnyépület építésére, s a korábbi félszer és kocsiszínnek lakássá (4 szoba) történő átalakítására Sallér Lajos tervei alapján. A terven ugyan *„lakóház"* megjelölés szerepel, de a háztulajdonos szállónak építtette. A földszinten az utcára nyíló *„két szoba"* mögött helyezkedett el a konyha, kamra, mögöttük, az udvari szárnyban az étterem és egy abból nyíló újabb szoba, az emelten egy kétszobás lakás mögött újabb három szobát alakítottak ki. Az udvari épület Sallér Lajos vezetésével

[247] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1885. december 4., 1887. május 26., 1888. december 4.
[248] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1893. március 27., május 15., június 14., 1894. március 14., április 19.

az év végére elkészült, az emeletes ház építése azonban az utcai vonal kitűzése és építési szabálytalanságok miatt tovább késlekedett, 1896-ban épült fel végül módosított tervrajz alapján Tóth Mihály kivitelezésében. A századforduló idején Vaskapu Szálló néven működött.

Szeitl szerette volna az épület mellett húzódó sikátort is megszerezni, 1893-ban, majd a következő évben is kérvényezte, a képviselő-testület azonban a sikátor *„rendes utcává"* történő kiszélesítését vette tervbe. Tárgyalást kezdtek az érdekelt háztulajdonosokkal, a terület átengedéséért követelt túl magas ár s a telektulajdonosok *„részvétlensége"* miatt azonban a szélesebb utca kinyitása nem sikerült. A tisztasági és a rendőri felügyelet ellátása érdekében 1896 februárjában Plosszer Ignácz városi mérnök terve alapján téglaoszlopos, díszes vasrácsos kaput állítottak fel a sikátor mindkét végén, melyek a szálló és az utcácska (1900-tól Vaskapu köz) névadói lettek. Majd a következő évben – hogy a fuvaros kocsik további bejárását, rongálását megakadályozzák – elrendelték, hogy a kapukat éjjel zárva tartsák, napközben is csak fél szárnyuk legyen nyitva, s azokon *„Szabad átjáró gyalog járóknak"* feliratú kis táblácskákat helyeztek el.[249]

Néhány évvel később az ugyanezen az utcaszakaszon (Király u. 36.) építkező Schertz Géza okl. gépészmérnök, volt csurgói nagybérlő építési engedélyének tárgyalásakor a városi tanács 1899. július 17-i ülésén is kiemelték, hogy a Király utca ezen részében egy emeletesnél alacsonyabb lakóházak nem emelhetők, mivel azonban *„nem új építkezés terveztetik"*, csak *„díszítés és a tetőnek emelése, miáltal az utca csinosodik"*, engedélyezték a házátalakítást. A korábbi épület tetőzetét 1,5 méterrel megemelték, Morandini Román és Tamás terve alapján új barokkos, díszes homlokzat készült, az ablakok könyöklő- és szemöldökpárkányait, a kapubejárót és a főpárkányt különleges vakolatdíszekkel hangsúlyozták. A tervszerű kivitelezésért Morandini Román felelt.[250]

Szeitl János emeletes házának felépülésével az építési szabályrendelet módosításának ügye nem oldódott meg. 1895. november 25-én Tuboly Viktor szólalt fel újra a hatályos rendelet módosítása érdekében. Szerinte a város közönsége az érvényben lévő szabályok miatt már *„az építkezés vitelében gátoltatik"*, ami nem csak az ő érdekeikre, de a város fejlődésére is nagy hátránnyal van. Kérdést intézett a bizottság elnökéhez, hajlandó lenne-e az 1887-ben elkészült és tárgyalt szabályrendeletet újabb tárgyalás alá venni. Ebenspanger Lipót elnök szerint az akkori tervezet annyira szigorú volt, hogy nem lehetett használni, hivatkozott az előző évben megválasztott albizottságra is, mely még *„nem adott jelentést működése eredményéről"*. Felkérték a városi tanácsot, szerezzen be Pécsről, Székesfehérvárról és Szombathelyről építési rendeleteket a helyi összeállításához. 1896 júliusában, ismét Eperjesy Sándor elnöksége alatt a bizottság néhány tagja újra vállalkozott a városi szabályozási terv és az újonnan nyitandó utcák tervezeteinek elkészítésére, majd 1898-ban ismét a tíz évvel korábban elkészült tervezethez nyúltak vissza. A városi tanács megkereste Eperjesy Sándor bizottsági elnököt, hogy az 1888-ban a tanácshoz beterjesztett s *„ott eltévedt"* szabályrendelet fogalmazványt bocsássa rendelkezésükre. A bizottság 1898. február 5-én két módosítással (építési költségvetés kötelező bemutatása, az építési költség 1–2%-ának befizetése a városi pénztárba, mely a városi mérnök díjazására és a közcélú kisajátításokra fordítható) terjesztette be a fogalmazványt a városi tanácshoz. Nem tudni, mi lett a sorsa, tárgyalta-e a képviselő-testület, azonban továbbra is, sőt az 1910-es években is az 1880. december 27-én elfogadott, s a belügyminiszter által 1882. március 19-én megerősített szabályrendelet maradt érvényben.[251]

[249] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1894. június 18., 1895. február 8., április 29., július 22.; MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1897: 3955.

[250] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1899. II. 7149.

[251] MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1895. november 25., 1896. július 6.; Füredi, 1911. 209–214.p.

1.24. Infrastrukturális fejlődés: villanyvilágítás, távbeszélő hálózat

A városi fejlődés szempontjából nagy jelentőségű volt az 1894-ben üzembe helyezett villanyvilágítás. (A megyében Zalaegerszegen 1906-ban, Keszthelyen 1907-ben vezették be a villanyt.[252]) Utcai világításról 1821 óta beszélhetünk Nagykanizsán, mikor a Piactéri kereskedők saját költségükön éjjeliőröket fogadtak. 1839-től a Lámpa- Egyesület 35 állandó lámpát állított fel a fontosabb középületek s üzletek előtt, majd az 1860-as években már 85, 1874-ben pedig 154 lámpa világította meg a város utcáit.[253] A képviselő-testület a helyi Kereskedelmi és Iparbank gázvilágítási szabadalom megadása iránti kérvénye kapcsán 1872-ben elvi döntést hozott a *„gázvilágítás behozatala"* mellett. Négy évvel később a Goldschmied S. angol cég légszesz-világítási, majd 1883-ban a bécsi Lipping cég gázvilágítási ajánlatát vizsgálták.

1885 decemberében Babochay György polgármester bejelentette, hogy a városi világítás reformját tervezik, s megkezdték a szükséges előmunkálatokat az *„elektrikus világítás"* bevezetése érdekében.[254] 1886-ban Vucskics János nagykanizsai kereskedő tett ajánlatot a városi villanyvilágításra, szerette volna a Fő tér 22. szám alatt működő gőzmalmát, fűrészüzemét és szikvízgyártó telepét *„villanyvilágítás előállítására"* is alkalmassá tenni, kibővíteni. Kérvényében kiemelte, hogy a *„megfelelőbb és olcsóbb"* villanyvilágítás bevezetésével Nagykanizsa megelőzné a vidéki városokat, Budapesten a Nemzeti Színházat, a Műcsarnokot, a központi pályaudvart, s Temesvár utcai világítását hozta fel példának, ahol az általa felszerelni kívánt Ganz gyárból való *„villanygépet"* használják. A városi tanács – mivel a telep a város központjában állt, közegészségügyi, tűzrendészeti szempontokra hivatkozva, s a szomszédos telek- és házbirtokosok kifogásai miatt – végül nem adta meg az engedélyt. A városi villanyvilágítás bevezetésének terve ekkor még nem sikerült, de az Arany Szarvas vendéglőt már 1886-tól 130 *„lánggal"* Vucskics gépe világította.[255]

112. kép: Az 1894-ben üzembe helyezett ívlámpa az Erzsébet téren (mellette még látható a petróleumlámpa is)

[252] Megyeri, 2001a 192.p., Megyeri, 2001/c 183.p.
[253] Zalai Közlöny, 1887. október 15., 1874. november 29.; Barbarits, 1929. 116.p.
[254] MNL ZML V. 1511a. KT. jkv. 1872. április 29.; Zalai Közlöny, 1876. december 10., MNL ZML V. 1511. ÉB. jkv. 1883. június 25.
[255] MNL ZML V. 1512b. V.T. Közig. ir. 10910/1887. és 4092/1888.; Zalai Közlöny, 1885. december 16.

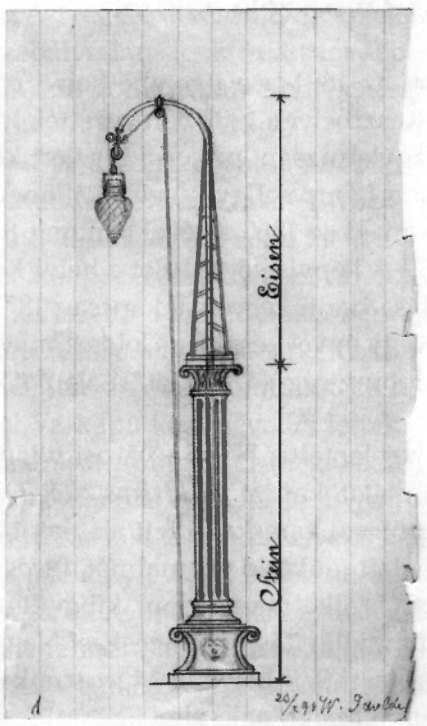

113. kép: Ívlámpa rajza: A Deák téri kút (Török kút) oszlopának átalakítása lámpatartóvá, 1891

1888–89-ben légszesz- és villanyvilágítás bevezetésére egyaránt ajánlatokat kért a város. Az előmunkálatokra Eperjesy Sándor vezetésével külön bizottságot hoztak létre. A légszeszvilágítást, amely az *„előrehaladott kor igényeinek többé alig látszik megfelelni"*, végül elvetették. Az 1889 tavaszán beérkezett villanyvilágítási pályázatok (köztük a Ganz és Társa budapesti részvénytársulat) közül a Nagykanizsai Kereskedelmi és Iparbank és az Egger B. és Társa által beadott közös ajánlatot tartva a legjobbnak, elrendelték a szerződési tárgyalások megindítását, de még 1893-ban is 240 nagykanizsai és 25 kiskanizsai petróleumlámpa látta el a város közvilágítását.[256]

A kiírt újabb pályázat eredményeként végül a marburgi Franz Lajos, kanizsai malomtulajdonossal kötöttek szerződést a *„villamos áramnak köz- és magánvilágítás és erőátvitel céljára való előállítása"* érdekében 1892. november 18-án 40 éves időtartamra. E szerint 280 izzólámpát (közülük 10-et Kiskanizsán) és 14 ívlámpát (2-t Kiskanizsán, a Sormásra vezető állami út mentén) szereltek fel.[257] A Főtéren, az Eötvös téren és a *„takarékpénztári épület előtt"* a Deák téren 10 méter magas vas oszlopokra került egy-egy ívlámpa, a Deák téri kút oszlopát is lámpatartóvá alakították át egy kisebb oszloppal. Az elsősorban a város belső területén lévő, *„nagyobb terek világítására rendelt"* ívlámpák elosztása – csekély számuk miatt – nehéz volt, az építészeti bizottság javaslatával többen nem értettek egyet. Dr. Neusiedler Antal neves kanizsai polgárokkal együtt több észrevételt tett, ívlámpát javasoltak pl. a Széchenyi térre és a közkórház elé. Javaslataik többségét végül a városi tanács is elfogadta. Elrendelték, hogy az ívlámpákat az utcakeresztezéseknél *„függő állapotban"* helyezzék el, így pl. a Főtéren a déli oldalon, a Távírda előtt és a Városház utca torkolatánál, a Casinónál és a Rapoch-ház előtti (Csengery u.) kereszteződésben. Az ívlámpák számát végül 16-ra emelték, közülük a Főtéri, a Városháza sarkán álló, a Casinói, a Takarékpénztári, a Deák és Eötvös téri *„egész éjjeli"* volt, a többi *„fél éjjeli"*. Az izzólámpáknak magas, *„nem díszes"* fa póznákat állítottak fel. Kiskanizsán továbbra is fenntartottak 20 petróleumlámpát, melyek világításáról szintén a vállalkozónak kellett gondoskodnia. A lámpák világításának, meggyújtásának és eloltásának pontos rendjét a minden évben összeállított *„Világítási naptár"*-ban határozták meg. A városi képviselő-testület egy általa választott, 15 tagból álló (az egyes városi kerületeket képviselő tagok, a városi rendőrkapitány és mérnök részvételével) ellenőrző bizottságot küldött ki, mely az 1894. június 27-i közgyűlésen elfogadott *„Villanyvilágítási ellenőrző szabályrendelet"* értelmében *„őrködött"* a világítás, a szerződési kötelezettségek betartása felett. Az üzembe helyezett villanyvilágítást 1894. július 2-án vette át hivatalosan a város.[258]

Az üzletek közül a Strem és Klein fűszer- és gyarmatáru nagykereskedésben (Főtér 22.) vezették be először a villanyvilágítást, 1894 júniusától már néhány magánlakásban (így dr.

[256] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1888: 3203., MNM ZML V. 1512. Tárgy szerinti iratok: A villany vagy légszesz világítás bevezetésére kiküldött bizottság jelentése. 1889. március 29.

[257] A szerződés jóváhagyva Zalavármegye törvényhatósági bizottsága 1892. december 12-i közgyűlésén. MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1898: 2827.; Székely, 1907. 27.p.

[258] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1894: 13605., 1894: 7104., 1898: 2827.

Rapoch Gyula és dr. Rotschild Samu ügyvédeknél) is alkalmazták. A Franz cég *„egyesek által igénybe vett áramfogyasztási"* kimutatása szerint 1895-ben 173, 1896-ban már 203 előfizetőjük volt. Többségük 12 Ft átalányfizetés, ill. óránkénti fizetés mellett vette igénybe a szolgáltatást, 16 (1896-ban 19) *„kedvezményes"* fogyasztó volt. Néhány év múlva a város 46 utcáját (több mint 24 600 méter hosszan) már 17 ívlámpa és 321 izzólámpa világította meg. A hálózatot 68 magán ívlámpa és több mint 8000 magánizzó egészítette ki.[259]

A villanyvilágítás bevezetése mellett a megyében elsőként Nagykanizsán építették ki a *„közhasználatú távbeszélő hálózatot"* is 1892 augusztusától. A vonal építési, berendezési munkálatait Hollós József pécsi posta- és távírda mérnök vezetésével – a már évek óta hasonló munkákon foglalkoztatott – szepetneki és sormási munkások végezték. Az utazó közönség s főként a kereskedők igényeire való tekintettel a pécsi igazgatóság javaslatára nyilvános távbeszélő állomást létesítettek a pályaudvaron a mozgópostán és Kiskanizsán a postahivatalnál. 1901-ben a hálózatot 92 előfizető mellett az interurbán forgalomba is bekapcsolták. 1910 körül 209 állomással rendelkezett a városi hálózat, évente majd 400 ezer helyi és környékbeli, több mint 4500 belföldi távolsági, 500 külföldi beszélgetést folytattak, majd 600 külföldi hívást fogadtak. [260]

1.25. Városfejlődés, városi építkezések a századforduló éveiben

Vécsey Zsigmond polgármestersége idején (1896–1913) számos új rendezési elképzelés született, újabb iskolaépületekkel, laktanyával gazdagodott a város, árvaházért, új postapalotáért, dohányraktárért, igazságügyi és pénzügyi palotáért folyamodott a város. Az évtizedek óta sürgetett városszépítési törekvések közül is több megvalósult. Egy városi park és újabb fásított sétányok megteremtése érdekében jött létre 1892-ben 130 taggal a Szépészeti Egyesületet, mely két évvel később Nagykanizsai Szépítő Egylet néven alakult újjá. Véleményező szerv lett a város külső szépítésére vonatkozó minden kérdésben, célja a város és környékének ültetvényekkel történő szépítése, a terek gondozása, üdülő-, kirándulóhelyek létesítése, a köztisztaság és közegészségügy érdekeinek előmozdítása volt.

A városlakók már az 1880-as évektől több alkalommal sürgették a helyi sajtóban egy több holdas sétatér, sétakert létesítését. Az egyesület a Csengery utca és a temető között, a vasút keleti oldalán elterülő 6849 öl nagyságú, városi tulajdonban lévő területet tartotta e célra alkalmasnak. Javaslatukra a millenniumi díszközgyűlés programjába is felvették a promenád létesítését. A pénzügyi bizottság néhány tagja 1896 májusában a temető közelsége miatt inkább a *„városi nagypiacz"*, a Főtér sétatérré alakítását javasolta. Végül 1897

114. kép: A Millennium emlékére létesített Sétakert részlete 1905 körül

[259] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt.ir. 1898: 2827.; Zala, 1894. május 24. Az 1908. évi adatokat közli: Thirring, 1912. 436–437.p.

[260] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1893: 2851.; Zalai Közlöny, 1892. augusztus 13.; Barbarits, 1929. 205.p.; Thirring, 1912. 380.p.

tavaszán a városi tanács és a szépítő egyesület közös ülésén határozták el az eredeti terv szerinti helyen a terület *„azonnali befásítását"*, melynek költségeit az egylet vállalta. A munkák felügyeletére és ellenőrzésére Tripammer Gyula *„egyesületi intézőt"* kérték fel. Később a Szépítő Egylet vállalta a 6 holdas kert gondozását is.[261] Szintén az 1896. május 17-én tartott millenniumi díszközgyűlésen határozták el egy árvaház alapítását, a polgári leányiskola felépítését elkülönítve a fiúiskolától és a gimnáziumi épület kibővítését és a *„jelen kor igényeinek megfelelő"* átalakítását.[262]

A képviselő-testület már 1884-ben döntött arról, hogy a polgári fiúiskola után polgári leányiskolát is létesít, ehhez először a fiúiskolával szemközt álló régi kórházépületet ajánlotta fel a kultuszminisztérium számára. 1891-ben végül a felsőbb leánynépiskolát alakították át polgári leányiskolává. A zsúfolt központi elemi iskolai épületben azonban több tanterem *„nem felel meg az oktatásügy és egészség követelményeinek"*, a megyei közigazgatási bizottság ezért utasította a városi tanácsot, hogy a tanév befejeztével intézkedjen az épület átalakításáról, ill. a polgári leányiskola felépítéséről. A Zárda és Zrínyi utca sarkán, a *„katonai kórház telkén"* építendő egyemeletes leányiskola tervvázlatát Plosszer Ignácz városi mérnök már 1895 tavaszán elkészítette. E szerint a négy (54–78 m²-es) osztályterem mellett a földszinten egy majd 160 m²-es tornaterem, az emeleten a tantestületi szoba mellett kézimunka terem, tanszer múzeum, természet- és vegytani előadóterem és egy 120 m²-es rajzterem is helyet kapott. A városvezetés úgy tervezte, a mérnök előzetes számításai szerint 35 000 Ft költséggel felépíthető leányiskola és a régi népiskola átalakítása az 1896–97. tanév elejére készül el.[263] Végül mégis új helyszínt választottak, a régi, Kazinczy utcai (Ady u.) iskolaház bontása és a polgári leányiskolának annak helyén történő megépítése mellett döntöttek. Plosszer Ignácz városi mérnökkel új terveket és költségvetést készíttettek, melyeket az 1896. július 16-i képviselő-testületi ülésen hivatalosan is elfogadtak. Reinitz Lajos városi képviselő azonban fellebbezést nyújtott be a határozat ellen, kifogásolta a helyet, mely a nagy kocsiforgalom okozta zaj miatt szerinte nem alkalmas a tanításra, s ellenezte, hogy a fiúiskola közvetlen szomszédságában, azzal egy udvarban épüljön fel. Végül – miután Zala vármegye törvényhatósági bizottsága elutasította a fellebbezést – az eredeti, 1896. augusztusi időpont helyett, 1897. március 1-jére tűzték ki az árlejtést. A beérkezett szóbeli és írásbeli ajánlatok közül (Morandini Román és Tamás, Bachrach Gyula, Sallér Lajos, Österreicher Samu, Hencz Antal) végül Bachrach Gyula építési vállalkozó ajánlatát tartották a legelőnyösebbnek, aki a 26 251 Ft előirányzott építési költségből 18,1%-ot engedett el. Az építés vezetésére Bachrach mint szakértő művezetőt, s egyben mint üzlettársat, Hencz Antal építészt jelölte meg. Az építés felügyeletére a városi közgyűlés egy 11 tagból álló bizottságot választott. A földszinten négy utcára és egy udvarra néző (30–76 m²-es) tanterem és egy iskolaszéki helyiség, az emeleten négy (50–75 m²-es) tanterem, a 80 m²-es rajzterem és az igazgatósági szoba kapott helyet. Az elkészült épületet 1897. október 30-án vette át az ellenőrző bizottság, a tanítás az új polgári leányiskolában november 4-én kezdődhetett. A bizottság az átvételkor azonban a termekben elhelyezett kályhákkal, a padlóval, ajtókkal, zárakkal kapcsolatosan is több hiányt és hibát észlelt, melyeket a városi tanács 1898. május 13-i végzése értelmében ki kellett javítania a szünidőben. A vállalkozóval 1899. szeptember 9-én számoltak el véglegesen, s egy évi jótállással átvették az épületet.[264]

Az Eötvös téri gimnázium átalakításának épületterveit először 1896-ban a kanizsai születésű neves építész, műegyetemi tanárral, Tandor Ottóval készíttették el, de az építés ügye elhúzódott. A Tandor által 1897 márciusában az épület átalakítására bemutatott 28 tervraj-

[261] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt.ir. 1898: 22372.; Halis – Hoffmann, 1896. 266.p.
[262] Mill. jkv. 1896. 14–15.p.
[263] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1895: 15125.
[264] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1896: 17266., 1897: 17802., 1898: 15200., VT. Ikt.ir. II. 5612/1899.

zot és költségvetést megvizsgálva a városi tanács javaslatára a képviselő-testület végül az 1897. június 30-i közgyűlésen *„elejtette"* a tervek megvalósítását, mivel szerintük így az építés fő célja nem nyer megoldást, s az átalakítás magas költségéből majdnem *„az újból felépítés is keresztülvihető"*. Elrendelték a főgimnázium elbontását, *„egészen újból építését"* és pályázat kiírását pályadíjjal. Az építési program szerint a kétemeletesre tervezendő főhomlokzat és a főbejárat a telek nyugati oldalán helyezendő el tűz-őrtoronnyal ellátva. 11 tanterem (60–70 m²-es), egy kisebb *„görögpótló"* terem, az emelten egy 140 m²-es rajzterem, alatta a földszinten egy 180 m²-es díszteremnek is használható tornaterem, mellette kápolna, egy történelmi-földrajzi terem, fizikai, természetrajzi, vegytani szertárak, sötétkamra, egy kisebb tanári és egy nagyobb tanári- tanácskozási szoba, igazgatói iroda, két könyvtárhelyiség tervezését írták elő. A Kegyesrendi Társházban a főgimnáziumi igazgatói, a házfőnöki lakás, a tanári és vendégszobák, egy convictus 10 tanuló részére, mellette két tanári szobával, egy szanatórium, ebédlő, konyha s egyéb kiegészítő helyiségek és egy teljesen külön udvarral rendelkező gazdasági épület (mosókonyha, istálló, kocsiszín) tervezéséről kellett gondoskodni.

1897 novemberében Bálint Zoltán neves budapesti építész ajánlkozott a tervezési munkára társával, Frommer (Jámbor) Lajossal. A csurgói és a csáktornyai gimnázium, ill. polgári iskola általuk történt felépítésére hivatkozva a hosszadalmas pályázati eljárás helyett a tervek rövid idő alatti elkészítését ígérte. Az 1897. december 2-i közgyűlésen végül Bálint Zoltán ajánlatát *„nem vették figyelembe"*, ugyanakkor elfogadták a pályázati hirdetmény kiírását, az építés költségeit 125 ezer forintban állapították meg, a legalkalmasabb tervrajzot 1200 koronával (600 Ft), a másodikat 600 korona pályadíjjal tervezték jutalmazni. A pályaművek elbírálására megállapodtak a Magyar Mérnök- és Építész-Egylettel, mely mellé a város részéről egy öttagú bizottságot küldtek ki.[265] A tervezésen azonban ekkor sem jutottak túl, a gimnázium ügye összekapcsolódott az új honvédlaktanya építési tervével. Az új kaszárnya elkészültéig *„a gimnázium felépítésére kilátás nincs"* – állapították meg az 1899. évi költségvetés tárgyalásakor. Már ekkor tervbe vették, hogy a Sugár úti kaszárnyát az új felépítése után ideiglenesen gimnázium épületté alakítják át.[266]

1903 júliusában újabb tervpályázatot írtak ki a főgimnázium és társház Eötvös téri épületeire 300 ezer koronás építési költséggel, újabb építési program alapján. E szerint a nyugati oldalra elhelyezendő, a Fő út felé néző főhomlokzatot kupolával vagy tornyocskával képzelték el, a tűz-őr részére megfelelő erkéllyel, a gimnázium harangjával. Háromszin-

Főhomlokzat.

115. kép: A gimnázium épületére kiírt 1903. évi tervpályázaton I. díjat nyert, Bálint Zoltán és Jámbor Lajos budapesti építészek által jegyzett főhomlokzati terv

[265] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1897: 24344.
[266] Zalai Közlöny, 1898. november 26.

tes épületek tervezését is megengedték, a tantermek száma megegyezett a korábbi építési program előírásaival, némi módosítás az előírt alapterületekben figyelhető meg. A tornatermet karzattal ellátva egy különálló épületben, az iskolai kápolnát (3 oltárral, karzattal) a legfelső emeletre szánták. A társházban a főgimnáziumi igazgatói és házfőnöki lakás mellett egy vendéglakás, 17 tanári lakás, egy lakószoba 4 tanuló részére, egy házi könyvtár, egy fürdőszoba, ebédlő, tálaló, konyha elhelyezését írták elő. Az elkülönített gazdasági épület külön udvarral és kúttal ellátva tervezendő a program szerint.[267]

1903. október 2–3-án beható vizsgálat eredményeként a bizottság az 1000 koronás I. díjat egyhangúlag a "Pius", a II. díjat a "Kanizsa" jeligével ellátott tervnek ítélte. A "Pius" készítői a *„századfordulós építészet"* kiváló képviselői – a budapesti Ezredéves Kiállítás pusztaszeri pavilonjának és Főkapujának, a Párizsi Világkiállítás magyar pavilonjának (1900), számos fürdőnek, szállodának, igazgatási épületnek a tervezői – a korábban ajánlkozó, Bálint Zoltán – Jámbor Lajos építészpár volt.[268] A *„kiforrott terv"* alaprajzi elrendezése a bírálók szerint harmonikus, a monumentális, háromszintes gimnázium és rendház egybeépült volna, hiányként a tantermek nem égtájak szerint történő elhelyezését említették meg, s hogy az architektúra *„nem alkalmazkodik szorosan a belső szervezethez"*. A "Kanizsa" jeligéjű, Boszrucker Lajos, budapesti építész által beadott terv szerint az épületek *„pavilon rendszerben"* helyezkednek el a főhomlokzatra tervezett két rövid oldalszárnyú gimnáziummal, a bizottság a tantermek csoportosítását, a díszterem, a kápolna és a háromemeletes főépület fölé magasodó torony ügyes elhelyezését emelte ki, a többi épület csoportosítását azonban *„kuszáltnak, zavarosnak"* érezték. Az egységes, üde architektúrájú épülettel kapcsolatban a terv hajlékonyságát, a továbbfejlesztés lehetőségét hangsúlyozták. E két terven kívül megvásárolták Sándy Gyula és Förk Ernő budapesti építész-tanárok "Primus"[269] és Hajós Guttmann Alfréd és Siklós Árpád szintén budapesti műépítészek "Új otthon" jeligéjű terveit is.[270]

Az előirányzott építési költségből azonban egyik elképzelés sem volt megvalósítható, a díjazott tervek alapján a bizottság számításai szerint 420 000 és 533 000 koronára lett volna szükség. Király Sándor városi mérnök jelentésében a hiányzó pénzösszeg beszerzésére vagy a *„szükségletek redukálására"*, kisebb társház építésére tett javaslatot. Az 1904. február 10-i közgyűlésen a képviselő-testület kisebb vita után elfogadta a tanács javaslatát: a főgimnázium *„egyszerre való felépítését"*, a régi épület részleges lebontásával szemben, (a tanítás az építkezés ideje alatt a honvédlaktanyában folyt volna). Az építkezés és berendezés nagy költségeire való tekintettel a minisztériumhoz fordultak segítségért, 200 000 K államsegélyt kértek s évi 30 000 K támogatást. Habár a kormány az államsegélyt engedélyezte, az építkezés egyre halasztódott, az intézményt 1904-ben ideiglenesen a megszűnt Sugár úti volt honvédlaktanyában helyezték el. Az egyeztetések és az engedélyeztetés a Közoktatásügyi minisztériummal és a megyével, a kölcsön felvételi tárgyalások hosszú éveket vettek igénybe, végül 1909 szeptemberében a Magyar Takarékpénztárak Központi Bankja ajánlatát fogadták el. A városi közgyűlések gimnáziummal foglalkozó határozatainak évről évre

[267] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1897: 24344.; 1903. július 11. TGYM A. 2115–96.

[268] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. II. 1899:4510; 1903: 20148; Tervrajzok: Magyar Építőművészet. Magyar Pályázatok. 1904/5. II. évfolyam 2. szám. Bálint Zoltán (1871–1939) és Jámbor Lajos (1869–1955) a budapesti Műegyetemen szerezték oklevelüket. 1897. évi társulásuktól kezdve minden munkájuk közös volt 1934-ig. Életművükhöz lásd: Gerle – Kovács – Makovecz, 1990. 24–28.p.; Merényi, 1969.44–45.p.

[269] Förk Ernőt (1868–1934) főként történeti stílusban dolgozó templomépítőként tartották számon. A bécsi Képzőművészeti Akadémia elvégzése után Steindl Imre asszisztense lett a Műegyetemen, ő irányította az Országház belsőépítészeti munkáit. 1913-tól – Schulek Frigyes terveinek átalakításával – az ő tervei szerint épült fel a szegedi Fogadalmi templom. Sándy Gyula (1868–1953) a József Műegyetemen szerzett építész diplomát, tanára, Steindl Imre mellett még hallgatóként néhány kőfaragó tervével részt vett az Országház építésében. A Felső Építő Ipariskola, majd 1914-től a Műegyetem tanára volt.

[270] Hajós Alfréd (1878–1955) építészmérnök, az első magyar olimpiai bajnok. A budapesti Műegyetem elvégzése után Lechner Ödönnel dolgozott, 1907-ben nyitott önálló irodát.

visszatérő megállapítása volt, hogy *„az építkezés már a közeljövőben várható"*. 1909-ben elkészíttették a részletterveket és költségvetést Bálint és Jámbor építészekkel, de még 1912-ben is csak az épületek végleges elhelyezéséről s újabb beruházási államsegélyről tárgyaltak. Az új gimnázium végül nem készült el, a hosszú előkészítés ellenére az építkezés elmaradt, az intézmény a tervezett két év helyett majd húsz évig működött a honvédlaktanyában. Az – akkor már lakásoknak használt – Eötvös téri régi épületet 1919-ben bontották le.[271]

1.26. Az 1900. évi városi rendelet az utcák, terek új elnevezéséről

A századforduló idejének városszépítési, szabályozási törekvése közül több a város főteréhez kapcsolódott. 1892 novemberében Tuboly Viktor városi képviselő indítványozta, hogy a képviselő-testület a város Főterét *„a nagy férfiú iránti hazafias kegyelete"* emlékére 90. születésnapja alkalmából, még életében Kossuth Lajosról nevezze el. A beadvány végül irattárba került, néhány évvel később a Főtér helyett a közkórház előtti teret nevezték el Kossuthról.[272] Az 1898. szeptember 15-én Erzsébet királyné halálának hírére összehívott képviselő-testületi rendkívüli közgyűlésen arról is döntöttek, hogy a város főterét *„hálás emlékül «Erzsébet» névvel jelölik"*.[273] Amikor 1898. október 21-én a városi tanács utasította a számvevőséget, hogy az *„Erzsébet tér"* táblákat szerezze be, egyben azt is elrendelte, hogy az összes utcatáblára kérjen ajánlatot, s a mérnöki hivatalnak előírta, hogy írja össze a név nélküli utcákat, s elnevezésükre tegyen javaslatot.

Ennek eredményeként született meg az új szabályrendelet *„a város közigazgatási kerületeinek, utczái és tereinek elnevezéséről és a házak újbóli számozásáról"*, melyet 1900. november 10-én fogadott el a képviselő-testület. Több régi nevet megváltoztattak ekkor, így a Főtér két évvel korábbi Erzsébet tér elnevezése helyett az Erzsébet királyné teret szavazták meg, a korábbi Vásárteret Kossuth Lajosról nevezték el. Ekkor kapta új nevét a Csány László (korábban Kerti), a Vörösmarty (Mező), a Rozgonyi (Koronaherceg) utca; Kiskanizsán a Jakabkuti (Peteráncz), a Nagyrác (Rácz gyep), a Szent Rókus (Berki), az Őrtorony (Rózsa) és a Polgár (Templom) utca, a főutat az addig használt Fő út, Sormási út, Malom út elnevezések helyett hivatalosan is Ország útnak nevezték el.

Számos addig *„névtelen"* utca és tér kapott ekkor elnevezést, mint a Zárda, Sikátor, Bocskai, Királyi Pál, Gyár utca (a javasolt Nádasdy Tamás utca helyett fogadta el a közgyűlés), Kiskanizsán a Hunyadi tér, Felsőtemető utca. Néhány utcát a régi nevén úttá nyilvánítottak (Petőfi út, Teleki út, Fő út), s a korábbi utcák időközben kiépült, új névvel ellátott szakaszait összevonták, így a Takarékpénztár – Csengery – Sörház utcát Csengery út néven, az Iskola utcát a Zrínyi utcához csatolták, a Városház utcát a Kazinczyhoz, a Gőzfürdő utcát a Kisfaludyhoz.

A város területét 7 kerületre osztották, s a sorszámokon kívül elnevezéssel látták el őket: I. Belváros, II. Zrínyiváros, III. Szentgyörgyváros, IV. Törökváros, V. Erzsébetváros, Kiskanizsán: VI. Ráczváros és VII. Felsőváros. Elrendelték az utcajelző táblák (a kerület számával és nevével) és a háztáblák (utca nevével) kifüggesztését és pontos helyét. Az addigi *„visszás állapot"*, a törtszámok használata helyett a szabályrendelet előírta a házak és telkek egy számmal történő jelölését úgy, hogy az észak-déli irányú utcákban a legalacsonyabb szám a pécs–varasdi állami úttól kezdődjék, a keletnek és nyugatnak futó utcák kezdő szá-

[271] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. II. 4510/1899., Képviselőtestületi ülések határozatai.; Zalai Közlöny, 1904. február 13., 1907. május 11., 1908. július 6., 1912. május 23. Zala, 1919. március 2.
[272] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1892: 11243.
[273] Kunics, 2009. 283.p.

mai pedig a Principális csatorna felé essenek. Az utcák északi és keleti oldalain fekvő házakat páratlan, a déli és a nyugati oldalon fekvőket páros számokkal jelölték.[274]

1.27. Városi tervek és építkezések a 20. század elején

A századforduló idején tervezett jelentős városi építkezések közül először az Erzsébet királyé téren az új dohányraktári épület készült el 1906-ban. A szomszédságában fekvő Zöldfakertet a város már 1867-ben szerette volna megszerezni a kincstártól, de a kormány végül elállt az eladástól. 1907-ben a területet két parcellára osztották, hogy egyik oldalán felépülhessen az igazságügyi, másik részén egy pénzügyi palota.

Az új igazságügyi palotára 1913-ban kiírt pályázaton K. Császár Ferenc, budapesti építész nyerte el az I. díjat. Leírása szerint a kétemeletes épület Erzsébet térre néző homlokzata *„görögös, végig oszlopsorral"* díszített, az oldalsó részeken *„puszta, nem minden nemesség nélkül"*. Az I. világháború azonban megakadályozta a terv kivitelét.[275]

A tér északi részén, a Csoportházak (az egykori sótiszti lakások) helyére elképzelt kőszínház terve is hasonlóan alakult. Hosszú évtizedek után végül 1901-ben sikerült a városnak az akkor már roskadozó félben lévő házakat az uradalomtól megvásárolnia, s megterveztetni a színházépületet. A színművészet részére egy *„állandó hajlék"* létesítése 1840 óta foglalkoztatta a város lakosságát. Ekkor a Felsőtemplom előtt, az uradalomtól megvásárolt raktár helyén kívánták felépíteni, majd az 1870-es évektől a Főtéren kerestek helyet az épületnek. 1883-ban színházépítési alapítványt, két évvel később színházügyi bizottságot hozott létre a városi közgyűlés. Újabb tervpályázatot írtak ki egy 700–800 fő befogadására képes épületre, az ígért állami segítség elmaradása miatt azonban ez a terv sem valósulhatott meg. 1902-ben ingyen telket biztosított a város Kövesy Albert színházigazgatónak a Rozgonyi utcában, ahol felépülhetett az Aréna, a város fából készült, 450 férőhelyes nyári színháza.[276] Az állandó kőszínház-építési tervekről azonban ekkor sem mondtak le a városlakók, a színházalap tovább gyarapodott, többször kérvényeztek államsegélyt, sikertelenül. A tervek közül egy maradt fenn, a berlini Theaterbau Gesellschaft által készített kétemeletes, impozáns színházépület rajza, mely valószínűleg 1910-ben készült. 1911-ben felvetődött a főtéri zöldségpiac területén egy helyi *„Klotild-palota"*, egy *„mind a négy oldalról szabadon álló bazárszerű épület"* építésének terve is, melyben üzletek és lakások mellett egy *„hatalmas termet"* alakítottak volna ki táncmulatságok, hangversenyek, színházi előadások számára.

A városi képviselők között 1906-ban mozgalom indult az ekkor már a város *„fő patkányfészkeként"* emlegetett, a teret elcsúfító Csoportházak bontása érdekében. Az épületeket végül 1913-ban ürítették ki és bontották le, s újra tervpályázatot írtak ki az itt emelendő kőszínházra. A színházépítés azonban csak *„remek eszme"* maradt, hiába volt a Berlini Színházépítő Társaság és helyi vállalkozók több ajánlata, az építkezés csak az I. világháborút követően valósulhatott meg, s nem Erzsébet téri helyszínen. A Csoportházak helyét, az Erzsébet királyné tér teljes északi részét 1915-ben Székely Nándor városi mérnök tervei alapján parkosították, az ekkor kialakított kis sétatérbe olvasztották be a Gutmann-palota előtt az 1880-as években létrehozott kertecskét, az ún. Gutmann-ligetet is.[277]

Az igazságügyi palota és a színház sorsára jutott a postapalota ügye is. A város 1905-től igyekezett a postahivatal részére új elhelyezést biztosítani. Végül az 1911-ben a Kazinczy és

[274] MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. II. 1899: 3215.; MNL ZML V. 1511. KT. ir. 21186/1900. Utcanévadási rendelet, 1900.

[275] Kunics, 2009. 284.p.

[276] MNL ZML V. 1512b. VT. Közig. ir. Színházügyi Bizottság jelentése 7953/1886.; Kunics, 2003. 232.p., Barbarits, 1929. 371.p.

[277] TGYM Tört. dok. tár 72.424.1.; Zalai Közlöny, 1910. február 17.; Kunics, 2009. 283–284.p.

a Zrínyi utca sarkán megvett telken a következő évben tervezték – a kormány költségvetésének terhére – az építés kezdetét. Bierbauer műszaki felügyelő (Budapesti Postaépítészeti Felügyelőség) tervei 1913 nyarán érkeztek meg Kanizsára, e szerint a *„korai francia reneszánsz"* stílusú épület az *„ország legmodernebb és legpompásabb fölszerelésű postaépülete"* lett volna, az építkezés azonban csak 10 év múlva valósulhatott meg.[278]

A gimnáziumépítést ugyan elhalasztották, de Vécsey Zsigmond polgármesterségének idején sikerült 180000 korona államsegély szerezni a Rozgonyi utcai és a kiskanizsai Templom téri elemi iskolák építésére. Az 1910 nyarán a két iskola tervezésére és kivitelére kiírt versenytárgyalásra beérkezett hat ajánlat közül végül a 12 tantermes Rozgonyi utcai iskola építését a zalaegerszegi Fuchs és Grósz cég nyerte el 119507 korona előirányzattal, a 4 tantermes, földszintes Templom téri iskolát Szuknay Lajos helyi vállalkozó építhette fel 28447 korona költséggel. 1911 júliusában már a belső munkálatokat végezték a *„hatalmas, modern rendszerű"*, a hírlapíró szerint *„ultraszecessziós modorban"* készült Rozgonyi utcai iskola épületen, s a szomszédos Kovacsics-féle telken elkezdődött Király Sándor városi mérnök tervei alapján a tornacsarnok felhúzása is.[279] Az épületben 12 tanterem mellett egy igazgatói iroda, két tantestületi szoba, 2 szertár s mellékhelyiségek kaptak helyet, az alagsorban két szolgalakást alakítottak ki.[280] Az építkezés érdekessége, hogy a födém vasbetonból készült, ezért az átadás előtt a városi mérnöki hivatal az államépítészeti hivatal kiküldöttével próbaterhelést végzett az épületen. A város képviselői végül 1911. szeptember 14-én vették át hivatalosan a két új elemi iskolát.[281]

A 20. század elején több fontos városi beruházás meghiúsult, számos terv kivitelét megakadályozta vagy megvalósítását elhalasztotta a pénzhiány, s a város életében döntő változásokat hozó I. világháború. Ugyanakkor a Fő út és a belváros nagyvárosias hangulatát és a mai utcaképet is jelentősen meghatározó épületek készültek el.

A városlakók régi óhaja valósult meg, amikor1906-ban elhatározták a Batthyány-Strattmann herceg tulajdonában lévő, a Városházával szemközt álló, s így a Fő utat elcsúfító ún. hercegi viskó bontását. Helyére egy modern bérpalotát tervezett Morandini Román. Többen a fennálló régi építési rendszabály bűnének tartották, hogy a házat egyemeletesre tervezték, a helyi lap tudósítója szerint egy modern város nem engedheti meg, hogy főutcáján egyemeletes házak épüljenek. Az 1907 októberére elkészült egyszerű, a két sarokrizaliton nagyobb, íves ablakkal díszített palota földszintjét boltoknak, emeletét a Zala Megyei Gazdasági Takarékpénztárnak adták bérbe. Az épület meghatározó eleme lett a főpárkány felett elhelyezett, a takarékpénztár nevét hirdető, szecessziós stílusú, felül méhkassal díszített aranyozott vas cégtábla.[282] (Az épület nagy része 1945-ben leégett, földszinti része maradt csak meg, melyekre később emeleteket húztak.)

1913-ban további jelentős *„nagyvárosias"* épületekkel gazdagodott a Fő út, két neves budapesti építésziroda tervei alapján elkészült a 46 szobás Centrál Szálló és az Első Magyar Általános Biztosító Társaság palotája. A Fő út és az Erzsébet tér sarkán álló, Elek-házakként ismert egy- és kétemeletes bérházakat 1911-ben vásárolta meg a Zerkowitz Lajos bornagykereskedő vezetésével alakult konzorcium. A házak helyén – ifj. Gyenes Lajos és Vajda Andor tervei szerint – egy kétemeletes, 16 oszloppal, s középen kupolával díszített palota épült, szállodával, kávéházzal, Erzsébet téri földszintjén üzlethelyiségekkel, az emeleten lakásokkal. A kivitelezést Müller Ede szombathelyi építő cége vállalta. A beszámolók szerint a szálloda görög stílű frontja mögött a huszadik század minden kényelme fellelhető volt: légfűtés, víz-

[278] Kunics, 2003. 232.p.
[279] Zalai Közlöny, 1910. július 14., augusztus 8., augusztus 25., 1911. július 10.
[280] Az épület helyiségeit Filó Ferenc igazgató 1928. évi levelére hivatkozva közli: Jeszenői, 2011. 18.p.
[281] Zala, 1911. szeptember 6., szeptember 14.
[282] Zala, 1906. augusztus 2., október 19.; Zalai Közlöny, 1906. október 13.

116. kép: A Gyenes Lajos és Vajda Andor budapesti építészek tervei alapján 1913-ban felépült Centrál Szálló az Erzsébet tér és a Fő út sarkán

vezetékkel, elektromos ébresztőórával ellátott szobák, emeletenként két-két fürdőszoba. A *„nagyvárosi millieut"* árasztó kávéház ablakait nyáron egész terjedelmükben felhúzhatták az emeletre, technikai szenzációja a *„ventilláció"* volt. A játszószobáknak helyt adó udvari terem üvegtetőjét iparművészeti remekműnek tartották a kortársak, a kávéházat a híres berlini Café Westenshez hasonlították. A bútorzatot is az architektúrával összhangban Gyenes és Vajda tervezte, s Lengyel Lőrinc szegedi bútorgyáros cége készítette. Az éttermet a *„souterrainben"* helyezték el. Az új *„Központ kávéház"* 1913. június 17-én nyílt meg, a díszesen berendezett szálloda augusztusban.[283]

Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság a Fő út és Csengery út sarkán, a lebontott Rosenberg és Wellisch-ház helyén építette fel 1913–14-ben háromemeletes, eklektikus és szecessziós jegyeket mutató székházát és bérpalotáját. Tervezője a *„bécsi szecessziós irányzat"* jellegzetes hazai képviselője – a jelentős székház-, bér- és üzletházépítő tevékenységéről ismert – Kármán Aladár – Ullmann Gyula építészpáros volt. A kivitelezési munkákat Merbl Arnold temesvári műépítész végezte. Az épület Fő úti homlokzatát a padlástér magasságában timpanon emeli ki, benne fiúcskák által tartott koronás kiscímer látható, alatta a biztosító társaság nevével. Az első emeletet konzolokkal támasztott, játékos futású erkély hangsúlyozza, az ablakok, erkélyajtók feletti mezők akantuszlevelekkel, füzérdíszekkel, emberarc ábrázolásokkal gazdagon díszítettek. A földszintet üzlethelyiségek foglalták el, a biztosító fényesen berendezett helyiségei a félemeleten voltak, az 1. és 2. emeleten bérlakásokat alakítottak ki.[284]

117. kép: Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság Kármán Aladár és Ullmann Gyula budapesti építészek által tervezett palotája a Fő út és Csengery út sarkán 1915 körül

A magánházak sorában a historizmus, az eklektika *„szürkeségét"* megbontva néhány merészebb szellemű szecessziós, Art Deco elemekkel díszített lakóház is épült a század elején, bár a homlokzatokat még a megszokott vakolattechnikával burkolták. Ilyen Bayer Vince 1903-ban épült cukrászda-épülete a Fő út északi oldalán, Bogenrieder

[283] TGYM Tört. dok.t ár. Gy.sz.27/2006.; Kanizsai Enciklopédia, 1999. 46.p.; Kunics, 2009. 284–285.p.

[284] Első Magyar Általános Biztosító Társaság palotája tervrajza, költségvetése. 1913. TGYM A. 2137–96.; Kunics, 2003. 233.p., Kanizsai Enciklopédia, 1999. 74.p.

József szállodás 1914-ben elkészült palotája ugyancsak a Fő úton, s a Csengery úton 1912-ben emelt néhány lakóház.

A Fő út 13. szám alatti Rózsa Szállót 1896-ban vásárolta meg Bogenrieder József vendéglős és szállodás. A szálló azonban tovább működött addigi bérlője, özv. Kéész Józsefné vezetésével, Bogenrieder a nagyobb forgalmú Korona Szállodát és a vasúti vendéglőt bérelte. 1914-ben a régi stílű szálloda helyén Bogenrieder felépíttette késő szecessziós–Art Deco stílusú, modern kétemeletes *„nyaralószerű"* palotáját. Kivitelezője Merbl Arnold temesvári műépítész volt. Különlegesek a palota finom arányú homlokzatrészei: a szobrok, az épület főpárkányát *„tartó"* atlasz alakok, az Art Deco jellegzetes *„applikált"*, emblémaszerűen felragasztott plasztikus díszei, az áttört szögletes, s félköríves zárt és nyitott erkélyek, a kiugró íves és egyenes falsíkok játéka, melyeket aszimmetrikusan egy magasabb és egy alacsonyabb oromzat zár le. Eredeti tervrajzát nem ismerjük, egy 1924. évi vízvezetéki munkához készült alaprajz szerint a földszinten egy kisebb lakás mellett műhelyek, üzletek kaptak helyet, az emeleteken 2–2 háromszobás, cselédszobás lakást alakítottak ki.[285]

A sűrűn beépült Csengery úton, a Kisfaludy utca találkozásánál elterülő hatalmas beépítetlen térségen 1911 nyarán kezdődhetett meg az építkezés. Az addigi telektulajdonos, Blau Pál halála után örökösei értékesítették telkekre osztva az ingatlant. Északról a területet ifj. Blau Károly eklektikus, földszintes háza zárta le (Csengery út 23.), melyet a korábban már ott álló ház helyén 1889-ben emeltek Morandini építész tervei alapján.[286]

Közvetlen szomszédságában 1911-ben Weiss Jakab módos üvegkereskedő és neje, Hoffmann Carolina kapott építési engedélyt *„egyemeletes díszes háza"* építésére (Csengery út 25.) Az eklektikus stílusú, szecessziós elemekkel díszített, 1912-ben épült lakóház tervezői a zágrábi Pollak, Albert és Bornstein műépítészek voltak. A földszinten egy ötszobás, az emeleten egy hatszobás, cselédszobás lakást alakítottak ki. A kváderezett homlokzatot a hangsúlyosabb első emeleten pilaszterek tagolják, homlokzata szecessziós hatású indákkal, füzérekkel gazdagon díszített. Az épületet a bejárat és a zárt erkély felett íves majd egyenes, baluszteres attika zárja le. Az építtető monogramja a míves kovácsoltvas kapun olvasható.[287]

1912 decemberében a Zala is beszámolt a városban az évben lábra kapott óriási építkezési kedvről, s a Blau-telep eltűnéséről, melynek helyét a cikkíró szerint *„szebbnél szebb házak díszítik"*. A Weiss-ház mellett Irmler József és özv. Fischel Fülöpné építkezett, a telek Kisfaludy utcára néző részén Weiss Hugó és Weiss Mór.[288] A saroktelken özv. Fischel Fülöpné Kohn Róza, a városszerte ismert könyvkiadó, könyv- és papírkereskedő özvegye és fia, Fischel Sándor Victor építtette fel 1912-ben késő szecessziós-kora modern stílusú bérházát. A kétemeletes sarokház tervezői és kivitelezői Bacsics Árpád és Kosák Ferenc helyi műépíté-

118. kép: A Bacsics Árpád és Kosák Ferenc helyi építészek terve alapján 1912-ben épült Fischel-ház a Csengery úton

[285] TGYM Tört. dok tár. Gy.sz.27/2006.; Zalai Közlöny, 1914. február 19.; Kunics, 1992. 211–212.p.
[286] Zalai Közlöny, 1889. október 26.
[287] MNL ZML Nk. F. (9594) 6050. bsz. tjkv.; 1911. július 10. TGYM Tört. dok. tár. Gy.sz.27/2006.; Zala 1911. július 19.
[288] Zala, 1912. december 25.

szek voltak.[289] A kortárs hírlapíró a tervrajzokat látva kiemelte, hogy *„az építészeti remekbe készülő gyönyörű"* sarokházzal a város egyik legjelentősebb méretű épülete készül el, melyet *„szilárdsággal párosult finomság, a beosztás mintaszerűsége, és remek stílusművészet"* jellemez.[290] Az épület különlegessége a négyszögletes zárt sarokerkély, egyszerű homlokzatát finom lizénák tagolták, az íves és szögletes ablakok egyszerű keretezésűek.

Ez az épület volt valószínűleg a Zala megyei származású építészek első nagykanizsai munkája, cégüket (közkereseti társaságként) 1912. április 1-jén alapították, *„építőművészeti tervező irodájuk"* a Nádor utca 4. szám (Szent Imre u.) alatt működött. A Fischel-házzal egy időben nyolc különböző nagykanizsai épület tervezésével és építésével foglalkoztak, ezek közül azonban eddig csak a Kozáryné Samuelly Olga számára tervezett és épített, Csány László utca 8. szám alatti emeletes házat ismerjük. Közös cégük már a következő évben megszűnt, Kosák Ferenc azonban önállóan folytatta tevékenységét a városban 1932 őszéig.[291] Érthető a hírlapíró lelkesedése a Fischel- ház terveivel kapcsolatosan, az előző évtizedekben az eklektika jegyében született házak díszes, sokszor túldíszített homlokzataival ellentétben erre az épületre és az ebben az évben készült házakra a visszafogottság, a finom vakolatdíszek, az egyszerű keretezésű ablakok, a sokszor aszimmetrikus elrendezés, a háromszög alakú vagy hullámvonalas oromfallal hangsúlyozott rizalitok a jellemzőek. Az ekkor épült lakóházak új színt hoztak a város építészetébe, megjelentek az első *„modern"* épületek a városban.

A 20. század elején a megvalósításra váró építkezések (igazságügyi palota, posta, színház, gimnázium, elemi iskolák) mellett Nagykanizsa vízellátásának korszerű megoldására vonatkozó tervek foglalkoztatták a városvezetést. Az első, 1894-ben született elképzelés szerint összekötötték volna a Balatont a Murával egy csatorna segítségével, s ennek révén látták volna el Nagykanizsát vízvezetékkel, s egyben fürdőhellyé fejleszthették volna. A költséges tervet végül elvetették, ehelyett kutakat fúrtak a Principális-völgyben. 1913-ban voltak az első próbafúrások, de csak 1915-ben, a katonai barakk-telep építésénél találtak két bővizű forrást, s a Károly Laktanya építésénél egy kisebb forrást.[292] Részleges vízvezetéki munkák készültek korábban is a közvágóhídon, a vasút s egyes gyárak telepein, majd 1916-ban a hadikórházban létesítettek vízművet két artézi kúttal, vasszerkezetű víztoronnyal. A városi mérnöki hivatal a belügyminisztérium műszaki osztályától és az országos geológiai intézettől kért véleményt, hogy a városi vízvezeték építését artézi művekre vagy a Mura vízszolgáltatására rendezzék-e be. Végül a bővizű artézi kutak mellett döntöttek, s a műszaki osztály már 1916-ban megkezdte a munka előkészítését. A városi vízvezeték- és csatornarendszer általános terve és költségvetése 1919-ben készült el.[293]

1.28. Katonai építkezések az I. világháború idején

Az I. világháború alatt további katonai létesítményekkel gazdagodott a város: elkészült a Teleki úti laktanya, s a somogyszentmiklósi út mellett 70 holdnyi területen a Monarchia legnagyobb katonai kórháza, a *„barakk-telep"*. Mindkét létesítmény tervezője Kőrössy Albert Kálmán, neves budapesti építész volt.[294] A hadügyminisztérium 1914 decemberében pá-

[289] MNL ZML Nk. F. (9659) 6048. bsz. tjkv.; TGYM Tört. dok. tár Gy.sz.27/2006.
[290] Zala, 1912. június 9.
[291] MNL ZML Cégbíróságok cégjegyzéke. N.T. II. 359. (345.) IX. 19/1912. Kosák Ferenc önálló cége. N. T. II. 734. (130.) IX.19. 1912. Alapítás: 1913. november 19.
[292] Barbarits, 1929. 135.p.
[293] Zala, 1916. május 19., október 7.; Király, 1935. 74.p.
[294] Kőrössy Albert Kálmán Budapesten a Műegyetemen, majd Münchenben, Párizsban tanult. Művei: Budapesten az Osztálysorsjáték palotája (1899), a Schwarzer utca összes háza (1905), a Kölcsey Gimnázium (1908) stb. Révai, 1927. 515.p.; Révai, 1935. 526.p.

lyázatot hirdetett egy új kaszárnya építésére, melyhez a város által felajánlott több telek közül a Teleki út végén fekvő 20 holdat fogadta el. Az 1915. márciusi végleges megállapodás után azonnal megindultak a munkálatok Merbl Arnold temesvári építész vezetésével. A hatalmas arányú, *„gyors tempójú"* építkezéshez a katonai vezetés 500–900 embert (magyar és cseh katonákat, orosz hadifoglyokat, építőmunkásakat) biztosított folyamatosan, hogy a laktanya szeptemberre elkészülhessen. A 2,5 millió koronás beruházás keretében 1200 katona befogadására pavilon-rendszerben épült fel a kaszárnya. 12 különálló épület készült el: 4 emeletes legénységi épület, szintén emeletes épületek a parancsnokság és a gépfegyver osztály számára, egy földszintes őrség, börtön épület, s további földszintes kiszolgáló épületek (mosóház, lóistálló, műhely és szín, kantin). A laktanya mögött 20 fából készült kórházi pavilont emeltek 800 ággyal, mely 1915. októberre szintén elkészült.[295]

A kaszárnya építésével egy időben, 1915 áprilisában a pozsonyi katonai parancsnokság megállapodott a várossal, hogy 3000 fertőző beteg részére katonai barakk-kórházat létesít, melynek helyét a somogyszentmiklósi út mellett jelölték ki. A munkák 1915 nyarán kezdődtek a zágrábi Ehrlich testvérek cége vezetésével, katonák és hadifoglyok százainak részvételével. Az építkezéshez a szemközt fekvő Pátria Pótkávégyár *„hadi szolgáltatásként"* lefoglalt iparvágányát használták ideiglenesen meghosszabbítva, amíg elkészült a kórház saját iparvágánya. Elsőként az utakat, járdákat építették meg a vízvezeték- és csatornahálózattal együtt. A vízellátást önálló víztornyos vízmű biztosította, a csatornarendszerhez szennyvíztelep, derítőtelep tartozott. Az utakba keskenynyomtávú iparvágányt telepítettek a belső szállítások megkönnyítésére. Az elektromos áramot két transzformátorház biztosította.

A 7 millió korona költséggel készült hatalmas telepen pavilon-rendszerben épültek fel a kórházi épületek, az 58 betegpavilon-barakk (beton alapra, favázzal, lyukacsos téglából, faforgács lemezből, palával fedve). A lábadozó betegeknek külön épületeket emeltek, melyeket parkkal vettek körül.[296] Az út mentén a főbejáratnál állt az őrség háza és a fogda, a vasútállomással összekötő sínpár is itt ért be a telepre, mely az óriási fürdővel, gőzmosodával ellátott felvételi épület felé vezetett. A telep északi részén helyezkedtek el a tiszti- és legénységi lakok, a gondnoksági pavilon, raktárak, műhelyek, az élelmiszer raktárak és a konyha két hatalmas pavilonja és a gyógyszertár. Ezektől délre a kiszélesedő területen sorakoztak a négy kisebb tiszti és a nagyobb katonai betegpavilonok nyolc sorban, mögöttük állt a tüdőbetegek részére kialakított oldalról nyitott, ill. zárt 8 *„fekvőcsarnok"*. Közelükben helyezték el az egyik műtőpavilont és a kápolnát. A kórháznak a két műtő mellett külön épületben sterilizálója, hullaháza, krematóriuma volt, a lovas fogatoknak külön istálló és kocsiszín, saját vágóhíd, ólak kertészet.[297]

119. kép: A somogyszentmiklósi út mellett 1915–16-ban felépült barakk-kórház

[295] Zala, 1915. március 26., április 7., augusztus 13.
[296] Zala, 1915. április 19., április 20., július 28.
[297] TGYM Tört. dok. tár Gy.sz.74/2008.; Zala, 1919. március 1., március 3.

Időközben módosult jellege, fertőző kórház helyett tartalék kórház lett, az 1916 őszére elkészült barakk-telepre szállították át az addig a város iskoláiban (gimnázium, polgári iskolák, kereskedelmi, Rozgonyi utcai iskola) és egyéb épületekben (laktanya, Kaszinó, Munkapáholy épülete, Szanatórium Egyesület kórterme stb.) ápolt 3600 beteget. Ellátásukról 20 orvos és 300–500 főnyi ápoló- és segédszemélyzet gondoskodott. A másfél km hosszan a somogyszentmiklósi út mentén épült barakk-teleppel új városrésze született a városnak.[298]

A háború befejezésével az épületegyüttes elvesztette szerepét, a kórház területe a felére, az ágyszám a tizedére csökkent. A direktórium 1919 márciusában, majd az új városvezetés az 1920-as évek elején is kérte a hadügyminisztertől, engedjék át a barakkokat kislakások céljára. A telep déli részét leválasztották, szükséglakásokat alakítottak ki, itt helyezték el a trianoni békeszerződés alapján elcsatolt területekről érkező menekült családokat. Az 1930-as években a házak nagy részét eladták bontásra, az ott maradt lakókat összezsúfolták. A kisebb kapacitású katonai kórház a II. világháború alatt is működött, majd 1948-tól a megmaradt kórházi épületeket is komfort nélküli lakásokká alakították át, a 110 lakásból álló lakótelepet Ligetvárosnak nevezték el.[299]

A laktanya s a *„központi katonai kórházak"* megépülésére, a város nagy kiterjedésére és jelentős *„közforgalmára"* hivatkozva kért engedélyt 1916-ban Joszifovics Milivoj nagykanizsai mérnök helyi villamos vasút létesítésére, mely a város összes főbb útjait érintette volna (a terv szerint Kiskanizsára is vezetett egy vonal). A kereskedelemügyi miniszter véleményezésre a városhoz küldte le a kérvényt, megvalósítása azonban a világháborút követően elmaradt.[300] 1916 szeptemberében megállapodott a városvezetés a kultuszminisztériummal három új, 8 tantermes elemi iskola állami segéllyel történő építéséről is, melyek helyét a *„városfejlesztési érdekeknek"* megfelelően határozták meg. Egyet a Magyar utcában, egyet az Eötvös tér környékén, s egyet a Gyár utca – Csengery utca környékére terveztek felépíteni, az építkezések azonban csak évekkel később kezdődtek meg.[301]

2. A város arculatának, szerkezetének változásai a két világháború között

Az I. világháborút lezáró trianoni békeszerződés következtében Nagykanizsa *"határváros"* lett, legfontosabb piacait, gazdasági vonzáskörzetének nagy részét elvesztette, átmenő kereskedelme erősen csökkent, számos kereskedő és iparos tönkrement. A városi fejlődésnek új irányt s alapokat kellett keresni és teremteni. A két világháború közötti időszak mottója lehetne a Krátky István polgármester által 1935-ben használt megfogalmazás: *„Nagykanizsa, a töretlen élni akarás városa". „Második születése volt Nagykanizsának az utolsó évtized, s ez alatt egy külsejében és lényegében kulturált város nőtt a régi Kanizsa helyébe."*[302]

[298] Zala, 1916. május 2., július 21., október 11.; Barbarits, 1929. 226.p.
[299] Zalai Közlöny, 1919. március 31.; Zalavármegye ismertetője, 1935. 186.p.; Harcz, 1996. 59–60.p.
[300] Josifovic Milivoj a Merkur Vasművek Rt. egyik alapítója volt 1901-ben, majd részt vett a Kávégyár sikeressé tételében is.; MNL ZML V. 1512. VT. Ikt. ir. 1916: 20318.
[301] Zala, 1916. szeptember 20.
[302] Városkultúra, 1935. március 15. 57.p.

2.1. Városi építkezések az 1920-as években

A városi fejlődés a súlyos anyagi nehézségek ellenére sem torpant meg. A posta-vezérigazgatóság 1923-ban kezdte meg tíz éve húzódó építkezését a Kazinczy utcában. A Goll Elemér[303] és Gyenes Lajos budapesti műépítészek által tervezett modern, kétemeletes, központi fűtéses postapalota 1924 januárjára készült el teljesen, berendezése is a befejezéshez közeledett. A kivitelezést Horváth Lipót, Fatér Mihály és Szántó Lajos helyi építőmesterek végezték, a berendezés Muzikár Vince és Martincsevics Imre helyi asztalosok szaktudását dicséri. A hivatalok 1924 nyarán költöztek át az új épületbe.[304] A távírda az első emelet legtágasabb, legszebb termét foglalta el, mellette a sarokrészen helyezkedett el a távbeszélő központ, a földszinten a postahivatal (felvétel, csomagfelvétel, rovatoló, levélkézbesítők, mozgóposta, csomag raktár) a főpénztárral, tanácsteremmel. A második emeleten két főnöki lakást alakítottak ki.[305]

120. kép: Az 1923-ban Goll Elemér és Gyenes Lajos budapesti építészek tervei szerint felépült postapalota

1923-ban a Pénzintézeti Központtól felvett kölcsönből sikerült végre megoldani a főgimnázium elhelyezésének kérdését is. A 48. gyalogezred Sugár úti – a katonai létszámcsökkentés következtében – megürült, városi tulajdonban lévő laktanyáját Hültl Dezső[306] műegyetemi professzor tervei alapján építették át *„külsőleg impozáns, belsőleg a célnak minden tekintetben megfelelő"* gimnáziummá. Az 1923 júniusára elkészült vázlatterveket felhasználva a részletterveket Szeghalmy Bálint, neves helyi építész készítette el. Az építésre a versenytárgyalást már a következő hónap elején megtartották, így július 23-án elkezdődhettek a munkálatok. A kőműves és vasbeton munkákat a helyi Horváth és Vas cég végezte, a lakatos munkákat a Szántó és Tanzenberger cég, az üveges munkákat Melczer Jakab, a villanyszerelést a Quittner és Hernstein cég, az asztalos munkákat Muzikár, Dukász és Társa, Dancs és Martincsevics Imre. Először az udvari legénységi épületet alakították át az iskola céljaira. (A fölszinten az igazgatói iroda, tanári szoba, értekező és ülésterem, tanári könyvtár, olvasó mellett egy görögpótló terem, egy ifjúsági szoba s egy cserkészműhely kapott helyet s két iskolaszolgai lakás, az I. emeleten szertárak, egy kis terem mellett nyolc osztályterem, a II. emeleten a mértani és szabadkézi rajz, az ének terem, s a fizikai és természetrajz-kémiai előadók.) A Sugár úti épületbe – melyre második emeletet húztak – a rendház költözött, a mellette álló földszintes épülettel (ebédlő) egy fedett folyosóval kötötték össze. Majd a telek északi részén (a Királyi Pál utca mellett) álló istálló-kocsiszínt építették át tornaterem-

[303] Goll Elemér építész oklevelet a budapesti Műegyetemen szerzett, később jogi doktorátust. Életművéhez lásd: Gerle – Kovács – Makovecz, 1990. 56.p.

[304] Zalai Közlöny, 1924. január 11., január 18., április 30., július 9.

[305] Postapalota alaprajzai, 1923. és 1940. TGYM Tört. dok. tár 72.423.1., Gy.sz. 27/2006.

[306] Hültl Dezső 1913-tól a Műegyetem professzora. Ő volt az első építész az országban, aki 1906-ban műszaki doktori oklevelet kapott. Merényi, 1969. 73–74.p.

mé. Az új épületben október 15-én indulhatott a tanítás, a társház novemberre készült el.[307] A költözés után azonnal megkezdődött a gimnázium által addig használt honvédségi laktanya átalakítása is fémipari szakiskolává.

A főgimnázium terveivel együtt elkészültek a hátsó udvarban álló raktárépület átalakítási tervei is, itt akarták az intézmény konviktusát elhelyezni. A 250–300 millió koronás költségű építkezésre már 1924 nyarán kiírták a versenytárgyalást, de csak két év múlva sikerült a régi épületet egy második emelettel bővíteni. Végül egy újabb kedvező városi kölcsön segítségével 1928-ban fejezték be az építkezést. Az 50 tanuló befogadására alkalmas, modern berendezésű konviktus a *„higiénia minden követelményének megfelelt"*, a felügyelő tanárok számára szintenként egy-egy prefektuslakást alakítottak ki, a hálószobákon kívül tanulószobák, társalgók, zeneszoba, betegszoba, folyóvizű mosdók, fürdőszoba, zuhanyozós fürdőhelyiség szolgálta a diákok kényelmét.[308] A gimnázium házikápolnájaként – a meglévő épületek stílusához alkalmazkodó kiképzéssel – Vécsey Barnabás városi mérnök tervei alapján, két évi gyűjtés után közadakozásból épült fel 1935-ben a Piarista kápolna. Homlokzati díszítését Noll József, a gimnázium művész-tanára tervezte és készítette.[309]

1923-ban a tervezett vízvezetéki- és csatornamunkákhoz, valamint útburkolásokhoz 2,5 millió aranykorona felvételét határozta el a város. Egy évvel később Kállay Tibor – Nagykanizsa országgyűlési képviselője, volt pénzügyminiszter – közbenjárásával sikerült a Magyar Általános Hitelbanktól 1924-ben 55 000 svájci frank (754 millió korona) hitelt szerezni, ez azonban a tervezett beruházásoknak csak a harmadára volt elég. Később újabb 1 milliárd korona kölcsönt vett fel a város a Pénzintézeti Központtól. Közérdekű beruházásokra további 4,5 milliárd koronára lett volna szükség, melynek megszerzése nagy nehézségekbe ütközött. A Pénzintézeti Központtól 1,5 milliárdos kölcsönt, a népjóléti minisztériumtól félmilliárd koronás közmunkahitelt tudott szerezni a város a vízvezeték, csatorna kiépítésére, a kórház bővítésére. Közben befejeződtek a kormány külföldi tárgyalásai a *„magyar egyesített városi kölcsön"*-nel (Speyer-kölcsön) kapcsolatban, mely a törvényhatósági joggal felruházott és rendezett tanácsú városok kormányhatóságilag engedélyezett hasznos beruházásainak fedezésére szolgált. Nagykanizsa is bejelentette igényét – vízvezetéki-, csatornázási munkákra, a kórházi építkezés befejezéséhez, gimnáziumi internátus, uszoda, strandfürdő, vágóhíd létesítésére, 2 elemi iskola, s kislakások építésére stb. Mindezekre a belügyminisztérium 14 milliárd K támogatást állapított meg. Ebből fizette vissza a város az előzőleg felvett kölcsönöket, s a megmaradt összegből a további építkezéseket fedezték.[310]

121. kép: Az 1925-től kezdődő kórházbővítési munkálatok során elkészült új felvételi és gazdasági épület

Az ebből a kölcsönből származó városi hozzájárulással, Zala vármegye támogatásával és államsegélyből kezdődtek meg 1925-ben a kórházbővítő beruházások. Tervezője Jendrassik Alfréd műépítész volt. Az egyemeletes gazdasági épület 1926 nyarán megkez-

[307] TGYM Tört. dok. tár Gy.sz. 27/2006.; Gimnáziumi értesítő, 1923-24. 4.; Zalai Közlöny, 1923. június 8., július 21., szeptember 8., szeptember 26.

[308] A nagykanizsai főgimnáziumi internátus terve – alaprajz. TGYM Tört. dok. tár Gy. Sz. 27/2006., Gimnáziumi értesítő, 1928-28. 46.p., Zalai Közlöny, 1924. január 13., augusztus 3.

[309] Gimnáziumi értesítő, 1934–35. 19.p., Kanizsai Enciklopédia, 1999. 262.p.

[310] Zalavármegye ismertetője, 1935. 186-187.p., Zala vármegye feltámadása, 1930. 237–238.p.

dett építését a Városépítő Rt. 1927 januárjára fejezte be. Az épület földszintjén helyezték el a mosóházat, varrodát, a főzőkonyhát, tálalót, a fertőtlenítő helyiséget és raktárakat, az emeleten az ápolást végző irgalmas nővérek és ápolónők lakásait.[311] Az építkezés akadozott, 1927 őszén a város sürgette, hogy a vármegye az általa elvileg megszavazott 160 000 pengős támogatást konkrét formában is szavazza meg, mivel a népjóléti miniszter ettől tette függővé az államsegély folyósítását. Az eredeti terveket némileg módosították, kérelmezték egy szemészeti pavilon építését is, a bővítési terveket a népjóléti miniszter végül csekély módosítással elfogadta. Ez alapján a korábbi földszintes fertőző épületet átalakították, itt helyezték el a felvételi és gazdasági irodát, egy betegvárótermet és a röntgen laboratóriumot s előtte a kapus lakást. A földszintes, 32 ágyas fertőző pavilont 1929. július elején adták át, a berendezésre azonban már nem volt fedezet, a barakk-kórházból a betegekkel együtt a régi osztály berendezését is átszállították az új épületbe.

Az egyemeletes, 60 ágyasra tervezett szemészeti pavilonnak csak a falai és tetőzete készült el, az építkezés félbemaradt a megyei segítség késése miatt. Több mint húsz évig nem fejezték be. A sebészeti osztály kiegészítésére a régi főépületet egy szárnyépülettel toldották meg, mely 1930-ban készült el.[312] Több épület felépítését bizonytalan időre elhalasztották. A kórházat 1930. március 1-jén, Horthy Miklósról nevezték el.[313]

A kórházi irgalmas nővérek vezetésével 1926-ban indult városi mozgalom eredményeként az épületegyüttes mellett közadakozásból, illetve a város és a Népjóléti Minisztérium támogatásából készült el 1931–32-ben Vécsey Barnabás városi mérnök tervei alapján a kórházi kápolna. Bejárata a Kossuth térre nézett, így nem csak a kórházi betegek lelki enyhülését szolgálta, hanem a környékbeli városrész, a Katonarét temploma is lett. 1932. június 29-én szentelték fel Szent Márton tiszteletére.[314] (Oltárépítménye a régi városi ispita mellett egykor állott Szent Márton kápolnából való.)

122. kép: Az 1932-ben felszentelt kórházi kápolna

A Speyer-kölcsönből létesített 1925-ben a város 6 holdas, új állatvásárteret is a Principális-völgyben, 63 000 pengős költséggel. A Kiskanizsára vezető út északi oldalán külön helyet jelöltek ki a szarvasmarha rekesztékeknek, a sertés állásoknak, s a lóvásártérnek, a főépületben kaptak helyet a hivatali helyiségek, a közönség csarnoka, a kantin és az altiszti lakás, mögötte épült fel a mérlegház. Az első országos vásárt 1925. december 7-én tartották.

A vásártér átadásával kapcsolatosan végre megoldódott az egyéb piacok elhelyezésének kérdése is. A fapiacot az Eötvös térről és a szénapiacot a Felsőtemplom mögül áthelyezték a volt heti állatvásár-térre, a szénapiac helyére a gabona- és terménypiac került az Erzsébet téri piacról. A Deák térről a sátoros-piacot, szabókat, darabárusokat, zsibárusokat az Erzsébet téren, a húscsarnok mögött helyezték el, az addigi gabonapiac helyén. A Deák téri fasor mentén csak a lábbeli-sátrak maradtak.[315]

[311] Horthy M. V. Közkórház, 1935. 3.p.
[312] Horthy M. V. Közkórház 1935. 4.p.; Zalai Közlöny, 1929. június 7., július 12., 1931. július 3.
[313] Zalai Közlöny, 1930. március 2.
[314] Zalai Közlöny, 1925. május 18., 1930. április 24., 1931. június 18., 1932. március 27., június 19.
[315] Zalai Közlöny, 1925. december 2.

123. kép: Az Erzsébet teret kettészelő, 1924-ben épült húspavilon. Háttérben az 1937-ben elkészült új igazságügyi palota

Az Erzsébet téri régi, fából készült húsbódékat 1924-ben lebontatta a városi tanács, helyettük a teret keresztbe metsző, a zöldségpiacot körülfogó, csinos külsejű, az egészségügyi követelményeknek megfelelő, 23 helyiséget magába foglaló modern húspavilon épült.[316] A terveket a városi mérnöki hivatal munkatársa, Szeghalmy Bálint[317] készítette, a munkálatokkal a Városépítő Rt.-t bízták meg. 1928-ban a régi vágóhidat is kibővítették Krencsey Géza budapesti műszaki főtanácsos tervei alapján, modern vágóhíddá építették át (63 000 pengős költséggel).[318]

2.2. Nagykanizsa 1925–26. évi új városrendezési terve

A városi vezetés következetes, belterjes városfejlesztési politikát folytatott. Már az I. világháború alatt egy *„pontos, részletes városfejlesztési program"* kidolgozását tartották sokan a legsürgősebb és legfontosabb feladatnak. A lakások számának szaporítását szorgalmazták, s az építésükhöz szükséges feltételek megteremtését (új utcák nyitását, mint pl. a Királyi Pál utca kiépítését az Arany János utcáig, a Nádor utca (Szent Imre u.), a Csány László utca meghosszabbítását), a vízvezeték és csatornázás végleges rendezését, útburkolást, középítkezéseket, de elsősorban céltudatos fejlesztési programot, *„egységes és céltudatos fejlesztési irányt"*.[319] Ennek szellemében bízták meg 1924 nyarán az ország e téren legismertebb szaktekintélyét, *„a városépítés nemzetközileg elismert magyar úttörőjét"*, Warga László budapesti műszaki tanácsost Nagykanizsa városrendezési tervének elkészítésével. (Warga Budapest városrendezési szakértője volt, több magyar vidéki város – Miskolc, Székesfehérvár, Szombathely, Eger, Kassa, Brassó – szabályozására kiírt városrendezési pályázaton nyert 1. díjat, de készített terveket Antwerpen, Belgrád, Canberra, Birmingham rendezésére is.)[320] A minden további városépítő munka alapjául szolgáló terv a következő évben készült el, a városról 1:5000 léptékű *„Átnézeti városrendezési terv"* 1926-ban.[321]

Az utcahálózat tervezésénél a szakértő a Principális csatorna legmagasabb árvizeinek szintjéhez alkalmazkodott, hogy a csatornahálózattal e szint felett lehessen maradni. A másik fontos tényező, amellyel számolnia kellett, a vasúti hálózat volt, mivel a pályaszint-

316 Zalai Közlöny, 1924. június 12., június 19.

317 Szeghalmy Bálint 1912-ben a budapesti Műegyetemen szerzett építész oklevelet. 1919–1929 között a nagykanizsai Mérnöki Hivatal mérnöke, majd Miskolc építész főmérnöke volt. Nagykanizsán a húspavilon és a városi bérház mellett az ő tervei szerint épült 1925-ben a Bajza utcában a Teutsch-villa. MNM ZML Nk. F. (5913) 6141.bsz. tjkv.; Bereczky 13.p, 23–34.p.

318 Király, 1935. 81p.; Zalai Közlöny, 1928. május 11.

319 Karczag, 1918. 34.p.

320 Zalai Közlöny, 1924. augusztus 15. Warga László 1922-től a fővárosi városrendezési alosztály vezetője volt. 1929-ben bízták meg az újonnan felállított Városépítési Tanszék, később Intézet megszervezésével, vezetésével. Lásd: Gerle – Kovács – Makovecz, 1990. 80.p., Csonka, 1955. 56.p.

321 Városrendezési terv, 1926.

ben való útkereszteződések akadályozták a közúti forgalmat, ezért alul- és felüljárók építését vette tervbe. A forgalom zavartalan lebonyolítása érdekében új utcák nyitását, utcaszélesítéseket tervezett. A pályaudvarhoz irányuló jövőbeni forgalom igényeinek kielégítésére a Kazinczy utca (Ady u.) mellett egy új közlekedési vonalat jelölt ki, mely a Szemere és Kisfaludy utcák között párhuzamosan haladt a Kazinczy utcával (attól nyugatra), majd e szakasztól északra és délre is Y-alakban elvált: északon az Alsóvárosi templom mellett, a Zárda utca vonalán ért ki a Király utcára. Erre a piactér kialakítása érdekében is szükség volt.

Az Erzsébet királyné teret a város díszterévé, *„a hivatalos, kulturális és kereskedelmi élet központjává"* kívánták alakítani, ezért – a terv szerint – gondoskodni kellett az itt lévő piac áthelyezéséről, ill. vásárcsarnok építéséről. A piacot és vásárcsarnokot az Erzsébet tértől délre, a Zárda utca mentén a Zrínyi utcáig tervezték, ezért gondoskodtak az itt fekvő nagy kiterjedésű telektömb tervszerű kialakításáról, a piac környezetét *„átjáró üzletházakkal"* építették volna be. Warga a Kazinczy utcai megoldást követte számos más forgalmas út esetében is, ahol az útvonalak méretei nem feleltek meg az akkori, s még inkább a jövőbeli igényeknek, s kibővíteni sem lehetett őket *„értékes beépítettségük"* miatt. Így új forgalmi utat tervezett a Magyar utcától nyugatra (a Báthori utca kezdete közelében), a Sugár út helyett egy 25 m széles útvonalat a Hunyadi utca vonalában a József főherceg laktanyáig. A Király utca vonalától északra is egy új, 28 m széles útvonalat tervezett, mely a Petőfi utcáig meghosszabbított Rozgonyi utcával, s folytatólag az Attila utcával alkot egy egységes, összefüggő forgalmi vonalat. E mellett több út szolgálja a terv szerint a Kiskanizsával való összeköttetést: északon a Vágóhídi út irányában tervezett útvonal, mely az egész város körül kialakított *„nagykörúti vonalnak"* is része volt, a József főherceg út (Dózsa György út) folytatásában megnyitandó út, s az Arany János utca vonalában tervezett széles parksávval szegélyezett *„sétaút"*, mely gyalogos és sétaközlekedésre szolgált. A Király utcától délre további két összekötő útvonal szerepel a tervben: a Kisfaludy utca folytatásában tervezett és a várost határoló nagy körút déli szakaszát képező, a Hajcsár út (Erdész u.) vonalában tervezett és az egész Kiskanizsán áthaladó út. Az új útvonalak, a szabályozásba bevont, akkor még üres területek megközelítésére és felparcellázására szolgáló utakkal együtt (sugár irányú utak mellett körút irányú útvonalak, s maga a nagykörút vonala), a régi úthálózat, s a meglévő, nagykiterjedésű telektömbök belsejében parlagon heverő területek kihasználására szolgáló mellékutcák, terek együtt alkotják Warga László elképzelése szerint a jövő város utcahálózatát. Komolyan mérlegelte a terven a *„közúti villamos vasúti forgalom"* megoldásának lehetőségeit is, feltünteti a térképen a kiépíthető vasúti hálózatot is.

A reprezentatív és forgalmi tereken kívül szerepeltek a tervezetben ún. építészeti terek, melyek középületek megfelelő elhelyezésére, ill. azok kellő érvényesülésére szolgálnak. A forgalmi terek közül a legfontosabb az Erzsébet tér, mivel ezen keresztül kapcsolódik össze a tervezett villamos hálózat csaknem valamennyi útvonala, ugyanakkor az itt felépítendő színház épülettel és igazságügyi palotával építészeti dísztérré, a város *„legreprezentánsabb architektonikus terévé"* válik. Az elképzelt legnagyobb szabású új építészeti tér az Arany János utca folytatásában tervezett parksáv és a Rozgonyi utca folytatásában nyitott új út közötti és a Magyar utca és a vele párhuzamosan nyitott főút között fekvő terület, melyekre középület csoportokat terveztek, s ahol három *„architektonikus tér"* kialakítását is tervbe vették. Nagy számban alkalmazott Warga parkosított beugrásokat, térszerű utcai kibővüléseket, parksávokat, a nagy építési telektömbök belsejében gyermek-játszótereket. Ezek közül a legérdekesebb az Árpád–Rákóczi–Kinizsi utca által határolt és az Arany János utca két oldalán fekvő két nagy telektömbnek új utcák nyitásával, terek beiktatásával tervezett kialakítása, és itt új középület csoportok elhelyezése.

Bővíteni tervezték a Sugár úti és a Csengery út mentén fekvő Sétateret is, a Sugár úti kert lezárásaként jelölték ki az új református templom helyét. Több nagyszabású sportpá-

lyának jelöltek ki helyet: az iskolák közelsége miatt főként az ifjúság használatára szánták a Hunyadi és Petőfi utcák közötti területre (a gimnáziummal egy vonalban) tervezett sportpályát, egy másik sporttelepet terveztek a Rózsa utcától keletre, s egyet a Teleki úttól délre, a gyalogsági laktanyával szemközt, Kiskanizsán a Szepetneki út–Hunyadi tértől délre fekvő térségbe. A két városrész közötti mély fekvésű területen, a József főherceg és az Arany János utcák meghosszabbításában tervezett két út közötti nagykiterjedésű *„népligetben"* helyet kapott *„mulató és kioszk épület"* mellett egy sportpálya is, ehhez egy parksávval kapcsolódott a Principális csatorna mentén létesítendő nagy strandfürdő. Hosszú parksávokat terveztek a Dencsár-árok, a bécsi vasútvonal és a Principális-csatorna, Kiskanizsán a Nagyrác utca mentén, s a város szélét szegélyező *„nagykörút"* vonala mellett is.

A tervben területet jelöltek ki a szükséges új középületek részére. Az említett református templom mellett új katolikus templomot terveztek építeni az Erzsébet tér – Fő út – Sugár út – Rozgonyi utca által határolt telektömb belsejében; a következő években benépesült Katonaréten, a Sánci és Őrház utca találkozásánál lévő kis téren (emiatt Kápolna térnek nevezték el, ma Táncsics tér); valamint Kiskanizsán, a Nagyrác utca mellett kialakítandó parksávban. Mindkét városrészben alkalmas területet jelöltek ki nagyobb szabású kórházaknak (Nagykanizsán a temetőtől keletre, Kiskanizsán a Bajcsai utcától nyugatra). A meglévő köztemetők megnagyobbítva, s új elrendezéssel kerültek a tervbe, a nagykanizsai mellett, a Hajcsár utcától (Erdész u.) délre külön helyet biztosítottak izraelita temető részére, s egy új köztemető helyét jelölték ki a város északi részén, a Garay utcától északra (a mai Napraforgó tér környékén).

Az ekkor újonnan átadott, a Kiskanizsai út (ma Vár út) északi oldalán, a Szeszfőzde mellett kialakított marhavásártér helyett Warga új helyet ajánlott. Ez a terület – megítélése szerint – a kiskanizsai út és az attól északra nyitandó új út fejlesztő hatása miatt *„lakóház vidékként"* és *„üzleti vonalként"* fog kiépülni, ezért a gyárvidék minél távolabb, ettől délre volna elhelyezendő. Így több hely marad lakóházak kiépítésére, a két városrész egybekapcsolására, s a gyárak is közelebb jutnának a vasúti pályaudvarhoz. A terv szerint ipari vasúthálózat épülne ki a területen, kijelölték a *„Kanizsavári pályaudvar"* helyét, mely a gyártelep átrakó és rendező pályaudvara lenne, s ez szolgálná ki az attól délre kialakítandó új marhavásárteret, közraktárakat és nagy vásárteret is.

A további fejlődés irányítására az alkalmazandó építési módokat előíró övezeti beosztásról gondoskodtak, zártsorú, félig zártsorú és szabadon álló építési módú övezeteket és gyárövezethez tartozó területeket jelöltek ki.[322]

A városfejlesztés alapjául szolgáló tervet azonban nem fogadták teljes egyetértéssel a városlakók, *„nagyszabású, értékes"*, de *„korát 30 évvel megelőző"* tervnek tartották, mely *„túlhaladja Nagykanizsa szükségleteit és fejlődési kilátásait"*, egy 200–250 ezer fős várost tételez fel. Dr. Villányi Henrik képviselő (a Felsőkereskedelmi Iskola igazgatója) szerint: *„jelenlegi helyzetünkben valóságos kerékkötőnek bizonyul az építkezésben és éppen ezért a terv a közönségnek ellenszenves."*[323] Dr. Sabján Gyula polgármester is egyetértett azzal, hogy a terv több része (a várost *„határoló"* körút, vasúti alul- és felüljárók) *„ma utópia, amik még irányadóul sem szerepelhetnek"*, s a belváros kiépítése, a belterjes városépítés a cél, a rendezési tervet azonban *„zsinórmértéknek"* tartotta. Évekig elhúzódó vita után a tervet – azzal, a városi tanács által javasolt megszorítással, miszerint a terv csak irányadó, egyes részeinek megvalósításáról a képviselő-testület esetenként dönt – végül az 1928. május 10-i rendkívüli közgyűlésen fogadta el a képviselő-testület nagy szótöbbséggel.[324]

---

322 Városrendezési terv 1926.; Warga, 1927. TGYM Tört. dok. tár 72.403.12.
323 Zalai Közlöny, 1927. október 14., 1928. május 11.
324 Zalai Közlöny, 1928. május 11.

2.3. Megvalósulatlan és sikeres városfejlesztési tervek

A városrendezési tervnek megfelelően vásárolta meg 1927-ben a város a postapalotával szemben, a Kazinczy és Zrínyi utca sarkán lévő Futura-telket, melyet középületnek szántak, további két telket a Kölcsey utcában, s a Rosenberg örökösöktől a volt Oroszlán Szálló épületét és telkét (Erzsébet tér 3–4.), ahol *„rövid időn belül"*a vásárcsarnok felépítését tervezték. A városfejlesztési szempontból értékes telkek megvásárlását a helyi pénzintézetektől felvett folyószámla-kölcsönnel fedezte a város.[325] A telkek azonban még sokáig beépítetlenek maradtak. A Futura telekre eredetileg a tulajdonosa, a Zalavármegyei Szövetkezeti Forgalmi Rt. szándékozott 1924-ben egy négyemeletes intézeti székházat-bérházat építeni (üzletekkel, irodákkal, tisztviselői lakásokkal), az építkezés azonban elmaradt. A város által megvásárolt telken 1927-ben az Ipartestület fontolgatta székháza, s egyben egy nagy bérház felépítését, de ez a terv is megvalósulatlan maradt.

1935-ben, az Erzsébet téri piaci húsbódékra kötött szerződés lejártával, ismét felmerült a vásárcsarnok építésének gondolata. Többen azt javasolták, bízzák magánvállalkozásra a felépítését, mivel a város anyagi erejéből nem tudja megoldani, de a városvezetés ezt nem fogadta el.[326] A húsbódékat ugyan 1940-ben elbontották, de a piacot csak a II. világháborút követően, 1947-ben helyezték át az Erzsébet térről a tervezett Zárda utcai telekre, a vásárcsarnok azonban nem épült fel.

A város kőszínház építésére vonatkozó, évtizedek óta megvalósulatlan elképzelése az 1920-as évek elején szinte minden évben felvetődött, végül 1926 februárjában a színház társadalmi úton, a város segítségével történő megépítésére megalakult a Nagykanizsai Közművelődési Egyesület. 1926 júliusában a *„korszerűen és magyarul építés"*[327] elvét valló, európai rangú építész, a veszprémi és soproni színházak alkotója, Medgyaszay István tervei alapján indult meg a színház építése. A korábbi, Erzsébet téri helyszín helyett többen az Eötvös teret javasolták, végül a Közművelődési Egyesület a városvezetéssel a Polgár Egylet melletti sétatéren, a Rozgonyi utca mentén jelölte ki a színházépület helyét.[328]

Szerkezeti megoldása sajátságos, nézőtere egy *„földig lenyúló tetőszerkezet"*, körítő, kitöltő falakkal. *„A drága és nehézkes régi tetőszerkezet és az azt tartó vastag oldalfalak ...mind elmaradhatnak ennél a nézőtérnél. Az egészet négy pár fenyőszál tartja... A mennyezet tört síkú, ami helyes arányok mellett a legkitűnőbb akusztikát is biztosítja, és magyaros, derült hangulatú faépítészetével a színjátszásnak méltó, művészies keretet nyújt... Nagykanizsa művelt magyar polgársága önmagára szabott, magyar lelkéből való művet állított önmagának és példaképpen az egész országnak."* – írta az épületről tervezője,

124. kép: A Medgyaszay István terve alapján 1927-ben felépült Városi Színház

[325] Zalai Közlöny, 1927. március 18., március 20.
[326] Zalai Közlöny, 1923. szeptember 26., 1927. augusztus 7., 1935. július 14.
[327] Merényi, 1969. 75.p.
[328] Zalai Közlöny, 1926. március 7., március 11., május 13.

Medgyaszay.[329] A két világháború közötti magyar építészetet bemutató kötetében Pamer Nóra Medgyaszay egyedülálló megoldását, az *„ellentétes tömegjátékot"* emelte ki: az egyes épületrészek változó nagyságú tömegeivel és az egymás fölé emelkedő tetők kontúrjaival *„egy teljes magyar falukép együttes hangulatát fejezte ki egyetlen épületbe sűrítve"*.[330]

Az épület fő- és oldalhomlokzatát sgraffito technikával festett, a Bánk bánból, a János vitézből és a Falu rosszából vett jelenetek díszítik, melyeket Baksányi festőművész tervei alapján Beszédes Ottó fővárosi *„műmester"* készített. A két főkaput Szeghalmy Bálint városi mérnök tervezte. Zsinórpadlással felszerelt színpada 140 m²-es, előtte süllyesztett zenekari hely, két oldalán az öltözők és a díszletraktárak kaptak helyet. 465 ülőhelyes nézőtere 18 hátsó és oldalpáhollyal, karzat nélkül készült. Az előcsarnok két oldalán ruhatár, iroda, pénztár, cukrászda, mosdók voltak. Belső kiképzésében is a népi faépítészet hagyományait fejlesztette tovább. Kivitelezője a helyi Városépítő Rt. volt. Felavatására és az első előadásra 1927. március 15-én került sor, a későbbiekben azonban a színházi előadások mellett az év nagyobb részében mozgóképszínházként működött.[331] Az épület magyaros jellegével, *„józan"* szerkezetével nagy sikert aratott kortársai körében, új típussal gazdagította a színházépítészetet.[332] Medgyaszay *„életművének egyik legfontosabbika, a népi építőmód diadala és a monumentális építészetben fogalmazott emlékműve"* – írja róla az építész munkásságát feldolgozó kötetében Kathy Imre.[333]

Kiskanizsa is nagy fontosságú *„kultúrhajlékkal"* gazdagodott, amikor a város és a földművelésügyi minisztérium támogatásával, a tagok közös munkájával, s 23 tag vagyona terhére felvett kölcsönből 1928-ra elkészülhetett – a korábbi földszintes székház bővítésével – a kiskanizsai Polgári Olvasókör új emeletes székháza Bayer Lajos budapesti építész terve alapján. Kivitelezője Kertész Béla mérnök, vállalkozó volt. Az egyesületi gyűlések, rendezvények mellett a kiskanizsai színházi élet otthona is lett, emeleti dísztermében a színpadhoz rivalda és zsinórpadlás is tartozott. Az emeleten kapott helyet e mellett az öltöző, ruhatár, az olvasó- és a játékterem. A földszinten a sarokrészen üzlethelyiség volt, mellette az orvos lakása, a Polgári utcai oldalon takarékpénztári iroda és házmester lakás. Ünnepélyes átadására 1928. november 11-én került sor.[334]

2.4. Infrastrukturális fejlesztések: a víz- és csatornahálózat kiépítése, utak burkolása

A városi fejlődést meghatározó víz- és csatornaművek kiépítése is a *„két külföldi kölcsönnek"* köszönhetően az 1920-as években valósult meg. A katonaság által kiépített vízvezetéket 1921-ben városi használatba vették át, s tették alkalmassá *„nyilvános üzemre"*. 1922-ben az utcai csőhálózatot először a Kisfaludy utcától a Csengery utca elejéig és az Erzsébet tértől a Fő úton át a Teleki útig terjesztették ki, majd 1925-ben a Sugár út, a Zrínyi utca egy szakasza és a József főherceg (ma Dózsa György) úti vízvezeték készült el. Az 1925. július 6-i és az 1926. november 26-i közgyűlésen határozták el, hogy a város által felvett Speyer-kölcsönből 632 201 arany koronát a vízmű kibővítésére fordítanak. Ebből az összegből valósították meg 1929-ig fokozatosan a beruházásokat.[335]

[329] Potzner, 2004. 155-156.p.
[330] Pamer, 2001. 208.p.
[331] Zalai Közlöny, 1926. május, 19., május 27., 1927. március 13., március 16.
[332] Új Idők, 1927. július 3.
[333] Kathy, 1979. 25.p.
[334] Átalakítási és bővítési terv, alaprajz, 1927. Polgármesteri Hivatal tervtára, Nagykanizsa, Zalai Közlöny, 1928. november 13.; Juhász, 1975. 41–42.p.
[335] TGYM A. 1217–81.

1926–27-ben ennek köszönhetően készült el a 31 m magas, 700 m³ űrtartalmú, 10 m vízoszlop magasságú vasbeton víztorony Jendrassik Alfréd építész (államtitkár, a belügyminisztérium műszaki osztályának vezetője) terve alapján. Külső falazatát 16 oldalú sokszög sarkaiban álló pillérekből képezték, melyek közé ívelt cement–rabitz falakat feszítettek. Majd a 4,5 km-es vízvezetéket 1929-ig 15 km-re bővítették, a hálózatba bekapcsolt házak száma ekkor 406 volt. A vízmű-hálózat és a gépészeti berendezés tervezetét Makó-Kléger Sándor miniszteri tanácsossal készíttették el.

A vízmű építésének befejezése után korszerű csatornarendszert létesített a város. A terveket Joó István és Sárkány Miklós miniszteri tanácsos és osztálytanácsos készítette, a munkálatok 1926-ban kezdődtek. A betonból készült zápor- és szennyvízelnyelő csatornarendszert 1927. november 1-jén helyezték üzembe. 1934-ben a több mint 19 km hosszú hálózatba már 820 ingatlan kapcsolódott.[336] 1929-től fejlesztették tovább a vízművet, a korábbi kutaktól nem messze egy 140 és egy 150 m mély újabb artézi kutat fúrtak, tovább bővítették az utcai vezetéket is. A hálózatot hossza 1935-ben már 19,5 km volt, a hálózatba bekapcsolt házak száma 638, a vízzel ellátott lakosság száma 10 500 fő.

A víz- és csatornarendszer kiépítése következtében megrongálódtak az útburkolatok, így 1929-ben a város elhatározta, hogy főbb forgalmi útjait a kor igényeinek és a forgalomnak megfelelően átépítteti. A munkát versenytárgyalás során a Magyar Asphalt Rt. nyerte el, mely 10 évre meghitelezte a vállalati összeget a városnak. A munkálatok 1930–31-ben készültek el. A burkolatokat a forgalom és a városiasság szerint választották ki, a főutakat homokaszfalt, topeka-aszfalt, bitumac-burkolattal, a kisebb forgalmú utcákat mészkő- és bazalt-makadámburkolattal látták el. A leghosszabban burkolt útvonal, a Pécs – Varasd út városon átvezető szakasza nagyobb része bazalt kiskocka, míg a város központjában homokaszfalt és topeka-aszfalt burkolatot kapott. A Fő utat, a Kazinczy és Csengery út belső részét, a Sugár út elejét és az Erzsébet tér déli és keleti oldalát homokaszfalttal burkolták. A Csengery út külső szakaszát a nagy teherbírású bazalt-fejkővel látták el, a Kazinczy utca külső részét felületileg kezelt bazalt-makadammal. A Deák tér nagy része homokaszfalt, más része felületi kezelést és bitumac-burkolatot kapott; az Eötvös tér is homokaszfalt burkolatú lett középen egy aszfalt gyalogjárda szigettel. A Kossuth téri bazalt-makadam utat kátrányos felületi kezeléssel szilárdították meg, a Széchenyi téren a megmaradt kongótéglából burkolták a tér közepét. A korábban kongótégla burkolatú utakból kikerülő anyagból a meglévő kongótéglás utakat javították ki. A két városrészt összekötő útszakasz bazalt kiskocka burkolatú, további része Kiskanizsán kátrányos felületi kezelésű bazalt-makadam lett. A Varasdi, Bajcsai, Homokkomáromi, Szepetneki utcák jelentősebb forgalmuk miatt bazalt-, mészkő- vagy kongótégla-makadámmal burkolatot kaptak. A nagyobb forgalom, ill. a talaj süppedékessége miatt burkolták kongótörmelék-makadámmal, kisebb részben bazalt-makadámmal a Templom teret, a Szent Flórián tér déli oldalát, a Kisrác és Őrtorony utcát. A burkolási terveket – Király Kálmán budapesti műszaki főtanácsos szakértő javaslatai alapján – a városi mérnöki hivatal készítette Király Sándor műszaki tanácsnok vezetésével. A munkák eredményeként a több mint 46 km hosszú városi utakból már 31,4 km volt burkolt út (24,6 km Nagykanizsán, 6,8 km Kiskanizsán).[337]

[336] Király, 1935. 78.p.

[337] TGYM Tört.dok. tár 72.403.15. és 89. 84.; TGYM Tört. dok. tár 81.657.1.; Waligurszky, 1935. 85–86.p.; Zalai Közlöny, 1929. június 20., július 4., július 5.

2.5. Új utcák nyitása, lakóház építkezések az 1920–30-as években

A város időközben számos telket, ingatlant vásárolt meg városfejlesztési célból, sikerült az uradalomtól megszereznie a kórház bővítéséhez szükséges telket, majd utcanyitásokhoz szükséges területeket is. A lakásgondok enyhítésére 1922 és 1934 között összesen 227 házhelyet osztottak ki anélkül, hogy a város területe nőtt volna.[338] Az 1920. évi földtörvény végrehajtása kapcsán az 1–2 holdas törpebirtokok mellett országosan 260 ezer házhelyet is kiosztottak. Nagykanizsán 1922-ben az első ütemben több mint 38 000 négyszögöl területen 64 házhelyet, a második ütemben több mint 43 000 négyszögölből újabb 113 háztelket alakítottak ki a Kossuth tértől keletre fekvő beépítetlen területen, az ún. Katonaréten, melyet korábban *„kis gyakorlótérként"* használt a katonaság. Az igénylők közül elsőként 1922 szeptemberében Schlégel József ácsmester kért engedélyt családi háza felépítésére (Mária u.). A városrész a városrendezési tervben *„házhelyhez juttatottak területe"*-ként szerepelt, az újság híradásokban *„katonarét"* néven emlegették, s ez lett hivatalos elnevezése is a későbbiekben.[339] 1924 augusztusában az itt kialakított új utcákat a kórház volt főorvosa emlékére Szekeres József utcának, s a telkek egykori tulajdonosai, a Batthyány–Strattmann család tiszteletére László herceg utcának (ma Semmelweis I. u.) és Mária utcának (László herceg felesége, Coreth Mária) nevezték el. A Rózsa utca folytatásaként nyitott utca a Tavasz, a vasútvonal melletti a Bagolai sor, a leendő sporttér melletti a Levente utca elnevezést kapta. A Tavasz utcából nyíló kis háromszög alakú teret, mivel a városrendezési tervben templom céljára jelölték ki, Kápolna térnek (ma Táncsics M. tér), s a szétágazó két utcát Sánci (ma Sánc u.) és Őrház utcának nevezték el.[340] A telkek beépítése lassan haladt, 1924-ben többségüket még csak veteményeskertként tudta használni tulajdonosa, néhányan anyagi nehézségeik miatt kénytelenek voltak lemondani telkükről, helyükbe azonnal újabb igénylők jelentkeztek. A tulajdonosok s a városvezetés is a nehéz gazdasági és pénzügyi helyzet, a hitel lehetőségek jobbra fordulását várta az építkezések nagyobb arányú megindulásához. 1933-ban a Saját Otthon Építő Takarék Szövetkezet kezdett erőteljes építkezést, kedvezményes, *„kisegzisztenciáknak"* juttatott kölcsönökből épített fel több családi házat a Szekeres József, az Őrház és Levente utcában.[341] Tíz év alatt végül a telkek háromnegyede beépült, új városrész született.

1924 novemberében a házhelyigénylők egy csoportja újabb házhelyosztást kérvényezett a város tulajdonában lévő Babochay-telken, a temető melletti Bettelheim-telken vagy a hercegi uradalom vasútállomással szemközt fekvő területén. A kérést a képviselő-testület elutasította, mivel akkor még nagyrészt a katonaréti telkek is beépítetlenek voltak, s a városnak más tervei (ipartelep vagy közintézmény létesítése, temető bővítése, gazdasági iskola építése) voltak a telkekkel. A Gyár utcától (Babochay u.) nyugatra elterülő hatalmas Babochay-telek sorsa éveken keresztül témája volt a képviselő-testületi üléseknek. 1924 őszén a parcellázásáról tárgyalt a városi tanács, 25–30 házhely kialakítását, s két utca nyitását javasolták a területen, de ekkor még elutasították a kérelmet. Az új utcákat azonban hamarosan mégis megnyitották, ugyanis a városrendezési tervhez 1926 júniusában készült térképen már mindkét utca szerepel, a Gyár utcára merőleges *„Wlassics Gyula utca"* néven, az abból dél felé kiinduló még névtelenül (később Kassa u.). 1925-ben a belügyi tárcával történt tárgyalások után ingyen ajánlotta fel a város a területet egy új csendőrlaktanya és kislakások számára az államnak. A laktanya építkezés ugyan elmaradt, a telkeken azon-

[338] Király, 1935. 82.p.
[339] Zalai Közlöny, 1922. augusztus 22., szeptember 8.; Warga, 1927.; TGYM Tört. dok. tár 72.403.12.
[340] Az 1924. augusztus 19-i Képviselőtestületi ülés határozata. Zalai Közlöny, 1924. augusztus 20.
[341] Zalai Közlöny, 1924. július 26., október 16., 1933. szeptember 30.

ban megindult az építkezés.[342] 1928 és 1931 között több, hasonló homlokzatú és alaprajzi beosztású, 2–3 szobás családi ház épült a Wlassics utcában Trájer János és Gerócs György helyi kőműves mesterek tervei alapján és kivitelezésében.[343] A magánépítkezések fellendítése s ezzel munkaalkalmak teremtése érdekében tárgyalt a város a Saját Otthon Építő Takarék Szövetkezettel. Megállapodásuk értelmében a város kedvezményes áron engedi át a Babochay-telken még beépítetlen házhelyeket, ahol a Szövetkezet vállalta 13 két- és háromszobás családi ház felépítését, az utcák közművesítését, s a háztulajdonosoknak hosszúlejáratú, kamatmentes kölcsön biztosítását. Habár elkészültek a házak tervrajzai, a képviselőtestület is hozzájárult a szerződéshez, az együttműködés mégis meghiúsult. Nem tudni, hogy az addig jelentkezett nyolc házépítő végül a Szövetkezet segítségével építkezett-e (a több, hasonló homlokzatú ház erre enged következtetni).[344]

125. kép: Katonaréti villa, a Mária utca déli végén álló sarokház 1940 körül

A Katonarét és a Babochay-telek beépítési terve kapcsán 1924–25-ben többször felmerült az országos kislakásépítő akcióba való bekapcsolódás, néhányan a városvezetés mulasztásának gondolták annak elmaradását. Sabján Gyula polgármester a város *„valamivel kedvezőbb"* viszonyaival indokolta ezt, mivel a Barakk-telep 1200–1400 embert fogadott be, s a korábbi építési akció feltételei nagyon súlyosak lettek volna.[345]

A népjóléti minisztériumban történt tárgyalások eredményeként végül a lakásínség enyhítésére és a lakásépítés megélénkítése céljából a város egy kislakásos bérház felépítését határozta el 1926-ban a Vécsey Zsigmond utcában, a Csengery és a Gyár utca (Babochay u.) között. A kétemeletes bérpalotában 10 egyszobás és 8 kétszobás lakást helyeztek volna el. Ugyanerre a telekre a város távoli tervként egy hasonló nagyságú épületet szándékozott építeni két- és háromszobás lakásokkal, a Gyár utca felé néző homlokzattal. Ehhez a kormány először 780 millió korona kölcsönt helyezett kilátásba (a kislakásépítő akciók keretében az állam 50%-os kölcsönt biztosított a városoknak), majd a támogatás összegét 1 milliárd koronára emelte fel. A 18 lakásos bérpalotát végül nem az eredetileg tervezett helyen, hanem a Kossuth téren építették fel, s a felemelt támogatásnak köszönhetően a tervet kibővíthették, az épületet egy oldalszárnnyal egészítették ki. A terveket Szeghalmy Bálint városi mérnök készítette, kivitelezője a helyi Horváth és Vas cég volt. Az új terveknek köszönhetően a kétemeletes bérházban nem csak egy- és kétszobás, hanem 6 egyszobás, 7 kétszobás és 5 háromszobás lakást alakítottak ki.[346]

1933-ban a bezárt Weiser gépgyár körüli szabad területet parcellázták, négy házhelyet alakítottak ki a Sugár út mentén s a városrendezési tervnek megfelelően új utcát nyitottak a Kinizsi utca felé (Kazinczy u.) 11 házhellyel, melyben a város kiépítette a közműveket. A Sugár úti telkeken modern bérházak épültek, melyek homlokzataikkal a város *„modern építészeti architektúra iránt való érzékét"* bizonyították a kortársak szerint.[347] A háromszintes tár-

[342] Városrendezési terv, 1926., Zalai Közlöny, 1924. november 28., szeptember 5.
[343] Wlassics Gy. utca 8., 12., 13., 15. számú házak tervrajzai. TGYM Tört. dok. tár Gy.sz. 27/2006.
[344] Zalai Közlöny, 1932. október 18., október 20., november 30.
[345] Zalai Közlöny, 1924. július 26., 1925. június 26.
[346] Kislakásos bérház kivitele tervalaprajzok,1926. TGYM Tört. dok. tár Gy. sz. 27/2006., Zalai Közlöny, 1926. március 5., május 19., június 3., július 31.
[347] Zalai Közlöny, 1933. április 9., május 5.; Vécsey, 1935. 64.p.

sasház (Sugár út 16/a) (s valószínűleg a mellette álló épületek is) Kalmár Zoltán helyi építész tervei szerint készült el, s ő volt – az 1930 óta működő saját cégével – az épület kivitelezője is.[348]

A Weiser-telek felosztását, s az utcanyitást elhatározó 1933. május 4-i városi közgyűlésen vetődött fel az ekkor még csak a Mária utcáig nyúló Szekeres József utcának a Kossuth térig történő meghosszabbítása is (mely a városrendezési tervben is szerepelt), dr. Fülöp György képviselő pedig Kiskanizsán a Kisrác utcának az Ország útig történő meghosszabbítását kérte. A városrendezési tervben ugyan jelöltek egy utcát az Ország út és a Varasdi utca között, de a javasolt utcától északnyugatra. Az új utca (Munkácsy M. u.) megnyitására végül 1936 őszén került sor.[349]

1936-ban a József laktanya nyugati részén nyitott utcát (Egry József u.) Piłsudski marsallról, a Rozgonyi utca meghosszabbításában tervezett utcát Rothermere lordról, az új református templom előtti teret Mussoliniről nevezték el. A nyilas párt képviselője Hitlerről is szeretett volna egy utcát elnevezni, de a képviselő-testület nem volt hajlandó szavazni róla.[350] 1936 szeptemberében az építőipari szakmák képviselői mozgalmat indítottak a városban munkaalkalmak teremtése érdekében, küldöttségük újabb utcák nyitását kérte, mely lehetővé tenné a magánépítkezések fellendülését. 1936 novemberében a képviselő-testület elhatározta a Báthori és a Király utcákat összekötő új utca megnyitását ugyanakkor a képviselők javasolták a Szekeres József utca rendezését, az Arany János utca meghosszabbítását (hogy a kiskanizsaiak a Fő út helyett ezen közlekedhessenek) és a Szent Imre herceg utca meghosszabbítását is, de utóbbiakról nem született döntés. Nem utcanyitásról, csupán névmódosításról döntött a képviselő-testület 1938. január 22-én, amikor a Credo egyesület javaslatára a Szent Évre való tekintettel a Sugár utat *„Szent István-sugárút"*-nak nevezték el.[351]

A városfejlesztés évtizedes problémája oldódott meg, amikor hosszú tárgyalások után 1937-ben megindult a Horthy Miklós úton (Ady u.) a ferencrendiek telkétől majdnem a vasúti sorompóig tartó hercegi major területének parcellázása. A hatalmas beépítetlen területet évtizedeken keresztül egy düledező deszkakerítés határolta, melyet 1930 őszén díszes betonkerítéssel cseréltek fel, mely mögé két sor fenyőt ültettek, s a parkosítással, az irredenta virágágyásokkal új arculatot kapott az utca, azonban továbbra is *„csonka"* maradt. A Bankegyesületnek sikerült 1937 őszén a területet megszereznie, házhelyeket kialakítania, s a város 25 éves adómentességet biztosított az itt építkezőknek. A városvezetés előkertes villaépítkezéseket tervezett a területen, mivel azonban a hercegség az istállóépületeket nem engedte lebontani, csak zártsorú építkezésekre volt alkalmas a 19 telek, ahol ikerbejáratos, modern házakat lehetett építeni. Ezzel a város arculatának fejlesztése céljából fontos útszakaszon nyílt meg az építkezés lehetősége.[352]

2.6. Városi beruházások, városszépítés az 1930-as években

A Kultuszminisztérium által 1916-ban megígért (korábban már említett) elemi iskola építések közül is sikerült többet megvalósítani. Kiskanizsán Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter iskolaépítési programja keretében, a Nagyrác utcában a város által adományozott telken 1926–27-ben Schmitterer Ernő tervei szerint 6 tantermes elemi iskola épült igazgatói- és szolgalakással, melyet 1928. szeptember 9-én szenteltek fel. (Ki-

[348] Kalmár Zoltán a Műegyetem elvégzése után 1922-ben került Nagykanizsára a Hoffmann Herman tervező-kivitelező céghez. Kivitelezője volt 1940–1944 között a MAORT beruházásainak, a református templomnak stb. MNL ZML Cégbíróságok cégjegyzéke. N.E. II. 1060. (289.) 1060/1930.;TGYM A.3385-2013.

[349] Zalai Közlöny, 1933. május 5., 1936. november 4.

[350] Zalai Közlöny, 1936. június 14., 1942. április 22.

[351] Zalai Közlöny, 1936. szeptember 10., november 19., 1938. január 22.

[352] Zalai Közlöny, 1930. szeptember 7., 1937. november, 1938. január 25.

vitelezője a helyi Vas és Horváth cég volt.)[353] Majd 1929–30-ban Fridrich Lóránt műegyetemi adjunktus tervezésében a Vécsey Zsigmond utcában készült el az új 8 osztályos iskolaépület igazgatói- és pedelluslakással. Földszintjén a 4 leányosztályt, az emelten a fiúosztályokat, tanszertárat, tantestületi szobát és könyvtárat helyezték el. A 160000 pengős építési költség felét a közoktatásügyi minisztérium, másik felét a város biztosította. Kivitelezője Kalmár Zoltán helyi építész cége volt. Eredetileg 1929 őszén át kellett volna adni, de anyagiak híján nem tudták befejezni s berendezni az épületet. Végül a minisztérium újabb 30000 pengős államsegélyének köszönhetően 1930. szeptember 28-án szentelték fel. Az új iskola külsejével, belső kivitelével, termeinek tágasságával, modern berendezésével a legújabb típusú, korszerű iskolák mintája lett.[354] Hat év múlva a már tarthatatlan állapotú, oktatási célokra egyáltalán nem alkalmas Huszti téri iskola helyett is sikerült állami támogatásból megépíteni a Petőfi utcában egy új, 4 tantermes iskolát. Az épületben 1937. január 7-én kezdték meg a tanítást.[355]

Több részletben, 1929 és 1932 között épült fel a Gábor Áron tüzérlaktanya a Petőfi utca vonalától nyugatra fekvő nagy beépítetlen térségben, itt vezetett volna a városrendezési terv szerint a város külső szélét szegélyező nagykörút vonala. Az épületterveket Medgyaszay István készítette, a vasbeton munkák terveit Misley Sándor, szintén budapesti építész. A legénységi épület honfoglaló harcosokat ábrázoló sgraffitoi Kacziány Aladár festőművész munkái. Habár az 1929 nyarán kezdődő első építési szakasz kivitelezője a Fazekas és Kármán budapesti cég volt, a város polgármesterének, dr. Sabján Gyulának köszönhetően a honvédelmi minisztérium kikötötte a szerződésben, hogy a részmunkáknál *„lehetőleg"* a helyi ipart részesítsék előnyben. Végül heteken át tartó tárgyalások után sikerült elérni, hogy a lakatos munkák kivételével az összes (asztalos, bádogos, üveges, festő, kárpitos) munkát nagykanizsai iparos nyerje el.[356] Az építkezés 1930 őszén folytatódott. Az 1930 februárjában megválasztott új polgármesternek, Krátky Istvánnak és Gyömörey György főispánnak sikerült elérnie, hogy a 300000 pengős beruházást helyi vállalkozó nyerje, s így kanizsai munkalehetőséget teremtsen. A 9 ajánlattevő közül a helybeli Horváth és Vas cég, Kalmár Zoltán és Kertész Béla[357] építészek, építési vállalkozók lettek a kivitelezők.[358]

Több évtizedig elhúzódó tervezgetés után 1933-ban készült el a sportcélokat is szolgáló strandfürdő. A Szépítő Egyesület több akciót indított létrehozása érdekében, 1896-ban tervvázlat is készült egy, a Principális csatorna melletti fürdőről.[359] 1925 októberében az Országos Testnevelési Tanács megkeresésére újra felmerült a fürdőlétesítés gondolata. A terv véghezvitelére 1927. július 16-án dr. Örley György kir. közjegyző elnökségével megalakult a Nagykanizsai Fürdőegyesület, melynek célja *„a fürdő széles néprétegek számára elérhetővé tétele által"* a közegészségügy szolgálata, s az úszósport előmozdítása volt. A Warga-féle városrendezési tervben, s az 1927-ben, majd 1929-ben készült tervekben is, bár különböző helyen, de a Principális csatorna mellett gondolták elhelyezni a létesítményt, 1930-ban azonban már a Sétatéren, a Mercur-gépgyár telkén felépülő fürdő terveiről tárgyalt a közgyűlés, mint a legideálisabb elképzelésről.[360]A város lakossága kötvények jegyzésével támogatta a tervet. Krátky polgármesternek sikerült az Országos Testnevelési Tanácstól segélyt szereznie, melynek eredményeként 1933 májusában elindulhatott az építkezés, a strandfürdő 1933. július 23-án nyílt meg. Az avatási ünnepélyre 1933. szeptember 9-én a válogatott magyar úszó- és vízipóló

[353] Elemi iskolai értesítő, 1928-29. 3-4.p.; Zalai Közlöny, 1926. február 17., május 27., 1927. augusztus 10.
[354] Zalai Közlöny, 1929. június 9., 1930. június 15., szeptember 30.
[355] Elemi iskolai értesítő, 1935-36. 9.p., 1936–37. 10.p.
[356] Zalai Közlöny, 1929. június 5., június 26., július 9.
[357] Kertész Béla okl. építészmérnök, építőmester, építési vállalkozó. Cégét 1929-ben alapította. MNL ZML Cégbíróságok cégjegyzéke. N.E. II. 1050. (284.) Ce. 1050/1929.; Lásd: Zalai Közlöny, 1924. szeptember 7.
[358] Zalai Közlöny, 1930. február 7., április 6.
[359] TGYM Tört. dok. tár 77.506.1.
[360] Zalai Közlöny, 1927. július 14., 19., november 5., 1930. február 21.

126. kép: Az 1933-ban átadott strandfürdő

csapat részvételével, nagyszabású ünnepély keretében került sor. A fürdő területe 12 000 m² volt. A 33,3 m hosszú medencében fürdés és versenyúszás céljára kétféle vízszintet lehetett tartani. A gyermekek részére külön 12 m átmérőjű körmedence készült. Egy kabinház épült 34 kabinnal, a Merkúr-gépgyár egyik épületének átalakításával ruhatáros öltöző. A kabinház tetején napozót alakítottak ki. A fürdő területén két homokstrand, gyepfelület, árnyas terület, tornahely szolgálta a látogatók kényelmét.[361]

Az 1929-től a város szolgálatában álló Vécsey Barnabás[362] városi mérnök több kápolna és templom tervét készítette el az 1930-as években: a már korábban említett kórházi kápolnáét 1933-ban, s a piarista kápolnáét 1935-ben. Tervei szerint épült fel 1933–34-ben a református templom is. A református gyülekezet már 1902-ben elhatározta, hogy a szűkké vált Batthyány utcai imaterme helyett új templomot épít, ehhez 1912-ben megvásárolták a kincstártól a Rozgonyi és Hunyadi utcák sarkán álló telket a rajta álló katonai raktárral. Az építkezésre összegyűjtött tőke azonban – hadikölcsönbe fektetve – az I. világháború alatt elértéktelenedett. 1926-tól újult erővel kezdték meg a gyűjtést, azonban templomukat nem a városrendezési tervben is szereplő, saját tulajdonukban lévő telken, hanem a Kazinczy utcában (Ady u.) a belső major területén kívánták felépíteni Neuschloss Kornél műépítész elképzelése szerint. Végül a templom, paplak és iskola terveit Szeghalmy Bálint városi mérnök készítette el, de a helyszínben még 1932-ben sem tudtak megállapodni.[363] A Kazinczy utcai major mellett felmerült a Postapalotával szemközti Futura telek és egy Csengery utcai telek is, végül 1932 áprilisában az eredeti, Rozgonyi utcai helyszín mellett döntöttek. Vécsey Barnabás városi mérnök, a református gyülekezet gondnoka újabb terveket készített, melyeket anyagi megfontolásból többször módosítani kellett. A végleges tervek alapján 1933. február 3-án Kalmár Zoltán építészt bízták meg a kiviteli munkálatokkal. A *„római iskola stílusában"* épült, egyszerű homlokzatú templom tömegéből erősen kimagasodik jellegzetes, 23 méter magas, sisak nélküli tornya, melynek kiemelkedő részét pártázat, magas résablakok díszítik. Szentélyéhez délről nagy gyűlésterem csatlakozik tanácskozások, ünnepélyek céljára. A 300 fő befogadására alkalmas templom kortársai szerint *„őrtoronyként uralja a környéket"*, s az egész városrész képét *„fellendítette"*. Az 1933. novemberben befejezett építési munkák és berendezés után 1934. május 13-án szentelték fel. A templomhoz tartozó lelkészlak 1937-ben épült fel.[364]

Ebben az időben készültek el a város első köztéri szobrai. Barbarits Lajos 1929-ben még úgy említi Nagykanizsát, hogy *„ama ritka városok közé tartozik, melyeknek semmiféle köztéri szoborműve nincs"*.[365] Rövid idő alatt, 1930 és 1934 között négy szoborral gazdagodott a város. A 20. honvéd gyalogezred első világháborúban elesett halottainak állított emléket Hybl József *„Dalolva mentek csatáról csatára"* jeligéjű és feliratú, a rohamra induló öreg népfelkelőt és a fiatal honvédet ábrázoló alkotása, melyet 1930. június 1-jén az Erzsébet tér délkeleti sar-

361 Zalai Közlöny, 1931. április 29., július 15.; Király, 1935. 78–79.p.

362 Vécsey Barnabás (Vécsey Zsigmond polgármester fia) a nagykanizsai piarista gimnázium és a műegyetem elvégzése után, 1924-től magánirodákban dolgozott tervező építészként. 1929-től Nagykanizsa városi mérnöke, 1935-től műszaki tanácsnok, a városi műszaki hivatal vezetője. Benedek, 1938. 15.p.

363 Zalai Közlöny, 1926. június 27., 1932. január 30., február 9. Szeghalmy tervét közli: Bereczky, 26., 46.p.

364 Zalai Közlöny, 1933. január 6., január 20., május 9.; Rábavölgyi, 1997. 10–17.p.

365 Barbarits, 1929. 369.p.

kán lepleztek le.[366] A 48. gyalogezred 12 ezer hősi halottjának emlékműve Kisfaludi Strobl Zsigmond alkotása. A Petőfit és egy első világháborús kézigránátos magyar katonát ábrázoló bronz szobor avatására 1934. szeptember 2-án került sor – az Erzsébet térre áthelyezett Török kút helyén – a Deák téren.[367] Ugyanitt állították fel az ország első vidéki országrészzászlóját, a *„Muraköz-Országrészzászló"* emlékművet, melyet a zászlórúd előtt Istók János felrepülni készülő, a *„karmai közt a trianoni kígyót tartó"* bronz turulmadara díszített. A lobogó felvonására *„páratlanul impozáns"* ünnepély keretében 1933. június 4-én, pünkösdvasárnap került sor.[368]

Ugyanebben az évben a nagykanizsai származású, Salzburgban élő Schless István 20 ezer pengőt adományozott azzal a céllal, hogy abból irredenta emlékművet létesítsenek a városban. A szoborpályázatra beadott 21 pályamű közül a zsűri 1934 januárjában Hübner Tibor budapesti műépítész "Süt a nap" jeligéjű tervét fogadta el. A 10,5 m magas Nagy-Magyarország emlékművet a megmaradt vármegyék címerei, ill. félig kifaragva az elcsatolt vármegyék címerei, s egy, a Szent korona által lezárt nagyobb oszlop körül kisebb posztamenseken az *„Anya gyermekével"*, a *„Harcos magyar"*, a *„Magyar paraszt"* és *„Hungária"* monumentális méretű, allegorikus szobrai díszítik. A korona alatt a *„Magyar Hiszekegy"* sorai voltak olvashatók. Avatási ünnepélyét először 1934. október 7-re tűzték ki, de négy alkalommal is elhalasztották, és bár az utolsó kitűzött napra, október 28-ra a meghívókat is kiküldték, hivatalosan végül sohasem avatták fel az emlékművet.[369]

A Magyar Vidéki Városok Kulturális Szövetségének lapja, a Városkultúra 1935 márciusában külön számban mutatta be Nagykanizsát. A lap főmunkatársa, Berzenczey Domokos a Trianon óta eltelt időszakról szólva a városban uralkodó *„egészséges közszellemet"* és a városi irányítás *„kitűnő vezető egyéniségeit"* emelte ki. Véleménye szerint ez tette lehetővé azoknak a kiváló szakembereknek és művészeknek a kiválasztását, akiket a városi beruházások megvalósításával bíztak meg. *„...jellegzetes a város alkotásaiban, hogy azok mindegyike a mai kor kiváló egyéniségeinek nevéhez kapcsolódik. Warga László kétségtelenül legelső városrendezőnk, Hültl Dezső, Medgyaszay István, Jendrassik Alfréd, Hübner Tibor, a magyar építész-gárda kiemelkedő büszkeségei, Joó István, Makó-Kléger Sándor, Sárkány Miklós, Schüller Gyula a vízvezetéki és csatornázási művek legkiválóbb szakértői az országban, Krencsey Géza a vágóhidak és hűtőberendezések legnagyobb mestere volt, Kisfaludi Strobl Zsigmond neve pedig ma már Angliában is a legnagyobb hangzású márkák közé tartozik."* – írta a *„Nagykanizsai impressziók"* című cikkében Berzenczey.[370]

1930-tól a város is bekapcsolódott a Budapestről induló *„Virágos Budapest – Virágos Magyarország"* jelszavú, *„hazafias irányú"* mozgalomba, melynek célja volt: *„öltsenek virágdíszt Magyarország városai... s majdan a kivirágzott városok virággal hintett utai vezessenek el bennünket a virágos Nagymagyarországba"*.[371] A városszépészetet Nagykanizsán is az *„irredentizmus szolgálatába állították"*. A dr. Krátky István polgármester által 1930 októberében meghirdetett *„Virágos Nagykanizsa"* program szerint a terv *„nemcsak a virágok kultuszát jelenti, ...hanem jelenti az optimizmust, a hitet Nagykanizsa jövőjében"*, végrehajtására Kertészeti Bizottság alakult. Erős Rezső városi erdőmérnök a hazafiság és az irredentizmus jegyében tervezte meg a város tereit, útjait díszítő virágágyakat. A Horthy Miklós út (Ady u.) mentén, a vasútállomástól kezdődően az *„Igazságot Magyarországnak"* felirat volt olvasható, ezt követte Magyarország virágokból kirakott térképe a *„Nem, nem, soha!"* felirattal, majd az útvonal

366 TGYM Tört. dok. tár 72.17.1.; Lásd: Kunics, 1992. 212.p.
367 Kunics, 1992. 212–213.p.
368 Kunics, 1992. 213.p., Kanizsai Enciklopédia, 1999. 247.p.
369 TGYM tört. dok. tár 82.1212.1.; TGYM Tört. dok. tár 82.939.1., 82.834.1. Kanizsai Enciklopédia, 1999. 134–135.p.
370 Városkultúra, 1935. március 15. 83.p.
371 Zalai Közlöny, 1935. április 4.

hosszában az elszakított városok névsorát lehetett olvasni. A Deák téren, a 48. gyalogezred emlékműve előtt a koronás kiscímer és Nagy-Magyarország térképe volt látható, melyet a *„Vesszen Trianon!"* jelmondat vett körül, az Erzsébet téren a 20-as szobor körül a Szózat sorai, a Csengery úton a szabadságharc hőseinek nevei voltak olvashatók.[372] Urmánczy Nándor, az Ereklyés Országzászló Bizottság elnöke 1933 júniusában a Pesti Hírlap vezércikkében méltatta a város *„irredenta kert-propagandáját"*, s példaként állította az egész ország elé.[373]

Az 1930-as évek legnagyobb beruházása a már 1902 óta sürgetett igazságügyi palotatörvényház építése volt az Erzsébet téri kincstári telken. Jelentős, a város főterének arculatát alapvetően befolyásoló építkezés – a teret kelet-nyugati irányban átszelő húsbódék emelése és az utak aszfaltozása kivételével – a századforduló óta nem történt. Az 1913-ban K. Császár Ferenc által elkészített terveket 1924-ben, majd 1927-ben akarták némi korrekcióval kivitelre előkészíteni, de a megvalósítás elmaradt.[374] Gróf Bethlen István 1935 májusában az igazságügyi tárca költségvetési tárgyalásánál tette szóvá a kanizsai igazságügyi palota építésének szükségességét. Dr. Krátky István polgármester az OTI (Országos Társadalombiztosító Intézet) és MABI (Magánalkalmazottak Biztosító Intézete) aggkori-alapjához fordult 300 ezer pengős *„hasznos beruházási kölcsön"*-ért, melynek folyósítását végül 1936 márciusában véglegesítette a MABI.[375] Az 1936 tavaszán az épületre kiírt újabb tervpályázaton a város a beérkezett 6 terv közül Hübner Tibor budapesti építész tervét fogadta el, melyhez az igazságügyi minisztérium is hozzájárult, de a 2. helyezett, K. Császár Ferenc tervezett homlokzatával módosítva. Úgy vélték, ez jobban megfelel az épület *„monumentalitásának"*, s *„erőteljesebben kidomborítja annak jellegét"*.[376] A város szerződést kötött a kincstárral, mely szerint Nagykanizsa a kincstár tulajdonában lévő telken saját költségén felépíti a palotát, melyet a kincstár 25 évre bérbe vesz, a bérösszeg a kölcsön törlesztésével egyezett meg. A munkák odaítélésére az iparügyi miniszter építési bizottságot alakított, melyben Krátky István nagy harcot vívott azért, hogy szűk körű versenytárgyalást írjanak ki. Elérte, hogy a központi fűtés-szerkezet munkái kivételével az összes munkára csak helyi iparos és vállalkozó pályázhatott. Az árlejtésre 50 pályázat érkezett, végül egy fővállalkozó és a kisiparosok csoportjának olcsóbb ajánlata közül az iparügyi miniszter hajlandó volt elfogadni a kisiparosok ajánlatát, de csak a polgármester garanciavállalásával. Az 1936 szeptemberében megindult munkálatokat Vécsey Barna és Hübner Tibor felügyelte, a bokréta-ünnepélyt december 21-én tartották, a törvényszék 1937. augusztus elején költözhetett be az új palotába. Az átadási ünnepélyre 1937. augusztus 20-án került sor. Az épület homlokzatát a magyar címer díszítette, alatta arany betűkkel a *„Törvényház"* felirat volt olvasható. A földszinten a járásbíróság irodái, a bírák szobái, a telekkönyvezetők irodái, a főlajstrom iroda, telekkönyvtár, végrehajtók szobái stb. kaptak helyet, az 1. emeletet a törvényszéki elnök irodái, a polgári bíróság teljes apparátusa, tárgyalóterem, a 2. emeletet a büntetőbíróság, a kir. ügyészség, a bírák, jegyzők irodái, s a főtárgyalóterem foglalta el.[377]

Az igazságügyi palota felépülésével azonnal napirendre került az Erzsébet tér évek óta halogatott rendezésének ügye is, melyet nem csak városrendezési, szépészeti, hanem *„nyomós városfejlesztési és fontos idegenforgalmi szempontok"* is indokoltak. Már 1930-ban az aszfaltozási munkák befejezése után, a térrendezés kezdetéről, a piac praktikusabb elhelyezéséről szóltak a híradások, de a munka végül elmaradt. Az 1937. évi tervek szerint a törvényszék

[372] Zalai Közlöny, 1930. október 11., 1931. január 17., február 6.; Erős, 1935. 87–88.
[373] Zalai Közlöny, 1933. június 11.
[374] Zalai Közlöny, 1924. január 18.; 1927. február 8.
[375] TGYM Tört. dok. tár 82.1155.1.; Zalai Közlöny, 1935. május 12., július 17., 1936. március 1.
[376] Zalai Közlöny, 1936 április 28., május 24., július 16.
[377] Zalai Közlöny, 1936. június 13., szeptember 4., december 23., 1937. augusztus 12., augusztus 24.

előtti területet parkosítják s egyben rendeznék a 20-as gyalogezred emlékműve környékét is, (felmerült, hogy a szobrot áthelyezik a téren egy *„megfelelőbb"* helyre).

A legnagyobb gondot azonban a *„húsbódék ügyének megoldása"* jelentette, helyükre s a piac egy részének helyére *„pompás park"* került volna. A városlakók ugyan örömmel fogadták a tervet, de többen a húsiparosok érdekében léptek fel. A város kereskedői és iparosai értekezletet tartottak az ügyben, s 1937 augusztusában küldöttséggel fordultak Krátky István polgármesterhez a tervek módosítása érdekében, aki az *„esztétikai és gyakorlati érdekek összeegyeztetését"* ígérte. Az új igazságügyi palota érvényesülését, az Erzsébet térnek a város reprezentációs helyévé, *„díszterévé"* válását akadályozó, a teret kelet-nyugati irányban kettévágó húsbódék bontását évről-évre elhalasztották, habár a fülkékre kötött bérleti szerződés már 1935-ben lejárt. A Hübner Tibor által készített újabb tervezet szerint a bódékat a tér északi csücskébe helyezték volna át, ezt követné a 20-as szobor körüli parkosítás, s esetleg a piac egy részének áthelyezése a tér északi részébe. 1938 januárjában a pénzügyi bizottságban, majd a városi közgyűlésen hosszú, parázs vita után végül - az esztétikai és egzisztenciális érdekeket összeegyeztetve - Krátky polgármester javaslatát fogadták el, mely szerint a bódéknak a tér északi részén jelöltek ki helyet (legalább három évre), s ha sikerül ott a régi terv szerint a városnak egy nagyméretű bérházat építenie, akkor a bódékat véglegesen eltávolítják. A közgyűlési határozatot azonban többen megfellebbezték a vármegyénél, végül 1940 augusztusában kezdték meg fokozatosan a bódék bontását, s 1941 tavaszán fejezték be. Eztán kerülhetett sor a tér kiképzésére, csinosítására, parkosítására.[378] Az igazságügyi palota átadása után jelentős további építkezéseket, épület-átalakításokat terveztek a téren. A Magyar utca torkolatában, a tér lezárásaként tervezett bérház felépítése mellett néhányan ide helyezték volna az új kéttornyú katolikus templomot. A hercegség tulajdonában lévő, megürült régi törvényszékkel (Erzsébet tér 9.) kapcsolatban is sok terv felmerült. A pénzügyi bizottság elnöke, Rotschild Béla azt javasolta, itt helyezzék el a piaci üzleteket, hozzák itt létre a vásárcsarnokot, más képviselők a rendőrséget vagy egy közintézményt (iskolát) helyeztek volna el az épületben. A hercegi jogtanácsos nem átépítését, hanem bontását javasolta a régi barokk épületnek, s helyébe egy nagy, modern lakásokkal és üzlethelyiségekkel bíró bérház építését. A jószágkormányzóság elképzelése szerint hármas iker-bérház épült volna, az elsőben négy-, a másodikban három-, a harmadikban kétszobás lakásokkal a *„korszerű lakások terén fennálló nagykanizsai lakásínség enyhítésére"*. A városi és a hercegi bérház építése, s a régi törvényszék bontása végül elmaradt.[379]

Az igazságügyi palota építése érdekében folytatott tárgyalásokkal egy időben több városi középület (OTI-székház, rendőrségi és pénzügyi palota) emeléséről tárgyalt Krátky polgármester az illetékes minisztériumokban. Egy új OTI-székház felépítését már 1935 nyarán elhatározták a város által adományozott ún. Hangya-telken, a Horthy Miklós utcában (Ady u. 31.). A Várallyay Sándor budapesti építészmérnök által készített tervek alapján az építkezés 1937 májusában kezdődhetett meg, a vízvezetéki terveket Királdi Ákos, a központi fűtés tervét Wolf Ödön mérnök készítette. A három legelőnyösebb ajánlatot helyi építőmesterek nyújtották be, közülük végül Kertész Béla mérnök, vállalkozó cége végezte a föld-, kőműves, beton és vasbeton munkákat, s helyi iparosok nyerték az ács, lakatos, bádogos, festő és asztalos munkákat is. Az OTI kerület apparátusa már 1938. január 1-jén elfoglalhatta új helyét. A modern székház földszintjén a rendelőintézetet, az emeleten az OTI irodáit helyezték el, az alagsorban kapott helyet a gázóvóhely és az irattár.[380]

---

[378] Zalai Közlöny, 1930. szeptember 7., 1938. január 21., január 25., 1940. július 18.
[379] Zalai Közlöny, 1936. november 6., 1937. augusztus 25., 1938. január 21.
[380] TGYM Tört. dok. tár 27/2006.; Zalai Közlöny, 1935. augusztus 20., 1936. május 28., 1937. május 26., december 18.

Egy új rendőrségi palota érdekében már 1930-ban előterjesztést nyújtott be Krátky polgármester a főispánnak. A belügyminisztériumi tárgyalások eredményeként végül 1937-ben döntöttek a székház felépítéséről az igazságügyi palota szomszédságában. Környékén egy új városrészt építettek ki, a kincstárral kötött előnyös csereszerződés eredményeként megnyitották a később Sabján Gyuláról elnevezett utcát, ahol 5 házhelyet is értékesíteni tudtak, lebontottak két Király utcai házat és az ügyészség gazdasági épületeit. A rendőrségi palota tervezésével 1938 nyarán a kanizsai származású Hegedüs Béla építészt bízták meg. A 280 000 pengő előirányzatú munka kivitelezésére csak helyi vállalkozó pályázhatott, a beérkezett 40 ajánlat közül a föld-, kőműves, vasbeton munkákat Kalmár Zoltán építész, vállalkozó nyerte el, az egyéb munkákon több helyi iparos osztozott. Az építkezés 1938. október elején indulhatott meg, a városházi régi helyiségekből a rendőrség 1939 őszén költözött át. Az új rendőrségi palota Király utcai frontja kétemeletes volt, mögötte, az új utca felé egyemeletes, a magasföldszinten kaptak helyet az ügyeletes, a bejelentő és egyéb hivatalok, az emeleten a tanácsos, előadók, detektívek; az alagsorban a legénységi helyiségek és a fogdák.[381]

Az Erzsébet téri igazságügyi palotát Hübner Tibor úgy tervezte, hogy az épülethez mindkét végén egy-egy újabb középület csatlakozhasson, s a hatalmas, három oldalra néző telektömböt be lehessen építeni. A városvezetők a rendőrségi palota tervezésével egyidejűleg, már 1937 nyarán egy új adóhivatal-pénzügyi palota építéséről és a törvényház északi oldalán álló dohányraktár kibővítéséről tárgyaltak. Eredetileg, a tér nyugati oldalát elfoglaló Zöldfakert 1907. évi felosztásakor is az volt a város célja, hogy egyik részén felépülhessen az igazságügyi, másik részén a pénzügyi palota. 1937-ben ugyancsak az Erzsébet tér sarkán álló, az adóhivatalnak addig helyt adó ún. *„Régi Posta"* helyén tervezték felépíteni az új pénzügyi székházat. 1939-re sikerült a pénzügyminisztérium támogatását megszerezni, s kijelölték helyét, de nem az Erzsébet tér sarkán, hanem az új rendőrségi palotával szemközt, a Király utca és a megnyitott Sabján Gyula utca találkozásánál. Az 1940-ben a kincstár által elkészített tervek alapján végül 1941 tavaszán kezdődtek a földmunkák. A hivatalok 1943. áprilisban kezdték meg az új épületben a munkát. A Király utcára néző kétemeletes épületrészben a földszinten voltak a pénzügyőrség irodái, az első és második emeleten az adóhivatali helyiségek (az alagsorban a körzet lakosainak védelmét szolgáló óvóhely), a Sabján utcai háromemeletes részben tisztviselői lakásokat alakítottak ki. A régi adóhivatali épületet (Régi Posta) – a kincstártól megvásárolva – a város szükséglakásoknak alakította át.[382]

Dr. Krátky István polgármester gróf Bethlen Istvánnal, Nagykanizsa országgyűlési képviselőjével együtt folyamatos tárgyalásokat folytatott a különböző minisztériumokban a kanizsai intézmények fejlesztése, középületek emelése érdekében. A rendőrségi palota, pénzügyi székház mellett az 1930-as évek végén a tüzérlaktanya további kiépítését, a kórházbővítés befejezését sürgették, útépítésekről, a méntelep bővítéséről, a repülőtér kiépítéséről, polgári iskolák és gazdasági szakiskola építéséről egyeztettek. Mindent elkövettek, hogy a középítkezések tovább folytatódjanak, s ezzel nem csak a városfejlődést szolgálták, a helyi vállalkozóknak, iparosoknak is munkaalkalmat teremtettek.

Dr. Krátky István polgármesterként majd másfél évtizeden (1930–1944) keresztül kiemelkedő tevékenységet végzett a város fejlesztése érdekében, maradandót alkotott szülővárosában. Működése időszakára *„mindenkor úgy fognak egykor visszagondolni, mint a megújhodás, a hatalmas fejlődés időszakára."* – írta jogosan a kortárs Benedek Rezső 1938-ban a *„Zala Aranykönyvé"*-ben.[383]

---

381 Zalai Közlöny, 1937. május 16., 1938. szeptember 18., szeptember 27., október 29.

382 TGYM Tört. dok. tár. Gy.sz.27/2006.; Zalai Közlöny, 1937. augusztus 25., 1939. április 1., 1941. április 18., 1943. április 19.

383 Benedek, 1938. 9.p.; Zalai Közlöny, 1937. május 16.

2.7. Új városrendezési-, fejlesztési tervek az 1940-es években

1937-ben a Horthy Miklós úti (Ady u.) major parcellázása kapcsán javasolták többen a képviselő-testületben a Warga-féle városrendezési terv *„korszerű módosítását"*. Az idejétmúlt tervet szigorúan reális alapon, Nagykanizsa 700 kat. hold területének keretében a városvezetés szerint jelentősen korszerűsíteni kellett. A munkával Szalágyi Géza budapesti építészt, egyetemi tanárt bízták meg, aki elképzelését 1940 áprilisában mutatta be az építési bizottságnak. A célszerűséget szolgáló terv új lakótelepek létesítését irányozta elő többek között a Magyar és Árpád utca területén, a József főherceg és Garay utcák között, a Babochay és a Temető utca, s az Attila és Teleki utca között, a Szent Imre és a Csány László utca folytatásában. Fontosnak tartotta a vágóhídi út kiépítését, bekapcsolását a forgalmi hálózatba, a vásártér kérdését pavilon-rendszerrel javasolta megoldani. Utcanyitások, terek létesítése, a Cintórium, a major, az Ördögárok rendezése is helyet kapott a tervben. Dr. Fülöp György ügyvéd javaslatára bekerült a tervezetbe a Zrínyi-várkapu felépítésére vonatkozó elképzelés is. A bizottsági javaslatok alapján a terv újbóli átdolgozását javasolták. Nem tudni, elfogadták-e végül a módosításokat, a Warga-féle tervet átalakították-e egyes részeiben, vagy változatlanul hagyták, de teljesen új városrendezési terv nem készült, továbbra is a Warga-féle terv maradt a városfejlesztés alapja. 1944 májusában a *„Warga-féle városrendezési terv két időszerű beépítési részleteként"* írt az akkori intézkedésekről a helyi lap.[384]

A kitört háború egyre jobban éreztette hatását (pénzügyi nehézségek, építőanyag hiány), a városi építkezések, a városfejlesztés azonban nem torpant meg teljesen. A városlakókat a Felsőtemplom átépítésének, új templom emelésének terve foglalkoztatta. Az Erzsébet tér rendezése kapcsán 1937-ben merült fel újra a legalább 2000 lelket befogadó új katolikus templom építésének kérdése, melyet néhányan szívesen láttak volna a főtéren, többen – így a polgármester is – az Eötvös téri helyszínt javasolták. A Warga-féle városrendezési tervben az új templom helyét a Fő út-Sugár út között fekvő tömb belsejében (a *„Korona udvarában"*) jelölték ki, melyhez bejárások nyíltak volna a Fő útról, az Erzsébet térről, a Sugár útról és a Rozgonyi utcáról is. Többen, Gazdag Ferenc püspöki biztos is a Felsőtemplom helyén történő felépítését javasolták. Újra fellángolt az 1890-es években indult harc a Felsőtemplom újjáépítéséért. Mivel az e célra korábban összegyűjtött tőke a világháború alatt megsemmisült, a Felsőtemplom építő Bizottság 1937-ben újra megindította a gyűjtést a rossz állapotú, kicsinynek bizonyult templom átépítéséért. Az 1940. évi újabb városrendezési tervezet a templommal kapcsolatban két elgondolást tartalmazott: a felsőtemplom helyén építsék fel vagy az Eötvös téren. Az építési bizottság 1940 tavaszán egyhangúan a patinás templom megtartása, s az Eötvös téri új helyszín mellett döntött.[385]

A templom bővítése vagy új templom emelésének kérdése nagy közérdeklődést s vitát váltott ki a városban, melynek a Zalai Közlöny is helyet adott. Az új templom építésének pártolói szerint a bővítés csak félmegoldás lenne, mely hosszú időre megakadályozná a nagytemplom megépítését, a jövő évtizedekre elegendő befogadó képességű templomot kell építeni. 1940 őszére a többség belátta, hogy egy kb. félmillió pengőbe kerülő új templom építési alapjának előteremtéséhez hosszú évek kellenek, s az időközben kitört háború, s az egyes emberek egyre fokozódó gondjai mellett egyelőre le kell mondaniuk a további gyűjtésről. Az új templom építése helyett a felsőtemplom kibővítéséről döntöttek, Vécsey Barna városi mérnök és Kiss István szombathelyi katonamérnök megkezdte a tervezési munkát. A háborús nehézségek ellenére 1941 májusára sikerült az összes építési anyagot megvásárolni, a színes üvegablakokat, padokat személyes adományokból készíttették el.

[384] Zalai Közlöny, 1937. december 23., 1940. április 19., 1944. május 9.
[385] TGYM Tört. dok. tár 82.784.2.; Zalai Közlöny, 1937. szeptember 30., 1940. április 19.

Magánemberek adakozása mellett a megyéspüspök s 50 000 pengővel a város is hozzájárult az építkezéshez.[386] A régi templom hajórészének bontását 1941 őszén kezdték el, 1942-ben a 18. századi részek lebontása után az eredetinél jóval nagyobb alapterületű, kereszthajós, modern részt építettek a 19. századi toronyhoz és hajórészlethez. A városlakók ugyan örültek a templombővítésnek, de a *„két stílus és két világ keveredését"* sokan nem tartották jó megoldásnak. A Felsőtemplom ugyan nagy, modern templommá vált, az összhangot azonban a régi és az új részek között nem tudták megteremteni.[387]

2.8. Lakóházépítések az 1940-es évek első felében

A Krátky polgármester nevéhez fűződő alkotások sora mellett kortársai a szociális érzékenységét emelték ki. A városvezetés 1942-ig a lakásínség enyhítésére a rászoruló nagycsaládosok részére 6 családi házat építtetett Kiskanizsán, mely akció kiszélesítését 1940-től az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) anyagi segítsége tette lehetővé. Az – elsősorban a sokgyermekes, megélhetésükben veszélyeztetett, mezőgazdasággal foglalkozó családok intézményes támogatására létrehozott – ONCSA által indított akcióba bekapcsolódva 1941 októberében hozták létre a Nagykanizsai Városi Közjóléti Szövetkezetet. A támogatás egyik módja a készpénz és anyaghitel nyújtása mellett a lakóházépítés, tatarozás elősegítése volt. A Szövetkezet programjában 1942-ben 12 ház emelése szerepelt.[388] 1942 szeptemberében házhelyeket jelölt ki Kiskanizsán a Nagyrác és a Jakabkuti utcák közötti közterületen, melyeket a Közjóléti Szövetkezetnek négyszögölenként 4 pengőért adtak el, a következő évben a város újabb 36 házhelyet engedett át a forgalmi ár ötödéért. 1942–43-ban összesen 35 család kapott házat, a Jakabkuti utcában 7 ház épült, a Nagyrác utcában 11, a József főherceg utcában 6 db ikerház, a Kápolna téren 2, a Tavasz utcában 1 ház.[389] A József főherceg utcai egyik ikerház lakásai a Városi Mérnöki Hivatal által készített alaprajz szerint 2 szobásak voltak, a rajzon fürdőt is jelöltek, mely a híradásokban mosófülkeként szerepelt, de a vizet végül nem vezették be a házba. A szívekkel díszített fa ablaktáblás, sátortetős házak külseje – az ONCSA-típustervek tervezőinek célja szerint – a *„magyar nép ízlését tükrözik"*.[390] A szomszédságukban, a Virág Benedek utcában és a Gábor Áron utcában is hasonló ikerházak épültek a városi Mérnöki Hivatal terve szerint.

Nagykanizsa életében döntő változást hozott a sikeres zalai kőolajkutatás, melynek kerületi központja már 1938-tól a városban működött. A zalai olajmezők termelésének felfutásával szükségessé vált, hogy a vállalat mérnökei, tisztviselői, munkásai számára lakásokat építsenek. A lakótelep építésére a város a Sétakertnek a Strandfürdőn túli részét ajánlotta fel, s megvásárolták az ezzel szomszédos, akkor még kukoricás földeket is. Az építkezés 1942 tavaszán kezdődött, a kivitelezést a MAORT építési és tervezési osztálya végezte Bősze Kálmán vezetésével[391] (az ekkor katonai szolgálatot teljesítő Kalmár Zoltán mérnök cége munkásait és felszerelését igénybe véve). A telep beosztását, az utak, házhelyek kijelölését Póra Ferenc mérnök készítette el, a lakóházakat Berkes József építész tervezte. 1942-ben a Papp Simon és a Vécsey Zsigmond utcára néző 4 szobás mérnökházak készültek el először, majd a Vécsey utca déli oldalán az egyszerűbb, kisebb alapterületű, 3 szobás tisztviselő házakkal folytatták az építkezést. Ezután került sorra a – dr. Kotsis István műegyetemi

386 Zalai Közlöny, 1940. május 6., május 11., 1941. május 17., június 17.
387 Kunics,1992. 213.p.
388 Zalai Közlöny, 1941. május 16., 1941. október 13., 1942. január 14.; Megyeri, 1997. 177–178.p.
389 Megyeri, 1997. 180.p.
390 TGYM Tört. dok tár Gy.sz. 27/2006.; Zalai Közlöny, 1942. február 17.; Megyeri, 1997. 179.p.
391 Buda, 1998. 38–39.p.

professzor lakóháztervei alapján Berkes József által tervezett – nyeregtetős, 2–3 szobás lakóházakból álló, egységes kialakítású belső telep építése 1942–43-ban.[392]

A MAORT építési osztályon emellett egy nagyszabású központi irodaépület tervezése is folyt, melyet először az Erzsébet téren szerettek volna felépíteni Pásztor Zoltán építőmester terve alapján, majd a lengyel menekült építészmérnök, Kulicz Alajos vette át a tervezést. Az ötszintes MAORT-székház új tervei – végül az Eötvös térre elképzelve – elkészültek, de a kivitelezés a háborús események miatt meghiúsult.[393] 1943-ban – a korábban már említett, a postapalotával szemközt, a város által 1927-ben középület céljára megvásárolt – Horthy Miklós út (Ady u.) 12. szám alatti saroktelken is a MAORT építtetett szolgálati lakásoknak háromemeletes lakóházat. Terveit Berkes József készítette, a 2–3. emeletét Pásztor Zoltán. Építése 1942 őszén kezdődött el Kalmár Zoltán építő cége munkatársaival. 1943-ban a gépjavító műhely dolgozói részére ideiglenes favázas ikerbarakkokat építettek a MAORT-lakótelepen, míg a rendes lakóházak el nem készülnek. A háború azonban félbeszakította az építkezést, csak 1946-ban folytatódhatott, amikor az ideiglenes barakkok helyett időtálló házak épültek. A Vécsey utcától délre fekvő rész fásítása, parkosítása is csak a háború után kezdődhetett meg.[394] Az országosan is egyedülálló MAORT-lakótelep kiemelkedő építészeti értéket képvisel, helyi védelmet élvez a telep teljes területe, épületei s növényzete. A sajátos karakterű városrész ma is a városkép meghatározó része.

A városi építkezések kapcsán megnyitott új utcák elnevezéseiről az 1944. május 8-i közgyűlésen döntött a képviselő-testület. A Tüzérlaktanya előtti új utcát Gábor Áron, a Zrínyi Sportpálya mentén fekvőt Virág Benedek utcának, az ONCSA-házak és a Zrínyi sporttelep közötti két kis utcát az egykori polgármesterekről, Halvax Józsefről és Belus Józsefről nevezték el. A MAORT-telepen a Sétatér és az első villa közötti utca Dr. Papp Simon utca, a temető melletti Tripammer Gyula utca lett, az addigi MAORT utcát Olaj utcának nevezték át. A Credo egyesület által beterjesztett javaslat – hogy nevezzenek el utcát vitéz dr. Hegedűs György egykori országgyűlési képviselőről, Kiskanizsa szülöttéről – ekkor nem került az előterjesztésbe, vitéz Tóth Béla képviselő javaslatára a közgyűlés mégis elfogadta, hogy emlékének megörökítésére a kiskanizsai Ország utat a képviselőről nevezzék el.[395]

A következetes belterjes városfejlesztés, az új utcák nyitása, az üres telkek beépítése, a Katonarét, s a MAORT-telep kiépítése, az utolsó évtizedekben megvalósuló magánépítkezések következtében az 1900. évi 2932 lakóházzal szemben 1934-ben már 3679, az 1941. évi népszámlálás szerint pedig már 4035 lakóházban éltek a város polgárai. Ezek közül 3860 volt földszintes, 175 emeletes. 2273 házban volt egy lakás, 453-ban négy vagy több.

Jelentősen javult a lakóházak építőanyagának minősége is, túlnyomó többségük (91%) téglafalazatú, mindössze 337 (8,3%) készült vályogból, míg ez az arány 1900-ban 79% és 18% volt. A házak nagy része (94,5%) cseréppel, palával vagy bádoggal fedett, náddal vagy zsúpszalmával mindösz-

127. kép: Az elkészült MAORT-telep a fásítás előtt 1943-ban

[392] A lakótelep vázlatos helyszínrajza, Négyszobás lakóház első vázlata,(1941) és terve, Háromszobás és kétszobás tisztviselői ház alaprajza. Berkes József helytörténeti pályázatához csatolva TGYM A. 2157-96.; Berkes, 1996. 12-13.p.; Berkes, 1998. 7-9.p.

[393] A székház látványterve, TGYM Helytörténeti adattári fotótár 8680.; Berkes, 1996. 13.p.; Berkes 1998. 9.p.

[394] TGYM A.2157-96.; Berkes, 1996. 9.p.; Berkes, 1998. 8-10.p.

[395] Zalai Közlöny, 1944. május 9.

sze 36 házat (0,9%) fedtek. 1900-ban a cserép és nádtetők aránya 88,5 és 7,8% volt. 3162 házban (78%) volt villany, több mint harmadukban, 1276 házban vízvezeték, 2441 házban (60,5%) a telken lévő kút biztosította a vízellátást. A szennyvízelvezetést azonban csak a házak 13%-ában (523) biztosította közcsatorna. Az árnyékszékek a házak többségénél (77%) még a házon kívül voltak, 245 házban (6%), az épületen belül s 550 háznál a lakásban (13,6%). A közel 31 000 fős népesség 1941-ben 5995 lakásban lakott. A lakások több mint fele szoba-konyhás (2774) és egyszobás, konyha nélküli (665) volt; több mint negyede két szoba-konyhás (1546) és kétszobás, konyha nélkül (34). A háromszobás lakások száma ekkor 628 volt, négyszobás 228, öt- vagy többszobás 107 lakás. A népszámlálásnál rákérdeztek a helyiségek rendeltetésére is, van-e a lakásban előszoba, éléskamra, fürdőszoba, cselédszoba, milyen a szobák, konyhák padozata, de Nagykanizsánál nem szerepelnek ezek az adatok. Annyit tudunk összesen, hogy 1941-ben a lakásokban 23 128 helyiség volt található, s ebből 10 357 volt a szobák száma, míg 1900-ban a lakóházakban a helyiségek száma 18 097 volt, a szobák száma 9299.[396]

2.9. A háború hatásai

A II. világháború több építkezést, tervet meghiúsított, vagy félbeszakította megvalósítását, a hadműveletek során azonban Nagykanizsán a többi magyar városhoz viszonyítva kevésbé súlyos károk estek. Így is 45 lakóház teljesen romba dőlt, 90 erősen megrongálódott. Leégett 2 emeletes irodaház és üzletház, 32 gazdasági és egyéb épület részben vagy teljesen megsemmisült. Nagy kárt szenvedett a víz- és csatornahálózat, a visszavonuló német csapatok több helyen megrongálták a vasútvonalakat, felrobbantották a hidakat, találatot kapott a kiskanizsai római katolikus templom, nagy kárt szenvedett több ipartelep, a háború utolsó napjaiban leégett az Erzsébet téri Dohányraktár épülete, s 1945. április 1-jén a földszint kivételével kiégett – pótolhatatlan irattárával együtt – a Fő úton a Városháza is.[397] A romok eltakarításához, az utak, hidak, a villamos áram hálózat és a vízvezetékrendszer helyreállításához a megbízott új polgármester, Windisch Dénes vezetésével azonban már a háború befejezését követő néhány napon belül hozzáláttak.

Resume

Die territoriale Struktur, das gebaute Erbe von Gross-Canisa (1850–1945)

Mitte des 19. Jahrhunderts verfügte Gross-Canisa über ein intensives Handelsleben, aber ihr Stadtbild war weit von ihrer bedeutenden wirtschaftlichen Rolle entfernt. Der Mangel an Regulation war für lange Zeit am Antlitz und am Stadtbild der Stadt zu spüren. Der Aufschwung des Wirtschaftslebens formte aber das Stadtbild, die Zahl der Straßen und Wohngebäuden nahm mit dem Anwuchs der Bevölkerung zu. Eine Straße wurde nach der anderen geöffnet. Die geplante Stadtentwicklung begann im Jahre 1867 mit der Ratifikation der Ersten Bauordnung. Das Bild der Innenstadt veränderte sich, die

[396] Népszámlálás, 1941. 146–147., 286–287.; Thirring, 1912. 23., 26., 31., 56.; Király, 1935. 82.p.
[397] Degré, 1960. 3–4.p.; Káli 1997. 183.p.

reiche Händler und Handwerker bauten reihenweise ihre mehrstöckigen Wohngebäuden und Palais im romantischen, später im eklektischen Stil. Die öffentlichen Gebäuden (Stadthaus, Krankenhaus, Kasernen) verbreiteten sich. Die Straßen und Plätze wurden mit Hartbrandziegel gebaut, neue Alleen wurden angelegt. Die örtliche Finanzinstituten, Versicherungsgesellschaften, Vereine bauten reihenweise im Herzen der Stadt ihre Firmensitze, die auch das heutige Stadtbild entscheidend bestimmen. In 1894 wurde die elektrische Beleuchtung in der Stadt eingeführt. Der Spaziergarten wurde zum Gendanken des Millenniums ausgebaut. Das größte Militärkrankenhaus der Monarchie wurde während dem ersten Weltkrieg aufgebaut. Die Stadtentwicklungen setzten sich auch nach Trianon fort. Das neue Postpalais wurde errichtet, in 1927 wurde das Theatergebäude fertiggebaut, die Kaserne an der Sugár Gasse wurde zum Gymnasium umfunktioniert. Das Wasser- und Abwassersystem wurde ausgebaut, die Straßen der Stadt wurden umgebaut. Die Stadt wurde mit zwei Kapellen, einer reformierten Kirche, Elementartschulen, einer Kaserne und einem Strandbad bereichert. Das neue Justizgebäude und das Polizeipalais wurden an dem Erzsébet Platz angebaut. Die ersten Skulpturen wurden an den öffentlichen Plätzen geweiht. Neue Straßen wurden eröffnet und ein neuer Stadtteil wurde in einem Jahrzehnt an der Katonarét geboren. Die MAORT-Siedlung wurde 1942 für die in der Ölindustrie Beschäftigten errichtet. In der Periode zwischen den Weltkriegen entwickelte sich Gross-Canisa zu einer *„äußerlich kultivierten"* Stadt.

The Territorial Structure and the Built Heritage of Nagykanizsa City (1850–1945)

Nagykanizsa was at the middle of the 19th century a city with intense trade activity, but its cityscape lagged behind its important economic role. The lack of regulation was noticeable in the image of the city and in its streetscape. However, the economic boom restructured the image of the city, the number of streets and dwelling houses multiplied with the population increase. New streets were opened one after the other. The planned city development started with the ratification of the First Law of Construction in 1867. The profile of the inner city altered, wealthy traders and industrialists built their romantic and later eclectic styled multi-storey houses and palaces one after the other. Also public buildings were broadened (city hall, hospital, barracks). The roads and squares were covered by clinkers, alleys were established. The local financial institutions, insurance companies, associations built their headquarters one after the other in the heart of the city, which still decisively determines the cityscape. Electric lightning was introduced in the city in 1894. The Sétakert was built for the remembrance of the Millennium. The largest military hospital of the Monarch was built during World War I. A new post palace was built, the building of the theatre was finished in 1927, and the barrack in the Sugár road was rebuilt as a high school. The water and canalisation system was established and the roads of the city were re-constructed. The city became richer by two chapels, one reformist church, elementary schools, barrack, bath. The new judicatory house and a new police palace were built on the Erzsébet square. The first public sculptures of the city were inaugurated. New streets were opened and a new city district was born on the Katonarét within a decade. The MAORT-estate was built for the workers of the oil industry since 1942. Nagykanizsa evolved to an *„externally cultural"* city between the two World Wars.

Molnár Ágnes

KISKANIZSA GAZDÁLKODÁSA, TÁRSADALMA ÉS KULTÚRÁJA 1850–1945 KÖZÖTT

1. Bevezetés

Jelen tanulmány célja, hogy átfogó képet nyújtson a vizsgált korszak jellemző változási tendenciáiról, melyek Kiskanizsát érintették. A monográfia e fejezetének anyagát az 1991-től 2005-ig rendszeres időközönként végzett néprajzi és antropológiai terepkutatások, a szakirodalmi tájékozódás során gyűjtött első- és másodlagos források, valamint az elmúlt 3 évben végzett levéltári kutatások szolgáltatták. A Kiskanizsáról összegyűjtött anyag legjavát 2003-ban megvédett doktori disszertációm[1] tartalmazza; ezt igyekeztem kiegészíteni azokkal a korabeli írott dokumentumokkal, amelyeket legfőképpen a MNL Zala Megyei Levéltárban leltem fel.

A korszakra vonatkozó levéltári anyag néprajzi, antropológiai, történeti antropológiai szemszögből egyáltalán nem mondható bőségesnek. Jelentős nehézség elé állítja a kutatót Kiskanizsa közigazgatási besorolása: a vizsgált 95 évből 83 során a nagykanizsai városi tanács fennhatósága alá tartozott, így a településünkre vonatkozó iratok minden létező igazgatási, jogi, rendfenntartási, oktatási, vallási intézményben és hivatalban összekeveredtek Nagykanizsáéval. Szerencsés esetben a családnevek és az utcanevek segítik a kutatót a kiskanizsai vonatkozású információk kiválogatásában, gyakran azonban csak sötétben tapogatózhat. Kivételt képez ez alól az 1868–1880 közötti időszak, amikor Kiskanizsa önálló település, így ennek az időszaknak az iratai is jobbára elkülönítve találhatók meg.[2] Azonban a fent mondott anyag sem bővelkedik kifejezetten néprajzi jellegű adatokban, lévén, hogy nagyrészük közigazgatási vonatkozású. Mindezeket a hiányosságokat figyelembe véve igyekeztünk adatainkat a megfelelő módon értékelni és súlyozni.

Nagykanizsa testvértelepülése Kiskanizsa, a *„városba oltott falu"*,[3] ahogyan azt a Barbarits-féle monográfia is oly találóan jellemezte, a 19. század második felében és a 20. század elején mélyreható és szembeszökő változásokon ment át. A korszak meghatározó tendenciájaként mindenekelőtt a polgárosodás folyamatát nevezhetjük meg, amely különböző aspektusokból nézve változatos módokon nyilvánult meg:

- Kiskanizsa *gazdasági* stratégiája módosult: egyre inkább bekapcsolódott a piacgazdaságba. A *piactól érintett* gazdasági magatartás helyett fokozatosan *piacorientálttá* vált, ami együtt járt a termelési technológiák *belterjesebbé* válásával, egy új foglalkozási réteg (a nagykereskedő kofáké) kialakulásával, valamint egy, a Dunántúlon a maga nemében sajátos, *távolsági szekerező értékesítési mód* bevezetésével.
- Ez egyben azt is jelenti, hogy *településhálózatban betöltött szerepe* felértékelődött, túllépett a polgárvárost ellátó „hóstát" szerepén, s a nyugat-, közép- és dél-dunántúli régió szinte valamennyi piacán a mai napig megjelenik termékeivel.
- Lényeges momentum a *közösség* életében egy sajátos és igen erős identitás kialakulása, megszilárdulása, amelyhez éppen a fentebb felvázolt folyamatok adják meg az alapot és az inspirációt. Sajátos helyzeténél fogva Kiskanizsa mind a környező falvaktól, mind a polgárvárostól elkülönül. Ezt az elkülönülést jeleníti meg szimbolikusan a „sáska" csúfnév, amit környezetük a kiskanizsai lakosokra aggatott, s amit ők önelnevezésként büszkeséggel és daccal vállaltak fel.

---

1 Molnár, 2003.

2 Az MNL ZML-ben az 1871-től az 1880. évig bezárólag keletkezett iratok találhatóak meg külön dobozokban, tekintettel arra, hogy a visszacsatlakozáshoz a belügyminisztériumi engedély 1880-ban érkezett csak meg; bizonyos éveket tekintve azonban, mint pl. az 1877, 1879, ezen iratok is nagyon hiányosak.

3 N. Szabó, 1929. 341.p.

- Mindezen fejlemények mellett korszakunkban Kiskanizsa *népessége* jelentősen megnőtt, a nagyobb létszámú, vidékről a régióközpontba történő betelepülések és a beházasodások révén a korszak végére „felhígult", a tősgyökeres lakosság asszimilációs ereje azonban még mindig számottevő maradt.

- A korszak utolsó évtizedeiben már nagyfokú *foglalkozásbeli* heterogenizáció figyelhető meg, amely változatos életmód-stratégiákat eredményezett és a paraszti közösségétől eltérő, sajátos *értékrendek* kialakulását, egyéni életcélok és aspirációk megjelenését vonta maga után, még ha nem is nagy számban. E tekintetben a döntő változást a következő korszak hozza majd el.

- *Kulturális-civilizációs* szempontból ezzel párhuzamosan megfigyelhető volt egyfajta polgáriasulási folyamat is, amely egyfelől a polgári életmód-minták követését, a tárgyi kultúrának a polgári ízlés felé hajlását, a szellemi műveltség felértékelődését jelentette; másfelől azonban akkulturációs folyamatként is felfogható a hajdani népi kultúra rovására. Kiskanizsa igyekezett lépést tartani a polgárváros Nagykanizsával, s egyben a környező falvak számára mintát adott, divatot diktált és műveltségi elemeket közvetített.

2. Kiskanizsa településszerkezete, népessége

Nagykanizsa városának nyugati része, amely inkább tekinthető társult- vagy testvértelepülésnek (s lakosai szívesebben is tekintenek magukra ilyenformán a mai napig), mintsem külső kerületnek vagy kertvárosnak, településszerkezetét tekintve lényegesen nem változott vizsgált korszakunk elejétől a végéig. Úthálózatának alapvető rajzolata megmaradt, csupán a főbb útvonalakat összekötő kisebb keresztutcák száma gyarapodott (pl. a Szepetneki és Sormási utakat összekötő keresztutcák és a Kisrác utcát az Országúttal összekötő, mai Munkácsy utca kialakítása). A 18–20. század fordulóján 26 külön névvel illetett utcája és köze, valamint 3 tere van.

A 19. század második felében közigazgatásilag maga Kiskanizsa területe is két nagy részre oszlott: ezek alkották Nagykanizsa VI.[4] és VII. számú kerületét[5]. A valóságban a lakosság nem kettő, hanem három, egymástól jól elkülöníthető negyedet tartott számon: a „Fős-utcát"[6], a Rác-utcát[7] és a Rajnát[8], mely utóbbi kettő alkotta közigazgatási szempontból a VI. kerületet. A pásztorfogadásnak a 19. század második felében élő rendszere szintén visszatükrözi a negyedenkénti felosztást.

A 19. század végén és a 20. század első felében bizonyos anyagi, foglalkozásbeli és társadalmi státusbeli különbségek mutathatók ki az egyes településrészek között; jóllehet,

---

4 A hivatalos kerületi felosztás szerint az 1910-es évekig az alábbi utcák alkották a VI. kerületet, a *„Ráczvárost"*: Alsótemető utca, Bába utca, Bajcsai utca, Felsőtemető utca, Hunyadi tér a 21. szám utánig, Jakabkuti utca, Kisrác utca, Körmös utca, Nagyrác utca, az Országút déli oldala, Pápai utca, Pivári utca, Polgár utca, „Rácz kerti" utca, Rozmaring utca, Szepetneki utca, Szigeti utca „Szentflórián" tér a 17. szám utánig, Tornyos köz, „Varazsdi" utca. Lásd: Címtár, 1907. 8-9.p.

5 VII. kerület, azaz a *„Felsőváros"*, amely gyakorlatilag az Országút északi oldalát és az ettől északra fekvő területeket fogta össze Berek-köz, „Czigány" utca, Homokkomáromi utca, Hunyadi tér a 21. szám utántól, „Kis mező" utca, Malomkerti út, Országút északi oldala, Őrtorony utca, „Szentflórián" tér a 17. szám utántól, „Szentrókus" utca, Templom tér, Zsigárdi-köz. Lásd: Címtár, 1907. 8–9.p.

6 A „Fős-utca" (Felső-utca) név egykor több utcát jelölt, amelyek az Országúttól északra estek (Berek köz, Cigány u., Homokkomáromi u., Kismező u., Őrtorony u., Szent Rókus u., Zsigárdi köz). A Templom-tér és környéke is idetartozott pl. pásztorfogadás szempontjából.

7 A „Rác-utca" név összefoglalóan utal a Kisrác, a Nagyrác utcákra, valamint hozzájuk csatlakozó Alsótemető utcára, Felsőtemető utcára, a Pápai utcára, a Ráckerti utcára, a Bába utcára, a Nagyrác utcával párhuzamos Bajcsai utcára, Jakabkuti utcára, a Kisráccal párhuzamos Pivári utcára, valamint a Szigeti utcára.

8 Rajna: a mai Kossuth L. utca, Körmös utca., Rozmaring utca, Szepetneki út, Március 15 tér.

ezek az eltérések illetve sajátosságok nem voltak mindenestől érvényesek egy egész negyed minden családjára. A negyedek közül a főképpen szegények által lakott Rajna különült el, habár módosabb gazdák azért itt is éltek. Magasabb presztízsű területnek inkább az Országút és a Templom-tér környéke számított: itt a „pógárok", a tehetős gazdák házai sűrűbben fordultak elő, mint más részeken. A peremterületeken, a Rác-utca alsó részén ismét egyre több szegényebb sorú földművessel, napszámossal találkozunk, s elsősorban itt éltek azok, akik ipari munkásként, vasutasként keresték meg a kenyerüket vizsgált korszakunk második felében: róluk kapta a Rác-utca s környéke a „Bundzsi-falu"[9] csúfnevet

A népi emlékezet még a közelmúltban is számon tartotta az egyes negyedek közti házasodás tilalmát Ez azonban nagyon régi időkre nyúlhat vissza, s elképzelhető - bár nehezen bizonyítható - hogy etnikai alapjai voltak. Az bizonyos, hogy a 20. század derekán már egyáltalán nem beszélhetünk olyan településrészi endogámiáról, amely pusztán a területiség elvén alapulva kizárta volna az egyes negyedek egymás között való házasodását, hanem inkább társadalmi rétegek közötti elkülönülésről volt szó. Vizsgált korszakunk nagy részében e jelenségre egyébként sem utal már semmi más, csak a legények egymással való rivalizálása. Az 1910–20-as években még előfordult, hogy az utcabeli legények elállták a más negyedből érkező kérő útját, amikor az leendő menyasszonyához igyekezett, de már ezek az esetek sem mindig végződtek verekedéssel. Később a negyedek legényeinek versengése kimerült abban, hogy sötétedés után a „felségterületükre" tévedt más negyedbeli legénynek jól ellátták a baját, vagy az úgynevezett citerabálokon[10] rendreutasították a nem negyedbeli hőzöngőket.

128. kép: A Szent Flórián tér az 1910-es években

9 Saját gyűjtés, 1990-es évek eleje.

10 A citerabálokat magánházaknál tartották, ahol a gazda saját borát mérte ki a mulatozók számára.

129. kép: A Homokkomáromi utca az iskolával 1915 körül

Igen elterjedt nézet volt mind a szakirodalomban, mind a közvélekedés szerint, hogy Kiskanizsa önmagában zárt, endogám közösség volt. Ez a kijelentés azonban csak nagy fenntartásokkal fogadható el, s semmiféleképpen nem lehet igaz végig az általunk vizsgált majdnem száz esztendő folyamán. Ami az egész Kiskanizsára vonatkozó endogámiát illeti, az elméletileg a település terjedelmével[11] is magyarázható volna: tudvalevő, hogy, minél nagyobb egy település, annál jelentősebb lehet az endogám házasságkötések aránya. A település népességének nagysága, amely ténylegesen megfelel egy önálló mezőváros méretének, Kiskanizsán valóban lehetővé tette a fiataloknak, hogy akár helyben is párt választhassanak maguknak. Legalábbis ezt tartotta kívánatosnak a közösségi norma, amit a helyi értékrend, a kiskanizsai rátartiság szólásmondásban is kifejezett.[12]

Ennek ellenére már a két világháború között sem volt érvényes a fentebb is hangoztatott szigorú endogámia. A genealógiák és élettörténetek tanúsága szerint,[13] valamint Markó Imre Lehel plébános statisztikai feldolgozása alapján[14] elmondható, hogy a „tősgyökeres" népesség felhígulása már a két világháború között erőteljesen megindult a beházasodók révén. A századfordulótól kezdve egyre nagyobb számban fordulnak elő „vidékiekkel" kötött házasságok, azonban a folyamat már ekkor is kétirányú volt: nemcsak Kiskanizsára hoztak házastársat a fiatalok, de maguk is elköltöztek a környező településekre. A házassági kapcsolat ebben az időben a közeli Szepetnekkel, Palinnal, Homokkomárommal, Becsehellyel, Bagolával, és a nagykanizsai földműves közösséggel (a Kiskanizsához közelebbi Magyar utca lakóival, illetve a város túlsó, keleti részében élőkkel) volt a legélénkebb. Letenye, Hahót és Sormás is többször előfordult a családfákban, mint a házastárs születési helye. Elvétve már ebben az időben is megtörtént, hogy távoli városokba és vidékekre kerültek el házasságuk révén a mindkét nembeli ifjak: például Budapestre, Gyöngyösre, Bajára.

A helyi tősgyökeres népesség aránya másfelől azon munka céljából beköltözők miatt csökkent, akik a nagykanizsai ipari munkalehetőségeket célozták meg. Feltűnő jelenség, hogy 1920–1930 között Nagykanizsa III. kerületének, azaz Kiskanizsának a népessége több mint 1000 fővel gyarapodott, holott 1910-től 1920-ig alig háromszáz fővel nőtt meg. Ha beleszámoljuk az esetleges első világháborús veszteségeket, a különbség akkor is feltűnő, és semmiképpen nem magyarázható a természetes szaporodással. Már csak azért sem, mert

11 Kiskanizsa népessége gyorsan nőtt a korszakban. Ehhez lásd a monográfiában Rábavölgyi Attila tanulmányát.

12 Valamikor nem házasodtak faluról, a régi öregek nagyon bánták, ha a legény falura ment lányért. Mondták is neki: *„Minek mész falura f...ért, mikor itt kemény sz...t is kaphatsz?!"* Saját gyűjtés 1994. és 1995.

13 Ideális az lett volna, ha fel tudom dolgozni a házasodási anyakönyveket. Ez a tervem az idő hiánya miatt sajnos meghiúsult, ezért csak a felvett genealógiákra támaszkodhattam ebben a kérdésben.

14 A római katolikus plébánia anyakönyveinek feldolgozását Markó Imre Lehel plébános 5 időmetszetben elvégezte, így ezzel az adatsorral is alá tudjuk támasztani meglátásainkat: 1800-ban az összes házasságkötés 20 volt, ebből 6 esetben vidéki az egyik házastárs. 1850-ben 22 házasságból nincs egy exogám házasság sem. 1900-ban 52 házasságból 8-ban vidéki a házastárs, 1930-ban 64-ből 23, 1950-ben 79-ből 24-ben. E számokból nem derül ki az, hogy hány olyan esküvő történt, amit a másik fél lakóhelyén kötöttek. Markó, 1955. 113.p.

a születésszámra vonatkozó normák éppen ebben az időben kezdtek megváltozni negatív irányba, így biztosra vehetjük, hogy nem a tősgyökeres családok magas születési átlaga áll a „lélekszám-robbanás" mögött. Feltehető, hogy egy nagyarányú beköltözési hullámmal állunk szemben, amely azt a fentebb már említett „munkásnegyedet" is létrehozta Kiskanizsán, és amelyre a Barbarits-féle kötetben N. Szabó is utalt,[15] Ha van is abban valami túlzás, hogy a „Rác-utcát" egyöntetűen munkásnegyednek tekintsük, a népességszaporulat mindenképpen jelzi e réteg jelenőségét.

A családostól vagy egyedül, munka céljából betelepült jövevényekről a források nem nagyon beszélnek. Ami a cselédeket, szolgákat, szolgálókat illeti, ennek részben az az oka, hogy a hatóságok tapasztalatai szerint – legalábbis a 19. század második felében – a gazdák nem jelentették be alkalmazottaikat, akiket így nem tudtak nyilvántartásba venni.[16] Egyéb forrásokból (cselédkönyvhöz kért erkölcsi bizonyítvány, haláleset-felvételi jegyzőkönyv, szabálysértési iratok stb.) mégis az tűnik ki, hogy ha elvétve is, de akadt, aki cselédnek, szolgának jött Kiskanizsára, s valószínűleg olyan is, aki onnan ezzel a céllal távozott el.

A népességszám alakulásában tehát nem a cseléd- és szolganépesség migrációja játssza a főszerepet.[17] Sajnálatos módon egyéb, a jelenséget számszerűleg alátámasztó közigazgatási forrásunk nincsen. Kerecsényi Edit adatközlői az 1970-es években azonban még számon tartották a beköltözők megjelenését[18]. Tény az is, hogy a város 1936 októberében úgy határozott: a *jelentősen megnövekedett gyermekszám* miatt az óvodát ki kell bővíteni.[19] Ez nyilvánvalóan jelzi, hogy a megemelkedett létszámú szülőkorosztálynak több gyermeke született ebben az időszakban.

Bár a beköltözöttek miatt az 1920–30-as években megfigyelhető a helyi társadalom határainak egyfajta fellazulása, ekkoriban a „sáska" közösség talán még megfelelő létszámbeli túlsúllyal és elég nagy *asszimiláló erővel* rendelkezett ahhoz, hogy magába olvassza az érkező népességet. A jövevényekkel szemben alapvető elvárás volt a kiskanizsai szokásokhoz való maximális alkalmazkodás, ami gyors beolvadásukhoz vezetett. A beházasulóknak például az öltözködésüket tekintve is hasonulniuk kellett a helyi közösséghez, ha módjuk volt rá, akkor ki kellett cserélniük teljes ruhatárukat.[20]

Ez a különös „gravitációs erő" magához vonzotta a környező falvak lakóit, ki azonban alig bocsátott magából. Kiskanizsára nem volt jellemző a nagyarányú, kifelé irányuló munkamigráció, sem a 20. század eleji tömeges elvándorlás,[21] pedig – mint azt alább látni fogjuk majd – gazdasági helyzete nem mondható kedvezőbbnek a nagy magyar átlagnál. Egyetlen halvány nyom utal arra, hogy egyszer 300 kiskanizsai polgár mégis felkerekedett, hogy másutt próbáljon szerencsét. A Barbarits-féle kötetben olvasható, hogy1890-ben 300 kiskanizsai lakos határozta el, hogy kiköltözik Horvátországba, ahol olcsóbb a föld és több a munkalehetőség.[22] Levéltári adatot ezen állítás alátámasztására sajnos nem találtunk, egyelőre csupán valószínűsíthetjük az exodus megtörténtét.

---

15 N. Szabó, 1929. 344.p.

16 A bejelentés 15 napon belül kötelező. MNL. ZML V. 1521. 1880/1056.

17 Kerecsényi, 1978. 12.p. Egy adatközlő szerint is háztartási cselédnek legfeljebb egy-két lány ment Pestre, Kanizsára 30, valamennyien a legszegényebbek közül valók, és egy sem jött vissza szülőfalujába. A gazdasági cselédkedés ugyanúgy nem volt jelentős. Akik Kiskanizsán cselédek voltak, azok is elsősorban helybeliek, s néhány fiatal legény a környék településeiről jött ide dolgozni.

18 Adatközlőkre lásd: Kerecsényi, 1978. 6.p.

19 MNL ZML. IV. 402. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1936–1945. 1937/158.587.

20 Kerecsényi, 1978. 23.p.

21 Az első világháború után kb. 20 család ment Amerikába, 5 család Ausztráliába. Főleg iparosok és napszámosok voltak, akik „többet akartak mind itt vót" (Kerecsényi, 1978. 3.p.) Ennél valamivel jelentősebb lehetett a más vidékekre, elsősorban Budapestre irányuló migráció.

22 A kivándorlásra: Gulyás, 2011. 39–40.p. A szepetnekiek kivándorlására: Barbarits, 1929. 107.p.

A 19–20. század fordulójához közeledve már olyan okok miatt sem csökkent jelentősen a népesség, mint a járványok,[23] s a háborúk is csak korszakunk második felében tizedelték meg a felnőtt férfi lakosságot. Így semmi akadálya nem volt annak, hogy felduzzadjon a lélekszám, s a jelentős demográfiai nyomás újabb gazdasági stratégiák kidolgozására kényszerítse Kiskanizsa lakóit.

3. Kiskanizsa sajátos gazdasági stratégiája, kapcsolódása a piacgazdasághoz

3.1. Kiskanizsa településhálóban betöltött szerepe, bekapcsolódása a piacgazdaságba, „sáska" identitás és ethosz

Kiskanizsa legfőbb szerepe megalapítása óta a polgár- és kereskedőváros Nagykanizsa lakosságának élelmiszerrel és iparának mezőgazdasági alapanyagokkal való ellátása volt, az ennek megfelelő széles árukínálattal. Nagykanizsa testvérközsége olyan mezőváros-jellegű településnek tekinthető, amelynek gazdálkodása a mutatkozó kereslet hatására *piacorientálttá* vált éppúgy, mint sok hasonló kertvárosé és mezővárosé a Dunántúlon és a Felvidéken (többek között a székesfehérvári Palotavárosé, vagy a főváros környéki falvaké).[24] Itt meg kell említenünk a Duna-menti, szántóföldön kertészkedő községeket,[25] illetve a Losonc-környéki falvakat,[26] melyek a piacgazdaságba való bekapcsolódás mértékét tekintve talán a legjobban hasonlítanak Kiskanizsához – nagyobb fokú termék-specializációjuk miatt azonban mégiscsak különböznek attól. Fogalmazhatunk úgy is, hogy Kiskanizsa még nem érte el a gazdasági-technológiai fejlettségnek azt a fokát, ahol a gazdák többsége farmer típusú, gépesített gazdálkodást, vagy monokultúrás, speciális eszközigényű kertészkedést folytat – egyszóval agrárvállalkozóvá válik; de már a klasszikus, az önellátáson túl kevés kis felesleget termelő parasztgazdaság szintjét is jelentően meghaladta.

Kiskanizsa valójában meglehetősen szokatlan és egyedülálló településsé vált a maga nemében, és nem is az egyes vonásai miatt, hanem *azon jellemvonások sajátos konstellációja miatt,* amelyek más mezőgazdasági településeknél külön-külön figyelhetőek meg.

Bár Kiskanizsa a szélesebb termékskála, azaz a polikultúrás mezőgazdasági termelés miatt talán kevéssé a piaci logika szerint gazdálkodónak és ezért kevésbé polgárosodottnak tűnik, vizsgált korszakunkban mégis kifejlődött egy olyan sajátságos vonása, amely a dunántúli és észak-magyarországi zöldségtermesztő falvak közül kiemeli, és inkább az alföldi nagy, monokultúrás, termékeiket nagy területen terítő agrárvállalkozásokhoz[27] hasonítja. Ez pedig az, hogy nem elégszik meg a nagykanizsai felvevőpiaccal, hanem *a piaci*

---

23 1894-ben a fekete himlő járvány május. 30-ig 34 megbetegedést, köztük 10 halált okozott. A városi orvos jelentésében feljegyzi, hogy megtörtént a lakosság újraoltása, és javaslatot tesz a közoktatási intézmények bezárására. Ezzel egyidőben szórványosan előforduló diphteritis eseteket is megfigyeltek. MNL ZML V.1512. 1894: 5904.

24 A témáról bővebben ír Simon, 1964. 81.p., aki „hóstát"-kezdeményeknek nevezi e településeket. Nevüket a szintén nagybani élelmiszer-előállítással foglalkozó kolozsvári Hóstátról kapták.

25 Lásd: Sipos, 1959. 536–561.p.

26 Lásd: Paládi-Kovács, 1982. tanulmányát a Losonc-menti falvak piacozásáról.

27 Lásd: Boross, 1959. tanulmányait a csányi felesdinnyésekről, a bolgárkertészetekről (Boross, 1973.), a kecskeméti homoki kertészetekről (Boross, 1963.), a főváros környéki és egyéb nagyváros-környéki kertkultúrákról (Boross, 1956.). A piacra termelő kertészeket Boross „agráriparosoknak" nevezi. (Boross, 1959. 579.p.).

lehetőségeket 60–120–200 km-es körzetben felkutatja, s ilyen módon egy egész régió zöldség-, szaporítóanyag- és virágpalánta-beszállítójává válik, s marad egészen 20. század végéig. Sőt, ennél is tovább lép: a két világháború között már az országos és a *nemzetközi* piacokon is jelentkezik egyes terményeivel, mint pl. a káposzta.

Kilép tehát a várost ellátó mezőváros szerepköréből, s egy kifejezetten dinamikus eladási stratégiát folytat, amit már nem lehet egyszerűen piac-érintettnek nevezni, mert kifejezetten a piac lehetőségeit és kívánalmait veszi figyelembe, tehát *piacorientált*. Egyes családi kisüzemek esetében azonban akár *piacra szervezett gazdasági magatartásról* sem túlzás beszélni. E stratégiának meglesznek a maga konzekvenciái a helyi társadalmi és foglalkozási viszonyokra is, amit a későbbi fejezetekben részletesen fogunk tárgyalni.

A kiskanizsai lakosok a fentiekből következően elsősorban földműveléssel és állattartással foglalkoztak, mindenfajta más tevékenység inkább kereset-kiegészítésként szolgált számukra. Ők pedig nem voltak restek megragadni azokat a pénzkereseti lehetőségeket, melyeket a kereskedőváros közelsége nyújtott részükre. A gazdasági stratégiák kimunkálásában, alkalmazásában mutatott találékonyságuk, a lehetőségek kihasználásában bizonyított élelmességük, vállalkozó-szellemük, újításokra való fogékonyságuk, újfajta szakismeretek elsajátításában mutatott képességeik, a kertészetben és piacozásban bizonyított ügyességük, szorgalmuk, „szerzést" központba állító értékrendjük alapján Kiskanizsa lakói méltán rászolgáltak a „sáska" elnevezésre. Ennek pontos eredetére adatunk ugyan nincs, de bátran mondhatjuk, hogy éppen a 19–20. század fordulójára jellemző gazdasági-társadalmi helyzethez való alkalmazkodás révén formálódott ki erős közösségi identitásuk, és érdemelték ki a találó nevet, mely környezetüktől megkülönböztette őket. Ez az – eleinte cseppet sem hízelgő – csúfnév olyan lényeglátóan ragadta meg mentalitásukat, hogy az 1920–30-as évektől maguk a kiskanizsaiak is kezdték büszkén felvállalni és önelnevezésként használni azt.[28]

A kiskanizsai társadalom *értékrendje* korán *teljesítmény-centrikussá* vált. A példaértékű kiskanizsai *munkamorál* az intenzívebb gazdálkodás időszakában fejlődött ki, és adódott tovább generációról generációra még abban az időszakban is, amikor már nem a földmunka jelentette az egyedüli megélhetési lehetőséget. A munkatempó, a hajtás szinte az önmegtagadásig és önkizsákmányolásig fokozódott.

A „szerzés", a hajtás a sáska mentalitás egyik központi eleme. A lustaság nem nevezhető bocsánatos bűnnek, sőt, a „látszatja-nincs" munkában való időfecsérlést sem tartották sokra. A háztartásnak meg kell lenni, a tisztaságot, rendet fontosnak tartják a lakásban, a szőlőhegyen, a kertben, a piacon a portéka kiállításában is, de „azzal még nem szerzett senki, hogy takarított". Igen sokra becsülték mind a férfiak, mind a nők esetében, ha valaki ‚ügyes", „sokat szerzett", „okos"; nemcsak ész nélkül hajtja magát, de megtalálja a legjobb lehetőségeket, amelyek hasznot hoztak. Házastársuk megítélésében is annak szorgalma, pénzkeresési képessége számított legtöbbet. A pazarlásra, duhaj életmódra viszont nem találtak sok mentséget. A férfiak esetében szintén erény volt a józanság, mértékletesség, vallásosság.

Az *egyéni teljesítmény* elismerése a két világháború között egyre jobban beépült a kiskanizsaiak értékrendjébe. Az ügyesség, rátermettség, tehetség, műveltség értékké válik a szemükben, bármilyen területen kamatoztassa is valaki e tulajdonságait. Ezentúl a mérce inkább az érvényesülni tudás és akarás, mintsem a közösségi normák feltétlen és passzív követése – az *életcélok* lassan *heterogenizálódtak*.

[28] Lásd: N. Szabó, 1929. 342.p. A szerző is a nagyobb fokú kertészkedéssel nagyjából egyidősnek tekinti az elnevezést.

3.2. Megélhetési stratégiák: a távolsági szekerező kereskedelemtől az intenzív mezőgazdálkodásig

Első és legnagyobb jelentőséggel bíró mellékfoglalkozása a földműves népességnek a kereskedelmi fuvarozás volt. A források alapján feltételezhetjük, hogy a megbízásos felvásárlási ügyletek, melyeket a fuvarosok a városbeli nagykereskedők számára végeztek, már a vár felszabadulása utáni időkben bevettek voltak, s ezeknek a gyakorlata még a 19. század első felében is élt.[29] A tőke nélküli kiskereskedők, „Krobotenfahrer"-ek[30] között minden bizonnyal számos kiskanizsai is volt.[31]

A nagykanizsai, főként izraelita kereskedők jelentős részt vállaltak a nemzetközi áruforgalomnak az irányításában, a gyakorlati megvalósításban pedig a maguk a kiskanizsaiak játszottak fontos szerepet. A nagykereskedők azért adtak pénzt a tőke nélküli kiskereskedőknek, hogy Horvátországban és Szerbiában árut vásároljanak fel, elsősorban szilvóriumot, mézet, gyapjút, nyersbőrt, szurkot, majd a raktározás, tisztítás után szekereiken szállítsák Ausztriába, s az áruért kapott pénzen hozzanak gyarmatárut és vasárut.[32] Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy a kiskanizsai földműves lakosság számára a Déli Vasút 1861-es megépülése[33] előtt a távolsági fuvarozás jelentette a legfontosabb kiegészítő kereseti forrást. Majd annak megszűnésével, az 1860 utáni kb. két évtizedben a vicinális vasúthálózat kiépüléséig, a város és a vasútállomás közötti, illetve egyéb viszonylatokban történő teherszállítás adott munkát nekik. Ezt a feltételezést támasztja alá az 1876-os évi lóállomány-felmérés is, mely rámutat, hogy *„miután a lakosságunk homok és egyéb fuvarozásokkal foglalatoskodik"*, a megterhelő fizikai munka által elgyötört jószágok nem felelnek meg a katonai besorozás kívánalmainak.[34]

A vicinális vasúthálózat azonban elterelte a várostól a forgalmat, így elveszett a kocsikkal behozott gabona és egyéb termények bevásárlásával foglalkozó üzletág is[35]. A 19–20. század fordulóján a fuvarozási tevékenység többé már nem kecsegtet akkora bevételi lehetőségekkel, mint az 1880-as évek előtt. Ennek ellenére nem halt ki teljesen a fuvaros mesterség, hiszen a századforduló táján egyre növekvő kis-és nagykereskedői réteg, köztük a kofák is – ha saját „speniter" kocsijuk nem volt – számos alkalmi vagy állandó *fuvarost* foglalkoztattak a felvásárolt termények és kerti portékák elszállításához.

Talán nem elvetemült gondolat a fentebb leírt távolsági szekerező tevékenységet tekinteni a 20. század elején kialakult távolsági piacozás mintaképének. A kettő közötti közvetlen kapcsolatra nincs bizonyítékunk, mégis feltételezhető, hogy mindössze 20–30 év távlatából a gazdák még megőrizték emlékezetükben a fuvarozási gyakorlatot olyannyira, hogy ebből később ötletet meríthessenek saját termányeik hatékonyabb értékesítéséhez.

Egyelőre azonban a kiskanizsai gazdálkodóknak még meg kell küzdeniük e mellékfoglalkozás megszűnése által támasztott gazdasági nehézséggel, s ráadásul a Nagykanizsától való sikertelen elválási kísérlet alatt a község által felhalmozott tetemes adóssággal. Mindez azt jelentette, hogy szükségessé vált a megélhetési stratégián változtatniuk. Logikus lépésként Nagykanizsa mint gyarapodó polgárváros és kereskedelmi csomópont által nyújtott piaci lehetőségeket igyekeztek minél jobban kiaknázni. Egyrészt Kanizsa országos

29 A távolsági fuvarozás nem a 19. elejének találmánya. Rózsa, 1999. 42, 47.p.; illetve a későbbiekre: Blankenberg, 1929. 291.p.
30 Lásd: Kaposi, 2006/c 263.p.
31 Egy eset kapcsán lásd: Blankenberg, 1929. 290-291.p.
32 Blankenberg 1929. 291.p.
33 A vasútépítésre lásd a kötetben Kaposi Zoltán gazdaságtörténeti tanulmányát.
34 MNL ZML V. 1521. 1876/1773.
35 Blankenberg, 1929. 296.p.

hírű vásárai[36] is kiváló felvevő piacot biztosítottak a kiskanizsai terményeknek, bornak és élőállatoknak, másrészt a termény-nagykereskedők és a „Zalamegyei Gazdasági Egyesület" rendezte gabona- illetve borvásárok[37] által támasztott kereslet volt az, ami fellendítette a mezőgazdasági termelést. Azonban a gabonakonjunktúrára is csupán kb. az 1870-es évek elejéig tudtak támaszkodni a helyi termelők, a bortermelésre pedig az 1880–90-es évekbeli filoxéra-vészig. Mindezek mellett végső mentsvárként e század végén, majd a következő elején is a csikó[38]- valamint borjúnevelés és eladás tudott jelentős bevételt hozni a termelők konyhájára. „...A *városközönség leginkább marhatenyésztésre van szorítkozva...*" állítja a kiskanizsai elöljáróság már az 1870-es években.[39]

A gabona-üzletág hanyatlását és a szőlők tönkremenetelét követően tehát újabb kitörési pontot kell találniuk a helybeli termelőknek: ez vezet oda, hogy a gazdák és gazdasszonyok egyre inkább a *belterjesebb* ágazatokat és termelési technológiákat helyezik előtérbe a 19. század végétől, a 20. század első felétől kezdve. Így kerül ki a kerti növények közül több is a szántóföldekre, s válik korszakunk végére Kiskanizsa emblematikus termékévé a vörös- és lilahagyma, a káposzta, a burgonya és a paradicsom.

Ez sem oldja meg azonban véglegesen a foglalkoztatási problémákat, hiszen egyrészt a mezőgazdaságban feleslegessé váló munkaerőt (főleg Trianon után) a nagykanizsai ipar képtelen teljes egészében felszívni, másrészt a kiskanizsai *termelés volumene hamarosan meghaladja a polgárváros felvevőképességét*. Makoviczky Kiskanizsa kertgazdálkodásáról a '30-as évek közepén a következőket írja: *„Kiskanizsán a lakosság lassan halad a kertészkedés felé. Legalábbis a belső telkeken ilyen irányú gazdálkodás folyik. Ugyanis a kutak nem mélyek, elég bővízűek, s ebből öntözhetik a veteményeiket, úgy, hogy nemcsak a várost látják el, hanem kivitelre is jut bőven."*[40]

A személytelen alany a fenti mondatban azt a látszatot kelti, mintha a túltermelés egyértelműen pozitívum volna helybeli gazdálkodók szempontjából, pedig egymás számára komoly konkurenciát jelenthettek. Az extra mennyiségben előállított burgonyának, zöldségféléknek, palántáknak, dughagymának stb. felvevőpiacot kellett keresni, hogy ezáltal a közösségen belül keletkezett feszültséget levezessék. És ebben játszik óriási szerepet a *távolsági piacozás*, az újraélesztett szekerező kereskedelem, valamint a kis- és *nagykereskedő kofák* tevékenysége. Mindkettő egyaránt igen nagy stratégiai jelentőséggel bírt a közösség működése szempontjából.

---

36 Országos vásár Nagykanizsán 1875-ben 6 volt: február 1, március 22, május 10, augusztus 9, október 11, december 6. MNL ZML. V. 1521. 1875: 86.

37 1876–79 között rendeztek ilyen vásárokat. Blankenberg 1929. 295.p.

38 MNL ZML V. 1512. NVT Iktatott Iratok, 1904: 8009.

39 Kiskanizsa a Nagykanizsával a visszacsatlakozási tárgyalásokon erősen védelmezte a legelőterületeket. Nem akarta, hogy a két város közös pénztár-bevételeinek gyarapítására a kiskanizsai legelők egy részét kisajátítsák, mivel *„...így a javaslatba hozott átalakítás mellett a marhák tápszere kevesbíttetnék"* MNL ZML V. 1521. 1876/1547.

40 Makoviczky, 1934.

3.3. A kiskanizsai agrárkisüzemek működése

3.3.1. *Környezeti feltételek, határhasználat*

Az olvasó Kiskanizsa termékszerkezetéről és annak változásairól bővebben a kezében tartott kötet gazdaságtörténeti fejezetében tájékozódhat.[41] Jelen fejezet elsősorban arra szolgál, hogy a kiskanizsai agrárkisüzemek rétegződését, az egyes kisgazdaságok belső szerkezetét, működési logikáját bemutassa, különös figyelmet fordítva az intenzív ágazatok kialakulására, fejlődésére, technológiai sajátosságaira.

Jellegzetes és a gazdálkodást erősen meghatározó, a technológiai fejlesztést hátráltató jellemzője a kisgazdaságoknak a birtoktestek széttagoltsága. *„Miutan Nagy és Kiskanizsa egy adó határt képez a földbirtokokat elkülönözni nem lehetett."*- jellemzi az adminisztratív nehézségeket egy, a terményösszeírással megbízott hivatalnok.[42] Kis- és Nagykanizsa határa nem csak a közigazgatás szempontjából egybefüggő terület, de az egyes gazdák tulajdonjogi viszonyait tekintve is egy egységként érdemes kezelni, mivel mind a nagy-, mind a kiskanizsai lakhelyű földműves családok birtokolhattak földeket mindkét település határában. Ez a tény egyáltalán nem könnyíti meg a kutató helyzetét, amikor elsősorban a kiskanizsai mezőgazdálkodásról és a gazdatársadalom rétegződéséről szeretne többet megtudni. Ismervén a kiskanizsai és nagykanizsai földművesek egymáshoz viszonyított számarányát, az bizonyosra vehető, hogy a Nagykanizsát körülölelő termőföldek többsége kiskanizsai gazdáké volt. Ugyanakkor a kiskanizsai határban szintén feküdtek olyan parcellák, melyek nagykanizsai (vagy más községben élő) tulajdonoshoz tartoztak. Az öntudatos és büszke kiskanizsaiak „népi emlékezete" e tényeket emígy interpretálja: Kiskanizsa mindig önálló volt, ám a 19. század végén *hozzácsatolták* Nagykanizsához. *„A nagykanizsai határ nagy része úrbéres birtok volt, ami jog szerint a kiskanizsaiak jussa lett. Azonban a nagykanizsaiak is jogot tartottak hozzá, amikor a községet* 'hozzácsatolták' *a városhoz"*[43] A mai nagyszülők-dédszülők korosztálya a régi öregektől még legalábbis így hallotta. Ez a fentebb vázolt tulajdonjogi keveredés lehetett az egyik oka annak, hogy a jobbágyfelszabadítás után Kiskanizsán nem történt meg a *tagosítás*.[44]

A másik ok valószínűleg az volt, hogy a nagykanizsai és kiskanizsai határ egyes művelhető részeinek[45] talajminősége is jelentősen eltérhet egymástól. *„A mi a Mezzejét illeti, és Kiss Kanizsa és Szt. Miklósi Vidékek felé homokos, - a többi pedig N. Kanizsai kiterjedésben agyagos, és róna, - egy Récse felé lévő Völgyön kívül, egyébb erént a birtokosoknak szorgalma jó haszon vehetőkké változtatya; - Termesztenek mindennémű Őszi és Tavaszi jószágot,* - számol be az 1823-as helytartótanácsi útikönyv.[46] Nem mindegy azonban, ezeket az őszi és tavaszi jószágokat a határ

41 Lásd: Kaposi Zoltán gazdaságtörténeti tanulmányát a monográfia jelen kötetében.

42 MNL ZML IV. 264. Közigazgatási Iratok Kapornaki Járás 1868/865.

43 Saját gyűjtés 1994.

44 Egy 1866-os irat tanúsága szerint a tagosítás Kiskanizsán nem történt meg; a legelő elkülönítése a földesúrétól 1859-ben egyezség útján jött létre. MNL ZML. IV. 264. Kapornaki járás Főszolgabírói vidék, közigazgatási iratok 1866: 322.

45 A kiskanizsai határban található dűlők és rétek nevei modern helyesírással, az 1870-es évekbeli árvaszéki haszonbérleti iratokban. Szántók: Alsó kukoricás kert, bodonkúti föld, császárréti föld, Dávid-dűlő, hidegkúti dűlő, hosszú földek, jakabkúti föld, jordai föld, kiskúti föld, külső kerteki föld, Majkó-berek, malomi vagy malomkerti föld, mélyvízi föld, ollaki föld, parragi föld, pivári nyug. és keleti föld, récsei útmenti földek, szokoldombi, szombatkai, temetői föld, téglaszíni föld, vadalmási szántóföld. Rétek: bodonkúti, büki rét, Cigány-berki rét, Csáfor-rét, Császár-rét, gyékényesi, kanálisi, malomkerti, osztott rétek, piócásfői rét, Pivári nyug. rét, Sipa-dombi rét. MNL ZML V. 1521. 1871–1880. Kiskanizsai 1874-ik évi haszonbéri napló.

46 Bencze, 1986. 133.p.

melyik részébe vetik. Példának okáért a 19. század második harmadában voltak olyan évek, amikor a kiskanizsai határban búzát egyáltalán nem termesztettek.[47]

„Réttyei pedig miolta a berek lecsapoltatott, igen jók".[48] Ez kedvez a nagyállattartásnak, ám ennél több dicsérő szót később sem lehet elmondani a kiskanizsai határ környezeti adottságairól, melyek tulajdonképpen közepesnek mondhatók, még ha a megyei átlagot tekintve a jobb helyzetűek közé tartozik is.[49] Bármilyen középszerű terméseredmény eléréséhez is a tulajdonosok megfeszített munkája, ügyessége és szaktudása szükséges.

3.3.2. A családi kisüzem működési logikája, munkaerő-szervezete, felépítése, egyes ágazatai

A kiskanizsaiak büszkék voltak arra, hogy adott körülmények között a lehető legtöbbet hozzák ki birtokaikból. Magukhoz hasonlóan tehetősnek csak a szepetneki, német eredetű lakosságot vélték, ám kihangsúlyozták, ott azért voltak gazdagok az emberek, mert egykéztek, s vagyon házasodott vagyonnal. Saját elsőségüket környezetükhöz képest jó gazdálkodási képességeiknek, ügyességüknek, kereskedelmi érzéküknek tulajdonították.

Az *„ideál"* Kiskanizsán is az önmagát a külvilágtól szinte függetlenül fenntartani képes, tehát legolcsóbban termelő, s egy családot eltartani tudó *középparaszti birtok* maradt. Akinek volt egy kis földje, az mindent elkövetett, hogy abból tartsa el a családját, s akinek állása volt, az pedig arra spórolt, hogy pár hold földet vegyen, amin a család többi tagja saját fogyasztásra és eladásra termelhetett. Amennyiben nem kellett elmenniük idegen helyre dolgozni, az valóságos büszkeség tárgya volt: *„A pógár mindig megtalálta otthon a dógot"* – állítják.

A hagyományos, önellátó paraszti gazdálkodás „luxusát" a túlnépesedéssel és a munkaalkalmak szűkösségével küszködő Kiskanizsán azonban csak a legjobb módú birtokosok engedhették meg maguknak. Olyanok, akiknek elég nagy földterület állt rendelkezésükre ahhoz, hogy minden üzemágat működtetni tudjanak, amely egy önfenntartó gazdasághoz, az egész üzemszervezet – és a háztartás – önellátásának megvalósításához szükséges volt. Ezek voltak a legpénzkímélőbb módon termelő üzemek, ahol a józanész is azt diktálja, hogy ne alkalmazzanak költségnövelő technológiát. A 20. század első felétől a munkafolyamatok gyorsításának olyan eszközeit azonban ők is szívesen alkalmazták, mint a ló húzta ekekapa, vetőgép[50], szalmabálázó vagy a cséplőgép, amelynek fenntartása viszonylag olcsó volt, vagy nem igényelte a pénz mint csereeszköz bevonását.

A nagynak számító gazdaságok tehát ugyanazon alapelv – az *önellátást* szem előtt tartó *családi logika* – szerint működtek, mint a kisebbek, csupán a kevesebb munkaerőt lekötő extenzív ágazatok aránya volt nagyobb. Amit a család munkaerejével végképpen nem győztek megdolgozni, azt adták ki részibe. A gazdasági feljegyzések még egy ekkora birtok esetében sem racionális kalkulációt jelentettek, hanem egyszerűen csak írásban tartották számon a részesbérleteket, mert fejben túl sok lett volna megjegyezni. Egy nagy birtokon minimálisra csökken az a kockázat, amit az időjárás szélsőségei okozhattak: ha a határ egyik részét el is verte a jég, a többi dűlő termése bőven elég volt a megélhetésre. Hogy rendszeresen nagy mennyiségű árut, elsősorban gabonát, takarmányt és állatot tudtak piacra vinni, azt nem annyira a technikai fejlesztéseknek köszönhették, mint inkább birtokuk nagyságának, amely termékmennyiségével jóval meghaladta a háztartás szükségleteit.

---

47 MNL ZML. V. 1521. Iktatott iratok. 1871–1880. 1871: 667.

48 Bencze, 1986. 133.p.

49 Nagykanizsa talajviszonyai közepesnek mondhatók a földművelés szempontjából. Cseke, 1994. 11-41. p.

50 Egy adatközlő szerint az első vetőgép Kiskanizsán 1926–30 táján jelent meg, de általánossá a második világháború előtt vált. Boross, 1965. 11. p.

Kertészkedéssel és piacozással is ugyanúgy foglalkoztak, mint Kiskanizsán bármelyik másik család.

A munkával kapcsolatosan a hagyományos értékrendet és erkölcsöt követték a nagygazdák is. Sőt, a nagyobb birtok miatt - még jobban hajtották magukat, mint mások. Mégsem volt jellemző, hogy sok szolgát alkalmaztak volna. A leggazdagabb családban is egyszerre csak egy cselédlegényt foglalkoztattak, és őt is csupán azért, mert három lányuk mellé nem született fiuk.

Kiskanizsán egy működőképes, önellátó birtok méretének legalsó határa - a mezőgazdasági kisüzem intenzív ágazatainak köszönhetően - vizsgált korszakunk második felében jóval kisebb (5-6 hold) volt, szemben más tájak ideális, minimum 10-15-20 holdas birtoknagyságával.[51] E tény támasztja alá a következő (4.) fejezetben alkalmazott eljárásunkat is, hogy 5 holdban állapítottuk meg a még önellátó logika alapján működni képes birtokok méretének alsó határát.

A lényeg az volt, hogy ebben az 5 holdban legyen szántó, rét, szőlő és kert is. Ily módon a gazdálkodáshoz szükséges minden alapanyagot (takarmány, állatok, trágya,[52] vetőmag, alapélelmiszerek) képesek voltak előállítani, csupán munkaerő befektetésével. Pénzt legfeljebb petróleumra, sóra, fűszerekre, kávéra, ruhák varratásához gyári textíliákra, lábbelire, gazdasági eszközökre kellett költeniük. A kényelmes megélhetéshez azonban szükség volt legalább 8-10 holdra. Ugyanakkor az életszínvonal nemcsak a birtok nagyságától függött, hanem az eltartandó személyek számától is: Egy négy-öt gyerekes család 10 holddal még jómódúnak számított, ugyanekkora területen 10 gyerekkel éppen hogy meg tudtak élni.

Egy jól működő kisüzemen belül az egyes gazdálkodási ágak a következőképpen oszlottak meg: Korszakunk első felében a földbirtok felénél valamivel nagyobb területen gabonát termeltek. A múlt századfordulóra azonban a belterjesedéssel együtt ez az ágazat visszahúzódott, és elsősorban a háztartás szükségleteinek fedezésére szolgált. A többi parcellába a 19-20. század fordulójától egyre növekvő arányban egyrészt az állattartáshoz szolgáló szálastakarmány, kukorica, másrészt saját fogyasztásra és eladásra való burgonya és egyéb „aprólékok" kerültek. A szőlőbirtokon termő gyümölcs,[53] csemegeszőlő[54] és bor,[55] a gabona és takarmánynövények értékesítése mellett mind a pénzhez jutás fontos forrásaiként szerepeltek a költségvetésben. A szegényebb rétegek számára a szőlő mentsvárat jelentett a nélkülözéssel szemben: *„Akinek szőleje nincs, pénze sincs!"* - mondták.

A terményeket vetésforgóban évente váltogatták: búza után többnyire rozsot vagy zabot vetettek. A gabona után gyakran köles[56] vagy bíbor került a földbe. A kiskanizsai határban a tarlólegeltetést a gabona utáni másodültetések miatt a 19. század második harmadában már nem gyakorolták.[57] Úgy tartották, lóherét bíborral jó vetni, melyek beszántva alkalma-

---

51 Az „idea" a paraszti gazdaság számára a saját tulajdonú földbirtokon alapuló üzem. A paraszti üzem táji típusai megegyeznek az adott vidék tájilag-történetileg meghatározott ideatípusaival. Szabó, 1982. 271.p.

52 Kisebb gazdaságokban, ahol nem volt elég trágya, ott a laktanyákból vettek. Sok trágyát használtak fel, minden második évben „ganajoztak" (Boross, 1965. 10.p.), a kertben sokszor minden évben is.

53 A szőlőbirtokok végébe gyümölcsfákat ültettek.

54 Saszlát, kadarkát, burgundit, delavárit, otellót vittek eladni a piacra. Egyéb termesztett fajták: tótszőlő, mitkovec, kövidinka, oportó, noha, szilváni, izabella, elvira, csabagyöngye, piros szlanka, fehér szlanka, rizling, muskotály, madling. Anek, 1975.

55 A Dunántúli Szeszfinomító Rt. jelentette a legfőbb felvevőpiacot a bor és a törköly számára. Ezen kívül egyes gazdák vasárnap délután a házuknál ún. „citerabálokat" szerveztek, ahol saját borukat kimérték. A háztól való bormérés mindig is jelentős bevétele volt a szőlősgazdáknak.

56 A 19. század közepén még a fontos termény volt a köles. Horváth 1861. 50.p. A statisztikák a későbbiekben már egyáltalán nem említik.

57 Ez sok súrlódást idézett elő azokkal a nagykanizsai földtulajdonosokkal, akik ráhajtották jószágaikat a nagykanizsai határban lévő kiskanizsai tulajdonú parcellákra, melyekben tulajdonosaik másodveteményeket szándékoztak termeszteni. MNL ZML V. 1521. 1875: 1187.; MNL ZML. V. 1521.1875/ 1364.

sak zöldtrágyának a krumpli alá. Egy hold burgonyaföldhöz 250 mázsa istállótrágyát is elterítettek. A kukorica alá is mindig trágyáztak. A kukorica közé babot, káposztát is szoktak rakni, s a kukoricatáblák közötti kis tisztásokat hagymával ültették be.

Emellett voltak a határban olyan tagosítatlan, „piacravalós" földek, melyekbe kifejezetten egyféle növényt ültettek. Jellegzetesen ilyen hely volt az Alsómező és a Felsőmező, ahová felváltva hol káposzta, hol gabona került. Majdnem minden gazdának volt birtoka egyik vagy másik helyen, de többnyire kicsi, 400–800 négyszögöles földdarabokkal rendelkeztek csupán.

A takarmány-, gabona-, kukorica- és burgonya termesztése segítette az évenkénti egy-két üsző vagy bikaborjú, illetve csikó felnevelését, három-négy sertés hízlalását, amelyek eladása, valamint a tejhaszon elpiacozása vagy a tej házakhoz szállítása[58] szintén komoly bevételei voltak a gazdaságnak. Az állatállományt minden városrészben külön megfogadott kanász, csikós, gulyás és csordás vigyázta.[59]

Ami a nagyállatok tartásmódját illeti, a 19. század közepén–második harmadában Kiskanizsán még a *ridegtartás* volt jellemző: A szarvasmarha *„Kiskanizsán éjjel nappal mindig künn tenyésztetik és haza soha nem hajtatik"*, legalábbis ritka kivételektől eltekintve, mint például. betegség esetén.[60] Több mint fél évszázaddal később, Makoviczky megfigyelése szerint[61] a fejőstehenek tavasztól őszig csak éjszakára tértek haza a legelőről, a növendékállatok pedig kizárólag a telet töltötték az istállóban, így kevesebb takarmányra volt szükségük. Ez még mindig nem jelentett professzionális tejgazdálkodást, bár kisebb volumenű tejhaszonvételt ez a tartásmód is lehetővé tett.

A tartásmód változása arra is utal, hogy megindult a *fajtaváltás*, amely folyamat a 19. század végi mezőgazdasági statisztika szerint csupán félúton tartott[62], miután a magyar szürke fajta még mindig jelentős arányban képviseltette magát. A két világháború között ellenben már a tejhaszonért tartott pirostarka, szimmentáli és egyéb nyugati fajták tették ki az állomány nagyobb részét.[63]

A félistállózó tartás elterjedése azért is fontos volt, mert *trágyatermelésével* elősegítette a szántóföldi zöldségtermelés és a kertészet nagyságrendi növekedését.

A ridegtartás háttérbe szorulásának még egy fontos konzekvenciája van: mégpedig az *igaerő-felhasználás* tekintetében. Ekevontatásra és szekér elé mind kevésbé fogtak be ökröket, helyettük az istállóban is tartható, könnyebben irányítható, egymagukban is fogatolható hámos lovakat[64] használták szántásnál és tehervontatásnál. Mindamellett az állatok munkaerejének felhasználásában a gazdák egyre kevésbé tartották szem előtt a presztízs-szempontokat és egyre „spórolósabbak" voltak. Nemcsak az egyes lófogatok szaporodtak meg, s tűntek el a hármas és négyes fogatok, de ami korábban szinte ritkaságszámba ment: egyre nagyobb számban fogtak járomba teheneket is. Ez egyértelműen a törpe- és kisbirtokok

58 Sokak számára ez volt a „havi fix".

59 A pásztorokat májustól novemberig fogadták. Év végén pénzfizetést, pünkösdkor tojást, lisztet, zsírt kaptak.

60 A száj- és körömfájás járvány miatt azonban az *„uj utczai felső utcai 3–4 gulyás gulya csapatát hazahajtotta, hogy a beteg marhájukat a gazdák jobban táplálhassák"*. MNL ZML V. 1521. 1876/981.

61 Makoviczky, 1934. 29-30.p.

62 1895-ben a 2579 szarvasmarhából 1144 darab magyar-erdélyi, 117 mokány, 652 pirostarka, 91 borzderes, és 572 egyéb színes fajta volt, s ezeken kívül volt még 3 bivaly is Kanizsán. Lásd: Mezőgazdasági statisztika, 1895.

63 Az 1512 db-os állományon belül 1177 tenyész- és fejőstehén található, 10 bika. Lásd: Magyarország mezőgazdasági összeírása, 1935.

64 Az 1935-ös összeírás szerint 168 egyes lófogat található a városban, szemben a 38 évvel korábbi 64-gyel, valamint 388 kettes lófogat, ami enyhe csökkenést jelent az 1897-es 396-hoz képest. A kettes ökörfogatok száma az előző század vége óta 111-ről 13-ra csökkent, s eltűntek a négyes ökörfogatok; 61-ről 116-ra nőtt viszont a tehénfogatok száma. Lásd: Mezőgazdasági statisztika, 1895., illetve Magyarország mezőgazdasági összeírása, 1935.

növekvő arányával hozható összefüggésbe. Mindezek a folyamatok a 19–20. század fordulójától kezdve a második világháborút megelőző időszakig bezárólag válnak markánssá.

A lótartásban hasonlóképpen a félistállózó tartásmód elterjedése figyelhető meg. Tenyésztéssel[65] inkább saját igaerő-szükségleteik kielégítésére foglalkoztak.[66] A két világháború között a lófajták közül a könnyű félvér és a nehéz hidegvérű fajták az elterjedtek.[67]

Ami a *sertéstenyésztést* illeti, a korszak végére határozott tendenciaként rajzolódik ki, hogy szerepe mind saját fogyasztás, mind eladás céljából jelentősebbé vált a kisüzemen belül. A 20. század első felére a fajtaváltás azonban ebben az ágazatban sem fejeződött be. Még mindig a zsírfajta jellemző (mangalica), s kevesebb a húsfajta. A tartásmódjuk változásáról nincsen konkrét képünk. Annyi bizonyos, hogy a 19. század második felében még külön sertéspásztort fogadtak a legelőre hajtott állatok mellé, s rendszeresen makkoltatták őket az erdőkben. Ennek fontosságáról többek között olyan iratok tanúskodnak, melyekben a makktermés felmérését végző bizottságok munkáját említik.[68]

A méhészkedés, amely a 19. század végén éppen csak mutatóban volt jelen,[69] a 20. század első harmadára jelentős ágazattá vált: ekkor ezernegyven a száma nyilvántartott méhcsaládoknak.[70]

3.3.3. A zöldségtermesztés és értékesítés szerepe a kisüzemen belül

A zöldségtermesztés kikerülése a szántóföldekre. Az intenzív ágazatok közül a kertészet ekkoriban még csak egy volt a többi között, és a bevételi arányokat tekintve jelentősége nem is volt feltétlenül nagyobb egyéb ágazatokénál. Mindent kizáró fontosságra elsősorban azokban a kis gazdaságokban tett szert, ahol nem tudtak állatot tartani, s emiatt az önellátás egy lényeges eleme kiesett (trágya, igaerő). Az állattartás hiánya a többi üzemágat, így az extenzív gabonatermesztést is megdrágította. A termelés és a háztartási fogyasztás többletköltségeit a kertészet bevételeiből kellett fedezni, amely bevételek adott esetben nem is voltak csekélyek.[71] A törpebirtokokat tulajdonképpen a kényszer vitte rá az egyetlen üzemágra való szakosodásra, ám mégis a specializáció magas fokát mutatják: volt, aki csak baromfit nevelt, volt, aki kizárólag kertészkedett és piacozott. Ezen tevékenységek mellett azonban valószínű, hogy a háztartás szükségleteinek kielégítéséhez egyéb forrásból származó bevételekre is szüksége volt a családnak.

Bár a zöldség-, szaporítóanyag- (palánta, dughagyma) és virágtermesztés majd csak a 20. század második felében válik elsődleges bevételi forrássá, a kiskanizsai termékszerkezet különlegességét már a század első felében is az intenzív növényi kultúrák adják. Az 1900-as évek kezdetétől beszélhetünk a *zöldségtermesztés* volumenének megugrásáról,

---

65 Mén 1874-ben mindössze 12, 1876-ban 5 van, s ebből az 5-ből is csak egy üti meg a tenyészmén mércéjét. MNL ZML V. 1521. 1876/1772.

66 Az 1876-os lóösszeírás részletes eredményei szerint 248 kiskanizsai gazda összesen 496 lovat tart, ami gazdánként 2 lovat jelent átlagban. Mindössze 7 gazda tart 3, 1 pedig 4 lovat – s ennek megfelelően 9 gazdának csupán egy lova van. A gazdák főként igavonásra használják kancáikat (235) és heréltjeiket (256). MNL ZML. V. 1521. 1876/1773.

67 A statisztika szerint angol félvér, nonius és egyéb melegvérű fajták alkotják az állomány kétharmadát, a hidegvérűek az egyharmadát teszik ki. Lásd: Magyarország mezőgazdasági összeírása, 1935.

68 MNL ZML V. 1521. 1876/220.

69 Az 1894-es összeírás szerint a Nagykanizsán összesen 14-en foglalkoztak méhészkedéssel, ebből 4 volt kiskanizsai, közülük is az egyik a település jegyzője. MNL ZML V.1512. NVT Iktatott iratok 1894: 12573. 1895-ben már több, de még mindig csak 181 méhcsalád volt található. Lásd: Mezőgazdasági statisztika, 1895.

70 Makoviczky, 1934. 29–30.p.

71 Kerecsényi, 1978. 8.p. *„Vót aki ollan jó gazdálkodott, hogy amekkora területet beültetett, a hagymát eladta, a pénzből akkorát tudott venni, amekkorán megtermett, ha jó év volt. A Cs. T. is ebből gazdagodott meg."*

amikor egyes kerti terményeket, mint a *káposzta*, a dinnye, főzelék-tök, *vöröshagyma, burgonya, paradicsom, sárgarépa* a szántóföldön is termelni kezdtek.

Forrásaink sajnálatos módon szűkösek azzal a kérdéssel kapcsolatban, miként is vált Kiskanizsa *„zöldségtermesztő nagyhatalommá"*. Horváth Gyula a 19. század derekára vonatkozóan egyedül a répatermesztést említi, ám ezzel kapcsolatban sem nagyon találunk további adatokat. A többi, fentebb felsorolt növényről ezekben az évtizedekben igazából alig tudunk valamit. Az egyik legfontosabb zöldségféle, a későbbi jelentős exportnövényként ismert káposzta termesztése mennyiségileg ekkor még nem mondható számottevőnek, hiszen Kanizsa behozatalra szorult belőle.[72] Minőségét tekintve azonban a többi zöldségfélével együtt már ekkor figyelemre méltó kellett, hogy legyen, ahogyan azt egy 1862-ben megrendezett kerti termény-kiállítás díjai is bizonyították.[73]

Ha a korabeli források nem is erősítik meg a zöldségtermelés fontosságát, Horváth Gyula egy évvel korábbi leírása mégis minden kétséget kizáróan tanúbizonyságot tesz a kiskanizsai kertészkedésről, az idevalós asszonyok e téren bizonyított szaktudásáról: *„A kertészetre nagy hajlammal és kiváló ügyességgel bírnak. A helybeli melegágyak productumait mindig megelőzik konyhában, szobában s tudja isten hol össze-vissza termesztett zöldségeikkel. Városunk nagyrészt általuk nyeri szükséges főzelékjét, tejét, vaját."*[74]

A későbbi időszakokra vonatkozóan a statisztikákból[75] az derül ki, hogy a szántóföldi zöldségtermesztésen kívüli tényleges *kertművelés* (gyümölcs és zöldség) a 19. század végétől a békeidők utolsó évéig visszaesik (az 1895-ös 456 kat. holdról 1912-ig 336-ra, azaz 262 hektárról 193-ra), vélhetően a *szántóföldi termesztés jelentősebbé* válásával párhuzamosan. Ez azonban sokáig nem tarthatott, mert az első világháborús konjunktúra olyan keresetté tette a zöldségféléket, hogy *„paradicsom, burgonya nőtt a legszebb virágoskertek helyén is"*.[76] Az első világháború után a kertművelés növekedési pályára állt: a kertek területe 1935-re ismét megemelkedik (428 hold) az igazi nagy ugrás azonban majd a téesz-korszakban következik be, amikor a két világháború közötti területnek több mint a kétszeresén folytatnak kertművelést.[77]

130. kép: Az Erzsébet téri piac 1905 körül

Adatközlőink beszámolói, illetve a korábbi gyűjtések adatai alapján az derült ki, hogy a két világháború között a *vöröshagyma* és a *fejeskáposzta* volt Kiskanizsa két legfontosabb

[72] A Zala-Somogyi Közlöny, 1863. október 20. A cikk szerint Kanizsára káposztát importálnak Steyer- és Horvátországból.

[73] Dunántúli Társadalmi Közlöny, 1862. október 12. A cikk beszámolt az október 5., 6. és 7-i *„Nagy-Kanizsán rendezett kerti termények kiállításáról": „A sok kitűnők között mégis voltak legkitűnőbbek ... zöldségnemekben kis- és nagykanizsai zöldségtermelőink közől számosan".*

[74] Horváth, 1861. 53.p.

[75] MSA 1870–1970. Földterület. Községsoros adatok.

[76] A kiskanizsaiak több ízben szabotálták a város általi árkorlátozásokat. Barbarits, 1929. 223–224.p.

[77] A kert és gyümölcsös területe 1895-ben 456 kat. hold, 1913-ban 336, 1935-ben 428, 1962-ben 536 hold, 1966-ban 900 (!) kat. hold. MSA 1870–1970 Földterület, Községsoros adatok.

kiviteli cikke. A '20-as évek állapotát megörökítő N. Szabó Gyula[78] hasonlóan nyilatkozik: szerinte a vöröshagyma termesztése miatt Kiskanizsa egyenesen a *„Dunántúl Makója"* nevet érdemelte ki, és a fentebb idézett Alsó Dunántúl mezőgazdasága című kötet is az egyik legjelentősebb szántóföldi kultúraként említi a hagymát.

Kertészeti technológia. A kiskanizsai leányok-asszonyok által alkalmazott kertészeti technológia eredetét illetően még kevesebb forrásra támaszkodhatunk. Az uradalomban például vélhetőleg volt zöldségtermelés, de kétséges, hogy a parasztok tőlük lesték volna el az intenzívebb kertészkedés ötletét és fogásait.[79] Ugyanennyire nem valószínű az sem, hogy a bolgárkertészektől tanulták volna el a zöldségtermesztés alapelveit.[80] A kiskanizsaiak által alkalmazott szórásos öntözéses technika[81] ugyanis inkább a szakirodalomban „német" típusúnak ismert kertészeti eljáráshoz áll közelebb. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a betelepült németek hozták volna magukkal a kertészeti tudásukat, de nem is kizárt. És azt sem állítjuk, hogy a helybeli bolgároktól semmilyen fortélyt nem leshettek el, de amit eltanultak tőlük, az bizonyosan nem az árasztásos-fiterás öntözési mód[82] volt. Az itteni hűvösebb éghajlaton utóbbinak átvétele nem is lett volna célszerű.[83] Valószínűbb, hogy amit a kiskanizsaiak a bolgároktól eltanultak, az a melegágy használata volt, amikor esetenként napszámban náluk dolgoztak - ez utóbbi azonban már inkább 20. századi fejlemény lehetett.[84]

A németek és bolgárok mellett a szerbek,[85] horvátok, törökök a maguk részéről ugyanúgy hozzájárulhattak a kiskanizsai kertkultúra megteremtéséhez, mint ahogy az is elképzelhető, hogy a jellegzetes, helybeli eljárások (pl. az előcsíráztatás vagy a másod-, harmadültetés) teljesen önálló invenciók.

Sajnos, a kiskanizsai kertészetben alkalmazott eszközkészlet, amely hasonlóan a többi magyarországi kis- és középparaszti kertészet szerszámaihoz sem különösebben speciálisnak, sem differenciáltnak nem mondható, szintén nem ad iránymutatást az eredetre vonatkozóan. A legtöbb eszköz olyan volt, amit az országban általánosan ismertek és nem került sokba az előállítása; illetve ami nemcsak a kertészetben volt használatos: ásó, kiskapa, nagy-

78 N. Szabó, 1929. 357.p. Saját tapasztalataink is alátámasztják az ő vélekedését.

79 Arra vonatkozólag, hogy az uradalom gazdálkodási tervei között is szerepelt a zöldségtermesztés, csupán egyetlen adatunk van. Terveztettek a zöldségtermesztők részére egy szoba-konyhás házat, melynek alaprajzát a Város iratai között lehet fellelni. MNL ZML V. 1512. NVT Iktatott Iratok 1884: 958.

80 Az 1935-ös statisztika szerint nem is található öntözött (bolgár) kertészet a városban, ugyanakkor a Dunántúli Cím- és Lakjegyzék összesen három hivatásos kertészt tart számon, akik közül kettő bolgár származású. Lásd: Dunántúli Cím- és Lakjegyzék, é. n. Egy kihágási ügyben tett följelentés pedig rögzíti, hogy Nagykanizsán létezett „Bolgár kertésztelep", s egy odavalósi lakos foglalkozásaként a bolgárkertész megnevezést használja. MNL ZML M. Kir. Állami rendőrség Nagykanizsai kapitánysága, 928/1936: szám.

81 Az öntözéshez a vizet régen a kert végi „tokákból", (méretesebb pocsolyákból, vízzel megtelt mélyedésekből) árkokból vagy kútból merítették, ún. „harguval", kampós végű, hosszú rúdra akasztott vödörrel. A kútvízzel locsoltak, előbb vályúba vagy tartályba merték ki, hagyták meglangyosodni, nehogy a hideg vízzel „leforrázzák" a növényeket.

82 Szentes környékén nagyobb számban, máshol szórványosan találhatóak olyan magyar kertészetek, amelyek átvették a bolgár *fiterás, árasztásos öntözési technikát*. Boross, 1973.

83 Az árasztásos öntözés bő termést garantál, ám a talajt lehűti, ezért csak május 15-20. után célszerű alkalmazni, így később is lehet a termést betakarítani. A német eredetű, vödrös kútból való szórásos öntözés viszont nem hűti le a talajt, ezért már márciustól lehet akár a primőrtermelésben is használni. Hátránya, hogy drágább az árasztásos rendszernél.

84 1965-ben Boross Marietta egyik 71 éves adatközlője kiemeli, hogy sok mindent tanultak a bolgárkertészektől, akik az „állomástól lenek" (az állomástól lefelé) működtették kertészeteiket. (Boross 1965.) Saját adatközlőm, G. J.-né (sz. 1929) kislánykorából legalább két bolgárkertészre emlékszik.

85 Boross Marietta egyik adatközlője úgy emlékszik, hogy voltak itt rácok is, azok kertészkedtek, de a németek mind iparosok voltak. A népesedési adatok szerint 1881-ben 236 horvátot és szerbet (együtt), 1900-ban 374 horvátot és 6 szerbet írtak össze, de 1930-ban már csak 5-öt. Utóbbiakból 1930-ban csupán egy lakott Kiskanizsán.

kapa, sarabolókapa, kétszarvú kiskapa, vasgereblye, sorhúzó, ültetőfa, vagyis „cuca". Ezeket a mai napig használják, talán egyedül a kis, lefelé görbülő kéz formájú, háromujjú „hagymakaparó" kivételével.

131. kép: Veteményező kiskanizsiak, 1940

A kertészeti technológia a két világháború közötti időben még nem kívánt meg komolyabb befektetéseket, tehát mindenki számára elérhető volt. Egyedül a melegágy üvegablaka és kerete került nagyobb összegbe, ezért ezt nem mindenki engedhette meg magának. Jobb módúaknál, illetve ott, ahol volt pénzkereső a családban, már az 1920–30-as években használták,[86] de csak az 1950–60-as években terjedt el szélesebb körben.

A palántahajtatást sokan addig is egyszerűen csak a szabad ég alatt, „ágylásokban" végezték, s az 1950-es évekig ez volt az általánosabban elterjedt módszer. Ha pedig korai cukorborsóval, retekkel kívántak piacra menni, rossz pléhlavórba, faládákba vetették a magokat, s a konyhában vagy a szobában meleg helyen hajtatták ki – ahogyan arról Horváth Gyula is beszámolt 1861-ben. Elvetés előtt a magokat vízben áztatták és egy darab vászonba csavarták, majd meleg helyen (ágy, sparherdt oldala, trágyadomb) csíráztatták ki.[87] Speciális eljárásuk lényege nemcsak az, hogy edénybe vetették a magokat, hanem az is, hogy a földet előmelegítették hozzá, majd a kicsírázott gyenge hajtásokat ablakban, világos helyen nevelgették, míg ki nem lehetett ültetni azokat. Ezek a növények soha nem voltak olyan edzettek, mint a szabadföldiek, termést sem hoztak annyit, de a primőr cukorborsó vagy a piros retek juttathatta a gazdaszszonyokat az első komolyabb piacos bevételhez az év során.

Mindenféle palántát a szabadföldbe „pikéroztak" ki, s a talaj menti fagyoktól takarással (deszkakeretre erősített zsúppal, ronggyal) védték a növényt, esetenként egyedi vé-

132. kép: Kapáló kiskanizsaiak, 1940

86 Az üvegágyat deszkakeret vette körül, s a tetejét 5–6 sorban 3–4 ablakból álló „levél" fedte. Ezt még zsuppal is letakarták, ha hideg volt. A kereten belül a 20–30 cm-es földréteget terítettek lótrágyára, s amikor az átmelegedett, elvetették a magokat. Többnyire palántanevelésre használták, innen „pikérozták" ki a kis növényeket. Termelni ritkán termeltek benne, legfeljebb a hajtatott paradicsom-, paprika-, vagy virágpalánták mellé raktak uborkát, amely a többi palánta kiültetése után szabadon fejlődött tovább a melegágyban, és termőre is fordult.

87 Boross 1973.

delmet is alkalmazva. Ilyen módon sikerült megelőzniük a hivatásos kertészeket is primőráruikkal.

Kiskanizsai jellegzetesség továbbá a magról kelt hagyma, a „fűhajma" kipalántázása. A hagymanevelésnek ez a módja kevésbé tömör és a makóinál kevésbé csípős hagymafejeket eredményez, amelyek nem magzanak fel, viszont zamatosak, édesek és jól tárolhatóak lesznek. A duggatottnál, az általuk „füstöshajmának" is nevezettnél egy hónappal később, augusztus közepe táján szedik fel a palántázott hagymát. A vörös és lila hagymájuk nem érdemtelenül nevezetes tehát, de ugyanígy a fokhagyma is messze földön kedvelt termékük. A szaporítóanyagokat vizsgált korszakunkban egyébként még nagyrészt maguk állították elő.

A rendelkezésükre álló földterületet a lehető leggazdaságosabban kihasználták a *köztes ültetéssel*, vagyis a különböző fajtájú növények egy ágyásba, szomszédos sorokba ültetésével, valamint a *másod-, harmadültetésekkel*. A korai ültetésű, rövidebb tenyészidejű növények mellé későbbi vetésű, később beérő zöldségféléket tettek: mire az első termést hozott, a másik akkor indult fejlődésnek.[88] Természetesen ehhez megfelelőképpen kellett trágyázni a földet. Ha lehetőség volt rá, ugyanazon fajta növényt is ültették másodszor-harmadszor egyetlen idényen belül. Egy adott földdarabról így évente két-három, néha négy alkalommal takarították be termést. A talajuntság elkerülésének érdekében ügyeltek rá, hogy az egyes növényfajtákat minden évben máshova ültessék.

A növények földjét a tenyészidő alatt minimum kétszer-háromszor kapálták, és gyakran öntözték. Ahogy mondják: *„A sűrű megmunkálás a kertészet lényege"*. Ehhez természetesen rengeteg előmunkát kellett befektetniük, hiszen nemcsak a házak mögötti kiskerteket művelték meg így, hanem a szántók egy részét és a szőlősorok közeit is.

Végül, ami szintén jellemző vonása a kiskanizsai kertkultúrának, és a 20. század végéig gyakorlatilag nem változik: a *polikultúrás termékszerkezet*. Ez köszönhető egyrészt a gazdálkodásukban végig jelenlévő önellátási törekvéseknek. Másrészt felfogható olyan gazdasági stratégiaként is, amely a piaci keresletben mutatkozó és az időjárás változékonyságából fakadó bizonytalansági tényezőket egyaránt igyekszik kiküszöbölni.

Értékesítés. Az előállításon túl a zöldség-, virág- és gyümölcsfélék *értékesítése* szintén női feladat volt. *„Nyári partékának"* nevezték Kiskanizsán a házak mögötti és melletti konyhakertben megtermelt mindenféle idényjellegű, hosszabb tárolásra, szállításra alkalmatlan növényt, zöldséget, virágpalántát. Ezek főleg a kanizsai piacon találtak vevőre. Értékesítésükben a közeli piac választása azért is lényeges szempont volt, mert a nyári dologidőben kevésbé tudtak időt szakítani hosszú utazásokra.

A szántóföldi termelésben, ahogyan azt fentebb említettük, főleg olyan növényeket termesztettek, mint pl. vöröshagyma, káposzta, burgonya. E három könnyen szállítható, sokáig eltartható termék; nem véletlen, hogy éppen ezeket állították elő ilyen jelentős mennyiségben. Ezek voltak az ún. *„téli partékák"*. Téli portékát természetesen nem kizárólag szántóföldön termesztettek, hanem a ház mögötti kertben is.[89] Ugyanígy a nyári portékák is helyet kaphattak a határban: pl. a kukorica között, a barázda két szélén neveltek paradi-

[88] Bevett párosítások voltak: hagyma mellé július táján káposztát, kelkáposztát tenni, szintén hagymaágyásba május közepén gyökérzöldséget vetni, hagyma után másodnövényként retket, árvácskát ültetni. A nem télire szánt, korán felszedett zöldség után bármi kerülhetett a földbe. A korai káposztát és paradicsomot is összepárosították. A kukoricára babot futtattak, s fejteni való babnak szedték. Kukorica közé, a barázda két szélére paradicsomot és káposztát is szokás volt ültetni. Régen a gabonatarlóba árpát vetettek, vagy kerékrépát, teheneknek, disznóknak való takarmányt ültettek. MNL ZML V. 1521.1875/1364.

[89] Kisebb mennyiségeket termeltek céklából, petrezselyemgyökérből, zellerből, spenótból, feketeretekből a kertekben. Ezen kívül a házilagosan készített savanyú káposzta és a savanyított kerékrépa is a téli kínálatba tartozott.

csomot, amely iránt akkoriban még a helyi piacon is megfelelően nagy kereslet jelentkezett a nyári befőzések idején.

A helyi piacra gyakorlatilag mindenféle árut elvittek, amiről azt gondolták, hogy lehet rá kereslet. Ha a család kocsija a város felé ment fuvarba, akkor nagyobb mennyiségeket is elszállíthattak piacra, ha nem, akkor egy vékába összekészítettek többféléből egy keveset, s fejen cipelték el - ezt úgy is mondták: „fejen gyün."[90] Amennyiben nem elégedtek meg egy véka áru elpiacozásával, abban az esetben virradatig háromszor-négyszer is megfordultak gyalog Kiskanizsáról. A gazdák és gazdaasszonyok a Dunántúl közelebbi városainak[91] piacait a téli portékákkal a nyári munkaszezon lefutása után, októbertől[92] keresték fel, illetve a tél beálltával, mihelyt fagyni kezdett, s az utak könnyen járhatókká váltak. Ha a család kocsija éppen nem volt szabad, akkor négy-öt asszony összeállt, s fogadtak egy fuvarost, aki a piacra elszállította pár vékányi árujukat. Amit a városban nem tudtak eladni, azt gyakran a visszaúton, a kis falvakban elcserélgették kukoricáért, lisztért, egyéb élelmiszerért, aminek maguk esetleg szűkében voltak. A hagymával, káposztával sokan egyenesen falura indultak, „faluztak." A közelebbi falvakba gyakran egyetlen fejvékával is elindultak árulni. Tavasz közeledtével pedig zsákszám hordták a dughagymát, aminek nagy keletje volt, hiszen a falusiak nem foglalkoztak az előállításával. A portékák másik, nagyobbik részét pedig a kofaasszonyok vásárolták fel, hogy ellássák velük a helyi közintézményeket, laktanyákat, vagy távoli piacokra, akár Hollandiáig szállíttassák azokat.

133. kép: A piacról hazafelé tartó „sáska" asszonyok, 1940

90 25-30 kg-ot is képesek voltak elvinni anélkül, hogy útközben egyszer is hozzányúltak volna. Boross szerint akár egy zsák hagymát is elbírtak. (Boross, 1965. 5.p.) Az indulásnál és érkezésnél volt szükségük egy segítőre, aki ezt a jelentős súlyt felrakta a fejükre, ill. levette onnan. Fontos segédeszköz volt a fejen vivéshez a fejtekercs, melyet régi rongyokból állítottak össze, hogy a véka ne nyomja közvetlenül a fejüket. Magát a vékát felkötötték kendővel, hogy ki ne potyogjon útközben a magasra rakott zöldséghalom. Erre helyezték a burítóvékát, amely a portékát védte a tűző naptól, és kisebb termények kézből való kínálására is szolgált. Mindennek a tetejére tették még a piacozó kisszéket, a kétkarú piacos mérleget, így váltak menetkésszé. A fejen hordást természetesen nem kizárólag a piaci portékák esetében alkalmazták. A mezőre ezzel a módszerrel szállították az ebédet a munkásoknak, a szőlőhegyről az érett gyümölcsöt, szőlőt szintén inkább fejen hozták, mintsem kitegyék a rossz földutakon a szekér rázásának. A teherhordásnak ez a módja egész Nyugat -. Délnyugat-Dunántúlon ismeretes. Lásd: Paládi-Kovács, 1971.; Szabó, 1961.

91 Boross, 1965. A sáskák kedvelt piachelyei voltak: Letenye, Kaposvár, Pécs, Lenti, Zalaegerszeg, Keszthely, Körmend, Zalaszentgrót, Tapolca. Boross Marietta szerint e városokon kívül jártak Csurgóra, Nagyatádra, Barcsra, Pestre vonattal, kocsival pedig Szombathelyre, Sopronba, Vasvárra, Lendvára, Lendvaújfaluba is.

92 Októbertől kezdődött a hagyma fő szezonja is, legjobb hetipiacok decemberben voltak.

4. A kiskanizsai „sáska" társadalom

4.1. A kiskanizsai társadalom rétegződése 1850–1945 között a statisztikák és levéltári források tükrében: foglalkozási viszonyok, aspirációk, életpályák

A Kiskanizsa társadalmi viszonyaira vonatkozó, főleg a vizsgált korszak első feléből származó forrásanyagainkkal kapcsolatosan ismételten csak az tudjuk elmondani, hogy - a már fentebb többször ismételt okoknál fogva - esetlegesek és rendszertelenek: Ez alól kivételt képeznek a 20. század első felében elkészített két népszámlálási felvételnek (1920. és 1930) a számadatai. A számszerű elemzéseket e kötet másik két tanulmánya[93] részletesebben elvégzi ezért a magunk részéről igyekszünk a változási tendenciák felvázolására szorítkozni, s emellett saját írott és szóbeli forrásaink felhasználásával a helyi társadalom jellegzetes vonásait megmutatni.

Ha a kiskanizsai foglalkozási viszonyok tekintetében *homogenitásról* akarunk beszélni, az legfeljebb a 19. század második felére lehet többé-kevésbé érvényes. A társadalom nagyobb része ebben az időben valóban a mezőgazdálkodásból élt, s a földművelés-állattenyésztés mellett vállalt el más szektorbeli kiegészítő munkákat. A 20. század közepének viszonyaival kapcsolatosan ez a kijelentés azonban már egyáltalán nem védhető.

Vizsgált korszakunk első felére vonatkozóan nincsenek olyan adataink, amelyek alapján a kiskanizsai lakosság pontos foglalkozási megoszlását be tudnánk mutatni. A korábbi fejezetekben azonban már rámutattunk, hogy a lakosság megélhetését nagyrészt a földművelés, nagyállattenyésztés, kiegészítésképpen pedig a fuvarozás adta. Ugyanakkor biztosra vehető, hogy egyfajta heterogenizáció már ekkor elkezdődött. Ennek mértéke természetesen elmaradt a kereskedőváros Nagykanizsa mögött, de feltehetőleg Kiskanizsa - mint egyfajta falusi régióközpont szerepét betöltő mezőváros - társadalma mégis differenciáltabb volt a környező falvakénál. A helybeli értelmiségen, állami alkalmazottakon és tisztviselőkön kívül (pap, kántor, harangozó, jegyző, közgyám, tanító, óvónő, városbíró és városi tanácsos, hajdú, őrmester, óvodai dajka stb.) egyre jelentősebb számban éltek ipari, kereskedelmi és egyéb szolgáltató foglalkozásúak a településen. Ezeknek az embereknek és családjuknak jó része még kapcsolatban maradt a földdel a saját kert, szőlő, földbirtok révén, de már nem csak arra támaszkodtak megélhetés szempontjából.

Másrészt már ekkor vannak olyan ipari vállalkozások a településen (pl. gőzmalom), kiknek tulajdonosai ugyan nem kiskanizsaiak, alkalmazottaikat, munkásaikat azonban feltehetőleg a helybeli közösség tagjai közül toborozták.[94]

1904-ben a VII. kerületi választók névjegyzékében[95] a foglalkozás megjelölésénél még mindig a „földb." (földbirtokos) és „házt." (valószínűleg háztulajdonos) megjelölés szerepel legtöbbször, de előfordul már kőműves, lókereskedő, szatócs, asztalos, két cipész és két kovács is. Hogy ilyen kevés más foglalkozású van a listán, az abból is fakadhat, hogy az Országút és a Templomtér környéke, valamint az attól északra eső területek inkább a „pógárok", azaz a birtokos földművesek lakhelye, míg a kisiparosok, munkások, vasúti alkalmazottak jellemzően inkább a VI. kerületi városrészben laktak.[96] Más forrásokból pl.

---

93 Lásd a kötetben Kaposi Zoltán gazdaságtörténeti és Rábavölgyi Attila népességtörténeti fejezetét.

94 MNL ZML V. 1521. 1880; MNL ZML V. 1521. 1880/2331.

95 MNL ZML 1512. NVT Iktatott Iratok 1904: 9614.

96 MNL ZML V.1512. NVT Iktatott Iratok 1904: 9614

iparkihágási ügyekből[97] tudjuk, hogy volt kontár kőfaragó, asztalos és ács,[98] pecsenyesütő[99] is, kik közül nyilvánvalóan egyik sem főállásban űzte azt a mesterséget, amelyhez az iparengedélyt a hatóság számon kérte rajtuk - hanem napszámos munka vagy gazdálkodás mellett. Ezeken kívül hivatásos hentessel, sőt, hentesnővel, takáccsal,[100] takácsnővel,[101] csizmadiával, bábossal, bognárral, szülésznővel[102] is találkozni a legkülönbözőbb tárgyú iratokban.

A későbbi időpontokban forrásaink egyre többféle mesterséget említenek, s mindegyiknek rendszerint egynél több képviselője is akad. A korábban már idézett Dunántúli Cím- és Lakjegyzék 18 féle kisiparost vagy szolgáltatót sorol fel[103] az 1920-as évek végén. Az iparral foglalkozók közül 97 önálló iparengedéllyel rendelkező iparos van, 2 pedig háziipart űz. Érdekességképpen érdemes megemlíteni azt a háziipart végző asszonyt, akinek tevékenységről, a koszorúkötésről 1935-ből van először adatunk.[104] Ekkoriban ez a foglalkozás ugyan még nem tűnik tömegesnek, az 1950-es évektől azonban általános pénzkereseti forrássá válik az asszonyok számára, a halottak napi ünnepkör többi kegyeleti kellékének (árvácska, krizantém, művirág) előállításával együtt.

Nagykanizsa III. kerületére (Kiskanizsa) vonatkozóan 1920-ban és 1930-ból rendelkezünk foglalkozási adatokkal, melyek közül az 1930-as felvétel a részletesebb. Ezen adatok tanúsága szerint 10 év alatt a munkaerő-piaci helyzet következőképpen alakult: a mezőgazdaságon kívüli munkavállalás csekély mértékben nőtt, a mezőgazdaságon belüli pedig csökkent, ám ez a népesség erőteljes, mintegy 16%-os növekedése[105] mellett a megélhetési viszonyok komoly romlását jelentette.

Ez gyakorlatilag az eltartott népesség létszámának jelentős duzzadása miatt következett be, miközben a munkalehetőségek nem hogy nem bővültek, de számuk egyenesen csökkent: 1920-ban még 3529 fő dolgozott, 1930-ban már 491 személlyel kevesebbnek volt kenyérkereső foglalkozása. Ez pedig azt jelenti, hogy amíg 1920-ban egy keresőnek saját magát is beleértve 1,79 személyt kellett eltartania, addig 10 évvel később egy dolgozó munkája után már 2,42-en élnek.[106] Ami figyelemre méltó, hogy ebben a számottevő növekedésben valójában nem a mezőgazdasági szféra játszik nagy szerepet, hiszen itt az eltartottak száma csak 0,14 századdal nőtt.[107] Miközben a népesség száma 10 év alatt 1033 fővel emelkedett, a mezőgazdaságon kívül alig valamivel több tudott elhelyezkedni. Ebből következik, hogy a *lényegi változás* valójában nem más, mint az összes *többi foglalkozási rétegben az eltartottak számának nagymérvű növekedése.*

Az őstermelésből élők, gyakorlatilag mezőgazdasági kistermeléssel foglalkozók[108] a 20. század első felében a népességnek még mindig a legnagyobb csoportját alkotják. Ha az

97 Lásd pl. MNL ZML V. 1512. d.) NVT Iparkihágási ügyek 1886–1891. 1888/51.

98 Uo. 188318

99 Uo. 1888/48.

100 Kiskanizsán létezett takácscéh, mely 1877-ben takács-ipartársulattá alakult. MNL ZML V. 1521. 1880/1044.

101 MNL ZML V. 1521. 1875: 799.

102 Kiskanizsán az 1870-es években 2–3 bába tevékenykedett. MNL ZML V. 1521. 1876/1177.

103 Dunántúli Cím- és Lakjegyzék, é. n., 498–519.p. Kiskanizsán az 1920-as évek végén a következő iparosok működtek: pék (3), szitás (1), szíjgyártó (3), szobafestő (3), asztalos (5), kőműves (5), ács (2), bábsütő (1), cipész (11), csizmadia (4), béltisztító (2), bognár (2), borbély (2), cserepes (1), férfiszabó (1), kútcsináló (1), lakatos (3), szülésznő (2). Mészáros és hentes 7 működik, ezekből adatközlőim a Kapoli hentest emelték ki, mint legkedveltebbet. Ezen kívül az adatközlők emlékezete szerint volt kőfaragó, bádogos, takács, kádár, kasfonyó, ablakos, foghúzó, kötélgyártó. Lásd: Kerecsényi, 1978. 8.p.

104 MNL ZML V. 1512/b. NVT Közigazgatási iratok, 703-999. doboz, 1936: 932.

105 1920-tól 1930-ig Kiskanizsa lélekszáma 6314-ről 7347-re nőtt.

106 1920-ban Kiskanizsán a keresők száma 3529, de 1930-ban már csak 3038.

107 1920-ban az 1736 őstermelő keresőre 1935 eltartott jutott, 1930-ban 1673 keresőre viszont már 2101. Ez azt jelenti, hogy egy felnőtt dolgozó ember 2,1 ill. 2,25 főt etetett.

108 1930-ban 1673 III. kerületi őstermelőből 1671 élt „mezőgazdaságból és kertből."

őstermelők és eltartottaik *együttes arányát* nézzük, akkor azt látjuk, hogy az az egész népességen belül 10 év alatt jelentősen csökkent (58-ról 51%-ra), bár ez *számszerűleg* nem jelent érdemleges változást (sem a keresők létszámát, sem az eltartottakét tekintve), és a fentiekből következően nem az iparosodás előrehaladását jelzi.[109] Hogy a mezőgazdaságon belüli körülmények egyre kedvezőtlenebbek, az a kizárólag *napszámból* élők számának növekedésében is megmutatkozik (70, majd 252 keresőre jutott 83 és 310 eltartott).

Ez idő alatt az *iparban* foglalkoztatottak száma mindössze 7 fővel emelkedett: 481-ről 488-ra (az összes keresők 13,6%, ill. 16%-át alkották), miközben eltartottjaik száma 677-ről 716-ra nőtt.

A *közlekedésben* dolgozók száma - itt valószínűleg nagyobbrészt a Magyar Királyi Államvasutak alkalmazottairól van szó - 191-ről 233-ra (a keresők 5,4%, ill. 7,6%-a), eltartott családtagjaiké 500-ról 620-ra változott. A nyugdíjasok és tőkepénzesek száma majdnem két és félszeresére nőtt (65-ről 160-ra), feltehetően a növekvő állami foglalkoztatottságnak (MÁV) köszönhetően. A vasútnál való munkavállalás olyan jelentőssé vált a két világháború közti időszakra, hogy Kiskanizsát *„vasutasfalukénť* kezdték emlegetni, holott, mint láttuk, a vasúti pályamunkásként, kalauzként, mozdonyvezetőként vagy tolatásvezetőként stb. munkát vállalók száma az összes kenyérkeresőknek az egytizedét sem tette ki.

Némi növekedés a mezőgazdaságon kívüli szférákban tehát kétségkívül van. Habár, ha azt is beleszámítjuk, hogy a közszolgálatban, valamint a véderőnél dolgozók száma még csökkent is (69-ről 51-re, és 27-ről 6-ra), akkor nem egészen kéttucat embert érintett a lehetőségek „bővülése".

A kereskedelem[110] és hitel ágazat hivatalosan szintén egészen kevés embernek ad kenyeret.[111] A (bejelentett) házicselédek rétege pedig továbbra is egészen jelentéktelen (14 illetve 20 fő).

Mindent összevetve, a mezőgazdaságon kívül megkeresett jövedelemből a helybeli népességnek már majdnem a fele részesült. Nem feltételezzük, hogy e keresők családtagjai valamennyien szakítottak a földműveléssel és állattenyésztéssel, és teljesen munkáscsaládokká váltak, ellenkezőleg: a többség továbbra is kertet, szőlőt művelt, állatokat tartott. Az azonban bizonyos, hogy a *pluriaktivitás* a kiskanizsai családok jelentős része számára már az 1920-as évekre, vagy még korábban valósággá vált.

4.2. Aspirációk a kiskanizsai társadalomban, továbbtanulás, polgári pályákra lépés

A kevésbé módos családoknak a 20. század első felében be kellett látniuk, hogy gyermekeik számára az egyetlen lehetőség a továbblépésre a tanulás E tekintetben a századforduló környéke tűnik időbeli „vízválasztónak": egyre nagyobb számban jelennek meg a különböző mesterségek képviselői. A szétaprózódó birtokok a sok gyermeknek már nem biztosítottak megélhetést, így aki ki tudta fizetni a tandíjat, igyekezett szakmát adni gyermeke

[109] A keresők közül 1736 és 1673 fő, azaz 49% és 55%-uk őstermelő. Itt az emelkedő arány megtévesztő lehet, hiszen az őstermelők számával párhuzamosan az összes keresők száma méginkább lecsökkent a 10 év alatt, ezért több arányosan az őstermelő 1930-ban. Ha hozzávesszük az eltartott családtagokat (1935 és 2101 fő), akkor azt látjuk, hogy a keresők és eltartottjaik összlétszáma csupán 103 fővel nőtt. A jóval magasabb lakosságszámhoz valóban egyre kisebb az őstermelésből élők aránya: 1920-ban 58, 10 évvel később 51%.

[110] A Dunántúli Cím- és Lakjegyzék, é.n. Összesen 13 szatócs volt. Ezen kívül a címjegyzék egy baromfikereskedőt említ, egy borkereskedőt. Termény- és gabonakereskedő kettő működött, dohánytőzsde szintén kettő volt, tojáskereskedő egy. Sertés- és marha kereskedőt 6-ot találunk. Egy, „Páduai Szent Antal" nevét viselő gyógyszertára van a falunak és 5 vendéglős szolgálja ki a vendégek igényeit.

[111] 78, ill. 142 keresőnek, és 91, valamint 189 eltartottnak.

kezébe.[112] A századfordulón még mindig nagyon kevés az a kiskanizsai gyermek, akiről tudjuk, hogy ipari,[113] kereskedelmi vagy értelmiségi[114] pályán tanult tovább. Az 1920–30-as évekre azonban már egyre kevésbé számított ritkaságnak.

Nem csak a szegényebbekben, hanem a tehetősebb gazdák fiai közül is egyre többekben fogalmazódtak meg a mezőgazdaság elhagyására irányuló ambíciók. Saját közösségük határán kívül, a polgári társadalom hierarchiájában kívántak magasabb státust kivívni maguknak: Ezért a „parasztok" fiai közül mind többen végeztek gimnáziumot, lettek ügyvédek, tanítók, lelkészek,[115] mentek katonai vagy vám- és pénzügyőri pályára, hogy aztán családjuk érdekeit a nagyvilágban „előretolt helyőrség" gyanánt védjék. A kevésbé módosak pedig éppen azért igyekeztek taníttatni gyermekeiket, s törekedtek arra, hogy legalább a polgárit elvégeztessék velük, vagy szakmát adjanak kezükbe, mert tudták, hogy más perspektíva, mint a földmunkás-léttől való elszakadás, nem létezik számukra.[116]

A leányoknak viszont – mint ahogyan az a szélesebb társadalomban is jellemző – szüleik még ritkán képzeltek más pályát a háziasszonyságnál, gazdasszonyságnál. Sokszor a legnagyobb gazdák leányainak a jogi vagy orvosi pályáról szőtt álma sem valósulhatott meg, mert szüleik nem akarták, hogy „kisasszon" legyen belőlük. A fiúknak ekkor még nagyobb volt az esélye a továbbtanulásra, ha családjuk győzte anyagiakkal a tandíj fizetését. Mégis akadt olyan kiskanizsai polgár, aki a két világháború között leánya kereskedelmi iskolai tanulmányait is támogatta, kinek karrierje aztán esetleg mégiscsak megfeneklett – a házasság miatt.

A lényeg azonban az, hogy mind a tényleges *életpályák*, mind az *életcélok* egyre sokszínűbbé, *heterogénebbé* váltak a kiskanizsai társadalomban, melynek tagjai számára már nem a föld volt az egyedül elképzelhető perspektíva. Ki a munkás lét és életforma, ki a kispolgári, vagy egyenesen a nagypolgári életmód megvalósítása felé haladt. Ezt fogalmazta meg N. Szabó is az 1920-as évek Kiskanizsájáról írva: *„Az utóbbi évtizedekben nagyot változott a világ Kiskanizsán is. A sárral dobálódzó gyerek talán kitűnő tisztviselő, ügyes kereskedő, derék iparos, megbízható postás vagy vasuti segédtiszt lett. Nagyon megváltozott a világ, mert ma már tanult emberek is házasodnak Kiskanizsáról."*[117]

---

112 A tankötelesekről készített kimutatás szerint az 1904/1905-ös tanévben a 12-14 éves fiúk 17,7%-a volt tanonc, a leányoknak 18%-a. Az 1905/1906-os tanévben ez az arány a fiúknál 43%-ra, a leányoknál 30%-ra emelkedett. Az 1906/1907-es tanév során a fiúk 24%-a, a leányok 44%-a tanonckodott. (MNL ZML Nagykanizsa r. t. város iratai 1900/145.)

113 A 20. század elején még viszonylag kevesen tanultak szakmát a kiskanizsai fiatalok közül. MNL ZML V.1512. NVT Iktatott iratok 1904: 6440-6450.

114 A 19–20. század fordulóján még nem volt általános a gyermekek értelmiségi pályákra irányítása. A lakcím alapján mindössze három diákot lehetett kiszűrni a tandíjmentességet kérők névsorából: mindannyian jobb módú családok gyermekei. MNL ZML V.1512. NVT Iktatott iratok 1904: 6257.

115 MNL ZML. V. 1521. 1874: 2418, MNL ZML V. 1521. 1875: 1178.

116 Egy kisbirtokos családapa 1942-ből származó levele, amit a frontról írt, minden magyarázatnál jobban foglalja össze ezt a hozzáállást: *„A Don mentén, 1942., szeptember 8. Édes anyukám! Azt írod, hogy jobb szeretnéd – ha a Józsi nem menne polgáriba, igazad van, hogy nagy hiányod lesz, de hát mit csináljunk, a jövőjére nézve mégis csak jobb lesz, ha volna elegendő birtokunk, akkor ugysem engedném, de így, ha megnől sokkal könnyebben betud jutni bárhova is. Most csak az a fontos, hogy a tanuláshoz fogjon hozzá, nehogy a többitől elmaradjon, azért a ház körül a játszás helyett, egy kicsit segédhett dolgozni, be kell látni neki azt, hogy az utcába mindenki othol van, csak az ő édesapjának kellett eljönni ilyen messzire és hosszu időre, pedig a jó Isten tudja, hogy mikor szabadulunk meg innen."*

117 N. Szabó, 1929. 347.p.

4.2.1. A gazdatársadalom struktúrája: birtokviszonyok a 19. század második felében

Vizsgált korszakunk első szakaszában az 1861-es[118] és 1876-os[119] adóívek és az 1871-es birtokfőkönyv[120] segítenek annak meghatározásában, kik voltak a gazdatársadalom legmeghatározóbb szereplői. Az említett összeírásokat nehéz egymással összevetni számszerűsíteni, mivel nem tudjuk, minden évben ugyanazon elvek szerint vetették-e ki az adókat. Másrészt az 1876-os földadó-kivetési lajstrom a Kiskanizsán birtokos személyeket sorolja fel, kiskanizsai és nem-kiskanizsai illetőségű földtulajdonosokat egyaránt, de nem tartalmazza a kiskanizsaiak más községek határában birtokolt földjeit.[121] Ezen információ nélkül ugyancsak nehéz megállapítani a földbirtokosok pontos rangsorát. A különböző típusú források mégis lehetővé teszik, hogy legalább hozzávetőlegesen megállapítsuk, mely családok tartoztak a helyi társadalom vezető rétegéhez.

Mindhárom forrásban megjelennek az alábbi nevek, ami köszönhető egyrészt a birtokot igazgató gazda rátermettségének, másrészt - nem utolsósorban - annak, hogy ez alatt a 15 év alatt nem került sor a birtoknak nagyszámú örökös közötti felosztására haláleset miatt. Az igazán módos gazdák neve egyébként az állatösszeírásokban mint négyökrös gazda is megjelenik: az a tény, hogy valaki két pár ökörrel szántott vagy vontatta szekerét, valódi rangjelző lehetett. Ezen kívül e nevek a városi elöljárók között[122] és a képviselőtestületi ülésekre szóló meghívókban is gyakran visszaköszönnek.[123] Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a mezőváros/nagyközség sorsára kizárólag ők bírtak befolyással, de a döntéshozói testületekben ők is feltétlenül helyet kaptak:

---

118 MNL ZML IV. 264. Kapornaki Járás, Megye házi adó 1861. Kiskanizsán ebben az évben 851 adózót írtak össze. Az 50-100 Ft adót fizetők kategóriájába egyetlen adózó tartozik 61 Ft adójával: Bagonyai Mihályné. A legtöbb adót fizetők neve a továbbiakban: Bőrdolmányos György 49 Ft; Davidovits György 49 Ft, Szedlmayer Ferentz 46 Ft; Hajdu József öreg 45 Ft. 40-50 Ft közötti összeget 9-en fizettek, 30–40 Ft-ot 11-en, 20–30-at 52-en.

119 MNL ZML V. 1521. 1876/567. Földadó kivetési lajstrom 1876. évre Kiskanizsán. Összesen több mint 1000 adózót jegyeztek fel (kb. 1048), ebből pontosan ezer volt kiskanizsai, a többi más illetőségű birtokos (legtöbb nagykanizsai, sormási, kevesebb szepetneki, szentmiklósi, homokkomáromi, szentgyörgyvári). Ez a lista a legnagyobb adózó Blau Pálon kívül még 6 olyan nevet tartalmaz, akik 20-30 ft közötti összeget fizettek. A 10–20 Ft közötti adózók összesen 45-en vannak.

120 MNL ZML V. 1521. 1871: 216. Kis- és Nagykanizsa Város Birtok Főkönyve a hitelesített adó cataster szerint.

121 Egy adóhátralékos lista szerint 21 kiskanizsai lakosnak egészen biztosan volt még Becsehelyen is érdekeltsége, hogy pontosan milyen, az sajnos nem derül ki az összeírásból. Lásd: MNL ZML V. 1521.1880: 919. Ugyanígy Palinban is voltak szőlőbirtokaik: ez egy kiskanizsai lakosok elleni végrehajtási iratból derül ki. MNL ZML V. 1521. 1880: 1125. Egy harmadik irat pedig a 19. század közepén arról beszél, hogy a kiskanizsaiak a homokkomáromi határban már régóta birtokolnak szőlőket. MNL ZML. IV. 264. Kapornaki Járás, 1862: 942. és 1863: 1226.

122 Kiskanizsa községi elöljárói 1869. évben (vastaggal szedve az adólajstromokban is előkelő helyet elfoglaló nevek): **Szerdahelyi József** +, Godina Antal +, Kovács Jósef +, Godinek János +, Mihálecz Jósef +, Szmodics Jósef +, Gudlin György+, Bregovics János +, Imrei Antal +, Faits János +, Varga István városbíró, **Hegedűs László vtanácsos**, Plánder Istvan vtanacsos, Buntzom Ferentz vtanacsos, Dráxler Mihály, Mártinetz Josef, Dani Ferentz, Balog Ferentz, Imrei Josef, Plánder Jósef, Plánder Károly, Plánder László, **Háry István**, Bolf Josef, Nagy Antal, **ör. Hajdú József** +, ör. Faics József +, **Faics Ferencz** +, Szedlmájer Ferencz +, Gál György +, **Pukman Jósef** +, **Hegedűs György** +. (Azon elöljárók nevei mögött szerepel + jel, akik nem tudtak írni, s kézjegyül egy keresztet rajzoltak a dokumentumra.) MNL ZML. IV. 264. Kapornaki Járás, Közigazgatási iratok 1869: 50.

123 MNL ZML V. 1521.1880/2988.

Öreg Anek József, Dávidovits Antal (4 ökrös),[124] Davidovits György, öreg Hajdu József (4 ökrös),[125] Szedlmayer Ferenc (4 ökrös), Pukman József és Józsefné, Háuzer Károlyné, Hegedűs László, valamint 1876-ban már ifjabb Hegedűs László is, öreg Balogh József majd Balogh Józsefné. Az ő tulajdonukban voltak 1871-ben is a legnagyobb földbirtokok, melyeknek mindegyike 20 és 29,5 hold közötti mérettel rendelkezett, tehát országos viszonylatban azért nem számítottak igazán nagynak. 1861-ben a magasan legtöbbet adózó birtokos Bagonyai Mihályné volt, ő később már nem szerepel. Ellenben az 1876-os legtöbbet (59 Ft) adózó polgár, Blau Pál[126] új névként jeleni meg a földadó kivetési lajstromban, még nem szerepel az 5 évvel korábbi földkataszterben.

1871-ben a 10–20 holdas birtokkal bírók száma kicsivel több mint 40 volt. Köztük az alábbiak - legalábbis a források szerint - tartósan meg tudták őrizni pozíciójukat a helyi társadalomban: Horváth István *„uj polgár"*, Veber vagy Weber György, Bolf *Kunics* József és György majd ifj. Bolf Ferenc *vak*, ifj. Horváth József, Bunczom Ferencz,[127] Szerdahelyi József, ifj. Dolmányos Antal, öreg Plander János, majd ifj. Plander János, Steszlin Ferencz, Hári István, Flumbolt vagy Flumbort Jánosné, ifj. Millei Ferencz, Smodits vagy Szmodics András (bár csak 12 holdas, de 4 ökre van), öreg majd ifj. Anek György, öreg majd ifj. Dávidovics József, öreg majd ifj. Faits vagy Faics Ferenc, Knausz József, Liplin József, Polánetz vagy Polánecz József, Rózsa József.

A 9–10 holdas gazdák száma meglepően magas: e szűk kategóriában fele annyian vannak, mint a jóval szélesebb 10–20 holdasokéban. E birtokok későbbi sorsára nehéz következtetni. A legtöbb 9–10 holdas gazda nem foglal el magas pozíciót sem az előtte (1861), sem az utána (1876) összeírt adóslistában, ami nyilvánvalóan nem jelenti azt, hogy nem őbelőlük válik majd a 20. század elejének egyik legnevesebb polgára.

A fenti 60–70 gazdán kívül a többi birtokos és családja feltehetőleg a 19. század második felében sem tudott kereset-kiegészítés nélkül, csak a saját földjéből megélni: minden bizonnyal vállaltak napszámos munkát és fuvarozást, ha volt arra alkalmas igás állatuk.

E rétegről egészen pontos, számszerű adataink sajnos nincsenek.

4.2.2. A gazdatársadalom struktúrája: birtokviszonyok a 20. század első felében

Vizsgált korszakunk második szakaszát illetően a népszámlálási felvételek foglalkozási adatainak a birtokosokra, bérlőkre és segítő családtagjaira vonatkozó számsorai adnak tájékoztatást a gazdatársadalom összetételéről. Erre az időszakra már rendelkezünk olyan szóbeli forrásokkal is, amelyek segítenek nevesíteni a sáska társadalom legtehetősebb „pógárait".

Ha a kiskanizsai birtokviszonyokat szemügyre vesszük az 1930-as foglalkozási adatok alapján, azt látjuk, hogy a mezőgazdaságban és kertészetben dolgozó 1671 keresőből 686-ot tartanak számon önállóként. Közülük mindössze egyetlen egynek volt 50–100 hold közé

[124] A virilisták között nem szerepel földműves, azonban 1884-ben a póttagok között 4. helyezett öreg Dávidovics Antal, az államadóként befizetett 142 Ft 55 krajcárjával. MNL ZML V. 1512. NVT Iktatott Iratok 1885: 316. Ugyan a virilista jegyzék nem utal a foglalkozásra, de az 1861-es házadó-összeírásban öreg Dávidovits Antal szintén a legtöbbet adózók közé tartozik (42 Ft), még ha nem is ő a legelső közülük (10. a rangsorban). MNL ZML IV. 264. Kapornaki Járás Közigazgatási iratok 1861. (szám nélkül)

[125] A 79 éves korában elhunyt Hajdú József, Horvát Anna özvegye amolyan kiskanizsai „self made man" lehetett, ha hihetünk halála előtt tett kijelentésének: *„Amim van mindent a banyámmal szereztünk"*. 1861-ben a legtöbbet adózó 10 gazda között volt. MNL ZML V. 1521. 1880: 220.

[126] Blau Pál a 491-es népsorszámú házat birtokolja. Feltehetőleg az 1848-as nemzetőr főhadnagyról van szó. Lásd: Hermann, 2006.

[127] Talán az 1773-ban fővirilisként említett, Vunczon József leszármazottja. Lásd: Kaposi, 2006/d 170.p.

eső nagyságú birtoka, s mint az 1935-ös mezőgazdasági összeírásból[128] kitűnik, az is éppen csak meghaladta az alsó határt,[129] Kiskanizsán tehát nem voltak valódi nagybirtokosok. Ebben az időben 10 és 50 hold közötti birtokkal mindössze 42 család rendelkezett, ami annyit jelent, hogy elvileg *43 birtokot* lehet teljes bizonyossággal *önmagában is életképesnek* tekinteni.

Ehhez még hozzátehetjük az 5–10 holddal rendelkezők kategóriáját. Ezek a gazdák még kis ügyességgel és szerencsével képesek voltak birtokaikat a hagyományos önellátó középparaszti üzemi struktúrát kiépítve működtetni Ezért - és az egyáltalán nem kedvező munkaerő–piaci helyzet ismeretében, - feltételezhetjük, hogy a mezőgazdasági önálló keresők kategóriájában szerepeltek, és nem vállaltak az agrárszférán kívüli állandó munkát. Számukról sajnos nincs pontos adatunk Kiskanizsa viszonylatában, mindössze annyit tudunk, az 1935-ös mezőgazdasági birtokösszeírás szerint egész Kanizsán (Nagykanizsát és Kiskanizsát is beleszámítva) mindössze 234 olyan birtok volt található, melynek nagysága 5 és 10 hold közé esett, tehát az e kategóriába tartozó kiskanizsai gazdák számának ennél alacsonyabbnak kellett lennie.

Az ennél kisebb (1–5 holdas) birtokok gazdái már csak különböző alkalmi munkák, felesbérlet, vagy egy intenzív gazdálkodási üzemág (állattartás, szőlészet, kertészet) kiemelt működtetése révén tudta előteremteni családja számára a megélhetéshez szükségeseket.

A fentebb felsorolt önálló keresők mellett 283 férfi és 319 nő (összesen 602 fő) dolgozott segítő családtagként. Az általuk eltartott személyekkel együtt a *mezőgazdasági önállók családjai* együttesen tehát Kiskanizsa *népességének 40%-át* tették ki.

A mezőgazdasági *nem önálló* keresők között a foglalkozási statisztika szerint 1930-ban Kiskanizsán 16 gazdasági cseléd volt található, akiknek keresetéből további 25 személy élt meg. Azok a mezőgazdasági munkások,[130] akik 1 kat. holdon aluli birtokkal vagy bérlettel rendelkeztek, 56-an voltak, birtok és bérlet nélkül további 311-en, és együttesen 427 főt tartottak el. 95-ük családja lakott saját házban vagy házrészben.

A mezőgazdasági összeírás szerint Nagykanizsán 1935-ben 1877 olyan birtok volt, amely nem érte el az 1 holdas nagyságot, akár szántóval, akár szántó nélkül. 1040 birtok nagysága 1–5 hold közé esik.[131] Ugyan nem tudunk a kiskanizsai törpebirtokosokkal kapcsolatban erre az időszakra vonatkozóan pontos adatokat[132] közölni, de arányosan az önál-

---

128 Lásd: Magyarország földbirtokviszonyai, 1935/a községsoros adatait. Tisztában vagyunk azzal, hogy az 1930-as foglalkozási statisztika és az 1935-ös mezőgazdasági összeírás adatai sok tekintetben nem összevethetőek. Azonban nem az a célunk, hogy egy harmadik pontos számsort hozzunk létre, hanem a kettő segítségével szeretnénk legalább hozzávetőlegesen megállapítani az egyes foglalkozási és társadalmi rétegek nagyságát.

129 Az 1935-ös mezőgazdasági összeírás adatai ugyan egész Kanizsára vonatkoznak, de a foglalkozási statisztikából és saját gyűjtéseinkből is kiderül, hogy az 50–100 holdas kategóriában egyetlen, 59 hold nagyságú birtokot nem birtokolhatja más, mint Knausz József (1898-1968) és családja, vagyis a „Gozdán paraszték". Knausz József felesége, aki Gozdán-lány volt, egyedül örökölte apjától a birtokot, amihez a vő is hozott, majd a meglévőt még gyarapította is. Így lettek Kiskanizsa leggazdagabb birtokosai („*Gazdag Gozdányék, mint a hercegek, valóságos milliomosok*" - Kerecsényi, 1978. 5.p.) A téeszesítés előtt 99 holdat bírtak, amit három lányuk között egyelő részben osztottak meg.

130 Kiskanizsáról néhányan Jankapusztára és Istvándba jártak summáskodni uradalmakba, vagy a herceg Batthyány-féle uradalomba mentek cselédnek. Az újmajori grófnak is voltak cselédei. (Saját gyűjtés 1994. Az ilyen summások száma nem lehetett magas.)

131 Gyakorlatilag e két törpebirtokos kategóriát gyarapította az 1920-as földosztás, amelynek során Nagykanizsán 236 személy és családja összesen 328 hold földet és 127 személy házhely gyanánt összesen 27 hold telket kapott. Lásd: Magyarország földbirtokviszonyai, 1935/a.

132 MNL ZML V. 1512/b. NVT. Közigazgatási iratok 1921–22. 1013. doboz, 1922/425. 1921-ben a földigénylési programot megelőző felmérés szerint a törpebirtokos családok száma Kiskanizsán 123 (egész Nagykanizsán 182), a teljesen nincsteleneké pedig 23, egész Nagykanizsán 271. 1935-ben ezeknek a számoknak nyilvánvalóan magasabbaknak kellett lenniük.

ló birtokosokéval, nyilván ebben a kategóriában is a kiskanizsaiak vannak többségben. Ők mindenképpen a kettős vagy többes aktivitású családok számát gyarapítják.

Ahogy láttuk, Kiskanizsán a két világháború között a birtokviszonyok meglehetősen kedvezőtlenek voltak, hiszen - ha a 43, tíz hold feletti birtokkal rendelkező gazda mellett az 5-10 holdasokat is idevesszük (egész Kanizsán 234 család) -, a legnagyobb jóindulattal sem állíthatjuk, hogy 250 családnál több lenne az, amely megélhetését különösebb gond nélkül saját birtokára tudta alapozni. A többiek valóban arra kényszerültek, hogy „sáskaként" vessék rá magukat minden lehetséges pénzkereseti lehetőségre.

A leggazdagabbak kétségtelenül a fentebb már említett „Gozdán paraszték" (Knauszék) voltak, majd azután következtek Szomolányiék,[133] a „Csucsik", „Tislér paraszték,"[134] a „Kölesek" (Kovács), a „Poterok", a Szinekek, Szilajkáék. Jómódúnak tartották még a „Bömhéc" (Plander), a Kuzsner, a „Tököli" (Major) családot, az Alsótemető utcai és a Varasdi utcai Kálcsicsokat, Dolmányosékat, „Piliéket", „Binduráékat", Országhékat, „Klauszékat" (Mihalecz) is - hogy csak néhány nevet említsünk a teljesség igénye nélkül.

Érdekes, hogy a kedvezőtlen birtokmegoszlás ellenére a kiskanizsaiak szívesen hangoztatták, hogy a *„sáska nem volt szegény"*, és hogy a helybeliek nagy része jó gazda volt. A „sáska ethosz" még az alsóbb rétegek, a kisebb gazdák számára is megadta azt a tudatot, a tartást, hogy anyagiakban és társadalmi presztízsben fölötte állnak környezetüknek. Ezért gyakran lehetett hallani még a 20. század végén is az idősebb korosztálytól olyan, a fentiekhez hasonló kijelentéseket, amely ennek a magasabb rangnak és kedvezőbb pozíciónak a meglétét támasztja alá. Gazdálkodásbeli képességeiket és ügyességüket, élelmességüket saját maguk is legbecsülendőbb tulajdonságaikként tartják számon. Identitásuk egyik sarokköve az az elképzelés, hogy a *„sáska a jég hátán is megél"*.

4.2.3. Az egyes társadalmi rétegek egymáshoz való viszonya

A gazdaréteg társadalmi értelemben zárt volt, térben azonban nem volt jellemző a társadalmi rétegek szigorú elkülönülése Kiskanizsán. Volt ugyan 60-70 család, akik a szegénység miatt kiszorultak a szőlőhegyekre,[135] és a Rajnáról is úgy tartották, hogy nagyobbrészt - de nem kizárólag - szegények lakják. Azonban, e területeken kívül, a település többi részén a különböző rétegekbe tartozók nagyjából vegyesen éltek. Minden utcának megvolt a maga „gazdagparasztja". Ők a klasszikus *„patrónus-kliens viszony"* működési elvei szerint néhány családdal szoros kapcsolatot tartottak fenn: állandóan ugyanazokat hívták napszámba a hegyre kapálni, részibe aratni,[136] s nekik juttattak elsősorban részesbérletet is.[137] A kapcsolat általában kölcsönös bizalomra épült, pl. a gazda rábízta napszámosára a pincét, aki tudta, hol a kulcs, s ha végzett a szőlőmunkákkal, mindent a helyére rakott, rendben hagyta az épületet. A szegényebbek gyakran szinte atyának kijáró tisztelettel viseltettek a

---

133 Szomolányi üzletember volt, akinek a nevét a Szomolányi-ház máig őrzi. Kiskanizsáról nősült, gazdag özvegyasszonyt vett feleségül. Treszka néni továbbra is „parasztosan" járt, pedig férje „úriember" volt. (Saját gyűjtés 2002.)

134 Tislérékről hallottuk egyedül, hogy polgáribb mintákat követtek életformájukban: a '30-40-es évektől szinte teljesen mentesítették magukat a nyári munkák terhe alól, s többek között Hévízre jártak nyaralni. (Saját gyűjtés, 2002.)

135 Bakónakon 15 család, Cserfőn 35, Förhéncen 15 család élhetett. (Kerecsényi, 1978. 7.p.)

136 A 20. század legelején az aratás még egészen biztosan emberi erővel történt. A városi rendőrfőkapitány az aratómunkásokról szóló jelentésében rögzítette, hogy *„aratógépek városunk területén nincsenek."* Kifejti továbbá, hogy a városban kb. 60 olyan gazdasági munkás van, aki hajlandó vidékre elszegődni megfelelő napszám, útiköltség és élelmezés fejében. Aratómunkások sztrájkmozgalmáról nincs tudomásuk. MNL ZML V. 1512. NVT Iktatott Iratok, 1904: 4832.

137 Horváth, 1861. 56.p. Az 1860-as évek elején a földek felesbérletbe való kiadása igen elterjedt. Az adón kívül minden teher a bérlőé.

tekintélyes gazda iránt, sok esetben tőlük kértek tanácsot hivatalos ügyek elintézésében, s a közügyekkel kapcsolatos álláspontjuk kialakítására is nagy hatással volt a gazdagabbak véleménye. Ezek a kapcsolatok generációról generációra öröklődtek.

A legmódosabbakat, Gozdánékat mindenki szerette-tisztelte, mert *„igazságosak voltak, nem zsákmányolták ki a népet"*.[138] A gazdagok és szegények közötti viszony azonban nem volt mindig ennyire jó, mint az ő esetükben. Előfordult, hogy nagyszámú jelentkező esetén egy nagygazda nem felébe-harmadába, hanem negyedébe adta ki a földjét. Vagy a cséplés-kor egyenesen, mérés nélkül a padlásra hordatta a gabonát, hogy ne kelljen az aratóknak tizedbe kifizetni. Mivel sok szegény volt, aki munkára várt, megtehették, hogy válogattak közöttük. A helyi szegényeken kívül a horvát falvakból, a „Horváccságból": Tótszerdahelyről, Tótszentmártonból, Molnáriból, Semjénházáról is jöttek idénymunkások csépelni,[139] ez azonban még jobbára az I. világháború előtt, a cséplőgép használatának elterjedése előtt lehetett jellemző. A „krabótoknak" is nevezett horvátok a későbbiekben főleg aratást és szénakaszálást vállaltak.

A gazdálkodókon kívül - mint láttuk - élt Kiskanizsán egy vékonyabb iparos-kereskedő, valamint egy jelentősebb ipari munkás és vasutas-réteg is. Az *iparosok* szinte külön kasztot alkottak, „úriembernek" számítottak, akik fehér kesztyűt húztak, az Ipartestületbe jártak szórakozni, s a paraszttal, úgymond, „nem barátkoztak". Ettől függetlenül volt átjárás a két réteg között. Egyrészt a házassági kapcsolatok révén, másrészt pedig, ahogyan azt fentebb láthattuk, a „pályamódosításnak" köszönhetően.

A *vasutast,* a postást és a rendőrt a biztos állás és a nyugdíj lehetősége a kisebb birtokosok leányai szemében jó partivá avatta. A MÁV-nál szívesen vették a kiskanizsai legények jelentkezését, mert megbízható, tanulékony munkaerőnek számítottak.[140] Az 1940-es évekig nem volt egyszerű bekerülni, mert a szegényebbek közül sokan szerettek volna mozdonyvezetőként, pályamunkásként, kalauzként állást vállalni. Mégis - kis túlzással - egész vasutas-dinasztiák alakultak ki. Ekkor a felvételnek még feltétele volt az erkölcsi bizonyítvány is. Aki megfelelt a követelményeknek, évek munkájával 2-4 hold földet is össze tudott vásárolni, s akkor felesége termelhetett, piacozhatott.

4.2.4. *Új foglalkozási réteg kialakulása: kis- és nagykereskedő kofák*

A vasutasnék közül sokan távolabbi falvakba és városokba is ellátogattak portékájukkal, mivel kedvezményesen utazhattak férjük révén. Innen pedig már csak egy lépés választotta el őket attól, hogy elfoglalt szomszédasszonyaik, rokonaik feleslegét felvásárolva, *kofákká* váljanak.

Bár még maguk a kiskanizsaiak is azon a véleményen vannak, hogy főleg vasutasfeleségekből alakult ki ez a felvásárló-kereskedő réteg, a *kofák* azonban nemcsak az ő soraikból kerültek ki. Számos példáját tudjuk annak is, hogy a vasúti kedvezmény hiánya sem tántorította vissza az asszonyokat attól, hogy akár 200-300 km-re is elutazzanak saját, vagy másoktól felvásárolt portékájukkal. Egy biztos, szinte kizárólag szegény családokból származó asszonyokról van szó, akiknek a férjét adatközlőim mindig, mint „segítőt" emlegették. Egy részük saját maga is kertészkedett, másoknak azonban még kertjük sem volt, amikor elkezdték a kofálkodást. Ezek a hátrányos társadalmi helyzetből induló asszonyok,

[138] Saját gyűjtés, 1995.

[139] Kerecsényi, 1978. 11.p.

[140] Még a '40-es években is majdnem mindegyik ipari tanuló Kiskanizsáról ment a MÁV-hoz. Először 3 évig lakatosnak tanultak, majd 2 évig utaztak, azután végezhették el a 6 hónapos mozdonyvezető tanfolyamot Szombathelyen, Dombóváron vagy Pesten. Ezek után dogozhattak mozdonyvezetőként. (Saját gyűjtés 1995.)

akik ügyességük, kereskedői képességeik, vállalkozó kedvük és nagy szorgalmuk segítségével, pénzüket állandóan forgatva váltak vérbeli nagykereskedőkké, s a semmiből egész kis vagyont[141] kerekítettek ki, testesítették meg a „sáska" „mentalitást."

Ez az újonnan kialakult réteg bonyolította le *helyi, regionális, országos,* sőt *nemzetközi szinten* a kiskanizsai kertészeti termények értékesítését. Nemcsak saját szűkebb közösségük feleslegét vásárolták fel, hanem a környező falvakét is, ahol elsősorban tyúkot, tojást, gabonaféléket vettek. Az áruért alig valamivel kevesebbet fizettek, mint a piaci ár, de gyakran meg is adták érte azt a pénzt, aminek megkeresése egy egész délelőttjébe került volna a piacon a gazdasszonynak. Ha nem volt saját kocsijuk, akkor alkalmi vagy állandó *fuvarost*[142] foglalkoztattak az árunak a földekről való behordására, illetve a vasútállomásra való elszállítására. Itt vagonokba rakatták a portékát, s vonattal Pestre vagy külföldre fuvarozták.[143] Mai szóhasználattal élve számos munkalehetőséget teremtettek a kiskanizsai társadalom tagjai számára, valamint felkutatták azokat a felvevőpiacokat, ahol legkedvezőbb áron értékesíthették a helybeliek által megtermelt árukat.

A kofák vették elejét annak, hogy Kiskanizsa közösségén belül elviselhetetlen feszültségeket okozzon az a *konkurencia-helyzet,* amely a nagyméretekben való piacra termelésnek köszönhetően alakult ki. A konkurencia-helyzet enyhítését és ezzel együtt a piaci viszonyokhoz való sikeresebb adaptációt - részben - ez a kis-és nagy-kereskedőréteg oldotta meg.

Hogy mikortól kezdődött tevékenységük, arra pillanatnyilag egyetlen forrás alapján tudunk minden kétséget kizáróan következtetni. Bár kofákat más, korábbi forrásokban is találni lehet,[144] róluk még nem tudjuk egészen biztosan, kizárólag kiskereskedéssel foglalkoztak-e, vagy nagykereskedőként tevékenykedtek. Egy 1937-es kihágási perből azonban már világosan kiderül, hogy a perbe fogott kofa nagykereskedelemmel foglalkozott. Erdélyi Jánosné született Ferkó Rozáliát, fűszeres és kocsmáros nejét azért büntették meg, mert a hatósági rendelkezések ellenére reggel 9 óra előtt vásárolt őstermelőtől viszonteladás céljából. A kihallgatáskor Erdélyiné elmondja,[145] hogy körülbelül 25 éve, tehát 1912. táján, 20 éves korában kezdett kereskedéssel foglalkozni. Ez annyit jelent, hogy Kiskanizsán a századfordulóra, de legkésőbb az 1910-es évekre már valószínűleg beindult a nagybani zöldségtermesztés és ezzel együtt a nagyobb fokú foglalkozási specializáció a mezőgazdaságon belül is.

5. A „kultúraváltás" folyamata

5.1. A tárgyi kultúra modernizációja

5.1.1. Építészet

A „civilizálódás" és modernizáció jelei mutatkoztak az életmódban és a tárgyi kultúrában is. 1894-ben az utcai villanyvilágítás kiépítése után egyre több házba vezetik be Kiskanizsán is az áramot. A technikai civilizáció ezen „áldását" eleinte kizárólag világítás-

141 C. Gy-né családjának semmije sem volt. Már anyja is kofálkodott, „abba betegedett bele, hogy hordta fejen a sok hordó káposztát a kaszárnyákba." A kereskedéssel 5 és fél hold földet, kis szőlőt, házhelyet szereztek maguknak. (Boross 1965.)

142 Az állandó fuvarosok rendelkeztek ún. „speniterkocsival" és minimum 5-6 pár lóval.

143 Mihál Rozi egy nyáron 72 vagont is telerakatott káposztával, s a savanyú káposztának való gyalulásához és taposásához rendszeresen fogadott napszámosokat. (saját gyűjtés 1994.)

144 MNL ZML V. 1521. 1874: 1608., MNL ZML V.1512. NVT. Iktatott iratok 1904: 6440-6450., valamint Hegedűs Rozália hajadon gyümölcsös kofa végrendelete MNL ZML VII. 168. 1905/353

145 MNL ZML Nagykanizsa megyei jogú város iratai 1937.

ra használták,[146] s a két világháború között lassan hódítottak teret – főként a Templom tér környéki polgárok otthonaiban – a rádiókészülékek.

Vizsgált korszakunkban az építészet is jelentős változásokon megy keresztül: ebben az esetben azonban végre elmondhatjuk, hogy a nagyszámú, Kiskanizsa majd Nagykanizsa városi tanácsának benyújtott, színes tervrajzokkal ellátott építési kérelem alapján a folyamat meglehetősen jól dokumentálható. A 19. század utolsó évtizedeiben benyújtott építési engedély iránti kérelmek tudósítanak egy újfajta építkezési stílus és technológia meghonosodásáról. Eladdig a kiskanizsai nép faszerkezetű, borona-, valamint sövényfalas, szabadkéményes, szalma- vagy zsúpfedelű házakban lakott. E régi, boronafalas épületek többsége úgynevezett talpas ház lehetett, melyet szükség szerint arrébb lehetet vontatni. A gyúlékony anyagokból épített házak helyébe a 19. század második felében a tűzbiztonsági szempontoknak megfelelő szilárd (tégla) falazatú, cserépzsindelyes, zárt kéményes házakat emeltek. Az istállók ennél is tovább megőrizték a régi házak építési módját: egészen a 19–20. század fordulójáig az árveréseken is ingó vagyonként kezelt, egyszerűen új helyre telepíthető boronaistállók lehettek elterjedtek a településen.[147]

134. kép: Zsúpos ház Kiskanizsán a Nagyrác és a Bába utca sarkán az 1930-as évek végén

Az újonnan épített házaknak a nagy része még követi a hagyományos beosztást: az építmény az utcafrontra merőlegesen helyezkedik el, amely jellegzetes fésűs telekbeépítést eredményez.[148] A legtöbb háznak a hagyományos magyar paraszti építészet középmagyar háztípusánál megszokott háromosztatú alaprajza van (a fórházon vagy kódisálláson keresztül a gangra lehetett bejutni, s innen nyílt a nagyszoba, a konyha valamint a kisszoba ajtaja).[149] A szokásos három helyiség néhol kiegészül a konyhából vagy a gangról nyíló spájzzal, és az udvarról nyíló kamarával.[150]. Ez utóbbi esetben újításként előfordulhatott, hogy a ház közvetlen folytatásában, a kamra mellé építették az istállót, ami addig – és még máig is jól megfigyelhetően – a ház körüli udvart a kerttől elválasztó, a telken keresztirányban végighúzódó pajtában kapott helyet Ez a zárt pajtasor egyébként a kertek felől nézve sajátos, erődítményszerű jelleget kölcsönzött a kiskanizsai településképnek.

A 19. század utolsó harmadában is előfordult azonban, hogy a tulajdonos az utcafronttal párhuzamosan építtette házát,[151] sőt, az alaprajza sem a megszokott hosszanti elrendezésű, hanem L alakú volt.[152] Már ekkor megfigyelhetők a fél évszázaddal később dívó „kockaházak" előfutárai is: ezek esetében a konyha a ház „szíve", melyből a 3 szoba (kettő

[146] A Gozdán-házban 1902-ben már volt áram, amit csak világításra használtak, egyéb elektromos berendezéseik ekkor még nem voltak. (Saját gyűjtés)

[147] MNL ZML V. 1521. 2855/1880. 2.; MNL ZML V. 1521. 1880/2837. 3.; MNL ZML V. 1512. NVT Iktatott iratok 1894/9656.

[148] Makoviczky, 1934. 36–38.p. A telek hosszú, keskeny, utcára merőleges, kb. 12 m széles, 32 m mély. A lakóépület az utcára tűzfallal néz, míg a gazdasági épület a telekre merőleges. A pajta mögött szántó terül el. Legősibb formájában szerinte a Nagyrác utca környékén és a Szepetneki utcában figyelhető meg ez a telekelrendezés.

[149] MNL ZML V. 1512. NVT Iktatott iratok. 1891: 2010.

[150] MNL ZML V. 1512. NVT Iktatott iratok. 1888: 3085.

[151] MNL ZML V. 1512. NVT Iktatott iratok. 1888: 1246; 1891: 3158.

[152] MNL ZML V. 1512. NVT Iktatott iratok. 1888: 1850.

utcafrontra, egy oldalra) és a kamra nyílik.[153] Az 1940-es évektől aztán, a régi alaprajzot elhagyva, ezek az új, kispolgári mintájú sátortetős házak kezdtek nagyobb számban elterjedni. Hozzávetőleges képet ad a kiskanizsai lakóépület-állomány pillanatnyi állapotáról az a felmérés, amit az árvák és gondnokoltak tulajdonában álló építményekről készített az árvaszék 1880-ban.[154] A felmérés rögzítette a ház korát, építési módját, alapterületét, tetőzetének anyagát, a helyiségek számát stb. Összesen 67 házat mértek fel, ez durván számolva az összes ház 9%-át jelenthette.[155] A felmérésben szereplő házak 55%-a még nem szilárd falazattal és a tűzvédelmi előírásoknak meg nem felelő tetőzettel rendelkezett. Ez a gyakorlatban talpfára erősített, sárral tapasztott sövényfalat, vagy sárból döngölt falat jelentett zsúptetővel. Ehhez még hozzávehetjük a házak kb. 37%-át, melyek cseréptetős házak voltak ugyan, ám sárral tapasztott sövényfallal készültek. (2 cseréptetős épület pedig részben tégla – részben sárfalazattal épült.) A fordítottja, tehát téglafalas ház zsúptetővel mindössze egy esetben fordul elő. A modernebb téglafalas-cserépzsindelyes házakból csupán 4-et találunk ebben a mintában. Utóbbiak közül a legidősebb épület 19 éves, tehát 1861 táján épült. Ugyanakkor a legfiatalabb sövényfalas-zsúpos ház csak 7 évvel korábban készült el: úgy tűnik, anyagi okokból vagy megszokásból, de az építtetők ragaszkodtak a hagyományos építési módhoz, a községben előforduló gyakori tűzesetek ellenére. Figyelemre méltó, hogy a lehetséges károkat mérséklendő, meglepően sok épület volt biztosítva (44%). A szomszédos épületeket is felmérték, valószínűleg a tűzveszély megbecsülése végett. Utóbbiak esetében kicsit jobb az arány: a cseréptetős épületek vannak többségben (15%-kal nagyobb a számuk) a zsup- és szalmatetős házakhoz képest.

135. kép: Kisrác utcai ház pajtája, 1940

Ami a felmért házak méreteit illeti, nincsenek nagy eltérések. Valamennyi épület értelemszerűen földszintes, hosszuk 6 és 10 öl; a szélességük pedig 2–3 öl között váltakozott. Leggyakrabban az építési engedélyekhez mellékelt tervrajzokon látott, hosszanti elrendezésű két szoba-konyha-folyosó-kamra megoldással találkozunk, s csak igen ritka esetben van 3–4 szobája az épületnek.

Az 1920-as évektől már nem építettek új házat szabadkéménnyel. Sőt a legtöbben a füstöskonyhájukat ekkoriban alakították át, s a kemence is kikerült az udvarra, ha egyáltalán még készítettek újat a konyha átépítése után.[156] Ebben az időszakban már az eddig általánosan elterjedt rakott sparherdtek is kezdtek kimenni a divatból, s öntöttvasból valót kezdtek használni helyettük.

136. kép: Kisrác utcai ház udvara, 1940

[153] MNL ZML V. 1512. NVT Iktatott iratok. 1894: 9272.

[154] MNL ZML V. 1521. 1880/525. Árvák és gondnokoltak házainak összeírása.

[155] Az1870-es zalai népszámlálási adatok alapján: Kiskanizsa 3997 lakosa 730 házban lakott. (Döme 1871, hivatkozza: Kerecsényi 1997, p. 101.)

[156] Ezek után a pékekhez vitték a kenyeret süttetni. A pékműhelyek államosítása okolható nagyrészt azért is, hogy a '60-70-es évektől már nem készítettek házi kenyeret, valamint, hogy a lakodalmakban a nagy, kerek tepsikben sütött rétesek helyét a cukrászsütemények vették át, melyeket nem kellett egyszerre sütni, és melegen feladni az asztalra.

A házak szerkezetén és építőanyagain kívül szerencsénkre a házak külső stíluselemeiről is képet alkothatunk. Az 1950-es, majd az 1970-es években felmérték a még megtalálható, 19. századi építésű, hosszanti elrendezésű parasztházakat, külső stílusjegyeikkel, faldíszítményeikkel együtt. E felmérésből kiderült, hogy az „öntudatosodó" kiskanizsai polgárság az 1860-as évektől a nemzeti klasszicizmus jegyében - a Nagykanizsán az előző évtizedekben emelt épületeket, valamint a környékbeli udvarházakat másolva - egyre több végoromfalas, timpanonos házat épített, melynek divatja megközelítőleg a századfordulóig tartott.[157]

137. kép: Előházas („fórházas") kiskanizsai ház, 1940

A lakáskultúrában is szembeszökő változások mutathatók ki vizsgált korszakunkat illetően. A szobabelsők a 19. század első felében még a paraszti házakra jellemző sarkos elrendezést mutatták. A bútorok a 19–20. század fordulójáig pedig leginkább sárgára festett puhafából vagy keményfából készültek. Hagyatéki leltárak és árverési jegyzőkönyvek tanúsága szerint ekkor még használatban voltak szobaberendezésként a ládák, ugyanakkor már ún. „sifonérokat" és fiókos „sublatokat" is találunk, melyeket a ruházat tárolására használtak.[158] A „puliturozott" bútorok használatára a 19. század végéről van példánk,[159] de az 1910-es évektől a menyasszonyi kelengyébe tartozó fiókos bútordarabot már egészen biztosan a városi asztalosnál csináltatták.[160]. A szobaberendezések az 1940-es, 50-es évektől kezdtek párhuzamos elrendezésűekké válni: középre került a két ágy, melyeket jobbról-balról, ruhásszekrény határolt. A bejárattal szemközti sarokban, az ablak mellé tükrös fésülködő szekrény került. A legjobb módú gazdák házaiban a szobabelsők a nagypolgári enteriőröket utánozták: a falra sablonnal festett többszínű, bonyolult ábrák összhatása a nagypolgári és arisztokrata lakások selyem- és brokáttapétáit idézték.

5.1.2. A viselet változásai

A népviseletet[161] illetően is a 19–20. század fordulója körül kezdődött el a leglényegesebb változás: a viselet elhagyása. A férfiak között 19. század vége felé még egészen biztosan dívott a „fehér ruha", azaz a bőujjú ing és a bő gatya viselete Kiskanizsán is, társadalmi-vagyoni helyzettől függetlenül,[162] jóllehet, a férfiak alkalomadtán nadrágot is hordtak.[163] A hétköznapi ruházatukat illetően - az asszonyokhoz képest - korán, az 1920-as évekre szinte teljesen kivetkeztek, s szűk szárú nadrágra cserélték a bőgatyát. A két világháború között a férfiak már legfeljebb csak aratni vagy szénát kaszálni vették fel a finom vászonból

[157] Kerecsényi, 1997. 101–121. p.
[158] MNL ZML V. 1521. 1880/1127, 1875: 405.
[159] Uo. Fényezett „sublat" említése 1888-ban egy végrehajtási és tárgyalási jegyzőkönyvben lefoglalt tárgyként. Godinek Ferencz felperes követeli Varga makár Lászlótól, hogy fizesse meg a tőle megvásárolt 75 Ft értékű bor árából a maradék 10 Ft-ot, mert csak 65 Ft-ot adott.
[160] Szalay, é.n. A menyasszony kelengyéjébe tartozó 3 vagy 4 fiókos „sublatot" az 1910-es években már biztosan politúrozott dió-, fenyő- vagy cseresznyefából készíttették a Fender és a Farkas asztalosoknál.
[161] Kerecsényi, 1999. 173–174.p.
[162] MNL ZML V. 1521. 1880/2739. Egy 1880-as panaszlevélben az éjjeliőr feljelenti Véber László kocsmárost, aki Kiskanizsa község vezetőit: „gagyás (gatyás) elöljáróságként" szidalmazta.
[163] MNL ZML V. 1521. 45: 1871.

138. kép: Kiskanizsai viselet az 1910-es években: Kovács Józsefné fiatalasszony korában gyermekeivel és szüleivel. A képet a fronton lévő férje számára készíttette.

vagy gyolcsból készült, szellős, kényelmes viseletet. Anyagát régóta nem az asszony szőtte, hanem takácstól vásárolták, később üzletben vett gyolcsból vagy vászonból varrták.

Ami a női viseletet illeti, a tömeges kivetkezés jóval később történt meg, mint a férfiak esetében. Az asszonyok-lányok közül legelőször azok öltöttek városi ruhát az 1920-as évektől kezdve, akik tanultak és munkát vállaltak. Ennek ellenére Kiskanizsán a legutóbbi időkig arányaiban több volt a „kerekszoknyás" asszony, mint a „falusiak" között: még az 1930-as években születettek korosztályában is akad, aki nem vetkőzött ki.

A két világháború között, egészen az 1950-es évekig megszokott dolog volt, hogy esküvő alkalmával a fiatal pár egyik fele viseletben, míg a másik városi divatú ruhában állt oltár elé. A viselet megtartása leginkább olyan asszonyok esetében fordult elő, akik egész életükben otthon dolgoztak a kertben, s piacoztak. A népviselet esetükben tehát amolyan ‚márkajelként" is funkcionált.

A látszólagos tradicionalitás azonban messze nem jelenti azt, hogy megőrizték volna az eredeti „népviseletet". Amit mi innen, a III. évezred elejéről parasztinak gondolnánk, az is már jobbára egy új társadalmi-gazdasági helyzet terméke: az 1910-es évektől a „parasztos viselet" ugyanolyan gyors ütemben kezdett változni, mint az a városi dámák által hordott ruhák divatja, amely ezekhez a változásokhoz az ötletet, a mintát adta.[164] A helyi textilipar, valamint az olcsó anyagok kereskedelmi választékának bősége megengedte a kiskanizsai asszonyoknak, hogy a színes kartont, bársonyt, gyolcsot, csipkéket a 19. század végétől beépítsék a viseletükbe, de mindezt egyfajta visszafogottabb színvilággal, polgáriasultabb

[164] Lásd: Kerecsényi, 1999. 174.p. Frazon, 1992. EA 25157

ízlés szerint. Így öltözékük kevésbé volt látványos és tarka, mint a környező falvak lakóié. Az I. világháború végére a polgári divat hatására a bokáig érő szoknya megrövidült, és megjelentek olyan új viseleti darabok is, mint a cenci (szögletes nyakkivágású, rövid ujjú ingféle), a vállasing, a réklitartó, és az öltözet legfiatalabb darabja, a '10-es években elterjedő bugyogó. Az 1950-es években a kerekszoknyához már kosztümkabátot is varrattak, hozzá csipkeblúzt, selyemharisnyát, pántos fekete cipőt vettek fel. A divat követéséhez a két világháború között legalább tíz női szabó és varrónő nyújtott segítséget a sáska asszonyok számára.[165]

5.2. Önszerveződés, egyesületek, katolikus ifjúsági szervezetek és a kultúrára gyakorolt hatásuk

A 19–20. század fordulója Kiskanizsa lakónak életében komoly változásokat hozott, hiszen a társadalom egy jelentős része már fél lábbal kilépett a mezőgazdaságból, s a másik fele is egy polgárosultabb vagy úribb" életforma megvalósítását tűzte ki célul. A kiskanizsaiak azon igyekezete azonban, hogy polgáriasultabb életet éljenek, már a 19. század harmadik harmadától kitűnik, jóllehet, ebben az időszakban még a helyi értelmiség az, amely indukálta e változásokat.

Bár azt lehet mondani, hogy az „önszerveződésben" a kiskanizsaiak már jóval korábban is jelentős tapasztalatra tettek szert: először a városi polgárjogaik gyakorlása által, majd a Nagykanizsától való elszakadást célzó mozgalmuk révén, mégis a 20. század közepéig ezt a pár évtizedet tarthatjuk a kiskanizsai polgári összefogás igazán jelentős időszakának. Ugyanis a közösségért olyan áldozatot is készek voltak meghozni a sáska „pógárok", amelyre sem előtte, sem utána nem volt példa.

5.2.1. Polgári Olvasókör

Összefogásuk egyik nagy eredménye a Polgári Olvasókör megalakítása volt, Hajgató Sándor tanító kezdeményezésére.[166] Az Olvasókör kisebb-nagyobb megszakításokkal 1870-től 1948-ig[167] működött, s 1928-ban felépült a mai székház a templommal szemben. Az emeletes, színházteremmel ellátott épülethez részben a város nyújtott jelentős anyagi segítséget, részben pedig a polgárok áldozatának és kezességvállalásának köszönhetően épülhetett meg.[168] A módosabb gazdák saját birtokaikra vettek fel hitelt, hogy az impozáns létesítmény elkészülhessen. Ebben az időben az elnök Anek József, a vezetőség tagjai Dr. Fülöp György ügyvéd, Pap Péter és Anek György voltak.[169] A hitelt részben különböző rendezvények, bálok, a helybeli amatőr színjátszó fiatalok által bemutatott színi előadások bevételeiből, részben a földszinten kialakított tiszti orvosi lakás bérbeadásából fedezték.[170]

---

165 MNL ZML IX. 204.478/1941.

166 Zala-Somogyi Közlöny, 1870. június 18.

167 A Kör a megalakulást követően nem sokkal felbomlott, de még 1883-ban újraalakult, hogy a következő hat és fél évtizedben töretlenül működjék. Lásd: Barbarits, 1929. 382.p.

168 Uo. Az épület költségvetése összesen 80.000 Ft volt.

169 Uo.

170 Eredetileg a földszinten üzlethelyiségeket alakítottak volna ki, amely jövedelmezőbb lett volna, s könnyebben letörleszthették volna a módosabb gazdák birtokait terhelő hiteleket. Mégis úgy határoztak, hogy a kiskanizsaiak egészségügyi ellátása érdekében inkább a III. kerületi tiszti orvos számára alakítanak ki a földszinten egy öt szobás, mellékhelyiségekkel ellátott lakást. Ezt 1928. november 1-től 4 évre évi 1200 pengőért adták bérbe Nagykanizsa városának. Lásd: MNL ZML V. 1512/b. NVT Közigazgatási iratok 1203. doboz 1928/21957.

A Polgári Olvasókörnek nem kis része volt abban, hogy a műveltséget és a tudásra való igényt, mint értéket beplántálta a kiskanizsaiak értékrendjébe. Így azon a településen, ahol a polgári öntudat külön közigazgatást követelt az 1860-as években, ám az elszakadás (majd a visszacsatolás) érdekében megfogalmazott kérvényt a polgárok nagyobb része csak egy, kettő vagy három X-szel írta alá, a tehetősek alig két generáció múltán már rádiót hallgattak és újságot járattak - a kevésbé tehetősek pedig a napi információhoz és a művelődés lehetőségeihez az Olvasókörben juthattak hozzá. A tagság rendkívül fontos volt a törekvő emberek számára, azt lehet mondani, hogy tulajdonképpen ezzel deklarálták a kiskanizsai társadalomhoz való tartozási szándékukat.[171] A székház megépítése utáni időkben az Olvasókör tekintélyes, 556 fős taglétszámmal rendelkezett.[172]

Nem csak az olvasás-művelődés szokását sajátították el itt a kiskanizsai polgárok, de nagy szerepe volt abban is, hogy a fiatalok megtanulták a korabeli divatos táncokat, slágereket. Ennek következtében alig vannak ismereteink arról, Kiskanizsán milyen is lehetett egykor a népi tánc, milyen volt a népdalkincs.

5.2.2. Hitelszövetkezet

A gazdasági és politikai életben szintén a 20. század eleje hozott új fejleményeket. 1907. június 29-én alakult meg a Hitelszövetkezet. A Kiskanizsai Hitelszövetkezet (mint az Országos Központi Hitelszövetkezet tagja) a Templom tér 5. alatt működött. A vezetőségbeli átfedésekből arra következtehetünk, hogy ez az intézmény, melynek már indulása évében 120 polgár tagja volt, hasonló összefogó és katalizátor szereppel bírt a gazdasági életben, mint a kultúrát és a művelődést illetően a Polgári Olvasókör.[173] Ennek eredményeként a gazdák számára természetesebbé vált a gondolat, hogy hitelt vegyenek fel birtokaik korszerűsítésére, amely már kifejezetten vállalkozói gondolkodásra vall.

5.2.3. Oktatási intézmények és ifjúságnevelés

Óvoda. Mint a gyermekek korai szocializációjában igen nagy szereppel bíró intézményt, első helyen a kiskanizsai *óvodát* kell megemlítenünk. 1888-ban alapította a nagykanizsai Kisdednevelő Egyesület, kifejezetten a munkások és a szegény réteg számára. 1903-tól a város vette át mind a négy kanizsai óvoda működtetésének gondját, az egyesület anyagi ellehetetlenülése miatt. Kiskanizsán például az 1890-es években előfordult, hogy a 30 krajcáros havi tandíjat az 50–60 óvodás gyermek szülei közül egy sem tudta megfizetni. Ezért 1892-ben egy kimutatás szerint naponta csak öt-hat gyerek járt óvodába.[174] Mégis, azt lehet mondani, hogy a maga nevelési elveivel ez az intézmény egyre nagyobb hatást gyakorolt Kiskanizsa társadalmára és kultúrájára is. Az 1900-as évektől a kiskanizsai szülők egyre nagyobb mértékben ruházták át a kicsik nevelésének s napközbeni felügyeletének feladatát az állami intézményekre, párhuzamosan az anyáknak az intenzív művelési ágakban való fokozottabb részvételével. Emiatt az 1930-as években már napirendre kellett kerülnie az óvodabővítésnek.[175]

---

171 Egy kisbirtokos 1942-ben a frontról írott levelezésében többször is felhozza a Polgári Olvasókör témáját, még ott is volt rá gondja, hogy el ne maradjon a tagsági díj befizetésével.
172 N. Szabó, 1929. 341.p.
173 Nagykanizsa, 1907. júl. 3. száma és Kempelen, 1926. 54.p.
174 MNL ZML V. 1512.NVT Iktatott iratok, 1892: 2806.
175 MNL ZML IV. 402. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1936-1945. 1937/158.587.

Elemi iskola. A műveltségnek mint értéknek, valamint a műveltségi elemeknek a megismertetésében és egyúttal a népi kultúra átformálásában az *elemi iskolának* szintén elsőrendű szerepe volt. 1868-ban két tanító, Faits György és Takáts István oktatta a gyermekeket Kiskanizsán.[176] A gyermekszám gyarapodásával folyamatos feladattá vált kiegészítő tantermek[177] és egy tornaterem építése, mely utóbbihoz a terveket 1928-ban fogadták el.[178] Utóbbi megépülése igazán jó befektetés volt a város részéről, mivel az így edzési lehetőséget kapott iskolai fiútornász-csapat, a „Sáskák"[179] országszerte ismertté váltak, s híressé tették szűkebb pátriájukat.

A Rác utcában 1882-től van oktatás. 1928-ban a Nagyrác utcában új iskolaépületet adtak át a tanítás céljára. Ebben az időben már összesen három helyen folyt elemi szintű oktatás Kiskanizsán: a Templom téren 10, a Nagyrác utcában 6 és a Kisrác utcában 2 tanteremben összesen 17 osztályt, 762 tanulót oktatott a 17 fős tantestület.[180] Az iskolák ügyeinek segítésére már 1869-től működött az iskolatanács.[181] E testület feladata volt az új tanerők véleményezése és felvételi kérelmük felterjesztése a megyéhez.[182] A tanítás sikere azonban még jó ideig nem az iskolatanács támogatásán, és a gyermekek ügyességén múlt, hanem azon, hogy a gyermekek munkaerejét nem tudták a szülők nélkülözni.

Az intenzív ágazatok jelentős munkaerő-szükséglete miatt ugyanis - főleg a kis és középbirtokosoknak - szükségük volt a nagyobbacska gyermekek és a serdülőkorúak otthoni segítségére. Az 1920-as évek elején a szülők és az iskolaszék igyekeztek olyan megoldást kidolgozni, hogy a kecske is jól lakjon, s a káposzta is megmaradjon. Ezért 1923. február 26-án keltezett beadványukban kérték a vallás- és közoktatásügyi minisztert, engedélyezzék számukra, hogy a már munkaképes korú gyermekeik egy-egy tanév során rövidebb ideig járjanak iskolába. Ez a 13–14 éves továbbképző iskolások számára nyolc hónapot jelentett egy tanévben, a „mindennapi iskolások" pedig ősszel és tavasszal csak délelőttönként. látogatták az oktatási intézményt. Utóbbiak közül főleg a 10. életévüket már betöltött gyermekek munkaerejét használták fel, éspedig a kérvényben írtak szerint a kapás növények betakarításánál, valamint a szüretnél a kora őszi hónapokban.[183]

Katolikus szervezetek az ifjúságnevelésben. Az elemi iskolából kikerült fiatalok továbbképzésével, nevelésével az 1910-es évek végétől szintén egyre több intézmény és szervezet foglalkozott. 1919–1924. között Majthényi Károly reáliskolai tanár és Béres János kiskanizsai iskolaigazgató megalapította a kiskanizsai népfőiskolát, amelyet 1923–24-től ismeretterjesztő előadásokkal helyettesítettek. A művelődés, a kulturális élet és a szórakozási alkalmak megszervezésében, valamint az ifjúság nevelésében olyan szervezetek is

176 MNL ZML IV. 264. Kapornaki Járás, Közigazgatási Iratok, 1868: 673.

177 MNL ZML IV. 402. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1872–76. 1875. november.

178 1928-ban terveztettek tornatermet a Templom téri iskolához, a városi tanácshoz benyújtott dokumentumokhoz mellékelték az iskola és az építendő tornaterem alaprajzát is. MNL ZML V. 1512/b. Nagykanizsa Városi Tanácsa közigazgatási iratok 1223. doboz 1928/8364. 1928.

179 MNL ZML V. 1512/b. NVT Közigazgatási iratok, 14123-14996. doboz, 1935/114469. és Tantestületi jegyzőkönyv. 1935. február 5. Hivatkozza: Tulok, 1995. 69.p.

180 Barbarits, 1929. 271–272.p. Az első kiskanizsai elemi iskoláról egy 1833-as tanácsi jegyzőkönyv tesz említést. 1838-ban kezdtek hozzá az új iskola építéséhez, amelyet 1842-ben vehettek birtokukba a növendékek. Az oktatásügy fejődéséhez lásd: Tulok, 1995.; Kotnyek, 1995.

181 Az iskolatanács második ülését jelentette be a *Zala-Somogyi Közlöny* 1869. június 5-i számában. A *Nagykanizsa* című újság 1907. szeptember 11-én adta közre statisztikáját az iskolások számával kapcsolatban: Kiskanizsán csak 110 beiratkozott gyerek jár iskolába. *„De itt kb. 500 a tankötelesek száma, hanem hóesésig nemigen kaphatja kézre a tanító."*

182 1878-ban történt meg Dolmányos Ferencz kinevezése, végleges állományba vétele az egy év próbaidő után a kiskanizsai elemi iskolába, a II. fiúosztályba. Illetménye évi 400 Ft + 50 Ft failleték, rendes lakás kerttel. MNL ZML IV. 409. 1877–1897. 1878: 155.

183 MNL ZML IV. 409. 1925: 959.

részt vettek, mint a Missziós Leányegylet,[184] Leventeegyesület,[185] a Kiskanizsai Katholikus Ifjúsági Egyesület.[186] Valamennyi ilyen népnevelő szándékkal működő, a katolikus egyházhoz szorosan kötődő szervezet hozzájárult ahhoz, hogy a polgári jellegű kultúrelemek és a mélyen vallásos világszemlélet átformálják a még meglévő „parasztias", tradicionális közösségi kultúrát és értékrendet. Hiszen a település életébe részben az egyesületek révén került be sok olyan polgári vonás, mint a modern társastáncok, egyenruha- és öltöny viselése, a szabadba való kirándulás szokása, amatőr színjátszás, egyfajta olvasási kultúra - és mindezekkel párhuzamban egy sokkal visszafogottabb, szigorúbb erkölcsi felfogás is. Nem túlzás azt állítani, hogy a kiskanizsai fiatalok morális nézeteire valóban igen nagy befolyást gyakoroltak ezek a szervezetek, amelyek az „erkölcsös, hazaszerető polgár", ‚keresztény leány" és „jó anya" képét igyekeztek védenceik felé közvetíteni. Néhány leány a nővérek hatására maga is úgy döntött, hogy a vallásnak szenteli az életét, s a férjhez menés helyett „Isten és az embertársak szolgálatát" választották hivatásul.

5.3. Vallási élet

5.3.1. Templom

Az Olvasókör megalapításával szinte egyidőben a „pógárok" *templomot* is építettek, melyet Sarlós Boldogasszony tiszteletére szenteltek fel. 1872-ben a két város közösügyi bizottsága a kiskanizsai templom felépítésére 25 000 Ft kölcsön felvételét hagyta jóvá, és minden római katolikus lakost évi 50, max. 60 Ft megfizetésére kötelezett.[187] Az építkezés költségeihez 1873-ban a vallás- és közoktatási minisztérium tekintélyes segéllyel járult hozzá.[188] 1922-ben a város jelentős összeggel támogatja a templomnak harangokkal való felszerelését is.[189] Nem egészen 15 év múlva pedig orgonát is kapott a kiskanizsai hívők közössége.[190] 1941-ben történt meg a Sarlós Boldogasszony Plébánia létrehozása, addig az időpontig a kiskanizsaiak az alsóvárosi templomhoz tartoztak, ezért az ennél korábbi anyakönyvek ott találhatóak meg.

5.3.2. Szűz Mária Társulat

Ahogyan azt fentebb írtuk, Kiskanizsa szinte egész népessége katolikus vallású volt, s a szentmisén és a szentségek felvételén kívül az egyházhoz kapcsolódó laikus vallásos egyesületek is teret adtak hitének gyakorlására. Ilyen szervezet volt az 1800-as évek második felében a *Szűz Mária társulat* is, melyre utalást egy idős asszony végrendeletében találtunk. Az asszony, aki maga is tagja volt a társulatnak, annak emlékére mellékoltárt szeretett volna állítani.[191] Egyébként elmondható, hogy a folklór elemei közül - talán nem véletlenül - a

[184] Missziós Leányegylet, 1942. Nagykanizsán a nővérek 1927-ben telepedtek le, a Leányegylet kiskanizsai megszervezésének időpontjáról pontos adatunk nincs. Kb. 40-50 kiskanizsai leány az ismétlőiskolából kimaradva, 14-15 évesen kezdett a nővérekhez járni, s sokan még asszonykorukban is visszajártak. Rendezvényeiket a Polgári Olvasókör termében tartották.

[185] A Nagykanizsai Levente Egyesület 1925-ben alakult meg, amelyből ugyanez év decemberében kivált a kiskanizsai szervezet, Bakoss P. Ágoston lelkész vezetésével és 180 taggal. Lásd: Barbarits, 1929. 288.p. 1930–44. között 30 fős fúvószenekara is működött.

[186] Barbarits, 1929. 382.p.

[187] MNL ZML IV. 402. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1872–76. 1872. március 8. .

[188] A Zala-Somogyi Közlöny, 1873. május 25. Kiskanizsa 1700 Ft segélyben részesült, ezt felhasználva 1874-ben szentelték fel Sarlós Boldogasszony tiszteletére a templomot.

[189] MNL ZML IV. 402. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1913-1922. 1922. 380. 22045 szám, 1922.jkv.2194.

[190] MNL ZML NVT Közigazgatási Iratok, 1936: 1734.

[191] MNL ZML V. 1521.1875: 372

népi kegyesség formái maradtak meg legtovább, legalábbis azok pl. a búcsújárás szokása,[192] a szeptemberi két Mária-ünnep közötti keresztjáró napok, melyek nem ellenkeztek az anyaszentegyház felfogásával.

5.3.3. *Halottbúcsúztatás, önsegélyező „temetkezési vállalat"*

A halottbúcsúztatás, torozás szokás-elemei közül a fentiekkel szemben több is pogánynak, nem kívánatosnak minősült – mint a halott csókolgatása, a torozás ivászatba torkollása –, mely ellen az egykori plébános nagy felháborodással lépett fel, és amelyek miatt már az 1930-as évek közepén erősen szorgalmazták a háznál való ravatalozás megszüntetését.[193]

A halottak végső nyughelyéül a község a 19. század végén új temetőt jelölt ki, a Bajcsa felé vezető út mentén, a város határában. A kiskanizsaiak azonban sokáig nehezen barátkoztak meg a változtatással, s a tilalom ellenére továbbra is a templomkertbe temették halottaikat.[194] A halál várható közelsége arra indította az idős embereket, hogy jó előre gondoskodjanak saját végtisztességükről. Ennek érdekében főleg a szegényebb rétegbe tartozók a századforduló táján önsegélyező egyesületet, ún. *„temetkezési vállalatot"* működtettek, mely gyakorlatilag egyfajta előtakarékossági szervezet volt saját temetési költségeik finanszírozására.[195]

6. Családi élet

Bár megfelelő források híján nehéz rekonstruálni a kiskanizsai családi életet irányító normákat, szabályokat a 19. század közepéről, ha valóban létezett patriarchális nagycsládi együttélés, az a vizsgált korszakunkban mindenképpen oldódni kezdett. A 20. század elejére vonatkozó visszaemlékezések, valamint az örökösödéssel, vagyonátadással kapcsolatos levéltári iratok tanúsága szerint megállapíthatjuk, hogy a nők egyrészt az örökösödés terén, másrészt a család irányításában ebben az időszakban már semmivel sem élveztek kevesebb jogot, mint a férfiak. Igazolható és látványos változások a családon belül a férjfeleség kapcsolat külsőségeiben mutathatók ki, valamint a vállalt gyermekek számában, amely nyilvánvalóan a születésszabályozási módszerek tudatos alkalmazását jelentette. Ugyanakkor a nem házas fiatalokra vonatkozó, a 19. század második felében még elfogadott, megengedőbb erkölcsök a 20. század elejére kifejezetten szigorúbbá váltak (legalábbis ami a lányokat illeti), melynek következtében a néprajzi szakirodalomban az élet kitüntetett időszakaként ismert, hosszas „lánykodás", a „címernek élés" Kiskanizsán gyakorlatilag ismeretlen volt. Mindez annak ellenére változott ilyen irányba, hogy valójában egyre magasabb korban (20–22 évesen vagy még később) mentek férjhez a lányok, s ezt a norma is lassan követte a 20. század közepére.

6.1. A fiatalok ismerkedési lehetőségei, párválasztási szempontok, érdekházasság, rokonházasság

A *leányok és legények egymással való ismerkedésének, a lánykodásnak és legényéletnek* a színterei a század elejétől egyre inkább az egyházi szervezetek fennhatósága alá kerültek, s ezzel együtt a közösségi kontroll is erősebbé vált. Kiskanizsán kb. a 19–20. század fordulójától már egy szigorúbb, puritánabb, erősen vallásos erkölcsi norma volt érvényben.

[192] MNL ZML V. 1521.1880/1308.
[193] MNL ZML 1512/b. NVT Közigazgatási iratok. 1502-1996. doboz: 1936/1928.
[194] MNL ZML V. 1512. NVT Iktatott iratok. 1891: 405.
[195] MNL ZML V. 1512. NVT Iktatott iratok. 1904: 565.

A fiatalok találkozására az alkalmat elsősorban a Polgári Olvasókör majd később a Missziós Leányegylet báljai, szervezett kirándulásai, s a fentebbi fejezetben már említett egyéb egyházi vagy vallásos és hazafias értékrendet követő ifjúsági szervezetek, mint pl. a Leventeegyesület programjai biztosították.

139. kép: A Kiskanizsai Szociális Missziós Leányegylet tagjai az 1930-as évek második felében. (Középen Magdolna nővér és P. Miholcsek Miklós ferences lelkész.)

E szervezeti programokon kívül a szórakozást a családi ünnepek, a szabadabb, hagyományos, háznál tartott mulatságok, az úgynevezett „citerabálok", és a tollfosztók[196] jelentették; vasárnap délutánonként pedig az utcán való játék, amiben gyakran a felnőttek is részt vettek.[197] Volt tehát alkalom a vidámságra, ám a leányok szinte mindig a szülők, illetve a közösség kontrollja alatt állottak, ami alól nem nagyon volt lehetőségük kibújni.

A tényleges udvarlást a lányos szülők igyekeztek minél rövidebb időintervallumra korlátozni. Ritkán adatott meg a leányoknak, hogy évekig válogathattak volna a legények között. Előfordult, hogy a leány 17 éves koráig a szülők, nagyszülők még nem engedték meg neki, hogy a legények közül bárkit fogadjon esténként, s 18 éves korára már férjhez is adták. Ha egy fiatalember a szülők megítélése szerint túl régóta látogatta esténként a leányt (ez adott esetben 1-2 hónapot sem jelentett), a fiatalok kapcsolatát akkor is igyekeztek törvényes keretek közé terelni, ha a családban nem volt meg a teljes egyetértés a szülők, nagyszülők és a leány között a férjhez menéssel kapcsolatban. Olyan is volt, hogy maga a leány sem igazán akarta kérőjét, mert más volt a szíve választottja, s anyja azért beszélte rá a házasságra, mert félt, hogy megszólják őket, ha túl sokat jár látogatóba hozzájuk a legény. Így az emlékezettel elérhető időkben, a néprajzi szakirodalomban oly szívesen és hosszasan taglalt, „klasszikus" lánykodásról talán már nem is igen beszélhetünk.

A *házasodási életkorral* kapcsolatban nincsenek egzakt, nagyszámú adaton alapuló átlagszámításaink, az elkészített genealógiák és a rögzített élettörténetek alapján[198] mégis megkockáztatjuk azt a kijelentést, hogy Kiskanizsa a századfordulótól az első házasságkötés átlagéletkora tekintetében egyre jobban hasonul a nyugat-európai házasodási mintához. Szalay Ildikó adatközlői a '70-es években a '10-es évekre visszavetítve a lányok esetében

[196] Télen a leányok hetekig jártak fosztóba, egy este 15-20-an is összegyűltek. Bár egy hét munka eredménye mindössze egy kilogramm toll volt, télen - más dolguk nem lévén, - szívesen jártak el oda. Éjfélkor jöttek a legények, s akkor táncoltak.

[197] Az utcán a barátnők golyóztak (kis agyaggolyókat kellett lukakba belepöckölni ujjal), „várbaszedőztek", „hadd szóljon a likbalabdáztak" (egy lyukba labdát tettek, s aki először ki tudta kapni, az igyekezett másvalakit eltalálni. Akit megdobott a labdával, az lett a „likbalabda"), „csikom-csikom komámasszonyoztak" (két leány szemben összekapaszkodva forog), „sintéreztek" (bújócskajáték).

[198] A genealógiai interjúk alapján egy kiterjedt rokonság adatait (kb. 580 személlyel és 160 házassági kapcsolattal) rögzítettük egy családfában. Azon esetekben, amikor egészen pontosan ismertük a felek születési időpontját, valamint a házasságkötési időpontokat is, (amely az 1800-as évektől 1960-ig mindössze 18 volt), a nők átlagosan 17,9, a férfiak 22,6 éves korukban házasodtak. A házasságkötések általában január-február (tehát farsang) időszakára estek, kisebb csúcs figyelhető meg május-júniusban, valamint augusztus-szeptember táján.

140. kép: Kiskanizsai család: Dolmányos Antal és neje, Varga Katalin gyermekeikkel 1878-ban

15, a fiúk esetében 18–20 éves házasodási átlagéletkorról beszélnek, amely szerintük a katonáskodás miatt emelkedett.[199] Ez utóbbi megjegyzés viszont inkább a 19. század második felére vonatkoztatható. A századfordulón feltehetőleg legfeljebb a norma szintjén élhettek ezek az alacsony házasodási életkorok, de a gyakorlat egyre kevésbé igazodott ehhez. Az 1920–30-as években, főleg a kevésbé tehetős családokban egyáltalán nem ritka, hogy egy leány 20 éven felül, akár 24–25 évesen menjen férjhez, és ebben az időben már nagyon korainak ítélték meg, ha valakit 15 évesen férjhez adtak.

A korai házasságot szinte minden esetben anyagi érdek vagy munkaerőhiány kényszerítette ki: A jómódú leányokat hamar elvitték, és a jómódú kérőket is igyekeztek hamar megfogni a lányos szülők, akkor is, ha gyermekük egészen fiatal volt még. A háború aztán a házasodási kor kényszerű emelkedését hozta meg sok olyan fiatal számára, akik éppen ezidőtájt szándékoztak családot alapítani. A 20. század első felének Kiskanizsáján tehát, mint a legtöbb olyan közösségben, ahol a társadalmi presztízs alapja a vagyon és a rang volt, a fiatalokat még mindig elsősorban a két család *anyagi és társadalmi érdekei* szerint boronálták össze: a birtok, a korai örökség, az erős, munkára alkalmas fizikum sokat számított abban, hogy a leány vagy a legény mennyire minősült jó partinak. Az is kiemelt szerepet játszott a házasság nyélbeütésében, hogy abban a családban, ahol a fiatalok maradtak, mennyire volt sürgősen szükség egy férfi vagy női munkaerőre.

A *rokonházasság* első pillantásra az érdekházasság tipikus példájának tűnhet. Előfordult első fokú unokatestvérek házassága is, amely a közvélemény szerint azért köttetett, hogy „egyben tartsák a birtokot". Azonban az ilyen esetek sem tisztán racionális döntésen alapultak. Az anyagiak mellett nyereségként lehetett elkönyvelni azt a nagyobb fokú összetartást, a „kötelező altruizmust" és szimpátiát, valamint az egymás ismeretéből származó biztonságérzést is, ami a rokoni kapcsolatok jellemzője.

Az, hogy két testvér ugyanabból a családból választ magának házastársat, egyáltalán nem volt ritka esemény. Azonban ezek a párhuzamos házasságok sem elsősorban a célszerűség miatt köttettek, mint amire a szakirodalom is utal, hogy a birtokot ne kelljen megosztani, hanem egyszerűen érzelmi okok játszottak közre abban, hogy a legény sógornője testvérhúgát választotta élete párjául.

A rokonházasságok esetén arról is szó van, hogy Kiskanizsa ugyan „nagy falu" a maga két világháború közötti 6000–7000-es lélekszámával, ám mégis elég nehéz kikerülni, hogy egyes rokoni csoportok időről időre fel ne újítsák házassági kapcsolataikat, főként, ha a homogámiára való törekvést is figyelembe vesszük. Az érdekek és az érzelmek nem minden esetben ellenkeztek egymással. Ráadásul, mivel az emberek jórészt családi-rokoni kör-

[199] Szalay, é.n.

ben mozogtak mindennapjaik során, sokkal könnyebben alakítottak ki személyes kapcsolatot olyanokkal, akik valamilyen szinten ehhez a körhöz tartoztak.

6.2. Házasságon kívüli párkapcsolatok

Hogy az udvarlás, a fiatalok kapcsolata, a nemi erkölcs és a házasságon kívüli nemi élet tekintetében korábban nem volt mindig olyan szigorú a közvélemény, azt mutatja egy olyan eltartási per is a 19. század végéről, amelynek alperese elismeri, hogy fiához maga hívta lakni a megejtett leányt. Az elhalt apa helyett ő, vagyis az alperes nagyanya vállalta a gyermek után járó tartásdíj megfizetését.[200]

A törvénytelen születések szempontjából elvégeztük a születési anyakönyvek egy részének feldolgozását, igaz, hogy csupán egy rövid időszakot volt módunk áttekinteni 1863. és 1882. között. Ez idő alatt összesen 208 „törvénytelen" minősítésű keresztelői bejegyzést találtunk, s ebből négyszer szerepel az apa neve is (egy esetben az apa „helvét" hitvallású a bejegyzés szerint). Ez utóbbi négy bejegyzés közül hármat javították át „törvényesre" a szülők utólagos házasságának köszönhetően (ebből két gyermek ugyanattól a szülőpártól származik, ahol az apa napszámos).

A vizsgált két évtized alatt egy-egy évre változó számú, 3–21 törvénytelen születés jutott; ez a szám leggyakrabban 9–13 között mozgott.[201] Az anyakönyv vizsgálatának számunkra legfontosabb tanulsága az volt, hogy a fenti 208-as születésszámnak az anya neve melletti bejegyzések szerint csupán negyede volt egészen biztosan szolgáló, szakácsnő vagy egyéb, háznál szolgálatot végző személy, közülük 36 helybeli, 10 más helységből származó. A levéltári iratok között érdekes dokumentumokra bukkantunk, melyek azt bizonyítják, hogy ebben az időszakban Kiskanizsa menedékként szolgált azon városi vagy környékbeli megesett cselédlányok, szolgálók számára, akiket gazdáik egyszerűen utcára raktak.[202]

A vártakkal ellentétben mindössze 8 eset utal cigányokra. A „gazdasszony", „háziasszony", „házinő" bejegyzés viszont 42-szer szerepel az anya neve mellett, özvegy 5, „férjehagyott" nő 6, férjes asszony pedig 3 volt. 20 esetben találkoztunk az „ágyas" bejegyzés magyar vagy latin nyelvű formájával, amiről sajnos, nem tudunk meg közelebbit, valószínűleg törvénytelen együttélést takar.[203] Egészen biztosan leányfejjel szült az anya 28 esetben, mint „házi leány",[204] és 9 esetben mint „hajadon".[205] A szimplán „kiskanizsai nő" megjegyzéssel 7 anya szerepel, 2 anya „nagykanizsai", idegen származásra utaló bejegyzést pedig mindössze 3 alkalommal találtunk. Foglalkozását tekintve „önálló", „magánzó" volt 4 anya, ezenkívül 1 varrónő, 1 kofa (vasvári), 1 dajka, és 1 kéregetőnő, valamint 3 napszámosnő volt található közöttük. 2 bérlőnővel ill. „árendással, és 3 „zsöllérrel" vagy zsellérrel is találkoztunk. Sajnos, a bejegyzések nehezen vethetőek össze egymással, mivel hol az anya származását, hol a foglalkozását, hol a családi vagy vagyoni állapotát emelik ki. A lényeg, amely a biztonsággal kategorizálható bejegyzésekből kitűnik, az, hogy a kiskanizsai földműves családok leányai legalább az ötödét adják a törvénytelen szüléseknek, s a házasságban élő, özvegy vagy férjük által valamilyen okból elhagyott asszonyok képviseltetik magukat legnagyobb arányban, ha a „gazdasszonyokat" és „háziasszonyokat" is idevesszük.

---

200 MNL ZML Nagykanizsa r. t. város árvaszéki iratai, 1895.

201 Nehéz bármiféle tendenciát megrajzolni ebben az időszakban; a pontosság kedvéért mindössze annyit említenénk, hogy a legtöbb törvénytelen születés 1865-ben (15), 1870-ben (15), 1871-ben (21) és 1873-74-ben történt (16 és 15)

202 MNL ZML V. 1521. 1880/1056.

203 Közülük 6 idegen származású, 1 „özvegyi ágyas" (sic!).

204 Feltehető, hogy ez nem szolgálót jelent.

205 Idegen faluból való két leányanya, és 1 esetében a „kanász leánya" kifejezés szerepelt.

Női adatközlőim saját ismeretségi körükből, a 20. század elejétől legfeljebb egy-egy példát tudtak mondani leányanyákra, ám ez természetesen nem jelenti azt, hogy ebben az időben feltétlenül kisebb volt a leányanyák vagy a házasságtörések száma, mint a 19. század második felében. Az általuk említett két nőnek 6–6 gyermeke született különböző férfiaktól. Mindenesetre, mint azt fentebb láttuk, a szülők legfőbb gondja ebben az időben az volt, hogy mindenáron elkerüljék az erkölcsi „botlásokat", amelyből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a norma – legalábbis a „pógárok" leányait illetően[206] – e tekintetben igen szigorú volt.

A férfiaknak, fiatal legényeknek Kiskanizsán is sokkal kevesebb hátránnyal kellett szembesülniük, ha házasság előtti szexuális tapasztalatra akartak szert tenni. Egyrészt a szülői kontroll eleve lazább volt, mert az ifjak megtehették, hogy az istállóból vagy a szénapadlásról, ahol aludtak, feltűnés nélkül ellopózzanak mulatni,[207] másrészt a közösségi norma velük szemben mindig enyhébb elvárásokat támasztott. Ehhez képest azok a legények is, akik legénykorukban nagy szabadossággal és szabadságban éltek, ritkán választottak feleséget szeretőik közül, inkább egy minden szempontból kifogástalan asszonyt szerettek volna maguk mellé. Szexuális partnerként tehát a jövendőbeli nem nagyon jöhetett szóba, a lányok számára ezért fontos volt jó hírnevük megőrzése a házasság előtt. A nős férfiak a változatosság iránti igényük kielégítésére adott esetben inkább szolgálók és „hegyi nők" társaságát keresték. Ugyanakkor mind a tisztes polgárok, mind a polgárasszonyok házasságon kívüli kapcsolataira igen kevés adatunk van, ami egyet jelent biztosan: hogy a mélyen vallásos, szigorú erkölcsi nézeteket valló közösségben a legnagyobb szégyen volt, ha ilyesmire fény derült.

Az elejtett megjegyzésekből és az élettörténetekből az tűnik ki, hogy általában a szőlőhegyi pincesor volt a helye mindannak, ami a tisztességes kiskanizsai „pógári" társadalom életébe nem fért bele. A teljes züllöttség szinonimája volt a „hegyi" kifejezés, mind a nők, mind a férfiak esetében: a „hegy" e tekintetben a társadalom perifériája volt, ahová az italozó, a közösség szemében szexuálisan szabados életmódot folytató ember fizikai és szimbolikus értelemben is kivonult, hogy adott esetben többé már vissza se térjen.[208]

A kulcsszó ebben az esetben is a „mértékletesség": a családját el nem hagyó, de néha félrelépő férfi ritkán érte meg azt, hogy felesége a megcsalatása miatt el akart volna válni tőle. A férfiak mindig nagyobb elnézésre számíthattak a közösség részéről e tekintetben. Ha pedig feleségük sem volt, mert pl. megözvegyültek, akkor a család kénytelen-kelletlen abba is belenyugodott, hogy a férfi ilyen irányú igényeit e kétes hírű nőkkel elégíti ki.

---

206 N. Szabó, 1929. 344–345.p. Szerinte magzatelhajtás ritkán történik. „Az esetek 99%-a munkásrészre esik. Tisztességtelen asszony, 'magáról elfeledkező' ember alig akad." A norma szintjén az erkölcsi szigor tehát mindenképpen igen nagy, valamint a polgárok is ügyelnek rá és fontosnak tartják, hogy ilyen kép alakuljon ki róluk.

207 A szülők ezeket a kiruccanásokat hallgatólagosan tudomásul vették, ha a fiatal hajnalban ugyanúgy talpon volt, és elvégezte a munkáját, mint máskor. Számtalanszor előfordult, hogy az apa alig pár perccel később ébresztette volna a fiát, mint ahogyan az hazaért. A legények a mulatságokra a pénzt többnyire a padlásról ellopkodott gabona eladásából szerezték.

208 Természetesen a hegy nem jelentett minden polgár számára eleve „erkölcsi fertőt", a legtöbben ragaszkodtak az erkölcsi és vallási normák betartásához akkor is, ha heteket töltöttek ott egyedül. Ennek jeleként lehet értékelni, hogy igényük volt hegyi kápolna építésére (a bagóhegyi kápolnát pl. 1929-ben építette a hegyközség). Mégis, több történet szól arról, hogy az alkoholista vagy nagyivó férfi gyakorlatilag a hegyen élt utolsó éveiben, vagy a feleségét és gyermekeit elhagyó férfi egy „hegyi nő" kedvéért nem tért többé haza. A hegyi nők inkább más helységből érkeztek.

6.3. Házasodás, lakodalom

Egy *házasság eltervezésében és megkötésében* a személyes kapcsolatok meglétét, ahogyan azt fentebb láttuk, a 20. század közepéig egyáltalán nem tartották szükségesnek. A fiatalok „összeszerzésében" nagy szerepet játszott a rokonság, pontosabban egy olyan vérrokon vagy házassági rokon, esetleg ismerős asszony, aki megfelelő társadalmi presztízzsel rendelkezett: gyakran a vőlegény keresztanyja vagy más nőrokona vállalta fel a kérőasszony szerepét. Őt nevezték „suttogó" vagy „csoszogó" asszonynak, aki kipuhatolta a lányos háznál a vőlegény-jelölt esélyeit, majd el is ment megkérni a leány kezét.[209] A 20. század elején még előfordult, hogy a gyermekeket a bölcsőben elígérték egymásnak, s az még a század közepén sem volt ritka, hogy a menyasszony és a vőlegény először csak a kézfogó alkalmával, találkozott egymással, majd három hét múlva összeházasodtak.

E három hét alatt elkészültek a jegyajándékok,[210] s a vőlegény akár minden este meglátogatta menyasszonyát. A móringolás csak az első világháborúig élt, a mai idősek már egyáltalán nem emlékeznek rá. Stafírungot mind a menyasszony, mind a vőlegény vitt magával az új helyre, ha párjához költözött. A stafírung egy „sublatból" vagy „sifonyérból,"[211] s a benne lévő „lerakóruhákból", valamint a ruházatból állt,[212] ám ezt, a szorosan az esküvő időpontjához kötődő és személyes holmikat tartalmazó kelengyét egyfajta „örökségi előlegként" megtoldották egy tehénnel, gazdagabb családokban akár egy házzal is.

A 20. század folyamán a menyasszony és a vőlegény öltözete is nagy változásokon ment keresztül. A századforduló körül a menyasszony hosszú, „karikós kasmér" ruhát viselt, amelynek színe lehetett rózsaszín, égszínkék vagy sötét.[213] Az 1920-as években a ruha színe fehér lett, hozzá fekete, alul csipkés selyemkötényt kötöttek. Hajukat két fonásban engedték kétoldalt lógni, vagy koszorúba fonták fehér szalaggal, s erre került a csipkefátyol és a mirtuszkoszorú. Ez a viselet még a '60-as években is dívott, miközben a vőlegények már a '20-as évektől elhagyták a négyszeles rojtos gatyát, és városias divat szerint öltöztek. A menyasszonyi ruhákban a váltást az a korosztály kezdeményezte az '50-es évek végén, a '60-as évek elején, amelyik a középiskola vagy a munkahely miatt kivetkezett.

A lakodalomba való meghívás a századelőn még egy erre „specializálódott" ember, a „pozsovics" feladata volt, majd az utolsó pozsovics halála után[214] a vőlegény legénybará-

---

[209] Egy hetvenes évekbeli gyűjtés szerint, amely még vissza tudott nyúlni az 1910-es évekig, a kérőasszony vasárnap, „Isten napján" (ami csak jót hozhat), ment el közölni a vőlegény-jelölt házasodási szándékát. Ha jó szemmel nézték a fiút, akkor a kérőasszonyt kaláccsal és borral kínálták, ha nem, az ajtó elé tett seprű jelezte az elutasítást. Határozott választ az igen esetében két-három nap múlva kapott, ha nemleges volt a válasz, nem üzentek. Igenlő válasz esetén a vőlegény is elment meglátogatni a lányos házat, de az első gerendán túl nem mehetett, mert akkor nem kapta volna meg a lányt. A leányt csak úgy lehetett előcsalogatni, hogy valamilyen munkára kérték, pl. vizet hozattak vele. Lásd: Szalay, é.n.

[210] A vőlegény jegycsizmát, majd a '20–30-as évektől gyöngyházgombos, magas szárú jegycipőt csináltatott a menyasszonynak, valamint ezüstgyűrűt; a menyasszony pedig fehér „gyegyümögöt" varrt vőlegényének, régen maga szőtte, később boltban vásárolt vászonból, amibe beleszőtte a vőlegény nevét piros fonállal. E jegyajándékokat az esküvő reggelén szokták egymásnak átküldeni. A kézfogókor a menyasszony jegypénzt, a '20-as évektől pedig jegykést (drága bicska) kapott a vőlegénytől, amaz pedig zöld vagy piros kasmír jegykendőt kapott, amit a feleségének később visszaadott, hogy ő hordja el.

[211] 4 fiókos sublót.

[212] Lerakóruhát lányok kaptak, amely terítőt, lepedőt, szalvétát jelentett, valamint törölközőt. Ezekből lehetőleg 6–6 darabot adtak a lánnyal, ezenkívül egy dunyhát, két „szómazsákot", kettő vagy négy „vánkust". Öltözékből a lányok 6 ünnepi szoknyát, 6 hétköznapit kaptak, 1 pár „viselős" csizmát, azonkívül bongyorkendőt, réklit, péntőt. A fiúk a századfordulón még ládát kaptak, később sifonért, benne 1–1 öltöny „cájg-ruhát", téli és nyári ruhát, 1 pár ünnepi és hétköznapi csizmát, kalapot, 2 konyhaköténytet, valamint 4 rojtos gatyát és négy ümögöt. Ez utóbbiakat a '20–30-as években már csak aratáskor, szénakaszáláskor vették fel, egyébként a csizmanadrágos városi öltözék volt divatban. (Szalay EA 15977).

[213] Szalay EA 15977

[214] Kristóf József halála után már senki nem vállalta többé ezt a tisztséget.

tai vagy fitestvérei, a „vőférek" viselték ezt a tisztet. Később, az '50-es években az örömszülők hívtak,[215] azonban ha nagy volt a vendégsereg (40–50 főtől akár 160–200 főig), maguk a fiatalok is elmentek, hogy személyesen invitálják meg a vendégeket. Hagyományosan az első unokatestvérig hívták meg a rokonokat, rajtuk kívül a szomszédok az elsők között számíthattak a meghívásra.

Az esküvő és a lagzi időpontja a 20. század elejéig nem esett egybe, N. Szabó Gyula[216] és 30 évvel később Markó plébános[217] legalábbis is erről számolnak be. Magát a lakodalmat régi szokás szerint megtartották a menyasszonyos háznál, majd gyakran egy hét különbséggel a vőlegényes háznál is.[218] Amikor még háznál tartottak lakodalmat, a meghívottak valamennyien küldtek egy véka élelmet és egy baromfit, amely szinte teljesen fedezte a lagzi költségeit, s gyakran meg is maradt belőle sok minden - amit másnap eladtak a piacon.

A lakodalom és az esküvő lebonyolításában a keresztszülőknek Kiskanizsán is fontos szerepe volt: A „belső násznagytól", a menyasszony keresztapjától a „kérőnásznagynak", a vőlegény keresztapjának kellett kikérnie a menyasszonyt.[219] Ők voltak a tanúk is, akik elkísérték a fiatalokat törvényre esküdni, ugyanis kb. az '50-es évekig a násznép nem vett részt a hivatalos szertartáson. A lány keresztanyja játszotta többnyire a koszorúsasszony szerepét, vagy pedig az az asszony, aki a kérőasszony is volt annak idején. Ő vitte a templomba a menyasszony koszorúját, mert azt a '10-es évekig csak itt rakták fel a menyasszony fejére.[220] A násznép a templomba a második világháború környékén kezdte elkísérni a fiatal párt. A nászmenetben, amely énekszóval, tánccal, „rikonyálással"[221] kísérte az ifjú párt, a résztvevők sorrendje kötött volt.[222]

A menyasszonyt a szülei házától már az esküvő előtt elbúcsúztatták, majd a szertartásról hazaérve a vőfély beköszöntötte. Az ifjú pár a menyasszony násznépével együtt megebédelt. A korábbi időkben a vőlegény és kísérete a vőlegényes házhoz ment, ott evett, a menyasszony pedig a vőlegénynek ebédet küldött át. A húslevessel kezdődő, mártásos főtt hússal, majd baromfihúsos kásával, pecsenyével, hurkával folytatódó és rétessel záruló menüsor hasonló a mai napig. A vacsoráig a húsételek végig az asztalon maradtak, s este frissen készített káposztalevest („órjás káposztát") vagy krumplilevest szolgáltak fel.

Délután 4–5 óra felé felbokrétázott, felsallangozott kocsira tették a stafírungot, és akkor is körbe járták vele a falut, ha az ifjú pár a menyasszony szüleinél maradt lakni.[223] Út közben madár alakú süteményeket, „kukorést" szórtak a bámészkodóknak.

---

215 Markó, é.n.

216 N. Szabó szerint az esküvő és a lakodalom között három-négy hét is eltelhet, ezalatt készülnek elő a lagzira. Addig a fiatalok szüleiknél laknak, s az ifjú férj úgy látogatja feleségét, és úgy udvarol neki, mint menyasszonyának. Lásd: N. Szabó, 1929.347.p.

217 Markó. é.n. „Régen" az esküvő és a lakodalom ideje nem esett egybe.

218 N. Szabó szerint a vőlegényes és a menyasszonyos háznál tartott két lagzi időpontja egybeesik, csupán a vendégsereg válik külön; ennek az az oka, hogy így akarták megelőzni a bicskázásokat a két rokonság tagjai között. Lásd: N. Szabó, 1929. 349.p. Markó szerint a lagzi az '50-es évek végén a menyasszonyos háznál kerül megrendezésre, és legfeljebb akkor engedik át a vőlegény családjának, ha náluk nemrégiben volt másik lakodalom. Lásd: Markó é.n. Saját adatközlőim szerint egy hét telt el a két lagzi között, ami a század első felében 3–3 napig, később 2–2 napig is eltartott. Újabban a meghívottak pénzzel járulnak hozzá a vendéglátás költségeihez, s emellett nászajándékot is adnak, illetve ajándéktárgyak helyett most már többnyire pénzt.

219 A kikérés során a „belső násznagy", csak úgy engedte be a vőlegényt és násznépét a kapun, hogy találós kérdéseket tett fel nekik, majd azok megválaszolták. Közben a menyasszony elbújt, de úgy, hogy a kérőnásznagy könnyen megtalálja, s a vőlegény mellé tudja vinni. Innen indultak a templomba esküdni.

220 Szalay. é.n.

221 Úgy táncoltak, hogy az úton járók kocsival nem fértek el tőlük, s kerülniük kellett másfelé. A „rikonyálás", a rigmusok kiabálása valamikor meghatározott szereposztás szerint történt. A látványos, zenés felvonulás az '50-es évektől már nem volt jellemző (Markó EA 10054).

222 Markó, é.n.; Szalay, é.n.

223 Szalay. é.n. Erre a menetre a század közepétől már nem nagyon kerül sor.

A mulatság, tánc, viccmesélés, mókázás[224] egész nap, egész éjszaka folyt, megállás nélkül. A menyasszony fejét éjfélkor kötötték be, ezután került sor a menyasszonytáncra,[225] amikor „eladták" a menyasszonyt; ennek bevétele a menyasszonyt illette. A tánc végén a vőlegény felkapta párját, és kifutott vele. Éjfélkor hurkát, hajnalban kávét kapott a vendégsereg, reggelire pedig kocsonyát tálaltak fel nekik. Reggel a násznép még talpon lévő fele elment megkeresni azokat, akik hazaszökdöstek, és lánccal, kötéllel megkötözve hozták vissza őket úgy, ahogy otthon rájuk találtak, hálóruhában, és ott folytatják a mulatozást, ahol abbahagyták. Délben nagyjából ugyanaz volt a menü, mint előző nap, este pedig jött a „tepszistől" együtt feladott „kitolórétes".

A lagzi az egész falunak szólt, senkit nem lehetett kirekeszteni belőle. Ha a lagzis ház ablakai be lettek volna függönyözve, a kinnrekedtek be is törték volna. Néha a kívül ácsorgóknak, bámészkodóknak ételt-italt adtak ki, s előfordult, hogy behívták őket táncolni is.

A lakodalom utolsó aktusaként, egy héttel később a lagzit tartó örömszülők „kárlátóba", vagy ahogyan a '40–50-es évekig hívták, „kistorba"[226] hívták a legközelebbi rokonokat, hogy a megmaradt italokat és ételeket elfogyasszák.

6.4. Menyecskesors, vőség, generációk együttélése

A 20. század közepéig jellemző volt három generáció egy fedél alatt élése, bár ennek az együttélésnek a tartalma fokozatosan megváltozott. Természetesen az affinális (házassági rokoni) kapcsolatokban is sok múlott a résztvevők jellemén, személyes szimpátiáján, jóakaratán. A régi szokások szerint a gazdaság dolgaiban az öregek döntöttek, míg bírták magukat; gyakran az öregasszony, ha ő volt a kardosabb. Ők is kezeltek minden pénzt, ami a házhoz befolyt.

A menyasszonyt új otthonában fogadó „szívből jövő szavak" –„Isten hozott ídes lányom"[227] – nem mindig híven vetítették előre a jövőt. Az 1950–60-as évekig *menyecskének* vagy *vőnek lenni más házánál* sokszor nem volt könnyű sors Kiskanizsán sem. Az engedelmességet az anyós és az após mindkettőtől egyaránt elvárta. A gyermek házastársával kapcsolatban az az uralkodó felfogás az volt, hogy „menyem nem lányom, vőm nem fiam". Ha a „vőgyerek" nem fogadta el apósa irányítását, hamar a szemébe vágták: *„nem te vagy a gazda!"* Ha a meny ellenkezett volna anyósával, ő is megkaphatta: *„jegyezd meg: itt én vagyok a gyökér, te csak úgy gyöttél!"*

A fiatal menyecskét, aki férje szüleivel lakott, anyósa nemigen engedte piacozni, mert nem tudta volna pontosan elszámoltatni a pénzről. A legtöbben csak akkor kezdtek piacra járni, amikor már maguk asszonyai lettek, vagy anyósuk betegség miatt nem tudott többet menni. A menyecske mindezek ellenére, ha már gyermekei voltak, gyakran akkor is anyósánál és apósánál maradt, ha a férje meghalt, vagy valamilyen oknál fogva elhagyta őt.

A 20. század első felére vonatkozó adataink szerint, a más házánál élő meny vagy vő azért nem volt mindenestől kiszolgáltatva házastársa szüleinek, mert saját szüleitől is megkapta azt a támogatást, amit azok anyagi erejük függvényében megadhattak neki. A lányok gyakran vittek magukkal egy tehenet[228] új lakóhelyükre, de ha otthon maradtak, saját szü-

[224] Az egyik kedvelt játék az volt, hogy egy személy leült középen egy székre, azután szólított valakit (férfi nőt, nő férfit), hogy csókolja meg őt. A „vőfény" körbejárt egy gombra kötött kendővel, és jó nagyot húzott annak a hátára, akit a kör közepén ülő elhívott. Azon kívül szerettek maskarázni, „maszkázni" is.

[225] Az '50-es években még 20–50 Ft-ot raktak a letakart vájlingba.

[226] Szalay, én.

[227] N. Szabó, 1929. 350.p.

[228] Egy, gyenge tej forgalomba hozása miatt indított kihágási per során S-né állítja, hogy *ha lánya, S. Gy-né és veje külön háztartásba mennének, akkor az egyik tehenet nekik adná, mert másik lányának is adott már egy marhát.* Lásd: MNL ZML Nagykanizsa m. j. város iratai. 1937.

lei is így segítették az új kiscsalád életét. A férj és családja is elismerte a feleségnek a tehénre vonatkozó kizárólagos tulajdonjogát: ennek hasznával a menyecske rendelkezett, saját magára és családjára költhette.

A szigorú, patriarchális viszonyok oldódására utal már a két világháború között is az a sűrűn előforduló gyakorlat, hogy - bár a fiatalok egy fedél alatt éltek a szülőkkel - mégis teljesen önállóan, *külön gazdálkodtak*. A szülő gyakran már akkor odaadott egy darab földet használatra házas gyermekének, amikor még az ő nevén volt a tulajdonjog.[229] Az örökség egy részét természetesen azok a gazdák tudták megelőlegezni házas fiuknak vagy leányuknak, akik rendelkeztek akkora birtokkal, hogy a maradékon is jól tudtak gazdálkodni saját házuk népével. Ha már túl idősek és törődöttek voltak a munkához, *átadási*, később *ajándékozási szerződést* készítettek vagyonukról, saját eltartásukat az ajándékozás feltételeként megszabó záradékkal.

6.5. Lakóhelyválasztás, ragadványnevek

Valamikor talán létezett olyan szabály, hogy a fiatal párnak a *viri-patrilokális*[230] *letelepedést* kell követnie, a 20. században azonban ezt már nem tartották be szigorúan. A patrilokalitás a normák szintjén olyan elvárásokban fogalmazódik meg a legutóbbi időkig, hogy a meny kötelessége beteg, magatehetetlen apósa-anyósa elgondozása, illetve abban, hogy általában a fiúgyermek marad otthon, de ha egyszer elhagyja apja portáját, akkor már csak vendégként látogathat haza.[231] A fiatalok lakóhelyének kiválasztásában azonban a patrilokalitásnál sokkal fontosabb volt a megfelelő számú munkaerő biztosításának szempontja, vagyis az, hogy mind az újasszony, mind az újember családjában maradjon elég felnőtt a gazdaság feladatainak ellátására. A letelepedés azonban nem volt végleges, idő közben előfordulhatott, hogy az ifjú pár átköltözött a másik fél szüleihez, vagy teljesen új otthont épített magának. Többnyire a legfiatalabb, illetve a legkésőbben megházasodó testvér maradt otthon, az öreghelyben, általában a fiú, ez azonban nem volt merev szabály. Előfordult nem egy esetben, hogy például a legfiatalabb fiú ment el vőnek máshova, és idősebb leánytestvére maradt otthon. A hasonló döntések hátterében általában személyes motiváció állt: ha a meny nem akarta, akkor a leány vállalta saját szüleinek, nagyszüleinek elgondozását.

A házasság utáni letelepedésnek még egy dologban lehetett jelentősége: a „melléknevek"[232] felvételében, illetve öröklésében. Kiskanizsán ugyanis a 19. században érvényes endogámia az ugyanazon előnevet viselő családok megszaporodásához vezetett, ami egy idő után lehetetlenné tette egymástól való megkülönböztetésüket. Ehhez még hozzájárul az is, hogy korlátozott számú keresztnevet alkalmaztak, mert szívesen adták mind fiú, mind leánygyermekeiknek az apa és az anya, valamint a nagyszülők utónevét.[233] Ilyen módon valóban elengedhetetlenné vált az, hogy az egyéneket más módon is megkülönböztessék egymástól: erre szolgáltak a „melléknevek". A melléknevek részben egyéni tulajdonság, foglal-

[229] V-né azt vallotta, hogy az *apjától használatba kapott 3 hold földön gazdálkodnak*, abból élnek. Lásd: MNL ZML Nagykanizsa m. j. város iratai. 1937.

[230] Viri-patrilokális letelepedés: az újházasok a férj apjának háztartásába költöznek.

[231] Egy hétgyermekes gazda mondta máshová nősülő fiának a '30-as évek elején: *„Beszállóként, rokonként eljöhetsz, de többet nem jöhetsz vissza!"*

[232] Kiskanizsán a ragadványneveket nevezik melléknévnek, amelyet általában számon tartottak, és ismertek az egyes családokkal kapcsolatban. A hivatalos neveket, vagyis azt, „hogyan nevezik írásban", gyakran nem is tudják, még a szomszédok sem.

[233] Markó. 1955. 114.p. Ez 1940-1950 között mintegy 33 név alkalmazását jelenti mind a férfiaknál, mind a nőknél, amiből leggyakrabban a következő 6-7 fordul elő: József, Ferenc, László, György, István, János; illetve Mária, Anna, Erzsébet, Julianna, Katalin, Rozália, Ilona. Az egyetlen lényeges változás a keresztnév-adás tekintetében a 100 évvel korábbi állapothoz képest a Mária név elterjedése.

kozás vagy egy életesemény alapján keletkeztek és „ragadtak" rá viselőjükre, és adódnak tovább a következő generációra; másrészt valamelyik felmenő kereszt- vagy családneve öröklődik tovább melléknévként. Gyakori a matrilineáris (anyai ági) átörökítés, egyes esetekben világosan megfigyelhető 3–4 generáción keresztül az, hogy anyáról gyermekeire adódik át a melléknév. Előfordul az is, hogy egyik testvér gúnyneve átragad a többire. Ám a legtöbb esetben valóban az egyén megkülönböztetésére szolgál, olyannyira, hogy édestestvéreket is hívhatnak másként, például egyiket az apáról, másikat az anyáról nevezik el; illetve a féltestvérek esetén egészen természetes, hogy arról a szülőről marad rájuk a melléknév, aki nem közös a másik testvérrel. Az sem ritka egyébként, hogy valakit egyszerre több melléknévről ismernek. Markó plébános azt állapítja meg a melléknevek átörökítésével kapcsolatban, hogy többnyire a lakhely illetve a családnév gyakorisága együtt döntik el, hogy az anya, az apa, illetve a házastárs ragadványnevén emlegetik-e az egyént. Szerinte nem is a család, hanem a ház, a birtok viseli a nevet, s aki oda beköltözik, azontúl őt is úgy hívják.[234] Vagyis a vőt a felesége, a menyecskét a férje után. Ha túl gyakori a férj neve, lehet, hogy akkor is felesége után emlegetik, ha őhozzá ment az asszony lakni. Ezek a szabályok azonban a mi megfigyeléseink alapján nem működnek ennyire következetesen. Előfordul, nem is ritkán, hogy a más házánál élő meny vagy vő megtartja saját nevét, s ugyanígy a házastársa is. Gyermekeit pedig adott esetben a még élő szülő után emlegetik.[235]

6.6. A nemi és családi szerepek átalakulása

Legkésőbb a 19–20. század fordulójától beszélhetünk a nemi szerepeknek, illetve a családon belül a férj és feleség pozíciójának kiegyensúlyozódásáról. Ezt az is jelzi, hogy a legrégebbi, emlékezettel még elérhető időktől a házastársak kölcsönös tegeződése volt érvényben. A 20. század közepén már csak egészen kevés számú adattal rendelkezünk arról, hogy az asszony nem együtt ment végig azt utcán a férjével, hanem három lépésről követte.

A 20. század elején, főleg olyan családokban, ahol sok fiú volt, még gyakran előfordult, hogy a menyecskével szinte cselédként bántak; többek között nem ülhetett egy asztalhoz a család férfitagjaival. Ez a bánásmód azonban már ekkor sem volt általános. A múlt század közepén az, ha például a családanya állva evett, már nem feltétlenül a környezet elvárása vagy netán értékítélete miatt történt így, hanem egyfajta megszokás, gyerekkorban látott minta következménye volt: a család hiába bíztatta az anyát, hogy üljön le közéjük, az asszonynak így volt természetes.[236]

Ebből is látható, hogy a kiskanizsai család már régóta nem volt szigorúan patriarchális berendezkedésű. Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha ezt a fejleményt a nőknek a termelésben betöltött fokozottabb szerepével magyarázzuk. Ez nem kizárólag a kertészkedés és piacozás gazdasági jelentősége miatt alakulhatott így. A *leányok-asszonyok* külső, a családi üzemen kívüli *munkavállalása* már a múlt század első felében megindult. A szegényebb csa-

[234] Bármennyire hasonlatos ez a „házszisztéma" névadási elveihez, ahol a birtoknak valóban van neve, amit a vő is megkap, mégsem gondoljuk, hogy itt valami hasonlóról volna szó. Kiskanizsán a „birtok", mint azt az örökösödés tárgyalásánál látni fogjuk, messze nem olyan állandó társadalmi entitás, mint a házszisztéma egyik klasszikus régiójában, Dél-Franciaországban, mert az egyenlő örökösödés elve miatt állandóan osztódik. Kiskanizsán a névadás sokkal inkább a megkülönböztetésről szól, mint a „család" és a családi birtok egységéről.

[235] Az egyik módos gazda, „Köles", „írásban" Kovács József Sneff „Sisári" Katalint vette feleségül másodszorra. E házasságából származó leánya, „Köles" Mária mellé vőt hoztak Szmodics „Martin" József személyében. Kisebbik leányát, aki ma ezen a telken lakik családjával, korábban „Köles" Panninak emlegették, majd édesanyja halála után már inkább mint „Martin" lányát. Mindezekből is kitűnik, hogy édesapja végig megőrizte saját melléknevét.

[236] Hogy ez valóban csak formaság volt, az kitűnik abból is, hogy ugyanerről az asszonyról unokahúga elmesélte, milyen fontos szerepe volt a család irányításában, fiai kitaníttatásában. (Saját gyűjtés 2002.)

ládok lányai közül sokan férjhez menésig a Kávégyárban, valamelyik varrodában, egyéb üzemben vállaltak munkát. Ennek köszönhetően már az 1930–40-es években (de valószínűleg korábban is) létezett egy olyan „diskurzus" az asszonyi társadalomban, amely megkérdőjelezte a férfiak felsőbbrendűségét.

6.7. Gyermekvállalás, születésszabályozás, gyermeknevelés

A gyermekvállalás Kiskanizsán is, mint általában a földműves társadalomban egyfajta biztosíték volt a jövőre nézve, hogy a szülőt öregkorára valaki eltartja, s továbbviszi a családi birtokot. A családfákból az derül ki, hogy a 19. század végéig, a 20. század legelejéig a kiskanizsai családokban a magas születésszám volt jellemző, gyakorlatilag minden családban annyi gyermek született, amennyit a szülők egészségi állapota lehetővé tett. Ebben az időben nem volt ritka egy családon belül a 10–12 gyermek sem.[237] Világrajövetelükben vizsgált korszakunk elején 2–3 bábakönyvvel rendelkező bába segédkezett, kiket rendszeresen behívtak ellenőrzésre.[238]

Egy generációval később azonban már megszólták azokat a családokat, ahol ilyen sok gyermek születetett: a két világháború között gyakorlatilag a 4–5 gyermek vállalása vált normává, majd még egy generációval később a két-három gyermeké.

Az alacsonyabb gyermekszám, és feltehetően némely születésszabályozási módszer elterjedése[239] tehát éppen arra az időszakra tehető, amikor a nemiséggel kapcsolatban a norma egyre szigorúbbá válik, az egyházi befolyás nő az ifjúságnevelésben, valamint a családi gazdaságok egyre inkább bekapcsolódnak a piaci vérkeringésbe. Ezért valószínű, hogy Kiskanizsán ebben a korszakban a vallásos érzelmek, valamint a kertészeti termeléshez és a gazdasághoz szükséges munkaerő biztosításának szándéka csekély szerepet játszhattak a családtervezésben. Éppen ellenkezőleg: úgy tűnik, hogy az anyák úgy tudtak fokozottabb mértékben részt venni az intenzív termelésben, ha minél előbb letehették a gyermekdajkálás gondját,[240] ezért volt többek között egyre népszerűbb intézmény az óvoda is.

A másik fontos ok lehetett a gyermekszám csökkentésében, a birtokok gyors ütemben való elaprózódása: egykor tekintélyes családok sokaságáról mesélik, hogy a földek két generációban is 8–10 felé osztódtak, s a harmadiknak már csak akkora töredékek jutottak, amin nem lehetett megélni. Mint azt korábban is láthattuk, a 19. század második felétől Kiskanizsa már a túlnépesedéssel küszködik, és a birtokszerkezete is kedvezőtlenül alakult. A századfordulóra a mezőgazdaság elérte a népességeltartó képességének legvégső határát, ezért egyre nagyobb számban választottak más szakmát a fiatalok. Bár a kiskanizsaiak alapvetően az egyenlő örökösödés szabályát követték, némelyik – módosabb – családban a 19. század végén azt a stratégiát kezdték alkalmazni, hogy a családból egy-két fiúgyermeket kitaníttattak, papnak adtak, s csak egyvalaki vitte tovább a birtokot. Így lehetett megőrizni a családi birtok életképességét.

Az 1920–30-as években már voltak olyan családok, amelyek akkor sem vállaltak kettőháromnál több gyermeket, ha csak lányuk született. Az olyan presztízsszempontok, hogy

---

237 Kerecsényi, 1978. 8.p. Egy adatközlő szerint: *„Öt gyerek még kevésnek számított, 7–8 általános volt, de gyakori volt a 10–12 is, de meghaltak korán. (A Lakatos Lajosékról azt mondták, 18 született nekik.)"*

238 MNL ZML V. 1521.1876/1177.

239 A születésszám-csökkenésnek mindenképpen arra kell utalnia, hogy igenis ismertek és alkalmaztak olyan módszereket, amelyek alkalmasak voltak a születendő gyermekek számának korlátozására. Lásd: Kerecsényi, 1978. 24.p.

240 Közvetlenül a századforduló környékén, ha az anya nem tudta kire bízni a gyermeket, még előfordult, hogy a csecsemőt vagy alig járni tudó kisgyermeket magukkal vitték a mezőre. Sok esetben kimélyíttettek egy gödröt, amiben szabadon mozoghatott, de kimászni nem tudott belőle, s fölé készítettek számára árnyékot.

továbbviszi-e valaki a család nevét, már nem számítottak sokat. Ez olyannyira így van, hogy még az örökbefogadások esetén sem részesítették feltétlenül előnyben a fiúgyermekeket.[241] A gyermektelen házaspárok ugyanis, saját és birtokuk jövőjének biztosítása érdekében, gyakran folyamodtak ahhoz a megoldáshoz, hogy saját nevükre vettek egy rokongyereket. A gyermek kiválasztásában, úgy tűnik, az sem bírt fontossággal, hogy a férj vagy a feleség rokonságából származik-e. Többnyire az örökbefogadó szülők egyikének testvére volt az, aki „átadta" valamelyik gyermekét, aki az örökbefogadók számára szimpatikus volt. Azontúl a gyermek és a nevelőszülők között teljesen olyan volt a kapcsolat, mintha egyenesági rokonok lettek volna. A gyermek úgy is szólította őket, mint édesszüleit: „aptya", „anyja". Legyen akár fiú, akár leány az örökbefogadott, a nevelőszülők egész vagyonukat egyedül őrá hagyták, a vér szerinti szülő vagyona pedig testvérei között oszlott meg. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a gyermek és édesszülei között megszűnt volna a kapcsolat, bármikor meglátogathatta őket és otthon maradt testvéreit.

Természetesen nem állíthatjuk azt, hogy a leányok és a fiúk között soha semmiben nem volt különbség, de úgy tűnik, hogy a 19–20. század fordulójára az egyes gyermekek közötti, nem alapján való különbségtétel az örökösödésben nem nyilvánult meg. Hiszen, mint azt láttuk, ebben az időszakban már az sem volt biztos, hogy a leányt viszik el a háztól, mert a fiúk is majdnem ugyanolyan gyakran házasodtak be más házához, s a leány is ugyanúgy részesedett az ingatlanokból, mint a fiú. Számtalan élettörténet tanúskodik arról, hogy a leánygyermekeket is legalább annyira szerették az apák és a nagyapák, mint a fiúgyermekeket, s néha kifejezetten a kislány volt a kedvenc a háznál.

Mint fentebb említettük, a nagyszülők sokat segítettek az unokák nevelésében. Valamikor az idősek, akik már nem tudtak annyit dolgozni, a kisgyermekek gondozásával voltak elfoglalva. A gyermekek – egyik adatközlőm szerint – néha jobban is szerették nagyanyjukat, mint anyjukat. Előfordult, hogy a nagyszülők teljes egészében átvállalták a kicsik nevelését, ha anyjukat túlságosan lekötötte a gazdaság, vagy megbetegedett. Arra, hogy pesztrát vagy dajkát fogadtak volna a gyermek mellé, csak szórványos és viszonylag korai időszakról származó adataink vannak, amelyek arra engednek következtetni, hogy elsősorban olyan egyedülálló, szegény szolgálólányok vagy özvegyasszonyok vették igénybe dajka szolgálatait, akik kenyérkereső munkájuk mellett nem tudták ellátni gyermekük gondozásának feladatát.[242]

A gyermeknevelés terén egyébként Kiskanizsán a legtöbb „pógárcsalád" rendkívül visszafogott módszereket alkalmazott. A szülők által tanúsított önfegyelem és önkontroll ezen a téren is érvényesült, és ezt a mintát látták és sajátították el a gyermekek is. A század első felében fegyelmezési eszköznek bőven elég volt, hogy a szülő összevont szemmel nézett gyermekére. Nem volt általánosan elterjedt a testi fenyítés, legalábbis úgy tűnik, a kiegyensúlyozott családi életnek semmiképpen nem volt velejárója, s a felnőttek lehetőleg nem ragadtatták magukat szélsőséges cselekedetekre.

A szülők ettől függetlenül nem voltak nagyon engedékenyek a gyermekekkel, korán munkára fogták őket, eleinte kisebb feladatokkal megbízva őket. A gyermekek munkaere-

[241] A genealógiai felvételek során összesen nyolc esetben találkoztunk örökbefogadással. Ebből 3 alkalommal a feleség családjából származott az örökbefogadott gyermek (két esetben a feleség testvérnénjének lányát illetve fiát, egyszer fivérének fiát fogadták örökbe), egy esetben pedig a férj családjából (leánytestvérének fiát vették magukhoz). Egyik esetnél nem tudjuk a gyermekek származását, itt a gazdaszülők két fiútestvért vettek magukhoz. A hatodik esetben a feleség előző kapcsolatából született fiút vette saját nevére a férj. (Az utolsó két eset már a '70-es években történt.) A leány örökbefogadása egyedi esetnek tűnhet, ám megfontolandó, hogy olyan családból vették magukhoz nevelőszülei, ahol összesen két fiú és két lány született, tehát mód lett volna fiúörökös választására is. Az örökbefogadók egyébként jóval módosabbak voltak, mint az édesszülők.

[242] MNL ZML IV. 264. Kapornaki Járás, Közigazgatási Iratok. 1861-1871. 1863: 1307.

jét - ahogyan azt fentebb láttuk - 10-12 éves koruktól ki tudták használni az intenzívebb növénytermesztési ágakban.

Mint minden más munkát, a piacozást is korán elkezdték oktatni kisleányaiknak. Fokozatosan, érettségüknek megfelelő feladatokkal látták el őket. Már kisiskolás koruktól hajnalban előre küldték őket a piacon helyet foglalni. A gyermekek 10-12 évesen távoli városokba is elkísérték a szülőket piacozni, 13-14 évesen pedig egyedül árultak. Anyjuk vagy nagyanyjuk tanította őket a vevőkkel alkudni. Ennek különösen nagy jelentősége volt még a két világháború között, amikor „átaljába" mértek, nem piacos mérleggel.[243] A családban gyakorta az a lány lett a „piacos", aki a „leghitványabbik" volt, s akit sajnáltak erősebb mezei munkára fogni vagy napszámosnak küldeni. Hamar kiütközött, hogy a kislánynak van-e érzéke és tehetsége a vevővel való beszédhez, kedveskedéshez, elég talpraesett-e az alku során. Volt, aki bevallotta, nem szeretett árulni, inkább odaadott mindent a kofáknak. A szülők nem erőltették, inkább olyan feladatot bíztak gyermekükre, amit az szívesen csinált.

Kényeztetésről, kedvezésről legfeljebb a gazdagabb családokban, ott is csak módjával lehetett szó, a népesebb családokban ilyesmit elképzelni sem lehetetett. A legfontosabb az volt, hogy a munkát mindig megfelelően elvégezzék, akkor kerülhetett sor a szórakozásra is. Az 1950-60-as évekig egyébként a már munkahelyen dolgozó gyermektől is elvárták, hogy hazaadja a keresetét, amiből a gyermekek nem is kértek vissza. Azt, hogy a kerti termények elpiacozásából származó bevételt egy leány megtarthatta volna, egyszer sem hallottam adatközlőimtől, bár korábbi gyűjtések utalnak arra, hogy a leányok a divatos öltözetüket a piaci bevételeknek köszönhették.[244] Ebben valószínűleg lehettek családonként eltérések, de az általános az volt, hogy a kiskorú gyermek mindenben alávetette magát szülei, majd később, házasságát követően apósa és anyósa irányításának.

A maximális tiszteletet várták el az idősebbekkel szemben, amely a megszólításban és a magázó formában egyaránt megnyilvánult. A „rokkonok"[245] megszólítására ugyanez volt érvényben: a sógort, „ángyi",[246] „nénjét", „bátyját" magázni illett, ha idősebb volt a megszólítónál.

6.8. Örökösödés

Ez a fentebb vázolt, generációk közötti hierarchikus viszony mindaddig fennállt, amíg a megélhetés alapját jelentő birtok felett az szülők rendelkeztek. A levéltári források közül az *árvaszéki iratok* és az úgynevezett *átadási szerződések* bizonyulnak az örökösödés kérdésével kapcsolatban a legjobb forrásnak.

A közgyámnak illetve az árvaszéknek volt a feladata annak ellenőrzése, nem rövidítik-e meg a kiskorú örökösöket a többi örökösök, valamint az árvák vagyonának kezelése is e szerv hatáskörébe tartozott, amennyiben nem volt olyan személy, aki ezt felelősséggel elvégezte volna.[247] A kiskorú, még nem házas és gazdálkodásra még nem alkalmas fiatalok földjeit-házait hasznosítás végett gyakran bérlőknek adták ki,[248] s a haszonbérleti díjakról a közgyám évente tartozott elszámolni.

---

[243] Az „átaljába" mérés annyit jelentett, hogy az adott árut az árus „gondolomformán", kis kupacokba rakta. A káposztát akkoriban fejszám adták, a vöröshagymát, fokhagymát hatos „fonyásban". Bár a hatóságok már akkor is ragaszkodtak a hiteles mérőeszközzel való méréshez, ez csak később terjedt el.

[244] Frazon, é.n.

[245] Kiskanizsán a rokon szót sajátosan, a középső „k" hang erős megnyomásával ejtik.

[246] Az ángy, ángyi az oldalági affinális nőrokon, azaz a fiútestvérnek vagy unokatestvérnek, illetve a szülő fitestvérének a felesége.

[247] MNL ZML V. 1521. 1874: 1097.

[248] MNL ZML V. 1521. 1876: 1063.

Az örökösödési, átadási és ajándékozási szerződésekből egyértelműen az derül ki, hogy Kiskanizsán a 19. század második harmadától egészen kivételesen fordul csak elő a nem egyenlő osztás,[249] az esetek többségében valóban egyenlő örökösödésről beszélhetünk, és nem feltétlenül csak a férfiörökösökre vonatkoztatva.[250] Nem tudni, pontosan mikor történt meg a váltás a férfiági egyenlő (agnátikus szegmentált) örökösödéről a teljesen egyenlő (kognátikus szegmentált) örökösödésre, de a 20. századból egyetlen adatunk sincs arra, hogy a leányok ne kaptak volna ugyanakkora részt a családi vagyonból, mint fitestvéreik. Az árvaszéki iratoknál ugyanakkor felmerülhet a hatósági ellenőrzés kérdése is, tudniillik, ha kiskorú - 24 év alatti - árvákat is érintett az örökösödési ügy, akkor az árvaszék hivatalból felügyelt a vagyonmegosztás lefolyására, hogy a kiskorú gyermekeket meg ne rövidítsék. Az átadási és ajándékozási szerződések esetében azonban elvileg nincs meg az a kényszer, hogy a vagyont egyenlő módon kellene felosztani, hiszen az ajándékozó szabadon eldöntheti, kinek mit ad, és milyen feltételek teljesülése esetén. Ezekben sem találni azonban nyomát annak, hogy a nőket - legalábbis az egyenes ági leszármazottakat - bármilyen szempontból háttérbe szorították volna. Egyedül a gyermektelen özvegyek nem számíthattak saját hozományukon kívül egyéb vagyonra a családi örökségből.[251]

Az ajándékozási és átadási szerződések részben arra szolgáltak, hogy mentesítsék az utódokat a nagyobb arányú örökösödési illeték megfizetése alól, s csak az ajándékozási szerződés után járó 1,5%-os illetéket kelljen megfizetniük. Másrészt, mint azt a példák kapcsán is láttuk, az idős szülők, nagyszülők vagy oldalági gyermektelen rokonok számára a nyugdíj- és társadalombiztosítás szerepét töltötte be: a vagyon átadásának fejében teljes ellátást, ápolást és gondozást kértek az örökösöktől. Amíg az ajándékozó nem szorult rá a fizikai gondozásra, addig a kikötött mennyiségű élelmet, bort, tűzifát stb. szállították neki gyermekei. Ha valaki közülük ezen felül a gondozást és ellátást is vállalta, akkor az egyenlő örökrészen kívül még megkaphatta a háznak egy részét, egészét, esetleg az örökhagyó ingóságait. Gyakori a kegyeleti szolgálatok kikötése a szerződésekben: tisztességes temetést, szentmisét kérnek az ajándékozók; sőt, a családi legenda szerint egy módos gazda egy homokkomáromi szőlő fejében fiától márvány síremléket rendelt, majd a fiú is ugyanezzel a kikötéssel adta tovább a szőlőbirtokot saját fiának.

Az örökösödés illetve az ajándékozási szerződésben való *vagyonfelosztás* ritkán történt a családfő kizárólagos elhatározása szerint. Általában a szülők összehívták gyermekeiket, valamint azok házastársait, és megbeszélték velük, hogy ki melyik földdarabra, szőlőbirtokra tart igényt, ki vállalja majd eltartásukat, kié legyen a ház vagy egy része. Többnyire a legidősebb fiú választhatott elsőnek a különböző örökségrészekből. A szülők igyekeztek megfelelni minden gyermekük igényének, s úgy megállapítani az örökrészeket, hogy azok egyenlő értéket képviseljenek akkor is, ha nem voltak egyneműek (pl. ha egyik testvér nagyobb darab szőlőt kapott, akkor a másiknak az örökrészében több szántóföld, házhely szerepelt). Ha egyik gyereknek nem tetszett valamelyik megoldás, akkor hajlandóak voltak

[249] Egyetlen olyan iratot találtunk a 19. század második felében, amely példa a nem teljesen egyenlő osztásra. Ebben az esetben sem a fiúk és leányok közti különbségtételről van szó, hanem az egyik fiú (feltehetően az idős szülők gondozója) kapott volna testvéreinél nagyobb értéket. Ez azonban a másik három gyermekre és az unokákra nézve egyformán hátrányos lett volna. Mivel egyikük a maga 21 évével még kiskorú volt, az ő érdekeit képviselendő a közgyámi hivatal ragaszkodott az egyenlő osztáshoz, melyet mind az özvegy, mind az összes örökös elfogadott. Lásd: MNL ZML V. 1521. 1874: 2464.

[250] Példa az egyenlő osztásra: B. György és neje, Gy. Anna örökhagyók hagyatéka, két fiuk és két lányuk közti elosztása, amely esetben a lányok értékben ugyanazt kapták örökségül, mint fiútestvéreik. MNL ZML V. 1521 Kiskanizsa község iratai 1880/2537

[251] Öreg Szerdahelyi József korábban elhunyt fiának, ifjabb Szerdahelyi Józsefnek az özvegye, Varga Anna belegyezik abba, hogy apósa vagyonából nem tart igényt másra, csupán saját női hozományát igényli vissza. Lásd: MNL ZML V. 1521. 1871: 5049.

újratárgyalni az egész örökség kérdését, míg mindenki nem lett teljesen elégedett. Ha a házat többen is örökölték, akkor egyik testvér gyakran kivásárolta a másikat az örökségből; illetve szőlőbirtok, szántóföld egyenlő arányú öröklése esetén osztályos egyezséget kötöttek egymással, hogy csak egyiké legyen egy birtoktest, s könnyebben lehessen művelni. Ez már teljesen az örökösökre volt bízva, a szülők abba ritkán szóltak bele, hogy ki kivel és hogyan cserél. Az viszont megtörtént, hogy megszabták a ház felét öröklő, velük együtt lakó gyermeküknek, hogy mikor kell kifizetni a másik testvért; így elejét vették annak, hogy évtizedekig elhúzódjék, amíg a másik hozzájut örökrészéhez.[252] Legjobb megoldásnak azonban azt tartották, ha mindegyiküknek önálló lakást, különálló szőlőbirtokot és pincét tudtak biztosítani, s arra törekedtek, hogy még életükben teljesen megnyugtató módon el tudják rendezni gyermekeik sorsát.

Azt is mondhatjuk, hogy végső soron a helyi társadalom igazságérzetének leginkább megfelelő *egyenlő örökösödés* alapelve volt az a hajtómotor, amely működtette és fenntartotta a „sáskák" örökös szerzési vágyát, a pillanatnyi lazítást sem ismerő munkamorálját, azt a „sáska ethoszt", melyet e tanulmány megkísérelt bemutatni.

Resume

Die Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur von Kiskanizsa von 1850 bis 1945

Kiskanizsa war der westliche Siedlungsteil von der Stadt Gross-Canisa. Die einstmals selbständige Siedlung wurde von Gross-Canisaer Gebiet durch das Feld der entsumpften Haine, und vom dem zwischen den zwei Stadtteilen fließenden Prinzipalkanal getrennt. Die über durchschnittliche Bodenfruchtbarkeit verfügende Kiskanizsa bildete grundsätzlich einen landwirtschaftlichen Teil der Stadt. Ihre Bevölkerung betrug etwa 25–30% der Gesamtbevölkerung über den erforschten hundertjährigen Zeitraum. Die Außergewöhnlichkeit von Kiskanizsa ist die Bewahrung des eigentümlichen, kulturellen Gewohnheitssystems auch in der Zeit des Kapitalismus, welches obwohl es sich ständig veränderte, dennoch für die Bevölkerung und Funktionierung der Stadtsiedlung ständig charakteristisch war. Kiskanizsa war lange Zeit eine der wichtigsten Lebensmittelversorger von Gross-Canisa. Neben den üblichen kleinbetrieblichen Systemen wurden sie hauptsächlich von einem an Gartenprodukten spezialisierten Marktcharakter dominiert. Die Gartenpflanzen von Kiskanizsa waren leicht zu verkaufen, sowohl am Markt der Stadt, als auch an den Märkten der umliegenden Siedlungen. Nach dem Bau der Eisenbahn waren die Märkte von Ruppertsburg und Fünfkirchen für die Marktfrauen von Kiskanizsa leicht erreichbar. Die Studie legt die speziellen Charakterzüge der Wirtschaft von Kiskanizsa, das Betriebssystem und die Landbesitzstruktur dar. Sie beschäftigt sich mit dem Alltagsleben der Bevölkerung von Kiskanizsa, den so genannten „Heuschreck-Bevölkerung. Sie beschreibt mit anthropologischer Genauigkeit die typischen familiären und gemeinschaftlichen Zusammenlebensformen von der Bevölkerung von Kiskanizsa.

[252] MNL ZML V. 1521. 1880/2563. Tiszai Ferencz és neje, Veber Anna tulajdonaikat átíratják leányukra, Tiszai Annára, s annak férjére, Mátés Józsefre egyenlő arányban, azzal a feltétellel, hogy a szülők halála után T. Anna öccsét, Mihályt ki kell fizetniük.

Anschließend werden einige eigentümliche Elemente des Gemeinschaftslebens präsentiert: die Autorin beschäftigt sich mit dem religiösem Leben, mit den Gewohnheiten der Familien, mit den Fragen der Verheiratung usw.

The Economy, Society and Culture of Kiskanizsa between 1850 and 1945

Kiskanizsa settlement was the western city district of Nagykanizsa. The formerly independent settlement was separated from the territories of Nagykanizsa by the drained marshland and by the Principal-canal that flowed between the two parts of the city. Kiskanizsa with its medium-yield lands represented the basically agrarian part of the city. Its population gave some 25–30% of the total population during the 100 years analysed. The speciality of Kiskanizsa is that it managed to keep up the system of peculiar cultural habits even in the period of capitalism, and though this system permanently changed, it distinguished the all-time inhabitants and operation of the district. Kiskanizsa was one of the major food suppliers of Nagykanizsa city for a long time. Above the conventional small farming system, the market and fair features that specialized dominantly on horticultural products became expressed in its economy The horticultural plants of Kiskanizsa were easy to sell not only on the markets of the city, but the market-women of Kiskanizsa also appeared at the markets of the neighbouring settlements, moreover they easily reached the markets of Kaposvár and Pécs after the establishment of the railway. The study introduces the peculiar features of Nagykanizsa's economy, the plant system, and the land structure. It deals with the everyday life of the population of Kiskanizsa, the so-called „mantis-population". It reveals the characteristic family and community coexistence habits of the population of Kiskanizsa with anthropological profoundness. Finally, the author discusses some characteristic elements of the social life: it deals with religious life, family habits, issues of marrying etc.

Kaposi Zoltán

AZ OKTATÁS VÁLTOZÁSAI NAGYKANIZSÁN (1850–1945)

A Nagykanizsa városi monográfia oktatástörténeti fejezetét író kutató viszonylag szerencsés helyzetben van a forrásokat és a szakirodalmat illetően Ennek egyik oka, hogy az idők során minden iskola szükségét érezte annak, hogy szakemberekkel vagy helyi kollégákkal megírassa, feldolgozza saját iskolájának történetét. A másik, hogy viszonylag sok helyi sajtócikk, levéltári forrás és egyéb feldolgozható anyag maradt meg az iskolák hajdani működéséről. Terjedelmi korlátaink nem teszik lehetővé, hogy minden iskoláról részletekbe menően szóljunk, megtették ezt már intézményenként sokan előttünk. Figyelmünket éppen ezért a csaknem száz éves folyamat legfontosabb oktatási tendenciáira fordítjuk, utalva ugyanakkor az országban, avagy a térség más városaiban végbement változásokra, egyben keresve az egyedi, kanizsai vonásokat.

1. Az oktatás és a társadalom változásai

A 18–19. századi társadalmi és gazdasági modernizáció fontos része volt az oktatás átalakulása. A polgárosodással együtt járó változások igen sok szálon futottak. A fejlődés során átalakult a világszemlélet: a felvilágosodás gondolati keretei között egyre fontosabbá vált az ember, s a tudáshoz való hozzájutás igénye. Mindez alapjaiban rendítette meg az egyház addigi oktatási monopóliumát, hiszen a polgári gondolkodás, az egyre inkább a hedonista életmód irányába történő elmozdulás a krisztusi mértékletességgel már nehezen volt összeegyeztethető. A nyugati országokban elindult demokratizálódási folyamat a 18–19. században a korábbiaknál jóval nagyobb tömeget vont be az oktatás folyamatába. Emeljük ki e folyamatban a gazdasági modernizáció hatásait is, amely a technikai és technológiai folyamatok egyre szakszerűbbé válásával újabb és újabb keresletet támasztott szakmailag képzett munkaerő iránt. Az elemi szintű tankötelezettség törvény általi előírása már egyre szélesebb társadalmi rétegeknek biztosította az írás-olvasás képességének megszerzését. A középfokú képzés országonként eltérő struktúrája a polgárosodó rétegek számára vált elérhetővé. A képzési modell tetején ott voltak a főiskolák és az egyetemek, amelyek a 19. század második felében már szakosodtak és bomlottak, hiszen a magas szintű ismeretek már önálló egyetemi vagy kari képzési formát igényeltek. Ne felejtsük el a presztízsértékű társadalmi csoportok megjelenését sem az állami nyilvános egyetemeken, hiszen ez is komoly ráhatást gyakorolt egyes társadalmi csoportok mobilizációjára. S tegyük még hozzá, hogy az új és szélesebb spektrumú oktatás mellett gondoskodni kellett arról is, hogy a folytonosan és egyre gyorsabban változó gazdasági és társadalmi igényekhez alkalmazkodni tudó, vagyis relatíve rugalmas, legalább részlegesen átjárható oktatási modell jöjjön létre.[1]

Ezek a folyamatok később indulva, de a Habsburg Birodalomban, így Magyarországon is megjelentek. Mivel az alulról szerveződő oktatási rendszer létrejöttére nem volt lehetőség, ezért nagyon fontossá váltak azok az állami rendelkezések (Ratio educationis, 1777, 1806.), amelyek a helyhatóságok számára kötelezővé tették az alapfokú oktatás megszervezését és fenntartását. Az 1770–80-as évektől elindult a községi iskolák kialakítása, amelyeket a legtöbb esetben az uradalmi tulajdonosok, az egyházi intézmények és a városok hoztak létre és tartottak fenn. A középfokú oktatás is szélesedett, egyre több gimnázium indult el. S ott voltak a piramis tetején az egyházi, állami vagy magánfőiskolák, egyetemek (Nagyszombat, Selmecbánya, Buda, Keszthely stb.). A 19. század első felében már valóságos „alapítási láz" jelentkezett: mind az iskolák száma, mind a tanulók létszáma gyorsan emel-

[1] Vörös, 1989. 889.p.

kedett. Ebben a folyamatban a piacorientált helyeken elhelyezkedő, nagyobb lélekszámú települések voltak előnyben.

Dél-Dunántúlon az oktatás fejlődése ugyanúgy megfigyelhető, mint máshol az országban. Adataink és a szakirodalom tükrében e téren – a híres Csokonai idézet ellenére sem – nem érezzük elmaradottnak a térséget.[2] Érdemes talán arra utalni, hogy a 18. században és a 19. század első felében Dél-Dunántúlon a községi iskolák mellett Pécsett, Kanizsán, Keszthelyen, Csurgón és Kaposváron gimnáziumot alapítottak, 1797-től agrárfőiskola működött Keszthelyen, joglíceum 20 éven át Pécsett, a reformkorban pedig tanítóképző Nagykanizsán és Pécsett.

2. Iskolák Kanizsán 1850 előtt

A szaporodó gyerekszám, valamint a racionális gondolkodás térhódítása a 18. században egyre fontosabbá tette az iskolaügyet a városban is. Az 1770–80-as évek oktatási rendelkezései már egyenesen előírták egy elemi iskola létrehozását: Kanizsa oktatásügye a pécsi kerületi inspektorság alá tartozott.[3] Az 1780-as évek vége felé az gátolta meg az iskola felépítését, hogy az uraság nem adott hozzá megfelelő telket, holott a jogszabályok őt erre kötelezték.[4] A földesúri álláspont persze védhető volt, hiszen 1764–65-ben, midőn a piaristák kanizsai gimnáziuma létrejött, az uraság már adott iskolára egy telket, így joggal említik, hogy *„tőle már többet kívánni nem lehet"*; ugyanakkor a kerületi inspektor azt javasolta, hogy a gimnázium telkén (vagyis a mai Eötvös téren) nemzeti oskolát is hozzanak létre. Erre azért is lett volna lehetőség, mert a II. Józsefnek a szerzetesrendek elleni intézkedése hatására a gimnáziumban akkoriban mindössze 30 diák volt. Az ügy folyamatosan húzódott, s a tanítás lehetőségei a csaknem 6000 lakosú mezővárosban egyre nehezebbé váltak. A magyar oktatás 1788-ig az Ispita-házban folyt.[5] A városi német purgerek gyerekeinek viszont német nyelvű oktatásra volt szüksége, így a város *„...németh mestert fogadott, kinek a Purgerek jó akarattyából Szállást fogattak, s élelmérül gondoskodtak"*. Rövid idő alatt a német iskolamesternek már 80 tanítványa lett, akik szintén az Ispita-házban lettek elhelyezve; ám mind a magyar, mind a német oktatást meg kellett szüntetni a városi szegényházban, mert 1788-ban *„azon házat a katonaság elfoglalta, a...mestert is az Ispitálból kiverte."* A magisztrátus azt javasolta, hogy *„a Gymnázium helyett...normális iskola rendeltessék."* Ez nyilvánvalóan a helyzethez igazodó kényszerjavaslat volt.[6]

A 18. század vége felé már konkrét lépések történtek egy „nemzeti iskola" létrehozására. E célból a város 1793-ban megvette az ún. Gligor-telket. Ez a telek a Légrádi út (ma Ady út) és a Zrínyi utca sarkán álló nagyméretű fundus volt. Gligor József Placidus a telket korábban mostohaapjától örökölte.[7] Az iskola építése 1793 után azonban továbbra is húzódott, mert az uraság meggondolta magát, s azt ajánlotta a városnak, hogy a telek felét tartsa meg, a másik fele viszont urasági kézben maradna, s helyette kétszer akkora szántót adna a földesúr a városnak. Ezt a város nem fogadta el, ugyanakkor építési engedély hiányában az építkezést nem kezdhette el. 1798-ban a városi magisztrátus olyan határozatot hozott, hogy az egész telket átengedi Batthyány hercegnek, s annak áráért a Felsőtemplom mellett saját telkén építi fel a nemzeti oskolát. A kialakult botrányból sejthető, hogy ezt biztosan az

2 Lásd ehhez: Kaposi, 2003/b tanulmányát.
3 Barbarits, 1929. 263.p., illetve: TGyM. 72.3.1. 1788. 148.p.
4 Uo.
5 Uo.
6 TGyM 72.3.1. 1788. 149.p.
7 Barbarits, 1929. 264. (lábjegyzetben)

uradalompárti vezetés gondolta ki, mert a népharag elsöpörte a tervet. Az ügyből per keletkezett, végül 1802 tavaszán a Gligor-telken megkezdték az építkezést, az ott lévő rozzant házat lebontatták, s a város által felvett 3000 forintos kölcsönből elindult a munka. 1806-ban átadták a nemzeti oskola épületét, amely egy 20 öl hosszúságú emeletes épület volt. Alul tanítói lakások, felül pedig 100 gyermek részére tantermek helyezkedtek el.[8] Az iskolaépület mögött egy kert volt, amellyel a zöldségszükségletet akarták kielégíteni.[9]

A másik fontos iskola a gimnázium volt, amely a város frekventált helyén jött létre, az 1705-ben a vármegye által építtetett kaszárnyában, a három gimnáziumi tanár pedig a mellette lévő szerény kivitelű tiszti házakban élt. A gimnázium 1765. évi létrehozásában nem annyira a városnak, mint inkább Batthyány József kalocsai érseknek, Batthyány Lajos földesúrnak, valamint a Piarista Rendnek volt szerepe.[10] Kanizsa városa az ugyanekkor épült Szent János templomot engedte át a piaristáknak.[11] A térségnek fontos tanintézményévé vált a gimnázium, amely azonban örökös anyagi gondokkal küszködött. 1770-ben pénzhiány miatt a piaristák kénytelenek voltak megszüntetni azt a felkészítő osztályt, amely a nemzeti elemi oskola hiánya miatt a gimnáziumi áttérésre adott lehetőséget.[12]

A helyi zsidó kereskedők gazdasági erejét és összetartozását, valamint a perspektivikus jövőbe vetett hitet mutatja az, hogy 1842-ben Kanizsán létrehozták az ország első kereskedelmi iskoláját. Az ekkor már hat évfolyamból álló fiú népiskolát bővítették ki két évfolyammal.[13] Az oktatás megszervezésében igen sokat tett az 1841–1846 között Kanizsán tevékenykedő Löw Lipót rabbi. Sürgetésére emelték azt az épületet, amely még az 1920-as évek végén is állt (a Fő út 6. szám alatti földesúri ház mögötti udvaron, közvetlenül a zsinagóga mellett).[14] Sok híres, főleg a dualizmus időszakában komoly kereskedői karriert felépítő fiatal tanult itt az 1840-es években. Ismert, hogy 1843-ban az elemi és a kereskedelmi iskolába összesen 111-en jártak, ám ez a létszám gyorsan emelkedett: 1850-ben már 404 gyereket találunk az iskola osztályaiban, ugyanakkor már nemcsak izraeliták gyermekei, hanem más vallásúak is szép számmal előfordultak ott.[15]

Mint már említettük, az 1830–40-es években egyre több oktatási intézményt hoztak létre. Az eddig említett nemzeti oskola, a gimnázium és az izraelita iskola mellett volt már egy énekiskola is a városban, ahol Ibi György német tanító 20–30 tanítványnak tanított zenét;[16] ugyanakkor létrehoztak egy leányiskolát is. Kiskanizsán is elindult a népoktatás, eleinte csak egy bérelt zsúpos házban, majd pedig a nekiálltak a Templom téren az iskola megépítésének, amit aztán 1842-ben tudtak működésbe állítani.[17] A gimnázium felső emeletére költöztették át a 19. század elején elindított nemzeti iskola osztályait, míg a régi Légrádi úti épületbe költözhetett az 1844-ben létrehozott Tanítóképző Intézet, ahol a kor megnevezése szerint mestereket (vagyis tanítókat) képeztek. Ez utóbbi a bécsi kormány döntése nyomán a Bécsi Tanulmányi Alapból jöhetett létre, a város vezetése az éppen nem használt iskolaépületet adta hozzá.[18] (A kormányzat döntése nyomán még négy másik városban indulhatott el a tanítóképzés, így Pozsonyban, Budán, Nagyváradon és Győrben.)

---

8 Barbarits, 1929. 266.p.
9 Ehhez lásd: Kaposi, 2009/a 379–380.p.
10 Kalcsok, 1896. 10.p.
11 Barbarits, 1929. 273.p.
12 Kalcsok, 1896. 16.p.
13 Blankenberg, 1929. 293.p.
14 Villányi, 1929. 256.p., illetve. http://www.dfmk.hu/zalaiak/low_l.html/1
15 Barbarits, 1929. 277–279.p., illetve Villányi, 1927. 1.p. Tegyük hozzá ugyanakkor, hogy 1848–49-ben a kanizsai zsidóság létszáma mintegy 336 fővel csökkent. Lásd: Kapiller, 1998. 68.p.
16 Barbarits, 1929. 282.p.
17 Kotnyek, 2006. 377.p.
18 Kotnyek, 2006. 379.p.

A tanítóképző működéséhez 1848-ig az uradalom is hozzájárult, évi 100 ezüstforintot fizetve, ebből a pénzből az iskolaépület költségeit fizették. A tanítóképzőt nemcsak Batthyány Fülöp herceg támogatta anyagilag, hozzájárult ahhoz például gróf Zichy Károly, a nem messze lévő vrászlói uradalom tulajdonosa is.[19] A tanítóképzőbe 15–22 év közötti fiatalokat vettek föl, az 1844. évi első évfolyamra 7 embert, de 1845-ben már 15-en voltak.[20]

Látható tehát, hogy a forradalom előtti évtizedekben a városi közösség fontosnak érezte az egyre nagyobb tömegben jelen lévő gyermekek taníttatását, s már nemcsak elemi ismeretekre jelentkezett társadalmi igény, hanem kereskedelmi és ipari tanulmányokra is, illetve egyéb értelmiségi képzésekre is hajlandó volt áldozni a társadalom. Mindez szorosan összefüggött a kor szemléleti, mentalitásbeli változásával, a tudás felértékelődésével, a humán tőke fejlődésben játszott szerepének felismerésével.

3. Kanizsa oktatásügye az önkényuralom idején

A szabadságharc bukása után a császári kormányzat a magyarországi oktatásügyet is rendeletekkel irányította. A magyar népoktatás egésze a bécsi udvari közoktatásügyi kormányzat alá került. Kanizsát hátrányosan érintette a megváltozott pozíció. A szabadságharc utáni katonai terrornak több Zala megyei tanító is áldozatául esett. A gimnázium tanári karának négy tagja honvédként részt vett a harcokban, az ő haditörvényszéki tárgyalásuk 1852-ben volt. Közülük kettőt eltiltottak a tanítástól, a másik kettő (Pollák János és Dolmányos György) viszont visszaállhatott a gimnázium katedrájára.[21]

Nem javította a helyzetet a korábbi gyors népességnövekedés megtörése sem. A mezővárosnak 1848 körül mintegy 10–11 000 lakosa lehetett, s az 1850-es évek végi állapotra ránézve nagyjából hasonló létszámot láthatunk. Majd csak a következő évtized végére figyelhető meg érdemi előrelépés: az 1870. évi népszámlálás szerint Nagy- és Kiskanizsán együttesen már több mint 15 000-en éltek.[22] Ez pedig azt is magával hozta, hogy az 1850-es években a tankötelesek száma sem nagyon szaporodhatott.

A magyarországi oktatásügyre a legnagyobb bécsi hatást kétségtelenül a Leo Thun minisztersége alatt 1849-ben írt *„Organisations Entwurf"* gyakorolta.[23] Maga a terv eredetileg az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti rendjéről szólt, de azt kiterjesztették a magyarhoni iskolákra is.[24] A tervezet általános vonásai a régi magyar viszonyok között kétségtelenül relevánsak voltak, hiszen olyan törekvéseket tartalmaztak, amelyek alkalmasak voltak a tradicionális oktatási struktúra modernizálására. Az alsó fokú oktatás modelljébe központilag nem nagyon avatkoztak be, hiszen azt helyben, lokális forrásokkal lehetett végezni, bár kétségtelenül nem is erősítették. Ismételten kimondták a 6–12 évesek tankötelezettségét. Az Entwurf hatására Zalában jó néhány községben, ahol addig még nem volt, iskolát nyitottak.[25] Az 1863/64-es tanévben Nagykanizsán 4 osztályú fiú és 3 osztályú leány, Kiskanizsán pedig 2 osztályú fiú és 1 osztályú leányiskola működött.[26]

---

19 Kaposi, 2000. 237.p. A vrászlói domínium jószágkormányzója, a kanizsai lakosú Tárnok Alajos a gróftól azt is kérte, hogy az uradalmi alkalmazottakból két embert írasson be a kanizsai tanítóképzőbe.

20 MNL OL Helytartótanácsi Levéltár (C 69) 1846. F. 19. p. 24 ½.

21 Barbarits 1929. műve alapján említi: Halász, 1987. 131.p.

22 Kaposi, 2009/a; illetve 1850. és 1857. évi népszámlálás. Az 1870. évi adatok: 152.p. Táblázat.

23 Ezt nevezzük a mai napig „Organisationsentwurf"-nak, illetve „Entwurf"-nak, utalva a német címre „Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich".

24 Horánszky, 1999.

25 Kotnyek, 1981. 60.

26 Uo.

Sokkal nagyobb változások történetek az 1850-es években a kanizsai gimnázium és a tanítóképző esetében, az Entwurf hatásai e téren jobban megfoghatók. Egyrészt csökkentették a gimnáziumok számát, s így 10 másik piarista gimnáziummal egyetemben a kanizsai intézményt is bezárták. Nagykanizsa város viszont fellépett a gimnázium védelmében, s jelentős anyagi támogatást vállalt. Ennek eredményeképpen a miniszter az 1850. október 14-én a 8630/1041 számú rendeletével a bezárt gimnáziumot megnyitottnak nyilvánította.[27] A működést azonban csak négy osztályos algimnáziumként engedélyezte, amihez abban az időben csak 6 tanár kellett.[28] Tegyük hozzá, hogy az Entwurf egységesítette a gimnáziumokat, s e téren a 8 osztályos modellt írta elő. Ahol ezt egy településnek vagy tulajdonosnak nem sikerült biztosítani, ott fel kellett fejleszteni az algimnáziumokat, ami viszont sokba került.

A négyosztályossá degradálás hátrányos volt Kanizsának. 1848 előtt 300–400 fős hallgatóság látogatta a gimnáziumot; az 1850/51-es tanévre viszont csak 58 fő iratkozott be, s a létszám csak lassan nőtt: 1854-ben már 95-en voltak.[29] (Szakirodalmi adatok szerint hasonló létszámgondok jelentkeztek más hazai gimnáziumok esetében is.) A probléma a leminősítéssel kapcsolatban az volt, hogy akik Kanizsán kezdték tanulmányaikat, s magasabb végzettségre vágytak, azok már eleve olyan gimnáziumba iratkoztak be (Sopron, Pécs, Pápa stb.), ahol végig is járhatták az évfolyamokat, s nem kellett közben iskolát váltaniuk. A város nem tett le a gimnázium fejlesztéséről, ami viszont épületbővítést igényelt.

A folyamatos erőfeszítések eredményeképpen 1867-ben az új kormány minisztere engedélyezte a bővítést. 1868-ban letették az új épületrész alapkövét, amiben nagy szerepe volt herceg Batthyány Fülöpnek, aki 4000 forinttal megtoldotta az alapítvány összegét. Az épületrész 28 877 forintba került, főleg közadakozásból és a város által felvett kölcsönökből finanszírozták.[30] 1867. szeptember 18-án Eötvös József, a kormány vallás- és közoktatási minisztere a 10421. számú rendeletével engedélyezte a nagykanizsai gimnázium folytatólagos kiterjesztését.[31] Hamarosan megnyílt az 5. osztály, 1871-ben pedig már a 8. osztály. 1872-ben megtartották az első érettségit.[32] Ezzel a nagykanizsai intézmény a dualizmus elejére 8 osztályos főgimnáziummá vált.

Az Entwurf révén átalakult az oktatás tartalmi része is. A rendelet szabályozta az oktatási (szorgalmi) időt és a szünidőt.[33] Beavatkozott a tantárgyi szerkezetbe. Korábban a hazai gimnáziumi képzésben a humán tárgyak domináltak, azonban figyelemmel kellett lenni arra is, hogy a 18–19. századi iparosodás, a technikai és technológiai változások felértékelték a természettudományos gondolkodást és munkát. Ezt a cél szolgálta a Geometria tárgy bevezetése. A természettudományos oktatáshoz természetrajzi gyűjteményeket és fizikai eszközöket kellett beszerezni, amit Nagykanizsán adományokból fedeztek. Fontos tárggyá vált a földrajz, a természetrajz és természettan.[34] Az Entwurf kötelezővé tette az egységes osztálykönyvek használatát. Az osztálytanítással felhagyva kialakították a szaktanári rendszert, amellyel azt kívánták elérni, hogy a tanárok egyes tárgyakra specializálódva szélesebb körű ismereteket szerezzenek és tudjanak átadni a diákságnak. Komoly pedagógiai eredmény volt az osztályfőnökség bevezetése (őket osztálytanárnak nevezték).

---

27 Pachinger, 1896. 60.p.
28 Degré, 19995. 17.p.
29 Halász, 1987. 142.p.
30 Barbarits, 1929. 275.p.
31 Lásd: Pachinger, 1896. 72.p.
32 Degré, 1995. 18.p.
33 Entwurf, 52-53.§
34 Egy negyedik éves gimnazista (= a mai iskolai rendszerben 8. osztályos diák) az 1852/53-as tanévben a következő tárgyakat tanulta egy héten: vallás: 2 óra, latin: 6 óra, görög: 4 óra, anyanyelv: 2 óra, német nyelv: 3 óra, földrajz és történelem: 3 óra, mennyiségtan: 3 óra, természetrajz és természettan: 3 óra; összesen 26 óra.

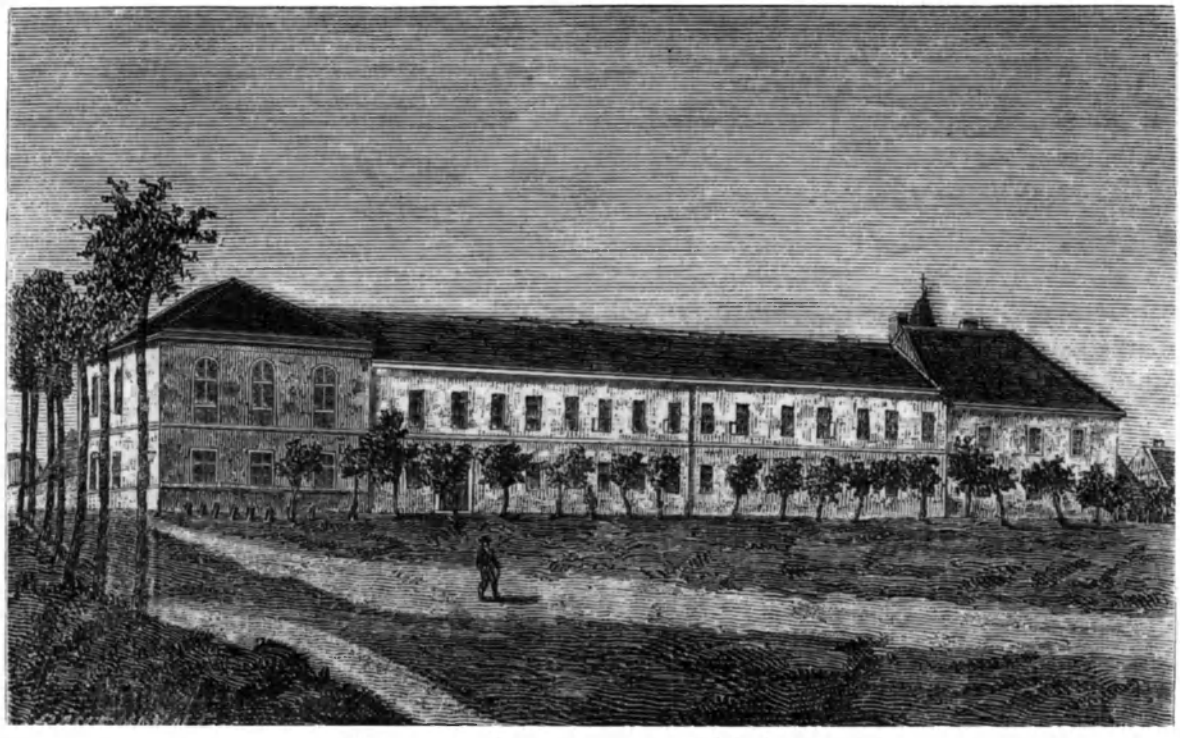

141. kép: A főgimnázium és a kegyesrendi társház északi oldala, 1879

Az egységes nevelési rendszer szellemében előírták a tantestületi értekezleteket, valamint egységesen szabályozták a tanterveket is valamennyi osztályban.[35] Az oktatás alapvetően vallásos erkölcsre épült, de jelentős társadalmi ellenérzést váltott viszont ki az ezzel együtt járó németesítési törekvés, amely nem is volt sikeres: tény, hogy Nagykanizsán 1860-tól a tanítás hivatalos nyelve a magyar lett.[36]

A neoabszolutizmus évei alatt a gimnáziumnál sokkal rosszabbul járt a nagykanizsai tanítóképző intézete, hiszen az 1844-ben megnyitott iskolát 1850-ben eltelepítették, majd a bécsi kormány 1856. január 20-án kiadott rendeletével a tanév végén azt megszüntette.[37] A város hajdani nagy monográfusa, Barbarits Lajos szerint ennek alapvető oka a hatalmi akaraton kívül az volt, hogy a város teherviselő képessége a szabadságharc után korlátozottá vált, így elsődlegesen a számára fontosabb régi gimnázium megmentését próbálta elérni, támogatni. Így aztán amikor 1850-ben felmerült a tanítóképző eltelepítésének gondolata, a városvezetőség nem nyújtotta ki utána a kezét.[38] Ezzel persze nemcsak Nagykanizsa vesztett, hanem egész Zala megye is, hiszen a Bach-rendszerben egy 1852. évi rendelet szerint tanítói munkát csak megfelelő végzettséggel lehetett ellátni, vagyis megnehezült az új iskolák állásainak képzett emberekkel történő betöltése.

35 Halász, 1987. 132–133.p.
36 Barbarits, 1929. 275.p.
37 Kotnyek, 1978. 179.p.
38 Uo. 287.p.

4. Az oktatás fejlődése Kanizsán a dualizmus időszakában

Az 1867. évi kiegyezés után jelentős változások történtek a magyarországi közoktatás terén. Megalakult az Andrássy-kormány, melynek fennhatósága most már az egész ország területére kiterjedt. Az új kormányban báró Eötvös József kapta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vezetését, akinek igen széles kulturális ismeretei és politikai látásmódja volt a hazai és nemzetközi folyamatokról. A 19. századi Európát a liberalizmus szelleme fogta át, amelynek egyik legfontosabb motívuma az egyháztól elváló, reguláris világi oktatás erősítése volt. Nem véletlen, hogy Eötvös báró irányításával alapvető szándék volt a korábbi Entwurf eredményeire ráépülő hazai egységes modellbe szervezett oktatási rendszer megteremtése. Ennek eredménye hamar megszületett: az 1868. 38. tc., vagyis a népiskolai törvény – különböző későbbi kiegészítésekkel – kora színvonalán álló törvényként a világháborúig biztosította a magyarországi oktatásügy működési kereteit. Hatalmas igény volt a hazai iskolázottsági szint javítására, amit jól mutat, hogy 1869-ben Magyarország hat éven felüli férfilakosságának 41, míg női népességének 21%-a tudott csak írni és olvasni.[39] (A magyarnál lényegesebb jobbak voltak Ausztria mutatói, ahol 1870-ben az össznépességnek 49% volt analfabéta.)[40] Az Eötvös-féle *„...törvény európai szemmel is modellértékű iskolarendszert teremtett, hiszen az elemi oktatás mellett a közoktatás rendszerébe foglalta az ennél magasabb műveltséget nyújtó iskolákat (felsőnépiskola, polgári iskola), amelyek bizonyos gyakorlati műveltséget is nyújtottak."*[41] Mindenestre már a miniszter kinevezésekor nagy volt a kanizsai tanítók lelkesedése: 1867-ben a nagykanizsai *„összes kath. tanintézetek"* testülete üdvözlő feliratot küldött a miniszternek.[42] A törvény végrehajtása 1869-ben indult, hamar sor került a tanügyigazgatás megszervezésére, a tankerületek és tanfelügyelőségek kialakítására.[43]

Fontos rögzíteni, hogy nem csak az említett népiskolai, hanem más, ez idő tájt hozott törvényeknek is nagy hatása volt az oktatásügy változásaira. A kiegyezés után az 1848 előtti megyei közigazgatási szervezet is visszaszerveződött, s mivel Zalának nem volt szabad királyi városa, ezért a későbbiekben a Megyei Közigazgatási Hivatal fontos szerepet játszott az oktatás működtetésében. Ezen az sem változtatott, hogy az 1871. évi községi törvény bevezetése után Nagykanizsa, majd pedig 1885-ben Zalaegerszeg az addigi mezővárosi státusa helyett rendezett tanácsú várossá vált. A továbbiakban megvizsgáljuk, hogy alsó- és középfokú szinten milyen fontosabb változások mentek végbe Nagykanizsán.

4.1. A népiskolai képzés Kanizsán

Az elemi iskolai képzés egyik legnagyobb problémája a népesség, és így a tankötelesek számának szaporodásából, valamint az iskolák kapacitásaiból adódott. 1870–1910 között Nagykanizsa népessége csaknem megduplázódott, s ez a fiatalabb korosztályúak számát is gyorsan növelte. Ráadásul a tankötelezettséget egyre szigorúbban vették, míg korábban előfordult, hogy a tankötelezetteknek csak 20–30%-a járt a valóságban iskolába,[44] addig a dualizmus korában az arány fokozatosan emelkedett. Nyilvánvaló, hogy változások új is-

39 Vörös, 1989. 890.p.
40 Ausztriára lásd: Fischer, 1985. 84.p.
41 Kotnyek, 1997. 9.p.
42 Zala-Somogyi Közlöny, 1867. április 20.
43 Kotnyek, 1978. 69.p.
44 Lásd: Barbarits, 1929. 267.p.

kolák létesítését feltételezték. A létszámnövekedés mellett probléma volt a város területi kiterjeszkedése. A gazdasági fejlődés telephelyigénye miatt a központtól már több km-re fekvő „városrészek" jöttek létre, így e külvárosok lakosságának gyermekeiről is gondoskodni kellett ottani iskolák révén. Az iskolák létesítése, illetve fenntartása a várostól nagy anyagi forrásokat feltételezett, nem véletlen, hogy az „iskolaügy" a városi tanácsi üléseknek, s főleg a költségvetési tárgyalásoknak állandó témája volt.

Zala megyében 1869–1907 között a népiskolák száma 331-ről 432-re emelkedett.[45] Ebbe a folyamatba illeszkedett Nagykanizsa iskoláinak szaporodása is, ahol az igen koncentrált formában jelentkezet. A nagykanizsai városrészben 1873-ban a város telket vett a Teleki utcában, ahol 1885-ben kezdték meg az iskola felépítését. Ezzel egy időben kezdődött meg az Arany János utca iskola felépítése is. 1875-ben elkészült az terv, amely szerint az Eötvös téri ménlovas istállót iskolává alakítják át,[46] 1877-ben az iskolát át is adták. Kiskanizsán 1882-ben építették meg a Rácz utcai iskolát. Ennek eredményeképpen a 19. század vége felé a korábban létrehozottakkal (Kiskanizsán a Templom téri, Nagykanizsán a központi) együtt már 6 elemi iskola működött a városban. A korábbi, ún. központi iskola épületét 1890-es évek közepén átépítették,[47] ugyanakkor kibővítettek egy másik nagykanizsai és egy kiskanizsai iskolát is.[48] 1910-ben jelentős államsegéllyel felépült a Rozgonyi utcai iskola, ugyanakkor bővítették a kiskanizsai Templom téri iskolát.[49] Tervbe volt még véve további fejlesztés is, ám a háború kitörése ezt megakadályozta. Mindenestre a szűk keresztmetszetet nem sikerült az idők során teljesen eltüntetni, hiszen a háború előtti 2400 férőhelyre 2700 tankötelest kellett elhelyezni.[50] Egyes iskolákban nagy volt a zsúfoltság.[51] A 120 fős osztálylétszám a keleti városrészben sem volt ritka, de Kiskanizsán néha még ennél is többen szorultak össze: 1874-ben a Templom téri iskola első leányosztályában 210-en voltak.[52] A bővítési törekvések a város részéről világosak, ám a megvalósítás mindig késett és kemény pénzügyi korláttal működött.

142. kép: A „községi elemi és polgári iskola" épülete 1902 körül

1900. január 6-án Nagykanizsa város önkormányzata (hasonlóan Zalaegerszeghez, Sümeghez, Csáktornyához) az összes népoktatási intézményét (elemi, polgári) ünnepélyes keretek között átadta az államnak, évi 18 000 forintos városi hozzájárulás mellett.[53] Ez átszervezéssel is együtt járt. A kanizsai iskolák irányítását, működtetését 3 igazgatósághoz rendelték (vagyis 3 körzetre osztották). Az első és második igazgatóság a nagykanizsai városrész, a harmadik

45 Kotnyek, 1978. 85.p. Táblázat alapján.
46 MNL ZML V. 1512. 1875/2354.
47 MNL ZML V. 1512. 1892/3640., illetve 1894/131.
48 Az építési adatok forrása: Barbarits, 1929. 270.p.
49 Uo. 271.p.
50 Uo.
51 Ez a városi tanácsi üléseken is sokszor téma volt. Lásd például: MNL ZML. V. 1512. 1894/12315.
52 Horváth, 2003. 9.p.
53 Kotnyek, 1978. 88.p. (Ezekben a Zala megyei városokban 1896–1907 között ment végbe a folyamat.)

pedig a kiskanizsai iskolákat kapta.[54] Az első igazgatóságot Venczel Rezső vezette, irányítása alatt 10 tanító dolgozott. A másodikat Szalay Sándor irányította, alatta 14 tanító működött, míg a harmadik kerület vezetését Szabó István végezte, akihez 10 tanító munkáját irányította.[55] A tanítók származását nézve kiderül, hogy az egyes iskolákban sok esetben férj és feleség is dolgozott, de néha egyéb családtagok is jelen lehettek. Csak néhány példát említünk meg. Poredus Antal és Poredusné Szakonyi Irma; Erdősi Bálint és Erdősiné Novák Lujza; Szalay Sándor és Szalayné Juk Etelka stb.[56] A tanítók jövedelmei ugyanakkor Zala megye egészében az országos átlagtól elmaradtak, s a folyósítással is sokszor gondok voltak.[57] Fontos volt a tanítóképzés biztosítása is. Az 1856-ban megszüntetett kanizsai tanítóképző miatt Zala megye tanítóképzés nélkül maradt. Az 1870–80-as évek hosszú tárgyalásai és többszöri nekifutásai után Csáktornyán felállítottak egy tanítóképzőt, ahol 1889-ben elindulhatott a munka, s 1907-ben már 107 növendéke volt az intézetnek.[58]

Mivel a város lakossága mintegy 80%-ban római katolikus vallású volt, így nem csodálkozhatunk, hogy az elemi iskolai oktatás is katolikus szellemiségben folyt. A második legnagyobb létszámú vallási csoport az izraelita volt: 1848-ban 1700, 1900-ban pedig már 3653 izraelita élt a városban.[59] Utaltunk rá korábban, hogy a gazdaságilag is gyorsan erősödő társadalmi csoportnak már a reformkor óta saját fenntartású iskolája volt. Az uradalmi telkesítések[60] eredményeképpen 1842-ben építették fel a Zrínyi utcai iskolát, amely később, a megnyitott Csengery utcai oldalra továbbépítve (valószínűleg 1883-ban) egy L-alakú földszintes épületet adott. Ez volt az elemi iskola és az ottani képzés folyamatosságát biztosító kereskedelemi iskola otthona.[61] 1899-ben 13 osztályban már 651 tanulót tanítottak. 1906-ban a Csengery utca 10. szám alatt lévő izraelita elemi iskolában az igazgatóval együtt 9 tanító végezte a nevelő-oktató munkát.[62] Az igazgató hosszú időn keresztül az a Bun Samu volt, aki 24 évesen, 1868-ban költözött Székesfehérvárról Nagykanizsára, 1883-tól lett az elemi és kereskedelmi iskola igazgatója, 44 évesen szerezte meg a középkereskedelmi iskola tanári képesítését. 1916-ig tanított, 1937-ben halt meg. Mellette sokat publikált, aktív tagja volt a város társadalmi közéletének.[63] 1908-ban megkapta a Ferencz József Rend lovagkeresztjét, 1917-ban a királyi tanácsosi címet.[64] A tanácsosi címről az uralkodó Badenben kiadott levele tanúskodik, miszerint *„...Bun Samunak, a nagykanizsai izraelita felsőkereskedelmi iskola igazgatójának nyugalomba vonulása alkalmából sok évi buzgó és érdemes működése elismerésül a királyi tanácsosi címet díjmentesen adományozom."*[65]

Természetesen az iskolák gyarapítása mellett gondoskodni kellett azok felszereléséről is. E korban már érdemben növekedtek a társadalmi igények a javuló képzési szint elérése iránt, ehhez pedig egyre többet kellett fordítani tantermekre, bemutató anyagokra. Kellettek már földgömbök, fali olvasótáblák, falitérképek, természetrajzi gyűjtemények, szükségesek voltak testgyakorló helyiségek.[66] Ne felejtsük el, hogy az elemi iskolákba sokszor már igen jómódú szülők gyermekei is jártak, akiknek felmenői ott ültek a hivatalokban, a városi tanácsban, különböző bizottságokban, avagy éppen sikeres ipari vagy kereskedelmi

54 A körzetekhez tartozó iskolákat lásd a két világháború közötti változásokat bemutató fejezetben.
55 Címtár, 1906. 54.p.
56 Uo.
57 A megyei adatokra lásd: Kotnyek, 1978. 107-108.p.
58 Népszámlálási adatok alapján közli: Kotnyek, 1978. 180-181.p.
59 MNL ZML IV. 102/c. Nagykanizsa, Kiskanizsa; illetve Népszámlálás, 1910/ 6. 105.p.
60 A telkesítésekhez lásd: MNL OL. P 1313. Fasc. 37. Eladási szerződések; illetve Kaposi, 2009/a 345.p.
61 Tarnóczky, 2012. Az épületet 1984-ben bontották le.
62 Címtár, 1906. 54.p.
63 Németh, 1997. 158.p. (Nevének írása néha Bun, máskor Bún.)
64 Zalai Közlöny, 1917. március 6.; illetve Barbarits, 1929. 278.p.
65 MNL OL. K 19. Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára. Királyi könyvek. 73. kötet, 362. olda.
66 A Rozgonyi utcai iskola 1911-ben tornateremmel bővült. MNL ZML. IV. 402. 1911/320.

vállalkozók voltak.[67] Sokszor előfordult, hogy egy-egy szemléltető anyag beszerzése, iskolai könyvtár alapjainak lerakása, rendezvények megszervezése komoly adománygyűjtéssel párosult, mert máshogy nem lehetett forrásokat találni. A város saját bevételei mellett sok esetben vett igénybe állami segítséget is.

4.2. A tanonciskola létrehozása

Az elemi iskola utáni továbblépés lehetőségét biztosította az 1880-as évektől az egész országban megszervezett iparostanonc iskolamodelljének kialakítása. A 19. századi iparosodás minden országban egyre nagyobb igényt támasztott betanított vagy szakmunkások iránt. Magyarországon egyes városokban hamar megindultak törekvések iparos iskolák létrehozására. A Helytartótanács előírására hozták létre a vasárnapi tanodákat, amelynek bizonyítványa nélkül senkit sem lehetett felszabadítani. Kanizsán az iparos tanoda 1852-től helyileg az Eötvös-téren, a gimnázium épületében működött. Amikor viszont a nemzeti iskola megürült, az inasiskolát oda helyezték át.[68] A hazai ipar, így sokáig a kanizsai is, sokáig céhes-kézműiparos jellegű volt, ahol előbb a céhszervezet, később pedig az ipartestület és a kamara próbálta meg szabályozni a tanoncok kérdését.[69] A hagyományos modell sokáig megoldotta a problémát, hiszen egy-egy mester mellett valóban akár komoly szakmai ismereteket is szerezhettek a segédek, amellyel aztán a felszabadulás után akár kisüzemi vállalkozást is lehetett indítani. Az igények növekedése, valamint a népesség szaporodása miatt szükség volt azonban egységesen szabályozott modellre. Ennek hátterét az 1884. 17. tc. teremtette meg.[70]

A tanonciskolák kérdésében a törvényből következően – hasonlóan más iskolákhoz – a városoknak kötelezettségeik voltak,[71] vagyis Nagykanizsának is ki kellett alakítania az intézményes oktatást. 1885-ben érdemi lépéseket tettek a tanonciskola létrehozására.[72] A nem túl gyors tárgyalások és döntések után 1886-ban nyílt meg az ipariskola két előkészítő és egy első osztállyal. (Zalaegerszeg, Sümeg és Tapolca megelőzte Nagykanizsát a tanonciskola létrehozásában.)[73] Az iskolát a város központja mellett lévő nemzeti iskolaházban helyezték el (volt már ott községi elemi, polgári fiú és leányiskola is), első igazgatója Tóth István, az elemi iskola vezetője lett.[74] Problémát jelentett sokáig az anyagi háttér biztosítása, hiszen az állami támogatás csekély volt, magántámogatásokhoz alig jutottak, így a szükséges pénzt a város és az Ipartestület fedezte.

Az oktatási modell működése a hatosztályos elemire épült, vagyis 12 éves korban kezdődött. Maga az tanoncképzés három éves volt, de aki addig nem végezte el az elemi iskola hat osztályát, annak előkészítő osztályokat kellett előbb teljesítenie.[75] A „sima" modell esetén leghamarabb 15 éves korban a tanonc kikerülhetett a munkaerőpiacra (valóságban azonban nem volt ennyire szigorú a rendszer, s egy-két ével később következett be ez az állapot), de ez általában csak azt jelentette, hogy a mester mellett segéddé vált. Amúgy a

67 Nem lenne szerencsés ezt a városi iskolai helyzetet összekeverni az 1930-as évek magyar irodalmából és filmművészeti alkotásaiból ismert, szegényes pusztai iskola képével. Nagykanizsa város – minden problémája ellenére – nem volt szegény település.

68 Barbarits, 1929. 283.p.

69 Lásd a kötetben Kaposi Zoltán gazdaságról szóló tanulmányát.

70 1000 év törvényei. 1886. 17. tc.

71 Magyarország története a XX. században. http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1354.html#1359

72 MNL ZML. V. 1512. 1885/7922.

73 Lásd: Zalavármegyei Évkönyv, 1896. 202.p.

74 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 133.p.

75 Vörös, 1989. 892.p.

tanonciskola működése egyszerű volt: alaptárgyakat tanítottak a diákoknak, ugyanakkor mesterek mellett tanulták a szakmát. A szakmai felügyeletet az Ipartestület biztosította. A tanítás ideje mindegyik évfolyamon heti 8 óra volt.

A magyarországi tanonciskolák népszerűek voltak, amit jól mutat, hogy gyorsan szaporodtak az ilyen intézmények: 1890-ig 310 iparostanonc-iskolát szerveztek meg, de számuk 1906-ra már 465-re emelkedett.[76] A nagykanizsai intézmény is sokak számára adhatott perspektívát, hiszen csak elemi szintű ismeretekkel nehéz volt munkát találni, s a szegényebb, elesettebb rétegek gyermekeinek egy előrelépési lehetőséget jelentett a végzettség elérése. Ahogyan a hazai iparrendszer specializálódott, s az egyes iparágaknak egyre differenciáltabbá vált az ismeretanyaga és a szakmai háttere, egyre több iparostanonc osztályt kellett indítani. A kanizsai iparos iskolában 1899-ig az osztályok száma kilencre emelkedett. 1904-ben már 11, 1909-ben 15, 1914-ben már 17 osztálya volt az intézménynek.[77] Olyan új szakmák kapcsán kellett új osztályokat kellett indítani, mint például 1893-tól a vasöntő, 1896-tól vasesztergályos, 1901-től a villanyszerelő, 1902-től a géplakatos, 1903-tól a fémnyomó, 1904-től a cipőfelsőrész-készítő, 1904-től kerékgyártó, 1906-tól a mérlegkészítő, 1907-től a műszerész.[78] Mindez együtt járt a tanulói létszámemelkedéssel is: a 289-es induló létszám 1913/14-es tanévre 719 főre nőtt.[79]

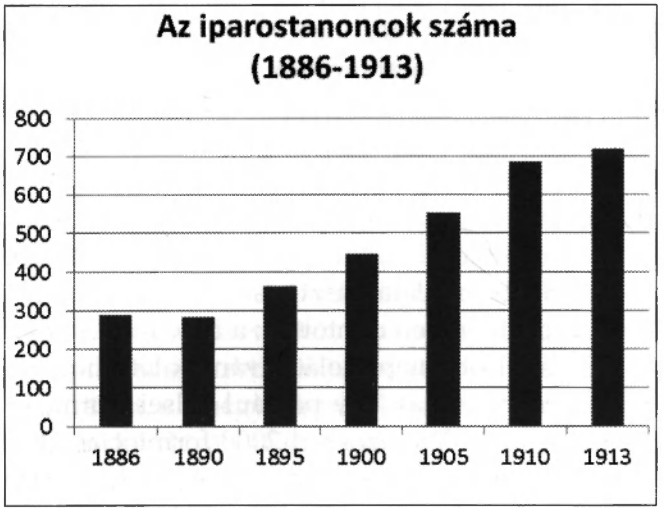

Nem véletlen ez a gyors növekedés, hiszen a nagykanizsai iparosodás koráról van szó, amikor két évtized alatt több mint egy tucat gyárat alapítottak döntően helybeli vállalkozók, s ezeknek az üzemeknek jelentős munkaerő-szükséglete volt.[80] Minden bizonnyal a helyi tanonképzés is hozzájárult ahhoz, hogy ebben az időben Nagykanizsán viszonylag könnyen el tudtak helyezkedni az iparosok. Az iparostanonc-iskola sokáig csak fiúk számára létezett, de 1913-ban megnyílt a leányiskola is, ahova akkor 79-en iratkoztak be.[81]

Mutatja a gazdasági szükségleteket, hogy 1890-ben az iparin kívül létrehozták a kereskedelmi tanonciskolát is.[82] Egy olyan városban, amely az egész Dunántúl egyik legnagyobb kereskedőközpontja volt, erre mindenképpen volt társadalmi igény. A kereskedőtanoncok oktatásában a fogalmazás mellett volt néhány speciális tantárgy, mint például a kereskedelmi számtan, az irodai munkák oktatása, a kereskedelmi könyvvitel stb.[83] A növekedésre utal, hogy a Nagykanizsai Kereskedők Társulata 1904-ben azt kérte a várostól, hogy segítsen a kereskedő tanonciskola háromosztályúvá fejlesztése érdekében.[84]

76 Uo. 893.p.
77 Jászberényi, 1986. 18.p.
78 Jászberényi, 1986. 31.p.
79 Uo. 24.p.; illetve Táblázatok. 67.p.
80 A gyáriparosodásra lásd: Kaposi, 2013/c tanulmányát.
81 Barbarits, 1929. 284.p.
82 Zalavármegyei Évkönyv, 1896. 202.p.
83 Vörös, 1989. 893.p.
84 MNL ZML. V. II. 1512. 1904/7514.

4.3. A polgári iskola létrehozása

A dualizmus korában a hazai ipar és kereskedelem gyors fejlődése egyre nagyobb tömegek iskoláztatását igényelte. Érzékelte ezt a kormány is: az 1868. évi népiskolai törvény fontos vonása volt a 6–12 éves kor utáni tanulás lehetőségének megteremtése. Ehhez olyan iskolatípust kellett kialakítani, amely a hagyományos humán műveltség biztosítása mellett olyan gyakorlatias ismereteket is ad, amelyekkel akár a hivatali életben, akár az ipari és kereskedelmi szférában el lehet igazodni. Ezért alakították ki a polgári iskola típusát, amely 1868–1945 között működött Magyarországon. A törvény a polgári iskolák létrehozását a nagyobb településeken kötelezően írta elő, a fiúk esetében hat, a lányok esetében négy éves tanulmányi idővel. A bekerülés feltétele az elemi iskola negyedik osztályának elvégzése volt, vagyis a fiúk leghamarabb 16 évesen, a lányok pedig 14 évesen juthattak végzettséghez.

Már 1868-ban elkészültek a központi tantervek a polgári iskolák számára, amit a fiúiskolák számára 1879-ben, a lányiskolák esetében pedig 1887-ben módosítottak.[85] A 24–26 órás heti diákterhelés során számos újszerű tantárgy került be a tanítandók közé. A polgáriba járóknak tanulniuk kellett hit- és erkölcstant, anyanyelvet, németet, számvetést, mértant, földrajzot, történelmet, természettant (tekintettel az iparra, kereskedésre, gazdaságra), vegytant, mezei gazdaságtant, statisztikát, köz-, magán- és váltójogot, könyvvitelt, rajzot, éneket és test- és fegyvergyakorlatot.[86] A felsorolásból látható, hogy ez esetben már nem a hagyományos humán jellegű képzésről van szó: olyan reáltantárgyak jelentek meg a rendszerben, amelyek közelebb hozták az iskolát a valós élethez. Országosan tekintve a polgári iskola sikertörténet volt: az 1876-ban 60, 1890-ben 164, 1905-ben pedig már 382 működött Magyarországon. (Utóbbi esetében több mint fele leányiskola volt.)[87]

Különösen fontos volt a polgári iskola felállítása a gyorsan iparosodó Nagykanizsán. 19. század második felében egyértelműen az iparforgalmi szektor adta a város működésének dinamikáját, így elengedhetetlen volt az ezt jobban alátámasztó iskolatípus létrehozása.[88] A helyi polgári iskola felállításáról 1869 decemberében döntöttek: a fiúk számára hat osztályos polgárit, a lányok számára 4 osztályos felsőbb-népiskolát kívántak létrehozni.[89] Komoly támogatói akadtak a polgári iskola létrehozásának, így például gelsei Gutmann Henrik, a város akkoriban legsikeresebb nagykereskedője azonnal 2000 forintot ajánlott föl az iskolának, de támogatta az iskolát az akkor még csak légrádi plébános, de később zágrábi kanonok, vizeki Tallián Ede is.[90] A polgári fiúiskolában 1872-ben kezdődött meg az oktatás, 59 tanulóval, két osztállyal, 6 tanárral. Az elhelyezés viszont problémás volt, így első lépcsőben a Csengery úton béreltek helyiséget.[91] A folyamatos fejlesztés hatására 1875-ben megnyílt a polgári fiúiskola 6. osztálya, ezzel teljessé vált a képzési rendszer. Közben két fontos sikert könyvelhetett a város: egyrészt Csengery Antal országgyűlési képviselő kijárta, hogy az állam átvállalja a tanárok fizetését, másrészt pedig sikerült saját iskolaépület felállítására forrásokat szerezni,[92] így 1878-ban az új épületet felavathatták.[93] Az Ady és

85 1918-tól a polgári iskolákat egységesen 4 évfolyamossá szervezték át; lásd tanulmányunk későbbi részeit.
86 Kotnyek, 1997. 10.p.
87 Vörös, 1989. 892.p.
88 Kaposi, 2008/c.
89 A Zala-Somogyi Közlöny 1870. január 15-i számában tudósított az 1869. december 11-i városi döntésekről.
90 Mivel Barbarits munkájába a plébános neve rosszul, Tillián-ként került be, a későbbiekben több szerző, aki kimondva vagy kimondatlanul átvette az adatot, rosszul írta a nevét. Valójában a neves dél- és közép-dunántúli vizeki Tallián-család egyik tagjáról van szó. A plébánosról lásd: Zalai Közlöny, 1888. szeptember 15.
91 Barbarits, 1929. 280.p.
92 MNL ZML. IV. 402. 1872. augusztus. No.186.
93 Uo. 280–281.p.

a Zrínyi utca sarkán álló épület Zrínyi utcai szárnyának emeletén kapott helyet az iskola (az épület alsó szintjén elemi iskola működött).[94]

Állandó probléma maradt sokáig a helyi társadalom számára a lányok nagy tömegének továbbtanulása. (A századforduló körül a 10–16 éves lányok esetében mintegy 2000 fős létszámról van szó.) Az 1880-as évek törekvései hely- és pénzhiány miatt megbuktak,[95] de 1891-ben sikerült megegyezni a minisztériummal, hogy az addigi felsőbb leánynépiskolát polgári leányiskolává alakítják át, s ehhez állami támogatást is kaptak.[96] A polgári leányiskolában a tanítás 1892 januárjában indult meg 3 osztállyal, 129 tanulóval.[97] Érdemes volt azonban a két polgárit együtt kezelni, így amikor 1896–97-ben az addigi polgári épületét 25 000 forint költséggel újraépítették, akkor már a leányiskolát is ott helyezték el.[98] Egységessé vált az irányítás is: mindkét polgárinak Dr. Bartha Gyula volt az igazgatója.[99]

1900. január 1-jével, mint az már a népiskolák esetében említettük, a polgári iskolákat is államosították. Szó volt arról, hogy a polgári iskolákat továbbfejlesztik, s létrehozzák a 7. osztályt is (azért, hogy ne legyen zsákutcás a képzés),[100] ám végül ezzel szemben országos szinten is jelentős egységesítés zajlott le: egyrészt a polgári fiúiskolák 5–6. évfolyamát megszüntették, s négy osztályos rendszert alakítottak, másrészt pedig a fiú-és leányiskolák tantervét egységesítették.[101] Mindenestre a polgári iskolák népszerűsége töretlen maradt, a fiú- és leányiskolába a háború előtti években mintegy 700–800 diák járt.

4.4 A felsőkereskedelmi iskola

A polgári iskolákon túlnyúlt az izraelita hitközség kereskedelmi iskolája, amely 1894-től már érettségire is lehetőséget adott. Nagykanizsa egyik legrégibb és leghíresebb iskolájáról van szó, amely az idők során persze sokat változott. Igen mozgalmas volt az 1850 utáni korszaka az intézménynek, aminek legfőbb oka, hogy hajdan a kereskedelmi szakiskolát reformkorban alapvetően a helyi gazdaság igénye hívta életre, de működése egy már regulárisan szervezett modellbe nehezen volt beilleszthető. Az Entwurf idején átszervezték az oktatást, s a négy elemi fölé szerveztek két kereskedelmi évfolyamot (ezzel középkereskedelmi iskolává váltak).[102] Az 1857. évet, vagyis az átszervezés esztendejét a későbbiekben, mint a középiskola létrehozásának idejét tekintették.[103] 1872-ben felvették a Kereskedelmi Iskola nevet.[104] 1868 után azonban az új népiskolai modellben sokig ex lex állapotban működtek, de az 1880-as évek végén megtalálták a megoldást.[105] Ez nem volt könnyű, amit jól mutat, hogy a kereskedelmi iskoláknak a kormány is kereste a megfelelő formáját. 1885-re már körvonalazódott a középkereskedelmi, 1895-ben pedig a felsőkereskedelmi modell kialakítása.[106]

Nagykanizsán az elemire addig rászervezett egy felzárkóztató és két kereskedelmi osztályt egy évfolyammal megnövelve teljesítették a polgári iskolákkal szembeni elvárásokat,

94 Tarnóczky, 2013. 49.p.
95 Lásd az 1880-as évek elképzeléseit. MNL ZML V. 1512. 1886/5699.
96 Lásd például: MNL ZML V. 1512. 1891/9684.
97 Kotnyek, 1997. 13.p.
98 Az átadásról lásd: Zalai Közlöny, 1897. június 3-i beszámolóját.
99 Barbarits, 1929. 281.p.
100 Lásd például Wlassics Gyula miniszter kezdeményezését: Zalai Közlöny, 1901. február 23.
101 Uo.
102 Villányi, 1891. 95–96.p.
103 Lás például a 75. évfordulón elmondott beszédet: Zalai Közlöny, 1932. május 18.
104 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 163.p.
105 Villányi, 1891. 96.p.
106 Lásd: Schack, 1930. 261. és 266.p.

hiszen így már 14 éves korig tanították a diákokat. Ennek a képzésnek a tetejére került két további évfolyam kereskedelmi szakképzés, amivel már középkereskedelmi iskolává vált a hitközség iskolája. A továbblépéshez kérvényezték, s megkapták az engedélyt még egy évfolyam létrehozására,[107] s így már egészében 4+4+3 évfolyammal rendelkező, s ezzel érettségit adó felsőkereskedelmivé lépett előre az intézmény. Nem sok ilyen iskola volt az országban, 1905-ben mindössze 37 felsőkereskedelmi működött.[108] Nagykanizsán az első kereskedelmi érettségit (24 fővel) 1894-ben rendezték.[109] Korabeli hírek szerint az eredmények jók voltak, 1895-ben például csak egy tanulót kellett két hónapra visszavetni.[110] Az érettséginél a szülők, a kamara tagjai és más elöljáróságok is ott voltak.

Problémás volt viszont az iskola működésének anyagi háttere. Mivel az izraelita hitközségé volt az iskola, így jelentősebb városi és állami támogatásra általában nem számíthatott. Javította viszont az iskola pozícióját az évek során kivívott hírnév: a nagykanizsai kereskedelmi iskola mesze földön híres volt, s a környéken nem is volt hasonló jellegű intézmény. A kereskedelmibe nem csak zsidó fiatalok jártak. Szintén segítette az iskolát, hogy a 19. század második felében a kanizsai nagykereskedelem sokat fejlődött, így az egyéni támogatások is jobban csordogáltak. Fontosak voltak a nagy támogatók: sokat köszönhettek például Gutmann Henriknek, aki hosszú időn keresztül meghatározó szerepet játszott a hitközség irányításában, s így az iskola anyagi hátterének biztosításában is. A helyi kereskedők több módon is támogathatták az intézményt, amely főleg az oktatás gyakorlati vonásait érintette. Egy eset: a kereskedelmi tanulói sokat jártak működő vállalatokhoz, kereskedő cégekhez tapasztalatokat szerezni, így többek között a Nagykanizsától csaknem 200 km-re lévő, a Drávától délre fekvő Gutmann-féle beliscsei üzemet is meglátogatták.[111] Mindez azért is lényeges, mert a dualizmus idején az egy fiatal későbbi munkavállalói működését is nagyban meghatározta, milyen iskolát végzett.[112] Nagy gond volt az iskolafenntartó számára a megfelelő méretű és színvonalú iskolaépület biztosítása. 1891-ben a középkereskedelmi a Csengery út 10. és a Zrínyi utca 44. szám alatti földszintes saroképületben működött, majd annak átépítése miatt a Zrínyi utca 33. szám alá költöztek, majd pedig az eredeti épület elkészülte után visszaköltöztek a már megújított épületbe, ahol három laboratóriumot, tantermet, szertárt és egyéb termeket is kialakítottak.[113] A pénzügyi források és a tanárgárda biztosítása miatt felvetődött az államosítás kérdése is (de az majd csak az 1930-as években ment végbe). 1906-ban sikerült a tanári kar fizetés-kiegészítését az államra terhelni, s 1911-ben felvették őket a nyugdíjintézetbe is.[114]

4.5. A piarista főgimnázium fejlődése a dualizmus korában

A nagykanizsai képzési paletta csúcsán kétségtelenül a gimnázium áll. Láthattuk korábban, hogy kiegyezés körüli években a nagy hagyományokkal rendelkező piarista gimnáziumnak sikerült alkalmazkodnia a megváltozott jogi feltételekhez, s 1867-től engedélyt kapott az intézmény, hogy nyolcosztályosra bővítse képzési rendszerét. A fejlesztés eredményeképpen az immár nyolcosztályos gimnáziumban 1872-ben megtarthatták az első érett-

107 Villányi, 1891. 96.p.
108 Vörös, 1989. 896.p.; Kövér, 1999. 157.p.
109 Barbarits, 1929. 278.p.
110 Zalai Közlöny, 1895. június 29.
111 Dobó, 1993. 10.p.
112 Kövér, 1999. 157–158.p. A klasszikus négy elemi, négy polgári, négy reálgimnázium, három felső kereskedelmi egyben szocializációs határvonalat is jelentett, amelyet nehéz volt túllépni.
113 Uo. 9.p. Egészen az 1940-es évekig itt működött az iskola. Köszönöm Kunics Zsuzsa kiegészítését.
114 Barbarits, 1929. 278.p.

ségi vizsgát is. A fejlődés fontos elemeként 1883-ban megszületett a Trefort-féle középiskolai törvény, amely tisztázta és egyszerűsítette a gimnáziumok, és a velük sokszor párhuzamosan működő iskolák helyzetét.[115]

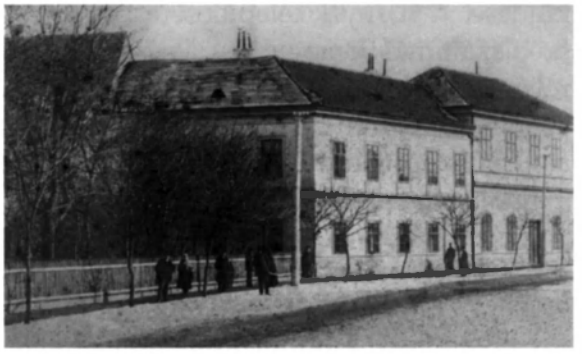

143. kép: A főgimnázium déli oldala, 1895

A kanizsai gimnázium népszerű intézmény volt a délnyugat-dunántúli térségében. A tanulók létszáma némi ingadozással ugyan, de folyamatosan növekedett. 1867-ben még csak 237 diák járt az intézménybe, de 1895-ben már csaknem 400-an látogatták az intézményt.[116] A századforduló körüli gazdasági nehézségek sem hoztak nagy változást, 1910-ben a létszám 413 fő volt.[117] Látni kell azonban, hogy a dualizmus időszakában a képzésre, oktatásra irányuló társadalmi igény gyorsan emelkedett, s mivel az egyetemekre, főiskolákra a gimnáziumi végzettség volt a legjobb belépési lehetőség, ezért gyorsan szaporodott a képző intézmények és az ott tanuló diákok száma. Országosan 1890–1910 között a gimnáziumi és reálgimnáziumi diákság nagyságrendje 40 000-ről 70 000-re emelkedett.[118] Érvényes ez a dél- és nyugat-dunántúli térségre is: 1910-ben a kanizsai gimnázium 413 diákja mellett a megyeszékhelyként gyorsan fejlődő Kaposváron 420-an, Szombathelyen 414-en tanultak gimnáziumban. Mindkét város igen gyorsan fejlődött a századforduló idején, s esetükben a megyeközponti funkció erős hátteret adott a középiskoláknak. Ismert, hogy Nagykanizsa nem rendelkezett ilyen adminisztratív központi háttérrel. Lényegesen nagyobb volt ugyanakkor a kanizsai gimnázium vonzereje a bonyhádi (351 fő), a keszthelyi (317 fő), a csurgói (307 fő), a zalaegerszegi (255 fő) és a szekszárdi (215 fő) intézménynél. Az önálló törvényhatósági jogú Pécs természetesen nagy versenyelőnyökkel rendelkezett (478 fő).[119] Versenytársból volt bőven, de látható az is, hogy a kanizsai főgimnázium pozíciója még erősödött is a korábbiakhoz képest.

A létszámbővülésből és a régi épület elavultságából is adódott, hogy a főgimnázium elhelyezésének problémáját meg kellett oldani. A régi, amúgy igen frekventált helyen, az Eötvös téren álló 18. századi épületet ugyan az idők során bővítették, egy részére emeletet húztak, de ez a kor követelményeinek már nem felelt meg.[120] A Millennium idején városi döntések és tervek készültek az új épületre, de a város anyagi ereje önmagában kevés volt. Végül is a laktanyák állandó változásai miatt 1904-ben a Sugár úti – éppen kiürült – laktanyaépületben helyezték el a gimnáziumot, ugyanakkor a régi gimnáziumi épületet lebontották. A Sugár úti épületet kezdetben átmeneti helynek gondolták. Újabb tervek készültek egy modernebb iskolaépületre, de a háború megakadályozta a fejlesztést, így végül a gimnázium húsz évig a volt laktanyaépületben működött.[121]

A hallgatók összetételéről is van némi információnk. Nagykanizsa ipari és kereskedelmi polgárváros volt, így nem véletlen, hogy viszonylag sok helyi kereskedő, iparos és más szakma képviselőjének gyerekét találjuk az intézménybe. A helyi közigazgatásban, államigazgatásban dolgozók számára is egyértelmű szándék volt a fiúknak a helyi gimnáziumba

115 Vörös, 1979. 1406.p.
116 Degré, 1995. 18-19.p.
117 MSÉ 1910. 359.p.
118 Kövér, 1999. 161.p.
119 Uo. 359–360.p.
120 Jól mutatják a régi állapotokat Pachinger, 1896. művének képei.
121 Barbarits, 1929. 276.p.

küldése. A környék településeiről is sokan választották a kanizsai intézményt, de voltak szép számmal Somogy, Vas, Veszprém megyéből, sőt horvátországi magyarlakta területekről is. A kanizsai piarista gimnáziumba – akárcsak korábban – nemcsak katolikusok jártak, az intézmény mindig nyitott volt más vallásúak számára is, így nem véletlen, hogy jelentős számú zsidó fiatalt is találunk a növendékek között. A város neves szülötte, Neusiedler (Arató) Jenő visszaemlékezése szerint 1901–05 között, amikor ő kisgimnazista volt (vagyis a nyolcosztályos gimnázium első négy osztályát végezte), a nem zsidók és a zsidók száma a következően alakult: az első osztályban 45-ből 9, másodikban 64-ből 17, harmadikban 50-ből 17, negyedikben 45-ből 13 volt zsidó. Kanizsa a századfordulón közismerten toleráns város volt, s ez a gimnáziumban is így volt. Joggal írhatja Neusiedler, hogy *„...a zsidók és köztünk, keresztények között semmi különbséget nem ismerünk, együtt játszunk, együtt szaladgálunk, eszünkbe sem jut, mások lehetnek, mint mi keresztények, legfeljebb irigykedünk rájuk, hogy nemcsak rendes ünnepeken, de a zsidó ünnepeken is szünetjük van."*[122]

Akárcsak a reformkorban, vagy az 1850-es években, a dualizmus időszakában is sok, később jelentős közéleti funkciót betöltő személy végezte Nagykanizsán a tanulmányait. Növendéke volt az 1880–90-es években a főgimnáziumnak a helyi, kiskanizsai születésű Kunfi Zsigmond (1879–1929), publicista és a politikus, a magyar szociáldemokrata mozgalom egyik legjelentősebb alakja. Tagja volt 1918 végén a Nemzeti Tanácsnak, a Berinkey-kormányban közoktatásügyi miniszter, a Tanácsköztársaság alatt közoktatásügyi népbiztos volt.[123] Iskolatársa volt a Gelsén született Landler Jenő (1875–1928), aki *„...az önképzőkörben széptani és történelmi pályázataival sorra vitte el az első díjakat és ösztöndíjakat"*.[124] Landler a későbbiekben a hazai szociáldemokrata, majd kommunista mozgalom egyik híres alakjává vált, a Tanácsköztársaság alatt belügyi népbiztos volt.[125] Kiemelhetjük Sauermann Józsefet is, a híres hegedűművészt, illetve Prinz Gyula (1882–1973) egyetemi tanárt, a híres geológust és Ázsia-utazót. Érdekesség, hogy Prinz a kanizsai gimnáziumban többször megbukott latinból, de mellette számtanból, rajzoló mértanból, sőt anyanyelvéből, németből is. Apja végül is kivette a gimnáziumból, Budapesten érettségizett, ahol már több elismerésben részesült.[126] Szintén a kanizsai gimnáziumba járt Fischel Lajos kanizsai könyvkereskedő, később a Zala című helyi lap kiadója; Halis István helytörténész; Harkányi Ede, a Huszadik Század és a Galielei-kör híres személye; Mező Ferenc sporttörténész, később a NOB tagja stb.

Közismert, hogy a hazai gimnáziumi oktatás lateiner szellemiségű maradt, amelynek célja egyértelműen a régi korokból felhalmozott humán műveltség továbbadása volt.[127] Igaz ez a piarista kanizsai gimnáziumra is. A korabeli visszaemlékezések szerint két sajátos életvilág elemei keveredtek a kanizsai polgárság működésében: a hagyomány és az újdonság. Az egyik a tradicionális értékrend, amelynek nevelési alapelvei a családon belüli és iskolai szigorúságra, a hagyománytiszteletre, az engedelmességre, s a hagyományos tantárgyak (latin, görög, stb.) kötelező elsajátítására épültek.[128] A másik a gyorsan változó európai gazdasági és politikai gondolkodásból fakadt. A nagy újdonság a materialista gondolkodás és szemlélet volt, s ezzel a századfordulón már gyorsan iparosodó Nagykanizsán is lehet találkozni. Egy példa erre: Kunfi Zsigmond visszaemlékezése szerint 4–5. osztályos

[122] Arató, é.n. 37.p.

[123] http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC07165/08937.htm Lásd még: Múlt-kor. Történelmi portál. http://mult-kor.hu/cikk.php?id=8430

[124] Barbarits, 1929. 276.p.

[125] Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990. http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09006/09137.htm Landler Jenő Cannes-ban halt meg, de végül Moszkvában, a Kreml díszsírhelyén temették el.

[126] http://lazarus.elte.hu/~zoltorok/Discovery/PrinzGyula/prinzelet.htm

[127] Vörös, 1979. 1406.p.

[128] Lásd Arató Jenő igen érzékletes leírását a gimnázium tanárairól, avagy korábban az elemi iskolai oktatásról.

gimnazisták (vagyis 15 év körüliek) lehettek, amikor már Büchner materialista könyvét olvasták (inkább falták), ami sokkal izgalmasabb volt a kötelező anyagnál. Ne felejtsük el, hogy a századforduló ideje már az a világ, amikor munkássztrájkok voltak Kanizsa gyáraiban, amikor a munkásság érdekképviselete egyre erősebbé vált, s amikor a választások esetében már tömegjelentek zajlottak.[129] Ebben a gyorsan változó világban a gimnázium igyekezett alkalmazkodni a változásokhoz. A piarista rend szegény rend volt, nem voltak olyan domíniumai, mint másoknak, ugyanakkor viszonylag nyitott is volt. Ezt több dolog is mutatta. Egyrészt az egyháziakon kívül számos tárgyat világiak tanítottak. Másrészt pedig a renden belül is nagy volt a mozgás, minden évben előfordult, hogy a rendből valaki kiugrott.[130] A diákság gondolkodása már akkor is fogékony volt minden szellemi újdonságra, amivel együtt járt egy szabadosabb önmegvalósítás kísérlete. Jellemző példa erre a vagyonos családból származó Hirschl (Harkányi) Ede korai halála kapcsán Kunfi azon megjegyzése, miszerint *„Mint a vidéki gimnáziumok kamaszkorba jutott diákjai általában: a nagykanizsai diákok is elkezdtek korcsmázni, inni, kártyázni."*[131]

Látható az eddigiekből, hogy az 1867 utáni fél évszázad során jelentősen megváltozott Nagykanizsa oktatási rendszere. A legfontosabb változások a gyors népességnövekedéséből fakadó gyerekszám emelkedése, valamint az ehhez igazodó alap- és középfokú iskolahálózat szélesítése, bővítése volt. Az újabb és újabb nagy létszámú korosztályok kikényszerítették az elemi, a tanonc, a polgári és a gimnáziumi oktatás állandó bővítését. A kor fontos eredménye volt a női emancipáció szempontjából az, hogy egyre több iskola nyílt meg leányok előtt is, segítve a társadalmi munkamegosztásba való integrációt. Az iskolarendszer bővítése fontos lépés volt a társadalmi egyenjogúsítás terén is, hiszen 1868 után elemi szintű ismeretekhez a lakosság nagy többsége hozzájuthatott. Joggal jegyzi meg a kérdés egyik szakértője, hogy *„Az elemi műveltség emelése a gazdasági liberalizmus és a politikai demokrácia korában elsőrendű államérdek"*.[132] Természetesen a gyerekek közötti anyagi különbségek nem tűntek el, de ez egy kapitalizálódó közegben nem is lehetett cél; számos gazdag család gyerekét más hazai városban vagy éppen külföldön taníttatta. Kétségtelen az is, hogy a klasszikus humán képzés mellett több olyan intézmény jelent meg, amelynek képzési struktúrája már közelebb állt a valós élethez.

A szűk keresztmetszetek között emeljük ki, hogy az anyagi források hánya számos jó városi elképzelést meghiúsított. Az állam sem érezte a vidéki iskolákat annyira sajátjának, mint egyes fővárosi intézményeket. A kötelezően előírt városi feladatokhoz az állam sokszor elfelejtett megfelelő forrásokról gondoskodni. Probléma volt sok esetben a megfelelő minőségű tanári kar biztosítása is (sokszor tapasztaltunk az intézmények közötti áttanítást). S végül említsük meg, hogy nagyon hiányzott a délnyugat-magyarországi térségből, Nagykanizsáról egy nagy tömeget felvevő felsőfokú intézmény, amely reális alternatívát adhatott volna a helyi továbbképzésre, egyéni karrierre, növelve a város – amúgy elég gyengécske – értelmiségmegtartó képességét.[133]

---

[129] Lásd a kötetben Kaposi Zoltán gazdaságról szóló tanulmányát.
[130] Arató, é.n. 32.p.
[131] Kunfi, 1912. 304.p.
[132] Szombatfalvy, 1928. 8.p.
[133] Csáktornya tanítóképzőjét vagy Keszthely agrárisköláját nem érezzük ilyen intézménynek.

5. Az első világháború hatásai a nagykanizsai iskolákra

A háború kitörése alaposan megváltoztatta az addig kialakított iskolarendszer működését. A háborús hatások a hazai gazdaság és társadalom minden területét érintették, s a hatalom az iskolaügyet is a háború alá rendelte. Nézzük meg röviden, hogyan érintette ez a négy és fél év a nagykanizsai iskolákat.

1. A háború kitörése után hamar megkezdődtek a behívások, ahol a tanárok, tanítók nem voltak kedvezményezettek. Sokan kerültek a frontra, s az elhúzódó háború alatt az újabb és újabb hadseregfeltöltés és frontszolgálat miatt sokan vesztették életüket. Felmerült az iskolák teljes bezárásának is a lehetősége, de végül is erre nem került sor. Viszont a tanítást a tanárhiány miatt át kellett szervezni. Egyes iskolákban felére fogyott le a tanárok száma, ezért osztályokat kellett összevonni, egyszerűsíteni kellett az oktatás tartalmát. A szorgalmi időszak is rövidült: 1917-ben már három hónapos volt a nyári szünet.[134]

2. Nemcsak a tanárok, hanem a diákok száma is alaposan lecsökkent, s ez az oktatás minden szintjén megfigyelhető. Mivel a háború a férfiakat szólította el, ezért a felborult családi munkamegosztás a munkaképes diákság – főleg a középiskolásokról van szó – otthoni nagyobb számú igénybevételét követelte meg. Ráadásul – mivel a képzésért sok helyen fizetni kellet – a lecsökkent lakossági reáljövedelmek nem is tették lehetővé a korábbi létszámú beiskolázást. Nemcsak a tanárok, hanem például az idősebb tanoncok is bevonultak. Ezt mutatja, hogy a kanizsai tanonciskolába az 1913/14-es tanévre még 719-en iratkoztak be, de a következő évre már csak 473-an.[135]

3. Nagy probléma volt az iskolaépületek katonai célra történő igénybevétele. Szinte mindegyik épületben valamilyen katonai jellegű tevékenységet folytattak. Legtöbbször kórháznak rendezték be az iskolát, de szükség volt raktárakra stb. is. Nemcsak a sebesült magyar katonákat, hanem hadifoglyokat is ápoltak az iskolakórházakban. A Rozgonyi utcai iskolában már 1914. szeptember elején orosz sebesülteket helyeztek el.[136] A gyereksereget ki- vagy széttelepítették. A legegyszerűbb megoldás az volt, ha összezsúfolták valamelyik iskolában az évfolyamokat, osztályokat. De a legkülönfélébb helyekre is kerültek iskolások: voltak osztályok a városházán, a biztosító- és banki épületekben, üzlethelyiségekben, a kistemplomban, kocsmában stb. Ez már önmagában is nagy színvonalcsökkenéssel járt, sokszor petróleumlámpa mellett kellett tanítani. Az elemi iskolák 30 osztályát 13 szükséghelyiségben helyezték el.[137] Sokszor társadalmi vagy gazdasági szervezetek ajánlották fel ingatlanaik egy részét iskolai célokra. 1916-ban például az Izraelita Jótékony Nőegylet engedte át bérházának egy részét tanításra.[138] A kanizsai iskolaépületek, az addig beszerzett felszerelések (szertárak, eszközök stb.) is megszenvedték a háborút, e téren jelentős pusztulás ment végbe. Az is tény, hogy a folyamatos kérvényezések után a hadsereg visszaadott néhány épületet, így 1917 tavaszán például a polgári iskola visszaköltözhetett korábbi helyére.[139]

---

134 Zalai Közlöny, 1917. március 29.; április 10. 1917-ben május 26-án véget ért a tanév.
135 Jászberényi, 1986. 19.p.
136 Zalai Közlöny, 1914. szeptember 14.
137 Barbarits, 1929. 271.p.
138 Zalai Közlöny, 1916. április 3.
139 Zalai Közlöny, 1917. január 19.

4. A militáns közhangulatban számos új, sokszor „nemzeti"-nek jelzett kötelezettség is terhelte az iskolákat.[140] Már 1914 szeptemberében központilag elrendelték, hogy az iskolásoknak a fronton harcolók dermesztő hideg elleni védekezése miatti teapótlására szedercserje (földiszeder) leveleket kellett gyűjteniük.[141] A polgári iskola tanulói 1914 őszén 83 kg-ot gyűjtöttek.[142] 1915-ben a hadsereg bőrellátására hivatkozva a hazai cserzőanyag biztosítása miatt rendelték el az iskolák diákságának a gubacsgyűjtést.[143] Ez Nagykanizsa környékén különösen fontos volt, hiszen a város határában hatalmas erdőségek voltak. Még ugyanebben az évben jött a csalángyűjtésről szóló utasítás is.[144] Új volt az iskoláknak a hadikölcsön-jegyzésbe való bekapcsolódás is, hiszen a tanítóknak a lakossági kölcsönjegyzéseket kellett szervezni és lebonyolítani. Végigkísérte a négy évet az adományok állandó gyűjtése, a segélyprogramokban való aktív részvétel, sőt 1916-ban a tanítóknak már a rekvirálásokban is részt kellett venniük.[145] 1917 tavaszán a miniszter utasította a középiskolai igazgatókat, hogy indítsanak mozgalmat cipőjavító műhelyek felállítására, illetve hogy propagálják a fatalpú cipők használatát. Felhívta a figyelmet a ruhával való takarékosságra, miszerint most nem divatnak kell hódolni, a gyerekeknek régi ruhákban kell járni, amit foltozással vagy kifordítással kell használhatóvá tenni.[146]

5. Bár az első világháború alatt katonai események Magyarországon, s így Nagykanizsán nem történetek, de a barakk-kórház kiépítése, a laktanyák, a hadsereg jelenléte mellett a militarizmusról szólt a rövid ideig a városba szervezett katonaiskola is. A honvédelmi miniszter 1916-ban a marosvásárhelyi katonai alreáliskolát Nagykanizsára helyezte át, ahol az 1922-ig működött, majd elköltözött Pécsre, s beolvadt az ottani főreáliskolába. Csak epizódszerep jutott a katonaiskolának Nagykanizsán, ittléte alatt az iskolának mintegy 400 növendéke volt, magát az iskolát a Teleki úti laktanyában helyezték el.[147]

Látható mindebből, hogy a nagykanizsai iskolákat különösen sújtotta a háborús időszak. Amikor vége lett a háborúnak, a gyors politikai változások (önállóság, forradalom, Tanácsköztársaság, Trianon stb.) sem segítették a régi modellhez való visszatérést. Az 1920-as évek elején azonban megindult a konszolidáció, amely új működési feltételrendszert alakított ki.

---

140 Természetesen ezek az érdekek a mindenkori politikai hatalom csoportérdekei voltak, amit előszeretettel definiáltak nemzeti érdeknek.
141 Zalai Közlöny, 1914. szeptember 21.
142 Kotnyek, 1997. 13.p.
143 Zalamegye, 1915. szeptember 26.
144 Kotnyek, 1978. 197.p.
145 Uo.
146 Zalai Közlöny, 1917. március 24.
147 Barbarits, 1929. 286.p.

6. Nagykanizsa iskolaügye a két háború közötti időszakban

Az első világháború utáni viharos gyorsaságú politikai változások miatt olyan oktatásügyi változás, amely érdemben megváltoztathatta volna az addig kialakult hazai oktatási modellt, nem született. Viszont sok olyan demokratikus törekvés, intézkedés látott napvilágot, amelyek a későbbiekben a konszolidációs rendszer fontos részévé váltak. A néhány hónapot megélt kormányzatoknak megvoltak a maguk elképzelései, ám ezek nem verhettek gyökeret. 1918 novemberében az új Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közzétette a közoktatás gyökeres átalakításának programját. Az iskolakötelezettség korhatárát 14 éves korra emelték fel, s a képzést ingyenessé tették. Az egyházi iskolákban működő tanítók, tanárok fizetését és nyugdíját egyenlővé tették az államiakéval.[148] A Tanácsköztársaság alatt az addigi hat osztályos elemi képzést egységesen nyolcosztályosra emelték: Ezzel érdemben javulhatott volna a tömegek iskolázottsága, tudása, s egyben demokratikusabbá is vált volna a rendszer. Ám a proletárdiktatúra bukása után, 1919. augusztus 10-én eltöröltek minden olyan intézkedést, amely a bolsevik kormány alatt e téren született, s ez egyben a korábbi törvények továbbélését is magával hozta.

Az 1919–20. évi politikai változások, így többek között a trianoni békeszerződés a nagykanizsai oktatásügyet közvetlenül alig érintette. Bár jókora területet elcsatoltak Zala megyéből, ám az még így is Magyarország egyik legnagyobb megyéje maradt. Tény, hogy az elcsatolásokkal a megye elvesztett egy tanítóképzőt, három polgári iskolát, 89 elemi népiskolát és 16 kisdedóvó intézetet, ugyanakkor Zala megye területén maradt 10 polgári iskola, 363 elemi iskola és öt óvoda.[149] A nagykanizsai iskolák tanulóközönsége, a merítési bázis korábban is a város körzetéből származott, a Muraközből vagy a Dráva túlpartjáról legfeljebb kisebb létszámban jártak Kanizsára (főleg gimnáziumba). A gazdasági hatások viszont annál jelentősebbek voltak, hiszen az elcsatolásokkal a kanizsai iparosok, gyárosok és kereskedők piacaik nagy részét elvesztették, s ez hatalmas jövedelemcsökkenést hozott a helyi társadalomnak.[150] Mivel az oktatás nem népiskolai szintjeinek felhasználása a családoknak pénzbe került, így nem véletlen, hogy e hatások a létszámokban is látszanak.

A Bethlen-kormányzatnak voltak elképzelései a közoktatás és a kultúrpolitika átalakítására is. 1922-től gróf Klebelsberg Kunó foglalta el a közoktatási tárcát, akinek munkája erőteljesen rányomta bélyegét az időszakra. Ez több területen is jelentkezett.

1. Egyrészt megpróbálta a dualista korszak fejlődése során igen szétágazó oktatási modellt egyszerűsíteni, zártabb rendszerbe foglalni. Ennek eredménye lett a népiskolai oktatás kiterjesztése, amely most már a 6. életévtől kezdődően 9 évig terjedő tankötelezettséget állapított meg. (Ez alatt kellett az elemi iskolát teljesíteni, valamint a továbbképzőben részt venni.) Reformjai a többi iskolatípusra is kiterjedtek, de ott kisebb hatásúak voltak. A reformok sorát majd – Klebelsberg halála után 8 évvel – az 1940. évi 20. tc. zárta le, amely bevezette az egységes nyolc osztályos elemi iskolai oktatást.[151]

2. Másrészt a gazdasági helyzet javulásával kiterjedt iskolaépítési programot kezdeményezett. Az érdemi fejlesztések 1925 után indulhattak meg. Az országot 5 km-es sugarú körökre osztva kötelezték a hatóságokat vagy a földbirtokosokat népiskolák felállítására.

[148] Magyarország a XX. században. http://www.mek.oszk.hu/02100/02185/html/1361.html
[149] Lásd: Barnabás, 1930. 91.p.
[150] Lásd Kaposi Zoltán gazdasági tanulmányát a kötetben.
[151] Kotnyek, 1987. 222.p.

1926-ban építési alapot állítottak föl, s 1930-ig 5000 falusi, tanyasi iskolát építettek (típustervek alapján), a korábbiakhoz képest korszerűen.[152]

3. Harmadrészt a korabeli hatalom elveivel összhangban, erős kultúrnacionalista eszmeiséggel egységes oktatási anyagokat hoztak létre.[153]

Még egy jelenségre kell utalnunk a vizsgált 25 évet illetően. Nagykanizsa népessége a dualizmus ideje alatt dinamikusan növekedett, s 1910-re több mint 26 000 fős létszámot ért el. A háború alatt kettős tendencia figyelhető meg: egyrészt csökkent a város lakossága a háborús áldozatok miatt, másrészt ugyanakkor erős beköltözés is végbement. Az 1920. évi népszámlálás már 30 037 főt talált a városban. Ezt követően azonban a korábban megszokott növekedés már egyáltalán nem jellemzi a várost: 1930-ban 30 889-en, míg 1941-ben 30 792-en éltek Nagykanizsán, vagyis a két háború közötti időszakban alapvetően stagnált a lakosság száma.[154] Természetesen városon belül némi demográfiai átrendeződés megfigyelhető: nőtt az átlagéletkor, emelkedett az öregek aránya; ugyanakkor a korábbiakhoz képest kevesebb gyermek született. Mindez azt hozta magával, hogy a gyerekszám növekedése miatt a korábbi nagy ütemű iskolabővítésre már a régi formában nem volt szükség, a figyelmet és az erőforrásokat inkább a zsúfoltság enyhítésére, illetve minőségileg jobb épületek kialakítására lehetett fordítani.

6.1. Az elemi oktatás változásai

Az 1920-as években is fenntartották a századelőn végrehajtott államosításból származó, a nagykanizsai iskolák három igazgatási kerületre való felosztását. Az 1. körzetbe tartozott a Központi, a Huszti-téri, a Teleki úti és a barakk-telepi intézmény, illetve a régi gimnáziumi épületben elhelyezett iskolából öt osztály. Ezeket 1920-tól Szabó István volt kiskanizsai igazgató vezette, 1924-től Polesinszky Emil vette át. A 2. körzetbe a Rozgonyi utcai, az Arany János utcai, a Hunyadi utcai, illetve a régi gimnáziumi épületből és a Központi iskolából egy-egy osztály tartozott. A körzet vezetője rövid ideig Poredus Antal volt, majd 1921-től Brauner Lajos, 1928-tól pedig Filó Ferenc lett. A 3. körzet iskoláit a kiskanizsai intézmények alkották, így a Templom téri és a Kisrác utcai iskola. (Ehhez jött még az évtized végén a Nagyrác utcai új iskola). Az 1920-as évek elején Béres János, majd Filó Ferenc, 1928-tól pedig Kovács Illés vette át a vezetést.[155] A három körzetbe nem tartozott bele az izraelita elemi iskola, hiszen azt a hitközség, s nem az állam tartotta fönn.

Elemi iskolák Nagykanizsán az 1927/28-as tanévben[156]

Irányítási/igazgatási egység	Tanítói állások száma	Tantermek száma
1. körzet iskolái	17	14
2. körzet iskolái	19	19
3. körzet iskolái	18	19
Izraelita iskola	6	5

[152] Romsics, 1999/b 173.p.
[153] Magyarország a XX. században. http://www.mek.oszk.hu/02100/02185/html/1362.html
[154] Az adatokhoz lásd: Népszámlálás 1920/1, Népszámlálás 1930/1, Népszámlálás 1941/2. köteteket.
[155] Barbarits, 1929. 271–272.p.
[156] Magyar népoktatás, 1928. 366.p. alapján szerkesztve.

A tanügyi vezetésnek szembe kellett azzal néznie, hogy Zala megye népessége az iskolázottság és az írni-olvasni tudás terén – a dualizmus kori fejlődés ellenére is – meglehetősen rosszul állt.[157] Még az olyan közepes méretű városban is, mint amilyen Nagykanizsa, igen nagy volt a népiskolák zsúfoltsága. Mindenkinek fontos volt tehát, hogy az elmaradott térségben új iskolák jöhessenek létre, illetve az elavult és már sokszor veszélyes, vagy éppen közegészségügyi szempontból is sok kívánnivalót maga után hagyó építmények helyett újabb iskolákat emeljenek.[158] Az első ilyen a nagy zsúfoltsággal, 60–80 fős iskolai osztályokkal működő kiskanizsai városrészben jött létre.

A háború után a kiskanizsai városrészben először a templomát hozatták rendbe, majd sor került iskola építésére.[159] 1925-ben a kultuszminiszter Kanizsán járt, s miután megtekintette a Templom téri iskolát, látva annak telítettségét, ígéretet tett egy kiskanizsai iskola felépítésére.[160] Ehhez persze lobby is kellett: a város parlamenti képviselőjének, Kállay Tibornak nagy szerepe volt a folyamat elindításában.[161] 1926 áprilisában megérkezett a határozat az iskola felépítéséről, amelynek helye Kiskanizsán a Nagyrác utca volt. A minisztérium által kijelölt Bauer Gyula és Schmitterer Jenő budapesti műépítészek tervét a helyi Horváth és Vas cég valósította meg.[162] Hat tanteremmel, igazgatói és szolgálati lakással rendelkező építményt terveztek. A kor viszonyai között viszonylag gyorsan felépült, 1928. szeptember 9-én adták át. A tantermek bebútorozását a város vállalta, aminek költsége mintegy 7000 pengő volt.[163] A Nagyrác utcai iskolával együtt már három épületben folyt Kiskanizsán az oktatás, összesen 18 tanteremben, 17 osztállyal, 762 tanulóval, ugyanakkor a továbbképzőnek 214 résztvevője volt.[164]

144. kép: A Nagyrác utcai elemi iskola 1940 körül

Jóval lassabb volt a Vécsey utcai iskola létrehozása, s más volt a motivációja is. Ennek hátterében az állt, hogy a város korábban épült iskolái közül jó néhány már elég rozoga állapotban volt. Ezek között volt a hajdani ménlovas-istállóból átalakított épület[165] a Huszti téren (az Eötvös tér keleti oldalán), valamint a Hunyadi úti iskolában sem lehetett már sokáig tanítani.[166] Az amortizálódott iskolaépületek helyett a város déli részében a Vécsey utcában kívántak felépíteni egy új, modern, 8 tantermes iskolát. A város nagyon nem rajongott a gondolatért, mivel a komoly anyagi áldozatvállalás (két elbontott és egy felépített iskola) csak három plusz tantermet adott volna.[167] 1928 nyarán a tanfelügyelő értesítette a várost, hogy az épületre megérkezett az 50 000 pengős forintos államsegély, így az iskolaépítést el kell kezdeni.[168] Eredetileg úgy gondolták, hogy az 1928/29. év kezdetére készen is lesz. Ám a vá-

157 Adatokat lásd: Kotnyek, 1987. 221.p.
158 Lásd például: MNL ZML. IV. 409. 1927/5416.
159 Zalai Közlöny, 1928. szeptember 12.
160 Horváth, 2003. 10.p.
161 Zalai Közlöny, 1928. szeptember 12.
162 Tarnóczky, 2013. 1167.p.
163 Horváth, 2003. 10-11.p.
164 Barbarits, 1929. 272.p.
165 Tarnóczky, 2013. 888.p.
166 Zalai Közlöny, 1928. január 5.
167 Vukicsné Soós, 2000.
168 Zalai Közlöny, 1928. május 11.

145. kép: A Vécsey utcai elemi iskola 1940 körül

rosnak ezt az összeget még 90 000 pengővel meg kellett toldani, amihez viszont – egyéb beruházásai, valamint az általánosan rossz gazdasági helyzete miatt – nem volt forrása. Éppen ezért húzták az időt, s újabb államsegélyért folyamodtak. 1928 őszén kiírták a versenytárgyalást az épület létrehozására.[169] Ez a középítkezés igen fontos volt az akkoriban már jelentős munkanélküliséggel és megrendeléshiánnyal küszködő helyi építőiparnak. 1929 tavaszán megtartották a pályázatok értékelését: a munkákra összesen 27 ajánlat érkezett. Ezek között voltak olyanok, amelyek az egész iskolára, mások csak az építkezés egyes részeire vonatkoztak. A pályázók között budapestiek, szombathelyiek, székesfehérváriak, zalaegerszegiek egyaránt előfordultak, de döntő többségük helyi vállalkozó volt.[170] 1929 nyarán elkezdődött az építkezés, de őszre elfogyott a pénz, s le kellett állítani a munkákat.[171] A város újabb államsegélyért folyamodott, amit 1930 közepén 30 000 pengő értékben meg is kapott, amivel aztán már gyors tempóban befejezhették az építkezést és a belső felszerelést.[172] Végül is hosszú vajúdás után az iskolát 1930. szeptember 28-án adták át. Nyolc tanterem, igazgató lakás és szolgalakás és kiegészítő egységek jöttek létre.[173] Azt nem tudjuk, hogy az építkezés lassítása a városvezetés tudatos akciója volt-e, amivel minél nagyobb államsegélyt akartak megszerezni, vagy csak egyszerűen nem volt pénzük. Mindenestre az tény, hogy az átadón a megyei tanügyi vezetés nem képviseltette magát...[174]

Érdekes ugyanakkor, hogy a központi elvárásokkal szemben a Huszti téri iskolát egyelőre mégsem zárták be, pedig az iskola nagyon silány volt már az 1920-as évek végén. Egy korabeli hírforrás szerint némi túlzással *„...az iskolapadok mindenestre még abból a korból valók, mikor a törökök sanyargatták eleinket..."* A padok és a táblák írásra teljesen alkalmatlanok voltak, az asztalokat a tanárok saját pénzükből gyalultatták le. Jellemző, hogy az iskola 73 négyszögöles udvarán a 10 perces szünetekben 151 gyermek zsúfolódott össze.[175] Mindenesetre az 1930-as évek közepén újra előkerült a Huszti téri iskola megszüntetése. A város a Petőfi utca elején lévő Hertelendy-telken kívánt új iskolát felépíteni.[176] 1936 elején a polgármester kiharcolta a minisztérium támogatását, így tavasszal megindulhattak a munkák.[177] Az építkezésre a válság után nagy szükség volt: az épületasztalosok a versenytárgyalásnál fel is hívták a polgármester figyelmét, hogy többen irreálisan alacsony áron adtak be terveket, aminek a helyiek kiszorítása lehet a célja.[178] Az épület terveit a város mérnöki hivatala készítette, az épületváz kivitelezője a Horváth és Vas cég volt, de mellette még vagy 10 másik cég is munkához jutott.[179] Az iskola mintegy 35 000 pengőbe került, amit a minisztérium engedélye alapján a város addig meg nem fizetett, ún. iskolafenntartási hátralékából

169 Zalai Közlöny, 1928. október 20.
170 Zalai Közlöny, 1929. április 24.
171 Zalai közlöny, 1929. október 13., Zalai Közlöny, 1930. április 16.
172 Zalai Közlöny, 1930. június 27
173 Zalai Közlöny, 1930. szeptember 28. és Zalai Közlöny, 1930. szeptember 30.
174 Lásd a kínos esetről: Zalai Közlöny, 1930. szeptember 30. leírását.
175 Az állapotokra lásd: Zalai Közlöny, 1929. szeptember 2.
176 Tarnóczky, 2013. 1182.p.
177 Zalai Közlöny, 1936. február 13.
178 Zalai Közlöny, 1936. április 22.
179 Felsorolásukat lásd: Zalai Közlöny, 1936. június 9.

146. kép: Az 1936-ban felépült Petőfi utcai elemi iskola

lehetett leírni.[180] Eredetileg úgy tervezték, hogy 1936 őszén átadják, de némileg elhúzódtak a munkák, így az átadásra 1937 elején kerülhetett sor.[181] Amíg a tanügyi átadás és az elemi oktatás nem indult meg, addig is megpróbálták hasznosítani az épületet, így 1937 első hónapjaiban a hétvégeken agrártanfolyamot tartottak az érdeklődő gazdáknak.[182]

Az elemi oktatás erősítése kemény ideológiai eszmék terjesztése mentén történt. A tantervi egységesítés és racionalizáció a vallásos oktatás, s vele együtt a nacionalista szellemiség erősítését is hozta. A mindenki által jól ismert kötelező *„Nagy-Magyarország-hiszekegy"*, avagy a hasonló, megzenésített versikék a mindennapi nevelés részévé váltak. Az iskolai ünnepélyek, szimbólumok kihagyhatatlan eleme volt Trianon szellemének felidézése, akárcsak a hosszú körmenetek megtartása stb. Különösen összekovácsoló volt ez az erősen jobboldali beállítottságú kiskanizsai parasztság esetében. A jobboldali politika nézetrendszere, gondolatvilága jelen volt a népiskola minden percében, s már gyerekkortól megpróbálta a patriarchális, férfierőre alapozó, hazafiasnak tartott neveléssel az ifjak tömegét megfogni. Különösen nagy súlya volt a testi nevelésnek, ami egy társadalmilag elfogadott militáns gondolkodás mellett természetesen a katonás teljesítményekre való ráutaló magatartás része volt. Ez persze nem azt jelenti, hogy ez a poroszos nevelés mindenhol sikert ért volna el, a tanulói elutasításra, az iskolai büntetésekre sok példát találunk. Ez még a vallásoktatás terén is megnyilvánult. A hittan tanárok például sokat küzdöttek az ügyben, hogyan lehet a diákoktól az olcsó ponyvaregényeket, az utcán terjesztett lektűröket, az erősen erotikus tartalmú irodalmi munkákat elvenni. Volt olyan hittanóra, amikor a vallásoktató fizikai razziája mintegy 30 ilyen alkotást gyűjtött össze a diákoktól.[183]

6.2. Változások a szakképzésben

A két háború közötti időben a korábbiakhoz képest lényeges változások nem történtek a tanoncképzés központi szabályozásában. Az 1922. 12. tc. is rögzítette, hogy az iparostanonc-iskolák három évfolyamból álltak, s a tanulók nem fizettek tandíjat. A tanév tíz hónapig tartott, a tanítás ideje a korábbiakhoz képest valamelyest emelkedett, már heti kilenc óra volt. Az iskolalátogatásra fordított időt a tanoncok munkaidejébe be kellett számítani. A gyakorlati képzést a tanoncok a kisiparosok műhelyeiben vagy a vállalati tanműhelyekben kapták, de abba az iskolának beleszólása, irányító-ellenőrző szerepe nem volt. A gyakorlati képzés feletti felügyeletet továbbra is az Ipartestület gyakorolta.[184]

Nagykanizsa esetében azonban mégis nagy változások mentek végbe az iparostanonc-oktatásban. A város háború előtti iparosodása az 1920-as évektől megtört. A korábbi nagyobb gyárak (sörgyár, pótkávégyár, gépgyár stb.) elvesztették piacaik nagy részét, s foglalkoztatásuk mintegy a felére, harmadára esett vissza. A világgazdasági válság még tovább

[180] Zalai Közlöny, 1936. szeptember 5.
[181] Zalai Közlöny, 1936. november 13.
[182] Lásd például: Zalai Közlöny, 1937. február 16.
[183] Lásd az esetről: Zalai Közlöny, 1928. január 24.
[184] Magyarország a 20. században. http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1362.html#1366

csökkentette az ipar lehetőségeit, s 1933–34 után sem nyíltak nagy fejlesztési lehetőségek.[185] Így nem véletlen, hogy a korábban oly népszerű önálló iparos pályák, avagy a gyáripari dolgozóként való érvényesülés sem bírt már túl nagy presztízzsel, s nem garantált hosszú távon stabil megélhetést.

Nem lehet véletlen, hogy a két háború közötti évtizedekben az iparostanonc-oktatásban résztvevők száma – bár kétségtelen, hogy az 1920-as évek elején még növekedett is – alapvetően csökkent. Már az 1927/28-as tanévtől megfigyelhető a létszám csökkenése, a legnagyobb visszaesés pedig a válság alatt következett be. A kedvezőtlen külső körülmények és a jövedelemhiányon túl fontos oka lehetett a visszaesésnek az is, hogy ebben az időben a kisiparosok megélhetési nehézségei miatt a szülők szemében az önálló iparos lét már veszített vonzerejéből.[186] Jól mutatja a nagykanizsai hanyatlást, hogy az 1920-as évek vége felé erősen lecsökkent a kereskedő-tanonciskolába felvettek száma: 1926-ban még 114-en, 1927-ben 88-an, 1928-ban pedig már csak 48-an iratkoztak be.[187] 1931-ben az addig különálló kereskedőtanonc-iskola létszáma annyira lecsökkent, hogy önállóságát megszüntetve be kellett olvasztani az iparostanonc-iskolába.[188]

147. kép: Küronya István, az Iparostanonc iskola tanára, majd igazgatója, 1938

Az iparos- és kereskedőtanoncok száma Nagykanizsán (1920–1945)[189]

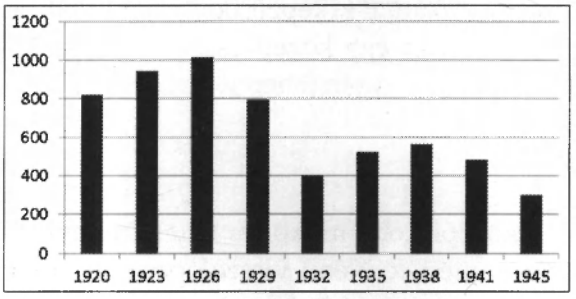

A tanonciskola alacsony presztízsét mutatja az is, hogy mindig csak a megürült vagy éppen rendelkezésre álló épületeket kaphatta. Korábban a túlzsúfolt központi iskola épületében az elemi és polgári iskolák árnyékában működött. Amikor a gimnázium átköltözött végleges helyére, a város elhatározta, hogy a tanonciskola megkaphat a Rozgonyi utcai régi gimnáziumi, akkor éppen fémipari szakiskola épületcsoportjából 1 rajztermet és 7 tantermet; a Rozgonyi utcai elemi iskola helyiségeiből pedig két emeleti és három földszinti termet.[190] A kereskedőtanonc-oktatás egyelőre maradt a központi iskola épületében. Az iskola bebútorozása, s így a beköltözés is csúszott.[191] Később azonban innen is menni kellett: 1931-ben az iskolát visszahelyezték a polgári fiúiskola földszinti tantermeibe. Ott folyt a tanítás, míg a szertárak, fizikai, vegytani berendezések 1 km-re a Rozgonyi utcában maradtak, akárcsak a leánytanoda. A kettészakított iskola vezetése folyamatosan interpellált a város vezetésénél, végül az 1933/34-es tanévet újra a Rozgonyi utcai épületben kezdhették.[192]

185 Kaposi, 2007/a 20-21.p.
186 Erre az összefüggésre lásd: Gyáni, 1998. 262.p.
187 Zalai Közlöny, 1928. december 2.
188 Jászberényi, 1986. 21.p.
189 A diagramot Jászberényi, 1986. 67–68.p. táblázatos adatsorai alapján szerkesztettük.
190 Zalai Közlöny, 1925. december 11.
191 Zalai Közlöny, 1926. január 6.
192 Jászberényi, 1986. 21.p.

Új oktatási intézmény volt Nagykanizsán a két világháború közötti korszakban a fémipari szakiskola. Ez egy régi vágy beteljesülése volt. A város vezetése már 1899-ben (a gyors iparosodás korában) felírt a kormányhoz, kérve Nagykanizsára egy fém- vagy faipari szakiskolát. Ebben az iskolában a tanoncok vagy segédek speciális képzésére nyílott lehetőség, hogy meglévő szakmájukat minél magasabb szinten sajátíthassák el.[193] Ez esetben már egy, a tanoncképzés utáni továbbképző iskolatípussal van dolgunk. 1923 elején megjött az engedély: a városban létrejöhetett a fémipari szakiskola. A tárgyalások eredményeképpen a Kereskedelmi Minisztérium vállalta az iskola felszerelését, a város csak az épületet adta.[194] Az iskola helye a gimnázium által éppen elhagyott Sugár úti volt laktanya épülete lett. Csizmazia Kálmán vezetésével mindössze 11 tanulóval nyílt meg az iskola, de az évtized végén már 61 tanulója járt az intézménybe.[195] A szakiskola a romló gazdasági körülmények miatt egyre nehezebben működött, majd a válság vége felé, 1933-ban megszűnt.[196]

A szakiskolák között említsük meg az 1940-ben létrehozott ún. Téli Gazdasági Iskolát. Nem kanizsai találmányról van szó. 1923–41 között alsó fokú gazdasági iskola mintegy 60 településen nyílt meg.[197] Ezt az iskolát Nagykanizsán már az 1920-as évek első felében tervezték, de az ügy megakadt. A földreform során a város Batthyány hercegtől kapta a „Kanizsa alsó majorból" azt a 25 holdas területet, amelyen a későbbiekben felépülhetett az iskola.[198] Végül az iskola 1940. szeptember 15-én nyílt meg[199] a Királyi Pál utcában, a volt zeneiskola helyén, majd pedig 1943-ban költözött a végleges helyére, az Ady utca 74/a szám alá, ahol addigra elkészült az új épület.[200] A tanulók egyénileg gazdálkodó parasztok fiai közül kerültek ki, akik két téli féléven keresztül folytatták tanulmányaikat. A diákok állattenyésztési és növénytermesztési alapismereteket tanultak. A második év végén Gazdanappal egybekötött terménykiállítást rendeztek, ahol bizottság bírálta el a tanulók termelési eredményeit.[201] A mezőgazdasági oktatás más tanintézményekhez képest eltérő időbeosztással működött. Télen négy hónapon át elméleti oktatás folyt, míg nyáron, amikor máshol szünidő volt, a növendékek a saját földjeiken gyakorlati kiképzésben részesültek.[202] A nyári mezei munkát a tanárok ellenőrizték. 1944-ben mér egy középfokú gazdasági tanintézetet is terveztek, de az majd csak a háború befejeződése után jöhetett létre.[203]

6.3. A középfokú képzés változásai

A két világháború között némileg módosult a középiskolai működés feltételrendszere is. A polgári iskolákat a középiskolai képzés részévé tették. Némi visszalépés volt, hogy a korábbi hat osztályos rendszer helyébe a fiú-és leánypolgári iskolákat egységesen négy osztályossá tették. A polgáriba az elemi négy osztályának elvégzése után lehetett bekerülni. Az intézkedéssel kicsit bezárták ezt a népszerű, a gyakorlatisságra is sokat adó iskolatípust, hiszen a gimnáziumba csak nehezen lehettet továbblépni, ugyanakkor a felsőoktatási intézmények közül a polgári iskolákból csak tanító- és óvónőképzőkbe, valamint kereske-

193 Zalai Közlöny, 1922. december 15.
194 Zalai Közlöny, 1923. február 8.
195 Barbarits, 1929. 283.p.
196 Tarnóczky, 2013. 1282.p.
197 http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1084.html
198 Zalai Közlöny, 1924. szeptember 8.
199 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 312.p.
200 Tarnóczky, 2013. 1002.p.
201 http://www.cserhati.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=47:iskolank-toertenete/
202 Zalai Közlöny, 1944. július 5.
203 Uo.

delmi és más jellegű szakiskolákba lehetett továbblépni. De volt jó oldala is a folyamatnak: egyre több leánypolgári szerveződött, így a lányok tanulása előtt széles távlatok nyíltak.[204]

A kanizsai polgári fiú- és leányiskola 1920-ban különvált, 1924-ben újraegyesítették, majd 1928-tól megint szétbontották őket.[205] Ekkor a fiúpolgári Zrínyi Miklós, a leánypolgári Zrínyi Ilona nevét vette föl.[206] A képzés mindegyikben négyosztályossá vált. Igen gyorsan növekedtek az iskolák. A századfordulós kb. 400 főt az 1920-as években már egyenként is gyakorta meghaladták. A fiúpolgáriban a csúcslétszám az 1941/42-es tanévben volt, amikor a nyilvános és a magántanulók együtt 677-en voltak.[207] Fontos kiemelni, hogy a leánypolgári is nagy népszerűségnek örvendett, hiszen a családi stratégiák részeként a lányok számára is fontossá vált az ismeretek szerzése, s e révén a későbbi családi lét anyagi támogatása.

Az életmód, a társadalmi gondolkodás változásának jeleként is értelmezhetjük az olyan új kezdeményezést, mint amilyen a városi zeneiskola létrehozása volt. Kanizsán már a 18. század második felétől nyomon követhető a különböző formákban létező zeneoktatás, összekapcsolódva az énekoktatással. A korabeli erős társadalmi igényeket mutatja, hogy több zalai településen is volt valamilyen zeneiskola. Az 1920-as évek elején Fenyves Ferenc vezetésével működött Nagykanizsán egy zenei iskola; az évtized elején egy keszthelyi kántor is szervezett egyet saját városában.[208] A Fenyves-féle intézet – amely mögött a Nagykanizsai Közművelődési Társulat, mint egyesület állt – 1922-ben kért a várostól segélyt egy új épület létrehozására.[209] Az intézmény alacsony látogatottságú volt, s az infrastrukturális körülményei is szerények voltak, nem is beszélve a zongorák állapotáról, aminek éveken át komoly sajtóvisszhangja volt.[210] Az iskola alapítója, Dr. Fenyves Ferenc amúgy jó zenei érzékkel megáldott, képzettségét tekintve fizikus volt. Az intézmény mindössze három

148. kép: Polónyi György, a Polgári Leányiskola igazgatója, 1938

149. kép: Waligurszky Antal, a Polgári Fiúiskola tanára, majd igazgatója, 1938

[204] Magyarország a XX. században. http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1362.html#1364
[205] Kotnyek, 1997. 14.p.
[206] Kanizsai Enciklopédia, 1999. 89.p.
[207] Kotnyek, 1997. 14.p.
[208] Lásd erre: Zalai Közlöny, 1920. április 8.
[209] MNL ZML V. 1512/b. 1922/12254.
[210] Lásd például: Zalai Közlöny, 1923. január 10.

évig működött, de közben látványos eredményei voltak. Zongora, hegedű és ének tanszaka volt, a Zeneakadémia felügyelete alatt állt, az általuk elfogadott tananyag alapján dolgozott. Fenyves tanároknak zeneakadémiai növendékeket és végzett tanárokat egyaránt szerződtetett.[211] Mutatja a város zenei életének komolyságát, hogy 1927 vége felé 10 különböző dalárda működött a városban.[212]

Szervezett, s a hazai oktatási rendszerbe illeszkedő intézményként már a háború előtt tervezték egy zeneiskola megnyitását,[213] azonban a harcok idején nem volt lehetőség az iskola megnyitására. A gazdasági és politikai viszonyok konszolidációja után viszont újra felvetődött az iskola megalapításának ötlete. A város végül is 1926. szeptember 1-jén nyitotta meg a zeneiskolát Vannay János igazgató irányításával és két rendes (kinevezett) tanárral, de a nagy érdeklődés miatt hamarosan még 5 óraadót is fel kellett venni.[214] Vannay aradi származású volt, a budapesti Zeneművészeti Főiskolán végzett. Az ismert zeneszerző az elméleti Zenei Szemle című lapban is sokat publikált. Ahogyan egy interjúban az igazgató megfogalmazta: *„Az iskola célja és rendeltetése nem csak jó zenei műkedvelőket nevelni és ezáltal a lélek nemesítés legnemesebb hivatását betölteni, hanem mindazokat, kik a zenei pályára hivatottságot éreznek s amennyiben ehhez elengedhetetlenül szükséges és megfelelő mértékű tehetség feltétlen birtokosai a felsőbb kiképzésre, illetve a főiskolai tanulmányokra előkészíteni".*[215] Mindezt persze úgy gondolta, hogy az iskola zenei tevékenységével integrálódjon a város mindenkori életébe.

Az induláskor két főtanszak jött létre (zongora és hegedű),[216] de egy hónappal később már cimbalomszakot is akartak indítani.[217] Pár év alatt az iskolának már volt zongora, hegedű, magánének, és fúvós főtanszaka, valamint elmélet, kamarazene és karének melléktanszaka.[218] Az első évre 99-en iratkoztak be, de két év múlva már 209-en voltak. Az iskola kuriózum volt: Csonka-Magyarországon 1929-ben összesen 12 zeneiskola működött, s az akkor még csak 3 éve nagykanizsai iskola látogatottsága igen magas volt. A kanizsai intézménybe többen jártak, mint a 29 éves pécsi, vagy a negyedszázados szombathelyibe.[219] Még a válság alatt is tartotta magát az iskola: az 1931-ben 205 növendék iratkozott be az iskolába, pedig olyan kósza hírek jártak a városban, hogy megszüntetik az iskolát, ám a polgármester a sajtóban s más fórumokon is megerősítette, hogy erről nincsen szó.[220] (Emlékezhetünk: más helyi iskolákban 20–50%-os volt a válság alatt a visszaesés; a fémiparit be is kellett zárni.) Akárcsak más középiskolák, a zeneiskola is tandíjas volt; vélelmezhetően a város jobb módú polgárai járatták oda a gyermekeiket.

Az iskola érdekesen illeszkedett az addigi képzési modellbe. Mindenki beiratkozhatott, aki 6 éves elmúlt,[221] ugyanakkor a 13 évfolyam bármelyikébe be lehetett kapcsolódni, csak felvételizni kellett hozzá. Az órákat úgy állították össze, hogy mellette más iskolát is lehetett látogatni, ugyanakkor a vidékiek miatt tömbösítették az oktatást.[222] A „Zenede" eleinte

---

211 Az iskola egyik legnagyobb ígérete az aprócska Dános Lili volt, de onnét indult a közeli Zákányban született Venetianer Rózsi, aki később a Zeneakadémia tanárképző szakának zongoratanára lett és két kanizsai lány, akik jeles külföldi operaházak tagjaivá váltak: Domány Sári és Fischer Böske (utóbbi Elisabeth Forini néven Bécsben, majd Londonban működött). Lásd: http://www.parlando.hu/2010-5-09-Danos.htm

212 Lásd: Barbarits, 1929. 282.p.; illetve Zalai Közlöny, 1927. december 6.

213 Barbarits, 1929. 282.p.

214 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 231.p.

215 Zalai Közlöny, 1926. augusztus 10.

216 Zalai Közlöny, 1926. augusztus 19.

217 Zalai Közlöny, 1926. szeptember 26.

218 Barbarits, 1929. 282.p.

219 Lásd erre: Zalai Közlöny, 1929. november 23. Ebben a cikkben a korabeli, igen színvonalas „Zene" című lapban megjelent városi adatokat idézte a szerző.

220 Zalai Közlöny, 1931. szeptember 11.

221 Zalai Közlöny, 1926. augusztus 26.

222 Zalai Közlöny, 1926. szeptember 10.

a Királyi Pál utca 2. szám alatt, 1941-től pedig a Sugár út 18. szám alatt működött. A Muravidék visszakerülése utáni központi átszervezések hatására 1942–44 között a Csáktornyai Zeneiskola a nagykanizsai zeneiskola fiókiskolájaként működött, az 1943/44-es tanévben a növendékek létszáma 235 fő volt.[223] A zeneiskola kétségtelenül minőségi színfoltot jelentett a korabeli Nagykanizsa kultúrájában, az állandó növendékhangversenyek, egyéb fellépések sok embert vonzottak.

A gimnáziumi oktatás némileg egyszerűsödött. A vizsgált 25 évben két olyan törvény született, amely új keretet adott a hazai gimnáziumi képzésnek. Az első az 1924. 11. tc., amely a középiskoláknak három típusát különítette el: az addigi gimnázium és reáliskola mellett létrehozta a reálgimnáziumot.[224] Mindhárom iskola a négyosztályos elemi elvégzése után vált elérhetővé. A nagykanizsai piarista gimnázium a továbbiakban reálgimnáziumként működött tovább. A reálgimnáziumok óratervében a klasszikus reáltárgyak nagyobb óraszámban szerepeltek, mint a humanisztikus gimnáziumokban, ugyanakkor a nyelvtanítás terén is előrébb jártak, hiszen a latin és a német mellett egy másik modern nyelvet is tanítottak. A másik törvény az 1934. 11. tc., amely újfent átszervezte a rendszert, s kimondta, hogy a magyar középiskola egységes, s annak neve gimnázium. Újdonság volt, hogy bekerült tantárgyak közé a gazdasági és társadalmi ismeretek.[225]

A gimnáziumi oktatás lehetőségeit nagyban növelte, hogy 1923-ban sikerült az addiginál jóval alkalmasabb és nagyobb épületbe költözniük. A Sugár úti, átalakított volt Frigyes laktanya már hosszú távú megoldást kínált a helyproblémákra. Az átköltözés révén a gimnázium a korábbi terület kétszeresével rendelkezett. A földszinten irodák, könyvtár, fogadó, más vallásúak hittantermei, a Mária Kongregáció helyisége, míg az emeleten tantermek voltak. 1927–28-ban megkezdték az 50 fős konviktus (kollégium) felépítését is, amely 1928-ban nyílt meg. A relatíve modern (fürdők stb.) intézmény használata nem volt olcsó: eleinte évi 1100, a válság alatt 900 pengőbe került. 1933-ban megkezdődött a piarista kápolna felépítése, felszentelésére 1934 végén került sor.[226]

A gimnázium látogatottsága nagyjából egybeesik a helyi iskolák létszámtendenciáival. Az 1920-as években – bár ingadozva – a háború előtti időszak létszámait láthatjuk, sőt az évtized vége felé még némileg növekedett is, csúcsát az 1931/32-es tanévben érte el, amikor 507 tanulója volt.[227] A gazdasági válság hatására aztán gyors csökkenés következett be, az 1938/39-es tanévben már csak 335 tanulója volt az intézménynek. A visszaesés mellett viszont örvendetes volt, hogy az elsősök száma némileg emelkedett, illetve hogy az ötödik évfolyamra beiratkozottak száma is viszonylag magas volt, ami arra utalt, hogy a gimnáziumot még mindig előnyben részesítik például a kereskedelmivel szemben.[228] Vallás szempontjából a katolikus dominancia megmaradt. A legnagyobb nem katolikus felekezeti csoport az

150. kép: A gimnázium Sugár úti épülete az 1930-as években

[223] A csáktornyai fiókintézetre: MNL ZML IV. 402. 1943. 20. 691.
[224] Magyarország a XX. században. http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1362.html#1365
[225] Kotnyek, 1995. 24.p.
[226] Az épületekhez, építkezésekhez lásd: Barbarits, 1929. 276.p.; illetve Kotnyek, 1995. 26–27.p. A kortárs Barbarits a konviktus kapcsán egyenesen „luxuriőz" kivitelről beszél.
[227] Kotnyek, 1995. 32.p.
[228] Az 1938/39. évben a helyi iskolákba beiratkozottak számára lásd: Zalai Közlöny, 1938. szeptember 18.

izraelita volt, arányuk viszont csökkent: az 1920/21-es tanévben még 27,5% volt, ezzel szemben az 1936/37-es tanévben már csak 15% volt. A reformátusok, evangélikusok aránya 3–5% között mozgott, de akadtak görögkeletiek és unitáriusok is.[229]

Az évkönyvek adatai alapján megítélhető a diákság társadalmi hovatartozása is. Kotnyek István elemezéséből tudjuk, hogy a nagykanizsai piarista gimnáziumot elsődlegesen a középréteg gyermekei látogatták. Főleg kisbirtokosok, a kereskedelemben, közlekedésben, közhivatalokban dolgozó tisztviselők, valamint a helyi egyéb értelmiség gyermekei fordultak elő nagy számban. De találhatunk gimnazista gyerekeket nagybirtokos, nagybérlő famíliákból is. Az 1930-as években valamelyest emelkedett a munkás és a paraszti származású gyerekek aránya. Érdekes ugyanakkor a területi eloszlás: kezdetben 60%-os volt a helyiek aránya, de az időszak vége felé már többségben voltak a környékről érkezettek.[230] Érdemes ez ügyben Barta igazgatót idézni, aki szerint *„Nincs gyerek Nagykanizsán...Nagykanizsa nem tud 200-nál több gimnazistát kimutatni"*.[231]

Nagy újdonság volt az 1931 szeptemberében megnyílt Nagykanizsai Egyesületi Leánygimnázium.[232] Az új iskola jogi hátterét az 1926. évi 24. tc. teremtette meg, létrehozván a leánygimnáziumot és a leánylíceum intézményi lehetőségét. Ezek már érettségit adó típusok voltak. 1934-ben aztán újabb törvény született, megszüntetve az addigi iskolák közötti eltéréseket, egységes középiskolai modellt teremtve.[233] Nagykanizsán a leányképzés terén a leánylíceum komoly előrelépés volt. A probléma korábban abban állt, hogy a leányok esetében a polgáriból való továbblépés nehézkes volt, vagyis a lányok alig tudtak érettségit szerezni, így pedig a felsőoktatás kapui zárva maradtak előlük. 1931-ben az a leánylíceum első évfolyamába 25-en, az ötödik osztályba pedig 28-an iratkoztak be (utóbbiak minden bizonnyal elvégezték az elemi, majd pedig a polgári négy osztályát).[234] Kezdetben a Sugár úti Piarista kápolna helyén állt földszintes épületben működtek, majd miután a Fémipari Szakiskola bezárt, megkapták annak helyét. A már nyolc évfolyamos iskolát 1935-től a Zalaegerszegen székelő Notre Dame Női Kanonok és Tanítórend működtette, miután azt hivatalosan is átvette az egyesülettől.[235] Az 1930-as évek második felében a létszám nem nőtt, az 1937. és az 1938. tanévben is 165 fővel bírt az intézmény. Ez elég alacsony szám, ami miatt sokszor felmerült, hogy érdemes-e működtetni a gimnáziumot.[236] Probléma volt a finanszírozás is: a városnak is növekvő terhet jelentett a berendezések megújítása, de kétségtelenül nagy segítség volt, hogy 3000-ről 7000 pengőre emelkedett a leánygimnázium állami támogatása.[237]

Változások történtek a felsőkereskedelmi működésében is. 1920-ban az iskola négy évfolyamúvá bővült.[238] A jogszabályi közeg ezt követően csak 1938-ban változott meg, amikor is a 13. tc. a felső kereskedelmi, a felső mezőgazdasági és a felső ipari szakiskolákat „gyakorlati irányú középiskola" egységes elnevezéssel középiskolává minősítette. Ezek a négy évfolyamos iskolák ettől kezdve érettségi bizonyítványt adtak, s a profiljuknak megfelelő felsőfokú tanulmányokra tették jogosulttá tanulóikat.[239] A kanizsai kereskedelmiben a diákok száma a két háború közötti időszakban eleinte emelkedett, de később megrekedt. 1922-ben

229 Kotnyek, 1995. 32.p.
230 Kotnyek, 1995. 32-33.p.
231 Zalai Közlöny, 1940. szeptember 12.
232 Tarnóczky, 2013. 1284.p.
233 Magyarország a XX. században. http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1362.html#1364
234 Zalai Közlöny, 1931. szeptember 11.
235 Tarnóczky, 2013. 1283–1284.p.; Kanizsai Enciklopédia, 1999. 187.p.
236 Zalai Közlöny, 1938. szeptember 18.
237 Zalai Közlöny, 1938. szeptember 1. illetve 1938. szeptember 4.
238 Barbarits, 1929. 278.p.
239 Magyarország a XX. században. http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1362.html#1365

122-en, 1928-ban 153-an, 1938-ban 166-an jártak az intézménybe.[240] A gimnáziumhoz képest lényeges különbségek voltak a diákság származását illetően. 1929-ben például a felsőkereskedelmibe járók közül legtöbben kereskedő szülők gyermekei voltak, de mellettük szép számmal fordultak elő közalkalmazottak, iparosok és köztisztviselők gyermekei is.[241] Szinte teljesen hiányoztak a helyi kis- és középbirtokos parasztok gyermekei, amit persze e réteg részéről az iskola régi fenntartói ellen érzett antipatikus magatartás is motivált. A diákok között 70% körüli volt a kanizsaiak aránya, a többiek főleg a környék településeiről jöttek, de 5–10%-nyian más megyékből érkeztek.[242]

151. kép: A kereskedelmi iskola Csengery úti épülete 1940 körül

Az izraelita hitközség felsőkereskedelmi iskolája egyre nehezebb anyagi körülmények között működött, ami különösen a válság éveiben vált akuttá. Oka volt ennek az is, hogy időközben Keszthelyen megnyílt egy kereskedelmi szakképző, amely magához vonzotta a környék potenciális diákjait.[243] A nagykanizsai izraelita hitközség jelezte, hogy átadná az iskolát a városnak. Egy városi bizottsági ülésen felmerült, hogy a Hitközség átadhatná a kincstárnak is az iskolát, de félő volt, hogy mivel a kincstárnak volt már egy felsőkereskedelmi iskolája Zalaegerszegen, így a kanizsait akár be is zárhatná. Az 1932/33. tanévet még megoldották azzal, hogy a korábbi városi támogatást kétszeresére emelték.[244] Végül is az állandósuló anyagi gondok és az intézmény fontossága miatt 1933-ban a város saját kezelésébe vette az iskolát,[245] amelynek neve Nagykanizsai Felsőkereskedelmi Iskola lett.[246] Tegyük még hozzá, hogy a felsőkereskedelmi mellett működött egy egyéves női kereskedelmi szakképző is, amelynek látogatottsága az 1930-as években mintegy 30–35 fő volt évente.[247] Hogy nagy szükség volt kereskedelmi képző intézményre, azt jól mutatja, hogy még 1944-ben is – a népirtás miatt megürült zsidó hitközség épületében – akartak indítani egy középkereskedelmi leányiskolát, ahova már az első évfolyamra is 70 leány jelentkezett.[248]

152. kép: Villányi Henrik, 1916 és 1927 között a Felsőkereskedelmi iskola igazgatója

[240] Lásd: Zalai Közlöny, 1923. július 7.; Barbarits, 1929. 279.p.; illetve Zalai Közlöny, 1938. szeptember 18.
[241] Az összetételre vonatkozóan lásd: Zalai Közlöny, 1929. július 6.
[242] Uo.
[243] Zalai Közlöny, 1938. szeptember 18.
[244] Zalai Közlöny, 1932. október 14.
[245] Kanizsai Enciklopédia, 1999. 187.p.
[246] Dobó, 1993. 9.p.
[247] Az adatokhoz lásd: Barbarits, 1929. 278.p.; illetve Zalai Közlöny, 1940. szeptember 12.
[248] Zalai Közlöny, 1944. július 6.

7. Az iskolán kívüli kulturális tevékenység

A törvények és egyéb jogszabályok alapján megszervezett és működtetett iskolai rendszer nemcsak a hagyományos oktatási tevékenységgel és annak hozadékával gyakorolt erős hatást a társadalomra. A korabeli iskolák és a társadalom kapcsolata ennél sokkal mélyebb volt. Különösen igaz ez azokra a vidéki városokra, ahol a települések még nem nőttek olyan nagyra, hogy ott az elszemélytelenedés és a professzionalizmus minden téren meghatározóvá váljon. A társadalom és az iskola kapcsolatának több szintje volt. Jeleznünk kell, hogy a városmonográfia különböző fejezetei ezt a kapcsolatot nyilvánvalóan többször érintik, hiszen az irodalom, a művelődés, az egyesületi működés, a sajtó stb. elemzése, leírása nem nélkülözheti az oktatási intézményekkel való kontaktusok bemutatását. Éppen ezért az alábbiakban csak röviden jelezzük a fontosabb érintkezési szinteket.

Az egyik ilyen szint az iskolai közösségek, avagy a fenntartók által kialakított, elvárt és létrehozott szervezetek működése volt. Ezek nagy része az adott korban megszokott, döntően egyházi alapon szerveződött mozgalom volt. Emeljük ki ezek közül a cserkész közösségek megalakítását és működtetését; a gimnázium keretén belül az 1902-ben megalakított Mária Kongregációt, avagy ugyanott az 1922-ben megalakult alsósok kisebb kongregációját; de említhetnénk a Mindszenthy Szavalókört is, amely párhuzamosan működött a felsősök Önképzőkörével. A gimnáziumban 1900-ban alakult meg a Gyorsíró Kör, míg az ifjúsági énekkar 70, a zenekar pedig 35 tagból állva működött.[249] A polgári fiúiskolában 1902-ben alakult meg az Önképzőkör, ahol főleg irodalommal foglalkoztak; 1920-ban 35 taggal jött létre a cserkészcsapat; 1925-ben alakult meg a Zrínyi Sportkör.[250] A felsőkereskedelmiben Önképző Kör, Ifjúsági Sport Kör, Ifjúsági Segítő Egyesület működött, s a sort még lehetne folytatni a hasonló jellegű mozgalmak, szerveződések felsorolásával.[251]

A társadalmi kapcsolatok másik szintje az iskolán kívüli népművelés területén fogható meg. Ezek közül a legfontosabb egyértelműen az iskolai tanítók és tanárok által felvállalt felnőttoktatás volt. Már a 19. század vége felé is láthattunk arra példákat, hogy a nehezebben működő gazdasági ágazatok kapcsán hétvégi, vasárnapi tanfolyamokat szerveztek. Ilyenek voltak például a parasztok számára biztosított növénytermesztési és állattartási ismeretekről szóló előadások.[252] Ezeket általában valamelyik, ehhez a területhez jobban értő tanár vállalta föl. A szakmai ismeretterjesztő előadások népszerűsége az 1920-as évek elején csökkent. Fontosak maradtak viszont az analfabetizmus felszámolására irányuló oktatási törekvések.[253] Tipikus zalai jelenség volt az 1880-as évektől az iskolai önkéntes tűzoltómozgalom, de említhetnénk az iskolai takarékpénztárak megszervezésében végzett tanári munkát is.[254]

A harmadik kapcsolati szint az iskolai dolgozók kulturális és közművelődési tevékenysége. Már az egyes iskolák bemutatásánál törekedtünk arra, hogy az iskolai tanári kar vagy vezető testület azon tagjaira rámutassunk, akiknek tevékenysége nagy hatást gyakorolt a város politikai, társadalmi és közművelődési életére. E téren igen széles szakmai palettát találunk. Az igazgatók és tanárok közül kerültek ki híres publicisták, jelentős egyházkormányzati tisztséget betöltő személyek, városi és megyei politikai testületekben aktív mun-

[249] Barbarits, 1929. 277.p.; Degré, 1995. 19.; Kotnyek, 1995. 28.p.
[250] Kotnyek, 1997. 14–15.p.
[251] Barbarits, 1929. 279.p.
[252] Kotnyek, 1978. 137–138.p.
[253] Barbarits, 1929. 287.p.
[254] Kotnyek, 1978. 142.p.

kát vállalók, gazdasági szervezetekben, társaságokban, egyesületekben munkát végzők is. De nem feledkezhetünk meg a színházi előadások és az egyéb irodalmi estek megszervezésében, egyáltalán a városi közművelődésben részt vevő szereplőkről sem. Ugyancsak nagy szerep hárult az iskolai alkalmazottakra az adománygyűjtésben, a karitatív munkákban, az elesettek istápolásában. A 19. század végi szabadabb lelkület idején még tiltakozhattak a tanárok az egyházi ünnepeken való részvétel ellen, de a két háború között már más szelek fújtak; ekkor már kötelezően elvárták a politikai nagygyűléseken, zászlószentelésekkor, egyházi ünnepeken, szoboravatásokon stb. az aktív részvételt.

Összegzés

Áttekintésünkből talán látható, hogy a két háború közötti időszakban a városi társadalom és gazdaság átalakulását a nagykanizsai iskolarendszer változásai is világosan leképezik. A korabeli iskolarendszer merev volt, s csak lassan, utólag tudott reagálni a mélyben végbement társadalmi változásokra. Nagykanizsa persze csak egy magyar város, így esetének vizsgálata, oktatási folyamatai nem terjeszthetők ki országos léptékűre. Mégis azt gondoljuk, hogy a Délnyugat-Dunántúl legnagyobb városának esetéből le lehet vonni olyan következtetéseket, amelyek világosan látszódnak a vizsgált 25 évre vonatkozóan. Ismételni nem akarjuk magunkat, így csak röviden soroljuk fel ezeket.

1. A korábbi népességnövekedés megrekedése, a beköltözések visszaesése, valamint a városból elköltözött vagy később elmenekült lakosság miatt a város iskolahálózatának korábbi bővülési tendenciája megtört.
2. A legnagyobb változás egyértelműen az volt, hogy lehetővé vált a leányiskolák alapítása mind a polgári, mind középiskolai szinten. Erre nagy társadalmi igény volt. A leánygimnázium, a leánypolgári, a leány-kereskedelmi szakképző, a zeneiskola stb. növendékei az 1930-as években az addigi fiúoktatási egyeduralmat megtörték. Becslésünk szerint a korszak végén a középfokú iskolába járók 25–30%-a lány volt.[255]
3. A városban lévő magángazdasági kapacitások, források beszűkülése miatt a korábban különböző társadalmi vagy gazdasági csoportok által fenntartott iskolák a városhoz kerültek, avagy most már a város alapított új iskolákat. A fémipari iskola alig egy évtizedes története, a felsőkereskedelmi város általi átvétele, a zeneiskola létrehozása, avagy az iparos- és kereskedőtanonc-oktatás csökkenése világosan tükrözi a gazdasági problémákat.
4. A pénzügyi források hiánya ellenére javult az iskolák épületállaga. Számos új épületet emeltek, régieket újítottak föl. Szintén javult az oktatás háttérfelszerelése.
5. Az oktatás erősen átpolitizált volt a két háború közti időszakban, ugyanakkor a korábbi időszakkal szemben a tradicionális katolikus valláserkölcs újra teret nyert. A politika hatásai, az 1930-as évek végi hazai zsidóellenes törvények természetesen a helyi viszonyokat is befolyásolták. A zsidósággal szembeni atrocitások következtében például az izraelita elemi iskolába az 1940-es évek elején már alig jártak gyerekek.
6. A korabeli iskolák igyekeztek integrálódni a helyi közéletbe, a helyi kultúra szerves részét képezték. Ezt akár a felülről, akár az alulról szerveződő, korábban bemutatott tevékenységformák is világosan igazolják.
7. A tandíjas rendszer erős korlátot jelentett az elemi iskolák fölötti képzésben. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy számos (városi, egyházi, magánemberi, alapítványi stb.) kiegészítő forrás állt rendelkezésre a szegényebbek támogatására. Nemcsak a tandíjról van

[255] Becslésünk a minden év szeptemberében a sajtóban közölt beiratkozott diákok számán alapul. Év közben is volt fluktuáció (az iparostanoncok felszabadultak tavasszal), így az év végi számok eltérnek az őszitől.

szó, hanem az iskolával együtt járó egyéb kiadásokról (lakhatás, élelem, utazás, ruha, felszerelés, beíratási díj stb.) is. Jellemző példa, hogy a piarista gimnázium 50 fős konviktusát – a magas költségek miatt – nem sikerült megtölteni, így például azt 1939-ben 32-en, 1940-ben 38-an lakták.[256]

8. Kétségtelen, hogy az elemi iskoláztatás kiterjesztésével csökkent az analfabetizmus, s emelkedett az iskolát végzettek száma. Statisztikai adatok szerint azonban ez nem volt a térségben kiemelkedő, egy-két mutatóban még Zalaegerszeg is jobb arányokkal bírt. Makoviczky adatai szerint 1910-ben 70%, 1930-ban már 82% körüli volt az írni és olvasni tudok aránya a városban.[257] Az 1941. évi népszámlálási statisztika szerint a városban élő hat évnél idősebb népesség mintegy 7%-a volt írástudatlan. A hat évnél idősebbek 72,7%-a 4–6–8 osztályos iskolai végzettséggel rendelkezett. A középiskolát, (a 2–3–4 éves képzést) 1487 fő, vagyis a hat évnél idősebbek 5,2%-a teljesítette. Tegyük hozzá, hogy élt a városban 503 olyan ember is (1,8%), aki felsőfokú intézményben végzett, de természetesen nem Nagykanizsán.[258]

9. Továbbra is nagyon hiányzott egy főiskola a városból, a két háború között e téren Nagykanizsa nem tudott előrelépni. Alacsony maradt a város értelmiségmegtartó képessége, a fiúgimnáziumokban és a felsőkereskedelmiben végzettek nagy része is elhagyta a várost.

Resume

Die Veränderungen des Unterrichtes in Gross-Canisa (1850–1945)

Das Unterrichtswesen veränderte sich wesentlich in der erforschten Periode. Die Bevölkerung von Gross-Canisa verdoppelte sich zwischen 1870 und 1920, und das erhöhte schnell die Zahl der Schulpflichtigen. Dem Volkschulgesetz von 1868 entsprechend nahm die Zahl der Elementarschulen in dieser Periode zu. Es wurden die Bürgerschulen für Mädchen und für Jungen, beziehungsweise von 1886 an die Gewerks-, später die Lehrlingsschulen führ Händler gegründet. Die Grund- und Bürgerschulen wurden 1900 verstaatlicht. Es war aber einen großen Bedarf an mittelstufigen Institutionen die Abitur verliehen: in der Zeit des Dualismus funktionierte neben dem alten Piaristengymnasium auch ein Oberhandelsschule. Etwa 400 Schüler besuchten das Gymnasium um die Jahrhundertwände, die Schule übte eine große Anziehungskraft in der Region aus. Trianon brachte eine große Veränderung in dem Unterrichtswesen. Zwischen 1920 und 1941 stagnierte die die Bevölkerungsentwicklung zufolge des wirtschaftlichen Bruchs, so ist auch der Anstieg der Kinderzahl zum Stillstand gekommen. In der Klebensberg Periode verbreitete sich das örtliche Schulsystem deutlich. Neue Volksschulen wurden gebaut und auch das institutionelle Angebot wurde vielfältiger. Metallindustrielle Fachschule, später die Musikschule wurden in dieser Periode neben den Elementar-, Bürger-, Lehrling-, Oberhandlungsschulen, beziehungsweise dem Gymnasium gegründet, nicht zu vergessen ist die Gründung des Lyzeums. Die Infrastruktur der Schulen verbesserte sich wesentlich zwischen den zwei Weltkriegen.

[256] Zalai Közlöny, 1940. szeptember 12.
[257] Makoviczky, 1934. 43.p.
[258] Népszámlálás, 1941/2. 396.p. Megjegyezzük, hogy ha az időközben Nagykanizsához becsatolt Korpavárt levesszük, akkor valamivel jobb városi mutatókat kapunk.

The Alterations of Education in Nagykanizsa (1850–1945)

The municipal education changed significantly in the investigated period. The population of Nagykanizsa doubled between 1870 and 1920, which resulted in a rapid increase in the number of schoolable children. In accordance with the Public Education Act of 1868, the number of elementary schools propagated in this period, civic boys' and girls' schools, and after 1886 vocational, later commercial schools were established. The elementary and civic schools were nationalized in 1900. On the other hand, there was a considerable social demand also for secondary schools awarding maturity: besides the old Piarist grammar school also a higher business college operated in the era of Dualism. Some 400 students were educated in the grammar school at around the turn of the century, it magnetized the region. Trianon significantly changed education. The population stagnated between 1920 and 1941 owing to the economic breach, consequently also the increase in the number of children stopped. The local school system considerably broadened in the Klebelsberg-era. New public elementary schools were built and also the institutional supply was extended. A metallurgic vocational school and later also a conservatory were built in this period besides the already existing elementary-, civic, apprentice- higher commercial schools, not to mention the establishment of a girls' grammar school. The infrastructure of the schools was significantly improved between the two World Wars.

Németh József

IRODALOM, SAJTÓ ÉS KÖNYVKULTÚRA NAGYKANIZSÁN (1850–1945)

Irodalom

A 19. század közepéig Nagykanizsán nem alakulhatott ki számottevő irodalmi élet. A településről elriasztotta a múzsákat a 140 évig tartó háború, különösen a 90 esztendős török uralom. A vár visszafoglalása során a város és a szomszédos falvak is jórészt elpusztultak. Az erődöt 1703-ban lerombolták. A 18. század közepén a körülötte elterülő 30 000 holdra becsülhető domíniumot a Batthyány família szerezte meg. Családi hagyományaikat követve fontosnak tartották a kultúra istápolását, de Kanizsát soha nem választották családi székhellyé, mindvégig meghagyták birtokközpontként. Természetes, hogy e tájon az irodalom és a művészet nem számíthatott hathatós támogatásukra.[1]

A 18. század végéig mindössze három irodalmi alkotás létrejötte köthető a településhez.[2] Nádasdy Tamás idején a mezővárosban a luthreri tanokat Szeremlyéni Mihály hirdette Az egyiptombéli kijövéséről Izraelnek című verses históriában Mózes második könyvének egyes részleteit szedte – tanító célzattal – meglehetősen száraz nyelvezetű versekbe. Szövegét Bornemissza Péter énekeskönyve tartotta fenn. A szerző a kor szokása szerint nemcsak saját nevét, hanem a keletkezés helyét és idejét is megörökítette:

Ez éneket Kanizsának várában
Szeremlyéni Mihány pap bánatjában
Az zsidókról minap szerzé énekben
Tizen-öt-száz-negyven-négy esztendőben.

Nevét a versfőkben – latin szövegbe ágyazva – megismételte:

Lauda Sion Salvatorem
Lauda Ducem et Pastorem
in Himnis et Canticis
Mikhael de Seremlen fecit.

A mai olvasó számára már alig élvezhető história a következő évtizedekben széles körben elterjedt. Erre utal, hogy több vers nótajelzése is utal rá. *„Az vitéz Turi György haláláról"* szóló ének dallamjelzése: *„Laknak vala régente..."* Szeremlyéni históriájának első sorát idézi. A Tinódi által kialakított énektípusba tartozó rímes beszámoló Kanizsa híres kapitányának tőrbecsalását, Orosztony mellett 1571-ben bekövetkezett elestét verseli meg, a méltán nagyhírű hőst siratja el:

Szertelen veszedelem reánk szálla,
Mert elesék tőlünk az föld oltalma,
Vitéz Turi Györgynek hogy lőn halála,
Kit mind az egész község megsirata.

---

1 A korszak művelődéstörténetéről: Kostyál, 2006. A kor zalai irodalmáról: Németh, 1990.
2 Németh, 1979. 90–92.p.

Hogy valóban a környező föld oltalma esett el, azt a török győzelem következményei bizonyítják:

Ezek az Szalaságot elégeték
És az népet kegyetlenül kergetek,
Kiket kaphatnának, mind elemelék,
Szegényeket örök rabságra vivék.

A szerzőt nem ismerjük, feltehetően a hős tágabb környezetéhez tartozhatott. Takáts Sándor szerint Thury deákja volt, talán ő az írója a 1548-ban keletkezett *„Turi György éneke"* című versnek is. Eperjesi István több érvet sorakoztatott fel a mellett, hogy esetleg a rajki vár lakója volt. A krónikás Thuryról, katonáiról, s talán a csata egyes mozzanatairól is közvetlen, személyes tapasztalatokkal rendelkezhetett, erre utal a helyszín topográfiailag is pontos megjelölése.

Nagykanizsán tér viseli Huszti György nevét. Ő 1512 körül született Raszinyán, 1566 után halt meg. 1532–1536 között török fogságban volt, később Egyiptomban katonáskodott. 1542-ben tért haza, 1566-ban fejezte be úti élményeinek leírását. Horányi Elek tévesen tartotta kanizsai származásúnak. Ennek nyomán többen is úgy vélték, hogy 1532-ben Kanizsa kapitánya lett volna, s a Kőszeg ostromából visszatérő török csapatok hurcolták rabságba. E hiedelem alapján lett a tér névadója.[3]

A 16. század végén Kanizsán született, de nem itt működött a magyar reformáció jeles alakja, a származását nevével is jelző Kanizsai Pálfi János.[4] Az 1600-as évek elején Fertőszentmiklóson, Csepregen, Kőszegen és Komáromban tanult, megfordult a heidelbergi egyetemen is. Pápán, Németújvárott volt lelkész, 1629-ben Pathai István távozása után a dunántúli reformátusok püspökükké választották. 1634-ben Sárkány István kiskomáromi kapitány hívására e vár és település prédikátora lett. 1641-ben halt meg. Leveleskönyve a kor, különösen a dunántúli reformátusok történetének értékes forrása. A kiskomáromi gyülekezet anyakönyvébe 1634. július 18 és 1637. július 8 között írta be a gyülekezetével kapcsolatos eseményeket. Ugyanitt találunk adatokat a település iskolájának eseményeiről is. Ezek azért különösen becsesek, mert alig van tudomásunk az ekkoriban fennállt zalai skólák életéről. Több éneke maradt fenn, közülük néhány már a szerző életében nyomtatásban is megjelent. A Szentsey daloskönyv őrizte meg a Sárkány István halálára írt búcsúztatót. Néhány szép részlete máig is figyelmet érdemel:

Tartson Isten békességben téged, Kiskomár,
Ki olyan vagy, mint jég hátán épített vár,
Hozzon néktek kedves tavaszt az fötske madár,
Hogy kifogyjon környékedből török, mind tatár.

A 18. század néhány írója legfeljebb rövid ideig került kapcsolatba Kanizsával. Gimnáziumi tanulmányainak első esztendeiben biztosan a piaristák diákja volt Virág Benedek, a népszerű költő, fordító, nagy hatású történetíró. Szülőhelye vitatott, az biztosan igazolható, hogy szülei egy időben a zalai Dióskálon laktak, majd a somogyi Nagybajomba költöztek.

A század legvégén feltehetően megfordult itt a Csurgón tanárkodó Csokonai Vitéz Mihály is, akinek Karnyóné című darabjában többen kanizsai neveket, motívumokat véltek

3 Vándor, 1994. 278.p.
4 Makár, 1961.

felfedezni.[5] Erre némi alapot ad a bevezetés egy mondata: *„A játék esik Kanizsán, a Karnyóné boltjában."* A 19. század elején pár évet biztosan itt töltött a művelt, irodalommal is foglalkozó katonatiszt, Csehy József. Talán ő írt először Romlottvárról, azt Zrínyi Miklós harcai színhelyének vélvén, ezért az akkor még részben álló falairól repkény-levelet is küldött a Szigeti veszedelem kiadására készülő Kazinczy Ferencnek.

Nem szépíróként alkotott maradandót Babocsay József kanizsai orvos. Életében egyetlen műve jelent meg, Hévíz első magyar nyelvű részletesebb leírása: Boldog Zala Vármegye! Keszthelyi Hév-vizedről méltán neveztetel így attól, aki ezen rendeket írta ditséretedre. (D.B.J.) Kéziratban maradt 1796-ban papírra vetett műve, az Apológia, melyben a már betiltott szabadkőművesek gondolatait védelmezte.[6]

Az 1810-es évektől kísérhető nyomon a városban élő alkotók irodalmi tevékenysége. Még nem a szépliteratúra virágzott fel, először vallási és tudományos művek kerültek az olvasók kezébe.[7]

1811-ben telepedett le a városban Horschetzky Mór. 1777-ben született a csehországi Bidsowban. Gyermekkorában Talmudot tanult, majd Bécsben filozófiát és matematikát hallgatott, végül orvosi képesítést szerzett. 34 éves korában költözött Nagykanizsára s itt élt 1859-ben bekövetkezett haláláig. Nemcsak orvosi tevékenységével szerzett tekintélyt, hanem jelentős közéleti szerepet is vállalt, ellátva a zsidó iskolák igazgatását. Orvosi, vallási és történeti témájú német nyelvű művei folyóiratokban és önálló kötetekben is megjelentek. Olyan megbecsült polgára lett a városnak, hogy halálakor a katolikus templom harangjai is búcsúztatták.

1851-ben választották főrabbivá Fassel Hirsch-et. Ő is Csehországban, Boskovitz-ban született 1802-ben. A pozsonyi jesiván tanult, majd Prossnitzban lett rabbi. 1851-től haláláig, 1883-ig Kanizsa főrabbija volt. Számos német nyelvű munkája révén a talmudi jog világhírű szakértőjeként tartották számon. Ugyancsak jelentősek hitszónoklatai, etikai munkái. 15 terjedelmes műve jelent meg, közülük néhány második kiadásban is, Bécsben, Prágában, Lipcsében, néhány Nagykanizsán.

E szórványos előzmények után a század közepétől születtek meg az első, Kanizsán fogant szépirodalmi munkák. A késedelem több okkal is magyarázható. A török idő multával a bevándorlás, később a természetes szaporodás következtében megnőtt népesség nyelvileg is, vallásilag is megosztott volt. A magyar mellett megszokottan hangzott a német és a horvát szó

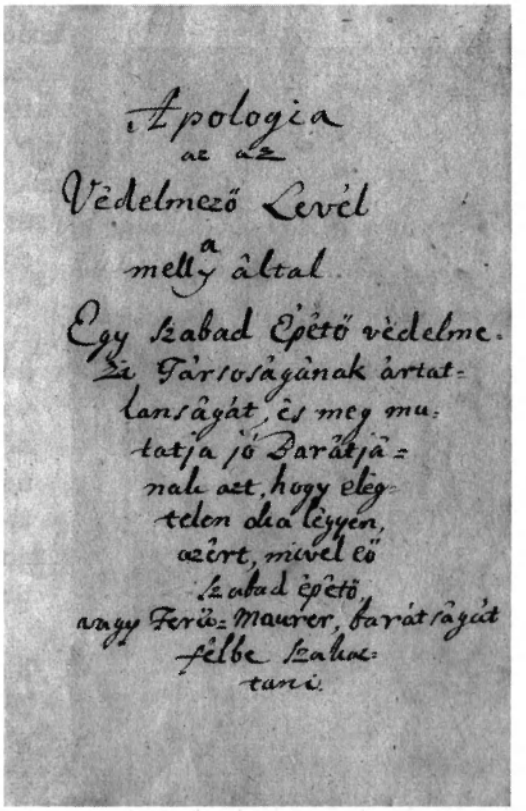
Apologia
az az
Védelmező Levél
a
melly által
Egy Szabad Épêtő védelme.
Szabad Épêtő
Maurer

153. kép: Babochay József: Apológia című, 1796. augusztus 15-én kelt kéziratos művének címlapja

5 Nagy, 1981.

6 Németh, 2007.

7 A Nagykanizsán működött írók életrajzi adatainak forrása: Szinnyei, 1891–1914. 1–14. kötet; Gulyás, 1939–1944. 1–6 kötet és 1990–2002. 7–9. kötet; Németh, én. A fenti művek felhasználásával készültek a következő munkák irodalmi címszavai: Zalai életrajzi, 2005.; Kanizsai Enciklopédia, 1999. Felhasználtam a nagykanizsai heti- és napilapok, elsősorban a Zala és a Zalai Közlöny átnézése során talált adatokat. Többször az így megismert rész-információkból sikerült egy-egy író fontosabb adatait összeállítanom. A részletes hivatkozásokat mellőztem, mert a nagy jegyzettömeg túlterhelte volna dolgozatomat.

is. A ferencesek templomában magyarul, németül és horvátul prédikáltak. Hosszú ideig a polgári élet feltételeinek megteremtése kötötte le az itt élők erejét, anyagi lehetőségeit. Mivel a tágabb környék nagyhatalmú földesurai a Batthyány és a Festetics család tagjai voltak, a középnemesség alig-alig települt e régióba, s a reformkorban e másutt oly sikeres réteg itt nem lehetett az irodalom letéteményese.

1765-ig egyetlen szerzetesi közösség élt a városban, a ferencesek. Szegény, kolduló rend tagjai voltak, nagy terület lelki gondozását látták el. Évtizedekig templomuk és kolostoruk felépítése kötötte le erejüket. Nem a tudományok művelését, hanem a lelkipásztorkodást tartották fő hivatásuknak.

1765-ben megnyílt a piaristák gimnáziuma. Közel egy évszázadig a tanárok tudományos-irodalmi teljesítménye nem lehetett számottevő. A kanizsai intézmény ekkor még nem tartozott a rend jelentősebb skólái közé, a szabadságharc után algimnáziummá fokozták. Anyagi feltételei hiányosak voltak, a 20. század elejéig szűkös, rossz állapotú épületben szorongott.[8] Az elöljárók főleg a fiatal, kezdő tanárokat küldték ide, többségük csak pár évet töltött itt. Az iskola mai utóda ugyan az első száz év históriájából is joggal tart számon néhány jelentősebb elődöt, ők azonban jobbára Kanizsáról elkerülve értek el maradandóbb sikereket. A 19. század utolsó harmadától a tanári kar tagjai már több évig maradhattak itt, és város közéletében, művelődésében, irodalmi kultúrájában is kiemelkedő értéket hozhattak létre.

154. kép: Hoffmann Mór tanár, író, szerkesztő és felesége, Wesel Vilhelmina 1900 körül

1844–1856 között tanítókat is képeztek Nagykanizsán. Az intézetnek egyetlen kiemelkedő oktatója volt: Palotai (1848-ig Purgstaller) József esztétikai szakíró. A piarista tanárt, Magyar Tudós Társaságnak 1844-től levelező tagját 1847-ben helyezték a városba. Alig egy esztendőt maradhatott, a következő év tavaszán a pesti egyetem tanárává nevezték ki, egyúttal az Akadémia rendes tagja lett.

A század második felében jelentékeny szerephez jutottak a város irodalmi életében a zsidó iskolák nevelői. Nemcsak elemi, hanem polgári, majd kereskedelmi iskolát is fenntartott a hitközség. Nagy gondot fordítottak arra, hogy a tanítók, tanárok megfelelő javadalmazáshoz jussanak, s kevesebb megélhetési gond gátolja őket a színvonalasabb oktatásban. Így több lehetőségük nyílt a tudományos munkálkodásra is. Kotnyek István adatai szerint 1869-ben a zalai katolikus iskolák tanítói átlagosan 173, a községi iskoláké 290 osztrák forint jövedelemhez jutottak, a Zala megyei átlag 195 forint volt, a kanizsai zsidó iskolákban 428. Ez még akkor is kiemelkedően magas, ha beszámítjuk: a katolikus iskolák többsége kis, szegény községekben működött. (Az 1868. évi népiskolai törvény szerint a kötelező alsó határ 300 forint lett volna.)[9]

A század utolsó harmadában a kanizsai irodalom talán legnagyobb hatású egyénisége Hoffmann Mór

8 Kotnyek, 2006.
9 Kotnyek, 1978.

volt.[10] Nem szerzett országos rangot, de szinte minden műfajban otthonos volt: verset, regényt, kritikát, irodalmi tanulmányt, publicisztikát egyaránt írt. Sokat fordított, magas szinten művelte az irodalomtörténetet, mindezek mellett tevékeny szerkesztő volt. Közel negyven kötete jelent meg, némelyik negyedik, sőt ötödik kiadásban. Igaz, mára ezek jobbára elavultak, a századvégen azonban még fontos szerepet töltöttek be. Emlékét az őt személyesen már nem, csak a családi legendáriumból ismerő Fejtő is többször felidézi. Említi az Érzelmes utazásban, s több mint fél százada Párizsban élve (e sorok írójának írt levélben) örömmel jegyezte meg, hogy pesti barátja egy antikváriumban felfedezte és neki ajándékozta Hoffmann két kötetét. Nagyapjáról írván sem feledkezik meg róla: *„Nagyapám a magyar kultúrát választotta.... Ebben a küzdelemben hűséges társa volt jó barátja, Hoffmann Móric, ... akinek fia Hevesi Sándor."*[11] Komlós Aladár a magyar zsidó irodalom történetét feldolgozó monográfiájában *„művelt, sokoldalú és termékeny tollú nagykanizsai tanítóként"* emlegetve több művére is hivatkozik.[12]

Életének első három évtizedéről keveset tudunk. Devecserben született 1843. január 5-én. Anyját korán elvesztette, nehéz körülmények közt nőtt fel. A családi erőfeszítés eredményeként hat gimnáziumi osztályt tudott elvégezni: Pápán, Vácon, Komáromban, Győrben és Pesten tanult. Fiatalon segédtanítói állást vállalt, s feltehetően ekkor összegyűjtött keresetéből végezte el a tanítóképzőt, ahol 1864-ben oklevelet szerzett. Veszprémben, majd a Trencsén megyei Belluson, a nógrádi Balassagyarmaton nevelő, 1868–69-ben tanító a somogyi Lengyeltótiban. 1869-ban került Nagykanizsára, 1875-ig az izraelita elemi iskolában tanított. 1871-ben feleségül vette Wesel Wilhelminát, október 12-én a menyasszony lakhelyén, Letenyén tartották az esküvőt. Négy gyermekük született, elsőként (a későbbi Hevesi) Sándor, majd három lány, ők tanítói oklevelet szereztek. Nagy gondot fordítottak gyermekeik nevelésére. A német mindvégig családi nyelv is volt. Sándor nyolc éves korától zongoraórákra járt, ugyanekkor franciául, négy év múlva angolul kezdett tanulni. A szülők azt is természetesnek tartották, hogy a zene iránt érdeklődő fiuk a katolikus templomba jár egyházi zenét hallgatni.[13] Lakásukon élénk társasági élet folyt, nemcsak a szűkebb munkatársi kört látták szívesen, hanem gyakori vendég volt a piarista gimnázium néhány tanára is. Az immár családos Hoffmann 1875-ben, 30 éves korában befejezte a gimnáziumot és érettségi vizsgát tett, ezután a polgári iskola tanára. Több kötettel a háta mögött 1882-ben középiskolai tanári oklevelet szerzett. Munkahelye nem változott, 1897-ben címzetes igazgatói címmel tüntették ki. Nem tudjuk, miért nyugdíjazták, más források szerint nyugdíjaztatta magát 59 éves korában, 1902-ben. Ezután Budapestre költözött, ott egy közgazdasági lap szerkesztőségében dolgozott. Érdemi közleménye már nem jelent meg. Mindössze arról tudunk, hogy néhány kanizsai újság, főleg a korábban általa szerkesztett Zala alkalmanként közölte írásait és 1915-ben ötödik kiadásban megjelent egy, a

155. kép: Hevesi Sándor rendező, színházigazgató, író, műfordító 1935 körül

[10] Németh, 2003. Benne irodalomjegyzék és Hoffmann fontosabb műveinek felsorolása.
[11] Fejtő, 1990. 23.p.
[12] Komlós, 1993. I. 131.p.
[13] László, 1973. Benne Hevesi Sándor családjáról, gyermekkoráról sok egyéb adat is.

magyarul magánúton tanulók számára írt nyelvkönyve. A fővárosban halt meg a világháború második esztendejében, 1915. augusztus 18-án.

Nagykanizsára már némi irodalmi múlttal, kötettel a háta mögött érkezett. Még középiskolás, amikor első írásai megjelentek a Vahot Imre által szerkesztett Napkeletben és Bulyovszky Gyula Nefelejts című szépirodalmi, művészeti és divatlapjában. Érdeklődését jelzi, hogy első zsengéit a Petőfi-kortársak szerkesztette lapoknak küldte el. A Napkelet szépirodalmi rovatának ismertebb szerzői Lisznyai Kálmán, Szelestey László, Thaly Kálmán voltak, valamint a Petőfi epigonok ma már alig emlegetett népes csapata. A Nefelejts 1859–1875 között változatosabb, modernebb hangvételre törekvő lap volt, többek közt Szana Tamás és a Hoffmannal egyidős Kiss József verseit is közölte.

Hoffmann nem volt igazán költői alkat, noha már 1868-ban megjelent Jerichói rózsák című kötete. (Második kiadásban 1881-ben is.) Versei nagyobb részében magyarsághoz való tartozásának élményét fejezte ki. 1886-ban a Magyar zsidó címűben így vallott:

Magyar vagyok, bár zsidó a hitem,
Munkálni vágyom én a hon javát,
Nem tántorít el attól semmi sem,
Sem irigy ellen, sem álnok barát.
Én életem e honnak szentelem,
Követve szent hitem örök tanát.
Biztos kalauz a béke idején,
Tűzoszlop a búbánat éjjelén.

Az ő hangkereső lírája is úttörő része volt annak a költői áramlatnak, melynek során majd a gyermekek és unokák nemzedéke a hazaszeretetnek olyan rangos vallomásait írja meg, mint Füst Milán: A magyarokhoz és Radnóti Miklós: Nem tudhatom.

Családi sorsa is jól példázza a magyarsághoz való közeledést, majd az egybeforrást. Ő még Hoffmannként és zsidóként szolgálta a magyar kultúrát, de Zala vármegye millenniumi emlékkönyvében mégis természetes gesztussal írta meg a Keszthelyen született Vaszary Kolos esztergomi érsek életrajzát. Fia előbb nevét Hevesire változtatta, majd áttért a katolikus hitre. (Az elhatározást megérlelő vívódásáról megrendítő vallomásokban adott számot. Előbb a Császár és komédiás című drámájában, majd már a halála után, a Vigiliában kinyomtatott gyónásában, az *„Egy magyar író konverziójának története"*-ben.)

1874-ben regényírással is megpróbálkozott. Tóváry Jenő álnéven adta ki Egy úri kastély titkai című négykötetes művét két részben. Noha különösebb visszhangot nem keltett, olcsó kiadása 1890-ben újra a közönség kezébe kerülhetett. Fennmaradt egy verses egyfelvonásos színműve is: Hogyan lehet az ember classicus íróvá címmel. Műfaját így jelölte: dramatizált humoreszk. A Nagykanizsai Magyar Irodalom- és Művészetpártoló Egyesület Irodalmi Szakosztályának ülésén olvasta fel 1886-ban. Az egyesület kiadványainak első füzeteként jelent meg. Színpadra kerüléséről nem tudunk. Hogy maga a szerző sem tartotta jelentősnek, arra abból is következtethetünk, hogy műveinek Szinnyei számára gondosan összeállított jegyzékéből kifelejtette. László Anna feltehetően a családi emlékezetre támaszkodva írta, hogy a Nemzeti Színházhoz is benyújtott egy verses vígjátékot, de nem fogadták el.

Maradandóbb volt Hoffmann irodalomtörténeti, kritikai munkássága. Több tanulmánya jelent meg a magyar és a világirodalom jeles alkotóiról: Pedagógiai eszmék Arany János költeményeiben, Goethe, Madách és Byron, A regény és annak viszonya a társadalomhoz, Emlékezés Szigligetire, Irodalmi viszonyaink, Az ifjúsági irodalom, Hermann és Doorthea stb. Egy részüket kötetbe is gyűjtötte: Vázlatok és tanulmányok az irodalmi élet és nevelés

köréből, 1887-ben Kanizsán jelent meg. Az írások nemcsak szerzőjük széleskörű tájékozottságát tanúsítják, hanem hasznos ismeretterjesztő, népszerűsítő szerepet is betöltöttek.

Életművének bizonyára legnagyobb hatású része széleskörű pedagógiai tevékenysége. Három évtizeden keresztül tanított, a zsidó elemi, majd polgári iskola pedagógusa volt. Már Kanizsára érkezése előtt küldött írásokat az Izraelita Néptanítónak, a Magyar Pedagógiai Szemlének, dolgozatai olvashatók voltak a lipcsei Bunte Blatterben, a bécsi Unterhaltungsblattban, a Magyar Tanügyben, a Néptanítók Lapjában, a Népnevelők Lapjában és a Néptanodában. 1872-ben lefordította a német Dittes A nevelés és oktatás története című kötetét. Még az évben Pesten jelent meg. Főleg kanizsai működésének első korszakában több pedagógiai témájú kötetkét is kiadott német és magyar nyelven, egyiket Lipcsében. Pedagógiai írásait szinte lehetetlen számba venni nemcsak azért, mert egy részük rövid életű, ma már alig fellelhető folyóiratokban, más részük Németországban jelent meg, hanem mert – mint szépirodalmi munkáinál is – szívesen használt álnevet, betűjelet: Udvarfy Mór, Szalamander, Tóváry Jenő, (H.M.), H-y Mór, egyszer Hevesi Mór.

19 tankönyve 47 kiadásáról van tudomásunk. Többségüknek ő az egyedüli szerzője, néhány munka címlapján társalkotó neve is olvasható. Névsoruk elárulja Hoffmann szerteágazó kapcsolatait. Együtt dolgozott nemcsak a zsidó elemi és polgári iskola tanítóival, hanem a piarista gimnázium két tanárával is (Kiss Ernővel és Perényi Józseffel). Tankönyveinek tárgyköre rendkívül gazdag: bibliai történeteket alkalmazott iskolai has, német klasszikus szerzőket adott a tanulók kezébe, szerkesztett kereskedelmi tankönyvet, írt magyar történetet, A szülőföld ismertetése címmel elkészítette Zala megye leírását. 1890-ben, a szerző halála évében átdolgozta, a megváltozott körülményekhez alkalmazta Gyürky Antal Magyar polgári jogok és kötelességek című, korábban már három kiadásban is megjelent tankönyvét. (Gyürky jól képzett, többféle tisztséget is betöltő közigazgatási szakember volt, Madách Imre unokatestvére.) Legjobban a magyar nyelv és helyesírás, valamint a német nyelv tanítása foglalkoztatta. A Német nyelvtan és olvasókönyv középtanodák számára először Nagykanizsán jelent meg 1877-ben. Az Ungarisch (Gyors nyelvkönyv tanár nélküli tanulásra) kötetnek Budapesten 1915-ben megjelent ötödik kiadására találtam adatot.

Publicisztikai munkásságából két olyan gyűjteménye maradt fenn, melyek megjelenésük idején is figyelmet keltettek, és a mai olvasónak sem érdektelenek. 1877-ben először, majd még két kiadásban is az olvasó kezébe került A Nemzetiség és a nemzeti nyelv című kis kötete. Érdekes tanúságtétele a kanizsai zsidóság magyarosodási törekvéseinek. (A városban Löw Lipót, 1841–1846 közt Kanizsa, később Szeged nagytekintélyű rabbija, 1848-as szerepe miatt egy ideig az Újépület foglya – tartotta az első magyar nyelvű prédikációt.) Ha a tanulmány műfaji párhuzamait keressük, akkor a 18. századi hasonló munkák, Bessenyei, Kármán írásai juthatnak eszünkbe. Emelkedett, kissé archaikus stílusa is emlékeztet rájuk, bár érvelésben nem annyira a logika, mint inkább az érzelem uralkodik. Részletesebb taglalás helyett célszerű néhány mondatának idézése: *„Én nemzeti öntudatot a magyar nyelv alapos értése, a nemzet nyelvén írott művek ismerete nélkül el nem képzelhetek. Már pedig a valódi hazaszeretet a nemzeti öntudat biztos és megingathatatlan alapja nélkül csak pillanatra felhevülő szenvedély."*

Ma sem tanulság nélküli 1882-ben megjelent nagyobb esszéje, A semiták és antisemiták. Időszerűségét az ekkoriban fellángoló zsidóellenes áramlat adta. Érvelése rendkívül sokoldalú, a zsidók elkülönülésének okai közül a történelmieket elemzi részletesebben. *‚A mindenütt csak tűrt, polgárjoggal nem bíró zsidó a körülmények kényszerítő befolyása alatt lett kereskedővé, kinek mindig készen kellett állni, hogy önmagával családját és pénzét is mobilizálhassa, valahányszor a pénzszűkében lévő fejedelmeknek szükségük volt pénzre …"* A kötetet méltán tartja számon a zsidó irodalomban Komlós Aladár, s kései emléke 54 év múlva is feltűnik Fejtő Ferenc Érzelmes utazásában.

Figyelemre méltó szerkesztői munkájával is hozzájárult városa fejlesztéséhez: 8 sajtótermék elindításában vett részt. Alapítója, közel 9 évig felelős szerkesztője a Zala című hetilapnak.

A korszak másik, Hoffmannhoz mérhető kanizsai írója, szerkesztője Bátorfi Lajos volt. Három évtizedet töltött Nagykanizsán, a századvég legjelentősebb redaktoraként tarthatjuk számon. Nyolc lap(kísérlet)nél bábáskodott, néhánynál Hoffmann Mórral közösen. Rendkívül termékeny, több műfajban alkotó szépíró volt. Neve 9 verskötetet címlapján szerepel: Mezei virágok, 1858; Bánatos szív, 1860; Nemzeti szikrák, 1861; 111 költemény, 1869; Virág-csokor, 1869; Sonettek, 1871; Anya mint honleány, 1881; Nefelejtsek, 1884; Irenke, 1886.

Kedvelt és népszerűséget hozó műfaja volt az útirajz, ezekből három kötetet állított összze: Konstantinápolyig és vissza,1873; Párisig és vissza,1878.; Rómáig és vissza, 1888; mindegyik Nagykanizsán. Hat színműve került ki a nyomdából: Juliska, 1862; majd 1885; Darázsfészek, 1868; Jenő, 1871; Antónia, 1872; Mirza a szép kúnlány, 1873; Női fegyver, 1875. Hozzákezdett klasszikus versformában írt elbeszélő költeményhez is Utolsó Zrínyi címmel, ebből csak négy éneke jelent meg. Fordított regényt németből, 1880-ban megírta a Zala megye földrajzát ismertető, négy kiadást megért tankönyvét.

Elkezdte rendezni a város levéltárát, írni az Inkey család történetét, valamint Nagykanizsa históriáját. Ő maga nem történeti munkának szánta az 1878-ban megjelent 10 év emlékei Zalában című kötetét. Ebben saját cikkeinek válogatását tette közzé. A mai olvasó már forrásértékű történeti dokumentumként olvassa. A megye történetének kutatói ma is gyakran fellapozzák az 1876–1878 között 30 füzetben megjelent, általában öt kötetbe kötve megőrzött Adatok Zala megye történetéhez című gyűjteményét. A zalai sajtóbibliográfia a folyóiratok közé sorolta, sokkal inkább tekinthető füzetes kiadványsorozatnak. Tartós használhatóságát nagyrészt annak köszönheti, hogy családi levéltárak azóta elveszett, megsemmisült értékeit is megőrizte. A közölt szövegek műfaja rendkívül vegyes: oklevél, emlékezés, missilis, életrajzi összefoglalás, költemény jól megfér egymás mellett.

Életművének csak kisebb része olvasható köteteiben. Újságírói, szerkesztői munkája során igen sok írása jelent meg: hírek, vezércikkek, kis színesek, úti beszámolók, könyvismertetések, versek, karcolatok stb. Ugyanez érvényes Hoffmann Mórra is. Írásaikra alkalmanként más vidéki városokban és Budapesten kiadott sajtótermékekben is rábukkanhatunk. Egy részüket láthatóan felkérésre küldték el, másokat a kor gyakorlatának megfelelően köteteikből ollózták, újságjaikból vettek át a távolabb munkálkodó szerkesztők.

E két kiemelkedő, termékeny alkotó mögött figyelemre méltó második vonal is felsorakozott. A közeli városoktól némileg eltérően közülük feltűnően sok a pedagógus. Jellemzi e nemzedéket, hogy jobbára csak felnőtten, már munkás éveik elején költözött Nagykanizsára. Noha nem egy időben jelentkeztek a város irodalmában, majd mindegyikük a századforduló éveiben fejezte be alkotó pályáját, többségük életét is.

Tuboly Viktor nyitotta a sort, bár első irodalmi sikereit még ő sem itt aratta. Régi, a megye közéletében gyakran szereplő köznemesi família tagjaként 1833-ban Zalaegerszegen született. Abból a családból származik, amelynek tagja volt a Nagylengyelben élt Tuboly László, Pálóczi Horváth Ádám barátja, maga is író, műfordító. Viktor Nagykanizsán, Kőszegen, Szombathelyen és Győrben tanult, jogi tanulmányait a pesti egyetemen fejezte be. Egy ideig kis pusztaszentlászlói birtokán gazdálkodott, itt ismerkedett meg a nyarait Klára nővérénél töltő Deák Ferenccel. 1861-ben Zala megye aljegyzője, három év múlva alszolgabíró. 1871-ben Letenyén ügyvédi irodát nyitott. 1876-ban költözött Nagykanizsára, ahol haláláig, 1902-ig prókátorként dolgozott. A társasági élet egyik népszerű szereplője volt, műveinek nagyobb része alkalmai költemény: köszöntők, tréfás rigmusok stb.

Az irodalomban feltűnően korán, 20 éves korában jelentkezett. Tuboly Victorként Költészet csirái címmel verses kötete 1853-ban készült el Nagykanizsán, a Markbreiter nyom-

dában. Színvonalukat tekintve valóban csirák ezek, de néhányuknak számottevő utóélete volt. Ősregék cím alá sorolva romantikus históriákat tett közzé. Ezek a minden történelmi alapot nélkülöző és művészi értékben is szegényes történetek a Kisfaludy Sándor-féle regék kései utánzatai. (A műrege a kor szokása szerint elfogadott volt, hasonlókat közölt Dervarics Kálmán, aki azokat pár évtizeddel később kiadott, tudományosnak szánt történeti munkáiba is kritika nélkül beillesztette.) A következő évtizedekben szélesebb körben elterjedtek, egy részük folklorizálódott. Gönczi Ferenc Göcsej monográfiájában igyekezett utánuk járni, s kitalált történetnek minősítette azokat. (Kányavára, Gelse, Kandikó, Csatár, Göcsej eredete stb.)[14]

Tuboly nevét – ekkor már Viktorként – Zala-Somogyi Közlöny első évfolyamában is felfedezhetjük. Kanizsára költözve aztán rendszeresen jelentek meg írásai főleg a Zala és Zalai Közlöny című lapokban. Szívesen rejtőzködött Monokli, Korbács, Göcseji Piszkafa álnév mögé. Verseit, vezércikkeit, tanulmányait más megyékben, néha Budapesten megjelenő kiadványokban is közölték. Történelmi dolgozatait azonban erős kritikával kell fogadnunk. (Hogy Göcsej régiségét igazolja, egy Szent István idejében kiállított oklevélben véli felfedezni első említését.) Később verseinek már maga sem tulajdonított nagyobb jelentőséget. A rögtönzést, a ríme köszöntőt nem művészetnek, inkább a társasági élet kellemes kiegészítőjének tekintette. Szívesen, nagy tetszést aratva szavalta el azokat, s csak a szerkesztők kérésének engedve adta át később hírlapi közlésre. Mindössze élete végén, 1899-ben válogatott össze egy kötetnyit Költeményeim címmel.

Főképp a pedagógiai irodalomban jeleskedett Boronkay Károly. 1830-ban Sárbogárdon született, családi neve 1867-ig Braun volt. Pakson, Nyitrán, Pozsonyban tanult, Győrben kapott tanítói oklevelet. Az izraelita elemi és a kereskedelmi iskolában tanított 1856-tól 1896-ig, három évvel később halt meg. Pályája elején főleg német nyelvű lapokban jelentek meg írásai, 1863 után a hazai magyar pedagógiai kiadványokban, majd a hetilapokban, köztük a Zalai Közlönyben is. 1862-ben Héber abc és olvasókönyvet, 1889-ben Magyar nyelvgyakorlatokat adott ki.

Noha nem volt pedagógus, műveinek nagyobb részével szintén a neveléstudományt gyarapította Győrffy János. 1844-ban Bobán született, Sopronban és Nagykanizsán végezte a gimnáziumot, Győrben jogi tanulmányokat folytatott. 1869–1875 között a Zala megyei tanfelügyelőségen írnokként dolgozott, majd 1878-ban ügyvédi oklevelet szerezvén Nagykanizsán telepedett le. Több lapban is rendszeresen publikált, főleg nevelési és jogi témákról írt. Bója Gergellyel együtt szerkesztették a Zalai Tanközlönyt, Hoffmann Mórral a Magyar Ifjúság Könyvtára című sorozatot. Az Irányeszmék a nevelés köréből című munkája 1872-ben Budapesten, a Hitelviszonyaink és a kisbirtoki földhitel 1879-ben Nagykanizsán jelent meg. 1900-ban ugyancsak Nagykanizsán került ki a nyomdából Dr. Wlassics Gyula élet- és jellemrajza című kötete.

Hajgató Sándor 1845-ben Keszthelyen született, ott végezte az algimnáziumot is. 1860-ban a piarista rendbe lépett, tőlük megválva Szombathelyen tanult tovább. 1866-ban Győrben vette kézhez tanítói oklevelét. Több Somogy megyei község után 1869-ben került Kiskanizsára. Négy év múlva a kanizsai felső leányiskolába, 1876-ban a polgári leányiskolába helyezték. 1863-ban a Győri Közlönyben jelentek meg első írásai. 1864-ben a Zala-Somogyi Közlöny szerkesztőjének küldte el Szülőföldem című versét. Sok újságba írt, többféle műfajban volt otthonos. Négy verskötetét – Kikelet, Dalos liget, Dalos mező, Gyermekdalok és szavalmányok – kanizsai tipográfusok formálták könyvvé. Hoffmann Mórral együtt társszerkesztője volt 1890-ben a rövid életű Nagykanizsa és Vidéke, 1881–1887 közt a Zalai Tanügy című lapoknak.

[14] Gönczi, 1914. 8. és 39.p.

Baboss László 1851-ben született Nagykanizsán. Győrben és Pozsonyban tanult, szülővárosában 1876-ban nyitotta meg ügyvédi irodáját. Sok újságnak volt szorgos munkatársa. Rövid ideig szerkesztette a Zalai Közlönyt is. Vegyes témájú cikkeket, verseket, irodalmi tanulmányokat tett közzé, több nyelvből is szívesen fordított. Néhány értekezését közölte a Zalaegerszegen megjelenő Magyar Pajzs. Műfordítás-köteteit, antológiáit a századforduló táján adta nyomdába: Szerelem-és fájdalom-költők, 1895; Gyöngyvirágok és nefelejcsek, (Idegen költőkből.) 1897; Vallás- és természeti költők, 1898; Nők könyve, 1902; Költők világa (antológia,) 1907; Szellemes írók a nőkről, 1909.

Figyelmet keltő, sokat vitatott és vitatkozó alakja volt a város irodalmi életének Kőváry-Kaffehr Béla. Az Arad megyei Kürtösön született 1855-ben. Fiatalon Nagykanizsára került, 1872-ben már verse jelent meg a Zalai Közlönyben. 1873-ban a Vasárnapi Újság török műfordításait közölte. 1877-ben egy évig a török hadseregben szolgált, a következő évben itt szerzett élményeiről külön kötetben számolt be. (Utazásom Törökországban.) 1886-tól Szombathelyen élt. Előbb a Dunántúl című lapot szerkesztette, majd 1888-ban megalapította saját újságját, a Vasvármegyét. Számos polémia elindítója, máskor célpontja volt. Máig is az. 1876-ben Budapesten Abafi Lajos adta ki Göcseji népdalok című kis füzetét. Hitelességüket több szaktekintély kétségbe vonta. A Bátorfi Lajos által szerkesztett Adatok Zala megye történetéhez című sorozatban közölt egy Attilával kapcsolatos történetet, azt gyűjtött mondaként minősítve. Nem alaptalan az a feltételezés, hogy e történet is írói képzeletének szülötte.[15]

156. kép: Szalay Sándor tanító, író, 1896

A századvégen a város irodalmi életének ismert szereplője volt Szalay Sándor. A közeli Kerecsenyben született 1856-ban. Tanulmányait Veszprémben és Csurgón végezte. 1876-tól a nagykanizsai elemi iskola tanítója, később igazgatója. Főleg a Zalában és a Zalai Közlönyben publikált, egy ideig mindegyiket szerkesztette is. 1887–1888-ban a Zalaegerszegen megjelenő Zalamegye főmunkatársai közt tartotta számon. 1897–1908-ban a Zala redaktora volt. Több kötete jelent meg Kanizsán, Pozsonyban és Budapesten: Költemények, 1880; Angyal és ördög (beszélyek), 1885; Vihar gyöngyök (történeti elbeszélés), 1893; Hullám Ágnes (népdráma), 1895; A hűséges feleség(történeti elbeszélés), 1898; Nemzeti küzdelmek (történeti elbeszélés), 1898; A Darvas-fiúk utazása Zalában, 1907. Az elemi iskolák számára összeállított földrajzkönyvét háromszor adták ki.

Csorba Palotai Ákos írásaival a Zalai Közlöny olvasói 1888-ban találkozhattak először. Ő Szabolcs megyében született 1838-ban. Változatos élete során volt teológus, katona, postamester, főjegyző, ügyvéd. Kanizsán 1890-tól e foglalkozást űzte, s két évig a Zalát is szerkesztette. Közben két kötetét nyomtatta ki Fischel Fülöp: Az ismeretlen (1890) és A sorsüldözött család (1891). A szerző 1902-ben Budapesten halt meg.

A század végén lezárult a város irodalmi életének talán legjelentősebb, három évtizedes szakasza. Jellemzi, hogy résztvevői sokféle műfajt műveltek, kenyérkereső foglalkozásuk mellett majd mindegyikük hosszabb-rövidebb ideig újságírást is vállalt. Tevékeny résztve-

[15] Szentmihályi, 1979.

vői voltak a város közéletének. Írásaik többsége a kor újságjaiban jelent meg, ezeknek csak egy része került be köteteikbe. Így is legalább 10–15 munkájukat lehetett megvásárolni.

1900 körül nemzedékváltás következett be. Tuboly Viktor, Baboss László, Bátorfi Lajos, Boronkay Károly, Palotai Ákos Hajgató Sándor meghalt, Kőváry Béla, Hoffmann Mór, Altmann Mór elköltözött a városból.

Némileg átmenetet jelent Halis István. Őt már egész élete Nagykanizsához kötötte. Itt született 1855-ben, gimnáziumi tanulmányainak egy részét ugyanitt végezte. Pécsett tanult tovább, jogi diplomáját Budapesten szerezte. Többféle városi tisztséget betöltött, volt árvaszéki ülnök, tanácsnok, helyettes polgármester. 1913-tól a város könyvtárosa és a létrehozandó múzeum vezetője. Utóbbi intézmény hivatalosan csak 1919-ben alakult meg.

157. kép: Halis István városi tanácsos, író, helytörténész, könyvtáros és múzeumőr 1895 körül

Rendkívül sok műfajban alkotott, népszerűek voltak elbeszélései, regényei, színművei. Az utókor főként szülőhelye múltjáról szóló írásai miatt tartja számon: Színes mozaikok Nagykanizsa történetéből, 1893; Zalai krónika, I–V. 1915–1917; A Ferenc-rend kanizsai zárdája, 1899; Krónika a Babocsai családról, 1923. A szépliteratúra majd minden műfajában otthonosan mozgott: Hajnal van (elbeszélések), 1902; Ellenség kezében (színmű), 1913; Karbunkulus (regény), 1923. Ma is forrásértékű a Hoffmann Mórral együtt szerkesztett Zalavármegyei évkönyv a milleneumra, 1896.

Már a 20. század első éveiben érkezett a kanizsai elemi iskolába Nagy Lajos. 1867-ben Perbéten született, Erdélyben kezdett tanítani. Marosvásárhelyen három verskötete jelent meg (Múlt idők, 1894; Versek, 1900; Újabb versek, 1902.) Több lapban publikált, néhányat szerkesztett is. Kanizsai kötetei: Lázas napokból. Nagy Lajos és Nagy Győző költeményei, 1915; Nehéz órákban, Nagy Lajos és Nagy Győző versei, 1919; Könnyek (költemények), 1926. Két színművét a Pécsi Színház mutatta be: Kacorlaki idillek, 3 felvonás, 1925. és Kacorék jubileuma 1 felvonás, 1925. Az ő fia a társszerzőként megnevezett Győző, aki hosszú hadifogság után a kanizsai vámkirendeltségre került. Itt két kötetet is kiadott: Tábortűz mellett, 1919; Mi nem halunk meg, 1926. Utóbbi dátum egyúttal korai halálának időpontja is.

1903-ban kezdte tanári pályáját a későbbi neves író, irodalomtörténész, műfordító Révay József (1881–1970) Az ő ódájával avatták fel a gimnázium falán Deák Ferenc emléktábláját, ifjúsági színdarabja (Bambilla, avagy a diákköltészet alkonya, 1904.) és komikus eposza (Mars főhadnagy, 1904). jelent meg ezalatt. Piaristaként anyakönyvi nevét, az Ullrichot használta. A rendből kilépve, 1904-ben Kanizsáról távozva Révayként jegyezte írásait.

A 20. század első felében a város irodalmi termése némileg szerényebb. A változás többféle okkal magyarázható. A magyar művészet és irodalom egyre inkább főváros-központúvá vált, vidékről mind nehezebben lehetett betörni annak áramlatába. Kanizsa fejlődése érzékelhetően megtorpant, különösen a világháború után gazdasági ereje, vonzóköre leszűkült. A helybéli nyomdák teljesítménye is csökkent, ezért is kevesebb könyv jelent meg. Az itt élő tollforgatók legfeljebb 2–3 kötettel próbálták beírni nevüket a magyar irodalom történetébe. Többüknél ez valóban csak próbálkozás maradt.

Egyedül az irodalom- és művelődéstörténet jelentett kivételt. A 19. század végén a gimnázium tanári kara megerősödött, több tehetséges, jól képzett tanár került az intézménybe és maradhatott is a városban több éven, néha évtizeden keresztül. Néhányuktól a költészet

sem volt idegen. Cserei József az 1880-as években tanított Kanizsán. Ide már a Tavaszvirágok címmel 1876-ban Budapesten kiadott verskötetével érkezett. Itteni működése alatt jelent meg A classica philologia művelése hazánkban a XVII. századig, 1884; Gondolatok az idealismus és a realismus köréből, 1885; valamint Néhány vonás az ógörögök szellemi életének fejlődéséből, 1886 című műve. Perényi József 1896–1902 között tanított itt, ez alatt Az Oberon nyelvezete, 1898; Endrődy János életrajza, 1899; Mephisto és Lucifer, 1900; Irodalomtörténetírásunk első munkásai, 1902; Magyar irodalomtörténeti repertórium, 1902; Szemere Miklós és Tompa levelezése, 1902. című dolgozata került az olvasók kezébe.

Nemcsak hitéleti, hanem művelődéstörténeti szempontból is kiemelkedő Neumann Ede kanizsai tevékenysége. 1859-ben született Budapesten, 1882-ben avatták bölcsészdoktorrá, a következő évben rabbivá. 1883-tól 1918-ban bekövetkezett haláláig kanizsai főrabbi. A Rabbiképző Intézet vezérlőbizottságának tagjává, az Országos Rabbiegyesület elnökévé választották. Szerkesztette a Magyar Izraelt, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyveiben közölt tanulmányain kívül több önálló kötete is megjelent. A fontosabbak: A mohamedán József monda eredete és fejlődése, 1881; Zsidó vallástörténet, 2 kötet, 1894–1897; Az asszír korszak prófétái és a zsidók története, 1908. A Heinrich Gusztáv által szerkesztett Egyetemes irodalomtörténetben ő írta meg a héber literatúra történetét. Tekintélyére jellemző, hogy 1918-ban, kanizsai szolgálatának 35. évfordulóján a Zalai Közlönyben a piarista dr. Lukács József tanár méltatta érdemeit.

Az irodalomtörténet művelése tárgyalt korszakunk vége felé is jelen volt. A Zrínyi Miklós Irodalmi és Művészeti Kör adta ki 1939-ben Kovács-Sebestyén Tibor Cervantesről szóló kötetét, A búsképű lovagot.

Változatlanul jellemző, hogy a Kanizsán működő írók nagyobb része felnőttként költözött a városba. Az itt születettek közül páran a magyar művelődés jelesei közé emelkedtek. (Hevesi Sándor, K. Havas Géza, Fejtő Ferenc.)

Csak részben tekinthető kanizsainak Strém István. Ő Budapesten született 1891-ben, középiskoláit Kanizsán végezte. Itt lett újságíró, 1912 szeptemberétől pár hónapig a Zalai Közlöny felelős szerkesztője. A városban három kötete jelent meg: A könnyek fátyolában (versek), 1911; Mert fáj az igazság (versek), 1913; és hat esztendős hadifogságból visszatérve: Az én ablakom, lírai írás a hadifogságból, 1921. Itt élve szerzőként és szerkesztőként is a Kanizsai nevet használta. A fővárosba távozott, ott halt meg 1942-ben.

158. kép: Barbarits Lajos újságíró, szerkesztő, történész az 1930-as években

A kor irodalmi életének központi alakja 1926 után kétségkívül Barbarits Lajos volt. Kiemelkedő érdemeket főleg szerkesztőként és Nagykanizsa monográfusaként[16] szerzett, s mindössze egyetlen verseskötete jelent meg. Az Őszi gyónást a Zrínyi Miklós Irodalmi és Művészeti Kör adta ki 1934-ben. A Zalai Közlöny húsz, általa szerkesztett évfolyamában megőrzött életműve azonban rendkívül nagy és esetenként kiemelkedő színvonalú. Egy része megérdemelte volna, hogy kötetbe rendezve maradjanak az utókorra. Ebben akadályozta a szerző rendkívül sok energiáját fel-

16 Barbarits, 1929.

emésztő szerkesztői, művelődésszervező, közéleti szerepe, később meghiúsította a háború, azután egyéni sorsának alakulása.

A kanizsai sajtóban mindeddig ő művelte legrangosabb szinten az irodalmi kritikát. Jó érzékkel ismerte fel a kortárs magyar irodalom értékeit. Illyés Puszták népét méltatva kiemelte: *„Megrázóbb erejű könyv kevés van az utóbbi évek irodalmi termésében... Azok közül a könyvek közül való, melyeket nem lehet elfelejteni... Ez a könyv több mint irodalom. Ez a könyv társadalomtörténeti kútforrás."*[17]

A két világháború közt gyakrabban publikáló írók csak mellékesen művelték az irodalmat, a literatúra nem lett életük meghatározó eleme. Többségük nevére mindössze 1–2 cédulán találhatunk rá a nagyobb könyvtárak katalógusában.

Kelemen Ferenc 1889-ben született Csáktornyán, a Nagykanizsai Takarékpénztár igazgatójaként gyakran adott írást a Zalai Közlöny szerkesztőjének, legtöbbször közgazdasági, pénzügyi témájú cikkeket. Egyetlen elbeszéléskötete 1917-ben a Légrády testvérek kiadásában jelent meg Első tűz és egyéb háborús elbeszélések címmel. Egy darab föld című színművét Nagykanizsán is előadták.

A pályakezdő Bogáti Hajdu Gyula Első fecskék című elbeszéléskötete Fischelnél jelent meg 1901-ben. Később a politikával, rövid ideig lapszerkesztéssel, majd jogi sikereivel szerezte meg a Zala megye tiszti főügyésze rangot és a kormányfőtanácsosi címet. Ezután legfeljebb szakmai írásokra vállalkozott.

Érdekesen alakult Bodroghközy Zoltán pályája. Az egyetemen történelem – filozófia szakon szerzett doktorátust. Világháborús katonáskodás után került Zalába. Rövid ideig a Zalai Közlönyt szerkesztette, ez alatt jelent meg Kanizsán a Ködfoszlányok című verskötete (1919). 1923-tól fővárosi lapoknál, majd a Miniszterelnökség sajtóosztályán dolgozott. 1926-ban még közzétette Márványasszony című novellás kötetét. Budapesten élve főleg agrártémájú munkáira fordított figyelmet. 1960-ben Kanadába vándorolt, ahol halála évében, 1971-ben két regénye is olvasói polcára került.

Szabó Zsigmond Veszprémben született 1866-ban, előbb perlaki, majd kanizsai járási tisztiorvos volt. Szívesen írt a Zalai Közlönybe. Két regényét (Két dzsinn és Horthy házassága) a fővárosban az Athenaeumnál adta közre, egy harmadik a Budapesti Hírlap pályázatán díjat nyert. Szenes Tilda regénye, A nagyszerű házasság a Prometheus kiadónál jelent meg 1928-ban. A Zalai Közlönyben örömmel ismertette és dicsérte Barbarits Lajos, megjegyezve, hogy az írónő irodalmi ambíciói eddig ismeretlenek voltak. Zsellér Andor A másik életünkből című kötete a Danténál jelent meg szintén 1928-ban. A korabeli recenzió szerint az ő feltűnése is váratlan volt.

Benedek Rezső két évtizedig a városban tevékeny újságíróként, rövid ideig szerkesztőként dolgozott. Felkelők című regénye Budapesten került ki a nyomdából 1938-ban.

Keveset tudunk Baróty Riáról (Feltehetően Baksa Jánosné Baróti Szabó Mária volt a polgári neve, talán Erdélyből került Kanizsára.) Főleg a Zalai Közlönyben maradt fenn sok írása. 1928-ban Zalaegerszegen jelent meg Álomasszony című novelláskötete.

Hüll Cecila Csáktornyán volt óvónő, e hivatással kapcsolatos néhány tapasztalatát kézikönyvben is összefoglalta érdeklődő kolléganői számára. Feltehetően Trianon után került Kanizsára. Tárcái a Zalai Közlöny hasábjain az 1920-as évektől 1944-ig gyakran olvashatók voltak. Belőlük válogatott kötete, a Napsugarak, esőcseppek 1926-ban jelent meg.

Ugyancsak a kanizsai nyomda terméke Bäder Sándor 1926-ban kiadott Vér véremből című versgyűjteménye, amelynek címlapjára a Derzsán álnevet írta. A Szentpéteri név mögé rejtőzött 1931-ben az Élet című verskötet szerzője, Bader Béla. Gyakran jelentkezett prózával és költeményekkel is Liditt Júlia. Bánat tó partján című válogatása 1933-ban ala-

[17] Zalai Közlöny, 1937. május 5.

kult kötetté Kanizsán. Valószínű, hogy a szerző e városban született 1910-ben, tisztviselő volt és 1936 végén elköltözött.

1932-ben előbb a Zalai Közlönyben 49 folytatásban, majd 1932-ben kötetben is az olvasók kezébe került Balázs József A ferde torony című történelmi regénye. Róla semmi adathoz nem jutottam. Az 1930-as években főleg költeményeivel, alkalmanként tárcáival keltett figyelmet Munkácsy Noémi. Budapesten megjelent verskötete (Beszélgetések Istennel) 1942-ben aratott sikert. Irodalommal foglalkozó család tagja volt: apja Munkácsi Bernát kiváló nyelvész, etnológus, akadémikus, férje Winkler Ernő kanizsai főrabbi. Winkler a holocaust áldozata lett, felesége megmenekült. Izraelbe került, ott szociális munkát végzett. Új hazájában sem lett hűtlen az irodalomhoz. 1966-ban Jeruzsálemben halt meg.

Az 1940-es évek elején a Felvidékről négy kötet, jelentős irodalmi sikerek birtokában költözött Nagykanizsára Morvay Gyula (1905– 998). 1944-ben még két regénye látott napvilágot Budapesten (A nagy út és Valami készül), és 1948-ban a Fekete föld. A polgári iskolában, utána a gimnáziumban tanított. A század második felében rendszeres szerzője volt a Zalai Hírlapnak, a pécsi Jelenkornak, a Szombathelyen megjelenő Életünknek, a Somogynak, különféle antológiáknak. Elbeszéléseinek válogatása, Az öreg kőfejtő csak 1992-ben, Pécsre költözése után jelent meg.

Az említett írók művelődéstörténeti szerepe kétségkívül jelentős. Terjesztették az olvasási kultúrát, könyvhöz szoktatták a szűkebb pátria lakóit. Az itt élő tollforgatók munkássága azonban mindvégig megmaradt helyi jelentőségűnek, a magyar literatúra élvonalába nem tudtak bekerülni. A Magyar irodalom történetének nagy összegzésében egyetlen, a tárgyalt korban Kanizsán működő író neve sem fordul elő. Ugyancsak hiába keressük adataikat az 1963–1965 közt megjelent háromkötetes Magyar irodalmi lexikonban és az 1994-ben kiadott Új magyar irodalmi lexikonban is. Mindössze az 1927-es évszámot viselő Magyar irodalmi lexikon ismerteti Nagy Lajos és Strém István munkásságát. Némi kivételt jelent Hoffmann Mór, akinek tevékenységére a magyar zsidó irodalmat elemző Komlós Aladár többször is hivatkozott. Természetesen Szinnyei József és Gulyás Pál hatalmas adattárában nagyobb részük életéről és munkáikról olvashatunk.[18]

Nyomdák

Nagykanizsán az első nyomdát csak tárgyalt korszakunkban alapították.[19] Itt nemcsak az igény volt kisebb, hanem az 1790-es évektől a helytartótanács is csak nehezen engedélyezett új nyomtató műhelyeket. A korábban jelentkező, még csak kisebb szükségletet a veszprémi, a győri, a szombathelyi, ritkábban a soproni, a varasdi tipográfiák elégítették ki. (Löw Lipót kanizsai rabbi a 40-es évek közepén 4 kötetet adott nyomdába, egyet a Pesten, egyet Budán, hármat Varasdon.)

Nem hozott sikert az első kanizsai alapítási kísérlet sem. 1836-ban Wajdits János könyvkötő és könyvárus folyamodott engedélyért. Pár hónappal később Vusztl Alajos, egy másik könyvárus és könyvkötő szintén kérelmet nyújtott be hasonló üzem létesítése iránt. A város is, a vármegye is pártoló javaslatot csatolt a folyamodványokhoz. *„A könyv sajtó azon*

---

18 Szinnyei és Gulyás 7. sz. jegyzetben említett művei.

19 Nagykanizsa nyomdáinak 19. századi történetét részletesen, levéltári forrásokra is támaszkodva feldolgozták: Gyimesi, 1990.; Foki, 1990. A kor szellemi arculatáról, benne a nyomdászatról is: Németh, 1997/a A 20. században működött nyomdákról összefoglaló tanulmányt nem ismerek, sokat merítettem a Kanizsa Enciklopédia sajtó- és nyomdászati témájú, Horváth György által készített címszavaiból, valamint a korszak átnézett sajtótermékeiből, a Thúry György Múzeum könyvtári katalógusából. Több alkalommal segítette eligazodásomat Tarnóczky, 2010. hatalmas adatgyűjteménye.

módoknak egyike, melyek a műveltséget és civilizációt elősegítik, a hosszú tapasztalás bizonyítja, részint olyanok, melyek ezen városi tanács által igen fontosnak elesmértetnek.... Miután a művelődés és pallérozódás előmozdításának egyik legfőbb eszköze a könyvsajtói intézet volna, ennél fogva az említett esedezőnek szándéka kivált sikerülését nemcsak óhajhatónak, sőt ilyes sajtónak egész megyénkben lévő hiánya miatt többféle tekintetekbül szükségesnek is tartanánk."

Hiába a támogatás, a Helytartótanács mindkét beadványt elutasította. Az indoklás szerint a kérelmezők nem rendelkeznek a szükséges szakmai ismeretekkel, de egyébként is *„semmi különös körülmény sem adatna elő, mely egy könyvnyomtató intézetnek Kanizsán leendő felállítását szükségesképpen megkívánná..."* Wajdits mégis üzembe állította műhelyét, s több kötetet kinyomtatott. Köztük a korszak rendkívül népszerű drámaírójának, a magyar színpadokon is sokszor játszott Kotzebuenak darabjait: Kotzebue Ágoston jelesebb színdarabjai. Új kiadás 20 kötet. Nagykanizsa, 1939. Vizsgálat indult ellene, a nagyobb büntetést el tudta kerülni, mivel bizonyította: ő csak második kiadást tett közzé, az elsőt a kassai cenzor már engedélyezte. A nyomtatást ezután sem szüntette be, 1841-ben egy juhtartási ismereteket tartalmazó magyar nyelvű szakkönyvet, 1843-ban J. Flavius művének német fordítását és Hartman Lipót egy magyar nyelvtanulást elősegítő német nyelvű kötetét adta ki. (A szerző nagykanizsai tanító volt, 1851-ben Markbreiter Jakab immár hivatalosan működő nyomdája a német nyelv tanulását elősegítő nyelvkönyvét tette közzé. Sikert arathatott, mert még három kiadása követte.)

A városban az első, hivatalos engedéllyel működő tipográfia 1850-ben kezdte meg működését. Markbreiter Jakab 1850 ekkor kapott iparengedélyt. Ő Nagykanizsán született 1819-ben. Vállalkozó szellemű, többféle tevékenységgel kísérletező, alkalmanként a törvénnyel is összeütköző egyéniség. Wajditsnál nagyobb tervekkel látott munkához, műhelyét két segéddel és egy tanulóval indította.

Egy évtizeden át zavartalanul dolgozott. Hivatalos nyomtatványokat, üzleti, közigazgatási blankettákat, színházi, cirkuszi plakátokat állított elő. Az üzleti nyomtatványok, gyászjelentések jórészt gót betűs német szöveggel, a hirdetések, plakátok, báli meghívók két nyelven készültek.[20] Legalább 38 könyve megjelentetéséről van adatunk, fele német, fele magyar nyelvű. A német szó ekkoriban mindennapos volt Kanizsán, még 1882-ben is volt német színházi előadás. 1910-ben 706 német, 313 horvát anyanyelvű polgárt tartottak számon. A magukat magyarnak vallók is gyakran használták mindkét nyelvet. Fejtő Ferenc emlékezéseiből tudjuk, hogy famíliájában a magyar, a német és a horvát társalgás egyaránt megszokott volt.[21]

A kiadványok nagyobb része praktikus ismeretet tartalmaz (nyelvkönyv, ismeretterjesztő), néhány alkalmai üdvözlő beszéd vagy vers, gyakori a zsidó vallási kötet. (Kö-

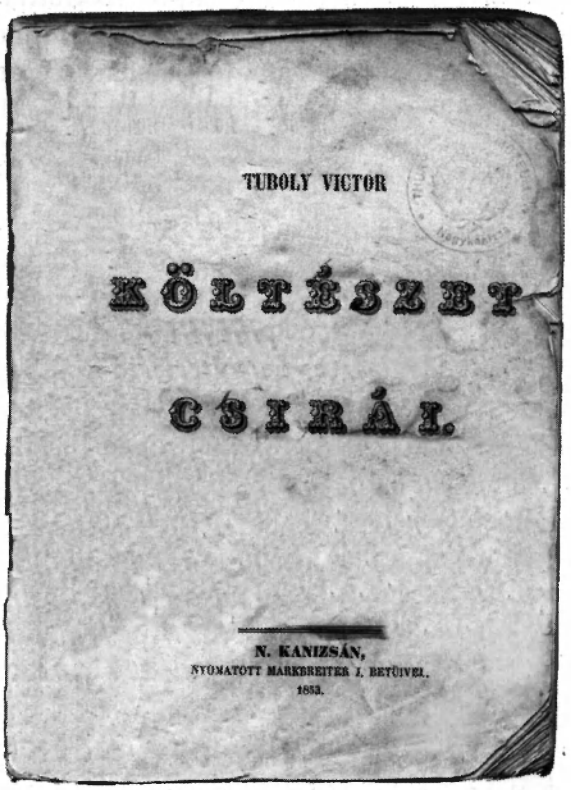
TUBOLY VICTOR

KÖLTÉSZET

CSIRÁI.

N. KANIZSÁN,
NYOMATOTT MARKBREITER J. BETŰIVEL.
1853.

159. kép: Markbreiter Jakab nyomdájának kiadványa, 1853

[20] Simonffy, 1966.
[21] Fejtő, 1989.

160. kép: A Markbreiter nyomda által készített plakát, 1854 körül

zülük ötnek Fassel Hirsch a szerzője, egynek a marcali rabbi, Morgenstern Mihály, Marczali Henrik későbbi jeles történész apja.) Adott ki katolikus imakönyvet csakúgy, mint a Kanizsára látogató Ranolder János veszprémi püspököt üdvözlő verset, vagy Kőnigmajer Károly – később zalaegerszegi plébános, szombathelyi kanonok – Széchenyi Istvánt méltató gyászbeszédét. Feltűnő, hogy egy évtized alatt mindössze egyetlen szépirodalmi mű hagyta el az officinát: Tuboly Victor Költészet csírái című kötetkéje 1853-ban.

1860-ben nem nyomdai munkája miatt csődbe jutott, vagyonát árverés veszélye fenyegette. Lachenbacher Lajos kereskedővel együtt 3 havi szigorított börtönre ítélték, ennek letöltését 1862 októberéig tudta halasztatni. A következő hónapban megérkezett Lustig József bécsi kereskedő végrehajtási kérelme Markbreiter ellenében. Politikai okokból is indult ellene vizsgálat. 1861 nyarán kinyomtatta Bibók Lajos Nemzeti szikrák című röpiratát, melyet a provizórium bevezetése után a hatóságok forradalminak minősítettek. A házkutatás során az inkriminált műből már csak egy példányt találtak.

Markbreiter 1862 után ritkábban szerepelt, de 1864-ben még az ő nevével jelent meg Péterffy József: Borászati káté című műve. További sorsáról a családi emlékezet őrzött meg némi adalékot. Dédunokája, Fejtő Ferenc szerint Grázba költözött, ott megalapította a lóvasutat, Eszéken pedig malmot működtetett. A családi kapcsolat miatt alkalmanként Nagykanizsán is feltűnt.[22] Műhelyét a következő évben segédje, Fischel Fülöp vásárolta meg. Ekkor már dolgozott a város másik nyomdája, Wajdits Józsefé is.

Ettől az időtől számíthatjuk a nagykanizsai nyomdászat fénykorát. Két művelt, vállalkozó szellemű, sikeres tipográfus lendítette fel az iparágat. Noha szülőhelyük, anyanyelvük, vallásuk elválaszthatta volna őket, sok bennük a közös vonás. Kortársak voltak, születési és halálozási évszámuk közt csak 3, illetve 2 év a különbség. Mindkettőjük nyomdája némi családi előzményekkel rendelkezett. Üzemük hasonló felszereltségű és kapacitású volt, melyet három évtizedig sikeresen irányítottak. Mindketten a lapkiadásnak is vezetető személyiségeivé váltak, egyúttal könyvkereskedést és kölcsönkönyvtárat is fenntartottak. Haláluk után fiaik folytatták apjuk munkáját, de már kisebb sikerrel, majd meg is váltak apjuk örökségének nagyobb részétől.

Wajdits József Nagykanizsán született 1834-ben. Apja (János) könyvkötő, könyvkereskedő. Fia sokoldalú képzésben részesült, négy gimnáziumi osztály elvégzése után külföldön gyarapította ismereteit. Egy 1857-ben Stuttgartban kiállított bizonyítvány szerint nemcsak a könyvkereskedésben gyakorlott szakember, hanem ismeri a német, az angol és a francia irodalmat, és az üzleti életben is kiemelkedő jártasságot szerzett. (Talán azért is ment külföldre, mert – gyászjelentése szerint – 16 évesen felkelőként részt vett a szabadságharcban, melynek ereklyéit haláláig őrizte.) Alkalmanként szakmai cikkeket is publikált, a lapszer-

22 Fejtő, 1989. 119.p.

kesztéstől sem idegenkedett, 1886-ban a Könyvkereskedők Országos Szövetségének alelnökévé választották. A család is színes, sokoldalú. Testvérei közt volt színész (Vajdafi Béla néven) és pécsi kanonoki rangot elért katolikus pap is, Wajdits Gyula).

1860 novemberében fordult a Helytartótanácshoz, nyomda működtetésére kért engedélyt. Mivel ekkoriban került szóba Markbreiter üzemének elárverezése, feltehető, hogy annak megvásárlására gondolt. Ő maga is azzal érvelt, hogy az esetleges eladással a város ilyen üzem nélkül maradna, s ugyanerre hivatkozik a városi tanács támogatási kérelme is. Érezhető, hogy egyedül a fiatal szakembert tartják alkalmasnak a nyomda vezetésére. A kedvező válasz feltűnően hamar, 1861 januárjában megérkezett. Mivel Markbreiter meg tudott menekülni az árveréstől, Wajdits új nyomda felállítására vállalkozott. Új területen törekedett sikerre: lap alapítására tett kísérletet. Az önkényuralom időszakában a gazdasági élet dinamikusan fejlődött, több városban próbálkoztak újság indításával. Wajdits is ezt az utat követte. Nem sokkal előtte Markbreiter is hasonlóan vélekedett, hiszen 1862 októberében az ő nyomdájából került ki a Dunántúli Társadalmi Közlöny hetilap, alcíme szerint tudományos, gazdasági, ipar, művészet és szépirodalmi heti közlöny, mint a dunántúli kerületi vincellér képezde orgánuma. Szerkesztője Jágócsi Péterffy József, borász, sokoldalú gazdasági szakember, több könyv szerzője. A lap szellemi része 1962 elejétől Keszthelyen készült, címe is kibővült:...és Közhasznú Ismeretek Tára. Mindössze három évig élt, utolsó száma 1963. december 27-én jelent meg.

Wajdits törekvése sikerrel járt, és 1862. július 1-én az olvasók kezébe került a Zala-Somogyi Közlöny első száma. A lapnak 1873-ig nemcsak kiadója és nyomdásza volt, hanem hat éven keresztül szerkesztője is. Még kilenc, rövidebb-hosszabb ideig megjelenő lap előállítását végezte. Fia további négyét.

Nyomdája sokfajta munkára vállalkozott. Hivatali nyomtatványokat, árjegyzékeket, hirdetéseket, különféle meghívókat, gyászjelentéseket állított elő nagy mennyiségben. Kezdetben többet német nyelven, később egyre inkább a magyarra lesz igény a városban. Vállalta apja örökségét is: az ő – engedély nélkül működött – nyomdája folytatásának tartotta a magáét. A Zalai Közlönyben 1873-ban többször megjelent hirdetésében üzemét 40 évesnek írta, és Dunántúl legnagyobb nyomdájának nevezte.

Szinte haláláig folyamatosan bővítette, modernizálta azt. Lapjának 1870. március 12. száma az új, dupla gyorssajtón készült, s ez időben egyéb új típusú betűket is rendelt. 1876-ban arról adott hírt, hogy műhelyében nagyarányú bővítés kezdődött. 1886-ban új magyar és német betűkkel szerelte fel azt, így a legterjedelmesebb műveket is mindkét nyelven el tudja készíteni. 1884-ben nagyobbította az üzemet, új díszbetűket, új gyorssajtót, korszerűbb könyvkötő eszközöket (kézi simítót, fényesítőt, aranyozót, dombornyomót, gyorsmetszőt) szerzett be. 1887-ben két gyorssajtóval, egy kézi sajtóval, egy amerikai sajtóval és nyolc segédgéppel dolgozott.

161. kép: Wajdits József nyomdájának kiadványa: Rajta párok tánczoljunk! (1871)

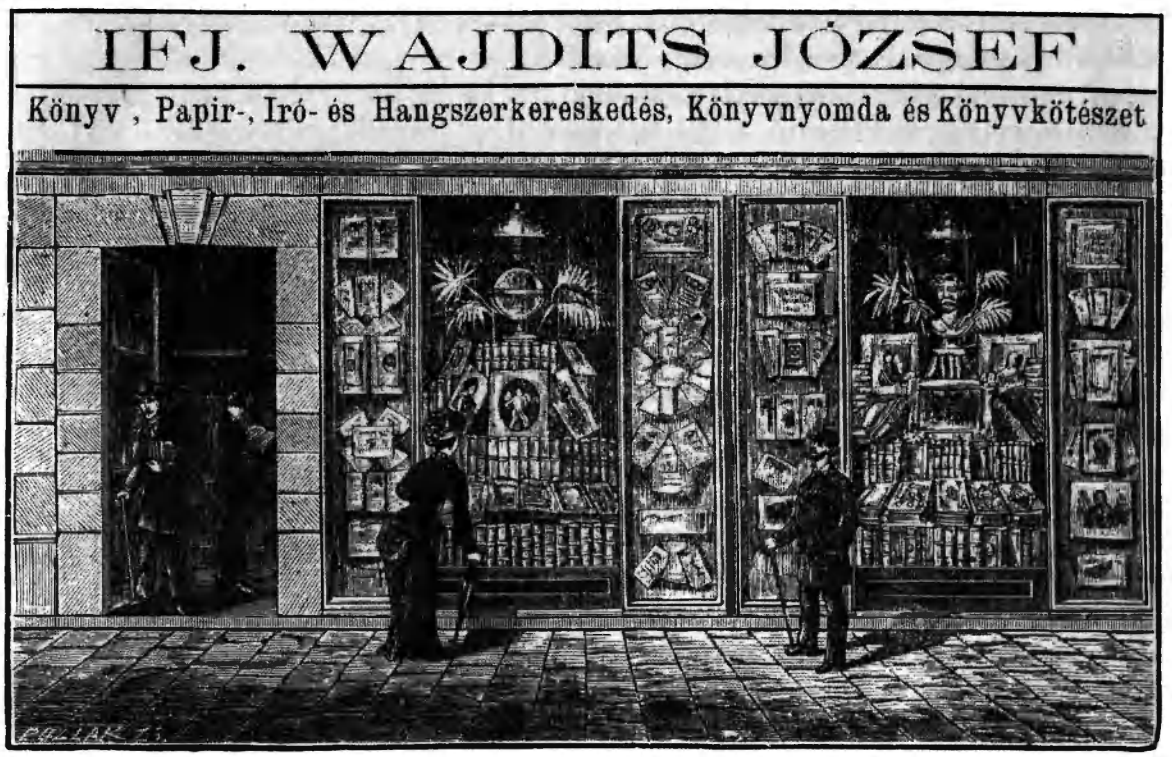

162. kép: Ifj. Wajdits József üzletének reklámja, 1893

Foki Ibolya megalapozott becslése szerint az idősebb és az ifjabb Wajdits mintegy 200 könyvet nyomtattak ki. Évenként többfajta kalendáriumot, daloskönyveket, anekdotagyűjteményeket, alkalmai köszöntőket, szerelmi levelezőket egyaránt. 1887-ben 9 különféle naptárát kínálta. Sok vallásos kiadvány, köztük imakönyvek hagyták el a műhelyt. (1883-ban nyolcféle imakönyvét hirdeti.) Fischel kiadványainak megoszlása is hasonló, az egyetlen érzékelhető különbség, hogy Wajdits főleg a katolikus jellegű vallásos irodalmat állította elő, Fischel inkább a zsidó igényeket elégítette ki. Talán ezzel függ össze, hogy Wajditsnál kevesebb a német nyelvű munka. Sok ismeretterjesztő, főleg gazdasági jellegű kézirat nyomtatását vállalta. Kiadott több olyan történelmi témájú kötetet, amelyek ma is haszonnal forgathatók. (Horváth Gyula: Kanizsa város története és annak jelen viszonyai, 1862; Tárnok Alajos: A Batthyány hercegi s grófi nemzetség leszármazása 972-ik évtől 1871. évig, 1875; Halis István: Színes mozaik. Nagykanizsa történetéből, 1893; Zala vármegye millenniumi évkönyve, 1896.)

Különösen sok a szépirodalmi mű. Nagyobb részük a városban és a közvetlen környéken élő tollforgatók írásait juttatta el az olvasókhoz, egyúttal a kezdőket is alkotásra bátorította. Ezek mára jórészt elavultak, akkoriban azonban hasznosan segítették a lakosság olvasásra szoktatását.

Az ambiciózus tipográfus alkalmanként egy-egy különleges kiadványra is vállalkozott. 1873-ban nagyon szép formában adta ki a következő, gót betűkkel nyomtatott könyvet: Ungarn im Spiegel deutscher Dichtung. Gros-Kanizsa und Leipzig. Werlag von Josef Wajdits. A kötésében is igényes darab olyan alkotók Magyarországgal kapcsolatos verseit adta kézbe, mint Chamisso, Grillparzer, Hebbel, Lenau, Saphir és mások. A szerzők közt feltűnik Josef Jellachich neve, a tőle közölt rövid vers: Mathias Corvinus und Zrinyi.[23] A kötet nem arathatott nagy sikert, mert a Zalai Közlöny még 10 évvel később is hirdette.

[23] A szerző a hazánk történetéből jól ismert horvát tábornok, aki szívesen írogatott is. Vele kapcsolatos zalai érdekesség, hogy apja a zalaapáti templom kriptájában van eltemetve. Itt halt meg katonaként, feltehetően

Wajdits 1891-ben betegsége miatt üzeme és üzlete vezetését átadta fiának, Józsefnek. Az alapító még négy évig élt, 1895-ben temették el Nagykanizsán.

1891-ben az ifjabb Wajdits folytatta az üzem irányítását. Pár évig néhány kiadványon sógora, Danielisz Lipót is feltűnik, de hamarosan csak az ifj. Wajdits egyedül szerepel a kolofonban. Egy ideig sikeresen tudta folytatni apja munkáját, a nyomdában 10 főt foglalkoztatott, de arra nincs adatunk, hogy a műszaki felszerelést érdemben bővíteni tudta volna. Legfeljebb azzal, hogy 1905-től új betűtípussal nyomtatta a Zalai Közlönyt. Alkalmanként (1896-ban, 1898-ban, 1913-ban) szerkesztette is azt. 1918-ig az ő nyomdájából került ki a lap. Ekkor – betegsége miatt – üzemét a Gutenberg cégnek adta el. Irányításában négy évig valamilyen szerepet még megőrzött, de a Zalai Közlönyben 1922. augusztus 20-án megjelent nyilatkozata szerint kilépett a nevezett cégből és csak könyv-, papír- és hangszerkereskedését tartotta meg.

A másik jelentős kanizsai nyomdász Fischel Fülöp 1831 körül született a csehországi Lohovicon. Hamarosan Pestre került, szedő a Pester Lloyd című német nyelvű lapnál. Feltételezhető, hogy innét hívta Kanizsára Markbreiter Jakab, mert 1850-ben már segédként dolgozott nála. Biztosan itt volt 1862-ben is, mert az engedély nélkül kiadott röpirat miatt indított nyomozás során a házkutatáskor az eljáró szolgabíró a tulajdonos távollétében tőle szerzett felvilágosítást. (1869-ben ellene is vizsgálat indult, ugyancsak egy kiáltvány miatt. A zalaegerszegi Független Kör Szervező Bizottsága aláírással kiadott proklamáció miatt a példányokat lefoglalták, a nyomdászt perbe fogták. Az ítéletet nem ismerjük, de a nyomda zavartalanul tovább működhetett.)

163. kép: Fischel Lajos könyvkereskedő, lapkiadó 1902

A családi hagyomány szerint egy váratlan örökségből meg tudta vásárolni főnöke műhelyét. Unokája, Fejtő Ferenc még látta az adásvételi szerződést, mely szerint 1864-ben hatezer-ötszáz osztrák forintot fizetett. *„Gáláns ember volt, először megvette s kifizette a hozományt, aztán vette el főnökének lányát, szerelemből"* – írta az Érzelmes utazásban.[24] A Helytartótanács 1865-engedélyezte a nyomda átírását, megadta számára az iparengedélyt. Fischel a következő években Kanizsa másik jelentős nyomdai vállalkozójává küzdötte fel magát.

A gyorsan fejlődő város és környéke nyomtatvány-igénye mindkettőjüknek elegendő megrendelést biztosított. (Üzleti űrlapok, hirdetések, névjegyek, számlatömbök, esküvői, báli meghívók, halotti jelentések, stb.) A korabeli szokásoknak megfelelően az üzletek, műhelyek saját, általában díszes, rajzos számlákon közölték a fizetendő összeget és nyugtázták annak átvételét. A hatvanas – hetvenes években nagyobb részük még német, később már magyar nyelvű. (Fischel élete végén is erős német kiejtéssel beszélt, *„s bár többnyire magyar könyveket adott ki s lapjával is nagy része volt az addig többségében német és horvát város megmagyarosításában, maga inkább német újságokat s könyveket böngészett."* [25]

az akkoriban itt katonáskodó Kisfaludy Károly parancsnoka volt.

24 Fejtő, 1989. 119.p. (Markbreiter másik lányát a neves bécsi orvos, a Nagykanizsán született Schnitzler János vette feleségül. E házasságból született Schnitzler Arthur, a hazánkban is népszerű osztrák novellista, drámaíró.)

25 Fejtő, 1989. 124.p.

Üzeme nagyjából Wajditséhez hasonló nagyságú volt, és ő is folyamatosan fejlesztette azt. 1869-ből fennmaradt forrás még csak a kő- és könyvnyomda meglétét rögzítette, 1878-ban egy hirdetése szerint a már birtokában volt nagy gyorssajtó mellé még egy amerikai gyorssajtót is beszerzett. Ezzel a kisebb nyomtatványok (borítékok, gyászjelentések névjegyek stb.) nagyobb tömegű előállítását tudja biztosítani. A század utolsó évtizedében divatba jött képeslapok forgalmazását is megkezdte. Előbb főleg külföldön készíttette azokat, később saját maga is vállalkozott előállításukra. A Magyar nyomdászok 1888-as évkönyve szerint 2 amerikai sajtóval, 3 egyszerű gyorssajtóval és 1 kézi sajtóval dolgozott. 7 évvel később nagyjából hasonló a felszerelése, de már nem kettő, csak egy amerikai sajtója volt, de több segédgépe.

Vállalkozása mégis jelentősen kibővült. 1882-ben Csáktornyán nyitott előbb egy könyvkereskedést, 1883 végén pedig annak udvarában egy olyan nyomdát állított fel, amely képes volt a Muraköz című lap előállítására. A nyomda virágzott, ezért nagyobb helyre telepítette. 1887-ben itt egy egyszerű gyorssajtója, egy amerikai sajtója és két segédgépe dolgozott. Ekkor már könyvnyomtatást is vállalt. 1890-ben újabb bővítést hajtott végre, hamarosan könyvkötészettel tette teljessé a fiókvállalatot. 1899-től elektromos áram működtette a gépeket. A részleget 1918-ig biztosan Fischel veje, Strausz Sándor vezette.

A Fischel által kiadott könyveket – ugyancsak Foki Ibolya számítását elfogadva – 200 körülire tehetjük. Előbb német, magyar és horvát nyelvűek egyaránt előfordulnak, később fokozatosan csökkent az idegeneké. Főleg a szórakoztató munkákra volt igény: álmoskönyvekre, kalendáriumokra, szerelmi levelezőkre, daloskönyvekre. Nőtt az ismeretterjesztő munkák iránti kereslet is, főleg az egészségi tanácsadókat, a kertészeti témájú munkákat vásárolták mind többen. Fischel is sok tankönyvet jelentetett meg. Néhány máig forgatott történelmi művet is kinyomtatott. (Pl. Margitai József: A Csáktornyai Magyar Kir. Állami Tanítóképző Intézet története, 1896; Balogh János: Nagykanizsa város és vidékének hadtörténelmi múltja, 1897; Kardos Sámuel: Adatok Zalaszentgrót történetéhez, 1897.) Sok vallásos témájú munka is kikerült nyomdájából, köztük érthetően több a zsidókat érdeklő olvasmány. A szépirodalmi kiadványok közt főleg a városban és környékén élő írók művei jelentősek.

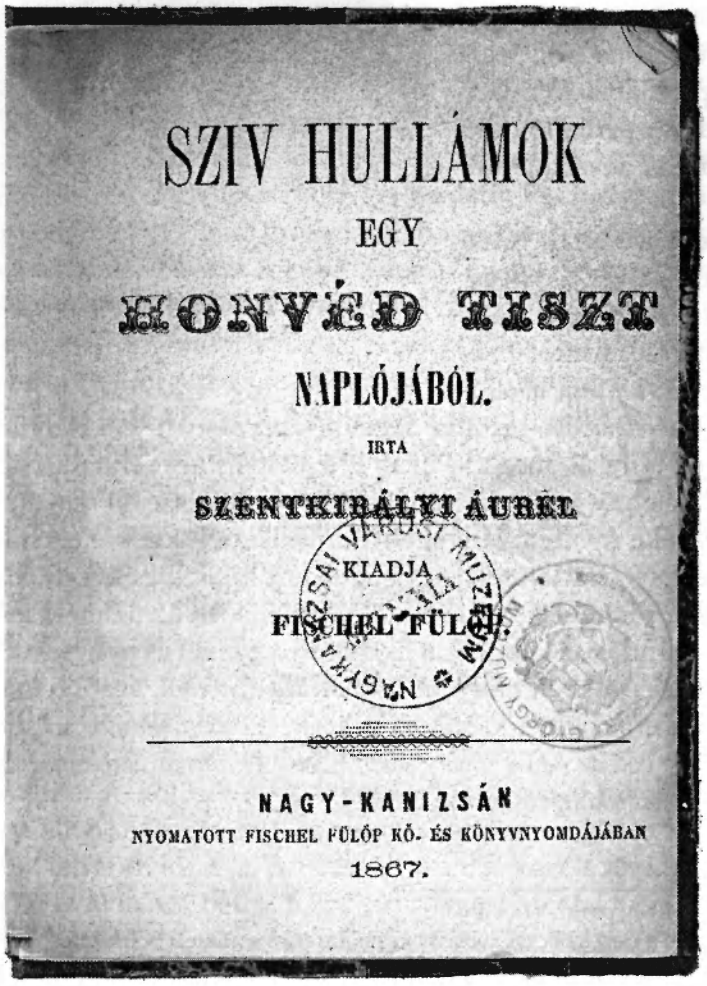
SZIV HULLÁMOK
EGY
HONVÉD TISZT
NAPLÓJÁBÓL.
IRTA
SZENTKIRÁLYI ÁUREL
KIADJA
FISCHEL FÜLÖP.
NAGY-KANIZSÁN
NYOMATOTT FISCHEL FÜLÖP KŐ- ÉS KÖNYVNYOMDÁJÁBAN
1867.

164. kép: Fischel Fülöp Kő- és Könyvnyomdájának kiadványa, 1867

Alapítója, haláláig kiadója és nyomdásza, szükség esetén szerkesztője volt a Zala című hetilapnak. A Zala megyei hír-

lapok és folyóiratok bibliográfiája szerint műhelyében 18 újság készült. (A legtöbb rövid életű volt, néhányuknak mindössze 2–3 száma került az olvasók kezébe.)

Fischel Fülöp 1893-ban – két évvel Wajdits előtt – meghalt. *„Egész életét, munkásságát kitartó szorgalom, szelídség s (fájdalom! a mai korban oly ritka) szerénység jellemezte."* – búcsúztatta saját lapja.

Örökségét fia, az akkor 22 éves Lajos folytatta. A kanizsai gimnázium hat osztálya után kétéves kereskedelmi tanfolyamot végzett. 18 éves korában apja Kaposváron egy fióküzletet rendezett be számára, hogy önállóságát kipróbálja. A kísérlet a fiú könnyelmű életmódja miatt nem járt sikerrel.[26] Alkalmanként politikai és közgazdasági cikkeket írt. A nyomdát váltakozó sikerrel vezette, 1904-ben alkalmazottai sztrájkba is léptek. 1909-ben a Zalai Hírlapkiadó és Nyomda Rt. vette meg az üzemet. Fischel egy darabig ennek igazgatójaként működött, aztán csak a könyv- és papírkereskedéssel törődött. Pályáját 1944-es deportálása zárta le. Alakját, majd emlékét fia, Fejtő Ferenc több írásában idézte fel.

A század végén három kisebb nyomda is munkához látott Nagykanizsán. Singer Lipót 1883-ban alapított műhelyt, melyet 1896-ig tudott fenntartani. Főleg megyei és városi iratokat, néhány könyvet állított elő, újság kiadására nem vállalkozott. Erre talán azért sem került sor, mert ez időre már – a Zalán és a Zalai Közlönyön kívül – a legtöbb lap megszűnt. Weis Lipót és Fia 1885-ben hoztak létre nyomtató műhelyt, hivatali, üzleti űrlapokon kívül kisebb könyvekkel, hetilappal is próbálkoztak, de a náluk nyomott Zalai Hírlap csak 1889 decemberében és a következő év januárjában jelent meg, a Nagykanizsa és Vidéke pedig 1890 júniusa és novembere közt. Farkas János Keszthelyről, Krausz Ármin Veszprémből 1900-ban települt Kanizsára, itt közösen alapítottak nyomdát, amit 1912-ig tudtak fenntartani.

Az új század elején fokozatosan átalakultak a város nyomdái.[27] Az első nagy nemzedék munkáját fiaik ugyan megpróbálták folytatni, de sem egyéniségük, sem a megváltozott körülmények nem voltak alkalmasak a régi színvonal őrzésére. Nemcsak a város fejlődése torpant meg, hanem a magyar nyomdászat is átalakult. A fővárosban nagy kapacitású üzemeket hoztak létre, amelyek az akkori legmodernebb technikával dolgoztak. A vidéki, kisebb vállalkozások lehetősége helyi igények kielégítésére szűkült: a városi lap előállítása, az alkalmi kiadványok, meghívók, üzleti nyomtatványok készítése. Elegendő tőke hiányában a családi vállalkozások hamarosan különféle gazdasági társaságok irányítása alá kényszerültek. A kanizsai nyomdászat az első világháborútól kezdve személytelenebbé vált, a műhelyek néha alig követhető módon kerültek gazdasági, nem egyszer politikai érdekcsoportok alárendeltségébe. A Zalai Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság alapítói például a vármegye előkelőségei, földbirtokosai voltak, élükön a főispánnal.[28]

1900 körül még régi keretek közt működő üzemet alapított Balázsy Károly és Ofenbeck Vilmos. Kezdettől kettőjük neve jelölte a műhelyt. Cégük 1908 körül – a Zalai Hírlapkiadó és Nyomda Rt. megalakulásával nagyjából egy időben – átalakult Gutenberg nyomdává. Ez vásárolta meg, illetve ebbe olvadt be az első világháború idején az ifjabb Wajdits József üzeme úgy, hogy vezetésében egy ideig még ő is szerepet vállalhatott.

Nehezen követhető, hogy az 1921-ben megjelenő Zalai és Gyarmati, 1922-ben a Zrínyi Nyomda és Lapkiadó Vállalat, majd a Zrínyi Nyomda Rt. Nagykanizsai Nyomdája, a következő két évben a Kereskedelmi Nyomda, majd a Nagykanizsai Nyomda és Lapkiadó Vállalat milyen átalakulások eredményeként jött létre. A Zrínyi nevet magyarázza, hogy egy ideig a zalaegerszegi Zrínyi Nyomda is valamilyen érdekeltséget szerzett a vállalko-

26 Fejtő, 1989. 125-126.p.

27 Nagykanizsa 20. századi nyomdatörténetének részletesebb feldolgozásáról nem tudok. Sok hasznos adatot merítettem a Kanizsai Enciklopédia Horváth György által írt, ide vonatkozó címszavaiból, valamint a Zala és a Zalai Közlöny évfolyamaiból.

28 Kanizsai Enciklopédia, 1999. vonatkozó címszava.

zásban. Talán ez az oka, hogy 1927-ben a Zalaegerszegen újságíróskodó - két évtized múlva háborús bűnösként elítélt - Orosz Iván Boldogok szigete c. verskötete Kanizsán jelent meg. A szakemberek jobbára a régi kisebb műhelyek tulajdonosaiból kerültek ki. 1924-ben a Zrínyi Nyomdaipari RT. Nagykanizsai nyomdáját Ofenbeck Károly vezette, a másik nyomdánál igazgatójaként Zala Károly szerepelt. Az 1926-ban kiadott városi címtár 4 nyomda adatait őrizte meg: Zrínyi Nyomda RT.: Fő u. 5., Gutenberg nyomda: Csengery u. 5., Zala Károly: Erzsébet tér 18., Gyarmati György: Erzsébet tér 1.[29]

1927-ben a Dél-Zalai Nyomda és Lapkiadó Vállalat elvált az egerszegi cégtől és önállóvá vált. 1931-ben a Dél-Zalai Nyomda magába olvasztotta a Gutenberget is, a következő évben neve már: Közgazdasági Társaság Gutenberg Nyomda és Dél-zalai Lapkiadó Vállalat. Feltehetően ez szerepel 1938-tól a Közgazdasági Társaság nyomdájaként. 1938 után egyedül marad a piacon, ő nyomtatta a Zalai Közlönyt. A folytonosságot jelzi, hogy még 1944-ben is Zala Károly vezette.

Könyvtárak, könyvesboltok

A város könyvtári múltja meglehetősen szegényes. Főúri bibliotéka nem alakult ki, az egyházi könyvtárak sem váltak jelentőssé. A ferencesek csak a 18. század elején települtek vissza, az első század a működési feltételek megteremtésére volt szükséges. Szegény rend volt, kolduló, lelkipásztorkodó szerzetesek közössége. Templomuk tornyát is csak a következő század elején tudták befejezni. 1898-ig mégis 4590 kötetük gyűlt össze, nagyobb részük hitbuzgalmi, teológiai munka. Halis szerint ebből csak 317 volt magyar. 1914-es könyvjegyzékük szerint 2549, főleg német és latin nyelvű művet őriztek az almáriumok polcain.

A városlakók számára hozzáférhetőbb volt a Casinó könyvgyűjteménye, amely 1881-ben már 3279 kötetből állt, 3237 német nyelvű volt. Az angol, francia műveket is német fordításban szerezték be. Az 1875-ben alakult Társaskör tagjai ekkor még csak 500 kötetből választhattak, közülük 459 volt magyar. 1898-ban kiadott katalógusuk szerint már ezernél több könyvet lehetett kölcsönözni. Olvashatók voltak Arany János, Bátorfi Lajos, Byron, Darwin, Eötvös József, Horváth Mihály, Jókai Mór, Keleti Károly, Mikszáth Kálmán, Széchenyi István művei. A folyóiratok közül beszerezték az Akadémiai Közleményeket, a Budapesti Szemlét, a Századokat, a Figyelőt, a Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlönyt, a Természettudományi Közlönyt.[30] A Polgári Egylet 388 kötete 1881-ban többféle nyelvű volt. Barbarits várostörténeti monográfiája szerint a 19. század végén a ferenceseknek 4710, a Casinónak 5805, a piaristáknak 3000, a gimnáziumnak 3054, a polgári iskolának 1619 kötete volt.

1870-től működött a Kiskanizsai Polgári Olvasókör, amely nevében is, alapszabályában is megjelölte, hogy: *„... célja zártkörű társas egyesülés, olvasás, közhasznú ismeretek gyűjtése"*. Saját székházát 1927-ben tudta felépíteni.

Legkönnyebben a kölcsönkönyvtárakat lehetett elérni. Wajditsé volt gazdagabb. 1866-ban 2000, 1877-ben 3000, 1878-ban ugyanennyi kötetet kínált, magyar és német nyelvűeket vegyesen. 1880-ben 4000 kötetről számolt be a hirdetés. Az 1920-as években a Szerb Ernő könyvkereskedés is kölcsönzött könyveket. Az 1926-ban megjelent címtár Szerb Ernő (Csengeri u. 4.) és Horváth József (Deák tér) kölcsönkönyvtárának meglétét regisztrálja. 1932-ben Fischel Ede, Horváth József, Neu Béla és Schless Gyula kölcsönkönyvtáráról van adatunk.

29 Címtár, 1926.
30 Kerecsényi, 1985. 111.p.

Az 1907-ben és az 1911-ben megjelent városi címtárból tudjuk, hogy a Zrínyi utca 36. szám alatt ingyenkönyvtár is működött. Mindössze 675, feltehetően elavult műből állt, melyeket a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa adományozta a Kiskanizsai Ifjúsági Egyesületnek. Ezeket 1907-ben Nagykanizsára hozták az iparos tanonciskolába. További sorsa ismeretlen.

A Zala 1904-ben és 1910-ben arról panaszkodott, hogy a városnak nincs méltó könyvtára. 1919-ben egyetlen intézmény keretei közt alapították meg a város múzeumát és könyvtárát. Szervezője, lelke Halis István volt, egy ideig az ő hivatali szobája adott otthont a növekvő gyűjteménynek. Ez 1923-ban átkerült a gimnázium épületébe, előbb két, majd négy teremben helyezték el. Főhivatású könyvtárosa, muzeológusa nem volt, városi tisztviselők és gimnáziumi tanárok viselték gondját. Negyedszázad alatt 8000 kötetesre gyarapodott, a háború alatt 1500 elkallódott. 1949-ben az intézmény kettéválasztása után 6000 kötet a Városi Könyvtárba került. 1950-ben a tudományos értékűeket a múzeum kapta meg, ott máig megvannak. A közkönyvtárba szántak egy építkezés során jórészt elpusztultak, elvesztek. 200–300 maradt belőlük.

A polgárság könyveiről keveset tudunk, anyaguk nagyobb része biztosan eltűnt. Előbb a zsidó famíliák elhurcolásakor kallódtak el, később a kitelepítések során ritkult az érték.

Az első könyvkereskedésről 1832-ből van adatunk. Ekkor nyitotta boltját Wajdits János. Ekkoriban másik könyvkereskedő is működhetett itt, mert Wajditscsal egy évben Wustl Alajos könyvkötő- és kereskedő is engedélyt kér nyomda létesítésére. Wajditsnak feltehetően csak 1865-ben lesz vetélytársa, amikortól Fischel Fülöp papír-és könyvkereskedést is működtet. Mindkettőjük üzlete virágzott, néha közösen is felléptek szakmájuk érdekében. (1879. július 17-én a Zalai Közlönyben közösen tiltakoztak amiatt, hogy a Polgári Egylet könyvtárának létrehozásakor nem rájuk, városbéli kereskedőkre számítanak, hanem Ráth Mórra.)

E két céget az alapítók halála után fiaik folytatták. Mindkét bolt papírt, írószert is raktáron tartott, néha festményeket, esetenként hangszert is kínált. Fischelék boltja korszakunk végéig fennmaradt, Wajditsét a harmincas évek elején Ofenbeck Vilmos vette át.

A század utolsó évtizedében biztosan volt a városban egy harmadik könyvesbolt is. Tulajdonosa Mair József, aki 1843 körül született Salzburgban, 1869-ben jött Kanizsára, Fischel Fülöpnél és Wajdits Józsefnél dolgozott, 1891-ben önálló üzletet nyitott. 1900-ban meghalt, de a bolt tovább működött. A század elején Mair József könyvkereskedése, pár évvel később Mair könyvkereskedés néven képeslapot is kiadott. 1921-ben is várta a vásárlókat a Mair-féle könyvkereskedés. 1918-ban Szerb Ernő alapított hasonló boltot, melyet 1924-ben bezárt, de kölcsönkönyvtára tovább működött. 1931-ben a Zala közölte Schless Ferenc könyvkereskedő halálhírét. Biztosan volt saját boltja, feltehetően családi vállalkozásként, mert a század elején Schless Antal, kissé később Schless testvérek, majd Schless A. utóda kiadása feliratú kanizsai képeslap is kapható volt. Az 1937. évi címtárban öt könyvkereskedő adatait találjuk:[31] Fischel Ede, Horthy Miklós u. 1., Mair Tinka, Csengery u. 1., Özv. Obenfeck Vilmosné, Deák tér 1., Schless Gyula, Horthy u., Schless László, Deák tér 10.

Az irodalom iránti érdeklődésről, az irodalmi kultúra ápolásáról több ismeret maradt ránk. 1885-ben megalakult a Nagykanizsai Magyar Irodalom és Műpártoló Egyesület. Irodalmi szakosztályt is létrehozott, elnökségét Bátorfi Lajos vállalta. Működése nem bizonyult sikeresnek, ezért 1895-ben Nagykanizsai Irodalmi és Művészeti Kör néven újjászervezték. Az első világháború kitöréséig a város művelődési életének fontos szervezeteként működött. Jelentős sikereket ért el a szabad liceális előadásokkal, ezek keretében az irodalmi ismeretterjesztésben is.

[31] Címtár, 1937.

1921-ben új nevet választott, Zrínyi Miklós Irodalmi és Művészeti Kör néven működött tovább. Rendezvényeire neves írókat is meghívott. 1821-ben Sík Sándor, 1922-ben Rákosi Jenő és Móricz Zsigmond, 1935-ben Harsányi Zsolt volt a vendégük. Születésük vagy haláluk kerek évfordulóján ünnepélyes előadásokon emlékeztek meg Jókai Mórról, Berzsenyi Dánielről, Szendrey Júliáról, Ady Endréről Virág Benedekről, Katona Józsefről, Kisfaludy Károlyról, Kazinczy Ferencről, Arany Jánosról, Madách Imréről. Három kanizsai szerző művének kiadását is kezdeményezték. A társulat a vallási tolerancia jegyében működött, tagjai és vezetői közt volt a római katolikus plébános, a református és evangélikus lelkész és a főrabbi is. A Kört 1944 viharos esztendeje szüntette meg.[32]

Sajtó

Nagykanizsán 1860 táján alakultak ki az újságkiadás elemi feltételei.[33] Ekkoriban a magyar vidéki sajtó még nagyon kezdetleges állapotban volt. 1862 előtt a Dunántúlon mindössze Győrben és Baján vehettek kézbe az olvasók hetilapot. Zalaegerszegen csak 20 év múlva, 1882-ben jelent meg elsőként a Zalamegye. A kibontakozás is lassú volt. *„A dunántúli lapok egymástól elszigetelten, szűk körben működtek. Még a legjelentősebbek, az 1857-ben induló és hosszú életű Győri Közlöny vagy a Zala-Somogyi Közlöny (1862), a Veszprém (1866), a Vértesalja (1873), a szaggatottan megjelenő pécsi lapok sem lépték túl városuk, megyéjük határait."*[34]

Az első kanizsai hetilap, a Dunántúli Társadalmi Közlöny és Közhasznú Ismeretek Tára 1861 októberében jelent meg. Szerkesztője és kiadója Jágócsi Péterffy József volt. A szerkesztőség pár hónapig Kanizsán működött, 1862-ben átköltözött Keszthelyre. A lap változatlanul a nagykanizsai Markbreiter nyomdában készült. 1863 végén szűnt meg.

Ekkor már másfél éve olvasható volt a Zala-Somogyi Közlöny is. Az új lap nemcsak nevében jelezte, hogy két megyéhez tartozik, hiszen egy ideig szerkesztősége Kaposváron, kiadóhivatala és nyomdája Nagykanizsán működött. Nem létrehozóinak szélesebb látköre miatt, hanem szükségmegoldásként. Nagykanizsán Wajdits József révén rendelkezésre állt mind a vállalkozói bátorság, mind a megfelelő nyomdai kapacitás. Hiányzott azonban az elégséges szellemi háttér. A városban alig élt író, még kevésbé újsághoz értő személy.

Wajdits először a sümegi Balogh Alajost próbálta megnyerni szerkesztőnek, lapindítási kérelmében őt nevezete meg a tisztségre. Balogh 1831-ben született, rövid ideig színész volt, részt vett az 1848–49-es szabadságharcban. A felkérés idején három megjelent kötetkéje miatt már némi irodalmi ismertséggel rendelkezett. A hatóság azonban Baloghot nem tartotta alkalmasnak e tisztségre. A tapolcai főszolgabíró véleményét továbbítva a főispán hozzáfűzte, hogy politikai és erkölcsi előéletét nem ismeri, de azt tudja, hogy eddig a kormány iránti lojalitásának nem adta jelét. Egyébként képzettségénél fogva sem tartja képesnek e feladat ellátására. (Ebben lehetett is némi igazság, hiszen Balogh csak 7 év múlva szerzett ügyvédi oklevelet.) Wajdits ezután Fodor Pál kaposvári ügyvéddel állapodott meg, és egy évig ő szerkesztette az újságot.

A Zala-Somogyi Közlöny első számának dátuma: 1862. július 1. A kor szokásának megfelelően hosszú alcím következett: Ismeretterjesztő lap a szépirodalom, kereskedelem, ipar, gazdászat, tudomány és művészet köréből. A terjedelmes felsorolás mindvégig megmaradt, sőt kiegészült a támogatók megnevezésével. Ezek közt különféle gazdasági egyesületek, bankok, később tanító egyletek szerepelnek. 1869-ig havonta három, 1871 végéig hetenként

32 A téma bővebb feldolgozása: Kerecsényi, 1985. és Hadnagy, 1990.

33 A nagykanizsai sajtó múltjának teljes adattára: Horváth, 1978. (A Zala című lap adatainak ismertetésében Fischel Fülöp helyett tévesen Fischer szerepel.)

34 A magyar sajtó, 1985. 56.p.

egy, 1872 elejétől hetenként két számát készítette el a nyomda.

A beköszöntő cikk igényes programot hirdetett: *„Irányt mutatni a tévelygőknek, világot gyújtani a sötétben, bátorítani a lankadókat, égig emelni az erényt és sújtani a bűnt. Feladatul tűztük ki: behatolni a nép küszöbén."* Roboz István előbb főmunkatársként, 1863–1866 között felelős szerkesztőként határozta meg a lap arculatát. Író, költő, újságíró volt, 1828–1916 között élt, szinte egész élete Somogy megyéhez kötötte.[35]

Zala-Somogyi Közlöny

HIVATALOS ERTESÍTŐJE.

Hetenkint kétszer, vasárnap- s csütörtökön, megjelenő vegyes tartalmu lap.

Lapunk jelen száma a nagy-kanizsai országos vásárnak megtartása miatt rendkivüli időben, vasárnap helyett pénteken adatik ki, hogy a tisztelt olvasó közönségnek kellő időben biztos tudomására hozzuk, miszerint az előbbi számban hibásan jelzett 15-ke helyett a NAGY-KANIZSAI ORSZÁGOS VÁSÁR

hétfőn, október 13-án

MEGTARTATIK.

TÁRCZA.

Tényalm.

Világfeletti kérdés.

165. kép: A Zala-Somogyi Közlöny 1873. október 10-i számának címlapja

Legalább ekkor gond volt, hogy Kanizsán még kevés volt az író, költő. Ugyanis kezdettől fogva állandó rovat a tárca: az első, néha a második oldal alsó fele is a szépirodalomé. Érthető, hogy az első évfolyamokban több a somogyi szerző. Így gyakran találkozunk Atala verseivel. A név Kisfaludy Atala költőnőt takarja, akivel Roboz azért is jó viszonyt tarthatott fenn, mert mindketten Kötcsén születtek. Versek, fordítások alatt gyakran volt olvasható Jánosi Gusztáv neve. Kaposváron volt tanár, később Veszprémben kanonoki méltóságra emelkedett. Roboz több alkalommal saját írását is közreadta. (Pl. Zala vármegye kis tükre, verses leírás a megyéről.) Szívesen közölte régi pápai iskolatársait, köztük a Vönöczky néven közlő Papp Gábort, Csepely Sándort. A zalai tollforgatók közül az ekkor még Zalaegerszegen élő Tuboly Viktor szerepelt először. Gyakran ismert írók alkotásait vették át. Így lett a Közlöny szerzője – sokszor tudtán kívül – Thaly Kálmán, Majthényi Flóra, Arany János, Vahot Imre. Később a szerkesztők általában megjelölték, hogy kinek milyen készülő vagy nemrég megjelent kötetéből származik a szöveg.

Miután Roboz 1863-ban Kaposváron megindította a Somogyot, megvált a Közlönytől. 1872-ig Wajdits szerkesztette a lapot. Roboz egy kötekedő írásában nehezményezte, hogy nem tartanak igényt szolgálataira, s Wajditsot könyvkötő – szerkesztőnek titulálta.

1872. január 1-től Bátorfi Lajos lett a felelős szerkesztő. 14 éves gyakorlattal került a Zala-Somogyi Közlöny élére, majd két év múlva a Zalai Közlönynél folytatta. Művelt, nagy munkabírású szerkesztő volt. Írói termése is számottevő, a város irodalmi életének vezető alakjaként is gyarapította tekintélyét. 8 lap szerkesztésében vett részt, többségük csak rövid időt ért meg. Vállalkozó szellemét mutatja, hogy már 1868-ban megindította Kandi Klári néven az első magyar hölgy élclapot, 1878-ban a Párisi Lapokat. Mindkettő korai kísérlet volt, csak rövid életűek lehettek. Maradandó értéket jelent az Adatok Zala megye történetéhez címmel 1876–1878 közt megjelenő sorozat.

35 Laczkó, 1979.

166. kép: Bátorfi Lajos író, újságíró, a Zalai Közlöny szerkesztője 1895 körül

A Közlöny napi politikával nem foglalkozott, a város mindenkori országgyűlési képviselőjét – 1869-ig a zalai Sümegi Ferencet, majd az országszerte ismert Csengery Antalt – azonban nagy rokonszenvvel mutatta be, kanizsai programjukat részletesen ismertette. (1872-ben pl. arról tudósított, hogy Csengery Antal Gyulai Pállal és Szendrey Ignáccal együtt érkezett választókörzetébe.) Természetesen a nagy társadalmi-politikai változások lenyomata jelen volt a lapban: a kiegyezés híreit, Deák Ferenc szerepének méltatását, a koronázás eseményeit némi késéssel, de aprólékos részletességgel olvashatták az előfizetők, vásárlók.

Meghonosodott a mai vezércikkhez hasonló rovat. Ebben egy-egy nagyobb érdeklődésre számot tartó jelenségről értekezett a szerző. Az első évfolyamban Fodor Pál az irodalom hatását taglalta. E műfaj még nélkülözte a helybéli szakembereket. Az első évfolyamban például a Hogy áll gazdászatunk című gondolatsor Veszprémből érkezett Papp Gábor református lelkésztől.

A tudományos – ismeretterjesztő cikkek alatt már az első évfolyamban sem ritka zalai, kanizsai tollforgatók neve. Szívesen adott írásokat a lapnak Tersánczky József. Orvosi, állatorvosi, szemészeti oklevelet szerzett, 1843-tól Nagykanizsán tisztiorvos. Nemcsak az egészséggel kapcsolatos, hanem a szőlészettel, gyümölcstermeléssel foglalkozó könyvei, cikkei is népszerűek voltak. Mintaszőlészetet és gyümölcsöst hozott létre, megírta Légrád és Szabadhegy monográfiáját. Nagyon gyakori a névtelenül közölt, a mindennapi életet és gazdálkodást megkönnyíteni szándékozó hasznos tanács is: a trágyázásról, a köhögés csillapításáról, a háztartási munkákról, a jobb gyümölcsfajtákról egyaránt találunk megszívlelendő tanácsokat. Többször jelentek meg a Lendván élő Dervarics Kálmán – erős kritikával olvasható – történeti dolgozatai. Az ismeretterjesztő írások egy része nyilván személyes kapcsolat révén, számunkra már kideríthetetlen indokok alapján került a lapba. (1863-ban Bors Károly kunszentmiklósi járásbírósági végrehajtó írása: Kunszentmiklós város eredete.) Gyakori a baranyai, muraközi, veszprémi, bécsi, londoni, párisi élményekről tudósító úti levél

ZALAI KÖZLÖNY

ZALA-SOMOGYI KÖZLÖNY

Hetenkint kétszer, vasárnap- s ünnetörökön, megjelenő vegyes tartalmu lap.

TÁRCZA.

167. kép: A Zalai Közlöny 1874. június 18-i számának címlapja

A város életének kisebb-nagyobb mozzanatait igyekeztek hírül adni, főleg miután a szerkesztőség is átkerült Kanizsára. A lapban bőségesen közöltek apró híreket tűzvészekről, lopásokról, verekedésekről, gyilkosságokról, nagyon gyakran öngyilkosságokról. Érezhető, hogy a nagyobb botránynak számító eseményeket mutatják be részletesebben. Ezt akkor sem hagyják ki,

ha annak híre az ország más tájairól érkezett. Forrásuk többször bizonytalan, gyakran egy más vidéken megjelenő újságból ollózták, gyakori a tudósítás alatt az „Egy jelenvolt" bizonytalan megjelölés. A híreket egyvégtében, szinte ömlesztve közölték, tipográfiai eszközökkel, nagyobb betűs kezdéssel csak 1875 körül kezdték a rovatot tagolni.

168. kép: ifj. Wajdits József nyomdász, könyvkereskedő, a Zalai Közlöny kiadója, 1902

A halotti jelentés még ritka, a jelentősebb elhunytak érdemeit azonban gyakran méltatták. (Így az 1864. január 23-án elhunyt Csertán Sándorról, 1848-as országgyűlési képviselőről, kormánybiztosról a február 1-én búcsúztak.) Sok közérdekű információval is szolgáltak, a vonat menetrendjéről, a színházi előadásokról egyaránt. Gyakori a hirdetés. Wajdits nyomdájának, könyvkereskedésének ajánlatai a legtöbb számban megtalálhatók. Sok reklám a megerősödő kanizsai vállalkozásokat ismertette, megszokottá váltak a külföldi, főleg a bécsi kereskedők felhívásai is. Utóbbiak rendszerint német nyelvűek. Mivel ezen időszak a mezőgazdaság modernizálásának, gépesítésének kora, sok a gépeket ismertető közlemény. 1864-ben szokatlan rovatot indítanak: ebben bárki közölheti saját versét, ha soronként 5 krajcárt fizet.

Az irodalmi rovat nagy érdeme, hogy írásra serkentette, megjelenéshez segítette azokat a jobbára még fiatal írókat, akik a következő évtizedekben a város irodalmi életének meghatározó személyei lesznek. 1864-ben Hajgató Sándor, 1868-ban Hoffmann Mór verseit, 1872-ben Győrffy János pedagógiai írásait, Kőváry Béla fordításait, majd eredeti írásait adta közre. A Bucsután élő Bene István tanító Szentkirályi Aurél néven itt lépett először a nyilvánosság elé. 1873-ben Udvardy Ignác, később az első zalaegerszegi hetilap, a Zalamegye szerkesztője, itt ismerkedett a hírlapi világgal. 1868. március 7-én jelent meg Oláhfi Gyula Sóhaj című verse. A szerkesztő megjegyzést is fűzött hozzá: *„Szerzőben szép tehetség nyomai látszanak, s e téren sok szépet enged sejtetnünk."* A szép tehetség a következő hónapokban a Tompa Mihály emlékezete című írásában, az MTA üléseiről szóló tudósításokban jelentkezett, melyek alá novembertől már saját nevét írja a 16 éves fiú, Wlassics Gyula. December végén A hajdankori szalavári apátságról szóló írása történelmi jártasságát is bizonyította.

1873-táján jelentős átalakulás feltételei értek meg a város sajtójában. A Zala-Somogyi Közlöny megerősödött, jó színvonalú lappá növekedett. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy 1872. január 1-től Wajdits gyakorlott szerkesztőt hívott a lap élére, Bátorfi Lajost. Kialakult az erőteljesebb, már helyben lakó szerzői gárda is. A következő 2–3 évtized jelesebb kanizsai írói, szerkesztői már jobbára e városban dolgoztak: Hoffmann Mór, Hajgató Sándor, Boronkay Károly, Bun Samu. Tuboly Viktor előbb a közelibb Letenyére, pár év múlva Kanizsára költözött. A következő években Szalay Sándor is itt kezdett tanítani. Fischel Fülöp nyomdája szintén olyan szintre emelkedett, hogy alkalmas volt hetilap kiadására. E feltételek együttesen lehetővé tették, hogy több évtizedre meghatározó lapkiadási gyakorlat alakuljon ki a városban. Ennek főbb jellemzői:

1. Létrejött két színvonalas, évtizedekig megjelenő heti – később napilap. A Zalai Közlöny 1944-ig folyamatosan eljutott az olvasókhoz. (Valójában nem 71, hanem 83 évet ívelt át, mivel a Zala-Somogyi Közlöny nem megszűnt, hanem csak címében módosult. Nem változott jellege, szerkesztője, kiadója sem.) A hamarosan meginduló Zala 1873–1922 között 49 éven át rendszeresen vásárolható, előfizethető volt.

2. A két újság mellett a tárgyalt időszakban még 40 időszaki sajtótermékről van ismeretünk. Ezek közül 32 legfeljebb két évig tudott fennmaradni (nagyobb részük mindössze pár számig), öten sem jutottak el az ötödik évfolyamig. Mindössze hárman értek meg ötnél több esztendőt. A tizediket egyik sem. (Közülük kettő csak szűkebb kör érdeklődésére számot tartó folyóirat volt: a Zalai Tanügy 1881–1887 közt, a Magyar Izrael 1909–1918 közt.) Mindössze három közérdekű lap volt még hosszabb életű: A Nagykanizsai Friss Újság (1901–1905) hetenként hatszor, a Nagykanizsa (1906–1909) hetenként kétszer, a Zalai Hírlap (1913–1921) hetenként hatszor jelent meg.

Utóbbi élén fennállásának nyolc éve alatt hét szerkesztő váltotta egymást, világháború, forradalmak, megtorlások tették nehézzé megjelenését. 1919 nyarán három hónapig Munkás címmel jelent meg. Nem csoda, hogy nem tudott tartós, közgondolkodást formáló arculatot kialakítani.

Ezért korlátozzuk figyelmünket a Zalai Közlönyre és a Zalára, Nagykanizsa mindeddig két legjelentősebb újságjára. A magyar vidéki sajtó gyakorlatában szokatlanul hosszú ideig fenn tudtak maradni, így tartós hatást gyakorolhattak a város életére és kultúrájára.

A Zalai Közlöny első száma 1874. január 1-én jelent meg. Alcímében így minősítette magát: *„Nagykanizsa város helyhatóságának, nemkülönben a Zalamegyei gazdasági egyesület, megyei és városi egyesületek hivatalos értesítője."* E meghatározás 1919. augusztus 12-ig nem változott, ettől kezdve politikai napilap. Indulásakor hetenként kétszer került ki a nyomdából, 1885–1909 közt hetenként egyszer, ezután újra hetenként kétszer, 1919 januárjától megszűnéséig hetenként hat napon volt olvasható.

Fennállása alatt 24 szerkesztőváltozást ért meg. Ezek egy része átmeneti megoldást takart. A kiadó Wajdits három alkalommal kényszerült vállalni a lap irányítását, Bátorfi Lajos, Szalay Sándor és Benedek Rezső egy-egy alkalommal tért vissza a laphoz. Így 19 szerkesztő fordult meg a vezető székben. A lap életében, magas színvonalának tartásában azonban fontos volt, hogy néhány jelentős redaktor hosszú ideig maradt a helyén: Bátorfi összesen 17, Villányi Henrik 8, Barbarits Lajos 18 évig határozta meg a lap arculatát.

Barbarits vezetése alatt a lap folytatta a Zala-Somogyi Közlöny hagyományát. 1982-ben számunkra ismeretlen okból megvált a laptól. Utóda Szalay Sándor tanító lett. Ő 1883-ban kénytelen volt lemondani e tisztségről, mert az iskolaszék véleménye alapján a Zala Megyei Közigazgatási Bizottság az engedélyt tőle megvonta. Ezután Baboss László ügyvéd vette át a lapot, majd fél év múlva a kolofon szerint lapvezér: Szalay Sándor, felelős szerkesztő Baboss László. Két hónap múlva a felelős szerkesztő Vass Álmos. Ez Szalay Sándor már korábban is használt írói álneve. E néven még három és fél évig maradhat meg a szerkesztői tisztségben. 1887 elején visszatért Bátorfi Lajos, s haláláig, 1996-ig állt az újság élén.

Élénk, olvasmányos újságot irányított. Több írás folytatta a megyeszékhely vitát, támogatva azt az évszázados helyi vélekedést, hogy Zala vármegye székhelyéül Kanizsa alkalmasabb lenne Egerszegnél. Bő terjedelemben kezdte közölni a városi tanács üléseinek jegyzőkönyvét, később a tanítói egyesületek testületeinek dokumentumait. Rendszeresen közzétette a virilisek névsorát. Nemcsak tudósított a magyar közélet, kultúra jelesebb szereplőinek haláláról, hanem részletesen méltatta is őket. (Toldy Ferencet, Kemény Zsigmondot stb.) 1876-ban különösen Deák Ferencről adott közre sok emlékezést, köztük verseket is. Bevezette a Papírszeletkék című rovatot, amelyben rövid adomákkal, tréfákkal színesítette a sok komor hírrel terhelt oldalakat. A megyei monográfia magírásának szándékát megismerve sokasodtak a történeti témájú közlemények, s ezek késztették Bátorfit az Adatok Zala megye történetéhez című sorozat elindítására.

1877-ben adta közre az első irodalmi kritikát. E gyakorlat aztán hosszú ideig nem folytatódott. Volt ugyan rendszeres irodalom rovat, de azt a laptulajdonos, Wajdits könyvkereskedésben kapható könyvek méltatása töltötte ki. Felfigyelt a tudományos élet néhány

újdonságára. 1878-ban részletes, elismerő ismertetést közölt Darwin könyvéről, A fajok eredetéről. 1882-től gyakori témává lett a kivándorlás. Gazdasági okait alig elemezték a hozzászólók, inkább szép kívánságokat soroltak fel. Pl.: *„A hazaszeretet szent melegét kell a szívekbe vésni, ha megszűnik a kivándorlás, a haza fényre derül."* Nagyjából ugyanekkor kezdődtek az antiszemitizmust elítélő írások. Már utóda, Szalay Sándor szerkesztősége idején jelent meg a Rossz időket élünk című vezércikk, példákat idézve a zsidóverésekről, kezdődő progromokról, beszámolva a németországi antiszemita kongresszusról. A tiszaeszlári pert még nem minősítette, írván, hogy meg kell várni az igazságszolgáltatás döntését. Az ítéletet később természetesen megnyugvással ismertette. Rendszeresen közöltek megemlékezéseket március 15-én és október 6-án.

Az irodalmi rovatban gyakoribbak lettek a Zala megyei fiatal szerzők írásai: Donászi Ferenc elbeszélései, Nyári Sándor művészettörténeti, alkalmanként szépirodalmi írásai, Gönczi Ferenc első néprajz közleményei. Felfigyelt az irodalmi múlt emlékeire is. Megtudva, hogy Vachott Sándorné fiánál Alsólendván él, több írást kért tőle. Elsősorban nem irodalmi érdemeit tartotta sokra, hanem benne Petőfi szerelmének, Csapó Etelkének testvérét tisztelte. Felmerült Helikon néven egy zalai írói egyesület létrehozása, ennek vezetésére is felkérték. Vachottné 1888-ban megírta az alsólendvai kápolnában őrzött, Hadik András holttestének tulajdonított múmiához kapcsolható Hadik lovag című regét. Ez megjelent a Közlönyben, majd külön kis füzetben is. Az 1890. december 13-i számban Vachottné 14 éves unokájának verse is helyet kapott.

Talán a balatonfüredi szokást követve 1876 után éveken keresztül minden héten kinyomtatták azok névsorát, akik valamelyik kanizsai szállodába bejelentkeztek. Egyre több a lapban a gyászjelentés, majd a következő évtizedben a köszönetnyilvánítás. Alkalmanként megnevezték a temetést lebonyolító vállalkozást, néha a koszorúk feliratait is listába szedték. Divattá vált, hogy a családon kívül az elhunyt munkahelye, intézménye, egyesülete is külön gyászjelentést adott ki. Az 1880-as években egy oldalon néha 3–4 keretes híradás is megemlékezett a halottról. 1925-ben előfordult, hogy a családén kívül még 8 hasonló közlemény búcsúzott egyetlen elhunyttól.

Bátorfi halála után átmenetileg megint Wajdits, majd két évig Kiss Ernő piarista tanár folytatta a szerkesztést. Őt Villányi Henrik követte, aki 1898–1906 közt volt felelős szerkesztő. Villányi 1857-ben Nagykanizsán tekintélyes zsidó család tagjaként Weismayerként született, felmenői közé tartozott Horschetzky Mór is. Bécsben és Budapesten végezte az egyetemet. Polgári iskolai, majd felsőkereskedelmi iskolai tanár, később igazgató volt. Sokoldalú pedagógiai, publicisztikai munkásságával nagy tekintélyt szerzett. Irányítása alatt a lap frissebbé vált, köszönhetően többek közt annak, hogy 1896-ban a város bekapcsolódott városközi telefonhálózatba, így gyorsabb, pontosabb hírekkel szolgálhatott. Wajdits nyomdájának utolsó fejlesztését megvalósítva divatosabb betűtípust szerzett be, ennek segítségével a lap tetszetősebb, elegánsabb formát öltött. 1906-ban közöltek először fényképet, Zichy Aladár minisztert, a város képviselő-jelöltjét ábrázolta. A szerkesztő az igényesebb kultúra, a kortárs világirodalom irányába tágította lapja arculatát. Mások mellett Csehov, Gorkij, Sienkiewitz, Anatole France műveit közölte, egy részüket saját, feltehetően németből és franciából készített fordításában. A modern magyar irodalom is olvasható a Közlönyben: Czóbel Minka, Somlyó Zoltán, Mohácsi Jenő, Oláh Gábor, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Vészi József és mások versei.

Törekedett arra, hogy a várossal kapcsolatban lévő, onnan származó vagy valaha ott tanult fiatalok írásait közölje. Így volt olvasható Somlyó Zoltán több verse, az irodalomtörténésznek induló Kunfi Zsigmond néhány költeménye, tanulmánya Kemény Zsigmondról, Deák Ferencről. Láthatóan figyelmet fordított arra, hogy csak jó színvonalú írások jelenjenek meg lapjában. Később már nyugdíjasként sok értékes várostörténeti publikációt tett közzé,

emelve velük hajdani újságja színvonalát. 1936-ban utódja *„a város múltja élő lexikonának"* nevezte. Munkásságának elismeréséül a kormányzótól megkapta Signum Laudis kitüntetést. (A sárga csillagot nem kellett viselnie, annak kötelezővé tétele előtt meghalt. Akárcsak hajdani tanár- és szerkesztőtársa fia, Hevesi Sándor.)

A Villányi lemondását követő két évtizedben 15 szerkesztő váltotta egymást. A világháború négy éve alatt ketten is próbáltak megküzdeni a nehéz körülményekkel: Banekovich János, utána Erős Sándor. A hadi események erősen cenzúrázott hírei mellett a civil lakosság nélkülözéséről is rendszeresen beszámoltak. Sok a harctérről hazaküldött közlemény, főként versek. Így került a tárcarovatba Gyóni Géza több írása. 1918. augusztus 3-án Adytól Az ütések alatt című verset olvashatták az előfizetők:

Csatát vesztvén alig csatázva
Homlokunkat nem ékesíti
Hős, szent bukás vér-glóriája...

1918–1919-ben Hegedűs Gyula helybéli ügyvéd irányította az újságot.[36] A Tanácsköztársaság idején börtönben volt, a lap szünetelt. Kiszabadulása után, 1919 őszén a Közlönyt nyíltan szélsőséges, antiszemita újsággá formálta. Csökkent a helyi hírek aránya, a terjedelem nagy részét az országgyűlési tudósítások foglalták el, köztük Hegedűs parlamenti kirohanásai a zsidók terjeszkedése ellen. Hegedűs hamarosan az országos politikában szerzett magának helyet.

1920 elejétől Bodroghközy Zoltán lett a felelős szerkesztő. Ekkor került a címlapra: keresztény politikai napilap. Itt a jelző a kor szóhasználata szerint a nem zsidót jelentette. Bodroghközy művelt, tehetséges szerkesztő volt, vezetésével a lap némileg mérsékeltebbé vált. 1922-ben ő is Budapestre távozott.

Munkáját Benedek Rezső folytatta. Kassán született 1884-ben. Sok lapnál dolgozott, 1911-ig eredeti nevén, Bodenloszként jegyezte írásait. A megyeszékhelyen a Zalamegyei Újság munkatársa volt, innét invitálták Kanizsára. Felügyelete alatt a Közlöny visszatért régebbi, objektivitásra törekvő arculatához. Alcíme újra jelző nélküli politikai napilap lett. Közölte az előfizetőkkel, hogy a lapot átszervezik, főleg a helyi eseményekkel kívánnak foglalkozni. Új betűtípussal szedett címlappal is jelezni kívánták a változtatást. Az előző évek emléke azonban még kísérte a lapot. Benedek 1924. július 14-én nyilatkozatot tett közzé, hogy a Zalai Közlöny nem antiszemita, a szerkesztőnek senki nem adott ilyen jellegű utasítást, s a Közlöny őrködik a város békéje felett. Benedek később is érdemes szereplője maradt a város sajtójának. Nemcsak azért, mert Sztrókay Kálmán távozása után négy hónapig újra ő a lap felelőse, hanem mert 1944-ig megmaradt a Közlönynél, sok írása névvel jelölten is olvasható volt. Rendszeresen közreműködött a város művelődési, irodalmi rendezvényein. 1937-ben ő szerkesztette Nagykanizsa címtárát, 1938-ben Zala aranykönyvét. Ebben a szép kiállítású kötetben a városban élő vagy oda kötődő 100 személy fényképes életrajzát adta közre. Ugyancsak 1938-ban Budapesten a Tarka regénytár 47. köteteként jelent meg Felkelők című regénye.

1923 őszén Sztrókay Kálmán lett a felelős szerkesztő. Matematika-fizikus tanári oklevél birtokában több tudományos intézetben dolgozott, nem tudjuk, milyen okok miatt vállalt Kanizsán lapkészítést. Mindössze hét hónapot töltött e munkakörben. A következő három

[36] Korrigálást igényel a Zalai életrajzi kislexikon Hegedűst ismertető szócikke. Hegedűs nem 1920 és 1923-ban, hanem 1918–1919-ben szerkesztette a Zalai Közlönyt. Ugyancsak pontatlan Németh – Paksy, 2004. bevezető tanulmányának adata, mely szerint 1920–1922 között volt szerkesztő.

évtizedben a természettudományok egyik legrangosabb magyar népszerűsítőjeként szerzett tekintélyt.

Kempelen Béla jogász pályája elején Zsadányban és Göncön szolgabíró, később újságíró. 1924–26 között ő a Közlöny felelős szerkesztője. 1927-től az OTI-ban tisztviselő. Nevét családtörténeti, címertörténeti kutatásai tartották fenn. Legtöbbet forgatott műve a Magyar nemesi családok I–XI. 1911–1932. Verset, prózát egyaránt írt, szívesen adta közre saját zenei írásait. 1925. augusztus 15-én megjelent egyik közleményének alcíme: mutatvány Általános zeneesztétika című készülő munkájából. A könyv megjelenéséről nincs adatunk. Városi címtárat szerkesztett, 1926-ban Dunántúli Kultúra címmel (csak pár számot megért) lapot indított.

Irányítása alatt a Közlöny profilja némileg módosult: kevesebb ismeretterjesztő jellegű, praktikus tudnivalókat nyújtó írást közölt, több a feltehetően szűkebb közönség érdeklődésére számot tartó kulturális téma. Nagy Lajos, a gimnázium tanára sorozatot indított Híres kanizsai diákok címmel. 1925. augusztus 15-én megjelent az első keresztrejtvény. December 22-én a később Indiában híressé vált festő, az akkor 16 éves Brunner Erzsébet feladványát kínálta megfejtésre a lap. Sok fiatal helyi tehetséget buzdított megjelenésre: Baróty Ria, Péczely Piroska, Böhm Margit, Hüll Cecil, Munkácsy Noémi stb. Hüll Napsugarak, esőcseppek című, tárcákat tartalmazó kötetéhez előszót is írt. 1926 nyarán egy 16 éves kanizsai diák, Lungl László beszámolóját közölte az iskola aggteleki kirándulásáról. Olvasói nem sejthették, hogy Lékai László, későbbi esztergomi érsek első írását olvassák.

1926-ban a kiadó Barbarits Lajost bízta meg a szerkesztéssel. Ő Veszprémben született 1899-ben. Elemi és középiskolai tanulmányait Pápán végezte, 1917–19 között katona volt, és csak 1923-ban fejezhette be Keszthelyen a mezőgazdasági akadémiát. Ettől kezdve a Zalai Közlöny munkatársa, előbb Keszthelyen majd hamarosan Nagykanizsán. Írásai saját lapján kívül a Keszthelyi Újság, a Hazám, az Új Élet, a Visszhang oldalain jelentek meg. Szerkesztette, részben írta is Nagykanizsa monográfiáját.[37] Ebben olyan forrásokat is felhasználhatott, melyek a városháza 1945. évi leégésekor megsemmisültek. A második világháború idején a Gestapo fogságába került, 1945–1948 között a kanizsai nyomdát vezette. 1948-tól Budapesten élt, öt évig egy mezőgazdasági jellegű vállalatnál dolgozott. 1954–1967 közt a Mezőgazdasági Múzeum kutatója, 1957–67 között főigazgató helyettese. Ez időben agrártörténeti szakcikkeket publikált. Budapesten halt meg 1981-ben.

A Közlöny hatókörét rendkívül módon kiterjesztette. Fiókszerkesztőséget működtetett Keszthelyen és Zalaegerszegen. 1930-tól rendszeresen közölte a fontosabb sportesemények híreit, beszámolt a mérkőzések eredményeiről. Nemcsak elismert szakemberektől kért írásokat (Mező Ferenctől, Villányi Henriktől), hanem fiatal tehetségekre is szívesen hívta fel a figyelmet. 1929 július 4-én Weöres Sándor versét közölve megjegyezte, hogy a szerző 15 éves poéta és családja révén Kanizsán is sokan ismerik. Weöres a karácsonyi ünnepi számból sem hiányzott. Ady halálának 10. évfordulója táján több írást adott közre a költőről. 1936-ban maga is Ady költészetét méltató előadást tartott.

1928 körül sokat foglalkozott a város hanyatlásával: a települést régebben pezsgés jellemezte, ma még a születés is kevesebb. Az olvasók már az előző század végén találkozhattak a város lemaradását panaszoló írásokkal. Észrevették, hogy mind Kaposvár, mind Szombathely látványosabban növekedett. A világháború után az újonnan meghúzott határok elválasztották hagyományos piacaitól, a kereskedelem és a helyi ipar is stagnált. Így a pangás még nyilvánvalóbbá vált. Érdemi változást majd egy évtized múlva a sikeres kőolajkutatás ígért, érthető, hogy 1937 után a Közlönyben is annak eseményeiről szóltak a vezető hírek.

[37] Megjelent Budapesten, 1929-ben.

Hosszú szerkesztősége idején alkalmanként a mai kampányokhoz hasonló módon népszerűsítette a lapot és biztosította annak fennmaradását. Különböző akciókkal igyekezett vonzóbbá tenni az előfizetést: ajándék fényképekkel, kedvezményes üdüléssel, nyelvtanfolyammal, olcsóbb mozijeggyel, jutányos bécsi kirándulással stb. Fotópályázatot hirdetett: a téma: milyen szép Kanizsa! A képekből kiállítást rendezett. 1937 nyarán rikkancsversenyt szervezett. 1936 novemberében közzétette, hogy negyedéven át ingyen kapja a Közlönyt, aki új előfizetőt szerez. Minden évben bő karácsonyi számot állított össze, melyet híres személyek írásaival tett vonzóvá. 1931-ben az előfizetőket karácsonyi könyvvel ajándékozta meg. Rendszeresen tájékoztatott a Kanizsáról induló vonatok menetrendjéről, a következő napok figyelmet érdemlő rendezvényeiről. Budapesti szaktekintélyeket kért fel a divat- és a kozmetikai tanácsadó rovat vezetésére. Szükség is volt erre, hiszen már az első évfolyamtól kezdve gyakran kényszerültek megismételni a kérést: az olvasók szíveskedjenek megújítani előfizetésüket, hogy a megjelenést biztosítani tudják.

Barbarits igyekezett őrizni lapja konzervatív, mérsékelt jellegét, arra törekedve, hogy ne forduljon szembe a kormánypolitikával. Sem humánus meggyőződése miatt, sem a város nagyszámú zsidó lakosa miatt sem engedte újságjában eluralkodni az antiszemitizmust. 1935-ben rosszallóan adta hírül, hogy Zalaegerszegen az országzászló avatásán zöld egyenruhás nyilasok jelentek meg. A zsidó elhunytak gyászjelentéseit 1944 tavaszán is közölte. Később Benedek Rezső Kanizsa új arculatáról írva csak áttételesen utalt arra, hogy Kanizsa teljesen keresztény város lett. Nem lehet véletlen, hogy a szerkesztőt a Gestapo elhurcolta. A Zalai Közlöny utolsó száma 1944. szeptember 20-án jelent meg.

A lap kiadója és nyomdásza 1918-ig kisebb megszakítással Wajdits József, ezután a többször átalakuló társaságok. 1939-től megszűnéséig a Közgazdasági Rt. szerkesztősége és nyomdája. A lap a Fő utca 5. számú házban – emeletén ma a Thúry György Múzeum kiállításai láthatók – készült. Erre a ház falán ma kis tábla emlékeztet.

Kanizsa másik nagy hatású, hosszú életű lapja a Zala címet viselte. Fischel Fülöp indította útjára, kiadója és nyomtatója haláláig ő marad, majd e tisztségben fia, Lajos követte. 1909–1921 között a Fischel cégét is beolvasztó Zalai Hírlapkiadó és Nyomda Rt., az utolsó esztendőkben a Zalai és Gyarmati Nyomda állította elő és adta ki.

1873–1922 között folyamatosan megjelent, csak a háborút követő gazdasági nehézségek, a város csökkenő gazdasági ereje, a kezdődő infláció miatt szűnt meg. Kezdetben hetenként egyszer, 1882-től rövid ideig hetenként kétszer, 1883–1893 között megint hetenként egy alkalommal került ki a nyomdából, 1893-ban újra áttért heti kétszeri megjelenésre. 1905-ben napilappá alakult.

Első számának alcíme szerint: *„Megyei érdekű, közművelődési, társadalmi és gazdászati hetilap. A Zalamegyei Gazdasági Egyesület és több más egylet hivatalos közlönye."* E meghatározás többször változott, egyre gyakrabban jelölte meg a támogatókat, bankokat, később a tanító egyesületeket is. 1897-ben a hosszú felsorolás elmaradt, politikai és vegyes tartalmú lapként minősített magát. Öt év múlva politikai lap, majd 1905-tól mindvégig politikai napilap maradt. A lap életében 14 szerkesztő követte egymást, ebből négy alkalommal a nyomdász volt az átmeneti redaktor is. Hosszabb ideig állt a lap élén: Hoffmann Mór tanár, író 1873–1882, Varga Lajos ügyvéd 1882–1890, Csorba Palotai Ákos ügyvéd 1890–1892, Szalay Sándor tanító 1897–1908, Nagy Samu újságíró 1908–1913, Tóth Zoltán újságíró 1915–1922. A heti hatszori megjelenés időszakában a felelős szerkesztői tisztséget más munkakör mellett már nem lehetett ellátni. Nagy Samu, a Közlöny korábbi főmunkatársa ekkor került Zala élére. Tóth Zoltán Szegedről érkezett Kanizsára, később a Sopronvármegyét irányította. 1929-ben halt meg, ekkor már csak a Zalai Közlöny méltathatta tevékenységét.

Alapító szerkesztője Hoffmann Mór volt. Már 4 éve a város lakója, az izraelita elemi iskolában tanított, hamarosan a polgári iskola tanára lett. Már a Zalai Közlönyben is

rendszeresen publikált, sikeres szervezője – mozgatója volt az ekkoriban alakuló tanítói egyesületeknek. Számos közéleti tisztsége mellett hét – általában rövid életű – lap szerkesztésében is közreműködött. Közben felnőtt fejjel befejezte az egyetemet, termékeny író is volt. Érthető, hogy a Zalára kevesebb energiát tudott fordítani.

Első évtizedeiben a Zala sem foglalkozott a napi politikával. 1882-ben Varga Lajos rendszeressé tette a parlamenti tudósításokat, igyekezett tárgyilagos beszámolókat közzétenni. 1905-ben Szalay Sándor megerősítette, hogy lapja a pártoktól teljesen független. 1910-ben Nagy Samu idején több cikk már egyértelműen ünnepelte a szabadelvű párt győzelmét. Ezután liberálisabb jellege érezhetőbbé vált. A két vezető újság mégis csak 1919–20-ban került érzékelhető távolságra egymástól, amikor a Közlöny Hegedűs György s részben még Bodroghközy Zoltán irányításával erősen jobbra, az antiszemitizmus hirdetéséig tolódott. Csak ritkán fordult elő, hogy vitába keveredjenek egymással, akkor sem politikai nézeteik miatt. Például 1910-ben Nagy Samu megvádolta a Közlönyt, hogy hírei egy részét a Zalából ollózza.

Huszonnyolcadik évfolyam 47. szám.

ZALA

Politikai lap.

Nagy-Kanizsa, 1901. Csütörtök, június 13.

A vidék.

TARCA.

Kaleidoszkop.

Az ideálszemű.

Képeslevelező-lap ujdonságok
— a legmívesebb kivitelben kaphatók —
Fischel Fülöp
NAGY-KANIZSAN.

Ferencz József keserűvíz
az egyedüli
elismert kellemes izü természetes
hashajtószer.

169. kép: A Zala 1901. június 13-i számának címlapja

Főleg az első időkben, Hoffmann korszakában gyakoribb az iskolai, tanító egyesületi hír, s több a pedagógus munkatárs is. Noha alkalmanként budapesti és bécsi levelezőjük is küldött híreket, a Zala mindvégig jobban koncentrált a megyére, ritkábban közöltek távolabbi vidékekről tudósítást. Mivel később a gazdasági egyesületek, bankok lapja is lett, érthetően több hírt közölt a kanizsai ipar és kereskedelem eseményeiről. Rendszeresen beszámolt a laktanyák építéséről, a gimnázium méltóbb elhelyezésével kapcsolatos törekvésekről, szorgalmazta a színház felépítését, felpanaszolta a posta méltatlan helyzetét. Rendszeresen hírt adott a gabonapiacról, a filoxéra pusztításáról, a védekezés lehetőségeiről, a megye gazdasági életére gyakorolt káros hatásáról. Sok volt a reklám, kezdetben Ausztriából is. 1876-ban két bécsi és két budapesti címen vettek fel megrendeléseket. 1910-ben házassági hirdetést is közöltek, bár egyik alighanem inkább tréfa, mint komoly ajánlkozás: 24 éves szőke, fess alakú árva lány 100 000 korona hozománnyal szeretne magának férjet szerezni.

Természetesen itt is sok az érdekes apró hír. A korabeli magyar gyakorlatot követve szívesen közöltek szenzációs gyilkosságról, öngyilkosságról, kocsmai verekedésről szóló tudósítást. A közlemények alatt gyakori az álnév: (Szalamander, Kala Máris, Udvarffi Mór, Balatoni Jónás, Lupulus, Kala Pál, találdki, egy jelenvolt stb.).

A Közlönyben 1880-ban Baboss László hozta szóba a családnevek magyarosításának célszerűségét. A Zala ekkor még kétségeit fejezte ki, aztán hamarosan élére állt a mozgalomnak. Kanizsai Névmagyarosító Társaságot alapítottak, útmutatót készítettek az ajánlott nevekről, a szükséges hivatalos eljárásokról. A következő évtizedekben nemcsak az írogató zsidók, hanem az izraelita intézmények munkatársai is szívesen idomítják családnevüket a környezett szokásaihoz. Boronkay Károly tanító eredeti neve Braun volt, Villányi Henrik Weismayer-ként gyerekeskedett. Barta Lajos, a hitközség jegyzője ifjú korában még

Politzerként írta alá nevét, Neumann Ede rabbi egyik fiát Naményi Ernőként ismerjük. A korábban már említett híres kanizsai főrabbi, Fassel Hirsch unokáját báró Szterényi Józsefként találjuk meg az Életrajzi lexikonban. Hoffmann Mór ugyan haláláig megtartotta szülei nevét, de egyik regénye címlapján a szerző: Tóváry. Másik könyvének címlapján önmagát Hevesi Mórként jelöli. Fia már hivatalosan is Hevesi Sándor.

Nemcsak a kanizsai nevekre terjedt ki a lap figyelme. A muraközi járás lakosságának nagyobb része horvát anyanyelvű lévén, sok írás sürgette az ott élők magyarosítását. Rendszeresen beszámolt a színházi élet híreiről. Nemcsak a Kanizsán szereplő társulatok életéről tudósította az olvasókat, hanem a környező városokban megtekinthető előadásokról is. Majd minden számban jelen volt a szépirodalom. A lap gyakorlata alig különbözött a Közlönyétől. A városban élő írogató emberek mindegyikben szerepeltek, előfordult, hogy egyik lap szerkesztőjének tárcáját a rivális újság közölte. Némi különbséget legfeljebb az jelent, hogy a Zalában kissé gyakrabban olvashatók a zsidó irodalom jelesei, legtöbbször Kiss József. De Majthényi Flórától is közöltek prózát, 1904-ben itt jelent meg az akkor még piarista tanár, Révay József egyik költeménye, Mikszáth Kálmán elbeszélése, Szabolcska Mihály verse is. 1910. szeptember 1-én Ady Egy régi levél, 11-én A púpos vallomása című prózáját olvashatták az előfizetők. Gyakori az irodalmi kritika, ezek nem korlátozódtak a Fischelnél kapható könyvek népszerűsítésére. Néha hosszabb irodalmi tanulmányokra is ráakadhatunk. Mai fogalmaink szerint egy részük nehezen illik a hetilapba. Ilyen Hoffmann terjedelmes, több folytatásban közölt előadása: A regény és annak viszonya a társadalomhoz. 1895-ben Esztergályos Ágoston Szelestey Lászlót bemutató részletező, több számon átnyúló, jegyzetekkel ellátott dolgozatát tartotta közlésre érdemesnek Lőke Emil szerkesztő. Feltehetően doktori disszertációnak készült. Alkalmanként a tudomány új eredményeiről is tudósítottak. 1910-ben többször írtak Paul Ehrlich német tudós sikeréről, aki a japán Hatával együtt kidolgozta a szifilisz hatásos gyógyszerét, a Salvarsant.

1914 őszétől szaporodtak a harctérről hazaküldött írások, elsősorban versek. A háború idején erősen cenzúrázott szövegeket vehetett kézbe az előfizető. 1919. március 26 és 1919. augusztus 6 között a Zala kénytelen volt nevet változtatni, s Népakarat címmel jutott el a ritkuló olvasótáborhoz. Szerkesztője és kiadója nincs feltüntetve, feltehetően politikai megbízottak felügyelete mellett a régi apparátus foglalkozott az előállítással. Legalábbis Tóth Zoltán szerkesztő 1919. augusztus 7-én azt közölte, hogy az előző hónapokban nem viselhette újságja gondját. Nem tudjuk, a kijelentést szó szerint lehet-e értelmeznünk, vagy inkább védekező szövegként olvassuk.

A következő három év már a lassú kimúlást jelentette. Többször adtak hírt a vidéki lapok megszűnéséről, csökkentették a terjedelmet, fogyott a hirdetés, egyúttal kénytelenek voltak árat is emelni. 1922. szeptember 1-én Tóth Zoltán szerkesztő is elköszönt, utóda Oláh Árpád lett. Ő a következő számokban népszerű írók műveit jelentette meg: Nadányi Zoltán, Erdős René versét, Kosáryné Réz Lola elbeszélését. Az utolsó vezércikk: *„A gazdasági krízis miatt 51 év után holnap utoljára jelenik meg a lap"*. Szeptember 30-án *„Végleges búcsúzó"* cikkel ért véget a Zala.

Tíz év múlva Urbán Gyula megkísérelte újraindítását, de ez a Zala 1932–33-ban csak pár hónapig tudott fennmaradni. Keszthelyen, a Nádai-féle nyomdában készült. A közvéleményben, a kulturális életben számottevő nyomot nem hagyhatott, példányai a közgyűjteményből is hiányoznak. Nagykanizsa egyetlen számottevő újságja 1945-ig a Zalai Közlöny maradt. 1945. április 7-én Zala címmel harmadszor is indult újság Nagykanizsán. Az egyesült baloldali front hivatalos lapjaként határozta meg magát. Öt év múlva a MDP Zalamegyei Pártbizottságának napilapja lett. A tulajdonos változásával együtt szerkesz-

tősége, kiadóhivatala Nagykanizsáról Zalaegerszegre került. 1950 óta napilap nem jelenik meg Nagykanizsán.

Resume

Literatur, Presse und Buchkultur in Gross-Canisa von 1850 bis 1945

Das geistige Kulturleben von Gross-Canisa verstärkte und entwickelte sich seit dem ersten Drittel des 19. Jahrhunderts ständig. Die ersten Werke wurden geboren und neue intellektuelle Institutionen wurden gegründet. Die lebhafte Stadt lockte die Intellektuellen der Gegend an: Rechtsanwälte, Lehrer, Unternehmer, Ärzte usw. Die lokale Belletristik und die anspruchsvolle Publikationen stiegen durch die Repräsentanten dieser Gesellschaftsschichten frühzeitig an. Die zwei bedeutendsten Schriftsteller dieser Epoche waren Mór Hoffmann und Lajos Bátorfi, die in fast allen Genres zuhause waren und die durch ihr wirken, und Organisationtätigkeit im kulturellen Leben und in der Fachforschung große Erfolge erreichten. Im Jahre 1862 wurde die örtliche Tageszeitung (Somogy-Zalaer Mitteilungen, später Zalaer Mitteilungen) mit der Unterstützung von lokalen Händlern und Handwerkern gegründet, und es blieb bis 1945 mit kleineren oder größeren Umstrukturierungen das wichtigste Organ des örtlichen Kulturlebens. Noch 40 andere Presseorgane sind in der erforschten Periode neben den zwei führenden Blättern registriert. 32 davon konnten nicht einmal für zwei Jahre über Wasser bleiben, 5 konnten sich nicht bis zum fünften Jahrgang aufrecht erhalten, und nur drei hatten den fünften Jahrgang Überschrift auf dem Titelblatt. Nach 1920 wurden Zeitungen wegen der ungünstigen Wirtschaftslage nur selten gegründet, und sie hatten auch keinen langandauernden Erfolg. Die Zalaer Mitteilungen blieb nach 1922 das einzige bedeutende Tagesblatt. Ihre letzte Auflage erschien am 20. September 1944. Gross-Canisa war mit seinem 30 000 Einwohnern zwischen den zwei Weltkriegen sehr weit von der hauptstädtischen Literatur entfernt, aber sie wies mehrere Schriftsteller, Poeten, Publizisten usw. auf die von Gross-Canisa in die Hauptstadt oder in ferner liegenden europäischen Regionen gerieten (Sándor Hevesi, Ferenc Fejtő usw.). Bedeutungsvolle Geschichtsforschungen wurden in der Zeit zwischen 1870 und 1930 durchgeführt, darunter Bücher und Monographien über die Geschichte der Stadt (István Halis, Lajos Barbarits), wie die im Jahr 1929 veröffentlichte Gross-Canisa Band, das sogar heute als Grundlagenwerk gilt. Die dauerhafte Entwicklung der Druckereien war sehr wichtig, so wie die in der Reformzeit gegründete Wajdits-, beziehungsweise später Fischl-Druckerei, deren Reichweite deutlich die Stadtgrenze überschritt.

Literature, Press and Book Culture in Nagykanizsa 1850–1945

The spiritual cultural life of Nagykanizsa was gradually gaining on strength and developing since the first third of the 19th century. The first literary works were born and new intellectual institutions were established. The vivid city attracted the intellectuals of the neighbourhood: advocates, teachers, entrepreneurs, doctors etc. Through the representatives of these social groups, local literature and high-standard journalism set off soon. The two most notable authors of the era were Mór Hoffmann and Lajos Bátorfi, who were familiar with all genres and through their works and organising activity they deserved huge merits both in cultural life and in professional research. With the support of local merchants and industrial entrepreneurs the local daily paper (Somogy-Zala Bulletin, later Zala Bulletin) was established in 1862 and with smaller or greater modifications it remained the most important organ of the local intellectual life until 1945. Besides the two leading newspapers also 40 other typographic products were registered in the period under review, 32 of which endured for less than two years, 5 for less than five years and only three of them could print Volume 5 on their front page. There were only a few papers founded under the unfavourable economic circumstances following 1920, and even those ones did not have long lasting success. After 1922 the Zala Bulletin remained the only considerable journal. The last issue of this was printed on 20 September 1944. Between the two World Wars Nagykanizsa with its 30,000 inhabitants was far away from the strongly capital centric literature, nevertheless it had several writers, poets, journalists etc. who moved from Nagykanizsa to the capital or to even more distant European regions (Sándor Hevesi, Ferenc Fejtő etc.). Momentous historical research works were carried out between 1870 and 1930 which resulted in books and monographs about the history of the city (István Halis, Lajos Barbarits), among them the Kanizsa volume that was published in 1929 and is still considered to be a basic book today. The long-run development of the presses was important, among them excelled the Wajdits-, and later Fischl-Press that was founded in the reformatory period with a range far exceeding the territory of the city.

Kostyál László

NAGYKANIZSA KÉPZŐMŰVÉSZETE A KAPITALIZMUS IDŐSZAKÁBAN (1849–1945)

Az 1849 után az elvesztett szabadságharc traumája miatt eleinte csak lassan, majd az 1867-es kiegyezést követően egyre gyorsuló ütemben kibontakozó kapitalista fejlődés jellegzetes velejárója volt a képzőművészet iránti igény mind szélesebb körű megnyilvánulása. Ez voltaképpen a korábbi időszakhoz képest egy olyan, alapvető változást vont maga után, aminek funkcionális, társadalmi és nemzeti vetülete egyaránt volt. A szabadságharc utáni évtizedekben a lassan aktivizálódó korábbi reformellenzék egyik legfontosabb feladatának tartotta a nemzeti művészet, valamint annak intézményrendszere megteremtését, amely a korábbi kiváltságosoknál sokkal szélesebb rétegekhez lehet képes eljuttatni a hazafias szemléletű vizuális kultúrát.

A feudalizmus idején – bár természetesen e hosszú időszakot minden téren folyamatos változás, fejlődés jellemezte – a képzőművészetnek a mindennapi életben betöltött szerepe lényegesen szűkebb volt, mint a későbbiekben. A festészeti és a szobrászati alkotások elsősorban a templomokhoz, valamint az egyházi és világi arisztokrácia kastélyaihoz és palotáihoz kapcsolódtak, vagy közvetlenül, mint épületdíszítő szobrok és falképek, vagy közvetve, mint a két talán legnépszerűbb műfaj: a szentképek és a portrék képviselői. A képzőművészeti műfajok differenciálódása a polgári fejlődés kibontakozásának, a művészet áruvá válásának köszönhető. A folyamat mögött a művész és a megrendelő kapcsolatának lazulása, a kettejük között közvetítő műkereskedő színre lépése figyelhető meg. A műkereskedelem feltűnése Európában a 16. századi Németalföldön zajlott, azonban elterjedése viszonylag lassú volt, és a jóval fejletlenebb hazai társadalmi viszonyok miatt nálunk csak több évszázados késéssel, a 19. század utolsó évtizedeitől vált széleskörűen jellemzővé. Ekkortól kezdett erőteljesen megváltozni a vizuális művészetnek a mindennapok életében betöltött szerepe, és indult növekedésnek a képi ábrázolások iránti igény (ennek köszönhető az illusztrált könyvek és sajtótermékek gyors terjedése is). A művészet demokratizálódása egyfajta funkcióváltásként is felfogható, aminek fontos társadalmi vetülete is van, és a kapitalista fejlődés egyik fontos fokmérőjének tekinthető.

A szélesebb összefüggéseket tekintve fogalmazhatunk úgy, hogy a 19. század utolsó harmadában az európai kultúrában minőségi átalakulás következett be, ami mind a művészet stiláris fejlődése, mind pedig működésének mechanizmusa és kereteinek alakulása terén elővetítette a korábbitól gyökeresen eltérő 20. századi fejlődést.[1] Magyarország helyzetét e folyamatban – melynek a művészet funkcióinak változása, vagy ha úgy tetszik, differenciálódása csupán az egyik vetületét képezte – az jellemezte, hogy kultúrája mind az osztrák, mind a térségünkben szintén fontos szerepet játszó cseh művészettel összehasonlítva vidékies jellegű volt, melyben a népi elemek és a valósághoz való kötődés nagyobb hangsúlyt kapott.[2] A változás hazánkban talán leglátványosabban a millenniumi ünnepségekhez kapcsolódó nagy, reprezentatív művészeti megrendelésekben mutatkozott meg, amelynek révén az is nyilvánvalóvá vált, hogy a következő évtizedekben a művészet legfőbb mecénásává az állam válik, amely ennek fejében a művészetet a saját propagandája szócsöveként kívánja felhasználni.[3]

A polgári társadalmat jellemző művészeti élet hazai intézményrendszerének a fenti cél elérését elősegítő kialakítása (művészeti akadémia, múzeumok, kiállítási helyiségek stb.) – ha nem számítjuk a Nemzeti Múzeum 1802-es megalapítását – az 1867-es kiegyezést követően, a modern nemzetállam kiépítésének részeként vált aktuálissá. A Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde (a Magyar Képzőművészeti Egyetem elődje) 1871-

1 Németh, 1981/a 25.p.
2 Németh, 1981/b 30.p.
3 Németh, 1981/c 50.p.

ben jött létre, a Műcsarnok első palotája a pesti Andrássy úton 1877-ben került felavatásra, a Történelmi Képcsarnok 1884-ben lett önálló intézmény, a művészek kiállítási tevékenységét segítő Nemzeti Szalont 1894-ben hívták életre, a Szépművészeti Múzeum gyűjteményi elkülönítésének folyamata 1906-ra fejeződött be. Ebben az időszakban jöttek létre a felmenő rendszerű művészeti oktatás alsóbb intézményei is.

A szabadságharc bukását követően a kibontakozó hazai képzőművészet érthető módon különösen erős nemzeti töltést kapott, a cél a hazai történelmi és kortárs események, a hazai táj, a hazai politikai elit jeleseinek ábrázolása volt. Az olyan polgárinak nevezhető műfajok, mint a zsáner, a csendélet, az akt vagy az állatábrázolások elterjedése az intézményi keretek létrejöttével párhuzamosan, a század utolsó harmadában figyelhető meg. Ekkortól kezdett megváltozni a művészet közvetítésének jellege is. A művészeti alkotást, főleg festményt igénylő polgár egyre kevésbé fordult közvetlenül a művészhez, mint megrendelő, hanem inkább – mint vásárló – az egyre gyakoribb kiállításokon választotta ki a neki tetsző munkát. Vidéken a képkiállítás, egyrészt vásárként, másrészt a polgári művelődés fontos fórumaként, az új évszázad első évtizedében tűnt fel és vált népszerűvé. Eleinte a Nemzeti Szalon, majd a megalakuló galériák és műkereskedelmi cégek képviselői vitték el vidékre a neves fővárosi festők munkáit, olykor maguk a festők szállították és mutatták be saját műveiket. A kiállítások híre a gomba módra szaporodó helyi sajtóorgánumokban terjedt, és ezekben olvashatunk róluk eleinte bizony meglehetősen dilettáns, idővel és számuk gyarapodásával azonban egyre inkább értő szemmel készült tudósításokat és kritikákat is.

A fővárosi kereskedőkkel együtt a sarlatánok is megjelentek, akik nagy hírveréssel beharangozott kiállításokon neves festők nevével jelzett, de hamis, silány minőségű képeket, olykor sokszorosított nyomatokat próbáltak eladni, nemegyszer sikerrel. Ezért a sajtóban számos alkalommal jelentek meg felvilágosító írások, részben a jelenségről, részben tanulságként, konkrét esetekről. Egy-egy széles látókörű rajztanár (mint Nagykanizsán Pfeifer Elek vagy Noll József) mind az újságban, mind ismeretterjesztő előadások keretében igyekezett a közönség ízlését csiszolni, és figyelmét felhívni az ilyen jellegű veszélyekre. 1937-ben végül kultuszminiszteri rendelet született arról, hogy a vidéki kiállításokon csak az Irodalmi és Művészeti Tanács által elbírált képek kerülhetnek bemutatásra.[4]

A vidéki városok festői eleinte elsősorban az iskolák rajztanárai voltak, de tudunk olyan vándorló művészekről is, akik ideig-óráig megállapodtak egy-egy településen, majd az eleinte kínálkozó konjunktúra csökkenésével vagy az adott feladatok (pl. templomfestés) elkészültével továbbálltak. A valóban letelepülő festők hosszú ideig nehezen éltek meg művészetükből, nem volt ritka, hogy mellette különböző alkalmi feladatokat – címfestés, dekoráció- és cégérkészítés, rajztanítás, sőt, néha szobafestés – is vállaltak. Kiállításaikat, sikereiket, esetleges fővárosi vagy külföldi szereplésüket a helyi sajtó büszke lokálpatrióta figyelme kísérte. A vidéki városokban a tárlatok bemutatásának csupán alkalmi, bár egyre inkább állandósuló helyszínei voltak, mindenekelőtt a szállodák és a különböző egyesületek székházainak nagytermei, ahol a kulturális élet többi eseménye is zajlott, hangversenyek, színi bemutatók, filmvetítések, ismeretterjesztő előadások. Ezek mellett kisebb, elsősorban kereskedelmi célú kiállításokra kiválóan alkalmasnak bizonyultak az üresen álló nagyobb üzlethelyiségek is.

A kapitalizmus korának évszázadát a magyar művészettörténet általában három korszakra osztja, a 19. század második fele és a két világháború közötti időszak mellett külön tárgyalja a századforduló mintegy három évtizednyi periódusát. Ez a stiláris fejlődés – az eklektikát és az akadémizmust követően a szecesszió és a progresszív irányzatok megjele-

[4] Zalai Közlöny, 1937. március 12. Tihanyi János Lajos: Ezentúl csak az Irodalmi és Művészeti Tanács által elbírált képek kerülhetnek vidéki kiállításra.

nése, térhódítása, majd visszaszorulása – révén indokolható. Ilyen szakaszolás Nagykanizsa művészetének áttekintése során nem tűnik indokoltnak, hiszen az említett jellemzőkkel bíró modern művészeti élet csak a századelőn jelent meg a városban. A trianoni trauma által okozott cezúra itt nem képez egyszersmind művészeti korszakhatárt is, a stiláris változások szinte kivételes jelenségnek tűnnek, ezért az egész időszakot többé-kevésbé egységes folyamatként vesszük szemügyre.

A város földrajzilag távol esik a jelentősebb művészeti központoktól, polgárainak ízlése lassabban fejlődött, mint az ottaniaké, a progresszív művészetre korszakunkban egyáltalán nem bizonyult (nem is bizonyulhatott) fogékonynak. Az általuk igényelt művészet a valós látvány képi megjelenítéséhez és a művészettől megszokott, hagyományos narratívához ragaszkodó kispolgáré, távol áll a nagyváros széles látókörű, minden újra fogékony műgyűjtője által preferált művészettől. Olyan szempontból provinciálisnak is nevezhetjük, hogy évtizedekre megreked a fejlődésnek a 20. század fordulóját jellemző szintjénél – stiláris tekintetben a naturalisztikus, jobb esetben plein air hatásokkal is élő posztnagybányai törekvéseknél –, ugyanakkor viszont éppen ez a megmerevedett, hosszabb időre állandósuló, a változásoknak ellenálló ízlés segíti elő a művészet széleskörű elterjedését.

A művészeti élet keretei

A közösség érdekében tevékeny polgárok önkéntes alapon létrejövő, céljaikat tekintve mind differenciáltabbá váló egyesületei (mai szóval: civil szervezetek) fontos mutatói a társadalmi haladásnak. E célokat tekintve a kultúra, a művelődés, a művészetek fejlődésének elősegítése hangsúlyos terület ugyan, de csak később jelentkezik igényként, mint a vallásos vagy a jótékony célú testületek létrehozása. Egyes polgári egyesületek – így Nagykanizsán a Kaszinó (1835-től) vagy a Polgári Egylet (1836-tól) – tevékenységében a művészetek aktív támogatása a jelek szerint később, az ilyen irányú igények körvonalazódását követően jelent meg az általánosabb közművelődési célokon belül. Az 1848–49-et követő évtizedekben a városban a képzőművészeti élet jelenségei véletlenszerűen esetlegesek és szórványosak voltak. Az első olyan testület, amely a művészetek előmozdítását hangsúlyosan a zászlajára tűzte, az 1895-ben, Sümegi Kálmán által megalapított Irodalmi és Művészeti Kör volt. Az 1920-tól Zrínyi Miklós nevét (is) felvevő, működésének első évtizedében többször az ellehetetlenülés határára jutott Kör 1906-tól szervezte a városban a szabadlíceumi előadásokat, a Szarvas szállóban, minden második vasárnap.[5] Ezek különösen a húszas években váltak népszerűvé, az előadók között többször is szerepeltek helyi művésztanárok. Ebben az időben (1924-ig) Pfeifer Elek, a piarista gimnázium rajztanára volt a Kör elnöke, így nem csoda, hogy az komoly szerepet vállalt kiállítások szervezésében is.

A Zrínyi Miklós Irodalmi és Művészeti Kör profilja nem csak a képzőművészetre,[6] tevékenysége viszont csupán Nagykanizsára korlátozódott. Pfeifer ezért kollégájával, a zalaegerszegi reálgimnázium rajztanárával, Göbel Árpád festőművésszel (1886–1931) együtt 1924 nyarán elhatározta a Zala megyei Műbarátok Körének létrahozását. Ennek célját a zalai művésztehetségek felkutatásában és pártolásában, a képzőművészetek széleskörű megkedveltetésében, valamint esetenként kiállítások rendezésében tűzték ki, amelyeken tagjaik között saját készítésű alkotásaikat sorsolnák ki.[7] A körről a későbbiekben nem hallunk, és miután Pfeifert a következő hónapban a szegedi főreáliskola tanárává nevezték ki,

5 Barbarits, 1929. 377.p.

6 Bár alapszabályában a helyi művészet támogatása konkrétan is megfogalmazásra került. Ld. Zalai Közlöny, 1935. december 15.

7 Zalamegyei Újság, 1924. augusztus 23.

valószínűsíthetjük, hogy az elképzelés – sajnos – nem valósult meg. Pedig a gondolat és a célok előremutatóak voltak, egy megyei kitekintésű művészegyesület előtt komoly távlatok nyílhattak volna.

A kanizsai művészeknek a korszakunkban nem volt tehát szakmai szervezetük, amely elősegítette volna érvényesülésüket, védte volna érdekeiket, vagy elősegítette volna a közös alkotómunkát. A két világháború közötti években sem volt könnyű számukra megrendeléshez jutni, és talán a legszerencsétlenebbeket támogató, súlyos anyagi helyzetükben olykor-olykor kisegítő műbarát-kör hatékony működése esetén elkerülhető lett volna az a tragédia, ami a nagykanizsai Martonfalvi Béla festőművésszel történt 1935 telén. Az otthonában feleségével és gyermekeivel együtt éhező és fagyoskodó, 44 éves művész karácsony előtt házalni indult a környékbeli (palini) földbirtokosokhoz néhány festményével, hogy családjának legalább karácsonyra megszerezze az élelemre és tüzelőre valót, de útközben gyengesége miatt rosszul lett, összeesett és a nagy hidegben megfagyott.[8]

Segíthetett volna a műbarát-kör helyi művésztelepek létrehozatalában is, de ennek ellenére – bár nem a kanizsai művészek részére – egy ízben működött művésztelep a városban. 1933 nyarán a Képzőművészeti Főiskola Rudnay Gyula hat-hat szegény sorsú növendéke számára szervezett művésztelepet, Nagykanizsán, illetve Egerben. A kanizsai előkészítésében egy, a városban élő korábbi Rudnay-tanítvány, a líceumi tanárnőként tevékenykedő Frey Gabi festőművész jeleskedett, akinek sikerült megszereznie a város és a művészeti élet irányítóinak támogatását. A kéthónapos telep megvalósításához számos felajánlás érkezett, a jó hangulatú szimpózium záró kiállítása augusztus végén különösen is sikeresnek bizonyult. A Kaszinó nagytermében összesen 127, Kanizsán készült kép került bemutatásra, és a jelek szerint a helyi közönség a témaválasztást különösen is értékelte.[9] Néhány évvel később, 1937 tavaszán a máshol (Miskolc, Kecskemét, Sümeg) is jól bejáratott módon működő főiskolai művésztelepek keretében Glatz Oszkár szegény sorsú növendékei részére kezdték meg nyári telep szervezését,[10] ez azonban végül nem valósult meg.

A Nagykanizsához hasonló, felsőoktatási intézménnyel nem bíró polgárosult középvárosok művészeti életének számos szubjektív összetevője volt. A képzőművészet iránti általános igények kialakulását említettük, de ezek az igények többnyire nem önmaguktól fogalmazódnak meg, hanem fel kell őket kelteni. Az esztétikai kultúra terjesztésének 1945 előtt talán a legfontosabb letéteményesei a művelt és széles látókörű rajztanárok voltak, az intézményi hátteret pedig az iskolai rajz- és művészeti oktatás képezte. Találunk példákat az állami iskolákon kívüli rajztanításra is, de ezek az esetek inkább ideig-óráig működő művészi vállalkozásnak tekinthetők, nem pedig – mint olykor olvasható – intézményesült magániskoláknak (ebben a vonatkozásban iskola alatt alighanem a több résztvevővel zajló tanfolyamot értették). Amennyiben a művészeti oktatás végső célját a művészképzésben látjuk, helyileg a leghatékonyabb és legmagasabb szintet kétségkívül az ilyen jellegű, egyénre szabott, pedagógusi vénával (is) bíró művészek által vezetett tanítás jelentette. Elegendő csupán arra utalni, hogy az Indiában és Japánban nagy hírnevet szerző Sass Brunner Erzsébet korábban férje, Sass Brunner Ferenc, Balogh Gyula pedig Faragó Márton tanítványa volt. A művészeti magánórák adott esetben a Képzőművészeti Főiskolára való bejutás előszobájaként is szolgálhattak. Az *igény* felkeltésében, az esztétikai kultúra széles körű

8 Zalai Közlöny, 1935. december 24. A művész a Teleky utca 2-ben lakott feleségével és három gyermekével. Zalaegerszegen született, a világháborúban a 48-as gyalogezred katonájaként harcolt, majd Bécsből érkezett a városba. Művészetéből nem tudott megélni, takarítani járó felesége kicsiny béréből tengődtek. Művészi pályáját, képeit nem ismerjük.

9 Zalai Közlöny, 1933. május 20., augusztus 19., augusztus 23. A telep résztvevői között volt Bak János, Csáki-Maronyák József (akit Barbarits Lajos a Zalai Közlönyben a legjobbnak tartott közülük), Gódor Kálmán, Lizony Ede László, a később a filmiparban nevet szerző Macskássy János, valamint Marosán Lajos.

10 Zalai Közlöny, 1937. április 11.

elterjesztésében és fejlesztésében ugyanakkor nyilvánvalóan az iskolai képzés játszotta az elsőrendű szerepet.

A város iskoláinak zászlóshajója korszakunkban egyértelműen a piarista főgimnázium. Ennek első rajztanára a Székesfehérvárról a 19. század derekán a városba költöző Szász Károly „rajzmester" (?–1882) volt. Ő szakmáját tekintve alapvetően műasztalos és díszítő szobrász, aki nem csupán a gimnazistákat, hanem elemi iskolásokat és iparostanoncokat is tanított rajzolni.[11] A város művészeti életét meghatározó szerepet az intézmény rajztanárai közül mindenekelőtt az 1905-től egy év híján két évtizedet Nagykanizsán töltő Pfeifer Elek játszott, aki egyszerre volt pedagógus, népművelő, festőművész és a művészeti élet szervezője, valamint a sok szempontból hozzá hasonlóan széles horizonton mozgó utódja, Noll József. A harmincas években a leánylíceum tanára volt az alkalmanként kiállításokon is szereplő Frey Gabi, a polgári fiúiskoláé pedig a karnagyként a harmincas évek végén (és különösen 1940-ben) a Zrínyi Miklós Irodalmi és Művészeti Kör énekkarával országos elismertséget szerző, festőművészként is jeleskedő Ketting Ferenc.[12]

A két világháború között az iskolák diákjaik rajzait, festményeit, kézimunkáit a tanév végén kiállításon mutatták be a város közönségének, és ezek a tárlatok a helyi sajtó révén komoly nyilvánosságot élveztek. A legsikerültebb alkotások készítőit a Zalai Közlöny több alkalommal név szerint is kiemelte, ami bizonnyal jelentős motivációt jelentett a következő tanév vonatkozásában. A diákok tanévzáró tárlatai fontos szerepet játszottak a művészet iránti igénynek a városban rendezett kiállítások számának folyamatos emelkedésében megnyilvánuló erősödésében. Az első év végi kiállításról ugyan csak az 1913–14-es tanévben tudósítottak, de mint a főgimnáziumi ifjak *hagyományos* tárlatát említették. A gimnáziumi rajzoktatás az *„absztrakt grafikai"* képzés mellett ekkor magába foglalta a mintázást, a faragást (vagyis a két szobrászati alap-technikát), az iparművészeti tervezést, és *„különböző dilettáns technikákat"*, valamint a művészettörténetet. A módszert kidolgozó Pfeifer Elek törekvéseit a *„legelőkelőbb angol művészetpedagógusok"* néhány évvel korábban nagy arany éremmel és díszoklevéllel ismerték el.[13]

Az intézményi struktúrán kívül maradó, működési kereteiket tekintve kevéssé ismert „festőiskolákról" számos alkalommal jelentek meg tudósítások. Az elsőt a gimnáziumi tanulmányait Kanizsán végző, majd az evangélikus templom oltárképét festő Major Jenő (1871–1945) szervezte 1898-ban, a Vasemberház emeletén berendezett műtermében.[14] Rövid itteni ténykedését és távozását követően az 1901–1903 között, meglehetősen fiatalon Nagykanizsán berendezkedő, majd innen Brüsszelbe távozó, utóbb két és fél évtizeden át Belgiumban működő Kárpáti (Kárpáthy) Jenő festőművész (1870–1950)[15] működtetett festőiskolát a Királyi Pál utca 1-ben.[16] 1903 decemberében egy másik kanizsai származású festő, Markó Lajos (1882–?) érkezéséről és oktatási szándékairól lehetett olvasni, aki a Király u. 27. szám alatt hamarosan meg is nyitotta műtermét.[17] Feltehetően – szélesebb megrendelői kör híján

11 Tarnóczky, 2010.
12 Zalai Közlöny, 1933. június 20. és június 21.
13 Zalai Közlöny, 1914. június 4.
14 Tarnóczky, 2010.; Zalai Közlöny, 1903. december 12.
15 Szabó, 2002. 1. 551.p.
16 Tarnóczky, 2010.; Zalai Közlöny, 1903. december 12.
17 A Zalai Közlöny 1903. december 12-én még csak a szándékról írt (méghozzá költői megfogalmazásban: „a művészi irány, mely az ifjúság nevelésében a mi városunkban is érvényre jut, lehetővé teszi, hogy a nagyvilág művészi törekvéseiből hozzánk is eljut egy sugár"), az 1904. január 16-i számban (2. o.) már mint olyan művészről szól, *„ki ez idő szerint Kanizsán a művészeteknek hivatott képviselője"*.

– az ő itteni működése is kérészéletű volt,[18] akárcsak a következő évben, 1904-ben ugyancsak festőtanfolyam indításának szándékával érkező fiatal Bogár Béla festőművészé.[19]

A négy egymást követő, voltaképpen sikertelen kísérlet ellenére 1908-ban újabb, ezúttal eredményesebb próbálkozás vette kezdetét, amikor novemberben az előbbieknél kétségkívül modernebb szemléletű és nagyobb formátumú, a nagybányai művésztelepet is megjárt Sass Brunner Ferenc (1882–1963) érkezett a városba, ahol haladéktalanul hozzálátott – utóbb több kurzuson át sikeresen működtetett – festőiskolája megszervezéséhez. Testvére a 20. gyalogezred hadnagyaként szolgált Nagykanizsán, ő segítette a kezdeti lépésekben.[20] A művész mintegy két évtizedet töltött a városban, de annak közönsége a Budapestre távozó, majd – felesége és leánya Indiába történő távozása (1929) után – Sümegen, ekkor már nyugállományú katonatiszt testvére házában letelepedő mestert később is kanizsainak titulálta.

Sass Brunner „festőiskoláját" követően e fogalmat ritkábban említi már a sajtó. Úgy tűnik, a két világháború között az iskolai művészeti oktatás fogalma egyre inkább a hivatalos intézményekhez, elsősorban persze a főgimnáziumhoz kapcsolódott. Tudjuk, hogy Faragó Márton vagy Gárdonyi Ella vállalt ugyan tanítványokat, azonban a jelek szerint az ő esetükben a képzés nem több résztvevővel zajló kurzusok, hanem egyéni foglalkozások keretében zajlott, bár éppen Faragó tervei között, amint egy tudósításból ismerjük,[21] szerepelt egy festőiskola megnyitása is, megvalósulásáról azonban nem tudunk. Egy erre felkészült mester vezetésével és korrektúrájával folyó, szabadiskolai vagy szakköri jellegű, nem egyéni vállalkozásként, hanem közösségileg szervezett művészeti képzésről korszakunkban nincs tudomásunk Kanizsán.

A művészeti élet fejlődésének egyik legjellemzőbb fokmérőjét a kiállítások képezik. Azok gyakorisága, helyszíne (mennyire esetleges vagy állandó), a kiállító művészek személye (helyi vagy vendég, ismert vagy ismeretlen) sok minden elárul a tárlatot rendező közeg igényeiről. Barbarits Lajos városmonográfiájában leszögezte, hogy Nagykanizsán az első képkiállítást 1906 májusában a Nemzeti Szalon rendezte.[22] A tárlat előzménye volt, hogy éppen négy évvel korábban tudósítás jelent meg arról, hogy országos mozgalom indult vidéki képkiállítások szervezésére, nagy eredményként említve, hogy *„rövid néhány év leforgása alatt több mint 10 képkiállítást rendeztek magyar művészek vidéken."* A vidéki emberek eddig kénytelenek voltak *„vidéki vándorfestők mázolmányain gyönyörködni"*, amit a megfelelő képzettség híján sokan remekműveknek tartanak. A cikk írója hozzátette, hogy a vidéki kiállítás nevel, és igényeket ébreszt.[23] A kiállításokat szervező Nemzeti Szalon a nagykanizsai bemutatót is tervbe vette, azonban a szervezet képviseletében a városba érkező és Vécsey Zsigmond polgármesterrel tárgyalni óhajtó titkára, Rózsa Miklós egy (feltehető) félreértés következtében nem találkozhatott a város első emberével.[24] A balsiker hosszú időre visszavetette a próbálkozást, amely így csak három évvel később valósulhatott meg. Az utóbb rendkívül sikeresnek bizonyult tárlat a régi gimnázium rajztermében *(vagyis teljesen esetleges helyszínen)* került megnyitásra, 1906. május 27-én. A 188 kiállított alkotás készítői között ott található volt Fényes Adolf, Balló Ede, Hegedűs László, Kunffy Lajos, Glatz Oszkár, Kézdi Kovács László, Markó Ernő, Pálinkás Béla, Magyar-Mannheimer Gusztáv, a szobrász Telcs Ede, és még sokan mások. A helyieket a tehetséges fiatal Kalivoda Kata kép-

18 Tarnóczky, 2010., illetve: Szabó, 2002. 74.p. Utóbbi szerint Markó Babócsán született 1882-ben (halálozási évéről ő sem tud).

19 Zalai Közlöny, 1904. október 29.

20 Zalai Közlöny, 1924. május 15.

21 Zalai Közlöny, 1929. szeptember 19. Faragó Márton festőművész letelepedett Nagykanizsán.

22 Barbarits, 1929. 368.p.

23 Zalai Közlöny, 1902. május 17.

24 Zalai Közlöny, 1903. április 11. és április 18.

viselte. Az eladott művekről (szám szerint 54 db) és azok vevőiről is pontosan tudósított a Zalai Közlöny, így a városnak a művészet iránt érdeklődő és azt megfizetni is képes rétege pontosan rekonstruálható módon a nagypolgárság közül került ki.[25]

A helyi művészek első ízben 1908 júniusában, a piarista gimnázium három termében rendezett amatőr kiállításon mutatkoztak be a városban. A Batthyány Pál főispán által megnyitott kiállítás első termében a festmények, a másodikban fényképek, míg a harmadikban „műipari tárgyak" kaptak helyet. A festők között szerepelt Pfeifer Elek, Gyenes Sándor törvényszéki bíró, amatőr festő és a hasonló státuszú Tripammer Gyula, a Szépítő Egyesület elnöke (utóbbi kettő a kiállítás szervezője is),[26] Németh Mihály polgári iskolai igazgató (1919 után a polgári fiúiskola igazgatója),[27] a fiatal Farkas Böske (utóbb Sass Brunner Erzsébet),[28] továbbá Bobai Győrffy Ilona[29] is. A tárlat helyi jelentőségére utal a megnyitó személye is, aki felesége kíséretében vett részt az eseményen.

A későbbiekben eleinte szórványosan, majd, főleg az első világháború után, egyre rendszeresebben olvashatunk a sajtóban Kanizsán rendezett kiállításokról. 1910 novemberében – a tárlatról egy festőművész, Pfeifer Elek írt tudósítást – Neogrády Antal 63 képéből rendeztek kiállítást, [30] decemberben pedig az ekkor a városban munkálkodó Bardócz Dezső 70–80 képe került a közönség elé a Szarvas szálló nagytermében.[31] 1911 áprilisában mutatkozott be együtt a Sass művész-házaspár, harmadik kiállítóként szintén ekkor szerepelt először a városban Faragó Márton, ugyancsak a régi gimnázium rajztermében. A kiállítók felhívást intéztek a város „műkedvelőihez" közös fellépésre, de csak két csatlakozó volt, Petrics Juliska és Kohn Mariska „úrilányok" személyében, akiknek szereplése miatt az újság tudósítója – joggal – így dohogott: *„Lehetetlen észre nem vennünk, hogy a sok dilettáns miatt a publikum műpártolása sem megy túl a dilettáns ízlésen. Egy-egy merész művészi lélek megnyilatkozása a limonádéhoz szokott mecénásoknak nem tetszik, idegenszerűen hat rájuk..."*[32]

1913 februárjában az egymásra talált Sass–Sassné–Faragó trió újabb kiállítást rendezett a Rozgonyi utcai iskola tornatermében (a tudósítás nemes egyszerűséggel kiállítási teremnek nevezi), amelynek kapcsán olvashatunk Sassék müncheni tanulmányútjáról és képeik dekoratívabbá válásáról.[33] Az év folyamán, szeptemberben, Vastagh Gyula szervezésében, 180 festményből nyílt képkiállítás ugyanitt (többek között Benczúr Gyula, Lotz Károly, Edvi Illés Aladár, Pálya Celesztin, Mednyánszky László, Baditz Ottó, Perlmutter Izsák, Neogrády Antal, id. és ifj. Vastagh Gyula stb.).[34]

Különösen érdekes, és a helyi ízlésre nagyszerűen rávilágító tudósítás jelent meg ismét Pfeifer Elek tollából az Olgyai Viktor által 1908-ban megalakított Magyar Grafikusok Egyesületének[35] első vidéki, Nagykanizsán megrendezett kiállítása kapcsán. A cikk írója ugyan messze az átlagon felüli műveltséggel bírt, mégis kimondta: *„Ne áltassuk magunkat snobbizmussal (sic!), valljuk be őszintén, nekünk egyelőre képkiállítások kellenek, sok képkiállítás, melyek révén közvetlenebb impressziókkal lehet a közönség művészi érzékét fejleszteni".*[36] Véleménye pontos illusztrációja a grafika vidéki műkedvelő körökben való csekély elismertségének.

---

25 Zalai Közlöny, 1906. május 26., június 2. és június 9.
26 Barbarits, 1929. 369.p.
27 Békássy, 1930. 254–255.p.
28 Zalai Közlöny, 1908. június 15. Magyar Pajzs, 1908. június 11.
29 Zalai Közlöny, 1912. június 4.
30 Zalai Közlöny, 1910. november 10.
31 Zalai Közlöny, 1910. december 12.
32 Zalai Közlöny, 1911. április 3.
33 Zalai Közlöny, 1913. február 17.
34 Zalai Közlöny, 1913. szeptember 18.
35 Zsákovics, é.n.
36 Zalai Közlöny, 1913. december 8. Pfeifer Elek: A grafikusok tárlata.

A világháború kitörése előtt még egy nagy jelentőségű tárlatot rendeztek a városban, ugyancsak a Rozgonyi utcai tornateremben. Nagyordói Ferenczy Károly festőművész több mint 90 táj- és zsánerképe, csendélet-kompozíciója került bemutatásra. A lelkes tudósító szerint ennél szebb képkiállítás még aligha volt Nagykanizsán.[37]

A háború alatt alig egy-két tárlat került megrendezésre, ezért Zerkowitz Zsigmond 1920 januárjában a címlapon hozhatta a Nemzeti Szalon újabb kanizsai kiállításának hírét, azzal a beszédes információval megtoldva, hogy – Wlassics Gyula kultuszminiszter programjának megfelelően – vidéki kiállítások rendezésével új korszak nyílik a magyar képzőművészetben, amely korábban nem volt jelen vidéken *(sic!)*, de a jövőben a vidékre óhajt támaszkodni.[38] A hazai művészet szélesebb körű megismertetése valóban fontos volt, ugyanakkor a kanizsai közönség műveltségét dicséri, hogy csupán egyetlen kép eladása mellett tört ki az a négy évvel későbbi botrány, ami alkalmas volt a közönség bizalmának megingatására. Sajtóbeharangozója szerint sajátjai mellett neves festők alkotásaiból készült kiállítást rendezni a Kaszinó emeleti termében Széchy József festőművész. Az eredménytelen kiállítást követően az éppen a festményeket becsomagoló rendezőt a rendőrség letartóztatta. Kiderült, hogy a kiállított, eredetiként, jó pénzért árult képek gyenge hamisítványok, melyeket ráadásul Széchy – aki közben Szécsivé lett – Solymossy Márton pesti képszalonjától sikkasztott el. Az eset kapcsán Pfeifer Elek azt javasolta az újság lapjain, hogy ha valakinek kevesebb pénze van, ne jó nevű festők másolatait vegye, hanem kisebb művészek képét, vagy képileg teljes értékű reprodukciókat.[39]

Hasonlóan botrányos esemény borzolta több hazai város polgárainak kedélyét 1936-ban. Amint a nagykanizsai sajtó is hírt adott róla, egy magát Abonyi Ernőnek nevező szélhámos egy-egy városba megérkezve levelet küldött az ottani jól szituált polgároknak. Ebben párizsi, müncheni és nagybányai tanulmányait, udvari festői címét, korábbi tanári tevékenységét szembeállította jelenlegi nyomorával, és arra hivatkozva, hogy ő voltaképpen az adott városból származik, támogatást kért. Nyomorát rövid időre bérelt, ócska pincelakásának mesterségesen elborzasztó kellékeivel illusztrálta, és sokakat levett a lábáról. Volt, ahol egyetlen hét alatt 9600 pengőt kalapozott össze, majd egyszerűen áttette székhelyét egy másik városba.[40] Az eset rávilágít a jól képzett művészek társadalmi tekintélyére, amit a szerencsétlenül járt Martonfalvi Bélával szemben egy ügyes csaló jól ki tudott aknázni.

A két világháború között egyébként élénk kiállítási élet zajlott Nagykanizsán, amiből a helyi művészek – legtöbbször a Sass-család, Faragó Márton és Fekete László – is kivették a részüket. A tárlatok helyszínét leggyakrabban a Kaszinó, mellette a Centrál, a fémipari iskola, a Polgári Egylet székháza, az ipartestületi székház, az Első Magyar Általános Biztosító és a Nagykanizsai Takarék épülete, üresedésben lévő üzlethelyiségek, a Sugár út sarkán lévő Babochay-ház, ritkábban a Rozgonyi utcai iskola tornaterme képezte. A műcsarnoki festők kereskedelmi céllal rendezett nagy tárlatai mellett a helyieken túl egy-két alkalommal a megye más településeiről érkezett művészek munkái is láthatóak voltak, így a zalaegerszegi Göbel Árpádé 1929-ben, vagy a türjei Pataky Andoré 1931-ben.

---

37 Zalai Közlöny, 1914. március 2. Ferenczy Károly 2011–2012-ben, a Magyar Nemzeti Galériában látható életmű kiállításának rendezői, Boros Judit és Plesznivy Edit, a művésznek a katalógusban is közölt életrajza alapján nem tudnak a kanizsai kiállításról, és óvatosságra int vele kapcsolatban a máshonnan nem ismert nemesi előnév használata is. A Nagybányai Festőiskola vezető mesterének eredeti családi neve Freund volt, a Ferenczy vezetéknevet szintén Károly nevű édesapja vette át a család nemesi előneve nyomán. Nagyordói Ferenczy Károlyról nem sikerült információra bukkanni, a két névrokon azonosításának csábító lehetősége azonban aligha felel meg a valóságnak.

38 Zalai Közlöny, 1920. január 20.

39 Zalai Közlöny, 1924. május 7., május 11., május 13. Pfeifer Elek: Vidéki műtárlatok.

40 Zalai Közlöny, 1936. december 16. Tihanyi János Lajos: Egy „udvari festő" fantasztikus trükkel fosztogatja a vidéket.

Két évvel később, 1933-ban akkor még ritka esemény, megyei tárlat került megrendezésre Zalaegerszegen. Egy néhány nappal a megnyitó előtti hír szerint huszonhét meghívott fogadta el az invitálást. Nagykanizsa művészeti súlyát mutatja, hogy közülük tizenhárman képviselték a várost: Sass Brunner Ferenc, Sass Brunner Erzsébet, Sass „Baba" (bár az igazsághoz hozzá tartozik, hogy Sassék már régen nem éltek Kanizsán), Faragó Márton, Noll József, Ketting Ferenc, Frey Gabi, Fekete László, Holczer Rózsi, Gárdonyi Ella, N. Horváth Erzsi, Ortutay Gyula és Ország Erzsébet. A nagysikerű seregszemlén a megyeszékhelyről csupán négyen szerepeltek, esetleges díjazásról nem tudunk.[41] 1934-ben a keszthelyi ünnepi hetek keretében a Balatoni Múzeum palotájában rendeztek megyei képzőművészeti kiállítást. Itt a díjazottak között a Sass-család mindhárom tagja szerepel, más kanizsai azonban nincs közöttük.[42]

A képzőművészet társadalmi megbecsültségének fontos mutatója és az iránta való igény tükre a műgyűjtés kibontakozása. A nemzeti múlt emlékei, valamint műtárgyak, képzőművészeti alkotások gyűjtésére irányuló közösségi igény a múzeumok alapítását célzó törekvésben nyilvánult meg, ami Nagykanizsán a múlt század elején jelentkezett. A városi múzeum végül 1919-ben jött létre, és 1920-tól már képzőművészeti anyaga is volt: ekkor szerezte meg Grünhut Alfréd nagykereskedő metszet- és éremgyűjteményét, azonban a kollekció ilyen irányú gyarapítása korszakunkban ennek ellenére nem volt jelentős. A könyvtárral együtt eleinte a városháza két szobájában, majd 1923-tól a Sugár úti gimnáziumi épület négy helyiségében elhelyezett múzeumi anyag elsősorban régészeti, numizmatikai és néprajzi régiségeket őrzött, festményeket nemigen tartalmazott.[43]

A magángyűjtemények általában kevésbé kerülnek a közönség szeme elé, ezekről csak esetlegesen értesül a szélesebb közönség. Mint láttuk, a városban elsőként, 1906-ban megrendezett képkiállítás vásárlóit még név szerint feltüntette az újság, a későbbiekben azonban ilyen jellegű információkat már nem közölnek. Éppen ezért értékes egy 1912-es sajtótudósítás, amely a fenti Grünhut Alfrédnak a Deák tér 2. sz. alatti házában lévő gazdag gyűjteményét ismerteti. A számos régiség között a tudósító csataképeket és régi arcmásokat is említ,[44] ami pontosan mutatja a vagyonos nagypolgársághoz tartozó gabonakereskedő művészeti igényeit. A portrék feltehetően a családi felmenőket ábrázolták, míg a csataképek gyűjtéséből elsősorban nem a képzőművészet, hanem a hadtörténet iránti érdeklődés tükröződik, amit a gyűjtő régi fegyverek iránti vonzalma is alátámaszt. Egy néhány évvel későbbi, 1921-es sajtóhír szerint Péczely Lászlónak a Kanizsához közeli Kiskomáromban lévő kúriáját mintegy hetven nagy értékű festmény díszítette, többek között Correggiotól, Markó Károlytól, Markó Ferenctől, Orlai Petrich Somától, Ferenczy Károlytól.[45]

A vesztes első világháborút követő gazdasági cezúra, majd az 1927-től kezdődő világválság kedvezőtlen hatással volt a műgyűjtés alakulására is. A magánvásárlások száma országszerte lecsökkent, és ez különösen nehéz helyzetet teremtett a művészet finanszírozásának terén (bár a mindenkori kortárs művészeti vásárlások a műgyűjtésnek csak egy szeletét képezik).[46] Nagykanizsa korábbi intenzív fejlődésének logikájából éppen ezekben az években a műgyűjtés fellendülése következhetett volna, ehelyett azonban – miután a város az általános megtorpanáson túl a trianoni békediktátummal kereskedelmi piacainak nagy részét is elvesztette – igazán ki sem bontakozhatott. Ez az időszak általában sem a nagy gyűjtemények gyarapodásának, hanem sokkal inkább erodálódásának időszaka, és

41 Zalai Közlöny, 1933. június 2.
42 Zalamegyei újság, 1934. szeptember 28.
43 Kerecsényi, 1972. 9–67.p.
44 Zala, 1912. január 16. Haller Jenő tudósítása.
45 Zalai Közlöny, 1921. január 21. Műkincsek a kiskomáromi kúriában.
46 Tóth, 1985. 110.p.

eközben a kortárs művészetet támogató mecenatúra – egyéb vonatkozásait tekintve is – mind közösségi, mind magán oldalon fájó módon gyengélkedett.[47] Városunkban mindennek hatása felerősödve jelentkezett, így kijelenthetjük, hogy a művészeti élet fejlődése a két világháború között e területen nem csekély ellenszélben zajlott.

Nagykanizsa művészei

A kapitalizmus korszakában Nagykanizsán a művészekkel kapcsolatos első adataink a tanári tevékenysége kapcsán már említett Szász Károlyról szólnak, de az ő alkotói tevékenységét kevéssé tudjuk konkrét művekhez kötni, annak ellenére, hogy legalább két évtizedet töltött a városban. Fia, a még Székesfehérváron született, de iskolába Kanizsán járt Szász Gyula (1850–1904) neves szobrász lett. Már tizenöt éves korától a bécsi Akadémián, ezt követően pedig egy évig Olaszországban képezte magát. Ismert munkái a pesti Operára és a Parlamentre készített díszítő szobrok, a csáktornyai Zrínyi-emlék, a ráckevei Árpád-szobor. Még akadémiai növendékként készítette el a nagyrécsei templomba Szent Péter és Szent Pál szobrát, Tapolcára pedig Szűz Mária alakját.[48] Nagykanizsán az ő munkája volt a leégett városháza csonkán maradt tornyára helyezett ország-címer, továbbá a két takarékpénztár-épület homlokzati dísze. 1870-ben a Nagykanizsai Takarékpénztár megrendelte tőle Csengery Antal büsztjét is, ennek sorsa azonban ismeretlen.[49]

A hetvenes években átmenetileg egy portréfestő, Mosé (szignója szerint, az újság Mózéként említi, teljes nevét nem ismerjük) is ide költözött,[50] Bátorfi Lajosról, a Zala-Somogyi Közlöny főszerkesztőjéről és feleségéről készült háromnegyed alakos, ülő portréit a Thúry György Múzeum őrzi. Ezek a korban divatos, a hagyományos, piramidális kompozíciós képsémára építő polgári portrék, melyeknek Mosé jó színvonalú, képzett alkotója volt. Modelljeit puritán környezetbe helyezte, társadalmi státuszukat öltözékükkel, Bátorfi esetében ezen túl lapjának a kezében tartott egyik példányával, és tollal jelezte.

170. kép: „Mosé": Bátorfi Lajos portréja, 1867 (vászon, olaj)

A városba a századfordulón egymás után érkező, majd viszonylag rövid idő után továbbálló művészekről – Major Jenő, Kárpáti Jenő, Markó Lajos, Bogár Béla – már tettünk említést. Az évszázad első éveiben (1901–1903) Nagykanizsán tevékenykedő Kárpátinak utóbb a szemére hányták, hogy *„végig kópiálta az összes modern képeket és ezek vannak elhelyezve a mi vagyonosaink szalonjaiban"*.[51] A festő tehát másolatokat festett és értékesített, de az éppen abban az időszak-

[47] Tóth, 1985. 111.p.
[48] Művészet, 1904. 4. 261-262.p.
[49] Tarnóczky, 2010.
[50] Zalai Közlöny, 1903. december 12.
[51] Zalai Közlöny, 1906. május 26.

ban változó felfogást mutatja, hogy nem sokkal később már éppen emiatt támadták tevékenységét.

Szász Gyulához és Major Jenőhöz hasonlóan Nagykanizsán nevelkedett, és ideig-óráig őrizte itteni identitását Kalivoda Kata (1877–1936). 1895-től a budapesti Mintarajziskola hallgatója volt, majd négy évvel később (ugyanitt) a m. kir. női festőiskolában Deák Ébner Alajos növendéke. 1902–1904 között Münchenben, 1904–1905-ben Párizsban, Jean-Paul Laurensnél tanult,[52] majd újra Münchenbe ment. 1906-ban a Kanizsához közeli Búslakon festett tíz képet, s az ősszel a Képzőművészeti Társulat kiállításán három alkotásával szerepelt.[53] 1910-től a Műcsarnok, a Nemzeti Szalon és más fővárosi tárlatok több kiállításának díjazottja. Kalivodát megelőzően ugyancsak Nagykanizsáról indult Budapestre festészetet tanulni Kovács Etelka, aki szintén a m. kir. női festőiskola ösztöndíjas növendéke volt, amikor 1890 őszén a *„bécsi művészkör műkiállításán"* vett részt a császárvárosban, ahol a katalógus 205. tételeként szerepelt A stimmölő cigánygyerek c. képe.[54] További működéséről nem tudunk.

Rövid ideig (1910–1912 között biztosan) Nagykanizsán működött az egyébként szombathelyi Bardócz Dezső (1880–1944), aki 1910-ben a Szarvas, 1917-ben a volt Hungária szálló épületében rendezett kiállítást. 1912-ben II. Rákóczi Ferenc portréját festette meg a városháza számára, majd távozását követően Münchenben Hollóssy Simonnál és Heinemann Oszkárnál, később Párizsban Rodolphe Julian magánakadémiáján tanult. A háború után a fővárosba költözött.[55]

1911 júniusában a státuszát tekintve amatőr festőnek, teljesítménye alapján igazi művésznek mondott Bobai Győrffy Ilona rendezett jótékony célú kiállítást mintegy száz képéből a régi gimnázium rajztermében. A városban élő műkedvelő alkotó többek között Münchenben is tanult festeni, tehetségét mutatja, hogy alkotásai a Nemzeti Szalonban is szerepeltek. Kiállított táj- és városképei jelentős része Kanizsáról és környékéről nyerték tárgyukat.[56]

A nagykanizsai képzőművészeti élet kibontakozásának emblematikus alakja Sass Brunner Ferenc volt (a Sass felvett név). Akadémiai képzésben ugyan nem vett részt, de Vajda Zsigmondot, Hollóssy Simont és Ferenczy Károlyt egyaránt mesterének mondhatta. Kiváló oktatói vénájáról Kanizsa mellett a Dunántúl több más városának, közöttük Pécsnek és Keszthelynek fiataljai is tanúskodhattak. Háromszor állított ki a budapesti Művészházban (1910, 1911, 1913), a Nemzeti Szalonban 1921-ben (feleségével közösen) gyűjteményes kiállítást rendezett,[57] de a pannon városok jelentős részében is elismerést aratott képeivel. 1912 körül nagyobb németországi tanulmányutat tett.[58] A világháborút megelőző években képei témája és felfogása gyakran tükrözi a kilátástalan helyzetben lévő munkásokkal érzett szolidaritását.[59] Később, mikor felesége és leánya 1929-ben elhagyta az országot, Sümegre költözött, de amint a húszas években (1924, 1925, 1927), később is többször állított ki együtt Kanizsán a család mindhárom tagja.

Kanizsai korszakának első éveiben homogén, dekoratív foltokból építette fel sokszor feszes kompozíciójú képeit. A tér mélységének és az ábrázolt motívumok tömegének érzé-

52 MZA BTI MI adatai alapján.

53 Zalai Közlöny, 1906. szeptember 22. november 17.

54 Zalai Közlöny, 1890. október 11. Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatói nyilvántartása szerint Kovács Etel 1885-1891 között volt az intézmény növendéke. http://www.mke.hu/about/hallgatoi_adatbazis.php/k (2012. május 23.) 1887-1891 között többször szerepelt a Műcsarnok kiállításain is. Lásd: Szabó, 2002. 642.p.

55 A MTA BTK MI Adattár adatai alapján. 1937-es kanizsai látogatása során egy interjúban idézte fel a városban töltött időszakot: Zalai Közlöny, 1937. július 25.

56 Zalai Közlöny, 1911. június 1., június 4.

57 Ismertető, 2009.

58 Zalai Közlöny, 1913. február 17., Zalamegyei Újság, 1924. március 13.

59 Bethlenfalvy, 1988.

171. kép: Sass Brunner Ferenc: Férfiportré, 1914 (vászon, olaj)

172. kép: Sass Brunner Ferenc: Két nőalak szobában, 1910 körül (vászon, olaj)

keltetése ekkor nem bírt jelentőséggel számára, törekvéseinek központjában a tiszta színek használata és a sík felületek egymás mellé rendelése állt. *Két nőalak szobában* c. kompozícióját (1910 k.) a francia Nabis festőcsoport, különösen is Maurice Denis festészetének hajladozó vonaljátékban, a rajzos, sík-dekoratív felfogásban és a redukált, világos színvilágban megnyilvánuló hatása jellemzi. Sass képének elrendezésével a három alapirányt – horizontális, vertikális, diagonális – hangsúlyozza, amivel ismét hitet tesz a struktúra feszessége mellett, és eltér mintaképétől, ugyanakkor a részletformáknak a dekorativitás oltárán történő feláldozásával Denis-nél közelebb kerül a szecesszióhoz is. Talán valamivel későbbi *Férfiportréja* a kék, a fehér és a fekete kontrasztjára épít, és ugyancsak a francia szimbolizmus törekvéseinek kisugárzásáról tanúskodik. Több 1910 körüli tájképe (*Expresszív táj házzal, Napsütésben*) gaugini asszociációkat ébreszt a szemlélőben. *Feleségéről* készített félaktján az árnyékban lévő modell bőrén zöld komplementer színek, és fehéres, fekete haján pedig vörös fénypászmák játszanak, jelezve az impresszionisztikus plein air festéssel való próbálkozást, ugyanakkor a kép kompozíciós logikája az alapirányok kiemelésével az iménti (*Két nőalak szobában*), stilárisan egyébként eltérő alkotáshoz közelít.

A vesztes világháborút követően Sass művészetéből is jól kiolvashatóan mély lelki válságba került, a gyakran moralizáló tematikát hordozó sötét színvilág (*Ádám-Éva, Vanitas csendélet,* melynek koponya-motívuma felesége egy képén is megjelenik) hosszabb időre uralkodóvá vált képein.[60] Olyan festménye is ismert, amely a megfeszített Krisztust a 19-es katonák egyenruháját viselő festő arcvonásaival mutatja, aki mellett egyik oldalon álló nőalak és kislány, a másikon egy lábaihoz boruló nőalak látható. A keresztre tűzött feliraton az 1914/1919 évszám olvasható.[61] A húszas évek közepétől palettája ismét kivilágosodott, de a progresszív törekvésektől eltávolodva a posztnagybányai festészet probléma-mentesebb, egyszersmind népszerűbb irányába fordult. A stílusváltást jól tükrözik az ebben az időben készült portréi is (pl. *Brunner Mihály arcképe,* 1927.).

Sass Brunner felesége, Farkas Böske a nagykanizsai rendőrkapitány rendkívüli tehetséggel megáldott leánya volt. Tanár és tanítványa 1909-ben házasodott össze, pályájuk a következő két évtizedre szorosan összekapcsolódott. Sass Brunner Erzsébet (Sassné Farkas Erzsébet, 1889–1950) 1914-től többnyire tájképeket állított ki a Műcsarnokban, és rendszeresen közös tárlatokon lépett fel férjével. Fiatalon festett *Ülő női akt*ja dekoratív, a tér-

60 Zalai Közlöny, 1927. november 8. Barbarits Lajos: A Sass képkiállítás.
61 Bethlenfalvy, 1988.

mélység érzékeltetését tudatosan mellőző alkotás. A képen egyszerre törekedett a síkszerű ábrázolásra és a modell bőrére foltokat rajzoló megvilágítás impresszionisztikus megragadására. A háttérben látható koponya a Sass-műterem egyik, a férj festészetében is megjelenő kelléke lehetett.

173. kép: Sass Brunner Ferenc: Önarckép 1923 (vászon, olaj)

A világháborút követően az iparművészettel kacérkodott, kiállításain saját készítésű bőrdíszműves tárgyakat is bemutatott: retikülöket, tárcákat, mappákat, gyufásdobozokat. Fedák Sári a Bajadér c. operett 1922-es előadásához nála rendelt bőrcikkeket.[62] A húszas években szabadúszóként próbált megélni Budapesten, megismerkedett a természetgyógyászattal, emellett vallási kérdések is foglalkoztatták.[63] Festményei ebben az időszakban elsősorban a hazai tájakhoz, különösen a Balatonhoz kötődtek, a Sass korábbi képeit is jellemző dekoratív stílus jegyében, *Szimfónia zöldben 1921.*, *Badacsonyi Kisfaludy-ház, 1928–1929.*, *Szellemi újjászületés* c. kompozíciója az erős spirituális töltés mellett a Rudolf Steiner által kidolgozott antropozófia tanainak hatását tükrözi. A szimmetrikusan komponált alkotás középpontjában virágba borult fák között, buja tavaszi réten Krisztus glóriás, fehérruhás, hosszú, szőke hajú, fényt sugárzó alakja áll kissé felemelt kezekkel, mögötte nyolc hódolva leboruló, sötét ruhás követőjével. Nem a keresztény dogmatika Jézusát látjuk (tanítványainak száma is kevesebb), hanem a fizikai és a szellemi valóságot összekötő misztikus fény-emberét. Metafizikus érdeklődésének elmélyülése feltételezhetően szerepet játszott abban is, hogy az anyagi és szellemi körülményeivel elégedetlen, de lelkileg új távlatokra talált Sassné leányával együtt Rabindranath Tagore meghívására 1929-ben elindult Indiába, ahová a sarut és maguk szőtte ruhát viselő két nő Egyiptomot is érintő, kalandos utazást követően, 1930-ban érkezett.[64] Szülővárosához való kötődését később is megőrizte, rendszeresen szerepelt hazaküldött képeivel a helyi kiállításokon. Pályájának fontosabb állomásairól, Japánba és Amerikába való útjairól, ottani sikereiről a Zalai Közlöny rendszeresen beszámolt.

174. kép: Sass Brunner Erzsébet: Badacsonyi Kisfaludy-ház, 1928-1929 (vászon, olaj)

Faragó Márton (1880–1947) Sassékkal 1911-ben és 1913-ban (ekkor Kaposvárott is) közös kiállításon szerepelt Nagykanizsán, 1908-ban Szombathelyen, 1910-ben pedig

62 Zalai Közlöny, 1924. május 7. A Sass-pár képkiállítása.
63 Takács, é.n.
64 Takács, é.n.

175. kép: Sass Brunner Erzsébet: Szellemi újjászületés, 1926-1927 (vászon, olaj)

Pécsett, ahol Sass Brunnerrel közös festőiskolája is volt. Az alsólendvai születésű Faragó a fővárosban az Iparművészeti Iskola növendéke volt, majd Hollóssyé Münchenben és Técsőn (nem kizárt, hogy Sasst itt ismerte meg). 1911 előtt vasutasként dolgozott Szobon,[65] ekkortájt költözött Kanizsára. 1911-ben Pécsett, 1912-ben Münchenben volt kollektív tárlata, majd 1921-ben zalai tájképeiből a Nemzeti Szalonban, ahol korábban már több alkalommal is szerepelt. Négy év háborús katonai szolgálata után, 1918-ban Letenyén telepedett le,[66] 1929-ben Kanizsára költözött,[67] és hamarosan egyéni kiállítást rendezett a Rozgonyi utcai iskola tornatermében, ahol a nem sokkal korábban a Nemzeti Szalonban szerepelt képeit is bemutatta. Kritikusa, Barbarits Lajos szerint skálája az impresszionizmustól a naturalizmusig terjed, s „szereti az erős, nagy, tömör színfoltokat", ami viszont technikai merevséghez vezet.[68] Faragó valóban különböző irányzatokkal kísérletező művész volt, a Sassék által preferált, erős színek uralta dekoratív piktúrában (*Dunántúli táj*) ugyanúgy otthonosan mozgott, mint a Rippl-Rónai kukoricás képeit idéző, apró, szálkás mozdulattal felvitt színek (*Tavasz, Hídon*), az impresszionista fényhatások (*Zsúpos hegyi pincék* vagy az akadémizmussá merevedő posztnagybányai festészet világában (*A Flórián kápolna Horvátszentmiklóson*). 1931-ben Fekete Lászlóval,[69] a következő évben a Nagykanizsáról elszármazott Ütő Endre (1903–1978) díszlettervezővel rendezett közös kiállítást.[70] Előbbi ismertetője a festő szemére vetette, hogy a képei erős koloritja által sugallt bizakodó hangvétel nem őszinte, s ez tudat alatti elégedetlenséget és keserűséget takar. Ezekben az években egyik legkedvesebb témája a Balaton volt. Faragó 1934 júniusában,[71] majd 1935 októberében[72] is önálló tárla-

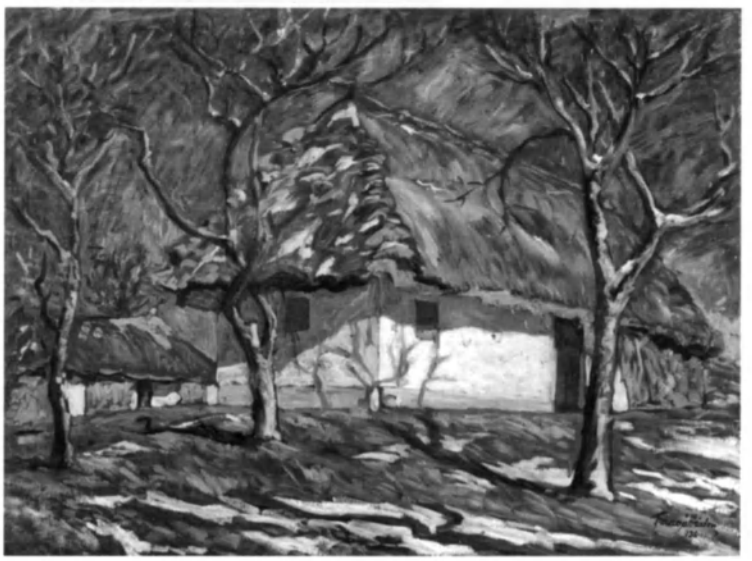

176. kép: Faragó Márton: Zsúpos hegyi pincék, 1936 (vászon, olaj)

65 Zalai Közlöny, 1911. április 3.
66 A MTA BTK MI Adattár adatai alapján.
67 Zalai Közlöny, 1929. szeptember 19. Faragó Márton festőművész letelepedett Nagykanizsán.
68 Zalai Közlöny, 1929. november 27. Barbarits Lajos: Faragó Márton képkiállítása.
69 Zalai Közlöny, 1931. november 17. Dávid Magyar József: Faragó és Fekete képkiállítása.
70 Zalai Közlöny, 1932. május 18.
71 Zalai Közlöny, 1934. június 3. Faragó Márton tárlata.
72 Zalai Közlöny, 1935. október 6. Faragó Márton kiállítása.

ton mutatta be a városban a jelentős részben a tóról készült alkotásait, majd még ebben az évben az Irodalmi és Művészeti Kör szervezésében karácsonyi kamara-kiállításon vett részt ismét Fekete Lászlóval,[73] amit egy évvel később megismételtek.[74] A művész 1947-es nekrológja szerint *„művészlelkét az Evangélium szeretete sugározta be, ami művészetében is egész életén át kísérte és irányította. A szegénység festője volt, kis zalai vályogházaké, amelyeket a tavasz derűjével mosolygósakká tett…"*[75]

A múlt század első negyedében a város egyik legtöbbre hivatott festőművésze a nagybecskereki születésű Pfeifer Elek (1882–1944). A Mintarajziskolát 1901–1905 között végezte,[76] tanári pályájának első állomása Nagykanizsa volt. Itt 1908-ban részt vett ugyan a helyi művészek első, a gimnázium termeiben rendezett kiállításán, azonban itteni korszakához kevés kiállítási részvételt tudunk kötni, bár ismert, hogy a Nemzeti Szalonban többször is szerepelt.[77] A Szombathelyi Püspökség számára megfestette *IV. Károly portréját*, a zalaegerszegi vármegyháza dísztermébe pedig *Sipeki Balázs Béla arcmását* 1918-ban.[78] Utóbbi konvencionálisan beállított, sima eleganciával és alapos mesterségbeli tudással készült reprezentatív képmás, a megyeházi portrégaléria része.[79] 1917-ben fogadalmi képet ajándékozott a Felsővárosi templomnak, melyen az adományozó és családja hódol Mária és gyermeke előtt.[80] A nagykanizsai piarista kápolna részére *Kalazanci Szent József* képét festette meg (ma a budapesti piarista rendházban), ami nem mutat túl a hagyományos szentképek típusán.[81] 1934-ben az akkor tízéves, vagyis Pfeifer Szegedre költözésének évében megalapított szegedi festőiskola vezetője.[82] 1941-ben az Alföldi Művészek Egyesületének elnökeként említik.[83] A festő tehát Szegeden váltotta valóra a helyi művészeket tömörítő egylet létrehozatalának még Nagykanizsán megszületett és Göbel Árpáddal közösen dédelgetett tervét.

177. kép: Pfeifer Elek: Sipeki Balázs Béla arcképe, 1918 (vászon, olaj)

Pfeifer Nagykanizsán eltöltött közel két évtizedének jelentőségét elsősorban nem művészi teljesítményében kell látnunk, hanem a vizuális és esztétikai kultúra széleskörű terjesztéséért folytatott erőfeszítéseiben. Rendszeres cikkírója volt a Zalai Közlönynek, írásai ízlésnevelő célzattal készültek. Sokszor folytatásokban megjelenő írásai között olyan témákkal foglalkozott, mint a „Faji jelleg a képzőművészetben",[84] „A Megváltó ábrázolása",[85] „Lakásunk művészi berendezése" (kilenc részben),[86] „Az utca művészete",[87]

[73] Zalai Közlöny, 1935. december 15. Az Irodalmi és Művészeti Kör karácsonyi helyi tárlata.
[74] Zalai Közlöny, 1936. december 18. Megnyílt Faragó és Fekete tárlata.
[75] Zala, 1947. október 18.
[76] http://www.mke.hu/about/hallgatoi_adatbazis.php/p (2012. május 25.).
[77] Szegedi Új Nemzedék, 1934. május 20.
[78] Szegedi Új Nemzedék, 1935. február 20. Gaál Dezső: Pfeifer Elek oltárképe a szegedi Jézus Társaság templomban. Az oltárkép a koronáját felajánló *Szent Istvánt* ábrázolja.
[79] Kostyál, 2001. 257–275.p.
[80] Tarnóczky, 2012.
[81] http://archivum.piar.hu/rendtortenet/keptar/kalazanci-b.htm (2012. május 25.)
[82] Szegedi Új Nemzedék, 1934. május 20.
[83] Pest, 1941. április 11.
[84] Zalai Közlöny, 1923. február 25.
[85] Zalai Közlöny, 1923. április 1.
[86] Zalai Közlöny, 1913. január 20., 23., 27., február 3., 6., 13., 20., 24., 27.
[87] Zalai Közlöny, 1913. március 31.

„Művészet és kenyér".[88] Az Irodalmi és Művészeti Kör szabadlíceumában előadásokat tartott többek között a modern művészeti törekvésekről,[89] vagy „A szép nő a művészetben" témáról.[90] Különösen érdekes felvetést tett az „Exportot a magyar művészetnek" című írásában, amelyben az országnak a világháborút követő rendkívüli gazdasági nehézségeit képzőművészetünk alkotásainak exportjával javasolta áthidalni, amiben egyben kultúrpolitikai feladatot is látott, különösen a keleti orientációban: *„Faji kultúránkban legértékesebb az irodalmunkon kívül képzőművészetünk. Mi, akik Kelet-Európa kulturális metropolisa vagyunk, valóságos világtörténelmi misszionk, hogy a Balkán és Oroszország ázsiai kultúráját európai színvonalra emeljük. [...] attól sem kell tartanunk, hogy a kisantant államai védővám által fognak védekezni, mert hiszen nincs mit védeniük, nincs művészetük, viszont általa nemcsak érdemes művészeink jutnak jobb anyagi helyzetbe, [...] hanem a nemzeti gondolatoknak és a faji kultúránknak is nagy szolgálatokat tesznek".*[91] A kissé idealista elképzelés egyszerre tükrözi vissza a művészeknek a gazdasági elnyomorodásból fakadó nehéz helyzetét és a nemzeti kultúrfölény az azt inkább elérendő célként megfogalmazó klebelsbergi nézetekkel nem mindig teljesen adekvát gondolatának térhódítását.

A két világháború közötti Nagykanizsa egyik legtöbbet foglalkoztatott művésze, a város szülötte, Fekete László (?–?). Valószínűleg az 1890-es évek első felében született, 1945 után már nemigen hallani róla. Az első világháborút hadnagyként harcolta végig 1914-től, az olasz hadifogságból csak 1920-ban tért haza, amikor 260 képéből rendezett nagyszabású kiállítást a Polgári Egylet földszinti helyiségeiben.[92] Később többször állított ki Faragó Mártonnal közösen. 1931-es tárlatuk kapcsán a kritikus megjegyezte, hogy Fekete képei előtt a szemlélőt vegyes érzelmek fogják el, mert szinte idegesíti őt az a lázas kapkodás, tanácstalan útkeresés, ami a festő vásznairól árad, ezen túl pedig a megfelelő iskolai stúdiumok hiányát is a szemére veti. Igaz, azt is hozzáteszi, hogy *‚Fekete tehetsége még az alap hiánya dacára is meglepő erővel bontakozik ki egyes képeiből."*[93] A nem túlzottan jóindulatú tárgyilagossággal megfogalmazott sorok ellenére a művész igen sok megbízást kapott, és a környéken népszerű templomi festőként is számon tartották.[94] Az orosztonyi templom főoltárát

178. kép: Fekete László: Szentháromság, az orosztonyi r.k. templom főoltárképe

88 Zalai Közlöny, 1923. február 15.
89 Zalai Közlöny, 1923. január 19.
90 Zalai Közlöny, 1922. február 21.
91 Zalai Közlöny, 1923. február 4.
92 Zalai Közlöny, 1920. január 14. 3.p.
93 Zalai Közlöny, 1931. november 17. Dávid Magyar József: Faragó és Fekete képkiállítása.
94 Barbarits, 1929. 369.p. Itt Fekete Ferencről olvashatunk, mint Nagykanizsa jelentős művészéről, aki elvégezte az Iparművészeti Főiskolát, majd külföldön gyarapította tudását, később pedig Zalakaros, Miháld, Orosztony, Nagyszakácsi templomába készített falképeket. Bár Barbarits ismerte Feketét, aki 1934-ben (tehát 5 évvel később) megjelent verseskötetének (Őszi gyónás) címlapját tervezte (Noll Józseffel közösen), mégis valószínűsíthető keresztnevének elírása. Annál is inkább, mert a förhénci kápolna oltárképét 1929-

díszítő *Szentháromság*-kompozíciója (178. *kép*) teljesen konvencionális, az ábrázolási típust hűen követő alkotás, amelyet ugyanúgy letompított, szinte pasztelles színvilág jellemez, mint a förhénci kápolna a *Hegyi beszéd*et ábrázoló, de szabadabb kompozíciójának köszönhetően tájképi elemekkel is operáló oltárképét. A miháldi templomot az 1920-as években legalább két kéz festette ki, az egyik mögött Barbarits tudósítása alapján Feketét sejthetjük.[95] Neki tulajdoníthatjuk a szentély, valamint a hajó oldalfalainak, és talán az előbbi félkupola-boltozatának kifestését is.

Fekete ezen túl – mai kifejezéssel élve – alkalmazott grafikai feladatokat is vállalt: meghívókat, plakátokat, zászlókat (így a kanizsai hadirokkantak zászlaját),[96] címlapot, sőt bélyeget[97] is tervezett, egyes rendezvények alkalmával pedig az ünnepi terem dekorációját készítette el. Olyan sokoldalú művész volt tehát, aki képességeit és esztétikai érzékét, valamint kreativitását kamatoztatva alighanem meg tudott élni tevékenységéből.

A gimnáziumi katedrán Pfeifer Eleket a nála valamivel fiatalabb Noll József (?–?) követte. 1906–1910 között végezte el a Képzőművészeti Főiskolát,[98] első tanári állomáshelyét nem ismerjük. 1919 őszén hét pasztell képével szerepelt a kecskeméti művészek és rajztanárok képkiállításán, ahol kedvező kritikát kapott a Kecskeméti Közlöny hasábjain.[99] A tárlat szereplői a Kecskeméti Művésztelep résztvevői voltak, így Nollt is közöttük tudhatjuk. A festő a húszas évek közepén érkezhetett Nagykanizsára. 1930 májusában nagyszabású képzőművészeti tárlatot rendeztek a Polgári Egylet nagytermében neves hazai festők (Vaszary János, Glatz Oszkár, Csók István, Fényes Adolf, Koszta József, Szőnyi István, Kunffy Lajos stb.) műveiből, melyen a várost két rajztanár, Noll József és Ketting Ferenc képviselte. A szervezők, köztük egykori tanáruk, a kiállítókat képviselő Pécsi Pilch Dezső választása mint Képzőművészeti Főiskolát végzett művészekre eshetett rájuk. A tárlaton Noll öt linómetszettel szerepelt.[100] Utóbb Pfeifer követőjének bizonyult szabadlíceumi előadásai és újságcikkei révén is, bár ilyen jellegű tevékenysége elődjénél kevésbé volt intenzív. 1933 tavaszán vetített képes előadássorozatot tartott az ókori művészetről,[101] majd egy későbbi alkalommal a népi díszítőművészetben fellelhető ősi magyar motívumok kérdéskörét vizsgálta.[102] Noll volt a tervezője a nagykanizsai piarista kápolna homlokzatának, és Ketting Ferenccel ők tervezték az Országzászló-emlékmű díszlobogóját.[103] Pályája a következő korszakba is átnyúlik, 1954-ig tanított az akkorra már államosított gimnáziumban.

Az 1920-as évek végén a nagykanizsai sajtó nagy reményeket fűzött a város három tehetséges művésznövendékének kibontakozásához. Közülük Kozák Béla 1925-ben szintén megfordult a Kecskeméti Művésztelepen, majd 1924–1926 között, két évig volt a Képzőművészeti Főiskola növendéke.[104] Úgy tűnik, a gazdasági világválság kevéssé biztosított

ben Fekete László festette (http://holmi.nagykar.hu/irasok/4651/1.html#a386), ennek festésmódja pedig közel áll a csak „Fekete" szignóval ellátott orosztonyi oltárképéhez.

95 Sajnos az e kérdésben legfontosabb forrás, a templom Historia Domusa elkallódott.

96 Zalai Közlöny, 1935. február 2.

97 Zalai Közlöny, 1937. május 13. Az országos bélyeg-múzeum és a helyi bélyeggyűjtők kiállítása Nagykanizsán. A kanizsai „bélyeggyűjtő asztaltársaság" centenáriumára rendezett kiállítás alkalmából készült alkalmi, egyes darabokban és négyes blokkokban árult bélyeg rajzát Fekete készítette.

98 http://www.mke.hu/about/hallgatoi_adatbazis.php/n?order=title&sort=desc (2012. május 25.)

99 Kecskeméti Közlöny, 1919. október 11. Lásd még: Sümegi, 2009. 361., 368. és 371.p.

100 Zalai Közlöny, 1930. május 10.

101 Zalai Közlöny, 1933. március 7.

102 Zalai Közlöny, 1936. február 22.

103 http://turaindex.hu/celpont/orszagzaszlo-emlekmu (2012. május 25.)

104 http://www.mke.hu/about/hallgatoi_adatbazis.php/k. Ennek némileg ellentmondani látszik, hogy a vele 1929 nyarán hosszabb riportot készítő újságíró másodéves növendéknek mondja. Feltehetőleg egy év kihagyás után szándéka volt folytatni tanulmányait. Ld. Zalai Közlöny 1933. július 2–3. o. Látogatás egy fiatal kanizsai festőnél. Riport a festőművészeti főiskola *(sic!)* tehetséges növendékéről: Kozák Béláról, aki megérdemli, hogy foglalkozzunk vele, mert tehetségénél csak szerénysége nagyobb.

megfelelő körülményeket művésszé éréséhez. 1935 nyarán a piarista gimnázium második emeleti rajztermét kérte „kölcsön" Noll Józseftől, hogy ott egészalakos portrét fessen a városban vendégszereplő Mezei Mária színésznőről, aminek kapcsán különösen is dicsérik portréit,[105] ezen túl azonban pályája nem kapott további figyelmet, és kiállításáról sem tudunk e korszakban.

A nagykanizsai Kaszinóban 1929 októberében két festőművész-növendék, Gárdonyi Ella és Holczer Rózsi képeiből nyílt kiállítás. A festmények mellett grafikákat is kiállítottak, előbbi főleg címlap- és plakát-vázlatokat, amelyek eredeti elgondolásukkal és finomságukkal hívták fel magukra a figyelmet. Holczer Rózsi, aki „a legteljesebb modernizmus zászlaját követi", festményei mellett színes papírból, előrajzolás nélkül kivágott színpadi díszlet-terveket, címlapokat, kirakat-díszeket, reklámplakátokat, dobozcsomagolásokat stb. mutatott be, amelyek egyéni stílusukkal és újszerűségükkel mély hatást gyakoroltak a közönségre.[106] Négy évvel később mindketten részt vettek a Zalaegerszegen rendezett megyei tárlaton. Gárdonyi itt elsősorban pasztell képeket mutatott be, míg a progresszívabb gondolkodású Holczer – kosztüm- és plakát-tervekkel szerepelt – *„műfaja vidéki tárlatokon még ismeretlen"* volt.[107]

1935 januárjában a kanizsai sajtó Gárdonyi Ella nehéz anyagi helyzetéről cikkezett, aminek folytán sem tanulmányai folytatásához, sem kiállítás rendezéséhez nincs elegendő pénze. A művész a Csengery u. 36. sz. alatti lakásán délutánonként portréfestést vállalt.[108] Az újság segítségének is köszönhetően tavasszal Gárdonyi a Sugár út sarkán lévő Blankenberg-ház földszintjén már kiállítást rendezett, szinte kizárólag helyi és balatoni témájú, gyakran poétikus hangvételű festményeiből. Táj- és városképei, portréi, aktjai népszerűségét mutatja a tárlat anyagi sikere, ami – a sajtóhír szerint – lehetővé fogja tenni a kiállító budapesti tanulmányainak folytatását. A kiállított anyagról az éppen Nagykanizsán tartózkodó Perlrott Csaba Vilmos is elismerően nyilatkozott,[109] aminek talán szerepe volt abban, hogy egy évvel később, a Szinnyei Társaság XI. tavaszi szalonján a zsűrizést követően Gárdonyi három képe is bemutatásra került.[110]

179. kép: Gárdonyi Ella: Fiú mellkép, 1939 (karton, akvarell)

Gárdonyi Ellának a nagykanizsai múzeumban őrzött, akvarell technikával készült 1939-es Fiú-mellképén az arc bonyolultabb, fél profilba történő beállításával, a tekintet merevségének visszaadásával és a színezés finom, a hajon és a ruhán megcsillanó fénypászmákat is érzékeltető átmeneteivel gyakorlott portréfestőre vall. A pirospozsgás, jól fésült, kissé pufók arcot a

105 Zalai Közlöny, 1935. augusztus 1. B. R: Mezei Mária modellt áll...

106 Zalai Közlöny, 1929. október 3. Benedek Rezső: Kanizsai művésznövendékek kiállítása. A két kiállító egyike sem szerepel a Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatói nyilvántartásában. Egy 1933-as tudósítás leírja, hogy Gárdonyi Nagykanizsa város ösztöndíjával tanult Budapesten, Gara Ákos, Kreyzl Béla és Szőnyi István növendékeként. Amikor 29 társával együtt a növendékek első közös kiállítását rendezték, Szőnyi ötüket emelte ki. Ld. Zalai Közlöny 1933. augusztus 12, 3. o. Nagykanizsai festőművésznő sikere a megszállt Szabadkán.

107 Zalai Közlöny, 1933. június 14. A zalai művészek reprezentatív tárlata.

108 Zalai Közlöny, 1935. január 3. és január 5.

109 Zalai Közlöny, 1935. április 2. és április 5. Gárdonyi Ella kiállítása.

110 Zalai Közlöny, 1936. április 28. és május 30.

festő nem idealizálta, kifejezése meglehetősen üres, mesterkélt, ami az elegáns felszíni manírnál mélyebb igényeket nem tükröz.

Holczer Rózsi 1932-ben, a Kaszinó alsó termében rendezte a jelek szerint egyetlen önálló tárlatát a városban. Kritikusa, Barbarits Lajos *„ötletes, bátor, biztos kezű, nagyszerű ízlésű és fantáziájú, a ma ritmusában gondolkodó, amellett a poétikus hangulatokra élénken reagáló, meleg lélekként"* jellemzi.[111] Elsősorban alkalmazott grafikusként mutatkozott be, az egy évvel későbbi kollektív tárlathoz hasonlóan díszlet- és jelmeztervekkel, maszkokkal, fotómontázsokkal, rézkarcokkal, vázlatokkal, bár ezek mellett „komoly olajfestményekkel" is. A lap nagyműveltségű főszerkesztőjének éppen ez az elejtett szófordulata világít rá arra, hogy Holczer Rózsi alkalmazott grafikusként az akkori Nagykanizsán aligha válthatta valóra művészi ambícióit. Alkotói gondolkozása, célkitűzése a jelek szerint messze meghaladta a magyar vidéki városok (legalábbis azok nagy részének) igényszintjét, így boldogulása érdekében – sok társához hasonlóan – vagy ezeket, vagy eddigi környezetét kellett feladnia.

Tehetséges amatőr festőként tartották nyilván a Faragó-növendék Balogh Gyulát. Kiállítóként 1931-ben mutatkozott be, majd a következő év nyarát Balaton-parti munkával töltötte, mesterével közösen.[112] A szerény, visszahúzódó természetét jól tükröző, finom, igényes természetképeit önálló keretek között 1936 nyarán tárta a közönség elé, aminek kapcsán az újság főszerkesztője elismerően nyilatkozott gyors művészi fejlődéséről.[113] A polgári foglakozása szerint városházi fogalmazóként dolgozó Baloghtól a Thúry György Múzeum elsősorban a várost és a környező falvakat ábrázoló akvarelleket őriz, amelyek nem mutatnak túl egy ügyes kezű műkedvelő tehetségén.

180. kép: Balogh Gyula: Falusi ház fával (papír, akvarell)

Korszakunk vége felé indult pályája a később az Egyesült Államokba kivándorolt Sándor Mátyásnak (1905–1971).[114] A kanizsai születésű művész Márton Ferenc tanítványa volt, majd Párizsban Mondiano, Gábrielnél tanult. Közvetlenül a II. világháború után ő volt a nagykanizsai szabadszakszervezet vezetője.[115] 1937 áprilisában három festménnyel szerepelt a Műterem 4. csoportos kiállításán.[116] Egy 1940-ben készített, eszteregnyei részletet (*Rada Mari háza tája*) ábrázoló, akvarellel és pasztellel készült grafikája felkészült, magabiztosan komponáló művésznek mutatja, aki a balról a képtér mélyébe vezetett tekintet útját jobbról hatásos megfontolással zárja le egy kisebb épülettel, míg monokróm (barna) színtónusaival érzékletesen adja vissza a nyári verőfényben izzó parasztudvart levegőjének vibrálását.

Egy ideig rendőrfogalmazóként dolgozott Nagykanizsán (alighanem az első világháborút követően) a jogi végzettségű Zempléni Mitrovics Viktor (1894–?) festőművész. Festőként Párizsban járt tanulmányúton, majd a szolnoki és a nagybányai művésztelepen képezte magát. Mesterének a breslaui (Wroclav) akadémia tanárát, Otto Müllert tartotta.[117] Kani-

[111] Zalai Közlöny, 1932. október 16. Holczer Rózsi tárlata.
[112] Zalai Közlöny, 1932. augusztus 31. Fiatal kanizsai Balaton-festő.
[113] Zalai Közlöny, 1936. június 9. Balogh Gyula képkiállítása.
[114] Seregélyi, 1988. 532.p.
[115] Képzőművészeti élet, 1965. 170.p.
[116] A MTA BTK MI Adattár adatai alapján.
[117] Szabó, 2002. 681.p.

181. kép: Sándor Mátyás: Rada Mari háza tája, 1942 (papír, színes ceruza és kréta)

zsán töltött évei alatt, a városban rendezte első önálló kiállítását. Egy idő után teljesen a művészet felé fordult, elhagyta a várost, és Budapesten megalapította a Király utcai Szépművészeti Szalont, ahol részint saját, részint neves kortárs festők alkotásait mutatta be.[118] 1938-ban kollekcióját elhozta Nagykanizsára is, amit az Iparoskör emeleti nagytermében állított ki. A tárlat anyaga a megnyitását követően néhány nappal két helyi művész, Faragó Márton és Fekete László alkotásaival bővült, feltehetően a megvásárolt képek pótlására.[119] A rendkívüli sikert mutatja, hogy Mitrovics ebben az évben, karácsony előtt még egy tárlatot rendezett a városban, a Bogenrieder-palotában.[120]

Nagykanizsáról elszármazott testvérpárként lehetett olvasni Zábráczky-Remecz Lajos és Zábráczky-Remecz Géza fiatal festőművészekről, akik a budapesti Képzőművészeti Főiskola állítólagos elvégzését (ennek egyikük esetében sincsen nyoma az MKE hallgatói nyilvántartásában) követően évekig külföldön, főleg Olaszországban működtek, s hazatérésük után a Nemzeti Szalonban is szerepeltek képeikkel. Szintén 1938 decemberében a Katolikus Legényegylet termeiben rendeztek közös tárlatot, melynek kapcsán Barbarits Lajos nagy tehetségű, naturalista művészeknek aposztrofálta őket.[121] A testvérpár egyik tagja, akit az újság ezúttal Bélának nevezett, a következő tavasszal önállóan is bemutatta műveit a Nagykanizsai Takarékpénztár Csengery utcai palotájában.[122]

A valós látványt a képmező sík felületére redukálva visszatükröző, olykor a színeket elhagyva a grafika világába is kitekintő festők viszonylag nagy számával szemben a kapitalizmus időszakában szobrászatról alig beszélhetünk Nagykanizsán. Képzett, nagyobb léptékű feladatok megoldására is képes szobrász nem élt a városban, így a (nem egyházi) köztéri szobrok iránt először megjelenő igényt tükröző, a két világháború között, az általános köztéri szoborállítási hullám keretében elhatározott politikai emlékművek szobrászi kivitelezésével minden esetben fővárosi művészt bíztak meg. A négy ekkor készült monumentum közül kettő az első világháború áldozataira emlékezett, kettő pedig az irredentizmus gondolatkörének köszönhette létét. 1930. június 1-jén avatták fel az egykori nagykanizsai *20. honvéd gyalogezred elesett hőseinek emlékművét*, melynek elkészítésére a 9 pályázó közül Hybl József szobrászművész kapott megbízást. Az oldalán az ezred győztes csatáit felsoroló mészkő talapzatra helyezett szoborkompozíción egy szuronyt szegező fiatal és egy puskáját csövénél fogva sújtásra emelő öreg népfelkelő szimmetrikusan beállított alakja látható.[123] Négy évvel később a szintén nagykanizsai érdekeltségű *48. gyalogezred hőseinek* emlékére rendeltek *emlékművet* a Zalából elszármazott Kisfaludi Strobl Zsigmondtól. A szintén kétalakos kompozíción (*182. kép*) egy kézigránátot hajító első világháborús

[118] Zalai Közlöny, 1937. június 27. Beperelte a volt kanizsai rendőrfogalmazó a pesti lapokat, amelyek tömeges képhamisítással vádolták meg.

[119] Zalai Közlöny, 1938. április 17. A Szépművészeti Szalon Nagykanizsán és április 22, 4. o. Helyi művészek anyagával bővült a Szépművészeti Szalon nagykanizsai kiállítása.

[120] Zalai Közlöny, 1938. december 13. Barbarits Lajos: A Szépművészeti Szalon Nagykanizsán.

[121] Zalai Közlöny, 1938. december 10. Világot járt kanizsai festőművész-testvérek első kiállítása Nagykanizsán., Zalai Közlöny, 1938. december 14. Barbarits L: Két kanizsai festőművész-testvér első itthoni kiállítása.

[122] Zalai Közlöny, 1939. április 4. Zábráczky-Remecz Béla képkiállítása.

[123] http://szoborlap.hu/666_20_honved_gyalogezred_emlekmuve_nagykanizsa_hybl_jozsef_1930.html?l&nr=1 (2012. június 1.)

katonának az egykoron másfél évig szintén ebben az ezredben szolgáló Petőfi Sándor mutatja a célt, így összemosva az 1848 eszmeiségét hordozó történelmi hagyományokat az I. világháborús elesettek emlékével.[124] A lelkes helyi sajtó kihangsúlyozta: „általános a megállapítás, hogy szebb, művészibb értékű és beszédesebb hősi szobor alig van a magyar vidéken".[125] A valóság az, hogy neves készítője és plasztikailag kvalitásos kivitelezése ellenére a két szobor egyike sem lép túl a két világháború között országszerte több százas nagyságrendben készülő, kialakítását tekintve azonban csupán néhány típust variáló, s így kevés változatosságot mutató hősi emlékművek hivatalosan propagált toposzán.[126]

182. kép: Kisfaludi Strobl Zsigmond: A 48-as gyalogezred emlékműve, 1934, Nagykanizsa, Deák tér

A Deák tér délnyugati sarkán 1933-ban került felállításra az Istók János bronz turulmadarával koronázott *Országzászló-emlékmű*, alig egy évvel később, az Eötvös téren pedig a Hübner Tibor műépítész tervei alapján készült *Nagy-Magyarország emlékmű*, melynek négy oldalán a Rápolthy Lajos által mintázott négy életnagyságú figura, *Anya gyermekével, Harcos magyar, Magyar Paraszt* és *Hungária* szobra állt.[127] Az erőtől duzzadó, monumentális alakok a magyar életerő megtestesítőiként a szentkorona hajdani országai magyar vezetésű egységének szükségszerűségét hangsúlyozó gondolatot illusztrálják.

Bár művészként nem élt Nagykanizsán, de a városhoz való kötődését megőrizte, ezért méltán említettük az innen elszármazott Szász Gyula nevét. És bár ‚igazi" szobrászművész nem működött a városban, tudunk olyan kőfaragóról, aki – feltehetően előképeket követve – nagyobb méretű alkotások készítésére is vállalkozott. A miháldi templom két homlokzati szoborfülkéjét *Szent Flórián* és *Szent Donát* homokkőből készült szobra díszíti, melyeket feliratuk szerint Horváth Mihály nagykanizsai kőfaragó készített, feltehetően az 1920-as évek közepén zajló felújítási munkákhoz kapcsolódóan. A barokk szentszobrok beállítását követő két, festett figura önálló gondolatot nem tükröz.

183. kép: Horváth Mihály: Szent Donát, 1920-as évek, Miháld, r.k. templom homlokzata

Bár nem került reflektorfénybe, és tudomásunk szerint nem szerepelt kiállításokon, volt Nagykanizsának egy – feltehetően amatőr – szobrászművésznő-

[124] http://szoborlap.hu/361_48_gyalogezred_emlekmuve_petofi_szobor_nagykanizsa_kisfaludi_strobl_zsigmond_1934.html (2012. június 1.); Wehner, 2010. 27.p.

[125] Zalai Közlöny, 1934. szeptember 4. Zuhogó esőben is impozáns ünnepe volt Nagykanizsának a 48-as hősi emlékmű leleplezése.

[126] A típusok ismertetéséhez lásd: Nagy, 1991. 125–139.p.

[127] http://www.nagykanizsa.hu/index.php?m=1&id=6 (2012. június 1.)

je. Egy 1934-ben kelt újsághír szerint Fischer Félixné, a kanizsai Transdanubia igazgatójának a márvány faragásában is otthonos felesége a Revíziós Liga megkeresésére egy magyar irredenta szobrot mintázott, melyet a Liga sokszorosítani kívánt. A szerizálásra elfogadott modell fényképét a Pesti Hírlap egyik márciusi képes mellékletében le is közölte. A mű erőteljes, Csonka-Magyarország kontúrjaival díszített zászlót tartó férfialakot ábrázolt.[128]

Nagykanizsa 1849–1945 közötti képzőművészeti életének alakulása egy, a polgári fejlődés útját járó, elsősorban a kereskedelemre épülő gazdasági pezsgéssel megáldott magyar középváros kultúra iránti igényeinek fokozatos elmélyülését tükrözi. A művészet iránti kereslet az általános, egyre kultúráltabbá váló polgári életmódból táplálkozott, de jellegében nem is mutatott azon túl. Azok a progresszívebb törekvések, amelyek 1910 körül a fiatal Sass Brunner Ferenc és felesége Sass Brunner Erzsébet, vagy két évtizeddel később Holczer Rózsi műveit jellemezték, kevésbé kaptak kedvező visszhangot, mint a mindig hálásnak bizonyuló, hagyományosan naturalisztikus táj-, városkép- és portréfestészet. Nem csodálható, hogy új gondolatokat hirdető szavuk átalakult vagy elhalkult. Mindezzel együtt a mostanig az indokoltnál lényegesen kevesebb figyelmet kapott vidéki magyar kultúra jellegzetes és hangsúlyos szeleteként értékelhető nagykanizsai képzőművészet sok szempontból pontos leképeződése a kor magyar szellemi és művészetpolitikai törekvéseinek, és a fejlődés mellett azok megtorpanásait is visszatükrözi.

Resume

Die bildende Kunst von Gross-Canisa in der Zeit der Kapitalismus (1849–1945)

Die Gestaltung des bildkünstlerischen Lebens von Gross-Canisa zwischen 1849 und 1945 spiegelt die stufige Vertiefung des kulturellen Bedarfs einer ungarischen Mittelstadt wieder, die auf dem Weg der bürgerlichen Entwicklung steht und mit einer pulsierenden, auf Handel und Industrie basierenden Wirtschaft gekennzeichnet ist. Die Kunstnachfrage ernährte sich von der allgemeinen, immer mehr kultivierten bürgerlichen Lebensweise, und überschritt die nicht einmal in ihrem Charakter. Die in der Hauptstadt sich schnell ausbreitenden progressiveren Anstrengungen bekamen weniger günstigen Widerklang, wie die sich immer dankbar erweisende, traditionell naturalistische perspektivische Malerei. Der Autor stellt diejenigen Organisationen vor, in denen die örtliche bildende Kunst sich entwickeln konnte. Solche waren der Bürgersverein, das Kasino und der Dichtungs- und Kunstkreis. Diese Gesellschaften organisierten neben den Ausstellungen auch geschmacksbildende und populärwissenschaftliche Vorlesungen, und spielten eine wichtige Rolle in der Gründung der Künstlerkolonie die aber nur eine Saison lang lebte. Auch die sich mit Kunstbildung beschäftigenden Institutionen waren von großer Bedeutung. Die Studie legt die Veränderungen der wichtigsten Bildkunstzweige dar. Sie beschäftigt sich mit der Malerei, wo die renommiertesten Künstler, wie zum Beispiel Ferenc Sass Brunner, Erzsébet Sass Brunner und Márton Faragó generell in Rahmen von ungebundenen Schulen und Studienreisen ihre Bildung erwarben. Sie stellt auch die Entwicklung der Bildhauerei dar, wo die wichtigsten Kunstwerke zum Gedenken der Helden des ersten Weltkriegs, oder dem Gedankenkreis der Irredentismus angebunden sind. Die Entwicklung des

[128] Zalai Közlöny, 1934. április 12. Fischer Félixné irredenta szobrát sokszorosítják.

Kunstlebens zeigt sich in der Verbreitung der Ausstellungen. Die bildende Kunst von Gross-Canisa ist unter vielen Aspekten eine Abbildung der zeitgenössischen ungarischen geistigen und kunstpolitischen Anstrengungen und spiegelt neben der Entwicklung auch deren Stillstände wider.

The Fine Arts of Nagykanizsa in the Era of Capitalism (1849–1945)

The evolution of the fine art life of Nagykanizsa between 1849 und 1945 reflects the gradually deepening cultural demand of a Hungarian middle-sized city on the way of civic transformation and characterized by a vivid economy primarily based on trade and industry. The general, increasingly civic lifestyle nurtured the demand for arts, and its character did not go beyond that. The more progressive efforts that spread fast in the capital were less welcomed in Nagykanizsa than the always grateful proven, traditionally naturalistic perspectivistic painting. The author introduces the organisations in which the local fine are could develop. Examples of these are the Civil Union, the Casino and the Circle of Literature and Arts. These organisations organised not only exhibitions, but also held taste shaping and propagative presentations and also played an important role in the establishment of the nursery for artists that ran for one season. Also the institutions involved in arts education were of high importance. The study introduces the changes of the most important fine arts segments. It deals with painting where the most prominent artists, like for example Ferenc Sass Brunner, Erzsébet Sass Brunner, Márton Faragó etc. were usually trained in liberal schools and study tours. It also introduces the development of sculpture where the most important pieces of art are attached to the memory of the heroes of World War I, and to the notions of irredentism. The development of artistic life is also traceable in the spread on the exhibitions. The fine art of Nagykanizsa is in many aspects a reflection of the contemporary Hungarian intellectual and artistic political efforts and reflects not only the development, but also the breaks of those.

Kéringer Mária

NAGYKANIZSA EGYHÁZTÖRTÉNETE 1850–1945 KÖZÖTT

Bevezetés

A 19. század közepén már érezhető volt, hogy változások következtek be a katolikus egyházi vezetők gondolkodásában. Az 1846-ban elhunyt XVI. Gergely pápa helyére IX. Pius nevet felvevő Giovanni Mastai Ferretti bíboros konzervativizmusa ellenére biztosítani tudta azt az átmenetet, amit a korszak elvárt ahhoz, hogy a római katolikus vallás ne veszítsen híveiből más felekezetekkel szemben.[1] A következő évtizedekben ő, majd az őt követő XIII. Leó, X. Pius, XI. Pius pápák különböző eredménnyel arra törekedtek, hogy a római katolikus hívek érdekeit képviselni tudják az egyre gyorsabban modernizálódó világban, és törekedtek azokat a helyén kezelni.

Ebben az időszakban a magyarországi katolikus vezetők az országon belüli problémákkal voltak elfoglalva. Azok a modernizációs törekvések, amelyek a német tartományokban célt értek - például a polgári házasság kötelezővé tételével az 1870-es években - a magyarországi, haladóbb gondolkodású emberekre is hatással voltak. A római katolikus vallás primátussága, ami - a többi felekezetet elnyomva - jellemezte a magyarországi viszonyokat a 19. század közepére már nem volt tartható. Azok a katolikus és protestáns egyházak közötti viták, amelyek a reverzális körül I. Ferenc 1799-évi döntése eredményeként elmérgesedtek, az 1836. évi országgyűlés vegyes házasságokat érintő törvénytervezete kapcsán végképp feloldhatatlanok lettek. Mivel az 1836. évi országgyűlés nem foglalta törvénybe a követeléseket, az nem került le napirendről és a vita az 1839–40. évi országgyűlésen folytatódott, de ekkor sem jutott nyugvópontra a felekezetek közötti vita. *Az elmérgesedett kérdés tisztázása érdekében a magyar püspöki kar Lonovics József csanádi püspököt Rómába küldte.... Hosszas tárgyalások után kieszközölte az 1841. április 30-i keltezésű „Quas vestro" brévét, amely megengedte a pap passzív közreműködését, asszisztenciáját a reverzális nélküli vegyes házasságok* esetén.[2] Az ún. Lambruschini féle instrukcióval - további engedményt téve - elismerte a Szentszék a nem katolikus pap előtti- a trienti forma nélküli- vegyes házasság érvényességét is.[3] Magyarországon az 1844. évi a „Vallás dolgáról" szóló III. tc. hatálybalépése után azokat a házasságokat, amelyeket nem vezetettek be az illető anyakönyvbe összeíratni és *maradékaik jövő biztosítása végett levéltárba betétetni* rendelte,[4] amit az 1827. évi 23. sz. törvényben már eldöntöttek.

A legfontosabb változást azonban az 1848. évi áprilisi törvények hozták. A 20. tc. 2.§ kimondta, hogy: *E hazában törvényesen bevett minden vallásfelekezetekre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonosság állapíttatik meg.*[5]Ezzel a törvénnyel, valamint az ugyanekkor alkotott 3. tc. 7.§ egyházi vezetők kinevezési jogára vonatkozó határozatával, amivel ezt a jogot a *felelős magyar miniszter ellenjegyzése mellett, egyenesen Ő Felségét illeti,*[6] a katolikus vallás megszűnt államvallás lenni.[7]

A 19. század második felében folytatódtak a felekezetek szabad vallásgyakorlatát biztosító, és az ezt akadályozók büntetést szabályozó törvények alkotása. Az 1867. évi 17. tc. az izraeliták egyenlő politikai és polgári jogait törvényesítette a keresztény lakosokéhoz hasonlóan. Az 1879. évi 40. tc 50.§ a törvényekkel bármilyen módon visszaélők büntetését ren-

---

1 Adriányi, 2001. 371.p.
2 Szántó, 1988. 404.p.
3 Szántó, 1988. 404.p.
4 Magyar törvénytár, 1896. 199.p.
5 Uo. 243.p
6 Uo. 219.p.
7 Szántó, 1988. 405.p.

delte el. Az 1895. 33. tc. 1.§ pedig a teljes vallásszabadságot hirdette meg. *Mindenki szabadon vallhat és követhet bármely hitet vagy vallást, és azt a vallás törvényeinek valamint a közerkölcsiség kívánalmainak korlátai között külsőképpen kifejezheti és gyakorolhatja.*[8]

Az 1894. évi 31. tc. a házassági jogról, a 32. tc. a gyermekek vallásáról és az állami anyakönyvezésről szóló 33. tc. nagy lépést tettek az emberek személyes szabadságának biztosítására, szabad döntést önmagukról, legszemélyesebb ügyeikről. Mindezek a törvények azt eredményezték, hogy – minden katolikus ellenállástól független – a többi felekezet is jelentősen megerősödött. Jelenlétüket tudomásul kellett venni, sőt – mint Nagykanizsánál is látjuk majd – a helyi világi politikai elit számos helyen a reformált felekezetekhez tartozott.

Nagykanizsa lélekszámának és felekezeti megoszlásának alakulása (1829- 1944)[9]

Év	Összes lakos	Róm. kat.	Izraelita	Református	Evangélikus	Görög keleti
1832	6000		1022			
1848	11000		1450		60	
1870	15125		2614			
1880	18398			65		
1890	20619	16651	3573		300 szórványokkal	
1900	23918			400 szórványokkal	412	
1910		22332	3378			
1920		25227	3663			
1936		27255	3427	493	518	17
1944				450+180		

A katolikus vallás a 19. század közepétől még inkább törekedett létrehozni azokat az egyesületi formákat, amelyek a hívek – misén kívüli – vallási érzületét kívánták elmélyíteni. Ezt azonban előbb-utóbb minden felekezet megtette. Az egyházak – és ez mindegyikre érvényes – nehezen kezelték híveik elfordulását a vallástól és mindent megtettek azért, hogy visszafordítsák őket.

Az első világháború nemcsak az emberéletekben és anyagiakban okozott veszteségeket, hanem az emberek valláshoz való viszonyában is további, jelentős változásokat eredményezett. Sokan elfordultak a vallástól, de legalább is kevésbé gyakorolták. Az egyes felekezeteknél egyre nagyobb számú – a különböző korosztályokat és foglalkozási csoportokat megszólító – egyesületi formák sem jelentettek teljes megoldást. Minden felekezetnél időről – időre probléma volt az ezekben való – elvárt részvétel. Nagykanizsa minden felekezeténél – amikortól készítettek egyházi beszámolót – a papok visszatérő panasza volt az összejö-

8 Magyar törvénytár, 1896.

9 Az adatok forrásaihoz: a népszámlálási adatokhoz lásd jelen kötetben Rábavölgyi Attila feldolgozását; a felekezeti adatokhoz a korabeli népszámlálásokat, illetve az 1936 kánoni látogatás római katolikusságra vonatkozó adatokat, illetve az evangélikus éves beszámolókat.

vetelektől való távolmaradás, a bibliaórákon és egyéb, egyházi témájú előadásokon való alacsony részvétel.

A nagyobb településeken – így Nagykanizsán is – a templomok befogadó képessége is alatta maradt a lélekszámhoz viszonyított igényeknek és sok helyen nem volt megoldott a megfelelő helyiség sem az egyes szervezetek összejöveteleihez. Természetesen „nemhez" kötött eltérések is voltak. Leginkább a férfiak maradtak távol a misékről és az egyesületi munkától, ezzel szemben a nők nagyobb aktivitást mutattak. A gyerekeknél és az iskoláskorú fiataloknál viszont a kötelezés nem volt ritka (például Szívgárda).

A két világháború közötti Magyarországon a vidéken – főleg a nagyobb városokban – élők nagy szegénysége is oka volt a hitélettől való eltávolodásnak. A katolikus egyházvezetők nagybirtokhoz való ragaszkodása a szegény sorsú vidéket eltántorította a vallástól. Az 1930-as évek közepén megalakult KALOT (Katolikus Agrár Legények Országos Testülete), KALÁSZ (Katolikus Agrár Leányok Általános Szövetsége) a vidéken élő nincstelen ifjúság vallási érzületét is erősíteni akarta, de gazdasági segítségét is igyekezet – gyakorlati módon – nyújtani. Ezekben az években a társadalom szinte minden rétege számára alakítottak – nagyobb tömegeket is befogadó – szervezeteket.

Ez a folyamat Nagykanizsán is nyomon követhető. 1942-ben a ferences plébános összeírása szerint a plébánia területén a következő társaságok működtek: harmadrendiek 120, Oltáregylet 250, Credó 500, Szívgárda 120, nők kongregációja 125, leányok kongregációja 60, KIOE (Keresztény Ifjúmunkások Országos Szövetsége) 40 fővel.[10] A többi plébániáról és a reformált felekezeteknél működött szervezetek létszámáról nincs adat. Tény viszont, hogy a lakosság összes lélekszámához képest (1920-ban több mint 25 000, amiből kb. 20 000 a katolikus) alacsonynak mondhatók a számok.

1943-ban a püspökségnek készült hitoktatói beszámolókra adott püspöki válaszból az tűnik ki, hogy már annak is örültek, hogy a diákság 50%-a hetenként egyszer áldozott és a püspök nem győzte hangsúlyozni, hogy vegyék rá az ifjúságot *a katolikus vallás megszerettetésére, a katolikus cselekvő élet megkedveltetésére.*[11]

Nem feladatunk és nem is kívánunk foglalkozni a Nagykanizsán élők társadalmi viszonyainak elemzésével, de annyit mindenképpen idéznünk kell a legújabb kutatások eredményiből, hogy már a századfordulóra *öntudatos városi polgárság alakult ki, amely sokféle rétegből tevődött össze: zsidó és keresztény kereskedők, jól működő nagy és kisipari vállalkozások...* jöttek létre, amelyek további lökést adtak a városi társadalom minden rétege számára, hogy a korábbi időszakhoz képest nagyobb igényei legyenek.[12]

Időszakunkban Nagykanizsán is minden felekezet legnagyobb problémája az anyagi alapok megteremtése volt. Ez nemcsak a két önállóvá váló református és evangélikus gyülekezetet érintette, hanem a katolikusokat is. A felekezetek közötti – a reverzálisok miatt kialakult ellentétek – gyökerei is a pénzügyi problémákban keresendők.

Mindegyik felekezet törekedett a legszélesebb pénzforrások megteremtésére.

Az egyházi adók és szolgáltatások időről-időre való emelése, a városi, egyházhatósági és minisztériumi segélyek állandó kérése, de az építkezések, felújítások, egyházi eszközök beszerzéséhez külön kért támogatások minden felekezet gyűlésén napirenden volt.

A 20. század elején a kegyúri jogok megszűnésével minden egyháznak szembe kellet nézni a pénztelenséggel. Ezen jogokra ugyan még a későbbiekben is sokszor hivatkoztak, de a világi törvények változása, valamint a katolikusoknál az 1917. évi kánoni rendelkezés szerint sem lehetett a korábban jól bevált kegyúri jogokat érvényesíteni. Az új katolikus

10 FLT. 1942. július.
11 VÉL. A 5782/1943.
12 Foki, 2011. 25.p.

szabályozás pedig kimondta, hogy új plébánia alapításánál kegyuraság nem alapítható. Jelentős változást eredményezett az 1919 után a katolikusoknál bevezetett egyházközségek megszervezése, ez Nagykanizsán 1922-ben valósult meg, részleteiről a plébániák történeténél számolunk be.

A magyarországi zsidótörvények következményei Nagykanizsán is megosztották a lakosságot. Gr. Teleki Béla Zala vármegye főispánja bizalmas levélben hívta fel Czapik Gyula veszprémi püspök figyelmét arra, hogy a beszerzéseknél zsidó üzletektől ne vásároljanak. A püspök megköszönte a figyelmeztetést és válaszlevelében tájékoztatta a főispánt, hogy *a szükséges lépéseket megtette ennek megszüntetésére, valamint a nagykanizsai vallási és társadalmi intézményeket hasonló irányban figyelmeztette.*[13]

A német megszállás és a háború helyi hatásai minden egyháznál jelentős károkat okoztak Nagykanizsán is. Az anyagi javakban keletkezett veszteségeknél nagyobb volt az emberek testi és lelki szenvedése, vesztesége. Nagykanizsáról is sokan elmenekültek a hatóságok felszólítására, de a maradók élete sem volt egyszerű. A háború utáni állapotokról készült beszámolókat az egyes felekezeteknél ismertetjük.

Összegzésképpen elmondható, hogy az év végére minden vallás igyekezet a híveit összszeszedni. Arról nincs írásos dokumentum, hogy a zsidók elhurcolását miként élték meg, a felekezetek beszámolói erre nem tértek ki. Az 1945-öt követő évek az egyes felekezetek életét teljesen megváltoztatták. Objektív feldolgozása és megítélése a következő nemzedékre vár.

A Szent Józsefről elnevezett ferences plébánia

1848-tól továbbra is egyedül a ferencesek által pasztorált plébániatemploma volt Nagykanizsának, ami 1690 óta a Szent Lászlóról nevezett rendtartományhoz tartozott. Az előző kötetben megjelent tanulmányukban is számos esetben kellet arra hivatkozni, hogy dokumentumok hiányában nem tudunk megfelelő információkat adni a hitélet és a pasztoráció működéséről. Ez a helyzet nem változott, sőt valamennyire rosszabb lett a mostani időszakban, mivel a 19. század második felétől már egyházlátogatási jegyzőkönyvek sem állnak a kutató rendelkezésre.[14]

A továbbiakban a szűkös dokumentumok alapján próbáljuk meg rekonstruálni a plébánia életét. Az 1848–49-ben a világi egyház és a ferencesek közötti ellentétek továbbra is megmaradtak. Liszó filia kapcsán – ami egy időben Iharoshoz tartozott, de az egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint Nagykanizsa filiája volt – ismét előtérbe kerültek az ellentétek. Az iharosi plébános püspökhöz írt panaszából kiderült, hogy a barátok nem miséztek az 1848-as év második felétől, mivel nem kapták meg a járandóságukat.[15] Előadása szerint *súrlódás keletkezett a népben, mivel nem látták el őket.*[16] Az iharosberényi uraság báró Inkey József kifizette ezt a hátralékot, amíg *a rendes úton és módon* nem kapják meg a szerzetesek a munkájukért járó ellenszolgáltatást. A plébános azonban a jogosan járó pénz mielőbbi folyósítását kérte a püspökségtől. A filiák jogi státusának időszakos rendezetlenségére világít rá a levél, de a püspökség válasza is, mivel a plébánosnak kellett volna dokumentummal bizonyítani, hogy a filia hozzá tartozott, ennek ellenére a kanizsai ferencesek miséztek. Mi-

13 VÉL A 4298/1941.

14 A budapesti Ferences (kapucinus) levéltárban lelhető fel a korszakra vonatkozó jegyzőkönyvi anyag. Sajnos korszakunkhoz nagyon kevés maradt meg. A Veszprémi Érseki Levéltárban ferencesekre vonatkozó dokumentumok is voltak kisebb számban a 20. századra vonatkozóan.

15 VÉL A 139/1849.

16 Uo.

vel az 1755-ben önállóvá vált iharosi plébánia kapta meg Liszót filiaként, de a kanizsai barátok jártak ki továbbra is, valószínűleg – szokásjog alapján – magukénak tekintették, bár a visitációs jegyzőkönyvek már nem sorolták hozzájuk. A plébánia iratok korabeli állapotára mutat rá a levélváltás, mert az iharosi plébánián sem volt fellelhető ezzel kapcsolatos irat, de a püspökség sem talált a saját dokumentumai között iratot a visszás helyzet megoldására. A plébános válasz levelében nehezményezte, hogy miért neki kellene ezzel kapcsolatban irományokat keresni, holott azoknak a püspökségen kellene lenni.[17] A további közel 50 év története fehér folt Kanizsa katolikusainak életében. Halis István tanácsnok ugyan megjelentetett ugyan egy kis füzetet 1899-ben, de ez is csak a rendházra tartalmaz adatokat.[18]

A Szent József plébánia életében jelentős változásokat hozott az ezredforduló. 1900-ban a ferences rend főkormánya dekrétumban szüntette meg a Szent Lászlóról nevezett rendtartományt és plébániáit a marianus rendtartomány kapta meg. Így került vissza Nagykanizsa is, hiszen a török idők előtt is ehhez a tartományhoz tartozott.[19]

1906. május 8-án az új rendtartomány képviseletében fráter (fr.) Policarpus egyházlátogatást tartott abból az alkalomból, hogy *a Szent László rendtartomány megszűnésével felmérjék a kanizsai plébániát és kolostort.*[20] Röviden feljegyezte az oltárokat, állapotukat és utasításokat adott a szükséges javításokra. Az előírás szerint évente egyszer kellett egyházlátogatást végezni, május vagy június hónapban. A jegyzőkönyvek alapján megállapítható, hogy ezt általában be is tartották, bár tartalmuk meglehetősen általános.

1907-ben fr. Valerianus Bendeffy minister provinciales, volt a vizitátor, rövid megjegyzései a barátok szerzetbeli életének minőségi javítására hívta fel a figyelmet. ...*További feladatokat a krisztusi élet iránti elkötelezettség teljesítésének kárára* ne vállaljanak.[21] A szerzetesek buzgóbb imádkozásra való felszólítása minden látogatáskor – még az I. világháború éveiben is – visszatérő gondolat. A reggeli és esti ájtatosság fokozottabb megtartására utasít az 1916-os vizitálást végző fr. Antonius Buttynay is. Ennél is egyértelműbben fogalmaz az 1918. április jegyzőkönyv: *Nagykanizsa a mi rendünk részére hatalmas missziótér és az atyák csak úgy tölthetik be fönséges és hálás hivatásukat, ha az imádság lelkét soha el nem hanyagolják.*[22] Szigorúan meghagyta továbbá, hogy a háborús viszonyok ellenére a *clausura az emeleti részeken feltétlenül megtartassék.*[23]

A pasztorációs munkában nagy változást jelentett az I. világháború utáni időszak. Az államhatárok beszűkülése, a megváltozott állami berendezkedés a két forradalom, az emberek kilátástalan helyzete jelentősen megváltoztatta gondolkodásmódjukat.

Az egyház azon törekvése, hogy az állam beleszólási jogát csak a gazdálkodás és az oktatás területeire engedje be, szervezeti átalakításokat eredményezett. 1918/19-ben újból előkerült az egyházi autonómia ügye az egyházközségek megszervezése formájában. A végleges és országos szabályozás csak 1929-ben lépett hatályba, a szerveződések azonban országszerte megindultak.

Nagykanizsán az egyházközség megalakítása 1921-ben történt meg a Szent József plébánián. Erről P. Pálinkás Roger lelkész helyettes tájékoztatta a veszprémi püspököt. *A magyar püspöki kar megbízásából az esztergomi főegyházmegyei hatóság által kiadott s a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) által jóváhagyott egyházközségi* szervezet *szerint...* megalakították a nagykanizsait is.

17 VÉL A1741/1849.
18 Halis, 1899.
19 Rácz, 2009. 102.p.
20 FLT. Liber Visitatio Conventus, 1906. május 8. jkv. A jegyzőkönyv megnevezésében – a belső oldalon – szerepelt az 1904-es év is, de bejegyzések nincsenek.
21 FLT. Liber Visitatio Conventus, 1907. május 22. jkv.
22 FLT. Liber Visitatio Conventus, 1916. április 28 és 1918. április 29. jkv.
23 FLT. Liber Visitatio Conventus, 1918. április 29. jkv.

Előre kell bocsátani, hogy ez nemcsak ennek a plébániának, hanem az összes *nagykanizsai római katolikus hitközsége volt.*[24] A jegyzőkönyvből kiderül, hogy egy közel két éve tartó folyamatnak a végére került ezzel pont. Hangsúlyozták a megalakulás fontosságát valamint azt, hogy a hitközség *súlyos feladatokat vállal magára a kántor és a templomgondnok segélyezésével, valamint a felső templom fenntartásával.*[25] A gyűlés határozattal fogadta el, hogy az általuk készített Alapszabály tervezet valamint a főegyházmegye által kiadott utasítás között eltérések voltak, a konfrontációk elkerülése érdekében az utóbbit fogadták el. Kimondták továbbá azt is, hogy a *kezdet nehézségeivel küzdő hitközség anyagi erejét felülmúlja... a felső templom karbantartása...* ezért azt a városnak visszaadták.[26]

A 1920-as évekre Nagykanizsa római katolikus népessége megközelítette a húszezret. Ennek a lélekszámnak valójában csak a ferences templom volt az egyetlen temploma, a felső templom pedig nem váltotta ki abban a formájában a hiányt. Az ott misező piaristák nem állandó papjai voltak a templomnak.

A nagyszámú iskoláskorú gyermek hitoktatási feladatai is nehéz terheket rótt a barátokra annak ellenére, hogy a piaristák is vállaltak valamennyi részt ebből a munkából. A hívek közül sokan a ferences atyák tevékenységével is elégedetlenek voltak. A ferencesek maguk is érezték, hogy nem tudnak megbirkózni a feladatokkal, elhanyagolták szerzetesi feladataikat, ami miatt amúgy is sok kritika érte őket.

Az imádkozás és az életrendjüket szabályozó régi statutumokat modernizálták, és a megváltozott életkörülményekhez alakították. Elhagyták az éjszakai imádságot és délutánra helyezték át. A napi imák rendjében és a másfél órás elmélkedésben nem változtattak. Ezek ismeretében a szerzetesek nehezen egyeztették össze a plébániai, oktatási és választott életükhöz kapcsolódó tevékenységüket. Sürgetővé vált más megoldás is, így került előtérbe egy második – világi – plébánia megszervezésének gondolata.

A fenti problémák ismeretében a marianus tartományfőnök P. Bendes Valér 1922. január 16-án Rott Nándor veszprémi püspökhöz írt levelében fogalmazta meg ezeket a gondokat. A rendtartomány nevében kezdeményezte a világi plébánia megalakítását azzal, hogy bízott a püspök megértésében és remélte, hogy megfelelő javadalmazást biztosít az újonnan alakítandó világi plébánia javára. A tárgyalások során ez volt a leglényegesebb szempont, egy új plébánia szervezése ne előlük vonja el az amúgy is szűkös pénzügyi forrásokat. Attól tartottak, hogy a város illetve híveik támogatása csökkenni fog.[27]

A püspök január 26-i válaszlevelében örömét fejezte ki, hogy a ferencesek a hívek pasztorációs munkáját szívükön viselik. Hangsúlyozta azonban, hogy pontosan meg kell határozni a rendnek a saját számára szükséges *javadalom minőségét és mennyiséget* amellyel a plébánia fenntartását és a rendtagok megélhetését biztosítani gondolták. A szervezendő világi plébánia javadalmainak forrásáról is tájékoztatást kért.[28] A válaszlevél nem oldotta meg a sarkalatos kérdést, két plébánia fenntartásához, milyen anyagi bázis teremthető. A püspök arról nem írt, hogy ő mivel hajlandó hozzájárulni egy plébánia és személyzete ellátásához. P. Bendes rövidesen válaszolt, és tájékoztatta a püspököt, hogy a felvetett kérdéseire – sajnálatosan – ő sem tudja a választ a forrásokat illetően. Mivel úgy látta, hogy ez a legfőbb akadály úgy döntött a rendtartomány, hogy a plébániáról teljesen lemondanak. Kérték ennek mielőbbi lebonyolítását – lehetőleg július 1-éig. Attól kezdve az *ott működő nyolc hitoktató-rendi lelkészt véglegesen lekapcsolják és a rendház 4–5 rendi áldozó pappal a jövőben mint tisztán konventuális szerzet a szószéken, a gyóntatószékben és a plébániákon tartandó szent-*

24 VÉL. A 3041/1921.
25 Uo. 3041.
26 Uo.
27 VÉL A 375/1922.
28 Uo.

missziókban fogja papi tevékenységét önzetlenül kifejteni. Mindennek anyagi forrását a hívek alamizsnájából remélték.[29] A rendtartomány tehát úgy ítélte meg, hogy mindazt az oktatói, igazgatási tevékenységet, ami a „plébánia" funkciótól elvárt, már nem tudta és nem akarta ellátni.

A javaslatra néhány napon belül megérkezett a püspök elutasító válasza. Tudomásul vette, de nem fogadta el, hiszen abban a helyzetben nem állt rendelkezésre elegendő világi pap illetve hitoktató még egy plébánia fenntartására sem, nem kettőre. Ezen felül a templom kérdése is felmerült *...mert alig hiszem, hogy a Szent Ferenc rend szeretné, hogy az ő zárdatemplomában egy világi pap plébánia funkciókat tartson.*[30] Ez ellentétek forrása lett volna a világi egyház és a rendtartomány között. Ezért a ferences plébániának is meg kell maradni és kérte a tartományfőnököt, hogy minden lehetőséget használjon ki, amellyel a plébánia javadalmazását biztosítani tudják. Kérdésként felvettette kapnának-e a várostól vagy a hercegtől valami anyagi segítséget a plébánia számára.

A püspök ígéretet tett egy világi plébánia alapítására, aminek ellátásához minden pénzforrási lehetőséget mozgósítani törekedett. Május elejére jelezte Nagykanizsára jövetelét, amikorra – úgy gondolta – megfelelő információk birtokában lesz a továbblépés megtételéhez. A további egyeztetéseknek nem ismert írásos nyoma, de a június végén kelt tartományfőnöki levél tartalma alapján arra lehet következtetni, hogy a két egyházi vezető tárgyalásain nézeteltérések voltak. Nem kideríthető okból az egyeztetések során élőszóval elhangzottak, valamint a püspöki levél írott tartalma között jelentős eltérések mutatkoztak a rendi plébánia feladatainak, a hitoktatói feladatoknak, illetve az ott maradók ellátásával kapcsolatban. A hitoktatást végző rendtagok munkáját segítendő a tartományfőnök hitoktató nők bevonását javasolta leányiskolákban azzal, hogy az már Budapesten bevált. Azt is felajánlotta, hogy a világi pap hitoktatók – ideiglenes lakásmegoldása segítésére – a kanizsai rendházban biztosítanának helyet számukra úgy, hogy egy utca felőli bejáratot alakítanának ki. Ezt a lehetőséget a házfőnök atyával még egyeztetni akarták.[31]

A továbbiakban a világi plébánia szervezésének részletes történetét a felső templom történetének ismertetésekor tesszük meg. Itt jelezni kívántuk, hogy sok vitás kérdés volt, zömében anyagi problémák miatt. Az új világi plébánia felállítása megkönnyítette a ferences testvérek munkáját, de anyagi nehézségeik továbbra is maradtak. A rendház és a plébánia anyagi lehetőségeit dokumentumok hiányában nem tudjuk teljes körűen áttekinteni.[32]

A megmaradt források alapján egy-egy időszak gazdasági eseményeiről tudunk tájékoztatni. 1909-ben a bevételek: 9702 koronát, a kiadások 6302 koronát tettek ki.[33] A következő adat az új házfőnök P. Pálinkás Roger elnöklete alatt 1919 novemberében tartott ülésről való. A ház átvételekor 56.097 korona volt a kasszában, amihez az októberi a bevétel: 66.511 korona, kiadásuk 35.211 korona volt.[34] A bevételek és kiadások alap adatai nem voltak részletezve. Havonta 242 misét tartottak ennek bevételei 3385 koronát tettek ki. A várostól az év végén 30.000 koronányi támogatást reméltek, ezt 1920 februárjában meg is kapták, de csak az adott évre.[35] Természetbeni segítséget – ez leginkább tűzifa volt – időszakosan a hercegi

29 VÉL A 948/1922, A 2768/1922.
30 VÉL A 2768/1922.
31 VÉL A 267/1922.
32 VÉL A 4306/1922. Az 1920-ban készült adminisztrátor váltsánál az átadási irat még tartalmaz számadások meglétére utaló adatot. Ezek jelenleg ismeretlen őrzési helyen vannak.
33 FLT. Discretiriális (később: Házitanács) Tanács Jegyzőkönyvei MS 378 1910. január 4. jkv. A tanács üléseit havonta tartotta és a rendház bevételeinek és kiadásainak rögzítésére szolgált. Az 1920-as évek közepétől Házitanács ülési jegyzőkönyvek néven szerepelt. 1913–1919 között nem vezették.
34 Uo. 32 p.
35 FLT. MS 378 1919. december 2. jkv. 1920. február 5. jkv.

uradalomtól is kaptak. A stóla díj, a hitoktatás után járó díj és a hívektől kapott egyéb adományok voltak még bevételi források, ezekhez a filiák is hozzájárultak.

A szerzetesek ellátásában sokat segített a konyhakert, a jószág tartás valamint az egyházi földek művelése, vagy művelésre kiadása. Ez utóbbiak összegére nincs adat.

A rendház és a templom fenntartása és jó karban tartása, külső- és belső épületjavítások időről időre jelentős pénzösszegeket igényeltek, amit a város és a hívek anyagi támogatása nélkül nem tudtak volna megoldani. Nagyobb felújítási munkákhoz kölcsönt is igénybe vettek. A korona évről évre való romlása azonban komoly gondokat jelentett az amúgy is pénzszűkében levő rendháznak.

1930-ban nagyobb tatarozási munkákba fogtak. A munkálatok végeztével a zárdafőnök ismertette, hogy *...kitakarítatta a padlást, ami emberemlékezet óta nem volt.*[36] Rendbe hozatták a kolostor tetőt, a csatornát, a villanyvezetéket a falba tetette, valamint kifestették az összes szobát és a folyosót. Éber Sándor festőművész a templom díszítésében lévő hiányokat pótolta, díjazására 5885 pengőt fizettek ki.

Az 1920-as évek végén a szerzetesek magaviseletével továbbra is sok gond volt. A házfőnök és rendtagok tiltakoztak egyes társaik *késő éjjeli órákban való kimaradása ellen.*[37] 1931-ben nagyon remélte a házfőnök, hogy Kiskanizsa megszűnik filia lenni, és ezáltal a fegyelmet is jobban meg lehet tartatni, de ez végül is nem valósult meg. Erre az időszakra esik a félcipő viselésével kapcsolatos probléma. Voltak rendtagok, akik ezt a viseletet igényelték volna, de a házfőnök atya ez senkinek nem engedélyezte.[38]

Ennél jóval súlyosabb vétsége volt annak a szerzetesnek, akit Németh János cipész 1930-ban a püspöknél panaszolt be az Úrnapi prédikációja miatt. Állítása szerint a *magzatelhajtásra kitanító Sulpic plébános* szavai általános felháborodást keltettek. Arra, hogy az eset valóban megtörtént-e nincs adat.[39] Az 1931. év Páduai Szent Antal halálának 750. évfordulója tiszteletére számos ünnepséget szerveztek. Megalapították a Szent Antal imatársulatot és az éves zarándoklat Búcsúszentlászlón szeptember 13-án, szintén a megemlékezés jegyében tartották.[40]

Az elkövetkező években továbbra is számos fegyelmi probléma adódott. Fr. Baksa Lukács *egyszerű fogadalmas szerzetes nem érezvén magában kellő hivatást még a kiskáptalan előtt pár nappal eltávozott a rend kötelékéből.* Ugyanazon a napon két terciárius oblátus elhagyta a rendet.[41] A zárda létszáma 10 lett, 7 páter és 3 fráter.

Amikor még Kiskanizsa kiválásáról szó volt, tervezték a gazdálkodás átszervezését. Egyik lépése a lótartás megszüntetése lett volna, ezáltal 1500–2000 korona megtakarítást reméltek. Jelentősebbnek ítélték a tehéntartás megszüntetését, miután kiszámolták a napi tejfogyasztást, valamint a túró és a tejföl felhasználását, úgy vélték, hogy a palini tejgazdaságtól 60 pengőért havonta be tudnák szerezni és ez kevesebb, mint amennyibe a tehenek tartása került, sőt a rét és a kaszáló területek bérbeadásából bevételük származott volna. Végső döntést az október 21-ei ülésen hoztak, ahol a rend tagjai nem fogadták el a tervezett gazdasági változtatásokat, elvárták, hogy legyen. *Nihil innovata, nisi quod traditum est. (Ne újítsunk, hacsak nem kényszerítenek.)*[42]

A gazdasági világválság hatásai a rendet sem kerülték el. A zárdaépület tatarozási munkái idején jelentős tartozásokat halmoztak fel, közel 60.000 pengőt. Nagy erőfeszítések

36 FLT. MS 378 1930. október 15. jkv.
37 FLT. MS 1928. június 25. jkv.
38 Uo.
39 VÉL A 2495/1930.
40 FLT MS 378 1931.július 21. jkv.
41 Uo.
42 FLT. MS 378 1931. október 21. jkv.

árán tudták csak a havi törlesztési ütemezést tartani. Megállapították *Nagykanizsán évtizedes cégek és boltok csuknak és buknak máról-holnapra, s ha ez így tart sokáig insolventiát jelent majd az egész ország és csődbe jut az egész művelt világ! Mi most a kapitalizmus bábeli tornyának szörnyű összeomlását látjuk és éljük át napról-napra!*[43]

A Házitanács ülési jegyzőkönyvbe 1933-ban szokatlan bejegyzés került. A kizárólag gazdálkodási ügyekkel foglalkozó testület az október 24-ei ülésén jegyzőkönyvbe vette, hogy Kállay Tibor, Nagykanizsa országgyűlési képviselője a Polgáregylet nagytermében beszédet mondott. *A gyűlésen minden legitimista vezető jelen volt: Ernszt Sándor, Farkas Tibor, gr. Csekonics Iván, Hódossy Gedeon és br. Kray István. Az egész gyűlés nagy tüntetés volt a legitimizmus mellett.*[44]

1932-ben új házfőnök P. Molnár Arkangyal vette át a vezetést február 15-vel. Házfőnöksége első két évében sikeresen szilárdította meg a zárda pénzügyi helyzetét és 1934-re minden korábbi adósságukat kifizették. 1933 decemberében beszámolt némi átalakítási munkákról, ami a „fehér termet" érintette. Az ott lévő színpadot áthelyezték a terem első részébe, *ahol valamikor kápolna volt. A korábbi cselédszobával és a harmadrendi könyvtárral* megnagyobbították. Így az egyesületek számára termet tudtak biztosítani, az átépítés 371 pengő költségét is azok fedezték.[45]

1934-től apróbb fejlesztéseket hajtottak végre mind a gazdaságban, mind az épületen belül. 21 db. gyümölcsfát telepítettek a zárda kertjébe a régi, kiszáradtak helyett. Az egész templomot kókusz szőnyeggel szőnyegezték fel, 1936-ben egy ostyavágó gépet vettek, az épületek takarításának megkönnyítésére pedig porszívót vásároltak. 1937-ben a toronyórát is meg tudták újítani, négy oldalán üvegvilágító lappal látták el. Ennek költségeit a város fedezte. 1938. július 31-én vasárnap villám csapott a gazdasági épületbe, aminek következtében először a padlás égett, majd az egész épület. Mivel biztosítva volt, 12.000 pengőt kaptak az elszenvedett kárért a biztosítótól.[46]

1936-ban a veszprémi egyházmegye általános kánoni vizsgálatot végzett a ferences plébánián is. A vizsgálat a ferences plébániát is betagolta a világi egyház rendszerébe, a zalai főesperesség és a nagykanizsai esperesi kerület keretébe tartozott. Anyakönyveit – az összeírás szerint – 1636 óta vezették, kegyura nem ismert, és a látogatás idején P. Czirfusz Viktor volt a lelkész helyettes. Az összeírás szerint a következő felekezetek voltak jelen Nagykanizsán:

A Nagykanizsán működő felekezetek és lélekszámuk 1936-ban (fő)[47]

Község neve	Római katolikus	Evangelikus	Református	Görögkeleti	Izraelita	Összes
Nagykanizsa	27 255	518	493	19	3427	31 741
Palin	650					650

43 FLT. MS 378 1931. január 18.
44 FLT. MS 378 1933. október 24. jkv.
45 FLT MS 378 1933. december 27. jkv.
46 FLT. MS 378 1938. szeptember 14. jkv.
47 VÉL A8 Kánoni látogatások, 1936.

184. kép: A kiskanizsai ferences plébániatemplom belseje 1942 körül

A vizsgálat kitért az orvosok és bábák felekezeti hovatartozására: az előbbiek katolikus, protestáns és zsidó, az utóbbiak katolikus és zsidó vallásúak voltak. A két protestáns egyház között nem tett különbséget. A kérdéskörök kiterjedtek a gyónások és áldozások, valamint a keresztelések, házasságok és halottak számára, az istentiszteletek rendjére, a templomlátogatás gyakoriságára nemek és korosztályok szerint és az istentisztelethez kapcsolódó különböző események megtartásának dokumentálására.

Hitbuzgalmi szervezetek és létszámuk 1936-ban[48]

Hitbuzgalmi szervezet neve	Tagok száma (fő)
Jézus Szíve	550
Rózsafüzér	1600
Szívgárda	800
Oltáregylet	270
Hitterjesztés	1236
III. rend	670
Mária kongregáció	180
Misszió	150
Credo	500

A plébániához: elemi, polgári, kereskedelmi iskola és leánylíceum, valamint felsőkereskedelmi iskola tartozott. Az osztályokban nemek szerint vegyesen jártak a tanulók. (Értelemszerűen ott, ahol az iskola jellege nem különböztette meg őket.) Működött katolikus óvoda is: 80 fiú és 95 leánygyermek részvételével. A kérdések kiterjedtek a szervezett előadások mennyiségére is. Általában 390 ismeretterjesztő előadás volt, zömében valláserkölcsi (140) de a szórakoztató (120) is jelentős számot tett ki. A legalacsonyabb a természettudományi előadás volt nyolc alkalommal.

A városnak 2600 kötetes könyvtára, 320 tagú egyházi és 270 tagú világi vegyes énekkara volt, a zenekar 90 zenészből állt. A leventék száma: összesen 1200 volt. Az összeírás foglalkozott továbbá a birtokviszonyokkal és a katolikus hívek foglalkozásával.

48 Uo.

A katolikusok foglalkozás szerinti megoszlása 1936-ban (%-ban)[49]

Foglakozás	Hívők száma (%)
Mezőgazda	22
Gazdasági cseléd	2
Földműves/napszámos	17
Iparos	20
Gyártulajdonos	Nincs
Gyári munkás	16
Kereskedő	9
Tanonc	2
Katolikus szellemi munkás	12

A katolikus szellemi munkások száma foglalkozásonként 1936-ban[50]

Szellemi munkás	Számuk
Lelkész	30
Orvos	20
Tanító	200
Jegyző	5
Ügyvéd	16
Gazdász	2
Erdész	2
Tisztviselő + nyugdíjas + családtag	3000

A felmérés 300 ínségest számlált össze, 50 sokgyermekest, 120 nyomorékot, 9 elmebeteget, 45 árva gyermeket és 150 munkaképtelen férfit és nőt. A katolikus hívek száma 27.255, ehhez képest a templomok befogadó képessége 1800 + 1200. Házi krónika (Historia Domus) a vizitálás idején 1650-től volt vezetve. A plébánialakra és egyéb egyházi épületekre, az iskola épületre és a könyvtárra vonatkozó kérdéseket nem töltötték ki.[51]

A rendi és világi egyházhoz tartozó hitoktatók egymás közötti óraszám megosztása, mindig vitára okot adó kérdés volt. A 30-as években próbálták ezt finomítani, és a háttérben megegyezni. A szerzetes hitoktatók általában 22 órát a világiak 20 órát vállaltak. *Vezető elv legyen: kerüljük a horzsolódási felületet, mert a papság széthúzása kifelé igen rossz benyomást tesz a hívekre* írta a püspökség.[52]

1939-ben, a háború kitörése után, Nagykanizsára jelentős számú lengyelországi menekült érkezett, akiknek egyházi ellátását P. Gulyás Gellért fontosnak tartotta, de nem volt rá hely. Kéréssel fordult ezért a püspökhöz, hogy egy leszerelt gyárépületben misézhessenek, valamint az Oltáriszentséget ott tarthassák. A püspök a hely méltatlanságára hivatkozva nem járult hozzá.[53]

1940-ben megkezdődött a harmadik plébánia – Kiskanizsa – szervezése. Térképre rögzítve rajzolták be a határokat, e szerint *a Principális csatorna, mint természetes határ...* lett volna.[54] A veszprémi püspök feltételesen elfogadta, véglegesen csak a Szentszéki jóváhagyás után 1942-ben, Szent József ünnepén lépett életbe. Az egyházközségi szervezet 1941-ben megalakította a Központi Tanácsot, ahová az egyes plébániák 4–4 tagot delegálhattak. Egy egyházi és egy világi elnöke volt és – kezdetben – 8 képviselő, mert Kiskanizsa még nem delegálhatott. Három évre választották meg őket.[55] Feladata az egyházi vagyon kezelése és minden gazdálkodást érintő ügy bonyolítása volt. Mivel nem minden plébánián alakultak,

49 Uo.
50 Uo.
51 Uo.
52 VÉL A 5695/1937.
53 VÉL A 6256/1939.
54 VÉL A 483/1941.
55 VÉL A 1958/1941, A 2368/1940, A 4281/1941.; FLT. MS 378 1942. március 30. jkv.

ezért nem lett volna joguk az egyes plébániák költségvetésének elfogadásához, kérték a püspök mielőbbi jóváhagyását.

1942-ben fr. Boros Fortunát általános vizitálást tartott, ennek legfontosabb megállapításai:

1. A hosszú évek óta tartó rendi fegyelmi problémákat nem tudták orvosolni, megszüntetni. Nem volt egyetértés a szerzetesek között. A közös imákat nem látogatták. Nem foglakoztak a laikus testvérekkel, az esti elmélkedéseket pedig teljesen elhanyagolták.

2. A gazdálkodással elégedett volt, rendben találta az épületeket. A rendház megélhetését biztosítottnak látta, 12 hold szántóföldjük, 20 hold rétjük és 3666 négyszögöl szőlőjük volt, teljes felszereléssel. Állatokat tartottak: 2 ló, 10 tehén. 14 sertés, 4 juh és számos apró jószág segítette az alapvető ellátást. A fő jövedelmi forrás: a perselypénz, a stóla, az egyházközségtől megállapított éves jövedelem, a párbár, ezek összesen 25.000 pengőt tettek ki.

3. A plébánián nyolc felszentelt pap volt, az éves gyónások száma: 60.000.[56]

1942 augusztusában P. Gulyás Gellért személyében új házfőnök lett. Első feladatai közé tartozott, hogy szabályozta a szónoklatok rendjét, az egyletek vezetőinek kinevezését és az atyák között a gyóntatás felosztását. Rögzítette a napirendet, amely szerint 5 órakor ébresztették a szerzeteseket, fél 6-kor reggeliztek, amit elmélkedés követett. A napi teendők ellátása után fél 4-kor ebédeltek, majd a teendőiket folytatták. Fél 4-kor zsolozsmát tartottak, este fél 8-kor vacsora, ezt követően háromnegyed 9-kor esti ima volt elmélkedéssel. Hónap utolsó péntekje a *„csend napja"* volt.

1943-tól bevezették a jegyrendszert, ehhez a rendháznak is alkalmazkodnia kellet.[57] A szerzeteseket ellátását ezen kívül az általános rossz termés is sújtotta.

Az 1942-től vezetett rendháztörténet az általános és helyi eseményekről részletes elemzést ad. 1943 végétől egyre nehezebb lett az emberek élete. 1944-ben rendszeressé váltak a légitámadások a városban, ami a háború borzalmaival szembesítette a város lakóit. A frontokról egyre több sebesült érkezett, ezért a kórház mellet számos középületet is át kellet a sebesültek ellátására alakítani, többek között a Casino, a polgári fiú- és leányiskola, valamint a Vécsei úti iskolát. Ellátásuk nagy terhet jelentett annak ellenére, hogy minden felekezet női egyesülete próbált anyagi segítséget adni és lelki vigasztalást nyújtani. 1944. május 29-én bérmálást tartottak, de a 264. bérmálónál félbe kellet szakítani, mert a megszólaltak a szirénák és a rendház kertjében kialakított óvóhelyre menekítették az embereket. Augusztustól állandósultak a légiriadók, decembertől pedig az elsötétítések is nehezítették a hívek életét. Az összejöveteleket és az esti ájtatosságokat is át kellet szervezni. A karácsonyi éjféli misét, majd a szilveszteri hálaadási misét is délután tartották.

A körülmények 1945 márciusára annyira romlottak, hogy a városi mérnök tervei alapján a rendház pincéjében további óvóhelyet alakítottak ki, külön a polgári lakosság és külön a rendtagok számára. Több száz ember menekült ide, ellátásuk óriási erőfeszítéseket igényelt. A húsvéri ünnepek előtti nagyszerdán és nagycsütörtökön a papi zsolozsma a „Jeremiás siralmai" voltak. Az orosz csapatok április elsején szállták meg a várost, az események az óvóhelyen érték a szerzeteseket és az embereket is. A házfőnök másnap elérte a város katonai parancsnokánál, hogy a miséket megtarthassák és védelmet kértek és kaptak a rendházban menedéket találók, valamint a „zabrálások" ellen.[58]

A harcok során a templom és a sekrestye épülete nem sérült, de az ablakokat a légnyomás betörte, a rendházat azonban több találat érte. Különösen sérült az ebédlő és a tehénistálló. Júniusban, júliusban már bolgár katonák táboroztak a városban. Általában velük több probléma volt, mint az orosz katonákkal, de a szerzetesek munkáját nem akadályozták.

[56] FLT. MS 378 1942. július 5. jkv.
[57] FLT. Nagykanizsa Historia Domus. 1942-től vezették.
[58] FLT. Historia Domus 1944–1945.

Nagy volt a drágaság és a nélkülözés, sokan maradtak fedél nélkül. Élelem hiány volt, mert sok mindent elpusztítottak az átvonuló német majd orosz csapatok. A szőlőhegyen kirabolták a szerzetesek pincéit is, de csak élelmet és bort vittek el.

A szerzetesek igyekeztek segíteni, ingyen konyhát működtettek heteken keresztül 200–250 személynek biztosítottak ételt, de nem mindenkinek a helyzetén tudtak javítani. Több iskola is a rendházban kezdte meg a tanítást április végén. Az 1945-ös tanévet július 11-én zárták. A városba visszatért azoknak nagy része, akik a harcok elől elmenekültek és folytatták foglalkozásukat.

A nyári hónapok folyamán szétszedték az óvóhelyet és a beépített farönköket eladták tűzifának. Július végére a hívek segítségével a szerzetesek eltakarították a romokat és igyekeztek a kiesett mezőgazdasági munkákat is pótolni. A Historia Domus írója elégedett volt a termények fejlődésével és remélte, hogy az élet helyreállásával a *lelki sebek is lassan begyógyulnak.*[59]

Júniusban fr. Király Kelemen egyházlátogatást tartott. Nagyra értékelte a rend tagjainak helytállását a háború viszontagságos idején. *Megmentették évszázak és évszázak életét, leányok, asszonyok érintetlenségét, sokakat tápláltak és gyógyítottak...* Külön kitért P. Gellért bátorságára az orosz katonai parancsnok előtt, ugyanis az ő közbenjárására ...az *alezredes személyesen jelent meg a rendházban és intézkedett, sőt éjszakára őrséget is adott.*[60]

Jegyzőkönyvbe került a húsvét hétfői állomásparancsnoknál tett látogatás eseménye, mely szerint Vicsnyevszky őrnagy legelső hivatalos intézkedése az volt, hogy nyílt parancsot adott. Történelmi adatként dokumentálhatjuk, hogy az orosz állomásparancsnokság legelső hivatalos rendelkezése egy egyházi intézmény védelmében történt.[61]

A vizitátor ugyanakkor megállapította, hogy a szerzetesek között a nehéz idők ellenére, hiányzott a *harmónia, a szent egység, a testvéri szeretet és az egyéni önzés kerekedett felül.*[62] (Arra nem tért ki a vizitátor, hogy a harcok idején mennyi ferences barát hagyta el a Nagykanizsai kolostort.) Király Kelemen szerint a templom gyéren látogatott és nagy volt a „lelki sorvadás". A szerzetesek eldöntötték, hogy a hitélet növelésére a szentek ünnepeit igyekeznek felhasználni. Gyakoribbá tették a családok látogatását és általában az egész lelkipásztori munkát előtérbe helyezték. Erre az ájtatossági alkalmakat is fel akarták használni.[63]

Júliustól új házfőnök lett P. Vados Pál személyében. Az év második felében már az ő vezetése mellett álltak neki a lelkek *újjáépítéséhez,* és az épületek rendbetételéhez. Szeptember, október hónapoktól fokozatosan elkezdték működésüket az iskolai egyletek és megváltozott névvel a Kalász Leányok és a Dolgozó Leányok egylete. Folytatta működését a Szívgárda és az Oltáregylet is. A tél előtt igyekeztek a rendház tetőzetének felújítási munkáit is befejezni. Élelem fejében a téglagyártól kaptak cserepet, a mester azonban 70.000 pengőt kért a munkáért. (A cserép darabja 260 pengő volt.) A gáz bevezetését is megoldották, bár a munkák lassan haladtak, de október 4-én Szent Ferenc ünnepén meggyújtották az első gázrózsát, és november elejétől véglegesen működött.[64]

Az év vége felé ismét előtérbe kerültek a fegyelmi problémák is. A házfőnök a „frizurák eltüntetését" és a fegyelem helyreállítását sürgette, de a téma még a decemberi jegyzőkönyvben is szerepelt. A plébánia leltár szerinti átvétele novemberben történt meg. A vagyonleltár szerint irattára volt a plébániának. A Nagykanizsához tartozó lazsnaki

59 FLT. Historia Domus 1944–1945.; VÉL A8 1945. május 9.
60 FLT. Historia Domus 1945, MS 378 1945. június 14. jkv.
61 FLT. MS 378 1945. június 14. jkv.
62 Uo.
63 FLT. Liber Visitatio Conventus, 1945. június 15–17. jkv.
64 FLT. MS 378 1945. október 21. jkv.

filián az Inkey család kápolnáját a háború során kifosztották és a nagykanizsai temetőkápolna felszerelése is megsemmisült.[65]

Isten kegyelméből szerencsésen befejeztük az Ó Esztendőt! Ámen. Ezekkel a sorokkal zárta le a krónika írója a rendház történetét. Igaza volt, szerzetesek életében nem esett kár, az élet pedig lassan helyreállt. A háborún túl voltak, a következő évek viharos eseményeit még nem láthatták előre.

1946. február 25-én tartották a rendház és a templom megalapításának 250. évfordulóját, ahol megemlékeztek gróf Berger Kristófról, aki az építéshez telket adományozott. *Ő volt a rendház második megalapítója.*[66] Az ünnepi beszédben méltatták a 18. század veszprémi püspökét Padányi Bíró Mártont is, akinek nagy szerepe volt abban, hogy Nagykanizsa Magyarországhoz tartozik.[67]

Jézus Szíve plébánia

Nagykanizsán világi plébánia létrehozása régi kívánsága volt a híveknek. A 18. század közepén került szóba először, hogy ne a ferencesek vezessék a kanizsai plébániát. Bedő György nagykanizsai kerületi esperes a fentiek indoklására előadta, hogy világi papság vezetése mellett rendezettebb plébánia lenne Kanizsán is.[68] E gondolatok írója Pfeiffer János sem talált írásbeli megerősítést kutatása idején, hogyan képzelték ezt el az akkoriak a gyakorlatban. Az elképzelésekből semmi nem valósult meg, és az 1764-ben épült egykori temető kápolnát a városba költöző piaristák kapták meg használatra, de a város tartotta fent.[69] A diákok számára itt tartották a miséket és az idők folyamán meghatározott vasárnapi misézésre is sor került. A kápolna Nepomuki Szent János tiszteletére volt szentelve. 1824-ben gyűjtést szerveztek, és az összeadott pénzből kibővítették a templomot és tornyot építettek, sőt egy 400 kg-os harangot is kaptak a *„városi tanács becses ajándéka"*-ként.[70]

Az 1860-as években Renolder János veszprémi püspök ismét előhozta a második plébánia létesítésének ügyét. Elképzelése szerint a murakeresztúri apát halálával utódja az apáti kinevezés mellett kanizsai plébános is lett volna, Nagykanizsára tervezték a székhelyét, ami szerinte az egyházmegye érdekét és *a lelkek üdvét tekintve is igen kívánatos.*[71] Ez a felvetés sem nyert megerősítést, dokumentumok hiányában nem tudni, mennyire foglalkoztak komolyan vele.

1887-ben a felsőőri prépostsággal való összevonásban látták egy új plébániaalapítás lehetőségét, ahova már a hercegi uradalmat is, mint esetleges kegyurat bevonták volna. A közel két évig tartó egyeztetésekről mára dokumentumok nem találhatók, így a Pfeiffer és Halis által leírtakat ismételhetjük.[72]

A korabeli bizonytalanság mögött a kegyúri jogok tisztázatlansága húzódott meg. Noha az egykor a Szapáry család birtokában lévő Nagykanizsa a város *tartozékaival és a kegyúri*

---

65 VÉL A 2051/1945, A 3885/1945.

66 VÉL A 4951/1946.

67 A veszprémi egyházmegyét a török háborúk után újjászervező Padányi Bíró Márton püspök sokat tett azért, hogy a délvidéki plébániák ne kerüljenek Zágrábhoz. Harcolt saját korának egyházi vezetőivel is azért, hogy megértsék: magyar ajkú papok nélkül elveszik ez a terület az ország számára.

68 Pfeiffer, 1941. 5.p.

69 Zoltványi, é.n. 21p.

70 Zoltványi, é.n. 21.p.; Kunics, 1992. 206.p.

71 Pfeiffer, 1941. 6.p.

72 Uo.

joggal együtt kihalásuk után a Batthyány családra szállt 1744-ben, az új birtokosok ugyanakkor a kegyúri jogokat soha nem gyakorolták.[73]

Az 1824-ben átépített templom-kápolna az 1890-es évekre felújításra, mondhatni teljes átépítésre szorult a hívek megnövekedett száma miatt. Ekkor még nem kapcsolták össze, sőt hangsúlyozták is, hogy nem új plébániát akarnak. A templom újjáépítésre Építő Bizottságot hoztak létre. A bizottság 1898. december 1-én kelt és a veszprémi püspöknek küldött beadványában előadta, hogy a ...*Nep.Szt. János tiszteletére szentelt u.n. felső templom elhanyagolt állapota ébresztette a buzgó hívekben a gondolatot, hogy e templomot díszesebb állapotba hozzák...*[74] A felhívásra, számos adomány gyűlt összes, sőt *a gondolat visszhangra talált a város zsidó lakosaiban is* és jelentős összeggel támogatták.[75]

A piaristáknak nem akartak újabb jogosítványokat adni egy plébániaalapítással, de *az új templomot is az ő kezelésükben akarták hagyni... legfőképpen a tanuló ifjúság vallási szükségleteinek használatára álljon.*[76] Annyit hozzátettek, hogy az újjáépítés után a vasárnapi és ünnepi misék tartására legyen lehetőség, és tudták, hogy ehhez a kéréshez nincs felhatalmazások, de ezt majd a püspökkel történő további egyeztetéssel képzelték. Itt rögzítették hivatalosan először azt, hogy a templom fenntartója a város, és az egyházjogi felügyelet tiszteletben tartásával egyik városi tanácsnok, mint „templom atya" szerepelt. Ő gondoskodott a templom karbantartásáról, ezért a templom minden jövedelme a várost illette. Az újjáépített templomot is a *város hatóságának átadják.*[77] Az Építő Bizottság kérte a püspök támogatását a VKM előtt is ahova segélyért folyamodtak tárgyi ügyben. A levél aláírói a bizottság elnökei: Mikos Géza királyi táblabíró, Hertelendy Béla ügyvéd, dr. Pachinger Alajos főgimnáziumi igazgató és Véber Vince helyettes plébános.

A széljegyzetekkel ellátott levélben a püspök a piaristákkal való viszony tisztázására figyelmeztetett, továbbá felhívta a figyelmet arra, hogy a város esetleg a megnövekedett terhekkel nem vállalja a templomot. Az észrevételek válaszlevélben nem lettek megírva, ezért 1899. májusában aggodalmas levelet küldött a bizottság a püspöknek, ...*hogy a magyar katolicizmus kilenc százados nagy ünnepére nem teljesedett be buzgó óhajtásunk... új, díszes templomban zengjük el hálánkat az úrnak.*[78] Május 26-iai keltezéssel a püspök az alábbi elutasító választ küldte: *A nagykanizsai római katolikus felső templom újjáépítésére alakult bizottságnak folyó év május 3-án hozzám intézett felterjesztése kapcsán van szerencsém Nagyságotokat tisztelettel értesíteni, hogy eltekintve a bizottság előtt is ismeretes nézetemtől, melyet a szóban forgó templomépítés ügye iránt kezdettől fogva tápláltam, melyben csak megerősített ama körülmény, hogy a kezdetben kitűzött terv oly általam előre nem is láthatott arányokat öltött, hogy annak megvalósítása még*

185. kép: Úrnapi körmenet a Felsőtemplom előtt 1864-ben

[73] Uo.
[74] VÉL A ad.2914/1898.
[75] Uo.
[76] VÉL A 2914/1898.
[77] Uo.
[78] VÉL A 1899/1899.

több nehézségbe ütközik, melyeknek elhárítása hatáskörömön kívül esik. Újabban az a körülmény is aggodalommal tölt el, hogy Nagy-Kanizsán a plébánia kérdése is előbb-utóbb eldöntendő lészen. Minthogy ennélfogva a templomépítés ügyét is tulajdonkép a plébánia kérdés megoldásától kell függővé tennem, a jelen körülmények között a bizottságnak abbeli kérelmét, hogy a Vallás és Közoktatásügyi m. (magyar) *kir.* (királyi) *kormánynál közbenjárjak, legnagyobb sajnálatomra nem teljesíthetem.*[79]

A nagykanizsai ügy azonban ennél összetettebb volt, és Hornig püspök dr. Günther Antal ügyvédhez fordult jogi tanácsért.[80] A Templomépítő Bizottság kérése ugyanis nem a legalkalmasabb időpontban érkezett. A ferences rend életében zajló szervezeti változások – a Szent László rend megszüntetése – bizonytalan helyzetet teremtett az általuk pasztorált területeken.

A korszakbeli ferences rendtörténet, valamint a nagykanizsai rendház iratainak hiányában nem ismerjük az okokat és az azokat követő döntéseket, amelyek az egyes ladiszlaita plébániák és rendházak szétosztásához vezettek.[81] A püspök kérdésfelvetései két nagy témakört öleltek fel, az egyik a kanizsai kegyuraság kérdése, amiről nem találtak dokumentumokat, és a ferencesek által a püspöknek küldött iratokban szereplő adatok a plébánia és a rendház egykori alapítási körülményeiről, anyagi alapjairól. A püspök ezeket az iratokat tovább küldte, így tényleges tartalmuk nem ismert. A levél írásának idején Hornig püspök bizonytalanságot érzett a plébánia ferencesek általi további pasztorációjára is.

A másik nagy kérdéskör a világi plébánia létrehozása és annak a jog által meghatározott kötelezettsége *...Az eddig általam elnyomott, s ezért hivatalos alakban még nem jelentkezett törekvés, világi plébániát „kapni", mondom „kapni", mert a „közönség" úgy látszik azt hiszi, hogy az „Egyház" köteles neki mindenestől kész plébániát alapítani, sőt aligha csalódom abbéli sejtelmemben, hogy minden kérés saecularizatiora* (világivá tétel) *akut kérdéssé válik.*

Felmerültek a püspök részéről további olyan kérdések is, hogy van-e olyan hatályban lévő *törvény, rendelet, stb. mely kimondaná,* hogy valamely község katolikusainak plébániává alakulniuk kell? Nem értette a város és a Batthyány család között kialakult jogi helyzetet, ami a kegyuraságra vonatkozott. Ellentmondást érzett az 1816-os és 1832-es egyházlátogatások és még a legutóbb készült schematizmusban leírt adatokban, ahol a Batthyány családot *„patrónusnak"* mondták, *de mi címen és mit jelent ez ...egy szerzetesi eklézsiánál?*

Kérdés volt az is, hogy a községnek hozzá kell-e járulnia a hatóságok megállapodásaihoz és kik a katolikusok egyetemének képviselői?[82] A felvetett kérdések akkoriban más helyeken is felmerültek, és számos alkalommal helyi megoldásokat találtak. Az egyházközségi szerveződés sem adott választ sok mindenre. Az ügyvéd válasza nem ismert és mivel a korszak plébánia iratai sem állnak rendelkezésre így nem tudható, hogy milyen további lépések voltak, ha voltak. A háború alatt nem foglalkoztak ilyen ügyekkel, sőt a templomépítésre szánt pénz is más célra lett felhasználva.

A plébánia alapítás ügye 1920-ban került napirendre ismét, már teljesen más körülmények között. Herceg Batthyány Strattman László levelet írt Rott Nándor püspöknek melyben tájékoztatta, hogy az uradalom jogügyi igazgatója a plébánia alapításáról tárgyalt a hitközség embereivel. Ott azonban elutasításra talált, mert azzal érveltek, hogy *...a ferencrendiek eddig betöltött munkakörükben és jövedelmükben csonkítani nem akarják...* Batthyány úgy érezte, hogy *... szép tervünk dugába dőlt,* úgy gondolta, hogy a maga részéről megtett mindent, ami *...a város katolikus hitéletének üdvére és megerősödésére szolgált volna.*[83]

---

79 VÉL A 1631/1899.

80 Günther Antal (született 1847-ben) a Kúria elnöke, jogász, egyházi, majd számos világi újság munkatársa, 1906-tól az Igazságügyi Minisztérium államtitkára, majd igazságügyi miniszter lett. In: Révai, 1913. 101.p.

81 Halis, 1899.

82 VÉL A 3263/1899.

83 VÉL A 3152/1920.

A püspök válasz levelében leírta, hogy neki is ezt mondták az egyházközség emberei, sőt úgy gondolták, ha alakulna második plébánia azt is a ferenceseknek kellene pasztorálni. Batthyány herceg egy második plébánia alapításához komoly adománnyal járult volna hozzá, amit a kanizsaiak igénybe szerettek volna venni azért, hogy a ferencesek nehéz helyzetén segítsenek. Ezt a főpásztor határozottan ellenezte és a hercegnek írt levelében is nyomatékkal kérte *...semmi szín alatta ezt ne adja meg a jelen plébániának, hanem méltóztassék megmaradni azon kikötés mellett, hogy ezen fejedelmi adományt csakis egy második plébánia felállítása céljából hájlandó folyósítani, amely második plébánia ott feltétlenül szükséges volna.*[84] A püspök vélekedése szerint a kanizsaiak politikai ok miatt hátráltak ki egy második – világi – plébánia ügye mögül. *Újvári kisgazda képviselő P. Hedly Jeromosnak köszönheti a mandátumát, mert az agilis barát volt a fő kortese. Már most ez a barát azt hallotta, hogy azért kell második plébánia, hogy Kanizsának intelligens papja is legyen és ez fájt a jó barátnak, mert azt következtette belőle, hogy a barátokat nem tartják elég intelligensnek, ami az ő hiúságát nagyon is sértette. Viszont a parasztok előtt úgy tüntették fel a dolgot, hogy az urak akarnak egy külön papot, mert nem kell nekik a barát!* A püspök úgy ítélte meg, ha a politikai viharok elcsitulnak, a Kanizsaiak ismét fogják kérni a világi plébániát.

1922-ben nem várt fordulat következett be a kérdéssel kapcsolatban. A Szent József plébánia történeténél részletesen kitértünk a ferencesek plébániáról való lemondásának kezdeményezéséről, majd az elutasító püspöki válasz után a helyzet valamennyire nyugvópontra került.

A püspök 1922 júliusában elérkezettnek látta az időt arra, hogy a város polgármesterét is tájékoztassa az eseményekről és a tervezett plébánia felállításáról.[85] A plébánia határait *oly módon kéri kettéválasztani* (t.i. P. Bendes tartományfőnök) *hogy a Sugár út és a Csengery út amely utcák a várost két részre, egy nagyobb és egy kisebb részre osztják... és a rendház között elterülő kisebbik városrész Kiskanizsával együtt...* maradna a ferences plébániánál. A város nagyobb része a felsővárosi templommal pedig egy új plébániát alkotna.[86] A világi plébánia szervezésének ideje alatt a ferencesek vezették volna a tervek szerint az egész plébániát, a püspök egy biztost küldött volna ki, aki az előkészítést végzi. A hitoktatók hiánya miatt női tanárokat is akartak alkalmazni, *...miként az Budapesten is történik.*[87] Tájékoztatta a városi vezetést arról is, hogy a herceggel történt egyeztetés értelmében azt az ígéretet kapta, hogy a felsőőri prépostsággal kívánja a herceg a plébánia javadalmazását megoldani, de csak egy későbbi időpontban, miután új prépost lesz. (Ez a gondolat nem először merült fel.) Egy Kazinczy utcai 1000 négyszögöles telket ajánlott fel a plébánia építéséhez. Amennyiben ezt nem találnák jó megoldásnak, akkor Chinorányi Boldizsár féle ház emeletét javasolta még, ennek támogatását kérte a püspök is a polgármestertől. A herceg tartotta továbbra ígéretét, hogy az új plébániának 80 hold földet adna, évente 30 öl tűzifát és 10 hl bort. Mindezeket a *legnagyobb hálával kell fogadnunk.* Ehhez járult volna még a várostól a lelkész megélhetéséhez némi támogatás. A hitoktatók fizetést kapnának és a püspöki biztossal egy háztartásban élnének, ezen ideiglenes időszak alatt.[88]

---

84 Uo.

85 A Jézus Szíve plébánia Historia Domusa bevezetőjében Pfeiffer János egy összefoglalást írt a templom történetéről, a később megjelent kiadvány erre alapozódik. A kiadványban hivatkozott püspöki dokumentumokra. A tanulmány készítése során először a levéltári iratokat kutattam végig, ezért a hivatkozásoknál az eredeti irat jelzetét írom.

86 VÉL A 375/1922.

87 VÉL A 2868/1922.

88 Uo.

A püspöki biztos Gazdag Ferenc lett, és ez az átmenti időszak közel 20 év lett. Az iskolai hitoktatást Megyesy Józseffel ketten látták el, emellett végezte a biztos a plébániaszervezési feladatokat.[89]

A következő évek plébánia szervezésének eseményeiről a Histori Domus bevezetője áll csak rendelkezésre. 1926-ban a herceg és a püspök megegyezett a felsőőri prépostság és a második plébánia összevonásáról, de ehhez a Szentszék nem járult hozzá, az 1450. Kánonra hivatkozva, amely új kegyuraság létesítését nem engedélyezte.[90]

186. kép: A felsőtemplom kívülről az átalakítás előtt 1941-ben

1941-ben az új püspök Czapik Gyula – minden további vitát kizárva – *püspöki hatalmával élve,* a ferencrendiek plébániájából *kihasította az új plébániát és kijelölte határait: Keletről jövet a határ a Budapestre vezető töltés (Bagolai sor) egészen a méntelepig, mely az új Jézus Szíve plébániához tartozik. Ismét a határ északra kanyarodik és a Kossuth Lajos tér közepén, a Szentgyörgyvári utca közepén, Zrínyi utca közepén halad a Csengery út kereszteződéséig. A tűzoltóság az új Jézus Szíve plébániához tartozik. A Zrínyi utca és a Csengery utca találkozásától a határ a Csengery út és a Sugár út közepén megy végig egészen a József főherceg útig, honnan ismét keletre fordul és a József főherceg úton végig halad a város politikai határáig.*[91]

A plébánia templomául a felsővárosit jelölte ki a püspök. Az új plébániához kb. 9000 hívő tartozott, a püspök 20.000 pengő adományt tett a Deák tér 4. szám alatti épület megvásárlásához, amit plébánia célra átalakítottak. Öt hitoktató számára lett megfelelő lakás, az udvaron a – későbbiekben – egyházközségi termet kívántak építeni. Ezzel a megoldással tehát kegyuraságot nem kellett létesíteni, a herceg pedig 300 kat. hold területet kihasított felsőőri prépostság területéből és a plébániának adta. Az első plébános dr. Solymár István esperes lett.[92]

A plébánia alapítás történetéhez hozzátartozik még, hogy az új plébánia templom eredeti kegyurasága nem volt az alapítás idején sem megállapítható, sem az, milyen döntéssel viselte a város a terheket, milyen egyezség alapján miséztek a piaristák, sőt az sem, hogy bár a püspöki biztos idején is a miséket ők tartották, de milyen ellenszolgáltatást kaptak? *Vasárnaponként hat mise volt, a piarista atyák tartották.*[93]

Hivatalos költségvetések hiányában nem tudható, hogyan gazdálkodott a püspöki biztos idején az egyházközség, amelynek megszervezésére már 1922-ben is törekedtek, de hivatalosan csak 1941-től szerveződtek meg.[94]

Visszatérve még 1922-höz, Gazdag Gyula a szervezési feladatok mellett, nagy hangsúlyt helyezett a templom állapotának rendbetételére is, új festést kapott, harangot és új orgonát szereztek be. 1938-ban a Szent István évében újra alakították a Templomépítő Bizottságot a püspöki biztos és a város polgármestere Krátky István vezetésével. 28.000 pengőt gyűjtöttek össze viszonylag rövid idő alatt, ami merész tervekre ösztönözte a bizottságot. Elképze-

89 Pfeiffer, 1941.
90 Uo.
91 Jézus Szíve plébánia, Historia Domus, 25.p.
92 Uo. 26.p
93 Uo.
94 VÉL A 5536/1922.

lésük egy nagy új kéttornyú templom építése lett volt az Eötvös-térre, de ez a bizonytalan anyagi kilátások miatt nem volt megvalósítható.

1940-ben Gazdag Gyula biztost elhelyezték, és az őt már plébánosként váltó Solymár István folytatta a munkát. A legelső feladat az egyházközség hivatalos megszervezése volt, mert az építkezéssel kapcsolatos gazdasági döntések meghozatalára nekik volt csak jogosítványuk. Az alakuló ülést 1941. március 2-án tartották. 55 tagú képviselő testületet választottak az utcák szerint javasolt személyek közül.[95] Világi díszelnökké a polgármestert választották, az elnök Filó István lett. Az Actio Catholica szervezeti felépítése szerint: szervezési, hitbuzgalmi, erkölcsvédelmi, kulturális, szociális, karitatív és sajtó valamint számvizsgáló szakosztályokat alakítottak, megválasztották elnökeiket és tagjaikat.

A létrejött egyházközség fölé hamarosan egy másik szervezet a Központi Tanács felállítását rendelte el a püspök a magyarországi katolikus egyházközségekre vonatkozó szabályzat 118.§-a alapján. Ebbe a Szent József plébánia is beletartozott, de Kiskanizsa a megalakítás idején még nem.[96] A tanács feladata volt az egyházközségeket érintő ügyekben eljárni, egyházi személyekre a katolikusság megnyilatkozásait közvetíteni. Anyagi ügyekkel nekik kellett foglalkozni, valamint minden olyan üggyel, amire – szakosztályaikhoz irányítva – a püspök felkérte őket.[97]

Az új szervezetek felállítása után nagy erőkkel kezdtek foglakozni a templomépítés terveivel. Addigra egyértelművé vált, hogy a korábbi elképzelések nem megvalósíthatók, ezért nem egy új építését, hanem a régi kibővítését döntötték el. A terveket Kiss István mérnökszázados a szombathelyi hadtest vezető mérnöke készítette el. A terveket a Műemléki Felügyelőség Országos Bizottsága az épület műemléki jellegére hivatkozva nem fogadta el, a város nem adhatta ki az építési engedélyt sem. Az egyházközségi képviselő testület 1941. augusztus 1-jére rendkívüli gyűlést hívott össze a kérdés tisztázására. Kijelentették, hogy a templom épülte nem műemlék és kérték a várost az engedély mielőbbi kiadására.[98] Az építkezést 1941. augusztus végén tudták elkezdeni. A képeket és szobrokat a munkálatok idejére a városi múzeumba helyezték el. A munka nagy erőkkel haladt Horváth Lajos építőmester vezetésével, és 1942 őszére elkészültek. A templom felszentelésére november 8-án került sor dr. Simon György veszprémi nagyprépost közreműködésével.

Az építkezés összes költsége 240.000 pengőt tett ki. A város 50.000 pengős adományt tett, Czapik Gyula püspök 10.000 pengővel járult a költségekhez. A hívek ablakonként 450 pengőt adtak, és a padok 240 pengős darabonkénti árához is jelentős összegeket adományoztak. Az építkezés után a plébános felmentését kérte, utódja Vajay József lett. Kinevezése előtt az egyházközség világi elnöke részéről felmerült az az elképzelés, hogy a plébánosi tisztséget vonják össze a Notre Dame leánynevelő intézet igazgatói tisztségével. Dr. Molnár Antal lett megnevezve erre a feladatra. Az volt az érvelés, hogy jobban járna a plébános és a plébánia is anyagilag, az iskola vezetés feladatai pedig nem terhelték volna az igazgatót annyira, hogy a másik feladatot ne tudná ellátni.[99] Az elképzelést a püspök nem támogatta, így nem volt akadálya Vajay kinevezésének.

A templom építéséhez hiteleket is felvettek, így azok folyamatos törlesztése jelentős anyagi átcsoportosításokat igényelt az új plébánostól. Az 1941-es költségvetésről csak annyit tudni, hogy 8.700 pengő hiánnyal fogadták el.[100] Az 1943-as évre 26.500 pengő bevételt

---

95 Uo.
96 VÉL A 1958/1941.
97 Uo.
98 VÉL A 4126/1941.
99 VÉL A 1769/1942.
100 VÉL A 2775/1941.

187. kép: Vajay József felsőtemplomi plébános (1942-1954)

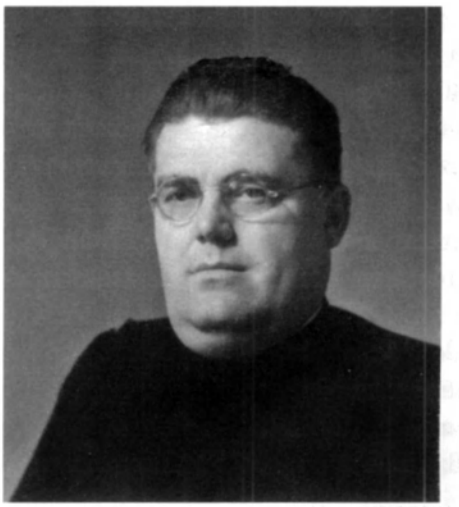

188. kép: Solymár István felsőtemplomi plébános (1940-1941)

és 21.000 pengő kiadást állítottak be.[101] Az összeállított vagyonmérleg szerint a plébánia cselekvő vagyona: 76.000 pengő, a tiszta vagyon 63.000 pengő volt.[102]

Vajai plébánosnak kezdetben nem volt egyszerű helyzete, sok volt a vele szembenálló. Nem volt örömmel Nagykanizsán, mint ahogy írta ...*jöttem, mert parancsolták... Kanizsa! Ki akar ide jönni. Gazdag, szegény ennek lett az áldozata...nem lehet itt megélni. Veszekedések... saját paptestvéreimnek az ellenszenvével találkoztam. Eltűrtem mindent. Elvem volt: szeretettel győzni... Felkészültek ellenem a gyűléseken. De nem lehetett belém kötni.* Nehezen, de megtört a jég és a veszekedések abba maradtak.[103] Ezek okaira, további részleteire nincs adat.

A háborús és a belpolitikai események egyre több nehézséget jelentettek. 1944. április 26-án reggel *az összes zsidót gettóba zárták a zsidó imaház udvarára, a gazdasági iskolába és a kereskedelmi iskolába.*[104] Vajai ettől kezdve részletesen számolt be az eseményekről a Historia Domus-ban hónapról hónapra. 1944 őszétől megindult egy menekülési hullám. *Szörnyű mi van itt. Megvadították az embereket. Jönnek érdeklődni: mi mit teszünk? Válasz: maradunk.* Azt azonban ő sem tudta megakadályozni, hogy paptársai maradjanak, aki eldöntötte távozását, azt elengedték. Fájlalta, mert azt tartotta, hogy...*mi papok tartsunk ki...Krisztus papjainak szabad félni itt a földön? Igen a bűntől, de mástól nem.*

189. kép: A felsőtemplom belseje az átalakítás előtt 1941-ben

Elgondolkodtatóak és megrázóak ezek a gondolatok. A borzalmak közepette egy ember aki lelkiismeretétől és hivatásától vezérelve valóban gyakorolja azt, amire a papi hivatása kötelezi. A lelki segítségre szorulók mellett maradt. Szomorúan jegyzi meg, hogy a hét ferences közül négy elment.[105] 1944. október 21-i keltezéssel a püspöknek is küld beszámolót. *Eddig két nap volt támadás. Az első szombaton délelőtt, a templomtól 300 méterre esett be hét bomba. Szabó Antal háza telitalálatot kapott. A mellette lévő ház is*

101 VÉL A 3277/1944.
102 Uo.
103 Jézus Szíve plébánia. Historia Domus 1943.
104 Uo. 1944.
105 Uo.

megsemmisült, kilenc halott. Délután két órakor ismét támadás. Egy katona áldozat. A bombák a fűtőháznak voltak szánva. Kedden ismét délelőtt szőnyegbombázás. Elkezdték az állomástól végig a mérnöki hivatal, majd a Só utca, Wlasits utca, temető, kórház, Bagolai sor, Teleki utca, szegényház (telitalálatot kapott), Rózsa utca és Attila utca utána a mező. 53 bomba hullott,11 halott volt. A megbombázott rész a város legszegényebb negyede. Sebesülés a bombázással kapcsolatban nagyon kevés volt.[106]

A püspöknek küldött következő tájékoztató levél december 22-én kelt. A beszámolóból megtudjuk, hogy postát már nem kaptak, Veszprémből sem. Sok a menekülteket szállító vonat. Harmat Imre hitoktató elment nyugatra, hiába tartóztatták. Minden rendből hárman-négyen elmentek. A front a Marcali - Kéthely - Nagybajom vonalon húzódott, mindenhol sok volt a sebesült. A Notre Dame-i apácák is elmentek. *Volt Judás is,* jegyezte meg gondolatai végén.[107]

A továbbiakban ismét a Historia Domus tartalmából idézünk. Részletesen írtak Mindszenty letartóztatásáról, arról, hogy elmentek és megpróbálták a szabadon bocsátását elérni, de nem sikerült.[108]

Az orosz csapatok a húsvéti ünnepek alatt foglalták el a várost. Vajay plébános szomorú képet fest a fosztogatásokról. A plébániát értékeket keresve feldúlták. Díszes kötése miatt a Historia Domust borítóját is elvitték, azt megengedték neki, hogy a lapokat kivegye, de a nagy sietségben csak egy részét sikerült. A plébánia óvóhelyére menekült emberek is elmentek, *mert féltek, hogy a papokat bántják.* A város elfoglalását követő másnapon Vajayt az orosz parancsnokságra hívták, és egy papírt adtak neki amit az egyházi épületek kapujára kellett kitenni. *Egyházi épület, belépni csak a parancsnokság engedélyével szabad.* Ez után további rablás nem volt, *kár, hogy az első nap ezt nem adták* írta rezignáltan a plébános. A front tovább vonult, az orosz csapatok után bolgár katonák jöttek, akikről nagyon rossz véleménye volt neki is, de a ferences barátoknak is. Ugyanakkor a plébániára beszállásolt bolgár ezredesről jó véleménye volt. *Ő nem kommunista* mondta magáról, és mikor Vajainak Veszprémbe kellett menni a kiszabadult Mindszentihez az ezredes vitte őt be a kocsiján.[109] A plébános beszámolója itt gyakorlatilag megszakadt, az 1945. év hátralevő részéből nem írt szinte semmit.

Az 500/1945 ME, ami a földreformot mondta ki, és minden 100 kat. hold feletti részt kiosztásra adott, érintette a Jézus Szíve plébániát is, hiszen az egykor az uradalomtól kapott földből ennyit tarthattak meg. Vajayt megbízólevéllel küldték a Földbirtokrendező Tanácshoz, hogy képviselje az egyházközséget.[110] 1945. május 9-én a püspök kiküldött egy kérdőívet az összes plébániának a háborús károk felmérésére. A plébánia történetét ennek a közlésével zárom, mert más - érdemi - dokumentum vagy információ nem volt sem a püspöki levéltárban, sem a Historia Domusban.

Az összeírás szerint a plébánia területén hat máshonnan odamenekült pap volt. A háború során sérült *a templom oldala, közvetlen a fundamentumnál egy aknát kapott. A külső vakolaton szilánkok nyoma látszik, a külső drótüveg ablakok megrepedtek. A belső színes ablakoknál alig van kár. Egy kis repedés három ablaknál. A kórházi kápolna összes keleti ablaka kitörött, légnyomás nyomta ki. Helyre sem lehet állítani. Már van drótüveg azzal lesz üvegezve. A plébánián sok ablak törött ki, mert előtte robbant egy akna. A levéltárat kiszórták a szobába, de egy aktát sem vittek el. Anyakönyvek mind megvannak. Kitépték a Historia Domust, összetépték a pénztárkönyvet. Mindkettő el volt dugva, de megtalálták. A városban az élet rendesen megindult. Sok a robot munka. Leégett a városháza, a régi püspöki biztosság épülete és a mellette lévő dél-zalai takarék háza. Még van egy-két tűzkár, de nem*

[106] VÉL A 5080/1944.
[107] VÉL A 5969/1944.
[108] Jézus Szíve plébánia, Historia Domus 1945.
[109] Uo.
[110] VÉL A 1052/1945.

olyan jelentékeny. A háborús eseményekkel kapcsolatban a következőkről írt: *Reggel öt órakor érkeztek a templom elé az oroszok. Kihivattak, hogy nyissam ki a templomot. Kikutattak mindent. A sekrestyében, raktárban, pincében mindent felforgattak. Ami itt el volt dugva mindent megtaláltak. Elvittek három piros és három zöld ministráns ruhát, valamint négy fekete ministráns ruhát, két kelyhet. Három volt használatban, a többi a rendelkezéseknek megfelelően eltéve. Egyik sem volt ezüst* (t.i. amit elvittek), *még a kupája sem. Az ezüstök megmaradtak. Ezeket azért vitték el, mert igen fényesek voltak. Egy fekete köpenyt is eltéptek. Egy arany köpenynek levágták a csatját, mivel igen fényes volt. Mást nem vittek el. Miseruháink nagy része a bombázások miatt Zalamernyén volt. Istennek legyen hála, mind megvan.*[111]

A Magyarok Nagyasszonya (Kiskanizsa) plébánia

Kiskanizsa évszázadokon keresztül Nagykanizsa külső, legszegényebb településrésze, a ferences plébánia filiája volt. Az egyházlátogatásokban leírták a leglényegesebb információkat a leányegyházról, ezeket az előző tanulmányunkban ismertettük.

Kiskanizsa 1941-ben önállóvá vált, de rendi plébánia maradt. Ezzel a város harmadik plébániáját hozták létre. A püspök P. Bános Gyula lelkész helyettest bízta meg a plébánosi feladatokkal.[112] Segédlelkészként: Murai Frigyes és Halmos Fortunát tevékenykedett. Az önállóvá vált plébánia jövedelmeiről P. Gulyás Gellért a ferences plébánia lelkész helyettese tájékoztatta a püspököt. E szerint az éves bevételeknek forrása: a várostól évi 1044 pengő, amelynek eredete 1926-ra nyúlt vissza, amikor a város 100 aranykorona támogatást szavazott meg a ferences plébániának három káplán tartása címén. Ebből akkor egy jutott Kiskanizsának. A városi tanács azért engedélyezte, mert úgy ítélte meg, hogy település közel 25.000 katolikus hívőjét másként nem tudják ellátni. A kiskanizsai plébánia ellátmányához tartozott még 48 m^3 tűzifa is. Mivel mind a plébános, mind a lelkészek járandóságát a város fizette, *ezáltal közjogilag megalapozott járandóságnak tekintendő.*[113]

A kegyúri jogok és a plébániák fenntartása kapcsán Kiskanizsát érintve levélváltás volt a VKM és a püspök között. A püspök felsorolta azokat az összegeket, amelyeket a plébános és a két káplán tartásáért a város – járandóság címén – adott (évi 1200 pengő, illetve 696 pengő fejenként). A kiskanizsai plébániának egyéb hozzájárulást nem kellet előteremteni.

1941-ben a meglévő templom belseje felújításra szorult. A plébános a püspök segítségét kérte megfelelő referenciával rendelkező restaurátorok ajánlására. Az ajánlott személyek közül egy testvérpárt bíztak meg a kivitelezési munkákkal kapcsolatban azzal, hogy a terveket be kell mutatni a Központi Egyházművészeti Hivatalnak.

Az elkészült terveket be is mutatták, egyedüli hiányként a mennyezetre kerülő „Szent István korona felajánlása" vázlatát hiányolták. Mivel az övék volt legolcsóbb ajánlat, 4180 pengő, ők kapták meg véglegesen a munkát.[114] A felújítás 1942-re készült el, de *gyenge eredménnyel,* ezért a *művészek költségén teljesen kijavíttatták.*[115]A benedikálásra ezután került sor, de mivel időben egybeesett a bérmálások idejével a püspök nem vállalta, hanem püspöki biztost küldött.[116] Több hónapos egyeztetés után – 4 taggal – Kiskanizsa is helyet kapott a Központi Tanácsban 1941 végén.[117]

---

111 VÉL A 8/1945.
112 VÉL A 1451/1941.
113 VÉL A 3533/1941.
114 VÉL A 3363/1941, 3753/1941, 3788/1941.
115 VÉL A 2628/1942.
116 VÉL A 5391/1941.
117 VÉL A 4857/1941.

A kiskanizsai templomot ért háborús károkról P. Halmos Fortunát töltötte ki a kérdőívet. *A templom torony rongálódott meg és a keleti oldalon lévő színes ablakok törtek össze. A torony és a kórus feletti rész súlyos rongálódást szenvedett. Híveink, akik itt maradtak, mind folytatja előbbi munkáját.*[118]

Kiskanizsán az 1921-ben két szobrot is állítottak a templom kertjébe. Horváth György és neje Dolmányos Rozália 1000 korona alapítványt tettek ...*Istennek fogadalmunkhoz híven, és* a templomkertben egy Jézus Szíve szobrot állítattak, a megfelelő engedélyek megszerzése után.[119] Milei Ferenc és házastársa Polai Juli szintén 1000 korona alapítvánnyal állítottak egy Szűz Mária Szíve szobrot, az engedélyeket ehhez is megadták.[120] 1868-ban Majoros Katalin a Rozmaring utcával szemben, Mikó Ferenc 1869-ben a Szent Flórián téren, Davidovits Erzsébet 1875-ben a Récsei út mentén állítattak kőkereszteket. Arra nincs adat, hogy alapítvány tettek-e hozzá, de valószínűleg nem, mert 1906-ban Görög Imre lelkész támogatást kért fenntartásukhoz a püspöktől.[121]

Szerzetes- és apácarendek, katolikus egyesületek

A ferencesek nagyon sokáig nem szívesen látták újabb szerzetes vagy apácarendek megjelenését a városban, mivel pénzbevételeik csökkenésétől féltek.

1765-ben a piaristák középiskolát nyitottak Nagykanizsán, amelynek hatásai felbecsülhetetlenek voltak. Hosszú időn keresztül *egy nagy terület egyetlen középiskolája. Tanárai az odajáró diákok hitoktatását is ellátták, de a felsőtemplomba járó hívek pasztorálásában is egyre nagyobb szerepet vállaltak.*[122]

Újabb rend megtelepedése 1907-re tehető, ekkor az Irgalmas nővérek jöttek Kanizsára, a kórházban teljesítettek ápolói szolgálatot. Kápolnájuk is ott volt, ennek átalakításához kértek a VKM-től támogatást.[123] Egyéb adat sajnos nincs rájuk.

1920-ban a trianoni szerződést követően a felvidéki területeken nem tűrték meg az oktató rendeket. Iglóról az Orsolya rendi apácákat küldték el, akik a veszprémi püspöktők Nagykanizsán kértek letelepedési lehetőséget. A püspökség először nem foglakozott az üggyel ad acta tette.[124] Az év második felében ismét jelentkeztek, ekkor felmerült, hogy a Frigyes főherceg laktanyát kapták volna meg, de a polgármester nem tudta elintézni, mert a katonaságnak is szüksége volt rá.[125] Az apácák a VKM-mel is tárgyaltak, ahol azt akarták tudni, hogy milyen tanintézetet akarnak létesíteni. *Elsősorban leány középiskolára lenne szükség, közölte a minisztérium és csak ebben az esetben adták volna meg az iskolához a létesítési engedélyt.* További feltétel volt, hogy a rendnek saját költségén kellett a fenntartást megoldani.[126]

A hosszas tárgyalások eredményeként 1921. augusztus 20-án érkeztek meg az apácák és rövid ideig egy özvegy tanítónőnél helyezték el őket. Két hét múlva gr. Somssich Eszter grófnő jóvoltából, aki 330.000 koronáért megvett egy négyszobás házat számukra, saját házukba költözhettek. A feltétel az volt, hogy ezt az összeget idővel vissza kellett volna adni. A ház mellett kert és udvar is volt, ahol bővíteni lehetett volna az épületet, ha tudtak volna pénzt szerezni az építkezéshez. A tanítást szeptember 11-én kezdték meg, a fiú pol-

[118] VÉL A 8/1945.
[119] VÉL A 1821/1921.
[120] VÉL A 2582/1921.
[121] VÉL A 385/1906.
[122] Lásd: Degré, é.n.
[123] VÉL A 5483/1902.
[124] VÉL A 1086/1920.
[125] VÉL A 2317/1920.
[126] Uo.

gári iskolában kaptak helyet, de csak a délutáni tanítási időre. Az elemi első négy osztályát indították 40, 48, 35, és 34 fős csoportokban. Az állami iskolából a leányok jóformán mind átmentek. A polgári leányiskolát első évfolyammal a volt szállásadónőjük házában indították meg 37 fő beiratkozott diákkal. A 2–4. évfolyamokra 18–20 növendék jelentkezett, őket „magánúton tanították. Október 1-től varró iskolát is indítottak volna, de helyiség gondokkal küzdöttek. Nincs adat arra, hogy végül is ebben a formában miért engedélyezték nekik a tanítást, holott a városnak ténylegesen leány középiskolára lett volna szüksége, mert a megnövekedett lakosság ezt igényelte.[127]

Az apácák a püspöktől is kértek segítséget, de válaszlevelében csak a VKM előtti támogatást ígérte meg, és némi felszerelés küldéséről biztosította őket. Tájékoztatta a főnöknőt, hogy a VKM-nek az államsegélyt mindenképpen meg kell adnia az állami iskolák számára kiadott „Rendszabály" szerint és fenntartásához az egyházközségnek is hozzá kell járulni.[128]

1933-ban a Notre Dame de Sion nővérei vették át az iskolát, mivel az Orsolya rend nem tudta fenntartani. Az átvétel után 3–4 évig fejlődésnek indult, nőt a tanulók létszáma, de 1937-től megrekedt a fejlődés. Ebben – minden valószínűség szerint – az iskola vezetésében bekövetkezett személyi változások játszottak szerepet. *Amíg a piarista atyák igazgatták addig rendben mentek a dolgok, de mióta Kabos Petra apáca vette át az igazgatói feladatokat, hanyatlásnak indult.*[129] A későbbiekben sem oldódott meg a helyzet, ezért a püspök közölte velük, hogy *nem óhajtja a kezükbe látni az iskolát.*[130]

Nagykanizsán az első katolikus egylet az 1887-ben 285 taggal szerveződött „Nagykanizsai Keresztény Jótékonysági Nőegylet" volt, elnöke Fesselhoffer Józsefné.[131] Céljai között a szegények és szűkölködők segélyezése, a betegek és nyomorban élők támogatása volt.[132]

Az I. világháború alatt kezdtek szerveződni a Mária kongregációk. A jezsuiták által 1563-ben elindított Mária kultuszhoz kapcsolódó szervezet Magyarországon későn jelentkezett. Nagykanizsán 1916-ben először az „Urak Mária kongregációja" alakult meg. Az összejövetelt Mutschenbacher Edvin törvényszéki bíró hívta össze azzal a céllal, hogy Kanizsa katolikus *férfi intelligenciáját* tömörítse. Második összejövetelükön a megválasztott préres Lukács József kegyesrendi tanár a kongregáció kötelességét az alábbiak szerint határozta meg: *Kitartásra, lelkes apostolkodásra buzdítja a tagokat. A kongreganista igyekezzék magát kivonni az idegen befolyás alól, s törekedjék mindent katolikus szemmel nézni.*[133]

Az Úrasszonyok Mária kongregációja 1917-ben alakult. Megalakulásuk idejéből nincsenek adatok, de az 1942-ben a 25. évfordulóra készült működési jelentésből ismerhetjük a kezdeteket. Eleinte három szakosztályt szerveztek: az eucharisztikus, a sajtó és a szociális, majd 1926-tól negyedikként a missziót. Munkájukkal ők is a katolikus szellemiséget akarták erősíteni, a szociális csoport a szegényeket támogatta ruha és élelmiszer segélyekkel.[134]

1917-ben alakult meg az „Úrileányok Mária kongregációja" hasonló szellemiségben. Szerveztek előadásokat, felolvasásokat, rendszeres ájtatosságokon vettek részt. Három szakosztályban: az eucharisztikus, a missziós és a sajtó területen munkálkodtak.[135]

---

127 VÉL A 4241/1921.
128 Uo.
129 VÉL A 6134/1940.
130 VÉL A 2905/1942.
131 Foki, 2011. 63. 194.p.
132 Uo. 81. 225.p.
133 FLT. F.8. Mária kongregáció jkv. 1916–1919.
134 VÉL A 1788/1942.
135 Uo.

1925-ben megszervezték a Római Katolikus Legényegyletet, elnöke Éberhardt Béla kegyesrendi házfőnök lett.[136] Alapszabályukat a következő évben fogadta el a VKM, de működésükről nem volt további adat.[137]

1931-ben a városi kórház ápolónőiből álló „Mária Társulat" alakult. A kórházi teendőket ellátó irgalmas nővérek szerveződése a ferences atyák számára *terhes* lett, ezért azt javasolták, hogy vezetésüket *a nővérek ottani lelkésze végezze.*[138]

Az 1940-es évektől számos új katolikus szervezet kezdte meg tevékenységét. 1942-ben megalakult Nagykanizsán is a kikeresztelkedett zsidók védelmére létrejött „Magyar Szent Kereszt Egyesület" kanizsai fiókja. Országos működésüket 1939-ben kezdték meg a zsidók ellen hozott törvények miatt. Céljuk *az existenciájukban veszélyeztetett keresztény hívők gondozása, valamint a katolikus világnézet elmélyítése* volt. Nagykanizsán Dávid Xavér ferences atya vállalta a vezetését.[139] 1943-ban megalakították az „Oltáregyletet" Az eredetileg már közel száz éve az Oltáriszentség imádását és a szegény templomok kegytárgyakkal való támogatását célul tűző társulás Kanizsai tevékenységéről azonban nem maradt feljegyzés. 1944 márciusában hozták létre a férfiak „Crédo" egyesületét, vezetését a felsővárosi templom káplánja Kasza Imre vállalta.[140]

A férfiak számára létrejött egyesület célja a legalapvetőbb hitéleti kötelességek becsületes teljesítése volt. Közel 500 tagja volt, és kanizsai működésére már 1936 óta ismeretes adat.[141] Egyike volt azon társulatoknak, amely a háború után is – kisebb létszámmal – de folytatta működését. *Maradtak azok akik megelégedtek a helyzet adta lehetőségekkel.*[142]

Kifejezetten a gyerekek közösségbe tömörítésére hívták életre a „Szívgárdát". Nagykanizsai megalapításának időpontjára nem találtunk adatot, de az 1942-es összesítőben 120 tagot számláltak. Működésüket 1946-ban is folytatták, azzal kiegészítéssel, hogy *gyakorlatias vallásosságra nevelést* is célul tűzték. Minden hónap első péntekén gyóntak, áldoztak és egy kijelölt napon litánián vettek részt *engesztelésül a hadifoglyokért és az igazságtalanul bebörtönözöttekért.* Külön imádkoztak azokért a családtagokért, akik otthon káromkodtak, és ezt *tisztelettel* a tudomására is hozták.[143]

A háború után 267 taggal működött egy ideig az Oltáregyesület, fő tevékenységük a romeltakarításban való részvétel, de a rendház mindennapi házi teendőibe is segítettek. Miután összejöveteli termüket elvették aktivitásuk is csökkent.[144]

A Református gyülekezet és egyesületei

A 19. század második felére nemcsak a lélekszám növekedett meg Nagykanizsán, hanem a különböző felekezetekhez tartozó hívek száma is. Az 1816. évi egyházlátogatás még 25 „protestáns" felekezethez tartozót számlált össze, 1887-re már – külön – 65 református élt Kanizsán, a galamboki gyülekezethez tartoztak. Ekkorra azonban úgy érezték, hogy önállóan is meg tudják szervezni hitéletüket. Ennek az időszaknak a történetét két lelkészük is: Kádár Lajos és Pomóthy Dezső – különböző stílusban – feldolgozták.

136 VÉL A 4679/1925.
137 VÉL A 444/1926.
138 FLT. MS 378. 1931.augusztus 6. jkv.
139 VÉL A 1427/1942.
140 Felsővárosi plébánia, Historia Domus, 1944. március 19.
141 FLT. Nagykanizsai ferences rendház története 1942. A Crédo egyesület működésére már az 1936-ban készült egyházlátogatás is tartalmaz adatot. Az ellenmondás okára nem sikerült magyarázatot találni.
142 VÉL A 4951/1946.
143 Uo.
144 Uo.

A továbbiakban az általuk leírtak valamint a presbiteri jegyzőkönyvek alapján foglaljuk össze a nagykanizsai reformátusok történetét. *Az egyházközség megalakulása 1887. november 13-án történt az istentisztelet végeztével, a községi polgári iskola egyik tantermében.*[145]

Pomóthy Dezső leírásából ismerjük, hogy ennek az előzményei 1866-ra nyúltak vissza. Hivatkozott egy meg nem nevezett jegyzőkönyvre, amelyben a Nagykanizsán és környékén élő reformátusok számát 300-ra becsülték, mind a galamboki anyaegyházhoz tartoztak. Közel 20 évig húzódott az önállósulás folyamata, mivel a galambokiak nem akartak ehhez hozzájárulni, mert ebben az esetben elestek volna a filiák adójától és adományaitól. Az 1886. június 28-án Révkomáromban tartott közgyűlés határozata missziós egyház létrehozását engedélyezte.

Ebben az eredményben nagy szerepe volt Körmendy Sándor hedrehelyi esperesnek, aki a dunántúli egyházkerület közgyűlésén szorgalmazta a nagykanizsai misszió felállítását. A kezdeményezésnek lelkes támogatója Cseresznyés Sándor a Kanizsa királyi törvényszék elnöke volt. Kettőjük kitartó munkája és akarata teljesült be a megalakulás napján.

A következő hónapok a hétköznapok gondjaival teltek, megfelelő imatermet kellett a kis közösségnek keresni, és meg kellett oldani a Kanizsára érkező lelkipásztornak Matolcsy Istvánnak és családjának a lakhatási feltételeit. Egyházszervező Bizottságot alakítottak, elnökének Karczag István uradalmi földbérlőt választották, feladatuk az alakulással kapcsolatos teendők megszervezése volt.[146]

Az imatermet és a lelkészi lakást kezdetben özv. Thassy Ábelné Arany János u. 5. szám alatti házának bérbevételével oldották meg. Kedvezőbb lehetőségre nem is számíthattak, mert bevételeik nem volt. A legfőbb feladat az anyagi bázis előteremtése volt. A gyülekezet tagjainak induló létszáma 65 fő volt, jövedelmük 1%-át szavazták meg egyházi adónak. Az anyagi biztonságot azonban még hosszú ideig nem tudták megteremteni. Pomóthy Dezső véleménye szerint részben azért, mert az alakulóban lévő gyülekezet tagjai gyakran cserélődtek. Sokan a munkalehetőség miatt – átmeneti ideig – költöztek Nagykanizsára és amikor máshol jobb ajánlatot kaptak, tovább mentek. Ennek bizonyítéka a presbiterek gyakori változása.[147]

A presbiteri jegyzőkönyveket kezdetektől vezették, évente négy alkalommal tartottak közgyűlést. A gyűléseken a mindenkori lelkész, három presbiter, a gondnok és egy jegyzőkönyvvezető volt jelen. Az alakulást követő évek az állandó pénzügyi gondok között teltek, amihez a pénzügyek rendezetlen kezelése is hozzájárult. Emiatt 1890-ben a gondnokot felmentették, de az elsikkasztott pénz nem került vissza. A gyakori lelkész változások sem voltak jó hatással a gyülekezet életére. 1888 szeptemberétől Jávory Nándor érkezett Nagykanizsára. Az új lelkész nagy energiákkal látott hozzá a hívek jobb megszervezéséhez az anyagi gondok csökkentéséhez.

Ebben az időben filiaként Kanizsához tartozott: Alsó-Lendva, Csáktornya és Perlak. Jávory fő törekvése az volt, hogy ezek mellé megszerezze pasztorálásra a lepoglavai börtön református rabjait. Többszöri próbálkozás ellenére ehhez az egyházi vezetés nem járult hozzá.[148]

Nagykanizsa rendszeresen kért és kapott – általában 500 korona – évi segély az egyházmegyétől, az 1890-es években pedig további 150 korona rendkívüli adomány is megsza-

[145] Pomóthy, é.n.
[146] Református egyházközség. Presbiteri jkv. I. köt. 1888. 14.p.
[147] Uo. 15–16.p.
[148] DREL. II. 138. Belsősomogyi Református Egyházmegye iratai. a/közgyűlési jegyzőkönyvek. 1889. április 29.

vaztak számukra.[149] Az 1893. évi augusztus 1-ei közgyűlésen Kaposvárott Keszthely lelki gondozásáért 700 korona támogatást szavaztak meg számukra.[150]

1891. március 7-étől Sarkady Titusz látta el a lelkészi teendőket, de alig másfél éves munkássága után ő is távozott. Missziós tevékenysége során nem tudta elérni az elődje által megkezdett célkitűzést, hogy saját imatermet biztosítsanak a gyülekezet számára. Hiába kérvényezték a hercegi uradalomnál, hogy templom és lelkészlak számára földterületet kaphassanak, válaszra sem méltatták őket. Levélváltásukból tudjuk, hogy perrel is fenyegetőzött a gyülekezet, kérésük mellőzése miatt, mivel kérésüket jogosnak tartották.[151]

Az új lelkész Seregély Dezső volt az első, aki tartósan megmaradt Nagykanizsán, közel 10 évig (1892 oktobertől – 1990-ig) munkálkodott. Lelkészsége alatt jelentős változások történtek a gyülekezet életében. 1893-ra nagyon problémássá vált a Thassynétól bérelt ház ügye tulajdonosa többszöri házbéremelési követelése miatt. Februárban tárgyaltak Somssich Lőrincz eladó háza megvételéről. Hosszas tárgyalások után döntöttek és 7000 koronáért megvették. Az év során átalakították az épületet, október 15-én kerülhetett sor felavatására. Seregély Dezső az 1893. júliusi gyűlésen hálát adott Istennek, hogy saját házukban tarthatják a presbiteri gyűlést.[152] A következő évek sem voltak mentesek az anyagi gondoktól, évről-évre nagy gondot jelentettek az egyházi adót nem fizetők. Az sem volt megoldás, amikor szégyentáblára tették őket.

1897-re a tíz éves fennállást megünnepelve Seregély lelkész méltatta az elődöket, ekkorra a gyülekezet létszáma a 400 főt is elérte (a szórványokkal együtt), ami jelentős fejlődésnek mondható. 1898-ban megkapták a lepoglavai börtön pasztorálását is. Ezek a külön lelki gondozásokért járó jövedelmek segítették rendbe hozni a gyülekezet anyagi viszonyait és ki tudták fizetnie a ház vételárát. Jövedelmeikhez járult még a várostól kapott eseti 500 korona segély, de híveiktől is kaptak adományokat.

A lelkész 1900 januárjában jelentette be távozási szándékát, megpróbálták Kanizsán tartani, a püspököt támogatását is kérték, de kérésük nem teljesült. Kérvényezték a gyülekezet teljes jogú anyaegyházi státusát is, mert akkor joguk lett volna önállóan lelkészt választani, de nem kapták meg. A következő hónapok nézeteltérések között teltek. Kovács Kálmán New Yorkból ideérkező lelkészt ideiglenes fogadták el, még egy évet sem tartózkodott itt, amikor utódjául Murányi Jánost helyezték Nagykanizsára.[153]

Megválasztásakor a *gyülekezet békéjének megóvása érdekében* a püspök hat személyt javasolt a presbitérium számára, ezek közöl első helyen, többséggel Murányit javasolták.[154] Az elkövetkező két év bizonyította, hogy jó döntés volt a megválasztása. Rendezte a gyülekezet szétzilált pénzügyeit. A lelkész fizetését is hosszabb távra rögzítette és államsegély ügyben megkereste a minisztériumot Tevékenysége eredményekét rendszeres segélyt ért el.

1902-től – a hívek kérésére – az istentiszteletek idejét kilenc órára tették át, de rövid időn belül kiderült, hogy ez nem volt szerencsés ezért az eredeti tíz órára visszatértek. Az évente rendszeresen megtartott konfirmációk a hitoktatásban legjobb eredményt elért két diákot jutalmazták, erre még 1897-ben tett alapítványt Karczag Béla uradalmi bérlő. Templomalapot is létrehoztak, és az imaterem padjait és berendezéseit ebből újították meg. Erről külön számadást kellet vezetni.[155] A női hívők a templom díszítésére imaterítőket készítettek.

---

149 Uo. 1893. 42.p.
150 Uo.
151 Református egyházközség. Presbiteri jkv. I. köt. 1893.
152 Uo.
153 Uo.
154 Református egyházközség. Presbiteri jkv. II. köt. 1899–1907.
155 Református egyházközség. Presbiteri jkv. II. köt. 1902. február. 9. jkv.

1903-ban Zalaegerszeg pasztorálását javasolta a lelkész, de a presbitérium nem szavazta meg. 1904-ben adta át Murányi a feladatokat az új lelkésznek, Kádár Lajosnak. Elmondható, hogy egy viszonylag jól működő gyülekezetet hagyott hátra. Kádár Lajos volt az első olyan lelkésze a gyülekezetnek, aki tartósan otthonául választotta Nagykanizsát, 1940-ig szolgálta a híveket. Az átadás után derült ki, hogy az anyagi ügyek csak rendezettnek látszottak. Kezdetekben komoly személyi ellentétek voltak, az orgonista és az egyházfi el is távozott. Konfliktus nagyrészt a lelkész és a gondnok között volt a helytelen pénzkezelés miatt, hosszú ideig gyűléseket sem tartottak. Kádár Lajos azonban nem veszítette türelmét és reményét, hogy a dolgok jobbra fordulnak.

Az imaterem egyre nehezebben felelt meg funkciójának ezért Kádár Lajos megtett mindent a templomalap gyarapításáért. A gyülekezet egy templom építését is szerette volna, de ehhez továbbra sem volt meg az anyagi fedezet. 1905-ben lett volna lehetőség alkalmas telek vásárlására, de pénz hiányában nem valósult meg.[156] 1907-ben Nagykanizsa elnyerte az anyaegyház jelleget, ezek után a szűk imaterem még nagyobb gondot jelentett, de a lelkészlakás is kicsinek bizonyult a népes családnak. 1910-ben 4000 koronáért kibővítették a lakást és a Batthyányi utcai oldalon új imatermet építettek. A szükséges összeget a templomalapból vették kölcsön.[157]

Kádár Lajos a templom építéséhez szükséges összeg mielőbbi megszerzéséhez országos gyűjtésbe kezdett. Ennek eredményeként 1910 végére annyi pénzt összegyűjtöttek, hogy a Hunyady és Kölcsey utcák sarkán lévő – a kincstár tulajdonát képező – 450 négyszögöl telket a rajta lévő raktárakkal és építő anyagokkal 10.780 koronáért megvették.[158]

Az egyház szervezeti változásai következtében 1908 januárjától az új zsinati törvény értelmében az egyháztanács tagjainak számát 12-re emelték és újonnan kellet választani őket.[159] A gyülekezet anyagi helyzete a következő években sem volt megfelelő. 1904–1908 között a bevételek és kiadások egyenlege mindig negatív volt. 1910-ben a bevétel 6540 korona, a kiadás 6450 korona, először mutatott csekély többletet.

1907-ben az Egyházi Törvény 3. tc. 13§-a szerint hatályba lépett az új adókulcs, amely az állami egyenes adó 10 %-át jelentette a gyülekezet számára. Az évek során keletkezett hiányok pótlására időről-időre a templomalapból vettek kölcsön. Az évek során gyűjtések eredményeként a templomalap tőkéje 53.754 korona volt 1914-re, amiből meg lehetett volna építeni az új templomot, de a közbejött I. világháború ezt megakadályozta, és a kötelező hadikölcsön váltás pedig elvitte az alap teljes összegét. A háborús nehézségek ellenére 1915-ben 450 koronáért vásároltak egy amerikai rendszerű Kanada harmóniumot a Bischitzky cégtől. A vételárhoz dr. Eőry Szabó Jenő törvényszéki bíró 300 koronát, dr. Hajdú Gyula presbiter 50 koronát adományozott, a különbözetet pedig közadakozásból fedezték.[160]

A háborút követő forradalmak idején sem volt egyszerű az élet, de Kádár Lajos megfogalmazása szerint *az egyház tagjainak hithűsége s a vezetőség bölcsessége következtében az egyház sem anyagi sem erkölcsi kárt nem szenvedett.*[161]

Mivel 1919. március végétől minden államsegély megszűnt elhatározták, hogy egyházi adó helyett tagsági díjat szednek. Kérvényezték Kádár Lajos néptanítói kinevezését, hogy kilenc tagú családját el tudja tartani.[162] Nyilatkoztak a Forradalmi Kormányzótanács felé,

156 Református egyházközség. Presbiteri jkv. II. köt. 1904–1905.
157 Kádár, 1931. 29.p.
158 Uo.
159 Református egyházközség. Presbiteri jkv.III. köt. 1908. január 19. jkv.
160 Pomóthy, 2000. 38.p.
161 Kádár, 1931. 33.p.
162 Uo.

mi szerint...*az egész presbitérium a Forradalmi Kormányzótanács szellemével együtt érez s az egyház vezetését a szociális eszméje szerint kívánja irányítani.*[163]

1920-ban megalakult a Nőegylet, két évig közösen az evangélikusokkal Protestáns Nőegylet néven. 1922-től – kellően megerősödve – önállóan folytatták munkájukat. Ebben az évben énekkar is alakult, de működésük időszakos volt. 1923-tól 16-ra bővült a presbitérium tagjainak száma. 1923-ban az Országos Földrendezési Bizottság 15 kataszteri hold földet adott a gyülekezetnek, amit haszonbérlet formájában kiadtak. A földből a bérlő nem vagy késedelmes fizetése miatt inkább hátrányuk származott ezért néhány év után 10 kataszteri holdat hagyott meg másik bérlőnél a gyülekezet, az öt hold rétet pedig saját kezelésbe vette.

1926 áprilisában jelentős eseményre került sor 28 év után püspöki vizitálás történt. Az eseményre a város, sőt a megye egyes vezetőit is fogadták. A püspököt a lelkész és a hívek a parókia épülete előtt fogadták. A két napos látogatás során díszebéd és vacsora, valamint ünnepi műsor is volt a vendég tiszteletére. A vizitálás másnapján a református püspök tartotta a misét az evangélikus templomban.[164]

1931-ben felmérés készült a gyülekezet állapotáról. A gyülekezetnek ekkor temploma még nem volt csak imaháza. Ennek felszereltsége: egy 16 változatú Woodstock típusú amerikai rendszerű Kanada harmónium, az énekszám kirakótábla egy 1902-ben készült fekete fa *nem iparművészeti értékű* jegyezte meg az összeíró. A szószék hatszögletű, 1902-ben fenyőfából készült két lépcsőfokkal, elefántcsont színű, Torma Pál asztalos munkája. A Mózes szék szintén fenyőfából készült és ez is elefántcsont színű volt. 50 darab pad volt már 1888 óta. Az úrasztala – 1888-ból – hatszögletű, fenyőfából készült elefántcsont színű *„asztal szerű"* láda. A kenyérosztó tányérok: két darab rézből készült 1888-ból és egy ezüst 1926-ban készült, a budapesti Täffel József ötvös munkája és a Nőegylet ajándéka volt. Egy rézből készült asztali kehely 1888-óta és egy ezüst szintén 1926-óta volt, mindkettőt az úrasztali szekrényben tartották. Számba vettek még egy borkancsót 1888-ból, 10 darab asztali kendőt, 4 darab kendőcskét, valamint 1888-óta meglévő keresztelő kancsót és egy alpaka kiskancsót, valamint perselyt. Keresztelő medence nem volt. Az imaház villanyvilágítással rendelkezett. A lelkészlakról annyit állapítottak meg, hogy 1868-ban épült téglaépület.[165]

Az évek során a templom építéséről nem mondtak le. A templomalapban 1927-ben a pengő bevezetésekor 25 millió korona volt, amiért 1551 pengőt kaptak. A templom és a lelkészlak terveit időközben Vécsey Barnabás városi mérnök elkészítette, ezért díjazást nem fogadott el. 1927-ben a templom építésére új alapot létesítettek és országos gyűjtést szerveztek. Az 1932. június 19-ei presbiteri gyűlésen „Templomépítő Bizottság" felállítását határozták el.[166] A templom terveit az 1933. január 22-én tartott gyűlésen fogadták el, májusban volt az alapkőletétel. Az építkezés gyorsan haladt és egy éven belül elkészült. 1934. május 11-én felszentelték az új templomot. Az eseményről

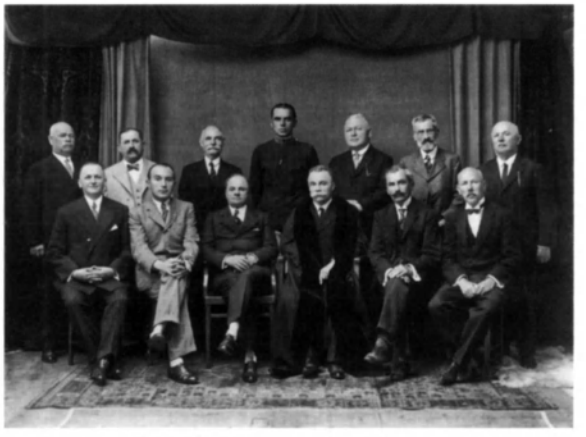

190. kép: A Nagykanizsai Református Gyülekezet presbitériuma Kádár Lajos lelkipásztorral 1934-ben. (Ülő sorban balról a második: Vécsey Barnabás városi mérnök, a templom tervezője.)

[163] Református egyházközség. Presbiteri jkv. IV. köt. 1919. április 19. jkv.
[164] Református egyházközség. Presbiteri jkv. V. köt. 1926. május jkv.
[165] DREL. II. 138. Belsősomogyi Református Egyházmegye iratai I. Gyülekezetek templomaira és parókiáira vonatkozó iratok. 1. Nagykanizsa, 1931.
[166] Református egyházközség. Presbiteri jkv. V. köt. 1932. június 19. jkv.

nem készült jegyzőkönyvi feljegyzés, annyit említettek, hogy nem a püspök – dr. Antal Géza – végezte, hanem Medgyasszay Vince egyházkerületi főjegyző.[167] Az építés teljes költsége 39 273 pengőt, a berendezés 8398 pengőt tett ki.[168]

A templom leírásáról korabeli okirat nem készült. 1958-ban azonban a dunántúli egyházkerület felhívására kiállított kérdőív szerint az alábbiakban összegezhető. *A templom épületet három oldalról utca határolja, déli oldala udvar. A paróchiával a tanácsterem köti össze. Tornya lapos tetejű... padlózata műkő. Belső beosztásában érvényesül bizonyos pápista hatás. Román stílus modern változata, Kelet-Nyugati irányú, főbejárata Nyugat felé esik. Külső hossza 25,75 méter, szélessége 11,31 méter, magassága 8 méter. A templom lapos mennyezetű. A mennyezet 6x7 mezőre osztott, vakolt. Betonkoszorúi fehérek, a mezőket körülzáró gerendák barnák, a vakolás egészen világos kék.* A torony *19,34 méter magas és ráhelyezett 3 méter magas kisebb hasáb alakú. ...a templom észak-nyugati részén van. Belmérete 3x4 méter. Elválasztó részei és a teteje betonból készültek. Tetőzete lapos. Harangok részére vasgerendák vannak beépítve. A gyülekezetnek használatban lévő harangja nincs.*[169]

A lelkészlak 1937-ben újabb gyűjtések eredményeként valósult meg. Ebben az évben tartották a gyülekezet 50. évfordulóját, amit ünnepség keretében a Nőegylet szervezett. Az ünnepség programját Kádár Lajos lelkész állította össze, beszédét a gyülekezet történeti áttekintése tette ki. A gyűlést követő díszebédre meghívták a város, a felekezetek vezetőit, valamint az állomás-parancsnokot, akik üdvözölték a jubiláló egyházat.[170]

Az 1939 és 1940-ben történt események nehezen értelmezhetők a presbiteri jegyzőkönyvek alapján. Vécsey Barnabás gondnok és Kádár Lajos lelkész között rendszeressé váltak a veszekedéssé fajult ellentétek. Ezek valós oka nem megállapítható. Személyes ellentétek, ami mögött Kádár Lajos nyugdíjaztatása volt, majd pénzügyi problémák is előkerültek a viták során, sőt Vécsey „terrorisztikusnak"minősítette a lelkészt, amiért senkit nem engedett az indítványokhoz hozzászólni. Vita volt az egyes gyűléseken készült jegyzőkönyvek hitelességével kapcsolatban is, amit szintén a gondnok kérdőjelezett meg, de a gyűlés nem tudott dönteni – írásban felvett jegyzőkönyvek hiányában – a kérdésről. A kétéves állandó vitának az 1940. évi december 10-i gyűlés vetett véget, ahol határozatot hoztak arról, hogy helyettes lelkész végzi Kádár Lajos helyett a teendőket. Ez a helyettes lelkész a későbbi utód Pomóthy Dezső lett, aki 1943 novemberéig látta el ebben a minőségében a gyülekezet vezetését.[171] Elődjének tevékenységét úgy jellemezte: *Mire élvezhette volna munkája gyümölcsét... mozgalom indult meg ellene.*[172]

191. kép: A Vécsey Barnabás városi mérnök terve alapján 1934-re felépült református templom

A háború ellenére fellendült a gyülekezeti élet az új lelkész helyettes irányítása alatt. Az ifjúsági és le-

[167] Református egyházközség. Presbiteri jkv. V. köt. 1936. március 26. jkv.
[168] Pomóthy, 2000. 47.p.
[169] DREL. II. 138. Belsősomogyi Református Egyházmegye iratai I. Gyülekezetek templomaira és parókiáira vonatkozó iratok. 1. Nagykanizsa, 1958.
[170] Református egyházközség. Presbiteri jkv. VI. köt. 1937. november 3. jkv.
[171] Református egyházközség. Presbiteri jkv. V. köt. 1939. augusztus 16. jkv.
[172] Pomóthy, 2000. 16.p.

ányköri munka újra indult és a Nőegyleti tevékenység is nagyobb lendületet vett. Az elemi iskolások számára vasárnapi iskolát indítottak, előadások és „szeretet vendégségek" tartását szorgalmazták. Havonta egyszer kultúrelőadásokat tartottak, valamint a Belmissziós Bizottság tevékenységét újra indították.

1944-re nagy nehézségek árán kifizették adósságaikat. Terveik szerint a lelki újjáépítés munkája következett volna az ekkor már 450 lelket számláló nagykanizsai közösségben. A szórványokban ekkor már külön 180 református ellátásáról gondoskodtak. A sok vegyes házasság gondot jelentett. A presbiteri jegyzőkönyvek nem tartalmaznak bejegyzést arról, hogy büntették-e azokat, akik az egyház kárára reverzális adtak. A háború ideje alatt a reformátusokat is jelentős veszteségek érték, de a szűkszavú jegyzőkönyvekből a részletek nem állapíthatók meg.

Az Evangélikus gyülekezet és egyesületei

Nagykanizsán evangélikus vallásúakra már az 1820 évekből találhatók adatok a surdi és iharosberényi anyakönyvekben majd Szepetnek 1825-ben anyaegyházzá való alakulásakor ott tűntek fel Kanizsáról származók adatai.[173] Szepetneki feljegyzések szerint 1845. június 19-én *Bert Károly lelkész jelenlétében 11* nagykanizsai illetőségű *férfi és egy nő elhatározta fiókegyházzá alakulásukat.*[174] A kis közösség ekkor 60 főt számlált és elhatározták, hogy iskolát létesítenek. Az építéshez szükséges anyag évről évre gyarapodott és végül 1857-ben a Zrínyi utca 57. szám alatti házat meg tudták venni. Négy évig tartott a felújítás, míg végre 1861-ben megnyitották az iskolát, amit imateremként is használtak.[175]

A gyülekezetté szerveződés nem szokványos módját ismerhettük meg, hiszen az alakuló felekezetek először az egyházszervezeti formát alakították ki, és később – ha volt módjuk – létesítettek iskolát. Sajnos nem maradt feljegyzés arról, mi motiválta a kanizsai evangélikusokat e döntésükben.

Az első tanító Péterfy Sándor 14 evangélikus, 19 római katolikus(!) és egy görögkeleti vallású nebulót oktatott.[176] Három rendes osztályba folyt az oktatás, esperesi utasítás nélkül, így a tanítás módját a tanító határozta meg. Az oktatás rendje az összevont csoportok párhuzamos foglalkoztatásához lett igazítva. Heti váltásban tanultak délelőtt és délután. Tantárgyak: német, olvasás, természetrajt, honismeret, egyháztörténet. Amíg az egyik csoporttal foglalkozott a tanító, a többieknek csendes foglalkozás volt. Az iskolai könyvek kiválasztása a tanítóra volt bízva. A bibliai ismeretekhez Luther kiskátéját, az olvasókönyvek közül Gáspár János és Kovácsi(?) magyar olvasókönyvét használták. A többi tárgyhoz tartozó könyvről nincs ismeretünk, valamint arról sem, hogyan szerezték be a könyveket, jutott-e mindegyik tanulónak.[177]

Péterfyt még két tanító követte: Kapy Rezső és Velekay Teofil. Az utánuk érkező Kohut Mihály már, mint felavatott lelkész tanította a gyerekeket, de lelkészi feladatokat is ellátott. Ekkor a gyülekezet létszáma megközelítette a 100-at. A tanítás mellett minden vasárnap istentiszteletet is tartott *magyar és német nyelven felváltva.*[178]

---

173 Jány, 2005. 175.p.
174 Uo.
175 Uo. 176.p.
176 Az iskola jegyzőkönyvei 1861-től megvannak, de csak az oktatással kapcsolatban tartalmaznak bejegyzéseket.
177 Evangélikus gyülekezet. A kanizsai ágostai gyülekezet oskolai jegyzőkönyve. 1861.
178 Jány, 2005. 176.p.

A gyülekezet első közgyűlését 1875. szeptember 19-én tartotta, amikor hivatalosan megalakult a fiókegyház, Szilvágyi Gyula segédlelkész és Koch Mihály egyházi felügyelő jelenlétében tartották.[179] Szilvágyi arra kérte a megjelenteket, hogy a szepetneki gyülekezettel való állandó viták miatt, alakítsák újra a presbitériumot. A javaslatot elfogadták és a választás eredményeket Koch Mihály továbbra is bizalmat kapott a jegyző Koch Adolf lett. A presbitérium tagjai: Veszter Imre, Hemt Antal, Győrfy János, Blümheim Frigyes, Berecs Imre, Pranger István, Farner Kálmán és Brachner Samu lettek. Miután a megválasztott tagok elfogadták a megbízást, helyettes lelkész javaslatot terjesztett elő, hogy indokolt lenne Szepetnektől való külön válás, hiszen 1000 forintot fizetnek nekik adóként és ekkora összegből saját gyülekezetet is fenn tudnának tartani. Összeírásuk szerint ekkor már 300 fő volt a hívek száma. Hivatkozott a tulajdonukba lévő ház évi 500 forintot hozó bérleti díjból származó bevételre is. Úgy gondolta, hogy a gyülekezet tagjainak ugyan ennyit kellene évente befizetni egyház adóként. Javaslata szerint négy adófizető osztályba sorolták volna a tagokat: az első évi 12 Ft-ot, a második, 6 Ft-ot, a harmadik 3 Ft-ot, a negyedikbe soroltak pedig 1 Ft 20 krajcárt adtak volna. A presbitérium elfogadta és megszavazták. Döntöttek arról, hogy a várostól is kérnek *néhány száz forintos* támogatást. Arról is hoztak határozatot, hogy önállóvá válás eseten a jelenlegi segédlelkészt tartanák meg, mert tevékenységével elégedettek a hívek.[180] A decemberi gyűlésen döntöttek arról, hogy Szilvágyinak az oktatási feladatokat is el kell látni, javadalmazását évi 300 forintban állapították meg, negyedéves ütemezésben. A lakásért nem kellet fizetnie, fűtésre pedig 6 öl fát szavaztak meg, amelyben benne volt az iskola fűtése évente. Stóla díj címén a keresztelésért 1 Ft, az egyházkezdésért szintén 1 Ft., az esketésért 2 Ft., a temetésért 1 Ft. de ha szónoklattal kérték, akkor 2 Ft. díjazás járt.[181] A következő években újból és újból bizonygatniuk kellet, hogy képesek önmagukat ellátni. A várostól kapott 200 forintos évi támogatáson felül a tulajdonukban lévő ház bérleti díját is emelték. 1878-ban további érvük volt, hogy a stóla díjat akkor Szepetneknek fizették.[182] Hivatkoztak arra is, hogy a Kanizsa környéki szórvány evangélikus híveket tőlük jobban el lehetne látni, mert nagyon távol esnek minden anyaegyháztól(Palin, Csáktornya, Bagola, Récse, Kiskanizsa híveire gondoltak). Az önállósodási törekvések nem találtak meghallgatásra, így még az 1880-as években is ez volt a gyűlések fő témája.

1881-ben Szilvágy helyett Hütter Lajos lett a gyülekezet vezetője, de az önállóvá válást ő sem tudta még sokáig elérni. Mivel a bevételekről és kiadásokról nem vezettek pontos nyilvántartást, ez számos problémát okozott. Ebben az időszakban már „önállónak tűnően" működtek, gazdálkodtak, gyűléseket tartottak, hitelt kértek és kaptak. Ezeket az érveket is felhozták 1889-ben az Iharosberényben tartott rendkívüli egyházmegyei gyűlésen ahol az anyásítás kérdése volt a fő téma.[183] Némi zavart okozott a gyűlésen – és vélhetően ezért nem is határoztak az anyásítás mellet – Győrffy János presbiter azon hozzászólása, hogy előbb templomot építsenek, azután váljanak önállóvá. Mivel erre a nyilatkozattételre nem volt felhatalmazása, de nem is támogatták a gondolatot, ezért ezzel a kérdéssel nem foglakoztak annak ellenére, hogy a gyülekezet lélekszáma ekkor már 400 körül volt.[184]

1890 novemberére végül mégis épült templom és lelkészlak. *A következő évben kialakították a templom belsőt... A templom szentelése 1891. június 28-án volt.*[185]

---

179 Evangélikus gyülekezet. Közgyűlési jkv. I. köt. 1875. szeptember 19. jkv.
180 Uo.
181 Uo. 1875.december 20. jkv
182 Uo. 1878. július 24. jkv.
183 Uo. 1889. február 10. jkv.
184 1889. március 17. és július 7. jkv.
185 Jány, 2005. 177.p.

A közel két évtizedig tartó önállósodási törekvések 1898 értek be. Július 11-én a Belső-somogyi egyházmegye rendkívüli gyűlésén felolvasták Szepetnek nyilatkozatát az *elbocsátó levél* kiadásáról és 1899. november 29-én a pápai rendkívüli egyházkerületi gyűlés 20. pontjában megszülethetett a döntés az anyaegyházi jelleg kimondására.[186] 1900. február 5-én Hütter Lajos megválasztott lelkész vezetésével tartották az első hivatalos közgyűlést. Az általa összeállított statisztika szerint Nagykanizsán 412 hívő, a szórványokban 93 evangélikus volt. Ismertette, hogy anyakönyvet – Szepetnektől függetlenül – 1869/71 óta vezettek. Az első keresztelés 1869. június 4-én volt.[187] Az önállóvá vált gyülekezet bevételei az 1900-as évek elején a következőképpen alakultak:

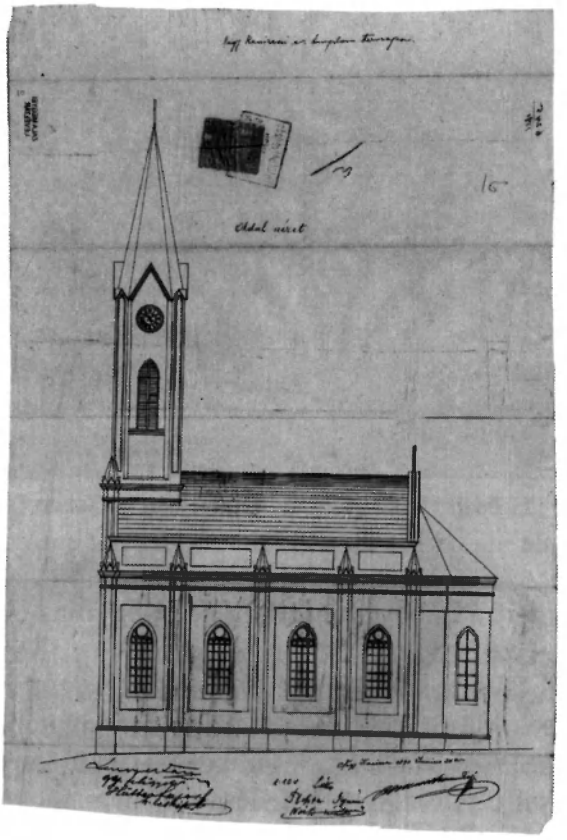

192. kép: Koch János: az evangélikus templom oldalnézeti terve, a kivitelező Morandini Román aláírásával, 1890

Az evangélikus gyülekezet bevételeinek alakulása 1900–1904 között

	1900	1903	1904	1906
Bevétel	3 697	3 936	3 416	–
Kiadás	3 494	3 728	3 061	–
Tiszta vagyon				37 480

1906-ban készült vagyonleltár, amely szerint a cselevő vagyon a Csengery úti fundus 8080 korona, a templom toronnyal 25.000 korona, a belső felszerelés 2340 korona, a lelkészlak és a melléképületei 7000 koronát tettek ki. Az ingóságok alatt csak a 60 korona értékű sorsjegyet tüntettek fel. Szenvedő vagyonként az 1898-ban és az 1900-ban felvett kölcsönöket, összesen 5000 koronát vették számba.[188]

1905-ben újra megállapították a lelkész jövedelmeit. A gyülekezettől évi 978 korona fizetés kapott, szabad lakás és kert használatot. Az államtól 843 korona kongrua jövedelme volt, amelyet az 1898. évi 14. tc. 5 §-a alapján juttattak a lelkészeknek. A koronában megállapított stóla díjszabás szerint keresztelésért 2, házasságért 4 és temetésért 2 korona járt ha szónoklat nélkül és 4 ha beszéddel kérték.[189] A presbiteri gyűlések 1921-ig csak anyagi kérdésekkel foglalkoztak, így a közösség hitéletéről nincs semmi adat. 1907-ben azzal az indokkal szüntették meg a német nyelvű istentiszteletekkel, hogy a német ajkúak alig látogatták ezeket a miséket, akik pedig részt vettek tudtak magyarul is.[190] A templom belső alakítása éveken keresztül tartott, 1911-ben vezették be a villanyvilágítást, amihez egy csillárt szereztek be.

[186] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/c.köt. 1900. február 5. Első hivatalos közgyűlés.
[187] MNL OL Egyházi anyakönyvek mikrofilm másolatai. A 2063.
[188] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/c.köt.
[189] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/c.köt. 1905. április 2. jkv.
[190] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/c.köt. 1907. március 17. jkv.

193. kép: A nagykanizsai evangélikus gyülekezet harangszentelése 1913-ban

A költségek miatt azonban úgy döntöttek, hogy *csak sátoros ünnepekkor* használják, más alkalmakkor a szintén megújított 48 gyertyás csillárral világítanak.[191]

1913-ban további fejlesztésként a toronyóra világítását szerették volna megoldani, ez 1915-re valósult meg. Harangokat úgy tudtak csináltatni, hogy az egyháztagok évi adójuknak megfelelő plusz összeget ajánlottak fel. 1913 november 30-án szentelték fel a harangokat, egy 485 kg-os, egy 279 kg-os és egy 129 kg-os lett, amik közül a középső súlyúnak felirata is volt: *„Ahová én hívogatlak oda mindig bátran jöhetsz. Bánatodban megnyugtatlak Jézusodtól vigaszt vehetsz"*. A gyülekezet nem sokáig örülhetett a harangoknak, mert a háború alatt hadi célra egymás után a két nagyot elvitték, és a súlyuk után járó pénzt sem kapták meg teljesen.[192]

A sikerek ellenére 1913 és 1916 között nézeteltérések voltak a gyűléseken az elszámolások hiányosságai miatt. Ezek – számtalanszor – nem nélkülözték a személyes sértegetéseket sem. Az 1913. december 21-i gyűlésen Kolozsvári Ödön beadványa korrupciós vádakkal illette a vezetést. Beszédét nem tudta végig mondani, mert kiabálásba torkollott. *Ez a tény világosan szólt a mellett, miszerint a gyülekezet nem látja indokoltnak azt, hogy itt valaki... purifikátorul fellépjen... S ha mégis hivatást érezne magában ilyesmire tegye áldásos tevékenységét oly helyre a hol erre valóban szükség van, de kímélje meg ettől békésen fejlődő gyülekezetünket.*[193] A kedélyek átmenetileg csillapodtak csak, a háború kitörése pedig megakadályozta a nagyobb vizsgálatot.

194. kép: Horváth Olivér evangélikus lelkész (1920–1951)

1916. augusztus 23-án Nagykanizsán tartották az egyházkerületi gyűlést. A püspök méltó fogadására készültek, kérték ezért a vasútállomás főnökét, hogy az állomás környékét takarítassa ki. Erre az alkalomra a polgármestert is meghívták. A püspök tiszteletére rendezett díszebédre hivatalos volt: a Polgár Egylet elnöke, a polgármester, a törvényszéki bíróság elnöke, a hitfelekezetek képviselői és a katonai parancsnokság vezetője.[194]

1919. november 30-i ülésen Hütter Lajos bejelentette nyugdíjazásának kérelmét, közel 40 évig szolgálta a gyülekezetet. Maga helyett Horváth Olivér légrádi lelkészt ajánlotta. A rossz időjárási viszonyok miatt a lelkészválasztásra 1920. január 20-án került sor. Más

[191] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/c.köt. 1911.november 5, 1912. március 24, 1913. november 30. jkv.
[192] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/c.köt. 1913. november 30. jkv., 1917. augusztus 22. jkv.
[193] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/c.köt. 1913. december 21. jkv.
[194] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/c.köt. 1916. augusztus 22. jkv.

jelölt nem volt, mert a püspök nem kívánt élni a jelölés jogával. A megválasztott lelkészt május 9-én iktatta be Németh Pál esperes.[195]

Horváth Olivér 1921-től bevezette az éves lelkészi jelentést és a május hónapra eső gyűléseken beszámolót tartott az előző év legfontosabb eseményeiről és statisztikáiról. Ezekből megtudhatjuk, hogy évről évre kb. 80 volt a hitoktatásban résztvevők száma. Az 1910 óta működő Nőegylet tevékeny szervezője volt a különböző rendezvényeknek, de számos programot anyagiakban is támogattak, kegyszerek adományozásában is élen jártak. 1921-ben megalakult a Diák Szövetség és a Luther Szövetség, amelyek munkájáról egy-egy mondatban szintén említés volt ezekben az éves beszámolókban.

1923-ban a templom tatarozását határozta el a gyülekezet. A munka előkészítésére és az anyagi források előteremtésére Templomépítő Bizottságot alakítottak. Tagjai: Füchl János, Offenbach Vilmos, Kutassy Kálmán, Nemecz József és Novák János voltak.[196] Az 1923. február 18-iai gyűlésen bemutatták a költségvetést, amely 700.000 koronát tett ki. Az összeget több forrásból kívánták biztosítani. Ekkor hoztak határozatot arról is, hogy a kivitelezési munkát Szántó Lajos kapja meg. Az átalakítás során a templom mennyezetét boltívesre alakították, megerősítették az oszlopokat is. Április 24-én már a templomavatás ünnepségét tarthatták.[197]

Az év júniusában a bagolai hívek kérték, hogy Iharosberény helyett Kanizsához tartozhassanak, mert az közelebb van. Szeptemberben pedig arról döntöttek, hogy a pénzügyi teendők felszaporodása miatt Pénzügyi Bizottságot alakíthassanak.[198] Feladatai közé sorolták többek között az 1923 nyarán az OFB-től kapott 15 kataszter hold föld bérbeadásával kapcsolatos teendőket. Számos pénzügyi gondot is meg kellett oldaniuk, amelyek részben a korona nagymértékű romlásából adódtak.

1925-től Horváth Olivér betegeskedése miatt távol volt a gyülekezettől, helyettesítését Menyhárt István látta el. Egyes években ezért beszámoló sem készült. 1925-ben eltávozott a gyülekezettől Dürr Vilmos presbiter, a Pénzügyi Bizottság elnöke, aki a Pátria pótkávégyár kanizsai igazgatója volt és a gyülekezet fő mecénása.[199] 1926 májusában pótolták a háború alatt elvitt két harangot. A két új harang közül a 403 kg-os felirata *„Erős vár a mi Istenünk"*, a 212 kg-é *„Légy hű mindhalálig, neked adom az életnek koronáját"*. A két harangért 49.904.520 koronát kellett fizetni. Az összeghez közel 1.572.000 koronával Kutassy Kálmán presbiter is hozzá járult.

1927-től 30 tagú lett a választott presbiteri testület, az egyházgondnokot hat évre választották, hasonlóan a Pénzügyi Bizottság tagjait is. Ebben az évben felvetették a gyülekezeti otthon építésének gondolatát is, hogy az egyes szervezetek gyűléseiket gondtalanabbul megoldhassák. Először külön telken gondolták, de legtöbbje nagyon drága volt, így a saját telkük mellett döntöttek.[200] A terveket Kalmár Zoltán építészmérnök készítette el. A végleges tervek alapján: egy 2x5 méteres előszoba, egy 5x6 méteres szoba és egy 15x7,5 méteres nagyterem színpad résszel lett elfogadva. A költségek az első két teremre 4.500 pengő, a nagyteremre 9.000 pengőt tettek ki. Pénzügyi fedezet a Sarkadi Tituszné hagyatékából származó 2.800 pengő, valamint a felmondott OFB földek eladásából származó 3.000 pengő volt. A különbözetre három éves önkéntes adománygyűjtést határoztak el. 1930-ban a városi főmérnök Vécsey Barnabás felhívta a figyelmüket az épület elhelyezési megoldására. A kert felső végét ajánlotta, mert az akkori városrendezési elképzelések utcanyitást tervez-

[195] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/c.köt. 1919. november 30., 1920. január 18., 1920. május 9. jkv.
[196] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/c.köt. 1923. február 11. jkv.
[197] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/1/d.köt. 1923. május 27. jkv.
[198] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/1/d.köt. 1923. június 6., szeptember 29. jkv.
[199] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/1/d.köt. 1925. április 18. jkv.
[200] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/1/d.köt. Pénzügyi Bizottság ülése, 1928. július 1. jkv.

tek arra a helyre ahol építkezni akartak. Az elképzelésből nem lett valóság, a gyülekezeti termet azonban a javasolt helyre tették át. 1931 májusára elkészült az otthon, a szükséges pénzadományok is meglettek, felavatására június 14-én került sor. Az épületre *„Evangélikus Gyülekezeti otthon 1931"*, a nagyteremre pedig az *„Erős vár a mi Istenünk"* feliratok kerültek. A felavatását Seregély István szepetneki lelkész végezte. Az avatás igehirdetéssel kezdődött, majd harangozás mellett a hívek felvonultak az otthon épületéhez, ahol *áldó imádság mellett* a lelkész átadta rendeltetésének. Halász Olivér ismertette az otthon létrejöttének körülményeit, a polgármester és a református lelkész pedig köszöntötték a gyülekezetet.[201] Az új otthon sokat segített a gyülekezeti élet jobb megszervezésében, helyet adott a belmissziós munkának, az ifjúsági és leány egyletnek, a Diák szövetségnek, az énekkarnak és a biblia óráknak.[202] Az összejöveteleket heti beosztás szerint vehették igénybe, egyedül a fenntartás költségeihez kellett hozzájárulniuk. Táncmulatságok rendezéséhez is használhatták, legfeljebb évi három alkalommal szilveszterkor és farsang idején. Szeszes ital azonban nem szolgálhattak fel, valamint *...az egyházi vezetőség utasíttatik, hogy ilyen összejövetelek alkalmával is megőriztessék a jó ízlés és az Evangéliumi keresztény tisztaság és illem.*[203]

1934-ben a Diákszövetség kérésére felmerült az otthon bővítésének igénye. Egy kisebb terem kialakításához 700–800 pengő kellett, amit az ifjúság vezetője Horsetzky Jenő bemutatott a június 24-ei közgyűlésen. Kalmár Zoltán tégla felajánlása pedig kivitelezhetővé tette a bővítést.[204] Hiába voltak meg a feltételek az 1930-as évek második felétől a lelkészi beszámoló egyre többször szólt a gyülekezeti tagok hanyatló egyházi tevékenységéről. Számos alkalommal kellett a bibliaolvasási órákat szüneteltetni a gyér részvétel miatt, de a miséken való részvétel is csökkent, főleg a férfiak részéről. Lendületét veszítette az énekkar tevékenysége is, főleg miután Vánkos Jenő karnagy 15 éves működés után eltávozott Nagykanizsáról.

1938-ban arról határoztak, hogy a kereszteléseket a vasárnapi istentisztelet keretében a templomi gyülekezet közösségében szolgáltatják ki.[205] Nem voltak túl jó pénzügyi helyzetben, de egy orgonát már régóta szerettek volna. Dr. Gárdonyi Zoltánt a soproni tanítóképző tanárát kérték fel tanácsadásra, aki egy két manuális orgonát javasolt. A pécsi Angster cég adta a legkedvezőbb ajánlatot, így tőlük rendelték meg 5.166 pengőért, amit három részletben lehetett kifizetni. 1939. szeptember 3-án díszközgyűlésen avatták fel az orgonát. Az avató beszédet Horváth Olivér tartotta, aki elmondta az előzményeket. A gyülekezet már 1891-ben szeretett volna orgonát venni, de a szükséges anyagiak ezt megakadályozták. 1893-ban 220 forintért vettek egyet, amit 45 évig használtak.[206]

1940-ben az év jelentős eseménye a május 19-ei püspök látogatás, ami a harmadik volt a század során. A korábbiakhoz képest sokkal nagyobb eseménynek számított, így a gyülekezet városon belüli fontosságát is elismerték. A hivatalos – szűk körű – eseményeken túl a város minden fontosabb vezetője, az egyházak képviselői részt vettek a különböző rendezvényeken, a Lászó felől érkező püspököt díszkapu és a polgármester vezetésével küldöttség fogadta.[207] Az 1940. június 30-iai közgyűlésen szomorú szívvel emlékeznek meg a 84 éves korában Bakonyszombathelyen elhunyt Hütter Lajosról és közel négy évtizedes munkájának eredményeit jegyzőkönyvbe foglalták. Ezen a gyűlésen jelentették be a kántor Litvay

[201] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/1/d.köt. 1931. június 24. jkv.
[202] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/1/d.köt. 1931. december 13. jkv.
[203] Uo.
[204] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/1/d.köt. 1934. június 24. jkv.
[205] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/1/d.köt. 1938. szeptember 19. jkv.
[206] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/1/d.köt. 1939. április 23 jkv.
[207] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/1/d.köt. 1940. május 2., november 14.

Elemér gyülekezetből való távozását. Méltatták közel három évtizedes kanizsai munkásságát, 1908-óta szolgálta a híveket.[208]

Az 1930-as évek végétől minden lelkészi beszámoló kitért a gyülekezettől más felekezethez távozókra, illetve az evangélikusok „kárára" reverzálist adók személyére. Ezekben az években komoly ellentétek voltak a katolikus és evangélikus felekezet között ez miatt, a katolikusok részéről is. A reverzálist adó evangélikusokat eltiltották minden gyülekezeti tevékenységtől.[209]

Más felekezetek nem tettek említést az 1941-ben a „jugoszláv háború" miatti elsötétítésekről. Horváth Olivér beszámolójában kitért arra, hogy ez miatt számos programot nem tudtak megtartani. A megtartott előadásokon is alacsony volt a részvétel.[210]

A hitoktatásban részesülők száma nem változott az évek során: 80–85 között mozgott, az éves konfirmáltak száma is 10–12 között változott. A konfirmálást pünkösd 2. napján tartották, az első napon voltak a vizsgák. 1941-ben a templomépítés 50. évfordulóján tartott díszközgyűlésen a lelkész beszéde szomorú tényeket tárt fel. *Fájdalmas tény, mind egyházkerületünk, mind egész egyetemes egyházunk életében a visszakerült bácskai német gyülekezetek, s általában a német nyelvű gyülekezeteknek politikai agitációja által felszított szeparatisztikus törekvése.*[211]

1942-től a katolikusokkal való ellentétek még erőteljesebben nyilvánultak meg. Dr. Haiszer János fogorvos Margit nevű leányának házasságakor, mivel katolikusnak reverzális adott, az apát is támadták. Az őt ért kritika miatt kemény hangú levelet írt a lelkésznek *...a jóságos Isten megbocsátja egyházunk vezetőinek néhány év óta követett eljárását a római egyházzal szemben: szemet szemért! Ami nem egyeztethető össze sehogy Krisztus Urunk tanításával s amely gyártja a szerető szívekből a mártírokat választja el magyart a magyartól.*[212] Az 1943. évi lelkészi beszámoló ismét a nagyfokú érdektelenségről panaszkodott a különböző szervezetek működésében. Egyedül az 56 tagúra növekedett Nőegylet működött megfelelően és segített különösen a rászorulókon. A Nagykanizsán felállított internáló tábor evangélikus lakóit a lelkész látogatta.

A gyülekezet pénzügyi helyzete jelentősen nem javult, de nem is romlott. 1943-ra kifizették az orgona árának részleteit, ami megmaradt 1150 pengő maradvány azt egy „Jubileumi Alap"-ba tették, amit a gyülekezet 1945-ben tartandó 100 éves alakulási évfordulójára gyűjtöttek. A beszámoló a katolikusokkal való ellentétet az előző évekhez hasonlóan jellemzi és először a hatóságokhoz való viszonyról is szót ejtett. *Nem tagadják meg a támogatást, egyébként pedig nem érdekli a sorsunk!*[213]

1944. október 8-án a gyűlés azt a határozatot hozta, hogy a *bekövetkezett ország helyzetre tekintettel... a közgyűlés jogkörét a presbitérium veheti át, sőt szükség esetén az egyházközségi elnökség...*[214] A következő 1945. január 21-ei gyűlésen tájékoztatták a tagokat, hogy a gyülekezeti otthonba német katonaságot szállásoltak be, január 7-től pedig a tábori csendőrség használta. A kiürítési parancs miatt sokan eltávoztak a városból így a gyülekezetből.[215] A harcok befejezése utáni első gyűlést 1945. július 22-én tartották, de ott csak az épület károkról került szó. A templom nem sérült, valamennyi üveg és zsindelykárosodás történt csak. Az otthon épülete azonban aknatámadás következtében erősen megrongálódott.[216]

---

[208] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.E/1/d.köt. 1940. június 30. jkv.
[209] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.B/1/köt. 1942.március 8. jkv.
[210] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.B/1/köt. 1942. március 22. jkv.
[211] Uo. A korabeli Belügyminisztériumnak küldött titkos rendőri jelentések hasonló gondokat fogalmaztak meg.
[212] Uo. 24.p.
[213] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.B/1/köt. 1944.
[214] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.B/1/köt. 1944. október 8. jkv.
[215] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.B/1/köt. 1945. január 21. jkv.
[216] Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.B/1/köt. 1945. július 22. jkv.

A harcok alatti hónapokról csak az 1946-ban készült lelkészi beszámolóból tájékozódhatunk. A március 17-én tartott gyűlésen lelkész beszámolt arról, hogy az istentiszteleteken nagyon alacsony volt a részvétel, Nagypéntektől kezdve nem tartottak istentiszteleteket. *A húsvét utáni első vasárnaptól az orosz katonai parancsnokság rendelkezése alapján és annak védelme alatt megtarthatók voltak az összes istentisztelet.*[217] Az egyházi szervezetek munkája szünetelt. A 100 éves évfordulót az 1946. évi december 15-ei közgyűlésen tartották. A lelkész beszédében azt hangsúlyozat, hogy *maroknyi kis gyülekezet, átlagosan soha nem haladta meg a 400–500 lelket.*[218]

Az Izraelita hitközség és szervezetei

Nagykanizsa második legnagyobb létszámú egyházi közössége az izraelita volt 1848 és 1945 között, de előtte is.

A 20. század ismert eseményei nyomán a zsidóságra vonatkozó minden irat elpusztult, csak a már korábban publikált cikkekből és könyvekből tájékozódhat a kutató.[219] A Nagykanizsa városmonográfia 2006-ban megjelent II. kötetében már ismertettük, hogy az 1845-ben Nagykanizsára került Löw Lipót néhány hónapos tevékenységével teljesen új szellemiséget teremtett a kanizsai zsidók között.[220] Távozása után közel négy évig nem volt a városban rabbi, csak kb. 1850-ben követte őt Fassel B. Hirsch, aki gondolkodásban hasonlított elődjéhez.[221] Továbbra is magyar nyelven tartották a hitszónoklatot.[222] Rövidesen eltörölte a zsidó év leghosszabb esti imakötelezettségét a kol nidrét.[223] Ennek eltörlése azért is különösnek tekinthető, hiszen az Engesztelés Napja (Jom hakipurim) előtti estéjének imája volt, amely arra készítette fel a hívőket, hogy az azt követő nagy ünnepen tudjanak *együtt imádkozni a bűnösökkel.*[224]

A Talmud nagy ismerője és 32 év után utódja Neumann Ede követte őt, aki azt mondta róla: *Egyike volt azon keveseknek, akik elég erkölcsi bátorsággal bírtak, régi előítéletek ellen harcolni és a haladás zászlóját fennen lobogtatni.*[225]Az 1866–1895 közötti születési anyakönyvek alapján megállapítható, hogy igen magas volt a születések száma: 39–75 között váltakozott, de átlagosan 50–60 körül mozgott. Az esketések 35–40 között váltakoztak, a halálozások száma 60 és 70 körül volt.[226] Neumann Ede 1918-ban bekövetkezett halála után Abramovits Márk (1918–1920) majd Winkler Ernő (1920–1944) végezte a rabbi teendőket.

A közösség imaházát 1807-ben Wajtai Ferenc uradalmi mérnök tervei alapján képzelték, de később ezt túl egyszerűnek tartva az 1817-ben készített új tervek alapján építették és 1821-re készült el.[227] 1844–45-ben nagyobb átalakításokat végeztek és orgonát is kapott a templom. 1926-ban terveztek egy újabb nagyobb átalakítást, de dokumentumok hiányában megvalósítására nincs adat. A hitközség működtetett iskolákat: 1857-től kétosztályú keres-

217 Evangélikus gyülekezet. Presbiteri jkv.B/1/köt. 1946. március 17. jkv.
218 Uo.
219 Tanulmányunk e részét a már ismert szakirodalom alapján összegezzük.
220 Kéringer, 2006. 321.p.
221 A szerzők ezt az évet jelölik meg rabbisága kezdeteként. Anyakönyvek hiányában nem állapítható meg, más hivatalos dokumentum pedig nem lelhető fel.
222 Barbarits ennek ellentmond tanulmányában. Lásd: Barbarits, 1929.
223 Háhn, 1995. 44.p. Ezen az istentiszteleten talliszban (= köpeny, ősi zsidó öltözék) jelentek meg a hívek.
224 Uo.
225 Barbarits, 1929. 259.p.
226 MNL OL A 3548
227 Barbarits Wojtainak írja, de a Batthyány család irataiban Wajtai szerepel.

kedelmi iskolát, 1886-ban pedig a polgári iskolai oktatást is indítottak, 1891-ben felső kereskedelmi iskolát nyitottak.[228]

A különböző egyesületek megalakulása 1848 előtti időre tehetők, későbbi működésükről nem maradtak dokumentumok, de 1944-ig biztos megvoltak. 1927-ben alakult meg a Leányegylet, elnöke Rotschild Béláné volt. A Nőegylet megalakulásának dátumát nem ismerjük, de működése folyamatos volt időszakunkban. Elnöknői többek között gelsei Gutmann Henrikné született Strasszer Nanette, 1875-ben bekövetkezett halála után, Stromfeld Józsefné voltak. Ebben a tisztségben leánya Vidor Samuné követte, aki szintén hosszú évekig látta el ezt a feladatot.[229]

195. kép: Winkler Ernő főrabbi, 1938

A nagykanizsai zsidóság számára a rémálom 1944. április 26-án hajnalban jött el, amikor a szombathelyi rendőriskola legénysége összeszedte, majd gettóba szállította őket. Három helyen állítottak fel a városban gyűjtő helyet: a hitközségi épületben, a templomban és a kereskedelmi iskolában.[230] A nagykanizsai zsidók óriási többsége Auschwitzban elpusztult, vagyonukat elkobozták, az összehordott javakat, ingatlanjaikat előbb nemzeti tulajdonnak nyilvánították, később azonban az ingóságok egy része szabad rablás tárgyává vált.

A Görögkeleti egyház és szervezetei

A Nagykanizsán élt görögökről illetve szerbekről (ortodox vallást követők) időszakunkra az anyakönyvi bejegyzések kivételévek ismert adat nincs. Az anyakönyvek alapján 1876-ig adminisztrátornak neveztél az ide kijáró papok magukat, akik a lepavinai kolostor szerzetesei voltak. Az 1846–1894 közötti egyházi anyakönyvek bejegyzéseiből alacsony lélekszám következtethető. Nem egymást követő években egy-két születés, több éves kimaradásokkal egy-két házasság és általában két-három haláleset fordult elő. Az bizonytalan, hogy mind kanizsai illetőségű volt-e.[231]

1850–1945 között többet változott a világ, mint előtte évszázadokig. A politikai és társadalmi modernizálódás nem kerülte el az egyházakat sem, de valódi megújulást sokáig nem, vagy csak részlegesen eredményezett. Nagykanizsán az egyházak története állandó pénzügyi harcaikról, és kevesebbet a híveikkel való törődésről szólt. Nagymértékben emiatt volt az emberek részéről meglehetős távolságtartás minden egyház felé. Mutatta ezt az egyházi szertartásokon való gyér részvétel, de a különböző egyházi szervezetekben való részvétel is jóval alul maradt a lakosság teljes létszámához képest. A harmincas és negyvenes években számos egyházi szervezet próbálta soraiba hívni az embereket, de hívó szavuk mögött nem volt valódi tartalom. A háború után a formálódó új hatalom nem véletlenül tudta az

[228] Magyar Zsidó Lexikon, 1929. 629.p.
[229] Dénes, 1974.
[230] Gábor, 2010.; illetve a holokausztról lásd e kötetben Paksy Zoltán tanulmányát.
[231] Füzessy, 1972.; MNL OL A 5441.

egyházakat – különböző mértékben – megfosztani híveik támogatásától. Mennyire sikerült? A következő évtizedek – objektív, történeti – kutatásainak kell a választ megtalálni.

Resume

Die Kirchengeschichte von Gross-Canisa von 1850 bis 1945

Das schnell wachsende Gross-Canisa war sehr vielfaltig hinsichtlich gläubigen und kirchenorganisatorischen Aspekten in einer Periode, wo sich die Welt mehr veränderte als früher in Jahrhunderten. Neben der römisch-katholisch Dominanz waren auch die Organisationen der israelischen, evangelisch-reformierten und griechisch-orthodoxen Kirchen vertreten. In dieser Periode erworben die Konfessionen mit geringerer Mitgliedschaft Gebäude und Immobilien hauptsächlich durch Sammeln und Spenden. Die politisch-gesellschaftliche Modernisierung hatte die Kirchen auch nicht vermieden, aber lange brachte sie keine oder nur partielle Erneuerung. Die Geschichte der Kirchen in Gross-Canisa handelte von den ständigen finanziellen Kämpfen und nur im geringeren Maße von der Betreuung der Gefolgschaft. Das war in großem Maße auch für die Abstandhaltung der Menschen gegen alle Kirchen verantwortlich. Zeichen dafür waren die spärliche Teilnahme an den kirchlichen Zeremonien und die Mitgliedschaft in mehreren verschiedenen kirchlichen Organisationen, die immer deutlich niedriger als die allfällige Gesamtpopulation war. In den 1930–40er Jahren versuchten viele kirchliche Organisationen Menschen zu rekrutieren, aber da war keine wirklicher „Inhalt" hinter ihren Aufrufen. Es ist eine Tatsache, dass die gesellschafts-formierende Kraft der verschiedenen kirchlichen Orden und Vereinen zwischen den zwei Weltkriegen sich verstärkte, aber zugleich wurden auch die Funktionen der Kirche teilweise durchpolitisiert. Es ist kein Zufall, dass die nach dem Krieg geformte Macht den Kirchen die Unterstützung – in verschiedenen Maßen – ihrer Gefolgschaft entziehen konnte.

Church History of Nagykanizsa 1850–1945

The fast growing Nagykanizsa was characterized by religious and church organizational variegation in a period when the world changed more than through centuries afore. Besides the roman-catholic dominance also the organizations of the Hebrew, reformed, evangelical and Greek churches were present in the city. The denominations with smaller membership obtained buildings during this period, primarily through charities and bestowments. The political and social modernisation did not evade the churches either, but it did not or only partially resulted in a real reform. The history of churches in Nagykanizsa was rather about their permanent financial struggles and less about caring about their worshippers. This was the leading reason behind the considerable distance kept by people from every church. This was reflected by the „scant" participation in the canonical ceremonies, but also by the low participation rate in different ecclesiastical organisations, which was significantly lower compared to the all-time population. Many ecclesiastical organisations tried to

recruit members in the 1930–40s, but there was no real „content" behind their calls. At the same time it is a fact that between the two World Wars the social organising power of the different holy orders and bands gained on strength, but the functioning of the church was partly politicized. It is not accidental that the newly forming power after the war was able to bereave the churches – at different scale – from the support of their worshippers.

Bősze Sándor

EGYESÜLETEK NAGYKANIZSÁN (1850–1945)

A hazai reformkori körök egy része a szabadságharc bukását követően is folytatta tevékenységét. Az 1851-ben összeírt hét Zala megyei egyesületből három Nagykanizsán működött (Polgári Egyesület, Ifjúsági Olvasóegyesület, Kaszinó).[1] Feltehetően ebben az évben alakult meg a város kereskedőit tömörítő, a dualizmus korában is működő, Nagykanizsai Kereskedők Társulata.[2] Az 1860-s évtized első felének történései és a polgárosodás megindulása az egyesületalakítási törekvéseken keresztül is érzékelhetővé váltak. Eddigi ismereteink szerint, az országos folyamatokhoz[3] hasonlóan alakult a zalai egyesületek sorsa is. Zala megyében 1867–1918 között mindössze 552 egyesület jött létre, ebből 68 Nagykanizsán,[4] amely – megelőzve Zalaegerszeget – 1871-ben lett rendezett tanácsú város,[5] s ahol a korszak valamennyi olyan jellegű egyesületet meglehetett találni, ami akkor jellemző volt egy ilyen gazdasági-közigazgatási központra.

A korszakban, sőt már 1867-et megelőzően egy olyan demográfiai fejlődés következett be a településen, melynek során a népességszám megháromszorozódott az 1851 és 1910 közti szűk hat évtizedben.[6] A település méreteiben és küllemében egyaránt urbanizálódó külsőt mutatott.[7] Amíg az évtizedek során lassan csökkent a város mezőgazdasági népessége, addig 1910-re háromszorosára nőtt az iparral és az iparban foglalkozók száma. 1900-ban a megye iparának több mint fele itt működött. Nagykanizsa tradicionális kereskedelme – mind létszámban, mind pedig típusaiban – tekintélyes arányban részesedett a forgalomból. A kereskedelem fejlődésének egyik természetes velejárójaként alakult ki a megfelelő pénzintézeti, banki és biztosítói hálózat.[8] Vasúti csomópont volt a város, amely a megfelelő pénzügyi háttér kialakulásával 1885 és 1914 között újabb virágzásnak indult.

A nagykanizsai egyesületek száma

Egyesületalakulási periódus	Az évek száma	Az újonnan alakult egyesületek	Egyesületalakulási index (egyesület/év)
1867–1874	8	13	1,63
1875–1894	20	15	0,75
1895–1914 (–1918)	24	40	2,00 (1,66)

A nagykanizsai egyesületek alakulásának üteme – hasonlóan a dél-dunántúli trendhez – csak követte a gazdaság fejlődését, vagyis fáziskésésben volt a lehetségeshez képest. Ennek pedig lehet egy olyan olvasata is, hogy a mentális-tudati polgárosodás nem követte a látványos gazdasági fejlődést. Jóllehet több egyesületalakulást regisztrálhatunk itt, mint Zalaegerszegen, de messze kevesebbet, mint például Szombathelyen vagy Kaposváron. Az okok vizsgálata természetesen további kutatást igényel. Mindettől függetlenül a helyi egyesületetek alakulásainak periódusai a városban is szoros kapcsolatban álltak a gazdaság fejlődésével, és – persze – a polgárosodással. Gyarapodott a számuk, s ennek intenzitása is nőtt.

1 MNL ZML Megyefőnöki iratok. 862-VI-D/1851.; E. asz. 5. dob.
2 Szarka, 2010. 27.p.
3 Lásd: Deák, 2009. művét.
4 MNL ZML Zala vármegye alispánjának iratai, 13 999/1920. Jelentés a BM. 88 318/1919. sz. körrendeletére; Egyesületek, 1926.; Egyesületi címtár, 1988. 1296–1299.p.
5 Halász, 1982. 183.p.; Lásd még: Halász, 2001. 161–166.p.; Bősze, 1997. 185.p.; Foki, 2011.
6 T. Mérey, 1989. 126., 146., 156.p.
7 Kunics, 2001. 195–206.p.
8 Uo. 105–107.p.; T. Mérey, 1989. 131–141.p.

A *„boldog békeidőkben"* az egyletek számának folyamatos, de nem ugrásszerű emelkedését lehetett megfigyelni. Az 1867–1874 közti első periódus nyolc évében 13 egyesület szerveződött Nagykanizsán.

A korábban indult honvédegyleti mozgalom 1867-ben, nem sokkal később pedig a demokrata körök oly nagy politikai aktivitást fejtettek ki, hogy a belügyminiszter csupán a jótékony céllal megalakult egyesületek alapszabályát engedélyezte, Deák-körök, illetve katolikus egyletek alakítását pedig szorgalmazta; így a kiegyezést követő évben (1868) a belügyminiszter engedélyezte a Nagykanizsai Katolikus Legényegylet alapszabályát.

A szabadabb gyülekezés lehetőségeit kihasználva az ipari munkások körében már 1867-ben megfogalmazódott a politikai jellegű munkásegyesületek létrehozásának gondolata. A Magyarországi Általános Munkásegylet megalakulása után vidéken szintén meggyorsult a hasonló egyesületek szervezése. A Dél-Dunántúlon négy alakult, közülük egy Nagykanizsán (202 taggal).

A szakmai egyesületeket illetően a Dél-Dunántúlon az elsők között a tanítóegyletek jelentek meg. Az 1860-as években a korszerűbb népiskolai oktatásért kibontakozó mozgalom részeként jött létre a városban a Zala Megyei Általános Tanítóegylet.[9] A tőkés árutermelés kibontakozása, a munkások és az egyes paraszti rétegek politikai aktivitása mind jobban sürgette a kulturális állapotok javítását. Mindez hatással volt az olvasókörök szervezésére is. E periódusban alakult meg a Kiskanizsai Polgári Olvasókör.

Az 1874–1894 közötti második periódus két évtizede alatt mindössze 15 egyesület alakult Nagykanizsán. De ne feledjük, e korszakba estek az 1873-as pénzügyi „nagy krach" utórezgései és az 1884-es hitelválság! E periódusban alapvetően szakmai, jótékonysági, politikai (pl. Nagykanizsa Városi Szabadelvű Kör), kulturális egyesületeket hoztak létre a városban.

Nagykanizsán is az 1895–1914 között eltelt 20 esztendőt tekinthetjük korszakunk legdinamikusabb ciklusának. Ez idő alatt alakult meg a dualizmuskori egyesületek 58,8%-a, szám szerint 39. Az egyesületek dinamikus ütemű alakulása természetesen szerves kapcsolatban állt a gazdasági élet intenzív fejlődésével.

A szakmai és a szakmai önképzőkörök majd 78%-a alakult országosan gazdakörként, melyek élén számos esetben nagybirtokos elnök állott. A gazdakörök a századfordulóra felerősödő agrárius-merkantilista küzdelmek eszközei is voltak. E folyamat részeként alakult meg 1906-ban a városi-járási gazdakör.

A kormány szabadelvű egyházpolitikája körüli viták kitapinthatók voltak az egyesületalakulásokban is. Az egyházak – különösen a római katolikus egyház – útkereső törekvését jelezte, hogy az 1896–1914 között országszerte alakult egyesületek közül sok volt felekezeti. E folyamatot erősítette a liberalizmussal (és a szocializmussal) szemben álló, a katolikus egyház – a hit alapelvei által meghatározott – szociális tanításait közvetítő keresztényszocializmus eszméjének megjelenése. A fiatalok iskolán kívüli nevelését célzandó hozták létre Nagykanizsán a katolikus legényegyletet 1902-ben.[10]

A helyi munkásegyesületekben is szoros korrelációban álltak egymással a kulturális célok és a politika. Természetesen sok munkásegyesület, 14 alakult meg Nagykanizsán. Ebből a vasúti dolgozók többet is alapítottak. A város polgárosodását jelezte a szép számban megalakuló társadalmi-társasági és a közhasznú egyletek csoportján belül létrejött egyesületek is.

9 Kotnyek, 1986. 211.p.
10 TGyM. Nagykanizsai Katolikus Legényegylet alapszabálya.

Az egyesületek tevékenysége a dualista monarchia évtizedeiben

Az 1867 utáni magyar politikai irányzatok nem alakítottak modern értelemben vett pártokat, hanem – sokszor társadalmi rétegek, illetve gazdasági rétegérdekek szerint tagolódott – politikai egyesületekre támaszkodtak. Miután a kormánypártok szinte teljesen kézben tartották a közigazgatást, eleinte az ellenzék élt – a tevékenysége összehangolása érdekében – az egyleti szervezkedés nyújtotta lehetőségekkel.[11]

Az egyesületek ebben a korszakban egyre nagyobb szerepet követeltek maguknak a helyi politikában is. A Nagykanizsa Városi Szabadelvű Kör alapszabálya a következő kritikát fogalmazta város vezetésével szemben: *„A város közgazdasági, társadalmi és politikai érdekei már hosszabb idők óta kellő támogatást nem nyernek, sőt napról napra több csorbát szenvednek, mely leginkább a társulás hiányának és azon körülményeknek tulajdonítható, hogy az egy czélra törekvő elemek a társadalmi téren nem találnak oly gyűlhelyet, hol e részbeni nézeteiket kicserélve közös megállapodásra juthatnának a közügyek minden ágára kiható bajoknak megszüntetése végett…"*[12] A kör alapítói érinteni akarták *„a, Mindazon kérdéseket, melyek a várost közgazdasági s társadalmi tekintetben érdekli, eszmecserék és indítványok tétele folytán megvitatni s azoknak a város jól felfogott érdekében leendő elintézését létesíteni, úgy közhasznú reformok és intézmények életbe léptetését előmozdítani… b, A városi, megyei és országgyűlési képviselői választásoknál befoglalni s ez alkalommal a kör által képviselt elvet érvényre jutatni…"*[13]

Az ország nemzetiségek lakta területének magyar vezető rétege regionális *magyar közművelődési egyesületeket* alapított a magyarosítás gyorsítása érdekében az 1880-as évek elején. Elsőként alakult meg a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület. A Dunántúli Közművelődési Egyesület 1890-ben született meg Nagykanizsán.[14] Az idegen hangzású családnevek tömeges magyarosításának szándékával hozták létre a Nagykanizsai Névmagyarosító Társaságot (1881), amely magára vállalta egy hasonló vidéki mozgalom elindítását is.[15]

Tipológiailag sajátos társulatként született meg 1867-ben a Nagykanizsai Magyar Társalgó Kör, hisz „műfaját" tekintve inkább kulturális szerveződésekhez sorolódna. Mivel a magyarországi zsidóság történetének nagy vitákat kiváltó szakaszában jött létre, szerencsésebb a politikai egyletek kategóriájában besorolni. Céljai közt a magyar nyelv és irodalom, az általános műveltség terjesztését, valamint a hazai *„honi izraeliták magyarosítását"* vállalta magára.[16] Feltehetően ennek az egyesületnek is nagy szerepe volt abban, hogy a helyi zsidóság – tudatosan asszimilálódva – a századfordulóra teljesen elmagyarosodott.[17]

A tőkés gazdasági verseny, vagyis az ipari tömegtermelés és a modern infrastruktúra kiépülése által támasztott minőségi és mennyiségi követelményeknek csak a magasabb szintű szakmai ismeretekkel lehetett eleget tenni. Ezzel párhuzamosan nőtt az önművelésre való fogékonyság. E korszakban a szakmai önképzést és érdekvédelmet céljaként megfogalmazva sok ezer egyesület alakult az országban.

Jelentős részük e korszakban gazdakörként szerveződött. Szándékaik közel azonosak voltak: a mezőgazdasági önképzést, a háziipar népszerűsítésével téli munkaalkalmat te-

11 Szabó, 1992. 208–211., 213–214.p.
12 MNL OL-BM-K-150-III/4-62902.
13 Uo.
14 Uo. 114.p.
15 MNL OL BM-K-150-III/1881-4-60164.
16 MNL OL BM-K-150-1867-III/R-4-1836; MNL ZML E. asz. 2. dob.
17 Kerecsényi, 1985. 108.p.

remteni, a munkaeszközök minél olcsóbb beszerzését, a lehető legjobb piaci árak elérését és különböző szövetkezetek létesítését, tenyészállatok és jó minőségű vetőmag beszerzését, valamint a jogsegélyszolgálat megteremtését kívánták megvalósítani.[18] Az 1890-es években a mindinkább erősödő agrárius irányzat egy, az egész országra kiterjedő egyesülethálózatot akart létrehozni. A Magyar Gazdaszövetséget részben ennek jegyében szervezték meg. A nagykanizsai gazdakör, melynek alapszabályát 1906-ban hagyták jóvá, nemcsak a város, hanem a járás gazdáit is igyekezett tömöríteni.

A szakmai körök másik csoportját az iparosok alakították meg. A város foglalkoztatási statisztikái jól mutatták, hogy sokan dolgoztak az iparban,[19] s ezek jelentős része kisiparosként kereste a kenyerét. Nagykanizsán természetesen több szakma képviselői is alakítottak saját egyesületet.

A 19. század közepén a világszerte kibontakozó kapitalizmus együtt járt az évszázados hagyományokkal rendelkező különféle szervezeti keretek felbomlásával, a tradicionális erkölcsi elvek lazulásával, az ateizmus terjedésével, majd pedig a szociáldemokrácia előretörésével. Ebben a helyzetben hozta létre Kölnben Adolf Kolping 1849-ben – tanoncokat és a segédeket tömörítő – az első katolikus legényegyletet. A Kolping-egyesületek a Dél-Dunántúlon (is) lassan terjedtek. A belügyminisztériumi összesítés szerint 1872 végén e régióban csupán Nagykanizsán működött egy, 1868-ban alakult katolikus legényegylet.[20]

Az európai és ezen belül a magyar munkásmozgalom történetében az egyleti szervezkedés, mint szervezeti keret és széleskörű tevékenységforma, szintén fontos szerepet töltött be. A kulturális és az egzisztenciális kérdések mellett már a kezdeti időszakban megfogalmazták a civil jogok kiterjesztésének igényét is.

Magyar, német és szlovák munkások 1868-ban megalakították a Magyarországi Általános Munkásegyletet, amely a munkások politikai, szellemi, valamint anyagi érdekeinek megóvását tekintette feladatának.[21] A Horváth József elnökletével, 1870 júliusában, alakult Nagykanizsai Általános Munkásegylet alapszabályát e szavakkal továbbította a megye főispánja: az egylet alapító tagjai üzlettel bíró iparosok, zöme olyan segéd, akiknek, *„miként észlelni, nem az a fő cél, hogy az egyesülési jog élvezetébe juthatás által, a szakértelemnek, s a munkások józanul felfogott érdekeinek sikeresebb előmozdítására közreműködhessenek, hanem ezáltal oly helyzetet céloznak elérni, mely könnyebben lehetségessé tenné a munkaadókra a munkabér emelése tekintetéből sikert ígérő egyetértésre juthatni…"*[22] Mivel az egylet nem csupán *„ipari"* célból alakult, a szakminisztérium, a megfogalmazott célok egy részét, az oktatást, a segélyezést és takarékoskodást hagyta jóvá.[23]

Mivel a krach utáni években az életszínvonal tapasztalt romlása a társadalmi elégedetlenséget is növelte, a hatóságok szűkítették a munkásegyesületek mozgásterét. A belügyminiszter megtiltotta a fiókegyletek alakítását, mert ezek országos hálózatának kiépítését meg akarta akadályozni. A folyamatosságot ekkor a segélyező és az önképző egyletek biztosították. A minisztérium a munkásegyesületek alapszabályait, segélypénztárként hagyta jóvá. A munkásszervezetek fejlődésének természetes iránya is a munkavédelem, a munkaidő, a betegség- és a balesetbiztosítás problémáit megoldó keretek felé mutatott.[24] Az Országos Általános Munkás Betegsegélyező- és Rokkantpénztár már 1871-ben megalakult, és alapfeladatán túl támogatta a munkásegyletek politikai, felvilágosító tevékenységét is.

18 MNL SML Szigetvári Zrínyi M. Múzeumegyesület iratai. Szigetvár-vidéki Gazdakör asz., ai. 2521/1911.
19 Bővebben lásd e kötetben: Kaposi Zoltán: gazdaságtörténeti tanulmányát.
20 MNL OL-BM-K-148-IV-D-1777 eln.; MNL OL-BM-K-150-1874-III-4-733., MNL OL-BM-K-150-1868-III/R-4-6591.
21 Rézler, 1937. 58.p.
22 MNL OL-BM-K-150/1871-III-151.
23 Uo.
24 Rézler, 1937. 136.p.

A Nagykanizsai Általános Betegsegélyző Egylet az ezt megelőző évben, 1870-ben jött létre. A több száz taggal rendelkező szervezet később Nagykanizsai Általános Beteg- és Rokkantsegélyző Egylet néven volt ismert. Emellett 1897-től működött a városban egy munkás nyugdíj-és rokkant-fiókegylet is. A segédek is alakítottak a városban segélyegyletet (Nagykanizsai Építészsegédek Betegsegélyző Egylete).[25]

196. kép: Dr. Bentzik Ferenc, a Polgári Egylet elnöke, 1880

Az önsegélyezés mellett a munkásság az egyesületi tevékenység más formáival is próbálkozott: olvasó- és önképzőköröket alapítottak. Az Általános Munkásegylet pedig már 1870-ben megkezdte szakegyletek kiépítésére irányuló tevékenységet. Ezek működését a Párizsi Kommünt követő betiltások és a jogi korlátozások nehéz helyzetbe hozták. A szakegyleti mozgalom kezdeti szakaszában létrejött szerveződések ekkor még az önsegélyező egyletek típusába tartoztak. Bár a Szakszervezeti Tanács 1899-es statisztikai felmérése szerint Magyarországon 126 szakegylet tevékenykedett, az eredménnyel nem voltak elégedettek. Mivel a munkásegyesületek nem alakíthattak fiókokat, a szakegyletek országos szövetségeinek központjai alulról felfelé építkezve jöttek létre.[26]

A gyorsan terjedő egyletek jelentős része persze nem volt feltétlenül szocialista. Sokuk csupán szociális gondokkal (önsegélyezés) foglalkozott. A kanizsai munkások 1879 után szintén több önképző egyesületet hoztak létre. A Nagykanizsai Iparos Segédek Önképző Egylete[27] volt első, amit aztán követtek az ácsok, a szabó-, a fém-, cipész- és famunkások, vasutasok stb. A Nagykanizsai Általános Munkásképző Egylet 1897-ben alakult. A város munkásegyletei rendkívül tartalmas érdekvédelmi, szociális és kulturális tevékenységet végeztek, s részesei, szervezői voltak a városban lezajlott sztrájkoknak is.[28]

A település jelentős kereskedelmi központ volt.[29] Kereskedői és vendéglátó-iparosai szintén megalakították a maguk egyleteit. Elsőként alakult a Nagykanizsai Kereskedelmi Alkalmazottak Egyesülete, emellett az egyik legjelentősebb egyesület volt a Nagykanizsai Kereskedő Ifjak Önképző Egylete (1873).[30]

197. kép: A Polgári Egylet 1885-ben emelt székháza a Sugár úton (a bal oldalon)

A szakmai egyesületek között kiemelkedő helyet foglaltak el a '60-as évektől a tanítóegyletek. A szervezőmunka azonban lassan haladt az egész Dél-Dunántúlon, ahol 1872-ben csak hét, közte az 1870-es, nagykanizsai alapítású Zala Megyei Tanítóegylet rendelkezett engedélyezett

25 MNL OL-BM-K-150-1879/III-4-6402., MNL OL-BM-K-150-1880/III-4-13755.
26 Vita, 1906. 23.p.
27 MNL OL-BM-K-150-1879-III-4-6402.
28 Kerecsényi, 1985. 115–117. p.
29 T. Mérey, 1989. 131.p.
30 Kerecsényi, 1985. 114.p.

alapszabállyal.[31] Kanizsa volt az óvodai mozgalom központja is Zalában. A város első óvodáját annak a Kisdevóvó Egyesületnek köszönheti, amelyet 1875-ben alapítottak és 1902-ig látta el az intézmény fenntartását.[32]

Az oly sokszor emlegetett dualizmuskori polgári fejlődés számos értelmiségi szakmának teremtett egzisztenciát. A tudományos és értelmiségi egyesületek alakulása egyre gyorsabb ütemben folyt a kiegyezést követően. A helyi értelmiségiek egyes csoportjai, az ügyvédek (Első Zalai Ügyvéd Egylet 1874-ben)[33] és a magántisztviselők (1907), valamint a tisztviselőnők (1918) fokozatosan hozták létre saját egyesületeiket. A járás községi- és körjegyzői 1880-ban szervezték meg a kanizsai egyesületüket.[34]

A kulturális egyesületek típusát az emberek művelődési igénye tette a legnépszerűbbé. Ezek az egyesületek voltak a legalkalmasabbak arra, hogy bennük a kulturális célok mellett más törekvések is helyet kapjanak. Egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy a politikai mozgalmak egy része is a kulturális egyletek köréből indult ki. E folyamatban indult el habermasi *„okoskodó olvasóközönség"* kialakulása: *„a közönséggé egyesülő magánemberek nyilvánosan is az olvasottakról okoskodnak."*[35] Az olvasókörök sokat tettek lakóhelyük kulturális szintjének emelése érdekében, hiszen számos településen gyakorta csupán ez az egyesület jelentette a falu kulturális központját. Az olvasókörök tevékenysége kezdetben jóformán csak a hiányzó elemi iskolai ismeretek elsajátítását jelentette, s csak később szélesedett ki a tevékenységük.

Nagykanizsa mai területén mindössze egy, a Kiskanizsai Polgári Olvasókör alakult, 40 fővel 1870-ben.[36] A tagjai között több száz módos gazdát, kistisztviselőt, kereskedőt és iparost tudó, és élénk tevékenységet folytató szerveződés a II. világháborúig meghatározó volt a város társadalmi életében.[37] A gyakran tartott bálok bevételeit könyvtáruk fejlesztésére fordították, de az 1870-es kiemelkedőt teljesítettek a kör színjátszói is.[38] Mivel gyorsan gyarapodott a tagok száma, 1899-ben elkezdték székházukat építeni, melybe a következő évben már be is költöztek.[39]

198. kép: Meghívó az Általános Munkásképző-Egyesület tréfás jelmez-estélyére, 1899

A nevében felekezetileg semleges kör jelentős római katolikus kötődésekkel rendelkezett. 1889-ben a Nagykanizsai Kisdedóvó Egyesület elnöksége megkereste az olvasókört: mi lehet az oka, hogy az óvoda a kezdeti sikerek után hanyatlásnak indult? Az olvasókör válaszában azt is olvashatjuk, hogy az óvónő nem volt római katolikus vallású.[40] A nagy egyházpolitikai

31 MNL OL-BM-K-150-1874-III-773., MNL OL-BM-K-150-1873-III-4-20506.
32 Kotnyek, 1986. 212.p.; Barbalits, 1929. 285–286.p.
33 MNL OL-BM-K-150-1874-III-4-32771.
34 MNL OL-BM-K-150-1880-III-4-17868.
35 Habermas, 1993. 109.p.
36 TGyM. 72.376.1 KPO jegyzőkönyve, 1870–1907. Alakuló jkv. 1870. márc. 13.
37 Kerecsényi, 1985. 112.p., Bősze, 1997. 210.p.; Kanizsai Enciklopédia, 1999. 174.p.
38 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 174.p.
39 TGyM. 72.376.1 KPO Választmányi ülés, 1891. december 6., 1899. március 12., 1900. január 10., közgyűlés 1894. december 16., 1899. február 26.
40 Uo. Választmányi ülés, 1889. okt. 27.

küzdelmek idején, 1894-ben, az egyesület részt vett Budapesten a katolikusok érdekében szervezett nagygyűlésen.[41] A rákövetkező évben pedig – heves viták után – módosult az egyesület alapszabálya és a Római Katolikus Polgári Olvasókör nevet vettek fel.[42]

A dualizmus idején minden társadalmi osztály, réteg igyekezet létrehozni saját kulturális egyesületét. Ahogy az ekkor alakult egyesületek többsége, a szabadkőműves páholyok is átvették az országhatárokon kívüli minták jegyeit. A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy fiókpáholyaként alakult meg 1886-ban Nagykanizsán a „Munka" Szabadkőműves Páholy, melynek értelmiségi tagjai fogékonyak voltak a társadalmi problémák iránt is. A páholy programjában kiemelt helyet foglalt el az anya- és csecsemővédelem, továbbá az alkoholizmus elleni küzdelem. A szabadkőművesek a századelőn kibontakozó szabadművelődési, szabadoktatási eszméket is befogadták. A páholy által fenntartott 1400 kötetes népkönyvtárat 367 állandó olvasó használta 1894-ben.[43]

199. kép: A Munka Szabadkőműves Páholy székháza a Rozgonyi utcában az 1910-es években

A város történetében jelentős irodalompártoló tevékenységet folytatott a létrejöttétől az 1885-ben alakult Nagykanizsai Magyar Irodalom és Műpártoló Egyesület (később: Nagykanizsai Irodalmi és Művészeti Kör).[44] Tagjai között foglalt helyet a városi és megyei értelmiség legjava.[45] A századfordulón már rendszeressé váltak ismeretterjesztő, lyceális előadásaik,[46] Emellett sokat tettek a nemzeti emlékezet ápolásáért is. Elkészíttették Deák Ferenc emléktábláját, s adakoztak a Jókai-emlékmű javára, mint ahogy II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatalára is.[47] Dunántúl szerte ismert volt férfikara és zenekara.[48]

Az énekkari kultúra egyébként mindig is komoly hagyományokkal bírt a városban. Nyilván ez is közrejátszott abban, hogy Nagykanizsán rendezték meg 1906 nyarán a Dunántúli Dalosszövetség versenyét.[49] A legrégibbek egyike volt az 1836-as alapítású Kanizsai Dalárda.[50]

A polgári életmód magyarországi terjedését demonstráló egyesülettípus, a társasági egyesületeké sok rokon vonást mutatott több – főképp kulturális – egyesületi formával, mert szintén sokat foglalkoztak művelődési, gazdasági és politikai kérdésekkel, két dologban azonban mindenképp eltértek a többi egyesülettípusoktól. Már az elnevezésük is sugallta, hogy e szervezetek elsősorban a társas szórakozás igényét fogalmazták meg. A társadalom rétegződését követve ebben a típusban volt a legélesebb a társadalmi elkülönülés.

A kaszinók számítottak az ország legrégibb és legelőkelőbb társasköreinek. Az 1827-ben alapított pestit tekintették mintának a vidéki kaszinók. A helyi zsidóság által alapított

41 Uo. Választmányi ülés, 1894. jan. 1.
42 Uo. Közgyűlés, 1895. máj. 12., júl. 14., nov. 10.
43 Németh, 1997/b 237-266.p.
44 TGyM K. 1212
45 Bősze, 1997. 212.p.; Barbarits, 377.p.; Kerecsényi, 1985. 113.p.
46 TGyM 72.374.2 NIMK Jkv. 1903–1924. Választmányi ülés, 1905. jan. 19.
47 Uo. Választmányi ülés, 1903. máj. 25., jún. 30., szept. 26., okt. 12. okt. 28., 1904. máj. 11.
48 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 134.p.
49 Emléklapok, 1906.
50 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 147.p.

200. kép: A Nagykanizsai Irodalmi és Művészeti Kör dalárdája az 1904. évi pécsi dalosversenyen nyert első díjával

Nagykanizsai Kaszinó 1835-ben alakult, ez a társulat utóbb átalakult Kereskedelmi Kaszinóvá. Ez a kaszinó nem volt azonos az 1888-ban említett Nagykanizsai Kereskedelmi és Ipari Kaszinóval,[51] amely a központja lett a helyi kereskedő- és pénzvilág társas életének.

A város második legrégebbi társasági egyesületként jött létre és működött az 1836-os alapítású, Széchenyi István eszméit követő, Nagykanizsai Polgári Egylet. A szervezet 1875-ben egyesült a néhány éve Kereskedelmi Kaszinóvá alakult egykori Nagykanizsai Kaszinóval, megtartva annak elnevezését.[52] A kaszinó nemcsak kiemelkedő társasági-kulturális munkát fejtett ki, hanem nagy társadalmi toleranciát és szociális érzékenységet is tanúsított.[53] Tagjainak száma már 1878-ban elérte a 140-et.[54] 1886-ban készült el az önálló székházuk,[55] amely nyitva áll a társadalom valamennyi rétege előtt. A kaszinó nagy könyvtárral rendelkezett, napi működése mellett sok hangversenyt és táncmulatságot is rendezett.[56]

Vélhetően a Magyar Társalgó Kör utódjaként született meg 1873-ban[57] a Nagykanizsai Társaskör, amely már nem hangsúlyozta a zsidók magyarosításának szándékát. Ezt, a város és a környék földbirtokosait összegyűjtő szerveződést is rendkívüli aktivitással, ám erős társadalmi-társasági elkülönüléssel jellemezték.[58] Nem csekély összeget áldoztak könyvvásárlásra és a tagok is sok könyvet ajándékoztak az egyletnek,[59] könyvtáruk állománya így a századfordulóra megközelítette az 1300 kötetet. 1900-ban – ismételten – felmerült a Polgári Egylettel való egyesülés gondolata, hangzott el e mondat: *„a társadalom egyesítése most a cél; azt hiszem, mindannyian érezzük, mindannyian tudjuk, hogy a n*[agy] *kanizsai társadalmi élet beteg, s teljesen pang* [...] *ezt a részvétlenséget, ezt a közönyt látjuk mindenütt a társadalmi életünkben."*[60]

201. kép: A Polgári Egylet vendéglőjének kerthelyisége az 1910-es években

51 Kerecsényi, 1985. 110.p.; Bősze, 1997. 212.p.
52 Balogh, 1937. 2–3.p.
53 MNL OL-B-K-150-1880/III-4-10414.; MNL OL-BM-K-150-VII-8-13425., MNL ZML. E. asz. 5. dob.; TGyM „Kaszinó gyűjteménye"; Kerecsényi, 1985. 109–110.p.; Barbarits, 1929. 375–376.p.; Benczik, 1886.; Kanizsai Enciklopédia, 1999. 285.p.
54 Magyarország egyletei, 1878. 340–343.p.
55 Zalai Közlöny, 1886. október 30.
56 Zalavármegyei évkönyv, 1896. 263.p.; Balogh, 1937. 2.p.
57 MNL OL-BM-K-150-1867-III- R-4-1836.; MNL ZML E. asz. 2. dob.; Bősze, 1997. 211.p.
58 Kerecsényi, 1985. 111.p.; Barbarits, 1929. 88.p.
59 TGyM 72.375.1 Nagykanizsai Társaskör. Jkv. 1883–1904.
60 Uo.; illetve Közgyűlés, 1900. jan. 21.

Az említetteken kívül még működtek más társasági egyesületek is a városban, például a Fiatalság Társasköre (1876), a Korona Asztaltársaság (1908) és a Központi Kávéházi Asztaltársaság (1910).

Az emberek közérdekű igényei ösztönözték a közhasznú egyesületek keletkezését. Az elemi csapások megelőzése, az ellenük való védekezés, az emberi élet megmentése, a természet védelme, a lakóhely csinosítása, mellyel jobb közérzetet biztosítottak. Ezek alkalmasak voltak arra, hogy az eltérő társadalmi helyzetben lévő polgárokat egy közösségbe tömörítsék.

202. kép: A Kaszinó 1885-ben felavatott székháza

A lakóhely széppé tételének szándéka vezette az 1892-ben alapított Nagykanizsai Szépítészeti Egyesületet (később Nagykanizsai Szépítő Egylet) megalapítóit. A szép és virágos város megteremtését megcélzó egyesület rendkívül sokat tett a település parkosítása érdekében.[61] Az egyesület véleményezte a város valamennyi csinosítási tervét. Ők kezdeményezték a Sétakert kialakítását is 1896-ban.[62]

A dualizmus idején is gyakoriak voltak a nagy tűzesetek az országban. A később gombamódon szaporodó tűzoltó-egyesületek közül Nagykanizsán az első között alakult meg 352 taggal a Tornaegyletből kinövő Önkéntes Tűzoltó Egylet (1870).[63] A kezdeti nehézségek után lényegesen szervezettebbé, pontosabbá vált a tűzoltók tevékenysége, köszönhetően a hozzáértő vezetőiknek.[64] A tűzoltók a tűzoltáson kívül rendszerint az elemi csapások esetén is kivonultak, a hőskorban pedig még mentőszolgálati feladatokat is elláttak. Hogy még vonzóbbá tegyék az egyesületet, szerveztek egy tűzoltózenekart is, amely a világháborúig élt.[65]

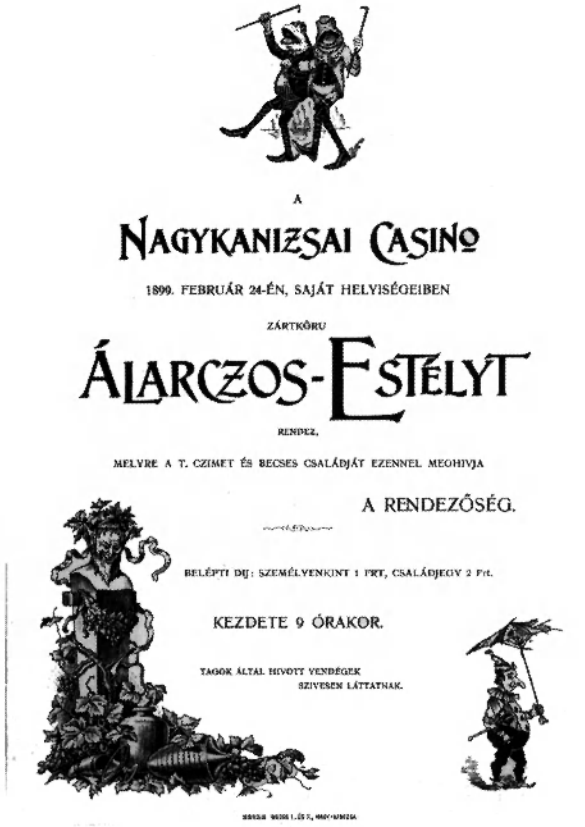
A
NAGYKANIZSAI CASINO
1899. FEBRUÁR 24-ÉN, SAJÁT HELYISÉGEIBEN
ZÁRTKÖRŰ
ÁLARCZOS-ESTÉLYT
RENDEZ,
MELYRE A T. CZIMET ÉS BECSES CSALÁDJÁT EZENNEL MEGHÍVJA
A RENDEZŐSÉG.
BELÉPTI DÍJ: SZEMÉLYENKINT 1 FRT, CSALÁDJEGY 2 Frt.
KEZDETE 9 ÓRAKOR.
TAGOK ÁLTAL HÍVOTT VENDÉGEK
SZIVESEN LÁTTATNAK.

203. kép: Meghívó a Casino álarcos estélyére, 1899. február

Nagykanizsán 1906-ban alakult meg a József Főherceg Szanatórium Egyesület, amelyben 1913-ban egy tüdőbeteg-gondozó intézetet is kialakítottak.[66]

A segélyező egyesületek az állam szociális és társadalombiztosítási ellátásának, illetve községi szervezett szegénygondozás hiányát igyekeztek pótolni. A dualista korszak gazda-

61 Uo. 112-113 p.; Kunics. 2001. 199.p.
62 Ua.; Kanizsai Enciklopédia, 1999. 285.p.
63 MNL OL-BM-K-150-1871/III-4-6201.
64 Barbarits, 1929. 190–193.p.; Kanizsai Enciklopédia, 1999. 250.p.; Tűzoltó Testület, 1922. 7–8.p.
65 Tűzoltó Testület, 1922. 6.p.
66 Barbarits, 1929. 319.p.

sági válságai, és a társadalom differenciálódása növelték az elszegényedés mértékét. A *„történeti szegénység"* átalakult urbanizációs – tartós – nyomorrá és jórészt eltűntek középkori eredetű közösségi védőhálók.[67] Ugyanakkor már a polgáreszmények részeként, részben a köztisztelet kivívásának igényével megjelent a jótékonyság gondolata. A szociális problémák enyhítésének szándéka kívül maradt az állami közegészségügyi intézményi rendszeren,[68] a századfordulóra kiépítette az önsegélyező és a – zömében nők által megszervezett – jótékonysági egyesületek hálózatát.

A jótékonykodásnak, a szegényeknek és elesetteknek támogatása mindig is különös jelentősséggel bírt a zsidók életében. A legnagyobb erénynek tekintett jótékonyság a zsidó etikának meghatározó alapelve.[69] Az emancipált zsidóság – leküzdendő a velük szemben táplált előítéleteket – a bőkezűségével – amelyet a nem zsidókkal is gyakoroltak – bizonyíthatta azt is, hogy értékes állampolgár, jó ember és egyben jó magyar.[70]

A Nagykanizsai Izraelita Nőegyletet még 1846-ban hozták létre, tevékenységét – s nemcsak a szegény zsidóleányok támogatását[71] – a dualizmusban is folytatta. A nőegylet volt a nagykanizsai zsidóság asszimilációjának egyik színtere.[72] A Keresztény Jótékony Nőegylet az 1880-as évek végén kezdte meg működését. A nagy létszámú egyesület tagjai rendkívül komoly karitatív munkát végeztek a szegények, az árvák és az elhagyott gyermekek körében.[73] A nőegyletek sorában 1910-ben, harmadikként jött létre az Evangélikus Nőegylet.[74]

A börtönből szabadultak polgári életbe való visszatérését, illetve a még elítéltek családtagjainak életét több egyesület is segítette. Ilyen feladatot a Nagykanizsai Rabsegélyző (Patronage) Egyesület (1906) vállalt.[75] Rendkívül modern és humánus elveik gyakorlásával segítették a megtévedt embereket és családtagjaikat.[76]

Nyilván a történelmük során rájuk kényszerített erős összetartás miatt is a betegsegélyező egyesületek zömét a zsidók alapították az országban. A reformkorig, sőt esetenként a 18. századig visszanyúló alapszabályaikban a chevra kadisa hitbuzgalmi, betegsegélyező és temetkezési egyletek precízen megszabták a beteglátogatások, a halottak melletti virrasztások és temetések rendjét, valamint azt, hogy mit kellett nyújtania az egyesületnek, s menynyit fizettek mindezért a tagok. A nagykanizsai Chevra Kadisa szintén már a 18. századtól működött.[77]

A temetkezési egyletek a tagok tisztességes eltemetésére és a hozzátartozók segélyezésére alakultak, s – a közösségi szolidaritás jeleként – mintegy helyi biztosítótársaságként működtek. A tagoknak

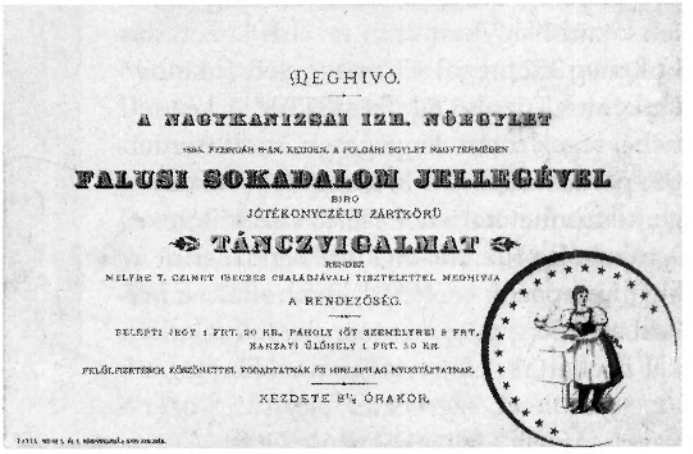
MEGHIVÓ.

A NAGYKANIZSAI IZR. NŐEGYLET

1894. FEBRUÁR 9-ÉN, KEDDEN, A POLGÁRI EGYLET NAGYTERMÉBEN

FALUSI SOKADALOM JELLEGÉVEL

BIRÓ

JÓTÉKONYCZÉLU ZÁRTKÖRÜ

TÁNCZVIGALMAT

RENDEZ

MELYRE T. CZIMET ISZERES CSALÁDJÁVAL TISZTELETTEL MEGHIVJA

A RENDEZŐSÉG.

BELÉPTI JEGY 1 FRT. 20 KR. PÁHOLY (5 SZEMÉLYRE) 5 FRT.

KARZATI ÜLŐHELY 1 FRT. 50 KR.

FELÜLFIZETÉSEK KÖSZÖNETTEL FOGADTATNAK ÉS HIRLAPILAG NYUGTÁZTATNAK.

KEZDETE 8½ ÓRAKOR.

204. kép: Meghívó az Izraelita Jótékony Nőegylet jótékony célú táncvigalmára, 1894

67 Gyáni, 1995. 5.p.
68 Uo. 17.p.
69 Konrád, 2001. 3–4. 259–265.p.
70 Uo. 257–258.p.
71 Winkler, 1943. 9–10.p.
72 Uo. 6.p.
73 MNL OL-BM-K-150-1885/VII-8-43732.; Kerecsényi, 1985. 114-115.p.; Barbarits, 1929. 376.p.; Winkler, 1943.; Jótékony Nőegylet, 1892.
74 Barbarits, 1929. 376.p.
75 Bősze, 1997. 215.p.; Barbarits, 1929. 224.p.
76 TGyM K 1110
77 Major, 1998.

felvételükkor igazolniuk kellett életkorukat, s orvos győződött meg a belépők egészségi állapotáról. A kifizetett segélyösszeg mindig az egyesületi tagok számától függött. Betegápoló és temetkezési egyesülete szinte valamennyi társadalmi csoportnak volt Nagykanizsán. 1870-ben alapították a legrégebbit, a Nagykanizsai Általános Betegsegélyző és Temetkezési Egyletet.

Az emberbaráti egyesület sorában jelentős helyet biztosítottak maguknak a vöröskereszt egyesületek. Az országos egylet 1881-ben alapított[78] nagykanizsai fiókegylete az I. világháború alatt kórházat működtetett a sebesültek számára. E tevékenységét más helyi egyesület is segítette (pl. a szabadkőművesek és a kaszinó)[79]

A sportok iránti érdeklődés – angol és német hatásra – már a reformkorban megnőtt. Emellett az egyleti szintű kibontakozásához szükséges volt a kiegyezéssel meginduló gazdasági, társadalmi, politikai és urbanizációs fejlődés folytán kialakult több szabadidő, s a sportot finanszírozni is tudó rétegek kiszélesedése. A sportegyesületek számának üteme a kiegyezést követően felgyorsult. Egyre népszerűbbek lettek a polgárság és a munkásság körében, sőt bizonyos mértékben még e társadalmi rétegek politikai céljai megvalósításának keretéül is szolgált.

A sport, a sportegyesületek már a kezdetektől fogva kitüntető szerepet töltöttek be nagykanizsaiak életében. Az első egyesület, az országban az elsők között, 1865–66-ban alakult meg Nagykanizsai Tornaegylet néven.[80] Ennek az egyletnek a tagjai alakították meg pár évvel később a tűzoltó-egyesületet is. 1870-ben már képesek voltak egy országos és nemzetközi tornásztalálkozót megszervezni Nagykanizsán.[81] Az ezt követő évtizedekben szorgalmasan tartották a kapcsolatot más hazai sportegyesületekkel. A kanizsai tagok is képviseltették magukat Budapesten a millenáris ünnepségeken lezajlott sportversenyeken.

A Nyugat-Magyarországon oly népszerűvé vált kerékpározás hatására a millennium évében hozták létre a kerékpározók a „Hungaria" Sportegyletet. Ezen kívül még két kerékpáros egyesület alakult 1895–96-ban.[82] Egy évtizeddel később alapították a Nagykanizsai Sportegyesületet.[83] 1912-ben kettő sportegyesület is alakult, az „Előre" Sportegylet és a Nagykanizsai Munkás Testedző Egyesület, a következő esztendőben pedig Nagykanizsai Atlétikai Klub.[84]

A két világháború között

A magyarországi egyesületeket – történetük során – legdemokratikusabban az 1919. évi III. néptörvény szabályozta: minden megkötöttség nélkül lehetett alapítani egyleteket.[85] A Friedrich-kormány első rendelkezéseinek egyikeként visszaállította az 1918. október 30. előtti korlátokat.[86]

A két világháború közti egyesületek története jelentősen különbözött a dualizmus koritól, mert a Horthy-korszak Magyarországán – eltérően a korábbitól – a teljes társadalmat

78 MNL OL-BM-K-148-1885-IV.D-227 eln., MNL OL-BM-K-150-1883-VII/8-5070.
79 Barbarits, 1929. 215–216.p.
80 MNL ZML Levéltári letét iktató 1–3025. ai. 6228/1867.; Kanizsai Enciklopédia, 1999. 287.p.
81 TGyM 80.580.3–4; Mező, 1936. 4–5.p.
82 Uo. 326.p.
83 Bősze, 1997. 210.p.
84 Barbarits, 1929. 329.p.
85 Páskándy, 1931. 143.p.
86 Uo. 144–148.p.

átható ideológiai mező alakult ki.[87] 1919-et követően jelentősen megnőttek a központi alapszabállyal ellátott egyesületek vidéki hálózatai. A keresztény és a nemzeti gondolat terjesztésében fontos szerepet szántak e társaságoknak. Általánosnak mondható, hogy a '30-as években ismét kialakult, sőt még jelentősen bővült az egyesületek sokfélesége. Az erőteljes állami kontroll dacára az évtized elején közel 12 000 egyesület működött Magyarországon. Jelentős részük bajtársi, hazafias és hitbuzgalmi volt. Ezek többsége *„elsősorban a háborús vereség okozta nemzeti traumát igyekezett feldolgozni. Jelképrendszerük, szervezeti kötöttségeik és a múlt hamis idealizálásán alapuló eszméik azonban aligha szolgálták a polgári értékek és érintkezési formák fejlesztését.* [...] *Viszont egyértelműen pozitív fejleményként értékelhető a kulturális, művészeti, zenei, irodalmi és tudományos egyesületek erőteljes gyarapodása, ami nyilván összefüggött a klébelsbergi kultúrpolitika törekvéseivel."*[88]

A háború befejezése után a forradalmak, a szétziláldott társadalom, a békekötés okozta trauma, a katasztrofális gazdasági helyzet kedvezőtlenebb helyzetbe hozta az egyesületeket. Egy részük megszüntette működését, mert hiányoztak az életben maradás alapvető pénzügyi és személyi feltételei. Más részük pedig nagyon lassan ébredt fel álmából. A háborút és a Tanácsköztársaságot Nagykanizsán mintegy 15 egyesület élte túl. Ugyanakkor a két világháború között – jelen ismereteink szerint – közel 60 új egyesület is született a városban.

Három politikai célokat megfogalmazó egyesület alakult a városban. Mindössze másfél esztendőt ért meg az 1921-ben alakult Magyar Nemzeti Szövetség helyi fiókja, amely tevékenységét az irredentizmus ébrentartására koncentrálta.[89] 1919-ben jött létre a MOVE Nagykanizsai Főosztálya.[90] Kezdeményezői voltak a szabadkőműves-páholy betiltásának.[91] 1931-ban szervezték meg a Pro Palesztina Szövetség Nagykanizsai Csoportját, feladatának tartotta a Szentföld iránti érdeklődés erősítését, a palesztinai zsidó kolonizáló és kulturális munka támogatását.[92]

A Nagykanizsai Kereskedelmi Alkalmazottak Egyesülete tevékenységét betiltották a világháború után, ám a szociáldemokrata párt segítségével 1923-ban újjáalakult.[93] A helyi kereskedők másik egyesülete az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület Nagykanizsai Kerülete volt.[94] A Nagykanizsai Kereskedő Ifjak Egyesületének színjátszói emlékezetes tánc- és zeneesteket, valamint színielőadásokat tartottak az 1920–30-as években.[95] Az 1921-ben alapított Kiskanizsai Katolikus Ifjúsági Egyesület 1926. évi alapszabálya a következőképp fogalmazta meg céljait: *„a kath*[oliku] *ifj*[jak] *továbbképzése, erőteljes vallási és hazafias érzületének és életnek fölgerjesztése és ápolása által."* Előadásokkal, oktatással, udvarias és becsületes életmódra neveléssel, olvasással és a kocsmáktól való visszatartással igyekeztek elérni céljaikat.[96] Mellettük az 1920–30-as években továbbra is aktív hit- és társasági életet éltek a Nagykanizsai Katholikus Legényegylet tagjai.[97] Mindezek mellett a két világháború közti évtizedekben a tucatnál több szakmai egyesület nyert alapszabályt a Belügyminisztériumtól.

87 Brunda, 1993. 81.p.
88 G. Vass, 2009. 194.p.
89 Barbarits, 1929. 378.p.
90 Uo.
91 Németh, 1997/b 259.p.
92 MNL ZML Letétek gyűjteménye 2849.
93 TGyM 82.729.2; Barbarits, 1929. 380.p.
94 TGyM 82.729.1, 82.770.1
95 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 165.p.
96 TGyM A.2243–97
97 TGyM 82.784.16, 82.702.5, 82.702.2, 82.702.1, 82.702.3, 82.712.1

205. kép: A kiskanizsai Ifjúsági Egyesület színjátszói. Tóth Ede: A falu rossza című népszínművének szereplői, 1921. április

A magyar művelődéstörténet egyik jelentős kísérletének tartjuk a dán és a finn példát követő hazai népfőiskolák tevékenységét. Az intézményes iskolán kívüli népművelés a kiskanizsai népfőiskola megalakításával 1919-ben kezdődött el a településen. Mivel a népfőiskola foglalkozásai – mint az országban mindenütt[98] – csakhamar érdektelenségbe fúltak, 1925-től alapvetően a Zrínyi Irodalmi és Művészeti Kör előadásai jelentették az iskolán kívüli népművelést.[99] Ez kulturális kör 1920-ban vette fel Zrínyi Miklós nevét és igen jelentős közművelődési tevékenységet folytatott előadásaival, valamint tanfolyamaival.[100] 1920-ban döntöttek dalárdájuk újjászervezéséről. Ugyanebben az évben indították újra téli *„szabad lyceális"* foglalkozásaikat, illetve elkezdték megszervezni a munkásgimnáziumi óráikat. Mindezek mellett irodalmi felolvasó esteket, hangversenyeket rendeztek, megemlékeztek jeles magyar művészek történelmi személyiségek évfordulóiról, s adakoztak *„hazafias"* célokra is.[101] Mindemellett – utaltak a helyi érdektelenségre – nagy küzdelmet folytattak *„a magyar nemzeti kultúra terjesztése érdekében* [, mert...] *a különleges kanizsai viszonyok* [...] *a kulturális fejlődésnek legkevésbé sem kedveztek sohasem, s kedveznek a mai napig sem."*[102]

Sabján Gyula polgármester támogatásával alakult meg 1926-ban Nagykanizsai Közművelődési Egyesület, hogy ennek segítségével hozzák létre – széleskörű társadalmi összefogással – a város 465 ülőhelyes színházát, ami a következő évben el is készült.[103] A Kiskanizsai Polgári Olvasókör is újjáéledt a világháború után, ők számos, közérdeklődést kiváltó mezőgazdasági, erdészeti, állategészségügyi előadást tartottak, továbbá gyakran

98 H. Sas, 1984. 62.p.
99 Barbarits, 1929. 287–288.p.
100 Barbarits, 1929. 378.p.
101 TGyM NIMK jkv. 1903–1924. Lásd még a TGyM aprónyomtatvány-tárában található dokumentumokat.
102 TGyM 72.374.3
103 Kunics, 2001. 202.p.

rendeztek színdarabokat, sőt mindemellett jótékonyságra is tellett az erejükből. A taglétszám növekedésére hivatkozva, napirenden tartották a '20-as években székházuk bővítésének kérdését. Végül új székházat építettek, ez 1928-ban készült el.[104] Szellemében megmaradt a kör konzervatív irányultsága is. 1926-ban még mindig keresték a körön belül – vádaskodásokkal kísérve –a kommunizmus támogatóit.[105] 1938-ban az elnök arról tájékoztatta a tagokat, hogy szeptember 4-én a Nemzeti Egység Pártja nagygyűlést tart Kaposváron. *„Kéri, hogy a tagok mind nagyobb létszámban jelenjenek meg."*[106] A következő évben *„örömmel járultak hozzá,"* hogy kiadjanak egy helyiséget a Magyar Élet Mozgalomnak.[107]

A Nagykanizsai „Munka" Szabadkőműves-páholyt 1919 után számos vád is érte amiatt, hogy több tagja szerepet vállalt a Tanácsköztársaság idején. Az egyesületet előbb a Tanácsköztársaság alatt tiltották be, majd évvel később az új rezsim is.[108]

Mind a Nagykanizsai Kaszinó, mind pedig a Nagykanizsai Polgári Egylet túlélte a háborút és a forradalmakat, s igyekeztek ott folytatni tevékenységüket, ahol abbahagyták.[109] A Kaszinóban 1936-ban centenáris díszközgyűlést tartottak, ezt egy 180 terítékes bankett követte.[110] Gyakran tartottak igen színvonalas irodalmi esteket. 1928. április 21-én pl. Petőfi, Ady, Heine, Móricz, Beethoven és Schumann műveket hallgattak meg a tagok, s az est vendégei között köszönthették Móricz Zsigmondot is.[111]

Újfajta egyesülettípusként jelent meg a városban – az országos tendenciáknak megfelelően – az ún. öregdiákokat tömörítő szervezetek, mint például a Felsőkereskedelmi Iskolát Végzett Tanulók Szövetsége (1930) vagy a Nagykanizsai Piarista Diákszövetség (1926).[112] A korszellemet tükrözték az 1920-as évektől létrejövő hitbuzgalmi egyesületek, így a Nagykanizsai Katolikus Férfi Liga, Magyar Szent Kereszt Egyesület Nagykanizsai Csoportja és a Foederatio Emericane Nagykanizsai Csoportja stb.[113]

A Nagykanizsai Önkéntes Tűzoltó Egyesület 1922-ben ünnepelte meg félévszázados jubileumát. A város ebben az évben hivatásos tűzoltókkal erősítette meg az egyesületet.[114] Ekkor lett az egyesület elnöke Sabján Gyula polgármester. A Nagykanizsai Szépítő Egylet egyik fő törekvését, miszerint esztétikusan mutassanak a közterületeken elhelyezett reklámok, 1926-ban siker koronázta.[115] Ez az egyesület – 19. század vége óta – törekedett arra, hogy legyen a városnak egy sportolásra is alkalmas strandfürdője. Céljukat 1933-ban érték el.[116] Ugyanerre törekedett az 1927-ben megalakult Nagykanizsai Fürdő Egyesület is.[117]

A világháborút követő gazdasági helyzet, az infláció, a tömeges szegénység, és a gazdasági válság bőven adott munkát a segélyező egyesületeknek. Az Országos Stefánia Szövetség nevéhez fűződött az anya- és csecsemővédelem megszervezése.[118] A szövetség helyi fiókja a '20-as években létesített anya- és csecsemővédelmi intézetet.[119]

---

104 TGyM KPO. jkv. 1928–1936. választmányi. 1928. szept. 23.
105 TGyM KPO. jkv. 1907-1927. kgy. 1926. február 14.
106 TGyM KPO. jkv. 1936–1946. választmányi. 1938. augusztus 15.
107 Uo. Választmányi, 1939. február 12.
108 Németh, 1997/b 254–255., 259-264.p.
109 Barbarits, 1929. 375–376.p.; Balogh, 1937. 2.p.
110 Zalai Közlöny, 1936. december 29. 1-2.p.
111 TGyM 82.776.1
112 TGyM 82.772.1, 82.754.1, Kanizsai Enciklopédia, 1999. 69–70.p.
113 TGyM 82.763.1, 82.760.1, Kanizsai Enciklopédia, 1999. 70.p.
114 Hogy ez pontosan mit jelentett, nem derült ki.
115 Barbarits, 1929. 120.p.
116 Kunics, 2001. 203.p.
117 Barbarits, 1929. 120.p.
118 Pik, 2001. 164.p.
119 Barbarits, 1929. 319.p.

A háború előtt már meglévő nőegyletek tovább működtek, így a keresztény jótékony nőegylet, az izraelita jótékony nőegylet és az evangélikus nőegylet, mellettük 1920-ban megalakult a reformátusok nőegylete is.[120] Tevékenységük részeként évente több jótékonysági estet is rendeztek, ezek jövedelmét a szegények javára fordították.[121] Az evangélikus és a református nőegylet – erejüket egyesítendő – Nagykanizsai Protestáns Nőegylet néven összeolvadt (1922).[122] Gyerekek számára napközi otthont, a szegényeknek pedig népkonyhát működtetett a Szociális Missziótársulat helyi csoportja.[123] A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége Nagykanizsai Ifjúsági Szakosztálya szintén jelentős karitatív tevékenységet végzett.[124]

Az izraelita jótékony nőegylet tovább folytatta karitatív munkáját, s továbbra is hangsúlyozta sorsközösségét a magyarsággal, ám tevékenységét az 1930-as évek végétől egyre nehezebb körülmények közt tudta végezni.[125] A zsidók közéleti és gazdasági mozgásterét korlátozó II. zsidótörvény, az 1939: IV. tc. szűkítette ugyan az izraeliták egyesületi lehetőségeit is, a saját egyleteiket megtarthatták.[126] A chevra kadisának 305, az izraelita nőegyletnek 320, az izraelita leányegyletnek pedig 288 tagja volt 1944 tavaszán.[127] 1928-ban alakult meg a Nagykanizsai Izraelita Jótékony és Kulturális Leányegylet.[128]

Bár csak egy sportegyesület élte túl az I. világháborút, sikerült viszonylag gyorsan fellendíteni Kanizsa sportéletét. A Nagykanizsai Tornaegylet 1920-ban már országos versenyt rendezett a városban, sportegyesület öt atlétája pedig tagja lett a párizsi olimpiai keretnek is.[129] Az NTE '30-as évektől szervezte híressé vált hazai és nemzetközi teniszbajnokságait.[130] A későbbiekben mintegy tucatnyi új sportegyesület is szerveződött.[131] Ezek sorába tartozott a Nagykanizsai Kerékpár Egylet is, mely 1926 áprilisában alakult meg.[132] Alapszabálya tükrözi, hogy e sportegyesület sem volt –természetesen – mentes a kor szellemétől. Céljukként nem csak a kerékpársport fellendítését fogalmazták meg az alapítók, hanem azt is, hogy *„a tagokat mindenféle az ifjúságra káros szórakozástól elvonni, valamint a haza- és nemzetellenes befolyásoktól mentesíteni…"*[133]

1939. szeptember 2. után rendeletben tiltották meg új egyesület vagy fiókegyesület alakítását, a régieket pedig fokozott ellenőrzés alá vonták. Ezen a gyakorlaton még ugyanebben az évben enyhítettek: olyan egyesületeket volt szabad alakítani, amelyek a hadijótékonyságot szolgálták, vagy betegség leküzdésére alapítottak, esetleg jogszabály tette kötelezővé létrehozásukat, vagy amelyet országos közérdek tett szükségessé.[134]

120 Uo. 377.p.
121 TGyM 82.780.1, 82.783.1-2, 82.781.1, 82.782.1, 82. 784.26, 88.806.1, 82.729.4
122 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 70.p.
123 Barbarits, 1929. 377.p.
124 TGyM 82.819.1
125 Winkler, 1943. 17-21.p.
126 Páskándy, 1941. 14.p.
127 Szarka, 2010. 78 p.
128 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 70.p.
129 Mező, 1936. 7.p.
130 TGyM 80.580. 3-4.
131 TGyM A.2243-97., A.2681-2003., Kanizsai Enciklopédia, 1999. 69-70.p., Barbarits, 1929. 332-334.p.
132 TGyM 82.757.1
133 TGyM A.2682-2003
134 Páskándy, 1941. 5-6.p.

Resume

Die Vereine der Stadt (1850–1945)

In der Zeit des Dualismus wurden 552 Vereine in Zala gegründet, davon 68 in Gross-Canisa. Infolge der schnellen Wirtschaftsentwicklung konnten alle typischen Vereine der Periode in der Stadt aufgefunden werden, die damals für eine Stadt charakteristisch waren. Das Gross-Canisaer Kasino wurde bereits im Jahre 1835 von den örtlichen Juden gegründet. Als zweitältester Verein wurde im Jahre 1836 der Gross-Canisaer Bürgerverein gegründet, die auf die Ideologien von István Széchenyi basiert. Der Zuwachs an Vereine (Allgemeiner Arbeiterverein, Allgemeiner Krankenverein, Lehrerverein usw.) beschleunigte sich während des Dualismus. Der Kiskanizsaer Bürgerlicher Lesekreis war ein wichtiger Bestandteil der kulturellen Organisationen. Der Unterstützungsverein für Ungarische Literatur und Kunst übte eine bedeutende literaturfördernde Aktivität aus. Neben den bereits erwähnten waren in der Stadt auch andere gesellschaftliche Vereine tätig, wie zum Beispiel der Gross-Canisaer Klub, der Klub der Jugend, die Kronen Tafelrunde und das Zentrale Kaffeehaus der Tafelfreunde. Das Ziel der Gründung des Gross-Canisaer Verschönerungsvereins war die Verschönerung der Wohngebiete. Der Freiwillige Feuerwehrverein von Gross-Canisa wurde unter den ersten der sich rasant vermehrenden Feuerwehrvereine gegründet. Auch die Krankenvereine spielten eine wichtige Rolle: der Gross-Canisaer Chevra Kadisa war seit Ende des 18. Jahrhunderts tätig. Auch die Sportvereine verbreiteten sich schnell. Die Vereine zwischen den zwei Weltkriegen unterschieden sich in vielem von denen der Zeit des Dualismus, da in Ungarn in der Horthy-Zeit die Vereine grundsätzlich aufgrund Ideologien organisiert wurden.

The Associations of the City (1850–1945)

In the era of dualism 552 associations were established in Zala, 68 of which in Nagykanizsa. Owing to the fast economic development, all of types of associations of the period were available that could be typical in a city. The local Jews founded the Casino Nagykanizsa already in 1835. The second oldest association of the city was the Civil Club Nagykanizsa established in 1836 that followed the thoughts of István Széchenyi. The spread of the associations (General Club of Coilers, General Health Insurance Scheme, Club of Teachers etc.) accelerated in the time of the dualism. The Association for the Support of Hungarian Literature and Art carried out a significant advocatory activity for literature in the city. Besides the already mentioned ones there were also other associations with different profiles in the city, so for example the Social Circle of Nagykanizsa, the Social Circle of the Youth, the Table of the Crown and the Table of the Central Café. The founders of the Association for the Glorification of Nagykanizsa were led by the intention to make the domicile nicer. The Association for Volunteer Fire Department of Nagykanizsa was among the first mushroom associations for volunteer fire departments starting up. Also the health insurance schemes were important, the Chevra Kadisa had been operating in Nagykanizsa since the end of the18th century. Also sport associations spread quickly. The associations between the two World Wars significantly differed from those of the era of dualism, since the Hungarian associations of the Horthy era were primarily organized on ideological basis.

Horváth György

NAGYKANIZSA SPORTÉLETÉNEK FEJLŐDÉSE (1850–1945)

A testi kultúra a 19. század második felében egyre inkább a társadalmi érdeklődés középpontjába került. A város történetét illetően jól mutatja ezt a helyi kiadású Zala-Somogyi Közlöny, amely 1862-es megjelenésétől kezdve közölt sporttal kapcsolatos írásokat, amit aztán a Zalai Közlöny, a Zala és más sajtóorgánumok folytattak. Tanulmányunk alapvető forrásai a korabeli újságok voltak, amelyekben végig lehet követni a város sportéletének változásait. De jó szolgálatot tett a Thúry György Múzeum irattára, a kanizsai polgárság fellelhető kutatásai, szüleik, nagyszüleik írásos és tárgy emlékei, a visszaemlékezések. Teljes sohasem lehet a források együttese, de a valós képhez talán közelebb kerülhettünk. Sokat forgattuk Mező Ferenc 1929-ben megjelent tanulmányát, amely világosan jelezte a város sportfejlődésének mérföldköveit. Az 1930-as évekről hasznos ismereteket szereztünk egy általunk korábban vezetett tévésorozat kapcsán (Sporttörténet), hiszen akkor hetvennyolcvan esztendős volt sportolók, leszármazottaik stb. a kamerák elé álltak és a múltról beszéltek, emlékeket hoztak. Információik forráskritikával kiválóan hasznosíthatók. Nem állíthatjuk, hogy teljes a sportkörök száma, a szakosztályok bemutatása, de reméljük, hogy a főbb jellegzetességeket így is sikerült felvázolnunk.

1. A kanizsai sportélet kezdetei és fejlődése az 1. világháborúig

Első adatunk a sportéletre Bokodyék tornászásáról beszél: 1863 óta sportoltak a Clair-féle tornacsarnokban.[1] A tornaegylet hivatalos megalakítására azonban csak 1866-ban került sor. Az ekkor létrehozott Nagykanizsai Torna Egylet (lásd a későbbiekben: NTE) lett a város legjelentősebb sportegyesülete. Vezetője volt Rombausek Norbert távírda-hivatali főnök, akit szándékában támogatott Porges József vasúti mérnök is, utóbbi szenvedélyes tornász volt. 1866 májusában már 34 tag kezdte meg a rendszeres tornászást. Első elnöknek Tersánszky József orvost kérték fel, aki egy hét után lemondott, az ideiglenes elnök Ebenspanger Lipót nagykereskedő lett.[2] Az ideiglenes tisztikar alapszabályt dolgozott ki, s ezen okirat jóváhagyása után végleges vezetőséget választottak a közgyűlésen.[3]

Az alapszabály[4] szerint a sportkör célja az ifjúság összegyűjtése sportpályákon, klubhelyiségben, a közösségi szellem ápolása és a jellemnevelés. *„Az egylet czélja, az általános egészség fenntartása, az erő s ügyesség fejlesztése s a test edzésére szolgáló szabatosan megfogalmazott testmozgásoknak, azaz a tornázásnak gyakorlása és előmozditása; továbbá az egylet törekvése leend idővel egy tüzoltótestületet felállitani."* Tag lehetett nemre, korra való tekintet nélkül minden feddhetetlen magyar állampolgár. Az egyesület szervei a közgyűlés, a választmány, a tisztikar és a számvizsgáló bizottság. 1889-ben módosították az alapszabályt. Az egylet céljainak elérése érdekében alkalmas tornahelyiségben, képesített tornatanítók vezetése alatt a tornászás gyakorlása; a tornaünnepélyek és kirándulások szervezése. Nemes célkitűzések voltak az alapszabályban, amelyhez tartották is magukat. Walbach Mór, aki egyébként igen művelt és sokoldalú kereskedő és pénzügyi szakember volt, a kormányzatnál keresztülvitte egy kéthónapos tornászati póttanfolyam indítását 1871 nyarán, amely a képzéshez elengedhetetlenül szükséges volt. Városunkban Walbach tanította a tornászat elméletét és történetét, Milhoffer Ede és Pollák Ármin a gyakorlati tornászatot, míg Hoffmann Mór az élet-, bonc-

1 Mező, 1929. 321.p.
2 Ebenspangerről lásd a kötetben Kaposi Zoltán gazdaságtörténeti tanulmányát.
3 Mező, 1929. 321.p.
4 Ennek másolata a szerző birtokában van.

206. kép: Walbach Mór, a Nagykanizsai Torna Egylet elnöke, 1873

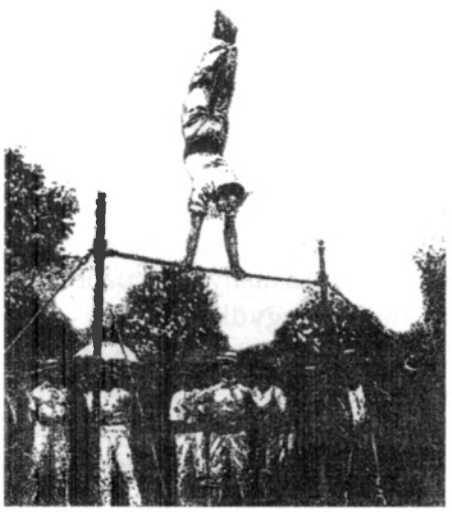

207. kép: Pollák Ármin óriásforgása az első országos tornaversenyen Nagykanizsán 1870. szeptember 11-én

és rendtant. Sikeres volt a tanfolyam, a résztvevők segítséget kaptak a gyakorlati munkához. A fejlődés nem állt meg. A Zala-Somogyi Közlöny 1870 tavaszán már azt írta, hogy *„Derék és lelkes, a kor igényeinek híven megfelelő nagykanizsai tornaegylet zászlója felavatására egy nagyobbszerű ünnepélyt rendezend."*[5] Két hónappal később ugyanez az újság már egy városi, de országos jelentőségű tornaversenyről számolt be.[6] Tegyük hozzá, hogy az NTE-ben nem csak torna volt: 1870 őszén már volt súlyemelő és atlétikai szakosztály, s ez évben egy lövész egység is létrejött. Látható, hogy intenzív sportélet alakult ki az NTE-ben.

A kezdeti tornasport csúcspontját az 1870. évi országos tornaverseny jelentette. Tíz hazai és három külföldi egylet alkotta a létszámot. Az ünnepség szeptember 10-én délelőtt kezdődött. A vasúton külön várták a soproni, szombathelyi és zalaegerszegi vendégeket. Az útvonalon az ablakokból virágeső köszöntötte őket. Délután 4 órakor ismerkedés történt a Sörkertben, este pedig bált rendeztek a Zöldfa-kertben, ahol mintegy 800-an jelentek meg. Másnap a Felsőtemplom előtti téren volt a zászlóavatás. A délutáni versenytorna a Zöldfa-kertben volt. A nyújtón 15-en versenyeztek. Itt Pollák Ármin lett az első, aki gróf Szapáry Géza, Zala megye főispánjának adományát kapta. Tudomásunk szerint Pollák nyújtógyakorlatáról készült az első mozgófénykép. A magasugrás második díját Bettelheim Győző nagykanizsai tornaegyleti tag nyerte.[7]

A lövészek is aktivizálódtak. *„...a lazsnaki kertben nagyobb versenylövöldözés után, fényes világítás mellett június 7-én nyári mulatságot rendeztek, mely oly fényes volt, hogy minden hiányzó tag sajnálhatja elmaradását. A tánc, a jókedv mellett az elegancia sem hiányzott."*[8] A résztvevők a Szarvas étteremben gyülekeztek, majd hintókba ültek, Lazsnakra mentek, ahol először céllövészet volt, majd teke következett (a hölgyeknek is), utána bál zárta a napot. Ismerjük a győztesek nevét is: 1. Tersánszky Lajos főlövészmester, 2. Veszter Imre, a helyettes, 3. Krámer Imre távirdai főtiszt. A hölgyek közül Király Laura és Aranyfi Terka asszonyok remekeltek.

Az NTE tovább szélesedett. Az atlétikai szakosztály 1870. szeptember 10-én jött létre. A Katonaréten versenyeztek az NTE atlétái. 1913-ban jelentkeznek az első eredményekkel. Varga Sándor volt a legnevesebb sportoló közöttük. Volt már súlyemelés is, 1873-tól pedig katonavívás is meghonosodott a városban. 1875-ben korcsolyázó szakosztály alakult,

5 Zala-Somogyi Közlöny, 1870. április 2.
6 Zala-Somogyi Közlöny, 1870. július 16.
7 Lásd: Mező, 1929. tanulmányának megállapításait.
8 Zala-Somogyi Közlöny, 1870. július 9.

amelynek elnöke Halassy kapitány lett. A következő esztendőben jelmezes korcsolya-estélyt is rendeztek. A sportkörnek birkózói is voltak.

A korabeli sportágak közül a torna volt a legfontosabb. Walbach Mór 16 éven keresztül vezette az egyletet, de sajnos 1884-ben elhunyt.[9] Őt követték az elnöki székben Gerő József, Simon Gábor, Unger Ullmann Elek (26 éven át).[10] A torna szakosztály 1893-ban vívófelszereléseket is beszerzett, hogy az egyesület tagjai a vívásban is gyakorolhassák magukat.[11] A cél világos. Pongrácz Adolf halála után Gruber Gyula tornatanár vezette az órákat. 1917-ben a közgyűlés előtt torna háziversenyt is rendezett az NTE.[12]

208. kép: Az 1870. évi nagykanizsai országos tornaünnepély érme

A sport fejlődését mutatja, hogy 1911-ben megalakult a Nagykanizsai Ifjúságképző Egyesület (IKSE). 1912-ben létrejött az MTE, a Munkások Testedző Egyesülete, amely 60 alapító taggal indult. A vezető Brónyai Lajos, az elnök Bognár Zsigmond, a jegyző Mező Ferenc volt. 1870-ben megalakult a Nagykanizsai Munkás Testedző Egyesület. Az atlétikát is úzni akarták. A nevük Nagykanizsa Sport Egylet (NSE) lett 1908-ban.

A közgyűlésekről szóló tájékoztatók, jegyzőkönyvek fontos ismereteket adnak az utókornak. Egy korabeli sajtóhír szerint *„Egy nyári tornahely létesítésére 100 frt. irányoztatott elő"* a közgyűlés által.[13] Érdekes az 1894. február 10-i közgyűlés tájékoztatója. Ekkor a vagyon 1075 forint, ebből a sportköri befektetés 186 forint volt. Évente rendszeresek voltak a közgyűlések, a vezetőség pedig csak kis részben cserélődött ki.

A létesítménygondokra már utaltunk. Bár sokan adakoztak egy tornacsarnok felépítésére, de az nem valósult meg.[14] Uszoda híre is napvilágot látott: délelőtt nők, délután férfiak vehették igénybe. Hirdették, hogy lesz úszómester is, s csekély díjért meg lehet tanulni úszni.[15] A tornászok a Zöldfa vendéglőben, a lövészek a lazsnaki kertben gyakorolhattak, a korcsolyázók a Bárány étterem mögötti területet vehették igénybe. A futballisták 1910-től a Katonaréten játszhattak. 1912. tavaszán így írt a Zala: *„A sporttelep utópia. A város vezetősége nem törődöm. Adjon a város a tornaegyletnek segítséget. A városi képviselők is tegyenek érte. Vagy nincs a város képviselői között egyetlenegy sportszerető ember sem?"*[16] 1914-ben a Zala című lap sporttelep létesítését kérte a várostól, nem volt ugyanis nyilvános játéktér, csak 2–3 teniszpálya volt, az is magántulajdonban.

Újra és újra felmerült a kanizsai strand ügye. Nem extra kell, írja a Zala. A Principális vize erre alkalmas, itt pezsgő élet folyik, de odébb a kiskanizsai kocsisok mossák lovaikat. A fürdő gondolata sem új, a lazsnaki parkot is kiszemelték. A kényelmet itt a fürdő, az étterem és a teniszpálya is szolgálta.[17] A forrás nem szól a lőtérről és a tekepályáról, amelyet rendszeresen használt a város előkelősége. Másutt így írtak: *„Olyan intézmény alakult, amely nemcsak Kanizsán, de az egész vármegyében legelső és egyetlen a maga nemében. A Nagykanizsai Ifjúságképző Egyesület újjáalakítása várakozáson felül sikerült. Ebben legnagyobb érdeme Dobrovits Milán díszelnöknek volt, aki egy sportegylet alapításába fogott. A pálya a kiskanizsai országút jobb*

9 http://mno.hu/sport/rendszeres-tornazassal-kezdtek-521904
10 Mező, 1929. 326.p.
11 Zala, 1893. március 12.
12 Zala, 1917. március 7.
13 Zalai Közlöny, 1883. március 26.
14 Zala-Somogyi Közlöny, 1870. január 8. Gutmann Henrikné pl. 50 forintot adott a tornacsarnok építéséhez.
15 Zala, 1904. június 3.
16 Zala, 1912. április 24.
17 Zalai Közlöny, 1913. május. 21.

oldalán, a két csatorna között elterülő 12 hold terület lesz. Futballpálya lesz, amelyet futópálya vesz körül, ezt kerékpárpálya övezi."[18] Az alapszabályt előterjesztették, megválasztották az igazgatósági tagokat. Téma lett még a tornaterem ügye. Négy-hat teniszpályát építenek, valamint 5–6 ezer férőhelyes tribünt. Egy helyi vállalat fürdőtelep létesítését is tervezte. A Rozgonyi utcai iskola tornatermét szemelték ki a vezetők a torna gyakorlására. Ifjúsági Kör lesz a nevük, a sportegyesület pedig – mint fentebb már jeleztük – az Ifjúsági Kör Sport Egylete néven szerepelt.

A kerékpársport is megjelent a városban. Állítólag Weisz Hugó kerékpározott először nálunk, rövidesen azonban megszaporodott a számuk. 1895-ben már a Nagykanizsai Kerékpár Klubba tömörültek. Az elnök Vécsey Zsigmond polgármester lett. A következő évben még két egylet alakult: a Hungária Kerékpár Egylet Szigethy Károly elnökletével és a Millennium Kerékpár Egylet Oblath Mór irányításával. A sportolók a surdi országúton gyakoroltak. Ebben az esztendőben már nemzetközi versenyt is rendeztek. A vigaszversenyt a helyi Strem Ottó nyerte.[19] A Hungária Kerékpár Klub volt a legéletrevalóbb. Deák Péter rendőrkapitány volt a vezetője, kirándulásokat szerveztek, búcsúkra jártak, nők és férfiak is nyeregbe szálltak.

A Korcsolyázó Egylet az 1890-es évek után élte virágkorát: 114-en voltak, a belépti díjakból és a bálból fényes jövedelemre tettek szert. Nem tudtak azonban pályához jutni, ezért feloszlatás fenyegette őket, végül a Bárány vendéglő melletti területet kapták meg. Az elnöki széket Clement Lipót töltötte be, 1902-ben Deák Péterné lett az elnök.

Ekkoriban egy új sportegylet alakul, mégpedig a Nagykanizsai Sport Club. Elnöke Villányi Henrik lett, akit később Nagy Lajos tanító váltott. 80 taggal működtek. A tornához elsősorban a polgári iskola termét vették igénybe. 1875-ben már volt korcsolyázó egyletük. 1891-ben van vívóklubjuk, sőt céllövőik is gyakorolnak. *„A club célja a sport minden ágát művelni."*[20] Alapszabályuk szerint az ifjúság egészséges nevelése érdekében tevékenykedtek.

A századfordulótól tovább szélesedett a sportélet. Most ábécé sorrendben mutatjuk be a fontosabbakat, amelyek az első világháború végéig léteztek, s amelyek látványos eredményeket értek el.

Atlétika. Az NTE-ben 1876. április 5-én atlétikai klub alakult. Ötven aláíró volt már ekkor.[21] A szervezet hivatalos megalakulása viszont csak 1913-ban történt meg. Varga Sándor 400 m-en és 400 gáton az ország legjobbja volt. Egy évvel később 100 m-en 11,8 mp-cel első lett Budapesten.[22] Diszkoszvetésben 30,6 m az eredménye, ez a 3. helyre volt jó. Egy kereskedelmi tanuló, Vargha Antal, 1500 m-en 4 perc 44 mp-cel győzött. Egy forrás szerint 1913-ban a Nagykanizsai Atlétikai Club és az IKSE kombinált csapata Csurgóra ment versenyezni.

Birkózás. Az NSC országos hírű versenyzője volt Bókay (Bogenrieder) Frigyes 1906–1908 között. Nagy siker volt ez. Külön szakaszt képviselt a cirkuszi (profi) birkózás. Három helybeli háziúr versenyzett egy magyar mesterbirkózóval, de még két kanizsai férfi is jelentkezett a versenyre. Ők egy lengyel-orosz sportolóval mérkőzhettek. A győztesnek 200 korona járt.[23] 1907-ben birkózni tanították a rendőröket, ez a dzsiu dzsitcu módszer volt. A mester egy Vlagyimir nevezetű ember volt, az oktatásnak nagy jelentőséget tulajdonítottak.

Kerékpár. A városban 1894. szeptember 1-jén Tivolt János kerékpáregyletet hozott létre. Ekkor 26 jármű volt Nagykanizsán, de az egylet még nem alakult meg. 1899. augusztus

18 Zalai Közlöny, 1911. augusztus 31.
19 Mező, 1929. 326.p.
20 Zalai Közlöny, 1906. március 24.
21 Zala, 1876. április 5.
22 Zalai Közlöny, 1912. július 22.
23 Zalai Közlöny, 1904. október 22.

30-án volt a kerékpáros virágkorzó. Az első, szépen dekorált gépen Tivolt János egyesületi igazgató jött, úgy 5000–6000 ember volt jelen. Deák Péter egyesületi elnök lakása előtt állomást tartottak, majd társas vacsora zárta a napot. 1896. március 19-én alakult meg a Nagykanizsai Kerékpár Club. „Bicikliző hölgyek" is voltak közöttük. Millenniumi versenyt is tartottak. Egy év múlva a helyi sajtó arról számolt be, hogy nyolc tag indult Zágrábba. Vonattal Csáktornyáig mentek, onnan kerékpárral Zágrábig.[24] A következő évben Vécsey Zsigmond polgármester lett az elnök. Csökkentették a tagsági díjat, klubesteket szerveztek, vasárnapi kirándulásokat rendeztek, és törekedtek új tagok felvételére. 1899-ben Deák Péter rendőrkapitány lett a vezető.[25] A Hungária Kerékpáregylet 1896. május 16-án alakult meg. Az elnök dr. Szigethy Károly lett. Huszonkét tag lépett be először a klubba. 1898-ban nemcsak kirándulásokat, hanem versenypályát is terveztek: Gelse, Zákány, Kiskomárom volt az útvonal. Az első nő közöttük Reichenfeld Gyuláné volt. Versenyszerűen alig működtek, 1902-ben pedig beszüntették az egyletet. Nem volt nagy élet e területen.

Korcsolya. 1875-ben korcsolya szakosztály alakult Korcsolyázó Egylet néven. Szükségessége mellett Tersánszky József orvos így érvelt az alapszabályban: *„A korcsolyázás növeli az izomzatot, a testnek könnyű hajlékonyságát, a szervek összműködését, fokozza az anyagcserét."*[26] 1892-ben a tagság létszáma 114 fő volt, de nem volt jó pályájuk.[27] A Bárány vendéglő melletti területet vették bérbe. Sokan úzték a sportot, sok néző is volt. Három év múlva az elnök Unger Ullmann Elek lett, a társelnök pedig Deák Péterné. Rendszeresek voltak az összejövetelek, jégünnepélyt is tartottak.[28] Az évek során a körülményeken sokat javítottak, jobb lett a világítás. 1914-ben már volt melegedő és büfé is a jégpályán.[29] Egy év múlva a Királyi Pál utcában szintén volt már korcsolyapálya. Párhuzamosan létezett az NSC korcsolyázó egylete is, amely 1875-ben alakult. Azért is jó volt az a sportág, mert katonai sorozáson a következőket állapították meg: *„...az ifjúság testileg gyengül... Okok. Rossz táplálkozás (köznép), középosztály fényűzése, élvezetek, testgyakorlatok hiánya + bor- és sörházak, kávézók, éjszakázás."*[30]

A piarista diákoknak is volt korcsolyaversenyük, erről az évkönyvek számolnak be.[31] Vetélkedés volt a nagyrécsei gátnál, ezen csak tanulók vehettek részt, s értékes díjakat kaptak. Unger Ullmann Elek itt is elnök lett. 1901-ben azonban csak 26 tagjuk volt. A Zalai Közlöny 1903. december 26-i száma estélyt hirdetett. A tiszta bevételt az egylet új pavilonjának építésére fordították. A következő esztendőben bejelentették, hogy a pavilon felépítésére összegyűlt a pénz. Pár évi stagnálás után egy helyi sajtóhír arról tudósít, hogy az egyleti ünnepség jól sikerült.[32] Gyors- és műkorcsolyázó verseny is volt.

Labdarúgás. A 19. század végén a futball is bevonult Nagykanizsa történetébe. Ehhez rendelkezésre állt a Katonarét területe, itt volt lehetőség a labdajáték űzésére. Söröshordókra szegezett deszkákon ültek a nézők, a szertár pedig a városi kórház melletti régi kaszárnya egyik szobája volt.[33] Először Gruber gimnáziumi tornatanár oktatta a sportágat. Többen játszottak, de még egyletet nem alakítottak. Az első nyilvános mérkőzés 1910. augusztus 27-én volt, amikor az IKSE és a kereskedelmisták játszottak. A mérkőzés eredménye 2:2 volt, a találkozót Mező Ferenc vezette.[34] A következő időszakban az IKSE rendszeresen

24 Zalai Közlöny, 1897. szeptember 12.
25 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 162.p.
26 Zala, 1888. január 1.
27 Mező, 1929. 326.p.
28 Zala, 1904. február 2.
29 Zala, 1914. január 18.
30 Zala, 1888. március 3.
31 Piarista évkönyv, 1897–98.
32 Zala, 1914. február 4.
33 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 289.p.
34 Mező, 1929. 328.p.

játszott; bár egy NTE - IKSE meccsen nagyon alulmaradtak (4–0). Ezen a meccsen már 1500 néző volt kint.[35] Az NTE labdarúgói 1912-ben az első bajnoki meccsüket győzelemmel zárták. Érdekességként említhetjük, hogy két angol is szerepelt a csapatban, akik itt éltek a város közelében.[36] Hogy egy együttes a bajnokságban indulhasson, ahhoz három bemutató mérkőzést kell játszania. Forrásaink alapján azt látjuk, hogy szinte minden héten játszottak, sőt gyakori volt a szombati és vasárnapi mérkőzés is. Idézünk a helyi sajtó 1912. évi egyik számából: *„NTE - SZDV (Székesfehérvár) 2:2. Gyenge csapat, gyenge mérkőzés... Inkább boksz volt, mint futball."*[37] Voltak azért problémák is. Erre utal egy 1913. évi sajtóhír, amikor is a Szombathely elleni 4–0-s verség után azt írták, hogy *„NTE - Szombathely 0:4 Katonarét. Ajánljuk footbalistáinknak, hogy erősen képezzék magukat a futásban, mert erősebb, jobb csapattal szemben csak így győzhetünk."*[38]

Lovassport. A helyi sajtó már korán hangsúlyozta a lótenyésztés fontosságát. Kiemelték az állami segélyezés jelentőségét is. Szinte kizárólagosan a Nagykanizsán állomásozó huszárezredhez kapcsolódott a versenyzés.[39] A magyar királyi honvédlovasok 3500 méteres akadályversenyen vettek részt, de volt vadász- és gátviadal is. 1890-ben legénységi küzdelmet is rendeztek értékes díjakkal. A kanizsai lovasok 1903-ban Pécsett vettek részt különböző versenyszámokban. Tegyük hozzá, hogy a versenyzéshez rendszeres edzések kellettek. Különös esemény is volt a városban: *„Lóverseny a városi korzón. Nagykanizsán nagyon ritkán van lóverseny. A Fő úton rögtönzött ügetőverseny volt, de ez csak kereskedés céljából történt, lókereskedők, lókupecek vágtáztak. Ennek nem a korzón a helye, és ezt a rendőröknek is tudniuk kell."*[40]

Lövészet. Ez a sportág végigkíséri sporttörténetünket. Már 1872-ből van adat lőversenyről, ami akkor a kiskanizsai vizesben zajlott le. Külön versenyeztek a tisztek és a legénységi állomány.[41] A Nagykanizsai Lövölde Egylet azonban már ezt megelőzően létrejött.[42] Ők rendszeresen a Zöldfa vendéglőnél gyülekeztek, s kocsival mentek Lazsnakba. Ott lövészet volt, majd teke is. Többször tartottak díjlövészetet. Rendszeresek voltak a versenyek, a mulatságok és a tánc. A háborúra való készülődés is kimutatható a gimnazisták díjlövészetében:[43] a lövésztanfolyam zárásán ott volt Sabján Gyula polgármester, Horváth György gimnáziumi igazgató és katonatisztek. Azt állapították meg, hogy a torna előélete kell legyen a katonaságnak. A 7–8. osztálynak céllövési gyakorlataik voltak.[44] A piarista gimnáziumi évkönyvek minden évben beszámoltak a lövészetről. Természetesen az NTE-t sem szabad kihagyni, ahol már 1869. október 24-én megalakult a lövészegylet. Három év múlva Glavina Lajos az elnök, és választottak lövészmestert is. Beszerzési tervükben két Wörndl és négy társasági karabély szerepel. Évtizedek múlva differenciálódott a lövészet. A háború előtt a következők számokban szerepeltek: gyutacslövészet, élestöltény, díjlövészet, versenylövészet.[45]

Sakk. Az első NTE-sakkversenyről 1905. július 26-án tudunk. A küzdelmen indulók nevét érdemes feljegyezni: Dezső Aladár, Dénes Ignác, Házi Horváth István, Milhoffer Kálmán, Nékám Aurél, Pintér Sándor, Pintér Dénes, Szamek Lajos, Tóth István, Thurm Lipót. Az izraelita nőegylet élő sakkot rendezett a Polgári Egylet nagytermében. Díszes ruhákban

35 Zala, 1912. augusztus 18.
36 Zala, 1912. május 2.
37 Zala, 1912. július 2.
38 Zalai Közlöny, 1913. október 20.
39 Zalai Közlöny, 1877. szeptember 13.
40 Zalai Közlöny, 1905. április 8.
41 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. szeptember 5.
42 Zala-Somogyi Közlöny, 1869. április 17.
43 Zalai Közlöny, 1914. június 12.
44 Zalai Közlöny, 1909. szeptember 16.
45 Zala, 1913. június 3.

jelentek meg az előkelő királyok és királynők. A 600 koronás bevételt szétosztották a rászorulók között. 1911-ben tartották meg (újsághír szerint) a második kanizsai sakkversenyt.

Teke. A kuglizás mellett a versenytekézésről is szólnak a források. *„A nagykanizsai pályaudvaron lévő tekepályán versenytekézés lesz augusztus 3-án 2 órakor. Csak meghívóval bírók vehetnek részt."* – szólt az egyik felhívás.[46] Sok díjat osztottak ki (legtöbb találat, legjobb tarolás, legtöbb fa). 1883-ban dísztekézés volt az indóháznál, Zákányból és Siófokról is jöttek versenyzők. A tiszta jövedelmet a tekepálya felújítására fordították. A Déli Vasút helybeli tisztikara is tekézett.[47] 1890-ben a Polgári Egylet tekeversenyéről írtak, amely iránt nagy volt az érdeklődés. A következő években dísztekézést hirdettek, ezeken hat főt díjaztak. Nagyon népszerű volt ez a sportág.

Torna. 1894-ben új szakasz kezdődött az NTE életében: az új elnök Unger Ullmann Elek lett. Az egyletet meghívták a millenniumi ünnepségre, ehhez szorgalmas gyakorlás kellett.[48] A gimnáziumból 54-en jelentkeztek, akik a terv szerint a király előtt is szerepeltek. Vasbotos gyakorlatokat mutattak be. Kötélhúzásban itt első lett Nagykanizsa. 1902. január 30-án meghalt Pongrácz Adolf. *„A testgyakorlat művészetét átvitte az iskola falai közül az életbe, a helybeli társadalomba. A sportvilág tisztelte."* – írta róla a helyi sajtó.[49] A szakosztály vezetője László József gimnáziumi tornatanár lett, aki újbóli fellendülést ígért. A világháború előtt ezt olvashattuk a vezércikkben: *„...edzed testedet, hogy megvédhesd hazádat!"*[50] Sajnos az NTE sportolóinak 70%-át behívták katonának, akik közül sokan nem tértek vissza.

Élénk tornaélet folyt a piarista gimnáziumban. Az önképzőköri foglalkozások a tornateremben voltak.[51] Az év végi záróünnepélyen mindig volt tornavizsga. 1875–76-tól már tantárgyként szerepelt a testgyakorlás.[52] 1894-ben a tornaversenyen volt futás, rúdugrás, gerelyvetés, nyújtó, korlát, bakmagasugrás, baktávolugrás és gyűrű. A versenyeket a katonai gyakorlótéren tartották. 1899–1900-ban a tornaverseny versenybírósága az igazgatóból és az NTE négy tagjából állt.[53] Évente mentek a tanulók a soproni kerületi versenyre Gruber Gyula tornatanár vezetésével. 1907-ben Székesfehérváron vettek részt kerületi megmérettetésen nagy sikerrel. Elvük volt, hogy *„Edzd magad, hogy megvédhesd saját magadat!"*[54] A háború alatt a tornaórákat udvar és helyiség hiánya, valamint a katonai funkciók miatt be kellett szüntetni. A gimnáziumon kívül híres volt a polgári iskola tornatevékenysége is. 1894-ben már a polgári fiúiskolásoknak volt tornaverseny a katonai gyakorlótéren. A polgári iskola leánysportolói *„igazi virágok voltak"*. Farkas Vilma a tornatanár.[55] Évente voltak a vizsgák és a versenyek.

Úszás. Nagykanizsának nagyon hiányzott egy uszoda. A századfordulón a helyi sajtó így írt a lehetőségekről: *„Az uszodában és a Principális csatornában lehet fürdeni Kanizsán. Mindkettő jó lenne – ha jó lenne. Az uszoda színvonala még jobban süllyedt az utóbbi időben, piszkos a víz. A Principális vize vastartalmú, ez jó, de a vízbe nincs lejárat, nem lehet hol öltözködni."*[56] Forrásaink szerint hét évvel később sem változott a helyzet. Mély volt a terület, állandóan víz borította, így nem volt alkalmas fürdésre, úszásra.

---

46 Zalai Közlöny, 1879. augusztus 3.
47 Zala, 1905. július 6.
48 Zala, 1895. október 24.
49 Zalai Közlöny, 1902. július 5.
50 Zala, 1913. március 7.
51 Zala-Somogyi Közlöny, 1869. április 17.
52 Piarista évkönyv, 1875–76.
53 Piarista évkönyv, 1899–1900.
54 Zalai Közlöny, 1912. december 24.
55 Zalai Közlöny, 1899. június 24.
56 Zalai Közlöny, 1900. augusztus 4.

Vívás. A NTE vívószakosztályánál jöttek az országos sikerek is. 1906. március 7-én Rádi Katzenbach József, a nagykanizsai járásbíró fia nyert Cambridge-ben kardversenyt. Fodor tanítványa volt báró Guttmann Henrik egyetemi hallgató, aki később az 1908. évi londoni olimpián is szerepelt.[57] Az NTE mellett gimnáziumban is sokat foglalkoztak vívással. 1897–98-ban három hónapig vívógyakorlatok voltak heti két órában.[58] A tornaünnepélyeken mindig volt vívás, sőt Sopronban 12 gimnazista versenyzett ilyen eseményen. A fellendülést László József világi okleveles tornatanító hozta, aki heti két órában tanította a vívást a felső osztályokban. A nyári szünidőre is rendezett tanfolyamot. A sportág azonban nem szerepelt a kötelező tárgyak között. Említsük még meg a hadsereg rendszeres vívóversenyeit. A Monarchia küzdelmére Nagykanizsáról Dlabik főhadnagy nevezését fogadták el. Ilyen helyeken ún. mestervívók álltak pástra.

Vadászat. A vadásztársaságok űzték elsősorban ezt a sportot. Rendszeresek voltak a hajtóvadászatok. Különböző csoportjaik léteztek a vadászoknak, s szervezeti életet is éltek. 1882-ben tíz tag szárcsát, rucát, vidrát, nyulat, szalonkát, fácánt, foglyot lőtt.[59] Ismétlődőek voltak az uradalmi vadászatok. Nagykanizsán két társaság működött, egységet akartak. 1884-ben a városban vadásztársulat alakult 35 fővel. Célként a vadállomány megőrzését tűzték ki. Volt egy Polgári és egy Nagykanizsai Erdei Vadásztársaság is. A vadászatokon főleg az előkelők vettek részt. Versenyeket is rendeztek, a sportág egyik formája a körvadászat volt. Az ilyen alkalmakat fényes lakomák követték.

Mindebből látható, hogy a századforduló után egyre színesebb sportélet bontakozott ki Nagykanizsán. Nem voltak ugyan nagy tömegek a résztvevők között, de a társadalom tagjai közül sokan megtalálták helyüket. Ezt a fejlődést törte ketté az első világháború. Az egyes társadalmi csoportok kezdetben még világosan elkülönültek a sport területén is. Voltak a gazdagok sportágai (vadászat, tenisz), de egyre inkább megjelentek azok a sportágak is, amelyek merítési bázisa már alacsonyabbra ment, s így akár szegény sorból indulva is eredményeket lehetett elérni, Ilyeténképpen a sport egy fontos mobilizációs elemmé vált a korabeli társadalmi működésben.

---

57 Guttmann Henrik (1886–1963) nevét később Hajós Henrikre változtatta. Ő egyébként Hajós Alfréd olimpiai bajnok úszó, építész öccse volt.

58 Piarista évkönyv, 1897–98.,

59 Zala, 1882. december 15.

2. Nagykanizsa sportja 1919-től 1945-ig

A két világháború közötti időben Nagykanizsa sportélete tovább színesedett. Egyrészt szaporodtak a sportkörök, másrészt pedig jó néhány sportágba igen jelentős eredményeket is elértek a városban élő sportolók. Először a fontosabb sportköröket mutatjuk be. Nem térhetünk ki minden, rövid életű sportkörre, figyelmünket a nagyobbaknak szenteljük.

2.1. A fontosabb sportkörök és sportágak

Hunyadi. A piarista gimnazistáknál alakult meg. 1927-ben már színvonalas versenyeket rendezett. Házi torna, atlétika, vívás, kosárlabda volt műsoron. 1929-ben már szerepelt asztalitenisz is a programban.

KAOSZ. A Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetségének kanizsai csoportja kebelében megalakult a sportszakosztály. Az első próbamérkőzést az NTE futballcsapatával akarták tartani, azonban nem voltak életképesek.

Levente. 1922-ben végén már szerveződtek. *„Most van megalakulóban a Nagykanizsai Levente Egyesület. A hivatalos összeírás szerint 1600 tagja lesz. A testnevelésre kötelezett iskolán kívüli ifjúságot tömöríti ilyen egyesületekbe. Vasárnap délután lesznek az órák, a megjelenés kötelező, aki hiányzik, megbüntetik. Aki nem jelenik meg az alakuláskor, azt rendőr vezeti elő."*[60] Így megértjük a leventék sporthoz való viszonyulását. 1923-ban már rendeztek vármegyei leventeversenyt. Atlétika, birkózás, labdarúgás voltak a fő számok. A Nagykanizsai Levente Testedző Egyesület jogilag 1925. szeptember 6-án alakult meg. 1926-ban a Teleki úton pályaavatót tartottak. 1933-ban 52 labdarúgó mérkőzést játszottak, s már négy pályával rendelkeztek. A háború kedvezőtlenül hatott a sportra, pedig így fogalmaztak: *„...hiszen a sport honvédelem."*[61]

MAORT. Az 1930-as években kezdődött kőolajkutatás teremtette meg a lehetőségét. A Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaságnak Nagykanizsa lett az üzemi központja. A sport a cég működésével együtt járt, nagy összeget fordítottak a minőségi testedzésre.

MOVE (Magyar Országos Véderő Egylet). A sportkör 1920. július 28-án tartotta alakuló közgyűlését (MOVE Sport Egylet).[62] Úgy gondolták, hogy ők alkotják a nagykanizsai sportközönség tükörképét. Lövészegylet is létrejött. Elnöke Gömörey István főszolgabíró volt. A sportkör célját így fogalmazták meg: *„...évek során érdemes tevékenységet fejt ki a hazafias mozgalmakban, majd a nemzeti sportra is kiterjesztette tevékenységét (a MOVE). Célja újabb szakosztályok és szervezeti hálózat kiépítése."*[63] A Sétatéren teniszpályát építettek.

MTE. Munkások Testedző Egyesülete, 60 munkás alapította. A munkásotthon helyiségében léteztek. Elnöke: Bognár Zsigmond volt. Vörös-fehér volt az egyesület színe.

NSC (Nagykanizsai Sport Club). Régi klub volt, amely 1906-ban újraalakult.[64] Széleskörű célt fogalmaztak meg a sport minden ágának művelésével.[65] Később a tornára fordították a fő hangsúlyt, különösebb eredményeket azonban nem értek el.

NSE (=Transdanubia). A Transdanubia Egyesült Gőzmalmok Rt. Sport Egyesülete 1922. október 5-én jött létre. Rövid idő alatt két életképes klub alakult a Transdanubián belül.

---

60 Zalai Közlöny, 1922. december 3.
61 Zalai Közlöny, 1942. szeptember 11.
62 Zalai Közlöny, 1920. július 28.
63 Zalai Közlöny, 1938. szeptember 10.
64 Zala, 1906. március 19.
65 Zalai Közlöny, 1906. március 24.

Labdarúgással kezdték, a másik szakosztály az atlétika volt. A sportágak szinte minden ágát művelték, de tagjai csak keresztények lehettek. 1926-ban új klubhelyiségei nyíltak a sportkörnek, ahol biliárd, pingpong, sakk, teke és dominó állt rendelkezésre, s helyi és sportlapok is olvashatók voltak.[66] Szüreti mulatság, táncestély, jelmezbál bevétele növelte az egyesület kasszáját. 1926 végén új nevük NSE, 1928-ban Transdanubia F. O. lett.

NTE. A Tanácsköztársaság idején is rendszeresen sportoltak,[67] ekkoriban csak az NTE jelentette a sportot. 1919-ben új tisztikart választottak (elnök, alelnökök, titkár, jegyzők, pénztáros, ellenőrök, szertáros, orvos, ügyvéd, választmányi tagok). 1920-tól kezdődtek újra a tornaedzések (férfik, nők – külön). Volt már futball, atlétikai, birkózó és lövész szakosztály. Mivel a Katonarétre szüksége volt a honvédségnek, ezért lebontották a sporttelepet, így az egylet működése hosszú időre megbénult.[68] 1921-ben a torna, női torna és a vívás bevonult a tornaterembe. 1923-ra készült el az új NTE-pálya.[69] A juniális sem volt ismeretlen az NTE előtt. Szépségverseny, szerencsesátor és nyereményes tizenegyesrúgás is szerepelt a programban. 1927-ben a Korcsolya Egylet beolvadt az NTE-be. A gazdasági válság idején több rendezvényt tartottak, mert csak így tudták az egyesületet fenntartani. Volt sportfénykép pályázat is. 1936. január 11-én a sportkör megalakulásának 70. évfordulóján megemlékezést tartott. A jelmondatuk *„Istennel a hazáért, erőben, egyetértésben."* volt. 1938. augusztus 9-én az NTE a Zrínyivel egyesült,[70] a gyors fejlődés azonban nem következett be. Nevük ZMNTE lett.[71] 1943 szeptemberében beolvadt a Déldunántúli Olajvidék Sport Egyesületébe (DOSE)

NVTE. A vasutas sportegyesület 1932 végén alakult meg.[72] A szervező Angeli Lajos MÁV intéző volt. A birkózást és a bokszolást tervezték a labdarúgáson kívül, *„...de kultiválni kívánják a sport minden ágát is."*[73] A közel 6000 lelket számláló vasutasságnak a sportkör Bartal Béla állomásfőnököt választotta elnöknek. 1935-ben már az új pályán játszottak a ZTE csapatával. A céllövő szakosztály 5000 pengőért lőteret épített. A labdarúgócsapathoz edzőt kerestek, de volt tenisz és korcsolya egyletük is. 1944-ben atlétika, birkózó, labdarúgó és lövész sportolóik voltak. Maróti Oszkár, a MÁV nyugdíjasa így emlékezett vissza 1956-ban a történtekre: *„A vasutasok közül az akkor dolgozó raktármunkások és más fizikai dolgozók voltak azok, akik felvetették először a testnevelés meghonosításának gondolatát. Ők győztek meg engem is – mint kiadási pénztárost – a testnevelés fontosságáról."*[74]

Ökölvívás. Az ökölvívás is bevonult Kanizsára, ahol a Kanizsa FC kebelében létesült boksztanfolyam. A profi labdarúgócsapatban többen is jól bokszoltak.[75] Rajtuk kívül az NTE is foglalkozott az ökölvívással 1927-ben. 1929-ben a 6. honvéd gyalogezred III. zászlóaljában Sipos István és Brenner Gusztáv jól bokszolt. 1936-ban a Levente Egyesület 14 versenyzővel indult. Volt hadtest bajnokság is, ahol sok jó eredményt értek el a versenyzők.

Piarista iskola. A sportköri tagok száma évente 170 felett volt, de sohasem csökkent 130 fő alá. Nagy lépést jelentett az, hogy 1935-ben a Balatonon üdülőtelephez jutottak, ami nagyban elősegítette a minőségi sportot is. Sok úszóversenyt rendeztek. 1940-ben sakk, asztalitenisz, vívó- és tornaverseny, valamint céllövészet volt városok között.

66 Zalai Közlöny, 1926. július 8.
67 TGyM. Tört. Dok. Tár. 89.104.1.
68 Mező, 1929. 332.p.
69 Dunántúli Sporthírek, 1923. május 22.
70 Lásd később.
71 Zalai Közlöny, 1942. november 14.
72 Zalai Közlöny, 1932. december 14.
73 Zalai Közlöny, 1934. január 26.
74 Zala, 1956. június 15.
75 Zalai Közlöny, 1926. január 20.

Repülés. 1932-ben két kanizsai fiatalember készített egy gépet a lazsnaki grófi parkban. Az iskolákban megalakultak az első Aero-körök.[76] 1936-ban gyűjtöttek egy vitorlázó repülőgépre. Ötpengős volt az alapító tagdíj. 1938. július 2-án megérkezett Nagykanizsára az első vitorlázó repülőgép. Fekete László volt az egyesület igazgatója.[77] Ezután hét fiatalember tanulta a repülést. Öt vizsgázott pilótájuk volt, de még oktató kiképzésére volt szükség. Az NTE is megtartotta a repülő egyletet. Célként megfogalmazták az iskolák bekapcsolását a sportágba, repülőrajokat szerveztek.

Sakk. 1919. november 29-én szerveződtek meg a sakkozók. Állandó helyiséget akartak maguknak biztosítani. Több mint 100 tagjuk volt ez évben. A fiatalok is sakkegyletbe tömörültek, de mivel nem volt alapszabályuk, a rendőrség feloszlatta őket.[78] 1923-ban alakult meg a Kanizsai Sakk Kör, amelynek alapszabályát a miniszter jóváhagyta, így vezetőséget választhattak. 1927. november 13-án 30 kanizsai sakkozóval mérkőzött Maróczy Géza nagymester. Rendszeres volt az évenkénti városi bajnokság. A Korona kávéházban játszottak, ám az új bérlő miatt nehéz helyzetbe kerültek. Közben rendeztek villámbajnokságot, s részt vettek mesterjelölt versenyeken is. 1934-ben Kelemen Ferenc szőlőjében sakkvillámtornát tartottak, a városban félórás verseny is volt. Új helyiségük a Pannónia szálló földszinti részén lett. 1935-ben Kiskanizsa első sakkbajnokságát is megrendezték. 1941-ben már létezett I. és II. osztály is a bajnokságban. A következő évben 34-en indultak, közöttük 20 középiskolás volt. Az 1930-as évek vége felé megélénkült a sakkélet Nagykanizsán. Hatvankét sakkozó volt a Maróczy Sakk-kör tagja. Jelentős élet zajlott a Katolikus Legényegyletben, a Polgári Egyletben és a Kiskanizsai Katolikus Ifjúsági Egyletben is.[79]

Teke. 1920-ban tekeversenyt rendezett a Polgári Egylet. Évente rendeztek több nagyobb szabású versenyt. 1934-ben az Iparoskör is tekéztetett, nekik külön volt pályájuk. 1943 augusztusában Kiskanizsán szerveztek versenyt. 1940-ben egyesült a vasutasok két tekeegyesülete: a MÁV Nagykanizsai Tekéző Társaság és a MÁV Testedző Egyesület. Az indok: *„Csökken a tekézés iránti érdeklődés, nehéz az anyagi helyzet."*[80] A Zrínyi Torna Egylet is foglalkozott tekével. 1924 júniusában a m. kir. 6. honvéd gyalogezred altiszti kara pünkösdi tekeversenyt rendezett a Zrínyi új pályáján.

Tenisz. A fehérsport térhódítása az előkelők között kezdődött, s vált státuszszimbólummá. A MOVE 1921-ben hozott létre szakosztályt. A sétatéri pályák jelentették a bázisukat. Az NTE adta a tenisz alapját a városban. Egy-egy háziversenyen az 1920-as évek közepén 25–30 férfi és 15 nő szerepelt. 1926-ban öltözőket építettek, 1928-ban új pályák készültek, de ezeket csak játékosok használhatták. A létszám változó volt a szakosztályban, de 40-nél kevesebben egy időben nem teniszeztek. Elnökük dr. Kálnay Gyula volt. *„Vidám teniszélet folyik az NTE új teniszpályáján a Dencsár-árok mellett. 120 tagjuk van"* – írta a Zalai Közlöny.[81] A Vár úton két teniszpályát építettek, míg a sétatári pályákat bérbe adták. Minden évben sikerrel szerepeltek a kanizsai teniszezők a megyei és a Dunántúl-bajnokságon. 1935-ben megrendezték az első gyermek teniszversenyt, a líceum igazgatója azonban nem engedte a leányokat teniszezni. 1936-ban az NTE nemzetközi versenyt szervezett, két évvel később a Vár úti hat gyeppályán is volt külföldi sportolókkal találkozó. A ZTE kereteiben is erősödött a teniszélet. Gondot fordítottak az ifjúság nevelésére is. Rendszeresek voltak a csapatmérkőzések, Pécs és Kaposvár volt az úti céljuk a legtöbbször. 1930. szeptember 24-én Szombathelyen az országos vidékbajnokságon négy aranyat nyertek. Siófokon országos

76 Zalai Közlöny, 1933. december 13.
77 Zalai Közlöny, 1939. január 13.
78 Zalai Közlöny, 1921. augusztus 3.
79 Zalai Közlöny, 1943. szeptember 13.
80 Zalai Közlöny, 1940. február 19.
81 Zalai Közlöny, 1928. június 13.

vidékversenyen egyetlen szám kivételével mind Zrínyi-sportoló nyert.[82] A területi bajnokságokon is részt vettek.[83] Az utolsó versenyük 1940 közepén volt Zalaegerszegen.

Torna. Az NTE-nél a háború alatt szünetelt a működés. 1920-tól indult a női torna is, Niessner Viktor vezette a tornaórákat. Tornászestélyt is tartottak: dísztorna magaskorláton, buzogánygyakorlatok, gúlák, vívás volt a programban, de szavalat, ének és színpadi tréfa is színesítette a műsort. 1925 második felétől Fülöp György vezette a szakosztályt. Deák János gyermektornát oktatott, 4 éves kortól foglalkozott kicsikkel. Mező Ferenc, a budapesti tornászválogatottat meghívta egy kanizsai szereplésre. Az NTE jubileumi dísztornáját 1936. február 20-án tartották. Az NTE legszorgalmasabb tornászai: Friedrich Erna, Szopory Margit, Tarcsay Erzsébet, Friedrich Rezső és Klinger Lajos voltak. *„Szenzációs győzelmet arattak Budapesten az NTE hölgytornászai. Megnyerték Magyarország II. osztályú csapatbajnokságát, bekerültek az I. osztályba. Szopory, Szabó, Kugler, Tarcsay, Rétfalvi, Bán – 269,9 pont. A 2. helyezett csapat 230,1 pontot ért el. Dr. Vit Ferenc a vezető."*[84] Délnyugat hölgy csapatbajnoka is az NTE lett Pécsett 3000 néző előtt. A maximális pontszám 90%-át kapták. Óriási volt a siker.[85]

A másik jelentős egyesület a Zrínyi volt. 1922-től rendszeresen indultak tornaversenyen. A Katonaréten volt telepük. Itt sportolt a város fiatalsága. 1923-ban a belügyminiszter jóváhagyta az alapszabályt, ekkor az egyesületnek 675 tagja volt. 1926-ban a Zrínyi sportünnepélyt a háziezred altiszti kara rendezte. Nem véletlen, hogy a működésükről a sajtó nagy dicsérettel írt.[86] 1934-ben a Zrínyi férfi tornászok tornász-világbajnokságra mentek, edzőjük Horváth Béla volt. A csapat a magyar bajnokságban I. osztályú lett. Női ritmikus tornatanfolyam is indult ez évben. Sok-sok sikert értek el a tornász-csapatbajnokságokon. Ismeretes a Zrínyi egyesület 1930-as évek végi betiltása.

A tornasport harmadik fő szervezeti formája az egyes iskolák tornaköreit kel még kiemelnünk. (elemista iskolák, kereskedelmi, piarista, polgári iskola stb.) Sokat dicsérték a helyi lapok az iskolai tornászokat: *„Kis magyarjaink a cselekvő hazafiság eredményeit szemléltették városunk közönségének."*[87]

Turisztika. 1933-ban a polgármester felhívást tett közzé turista egyesületbe való tömörülésre. 1934 nyarán megalakult a Magyar Turisztikai Egyesület Nagykanizsai Osztálya. Szép terveik voltak: kirándulások, sítúrák, útjelzők készítése, menedékház és kilátótorony létesítése. Vezetőjük dr. Szűcs László lett. Sok túrát szerveztek. 1936-ban a közgyűlésen Szűcs László főtitkár ismertette a beszámolót. Ekkor 143 tagjuk volt.[88]

Úszás. A városban a kereskedelmisták és a gimnazisták küzdöttek egymással rendszeresen a 30-as évek közepétől. A kiskanizsai levente úszók 1942-ben a Principális-csatornában edzettek, versenyeztek. A leventék 1941-től indultak nagy számban versenyeken. 1943-ban Latin az 50 m-es hátúszásban országos bajnokságot nyert a levente egyesület tagjaként. A piaristáknak is volt szakosztályuk, iskolák közötti úszóversenyeken vettek részt. Az NTE úszásban is élen járt: az 1920-as évek végén alakult úszó szakosztály. 1936-ban úszóoktatás és versenyzés volt. Sikerek és eredmények jellemezték a kanizsai úszókat.

Vívás. A háború után újra fellendült ez a sportág,[89] 1919 végén megalakult a vívó szakosztály. A vívókapitány Iváncsits tornatanár lett, a szakosztály vezetője pedig Asztalos Béla. 1925-ben már országos verseny volt Nagykanizsán Debrecen, Szeged, Miskolc, Pécs, Győr,

82 Zalai Közlöny, 1932. augusztus 30.
83 Zalai Közlöny, 1933. augusztus 3.
84 Zalai Közlöny, 1936. június 09.
85 Zalai Közlöny, 1936. június 18.
86 Zalai Közlöny, 1927. április 1.
87 Zalai Közlöny, 1938. június 3.
88 Zalai Közlöny, 1936. június 5.
89 Zalai Népakarat, 1919. május 14.

Szombathely és Bonyhád részvételével.[90] Kiemelt sportág volt a vívás. A felsőkereskedelmi iskolának is jól képzett csapata volt. A MOVE 1921-ben szervezett először tanfolyamot. A piaristáknál a Hunyadi Sportkörben volt vívás. A Zrínyi TE szakosztálya 1922-ben alakult. Négy csoportjuk volt. A vívó szakosztály vezetői Horváth László ezredes és Brunner Mihály őrnagy lettek. Az utóbbi Sopronban tiszti vívóversenyt nyert; állandó csapattag volt. A Dunántúli Sporthírek így írt: *„Kanizsai vívók győzelme. Vegyesdandár tiszti vívóverseny. Kard egyéni: 1. Brunner őrnagy (Nagykanizsa). Kardcsapat: 1. Kanizsai 6. gyalogezred 3. zászlóaljának csapata. Így kvalifikálták magukat a hadsereg vívóversenyére."*[91] Többször rendezek vívótanfolyamokat is.

Vízilabda. Az 1930-as évek elején honosodott meg városunkban. A vízilabdázók a Herkules tóban és a strandfürdőn edzettek, de a létesítményekkel problémák voltak: a Herkules téglagyár strandján kicsi volt a víz, a városi strand pedig túlzsúfolt volt.

2.2. A jelentősebb sportágak, sportversenyek, teljesítmények

Áttekintésünkben most is ábécérendbe szedtük a sportágakat, így kívánjuk bemutatni törekvéseiket, eredményeiket.

Asztalitenisz. A városi bajnokságnak itt, Kanizsán két osztálya is volt, de asztalitenisz alig volt, ám próbálták a sportágat népszerűsíteni, 1941-ben a Dunántúl-bajnokságon is jól szerepeltek. A cserkészek is próbálkoztak az asztalitenisszel, de jelentősebb eredményeket nem értek el. A KAOSZ készült a II. osztályú csapatbajnokságra. Elsősorban a kezdőkkel versenyeztek – változó sikerrel. A KIOE szintén rendezett versenyt. Sajnos nem volt megfelelő a sportegyesület. Az NTE versenyeit a Centrál szuterén helyiségeiben szervezte.

Atlétika. 1923-ban már nemzetközi versenyt terveztek Nagykanizsán.[92] Iskolák között is volt nemes vetélkedés (Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Keszthely, Sümeg) 11 versenyszámban. A várost a piaristák képviselték. Jellemző, hogy 1942-ben együtt atletizált a ZMNTE és a MAORT. Volt, hogy az NTE atlétikában a legjobb dunántúli egyesületnek számított, de rosszak voltak a viszonyai.[93] Kiemelkedett közülük Marvalits Kálmán, aki az 1924-es párizsi olimpián 10. lett diszkoszvetésben. Kanizsától is támogatást kért az olimpiai bizottság, hogy a magyar színek kellően képviselve lehessenek. Marvalits a következő években továbbra is sikerrel vett részt az országos és válogatott versenyeken, s az 1928. évi amszterdami olimpián szintén jól szerepelt, bár ott már nem jutott be a döntőbe.[94] Varga Sándor 400 gáton országos 2. lett. Az atlétikai életet Szépudvary László szervezte újjá az NTE-ben.[95]

209. kép: Dr. Mező Ferenc tanár, sporttörténész

[90] Zalai Közlöny, 1925. április 15.
[91] TGyM. Tört. Dok. Tár. 89.104.2.; illetve Dunántúli Sporthírek, 1923. május 22.
[92] TGyM. Tört. Dok. Tár. 84.104.2.; illetve Dunántúli Sporthírek, 1923. június 11.
[93] TGyM. uo., illetve Dunántúli Sporthírek, 1923. július 23.
[94] Marvalits Kálmán (Nagykanizsa, 1901 - Siófok, 1982). Eredményeihez: Kanizsai Enciklopédia, 1999. 209.p.; lásd még: Kis, 1997. művét.
[95] Zalai Közlöny, 1930. június 4.

Az NVTE atlétái 1937-ben jelentkeztek először országos versenyen. Három év múlva Pécsett szerepeltek. 1942-ben 3.-ak voltak a pontversenyben. A sikert elérők névsora: Polai II., Kőrös III., Keszei, Gémesi, Magyaróvári, Tőke, Göntér, Varga, Szendrő, Aradi, Horváth, Németh, Szerdahelyi. A labdarúgó mérkőzések szünetében voltak atlétikai versenyek a Vasút-pályán. Az országos vasutas atlétikai bajnokságon elsők lettek: Ács István, Varga László, Kőrös Károly, Pintér József, Dér László, Szabó Imre.[96] A második világháború szétzilálta a szakosztályt. 1923-ban Zrínyi Sportegylet alakult Varga Sándor vezetésével.[97] A versenyek rendszeres látogatói voltak. A vármegyei atlétikai versenyt a ZTE nyerte. Egy év múlva Szombathelyen a 3. vegyesdandár atlétikai találkozóján a háziezred 21 első, 25 második és 24 harmadik helyet ért el. Ez nagyon dicséretes teljesítmény. *„Zala megyében, mint minden sportágban, az atlétikában is rendkívüli, pompás nyersanyag áll rendelkezésre, sajnos azonban a megfelelő tréner keze nélkül, a legjobban induló sporttehetségek is elsikkadnak anélkül, hogy róluk tudomást szerezzen az ország."*[98] Pedig az ifjúsági bajnokságokon pompásan szerepeltek a nagykanizsaiak, így például 1930. július 3-án Budapesten is sikereket értek el.[99]

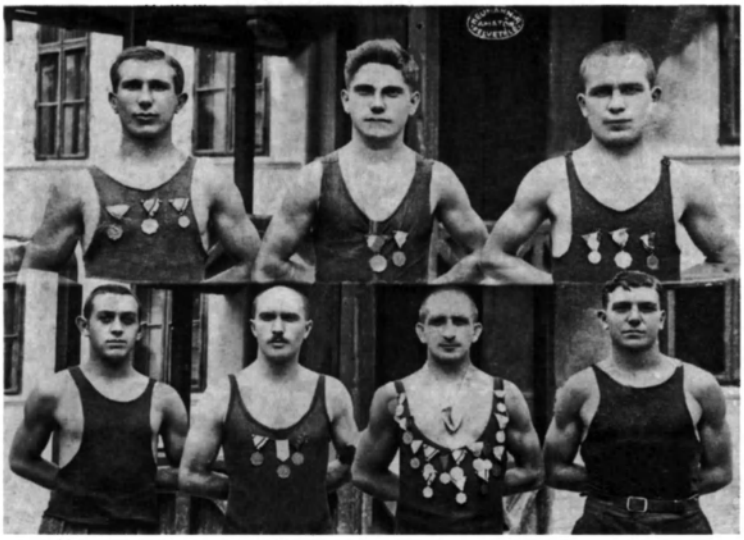

210. kép: Az NTE birkózói az 1920–30-as években: Scherman – Halász – Simon (a felső sorban), Fenyvesi – Bokányi – Lehocki – Bolman (az alsó sorban)

Birkózás. 1919. december 7-én meghívásos háziverseny volt, az ott indultaknak a sportköre az NTE volt. Nyugat-Magyarország 1920. évi bajnokságát az NTE rendezte, ezen 24 dunántúli egyesület indult. Három 1. helyet szereztek a kanizsaiak. Faragó István 1921-ben Kecskemét, 1922-ben Budapest bajnoka lett. 1931 elején megérkeztek a Rozgonyi utcai tornacsarnok felszerelései, így az egylet birkózói rövid szünet után újra dolgozhattak. 1940-ben az NZTE és a Levente is adott birkózókat. A Felsőkereskedelmi iskolában 1927-ben volt birkózás. A leventék között is több kiválóság akadt. Az első versenyeken még vereségeket szenvedtek, de az 1940-es évektől jöttek a sikerek: *„Mózsi Lajos sáska levente Délnyugat-Magyarország bajnoka lett."*[100] Az országos ifjúsági bajnokságon is több kanizsai győzelem született. Edzőjük Halász Károly volt. A NVTE-nél 1942-ben jelentkeztek az első sikerek. A VAC-nál Bokányi szerepelt nagyon sikeresen a sportkör rövid fennállása alatt.

Kerékpár. A háború után 1926-ban alakult kerékpáregylet a városban. Először lassúsági versenyt terveztek, majd Kiskomárom volt a cél. A következő évben Keszthelyre mentek a kezdők és a haladók. A reklám sem állt távol a kerékpártól. *„Miután a magyar kerékpár gyártásának bevezetésével Csepelen sok száz munkás keresi kenyerét, mindenki hazafias kötelességének tartsa, hogy csak magyar gyártmányú kerékpárt vásároljon."*[101] 1932-ben szinte minden

96 Zalai Közlöny, 1944. augusztus 30.
97 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 19.p.
98 Zalai Közlöny, 1929. június 26.
99 Zalai Közlöny, 1930. július 3.
100 Zalai Közlöny, 1941. december 30.
101 Zalai Közlöny, 1930. július 19.

hónapban rendeztek versenyeket. A Kerékpár Egylet elnöke Szépudvary László lett, 1936-ban már 180 tagjuk volt. Kanizsai indulója is volt egy 2000 km-es nemzetközi versenynek. A sportszerető közönség támogatására szorul a város szegény versenyzője, Dávidovits Ferenc. A leventék a meccsek szünetében versenyeztek kerékpárral, volt ún. gyorslevente kerékpárverseny is. Az NTE-nek volt külön női klubja, de működött a férfi szakosztálya is.

Korcsolya. 1919-ben új pályát akartak a korcsolyázók. A következő években már volt melegedő és villanyvilágítás is. 1922-ben 267 korcsolyázó vett részt a versenyen. A győztes és a helyezettek az NTE nagyezüstjét és bronzérmeit kapták. A műkorcsolya gyakorlatait pontosan leírták. A szeszgyár háta mögötti területet akarják jégpályának, de Ideiglenesen a tenisz szakosztály pályáit vették. A Zrínyinek is volt korcsolyapályája.

Labdarúgás. A két háború közötti időszakban nagyon megszaporodtak a futballcsapatok. 1927-ben a városban elindult ifjúsági bajnokság. A következő csapatokkal találkoztunk: Nagykanizsai Magyar utcai Ifjúsági Fotball Egyesület, 13 FC, Kiskanizsai LE, Egyetértés, Húsos, 77 FC, II. kerület, Bocskai, Bástya, Ékszerész, Attila, Teleki, Kinizsi, Haladás, KAOSZ, Barakk, Hunyadi, Kossuth, Voge I., Voge II., Kereskedelmi iskola, Reálgimnázium, Törekvés, Transdanubia, Petőfi, 77-es Cserkész II., Reménység I., Reménység II., Ipariskola, ZMNTE III., KISE, Legényegylet, KIOE. A csapatok magas számából egyértelműen következtethetünk az ifjúság körében a labdarúgás népszerűségére.

211. kép: NTE-Varazsd S.C.: 5:0. Az 1925. május 31-i mérkőzés játékosai és résztvevői. (Bal oldalon Spitzer játékvezető, a jobb oldalon Stern szakosztályvezető és Melcer J. elnökségi tag.)

212. kép: A Sáska focicsapat tagjai 1941-ben

Kiskanizsának is volt ifi csapata. A Sáska Levente adta a bázist. 1923-ban létezett már a kiskanizsai csapat. A Transdanubiát és a Kiskomáromot is fölényesen verték. Jó szervezők is voltak, ifjúsági és utcai csapatokat mozgósítottak. A bajnokságban 14 csapat szerepelt. A nevük szinte évente változott. 1929-től már két osztályban játszottak tudásszint szerint. 1933-tól már a középiskolások is bekapcsolódhattak a labdarúgó sportba. A testnevelési alapból kilenc szegényebb csapat kapott labdát.[102]

[102] Zalai Közlöny, 1933. november 26.

Sikeres csapat volt az NVTE. A Zrínyivel játszottak pályaavatót,[103] a II. osztályba sorolták be őket. 1937-ben osztályozót játszott a csapat az I. osztályba kerülésért, de ez nem sikerült, pedig volt II. osztályú és ifjúsági csapatuk is. A sok siker mellett kudarcok is érték az együttest, gólzáporos győzelmek és csúfos vereségek egyaránt előfordultak. Részt vett a csapat a Balaton és a Vasutas Bajnokságon is. A Délnyugati Alszövetség II. osztályú bajnoka lett az NVTE. Ősszel az I. osztályban játszanak. 1943–44-ben az NB III bajnoka volt az NVTE. (A háború alatt az NB II helyett csak területi bajnokság volt.)

Amíg működött a városban a Transdanubia, addig sikeres volt a labdarúgó csapata. A „Mezítláb" gyermekakció javára játszottak 1922-ben az NTE-vel, önmaguk támogatására pedig műsoros estet szerveztek felszerelésre. Pályaavatót az NTE-vel játszottak.[104] Ifjúsági csapatuk is sikeresen szerepelt. A város együtteseivel mérkőztek elsősorban. A II. osztályba sorolták őket, NSE néven indultak. Az 1926-os évben bajnokok lettek.

A Vasutas Atlétikai Club labdarúgóinak nem adatott hosszú pályafutás. 1919-ben alakult a csapat, a játékosok feleségei varrták a ruhákat. Vidéki meccsekre ki-ki alapon mentek. Az elnök Antal Jenő resti tulajdonos volt. A vezetőség többi tagja: Bölcskei Jenő, Doberek Antal és Fülöp István. 1921-ben bajnoki mérkőzésen az NTE 5:1-re verte a VAC-ot. A mecscsen ezer néző volt kint.[105] A VAC azonban csődbe jutott, 1922-ben beolvadt az NTE-be, október 18-án pedig megszűnt.

213. kép: A Zrínyi Sport Torna Egylet labdarúgó csapata az 1930-as években

Ennél sokkal eredményesebb volt Zrínyi TE futballcsapata. 1922-ben indult sikeres szerepléssorozatuk. Bemutató mérkőzésekre volt szükségük. 1923-ban, Horthy Miklós kormányzó jelenlétében adták át az új futballpályát.[106] 1924-ben folyamatosan voltak a bajnoki találkozók. Ősztől a Zrínyi a kaposvári I. alosztályban játszott. Más városokból jó játékosokat helyeztek ide. 1934-ben került Kanizsára Csöngei Pál, a Zrínyi gólkirálya.[107] Ez évben a Nagykanizsai Vasutast 6:0-ra győzték le.[108] 1936-ban Csöngei és Kárpát bekerült az amatőr olimpiai válogatott keretbe. Ebben az esztendőben a pécsi alosztály bajnoka lett a ZTE. Feljutni azonban magasabb osztályba nem akartak, így Szolnokon 10:1-re kikaptak. A bajnokságban továbbra is kitűnő játékot nyújtottak. A források 1937-ben szabotáló játékosokról beszélnek, akiknek a helyére fiatalokat állítottak. A közönség nagy része azonban nem zárta szívébe a Zrínyit.[109]

Az első világháború alatt egyedül az NTE működött. 1919 májusában a Vöröscsapatot verték meg 4:1-re. 1920-ban már újra volt bajnokság volt. Az NTE-t Dunántúl egyik legjobb csapatának tartották. 1920. november 25-én legyőzte a Kaposvári MSE-t 2:1-re, így

[103] Zalai Közlöny, 1935. július 1.
[104] Dunántúli Sporthírek, 1923. május 22.
[105] Zala, 1921. március 23.
[106] Kanizsai Enciklopédia, 1999. 289.p.
[107] Kanizsai Enciklopédia, 1999. 55.p.
[108] Zalai Közlöny, 1935. június 1.
[109] Zalai Közlöny, 1938. augusztus 7.

a székesfehérvári alkerület 1. helyét szerezte meg. Technikás együttes volt. A helyi sajtóban azt írták, hogy *„A kanizsai csapat erős és fürge."*[110] Júniusban az FTC játszott itt propagandamérkőzésen. Háromezer néző volt jelen, és meglepetésre az NTE 4:0-ra győzött. Nem volt ritka az ilyen eredmény sem: NTE – GYAC 13:0.[111] Előfordult azonban ilyen is: Tatabánya SC – NTE 7:0.[112] 1925/26-ban kerületi bajnok lett az NTE.[113] I. osztályú volt ekkor az NTE és a ZTE, a II. osztályban szerepelt a Transdanubia. 1928-ban Szemző Gyula, a Kanizsa FC kapusa elvállalta a csapat edzőségét. 1939-től a ZTE-t meg kellett szüntetni. Így az NTE-vel egyesült, és a nevük ZMNTE lett. Csöngei az I. osztály 15 gólos éljátékosa lett. 1943 nyarán bajnok lett a ZMNTE az I. osztályban. A következő évadban így az NB III-ban szerepelnek. 1944-ben egy alkalommal 1. volt a ZMNTE–DOSE, 2. az NVTE. Ez évben sikerrel szerepelt a két csapat. November 3-án a ZMNTE és az NVTE közös mérkőzést rendezett a károsultak és a menekültek javára. A háború azonban véget vetett a bajnokságnak.

214. kép: A Zrínyi sportpálya 1934 körül

Lovassport. Az I. világháború után sokáig nem hallatott magáról ez a sportág. Első lépésként 1924. október 3-án kozák tiszti lovasverseny volt a Zrínyi sporttelepen. Két év múlva Hubertus lovaglást szervezett a kanizsai huszárezred és a Zala-Somogy Megyei Lovasegylet. Vadászlovaglás is volt ekkor, ilyet rendeztek a nagykanizsai lovasrendőr osztag tagjai. Volt ló- és kocsiverseny is. A vadászlovagláson úrlovasok is indultak, nemcsak katonatisztek. 1930-ban a Hubertus lovagláson indult a nagykanizsai 6. honvédezred, a III. tüzérosztály, a rendőrség tisztikara, továbbá úrhölgyek és úrlovasok, sőt lovasmérkőzések is voltak. Fodor András huszárhadnagy a Nemzeti Lovarda díjlovaglásán első díjat nyert 1931-ben. A kanizsai úrlovasok díjugratásban és díjlovaglásban vettek részt.[114] 1938-ban Nagykanizsa város és a Somogy-Zala Megyei Lovassport és Lótenyésztő Egyesület rendezett lóversenyt.

Lövészet. A Cserkészek országos sikert 1934-ben értek el értékes helyezésekkel. A Kanizsai Lövésztársaság 1929-ben első lett a megyei lövészversenyen, de nemzetközi megméretésen is részt vettek. A galamblövő verseny Duna-díját dr. Hajdú György nyerte, a Sashegyi-díjban pedig 5. lett. Berzsenyi Ralph az 1935-ös világbajnokságon az 5. helyen végzett, az 1936-os berlini olimpián 2. lett.[115] Kiskanizsa – a leventék a vármegyei céllövő bajnokságon 11 aranyérmet szereztek, díszserleget is kaptak. 1927-ben megalakult a Polgári Lövészegylet, amelynek elnöke dr. Fülöp György lett. Lőterük az Országút végén volt. 1934 júniusában új céllövészpályát avattak, amelyen 17 csapat indult. 1938-ban volt az NTE vándordíjas céllövő versenye kispuska fegyvernemben. Ezen 14 egyesület sportolói indultak.

[110] Zala, 1921. július 5.
[111] TGyM. Tört. Dok. Tár. 89.104.2.
[112] Zalai Közlöny, 1924. április 15.
[113] Kanizsai Enciklopédia, 1999. 192.p.
[114] Zalai Közlöny, 1932. június 5.
[115] Berzsenyi Ralph (1909–1978) olimpikon 12 éven keresztül élt Nagykanizsán (1914–26 között).

Motorsport. Motorkerékpár-verseny is volt a két világháború között. 1929 áprilisából van az egyetlen adatunk. Müller Tibor (Nagykanizsa) harmadik lett Budapesten az 500 cm^3-esek között. Átlagsebessége 51,6 km/h, a megtett távolság 430 km volt.

Ökölvívás. 1927-ben az NTE keretében a Levente Egyesület hozta létre az ökölvívást.[116] Az NTE-nek az első igazi sikert Levig Gyula szerezte (papírsúlyban, 1938-ban) székesfehérvári első helyével. A kanizsai ökölvívás egyik nagy sikere volt, amikor 1942-ben Rácz tagja lett a magyar ökölvívó válogatott-keretnek. A hadseregbajnokságon a Zrínyisek vettek részt. Itt Németh I. József volt kiváló.

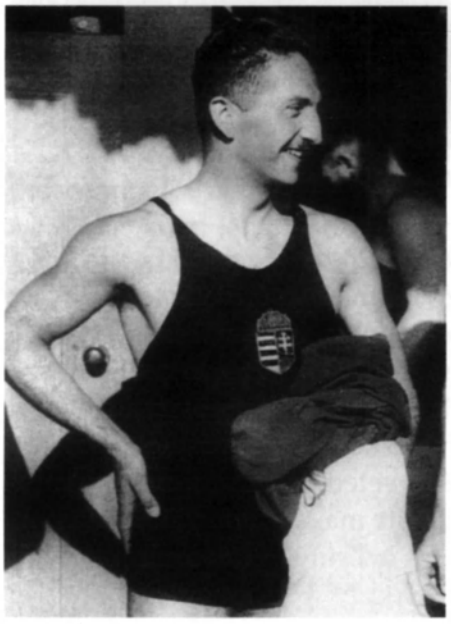

215. kép: Orbán Nándor öttusázó, honvéd százados

Öttusa. 1931. július 2-án olvashatunk először kanizsai pentatlon sikerről, amikor Székelyhídi Tibor főhadnagy 9. lett. 1936-ban a berlini olimpián Orbán Nándor az 5. helyen végzett csapatban. Ez óriási teljesítményt jelentett. Ő a kanizsai vívósport meghatározó személysége volt a következő időszakban is.[117]

Repülés. 1933. december 17-én alakult meg a Nagykanizsai Sportrepülő Egyesület. Új alapokra kellett helyezni a sportot. Ők kiváltak az NTE-ből. Hangárt a kiskanizsai legelőn építettek, s tervük volt csörlő-autóra is. A kanizsai fiatalok a siófoki és szentesi repülőtáborokban tanultak. 1939-ben öt vizsgázott pilótája volt az egyesületnek. Krátky István polgármester így nyilatkozott a repüléssel kapcsolatban: *„...minden erőmmel azon leszek, hogy ezt Nagykanizsán megteremtsük."*[118] A polgármester, mint a sportkör elnöke, támogatta az ügyet. Vitéz Tamásfalvy Jenő lett a vitorlázó repülők elnöke, de tragikus halála miatt a fejlődés megállt, kétfelé vágta a szakosztályt. A terv viszont tovább élt. Új elnöknek Kenedy Imrét választották. 1940-ben azonban már arról írtak, hogy miért nem kapnak repülőteret a kanizsai vitorlázók. Így egy szakasz véget ért.

Sakk. Az NTE-nek 1920 februárjában volt az első háziversenye. Ezeket a későbbiekben rendszeresen megtartották. A Katolikus Legényegylet már 1922-ben rendezett versenyt. A nevezési díj személyenként 20 korona volt. Nagykanizsa ez évi bajnokságának helyezettjei: 1. Dr. Szigeti József, 2. Pintér Sándor, 3. Böhm József volt. 1923-ban Pintér Sándor 25 taggal teremtette meg a Kanizsai Sakk Kört, amely 1926-ban a Maróczy Géza Sakk Kör nevet vette fel.[119] Sakkmesterek tartottak előadásokat a városban, szimultánokat játszottak. Élénk volt a sakkélet: kupaversenyt, villámbajnokságot, városi bajnokságot, továbbá városok közötti viadalt is szerveztek rendszeresen. Volt félórás sakkjátszma-verseny is a sakkélet további fellendítése érdekében. 1937-ben már városi csapatversenyt is rendeztek (Iparoskör, KAOSZ, OMKE, Tisztviselők, Városháza, Katolikus Legényegylet, Kaszinó).[120] Élénk volt a szakosztályi élet. A következő év kanizsai bajnokságán 28 induló volt.[121] A városi sakkcsapatbajnokság sorrendje: 1. Köztisztviselők, 2. Kaszinó, 3. OMKE, 4. Iparoskör.

---

116 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 249.p.
117 Orbán Nándor (1910–1981). Életrajzához lásd: Kanizsai Enciklopédia, 1999. 245.p.
118 Zalai Közlöny, 1936. január 15.
119 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 281.p.
120 Zalai Közlöny, 1937. január 6.
121 Zalai Közlöny, 1938. február 20.

Tenisz. Széleskörű és színvonalas sport volt ez a városban. Az iskolák közül a Felsőkereskedelmi és a Reálgimnázium jeleskedett. A piaristák Hunyadi Sportköre évente rendezett bajnokságot. A MOVE a Sétatéren hozott létre pályát, amelyeket 1921-től bérbe is adtak. Az NTE versenyzői 1923-ban Zalaegerszegen szerepeltek sikeresen. A színvonalat 1925-ben a Récsei nővérek és a Lichtenstein fivérek jelentették. 1925-ben az NTE háziversenyén 23 férfi és 15 nő indult. 1928. nyarán a helyi sajtó így írt róluk: *„Vidám teniszélet folyik az NTE új teniszpályáján a Dencsár-árok mellett. 120 tagjuk van."*[122] 1928-ban Dunántúl bajnokságán Récsei Rózsi Dunántúl-válogatott lett és indult a szófiai teniszversenyen. A ZTE tenisz szakosztálya 1922-ben alakult. Népes szakosztály gyűlt össze minőségi versenyzőkkel. Több jó teniszezőt különböző városokból helyeztek ide. Kiváló gárda alakult ki. Baán Mária és Almási László voltak kezdetben a legjobbak.[123] A vidéki versenyzőktől csapatban vereséget szenvedtek, de az NTE-t simán verték. A ZTE tagja lett az Országos Tenisz Szövetségnek (1928). 1930-ban már megnyerték a Bakony-serleget. 1932-ben Siófokon egyetlen szám kivételével vidékbajnoki címeket szereztek. Baán Mária sikereire 1936-ban a budapesti egyesületek is felfigyeltek. A következő évben Keszthelyen minden számot megnyertek a Zrínyi versenyzői: Hoffmann, Fejér Csibi, dr. Bittera, dr. Makóné. 1940-ben szépen szerepeltek az országos teniszversenyen az NZTE kiválóságai: 1. Bittera, 2. Orosz, 3. Keserű. A szép sorozatnak a politika vetett véget.

Torna. Nagy jelentősége volt az iskolai tornának. 1934-ben Budapesten a Sáska csoport gyakorlata bombasikert aratott. A betanító Szépudvary László volt. Bogláron a fapuska és botos gyakorlatoknak volt rendszeresen óriási elismerésük. A helyi sajtó 1938-ban azt írta, hogy *„Szinte hihetetlen, mit tud kihozni ezekből a pöttöm apró leventékből."*[124] Ez a néptanító Szépudvary László, zseniális, fanatikus ember volt, tanító, de tiszti iskolát végzett.

Az NTE tornaegyletének a háború után, 1919-ben 156 tagja volt. A következő évben már női torna is indult. A súlyos gazdasági viszonyok miatt 1931-ben beszüntették a működést, de azt követően újrakezdték.[125] 1932-ben a magyar tornászválogatott jött Kanizsára, ekkor Hajós Alfréd is

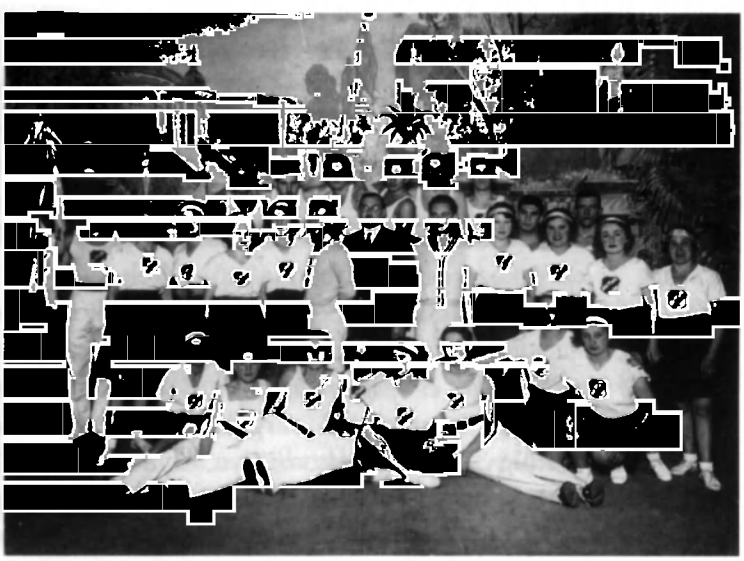

216. kép: Az NTE tornászai 1930 körül

217. kép: Az NTE tornászai, 1930-as évek

[122] Zalai Közlöny, 1928. június 13.
[123] TGyM. Tört. Dok. Tár. 80.580.2/4.
[124] Zalai Közlöny, 1938. május 25.
[125] TGyM. Tört. Dok. Tár. 82.104.1.

218. kép: Az NTE tornászai, 1930-as évek

219. kép: Az 1926. június 27-én tartott tornaünnepély nézőközönsége

tartott előadást. 1934-ben az NTE sportolói a budapesti tornász-világbajnokságon is indultak, ezüst- és bronzérmet szereztek. Jellemző volt az ifjúsági jelvényszerző verseny, ezeken nagyon sokan vettek részt. 1934. december 4-én 34 tornász érdemelte ki a jelvényt, ami akkor nagy dicsőséget jelentett. 1936-ban a harmadosztályú férfi és női tornászbajnokságot az NTE nyerte.[126] A háború utolsó éveiben a ZMNTE–DOSE intézett felhívást a tornászokhoz edzésre. A következő esztendőben is működtek még.

A Zrínyi sportkör gondolatköre összefügg a korszellemmel: *„A ZTE, amely páratlan lelkesedéssel és hazafias öntudattal szolgálja a magyar nemzeti gondolatot, valahányszor eddig a nyilvánosság elé lépett, értékes és szép eredményeivel oly sikert aratott, hogy fogalomként vésődött neve a kanizsaiak lelkébe."*[127] Színük a kék-sárga volt. Sok csapatsikert értek el. Az „egyesítés" után a DOSE–Zrínyi hölgy és férfi szakosztálya folyatta működését, de ez már 1944-ben volt.

Úszás. Több sportkör is próbálkozott ezzel a sportággal. A Bányászt az 1930-as évek végétől a MAORT is támogatta. Kiskanizsán 1942-ben megindult az úszóélet a Principális-csatorna vizét használva. Latin 50 m-es hátúszásban országos bajnokságot nyert. A KISOK-ban 1938-ban 150 úszó versenyzett. Egy új uszodaépítésének a gondolata is felmerült. Az NTE-nek híres úszói is voltak: 1919-ben híres sportolók voltak Halvax, Berke és Koma; úsztak Fonyódon, Keszthelyen, Bogláron. Kanizsán viszont nem volt uszoda, pedig a testnevelés legegészségesebb ágát jelentette ez a sportág. Dr. Batthyány Ilona a női, dr. Hoffmann János a férfiak elnöke volt. Sajnos a versenyévad rövid volt, és a Herkules strand is túlzsúfoltnak bizonyult. A város évente 300 pengővel támogatta az úszókat. 1938-ban a neves kanizsai úszók Kelemen, Czulek és Bittera voltak. 1942-ben Holló János lett a strandfürdő igazgatója, s ez újabb lendületet adott a város úszósportjának. Egy 1943-as jelentésben azt írták, hogy tíz év alatt 4000 úszót neveltek a városban. A területi versenyeken 1944-ben pompásan szerepeltek a sportolók: 1. Nagykanizsa 62 pont, 2. Pécs 31 pont, 3. Kaposvár 30 pont. Délnyugat-Magyarország úszó-csapatbajnokságát is megnyerték.[128] A ZTE úszói a Herkulest látogatták edzés céljából.

[126] Uo.
[127] Zalai Közlöny, 1927. április 1.
[128] Zalai Közlöny, 1944. augusztus 2.

Vívás. Ez a sportág végigkísérte a 20. század első felét. A Felsőkereskedelmi iskolában Niessner Viktor edzette a vívókat. Sok sikert értek el a kiváló mester vezetésével. A MAORT-nak jó felszerelést szereztek, s nagyszerű eredményeket értek el. A MOVE-ban 1921-ben a vívást és a teniszt hívták először életre. Tanfolyamokat is szerveztek, nők és férfiak részére egyaránt. A piarista iskolában 1926-ban a vívó szakosztálynak 22 tagja volt. 1939-ben már tőröztek is a kard mellett. A kerületi versenyeken kiváló eredményeket értek el. A ZTE-ben 1922-től volt vívás a sportkörben. A katonatisztek kötelessége volt ez a sportág. 1923-ban Brunner Mihály, a 6-os gyalogezred tagja a tiszti vívóversenyen 1. lett.[129] A csapat is jelentős erőt képviselt (Brunner, Pál, Hean, Sághy). 1924-ben a hadsereg vívóversenyére szintén eljutottak. Egy forrás alapján tudjuk, hogy 1930-ban a vegyes dandártiszti vívóbajnokságot a nagykanizsai gyalogezred kardcsapata nyerte meg. A csapattagok: vitéz Pál Imre alezredes, Németh Elemér százados, Székelyhídi Tibor főhadnagy, Vabján Béla főhadnagy.[130] 1932. március 12-én a Magyar Vívó Szövetség öt neves tagjának közreműködésével ünnepelte a tízéves évfordulót vívásban a ZTE. Az NTE-ben is alakult vívószakosztály. Közben megerősödött a szakosztály, vezetője dr. Valkó Béla lett. Nagyon jelentős eredményt azonban nem értek el az NTE vívói.

Vízilabda. Az NTE-nek már a 1920-as évek végén volt vízilabda szakosztálya, elsősorban önmaguk szórakoztatására. Később II. osztályú lett a csapat, komoly eredményt azonban nem tudtak felmutatni. Jól mutatja ezt, hogy 1937-ben a Kaposvár 8:0-ra nyert Kanizsa ellen. Az első győzelmet ez év augusztus 3-án szerezte Zalaegerszeggel szemben (4:3). Ekkor már volt ifjúsági csapatuk is. A Vasútnál (NVTE) 1940-ben alakult meg a szakosztály, a jó pólósokat szedték össze. A Dombóvári VSE-t 15:2-re verték. Sajnos a háború, a bevonulások szétzilálták a csapatot. A ZTE már 1933-ban tartott fenn csapatot, de eredményeikről nem tudunk.

Összegzés

Látható mindebből, hogy a dualizmus korában elkezdődött, míg a két világháború között kiszélesedett a nagykanizsai sportélet. Lényegesnek tartjuk azt, hogy az elemi és középfokú oktatásban is hamar megjelent és egyre erősödött a sportélet. A korabeli patriarchális életvilág elsődlegesen a fiúkat, a férfiakat preferálta a sport területén, bár kétségkívül voltak jelei a női sportnak is. Az első világháború részben tönkretette a rendszeres sportot, ám a konszolidáció részeként a sportszervezetek hamar újjáéledtek. Az 1920–30-as években a katonai nevelés, az erőkultusz már erősen rányomta bélyegét a kanizsai sportra, aminek világos jelei voltak a katonai jellegű sportágak és egyesületek szaporodása. Kétségtelen ugyanakkor, hogy néhány sportágban kimagasló eredmények is születtek, amire nemcsak Nagykanizsa, hanem az egész ország is büszke lehet. A város sportéletében számos olimpikon és világbajnoki szerepelő is részt vett. Sajnálatos azonban, hogy a második világháború újabb csapást hozott a kanizsai sportéletre. Voltak, akiket védett a rendszer, míg mások mentek a frontra, sokan a halálba.

[129] Hegedűs Elemér ny. alezredes (Sopron) kutatási adata alapján.
[130] Uo., illetve Zalai Közlöny, 1930. június 1.

Resume

Die Entwicklung des Sportlebens von Gross-Canisa (1850–1945)

Der Sport und die Gründung von Sportvereine waren ein wichtiges Selbstorganisierungsprozess der Gesellschaft und ein natürlicher Bedarf der Bevölkerung in Gross-Canisa, der sich schnell modernisierte und über eine immer reichere Bourgeoisie verfügte. Die Stadt hatte ein sehr intensives Sportleben zwischen 1850 und 1945. Die Studie, die fast 100 Jahre des Sportlebens repräsentiert ist in zwei Hauptteilen gegliedert: der erste dauert bis 1918, der zweite bis 1945. Der Aufschwung des Sportlebens von Gross-Canisa begann am Ende der 1860 Jahre. Die Studie stellt die wichtigsten Sportvereine vor, die bereits in 1918 sehr vielfältig waren und später auch mit neuen erweitert wurden. Ein Sportkreis bedeutete im Allgemeinen nicht nur eine Fachabteilung. Gross-Canisa verfügte über drei größere Vereine. Der erste war der NTE, der den Sport in Gross-Canisa initiierte, umfasste und leitete. Seine Sportergebnisse waren von landweiter Bedeutung. Seine berühmteste Fachabteilung war die Gymnastik, die fast 100 Jahre lang erfolgreich funktionierte. Sie verfügte über großartigen Persönlichkeiten und hervorragenden Leitern. Der andere ausgezeichnete Sportverein war der Zrínyi TE. Die Anwesenheit und Aktivität der Armee war entscheidend in seiner Gründung; er hielt sich vom Zentralgeld und vom Mitgliedspreis von Soldaten und Offizieren aufrecht. Der dritte berühmte Sportverein war der Vasutas Athletik Klub. Er bestrebte die Sportbetätigung der Bahnmitarbeiter, er war immer eine Mitarbeitermannschaft. Neben den drei großen Vereinen trieben auch die Leventen, die Piaristen und die Pfadfinder eine geschätzte Sportaktivität. Der Autor beschäftigt sich auch mit der Frage der Sportinfrastruktur (Felder, Gebäude, Hallen usw.) und mit den unterschiedlichen städtischen und bürgerlichen Anstrengungen.

The Development of Sport Life in Nagykanizsa (1850–1945)

Sporting and the establishment of sport associations were important self-organizing processes of the society and a natural need of the population in Nagykanizsa that became rapidly modernised and had an increasingly wealthy citizenship. The city had a very intensive sport life between 1850 and 1945. The study introduces nearly 100 years of sport activity and is divided into two main parts: the first one lasts until the end of 1918, while the second one ends at the beginning of 1945. The boost of sport activity in Nagykanizsa started at the end of the 1860s. The study introduces the most important sport associations that showed a quite diverse picture already before 1918 and were further extended afterwards. The sport circles did not only mean a section. There were three larger associations in Nagykanizsa. The first one was the NTE that launched, encompassed and led sport in Kanizsa. Its results were of nationwide importance. Their most well-known section was the gymnast that was operated successfully for nearly 100 years. They had great individualities and excellent managers. The other outstanding sport association was the Zrínyi TE. The presence and operation of the army determined its establishment and operation, it was

maintained from central budget, from the membership fees of the soldiers and officers. The third famous sport association was the Vasutas Athletic Club. It targeted the sport activity of the railway employees, the Vasút was always a workers' team. Besides the three large associations the Leventes, the Piarists and the scouts carried out noticeable sport activity. The author also deals with the issue of sport infrastructure (fields, buildings, halls etc.) and with the different efforts of the city and the citizens.

Gőcze Rezső

PALIN ÉS KORPAVÁR TÖRTÉNETE A POLGÁROSODÁS KORSZAKÁBAN

1. A palini Inkeyek válaszúton

A három uradalomból (Palin, Zalaszentbalázs, Pacsa) álló 25 000 katasztrális holdas palini gazdaságot Inkey N. János örökösei 1846-ban eladták.[1] Az új tulajdonos, a függetlenné vált Belgium első királyának, Lipótnak (uralkodott 1831-1865) másodszülött fia: Fülöp Flandriai Gróf Szász Coburg Gothai Herczeg.[2]

A birtoknak a feudalizmus és a kapitalizmus, a kiváltságokra épült, illetve a polgári liberális társadalom közötti átmenet szakaszában történt eladásával felbomlott a szülők jól felépített világa. Már az adásvételt megelőzően, de különösen azt követően jelentős gazdasági és társadalmi változások zajlottak Európa-szerte. A XVIII. század nagy eszméi, világnézeti áramlatának bizonyos elemei, főleg kulturális és gazdasági törekvései hazánkban is beépültek az egyre szélesedő rétegek tudatába, s a palini kastély lakóit sem hagyták érintetlenül.

Már a XVIII. század második felében az előretörő felvilágosodás eszméit részben befogadó osztrák felvilágosult abszolutizmus hatást gyakorolt a nyugati országrészek birtokos nemességének gondolkodására. Inkey Boldizsár[3] (1726-1792) nem könyvekből ismerte az új eszmék tanításait, hanem utazásai során tapasztalta a gazdasági felzárkózásra törekvő osztrák mezőgazdaságban a merkantilista és a fiziokrata politika alkalmazásának eredményeit. Palini rezidenciájának könyvei gyakorlati útmutatást tartalmaztak az üzemszervezést és az árutermelést segítő módszerek felhasználásához.[4] Nemcsak birtokainak gyarapításával törődött, foglalkoztatta a gazdálkodás hatékonysága, a többet termelés, a haszon produkálásának módja is. Malmokat üzemeltett, s a gabona mellett lisztet, őrleményt is értékesített. Az igás állatok mellett lófogatokkal is dolgoztatott, s állatállományát új fajtákkal gazdagította. Felismerte, hogyha egy gazdaság nem biztosítja az őt ellátó, gyarapító jobbágyság nyugalmas létfenntartását, napi szükségletét, saját gazdasági lehetőségeit korlátozza. Az életrajz- és krónikaírók, s különösen a néphagyomány, Inkey Boldizsárnak főként feudális kényúri kilengéseit részletezik,[5] mellőzve haladó, előremutató tetteinek bemutatását. Bár emberbaráti akciói elsődlegesen gazdasági érdekeiből fakadtak, de némi szociális érzékenység is megnyilvánult jobbágyai vonatkozásában. Az ő földesúri világát még átszőtték a korábbi patriarkális életforma elemei.

Gondolkodására kedvező hatással volt sógora, Ürményi József Nyitra megyei birtokos, országbíró (1741–1825), aki a Ratio Educationis (1771) elkészítésével a felvilágosodás ideáit is érvényesítette oktatási rendszerünkben, s akivel rokoni kapcsolata[6] idővel nemes férfibarátsággá mélyült. Végrendeletében[7] a kiskorú Menyhért fiának gondozását is *„M. Ürményi Drága kedves sógor"*-ára bízta.

Gyermekei (Imre, Menyhért, Ferenc, Ádám, N. János és Boldizsár) nevelésében alapvetőnek tartotta a tanulást. Menyhért fiának az örökrész átvételéhez feltételül szabja „a törvények tanulásának elvégzését" és hogy „öregebb úri Atyafiak rendelése szerinti hellyen egy-két esztendőt practicál". Legidősebb fiának, Imrének *„kötelessége hogy testvéreit Isteni*

1 MNL ZML IV. 402. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 2196. sz.
2 A királyi házról lásd: Révai Lexikon, 1922.
3 Inkey Boldizsárról részletesebben: Gőcze, 2006. 529–564.p. Lásd még: Nagy, 1868. 292.p.
4 A palini nábob művelődési igényéről: Kostyál, 2006. 352–354.p.
5 Bátorfi, 1876–1878.; illetve Halis, 1915–1917. 382.p. Lásd még: Egyed Ferenc, rigyáci plébános (1928–1946), feljegyzéseit. Szombathelyi Püspöki Levéltár (Kézirat).
6 Inkey Boldizsár második felesége Ürményi Kata, Ürményi Istvánnak a leánya.
7 Inkey Boldizsár végrendelete: Károlyi, 2013. 39–58.p.

félelemben jó erkölcsökben, és a szükséges tudományokban őket nevelle, tanitassa". Legyen *„öcscseinek gyámja, a jószágoknak gondviselője, a hellyes gazdálkodás kormányzója".* Vissza-visszatérő utalásként előírja *„az úriAtyafiak*[8] *tanácsának igénylését, és eszerint való cselekvést. Dervarics Mihályt, a gazdaság ügyvédjét arra kéri, hogy „gyermekeit jóra tanítsa, incse, kinek is gyermekeim fizessenek esztendőnként 200 id est (azaz) Két száz forintot... őtet meg ne báncsák, hanem tiszteljék és becsüljék, és szavát fogadják, mert tudom hogy jó keresztény és emberséges úri ember."* Tiltotta fiainak az „öregebb úri Atyafiak" consensusa (egyetértése) nélküli házasságát. Fiai a nagykanizsai piarista gimnáziumban[9] tanultak. Az intézmény fenntartását nagyban segítették a palini Inkey család adományai. Két fia, az Ürményi Katától született Menyhért és a család legifjabbja, Boldizsár[10] az 1746-ban Bécsben megnyílt Teréziánumban is tanult, ahol megismerhették a felvilágosodás tanait, illetve annak előfeltételét magát, a francia nyelvet. Valószínű, hogy közvetítésükkel került a palini kastély szekretáriumába a *„16 db Különféle Könyv Franciául".*

Inkey Boldizsár a XVIII. század eszmei áramlataiból a gazdasági útmutatásokat, a mezőgazdasági árutermelés szervezési és technikai módszereit fogadta be, utódai már ismerték a felvilágosodás kulturális törekvéseit is, és szükségesnek tartották a tudományok eredményeinek értését, a nemzeti nyelv és irodalom pártolását. Középkori vallásossága ötvöződött a valóság felfedezésével és a reneszánsz emberének alkotókészségével.

Palin hajdani urának legidősebb fia, az első házasságából született Imre (1753–1813), a raszinyai uradalom örököse. Anyja szalapatakai Nagy Júlia. 1781-től megyei tisztviselő (első alügyész), 1798-ban királyi tanácsos, 1784 óta tagja a Varasdról Zalaegerszegre települt „A jó tanácshoz" néven működött szabadkőműves páholynak[11], amelynek tagja volt Laky István csatári plébános és Inkey Károly is.[12]

Fia, szintén Imre[13] (1787–1848), mintaképe a megyei hivatal után áhítozó, udvarhű köznemesnek. Kortársai hírnevesként emlegették. Életútja saját jegyzeteiből (Hazámnak tette szolgálataim rövid feljegyzése)[14] is jól ismert. Örökölte a raszinyai uradalmat, de Szalapatakán is lakott, s a közeli Tótság több helységében is volt birtoka. 1808-ban aljegyző Zala vármegyében, a következő évben főhadnagy, a nemesi felkelő –, s a Napóleon ellen készülődő seregben. 1810-től az udvari kancelláriánál, majd a zágrábi kerületi, illetve a királyi táblánál dolgozott. 1817-ben aranykulcsos vitéz lett, 1825-ben Zala vármegye tisztújító közgyűlésén[15] másodalispánná választják. Jelen volt az 1825. november 3-i országgyűlésen, s 1000 forintot adományozott a Magyar Tudós Társaság javára.[16] A Georgikont alapító Festetics György fia, László által 1826-ban kezdeményezett nemzeti könyvtár-építő mozgalom mecénásai közt volt Inkey Imre és Inkey N. János is, együtt Csány Lászlóval és Deák Ferenccel és Kisfaludy Sándorral. Az adakozók listáján is megtalálhatók az Inkeyek 70 ezüstforinttal.[17] Imre 1836-ban a zalai népoktatás fejlesztése céljából alakult *„A Nép nevelésére Felügyelő Választmány"* tagja lett, de az 1840. novemberi közgyűlésen Séllyey Elek elnök javaslatára tisztségükből felmentették mindazokat – köztük Inkey Imrét is[18] –, akik

8 Az utalás Inkey Boldizsár két sógorára, Ürményi Józsefre és a kőszegi Kelcz Istvánra vonatkozik.
9 Molnár, 2003. 38.p.
10 Az ifjabb Inkey Boldizsárról: Kapiller, 1990. 59.p.; Nagy, 1868. Pótlék-Kötet, 293.p.
11 Németh, 1990. 84.p.; illetve Hóman–Szekfű, 1943. V. kötet, 32.p.
12 Inkey Károly az iharosberényi ágból származott. Somogy alispánja volt 1800–1807-ig, királyi tanácsos, s a megye országgyűlési követe az 1805. évi országgyűlésen. Lásd: Nagy, 1868. 291.p.
13 Az ifjabb Inkey Imre életrajzi adatait közli Nagy, 1868. 293.p.
14 Károlyi, 2013. 153–157.p.
15 Ehhez lásd: Molnár, 2003. 190.p.
16 Somogy, 1914. 511.p.
17 Jakab-Németh, 1958. 267-270.p.; illetve Molnár, 2003. 138-140.p.
18 Kotnyek, 1978. 51-52.p.

a közgyűlés által kitűzött feladatokat nem hajtották végre. A harmincas években királyi biztosként a Száva, majd a Kulpa folyók szabályozásának munkálatait irányítja. Ebbéli tevékenykedéséért elismerésben részesíti a helytartótanács, a nádor, s 1845-ben a császár is. 1843-ban Zólyom vármegye főispánjává nevezték ki. Fia, Ferdinánd (1829–1891) császári és királyi kamarás, Körös megye főispánja, s 1875-ben bárói rangot nyert.[19]

Menyhért Inkey Boldizsár második házasságából, Ürményi Katától született 1771-ben Iharosberényben. Az apai örökségből a nagyrécsei uradalmat kapta, de még a birtok átvétele előtt lemondott jussáról, s fivére, Ádám költözött Nagyrécsére. Menyhért a katonai pályát választotta; a teréziánumi tanulmányi után az Esterházy-ezred zászlósa lett. A soha nem látott fényes diadalmenetben, 1790-ben hazahozott koronát a vármegyék által Budára küldött díszbandériumok őrizték. Zala vármegye díszbandériumában szolgált Rosty János keszthelyi plébános és Inkey Menyhért Fő Hadnagy.[20] Meghalt Bécsben, életének 25. évében.

Az apai örökségből a rigyáci, majd az ifjabb Boldizsár halála után a beliczai uradalmat is Ferenc (1775–1836) örökölte, aki kanizsai tanulmányait Varasdon fejezte be. Császári és királyi kamarás, 1811 augusztusától 1812 májusáig országgyűlési követ. Életének nagyobb részét külföldi utazásokkal töltötte; járt Párizsban, Rómában, Bécsben és Berlinben. Könyvtárának számos francia nyelvű kötetéből következtetve, beszélt franciául, s *„széles tudományt, szép műveltséget" szerzett,*[21] élete alkonyán ismerkedni kívánt a hazai irodalommal is, Deák Ferenctől kért tájékoztatást a magyar nyelvű kiadványokról. A „haza bölcse", aki barátjához, Stettner György jogtudós íróhoz írt levelében *„tenni készülő fél magyar"*-nak titulálja Inkey Ferencet, sikerrel járt el, mert gyarapodott a beliczai földesúr könyvtárában a magyar nyelvű könyvek száma; 1821-ben mindössze hat volt belőlük, 1836-ban 25-re nőtt a számuk. A szerzett művek között volt pl. Kazinczy Ferenc összes műveinek hét kötete és Katona József Bánk bánja. Nem hiányoztak természetesen az ókori görög és római auktorok munkái sem.[22] A francia szerzők közül kiemelkedik a felvilágosodás három óriása, Voltaire 101 –, Rousseau és Diderot 15–15 kötetével, s ott volt a nagy Francia Enciklopédia 1751 és 1765 között megjelent 17 kiadványa is. Végrendeletében intézkedett könyvtára további sorsáról: *„... a könyveknek a N. Vármegye helet assignálván (kijelölvén) az gyülés helyiségében kinek kinek olvasásra, használására szolgáljanak. Igy ha mások is követik példámat, egy tetemesebb vármegye Bibliothecája jöhet össze".* Gondoskodott a könyvtár gyarapításáról is: *„... 600 forint adassék esztendőnként magyar és más joó könyvekre".*[23]

Ádám a harmadik feleség, fületinczi Kelcz Eleonóra gyermekeként Kőszegen született 1778-ban, s meghalt Nagyrécsén 1845-ben.[24] A palini uradalomból örökölte Újnépet, Nagyrécsét, Orosztonyt és a liszói szőlőt, de neje, Rayky Mária révén birtokos volt Felsőrajkon is. Hivatalt nem vállalt, de anyagilag is segítette a felvilágosult rendi törekvéseket; 1812-ben fivérével N. Jánossal 2000, illetve 2500 forinttal támogatták a Ludoviceum alapítását. Közéletiség vonatkozásában Ádám unokái – László, Ádám és Kálmán – jeleskedtek, folytatói voltak elődeik progresszív politikai törekvéseinek.

László (1829–1901) Nagyrécsén született, a három fiú testvér közül László, mint a legidősebb kapta örökségül a szép, disznövények, exotikus virágok között pompázó lépcsőházas nagyrécsei kastélyt, a hozzá tartozó 4000 holdas birtokkal.[25] Jogi tanulmányait Pozsonyban

19 Károlyi, 2001. 153–157.p.
20 Halis–Hoffmann, 1896. 70.p.
21 Deák Ferenc vélekedése Inkey Ferencről. Lásd: Molnár, 2003. 165.p.
22 Kapiller, 1985. 71–72.p.
23 Zalai Hírlap, 1992. szeptember 12.
24 Életrajzi adataihoz lásd: Károlyi, 2013. 147–148.p.
25 Zalai Közlöny, 1901. március 6.

végezte, s mivel testvérei még kiskorúak voltak, maradt Nagyrécsén, ahol lankadatlan szorgalmával nagy tekintélyt szerzett ismerősei körében. 1848-ban közkatonaként csatlakozott a szabadságharcos sereghez, a 47. honvédzászlóaljnál már hadnagyként szolgált, de Buda várának ostromában főhadnagyként vett részt. A szabadságharc leverése után visszavonultan élt feleségével, Bittó Ágnessel, Bittó István[26] leányával Nagyrécsén, ahol vendégszerető, nyílt házat tartott.[27] Majd birtokát bérbe adva,[28] az 1870-es években tevékeny részese a megyei közéletnek: a választókerületi összeíró bizottság, majd a megyei választmány tagja, később a képviselőválasztásokat vezető küldöttség elnökhelyettese.[29] 1871-ben a Megyei Iskolai Tanács tanácsosa.[30] 1884-ben a nagykanizsai választókerület országgyűlési képviselőjévé választották, s mint Apponyi Albert nemzeti pártjának tagja, a következő választáson is elnyerte Nagykanizsa mandátumát dr. Falk Miksa publicista, politikai író ellenében, aki a Pester Lloyd szerkesztője, Kőszeg majd Keszthely egykori követe, Erzsébet királyné magyar nyelvmestere volt.[31] A század végén a telet Budapesten, a nyarat Nagyrécsén töltötte. Utód nélkül halt meg a fővárosban 1901. március 2-án. *„A talpig derék és becsületes magyar embert és köztiszteletben álló férfiú"* hamvait Nagyrécsén temették 1901. március 5-én.[32]

Az ifjabb Ádám Orosztonyban született 1830-ban, de életének második felében Kőszegen lakott. Az apai örökségből a beliczai uradalmat kapta. 1849–1850-ben *„közigazgatási segéd"* a nagykanizsai járásban, majd 1861-ben országgyűlési képviselő a csáktornyai járásban a felirati párt képviseletében. Gyűjtötte Zala vármegye régi helyneveit,[33] cikkeket írt Muraköznek Horvátországtól való visszacsatolása ügyében. A Zala-Somogyi Közlöny közölte *„Magyar Hongyülések kezdete, a befejezés napja, ki hivta egybe, ki által tartatott"* c. kimutatását, mely szerint az első hongyűlés Pusztaszeren volt 893-ban, a 181. pedig Pesten 1861-ben, 4 hó 20 napig tartott. A Vasárnapi Újságban publikálta többnyire századának nagy kort ért embereinek (szám szerint 342 személynek) életrajzi adatait. Bécsben halt meg 1889-ben.[34]

Rövid életű volt Inkey Kálmán[35] (1843–1876), rigyáczi földbirtokos, a megye elismert közéleti kiválósága. Kortársai sem fukarkodtak díszítő jelzőikkel: „... minden szép és nemesért buzgó", „ápolta a művészeteket, pártolta az irodalmat", *„...a szegények istápja, a szomoruak vigasztalója, a szükölködők felsegélyezője volt"*, elmondhatta magáról: „voltak barátaim, nem voltak ellenségeim"[36]. 1867-ben Zala megye letenyei járásának szolgabírájává egyhangúlag választották.[37] 1867. május 6-tól 1868. november 23-ig alszolgabíró volt az egerszegi járásban. Betegségére enyhébb éghajlatú vidéket keresve beutazta Olaszországot, Egyiptomot, Algírt, s többször is járt Párizsban. A franciaországi Dinard-ban halt meg. Újsághír: *„Inkey Kálmán emlékére Párizsban istentiszteletet tartottak, melyben nemcsak a párizsi magyar egylet tagjai, hanem a francia előkelő világból és a munkás osztályból is sokan voltak jelen."*[38]

---

26 Bittó István (1822–1903) politikus, 1874–1875-ben, csaknem egy évig miniszterelnök volt.
27 Zalai Közlöny, 1893. június 28.
28 „Palini Inkey László birtokát bérbe vette 20 évre Dobrin Benő, vagyonos nagykanizsai kereskedő, a birtok 4000 hold, kitűnő karban van." Lásd: Zalai Közlöny, 1890. november 29.
29 Balogh, 1987. 175–181.p.
30 Kotnyek, 1978. 71.p.
31 Barbarits, 1929. 145.p.
32 Zalai Közlöny, 1901. március 6.
33 Bátorfi, 1876–1878, IV. kötet, 166–172.p.
34 Vasárnapi Újság, 1865. 33–45.p.
35 Életrajzi adataihoz lásd: Szinnyei, 1891–1914, V. kötet, 176.p.
36 Zalai Közlöny, 1876. augusztus 27. „Pallini Inkey Kálmán emlékezete."Tuboly Viktor: Inkey Kálmán sírjánál c. versét közli Károlyi, 2013. 174.p.
37 Uo.
38 Zalai Közlöny, 1876. szeptember 24.

Feleségéhez írt leveleiben[39] sóvárogva tudósít a franciaországi állapotokról. Azt hiszed – írta nejének, kamjonkai Szemző Lujzának –, hogy magyar szokások és elvek mellett elő tudta volna e nemzet teremteni a 9 milliárd – és 800 millió frankot, mibe neki a háború és a commune pusztításai és sarczolásai kerültek? E nép szorgalma, takarékossága és genialitása mellett még a törvény kérlelhetetlen szigora megkönnyíti a becsületes emberek sorsát. Példával[40] is alátámasztja állítását; itt (Franciaországban) nem lehet büntetlenül az árvákat és a szegényeket meglopni, mert e bűntények roppant szigorúan büntettetnek: két jegyzőt a fentiekhez hasonló bűntettért 20 évi kényszermunkára ítéltek.

A franciák nem tűrik a kézzelfogható igazságtalanságokat, nem felejtik Montesquieu híres szavait, amit levelében Inkey Kálmán is idéz: *„Egy igazságtalanság egyesen elkövetve, fenyegetés a többieknek."* Mivel a fenti elvekre nálunk is szükség volna – fejezi be levelét – nem ártana ha több magyar legalább egyidőre ide jönne: sokat tanulhatna itt, kivált egy kis finomságot, ízlést, szerénységet, udvariasságot ... hemzseg itt az idegen tanuló, izlandi, amerikai, a japán tanulók számát 500-ra teszik, igen sok a szerecsen és a chinai, a magyar hiányzik. E tényt azzal indokolja, hogy *„... azt (ti. a magyart) már a boldogult Eötvös óta úgy nevelték, hogy örökké a németre legyen szorulva."* Leveleiben tudósított a francia tudományos élet történéseiről és a párizsi színházak produkcióiról is.

Egy másik levelében a magyar iparfejlesztést hiányolva Colbert példáját említi, aki úgy hatott az államvezetés módszereire, hogy az *„mindarról gondoskodott, ami humánus, hasznos és szép"*. Azzal fejezi be írását, hogy sokat tudna még írni Franciaországról, *„de akik a német lapokból ismerik Párizst, el sem hinnék azon igazságokat, melyeket mindenki ismer, ki több időt töltött Franciaországban."*[41]

A köznemességnek általánosságban nem volt tartalmas kapcsolata a képzőművészetekkel, s ezen belül a festészettel sem. A vagyonok lassú gyarapodásából nem jutott a művészeteknek. Érdeklődésük a megyei hivatalok, majd később a politikai mozgalmak felé fordult. Ezért is említésre méltó Inkey Boldizsár nővérének, Inkey Petronellának és egy későbbi Inkey utódnak a ténykedése.

Inkey Petronella férje – Sennyei Antal zsennyei földesúr – halála után folytatta és befejezte a család temetkezési helyéül választott Szent Cecília-templom bővítési munkálatait. A Sennyei-udvarházban vendégeskedő Dorfmeister Istvánt bízta meg az újonnan épített templomrész kifestésével. A művész a freskókon kívül három oltárképet is készített.

A már előzetesen említett Inkey László nagyrécsei birtokos, barátjával, Orlay Petőfi Petrich Somával oltárképet festetett a nagyrécsei katolikus templom részére (Szent László király vizet fakaszt a sziklából). A képen a király arcát Inkey Lászlóról mintázta a művész.

Inkey Boldizsár halála után a palini uradalom örököse Inkey N(epomuki) János (1781–1842) lett,[42] akit jó gazdaként ismertek megyeszerte. Közügyek iránti érdeklődésére utal, hogy 1823-ban előfizetője volt a korszak legjelentősebb folyóiratának, a Tudományos Gyűjteménynek. Megpróbálta feudális körülmények között korszerűsíteni gazdaságát, bevezetni a nyugati agrártermelés újításait (takarmánynövények termesztése, vetésforgók kialakítása) és fejlettebb módszereket meghonosítani az állattenyésztésben és az erdőgazdálkodásban. A vízlecsapolási és csatornaépítési munkálatok szervezési és irányítási tevékenységével Széchenyi István barátságát is elnyerte.[43] Az ő esete is igazolta, hogy a társadalom

39 Inkey Kálmán levelezéséből részletek olvashatók a Zalai Közlöny, 1876. évi szeptember 28. és az október 1. számában is.

40 Zalai Közlöny, 1876. szeptember 28.

41 Pallini Inkey Kálmánné a rigyáczi 2000 holdas Inkey birtokot 8 évre haszonbérbe adta Buchberger Fülöp és Stegmüller Ferencz keszthelyi lakosoknak. Lásd: Zalai Közlöny, 1891. október 17.

42 Gőcze, 1988. 1. 22–23.p.; Gőcze, 2006. 543–547.p.

43 Széchenyi, 1978. 293., 553.p.

megújítása, megreformálása nélkül a nyugati példa követése nálunk még leküzdhetetlen akadályokba ütközik. Feudális gazdasága nem tudott annyit termelni, amennyit a korszerűsítés kívánt volna. A hátrahagyott adóság terhét gyermeki nem vállalták, s megoldásként a birtok eladását választották.

Inkey Boldizsár fiai tekintélyes földvagyonnal, több falu földesuraként járási és megyei tisztségeket is viseltek. Unokái, Inkey N. János gyermekei birtok nélkül, de jelentősebb tőkével kezdhették életpályájukat. A megyei liberális nemesség táborába tartoztak, ragaszkodtak a nemesi értékrendhez; a mezőgazdaságot, a földet tartották elsődlegesnek, amit a járási vagy a megyei tisztség tekintélyesített.[44] Inkey Kázmér, Inkey János és Inkey László a katonáskodást választotta, de pályafutásukat kettétörte az 1848–49. évi szabadságharc leverése. A nemesi életmintát követve rangon alulinak tartották a kereskedelemmel való foglalkozást, az iparűzést vagy a pénzügyleteket.

Kiváltságos társadalmi helyzetet jelentett megyegyűlésekre járni, Pozsonyba, Bécsbe utazni. Ez a társadalom-felfogás élt tovább az utódaikban is, akik közül egyesek már vásárolt birtokukat is elveszítették, nekik már csak a hivatalnokoskodás és méltóságtudatuk maradt.

A palini kastély utolsó lakója, Inkey János fia, Kázmér Palinba született 1818. február 29-én. Jogi tanulmányainak befejezése után a kapornaki járás szolgabírája, de 1845-ben lemond hivataláról, s öröklött birtokán gazdálkodik. 1848 szeptemberétől százados a zalai önkéntes nemzetőr-zászlóaljban, októberben a honvédzászlóaljban. A váci ütközet után őrnagy, majd a 47. honvédzászlóalj parancsnoka. Buda visszavételénél (1849. május 21.) különösen kitűnt bátorságával: második volt, ki a falakra feljutott. Hősiességéért alezredessé léptették elő. Világos után besorozták a császári seregek ottani *„strafkompániájába"*, s csak váltságdíj ellenében szerelték le. Az önkényuralom idején a Szepetnekhez tartozó bánfapusztai birtokán gazdálkodott. 1865. november 1-től 1867. május 6-ig főszolgabíró a kapornaki járásban.[45] 1869-től reaktivált honvéd őrnagy, majd 1872-től alezredes. 1876-ban ment nyugdíjba.[46] 1882-ben a Letenye melletti Bóbica pusztán hunyt el.[47] A palini sírkápolna kriptájában nyugszik. Fia, Tódor a cs. és kir. II. huszárezred hadapród őrmestere szintén Kanizsán hunyt el. *„Temetése Nagy-Kanizsa város minden rendű és rangú közönségének impozáns részvétele mellett történt."*[48]

Szintén az 1848/49. évi szabadságharc tisztje volt Inkey János (1825–1915). Palinban született, kanizsai gimnáziumi tanulmányai után földbirtokos Palinban, táblabíró és tiszteletbeli aljegyző, 1848. június 13-án hadnagy a 7. honvédzászlóaljban. Alakulata részt vett a Jellasics elleni harcokban. Főhadnagy, majd százados a 15. honvédzászlóaljban. Harcolt a komáromi várőrség védelmében. Komárom átadása után (1849. október 2.) sógorához, Sényi Gábor földbirtokos, császári és királyi tanácsos nagyunyomi (Vas m.) kastélyába költözött. Földbirtokosként halt meg ugyanott.[49]

Hivatali pályát választott Inkey Ödön (1821–Graz 1885). Császári és királyi kamarás, aki már 1845-ben lemondott palini osztályrészéről, testvérei – Inkey Sándor, Kázmér és János – javára. Az írásos források a fiumei kormányzóság tisztviselőjeként említik. 1843-ban ugyanezen kormányszéknél tiszteletbeli fogalmazóvá nevezte ki V. Ferdinánd.

---

44 Az Inkey család 1704–1861 között kilenc országgyűlési követet, egy főispánt és öt alispánt adott a hazának. Lásd: Zala-Somogyi Közlöny, 1863. március 10.

45 Zala-Somogyi Közlöny, 1865. november 1.

46 Lásd: Bona, 1987.

47 A gyászjelentést közli: Schandl, 2001. 88.p.

48 Zalai Közlöny, 1887. december 3.

49 Bona, 1988. 280.p.

Inkey Sándor (1809–1895) is Palinban született. Császári és királyi kamarás, felesége Csuzy Antónia. 1834. szeptember 22-től 1837. november 25-ig alszolgabíró a kapornaki járásban, majd Vas vármegye főjegyzője. 1857-ben földbirtokos a Vas megyei Gyöngyösszentkereszten, s rövid ideig tulajdonosa volt a Szent-kereszti Sigray-kastélynak. Élete második felében Pozsonyban élt, feljegyzett emlékezéseit összegezte utolsó művében: Der Kossuth-Kultus. Von dem letzten Veteranen der alten Garde, Pressburg, 1890. (A régi gárda utolsó harcosairól.) Pozsonyban halt meg 86 éves korában.[50]

Inkey N. János mindkét leánya földbirtokos feleség volt. Inkey Szidónia (1820–1881) férje Csány Elek, a zalai ellenzék vezéregyéniségének, Csány Lászlónak unokaöccse, Zala vármegye főbírája. Inkey Amália Sényi Gábor nagyunyomi földbirtokos feleségeként tíz gyermeket szült: az öt fiú közül négy huszártiszt lett.[51]

Az Inkeyek Zala vármegye legnagyobb vagyonú köznemesi családja volt, házassági és társadalmi kapcsolataik révén rokonuk, illetve barátjuk volt a zalai ellenzék csaknem valamennyi vezetője. Bár a hatalmas Habsburg-birodalomban éltek, de magyarként gondolkodtak, magyar hazafiként éreztek. Cselekvő résztvevői voltak a nemzet felemelkedéséért folytatott küzdelemnek.

Inkey N. János legidősebb fia, Inkey Eduárd (1803–1877)[52] a kanizsai piarista gimnáziumban iskolatársa volt Deák Ferencnek, de testvéreivel ellentétesen a másik utat választotta: az osztrák császári sereghez csatlakozott, s mint a 11. dzsidás ezred őrnagya, a honvédsereg ellen harcolt a schwechati csatában 1848. október 30-án. Részt vett 1848/49 telén a felvidéki hadjáratban, s Losonc visszafoglalásakor magyar fogságba esett.[53] Hadifogoly volt a világosi fegyverletételig. 1849 októberében a császári 9. huszárezred alezredese, majd a porosz és olasz hadjárat idején ezredes a 14. önkéntes huszárezredben. Tábornoki ranggal vonult nyugdíjba. Több császári és királyi érdemrend tulajdonosa, s az 1856. augusztus 10-én kelt legfelsőbb elhatározással bárói rangra emeltetett. Első felesége halála után, 1870-ben házasságot kötött Zichy József cs. k. kamarás leányával, gróf Zichy Kamillával. Kőszegen halt meg 1877. január 20-án. Vele kihalt az Inkeyek osztrák bárói ága. Halála után 33 évre, 1910-ben barátai, katonatársai Bécsben jelentették meg az 1849. évi magyar hadifogságáról írt feljegyzéseit.[54]

2. Palin és Korpavár a mezőgazdaság kapitalista átszervezése idején (1846–1876)

Az új tulajdonos, Fülöp herceg, flandriai gróf, a belga királyi család tagja 1837-ben született, s még tíz éves sem volt az adásvétel idején. Forrásainkban csak elvétve találkoztunk az ifjú gróf említésével. Állítólag az *„... oláhországi fejedelmi trónnal kínálták meg, amit azonban el nem fogadott."*[55] A birtokvétellel ő lett a szentbalázsi plébánia kegyura is: e minőségében nevezte ki (pontosabban praesentát adott) 1871 decemberében – Brüsszelben kelt levelében – Ambrus Ferencet zalaszentbalázsi plébánosnak.[56] Mária, Hohenzollern hercegnő volt a felesége, három gyermekük közül Albert Belgium királya (1909–1934) lett. A királyi család

50 Inkey Sándor nekrológja: Vasárnapi Újság, 1985. 45. sz. 753.p.
51 Nagy, 1868. 356.p.
52 Életrajzi adatait közli Szinnyei, V. kötet, 14.p.
53 Erre vonatkozóan lásd: Lásd: Pulszky, 1986. 346–349.p.
54 Lásd: Inkey Ede, 1910.
55 Vasárnapi Újság, 1866. 9. 100.p.
56 Kiss, 1935. 37.p.

tagjai több alkalommal is ellátogattak hazánkba, de Fülöp herceg látogatásának hírével a korabeli sajtóban nem találkoztam.

A flandriai gróf csak nevét adta a birtokvásárláshoz, a gazdaságot a bécsi hivatal – Belga Királyi Birtokok Vezérigazgatósága – által megbízott igazgató, Glavina Lajos vezette.[57] A szövevényes földesúr-jobbágy viszonyból és a jobbágyfelszabadítási törvények hiányosságaiból adódó ellentétek feloldása, majd a peres felek meghallgatása az ideiglenesen felállított megyei törvényszékek, esetünkben a nagykanizsai törvényszék feladata volt. Mivel a nevezett törvényszék iratanyaga a második világháborúban megsemmisült,[58] forrásanyag hiányában nem ismerjük a peres felek panaszait, követeléseit, sem a törvényszék határozatait.

A palini uradalomban úrbéres telki föld nem volt, de voltak földhasználók, akik egyéni szerződéssel vagy illetményként a majorsági birtokból kihasított földet műveltek. Általános gyakorlat volt az Inkey-uradalmakban, s később a belga királyi család birtokának kerületeiben is, hogy az uradalom átengedett használatra bizonyos földterületet a tisztségviselők és a tartósan foglalkoztatottak részére. Egy korábbi katonai összeírás[59] szerint a gazdaság központjában 47 szolga és 20 zsellér élt és dolgozott. A zsellérnek is lehetett telken kívüli földje: árendában bírt pusztatelek vagy irtásföld (pl. a földhasználók ragaszkodtak a több éven át gondozott földjükhöz, amit a perek során legtöbb esetben az uradalom szerzett meg magának.)

A vitás kérdések megoldásának módját országosan az 1853. évi március 3-i úrbéri nyílt parancs tartalmazta. A pátens – megyei és országos tapasztalat szerint – a földesúri és a jobbágyföld szétválasztásának végrehajtását inkább a parasztok rovására oldotta meg, lehetőséget nyújtva az úri földek további gyarapítására. A birtokos nemességet a pénzügyi kamara a telki földekért méltányos összeggel kárpótolta.

A birtokrendezési ügyeket lezáró pátens sem számolta fel teljesen a földesúri kisebb haszonvételeket, így továbbra is fizettek járadékot és árendát a molnárok, a kocsmárosok és a volt zsellérek.[60] A boltnyitás jogát csak az 1859-es iparrendelet vonta meg a földesúrtól, a gőzmalmokat szintén csak egy későbbi törvény emelte ki a földesúri jog alól, a volt jobbágyok borértékesítését korlátozó kocsmáltatási jog pedig csak 1888-ban került állami kézbe.[61] Az önálló iparűzést az 1872. évi ipartörvény tette lehetővé. Palinban 1876-ban már hét önálló iparos működött: bognár, gőzmalmos, kádár, kocsmáros, kovács, sajtkészítő és egy téglavető. Korpavár neve nem szerepel az iparosok nyilvántartásában.[62]

A pátens kihirdetése sem Palinban, sem Korpaváron nem jelentett fordulatot a földbirtoklásban; mindkét települést sújtotta az egészségtelen földbirtokmegoszlás. Korpaváron nem volt majorsági, földesúri birtok, Palinban pedig az egész határ a belga gróf tulajdona. A jövőt illetően lényeges különbség volt azonban a lakosság közjogi állapotában. A paliniak a földesúri függésből bérmunkásokká lettek, a korpaváriak pedig szabad polgárok, akik előtt új utak nyíltak választási lehetőséggel. Hiszen a jobbágyfelszabadítás nemcsak a termelési kultúrában idézett elő mélyreható változásokat, hanem az emberek magatartásában, lelkivilágában is; kezdődött az egyéni kezdeményezések korszaka.

Az úrbéri nyílt parancs a fentiek ellenére jelentős intézkedés volt, egyrészt végrehajtása során megkezdhették a tagosítást és a legelők elkülönítését, másrészt pedig hazánkban is

57 Glavina Lajos életrajzához lásd: Vasárnapi Újság, 1885. augusztus 15.; illetve Zalai életrajzi, 2005.
58 Simonffy, 1960. 406.p.
59 Kerecsényi, é.n. (Kézirat).
60 MNL ZML XI. 606. Pénztárnoki kivonat, 1847.
61 Az italmérési jog alapján a kocsmákban kizárólagos joga volt a földesúrnak bort árusítani. A jobbágy csak Szent Mihály napjától karácsonyig, ahol szőlőhegy volt, Szent György napjáig mérhette ki saját borát.
62 Soproni kamara, 1876.

utat engedett az agrárkapitalista fejlődésnek, a szabadparaszti gazdálkodás kibontakozásának.

A grófi birtok tőkés átalakítását több tényező is könnyítette. Már a XVIII. század végén, Inkey Boldizsár gazdaságában indult az árutermelés. A piacgazdálkodás fokozását, a versenyképességet azonban még gátolta a robotrendszer, az ingyenmunkára alapozott gazdálkodás. Az Inkeyek tőkehiány miatt nem léphettek a bérmunka alkalmazásának útjára, de az új tulajdonos már a vétel első évében részben átalakította, modernizálta gazdálkodását; bérmunkások dolgoztak a kertészetben, az erdőn és a szántóföldeken egyaránt. A 48-as forradalmi hullám előtt még felhasználták ugyan a jobbágyok ingyenmunkáját, de alkalmazását a termelési folyamatban a jobbágyok számára is kiszámíthatóbbá tették. A legfontosabb és legnehezebb mezőgazdasági munkát, az aratást és a fakitermelést külső munkaerővel („tótok", „csehek") végeztették, az úrbéresek feladata: *„... a béresek közül négy folyvást szénát hord, négy ellenben a bivalyosokkal együtt a kőművesek számára fenthagyatik"* – utasították az 1847. évi júniusi „Gazdasági rendeletek" a kerületek vezetőit.[63]

A palini földesúri kastélyba a szomszédos nyugati országokból behívott mezőgazdasági szakemberek (mezőgazdász, számvevő, erdőmérnök, építész) költöztek. Bécsben ismerték a jobbágyfelszabadítás utáni helyzet követelményeit: míg korábban a robot és a dézsma nyilvántartása és beszedése volt a legfontosabb feladat, az új körülmények a gazdálkodás tényleges irányítását, szakemberek alkalmazását kívánták. A birtokigazgatási kerületek élére képzett gazdászokat és számvevőséget állítottak. A központok azonosak maradtak a feudális korban kiépített uradalmakkal, s hogy a birtok minden pontja könnyen megközelíthető és művelhető legyen, növelték a majorok számát. Könnyítette az új termelési módra való átváltást, hogy alapozhattak az Inkeyek igazgatási szervezetére, s a gazdasági épületekkel jól ellátott uradalmaira.

A grófi gazdaság nem szenvedett a legtöbb magyar nagybirtok betegségében, pénzhiányban; ugyanis tőkeerős gazdasági háttérre támaszkodhatott, de az úrbéres földek átadása fejében kapott kártalanítás önmagában is nagy összeget jelentett, így hitelek nélkül is biztosított volt a tőkeellátás. A pénztári elszámolások (Pénztári Liquidatiok) azt mutatják, hogy a fentiek ellenére a vezetés gondosan ügyelt a pénzügyi egyensúlyra; még a kezdeti években is mindig pozitív volt a gazdálkodási egyenleg.[64]

A régi kastélyt teljesen meghagyták, de felújították és hatalmas parkkal övezték. *„Valóságos tündérkertté varázsolta a belgák fejlettebb műízlése."*[65] Körültekintő gondossággal jártak el a lakrészek berendezésekor. A belga királyi birtokok bécsi irodájának vezérigazgatósága az 1847. október 12-én kelt átiratában közli, hogy Palin részére beszerezte a bútorzatot, s *„egyszersmind elhatároztam a szükséges, a bútorokhoz illő függönyök megrendelését, ehhez azonban a kárpitosnak meg kell hogy legyen a mérték, megkérem Önt ezért az ablakok szélességét, mélységét és a szobák magasságát a plafontól s padozatig vétetni és a mértéket L. F. Stein urnak ide megadni. A további tennivalókat ezután majd ő végzi."*[66]

„Egy-két nyáron át itt tartózkodtak pár hétig a fejedelmi tulajdonos családjának nőtagjai: többek között boldogult József főhercegünk neje, Klotild hercegnő is. Gyönyörű fehér ponny-lovakon szoktak sétakocsikázni a néhány száz holdnyi területen fekvő parkban, amelynek akkor fürdő-tava és halastava is volt... Új gazdatiszti lakások, modern gazdasági épületek emelkedtek csakhamar a gyönyörűen és gazdagon befásított domboldalakon. Remek mintagazdasággá fejlesztették mindhárom uradalmat: Zalaszentbalázs, Ung, Jakabfa, Egeraracsa, Pacsa, Igrice majorjait és gazdaságvezetését megbámulták

63 MNL ZML XI. 606. 1846–1852.

64 A levéltár anyagában csak az 1847. évre vonatkozó pénztári kimutatások találhatók; tartalmukat a gazdaság pénzügyi gyakorlatát illetően a további évekre vonatkozóan is jelzés értékűeknek tekintettük.

65 Zala, 1908. július 24.

66 MNL ZML XI. 606. 1846–1852.

és tanulmányozták a mi földbirtokosaink, akik akkor látták csak be a gyakorlatban is, hogy az okos befektetést milyen szépen és dúsan fizeti vissza a hálás föld."[67]

A palini gazdaság igazgatója, Glavina Lajos tapasztalatból ismerte az eredményesebb gazdálkodás feltételeit, teljes híve a mezőgazdaság átformálásának, s csáktornyai országgyűlési képviselőként is a reformmozgalom elkötelezettje maradt.

Az 1848-as törvények felszabadították a jobbágyságot és a földet, eltörölték az úrbéri terhek nagy részét, de a széles agrárrétegek életszínvonala attól függött, hogy van-e elegendő föld tulajdonukban? Korpaváron a negyvenes évek végén 120 fő lakott és 179 katasztrális hold földet művelt, ebből 105 katasztrális hold volt szántóföld, a többi rét, legelőjük és erdejük nem volt. A hajdani úrbéres zsellérek - Korpaváron 1848-ban 6 zsellér-hely volt - nem jutottak földhöz, hiszen földosztás nem történt. Az egykori 1/4 és 2/4-es telkes jobbágyok kevés földjükből nem tudták növelni családjuk életszintjét. A kis falu kilenc gazdája közül csak Hofmann Jánosnak és Kovács Jánosnak volt 5 katasztrális holdon felüli birtoka: nyolc, illetve kilenc hold szántója és négy, illetve kilenc hold rétje. Műveltek még 8-10 kapás szőlőt.[68] Földszerzésre csak a korábban használhatatlan területek feltörése, vízlecsapolások révén volt lehetőség, így is növelték birtokukat: az 1864. évi tagosítás határmódosítása és a nádas berek kiszárítása folytán határuk 305 katasztrális holdra nőtt.[69] A hagyományos eszközökkel és eljárásokkal művelt parcellák alacsony hozamaikkal csak a létfenntartás szegényes feltételeit tudták biztosítani.

Lehangoló képet festett vidékünkről Rómer Flóris[70], aki az 1848/49-es szabadságharc után elsőként vizsgálta a tudományos kutató szemével a tájat, pontosabban a falvak régi épületeit, templomait, várromjait. 1863-ban végigszekerezte völgységünket Zalaegerszegtől Nagykanizsáig, s publikálta tapasztalatait.[71] *„A Pogányvár*[72] *előtti szőlőhegy tetejéről egyike a legszebb kilátásoknak; főleg a dúsgazdag belga király nyaralójából...a sorvadozó Balaton lábaink alatt elterül és az ezer vízmosás által ránczosodó puszta parlag dombjaink, fogyatkozó jóllétünkről elszomorító bizonyságot tesznek...Reméltük, hogy a korpavári omladékok vagy műemlékek majd mindent pótolandanak...Pogányvár-Korpavár stb. stb. szőlőközi elődomb, mély árokkal, a műveltség minden nyoma nélkül. Tán ős áldóhely?...Korpavárott csak annyit találtunk a várból, mint Szarka-, Szalma-, Tüske- és tudja Isten mennyi ily várral végződő helyeken találhatnánk. A kocsma mögött van egy mély árokkal keritett négyszög - ez a korpavári vár, és avval punctum."*

A volt korpavári jobbágyok szabad polgárokként éltek a társadalmi és földrajzi helyzetükből adódó lehetőségekkel: kihasználva Nagykanizsa országos viszonylatban is jelentős kereskedelmi forgalmú piacának közelségét, és igazodva a piaci kereslethez; állatokat, legelő hiányában elsődlegesen sertéseket tartottak, méhészkedtek, s a szomszédos szőlőskertekben vásárolt parcelláikon gyümölcsöt termeltek, ezzel könnyítettek nehéz helyzetükön. A feudális terhektől szabadult kis gazdaságok bizonyos vonatkozásban kedvezőbb helyzetbe kerültek az uradalmaknál: a robot eltörlésével jelentős munkaerejük szabadult fel, amit részművelés vállalására, saját földjeik alaposabb megmunkálására fordíthattak. A termőterületet pihentetés nélkül, egynyomásos rendszerben hasznosították. Egyszóval csak a földhiány akadályozta felemelkedésüket. Minden oldalról nagybirtok, a Batthyányak homokkomáromi és a belga királyi család palini birtokai gátolták terjeszkedésüket. Súlyosbította a volt jobbágyok helyzetét a felszabadítást követően bevezetett, azelőtt hallásból sem

67 Zala, 1908. július 24.

68 Egy kapás szőlő = 94 öl. Lásd: Kovacsics, 1957. 419.p.

69 MNL ZML XV. Járási kérdőívek 1880-ból. Korpavár.

70 Rómer Flóris (1815-1889): bencés szerzetes, régész, a magyar művészettörténet és műemlékvédelem egyik úttörője. Életrajzához lásd: Révai Lexikon, 1922.

71 Vasárnapi Újság, 1863. 390. oldal; de közölte Bátorfi, 1876-78. IV. kötet, 98.p. is.

72 Lásd: Landi, 1928.

ismert „szokatlanul súlyos adórendszer" is. 1850 óta követeltek földadót, jövedelmi-, sőt kereseti adót is. Pénzhez azonban csak nehezen juthattak a drágaság miatt. *„...10 év előtt olcsóbb volt minden, hogy most mindenért pengőben fizetjük azt, mit az időtájban váltó pénzen vehettünk meg...ma ha ugyanannyi jólétet akarunk családunknak teremteni mint tíz év előtt, háromszoros szorgalmat kell reá fordítanunk, ha kellő termést csak megközelíteni is akarjuk."*[73]

A megszokotthoz való ragaszkodás mellett a magas árak is gátolták az új eszközök beszerzését és ezáltal a jobb talajművelés elterjedését. A talajművelést állati erő igénybevételével végezték, a faekét is csak lassan váltotta fel a vaseke. Népszerű munkaeszközük volt a tüskeborona: kökény és galagonya ágaival fonták be a fából készült keretet. Bár a gépesítés a cséplésnél gyakori, a kisgazdaságok maradtak a kézi cséplésnél. A Gazdasági Egyesület hiába kínált főnyereményként korszerű mezőgazdasági eszközöket – *„gőz cséplőgép, amerikai cséplőgép két dobbal, kukoricza daráló, amerikai morzsoló, vasborona, nagy vasborona, kézi szivattyu, Gubicz-eke taligával, Gerendai-féle vetőgép"*[74] – a parasztság távol maradt a rendezvénytől, s az egyesület által szervezett gazdasági kiállítások ugyancsak sikertelenek voltak.

Legkifizetőbb volt a búza termesztése: könnyen és jó áron volt eladható.[75] De a kevés földön gazdálkodó volt jobbágynak az állatai részére kukoricát, burgonyát is kellett termelnie, így a szűkös földterület korlátozta a búza vetésterületét is.

A szorgos korpavári lakosság a fentiek ellenére is gyarapodott. Az 1871. évi népszámláláskor már 150 főt jegyeztek, s míg a jobbágyfelszabadítás évében csak egy gazdának volt lova, hat főnek 2–2 ökre, egy-egy tehene, s háztartásonként szintén 1–1 sertést neveltek, húsz évvel később már 25 lovat tartottak, 92 darab szarvasmarhájuk közül 11 darab svájci fajta volt. Sertésállományuk 127 darab, amit az is minősít, hogy a szomszédos 392 fős Palinban csak 70 darabot gondozhattak.[76]

Palin és az uradalmakhoz tartozó majorok és puszták lakosainak döntő többsége az agrárnépesség legkiszolgáltatottabb rétegéhez, a majorsági zsellérekhez tartozott. Rájuk a jobbágyfelszabadítás nem vonatkozott, helyzetük 1848 után sem változott, sőt elvesztették korábbi csekély jogaikat is, ami azért említendő, mert a nevezett helységekben számottevő népesség élt, akik kiszolgáltatottságukban kénytelenek voltak alacsony bérért is dolgozni!

A majorsági zsellér a földesúr majorsági földjéből használatra kapott bizonyos földdarabot, amire egyesek házat is építettek, de a föld továbbra is a földesúr, a földbirtokos tulajdona maradt. Az agrártechnika fejlődésével az uradalomnak szüksége volt szakemberekre (molnár, kertész, kovács, bognár stb.), kiket magasabb fizetéssel, konventióval szerződtettek, rendszerint jobb lakást is kaptak, külön réteget alkottak. Így a majorok társadalmában is vagyoni különbségeken alapuló rangsor alakult ki. Ezzel egyidejűleg, a gépesítés térhódításával tovább nőtt a bizonytalan helyzetű, csak alkalmi munkát végző napszámosok száma, akik napról-napra éltek, harmados kukoricát kapáltak, és nyaranta summás munkásként vándoroltak uradalomról-uradalomra.

Az 1867. évi kiegyezés után a csatornaépítés kínált kereseti lehetőséget a rászorulóknak. A hajdani mocsárvilág talaján évről-évre visszatérő munka volt a vízlevezetés és az árok-tisztítás. A birtok igazgatósága idénymunkásként külső munkaerőt – „kanizsai árokmetszők", „árokmetsző Compánia" – is foglalkoztatott. Már az 1860-as években megkezdődött a főcsatorna (ma: Principális-csatorna) kiképzése, s ezzel szinte egyszerre folytatódtak a

73 Falusi Gazda, 1856. 1–5.

74 Az 1863. március 15-én A Keszthelyi Dunántúli Vinczellér- és Kertész Képezde javára rendezett „Sorsjáték" nyereményei. Dunántúli Társadalmi Közlöny, 1863. 3. évfolyam.

75 Egy kila búza ára 4 Ft volt, a kukoricáé 2 Ft. Egy kila = 25,2 kg. Egy holdon termett 10-12 kila búza = 40–48 Ft. A búza ára már az önkényuralom alatt métermázsánként (egy métermázsa = 4 kila = 16 Ft) 28 forintig emelkedett, de az 1880-as években 20 Ft alá esett. Bogdán, 1987. 115. Falusi Gazda, 1856. évfolyam, 119–120.p.

76 Döme, 1871.

vasútépítkezések.[77] 1861. április elsején adták át a forgalomnak a Kanizsa-Buda szakaszt, 1865-ben a Sopron-Kanizsa vonallal bővült a hálózat. Kanizsa, a térség központja vasúti gócponttá vált, ahonnan Bécs és Trieszt felé is vezettek vonalak, s ezzel párhuzamosan a belső piac is bővült. A közlekedés és a szállítás javulása, s a piacgazdálkodás szélesedése a paraszti gazdálkodásban és életvitelben is éreztette hatását. A Sopron-vonal átszelte észak-dél irányban a völgymedencét, falvait bekapcsolta Kanizsán át az országos, sőt bizonyos szempontból a nemzetközi kereskedelembe is. Már 1850-ben megszűnt a Magyarország és Ausztria közt a századokon át fennállt vámsorompó, így az agrártermények a közeli kanizsai piacon könnyen eladhatókká váltak. A vásárokat egyre több hazai és külföldi kereskedő látogatta; felértékelődtek a Kóstai-berek[78] termékei, elsődlegesen gabonája, állatai és borai.

A mezőgazdasági termelés fellendülését, a kapitalizálódás növekedését dokumentálja a vásárok egyre növekvő forgalma, látogatottsága.[79] Első alkalommal 1876-ban tartottak országos vásárt Zalaszentbalázson,[80] ahol 13057 ft értékű adásvétel történt. Ugyanebben az évben a pacsai vásárban[81] 170 darab állat cserélt gazdát. A következő, 1877. június 4-i szentbalázsi vásár[82] már látogatottabb volt: 587 darab állatot adtak el 40 989 Ft értékben. A vásár szokásos napja az augusztus 15-ét követő hétfő.

Ebben az évtizedben alakultak meg Zala vármegyében a körjegyzőségek. Korpavár és Palin puszta a Langvízi körjegyzőséghez tartozott Homokkomárommal, Fűzvölggyel, Német-Szent-Miklóssal, Obornakkal és Kámáncs pusztával együtt. Ez időszakban fejlődött önálló kisközséggé Korpavár, a paliniak életmenete pedig az uradalom sorsának alakulásával kapcsolódott össze. Korpavár egyházi teendőit a homokkomáromi plébánia látta el. Az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc előtt még német volt a prédikációk nyelve, de a századforduló éveiben a hajdani német telepesek utódai már csak magyarul beszéltek. Palin a Nagykanizsai alsóvárosi plébánia filiája volt. Kulturális és vallási különbségek nem zavarták a hétköznapok békés életét.

A feudális gazdasági és társadalmi rend felbomlásával a palini gazdaságban is előrehaladt a kapitalizálódás. Az Inkeyek gazdaságának ágazati struktúrája nem változott, de szembetűnő volt a fejlődés az erdőművelésben és a kertészetben.

Mezőgazdasági terület megoszlása művelési ágak szerint a 19. század közepén[83]

Helység	Szántó	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Nem termő	Összesen
	kataszteri holdakban						
Korpavár	105	74	-	-	-	-	179
Palin	703	332	149	1274	175	27	2660
Összesen	*809*	*406*	*149*	*1274*	*175*	*27*	*2839*

A jelentős erdővagyonnal bíró Palinban erdőmérnököt – a csak németül beszélő Götze Róbertet –, számos erdészt és erdészhelyettest is alkalmaztak. Az erdőt nemcsak használ-

77 Zalai Hírlap, 1986. március 29.

78 „Kóstai-bereknek azon szép tájt nevezik, melyen jelenleg a vasut Nagy-Kanizsáról Palin, Gelse, Kilimán és Rajk felé Szent-Ivánra halad... nagysága körülbelül 4 mérföld hosszu s egy mértföld széles, mintegy 25 faluval s több szép majorral." Bátorfi, 1878. V. kötet, 208–214.p.

79 Részletesebben lásd: Barbarits, 1929. 295.p.

80 Zalai Közlöny, 1876. augusztus hó.

81 Zalai Közlöny, 1876. szeptember hó.

82 Zalai Közlöny, 1876. június hó.

83 Fényes, 1851. alapján.

ták, hanem magok gyűjtésével, csemete- és husáng nevelésével, erdőtelepítéssel és fakitermeléssel is foglalkoztak.[84] Szentbalázsi erdészüket Németországba, Koburgba is elküldték erdei magvak beszerzése végett, de vásároltak vad csemetefákat is a szombathelyi kertészetben. Szerveztek fűrészárut készítő kisebb üzemeket, s árusítottak épület- és tűzifát. A lakosság számára viszont az erdő megszűnt, mint állattenyésztő és hizlaló, különféle haszonvételeket (gyümölcsszedés, méhészkedés), nyersanyagot szolgáltató hely, elsődlegesen faanyagtermelésre és vadászatra alkalmas terület lett.

A kiegyezés előtti statisztikai kiadványokban még nem szerepelt művelési ágként a „kert", de a század végén Palinban már 29 holdas kertet jeleztek a kimutatások, s a kerület falvaiban is kertészkedtek. Az uradalmak gyümölcsöseiben a fajták gyarapítására törekedtek, a század második felében már itt is meghonosodtak a balkáni gyümölcsfajták: kajszi- és őszibarack, különféle alma- és körtefajták. Nagy különbség volt természetesen az uradalmi és az un. népi gyümölcsösök között,[85] ami később az uradalmi kertészetek hatására lényegesen csökkent. Palinban oltással is szaporították a gyümölcsfákat, egy alkalommal alanyként ezer darab vad csemetefát vásároltak 500 darab spárga gyökérrel.[86] A kertészet látta el facsemetékkel a szomszédos falvak gazdáit is; 1875-ben például 6500 csemetét kínáltak.[87]

A mezőgazdaság területi növekedését – földvásárlás, rétfeltörés, vízszabályozás – minőségi változás is követte. Eltűnt az évszázadokon át uralkodó háromnyomásos gazdálkodás, tért hódított a nyugati országokban már honos vetésforgó a palini gazdaságban is; megszűnt az ugarterület, ami lehetővé tette a szántóművelés jelentős kiterjesztését. Palin is bekapcsolódott az 1850-es években kibontakozott agrárkonjunktúra áramába. Abbahagyták a gyenge, felszereletlen ekék használatát, de hiányzott a következetes trágyázás, és váratott még magára a cséplés gépesítése. Erre következtethetünk a szalmás gabona-készletet összegző táblázat számadataiból:[88] az 1851–52. év telén még 61 132 darab búzakéve várt csépléssre, legtöbb – 27 000 darab – a szentbalázsi szérűskertben; árpából is csépeletlen volt 5460 kéve a tőkeházi majorban, de rozsból és zabból is jutott bőven a többi szérűskertnek is.[89]

A gazdaság terményeinek hozamát csak a szentbalázsi kerület magtárainak 1852. évi januári szemes gabona-készlete alapján tudjuk megítélni.

A szemes gabona állomány a szentbalázsi kerületben (1852. január 15.)[90]

Szemes gabona	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Szemes kukorica	Összesen
	pozsonyi mérő					
Szentbalázsi magtárban	–	386	10	208	–	596
Baczkói magtárban	89	275	5	–	–	370
Tőkeházán	154	247	–	–	5	406
Az újnépi magtárban	47	141	–	4	–	192
Hamuszin magtárában	75	165	81	–	–	321
Magtárakban összesen	*365*	*1215*	*88*	*212*	–	*1887*

84 MNL ZML XI. 606. 1846-1852.
85 Bátorfi, 1878. V. kötet. 243.p.
86 MNL ZML XI. 606. 1846-1852. „Pénztárnoki Kivonat", 1847.
87 Zalai Közlöny, 1875. évfolyam október 2. sz.
88 MNL ZML XI. 606. A palini Inkey Uradalom iratai 1846-1852.
89 Uo.
90 Uo.

Ugyanebből a kerületből ismerjük a gabonafélék várható („Reménylet – Sperativus") terméshozamait.[91] Legtöbbet (1080$^{7/8}$ pozsonyi mérőt) vártak zabból, búzából pedig 992$^{7/8}$ pozsonyi mérőt, de termeltek még rozsot és árpát is, s évről-évre növelték a kapásnövények és a takarmányfélék vetésterületét. Az 1852. évre 809 pozsonyi mérő (376 métermázsa) szemes kukoricát reméltek. Csökkent a köles, a hajdina és a rácborsó vetésterülete, viszont az előző évinél több maglóhert, burgonyát (175 pm.) és bükkönyt (90 pm.) vetettek. Fokozatosan javították a szalmás gabona szállításának és tárolásának feltételeit. A gazdaság keleti és nyugati oldalán egyaránt út – a nyugati oldalon postaút – vezetett, az összekötő (kelet-nyugati) utak járhatóságára az uradalom gondosan ügyelt. A terményt a falvak határában létesített majorokba – Kacorlak közelében Tőkeháza, Pölöskefő mellett Fehér-Baczkó, Rókalik, Magyarszerdahely térségében pedig Hamuszin és Újnép – hordatták, ahol téglából épített, illetve épülő magtárak várták a kicsépelt gabonát.

A jobbágyfelszabadítás előtt a termést részint helyben adták el, vagy a kanizsai és a soproni piacon értékesítették, később az uradalmi központokban a nagykereskedők vásárolták fel.[92] Ez utóbbiból eredő áruforgalmat nem a helyi pénztár, hanem a bécsi iroda jegyezte.

A gabonafélék termesztése mellett a gazdálkodás fő ágazata maradt az állattartás és az állattenyésztés. Az uradalmak többsége felszámolta a gulyákat; s mivel nőtt a kereslet az igás állatok iránt, az 50-es években magasba szökött az igavonó marhák ára. A palini gazdaságban eladásra is neveltek igás munkára fogható tinókat *„rémitő nagy áruk miatt"*.

A helyi piacokon nemcsak értékesítettek, hanem vásároltak is állatokat.[93] Bár a tehéntartás is egyik ágazata volt a gazdaságnak, nem kapcsolódtak be a tejellátásba, s nem próbálkoztak a nagyobb szakértelmet kívánó sajt- és vajkészítéssel sem, a sertéstenyésztést pedig felszámolták.

Az állatállomány lényegében nem változott, számottevően csak a juhászat gyarapodott. Mivel a gyapjút jó áron el lehetett adni, a juh általában kedvelt állata volt az uradalmaknak. A palini gazdaságban Kürtöspuszta továbbra is a juhtenyésztés központja maradt.

Palini uradalmi marhák és barmok állománya 1851. 4. negyedében[94]

Helység neve		Lovak	Ökrök	Bivalyok	Juhok	Összesen
		darab				
Palini	istállóban	48	–	–	–	48
	ménesben	76	–	–	–	76
	kerületben	–	84	6	2707	2797
Szerdahelyi	istállóban	2	–	–	–	2
Szentbalázsi	istállóban	13	–	–	–	13
	kerületben	–	48	4	2582	2634
Kilimányi	istállóban	4	–	–	–	4
	kerületben	–	30	4	1021	1055
Pacsai	istállóban	3	–	–	–	3
	kerületben	–	40	10	1684	1734
Összesen		*146*	*202*	*24*	*7994*	*8366*

91 Uo.
92 Uo.
93 Uo.
94 Uo.

Gulyákban is legeltettek szarvasmarhát, a szentbalázsi kerületben 273 darabot, ebből tehén volt 80 darab. Az Inkeyek által meghonosított svájci jószágot szintén gulyában tartották. Folytatódott az ökörhízlalás: a szerdahelyi pálinkásház mellett 30 gulyabélit hizlaltak, hasznosítva így a szeszfőzde melléktermékeit is. Bivalyokat őriztek a pacsai legelőn, télennyáron szabad ég alatt.

Az 1860-as évek végén az állatállomány minőségi fejlesztésére törekedtek. Felére csökkentették a juhok számát; csak a nemes merinói fajta maradt a tenyészetükben. Nőtt a svájci fajta szarvasmarhák száma, ezzel szemben korlátozták a főként igavonásra használt szürke magyar szarvasmarhák állományát.[95] Egyre több lovat istállóban - a paliniban 88 darabot - tartottak.

A lótenyésztés hagyomány volt Palinban. A tenyésztési kedvet fokozta, hogy az állam - katonai érdekek miatt - anyagilag is támogatta. A gazdasági munkára az ökröket használták, az istállózottakat a közlekedésben és a könnyebb gazdasági munkákban hasznosították. A ménesben - hadsereg igénye szerint - melegvérű lovakat neveltek.

Egy gazdaság felszereltségének, a 19. század második felében a legjobb mutatója a gépek megjelenése. Beszerzésükre vagy alkalmazásukra vonatkozó adatokkal a gazdaság pénzügyi vagy leltározási nyilvántartásaiban nem találkoztam. A vetőgépek csak a 80-as évek végén jelentek meg az uradalmakban. Lassú volt az előrelépés a mezőgazdaság legfontosabb területén, az aratásnál is. A grófi gazdaság rendszeresen alkalmazott idénymunkásokat, „kaszásokat" is, valószínű, hogy a sarlót már korán felváltotta a kasza. A learatott gabonát kézi erővel csépelték vagy lovakkal nyomatták, de használtak lóerővel hajtott gépeket, járgányokat is. A palini gazdaság nem volt élenjáró a gépek alkalmazásában,[96] kifizetődőbbnek tűnt az olcsóbb munkaerő.

A bőséges nyersanyagtermelés sem ösztönözte a gazdaságot nagyobb ipari üzemek létesítésére, sem a meglévők bővítésére, korszerűsítésére. A hazai kapitalizmus jellegzetes korai változatai közül is csak szeszfőzdékről, téglaégetőkről, fűrésztelepekről és malmokról tudunk. A gőzgép csak később hódított teret térségünkben, de a gőzt hajtóerőként a gazdaság több ágazatában is alkalmazták. Fényes Elek a megye ipari létesítményeinek felsorolásakor kiemelkedőnek tartotta a palini gőzszeszgyárat. Gazdaságosan működött a bocskai és a szerdahelyi szeszfőzde is, s fűrészárut is készítő üzem volt az Újudvarhoz tartozó Morgány pusztán. A Kürtös-patakra telepített vízimalmok Bocska és Szerdahely határában még őröltek, de Palinban már egy három kőre járó gőzmalom is dolgozott.[97] A lazsnakpusztai téglavető eladásra is termelt.[98]

A belga királyi birtok pénzgazdálkodásában a bevétel egyoldalú növelésére törekedtek: beruházások, fejlesztések előirányzata nem szerepel a fellelhető nyilvántartásokban, kiadások csak az alapvető szükségletek fedezését szolgálták.

A palini anyauradalmat már az ötvenes években bérbe adták, s ezzel megkezdődött a bérleti rendszer térhódítása. 1876-ban megszűnt Glavina Lajos jószágigazgató munkaköre, s felváltotta őt Zathureczky Zsigmond - az elhunyt uradalmi főügyész, Zathureczky Ferdinánd fia - mint a bérletekre felügyelő jószágigazgató. Glavina Lajos nemesapáti birtokát vezette, de nem hagyott fel közéleti tevékenységével sem, ami pár év múlva főispáni szék-

95 Népszámlálás, 1870. alapján

96 Széchenyi István szomszédos pölöskei uradalmában már 1855-ben használták a Howard-féle cséplőgépet, a különböző rétgyalukat és az amerikai gyűjtőgereblyéket. Galgóczy, 1855. 238.p.

97 Zalai Közlöny, 1876. június 1.

98 MNL ZML XI. 606. A palini Inkey Uradalom iratai 1846–1852.

be juttatta.[99] Sáringer Károly magyarszerdahelyi tanító még Palinból való távozása előtt a szerkesztőséghez küldött levelében köszöntötte a *„vidék jótevőjét"*.[100]

A belga királyi család a kiegyezés előtt a Habsburg-monarchia rendezetlen politikai viszonyai miatt, a várható haszon fejében sem vállalta a gazdaság modernizálását, a befektetésekkel járó kockázatot; 1867 után pedig érdeklődésük a jóval kedvezőbb haszonnal kecsegtető afrikai terjeszkedés felé fordult,[101] ami valószínűleg közrejátszott Palin gazdasági szerepének átalakításában.

3. A bérleti rendszer térhódítása (1876–1890)

A kastély igényes berendezése, a sietős parkosítás és fásítás, szakképzett mezőgazdászok alkalmazása,[102] valamint a bérmunka gyors bevezetése folytán csalódást keltett, hogy elmaradt a gazdaságban a korszerű munkaeszközök beszerzése és az egyre nagyobb teret hódító gépesítés. Az 1860-as évek elején már világossá vált, hogy a bécsi iroda nem tervezi a palini gazdaság felzárkóztatását a már megszerzett magyarországi Koburg-birtokok szintjéhez; csak a számottevő befektetést nem igénylő fenntartási költségek fedezésére és a bevételek növelésére törekedett, majd fokozatosan bérleményekké alakították a gazdaságokat.

A földek, épületek és az állatállomány többségét a gazdaság volt tisztjei bérelték. A palini uradalomban a belga királyi birtokok vezérigazgatójának fia, Clement Lipót[103] lett a bérlő, s családjával együtt Bécsből Palinba költözött. A szentbalázsi uradalom javainak bérbevevője Musset Ferenc.[104] A Felsőrajk környéki földeken bérlőként gazdálkodott a palini kerület volt vezetőjének, Gruner Ernőnek a fia, Gruner Lajos.[105] A flandriai gróf Pacsa mellett fekvő földjeit Kollár János[106] bérelte.

Az uradalmi központoktól távolabb fekvő kisebb földekre – adásvételi szerződéssel – néhány lakos is tulajdonjogot szerzett 1865-ben: a zalaszentbalázsi határban Magyar Mihály és neje Vörös Terézia, Német Bertalan, Marton József, Szent Balázs község, Balogh Károly, Fogel Károly és Zumpf Mátyás, a szerdahelyi határban Kolonits István és Soós Antal molnár, a pacsai földekből Reinits Ignáczné sz. Bettelheim Kunigunda és Böhm Mózes izraelita, Böhm Salamon özvegye, született Májer Anna, Hirschler Mozes.[107] Az uradalom az 1870-es években a bérleti rendszer kiépülésekor újabb földdarabokat értékesített. 1874-ben ingatlant szerzett – adásvételi szerződéssel – a zalaszentbalázsi határban Héder József,

99 Zalai Közlöny, 1880. december hó. Glavina a vármegye főispánja volt 1880–85 között.

100 Zalai Közlöny, 1875. szeptember 15.

101 II. Lipót Belgium királya (1865–1909), a Palinban birtokos Fülöp flandriai gróf fivére 1876-ban nemzetközi tőkés társaságot szervezett a Kongó folyó vidékének gyarmatosítására, majd 1885-ben a társaság birtokából megalapította az úgynevezett Független Kongó Államot, amely az ő fennhatósága alá került.

102 Lásd: Gőcze, 2006. tanulmányát.

103 „Clement Lipót a 80-as években, mint a flandriai gróf teljhatalmú igazgatója, már évek óta árulgatta a pacsai birtokot, a gróf összes birtokaival együtt, melyek Magyarországon igen nagy terjedelműek. A nevezett 1902-ben hunyt el Igricén." Lásd: Kollár, 1894. III. kötet, 642.p.

104 Musset Ferenc a 19. századi francia költő, Alfréd de Musset leszármazottja. Mint a palini gazdaság zalaszentbalázsi kerületének gazdatisztje, Újnép-pusztán lakott. Lásd: Reischl, 1990. 1. kötet, 114.p.; illetve Keszthelyi Akadémia, 1911.

105 Gruner Lajos Magyaróváron szerzett gazdatiszti oklevelet. Gazdasági író, több lap munkatársa. Lásd: Zalai Közlöny, 1891. május 9.; illetve Békássy, 1930. 270.p.

106 Kollár János 1876-ban pacsai bérlőként kezdte a gazdálkodást, majd négy év múlva Gyűrűsön 345 kat. holdas birtokot vásárolt. Lásd: Mészáros, 1998. és Mészáros, 2001 munkákat.

107 MNL ZML XXIV. 220. sz. A palini uradalom – Birtokállási lap.

Bohár József és neje Rudics Anna javára tulajdonjoggal 17 hold 910 négysögöl ingatlan a szentbalázsi határban átiratott, Bocskán Blumenschein József. Pacsán 1875-ben házhoz és beltelekhez jutott Czoma János pacsai lakos.[108]

Az uradalmak bérbeadásával egyidejűleg áruba bocsátották az állatállomány egy részét is. A palini uradalmi igazgatóság már 1863-ban megvételre kínált a *„kellően finomitott tőkenyájból, melyből a mustra már kiszedetett"* 2398 darab juhot, továbbá 80 darab vonyós ökröt és 100 darab két és fél – öt éves ökör tinót.[109] Pár évvel később – szintén a palini uradalom – 40 darab féléves és két és fél éves Rambouillet tenyészkosok eladását hirdette.[110] 1875-ben több ezer facsemetét is értékesíttek a palini kertből,[111] a következő évben pedig haszonbérbe adták a palini három kőre járó gőzmalmot.[112] A fentieken kívül még kisebb bérlemények is szerveződtek, hiszen a flandriai grófnak a Kóstai-berekben számos birtoka volt.

Fülöp herceg, flandriai gróf magyarországi birtokai 1889-ben[113]

Község neve	Grófi birtok összesen	Az összesből		
		szántóföld	szőlő	erdő
	kat. holdban			
Palin	2450	897	6	1068
Bakónak	216	–	–	136
Bocska	678	28	–	631
Pölöskefő-Dusnok	352	242	–	–
Újudvar	1747	286	–	1027
Szentbalázs	890	483	6	–
Igricze	915	365	–	110
Palkonya	278	157	35	32
Zalaszentmihály	1260	707	2	41
Gelse-Kilimán	509	218	–	87
Gelsesziget	304	64	–	181
Kaczorlak	598	205	–	–
Magyarszerdahely	1621	395	–	577
Dióskál-Jakabfapuszta	864	486	–	294
Eger-Aracsa	188	143	3	–
Pacsa	1263	825	–	44
Összesen	*14133*	*5501*	*52*	*4278*

A bérletrendszer kiépülésével fokozatosan csökkent Palin gazdasági és társadalmi szerepe; a három gazdasági kerület korábbi centruma uradalmi majorrá zsugorodott. Kihasználatlanul állt a kastély, gondozatlan a sétány, elhanyagolt a park, kigazosodtak az utak... *„míg bérbe nem volt adva a grófi család a nyár jó részét itt töltötte. Mióta azonban az uradalom bérbe adatott, a csinositásra nem lett oly nagy gond forditva az uradalmi vezetés részéről."*[114] A lakóhelyük holnapjáért aggódok *„a szakképzett tisztikarnak, elsődlegesen Zathureczky Zsigmondnak ajánlva"* felsorolják és méltatják Palin természeti adottságait és előnyeit, s szorgalmazzák mindezek fejlesztését, tökéletesítését.[115]

„Pallinnak azon része, hol az ősrégi kastély és a gyönyörü sétány fekszik, a kis patak völgyet képez. Ebben a völgyben több kisebb, nagyobb forrás buzog. A közepe táján szeli körülbelül a Nagy-Kanizsa és Szombathely közötti vasúti vonal. Itt a levegő enyhe, tiszta és egészséges s a legme-

108 Uo.
109 Dunántúli Társadalmi Közlöny, 1863. 3. évf., 164. Hirdetések. Birka- és Szarvasmarha eladás.
110 Rambouillet juh: Gyapjú- és hústermelő, merinó típusú juh. Zalai Közlöny, 1890. május 3.
111 Zalai Közlöny, 1875. október 2.
112 Zalai Közlöny, 1876. június 1. sz.
113 Gazdacímtár, 1893. 828.p.
114 Zalai Közlöny, 1884. április 27.
115 Zalai Közlöny, 1884. november 13.

legebb nyárban sem fojtó. Ennek oka pedig abban rejlik, hogy ez a hely azon levegő vonalba esik, mely a Murától Szombathely felé huzódik, s mely igy láncolatos völgyben huzódván, csendes mozgásával mindig üdén marad.

Tehát vannak forrásai, elhagyott bár, de könnyen rendezhető gyönyörü fekvésü sétánya, egy derék, jelenleg legnagyobb részt használatlanul álló kastélya, kitünö ivóvize, tehenészete, pezsgőgyára, a vasuti vonal völgyét metszi át. Ezek oly előnyök, miket ki nem aknázni halálos vétek volna.

Egy kis mérnöki szakmunka kellene csak, mely kideritené hol s mi módon lehetne ott a bőségesen szolgálatra álló viznek medencét csinálni... és Pallin fürdőhellyé, idővel áldásává lehetne a vidéknek. Ki tudja: minő természeti áldásokat rejteget magában az a talaj, melynek titkai csak kutatás után tárulhatnának elénk?...

Másrészről egész Kanizsa vidékének ez volna az egyetlen helye, hol üdülni és fürödni lehetne. Ez is oly körülmény, mely szép jövedelmet biztositana a fürdő-helynek.

Szóval szép berendezéssel – ami pedig nagyon csekélybe kerülne – a mostani helynek egy kis átalakitásával, fürdőmedence és épület állitásával Pallin – ugy mint áll – gyönyörü fürdőhelylyé lehetne. Mikor azután a látogatók száma évenként szaporodnék, lépéseket lehetne tenni a Déli vasuttársaságnál egy fiókállomás engedélyezése iránt."

A korabeli sajtó csak a tisztikar vidám és zajos összejöveteleire ügyelt, a major lakóit foglalkoztató, emésztő súlyos gondok elkerülték figyelmét.[116]

Egy település fejlődését a lakosság számának alakulása is jól szemléltetheti.

A lakosság számának és a mezőgazdasági terület nagysága (1865–1910)[117]

Település neve		1865	1870	1890	1900	1910
Palin	Lakosság	288	508	392	286	271
	Terület (hold)	2660	2820	2820	2827	2827
Korpavár	Lakosság	118	150	138	312+	348
	Terület (hold)	179	305	305	305	305
Korpavár-Palin	Lakosság	–	–	–	598	619
	Terület (hold)	–	–	–	3132	3132

Palinban és Korpaváron is 1876-ig fokozatosan gyarapodott a népesség, de a bérleti rendszer bevezetése után csökkenés kezdődött; 1890-ben Palinban 22,8%-kal (116 fővel), Korpaváron pedig 8%-kal kevesebben éltek, mint 1870-ben. A hajdani birtokközpontban a földek bérbeadása okozta változás miatt apadt a létszám,[118] Korpaváron pedig a kevés föld késztette a szabad polgárokat egészen más irányú mozgásra: a szomszédos falvakban földet, darabka szántót vásároltak, munkát, részművelést vállaltak a közeli szőlőkben, gyümölcsfákat ültettek a dombság lankáira. A szerencsésebb állattenyésztők szerény jövedelemre is szert tehettek. A nagybirtoknak kiszolgáltatott paliniak sorsa a bérlők gazdálkodási módszereitől függött, Korpaváron pedig – ahol a községi szűkös földeket a kétezer holdas grófi, illetve az 1915 katasztrális hold hercegi birtok acélgyűrűként vette körül – a nehéz paraszti élet napjai gyarapodtak tovább.

A kevés földön gazdálkodó korpaváriak életkörülményeik javításához elengedhetetlen lett volna a termelés belterjességének fokozása, de az agrárnépesség tájékoztatására, mű-

[116] Zalai Közlöny, 1884. október 2. és Zalai Közlöny, 1884. november 13.
[117] Fényes, 1866; Népszámlálás, 1910. adatai alapján. (1894-től Lazsnak és Förhénchegy Korpavárhoz tartozott.)
[118] Zalai Közlöny, 1884. 52. szám.

velődésére nem gondolt senki, magára hagyták az egykori jobbágyot, s így nem ismerhette meg a haladottabb nyugat-európai földművelési, termelési módszereket, esetleg csak a jól gazdálkodó uradalmaktól tanulhattak.

Iskolai oktatás még egyik településen sem volt, a felnőttek oktatása – vándortanítókkal – pedig egy-két téli tanfolyam szervezése után megszűnt. Korpaváron az 1870–71. tanévben 11 felnőtt vett rész a felnőttképzésben, Palinról e vonatkozásban csak annyit tudunk, hogy tanítójuk 1871-ben nyári tanfolyamon gyarapította ismereteit.[119] A hetvenes években még a lakosság 32,9%-a nem tudott sem írni, sem olvasni, Korpaváron 42% volt az írástudatlanok aránya, s még magasabb volt a Palinhoz tartozó Lazsnakpusztán és Förénchegyen, ahol a népesség több mint fele volt analfabéta! Rendszeres iskolai oktatás érdekében csak a népoktatási törvény megjelenését követő tizedik évben, 1878-ban történt kezdeményezés: a palini gazdasági felügyelőség pályázatot hirdetett a palini uradalomban lévő tanítói állásra.[120] Valószínű a pályáztatás eredményeként került Palinba 1881-ben Magasi József, kinek munkáját nagy érdeklődés és elismerés kísérte.[121] Halálakor, 1908-ban *„nagy részvét nyilatkozott meg a társadalom minden rétege részéről"*.[122]

Korpaváron még nem volt iskolaépület; három község, Fűzvölgy, Langvíz és Korpavár közösen tartott fenn iskolát Fűzvölgyön, ahol egy tanteremben hat osztályra felosztva oktatta a tanító a tankötelesekет.[123]

Később vádolták a parasztságot, hogy nem kellett neki a műveltség, pedig a mélyebbre látók már akkor felismerték, hogy *„A népnek szépen fejlődik előre-törekvési hajlama"*,[124] de társadalmi helyzete, történelmi múltja nem adott módot művelődésre.

Az oktatás, a képzés hiánya a szívesen vállalt háziipar fejlődését is nehezítette. Hogy falun ne csak *„durva vászon és zsákszövők"* működjenek, hanem a *„finomabb vászon- és asztalnemüt szövő"* takácsok is, takácsiskolára lett volna szükség, amit azonban a pénzhiány gátolt. Felsőbb beavatkozást, segítséget vártak a szederfák ültetéséhez is – hiába!

A kiegyezést követően sajátos munkamegosztás alakult ki a kereskedelem és a vendéglátás terén. A nyugat-európai zsidóság beáramlásának második hullámát csábította Nagykanizsa gyorsan növekvő kereskedelmi forgalma.[125] A zsidóság – élve a kapitalizmus adta kedvező gazdasági lehetőségekkel – szinte kizárólagos tulajdonosa lett a falusi kocsmáknak, kiskereskedéseknek, mészárszékeknek, és kezdeményezője a pénzintézetek alapításának.[126] Még az olyan kis településeken is, mint Lazsnak, Kacorlak, Pölöskefő pl., vállalkoztak boltok létesítésére. 1870-ben már nyolc zsidó személy lakott Palinban, s 10 fő Korpaváron.[127] Egyes kocsmárosok szállást is biztosítottak a vidéki felvásárlóknak és kereskedőknek.

A bérleménnyé alakult három uradalom közül Palin hátrányos helyzetbe jutott; míg a zalaszentbalázsi és a pacsai uradalmak élére a helyi viszonyokat, természeti adottságokat jól ismerő, képzett gazda került, Palinban a mezőgazdasági munkával csak most ismerkedő bécsi hivatalnok lett a bérlő. Musset Ferenc gazdatisztként korábban is a szentbalázsi kerületben dolgozott, Kollár János pedig gyűrűsi földbirtokosként már szintén megismerkedett a zalai adottságokkal, s bérlője lett a pacsai uradalomnak, hol felségével együtt felkészülten

119 Kotnyek, 1978. 140, 186.p.
120 Zalai Közlöny, 1878. január 17.
121 Zalai Közlöny, 1884. július 52.
122 Zala, 1908. július 24. sz.
123 MNL ZML XV. 1880. évi járási kérdőív. Korpavár.
124 Falusi Gazda, 1856. évf. 120. sz.
125 Barbarits, 1929. 295.p.
126 Zala megyében a legtöbb zsidó vallású lakott a kanizsai járásban: 3418 fő, ebből 2875 Nagykanizsán, 545 fő a kanizsai járásban. Lásd: Foki, 1986. 233. Palinban 3, Zalaszentbalázson 49, Pacsán 110 fő élt.
127 Lásd: Népszámlálás, 1870. adatait.

és lelkesedéssel tevékenykedtek.[128] Mindkét bérlő – a birtok eladásakor – tulajdonosa lett bérleményének, Palinban viszont új, ismeretlen tulajdonosoké lett az uradalom.

A gabonakonjunktúra éveiben főként a nagykanizsai kereskedők és a tőkével rendelkező tisztviselők vállalták a bérlet és a földvásárlás kockázatát. Az új birtokosok többsége azonban inkább csak a nyereséget hajszolta. A palini uradalom bérlői között azonban túlsúlyban voltak a mezőgazdasági munkát hivatásszerűen végző, képzett szakemberek, akik elkötelezték magukat a belterjesebb gazdálkodás mellett.

4. A birtok feldarabolásának gazdasági és társadalmi következményei (1890–1914)

A belga királyi család 1889-ben eladta a három kerületből álló palini gazdaságát.[129] A vevő, Kollerits Pál budapesti kereskedő már az adásvételt követő évben kiárusította azt.[130]

A palini kerület négy középbirtokra tagolódott; az Inkeyek ősi fészkét, a kies Palint idősb Somogyi Gyula, a szabási 481 katasztrális hold birtokán jó hírű gazdálkodó, Honerla Hermann hannoveri tőkés és a szombathelyi Pick Vilmos, illetve Pick Albert vásárolták meg. A szentbalázsi kerület Magyarszerdahely határában fekvő földjei az Elek (Ebenspanger) testvérek (Lipót, Ernő, Géza),[131] a szentbalázsi határ déli fele pedig a volt gazdatiszt, majd a már korábban említett bérlő Musset Ferenc tulajdona lett. A pacsai ingatlanokat is korábbi bérlője, Kollár János vette meg.

A 2820 katasztrális holdas palini határból 920 holdnyi birtokon idősb Somogyi Gyula gazdálkodott, akit a szomszédos megye egyik legkiválóbb, szakképzett gazdájaként ismertek Kanizsa környékén. Szerencsés váltásnak vélték vállalkozását; a palini mintagazdaság[132] megvalósítóját látták benne. Termeltetési technikájáról, gazdálkodásának eredményességéről nincsen forrás, de a statisztikai adatok is korszerű módszerek alkalmazására utalnak.

Somogyi Gyula palini gazdaságának felszerelése és állatállománya (1895)[133]

A mezőgazdasági eszköz		Az állatállomány	
neve	db	neve	db
lokomobil+	1	szarvasmarha	129
járgány++	1	ló	21
cséplő szekrény	1	sertés	71
eke	60	juh	–
borona	10	baromfi	–
henger	7	méhcsalád	–
igás szekér	13	–	–

Az új tulajdonos folytatta a Palinban már hagyományos és a helyi igényekhez is igazodó erdőgazdálkodást.[134] A jó irányban induló gazdaság vezetését az első világháború után fia, ifjabb Somogyi Gyula vette át, aki 1885-ben született Szabáson, középiskolát Sopronban, mezőgazdasági akadémiai tanulmányait Mosonmagyaróváron végezte.[135]

128 Lásd: Kollár, III. kötet, 645.p.
129 MNL ZML XXIV. 220. Palini uradalom.
130 Zalaszentbalázsi plébánia irattára. Historia domus.
131 Az újnépi Elek-családról lásd: Zalai Közlöny, 1904. év október 15.; Barbarits, 1929. 275, 294, 297, 313p.; Kerecsényi, 1985.; Kanizsai Enciklopédia, 1999. 68, 72.p.
132 Zalai Közlöny, 1891. április 25.
133 Gazdacímtár, 1895. alapján.
134 Lásd: Zalai Közlöny, 1892. május 7. és 1892. november 26.
135 Békássy, 1930. 271.p.

Idősb. Somogyi Gyula – a paliniak várakozásának megfelelően – igyekezett fellendíteni a major gazdasági életét, s a földművelésügyi minisztériummal kötött, 25 évre szóló szerződés értelmében a székesfehérvári méntelep egyik osztálya települt Palinba.[136] Itt helyezték el Zala- és Somogy vármegye állami ménjeit, majd később a palini telep vette át Vas vármegye ménlovait is.

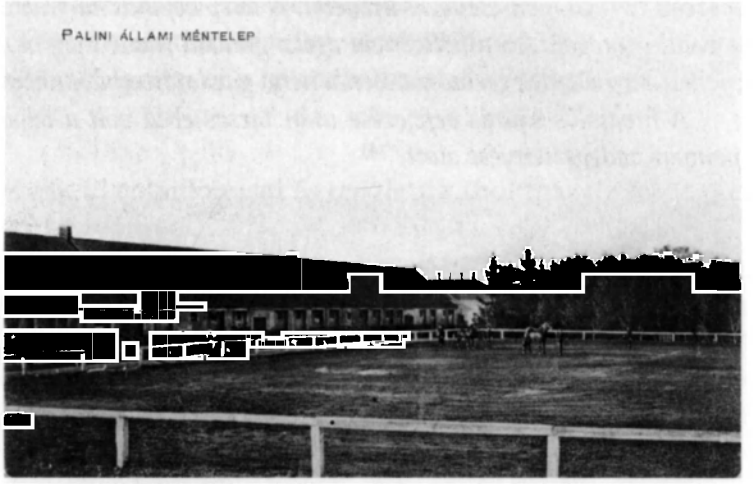

220. kép: A palini állami méntelep az 1910-es években

A méntelep-osztály parancsnokának – Pacsetits Ottó főhadnagy, helyettese Horváth hadnagy – irányításával csak sorkatonák dolgoztak a telepen; 1900-ban 92, 1910-ben 91 fő.

Már a szerződéskötés évében megkezdődött az építkezés Sallér Lajos kanizsai építész[137] irányításával. *„...A telep 5 csinos épületből áll, melyek közül a legkiválóbb a 146 ember befogadására készült laktanya; termei világosak, szimmetrikusak és szárazak, az állatorvos és a gyógykovács, nem különben az altisztek lakásai – mindegyik külön épületben – mint a gyakorló iskolai helység, s a raktárak célszerűen és ízléssel vannak elkészítve, a kényelemmel berendezett istálló 160 darab ló befogadására szolgál. A főbb helyiségekbe vízvezeték juttatja a kristály tiszta egészséges vizet."*[138]

Az épületek környékét is rendezték. *„A méntelep parkja napról-napra nagyobb vonzerőt gyakorol az egész vidék közönségére. Maga a park egy regényes emelkedésű domboldalon terül el, felső részén különösen gondozott sugárutak keresztezik egymást, tekervényesen kígyózó utak teszik változatossá. Az utak minden irányban platánok és sudár-jegenye fákkal ültettek be. Az egész terület minden talpalatnyi földje ügyesen és kitűnően van felhasználva; itt egy gyönyörű rózsafa csoport köti le figyelmünket, majd a rendkívül szép tuják és más déli növények művészi elrendezése vívja ki elismerésünket. Most készült el egy szép kis svájczi pavilon, s a lég kábító virág illatától terhes és mindenünnen örömzaj hallatszik, a kis méh és bogár döngicsélésétől a fülemüle elragadó öröménekéig. Kiránduló helyekben oly szegény vidékünkre valóban nagy áldás e szép kis tündérsziget."*[139]

A telep sajátos rendezvénye volt az évenként egy alkalommal tartott ménselejtezés; a nyári állomáshelyükről hazatért ménlovak árverése. *„Ez alkalommal a szokottnál is kellemesebb látványt nyújtott a palini telep: amerre a szem ellát ünnepélyes csin tárul elénk. A gyönyörű park utjain keresve sem találni lehullott levelet, a ragyogó tisztaságú istállókat angol szalmával díszítették föl... a katonaság ünnepi*

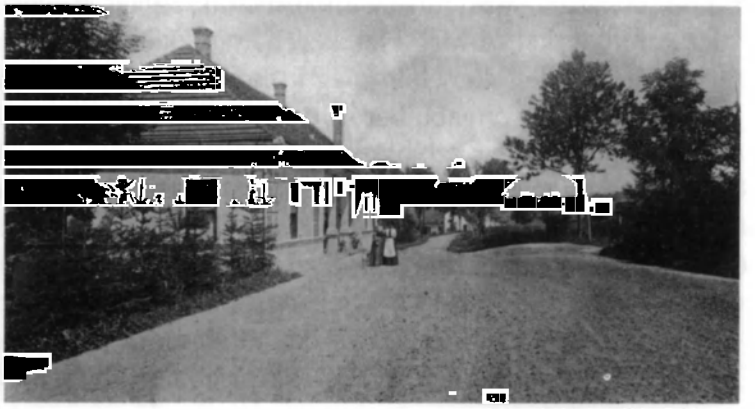

221. kép: A Magyar Királyi Állami Méntelep parancsnoki lakása 1905 körül

[136] Zalai Közlöny, 1891. július 4.
[137] Kanizsai Enciklopédia, 1999. 281.p.
[138] Zalai Közlöny, 1891. október 17.
[139] Zalai Közlöny, 1893. május 27.

díszben várja a ménselejtezés kezdetét. A telep bejáratánál nemzeti zászlókkal diszitett diszkapu várta a vendégsereget. Az intelligencia egész gárdája jelent meg. A minisztériumi és megyei előkelőségei mellett megjelentek természetesen a helyi gazdatársadalom képviselői (a vidék földbirtokosai) is."[140]

„A hivatalos eljárás befejezése után társas ebéd volt a teljes virágpompályában diszlő Ottó-liget pompás vadgesztenyése alatt."[141]

222. kép: A somogyvári Somogyi Gyula által 1891-ben építtetett palini állami méntelep központi épülete

A parancsnok gondoskodott a telep személyzetének szórakoztatásáról is; a társas élet élénkítésére igen szép tekepályát emeltetett, s minden évben megrendezte a telep altiszti laktanyájában a szokásos táncvigalmat.[142] A kapitány ebbéli törekvéseit eredményesen támogatta a palini vendéglő, amelynek „éttermében pontos kiszolgálás, kitűnő ételek és hamisítatlan, tiszta borai kiállják a versenyt az ország bármelyik vendéglőjével".[143]

A méntelep-osztály hatásos működése következményeképpen a paliniak idősb Somogyi Gyulától várták a szinte évről-évre változó, bizonytalan helyzetű gazdaság felvirágoztatását.

Honerla Hermann csak rövid ideig volt tulajdonosa a palini határban vásárolt 791 katasztrális hold földjének. Bár gazdasága a modernebb mezőgazdasági munkához megfelelő feltételekkel bírt: korszerű gazdasági épületekkel dicsekedhetett, egy település határában voltak földjei, kedvező volt a szántóföld, a rét és az erdő aránya, 1905-ben már új tulajdonosok – Leitner József és Steiner Zsigmond nagykanizsai kereskedők és Keltz Jánosné budapesti lakos – kezére jutott a birtok.

A Pick testvérek már birtokosai voltak Vas megye négy falujában körülbelül 2000 katasztrális holdas földvagyonnak. Szombathelyen laktak, Palinban az eddigiektől eltérő, ismeretlen hasznosítási formát alkalmaztak: részes művelésbe – felesbe, harmadosba – adták vásárolt földjüket. A kisbérlők körében gyakori volt a ledolgoztatási módszer alkalmazása is, mikor a bérlet ellenében még különböző szolgáltatásokat – igás vagy kézi napszám, a szokásosnál alacsonyabb bérért dolgoztatás –, követeltek. A 637 hold birtokuk 68%-a erdőség volt, a hat holdas szőlőskertjükben amerikai szőlővessző-telepet létesítettek.

Zala megyében 1890-től már jelentősen emelkedett a filoxéra (szőlővessző-tetű) kártétele. A századelőn vidékünket is elérte a fertőzés, Korpavár határában a szőlőket 1903-ban helyezte zár alá a földművelésügyi minisztérium,[144] a homokkomáromi hegy szőlőit pedig már évek óta pusztította a betegség. A kormány amerikai szőlővessző-telepeket létesített, s megkezdődött az amerikai veszők ültetésének támogatása és propagálása. Pick Vilmos a palini telepről nemesített gyökeres riparia portalis szőlővesszőket árult, ezrenkénti csoma-

[140] Zalai Közlöny, 1904. augusztus 2.
[141] Zalai Közlöny, 1893. augusztus 12.
[142] Zalai Közlöny, 1892. május 28.
[143] Zalai Közlöny, 1904. augusztus 2.
[144] Zalai Közlöny, 1903. szeptember 27.

golásban.[145] Mivel Palin és Korpavár környékén számos törpebirtokosnak megélhetési forrása volt a szőlő-, illetve a bortermelés, kereseti forrásukat veszítették, ezáltal vidékünkön is nőtt a munkanélküliség. A gazdaság legnagyobb zalaszentbalázsi kerülete több kisebb gazdaságra szakadt.

A zalaszentbalázsi kerület földjeinek új tulajdonosai és területük (holdban) 1892-ben[146]

Ebenspanger Lipót és neje (Nagykanizsa)	1113
Riedl Ödön és Lázár Samu (Keszthely)	888
Vizlendvay József és Sándor (Pölöskefő-Dusnok)	650
Musset Ferenc (Újnép)	593
Schmiedt Emil (Langviz)	90
Langviz község	117
Németszentmiklós község	121
Blumenschein József (Nagykanizsa)	60
Klein Illés (Nagykanizsa)	59
Obornak község	54
Homok-Komárom község	30
Blumenschein Jakab (Nagykanizsa)	19
Összesen	*3794*

Az Elek testvérek már a következő évben tovább növelték földvagyonukat, megvették a palini kerülethez tartozó Kámáncsot[147] is, s ezzel birtokuk 2400 katasztrális hold.[148] Nem csak gyarapították vagyonukat, egy-két év múlva mintagazdasággá emelték, Újnépet[149] a birtok központjává fejlesztették; iparvágányt építettek a puszta és a magyarszerdahelyi vasúti megállóhely között. A Zala megyei gazdaságok sorában kimagasló helyet vívott ki szarvasmarha- és lótenyészetük. Kezdeményezésnek számított a megyében Elek Gézáné és Elek Ernő fajbaromfi-tenyészete. Magyarszerdahelyen szeszfőzdét működtettek.[150] Gazdasági és közéleti tevékenységük során segítették a társas élet kibontakozását.[151]

Musset Ferenc, a volt gazdatiszt, majd bérlő tulajdona lett a zalaszentbalázsi[152] határ déli fele. Vásárolt birtokát rövidesen 774 katasztrális holdra növelte, s a megye egyik kiemelkedő szarvasmarha-tenyésztő uradalmává fejlesztette. A faluban korábban tiszti lakásként használt épületet családja otthonává (a népnyelv szerint kastéllyá) bővítette, örökzöld lombozatú fenyőkkel övezte. Gazdasági létesítményeit (istálló, magtár, műhelyek) a falut észak-déli irányban átszelő főút közelében építtette, ami környezetszennyezés miatt sokáig szinte megoldhatatlan gondot jelentett a faluvezetésnek. Vagyonát – halála után – fia, Musset János örökölte.

Ugyancsak zalaszentbalázsi kerületből vásároltak termőföldet a Vizlendvay testvérek. E zalai köznemesi család egyik tagja, Dr. Vizlendvay József, a kiváló jogász és gazda 1903-ban meghalt, vagyonát Vizlendvay Sándor örökölte, aki ekképpen a völgység több falujában is földbirtokos lett. A terjedelmes, 1952 katasztrális holdas gazdaságának központja a Pölöskefőhöz tartozó major. Vizlendvay Sándor volt *„Nagykanizsa utolsó földesúr képvise-*

145 A kétévesek ára - ezrenként - 200 korona, az egyéveseké 160 korona. Zalai Közlöny, 1903. október.
146 Zalaszentbalázsi plébánia irattára. Historia domus.
147 Kámántsról lásd: T. Mérey, 1999. 71-224.p.
148 Zalai Közlöny, 1891. január 17.
149 Újnép: Magyarszerdahelyhez tartozó puszta, Nagykanizsától északra 14 km, Lakossága 1910-ben 189 fő volt.
150 Gazdacímtár, 1911. 856.p.
151 Zalai Közlöny, 1891. július 27.
152 Zalaszentbalázsról lásd: Gőcze, 2000.

lője".[153] Halálával (1920) a birtok három részre szakadt: Dusnokot Csertán Elek örökölte, Pálffy Dénes Börzöncét és Fehér-Baczkót; Gelsét, Kilimánt és Buslakot Dr. Plihál Viktorné, a nagykanizsai közjegyző felesége.

A pacsai uradalom új tulajdonosa, Kollár János is élethivatásának tekintette a gazdálkodást. *„Tizenöt éven át férjem mint passionatus (szenvedélyes) gazda, eréllyel vezette gazdaságát, én pedig szintén kedvvel végeztem gazdasszonyi teendőimet."* Kétévenkénti külföldi utazásaik során tapasztaltak felhasználásával felújították és berendezték 14 szobás pacsai kastélyukat.[154] 1896-ban a pacsai birtokukat átadták nevelt fiúknak, Szentmihályi Dezsőnek,[155] aki Lipót majorban 8 szobás házat építtetett, s vezette az ezer holdas pacsai birtokot.

Az uradalmak váltás utáni helyzete kedvezően alakult Zalaszentbalázson és Pacsán. Mindkét helyen a mezőgazdasági munkát értő és kedvelő, tanult gazdászok családi vagyonként gondozták birtokukat, Palinban a tulajdonosok többsége csak adásvételi objektumként kezelte azt. Az előbbi uradalmakban a tulajdonosok tartósan gazdái maradtak földjüknek, Palinban viszont egymást váltották a vevők. A fentiek természetesen hatottak a gazdaságok további fejlődésére is.

A vagyonos kereskedők földet szereztek a kerületi központokhoz tartozó falvak határában. A zalaszentbalázsi kerülethez tartozó Bocska földjeit keszthelyi kereskedők - Riedl Ödön és Lázár Samu - vették meg, majd rövidesen Deutsch Sándor nagykanizsai lakos lett Bocskán földbirtokos. Halála után (1903) fiai, Deutsch Lajos és Deutsch Zsigmond örökölték a 800 katasztrális hold birtokot. Az 1910. évi népszámláláskor már Mezey Lajos budapesti és gróf Festetics Jenő csáktornyai lakosok a bocskai földek (jórészt erdők) tulajdonosai.[156]

Lazsnakpuszta környékén jelentős birtoka volt Back Samunak. A család építette a gyönyörü kastélyt. A hozzátartozó 700 katasztrális hold birtokot árverésen vette meg Pick Albert szombathelyi bérlő és palini földbirtokos.[157] Később Franz Lajos nagykanizsai malomtulajdonosé lett a kastély és a park 86 000 koronáért. Franz Lajos és Fiai stájerországi cég vásárolta meg a Nagykanizsa és Kiskanizsa közötti üzemen kívüli malmot, modernizálta, villanytelepet is létesített, mely a város világítását is szolgálta.[158] 1912-ben gróf Billot Nándor vette meg a lazsnaki kastélyt, nevéhez fűződik a különleges fákkal szegélyezett díszpark kialakítása. *„Az ott lévő halastavat lecsapoltatta, és a téglagyár nyomait is eltüntette. A parkban olyan díszfák és díszcserjék vannak, amelyeket messze vidéken nem találhatunk. Magyarországon egészen egyedül álló, 450 méter négysoros fenyő álléja van."*[159]

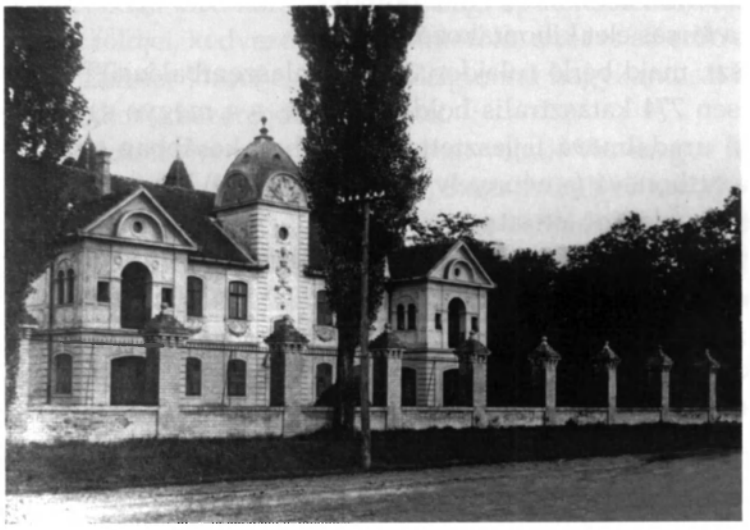

223. kép: Gróf Billot Nándor lazsnaki kastélya, 1913

[153] Vizlendvay Sándorról lásd: Barbarits, 1929. 154, 313.p.
[154] Kollár, 1894. III. kötet, 644, 658-659.p.
[155] Szentmihályiról lásd: Békássy, 1930. 387.p.
[156] Gazdacímtár, 1911. 855.p.
[157] Zalai Közlöny, 1903. november 14.
[158] Barbarits, 1929. 310.p.
[159] Nagykanizsa, 1992. május 15.

Alsórajkon vásárolt tekintélyes birtokot Koller István nagykanizsai köz- és váltóügyvéd 1890-ben. A reformkori haladó köznemesek lelkesedésével vett részt a megye gazdasági és politikai életében. 1905-ben az alkotmányvédő bizottság tagjaként közreműködött a megye alkotmányos küzdelmeiben.[160] Fia, Dr. Koller István nyugdíjazása után (1920) vezette a családi birtokot.

Végül is a flandriai gróf 14 133 katasztrális hold, még meglévő birtoka 1892-ben maradéktalanul új tulajdonosok kezébe került; a környék tőkeerős kereskedői, rangos megyei tisztséget viselő köznemesek, néhány volt gazdatiszt és egy-két 100 katasztrális holdon felüli földbirtokos vásárolták meg a jelentős föld- és állatállományt a gazdasági felszerelésekkel együtt. A kisebb táblák, parcellák vevői között is többségben voltak a kanizsai lakosok, kereskedők, s csak elvétve található az új tulajdonosok között hajdani úrbéres vagy falusi kisember. Nagyobb földterület felosztására, parcellázására csak a zalaszentbalázsi uradalomhoz tartozó Pata(i)-Kürtösön (Kürtöspusztán) került sor.[161] A 741 katasztrális holdas puszta határának nagyrésze, 70,8%-a erdőség. Az Inkeyek gazdaságában a juhtenyésztés központja volt, de grófi tulajdonba kerülve a juhtenyészetet felszámolták. 1870-ben a puszta lakóinak 78 darab birkája volt, de tartottak 42 darab sertést és 17 darab magyar fajú szarvasmarhát is.[162] A település hat házában – 4 cselédház, kettő egyéni tulajdon – 35 fő élt, a lakók *„folytonos változásnak vannak alávetve."*[163]

1890-ben a puszta területét parcellákra osztva értékesítették: 531 katasztrális holdat (nagyrészt erdőség), a határ 71,6%-át a zalaszentbalázsi közbirtokosok vásároltak meg. A 144 katasztrális hold szántóföldből 102 holdat Blumenschein József kanizsai kereskedő vett meg, az egész területből 108 katasztrális hold (14,5%) jutott a helybéli lakók, illetve egy-két zalaszentbalázsi gazda részére. A századfordulón 20–25 család élt a pusztán, a népesség száma meghaladta a 100 főt; tulajdonképpen a fenti szerény parcellázás is segítette a kis település fejlődését.

A századfordulót közvetlenül megelőző évtizedben Palin gazdasági és társadalmi feladatköre tovább csökkent, Korpavár lakossága élt a kínálkozó kedvező lehetőségekkel, s gazdasági javak vonatkozásában gyarapodott.

A kilencvenes évek elején elköltözött Palinból Zathureczky Zsigmond jószágigazgató, *„a puszta életének közkedvelt és tisztelt vezető egyénisége"*;[164] terjedelmes birtokot bérelt a Sümeg melletti Ukkon. Vele szinte egyidejűleg távozott a községi bíró, Brodik Lambert is, a palini uradalom népszerű ispánja, törvényhatósági bizottsági tag.[165] Götze Róbert lazsnakpusztai erdőmérnök a Veszprém megyei Csajágon vásárolt birtokot. Mikor Palint 1894-ben Korpavárhoz csatolták,[166] azzal indokolták a változtatást, hogy Palinban annyi ember sem volt, hogy meg lehetett volna alakítani a képviselőtestületet.[167]

Fordulópont volt a település életében az 1906. évi parcellázás, mikor *„az egyik középbirtokból kis- és törpebirtokokat alakítottak. Ez indította el a település fellendülését."*[168] Míg 1890-ben a határ 88,2%-a a grófé, illetve az új tulajdonosoké, s 11,8%-a volt a lakosságé, az arány a parcellázás után kedvezően változott: 894 katasztrális holdra nőtt a kispolgárok földtulajdona.

---

160 Kollerről lásd: Békássy, 1930. 111.p.; Zalavármegye ismertetője, 1935. I. 56.p.

161 MNL ZML U-578. Térkép.

162 Népszámlálás, 1870. alapján.

163 Községi adatgyűjtő kérdőívek 1880-ból. Lásd: MNL ZML XV. Gyűjtemények.

164 Zalai Közlöny, 1891. augusztus 17.

165 Zalai Közlöny, 1891. szeptember 26.

166 A települések (Palin, Korpavár, Förhénchegy, Lazsnakpuszta) közös neve 1909-ig Korpavár-Palin, ezután pedig Korpavár. Néha bizonytalan, hogy Korpavár néven egy vagy két településről szólnak-e. Van, amikor Palint és Korpavárt együtt vették számba, máskor pedig külön-külön. Lásd: Simonffy, 1987. 7–16.p.

167 Zalavármegye ismertetője, 1935. I. 239.p.

168 Újabb parcellázás (1921) után Korpavár jegyzőséget kapott 1923-ban. (Uo. 240.p.)

Előnyösebb volt a birtokmegoszlás a szőlőhegyen, ahol a középbirtokosok 12 katasztrális hold szőlőjével szemben, 144 hold volt a polgárság tulajdonában. A parcellázás után is a középbirtokosok voltak túlsúlyban, ők birtokolták a 2820 katasztrális holdas palini határból 1926 holdat, 68%-ot.[169]

Az általános gazdasági fellendülés Korpaváron is éreztette hatását. A lakosság többsége kisebbfajta vállalkozásba kezdett, elsősorban az állattenyésztés, a gyümölcs- és szőlőtermelés területén. Korpavár is azon községek közé tartozott, ahol a gyümölcstermesztés a lakosság gyarapodásának és jólétének egyik forrása volt.

A Nagy-csatorna (Principális-csatorna) megnyitása a gazdákat további víztelenítési munkálatokra, a hasznosítható területek növelésére késztette. Az erdőirtások pedig megszüntették a fákkal benőtt bozótosokat, s a 19. század végére 1562 katasztrális holdra növesztették a szántók, kisebb mértékben a rétek és a legelők nagyságát, s összesen 724 holddal csökkent az erdők és a használatlan földek területe.

Mezőgazdasági terület művelési ágak szerint[170]

Település	szántó	kert	rét	legelő	erdő	szőlő	nem termő	összesen
	kat. hold							
Palin 1865-ben	696	–	352	186	1286	175	125	2820
Korpavár-Palin 1914-ben	1562	91	444	207	550	144	132	3130

Az állati termékek kedvező áralakulása fokozta a hagyományos állattartási kedvet, szinte minden háznál tartottak szarvasmarhát, baromfit, és az állattartás több ágazatában is előzték a középbirtokosokat. Akiket a saját földjük nem tudott eltartani, lovukkal elszegődhettek gabonanyomtatásra az uradalmakhoz. Bár az állatok számát településenként nem ismerjük, a gyarapodás jórészt a korpaváriak szorgalmának az eredménye.

Az állatállomány Korpavár-Palinban a gazdaságok nagysága szerint 1895-ben[171]

A gazdaság nagysága	szarvasmarha		ló		sertés		juh		baromfi	
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
100 holdnál nagyobb	281	52	38	43	97	37	366	100	–	–
1–100 hold között	260	48	50	57	160	63	–	–	1224	100
Összesen	*541*	*100*	*88*	*100*	*257*	*100*	*366*	*100*	*1224*	*100*

A század végére a gyümölcs- és zöldségtermesztés is tovább fejlődött. A szőlőtermelés a 20. század első évtizedében már korszerűsítés vonatkozásában is kedvező képet mutatott. A filoxérának ellenálló amerikai alanyokra oltott fajták telepítésével még az első világhábo-

[169] Gazdacímtár, 1911. 855–857.p.
[170] Művelési ágak, 1865.; Zala területe, 1914. alapján.
[171] Mezőgazdasági statisztika, 1895. alapján.

rú előtt elérte a járvány előtti szintet. Korpavár és vidéke gazdag volt gyümölcsfákban; az 1895. évi mezőgazdasági statisztikai adatok szerint 10956 db gyümölcsfájából legtöbb volt az alma- és körtefa, de gondoztak dió-, cseresznye-, őszi- és kajszibarack-fákat is.

A fenti időszakban javultak a népesség lakásviszonyai; a lakott házak száma 1890-ben még nem érte el a félszázat sem, tíz évvel később már 53 házban laktak, a századforduló 10. évében pedig 24%-kal nőtt a lakóházak száma. A 66 házból 52 téglából vagy kőből épült, és 80% cseréppel, illetve zsindellyel fedett. Nem növekedett az írni és olvasni tudók száma, s egyik településen sem volt még rendszeres az oktatás, nem volt iskolaépületük sem, holott a tanköteles gyermekek száma 1910-ben 97, a hatévesnél fiatalabbaké pedig 102 volt.[172]

Noha térségünk legtöbb falujában a század végén az elvándorlások miatt fogyott a lakosság száma, Korpaváron folytatódott az 1867 óta folyamatos gyarapodás. A népességnövekedés annak tudható be, hogy a születési ráta a századforduló után is a korábbi magas szinten maradt, a halálozási arányszám pedig csökkent; 1910-ben 27 gyermek született, s 14 fő halt meg, de a korábbi években is 10 fő körül fölött állandósult a természetes szaporulat. A halálozási arányok javulásához hozzájárult, hogy a járványok (kolera, himlő) elkerülték a vidéke. A halál okát 8 esetben már orvos állapította meg, s 14 haláleset közül 9 fő orvosi kezelésben részesült.[173] Összességében Palint a népességfogyás, Korpavárt pedig a gyarapodás jellemezte a 20. század küszöbén.

A mezőgazdaság tőkés fejlődésével egyidejűleg nőtt a majorokban és a pusztákon élők száma is: Korpavár külterületén 1910-ben 209 fő élt, a lakosság 33,7%-a.[174] Újnéppusztán 189, Dusnokon 146, Pogányváron 143 fő élt, de 50–100 lakosa volt Hamuszin-, Morgány- és Kürtöspusztának, s valamivel kevesebb Fehárbaczkó-, Zsigárd- és Vajda pusztának. A csak néhány házból álló, 6–10 fős telepek nevét – Buslak, Tőkeháza, Lazsnakpuszta, Gólyavölgy, Sándormajor, Rókalik, Ungor major, Csárdi malom – már csak a népi emlékezet őrzi. Az említett településeken az oktatás és az egészségügy alapvető intézményei is hiányoztak, pedig Korpavár külterületén 35, Újnéppusztán 30 tanköteles korú gyermek élt, iskola viszont csak Fűzvölgyön,[175] illetve Magyarszerdahelyen volt. Közös sorsa a külterületen élőknek, hogy a szegénység az iskolázatlansággal keveredett, s esélyük sem volt arra, hogy kitörjenek a nincstelenség hálójából.

A kiegyezést követően az iparban és kereskedelemben foglalkoztatottak száma csak lassan nőtt: 1900-ban Korpavár-Palinnak nyolc iparosa volt, többségük – öt fő – segédet is alkalmazott, két iparos 1–1, egyik iparos már három segédet foglalkoztatott. Legtöbben a vendéglátásban dolgoztak: 1891 után a kastély lakatlan, környéke gondozatlan, a társas összejövetelek színhelye a palini és a lazsnaki kocsma; törzsvendégei a méntelep katonái. Családtagjaival együtt a népesség 16%-a élt az iparból. A 20. század első évtizedének végén már 12 iparosa volt a településnek,[176] a korábbiakhoz képest volt hentese és mészárosa, de nem volt még kiskereskedője, boltosa. Házi iparral 33 fő foglalkozott.

A térség ipara a földnélkülieket képtelen volt befogadni, hiszen a nagykanizsai járás területén csak egy 20 főnél több munkaerőt foglalkoztató üzem volt: az eszteregnyei téglagyár.[177] A vidék legkorszerűbb üzemét 1901-ben Vassicsek Lipót vaj- és sajtgyáros alapította Zalaszentbalázson.[178]

---

172 Népszámlálás, 1910.
173 Uo.
174 Dél-Dunántúlon 1910-ben külterületen lakott a népesség 13%-a. (Uo. 122.p.)
175 Fűzvölgy Nagykanizsától kissé északnyugatra, 10 km-re fekvő egyutcás település.
176 Népszámlálás, 1910.
177 Gazdacímtár, 1911. 855.p.
178 Békássy, 1930. 277.p.

A palini gazdaság szerkezetében és a tulajdonviszonyokban bekövetkezett váltás a 20. század elejére társadalmi téren is változást idézett elő; jelentős mértékben módosult a lakosság összetétele, rétegeződése. A grófi birtok kiárusítása nemcsak a szomszéd megyéből csábított ide vállalkozókat, hanem a fővárosból is. Megjelent a kereskedelmi nagytőke, s megkezdte terjeszkedését. A meggazdagodott zsidó eredetű nagypolgárság képviselője volt térségünkben a kanizsai Elek (Ebenspanger) család. A középosztály felső rétegéhez sorolták a 100–1000 kat. holdas középbirtokosokat, akik már a polgári korban emelkedtek hivatali polcra. Ezé a csoporté volt a megyei vezető szerep; közülük kerültek ki a bizottsági tagok, képviselők és tisztviselők. A köznemesség egy részének életvitelében együtt élt a múlt a jelennel; a nemesi hagyományok, a feudális értékrend, szokások, a származás és a rang büszkesége összefonódott a polgári kor vívmányaival.[179]

1892-ben véget ért az idegen arisztokrácia uralma; felváltotta – a népnyelv szerint – a hintónjáró világ. Egymás után épültek falvakban és egyes majorokban a parkkal övezett kisebb-nagyobb kastélyok és ezekhez tapadva a majorok. Kialakult térségünkben is a 20. századi falukép: falumag a templommal és a községi intézményekkel, a házsorokhoz csatlakoztak a földbirtokos gazdasági épületei a cselédlakásokkal. Átalakult a falu társadalma: a tehetősebbje és a falusi értelmiség a földesurak vonzáskörébe igyekezett, elszakadva a kevés földön gazdálkodók és az agrárproletárok táborától, formálódni kezdett az úr-paraszt társadalom.

A középosztályhoz tartoztak azok a szakképzett értelmiségiek[180] – esetünkben Gruner Lajos, Koller István, Kollár János, Musset Ferenc és idősb és ifjabb Somogyi Ferenc –, akik éltek a polgári kor adta lehetőségekkel, s tanultak, eredményesen gazdálkodtak, élén jártak a mezőgazdasági munka korszerűsítésében. A 20. század elején a megyeszerte elismert, kimagasló gazdaságok sorában szerepelt – a már előzőleg említetteken kívül – szőlészetével Szentmihályi Dezső (Pacsa) és a mezőgazdaság több ágazatában is kiváló ifjabb Thassy Imre felsőrajki uradalma.

A közép- és nagybirtokok üzemeltetésével járó munkát a földnélküliek évről-évre növekvő tábora és a cselédség végezte. Korpavár-Palin népessége a mezőgazdaságból élt, s jövedelemszerzésben és életmódban mutatkozó rétegekre osztott. Korpaváron többségben voltak a kevés földön gazdálkodók, 50 holdon felüli birtokosuk, úgynevezett birtokos parasztság nem volt, a 17 főnyi kisbirtokos közül is csak néhányan gazdálkodtak 10 holdnál nagyobb termőföldön, 10 holdon aluli földje (törpebirtokos) 22 gazdának volt. A sorsuk közös volt: kora tavasztól késő őszig kicsik és nagyok látástól vakulásig dolgoztak. Néhányan szorgos munkájuk révén gyarapodtak, de öröklődés folytán földjük osztódott: szaporodtak a nadrágszíjparcellák, s a töredék parcellákkal bírók többsége nem lett birtokossá, hanem a földnélküliekkel együtt mezőgazdasági bérmunkás. Akik korábban a csatorna- és vasútépítési munkálatoknál találtak megélhetést, a közép- és nagybirtokosok bérmunkásai lettek, így ez utóbbiak száma gyorsabban növekedett, mint a lakosságé.

Palinban két középbirtokos (500 kat. holdon felüli) és ugyancsak kettő 100 kat. holdas gazdaság szerveződött, ahol az előbbiekben 51 szerződéses cseléd dolgozott.[181] A puszta lakóinak döntő többsége mezőgazdasági bérmunkás volt.[182]

A fenti két településnek 1900-ban 598 lakosából cseléd és mezőgazdasági munkás – családtagjaikkal együtt – 312 fő, a népesség 52,2%-a,[183] Kopaváron ennél lényegesen kevesebb, Palinban jóval több. A 20. század első évtizedében a gazdaság szerkezetében és művelési

[179] Hóman–Szekfű, 1943. V. kötet.
[180] Lásd: Keszthelyi Akadémia, 1911.
[181] Gazdacímtár, 1895.
[182] Magyarországon az agrárlakosság 39%-a volt bérmunkás. Lásd: Berend–Ránki, 1987. 391.p.
[183] Népszámlálás, 1900. 1. kötet.

módjában bekövetkezett változások kedvező hatására 1910-ben nőtt a lakosság száma, a középbirtokosok viszont - a mezőgazdasági technika fejlődése következtében - kevesebb cselédet (208 főt családtagjaikkal együtt) foglalkoztattak: az összlakosság 33,6%-át, de többen dolgozhattak a kertészetben. Reálisabb képet kapunk, ha csak Palin 271 fős lakosára vonatkoztatjuk a cselédség számát, itt a lakosság 76%-a mezőgazdasági cseléd.

A számadatok fényesen igazolják, hogy mindkét településen a földkérdés megoldatlansága rendkívül megnehezítette a népesség életminőségének javulását, s lehetetlenné tette a mezőgazdaságból élők polgárosodását.[184]

Míg egyesek jelentős többletjövedelemre tettek szert, az agrárnépesség alsó rétegeit, elsősorban a majorsági zselléreket, a napszámosokat a tartós szegénység, a kilátástalan elnyomorodás sújtotta. Mikor már bedugult a földnélküli népesség keresetforrása, s megszűntek a vízszabályozási-, vasút- és útépítési munkálatok, sok szegényparasztot a nyomorúságos életviszonyok el-, illetve kivándorlásra[185] kényszeríttettek. A belső emigráció elsősorban a fővárosba és a csepeli gyárakba irányult.[186] A volt zalaszentbalázsi kerületből 1910-ben már „a budapesti és csepeli gyárakba való elköltözés fogyasztotta a lakosságot".[187] A jobblét reményében sokan hajóra szálltak, s átkeltek az óceánon. Magyarszerdahelyen (hozzátartozott Újnép és Hamuszinpuszta) *„...a népesség csökkenését az amerikai kivándorlás okozta"*.[188]

A súlyos társadalmi feszültségek 1905-ben Dél-Zalában is az aratórész és a napszámbér felemelését követelő ösztönös megmozdulásokba torkolltak.[189] Cselédsztrájkot szerveztek Elek Lipót Újnép és Hamuszin majorjaiban, aratósztrájkot Vizlendvay Sándor dusnoki és kacorlaki uradalmában. Ezzel egyidőben sztrájkoltak Inkey László nagyrécsei és Inkey Kálmánné rigyáci birtokain is.[190] Pár évvel később Musset Ferenc zalaszentbalázsi aratómunkásai - a nagykanizsai szocialisták támogatásával - a keresztekbe rakott gabona 11. részét követelték.

Az idegen idénymunkások alkalmazása tovább fokozta az elégedetlenséget. A kormányzat megijedt az egyre szélesebb körű zavargásoktól, s különféle, de a földkérdés lényegét - földosztás - nem érintő reformok, elgondolások születtek. A felső vezetés a szövetkezeti eszme felkarolásával vélte elérni az agrárlakosság helyzetének javulását. Kiépült a Hangya szövetkezetek hálózata, s megalakultak az első tejszövetkezetek. A hitelszövetkezetek szervezésével már a kisgazdák is kaphattak kölcsönt és átvették betétjeiket is. Térségünkben Alsórajkon és Pacsán létesült hitelszövetkezet.[191] Az 1898. évi II. törvénycikk előírta, hogy a napszámosokat délben egy óra pihenő illeti meg. Egy későbbi rendelkezés a cselédség helyzetén kívánt javítani: követelte a cselédek megfelelő élelmezését és elszállásolását, szabályozta betegellátásukat. Támogatást ígért a cselédlakások építéséhez.

A fenti intézkedések némileg csillapították az elégedetlenséget, s az első világháború kitöréséig nagyobb zavargások nem történtek. A hadba indulók akkor még nem is sejthették, hogy a hosszúra nyúlt háborúval egy korszak véget ért, és egy új kezdődik!

---

184 Lásd: Simonffy, 2004.
185 Romsics, 1999/b 81.p.
186 Az elköltözöttekre lásd: Zalai életrajzi, 1994. 164, 192.p.; illetve: Munkásmozgalom, 1980.
187 Népszámlálás, 1910.
188 A fenti időszakban Magyarszerdahelyen 74 fővel csökkent a lakosság. Ügynökök járták a falvakat, s röplapokkal is csábítottak. (Idősb Istiván Pál zalaszentbalázsi lakos közlése.)
189 A drágaságra: Zalai Közlöny, 1904. március 5.
190 T. Mérey, 1956. 179-196.p.
191 Lásd: Gazdacímtár, 1911.

5. Palin-Korpavár a két világháború között (1919-1939)

Az elhúzódó háborút (1914-1918) éhségsztrájkok kisérték, majd tömegmegmozdulások, a százharminchárom napos proletárdiktatúra eseményei s a trianoni döntés követték. Minden tekintetben válságba került az ország, ezt jelezte a gazdasági élet bénultsága, a nagyfokú munkanélküliség és a pénzromlás folyamatának felgyorsulása. Hatása a társadalom minden rétegére kiterjedt, s természetesen a földművelődésből élő puszták és a legkisebb falvak népének életére is. Az alapvető gondot az egyre általánosabbá váló, s évekig tartó népnyomor okozta.[192] A hosszúvölgyi körjegyző az alispánhoz írt jelentésében azt panaszolja, hogy hivatala túlterhelt, a körjegyzőség falvainak - Hosszúvölgy, Korpavár, Homokkomárom, Fűzvölgy, Obornak, Németszentmiklós nagy területe (8392 katasztrális hold), az utak elhanyagoltsága és a hetenként és községenként egy-egy napi adószedés miatt alig jut idő a hivatali és a nyomorenyhítő akciók intézésére. *„A községek pedig nem tudnak tartani kisegítő munkaerőt a teljes anyagi csőd veszedelme nélkül."*[193] A korpaváriak naponta tapasztalhatták lakhelyük igazgatási besorolásának hátrányát, s képviselőtestületi gyűlésükön tárgyaltak egy új körjegyzőség szervezéséről. Sok huzavona után 1923. március 1-jén megalakult a Korpavári Körjegyzőség, Korpavár, Újudvar, Palin, Kámáncs, Lazsnak, Förhénchegy és Vajdai major helységekből. Körjegyző vitéz Horváth Sándor *„...aki az egyesült községeknek ügyeit szakavatott kézzel intézi és nagyban elősegíti a községek fejlődését."*[194] A jegyzőség körpecsétjének szövege: Körjegyzőség Korpavár. Székhelye Palin.[195] Már az első ülésükön határozatba foglalták *„egy elemi iskola és tanítói lak, körjegyzői iroda és körjegyzői lak építését"*, s kérelmüket a kultuszminisztériumba is eljutatták.

A háborús évek alatt, illetve után tovább darabolódott az Inkeyek, majd a belga királyi család egykori birtoka. Honerla Hermann 791 kat. holdas uradalmát részben parcelláztatta, részben eladta dr. Kelcz Sándor császári és királyi kamarásnak, kitől 1916-ban megvásárolta az újnépi földbirtokos, Elek Ernő és Géza. A testvérek 2172 kat. holdas birtokából 102 hold 1403 négyszögöl földadó alá nem eső terület, összesen 133 kat. hold 1108 négyszögöl Palin határában feküdt. Somogyi Gyula 920 holdas birtokának egy részét a Somogyi családba nősült Rubint Károly és Hertelendyné Somogyi Piroska Rózsa kutaskozmai lakos kapták.[196] A földszerzési lehetőség vonzotta a szomszédos települések vállalkozóit is: Wolf József 64 kat. holdat szerzett, majd kocsmát nyitott Palinban. Kisebb földterületet vásárolt a Jakbfi-, Ihász-, Gerencsér-, Radó-, Csontos- és a Büki család.[197]

Az „urak" változtak Palinban, a gazdatisztek éppúgy, mint a tulajdonosok és a bérlők, de a pusztai őslakók utódai, a majorsági zsellérek, a cselédség és a napszámosok maradtak, s vágyódva pillantgattak a falvak felé, hogy végre, hosszú nincstelenség után vajon melyikben horgonyozhatnak le? Egyetlen reménységük a közelinek vélt földosztás.

Palinban - gyakori halogatás után - csak az 1920-as évek közepén került sor a nagybirtok bizonyos részeinek igénybe vételére. Hertelendy Andorné Somogyi Piroska Rózsa palini 332 holdas ingatlanából 28 kat. hold és 1281 négyszögöl került felosztásra[198] - természetesen megváltás útján. Elek Ernő és Géza földbirtokosok palini birtokából[199] 30 kat. hold

[192] Ehhez lásd: Zalavármegye ismertetője, 1935, I. 105-107.p.
[193] MNL ZML V. Községek. Hosszúvölgyi (korábban Langvizi) Körjegyzőség iratai 1893-1950.
[194] Zalavármegye ismertetője, 1935, I. 240.p.
[195] MNL ZML V. Községek. A Korpavári Körjegyzőség iratai 1888-1950.
[196] Uo. Az OFB 2181/1925 sz. ítélete.
[197] Uo.; MNL ZML Helytörténeti Lexikon (Kézirat).
[198] Hertelendyné Somogyi Piroska Rózsa férjének 571 holdas birtoka volt Kutason (Somogy megye).
[199] MNL ZML V. Községek Korpavári Körjegyzőség iratai 1888-1950.

1200 négyszögöl, ebből juttattak 30 kat. holdat a Vitézi Széknek, 1200 négyszögölt pedig Láng József budapesti lakos, m. kir. államrendőrnek.[200]

A Pick-féle birtokból - 638 kat. hold - az Országos Földbirtokrendező Bíróság 37793/1924. számú végzésével megindult póteljárás során a nagykanizsai ügyészségi fogház céljára elvehető területet szintén igénybevételre javasolta a Törvényszék. Két évvel később Pick György mentesítést kért a 40 kat. holdon felüli földjei részére, kérését elutasították.[201]

A bíróság a földdarabok helyét is megjelölte: *„Az egyes parcellák észak-déli irányban úttól-útig hasítassanak ki, mégpedig a házhelyeknél átlag 8 öl szélességben, s amennyiben az így nyert parcella nagyobb lenne a juttatott 400 négyszögöl házhelynél, a többlet meghagyható az illetőnek belsőség gyanánt, viszont ennyivel kevesebbet kap az illető szántóföldből... A házhelyek a nagykanizsai út mentén délnyugat-északkelet irányban hasítassanak ki!"*[202]

Elek Ernő és Géza fellebbezett birtokrészük igénybevétele ellen, érvelésük szerint a 30 kat. hold 1200 négyszögöl lefoglalása a birtok maradandó részén az okszerű gazdálkodás folytatását, tekintettel a két szeszgyárra, veszélyeztetné, továbbá, mert a szóban forgó területet a háború alatt nem nyerészkedési szándékból, hanem a birtok kiegészítése céljából vásárolták.

Hertelendy Andorné a kisajátított földjének alacsony osztályba sorolását kifogásolta, mert szántóföldjét (1 kat. hold megváltási ára 1320 pengő) legelőnek (megváltási ára 276 pengő) minősítették, és rétterületéért is magasabb (428 pengő helyett 512 pengő) besorolást kért. Az OFB a szóban forgó fellebbezéseket elutasította.[203]

Korpavár-Palin gazdaságainak száma és nagysága (1924-1930)[204]

Sorszám	Gazdaságok területi csoportjai (holdban)	A gazdaságok		A gazdaságok	
		száma	területe (hold)	száma	területe (hold)
		1924-1925-ben		1930-ban	
1.	0-1	34	25	535	267
2.	1-5	124	241	204	392
3.	5-10	17	121	30	217
4.	10-20	15	197	12	165
5.	20-50	5	145	9	249
6.	50-100	3	229	6	466
7.	100-200	2	322	2	213
8.	200-500	3	989	2	651
9.	500-1000	1	608	1	504
10.	1000-	-	-	-	-
Összesen		*204*	*2876*	*801*	*3124*

A földreform térségünk falvaiban sem járt radikális változással. A birtokszerkezetben annak ellenére sem történt fordulat, hogy a század elején többször is parcelláztak. A számos igénylő közül a szerencsésebbek is átlagosan csak 1,84 kat. hold földet kaptak, összesen 181

200 Uo.
201 Uo.
202 Uo.
203 Pick György földjeinek további sorsát nem ismerjük, de ismert, hogy volt neki 624 holdja Toronyban, Vas m. Szombathelyi járásában. Lásd: Gazdacímtár, 1925.
204 MNL ZML Helytörténeti Lexikon (Kézirat).

kat. holdat – pénzügyi alátámasztás nélkül! Termőföldhöz 58, házhelyhez pedig 40 személy jutott. A földhöz jutottak körében nemsokára elkezdődött az építkezés. A házak száma a háború előtti állapothoz képest megduplázódott: 53-ról 108-ra nőtt. A házak többsége (66,6%) már téglából vagy kőből készült, s 93 épület tetőzete cserép vagy pala. „A puszta csakhamar eltűnt és ma már községi jellegű."[205] A paliniak egyre több szállal kötődtek a városhoz, Nagykanizsa már nemcsak felvevő piacuk, hanem munkahelyet is kínált számukra.[206]

Palin 100–500 hold közötti birtokosai 1935-ben[207]

Földbirtokos neve és lakása	A birtok nagysága	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	+
		kat. hold						
Elek Géza Muraszerdahely	114	82	11	–	13	2	–	6
Korpavári legeltetési társulat	127	1	–	–	42	84	–	–
Nagykanizsa város	505	23	–	7	–	–	475	–
özv. Novák Jánosné és társai	202	131	1	–	52	17	–	1
Rubint Károlyné Korpavár	323	203	7	–	43	34	32	4
Somogyi Gyula Korpavár	328	200	4	–	33	45	36	10
Összesen	*1599*	*640*	*23*	*7*	*183*	*182*	*543*	*21*

Korpaváron nem volt közép- vagy nagybirtok, de voltak kielégítetlen földigénylők, számukat forráshiány miatt nem ismerjük. A parasztság parcellái egyre zsugorodtak. Az 1935-ben végrehajtott földbirtok-statisztikai felvétel szerint Korpavár-Palinban a határ 52,7%-a maradt a közép-, illetve a nagybirtokosok kezén, a megyei átlag 33% volt! Az egy kat. holdon aluli gazdaságok 267 holdat, vagyis az összterület 8,5%-át birtokolták. Az 1–10 holdas kisgazdáké volt Zala megyében a mezőgazdasági terület 78,3%-a, Korpaváron 19% volt az arány. A 10–100 holdas gazdaságoké – köztük a 60–70 holdat vásárolt kereskedőké – lett a földek 28%-a.[208] Növekedett az agrárnépességen belül a törpebirtokosok és – különösen Palinban – a nincstelenek száma. Helyzetüket még kilátástalanabbá tette, hogy a két háború között nem voltak nagy közmunkák, vasút- és útépítések, vízszabályozás, másrészt az USA elzárkózott újabb emigráns tömegek befogadása elől.[209]

Az említett földtörvény tehát nem oldotta meg a társadalom legnagyobb problémáját, de jelentős kezdeményezésnek bizonyult, hiszen az új nemzedéket folytatásra késztette.

A gazdaságok helyreállítása az 1920-as évek második felében gazdasági fellendülést, az életkörülmények és az egészségügyi ellátás általános javulását eredményezte, de a világgazdasági válság (1929–1933) az értékesítés akadályozását, nagyarányú árcsökkenést is hozott magával.[210] Az 1930-as évek közepétől ismét felemelkedés kezdődött; a fejlődés nemcsak elérte, hanem meg is haladta a válság előttit.

Korpavár mezőgazdasági területe érdemlegesen nem változott, csak minimális csökkenés (67 hold) jelentkezett. Módosult viszont a szántóföld (a határ 48%-a) belső szerkezete

[205] Zalavármegye ismertetője, 1935.I. 240. A népesség gyarapodása, a házépítési-, illetve a telekszerzési kedv a század második felében is folytatódott, s 1960-ban 212 házban 1024 fő lakott. MNL ZML Helytörténeti Lexikon.

[206] A lakosság döntő többsége (70,4%) földművelő volt. Az 1930-as évek végén 55 fő dolgozott az iparban, 22-en az építőiparban, míg 11 fő bányász volt. Lásd: Népszámlálás, 1941. II. kötet.

[207] Gazdacímtár, 1935 alapján.

[208] Uo.

[209] Romsics, 1999/b 197.p.

[210] Uo. 165.p.

a gabonatermelés – különösen az olcsóbb amerikai és a kanadai búza beáramlása óta – mérséklődött, viszont nőtt a takarmány- és a kapásnövények, a burgonya és a kukorica vetésterülete. Mivel a paraszti dűlők egyre kisebb részekre darabolódtak, a kevés földön gazdálkodó parasztságot, az állattartás mellett az intenzívebb ágazatok növelésére késztette. Palinban kifejlődött a kertkultúra, általában a lakosság számára fontos bevételt jelentett a gyümölcstermesztés.

A háború előtti mennyiségi felfutást követő külterjes művelési mód – elhanyagolt növényvédelem, a talajutánpótlás hiánya – nem változott; a nagyobb gondozást nem igénylő, de nagy hozamú fajtákat kedvelték. A szilva népszerűsége egyre nőtt, egyrészt a termékét felvásárolta az Elek-uradalom – mint már említettük, birtokán három szeszfőzde is működött –, másrészt különösebb gondozást nem kívánt, talajigényessége minimális és általában magról helyben is szaporítható. A szilva mellett hamar elterjedt az őszibarack, a szőlőben köztesként ültették, de telepítették a kipusztult szőlők helyére is. A kisgazdák is szívesen termesztették az újfajta gyümölcsöket, az uradalmi kertészet például szolgált és segített a korszerűbb kertészeti kultúra megismertetésében és alkalmazásában.

A szőlő szinte őshonos volt a Korpavárhoz tartozó Förhénc-hegyen, ahol a szőlősgazdák már 1761-ben barokk stílusú kápolnát építettek, majd 1929-ben a szeptember 20-i közgyűlésükön érdekeik védelmében hegyközséggé alakult. A háború után itt is terjedt a bőven termő és a különböző gombás betegségeknek ellenálló direkt termő fajta, a noha, s kismértékben ugyan, de megjelent a csemegeszőlő is. Szőlőtermelésükre is jellemző, hogy még nem ismerték szélesebb körben a korszerű termesztési és védekezési módszereket. Mindkét településen szerveztek telente ismeretközlő előadásokat, de a személyi feltételek nemléte miatt hiányzott a már több gazdaságban alkalmazott új mezőgazdasági technikák ismertetése.[211]

Bár a szántóföld és a rét aránya (3:1) nem volt kedvező, s szűkös volt a legelőtér, 267 kat. hold, a gazdálkodás fő ágazata Korpavár-Palinban mind a paraszti, mind az uradalmi gazdaságokban az állattenyésztés, főként a szarvasmarha tartása maradt. Az állat jelentette a legfontosabb piacra vihető terméket.

Az állattartás alakulása Korpavár-Palinban (1911–1936)[212]

Év	Szarvasmarha	Ló	Sertés	Juh
1911	443	98	368	–
1936	356	108	617	12

Az állatlétszám a szarvasmarha kivételével meghaladta az első világháború előtti szintet, s minőségi összetételében is sokat javult a két világháború közötti időszakban. A fejlődés egyik mutatója a pirostarka szarvasmarha (szimentáli fajta) térhódítása, igavonásra is alkalmas és több tejet és húst szolgáltatott. Bálint Károlyné palini gazdaságában a cselédek névsorában szerepel a vajmester és a tejeskocsis is, valószínű, hogy már a kanizsai piacon is megjelent a tej. Jelentősen gyarapodott a sertésállomány, s ezen belül a mangalicák mellett a hússertések száma: 44%, míg 1911-ben az egész állományból mindössze 2 db volt hússertés.

A lovak számának növekedése részben a paraszti gazdaságok elmaradottságára; részben az uradalmi bérmunka, fuvarozás vállalására utal. Igavonásra még 34 db tehenet és 81 ökröt is használtak. A két palini uradalom már rendelkezett korszerű mezőgazdasági eszközökkel: cséplőgép, elevátor, kaszáló- és vetőgép, tengeri-morzsoló, szecskavágó és répazúzó is szerepelt az 1936. évi összeírásokban. A közép- és nagybirtokon megjelent a trak-

[211] A községek vezetőinek erre irányuló hajlandóságára utal, hogy az iskolai gyakorló kert céljára kijelöltek 1000 négyszögöles területet, de hasznosításra a személyi feltételek hiánya miatt elmaradt. Uo.

[212] Állatszámlálás, 1911. 178-181.p.; illetve MNL ZML V. Községek. Korpavári Körjegyzőség iratai. Állatösszeírási lap 1936. évre.

tor is, a palini uradalmakban még hiányzott, de Elek Géza birtokán a kámáncsi cselédek nyilvántartásában már szerepel a traktoros és a gépész is.[213]

A juhtenyésztés a gyapjú árának esése miatt a nagyobb gazdaságokban megszűnt, csak a kisgazdák folytatták még a juhtartást.

A gazdasági fejlődéssel egyidejűleg, azzal kölcsönhatásban a népesség is jelentősen növekedett Korpavár-Palinban a két világháború között. A szaporulat 1921 és 1930 között 11,4.[214] A harmincas években átlagosan a születések száma 21, a halálozás 9 fő, 1938-ban pedig 22 - 9 volt az arány. Az 1935. évi megyei jelentés is arról számolhatott be, hogy a korpavári jegyzőség területén az egészségügyi ellátottság kiemelkedően jó. Palin azon községek közé tartozott, ahol vállalták - a főszolgabíró 1936. évi leiratára válaszolva - uszoda létesítését, számítva természetesen a nagykanizsai járás által *„kilátásba helyezett 200-250 pengő támogatásra"*.[215] Ebben az időben a bábaasszony végezte az egészségvédelmi teendőket, Palinban már 1927 óta széleskörű gyakorlattal, oklevéllel rendelkező szülésznő működött.[216] A lakosság száma a háború előtti 619-ről (Palin 271, Korpavár 348 fő) 1939-re 812 főre nőtt, a gyarapodás 193 fő. Segítették a növekedést a jegyzőséghez tartozó majorok, puszták lakói is: Lazsnakpusztán 1910-ben 24 fő élt, 1930-ban 46 fő. Ugyanekkor Kámáncspusztán 9, illetve 34 fő lakott. Kedvező volt a társadalom koronkénti szerkezete is: 148 fő (18,2%) a 6 éven aluliak száma a 60 éven felülieké negyven (4,9%).[217]

A létminimum alatt élők számának kimutatásában Korpavár 21 cigány személlyel szerepel, zárójelben megjegyezve, hogy 10 fő gyermek. A körjegyzőség irattárában első ízben történt említés a cigányságról. Később, az 1941/42. tanévben a 18 első osztályos közül már 11 fő volt cigány származású![218] A korpavári jegyzőség két nagyobb településen (Palin és Korpavár) folyamatosan működött az egytanerős népiskola: Palinban egy voltistállóból leválasztott helyiségben, Korpaváron pedig váltakozva egy-egy családi ház éppen szabad szobájában. Mindkét település vezetősége fontosnak tartotta a tanulás feltételeinek javítását; a jegyzőség 1935. évi költségvetésében pl. szerepel a *„tanító lakásban 6 lámpahely kialakítása és a tanteremben 1 db húzó lámpa felszerelése"*. A képviselőtestület iskolaépítésről hozott határozatot Korpaváron 1936-ban. Felterjesztésükre a megyei közgyűlés 1938. május 1-én hozott egyhangú döntést, hogy *„államsegélyből 2 szoba-konyhás lakásból és 60 tanköteles részére szükséges tanteremből álló főépület és a szükséges mellékhelyiségek épüljenek."*[219] A tervezett épület 1939-ben készült el, s az 1939/40. Tanévben, pontosabban 1940. február 12-én elkezdődhetett a tanítás. Beiratkozott 67 tanuló, a beíratási díj 1 pengő, fizetése alól 17 tanuló kapott felmentést. A tanulók többsége korpaváron lakott, 29 tanuló Kámáncspusztáról, 10 pedig Zsigárdpusztáról járt be Korpavárra. Könyvtára nem volt az iskolának, Gross Tibor zsigárdi földbirtokos és Elek Ernő adományából vásároltak a „szegény tanulók" részére tankönyveket. Arra a kérdésre, hogy kielégítő-e a tanulók táplálkozása, ruházata és tan- és írószerekkel való ellátottsága, Szekeres Piroska tanítónő a tanulók 40%-ának taneszközökkel való ellátottságát gyengének, 30%-ának a ruházatát és táplálkozását rossznak minősítette.[220]

Annak, aki a 6. osztály elvégzése után nem folytatta felsőbb iskolában tanulmányait, a három évfolyamú továbbképző iskolát kellett látogatni! Korpaváron a tanulók többsége nem jutott el a 6. osztályig, általában évenként minden harmadik tanuló iratkozott be a to-

[213] Kámántson az 1930-as években mészkőbánya és mészégető is működött. MNL ZML V. Községek. A Korpavári Körjegyzőség iratai 1888-1950. Cselédek névsora, 1936. január 1.
[214] Népszámlálás, 1930. I. kötet.
[215] Lásd: 213. számú lábjegyzet hivatkozása.
[216] Zalavármegye ismertetője, 1935. III. 80.p.
[217] Népszámlálás, 1941.
[218] MNL ZML V. Községek. A Korpavári Körjegyzőség iratai 1888-1950.
[219] Uo.
[220] Uo.

vábbképzőbe. Az iskolák ígért támogatása csak a nagyobb és szerencsésebb falvakig hatolt, de a pusztákat, majorokat, illetve azok gyermekeit még nem érte el.

A felnőttek téli tanfolyamai is csak az írás és az olvasás elsajátítását segítették, a kezdő gazdák számára különösen fontos agrárgazdasági ismeretek terjesztése késett. A korpavári továbbképző iskola sem lett gazdasági, hanem csak általános jellegű. Jelentős volt az analfabetizmus folyamatos csökkenése: a hat évnél idősebb lakosság körében 12,9%-ra, a Nagykanizsához közeli Lazsnakpusztán 19,5%-ra, de a külterületen élőknek még 31%-a nem tudott sem írni, sem olvasni! A népesebb településeken az iskolázottság területén bizonyos fokú mobilitás – a tehetősebbek között – kimutatható, két fő középiskolát végzett, négy fiatal pedig 1940-ben középfokú iskola 2. illetve a 3. osztályába járt.[221]

A harmincas évek elején, a gazdasági válság hatására a szegényparasztság és a kispolgárság körében Zala megyében is megerősödtek a szekták és a szélsőséges politikai mozgalmak (kaszáskeresztesek, nyilasok) de térségünkben a nyilasoknak sem volt befolyása.[222] A lakosság homogén katolikus, többségük hitbuzgó; 25–30% vasár- és ünnepnapokon templomba járt, alkalmilag általában Korpaváron 15–20, Palinban pedig 40–45 fő bérmálkozott. Palinban a hívők száma 650 fő, Korpaváron 148 volt. Mindkét filiában 1933 óta működött az Actió Catholica szervezete és a három évenként választott 14–14 tagú képviselőtestület.[223] Az 1935. évi országgyűlési választások során, egyhangúlag gróf Bethlen Istvánt választották képviselőjüknek. A fentiekkel egyidejűleg szokatlan fejlemények nyugtalanították az eseménytelen vidéki életet. Toborzók csábítgatták a szerveződő hadseregbe a fiatalokat. Többségük lanyha érdeklődéssel fogadta a lelkes katonákat, a lakosság pedig érthetetlenül nézte a nemrégiben alakult leventeegyesület tagjainak test- és menetgyakorlatait, fegyverhasználatról tartott foglalkozásait, s csak akkor kezdtek az események világossá válni, mikor egyre gyakrabban érkeztek a SAS behívók a falvakba, s el kellett hagyni a családot, a kemény munkával összekuporgatott földet, nem is sejtve, hogy történelmünk legpusztítóbb háborújának előjátéka kezdődött.

Resume

Die Geschichte von Palin und Korpavár in der Zeit der Verbürgerlichung

Das Schicksal von Palin und Korpavár veränderte sich in der Zeit der Kapitalismus im Vergleich zu den vorangehenden Perioden deutlich. Die Erbfolger von János Inkey verkauften die von Gross-Canisa nördlich liegende Herrschaft – die grundsätzlich aus Dörfern mit kleiner Bevölkerung bestanden – an die belgische königliche Familie. Der neue Besitzer verwaltete das Besitztum am Anfang durch seine örtliche und besiedelte Mannschaft, danach verpachtete er die Herrschaft, und gegen 1889 begann die Verwertung des Großgrundbesitzes in kleineren Teilen. Dieser Prozess fiel mit dem Raumverlust der heimischen Latifundien zusammen, aber war ganz im Gegenteil mit dem Funktionieren der nachbarlichen Gross-Canisaer Domäne. Durch die Zerkleinerung zerfiel die Paliner Domäne in mehreren kleineren Mittellandsitzen. An einem Teil der mittleren Grundbesitze wurde

221 Népszámlálás, 1941 adatai alapján.
222 Lásd: Vonyó, 1994. munkáját.
223 VÉL. Hitéleti jelentések 1930–1948.

anspruchsvoller Landwirtschaft ausgebaut, aber da waren auch einige Einheiten, an denen eine rückständige Arbeitsqualität herrschte. Zugleich versuchten die Dorfleute gleichzeitig von ihren kleinen Grundbesitzen im Schatten der Großlandbesitz ihr Auskommen zu finden. Die da lebenden beschäftigten sich überwiegend mit Landwirtschaft; wegen der wenigen Acker hauptsächlich mit Tierhaltung, sowie mit Weinanbau und Weinbau. Die Bevölkerung pflanzte sich doch langsam fort, und gleichzeitig wurden immer mehr kommunalen Institutionen organisiert (Schule, Vereine, ärztliche Versorgung usw.). Im Jahr 1923 wurde die Korpavárer Kreisnotariat (mit Paliner Sitz) gegründet. Der Streik der Erntearbeiter und Dienstboten spiegelt die vorhandenen sozialen Spannungen wieder. Die Probleme der Armut wurden im Jahr 1920 dadurch vermindert, dass bei der Bodenverteilung 181 Joche Boden verteilt wurden. Zwischen den zwei Weltkriegen verbessere sich die Infrastruktur der Dörfer, die elektrische Beleuchtung erschien und die Gebäude wurden bereits aus Ziegel oder Stein gebaut.

The History of Palin and Korpavár in the Era of Embourgeoisement

The destiny of Palin and Korpavár considerably changed in the era of the capitalism compared to the previous eras. The inheritors of János Inkey sold the manor north of Nagykanizsa, consisting of typically low populated villages, to the Belgian royal family. The new owner initially managed the estate through its local and own fellows, and then they let out the manor, and around 1889 the selling out of the latifundium through smaller territories finally began. This process coincided with the losing ground of the domestic latifundia, but it was exactly the opposite to the operation of the neighbouring manor in Nagykanizsa. As a consequence of the fragmentation, the manor of Palin broke up into many smaller middle-domains. Qualitative farming was established on a fraction of the middle-domains, but there remained units where low efficiency work was carried out. At the same time, the population of the villages tried to earn their living from their small farms in the shadow of the latifundium. These people dominantly worked in agriculture, owing to the little arable lands primarily in stock-farming, and also in grape- and wine production. Nevertheless, the population slowly grew, and simultaneously more and more public institutions were organized (school, associations, medical care etc.). In 1923 the Korpavár Notarial District (with Palin seat) was established. The existing social tensions were reflected by the strike of the harvestmen and handmaids in 1905. The problems of the poverty were somewhat mitigated by the re-allotment of land in 1920 when 181 acres were distributed. Between the two World Wars the infrastructure of the villages improved, electric lightning appeared and the buildings were already built of brick or stone.

Czupi Gyula – Kardos Ferenc

MIKLÓSFA TÖRTÉNETE 1850–1945 KÖZÖTT

Nagykanizsa Miklósfa városrészének 1849–1945 közötti történéseit idézzük föl mozaikszerűen e rövid tanulmányban. Áttekintésünkben a korabeli falu életének sok területére kitérünk, de főként a Nagykanizsához fűződő kapcsolatokat emeljük ki. Nagykanizsa iparosodása, a Déli Vasút Társaság megjelenése a miklósfaiak számára is jóval több lehetőséget kínált a korábbiaknál a gazdálkodás, a kereskedés és a hivatalos ügyek intézése terén. Mindez törvényszerűen vezetett a Somogytól való elszakadás, Zalához, leginkább a Nagykanizsai járáshoz tartozás gondolatához. Tanulmányunkban e változást hangsúlyosan mutatjuk be.

1. Miklósfa a magyar közigazgatásban

Pesty Frigyes 1864-ből, Szörcsöky Ádám jegyzőtől származó leírása szerint: *„Horvát-Szentmiklós falu Somogy megye Marcali járás Csurgói kerületben .... határa foglal magában 5167 cataster holdakat, lakosai magyarok és horvátok."*[1] Miklósfa közigazgatási besorolása nem változott az 1848-at követő száz esztendőben. Ennek ellenére mozgalmas korszakot tudhat maga mögött részben a polgári közigazgatás kialakítása és folyamatos változásai miatt, részben pedig azért, mert ebben a száz évben több alkalommal is eljárás folyt a Miklósfa és a korabeli körjegyzőségéhez tartozó települések Zalához, a Nagykanizsai járáshoz csatolása kérdésében.

E mozgalmas időszak Miklósfa hivatalos neveinek változásaival is jól érzékeltethető.[2] 1851–1872 között „Szent-Miklós", 1872–1895 között „Horvát-Szentmiklós", 1895-től „Somogy-Szent-Miklós,"[3] 1908-tól pedig „Somogyszentmiklós"[4] a település neve. Miklósfa 1948. augusztus 1-jétől Zala megyéhez tartozott, ekkor a falu képviselő-testülete szerette volna a ‚Zalaszentmiklós" nevet használni[5], de erre már nem került sor, a Belügyminiszter 1950-ben Miklósfára változtatta a település nevét, a közgyűlés utólagos „jóváhagyásával".[6]

Miklósfához több külterületi lakott hely is tartozott korszakunkban. 1848–1945 között mindvégig szerepel a helynévtárakban Móriczhely. A Szentgyörgyvári-hegy 1873-tól szerepel a lakott helyek között. Szaplányos 1892-ben szerepel először, mint külterületi lakott hely, később előfordul, hogy az itteni erdészház, a csőszház és a malom külön szerepel az összeírásokban. 1873–1880 közt említik Nyitra[7] pusztát, egy helyütt Nyitra malom alakban is, 1882–1888 között a Pádi malom, 1836-ban Szent Pál puszta (Hamuház) jelenik meg külterületként, de az utóbbi a somogyszentmiklósi uradalom pogányszentpéteri birtokain feküdt. A Czurek puszta 1880–1910 között volt lakott.

---

1 Pesty,2001. 303.p.

2 Átnézett helységnévtárak (év, oldalszám) 1873. 50. p., 1877. 36. p., 1888. 221. p., 1892. 974. p., 1895, 216. p., 1900. 91. p., 1902. 389. p., 1907. 58. p., 1913. 367. p.

3 1895. május 2-tól változott meg neve Horvát-Szent-Miklósról Somogy-Szent-Miklósra a 45.221/V.-a/1895. Bm. sz. rendelet ételmében. Lásd Récsei 2009. 227.p. Egy másik forrás szerint a körjegyzőség neve 1895 és 2008 között Szentmiklósi körjegyzőség volt. Lásd Récsei – Leidecker, 2006. 40–41.p.

4 A leírásokban teljes következetlenséggel kötőjelesen, tetszőlegesen Szent, Szt. rövidítéssel, tagonként kis- és nagy kezdőbetűkkel is szerepelt a település neve, akár egy iraton belül is fellelhetők ezek az eltérések.

5 MNL ZML V. 1773. 1948. október 4-i rendkívüli ülés, 10/948. képviselő-testületi határozat.

6 MNL ZML V. 1773. 1950. október 7. ülés ahol „tudomásul veszik".

7 Zala megye földrajzi nevei, 1964. 253.p.

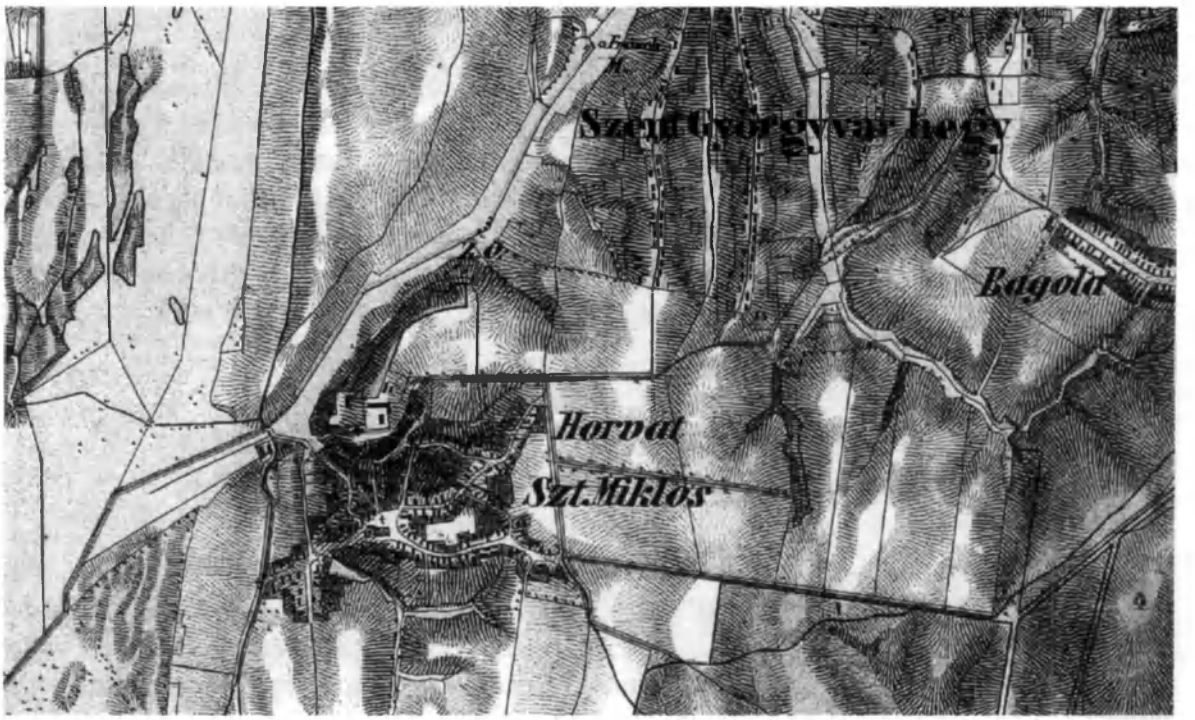

224. kép: Horvátszentmiklós és a Szentgyörgyvári-hegy

1.1. Miklósfa: Somogy vagy Zala?

A dualizmus időszaka jelentős, mélyreható változásokat hozott a települések köz- és önigazgatásában. Kialakult egy új, polgári közigazgatási rendszer, támaszkodva az 1848-as, a polgári közigazgatás kereteit megadó törvényekre, a községi és városi közigazgatási hagyományokra.[8] A polgári közigazgatás kialakításának része volt a vármegyei közigazgatás áttekintése, átszervezése is. Az 1873–76-os *„közigazgatási területrendezés"*[9] alapelve a vármegyék területének és adózó népessége számának arányosítása, ami az átlagosnál kisebb területű, adózó népességű vármegyék érdekével is egybeesett, hiszen a törvényhatósági törvény[10] alapján a vármegyék saját költségvetéssel és saját adókivetési jogosítványokkal is rendelkeztek. E területrendezés folyamatában születtek olyan kérelmek a megyehatárszéli települések részéről, melyek a közelebbi, vagy nagyobb járási székhelyhez csatolást indítványozták, köztük a nyugat-somogyi falvakéi is.

1874. szeptember 10-én Horvátszentmiklós több környező településsel (Liszó, Bagolasánc,[11] Surd, Belezna, Zákány) együtt – utalva arra, hogy először már 1872-ben (a községi törvény kapcsán) kérték azt – kezdeményezte Somogy vármegyénél a Nagykanizsai járáshoz, ezzel gazdasági és közlekedési kapcsolatok okán a Zalához tartozást. E kérelem hosszabb szövegrészlete nemcsak az átcsatolást indokolja, hanem a Somogyhoz való kötődés történetiségét is felvillantja, illetve megfogalmazza, hogy Zala megye kormánypárti javaslat szerinti területi és ezzel együtt járó vármegyei jövedelemcsökkenését

8 Lásd az egész fejezet tekintetében is Csizmadia 1976. 101–160. p.

9 Csizmadia, 1976. 145.p.

10 1000 év törvényei. 1870. 22. tc.

11 Bagolasánc kisközség neve is sokféle írásmóddal szerepel a hivatalos iratokban: *Bagolya, Bagolasáncz, Bagola-Sáncz.* Határához tartozott időszakunkban Kis- és Nagyfakos is, ma mindegyik településrész Nagykanizsa része. Tanulmányunkban, ha nem a forrás szó szerinti közlésében fordul elő, a Bagolasánc névformát használjuk.

(a Balatonfüredi járás áttételét Veszprém vármegyéhez) ellensúlyozhatná a somogyi falvak áthelyezése, s ez elviselhető veszteséget jelentene Somogy számára.

„Kik alázattal alulírt községek ősi időktől fogva Somogyvármegyéhez vannak bekebelezve, melynek székhelye Kaposvár tőlünk 10–12 mérföld távolságra fekszik. Utókori kegyelettel beismerjük, hogy amidőn őseink a megyéket felosztván községeink határait Somogy megyéhez csatolták, ezen felosztás az akkori viszonyok és körülmények tekintetbe vételével nem csak teljesen helyes, hanem a legészszerűbb is volt. E beosztás az 1848-ik és előtti, sőt az arra következő abszolút uralom korszakában se volt legkisebb hátrányunkra, mivel azon időben a volt jobbágyság minden törvénykezési és árva ügye a bírói hatósággal felruházva volt uradalomnak hatósága alá tartozván helyben, vagy legalább az uradalom közel eső székhelyén intéztetett el. Az 50-es években pedig a tág illetékességgel felruházott és k(irályi) szolgabíróságnál felmerült minden ügyünk elintézését könnyen elérhettük és legfeljebb fontosabb büntető ügyekben kellett egyes polgártársainknak tanúként a távol eső megyei székhelyen, Kaposváron megjelenni. Azonban a körülmények gyökeresen megváltoztak. Jelesül a kereskedés és ipar élénkülése, a forgalom naponkinti növekedése, a közlekedés gyorsasága oly új viszonyokat teremtettek, melyekről őseink nem is álmodtak. Ezeken kívül számos ügyeink fordulnak most elő, melyek elintézésére egyedül a megyei székhelyén létező központi hatóságok az illetékesek, sőt ami a legfőbb: 1862-ik évben Somogy megyében életbe lépett a telekkönyvi intézmény, melynek örömmel elismerve jótékonyságát csak úgy – és akkor élvezhetnénk valódilag, ha a telekkönyvi hatóság rendkívüli távolsága miatt annak minden jogügylet megkötése előtt kívánatos betekintése ... fáradságunkba nem kerülne. Mint említenénk megyénk székhelye Kaposvár tőlünk 10–12 mérföld távolságra fekszik és így, ha bármely ügyben odavándorolni kénytelinittetünk, ezen út még a nyári holnapokban is három napi időnket veszi igénybe, míg a 4 téli holnapban, az őszi esőzések, hózivatarok és tavaszi fagy felfakadása által előidézett utaink szomorú állapota az odamenést csaknem lehetetlenné teszi.

Ha ennek ellenében tekintetbe vesszük, hogy Nagy Kanizsa város Zala megye főhelye 1/2–1 1/2 órányi távolságra fekszik csak, lehetetlen fel nem ébredni azon óhajnak, hogy bárha oda tartozván mindennemű ügyünk elintézését ott szorgalhatnánk ... alázatos esedezésünket a következő érvekkel támogatjuk:

1., Bennünket mindennemű üzleti összeköttetésünk Nagy Kanizsához köt, ide szállítjuk minden termékeinket, annak vásárain szerezzük be a szükségleteinket és értékesítjük viszont szorgalmunk gyümölcsét, sőt még a legkisebb élelmiszereket is annak hetivásáraira hordjuk, ide küldjük fiainkat oskolába. Míg ezen járásunk székhelye Csurgó, ezen megyénk székhelye Kaposvárral a legcsekélyebb magán üzleti összeköttetésben nem állunk, miből önként következik, hogy az utóbbi helyekre csak akkor jutunk el, ha megjelenésünk hivatalosan igényeltetik, míg az elsőt gyakran, sőt majdnem minden héten látogatván piaczi és egyéb teendőink mellett a hatóságok előtti ügyeinket is könnyen elvégezhetnénk.

2., Somogy megye a Dunán túliak között most is a legnagyobb, és ha a kormányi előterjesztés szerint Zala megyének Veszprém megyét erre sarkaló, törvénykezési tekintetben már is a veszprémi törvényszék alá tartozó vidéke véglegesen ide kebeleztetik be kiterjedésre nézve Zalát tetemesen felül fogja múlni, márpedig ha az önkormányzat költségei minden törvényhatóság által az állam közvetítése nélkül leendnek fedezendők, a méltányosság úgy kívánja, hogy ezek lehetőleg egyenlő adóképesség és kiterjedése acrontiroztassanak.

3., Ha igazságos esedezésünk meghallgatását elérni sikerülne is Zala megye balatonfüredi vidéke a kormányzati előterjesztés szerint Veszprémhez csatoltatnék, a dunántúli megyék között Somogy még mindig a legnagyobb kiterjedésű megyék elseje maradván az önkormányzat költségeinek beszerzésére elég bő adóalappal birandana.

4., Élénk fontosságú ránk nézve provintialis szempontból a kérelmezett beosztás, mivel az 1868-ik évi 54-ik törvény szerint árváink felett a gyámhatóságot kizárólag a te(kintetes) megyei árvaszék, ingatlan birtokaink felett pedig a birtok bíróságot a kir(ályi) törvényszék gyakorolja. Forduljon tehát elő bármely haláleset és legyenek ott kiskorúak érdekelve, vagy a legkisebb birtokváltozás (akár adásvevés,

akár csere, akár örökösödés útján) kénytelenítve vagyunk jelenleg a feletti távol eső s rossz utakban csak is Kanizsán át megközelíthető Kaposvárra vándorolni, melynek kellemetlenségeit, költséges voltát már nem egy polgártársunk megtanulta megismerni s különösen, akkor, ha téli időben egy bizonyos napra beidéztetvén a legrosszabb út és idő daczára oda utazgatni kénytelen. Míg kérelmünk meghallgatása esetén Nagy Kanizsa közelsége miatt helyzetünk tetemesen könnyebbülne.

Miután pedig a mi szerény felfogásunk szerint a törvényhozásnak egyik fő feladata, hogy az állami érdekek első sorbani megóvása mellett a provintiák méltányos igényeit is tekintetbe venni, az adózó polgároknak olcsó és könnyű igazságszolgáltatást eszközölni s őket azon hatóságok alá utasítani, mely a terület geographiai fekvése, összeköttetéseik, és egyéb viszonyaiknál fogva a lakosságra nézve legelőnyösebb, miután továbbá ezen kérelmezett beosztás által állami érdekek semmi tekintetben sem érintettek, miután végre a méltányosság kívánalmának is megfelelnék hisszük, hogy amennyiben a kisebb Zala megye eddigi területének egy részét Veszprémnek átengedni, az adóképesség egyenlőségének helyre állítás a dunántúli megyék között legnagyobb szomszédjától nyerjem némi kárpótlást. Ennél fogva megújítjuk azon alázatos esedezésünket, hogy az alulírott községeket Zala megye nagy kanizsai járásához beosztani, s a magas királyi (minisztérium) törvényjavaslatát ily szellemben módosítani méltóztassék.

Hódoló tisztelettel és fiúi bizalommal vagyunk a mélyen tisztelt Képviselőháznak legalázatosabb szolgái.

Horvát-St Miklós község nevében, Liszó község nevében, Surd község nevében, Belezna község nevében, Bagolya község részéről, Zákány község részéről.[12]

A kérés indokoltságát mind a hat településen megvizsgálták, s a alszolgabíró azt állapította meg, hogy Miklósfa és Surd községek esetében erőteljes a szándék a szoros és fejlett nagykanizsai gazdasági kapcsolatok miatt, a többi település e két hangadó falu hatására döntött így, kérésüket vissza is vonnák. Somogy vármegye elsősorban a történeti hagyománnyal, a megye adózó népessége és területe megtartásával és a Csurgói járás működőképességének fenntartásával indokolta a kérés elutasítását, s egyúttal jelezte, hogy áthelyezés esetén Baranya, vagy Veszprém megyei településekre tartana igényt. Az alszolgabíró megállapítása mögött – ez érezhető ki az iratokból – a hatalomtól való tartózkodás, kisebb községekben a hatalom túlzott tisztelete és az a gazdasági érdekkülönbözőség húzódott meg, mely a kisebb, zártabb gazdaságú települések és a gazdaságilag fejlettebb s már akkor Nagykanizsával élénk gazdasági kapcsolatokkal rendelkező két uradalmi központ (Miklósfa és Surd) között feszült.

Ebben az eljárásban, és a későbbiekben is tetten érhető, hogy a miklósfaiak nem Somogytól akartak elszakadni, minden megnyilatkozásukban a somogyi identitás jelenik meg, Zalaegerszeghez semmiféle kötődést nem találunk, csak Nagykanizsához, a Nagykanizsai járáshoz vonzódnak, ami viszont lehetetlen volt megyeváltás nélkül.

Miklósfa Zalához csatolása 1892-ben került az országgyűlés elé, a törvényhatóságok rendezésének 1891-ben megkezdődött vármegyei és törvényhatósági átszervezése kapcsán. A többiek – úgy tűnik – ekkorra lemondtak korábbi szándékukról. 1892. április 2-án terjesztette elő, ekkor már csak két község, *Bagola-Sáncz* és *Horvát-Szent-Miklós* kérvényét Széll Ákos jegyző.[13] Az ehhez kapcsolódó felszólalásban Horváth Béla, a kérvényi bizottság előadója így összegezte a kérés indokát: *„... azon indokból, hogy részben a közigazgatási, részben az állami hatóságok oly messze esnek tőlük, hogy a legnagyobb fáradságukba kerül székhelyüket fölkeresni."* Az előadó szerint Somogy azzal utasítja el a kérést, hogy azt minden megyeszéli település kérhetné, és ez a „pótadókat illetően visszás helyzet"-eket szülne. Azt javasolja, a kérést a

12 MNL SML IV. 414. Csurgói járás főszolgabírói iratai 4547/1874.

13 Az 1892. évi február hó 18-ára meghirdetett OKN 76–78.p. 27. Országos ülés, 1892. április 2.

belügyminisztérium vizsgálja meg. Hévizy János Nagykanizsa országgyűlési képviselője[14] bővebb, a kérést támogató hozzászólásában már Nagykanizsa is megjelenik: *„Kanizsa ezen községek tőszomszédságában fekszik. Oda járnak eladni termékeiket, amelyekből azután Somogy vármegyének és az államnak költségeit akarják befizetni az állam kincstárában. Oda járnak beszerezni életszükségleteiket, oda járnak culturális igényeiket kielégíteni."* Érvelésében mindvégig a települések és a vármegyék közös érdekéről beszél, Somogy megye kifogásait pedig azzal védi ki: *„mert nem esik minden megye szélére Kanizsa városa, mely úgy a cultura, mint a gazdaság és forgalom tekintetében, kitűnő központ."* Érveléséhez hozzáilleszti, hogy Somogy vármegye ellenkérvényében szó van Nagykanizsa megye alapításáról. Ezt a félelmet próbálja eloszlatni azzal, hogy ez az ötlet nem valós: *„Tessék meggyőződve lenni arról, hogy Nagy-Kanizsának esze ágában sincs, hogy megyei központtá legyen ...".* mert miután az országgyűléshez benyújtott folyamodványa szerint önálló törvényhatósággá szeretne válni, megyei központi jogállást nem is kérhet.

Remete Géza képviselő is támogatta az átcsatolást és megjegyezte, hogy a kormánynak módjában áll kártalanítani Somogy megyét, a Zala megyei államsegélyből levonható és Somogynak átadható a kieső pótadók összege.[15]

A következő napirendben, ugyanekkor, támogatták Nagykanizsa kérelmét, hogy a város törvényhatósági jogú várossá alakulhasson. Bár ez a nagykanizsai ambíció 1856 óta létezett[16] és így a félelem Zalaegerszeg, illetőleg Somogy megye részéről nem volt teljesen alaptalan, Hévizy kijelentése pillanatában azonban valóban nem volt komolyan vehető, a somogyi falvak beadványaiban is Zalaegerszeg jelenik meg megyeközpontként. A rendezet tanácsú város, mint járási székhely kielégítette volna a Nagykanizsa környéki somogyi települések legszükségesebb első fokú járási hatóságot (törvényszék, árvaszék, tisztiorvos, stb.) érintő eljárási igényeit, a kereskedéssel kapcsolatos jogügyletekhez, valamint a birtok- és telekkönyvi ügyekhez fűződő elvárásaikat.

Nagykanizsa, mely 1872-től rendezett tanácsú város, többszöri nekirugaszkodás után[17] sem lett se megyeszékhely, se törvényhatósági jogú város; s a két falu, *Horvát-Szent-Miklós* és *Bagolasánc* sem került 1948-ig Zalába. Nagykanizsa megyei központtá válása kezdeményezéseinek és a városhoz közeli települések jogosnak és az ország számára gazdaságilag is előnyösnek tűnő kérésének összekapcsolódása nem volt előnyös Miklósfa és Bagola számára. Kérésükben a vármegyei szuverenitás és integritás sérülését látták a somogyi és a zalai megyevezetők.

1945-ben újra megkérdezte a belügyminiszter a Zalához csatolás ügyében a településeket. A *somogyszentmiklósi* képviselő-testület 1945. szeptember 26-i rendkívüli ülésén a 16/1945. sz. határozatában kijelentette: *„Zalavármegyéhez csatolást ellenezzük s kérjük, hogy a község továbbra is Somogyvármegyéhez tartozzon .... azért is, mert eddig somogyiak voltunk s ezután is azok kívánunk maradni."*[18] Ugyanez a kérdés előkerült az 1946. augusztus 20-i közgyűlésen is, de ekkor már Somogy megye törvényhatósági kisgyűlésének 2775/3–1946. számú

---

14 Hévizy János (1854–1901) az akkor Nagykanizsán tanító piarista (kegyesrendi) gimnáziumi tanár 1892-ben lett Nagykanizsa országgyűlési képviselője 1896-ig. Kanizsai Enciklopédia, 1999. 122.p.

15 Remete Géza jogász, 1879-től ügyvéd Nagykanizsán. 1872-től 1879-ig Letenye országgyűlési képviselője, majd 1892-ben sikerült újra mandátumhoz jutnia. Zalavármegyei évkönyv, 1896. 248–249.p.

16 Barbarits, 1929. 81.p. 1867-ben, majd 1874-ben újabb indítványok születtek a közigazgatás és igazságszolgáltatás első dualizmuskori átszervezése kapcsán. Ez utóbbi idejéből valók a Nagykanizsa környéki, de a Csurgói járáshoz tartozó somogyi falvak átcsatolást kérő kezdeményezések. 1891-ben Hertelendy Béla, Nagykanizsa országgyűlési képviselője nyújtotta be indítványát, ezzel kapcsolatban folyt le az 1892-es vita.

17 A képviselőház 1910. december 15-én elfogadta a város kérvényét, mely alapján megindult a törvényjavaslat elkészítése, de csak az I. világháborút követően, 1922-ben folytatódott érdemben az ügy, mely 1924-ben újabb beadványhoz vezetett. Lásd: Barbarits, 1929. 97.p.; illetve Foki, 2011. 26.p. A közigazgatás 1929. évi átszervezésével le is került a napirendről.

18 MNL ZML V. 1773c 1945. szeptember 26-i ülés.

véghatározatát tárgyalták, ami az átcsatolásról tudósította a testületet. A miklósfai képviselő-testület fellebbezett a határozat ellen. Indoklásában kifejtették, hogy *„A Belügyminiszter Ur községünknek Zalavármegyéhez csatolását kimondotta mielőtt a községeket megkérdezte volna, hogy kívánják-e az átcsatolást, vagy nem. ... Amint a kisgyűlés is megállapítja: Somogyszentmiklós ellenzi az átcsatolást, holott éppen ez a község van legközelebb Nagykanizsához. Ez így is van, mégis ellenezzük, mert nem látunk az átcsatolással annyi hasznot a községünkre, hogy ezért érdemes legyen Somogytól elszakadni! Ami talán legfontosabb a piac közelsége. Az átcsatolás semmit sem változtat a helyzeten, mert ha Somogyban maradunk is, éppen úgy Nagykanizsa a piacunk, mintha Zalához leszünk csatolva.*

Ami a vármegye székhelyét illeti, azzal sem lenne előnyösebb a helyzetünk, mert Zalaegerszeg és Kaposvár körülbelül egy távolságra van hozzánk és semmivel sem könnyebb Zalaegerszeget megközelíteni, mint Kaposvárt. Egyedül a járási székhely az, amely valójában közel fekszik, s tényleg jelentene előnyt, de hátrányt is. A pereskedések nagymértékben azonnal megszaporodnának, minden csip-csup üggyel a bíróságokat terhelnék. Jelenleg minden perlekedni akaró meggondolja a dolgot, mielőtt belefog, de ha itt lenne ügye elintézve Nagykanizsán, minden apró-cseprő üggyel azonnal futnának ügyvédhez, bírósághoz, ami anyagiakban csak hátrányt jelentene a község népének. Mindezeknél fogva ismételten kérjük továbbra is csak Somogyvármegyénél szíveskedjék a Belügyminiszter Úr meghagyni."[19]

Ez a kérés azonban ugyanúgy nem hallgattatott meg, mint az előzőek, az átcsatolást kérők. A Miháldi és a Somogyszentmiklósi körjegyzőséget 1948. augusztus 1-jével átcsatolták Zalához, a Nagykanizsai járáshoz.[20]

1.2. Miklósfa köztisztviselői, képviselő testülete és részvétele a megyei közigazgatásban

Miklósfa és a hozzá hasonló falvak igazgatása szempontjából a legfontosabb jogszabályok a községi önigazgatásra vonatkozó rendelkezések, azon belül is elsősorban a községi törvény volt.[21]

A törvény megkülönböztet városokat, nagy- és kisközségeket, *melyek a törvény által a községekre ruházott teendőket korlátolt anyagi viszonyaik miatt saját erejükből teljesíteni nem képesek és e végből más községekkel kell szövetkezniök"*[22] és körjegyzőségeket kell alakítaniuk. 1872-ben jött létre a *Horvátszentmiklósi körjegyzőség,* melyhez Bagolasánc, Liszó, Surd és Belezna is tartozott. 1892-ben létrejött a Surdi körjegyzőség, kötelékében Beleznával. 1895-ben a körjegyzőség neve Szentmiklósi körjegyzőségre, mely az 1908-as átalakuláskor is megtartotta nevét.[23]

A körjegyzőség előnyt jelentett a falu számára a körjegyzőségi hivatal (a körjegyző, 1904-tól segédjegyző,[24] 1923-tól adóügyi jegyző,[25] díjnokok) és a hatáskörébe tartozó közalkalmazotti réteg (körorvos, körállatorvos, szülésznő, postamester) jelenléte, kapcsolati tőkéje miatt. A tisztviselők, közalkalmazottak költségei megoszlottak a körjegyzőség települései között, azonban Bagolasánc és Liszó nem mindig tudta teljesíteni a rá eső részt, s ilyenkor ezt Miklósfának kellett kipótolnia. A jegyzők névsorát csak 1908-tól ismerjük

19 Uo.
20 Récsei, 2009. 226.p. Az ideiglenes Nemzeti Kormány a 4330/1945. M.N. sz. rendelete 6.§.21.
21 1000év törvényei. 1871. évi 18. tc. a községek rendezéséről.
22 Uo. 1.§.c.
23 Bagolasánc ma Nagykanizsa Bagola, Sánc, Kis- és Nagyfakos városrészei.
24 MNL ZML V. 1773b *Szabályrendelet a somogyszentmiklósi körjegyzőségben szervezett segédjegyzői állásról.* 1912. A rendelet a 1904. évi XI. tc.-re hivatkozik.
25 Belsősomogy, 1923. január 14.

pontosan. 1872 előttről Szörcsöky Ádám (1864–1868) jegyző,[26] 1908 előttről Matolcsy József[27] és Széll Ákos[28] körjegyző neve ismert. Körjegyzők a 20. század első felében: Blaskó Antal[29] (1908–1930), Zóka Sándor[30] (1930–37), Szabó Lajos (1937–45).[31]

Somogy megye önigazgatásának legfőbb szerve a közigazgatás átalakítását[32] követően a törvényhatósági bizottság volt, mely fele részben választott, fele részben „a törvényhatóság területén legtöbb egyenes államadót fizető virilistákból[33] állt. A korszakra jellemző, hogy rendelkezni kellett arról is: csak az választható, aki írni-olvasni tud.[34]

1922-ben a Csurgói járás legtöbb adót fizető virilistáinak sorát[35] báró Inkey József iharosberényi földbirtokos vezette, második e sorban gróf Keglevich Béla több mint 3 millió pengő adóval, a listán csak ő szerepel szentmiklósiként. A virilista bizottsági tagok sorában somogyszentmiklósiként 1910-ben[36] és 1911-ben[37] Spitzer Mór,[38] Dobrin Richárd,[39] 1913-an[40] Koller Ferenc említődik. A törvényhatósági bizottságnak Miklósfáról a választók létszámából adódóan két tagja lehetett. 1911-ben[41] Kovács János (szük)[42] és Németh János, 1913-ban[43] Kovács János (szük) és Pribék János falubíró töltött be ilyen tisztséget.

A községi törvény[44] alapján a falut 1872-től képviselő-testület vezette, mely tagságának felét választás útján bízták meg, másik fele a legtöbb állami adót fizetők közül került ki. A miklósfai virilisták a helyi köztisztviselők: a körjegyző és a körorvos, valamint a szentmiklósi uradalom mindenkori tulajdonosa és főbb haszonbérlői voltak.

Az 1925-ös községfelméréskor[45] a falu elöljárósága a bíróból, másodbíróból, 6 esküdtből, 1 közgyámból, 1 körjegyzőből, 1 orvosból, 1 irodai alkalmazottból állt. Szegődményes alkalmazottként 2 kisbírót, 1 bábát, 4 éjjeliőrt alkalmaztak. A bíró, másodbíró, 6 testületi tag mellet 8 virilista alkotta a képviselő-testületet. A községházán ekkor a körjegyzői iroda és lakás működött. A körjegyző 398 nöl kertet is kapott. Ezen kívül volt a községnek még egy háza 1 lakással, 5 lakrésszel és 2 irodahelyiséggel. Mindegyik épület Miklósfa tulajdona volt.

A somogyi név- és címjegyzékekből,[46] a zalai, a somogyi sajtóból és a szórványosan fennmaradt képviselő-testületi jegyzőkönyvekből[47] nem rekonstruálható a testület min-

26 Pesti 2001. 32.p. illetve MNL ZML XI. 609. 1. doboz. *A sz.miklósi Uradalom irományainak részes kivonata.*
27 Somogyvármegye almanachja, 1906. 44.p.
28 Ő terjesztette be 1892-ben a Zalához csatolásról szóló kérelmet. OKN 76–78.p. 1892. április 2.
29 Somogymegye Trianon után, 1931. 330.p. 1883-ban született Csurgón. 1930-ban nevezték ki a Csurgói járás főjegyzőjévé.
30 Somogy vármegye, 1932. 78.p. Szennán született 1901-ben. 1925-től adóügyi jegyző.
31 Alsódunántúli címtár, 1937. 62.p.
32 1000 év törvényei. 1870. évi XLII. tc II. fejezet a törvényhatósági bizottságról.
33 1929 előtt *nyers* formában, azaz mindenki képviselethez jutott közvetlenül a virilisták közül, ezt követően *„tisztított"* formában alkalmazták, azaz a virilisták közül is kellett választani. 1929. évi 30. tc. testületenként 40%-ra csökkentette a virilista tagok arányát. Lásd Csizmadia, 1976. 120.p.
34 1000 év törvényei. 1870. évi 22. tc 20.§.a.
35 Belsősomogy, 1922. december 10.
36 Somogyvármegye almanachja, 1910. 44.p.
37 Somogyvármegye almanachja, 1911. 47.p.
38 Spitzer Mór a Spitzer és Stern cég egyik tulajdonosa volt, hengermalmot és játékgyárat működtettek.
39 Dobrin Richárd kereskedő, Somogyszentmiklóson haszonbérlő volt.
40 Somogyvármegye almanachja, 1913. 68.p.
41 Somogyvármegye almanachja, 1911. 52–53.p.
42 A szentmiklósi uradalomból 27 holdat bérlő gazdálkodó.
43 Somogyvármegye almanachja, 1913. 73.p.
44 1000 év törvényei. 1871. évi 18. tc. a községek rendezéséről.
45 MNL ZML V. 1773b. Közigazgatási tájékoztató lap. Somogyszentmiklós, 1925.
46 Alsódunántúli címtár, 1937. 62.p., Somogy vármegye címtára, 1932.p. 78–79.p., Somogyvármegye almanachja, 1906. 44.p. 1910. 44.p., 1911. 52–53.p., 1913. 73.p.
47 MNL ZML V. 1773b.

denkori összetétele, de néhány bíró neve fennmaradt. A falu bírái:[48] Poszavecz János (1895–1905), Szollár István (1906–1910), Pribék János (1910–14), Mátés János (1925–26), Mátés Ferenc (1927), Kucsebár József (1928), Bunics István (1929–30), Spollár István (1930) Vörös György (1933), Domján István (1937–1945).

A hivatalos iratokban, így a közgyűlések jegyzőkönyveiben is, megjelennek a miklósfai ragadványnevek, tehát ezek nemcsak a szokásjogban, hanem a hivatalos eljárásokban, mindenki által elismerten is használatban voltak.

A képviselő-testület feladatai közül a költségvetés megalkotása, végrehajtása, a járás, vagy a megye felől érkező rendelkezések végrehajtása, és a községi értékek védelme: a közbirtokos erdők legelők, az utak, árkok megóvása, javítása volt a legfontosabb. 1870-ben készült el az új, Nagykanizsáról Gyékényes felé vezető országút. Nyomvonala a korábbitól valamelyest keletre került.[49]A régi út a falu nyugati peremén haladt. Az új utat az *„Alsó utcán (később Rákóczi utcán) vezették át."*[50] A Rákóczi utca ma a Miklósfa utca.[51] A település szeres (szeges) szerkezetű volt, a családok a dombhátakon telepedtek meg, s az utcák girbegurba hálózata a völgyekben, horhosokban húzódott. *„Az utcák rendezetlensége csak látszólagos, mert valójában mind egy-egy központibb, tágabb térbe torkollik. Ezeknek az egymást átszövő, görbe utcáknak nagy előnye, hogy a falu minden jelentősebb része könnyen elérhető, de csak annak, aki ismeri ezeket az utcákat. Régebben azzal az előnnyel járt, hogy veszély esetén (tűz, adószedés, pandúrok) könnyen lehetett segíteni a bajba jutotton, és ha éppen kellett, könnyen el is lehetett tűnni."*[52] E településszerkezet Miklósfa belső részein máig megmaradt.

A tűzrend védelmére 1895-ben önkéntes tűzoltó egyesület alakult, de tűzvédelemmel kapcsolatos feladataik nagy része megmaradt a község kezében. Miklósfa zsuppos, fatalpakra épített, sarazott falú házai[53] könnyen lángra lobbanhattak, ezért a település elöljárói szorgalmazták a téglaépítkezést és a cserépfedést. Úgy tűnik nem eredménytelenül: 1910-ben 294 ház ált a faluban, melyből 112 ház téglafalú, 109 vályog, sár falú épület volt, 53 csak fából készült, 20 ház pedig vegyes technikával: tégla és vályog együttes felhasználásával.[54]

Az erdők, mezők védelmére csőszöket, mezőőröket, éjjeliőröket alkalmaztak. Számuk a mindenkori költségvetéstől függött, többnyire 3–4 fő volt.[55] 1925-ben Szabó József, Kolarics István, Szollár József, Bébecz István kapott éjjeliőri megbízást.[56] Az éjjeliőri megbízatás nem lehetett jövedelmező állás (másodállás), erre utal, hogy 1927-ben *„éjjeli őrökül az eddigi fizetés mellett nem jelentkezett senki"*, ezért a fizetést a képviselő-testület évi 96 pengőről 136 pengőre emelte.[57]

48 Címjegyzékek, szerződések, jelentések alapján.
49 Tarnóczky, 2012. 381.p. Miklósfa.
50 Kotnyek, 1997. 165.p.
51 1982. január 1-jétől a Magyar Népköztársaság ET. 12/1981. sz. határozata alapján Nagykanizsa közigazgatási területe Bajcsa, Miklósfa és Bagola-Fakos csatolt városrészekkel bővült.
52 Imrei, 2011. 23.p.
53 Erről bővebben lásd: Kotnyek, 1997. 168.p.
54 Lásd: Népszámlálás, 1910.
55 MNL ZML V. 1773b.
56 MNL ZML V. 1773b. Jegyzőkönyv az 1925. január 4-i eskütételről.
57 MNL ZML V. 1773b. 1/1927. határozat.

2. Miklósfa demográfiája és vallási összetétele

Miklósfa a korszak egészében a Csurgói járás viszonylag nagy lélekszámú, területű és római katolikus népességű községei közé tartozott. Területét tekintve 1869–1949 között mindvégig a 8., a lakosság számát tekintve pedig 5–7. legnagyobb volt a járás 29 települése közül.

Az 1869-től megindult rendszeres népszámlálások az első világháborúig viszonylag egyenletes népességgyarapodást mutatnak: 1857–1910 között összesen 494 fővel, vagyis az 1910-es lakosság negyedével nőtt a falu lélekszáma. A népszámlálások szerint a falu túlnyomó többsége magyar anyanyelvűnek vallotta magát, ami az mutatja, hogy a 18. században bevándorolt horvát ajkú lakosság elmagyarosodott. 1910-ben[58] az 1963 lakos közül 2 német, 6 horvát és 1 fő „egyéb" etnikumú lakos, a többi magyar volt. A falu népessége döntően római katolikus vallású az egész időszakban. 1910-ben 1943 katolikus mellett 10 fő református, 6 fő evangélikus és 7 fő izraelita vallású lakost regisztráltak.

Bár a lakosság 1910-ig egyre növekedett, folyamatos volt az elvándorlás is.[59] Horvátországba és Szlavóniába 1880–1890 között 22 földműves vándorolt ki dolgozni, velük ment 20 feleség és 65 gyermek, azaz 107-en hagyták el Miklósfát összesen 20 800 Ft vagyonnal.[60] 1900–1910 között Miklósfáról 7 fő kapott kivándorlásra jogosító útlevelet.[61] Bár későbbi ilyen pontos adataink nincsenek kivándoroltakról, az el- és kivándorlás mindvégig érzékelhető jelenség.

1910–1930 között enyhén csökkent a falu lélekszáma az első világháború eseményei és a kivándorlás következtében, 1930-tól viszont újra gyarapodott a népesség, majd pedig a második világháború miatt jelentős arányú lakosságvesztést szenvedett el.

Miklósfa népessége a népszámlálások alapján 1857–1949[62]

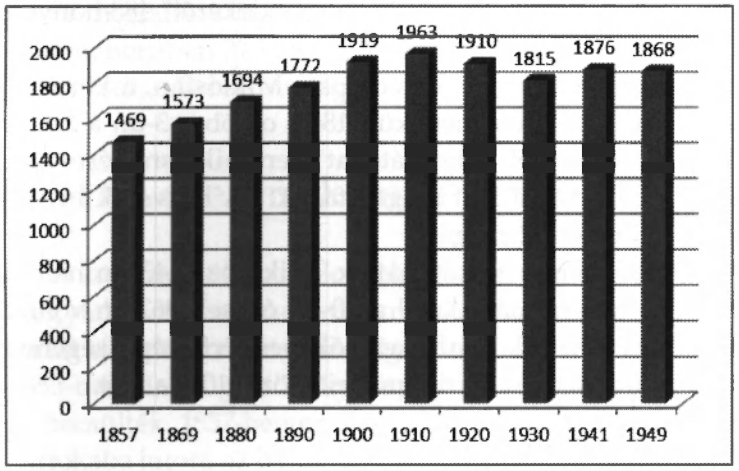

A 20. század első felében a falu egyre csökkenő lakosságszámot tudhat magáénak, még a két háború közti békeidőkben is. A születések száma a század első másfél évtizedében átlagosan évente 68 fő, az 1916–1927 között 42 fő, 1928–1949 között pedig 34 fő.

Miklósfa állandó lakossága mellett viszonylag jelentős számú, az uradalommal szerződéses viszonyban álló béres, szolgáló, cseléd jelenlétével is számolnunk kell. A cselédkönyvek alapján az 1870-es évektől 50–100 fő közöttire becsüljük az uradalomba érkezett cselédeket, a két világháború között pedig számuk átlagosan 200 fő körül mozgott. Érkeztek idénymunkákra és egy teljes gaz-

58 Népszámlálás, 1910. 2. 28–29.p.
59 Népmozgalom, 1828–1900. 112–123.p. A szentmiklósi anyagyülekezethez tartozó katolikus bagolasánci, somogyszentmiklósi és liszói híveket egy anyakönyvbe vezették.
60 Szili, 1995. 51.p.
61 Uo. 167.p.
62 MTSH 1996. 204–205.p.

dasági évre is, jellemzően valamilyen szakmunkára (például Tihanyból halászok a halastavakhoz). Nem egy vidékről nagy tömegben, de a környékről, Zalából, Somogyból, Vasból többnyire családonként, kisebb csapatokban jöttek. A cselédkönyvekből kitűnik, hogy a cselédkönyvesek nagy része egyedülálló, vagy fiatal házaspár volt, de előfordult néhány családjával érkező cseléd, s az ő családtagjaik nem szerepelnek e kimutatásban.[63] A cselédkönyvesek mellett érkezhettek cselédkönyv nélküli, olcsóbban dolgozó idénymunkások is.[64] A cselédkönyves idénymunkásokból – az eddigi, szúrópróbaszerű vizsgálatok alapján –, ha kevesen is, de voltak, akik tartósan a falu lakóivá váltak: többnyire miklósfai családokba nősültek be.

3. Miklósfa és a honvédelem

Az 1848–49. évi szabadságharcban a falu hadiesemények színtere volt, az első világháború jelentős áldozatokat követelt. A háború alatt megjelent a falu életében a hadirokkantakkal, hadiárvákkal- és özvegyekkel kapcsolatos szociális tevékenység, a korszak végére eső második világháború pedig a háború előtti községi élet teljes átalakulását hozta magával.

Az 1848. áprilisi törvények 22. cikkelye azokat a férfiakat kötelezte a hon védelmére, akik legalább fél jobbágytelekkel, vagy ennek megfelelő nagyságú földdel rendelkeztek.[65] A somogyi 1848. májusi nemzetőr-összeírás[66] során a Marcali járás zákányi főkapitányság, beleznai kapitánysága (*Belezna, Szentmiklós, Bagola, Sáncz* és *Liszó*) alá tartozó *Szentmiklósról* 74 birtokos családból 116 gyalogos katonának alkalmas 20–50 év közötti földműves férfit írtak össze. A beleznai kapitányság területéről összesen 155 főt kellett kiállítani. Az 1848. szeptember 11-én Kaposvárott készült honvédállítási lajstromra[67] ekkor 25 fő 19–22 év közötti miklósfai újoncot vett fel *Horvát Sándor* és *Szentmihályi Sándor* összeíró, akik közül kilencen lettek nemzetőrök: *Kotnyek János, Kotnyek József, Kovács Mihály, Krizsován Mihály, Molnár János, Sajni Boldizsár, Szörcsök Mihály, Verhovecz Ádám, Vörös Ádám*. Egy 1849. december 8-i lista[68] arról tudósít, hogy a Marcali járásból, a járás „középső vidékéről" 183 honvéd vett részt a harcokban, kik pontos illetőségét nem tudjuk.

Miklósfát közvetlenül is érintették a harcok. Nugent és csapata Miklósfán, a korabeli Szentmiklóson keresztül, a Légrád felé vezető úton menekült 1848. október 3-án a Nagykanizsát felmentő sereg és a felkelő kanizsaiak elől. A horvátokat Szentmiklósnál érte utol Batthyány Károly őrnagy zászlóalja, de sikertelen volt megállításuk. „A horvátok benyomultak Szentmiklósra, feldúlták, felgyújtották a községet.[69]

Az első világháborúban 283 miklósfai vonult be katonának, akik közül 43-an haltak hősi halált, 21-en eltűntek.[70] Az 1910-es népszámláláskor[71] a 20–59 évesek 962-an voltak, a férfi/nő arány pedig 50–50%, így a besorozottak a falu keresőképes férfi népességének mintegy 60%-át tette ki, az áldozatok száma pedig e férfipopuláció közel 10%-a volt.

63 MNL SML IV. 414. Csurgói j. Mutató 1884. 1884-ben a szentmiklósi jegyzőnek kiküldött cselédkönyvek.
64 Pl. Belsősomogy, 1924. október 26.
65 Hermann, 2006. 462.p.
66 MNL SML IV. 103. A. Nemzetőr összeírás 1848. május. A beleznai kapitányság összeírását *Vécsey Miklós* kiküldött készítette.
67 MNL SML IV. 103. B. Honvédállítási lajstromok 1848 *Martzali járás Börötzffy fő bíró kerületében összeírt ujjoncok sommás kimutatása.*
68 MNL SML IV. 103.C. *A szabadságharcban részt vett honvédek nyilvántartása.*
69 Hermann, 2006. 484.p.
70 Somogy vármegye címtára, 1932. 78.p.
71 Népszámlálás, 1910. 28–29.p.

A hadirokkantak a háborút követően, a nagyatádi-féle földosztás során földet, illetve segélyt kaptak. 1926-ban Szollár Lajos 2 hold, Gorsics János 3 hold, Köteles Mihály 6 hold, Szörcsök Károly 1 hold, Domján János 2 hold, Szabó József (gyenta) 2 hold, Dravecz Boldizsár 1 hold, Poszavecz József 100 négyszögöl, Domján Mihály 50 négyszögöl lucernavetéshez jutott hozzá. Összesen 17,4 hold volt a kiosztott terület (még a csendőrség is kapott 250 négyszögöl lucernást).[72] A hadirokkantak, hadiárvák és hadiözvegyek helyi „fiók"-ja a Hadirokkantak Országos Szövetségének csoportjaként, központi kezdeményezésre, 1934 áprilisában alakult meg Szollár Lajos elnök, Köteles Mihály alelnök és Őry László[73] titkár vezetésével alakult meg 31 pengő tagsági jövedelemmel.[74] A tagdíj 1–4 pengő között mozgott rokkantsági fokonként. A csoport összjövedelme 1935-ben 13 pengő, 1936-ban 40 pengő volt. A csoport 1934-ben 19, 1935-ben 6, 1936-ban 17 ügyben járt el tagjai érdekében. Közgyűléseit félévente tartotta.

1936-ban a csoport felülvizsgálata során Őry László titkár és Köteles Mihály alelnök jelzik, hogy a formaruha drága, *„a fiókunkhoz tartozó tagok (közül) egy sincs, aki megvehetni tudná, a mi részünkre a formaruha rendkívül drága. Mert mi mindnyájan földmívesek és kisiparosok vagyunk, örülünk, hogy a napi kenyerünket meg tudjuk valahogy keresni."*[75] Ugyanekkor megfogalmazták a hadirokkantak felülvizsgálatával kapcsolatos gondokat is: *„... a fölülvizsgálatokon a belső bájainkat egyáltalán nem veszik figyelembe. Van a tagok között beteges ember, aki csak harcztérről kapta a baját, volt is fölülvizsgálatra, de csak a sebesülést vették figyelembe."*[76] 1936-ban 46 hadigondozottat és 38 hadigondozott családtagot tartottak nyilván Miklósfán. A 84 érintett közül csak 37-en voltak a csoport tagjai. Ekkor, 1936-ban 20 pengős támogatást kapott a csoport a községtől segélyek kifizetésére, de a csoport segélyt nem osztott ki, és formaruhával sem rendelkezett senki sem a tagok közül.

A mai Hősök terén álló Hősi emlékoszlopot és az országzászlót, 1937. május 17-én, pünkösdhétfőn avatták fel, 68 áldozat neve került fel a márványtáblákra. A szertartást Barasits Sándor szentmiklósi és P. Czirfusz Viktorin nagykanizsai plébánosok végezték. Az emlékművet Mankovits István (1896–1968) nagykanizsai építő és műkővállalkozó készítette.[77] Ma a második világháborús áldozatok névsora is olvasható az emlékművön. A második világháborúban 21 katonai és 2 polgári áldozat volt miklósfai illetőségű, közülük 8 fő hősi halált halt, 6 fő hadifogságba került, s 9 fő tűnt el.[78]

4. A szentmiklósi uradalom és a kisparaszti tulajdon

A szentmiklósi uradalom Nagykanizsa mai városrészei: Miklósfa, Bagola, Sánc, Kisfakos, Nagyfakos városrészek, valamint a közeli Liszó és Pogányszentpéter községek határában terült el. A több mint száz évig Festetics birtokként ismert uradalmat gróf Festetics György 1853-ban eladta gróf Zichy Károlynak. Az uradalmat ekkor leltározták, összesen 96.000 Ft-ra becsülték. 1857-ben gr. Zichy Károly örököseként özv. Batthyány Lajosné Zichy Antónia birtokába jutott, az ő tulajdonossága idején, 1876-ban egyebek közt a levéltárról is jegyzéket

72 MNL ZML V. 1773b. *Kimutatás azon szentmiklósi földhöz jutottakról, kik luczerna-vetést kaptak. Budapest, 1926. április 2.*

73 A falu bognármestere volt, nevét hol y-nal, hol i-vel írták.

74 MNL OL P 1475. Fasc. 235. Somogyszentmiklós.

75 MNL OL P 1475. Fasc. 235. Somogyszentmiklós. No.4. irat. Az Egyesület felülvizsgálati adatlapja.

76 Uo.

77 Belsősomogy, 1937. május 23.

78 Szabó – Szili, 1993. 452., 535.p.

készített Tárnok Alajos jószágigazgató. Ennek a *„régi levéltárnak"* csak egy kis töredéke maradt fenn.[79]

Az uradalmat az 1888. szeptember 29-én elhunyt özv. Batthyány Lajosné Zichy Antóniától leánya, gróf Batthyány Ilona örökölte, kinek első férje gróf Keglevich Béla (1833–1896) volt. Tőle elvált, második férje Beniczky Gábor pedig 1894-ben öngyilkos lett.[80] Özv. Beniczky Gáborné gróf Batthyány Ilona haláláig, 1929-ig a Budapest melletti Cinkotán élt. A birtok további sorsáról őt idézzük egy korabeli peres iratból:

„Első férjem gróf Keglevich Béla volt, a ki vagyon hátrahagyása nélkül halálozott el. Házasságunkból csak egy gyermek származott: ifj. gróf Keglevich Béla. Fiamnak ifj. gróf Keglevich Bélának Popovich Paulávali házasságából két gyermek származott, úgy mint

a, Bárczay Ferencné szül. Keglevich Ilona grófnő

b, Keglevich Pál, a jelenlegi felperes – aki felserdülése óta pazarló és könnyelmű életet élt.

Hogy fiamnak és unokáimnak társadalmi állásukhoz illő megélhetését biztosítsam, azon kifejezett czéllal és rendeltetéssel, hogy őket vagyonomból kielégítsem, helyesebben, hogy a vagyonból fiam, unokáimat, Bárczay Ferenczné szül. Keglevich Ilona grófnő szükség esetén pedig testvérét gróf Keglevich Pált eltartsák, – az 1919 évi augusztus hó 16-án kelt ajándékozási szerződéssel a somogyszentmiklósi 1104 számú betétben felvett, több mint 3000 cat. hold kiterjedésű ingatlanaimat fiamnak ifj. gróf Keglevich Bélának – ez 1919 évi augusztus 30-án kelt ajándékozási szerződéssel pedig a dákai 1. sz. betétben felvett 930 cat. holdas ingatlanomat unokámnak Bárczay Ferenczné, azidőben özv. Batthyány Tamásné szül. Keglevich Ilona grófnőnek ajándékoztam, mely utóbbi ajándékozás 1924-ben akként módosult, hogy a dákai ajándékozott ingatlanokat a Dákán[81], 1924 évi június hó 12-én kelt szerződéssel az ekkor még nevemen volt, a somogyszentmiklósi 130. számú és a bagolasánczi 821. betétekben felvett több, mint 2000 cat. hold kiterjedésű ingatlanaimmal elcseréltem.

Ifj. gróf Keglevich Béla fiamnak és Bárczay Ferenczné szül. Keglevich Ilona grófnő unokámnak tehát több mint 5000 cat. hold kiterjedésű ingatlant ajándékoztam, – amely ingatlanok édesanyámtól özv. gróf Batthyány Lajosné szül. Zichy Antónia grófnőtől örökölt összes ági vagyonomat képezték."[82]

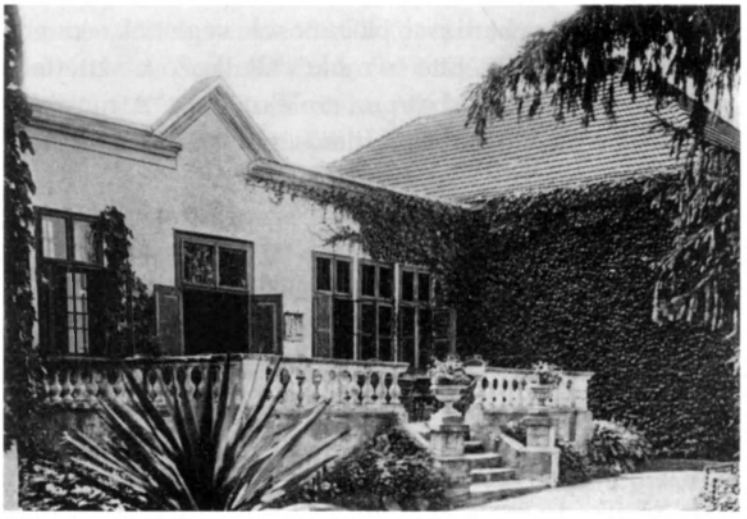

225. kép: Somogyszentmiklós: gróf Keglevich Irén kastélya 1930 körül

Gr. Keglevich Ilona első férje gr. Batthyány Tamás volt, aki az I. világháborúban elesett.[83] E házasságból egy gyermeke, gr. Batthyány Ilona született, ő az 1940-es évek elején férjhez ment gr. Széchényi Lajoshoz. Az első világháborút követően Keglevich Ilona újra férjhez ment a korábban megözvegyült Bárczay Ferenchez.[84]

79 MNL ZML IX. 609. Degré Alajos: *A Batthyány-Bárczay féle somogyszentmiklósi uradalom levéltárának története 1959.* Kézirat. Ebben megemlíti a szerző, hogy a Bárczay Ferenc levéltára előtti korszakból csak nagyon kevés irat maradt fenn.

80 Ferencz, 2013.

81 Ott élt 1856-tól özv. Batthyány Lajosné Zichy Antónia.

82 MNL ZML V. 1773b. 6. irat.

83 Neve olvasható a miklósfai első világháborús emlékművön.

84 1875-ben született Kassán. Az első világháborút követően vette el gróf Keglevich Ilonát. 1906-ban a gönczi kerület országgyűlési képviselője volt, 1935-ben Csurgón ismét képviselővé választották.

Bár e szerződés alapján 1924-ben jutott gróf Keglevich Ilona a somogyszentmiklósi birtokokhoz, a cukorgyári szerződésből tudjuk, hogy a szentmiklósi uradalom egy részét (a móriczhelyi majort is) 1921-től Bárczay Ferenc kezelte, az 1923-ban itt megkezdett mezőgazdasági vasútépítéshez gróf Keglevich Pál és Batthyány Ilona is hozzájárultak.[85] Keglevich Ilona 1941-ben meghalt, végrendeletében leányát, Széchényi Lajosné Batthyány Ilonát köteles részre szorította, többi vagyonát pedig férjére, Bárczay Ferencre hagyta. Bárczay Ferenc állandó lakhelyét Somogyszentmiklóson tartotta. Gazdasági levelezése arról tanúskodik, hogy a szentmiklósi birtokot nem csupán önmagában fejlesztette, hanem összhangban más birtokaival, s mindebben segítségére volt országos politikai kapcsolatrendszere.

Miklósfán a gazdálkodás alapvetően kétféle üzemszervezetben működött: uradalmi (nagyüzemi) gazdaságként (tulajdoni gazdálkodásban vagy bérgazdaságban) és kisparaszti családi gazdaságokban és kishaszonbérletekben. Az uradalom miklósfai részeinek összterülete 1895-ben 3485 hold volt,[86] mely a település területének 64%-át tette ki. Az akkori tulajdonos, özv. Beniczky Gáborné gróf Batthyány Ilona birtokának csak negyedén gazdálkodott: az 5 foglalkoztatott az erdőkezelést végezte (864 hold). A nagybirtok területének nagyobb részét haszonbérlők használták, közülük ketten 1779 hold szántót, 15 hold kertet, 263 hold rétet és 497 hold legelőt birtokoltak, ahol összesen 98 főt foglalkoztattak.[87]

A somogyszentmiklósi uradalom ekkor tehát külön kezelt, irányított bérgazdaságokból állt, egységes uradalmi gazdálkodásról nem beszélhetünk. Az uradalom egyes gazdasági vezetőiről kevés adatunk van. Ami eddig tudható: Tárnok Alajos[88] jószágigazgató (1853–82), Limbek Rudolf tiszttartó (1865),[89] Babos Kálmán gazdatiszt[90] (1919), Egry Ferenc intéző (1925), Pataky Ernő főintéző (1932–1940), Benkó György majorgazda (1918–1940).

Az uradalom miklósfai birtokainak 100 holdnál nagyobb haszonbérlői

Bérlő	Bérelt földterület		Az uradalom területének	Az adat forrása, éve
	kh-ban	Az összterület mekkora része		
Birck Oszkár	998	18,0%	29,0%	1895[91]
Dersényi Sámuel	1623	30,0%	47,0%	1895
Vázsonyi Emil[92]	275	5,0%	8,0%	1929–1930[93]
Magyar Tógazdaság R.T.	295	5,5%	8,5%	1929–1930

85 MNL ZML XI. 609. 5. doboz 2. csomó Cukorgyári iratok 1923–1936.

86 Gazdacímtár, 1895. 100–103.p. Csurgói járás 28–30. sor.

87 Kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtár, 1924. 1295.p.; Dunántúli cím- és lakjegyzék, 1929–1930. 785.p.

88 Tárnok Alajos (1796–1882), gróf Zichy Károly vrászlói uradalmának jószágkormányzójaként 1842-től igazgatta a szentmiklósi uradalmat is, 1840-es években költözött be Nagykanizsára, előbb a Fő u. 14-be, majd a Batthyány utca 17. alatti házába. Tarnóczky 1072. Nagykanizsa, Batthyány utca 17., 236. Fő út 14.

89 MNL ZML XI. 609. 1. doboz. *A sz.miklósi Uradalom irományainak részes kivonata* 23. p.

90 1884-ben született Hagyároson, középiskoláit Szombathelyen végezte. Lásd: Somogy megye adattára, 170.p.

91 Gazdacímtár, 1895. 100–103.p.

92 Miután 1925-ben lejárt haszonbérletét Keglevich grófnő nem újította meg, az „Elhelyezkedési kísérletei meddők maradtak. Lakását is csak a gróf előzékenységéből bírta." Kilátástalan gazdasági és élethelyzete miatt 1925. december 11-én öngyilkos lett. Belsősomogy, 1926. január. 17.

93 Dunántúli cím- és lakjegyzék, 1929–1930. 785.p.

A kisparaszti gazdaságok a jobbágyfelszabadítást követően a volt úrbéres földek polgári földtulajdonná válásával jöttek létre. Az eljárásban az úrbéres telkek földjeinek áttekintését, az úrbérrendezést az elkülönözés (a jobbágyok és földesuruk által közösen használt területek – erdők, legelők leginkább – felosztása), a tagosítás és az arányosítás, végül a paraszti tulajdonosok közti szétosztás követte.[94]

A Festeticsek és a miklósfai úrbéresek közt az 1842-ben megkezdődött, 1863-ban megkötött egyezséggel zárult úrbéri perben *„39 4/8 úrbéri telek és 25 házas zsellér után telkenként 8 magyar hold legelőt, 4,5 magyar hold erdőilletőséget kaptak a jobbágyok, és kivághatták a legelőn lévő fákat."*[95] Az egy teleknyi többlet irtásföldből keletkezhetett. A volt úrbéri birtokok egy része (szántók, belső telkek, rétek) a paraszti kisgazdaságok része lett. Ez Miklósfán becsülten összesen 1100 hold terület volt.

A volt úrbéres terület másik része a paraszttá vált tulajdonosok közös használatú birtoka maradt (legelők, erdők). Ezek a területek a paraszti gazdaság szerves részét képezték, forgalmazásuk korlátozott volt.[96] Az 1925-ben 468 hold volt *„Somogyszentmiklós úrbéresei"* birtoka (312 hold legelő, 146 hold erdő, 3 hold rét, 3 hold szántó, 1 hold kert, 3 hold nem mezőgazdasági terület).[97] Az állandóságot mutatja az 1931-es címtárban szereplő 467 hold méret.[98]

Miklósfa összterülete 1873-ban[99] 5887 hold, 1880-tól 1945-ig[100] 5432 hold volt. Az uradalom és a kisbirtokosok területe is folyamatosan változott, kevés az egykorú, egy évből, évtizedből való adat. Az uradalom miklósfai birtoka 1895-ben 3485 holdat[101] tett ki, ami az 1920-as földreform és vagyondézsma miatt csökkent. Így 1925-ben 3096 hold a tulajdonos saját kezelésű és a 100 hold a haszonbérlőnek kiadott birtok.[102] A kis- és törpebirtokok átlagos kiterjedése 5 hold volt.[103] Ugyanakkor tény, hogy a szentmiklósi gazdáknak, polgároknak is volt földtulajdona másutt (Liszóban, Bagolán vagy a nagykanizsai határban).[104] A kapcsolatok az úrbérrendezést követően is maradtak a nagybirtok és a kisbirtok között (ledolgozásos földek, egyéb szerződések, részes művelés stb. révén), ám a nagyüzem és a kisüzem szétvált egymástól.[105] Miklósfán e kapcsolatrendszernek évtizedeken át erős szála volt az uradalmi földek kishaszonbérbe adása.

Gróf Keglevich Béla 1921-ben 136 miklósfai gazdának összesen 164 hold[106] földet adott bérbe 3 évre, átlagosan 1–2 holdnyit egy gazdának. 1 holdért az első évben 400 korona, a következő években 25 kg búzának szept. 1-i tőzsdei ára volt a földbér.[107] A gróf halálát követően e földbérletek még 1927-ig meghosszabbodtak. A szerződésben utal a bérbeadó a földreformra is, amennyiben végrehajtják, és érinti az itt bérelt földeket, úgy az érintett földdarabot bérlőnek elővásárlási joga van.[108] Ekkor két bérlőtársulat alakult, a bérlőtársulatokon belül egymásért egyetemleges felelősséget vállaltak a tagok. A bérlőtársuláson

94 Simonffy, 2002. 25.p.
95 T. Mérey, 1989. 128.p. Az úrbéri perekről, ugyanez Simonffy, 2002. 139.p., Für 1994., Kaposi 2001.
96 Simonffy, 2002. 98.p.
97 Gazdacímtár, 1925. 269.p.
98 Kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtár, 1931. 487.p.
99 Helynévtár, 1873. 1258.p.
100 Helynévtár, 1882–1913., Népszámlálás 1930., 1949.
101 Gazdacímtár, 1897. 100-103.p. Csurgói járás 28–30. sor.
102 Gazdacímtár, 1925. 269.p.
103 MNL ZML V. 1773b. Közigazgatási tájékoztató lap. Somogyszentmiklós, 1925.
104 Kaposi, 2008/a 14.p.
105 Kaposi, 2001. 105.p.
106 A szerződésekben 1 magyar hold = 1200 négyszögöl.
107 MNL ZML XI 609. *gr Keglevich Béla kishaszonbérleti szerződései a somogyszentmiklósi és szentgyörgyvári birtokokból 1921.*
108 Uo. Haszonbérleti szerződés. A szerződés 1921. október 1-jétől 1922. szeptember 30-ig szól.

belül szabadon átadható, illetve átvehető volt a földbérlet, így előfordulhatott egyes gazdák megerősödése a társulaton belül.

1922-ben újabb területek kerültek bérbe kisparaszti-középparaszti gazdaságokhoz a szentmiklósi uradalomból. A haszonbérlők között két bérlőtársulat szerepel: az egyiket Meleg János vezette, 112 taggal 133 hold területtel. A másik társulatot, mely 135 tagot számlált, Bogáti János képviselte, ők 126 hold területet béreltek. Bérlőként tehát 1–1,5 hold jutott fejenként.[109] 1924-ben Mátés János és 41 társa 26 hold, Mátés István *közép* és 42 társa 27,7 hold, Domján József *öreg* és 52 bérlőtársa 54 hold földet bérelt.[110] 1921–22-ben tehát 383 gazda bérelt 421,5 holdnyi szántóterületet, többet, mint amennyi a volt úrbéresek tulajdonában lévő szántó volt. A bérlések nagyságrendje, hosszú bérlési ideje (példáinkban, ha éves megújítással is, átlagosan 6 év), illetve a bérlőtársulatok viszonylag állandó összetétele azt jelzi, hogy a kisparaszti gazdaságok sem voltak képesek tetemesebb földet vásárolni az uradalomtól, s az uradalomnak sem volt érdeke eladni földjeit. A kisparaszti gazdaságok egymástól is vásárolhattak, bérelhettek földeket, de erről sajnos nincsenek adataink.

1895-ben 421 gazdaságot írtak össze.[111] A gazdaságok területének 51%-a volt ekkor gazdaságok saját tulajdonában, 48%-át haszonbérlők művelték, 1 %-át pedig haszonélvezetként birtokolta használója.[112] Minden bizonnyal volt olyan parasztgazdaság, mely egyszerre rendelkezett saját birtokkal és bérelt gazdasággal. A gazdaságok nagy száma leginkább a birtokok aprózódását jelzi. A 20. század első évtizedében is jellemző e vidéken a birtokok aprózódása és a kisparasztság elszegényedése.[113] Miklósfán a kisbirtokosok vagy kisbirtokot bérlő gazdák száma 1900–1910 között 216-ról 32-re csökkent, ezzel párhuzamosan a kisbirtokos napszámosoké pedig 21-ről 204 főre nőtt.[114]

A parasztgazdaságok a Nagyatádi-féle földreform során is jutottak földhöz.[115] A reform végrehajtása az 1920-as évek első felére esett, s nem csak földosztást, hanem gazdasági oktatást is jelentett. A földreform során Miklósfán 453 hold mezőgazdasági területet és 18 hold házhelyet osztottak ki,[116] nagyjából annyit, amennyit a bérlőtársulatok béreltek. Miklósfán 1926. január 10-én Kovács Pál gazdasági tanár oktatta a földhöz jutottakat.[117]

5. Miklósfa népének gazdálkodása

Miklósfa népe döntően mezőgazdaságból élt, bár voltak iparosai, kereskedői és az épülő, majd 1861-től működő vasút is számos munkalehetőséget biztosított. Az iparosodás azonban csak lassan hozott foglalkoztatási váltást. 1900-ban a lakosság 82%-a, 1583 fő élt mezőgazdaságból, 1910-ben pedig 1525 fő, a lakosság 78%-a. 1910-ig, egy évtized alatt valamelyest nőtt az iparból élők (6%-ról 10%-ra) és a vasút hatására a közlekedésben dolgozók aránya (3-ról 6%-ra), de a mezőgazdaság meghatározó maradt. Az agrártermelés üzemi keretei azonban jelentősen változtak a 20. század első évtizedében. 1900-ban 156 kereső dolgozott mezőgazdasági bérmunkásként mások birtokán, közülük 103-an cselédek, 52-en ipari munkások voltak. Tíz év múlva is hasonló arányokat tapasztalunk, de a munkások

109 Uo.
110 Uo.
111 Mezőgazdasági statisztika, 1895. 1. 70.p.
112 Uo.
113 T. Mérey, 1989. 129-130.p.
114 Uo.
115 1000 év törvényei. 1920. évi 36. tc.
116 Somogy vármegye címtára, 1932. 78.p.
117 Belsősomogy, 1926. január 10.

száma majd kétszeresére nőtt.[118] E növekedés mögött részben a nagygazdaságok gépesítése áll, a század folyamán egyre nő a cséplőgép-tulajdonosok száma.

Az uradalom bérgazdaságaiban a nyári, őszi idénymunkák jóval nagyobb munkaerőigényét részben a jelentős számú (100–200 fős) távolabbról érkező cselédkönyves vagy alkalmi idénymunkásokból fedezte. Egy 1905-ös aratási szerződés szerint egy 20 kaszásból, 20 marokszedőből és 20 kévekötőből álló aratóbanda kataszteri holdakként 10 koronát kapott, vagy minden tízedik keresztet. A cséplésért augusztus 20-ig 1,6 korona, augusztus 20 után 1,2 korona bért járt. A szerződés szerint egész gazdasági évben marad szerződéses a banda és részt vesz más termények begyűjtésében is: a kukoricaszedésért 30 hold tengeriföldet kapnak 1000 négyszögölével, a burgonyát és más terményeket felesben művelik, a babból holdanként 2 litert kaptak, a takarmánynövényeket pedig 50 holdanként 4 koronáért gyűjtötték fel.[119] A szerződés minden munkafázisra, terményre pontosan megadta a járandóságot, tehát kiszámítható jövedelmet jelentett az aratóbandának, főleg, hogy kérhették a fizetséget terményben is.

5.1. Határhasználat és növénytermesztés

A 19. század második felétől már több statisztikai adat is rendelkezésre áll a művelési ágak megoszlásáról, a miklósfai határ hasznosításáról. Az ezredfordulót a szántóterület dominanciája jellemzi, s ez korszakunk végéig így maradt. A Csurgói járásban a 6. legnagyobb szántóterületű falu Miklósfa, ha pedig az összterülethez képesti arányokat nézzük, 7. a rangsorban a 29 település közül.

A szántóföldeken Miklósfán is a gabonatermesztés volt a meghatározó: búza és rozs termett a határban leginkább. 1936–38 között átlagosan 471 hektár volt a búza, 360 hektár a kukorica, 251 hektár a rozs, 69 hektár a zab, 29 hektár az árpa vetésterülete.[120] A település életében a szarvasmarha-tenyésztés szükséglete miatt fontos volt a takarmánytermesztés is. Elsősorban a marharépa, a kukorica, a lucerna termesztése tűnik jelentősnek. 1937-ben összesen 236 hektár volt a takarmánynövények vetésterülete,[121] de mellettük méretes volt a bab és tök vetésterülete is, évente átlagosan mintegy 300 hektár.[122]

Miklósfa területének művelési ágankénti megoszlása az agrárstatisztákban[123]

Összeírások éve	szántó	kert, gyümölcsös	szőlő	rét	legelő	erdő	művelésből kivett	összes terület
	katasztrális hold							
1895	2723	78	210	696	805	659	255	5426
1913	2718	75	201	726	842	622	248	5432
1935	2365	86	180	822	821	621	533	5428

A szántóföld megműveléséhez igás állatokat használtak, leginkább ökröket. 1895-ben az összeírás szerint 68 kétlovas lófogat, illetve 168 kétökrös és 3 négyökrös ökörfogat biztosította az igaerőt a szántáshoz, boronáláshoz, teherhordáshoz. 1921 után az uradalom móriczhelyi gazdaságában az új, intenzívebb

118 T. Mérey, 1989. 155.p.
119 Kanyar, 1989. 404.p.
120 Növénytermesztés, 1936–1962. 569.p.
121 Uo.
122 Uo.
123 MSA Földterület 1870–1970. 345.p.

gazdálkodásra átállító Bárczay Ferenc jóvoltából megjelent a cukorrépa-termesztése. Tegyük hozzá, hogy a miklósfaiak az elsősorban takarmányozásra szánt, a miklósfai nép (elsősorban a szegényebbek) eledeleként is ismert *„karikós répát*[124] már a 19. században is termelték. E hagyományra elsősorban az a forrás utal, mely a miklósfai cukorrépa-termesztés módszereit vizsgálta a cukorgyár megbízásából. A répa kapálása, kiszedése és helyes fejezése is fejlesztésre szorult a vizsgálat szerint.

A sárvári székhelyű Vasmegyei Cukorgyár RT-vel 1924-től 1933-ig megkötött cukorrépa-termelési szerződés[125] szerint a *Móriczhelyi uradalomban* legalább 100, legfeljebb 120 katasztrális holdon kell termelni, ehhez 1600 kg magot szállított 1924-ben a cukorgyár. A cukorrépát az uradalom költségén a kanizsai vasútállomáson kell mérlegelni és úgy feladni. A mérlegelést a Franck pótkávégyár végezte a vasúti hídmérlegen szerződés szerint vagononként 17 000–20 000 koronáért.[126] A szerződésben az uradalom 10 ezer q cukorrépa szállítását vállalta évente azzal, hogy a 10 éves szerződési idő alatt átlagosan kell meglennie az évi vállalásnak. A cukorrépa árát évente külön kell megállapítani. A répaföldek megmunkálásához előlegként 2,5 q búza árában állapodtak meg. Ha elmarad vagy megsérül a vetés, 10 q 76 kg-os dunántúli búza értékének megfelelő kötbért kell fizetni. A pénzbeli járandóság mellett minden elszámolt tisztasúlyú métermázsa cukorrépa után 50%, szokás szerint préselt friss répaszeletet kell visszakapnia az uradalomnak, ezt takarmányozásra használta az uradalom, elsősorban a szarvasmarha állomány etetésére használták fel. Ezen túl még járt száz mázsa répa után 10 kg kristálycukor saját fogyasztásra. Ennek egy részét az uradalom a kanizsai cukrászoknak adta el. A szerződés minőségi szabályokat is tartalmaz, melyekért az uradalom felel. A szállítást legkésőbb szeptember 20-án meg kellett kezdeni. A cukorrépa-termesztés a szerződés lejártával megszűnt.[127]

A kertek a falu részei voltak, de a szőlőhegyekben is találunk gyümölcsösöket. Miklósfa nem tartozott a járás nagy gyümölcstermesztő településeihez. A hasonló nagyságrendű Iharosberényben több mint kétszer, a feleakkora *Bagolasánc*ban másfélszer annyi volt a gyümölcsfa, mint Miklósfán. Az 1895-ös mezőgazdasági összeírás szerint[128] leginkább szilvafa (6553 db), őszibarackfa (4906 db), és almafa (4248 db) termett. Sokkal kisebb mennyiségben körtefa, diófa, cseresznyefa, meggyfa, kajszibarackfa, eper(szeder)fa, gesztenyefa, mandulafa is előfordult a kertekben.

Az 1895-ben a 210 holdas szentmiklósi uradalom határába tartozó (szentgyörgyvári és a móriczhelyi) szőlőterületek birtoklási arányairól nincs pontos képünk. A 19. század elején a Szentgyörgyvári hegyben a kanizsai birtokosok aránya 50%-os.[129] A Móriczhelyi-hegyen a kanizsaiak mellett liszói és surdi tulajdonosok kezén is volt szőlőbirtok. A szentmiklósi uradalom határban található, Miklósfa területén lévő Szentgyörgyvári-hegyi és Bagolasánc területén lévő bagolai- és látó-hegyi szőlők esetében 41,9 hl/hektár termésátlag alakult ki. Miklósfán az 1870-es években a siller volt a jellemző borféle. A 4571 hl-nyi borból 3888 hl siller, 457 hl vörös és 226 hl fehér bor volt.[130] 1890-ben a filoxéravész *„legérzékenyebben sújtotta a vész a lengyeltóti, marczali és csurgói járásokat,"*[131] az eljárás alá vont községek száma ekkor 49, 1900-ban 99 volt, köztük *Somogyszentmiklós* és *Bagolasáncz* is szerepelt. Az 1925-ös

[124] A miklósfai répatermesztés és a hagyományos savanyúrépa-főzés hagyományát ma is ápolja a városrész lakossága. Sokféle fajtája és elnevezése ismert a faluban. Lásd Imrei, 2011. 29-68.p.

[125] MNL ZML XI. 609 5. doboz 2. csomó. Cukorgyári iratok 1923-1936. 1923. augusztus.

[126] MNL ZML XI. 609 5. doboz 2. csomó. Cukorgyári iratok 1923-1936.

[127] Növénytermesztés, 1936-1962. 569.p.

[128] Mezőgazdasági statisztika, 1895. 1. 166-167.p.

[129] Kaposi, 2009/a 98.p.

[130] Szőlőtermelés, 1986. 92.p. és 158–159.p. A Nagykanizsa környéki szőlőbirtokokról lásd még Kaposi 2006/b., illetve Kaposi, 2009/a 97–100.p.

[131] Hirsch, 1903. 24.p.

községfelméréskor a Szentgyörgyvári hegyközség 545 hold, a Móriczhelyi hegyközség 167 hold kiterjedésű volt.[132]

A mintegy 600 hold erdő nagyobb részét a nyugaton fekvő Szaplányos erdei tették ki, másik része északkeletre, Bagola felé húzódott. Az erdők döntően az uradalom kezében voltak. A 19. század közepén még folyt irtásgazdálkodás. Gróf Keglevich Béla 1864-ben a móriczhelyi gazdasághoz tartozó *Hosszi sűrű legeltből*, mely korábban erdő volt, ekkor pedig ligetes legelő, szántóterületet szeretett volna kialakítani. Ezért megbízta Hirsch Móriczot, hogy az itt lévő 102 holdat irtsa ki.[133] A 19. század végén mintaszerűen kezelt erdőknek tartották őket megyeszerte, köszönhetően az uradalom főerdészének, Krug Józsefnek. Az elsők egyike volt a környéken, aki okszerű vadgazdálkodást folytatott a gondjaira bízott területen.[134] 1925-ben működött a községi faiskola 400 négyszögöl területtel.[135]

5.2. Állattartás, állattenyésztés

Miklósfa állattartására sokoldalú volt. A paraszti gazdaságok önellátásra tartottak apróbaromfit, igavonó állatokat (elsősorban ökröket, kisebb mértékben lovakat). Az uradalom és a nagyobb birtokkal rendelkező gazdák már tartottak eladásra szánt állatokat is. Húsállatként elsősorban szarvasmarhát, kisebb mértékben sertést, baromfit, haszonvétért tejelő marhákat, gyapjút adó birkákat, mézelő méheket, tojást adó baromfit tartottak. Miklósfán 1895-ben több mint 3600, 1935-ben pedig majd 5000 baromfi volt. 1935-ben több mint 4300 tyúkot, 458 libát és 153 kacsát neveltek.[136] A sertésállomány 1895-ben 651, 1911-ben 878, 1935-ben 1002 egyedet számlált. A járási adatokat szemlélve a sertésállomány mondható csak jelentősebbnek. Az elsősorban gyapjáért, de húsáért is juhot az uradalom tartott. 1895-ben 1352 egyede volt, de a 20. század során ennél már kisebb számokkal találkozunk: 1911-ben csak 190, 1935-ben 493, 1942-ben pedig 720 egyede volt.[137] A nagy különbségek elsősorban a jövedelmezőség miatta alakulhattak ki. 1935-től merinó fajtákat tartott az uradalmi juhászat.

A falu gazdaságának egyik alapja a szarvasmarha-tenyésztés és a marhakereskedés. A település és az uradalom állatállománya a közeli nagy szarvasmarha-tenyésztő központokhoz (Csurgó, Berzence) volt mérhető. 1895-vben 1322 szarvasmarhát, 187 lovat számoltak. 1911-re 1367 egyedre szaporodott a szarvasmarha-állomány, majd csökkenés áll be, 1935-ben csak 827 állatot regisztráltak, 1942-ben újra nőtt az egyedszám (998 egyed). Ebben az időszakban a tehénállomány 461 egyed körüli volt, viszont az igásökör állomány 1935-re majdnem teljesen eltűnt.[138] Ezzel párhuzamosan a lóállomány 32%-kal nőtt 1911-re, s további35 %-kal 1935-re, ekkor már 334 lovat számláltak.[139] Ekkorra, más falvakhoz hasonlóan az igaerőt többnyire a kisebb vonóerejű, de nagyobb távolságot megtenni képes, gyorsabb lófogatok és az egyre gyarapodó gőzgépek biztosították.

A hús és a tej nagy részét Nagykanizsán adták el. Egy összesítésből tudjuk, hogy a kanizsai kórházba, tüzérlaktanyába is rendszeresen szállítottak tejet. Naponta beosztották a fejést: 1931 januárjában naponta 130–150 liter között fejtek, amiből egységesen 15 liter

132 MNL ZML V. 1773b. Közigazgatási tájékoztató lap. Somogyszentmiklós, 1925.
133 MNL ZML XI. 609. 1. doboz. *A sz.miklósi Uradalom irományainak részes kivonata* 22. bejegyzés.
134 Krug József főerdész (1820–1891) Tarnóczky 2012.Lásd még a szomszédos nagykanizsai erdőterületek 19–20. századi sorsáról: Kaposi, 2012/b.
135 MNL ZML V. 1773b. Közigazgatási tájékoztató lap. Somogyszentmiklós, 1925.
136 MSA Állattenyésztés 1870–1970. 5. Bivaly- szamár-, öszvér-, kecske- és baromfiállomány, méhcsaládok száma 356.p.
137 MSA Állattenyésztés 1870–1970. 4. Juhállomány 356.p.
138 MSA Állattenyésztés 1870–1970. 1. Szarvasmarha-állomány 356.p.
139 MSA Állattenyésztés 1870–1970. 3. Lóállomány 356.p.

volt az illetménytej (az uradalmi tiszteknek), 25 liter vagy másnaponként 40 liter a kastély szükséglete, szintén másnaponként kaptak a tüzérek és naponta a kórház, igény szerint átlagosan 27 litert.[140] Az 1895-ben[141] összeírt 1329 szarvasmarha közül 611 db tinó, vagy ökör, 698 tehén.

A szarvasmarha-állomány takarmányozására a cukorrépa-termelési szerződésben szabott répaszeleteket is használtak. 1925-ben a 203 db magyar tarka fajtájú (33 db ökör, 50 db tehén, 44 borjú, 10 sőre, 20 tinó, és a Szaplányosban tartott 46 db) marha szükséglete összesen 29 137 kg répaszelet volt. A kifejlett állatok december 1-jétől május 1-jéig, a növendékek január 1-jétől május 1-jéig kapták ezt az ínyencséget. 1 kg répaszelet járt 8 kg répa után.[142]

De nem csak a saját szarvasmarha állomány nevelésével foglalkozott a miklósfai nép. A közeli murai gázlón, a kakonyai réven horvát területről érkező marhacsordákkal is volt dolguk. A Csurgói járás irataiban az 1870-es évektől az 1880-as évek közepéig jelentős iratforgalmat indukált a miklósfai jegyző marhalevél kérelmeivel kapcsolatos levelezés,[143] ugyanis ezekben az években a megyénél is szembetűnt, hogy sokkal több marhalevelet igényel hónapról hónapra a körjegyző, mint amennyi a körjegyzőség területén szükséges volna. Többször indítottak vizsgálatot is, a körjegyzőt többször is figyelmeztették, komolyabb szankciók viszont vélhetően nem alkalmaztak, ugyanis erre utaló források nincsenek, a marhalevélkérések pedig a vizsgálatok után is hasonló nagyságrendűek.[144]

A szarvasmarha-tenyésztés igényelte a vágóhíd létesítését, fenntartását is. Annak ellenére, hogy Nagykanizsa közel volt, s vasúttal is rendelkezett, Miklósfán érdemes volt közvágóhidat létesíteni és fenntartani. Az 1912. március 16-i a közgyűlésen Schönbein Rudolf képesített húsvizsgáló javaslatára a felnőtt és növendék szarvasmarhák húsvizsgálati díját állatokként 80 fillérről 1 koronára emelték. Ekkor sertés vágásáért 60 fillért, juhért, bárányért, kecskéért, malacért 30 fillért szavaztak meg.[145] Az első világháborút követően egységesítették[146] a vágóhidak fenntartásáról és kötelező húsvizsgálatokról szóló szabályokat, melyeket évről évre aktualizált a község. Egy 1940. évi módosításból[147] megtudjuk, hogy *„Somogyszentmiklós község közvágóhidat tart fenn, amely szarvasmarhák (bivalyok), juhok, kecskék vágására van berendezve, miért is a község területén ... szarvasmarhát (borjúk), bivalyt a helyi magánfogyasztásra is csak a közvágóhídon szabad levágni. A község közvágóhídja sertésvágásra nincs berendezve, miért a vágató felek a sertés vágására alkalmas magánvágóhidat vagy magánvágóhelyet tartoznak létesíteni és fenntartani a közfogyasztásra levágandó sertések részére. A rendes vágási idő április hó 1-től szeptember hó 30-ig 6 órától 8 óráig és 14 órától 16 óráig tart.* A szabályozás a vágási díjakat is tartalmazza: *a felnőtt és növendék szarvasmarháért darabonként 3 pengő, borjúért 1 pengő 20 fillér, juhért és kecskéért 92 fillér, bárányért 36 fillér és gödölyéért 28 fillér fizetendő"*[148]

Áttekintésünk végén még megjegyezzük, hogy minimális mértékű méhészetet is látunk az adatokból. Ez is az uradalmi gazdálkodás keretei között folyt, 1895-ben 68, 1935-ben 57 méhcsaláddal.[149]

---

140 MNL ZML XI. 609. Fasc. 4. Nem egyforma volt az ár. Az uradalmi tiszteknek 12 fillér/literért, a kórháznak 23 fillér/literért 813,5 litert szállítottak (187 p 12 fillér), a tüzérlaktanyába 516 litert 113 pengőért (52 fillér kedvezménnyel). A különbség oka lehet az útiköltség.

141 Mezőgazdasági statisztika, 1895. 1. 166–167.p.

142 MNL ZML XI. 609. 5. doboz 2. cs. Cukorgyári iratok 1923–1936. Téli takarmányozás 1925. évre.

143 Például: MNL SML IV. 414. Csurgói j. mutató 1874. 1352. bejegyzés.

144 Pl. uo. 230. bejegyzés.

145 MNL ZML V. 1773.b. 22/912. sz. határozat 1912. március 16.

146 1928. XIX. tc. az állategészségügyről, és a végrehajtására kiadott 100.000/1932. sz. F. M. rendelet.

147 MNL ZML V. 1773.b. 14/1940. sz. határozat (1940. október 26.) mellékletében szerepelnek korábbi módosított húsvizsgálati határozatok: 22/1912., 24/1914., 995/1914.

148 MNL ZML V. 1773.b. 14/1940. sz. határozat 1940. október 26.

149 Uo.

5. Miklósfa iparosai és kereskedői

Miklósfán folyamatosan nőtt az iparban dolgozók száma. 1900-ban 121-en éltek iparból, 55-en a közlekedésben (döntően a vasútnál) keresték kenyerüket. 1910-ben az iparból élők száma 193-ra, a közlekedésben dolgozóké 116 főre nőtt.[150] Az iparból élők nagy hányada Nagykanizsára járt dolgozni. Az 1905-ben épített Pátria pótkávégyárban *„60–80 munkás dolgozott ..., akik Nagy- és Kiskanizsáról, illetve Szentmiklósról jártak be naponta"*.[151] Miklósfa helyben dolgozó iparosai a nagyobb falvakra jellemző építőipari, szolgáltatóipari tevékenységeket láttak el.

A címtárakban szereplő miklósfai iparosok, kereskedők

Mesterség	Név	Az adatforrás éve				
		1923[152]	1929-30[153]	1930[154]	1932[155]	1937[156]
ács	Bunics István	0	0	x	0	0
	Salamon János	x	0	0	0	0
	Salamon József	0	x	0	0	0
	Szollár Ferenc	x	x	0	0	0
	Szollár János	x	0	0	0	0
	Szollár József	x	x	x	0	0
	Tóth József	0	0	x	0	0
	Zajer József	0	0	x	0	0
asztalos	Bunics István	0	0	0	0	x
	Szabó György	0	0	x	x	x
	Szollár József	0	0	x	0	0
	Zajer József[157]	0	0	0	x	x
bognár	Őry László	0	0	x	x	0
	Vlahorics Ferenc	0	0	x	0	0
borbély	Hikádi István	0	0	0	0	x
cipészek, csizmadiák	Antal Béla	x	x	x[158]	x	x
	Antal Sándor	x	x	x[159]	x	0
	Berta György	0	0	0	0	x
	Hikady Sándor	x	x	0	0	0
	Jancsi József[160]	x	x	x	x	x
	Köteles Mihály	x	x	0	0	0
	Lukács Mihály	0	x	0	0	0
	Reizner Ferenc	0	0	0	0	x
	Schönbein Rudolf[161]	x	x	x	x	0
	Szertics István[162]	0	0	x	0	0
	Tarcsay Sándor	0	0	0	0	0
	Zájer István	0	0	x	x	x

[150] T. Mérey, 1989. 153.p.
[151] T. Mérey, 1989. 140.p.

cséplőgép-tulajdonos, bércséplő[163]	Bárczay Ferencné sz. Keglevich Ilona grófnő	0	0	x	0	0
	Mátés Boldizsár	x	x	0	0	0
	Mátés György	x	x	0	0	0
	Nagy János	0	0	x	x	0
	Smolcz József[164]	0	0	x	x	0
	Szollár József	0	0	0	x	0
	vitéz Tóth József	0	0	x	x	0
hentes és mészáros	Penzár Gyula	0	0	x	x	0
	Zakócs Mihály	0	0	x	x	0
kovács	Bogdán Ferenc	0	x	0	0	0
	Bogdán Péter	0	0	x	x	0
	Horváth János	x	0	0	0	0
	Sándor Mihály	x	x	x	x	x
	Szabó József	0	0	x	x	x
kőműves	Lakics Ferenc	0	0	x	x	0
	Kotnyek György	0	0	x	x	x
	Vucsák József	0	0	x	0	x
molnár	Posta József	0	0	0	0	x
fűszer- és vegyeskereskedő, szatócs	özv. Buzgó Sándorné	x	x	x	x	x
	Grosics János	0	0	0	0	x
	Köteles Mihály[165]	0	0	x	0	0
	Molnár Ferenc	0	0	x	0	x
vendéglős, korcsmáros	Katona János	0	0	0	0	x
	özv. Kotnyek Jánosné[166]	x	0	0	0	0
	Miháczi Rozália	0	x	0	0	0
	Molnár Ferenc	0	0	0	x	x
	Penzár Gyula	0	0	x	0	0
	Somogyi Béla	0	0	0	0	x
	Spitzer Benedek	0	x	0	0	0
	Szakács Mihály[167]	x	0	0	0	0
	Zakócs Mihály	0	0	x	0	x

152 Kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtár, 1924. 1295–96.
153 Dunántúli cím- és lakjegyzék, 1929–1930. 785.p.
154 Kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtár, 1931. 487.p.
155 Somogy megye címtára, 1932. 78–79.p.
156 Alsódunántúli címtár, 1937. 62–63.p.
157 Bútorasztalos volt, saját gyalugéppel, segédekkel dolgozott. Kiss, 1986. 17.p.
158 Csizmadia foglalkozású.
159 Csizmadia foglalkozású.
160 1924-ben Janai József, valószínűleg elírással, 1932-ben csizmadiaként.
161 Csizmadia is, aki Ikerváron született."Különösen szerették az általa sevró bőrből készült ünnepi lábbeliket…" Kiss, 1986. 17.p.
162 Csizmadia foglakozású.
163 Kiss Józsefnél még szerepel Mátés József. Kiss, 1986. 18.p.
164 Géplakatos is.
165 Kiss Józsefnél hentes és mészáros Lásd: Kiss, 1986. 18.p.
166 Tévesen özv. Kotunyek névalakkal szerepel, korcsmárosként.
167 Korcsmáros.

Somogyszentmiklóson ipari létesítménynek minősíthető üzem kevés volt. A *Póstamalmot* 1866-ban Hosszú Mihály ismét kibérelte 3 évre.[168], majd 1872-ben a tulajdonos gróf-Batthyány Lajosné eladta a malmot 13,5 hold földjével Szabó Gáspárnak és nejének 15 ezer forinttért.[169] Az 1924-es címtárban két malmot említenek: gróf Keglevich Béla gőzmalmát és Schweig J. vízimalmát.[170] Ezen túl még két malmot ismernek a korabeli Miklósfán. Ezen kívül 1 takácsműhelyről van még hírünk,[171] bár az iparosok nevei között takácsot nem leltünk fel a címtárakban. A szövés-fonás, kosárfonás és ehhez hasonló háziipari tevékenységekkel minden bizonnyal sok parasztháztartás foglalkozott.

226. kép: Somogyszentmiklós – Molnár Ferenc üzlete az 1930-as évek végén

Miklósfán nemcsak a kereskedők, hanem a parasztok is foglalkoztak árusítással, elsősorban a nagykanizsai és csurgói piacokon. Termékeikkel jártak be a városba *„Reggel korán már ott vannak a piacon a sáskák... bagolai, pallini és szentmiklósi és sánczi menyecskék egészítik ki a gyülekezetet.*[172]

A gazdaság működtetéséhez sok esetben volt szükség hitelre, melyet a nagybirtokosok a nagyvárosok bankjaiban, Nagykanizsán, Budapesten szereztek be. Nagykanizsán 1845-ben alakult meg a *Kanizsai Takarékpénztár Egyesület*, amelynek első főigazgatója az a Tárnok Alajos lett,[173] aki a Zichy uradalom kormányzójaként 1853-tól a szentmiklósi uradalmat is kormányozta.

A kis- és középbirtokosok számára azonban nagy szükség volt a hitelszövetkezet megalakítására. Az 1894 után megalakult *somogyszentmiklósi hitelszövetkezet* 98 taggal, 358 üzletrésszel jött létre, az üzletrészek értéke 17 900 korona volt.[174] Működésének elve, egyúttal előnye, hogy a *hitelező nem áll szemben az adóssal. .... Vármegyénk kisbirtokossága nagyon hamar belátta azt, hogy az ő viszonyai közt személyi hitel egyedül csak a szövetkezetek útján érhető el.*[175]

6. Miklósfa és a vasút

Miklósfa piaca Nagykanizsa volt és a Nagykanizsán elérhető nagykereskedőkön keresztül kapcsolódott a nagyobb kereskedelmi régiókhoz. A vasút megjelenése még intenzívebbé tette ezeket a kapcsolatokat. A vasút építésében és működtetésben miklósfaiak is részt vettek.

168 MNL ZML XI. 609. 1. doboz. *A sz.miklósi Uradalom irományainak részes kivonata* 28. bejegyzés.
169 Uo. 37. bejegyzés.
170 Kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtár, 1924. 1296.p.
171 T. Mérey, 1989. 135.p.
172 Kaposi, 2008/a 32.p., a Zalai Közlöny, 1901. október 5-i cikkét idézi.
173 Kaposi 2009. 414–415.p.
174 Hirsch, 1903. 98.p.
175 Uo.

1858-ban szerződés köttetett a Zichy uradalomhoz tartozó fakosi erdő fáiból talpfák készítéséről. A szerződést Tárnok Alajos és Gutman S. Henrik kötötte. A vasútépítéssel kapcsolatos, ismeretlen tartalmú másik szerződést Kázda Ferencz vasúti építési vállalkozó kötötte Tárnok Alajossal 1859-ben.[176]

Néhány család nevében, a hivatalos használatban is forgó ragadványnévként őrződött meg a vasúti alkalmazás, például az 1921. évre szóló kishaszonbéreseket soroló listán[177] a *„vasuti"* ragadványnév *Domján József, Kotnyek István, Kotnyek János, Sárecz György, Szollár József* esetében. A legnagyobb vasúti vállalkozás Bárczay Ferenchez köthető. Ő és felesége 1923. július 25-én kötött megállapodást[178] az 1894-ben alakult Vasmegyei Cukorgyár RT-vel, hogy a cukorrépa-szállításhoz mezei vasúti pályát létesítsen nagykanizsai csatlakozással, s ehhez hozzájárult akkor anyósa, özv. Beniczky Gáborné Batthyány Ilona és sógora gr. Keglevich Béla is. Így a cukorrépát közvetlenül lehetett eljuttatni Sárvárra.

A kereskedelemügyi magyar királyi miniszter 1925. február 17-én kelt 95.155/1924. sz. rendeletével engedélyezte Bárczay Ferenc és felesége számára a „nagykanizsai Pátria pótkávégyár iparvágánya mellől kiinduló, a somogyszentmiklósi birtokára vezető keskenytávú, lóüzemű gazdasági vasút létesítését. Az építés 1925 tavaszán kezdődött meg. *„Műtanrendi bejárás"*-on, 1925. szeptember 26-án csak a Somogy-Zalai határárkot átívelő híd nyílását kifogásolták, illetve megállapították, hogy a *„barakk tábori vágány keresztezése ideiglenes jellegű"*. Apróbb javításokat kért Miklósfa község a négy útátjárónál, illetve Nagykanizsa kérte a városi vízvezeték felett haladó szakasz földszíni szerelvényeinek megemelését. E fejlesztést harmadrészben a cukorgyár finanszírozta, illetve az egészet kifizette és az uradalom a maga részét 8%-os kamattal az évi bevételből törlesztette. A fejlesztés részeként vásárolt az uradalom 7 db 2 m^3-es fék nélküli répaszállító kocsit, és 7 db fékkel rendelkezőt a Magyar-Belga Fémipargyár RT-től összesen 20 millió 406 ezer koronáért.[179]

7. Miklósfa egyházi élete, művelődése és egyesületi élete

Miklósfa római katolikus népességű település volt egész korszakunkban. A katolikus egyház nem csak a vallási életet irányította, hanem katolikus népiskolát is tartott fönn patrónusa, a szentmiklósi uradalom mindenkori tulajdonosa támogatásával. Az 1765-ben épült négykaréjos, centrális alaprajzú Nagyboldogasszony templom oltárát gróf Batthyány Lajosné grófnő készíttette 1881-ben. Az épület 1911-es külső és belső restaurálása a szombathelyi Homorai Béla szobrász vezetésével történt. Ekkor új főoltár, szószék, keresztkút készült a belső festésen túl.[180] A karzaton 1941-ben épült meg a 10 regiszteres 1 manuálos orgona. 1913-ban a plébániai teendőket a nagykanizsai *„szt.-ferencz rendiek"* végezték.[181] 1924-től 1937-ig a Mernyéről érkező Bognár János volt a plébános.[182]

176 MNL ZML XI. 609. *A sz.miklósi Uradalom irományainak részes kivonata.*
177 MNL ZML XI. 609. *gr. Keglevich Béla kishaszonbérleti szerződései a somogyszentmiklósi és szentgyörgyvári birtokokból 1921.*
178 MNL ZML XI. 609. 5. doboz, 2. cs. Cukorgyári iratok 1923–1936.
179 Uo.
180 Tarnóczky, 2012. 170.p.
181 Somogyvármegye almanachja, 1913. 107.p.
182 Alsódunántúli címtár, 1937. 62–63.p.

7.1. Népoktatás

1857-ben, férjére emlékezve *„Alajos alapítványt tesz"* özvegy gróf Batthyány Lajosné Zichy Antónia, amelyben gondolt az iskolára is: *„özvegy Batthyány Lajos grófné asszony a sz.miklós sz.egyháznak 100, azaz százezüst forint erejéig leköt oly feltétellel, miként a száztóli 5-ös kamatból évenkint junius 1ső napján kedves emlékezetű nagy attya Batthyány János gróf lelki nyugalmáért egy énekes szent mise szolgáltassék, melyért a lelkésznek 3 Ft, az iskola mesternek, 1 Ft fizettessék ki, a felül maradandó pénzt pedig a nevezett szentegyháznak javára használtassék".*[183]

A 1858. évi katolikus iskolabevalláskor *Szentmiklós* (és *Móriczhely*) római katolikus iskolája eszközeiben hiányos, szűk, mely az akkori földesúr, gr. Zichy család birtokán fekszik, s ahol az egyetlen tanító, Horváth Antal magyarul tanítja a 174 iskolaköteles tanulót. Délelőtt a nagyobbakkal, délután a kisebbekkel foglalkozik. A vallásoktatást Knauf Fülöp ferences szerzetes végzi. Az összeírás tartalmazza a tanító járandóságát is: 1 hold szántó, 660 négyszögöl kert, 3 hold legelő, mely összesen 9,6 Ft értékű, továbbá 10 pozsonyi mérő[184] búza és 20 mérő rozs, 15 szekér fa. Az egyéb pénzbeli járandóságokkal (például iskolapénz, vasárnapi iskola) Horváth Antal 237 Ft összjövedelemre számíthatott.[185]

227. kép: Somogyszentmiklós – Római katolikus templom az 1930-as évek végén

1860-ban, látva az épület állagát, a grófné úgy határozott, hogy a *rozzant iskolaházat* elcseréli egy jobb épületre, Knortzer Károly[186] kanizsai vendéglős szentmiklósi *korcsmaépületére,* s a két épülethez tartozó szolgálmányi földeket is kicserélték.[187] 1863-ban a grófnő és volt úrbéresei a faizás[188] további szabályaira vonatkozó egyezséget kötöttek, mely egyezség 7.d. pontja alatt *„...a népnevelés tekintetéből a helybeli iskolamester állása javításához 6 hold szántóföldet és 2 hold rétet adatott."*[189] 1900-ban gróf Keglevich Ilona új iskolát épített, valószínűleg az előző évi tűzvészben megsemmisült helyett.[190]

A római katolikus iskolában 1878-tól teljesített szolgálatot Dömölky László, aki 46 éven keresztül volt a falu tanítója, 1924. október 21-én hunyt el.[191] 1900–1903 között Steinhardt István[192] kántortanító tanított, ő ezt követően Bagolára került át tanítónak. 1910-ben és 1911-ben Simon Lajos és Bohn András tanított mellette.[193] 1913-ban Bohn András helyett már

[183] MNL ZML XI. 609, 1. doboz. *A sz.miklósi Uradalom irományainak részes kivonata.* 5. tétel.
[184] Pozsonyi mérő = 62,49 liter.
[185] Kanyar, 1989. 368.p.
[186] A bejegyzés szerint kiskanizsai. Vendéglőiről lásd Tarnóczky, 2012. 235.p.
[187] MNL ZML XI. 609. 1. doboz. *A sz.miklósi Uradalom irományainak részes kivonata* 18.,19 tétel.
[188] A földesúr erdeiből az épület- és tűzifa vágásának szabályrendszere.
[189] Uo. 28. tétel.
[190] TGYM A 212–96. *Miklósfa városrész története, hagyományai,* Közművelődési és városszépítő Egyesület Ifjúsági Klubja. 3. p., a tűzvészről 3.p.
[191] Belsősomogy, 1924. október 26.
[192] Somogy vármegye címtára, 1932. 48.p.
[193] Somogyvármegye almanachja, 1910, 144.p.; 1911. 153.p.

Buváry Lajos[194] volt a tanító. 1924-ben Dömölkyt Simon Lajos követte az igazgatótanítói székben, mellette a nagykanizsai születésű Buváry Lajos és Szily Károly tanítók dolgoztak.[195] 1922-ben Vurcsák Ilona a somogyszentmiklósi római katolikus iskolához beosztott állami tanítónőt a beleznai iskolába helyezték át.[196] Az 1929-es iskolafelmérésben 3 tanerős, 4 tantermes iskolaként jelentik a miklósfai iskolát.[197] Bár az iskola a római katolikus egyházhoz tartozott, de az iskolafenntartásban a község is részt vett. Rendszeresen megállapította az iskolatakarítási segélyt, mely pl. 1945-ben évi 4 q búza értéke volt.[198] 1910-ben a 6 évesnél idősebb lakosság 61%-a tudott írni és olvasni,[199] 1941-ben már 82%-a.[200]

228. kép: Somogyszentmiklós – a katolikus iskola az 1930-as évek végén

7.2. Egyesületek Miklósfán

A dualizmus korszaka Miklósfán is az egyesületek alapításának korszaka. A költségvetéssel kapcsolatos forrásokból tudjuk, hogy a falvak megye által jóváhagyott költségvetésében szerepelnek a megyei és járási oktatási és szociális alapok, intézmények, civil szervezetek támogatásának tételei. A megyei, járási civil szervezetek támogatását a járás vezetése elvárta a falvaktól, melynek a helyi képviselő-testületek forráshiány miatt nem mindig tudtak, vagy akartak eleget tenni. Az 1882-ben alakult Csurgói Járási Népnevelési Egyletének volt miklósfai csoportja is,[201] melyről azonban eddig nem került elő adat. A Levente Egyesület főoktatója és a Polgári Lövészegylet főlövésze Szily Károly, az első világháborút is megjárt valamikori hadnagy, a település tanítója volt.[202]

Miklósfa legnagyobb korabeli civil szervezete, az Önkéntes Tűzoltó Testület 1895-ben alakult meg 32 taggal. Elnöke Zóka Sándor körjegyző, parancsnoka Schönbein Rudolf volt. Zóka Sándor ezen túl a Polgári Lövész Egylet és a testnevelési bizottság elnöke tisztét is betöltötte.[203] A tűzoltóegyletnek nem csupán tűzrendészeti feladatai voltak, hanem ár- és belvízkárok elhárításával és járványügyi eljárásokban való részvétellel is kellett foglalkozniuk. A tűzvédelmet azonban az 1888-ban bevezetett köteles tűzoltóság intézménye is biztosította volna, amelynek a vármegye által javallt szabályzatát elfogadta a somogyszentmiklósi testület azzal, hogy akkor lép életbe, ha az önkéntes tűzoltóegylet feloszlik.[204] Nagyobb tűzvészről 1899-ből van hírünk.[205]

194 Buváry Lajos az 1932-es címtár szerint 1910-től működött Miklósfán.
195 Somogy vármegye címtára, 1932. 78.p.
196 Belsősomogy, 1922. szeptember 4.
197 Magyar népoktatás, 1928. 339.p.
198 MNL ZML V. 1773b 8/1945. határozat.
199 Népszámlálás, 1910. 29. évnél idősebb lakossággal számolva.
200 Népszámlálás, 1941. 393.p.
201 Bősze, 1997. 217.p.
202 Somogy vármegye címtára, 1932. 78.p.
203 Uo.
204 MNL ZML V. 1773b. 1907. március 16.
205 TGYM A 212-96. 3.p.

Resume

Die Geschichte von Miklósfa von 1850 bis 1945

Miklósfa (Horvátszentmiklós, Szentmiklós, Somogyszentmiklós), das mit der Stadt von Gross-Canisa unmittelbar angrenzendem Dorf, gehörte zwischen 1850 und 1945 zu den größeren Siedlungen von Bezirk Csurgó im Komitat Somogy. Miklósfa ist seit dem Jahr 1982 Teil der Stadt Gross-Canisa. Seine überwiegend katholisch, madjarisiert kroatische Bevölkerung wuchs bis 1910 an, und verringerte sich nach 1930 etwas. Die Erwerbsquelle von Miklósfa war überwiegend die Landwirtschaft, hauptsächlich die Getreideernte und der Rinderzucht, das Dorf besaß große Felder. Miklósfa verfügte über große Weinberge (Móriczhely, Szentgyörgyvári-Berg). Zweidrittel der Fläche des Dorfes gehörte zur Domäne die zuerst in der Besitz der Festetics Familie, danach von den Zichy, Keglevics und Bárczay Familien war, an dem restlichen Drittel betätigten sich inzwischen mehr als 400 kleinlandwirtschaftlichen Farmen. Der Prozess der Besitzzerkleinerung war charakteristisch. Das Waldgebiet der Domäne war vom Besitzer verwaltet, aber die Felder und Wiesen wurden meistens vermietet. Die Bevölkerung und die Domäne führten einen bedeutenden Rindhandel mit den naheliegenden Gebieten. Neben der ortsansässigen Handwerkern arbeiteten viele in den Betrieben von Gross-Canisa, so zum Beispiel in der Franck Ersatzkaffee Fabrik und an der Südlichen Eisenbahn. Die Primärproduzenten und Handwerker von Miklósfa verkauften ihre Produkte überwiegend in Gross-Canisa. Von 1872 übte die von gewählten Mitgliedern und Virilisten bestehende Abgeordnetenversammlung zusammen mit der Kreisnotariat eine immer mehr geregelte Selbstverwaltung, die sich hauptsächlich an die Bewährung der Werte des Dorfes und an das Verfolgen der Veränderungen der bezirklich-komitatlichen Verwaltung fokussierte. Auch das Institutionennetzwerk der Siedlung erweiterte sich weiter: im Jahr 1925 wurde eine kreisärztliche Arbeitsstelle gegründet, eine römisch-katholische Volksschule mit drei Lehrern errichtet, der in 1927 bereits mit vier Klassenzimmern operierten. Postamt, Landjägerwache wurden gegründet. Das Vereinsleben wurde immer reicher, die größte Organisation war der in 1985 gegründete Freiwillige Feuerwehrverein.

The History of Miklósfa between 1850 and 1945

Miklósfa (Horvátszentmiklós, Szentmiklós, Somogyszentmiklós), a village directly neighbour to Nagykanizsa was one of the larger settlements of Csurgó district in Somogy county between 1850 and 1945. Since 1982 Miklósfa was part of Nagykanizsa city. Its primarily catholic Croatian population that became Magyarized increased until 1910 and slightly decreased after 1930. Miklósfa is an area with large arable lands that primarily earns its living from agriculture, mainly from crop farming and cattle breeding. The settlement had large vineyards (Móriczhely, Szentgyörgyvári-hill). Two-thirds of the village's territory belonged to the manor owned first by the Festetics, then the Zichy, Keglevich and Bárczay families, while more than 400 smallholder farms operated on the remaining one-third. The fragmentation of the lordship was typical. The forestry of the manor was managed by the owner, but its arable lands, acres were usually leased out. Its population and the manor kept

up intense cattle trading relationship with the adjacent territories. Besides its local craftsmen many people worked at the plants of Nagykanizsa, so for example at the caffeine substitute producing Franck factory and at the Southern Railways. The farmers and craftsmen of Miklósfa sold their products primarily in Nagykanizsa. The body of representatives that consisted of elected members and of the greatest taxpayers of the community, jointly with the circle notary carried out an increasingly regulated municipal operation since 1872 that primarily focussed on the conservation of the values of the village and on the follow up of the changes in the public administration of the districts and counties. Also the institutional network of the settlement was broadened: in 1925 a District Officer of Health status was created, the roman-catholic public school employed three teachers, and in 1927 it had already four classrooms. Post office and gendarme were established. The social life enriched, the largest organisation of that was the Volunteer Fire Department established in 1895.

Kardos Ferenc

BAGOLA, SÁNC, KIS- ÉS NAGYFAKOS TÖRTÉNETE (1848–1945)

Bagola, Sánc Kis- és Nagyfakos ma Nagykanizsa keleti városrészei 1848 és 1945 között egy somogyi kisközség határai, jogi és társadalmi viszonyai között éltek, korszakunk legnagyobb részében *Bagolasánc*[1] néven.[2] A falu története ezer szállal kötődik a *Szentmiklósi uradalomhoz,*[3] illetve a *Horvátszentmiklósi, majd később Somogyszentmiklósi körjegyzőséghez.*[4] Az uradalomról és a körjegyzőségről a Miklósfa története 1848–1945" című fejezetben szólunk, Bagolasánc történetéről tehát csak a két fejezet együttes olvasásával tájékozódhat megfelelően az olvasó.

Bagolasáncz a 19. század közepétől a dualizmus új közigazgatási berendezéséig[5] csak Bagolaként szerepel, külterületként említve benne Sáncot. Fényes Elek 1851. évi leírásában: *„Bagola magyar falu, Somogy vgyében, Kanisához 1 óra; 247 kath., 64 ágost. lak. Kath. fiókegyházzal, igen jó fehér bortermesztéssel. F. u. gr. Festetics László."*[6] Pesty Frigyes 1864-ben azt írta, hogy *„Bagolya falu Somogy megye Marczali járás Csurgói kerületben ... Bagolya község határa tészen 2855 catast. holdat. ... lakosai magyarok ... földes asszonya Gr: Batthyány Lajosné született Gróf Zichy Antonia Grófnő." Bagolya község határa általán véve hegyes, földjei középszerű termésűek. E határban fekszik Sáncz nevű 12 házból álló község Nagy Kanizsáról Somogyba vezető út mentében, Nagy Kanizsa tő szomszédságában szántóföldjét vasút vonal vágja keresztül."*[7]Az 1871. évi községi törvényt követő rendezés során kapta meg a Bagola, Sánc és Fakos alkotta községhalmaz a Bagolasánc nevet. (Az 1873. évi helynévtárban[8] még Bagola, az 1877. éviben[9] már *Bagola-Sáncz* alakban szerepel.)

Fényes Elek említett szótárában Sáncról ezt írta: *„Sáncz, népes puszta, Somogy v(ár)megyében Nagy-Kanizsával határos: 150 magyar kath. lak. F. u. herczeg Batthyáni Filep, kinek majorjához tartozik 177 6/8 h. szántóföld, 152 6/8 h. kaszálló és 370 h. magánylag használt legelő."*[10] Ez a leírás azonban nem a Bagolasánc részét képező Sánc faluról (melyet neveznek *Alsósáncnak* is) szól, hanem csak az ún. sánci majorról, amelyet herceg Batthyány Fülöp a Festeticsektől szerzett meg még 1848 előtt, s amely a kanizsai uradalom része lett. 1898-ben a helységnévtárban Nagykanizsa pusztájaként szerepel; 1913-ban pedig már *Sánczi major* néven találjuk 112 lakossal.[11] Tegyük hozzá, hogy Bagolasánc lakott külterületeit, pusztáit általában közlik az eltérő időben megjelent helynévtárak. *Sáncz* (1818–1900), majd *Alsósánc* alakban (1926–1937), *Bánom*[12] 1944–1973, *Csákányháza* (1873), *Fakos* (1800–1888), mely 1888-tól máig *Nagyfakos és Kisfakos, Látóhegyibükk* (1900), mely 1926-tól máig *Látóhegy.*

---

1 1000 év törvényei. Ezt az írásképet használják a levéltári fond jegyzékek. A *Bagolasáncz, Bagola-Sáncz* alakok is gyakoriak.

2 Tanulmányunkban, amely a Nagykanizsa városmonográfia II. kötetében megjelent Bagola, Sánc és Fakos története című fejezet folytatása, következetesen ezt a településnevet használjuk.

3 Miklósfa (korabeli nevén Szentmiklós, később Horvátszentmiklós vagy Somogyszentmiklós) központtal a 18. században a Festetics család hozott létre uradalmat, melynek földjei voltak a bagolasánci határban is. Az uradalomról bővebben lásd e kötet Miklósfa története 1848–1945 című fejezetét.

4 A körjegyzőség 1872-ben alakult, 1895-ben vált Somogyszentmiklósi körjegyzőséggé. Lásd: Récsei, 2009. 15.p.

5 1871. évi 18. tc. a községek rendezéséről; 1886. évi 22. tc. Lásd még Csizmadia, 1976.

6 Fényes, 1851. III. kötet, 68.p.

7 Pesty, 2001. 32–33.p.

8 Átnézett helységnévtárak. 1873. 50.p., 1877. 36.p., 1888. 221.p., 1892. 974.p., 1895. 216.p., 1900. 91.p., 1902. 389.p., 1907. 58.p., 1913. 367.p.

9 Uo. 1877. 36.p.

10 Lásd: Fényes, 1851.

11 Helységnévtár 1913. 47.p. A sánci major történetével nem foglalkozik tanulmányunk, hiszen az a gazdaságtörténeti fejezet tárgya. Lásd e kötetben Kaposi Zoltán gazdaságtörténeti tanulmányát.

12 Az itt lakó roma népességről lásd: Bánomcigánytelep 1944., 1952. Bánomot az 1920-as években vették meg Sandtól, eredetileg Bükkös-dűlő volt a neve. Kercsmarics 1980. 28.p. A kéziratos mű elsősorban 18–19. sz. eleji adatokat hoz.

1872-től[13] a *Horvátszentmiklósi körjegyzőség* falvaival együtt több ízben is felvetődött Bagolasánc Zalához, a Nagykanizsai járáshoz való átcsatolása közlekedési és gazdasági indokokra hivatkozva. Erről a hosszú történeti folyamatról jelen monográfia *Miklósfa története 1848–1945* című fejezetében bővebben szólunk. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az első eljáráskor Simon Gyula Somogy vármegye alszolgabírója ellátogatott Bagolasáncra is: „*... miként Bagolasánc, St. Miklós, Liszó, Surd, Belezna és Zákány községekben személyesen megjelentem, e községek közönségét könyvileg meghallgattam, mi azt eredményezte, hogy Surd és Szt. Miklós községek kivételével a többi községek mind Somogy megyéhez kebelezettek kívánnak lenni, és legkisebb óhajuk sincs Zala megyéhez csatoltatni....*"[14] A kikérdezéskor valószínűleg hatott az alszolgabírói tekintély, s vélhetően a bagolasánciaknak nem volt olyan erős gazdasági érdekük az átcsatolás, mint a miklósfaiaknak. Végül a körjegyzőséget – Bagolasánccal együtt – nem csatolták át Zalához, csak sokkal később, már nem az ő kezdeményezésükre, 1948. augusztus 1-jével.[15]

1. Bagolasánc népessége

1848–1945 között a falut zömmel római katolikus és evangélikus magyarok és római katolikus horvátok lakták.[16] Az evangélikusság nem volt jelentős lélekszámú, 1910-ben 50, 1940-ben 44-en vallották magukat evangélikusnak, a lakosság 3–5%-a.[17]

A katolikusok a miklósfai plébániához, az evangélikusok az iharosberényi anyagyülekezethez tartoztak. 1880-ban 34 horvát és 12 német lakost írtak össze, együtt 6%-át a lakosságnak. 1890-re megfeleződött a horvát összeírtak száma, a németség pedig eltűnt a statisztikákból. 1941-ben 35, 1949-ben 41 horvát lakost számoltak (3–4%). Ha a neveket olvassuk, ennél több horvát lakosra kellene számítanunk; vélelmezhetően – akárcsak Miklósfán – itt is az erőteljes elmagyarosodást tapasztaljuk.

Az 1925-ös községfelméréskor[18] a lakosság majdnem fele külterületen élt. Az 1014 magyar lakos közül Bagola belterületén 101 házban 554-en laktak. Kisfakos pusztán 30 házban (39 lakrészben) 156-an, Sáncban 39 házban (66 lakrészben) 135-en, Látó-hegyen 4 házban 40-en, Nagyfakoson 3 házban 112-en, Kisbagolai-hegyen, 4 házban 27-en éltek. A legnagyobb laksűrűség Nagyfakos pusztán tapasztalható, 3 nagy uradalmi épületet laktak itt cselédek és béresek.

13 MNL SML IV. 414. Csurgói járás főszolgabírói iratai 4538/1874. Bagolasáncz és Belezna községek Zala megyéhez csatolásuk érdemében iratok, 1874.december 3.

14 MNL SML IV. 414. Csurgói járás főszolgabírói iratai 4547/1874. Szentmiklós Zala megyéhez csatolása érdemében iratok. A levél hivatalos másolata, a felterjesztésről szóló kísérőlevelekkel, Ballag aláírással. Benne a többi település, így Bagolasánc kérelme is.

15 Récsei, 2009. 226.p. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány a 4330/1945. M.N. sz. rendelete 6.§.21.

16 Minden összeírásban találunk néhány zsidó lakost, jobbára kereskedőket, de lakták a statisztikákban egyéb kategóriába sorolt cigány családok is.

17 Jáni, 2005. 120.p., 178.p.

18 MNL ZML V. 1773b. Közigazgatási tájékoztató lap. Bagolasánc, 1925.

Bagolasánc népességének változása 1857–1949 között[19]

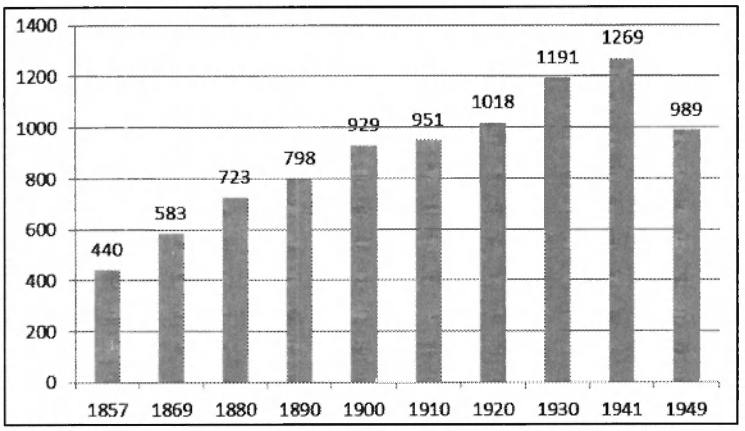

A folyamatosan növekedő létszámú falut is érintette a korban megszokott el- és kivándorlás. A századforduló környékén Bagolasáncról is távoztak olyan szegényparasztok, akik földet vagy munkát reméltek. Szlavóniába 1880–1890 között Bagoláról 6 család vándorolt ki, összesen 29 fő 3500 Ft vagyonnal.[20] 1900–1910 között Bagolasáncból 3 fő kapott kivándorlásra jogosító útlevelet.[21]

A község azonban gyarapodott is a bérgazdaságokba elszegődött, letelepedni szándékozó mezőgazdasági bérmunkásokkal, illetve a faluba beházasodókkal. Elsősorban Kis- és Nagyfakos lakossága nőtt ily módon. 1886 után végleges letelepedésre úgy volt lehetősége valamely bevándorlónak, ha négy évig Bagolasáncon élt, és ez idő alatt fizette a közterheket.[22] A letelepedni szándékozók részére a falu maga állapította meg helyi adókat. 1891-ben a Bagolasáncon letelepedni vágyó munkásoknak és napszámosoknak 3 Ft, földmíveseknek, iparosoknak, kisebb kereskedőknek, földbirtokosoknak, bérlőknek, és az értelmiségnek 10 Ft díjat kellett fizetniük.[23] Nagy- és Kisfakoson nem fizettek adót azok, akik a képviselő-testület egyedi vizsgálata szerint különös előnyt jelentettek a falu számára, így például az egyházi, állami, megyei és községi tisztségviselők, a tanítók és tanítónők. Ilyen engedményről Bagola és Sánc esetében nem tudunk. A beköltözés előtt legalább 8 nappal be kellett jelentkezni az elöljáróságnál.

2. Bagolasánciak a hadi eseményekben

Az 1848–48-es forradalom és szabadságharc során a falu nem volt hadszíntér, bár minden bizonnyal érzékelhette a Jellasics csapatok nagykanizsai és miklósfai jelenlétét, az azzal járó felfordulást.[24] Egy somogyi nemzetőr-összeírásból[25] viszont tudjuk, hogy a Marcali járás Beleznai főkapitányságához tartozó Bagolasáncon 1848 májusában 21 nemzetőrnek sorozandót írtak össze. Egy másik összesítés szerint 1848. szeptember 11-én 8 nemzetőrt állítottak ki a faluból.[26]

Az első világháborúban 195 bagolasánci lakos vonult be, kik közül 23-an haltak hősi halált és 3-an tűntek el.[27] Az I. világháborúban háborús célra elvitt, korábbi harang helyett az evangélikus gondnok portája elé vasszerkezetű haranglábra szerelt új harangot állított

19 A népszámlálások alapján, fő.
20 Szili, 1995. 51.p.
21 Uo. 167.p.
22 Magyar törvénytár, 1886. 22. tc. 10.§.
23 MNL ZML V. 1773b 1891. február 21-i rendkívüli ülés jegyzőkönyvének másolata.
24 Lásd Hermann 2006., illetve e kötetben a Miklósfa története 1848–1945. c. fejezetet.
25 MNL SML IV. 103. A. Nemzetőr összeírás 1848. május.
26 Uo. *Marczali Járás Bözötzffi (Péter) sz. Bíró kerületének összveirt ujjontzozás kimutatása. Kaposvárott, 1948. Sept. 11-én.*
27 Somogy vármegye címtára, 1932. 48.p.

a község.[28] A harang avatására 1926. május 2-án került sor Mesterházy Sándor nemespátrói evangélikus esperes és Horváth Olivér nagykanizsai evangélikus lelkész részvételével.[29] Ugyanezen a napon a katolikus iskola helyiségében a levente ifjúság műkedvelő előadást szervezett az első világháborús hősi halottak emlékoszlopa javára. Az iskola (a mai római katolikus templom) előtt felállított, kanizsai kőfaragó által készített emlékművet 1926. október 16-án avatták fel ünnepélyes keretek közt.[30]

Az I. világháborús áldozatok emlékoszlopára később felkerült a 2. világháború 22 áldozatának neve is. Az emlékoszlopon olvasható névsoron kívül egy somogyi összegzésben további áldozatok neve is ismertté vált: Bankó János hősi halált halt, Pintér Ferenc, Szollár István és Ungár Ferenc eltűnt. Ambrus János, Bogáti József, Gelencsér István, Szalai János pedig hadifogolyként halt meg valamelyik fogolytáborban.[31]

3. A község elöljárói és működése

Az 1871-es, majd az 1886-os községi törvény[32] alapján olyan képviselő-testület jött létre, mely fele választott tagokból állt, felét pedig a legtöbb állami adót fizető lakosok (virilisták) tették ki.[33] Bagolasáncban 1925-ben 5–5 virilista és választott tag, illetve 2–2 virilista és választott póttag alkotta a képviselő-testületet.[34]

A szórványosan fennmaradt jegyzőkönyvekből a falu bírái közül Erner József (1857),[35] Kotnyek József (1891), Kercsmarics János[36] (1906–1911), Hancz József (1914–1917), Gether József (1921–1930), Kercsmarics József (1930–32), Kardos József (1943–44) neve ismert. 1872 előtt esküdtek voltak: Kránitz Antal, Damján Mátyás, Horváth János, Schiffer Mihály. A falu ismert virilistái: a szentmiklósi uradalom mindenkori tulajdonosai,[37] Breuer Izidor[38] (1907–1926), Dobrin Richárd (1907–1911), Hancz János[39] (1906–1914), Löwenstein Emil[40] (1906–1910), Novák János[41] (1923–1926).

A képviselőtestületi üléseken jelen lévő választott képviselők a forrásokban.[42] Bognár Ferenc (1924), Bognár János (1891), Bognár József (1891), Gáspár János (1926), Gelencsér György öreg (1907, 1910), Gerencsér János öreg (1907–1910), Gether János (1926), Gether István (1907), Gether József (1891), Gether Pál (1891), Henrik György (1926) Henrik István (1936), Heinrich József[43] (1907, 1909, 1917), Kalamász János (1891, 1907, 1914, 1917, 1926), öreg Kercsmarics János (1891, 1907, 1917), Kercsmarics János *közép* (1891), Kalamász János (1926),

28 Tarnóczky, 2012. 53.p. Nagykanizsa, Bagoly utca 49. és 90.
29 Belsősomogy, 1926. VI. évf. 18.sz. 3.
30 Belsősomogy, 1936. október 18.
31 Szabó – Szili, 1993. 186.p.
32 1000 év törvényei. 1871. évi 18. tc., majd 1886. évi 22. tc.
33 Lásd Csizmadia 1976.
34 MNL ZML V. 1773b. Közigazgatási tájékoztató lap. Bagolasánc, 1925.
35 Zárójelben azok az évek, melyekből van erre vonatkozó adat a közgyűlési jegyzőkönyvekből, vagy cím- és névtárakból.
36 1907-ben *Kercsmaritz* névalakban.
37 Lásd jelen kötetben a Miklósfa története (1848–1945) című fejezetet.
38 Nagykanizsai vállalkozó. Nevét bagolasánci *Brájer-lap* helynév őrzi. Zala megye földrajzi nevei, 1964. 251.p.
39 1907-ben *Hainz* névalakban. Bércséplő és középbirtokos volt. 1911–1912-ben a Csurgói járás Járási mezőgazdasági bizottságának tagja. Lásd Somogyvármegye almanachja, 1912. 52.p.; 1913. 82.p.
40 Lőwenstein Emil pogányszentpéteri birtokos és bérlő. A nagykanizsai Bankegyesületnek, illetve a Közraktárak Rt-nek volt elnöke. Lásd Tarnóczky, 2012. 23.p.
41 Iharosberényi földbirtokos, aki Pogányszentpéteren is bérelt földet. Novák személyére lásd a monográfiában Kaposi Zoltán gazdaságtörténeti tanulmányát.
42 Többnyire közgyűlési jegyzőkönyvekben. Zárójelben az előfordulás éve.
43 *Heinrik és Hendrik* névalakban is szerepel.

Kránicz József (1914, 1917), Kánitz József[44] közgyám (1931), Kucsebár József (1891), ifj. Laczkó József (1907–1911), Pécsek Ferenc (1910–1911), Pécsek József (1911), Reizner János (1914, 1917), Sárecz János (1907, 1911), Steinhardt István tanító (1911), Szabó János (1907,1911, 1926), vitéz Tóth József helyettes bíró (1931), Vojkovics Ferenc (1907, 1911) Vojkovics György (1926).

A képviselő-testület elsősorban a falu intézményeinek működtetése, vagyon- és tűzvédelme, utak, árkok folyamatos karbantartása feladatait látta el. A szabályzatok többségét a megyei közigazgatás mintaszabályzatai alapján készítette el a képviselőtestület és a körjegyző. Iratminták segítették a bírót és képviselőket az ülések szabályszerű lebonyolításában is, ami segítette a jogszerűség betartását is, hiszen e mintákban minden vonatkozó érvényes országos vagy megyei rendelkezés szerepelt. Kiemelten fontos feladat volt a helyi adók beszedése, és a községi alkalmazottak bérének kigazdálkodása. A körjegyzőség hivatalnokainak (körjegyző, segédjegyző, adójegyző, díjnokok), a körorvos, körállatorvos javadalmainak lakosságaránYos részét kellett fizetnie. Helyben tanítókat, bábát, mezőőröket és útjavítókat (*útkaparók*) alkalmaztak. A mezőőröket, csőszöket leginkább mellékállásban foglalkoztatták, többnyire csordásokat, pásztorokat megfogadva. Sáncnak minden esetben a költségek lakosságaránYos részét kellett fizetnie, de erre sok esetben nem volt képes.

A község életének apróbb történéseiről a szórványosan fennmarad közgyűlési jegyzőkönyvekből mozaikszerű képet kapunk. Munkánkban azokat az eseményeket említjük, melyekről a források viszonylag teljes képet adnak, illetve amelyek a falu önigazgatásának, tudatos fejlesztésének beszédes forrásai.

1909. március 20-án Hancz János, a falu egyik nagygazdálkodója, virilista képviselője kérelmet írt útnak való ingatlanok megvásárlása tárgyában a falu déli részén.[45] Indoklásában településfejlesztési és gazdasági okokra hivatkozik:

1. Az utcában keskenysége miatt nem lehet megfordulni, pedig szükség volna rá, hiszen az ott lévő 5 ház mellé még 3 épülne 1909-ben.
2. *„Szükséges az egész községnek, mert takaruláskor, ha szembe jön a kocsi egymással, nem férnek el."*
3. *„A község déli részén az uradalomnak 90 hold erdejéből a fát ezen az utcán takarítják el."*
4. További házépítések is várhatók *„kilebb"*, nagyobb forgalom várható.
5. *„Szükséges szépészeti szempontból is"* a belső kertek egy vonalba húzhatók, s mert
6. a megveendő nyugati terület magasabban fekszik, így az út magasítható és vízszintbe hozható is lesz.

A megvásárlandó terület összesen 710 négyszögöl volt. A képviselőtestület 1909. szeptember 17-i ülésén úgy határozott, hogy megveszi a területet a bagolasánci hitelszövetkezettől.[46]

Bagolasáncnak 1925-ben 5 km községi útja (és dűlőútja) volt, de keresztül futott rajta a *Pécs-Varasdi állami út*[47] is, mindez sok munkát adott az *útkaparónak*[48] és a súlyosabb útrongálódások (például nagy esőzések) után kivezényelt falusiaknak.

A falu vagyonvédelme és közbiztonsága szempontjából a legfontosabb alkalmazottak a mező- és éjjeliőrök voltak. 1907-ben[49] a vármegye által kiküldött minta alapján készült szabályzat szerint Bagolán az éjjeliőr 160 korona, a sánci 80 korona bért kapott. Az éjjeliőröknek a *„közrend és közbiztonság feletti őrködés képezi szolgálatukat"*, a járőrözést október 1. és március 31. között esti 9 órától reggeli 5 óráig, április 1. és szeptember 30. között este 10-től hajnali 3 óráig kellett teljesíteniük *„szakadatlan éberséggel."* Jogállásukat tekintve *„minősített*

---

44 A forrásban ebben a formában, de lehetséges, hogy Kránicz József (1914, 1917) képviselővel azonos.

45 MNL ZML V. 1773b. 1909. szeptember 17-i jegyzőkönyv.

46 MNL ZML V. 1773b. Sajnos az árat nem tartalmazza az irat.

47 Ez kb. a mai Kaposvár felé vezető út. MNL ZML V. 1773b. Közigazgatási tájékoztató lap. Bagolasánc, 1925.

48 Az útkaparó szolgálati lakásában később a Betlehem vegyeskereskedés működött, ma is őrzi nevét. Lásd Zala megye földrajzi nevei 16. helynév.

49 MNL ZML V. 1773b. 1907. február 8-ai közgyűlés.

hatósági közegek"[50] voltak, azaz olyan hivatalos személyek, akiknek a hívására a falusiaknak haladéktalanul segíteni kellett. Jelzősípokkal szerelték fel őket, részben ezért, hogy ők tudjanak jelezni, részben pedig hogy a tűzoltóparancsnok jelzésére vissza tudjanak jelezni. Ez az előírás tehát az mező- és éjjeliőri szolgálatot összekapcsolta a köteles tűzoltósággal, majd amikor megalakult az Önkéntes Tűzoltó Egylet, annak állományával. A bagolasánci képviselő-testület a küldött szabályozást úgy módosította, hogy a bagolai éjjeliőr javadalmát kétfelé véve 2 éjjeliőrt alkalmaz fejenként 80 korona fizetéssel (miután a bagolai határ jóval nagyobb a sáncinál), a sánci éjjeliőr javadalmazását pedig az arányosság megtartása érdekében 50 koronára csökkenti. 1907. július 19-én a körjegyző közölte a testülettel, hogy a vármegye nem fogadta el a helyi szabályrendeletet, *„mert a sánci éjjeliőr javadalma csak 50 koronában állapítatott meg, amiért is indítványozza, hogy ezen éjjeliőr fizetését a képviselőtestület 80 koronában állapítsa meg. Az előadó indítványával szemben Hancz János képviselőtestületi tag javasolja, hogy a képviselőtestület tartsa fenn f. évi febr. 8-án 2 sz. alatt hozott határozatát, mert Sánc községrész csak 14 házból áll s az itteni lakosok állami adójukat is meghaladó belrendőrségi adóval meg nem terhelhetnők. Az előadó által javasolt 80 korona a felfogadott éjjeliőr megélhetésére egymagában, amíg nem elegendő kénytelen az napszám vagy egyéb szolgálat vállalásával kenyerét keresni. Így történik ez Sáncon is, nevezetesen a sánci úrbéresek csordása fogadtatik fel rendszerint éjjeliőrnek, vagyis a község megalkuszik a helyzet nehézségével, s hogy törvény rendelkezésének eleget tehessen, segítségére siet más úton Sánc község közönsége is a csekély fizetésű éjjeliőrnek s oly szolgálatot ad annak, amely őt éjjeliőri teendőinek teljesítésében nem gátolja de fizetését más úton mégis emeli."*[51]1910-ben[52] a képviselő-testület azt jelentette, hogy az 1907-ben, a járás által kiküldött minta alapján elkészített és a vármegye normáit követő szabályrendelet 1.§-ának előírásai Bagolán sem teljesíthetők, mert az alkalmazott éjjeli őr nem képes minden éjjel őrizni, mivel nappal más munkája van.

Bagolasánc 1925-ben[53] egy kisbírót, egy bábát és három éjjeliőrt (egyet Bagolán, egyet Sáncban és egyet Fakoson) alkalmazott szegődményesként.[54]

Kevés tűzvészről tudunk. Az egyik, 1874. szeptember 26-án olyan jelentős károkat okozott, hogy a vármegye segítségét kérte a falu, illetve a körjegyző.[55] Ezt követően a körjegyzőség intézkedett a szükséges tűzoltó felszerelések beszerzése ügyében a központi költségvetés terhére.[56] A tűzesetekkor mindenkinek rendelkezésre kellett bocsájtania *vonómarháit* (ökröket, lovakat, teheneket), azonban *„ki a fecskendőt, a lajtot, vagy a tűzoltókat a helyszínre szállítja"*, jogosult volt a szállítás díjára, az 1914-es díjszabás szerint.[57]

Szállítási díjtételek tűz esetén Bagolasáncon (1914)

Ha a tűzeset	Fecskendő szállításért		Lajt vagy tűzoltó szállításért	
	nappal	éjjel	nappal	éjjel
	korona			
a község belterületén van	0	0	0	0
a község külterületén van	4	6	3	5
Somogyszentmiklóson van	5	8	4	6

50 A 1878. V. tc. 166.§. 3. alapján.
51 MNL ZML V. 1773b. 1907. július 19-i közgyűlés.
52 MNL ZML V. 1773b. 1910. június 1-i közgyűlés.
53 MNL ZML V. 1773b. Közigazgatási tájékoztató lap : Bagolasánc, 1925.
54 Éves megállapodott bérért, mely pénzt és terményt is jelenthetett.
55 MNL SML IV. 414. 3878.
56 MNL SML IV. 414. Mutató 4272 H. 6837 sz. kelt 6/11 874.
57 MNL ZML V. 1773b. 24/1914. határozat. 1914. szeptember 11-i ülés jegyzőkönyve.

A tűzeset helyszínén legelőször megjelenő lótulajdonos további 2 korona jutalmat kapott.[58] A falunak 1925-ben még nem volt önkéntes tűzoltósága, ezért községi, *köteles* tűzoltóságot kellett fenntartaniuk,[59] melyben minden 20 és 40 év közötti férfinak kötelezően részt kellett vennie. Az Önkéntes Tűzoltó Egyesület az 1920-as évek végén alakult, parancsnoka 1932-ben Kercsmarics János volt.[60]

Az első világháború alatt a falunak gondot okozott a szülésznő (bába) alkalmazása. 1917-ben a körjegyző felvetette, hogy *„a szülésznő az eddigi 120 korona fizetés mellett nem alkalmazható jelentkező hiányában, tekintettel a jelenlegi drágasági viszonyokra"*[61]. A képviselő-testület 80 korona *„drágasági pótlék"*-ot szavazott meg. 1937-ben a bába Jankovics Józsefné és Goldmann Vilmosné volt.[62]

4. Bagolasánc gazdasága

Bagolasánc lakossága döntően mezőgazdasági termelésből élt, bár voltak iparosai, kereskedői helyben, és dolgoztak bagolasánci bérmunkások Nagykanizsán, Miklósfán. A gazdálkodás nagyüzemi keretek közt (saját tulajdonú és bérgazdaságokban) és a jobbágyfelszabadítást követően kialakult kisparaszti gazdaságok keretei közt folyt. A kétféle üzemszervezet azonban a földbérletek és a bérmunkák révén szorosan kapcsolódott egymáshoz.

4.1. Nagybirtok és kisbirtok

Bagolasánc gazdálkodását, majd minden mozzanatában meghatározta a falu határának jelentős részét birtokló *Szentmiklósi uradalom*. A falu területe az 1870-es években 3243 hold, 1880-as évektől 3332 hold, melyből az uradalom területe egész korszakunkban több mint 2000 hold.[63] A másik jelentős tulajdonos Gutmann Henrik[64] volt, aki 324 holdon (benne 250 holdszántón) gazdálkodott Kisfakoson.[65] Gutmann utódai azonban 1905-ben eladták ezt a birtokot 150 ezer koronáért.[66] Az uradalmi birtokokat azonban szívesen adta bérbe mindenkori tulajdonosa.[67] A két nagybirtokos összesen a falu területének több mint kétharmadát birtokolta. A középbirtokos bérlők és kishaszonbérlők saját meglévő gazdaságukkal együtt kezelték a bérelt területet. A falu területének egyharmada, kevéssel több, mint 1000 hold megoszlása sem változott jelentősen korszakunkban: a közép- és kisbirtokosok (15–100 hold közötti területtel) e terület 30%-át bírták, a törpebirtokok terület aránya ugyancsak 30% körüli volt, s 40%-ot tett ki a közbirtokos erdő, legelő területe.

---

58 Uo.

59 A m. kir. belügyminiszter 53,888/II. szám alatt az összes vármegyei és városi törvényhatóságokhoz intézett körrendelete, a tűzrendészeti kormányrendelet kibocsátása tárgyában In: Magyarországi rendeletek tára 1888. 122. rendelet 1727.p. Forrás: MNL ZML V. 1773b. Közigazgatási tájékoztató lap. Bagolasánc, 1925.

60 Somogy vármegye címtára, 1932. 48.p.

61 MNL ZML V. 1773b 6/917. határozat 1917. március 16.

62 Alsódunántúli címtár, 1937. 15–16.p.

63 MNL ZML V. 1773b. Perszöveg melyben özvegy Beniczky Gáborné felsorolja unokájának Bárczay Ferencné gr. Keglevich Ilonának átadott birtokait. Lásd e kötetben Miklósfa története 1848–1945) című fejezetet.

64 Nagykereskedő és nagyiparos. Nevét bagolasánci helynévként a *Gutmon vízmosásos* és a *Gutmon-oldal* viseli. Lásd: Zala megye földrajzi nevei 251. Bagolasánc 39. és 45. helynév.

65 Ma e terület Kaposvári út melletti részét *Gutmann oldalnak* hívják.

66 Kaposi, 2008/a 12.p.

67 Az uradalom tulajdonosairól lásd: uo.

Néhány évből pontos adataink is vannak a bérlőkről, s bérleményeikről. 1895-ben 318 gazdaságot írtak össze,[68] köztük egy nagybérlőt: Birck Oszkár nagykanizsai kereskedő és földbirtokos 1094 hold területet (benne 785 hold szántót és 195 hold legelőt) bérelt.

1923-ban az iharosberényi Novák János a legnagyobb földbirtokos bérlőként 752 hold bérleménnyel. Ekkor Dobrin Sándor 105, Novák Ádám 75, Gether János 28, özv. Vojkovics Ferencné 30, Gether József, Győrik Mihály, Kalamász János, Tóth János, Tóth József 19–19, Henrik József 17, Markó Vendel 16, Kercsmarics János és Pécsek Ferenc 15 holdon gazdálkodott.[69] A nagy és középbirtokosok 1133 holdnyi mezőgazdasági területet, a falu határának 34%-át használták. A szentmiklósi uradalom ekkor Bagolasánc területének 43%-át foglalta el.

Két ével később, 1925-ben[70] a szentmiklósi uradalom tulajdonosa, gróf Keglevich Ilona és férje, Bárczay Ferenc 1440 hold földdel rendelkezett. Két nagybérlője volt ekkor az uradalomnak: Breuer Izidor, akinek 101 holdas saját tulajdona mellett 185 holdat (benne 175 hold szántót és 10 hold rétet) bérelt, illetve Novák János, akinek 495 hold bérleménye volt.[71] A nagybirtokosok és nagybérlők a falu határának 61%-án gazdálkodtak. Kishaszonbérlők művelésében ekkor 436 holdat számoltak (397 hold szántót, 39 hold rétet), vagyis a község területének 13%-át. A bérelt területek túlnyomó része szántóföld volt, ugyanakkor az erdők javarészt az uradalom kezelésében maradtak (1925-ben 337 hold).

Földbirtok-forgalom mindig volt a nagy határú településen. Ezt mutatja, hogy bár 1930-ban Novák János bérlete nem változott. de Bárczay Ferenc és neje már csak 1062 holdat művelt, azaz újabb 378 hold vált földbérletté az uradalom területéből.[72] Novákon kívül ekkor 20 holdnál nagyobb területet sógora, Pécsek József (150 hold) és testvére, Novák Ádám (75 hold) bérelt. Novák János gyerekei apjuk halála után örökölték is a bérleményeket.[73] Rajtuk kívül a bíró, Gether János (24 hold) és Zsovár János (21 hold) volt még jelentősebb bérlő.

A bérgazdaságok számára nem volt mindig elegendő a helyi munkaerő, ezért jelentős számú, távolról érkező bérmunkaerőt foglalkoztatnak a lehető legolcsóbban. A cselédkönyvvel rendelkező cselédeknek be kellet jelentkezniük a körjegyzőnél. Innen tudjuk, hogy 1874-ben 29 cseléd érkezett: *Bocska, Eszteregnye, Zsitva, Nagyrécse, Csehipuszta, Becz, Szepetnek, Söjtör, Ikervár (3 fő), Keszthely (2 fő), Felső Sáncz, Palin (2 fő), Nagybajom, Kisrada, Szentjakab (2 fő), Baltavár, Kámáncshely, Szentjakab (2 fő), Tapsony, Szécsény, Szőcsény, Petifalu, Kilimán* helységekből. A cselédség, a mezőgazdasági bérmunkások helyzete nem volt egyforma a bérgazdaságokban, kiszolgáltatottságuk mindig függött a gazdaságok vezetőitől és jövedelmi viszonyaitól. 1906. július 22-én kelt az az alispáni jelentés, mely szerint *„a közelmúlt napokban a zákányi, sánczi és balatoncsehi bérgazdaságok cselédsége között elégedetlenség jelentkezett, de a hatóság gyors beavatkozása folytán a mozgalmat hamar elfojtották."*[74]

A kisparaszti gazdaságok elsősorban a korábbi jobbágytelkekből, illetve az irtásföldekből jöttek létre Bagolasáncon is. Az 1847-es legelőelkülönözési perben 11 úrbéri és 20 házas zsellér után telkenként 12 magyar holdnyi legelőt kapott a falu,[75] ez 100–150 magyar holdas

68 Az összeíráskor a legkisebb birtokost is számolták, legyen az földet bérlő zsellér, negyedtelkes kisparaszt.
69 Kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtár, 1924. 548.p.
70 Gazdacímtár, 1925. 100–103.p.
71 A bérlemény 383 hold szántó, 48 hold rét, 26 hold legelő és 2 hold kert volt.
72 Kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtár, 1931. 461.p.
73 1929-től folyt az örökséggel kapcsolatos eljárás. Pécsek József és neje, Novák Julianna ugyanis 1933-tól lett volna kötelezett a haszonbért fizetni Bárczay Ferencnének, de ők 1937-ig nem fizették meg, amiért perre került sor. MNL ZML XI. 609. 8. doboz. Ingatlan és parcellázási ügyek *Novák János örökösei, Pécsek József és neje (és egyéb vevők) ingatlanbevételei és ebből eredő jogviták 1929–1941.*
74 Kanyar, 1957. 31.p.
75 T. Mérey, 1989. 128.p.

összterület.[76] Egy 1848-as nemzetőr-összeírás[77] szerint 20 féltelkes család, és 3 magánkisbirtokkal rendelkező élt a faluban az úrbérrendezés idejében. Bagolán 1857-ben kötötte meg gróf Batthyány Lajos özvegye, Zichy Antónia és a falu jobbágysága az úrbéri pert lezáró egyezséget, amely alapján a falu volt jobbágyai és zsellérei 13 4/8-ad úrbéri telek után telkenként 2 hold erdőt kaptak, és a szerződés szerint a korábban elkülönözött legelőkön is kivághatta a fákat.[78] Összesen mintegy 30 hold erdőt kapott a község [79]

Sánc népesített pusztaként szerepelt az úrbérrendezés perirataiban, *„1857-ben 9 úrbéri zsellér telkenként 8, vagyis – minthogy 8 házas zsellér számított egy telkes jobbágynak – összesen 9 hold legelőt kaptak. Az addigi közös legelő 14 hold volt, s az úrbéri faizás fejében nem járt nekik semmi, noha a zsellérek egyöntetűen azt állították, hogy 1847-ig meg volt a faizási gyakorlatuk, de attól az évtől kezdve a Festetics uradalom tisztjei eltiltották őket attól."*[80]

Az úrbéri perek lezárását követően tehát Bagolasánc mintegy 200 magyar hold úrbéres eredetű községi területtel bírt. Bagolasáncon is megfigyelhető a kapitalizmus korában, hogy a nagybirtok területe fokozatosan fogyott, míg a kisbirtokok száma és mérete szaporodott.[81] 1920-ban, a Nagyatádi-féle földreform során 370 hold szántót és rétet, és 8 hold házhelyet osztottak ki.[82] Érdekes ugyanakkor, hogy 1932-ben a 3332 holdas település területéből mindössze 2 hold volt közös községi tulajdonban.[83]

4.2. Határhasználat és mezőgazdasági termelés

Bagolasánc határának nagyobb fele szántó, mely területe és aránya, ha kis mértékben is, de nőtt az egy emberöltő alatt (4%-kal). Nőtt a rétek, illetve a művelésből kivett területek (pl. építési területek, utak) területe is. Csökkent valamelyest az erdők, szőlők, legelők nagysága. A határ 57%-a volt szántó, 15%-a erdő és 14%-a rét.

Bagolasánc területének művelési ágankénti megoszlása az összeírásokban[84]

Összeírások éve	szántó	kert, gyümölcsös	szőlő	rét	legelő	erdő	művelésből kivett	összes terület
	kataszteri hold							
1895	1830	29	181	433	205	567	86	3331
1913	2028	24	161	460	151	402	106	3332
1932	2007	25	160	478	150	401	111	3332
1935	1966	34	157	467	189	401	105	3319

76 Mivel nem tudjuk a zselléri, illetve a jobbágyi telkek méretét, csak becsülni tudjuk az utánuk járó legelő nagyságát.
77 MNL SML IV. 103. A. Nemzetőr-összeírás 1848. május.
78 T. Mérey, 1989. 128.p.
79 Kercsmarics, 1980. 22.p. *Bagola helység faászati haszonvétele szabályozása értelmében kötött egyezség végrehajtása* 1857. november 12. Átmásolt irat. Ebben 30 hold erdő szerepel, a telkenként számolt 27 h helyett.
80 T. Mérey, 1989. 128.p.
81 Lásd: Kaposi, 2013/a tanulmányát.
82 Somogy vármegye címtára, 1932. 48.p.
83 Uo.
84 MSA Földterület 1870–1970. 345. p., és Somogy vármegye címtára 1932. 48.p.

A szántóterület hasznosításáról az 1930-as évek közepétől van pontos adatunk. 1936 és 1938 között a búza vetésterülete volt a legnagyobb, 45%, míg a kukoricáé 29%, a rozsé 24%. A takarmánynövények közül 10–14 hektáron termeltek takarmányrépát. 1936-ban még a lucernát és a vörösherét is egyforma nagyságú területen termesztették (27–28 hektár), de 1938-ra visszaszorult a lucernatermesztés, ugyanakkor háromszorosára nőtt a vöröshere termesztése. Jelentős területen, 217 hektáron folyt bab- és töktermesztés, közös vetésterületen, sok esetben még kukoricával társítva.[85]

1938-ban a 6 hektárnál kisebb területű gazdaságokban 167 hektár ha területen, a közepes méretű gazdaságokban 115 ha, a nagyobb gazdaságban 132 hektáron termeltek búzát. Ugyanekkor a kukorica vetésterülete a 6 hektárnál kisebb területű gazdaságokban 161 hektár, a közepes gazdaságokban 99 hektár, a nagyobb gazdaságokban összesen 69 ha.[86] Arányaiban a kisparaszti gazdaságokban a kukorica nagyobb arányú termesztése együtt járt nagyobb arányú bab és tök termesztésével is.

Jelentős volt a bagolai szőlőhegyeken folyó szőlőművelés. 1925-ben Bagolasánc három hegyközséget számlált: a Kisbagolai hegyközség 114 hold, a Nagybagolai hegyközség 195 hold, a Látó-hegyi[87] hegyközség 274 holdas volt.[88] A jogilag szőlőnek minősülő területek azonban másfajta földeket is jelentettek: a szőlőkben kisebb legelők, rétek és gyümölcsösök is előfordultak. Ez magyarázza, hogy a fenti táblázatban jóval kisebb valóságos szőlőterület fordul elő. Mindenestre tény, hogy az együttesen 583 holdnyi jegyközségi terület igen magas arányt jelent, hiszen e szerint a falvak határának több mint 17%-át szőlőnek minősülő föld foglalta el. Az alacsony lakosságszám is magyarázza, hogy a nagy kiterjedésű szőlők többségében kanizsai polgárok tulajdonában voltak az egész korszakban. Elsősorban fehér bort és schillert termeltek e hegyekben. A bagolai és kanizsai tulajdonosokból álló hegyközség 1936. július 5-én harangot emelt a Kisbagolai-hegyben. A harangszentelés tábori miséjét Gazdag Ferenc püspöki tanácsos végezte.[89]

Bagola a Csurgói járás gyümölcstermesztő települése, köszönhetően gyümölcstermesztésre alkalmas klímájának és a szőlőhegyek gyümölcsöskertjeinek. Másfélszer annyi gyümölcsfát számlál, mint a szomszédos, nagyobb területű Miklósfa. A gyümölcsfák típusa a vidékre jellemző: szilvafa (6553 db), őszibarackfa (4905) és almafa (4248) a legtöbb. De találunk körte-, cseresznye-, megy-, kajszibarack-, dió-, mandula-, gesztenye- és eperfákat is.

Bagolasánc erdős területekkel körülölelt település volt. A bagolasánci erdők nagyobb része a *Szentmiklósi uradalomé* volt, de az úrbérrendezést követően volt a falunak közbirtokos erdeje is. Az uradalmi erdőkből 1941-ben felajánlott gróf Keglevich Ilona 302 holdnyit, de azt a község nem akarta megvenni.[90] A fakosi erdő, a erdei és gyümölcstermő fákkal teli szőlőhegyek jó vadászó helyeknek számítottak, s a vadászatot a szőlő- és gyümölcskerttulajdonosok igényelték a termés védelmében. A Szentmiklósi uradalom a Bagolai-hegy területén 1873-ban bérbe adta a vadászat jogát.[91] 1925-ben 400 négyszögöles faiskolája van a falunak.[92]

---

85 MSA Növénytermesztés 1870–1970. 569.p.

86 MSA Növénytermesztés 1870–1970. 631.p. Bagolán 60 és 600 ha közötti gazdaság ekkor nem volt.

87 Látó-hegy korábban a kanizsai uradalom területén feküdt, ám a 19. század közepén Batthyány földesúr elcserélte a szentmiklósi uraággal, Festetics Lászlóval, így az kikerült az uradalom szervezeti rendszeréből. Kaposi, 2009/a 97.p.

88 MNL ZML V. 1773b. Közigazgatási tájékoztató lap. Bagolasánc, 1925.

89 Belsősomogy, 1936. július 5.

90 Valószínűleg ekkor pénze se lett volna rá, látva a község költségvetését. MNL ZML XI. 609. Nyilatkozat, melyben Bárczay Ferencné engedélyezi a felajánlott, de el nem fogadott területek árverésre bocsájtását. 1941. január 17.

91 MNL SML IV. 414. 4057. bejegyzés.

92 MNL ZML V. 1773b. Közigazgatási tájékoztató lap. Bagolasánc, 1925.

Bagolasáncon a nagyállattartás elsősorban a nagygazdaságokra volt jellemző. 1895-ben Birck Oszkár bérgazdaságában 94 szarvasmarha, 74 sertés és 490 juh nevelődött, elsősorban a fakosi pusztán. Gutmann Henrik gazdaságában csak a szarvasmarha-állomány volt ekkor jelentős, 79 db, bérgazdasága harmada volt Birckének és főleg növénytermesztéssel foglalkozott. Ló mindkét gazdaságban csak kevés volt, a közlekedéshez és teherhordáshoz szükséges mértékű, 18–18 db.[93] 1895-ben összesen 519 szarvasmarhát számoltak Bagolasáncon, tehát az állomány kétharmada a közép- és kisparaszti gazdaságok kezén volt. A bagolasánci szarvasmarha állomány közel fele ekkor *pirostarka*, negyede *magyar erdélyi* volt, s még tartottak *riska (mokány)*, *bronzderes* és *„egyéb színes"* fajtákat is. Igavonóként, beleértve az uradalmat is, 32 kettős lófogatot (a lófogatok fele tehát a kisparaszti gazdaságok igavonója volt), 44 kettős ökörfogatot és 4 kettős tehénfogatot számláltak. Ha az egyes igavonókat is hozzászámoljuk, Bagolasáncon 1895-ben 120 igásökröt regisztráltak. Teherhordásra elsősorban lassabb, de nagyobb igaerővel rendelkező ökörfogatokat használták a 19. század végén. Egy emberöltővel később azt látjuk, hogy a lóállomány megkétszereződött (1925-ben 166 lovat írtak össze), míg a szarvasmarha állomány nagyságrendje megmaradt (569 db).[94] Az 1935-ös mezőgazdasági statisztika felvételekor viszont már csak 12 igásökörről adtak számot,[95] vagyis egyre inkább a lóvontatás és a gépi vontatás volt jellemző a gazdaságokra. 1895 és 1935 között nőtt a falu lóállománya (113 db-ról 180 db-ra), az állomány közel fele volt kanca és fele herélt.[96]

A szarvasmarha-állomány összetétele 1895 és 1942 között nem változott jelentősen: 520 és 625 db között mozgott, s az állomány 1895 után döntően *pirostarka* és *szimentáli* fajta volt, a *magyar fajta* (*magyar erdélyi*) 1911-ben már csak 48. A tehénállomány 1895 után ugrásszerűen, 64%-kal megnőtt, 1911-től már az állomány felét tette ki. A 19. század végén tehát az igavonó és a tejelő szarvasmarhatartás egyensúlyáról beszélhetünk Bagolasáncon, a 20. század első harmadára a tejelő állattartás vált hangsúlyossá.[97] A hízómarhatartás egyáltalán nem volt jellemző a falu gazdaságaiban.

A gazdaságok húsállata a baromfi és a sertés volt. 1895-ben 294 sertést számoltak, a sertésállomány 75%-a volt a paraszti gazdaságoké. A 20 század elején jelentősen megnőtt a sertések száma. 1911-ben 517 db, 1935-ben 801 db, 1942-ben (valószínű a háború hatására is) némileg csökkent a sertések száma: 607 db. A 19–20. század fordulóján elsősorban zsírsertést tartottak a bagolasánciak, 1935-ben már a sertésállomány 22%-a hússertés volt, de azt követően újra a zsírsertéstartás vált uralkodóvá.[98] A baromfiállomány 1895-ben 1478, 1935-ben 2618 egyedet számlált, ez utóbbi állomány 94%-a tyúk volt, de találunk – szám szerint – 71 libát, 67 kacsát és 20 pulykát is.[99]

A nagybirtokokon jelentős szerepe volt a juhászatnak. 1895-ben Birck bérgazdaságának állománya 470 darab volt, ám a későbbiekben csökkent, 1935-ben már csak 285 darabot tartottak.[100] A paraszti gazdaságokban nem tartottak juhot, kecskét.

Bár a gyümölcsösök, szőlők, erdők megfelelő környezetet biztosítottak, csak kevés méhet írtak össze: 1895-ben, 14 családot. 1935-ben ennek több mint hatszorosát, 90 méhcsaládot számláltak.[101]

---

93 Mezőgazdasági statisztika, 1895. 1. 100–103.p.
94 MNL ZML V. 1773b. Közigazgatási tájékoztató lap. Bagolasánc, 1925.
95 MSA Állattenyésztés 1870–1970 1. 344.p.
96 MSA Állattenyésztés 1870–1970 3. 344.p.
97 MSA Állattenyésztés 1870–1970 1. 344.p.
98 MSA Állattenyésztés 1870–1970. 2. 344.p.
99 MSA Állattenyésztés 1870–1970. 5. 344.p.
100 MSA Állattenyésztés 1870–1970. 4. 344.p.
101 MSA Állattenyésztés 1870–1970. 5. 344.p.

4.3. Iparosok és kereskedők

Bagolasáncon is működtek iparosok, kereskedők, bár a kis lélekszámú lakosság nem tudott eltartani nagyszámú iparos réteget s elérhetők voltak Nagykanizsa iparosai is. A bagolasánci iparosok megélhetésében minden bizonnyal fontos szerepe volt a szentmiklósi uradalomnak és a nagy bérgazdaságok megrendeléseinek, s néhány, a faluban nem elérhető ipart a nagygazdaságok bérmunkásként szerződtetett iparosai végezhettek.

A címtárakban szereplő bagolasánci iparosok, kereskedők

Mesterség	Név	Az adatforrás éve					
		1923[102]	1929–30[103]	1930[104]	1932[105]	1937[106]	1948[107]
ács	Hennik Ferenc	0	0	0	x	0	0
bognár	Horváth József	0	0	0	x	0	0
	Nyerki János	0	x	0	0	0	0
cipész, csizmadia	Nyers György	0	0	0	0	0	x
	Krivalics István[108]	0	0	x	x	0	0
	Szabó Ferenc	0	0	0	0	0	x
	Vilcsek József	x	x	x	0	0	0
	Vojkovics György	0	0	0	x	0	0
cséplőgép-tulajdonos bércséplő	Bódogh Ferenc	0	0	x	x	0	0
	Gether János	x	0	x	0	0	0
	Gether József[109]	x	x	x	x	0	0
	Heinrich István	0	0	0	x	0	0
	Heinrich József	0	0	0	x	0	0
	Hencz János	x	0	x	0	0	0
	Kránicz József	0	0	x	0	0	0
	Pécsek József	0	0	x	0	0	0
hentes és mészáros	Németh Miklós	0	0	0	0	x	x
kádár	Percserics József[110]	x	x	0	x	0	0
kémény-seprő	Felker Lajos	0	0	0	x	0	0
kovács	Butor J.	0	x	0	0	0	0
	Domaföldi József	x	x	x	x	0	x
	Faics József	0	0	0	0	0	x
	Szíjártó Mihály	0	0	x	x	0	0

102 Kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtár, 1924.
103 Dunántúli cím- és lakjegyzék, 1929–1930. 785.p.
104 Kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtár, 1931.
105 Somogy megye címtára, 1932. 78–79.p.
106 Alsódunántúli címtár, 1937. 62–63.p.
107 Iparhatóságilag bejegyzett önálló iparosok névjegyzéke szakmák és községek szerint. In: Képek, 1948. 82.p.
108 1932-ben *Skrivalics* névalakkal szerepel.
109 Az 1920-as években a falu bírája is.
110 1932-ben *Perserics* névalakkal szerepel.

kőműves	Csányi László	0	0	0	x	0	0
	Horváth László	0	0	x	0	0	0
	Kardos László	0	0	0	0	x	x
vegyeskereskedő	Éliás Áron	0	0	x	x	0	0
	Nyerki János	x	x	0	0	0	0
	özv. Nyerki Jánosné	0	0	x	x	0	0
vendéglős, korcsmáros	Fodor Gyula	x	x	0	0	0	0
	Horváth József	0	0	0	x	0	0
	Horváth László	0	0	x	0	0	0
	Koplár Mihály	0	0	x	0	x	0
	Koplár Mihályné[111]	0	0	x	x	0	x
	Szabó György	0	0	0	0	x	0
	Szokolics Péter	x	x	0	0	0	0

A címtárak adatain kívül néhány hír szolgál még az iparosok, kereskedők névsorának bővítésére: 1925-ben, nem nevesítve, 2 kovács, 1–1 cipész, bognár, kádár szolgálta iparával a falut, de volt egy szatócs (kereskedő), s volt már egy hitelszövetkezet is.[112] 1939 januárjában Betlehem Antal bagolasánci vegyeskereskedését Klauz György vegyeskereskedő vette át.[113] 1940-ben egy hírből kiderül, hogy a bagolasánci Legeltetési Társulat kocsmát tart fenn, s azt 3 évre kívánta bérbe adni.[114] Vélhetően korábban is bérbe adták a kocsmát. 1943-ban Tóth György cséplőgépét árulja.[115] Bagolasánciak dolgoztak a MÁV Nagykanizsai Állomásfőnöksége kötelékén belül is. Balogh János és Istiván György váltókezelő neve fennmaradt az 1937-es nagykanizsai címtárban.[116]

Bár nem iparosok a szó klasszikus értelmében, de ide soroljuk a bércséplőket, akik saját földbirtokokkal rendelkeztek, de bércséplést végeztek szolgáltatásként is a Szentmiklósi uradalomnak, a bérgazdaságoknak, és a tehetősebb kisparaszti gazdaságoknak (vagy ezek társulásainak). A cséplőgép-tulajdonosok vagy maguk értettek a gőzcséplőgépekhez, vagy gépészt alkalmaztak. A képviselő-testületi ülések jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a bércséplő vállalkozók a falu vezető rétegéhez tartoztak. Gether József például hosszabb ideig töltötte be a bírói tisztet, többen pedig képviselő-testületi tagok voltak.

A vállalkozásokat, gazdálkodókat hitelszövetkezet segítette a 20. század elejétől, a bagolasánci hitelszövetkezetről 1910-től van hírünk, mely ekkor a Somogyvármegyei Hitelszövetkezetek Szövetségének tagja.[117]

111 1948-ban *Káplár* néven szerepel.
112 MNL ZML V. 1773b. Közigazgatási tájékoztató lap. Bagolasánc, 1925.
113 Zalai Közlöny, 1939. január 8.
114 Zalai Közlöny, 1940. október 9.
115 Zalai Közlöny, 1943. szeptember 3.
116 Nagykanizsa lakcímjegyzéke, 1937. 59.p.
117 Somogyvármegye almanachja, 1911. 134.p.

5. Iskolák és egyesületek

A bagolasánci (akkor *Bagolya*, mihez hozzátartozik *Alsósánc* és *Fakos*) iskoláról korszakunkban első forrásként az 1858-as iskolabevallás tudósít.[118] Ekkor egy *„rozzant"* községi iskolában Burián Ferenc tanító oktatott, a hitoktató pedig Knautz Fülöp ferencrendi káplán volt, akárcsak Miklósfán. A tanító járandósága 470 négyszögölnyi kert, 1 hold föld, 14 mérő rozs, 20 mérő csöves kukorica, 8 öl fa és 40 Ft-nyi pénz (vasárnapi iskola, iskolapénz) volt.[119] A bagolai 1 tantermes, 1 tanítós római katolikus elemi iskolában 1903-tól a Steinhardt István tanított kántortanítóként.[120]

A kisfakosi szintén 1 tantermes, 1 tanítós állami népiskola számára a telket 1911-ben vette meg a község vezetése a kisfakosi Hajnal Györgytől és nejétől Vojkovics Annától 1400 koronáért.[121] Az iskolában az első tanévben, 1912-ben Irinyi Győző,[122] 1915-ben Hantos Sándor oktatta a diákokat. 1918-tól Tóth István[123] tanított itt, aki egyben a Levente Egyesület főoktatója tisztét is betöltötte 1932-ben.[124]

A faluban működött katolikus legényegylet, mely az 1930-as években színdarabokat is adott elő.

Resume

Die Geschichte von Bagola, Sánc, Kis- und Nagyfakos zwischen 1848 und 1945

Die ehemaligen Gemeinden Bagola, Sánc, Kis- und Nagyfakos sind heute die Stadtteile von Gross-Canisa. Zwischen 1850 und 1945 bildeten sie die Kleinsiedlung Bagolasánc in dem Bezirk Csurgó im Komitat Somogy. Die Bevölkerung der Gross-Canisa angrenzenden Siedlung wuchs in der Zeit des Kapitalismus ständig: von den 440 Personen im Jahr 1857 stieg sie bis etwa 1200 Personen im Jahr 1941 an. Die Bewohner von Bagolasánc waren katholische und evangelische Ungarn und katholische Kroaten, aber die kroatische Bevölkerung war madjarisiert. Die Siedlung wurde seit 1872 von der aus gewählten Mitgliedern und Virilisten bestehenden Abgeordnetenversammlung geleitet, mit einem Richter an der Spitze. In der Abgeordnetenversammlung spielten hauptsächlich Groß- und Kleinwirte, sowie bedeutende Handwerker eine wichtige Rolle. Die Abgeordnetenversammlung ergriff meistens Maßnahmen im Bereich vom Vermögensschutz: sie beschäftigten Nachtwächter und Feldschützer, entwickelten das System des Brandschutzes, aber die Entwicklung kann auch durch renovierten Wege und Gebäude zur Geltung. Sie leiteten auch zwei Schulen, die in Kisfakos liegende wurde von der Gemeinde in 1911 gekauft, die in Bagola liegende wurde renoviert. Zweidrittel der Fläche der Siedlung von insgesamt 3332 Joch gehörte zur Szentmiklóser Domäne. Die Domäne verwaltete nur zweidrittel ihrer Länder selbst, ein

[118] Kanyar, 1989. 323–326.p.
[119] Kanyar, 1989. 332.p.
[120] Somogy vármegye címtára, 1932. 48.p. 1900 és 1903 között Somogyszentmiklóson (a mai Miklósfán) tanított.
[121] MNL ZML V. 1773b. 1/911. határozat 1911. január 6.
[122] Somogyvármegye almanachja, 1913. 151.p.
[123] Somogy vármegye címtára, 1932. 48.p.
[124] MNL ZML V. 1773b. Közigazgatási tájékoztató lap. Bagolasánc, 1925.

Drittel wurde an Großgrundbesitzer und Kleinpächter vermietet. Die Pächter stammten aus der Gegend, so z.B. Henrik Gutmann Handwerker und Händler, Oszkár Birck Händler und János Novák Großverpächter. Neben ihnen benutzten aber mehrere Dutzend kleinere Pächter die Länder der Domäne. In der Wirtschaft von Bagolasánc war der Pflanzenbau dominant, aber es war auch als bedeutendes Anbaugebiet von Trauben und Obst bekannt. Die großen Weingüter waren meistens in den Händen von Gross-Canisaer Bürgern. Die Großtierhaltung war vor allem in der Fakoser Pußta typisch, hauptsächlich Vieh-, Schwein- und Kleintierhaltung. In geringem Maße lebten auch Kleinhandwerker in Bagolasánc. Die Kultur des Dorfes war überwiegend von der katholischen Kirchengemeinde - dessen Gesellenverein einen Bauerntheater aufrechthielt - und von der evangelischen Kirche geformt.

The History of Bagola, Sánc, Kis- and Nagyfakos (1848–1945)

The quondam settlements of Bagola, Sánc, Kisfakos and Nagyfakos are parts of the present-day Nagykanizsa. Between 1850 and 1945 they formed a small village called Bagolasánc in the Csurgó district of Somogy county. The population of the settlement neighbouring Nagykanizsa steadily increased in the era of capitalism: from 440 people in 1857 to 1,200 inhabitants by 1941. Bagolasánc was populated by catholic and evangelistic Hungarians and by catholic Croatians, but the Croatian population assimilated to the Hungarians. After 1872 the settlement was governed by the body of representatives that consisted of elected members and the greatest taxpayers of the community, and headed by the judge. Mainly large- and middle-farmers, and leading industrialists played an important role in the body of representatives. The body of representatives primarily took measures in protection of property: they employed sergeants of the watch and rangers, developed the system of fire protection, but the development can be traced also in the renovation of roads and buildings. They maintained two school buildings, the one in Kisfakos was bought by the village in 1911, and the one in Bagola was renovated. Two thirds of the 3,332 acres territory of the settlement belonged to the Szentmiklós manor. The lordship managed two thirds of its lands on its own, while one third was leased out to squatters and small leaseholders. The tenants stemmed from the neighbourhood, so e.g. Henrik Gurmann industrialist and handler, Oszkár Birck trader and János Novák squatter. Besides them also many dozens of small tenant-farmers used the lands of the manor. Plant production was dominant in the economy of Bagolasánc, but it was also known as an important grape- and fruit producer region. The vineries of considerable size were owned by bourgeois of Nagykanizsa. Livestock keeping was primarily typical in the sheer of Fakos, dominantly cattle, pig and small livestock keeping was in fashion. There were also some craftsmen living in Bagolasánc. The culture of the village was primarily shaped by the catholic parish and the evangelistic church, the bachelor band of the former also ran an acting group.

Kardos Ferenc

BAJCSA TÖRTÉNETE 1849 ÉS 1945 KÖZÖTT

Bajcsa földje és népe[1]

Nagykanizsa Bajcsa városrésze, ugyanezen a néven korszakunkban, 1849–1945 között Zala megye Kapornaki, később Nagykanizsai járásának Szepetneki körjegyzőségéhez tartozó kisközsége volt. Fényes Elek 1851-ben kiadott munkájában röviden így írt a településről: *„Bajcsa, horvát falu, Zala vármegyében, 310 kath. lak. Homokos határ. F. u. többen. Ut. p. Kanisa."*[2] Területe az 1870-es években[3] 946 hold, 1882-ben[4] pedig 984 hold[5] volt. Bajcsára 1761-ben jórészt horvátok költöztek, s a lakosság horvát identitását 1849–1945 között meg is tartotta. A korszakunkban folyamatosan gyarapodó lakosságon belül a horvát ajkúak aránya az 1880-as népszámláláskor 72%, az 1890-es és 1920-as népszámlálások közt mindig 90% fölött volt, de az 1930-as népszámláláskor, vélhetően a magyar nyelvű oktatás és a politikai elvárások hatására, már csak 63%.

Bajcsa népessége (1857–1949)[6]

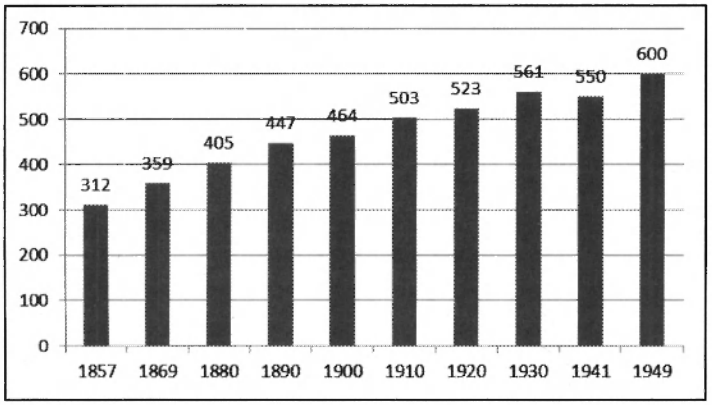

A növekvő népesség egyre több házban élt: 1871–1910 között másfélszeresére nőtt a házak száma.[7] A lakosság kétnyelvű volt, használta a magyart is a horvát mellett. Az 1910-es népszámláláskor az 503 lakosból 38 magyar, egy német lakos mellett 464-en vallották magukat horvátnak, de csak 89-en nyilatkoztak úgy, hogy nem tudnak magyarul. Ekkor a nem magyar ajkúak aránya a Nagykanizsai járásban a második legnagyobb volt (86%), a rangsorban csak a szomszédos horvát település, Fityeháza előzte meg (92%-kal).[8] A kétnyelvűség a falu földrajzi neveiben is megmutatkozott. A Zala megye földrajzi neveinek összeírása idején a határ legtöbb elnevezésének ismert volt a horvát megfelelője, pl. Öreg-erdő (Hërcëska[9] suma, Sztara suma; Part alja) Prod bregom. Bajcsa főutcája ma a Törökvári nevet viseli. Nagykanizsához csatolása, vagyis 1981 előtt ez az utca Kossuth Lajos utca volt, azelőtt pedig Nagy utca, horvátul *‚Velka ulica"*. A mai Vöröshegyi út 1981 előtt Petőfi Sándor utca volt, korábban pedig Kis utca, *‚Mala vulica (így)."*[10] A bajcsai római katolikus fília a szepetneki plébániához tartozott.

---

1 Tanulmányunk a monográfia II. kötete, Bajcsa 1690–1848. című fejezet folytatása.

2 Lásd: Fényes, 1851.

3 Helységnévtár, 1873. 51.p., 1877. 38.p. Tanulmányukban szereplő területi adatok katasztrális holdban szerepelnek, ha ettől eltérünk, azt a szövegben jelezzük.

4 Helységnévtár, 1882. 36., 1888. 222.p., 1898. 40., 1900. 92.p., 1902. 290. p., 1907. 60., 1913. 368., Népszámlálás, 1920., 1930. 35.p., 1941.

5 A helységnévtárak és népszámlálások szerint, néhol 985 kh.

6 A népszámlálások alapján, fő.

7 T. Mérey, 1989. 148.p.

8 Népszámlálás 1910. A rangsorban Murakeresztúr követte 61%-kal, és Szepetnek 39%-kal, de ez utóbbiban a jelentős horvát lakosság mellett a német kisebbség aránya is nagy volt.

9 Magyarul „hercegi", azaz a Batthyány hercegeké.

10 Zala megye földrajzi nevei, 605.p., 1982. január 1-jétől a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 12/1981. sz. határozata alapján Nagykanizsa város közigazgatási területe Bajcsa, Miklósfa és Bagola-Fakos csatolt városrészekkel bővült. Nagykanizsa város tanácsi híradója, 1982. 51.p.

Bajcsa az országos hadieseményekben

Bajcsaiak az 1848–49. évi szabadságharcban is harcoltak. Melega Ferenc és Melega György az 56. zászlóaljban, Gyurgyek József önkénteseként a 119. zászlóaljban harcolt, utóbbi 1850-ben bele is halt sérüléseibe.[11] Ott voltak a bajcsaiak az első világháborúban is. Az elesett 16 bajcsai emlékére az országzászlót és hősi emlékművet, a *„Hősi ligetet"*, 1935 szeptemberében állították, avatására szeptember 29-én került sor. A bajcsai tűzoltóság, leventék, a szomszéd települések küldöttségei, a kiskanizsaiak részvétele mellett vitéz Ráttkay Rezső nyugalmazott tábornok avatta fel az emlékművet. Az ünnepségen a kiskanizsai leventezenekar játszott és a kanizsai Schless Gyula szavalta a szintén kanizsai Barbarits Lajos versét. A Batthyány uradalmat Barthos Gyula erdőmester képviselte. A Hősi emlékművet és az országzászlót Mlinarics János bíró vette át.[12] A 400 pengőbe kerülő emlékművet és országzászlót Kovács József kőfaragómester készítette.[13] A Hősi liget gondozására minden költségvetésben számoltak kiadással; 1943-ban a *„Hősi ligetet be kell keríteni, mert az ültetményekben az állatok nagy kárt tesznek. Bekerítése tovább nem halasztható."* bejegyzéssel.[14]

A második világháború vége felé, 1944-ben Nagykanizsán és környékén, a zalai olajvidék megtartásáért és megszerzéséért folytak harcok, s e terület megvédésére építették ki – a Margit-vonal részeként – a Dorottya állást is Alsópáhok – Kerecseny – Hahót – Zalaszentbalázs – Magyarszentmiklós – Nagykanizsa (Principális) – Bajcsa – Murakeresztúr települések mentén.[15] A harcok után az első világháborús hősi emlékműre rákerült a második világháborúban elesett vagy eltűnt 15 áldozat neve is.[16]

Bajcsa díszpolgárt választ Nagykanizsán

Nagykanizsa és Bajcsa kapcsolatának egy érdekes pillanata Bajcsa első díszpolgárának kitüntető ünnepsége volt. 1940. március 31-én Ilovszky János országgyűlési képviselőt választotta a falu – minden bizonnyal a Magyar Élet Pártja kezdeményezésére – díszpolgárává.[17] Bajcsa ekkor az országos és megyei politika színterévé vált, annak kifejezésévé, hogy Ilovszky és pártja elkötelezett híve volt a vidéki szegénység megsegítésének s egyúttal a teljes magyarosításnak. A díszpolgárrá avatás alapja az volt, hogy a jórészt horvát lakosságú Bajcsán *„100%-os névmagyarosítás történt"*.[18] Ilovszky János *„Bajcsát, mint a hazafias népnevelés mintaképét állította a magyar vidéki közélet elé. A bajcsaiak Kanizsán tartott díszközgyűlése a város és falu összefogásának jelképe"*.[19] A Nagykanizsán, a város dísztermében tartott díszközgyűlésen Nagykanizsa teljes városvezetése részt vett Krátky István polgármester és Lontay Alán főszolgabíró vezérletével. A Fekete László készítette oklevelet Mányai Ferenc bajcsai bíró adta át. Ünnepi beszédében Somfay György tanító Bajcsa és Nagykanizsa történelmi szerepéről beszélt. Szólt az iskola mellett emelt országzászlóról. A Zalai Közlöny bő beszá-

11 Kerecsényi, 1983. 120.p.
12 Zalai Közlöny, 1935. szeptember 15., október 1.
13 Nagykanizsa aranykönyve, 1938. 118.p.
14 MNL ZML V. 1787b. Szepetneki Körjegyzőség iratai. 1943. évi költségvetés.
15 Kanizsai Enciklopédia, 1999. 89.p.
16 Nagykanizsa Megyei Jogú Város újjáépítette az emlékművet, melyet 2013. szeptember 13-án avattak fel.
17 Zalai Közlöny, 1940. április 2.
18 Uo. Ez azonban – a nevekből ítélve – újságírói túlzásnak volt minősíthető.
19 Zalai Közlöny, 1940. április 2.

molójában így fogalmaz: *„A falu és a város egymásra talált Bajcsa község polgári oklevelében."*[20] A rendezvényen Kacorlak, Murakeresztúr, Nagybakónak, Pölöskefő, Szepetnek és Zalaszentbalázs is képviseltette magát. Bajcsa számára a hírverésen túli lehetőséget hozott az esemény, Ilovszky, díszpolgári kötelességként vállalta egy *„jól tanuló bajcsai fiú elhelyezését az ipari vagy kereskedelmi pályán."*[21]

Bajcsa önigazgatása

1838–1871 között a falut – a korábbi szokásokat követve – egy bíró és az esküdtek vezették. A 1871-es községi törvény[22] után kialakult polgári közigazgatásban választott és virilista[23] tagokból álló képviselő-testület irányította a falut. A bajcsaiak 5–5 képviselő-testületi tagot választhattak (3–3 rendes és 2–2 póttagot). Sajnos kevés jegyzőkönyv marad fenn, így nem tudtuk összeállítani a mindenkori faluvezetés teljes névsorát. Ismert bírók: Habjánecz István (1903–1908),[24] Szuspek György (1929), Grabant János (1930), Mlinarics János (1935), Bányai Ferenc (1938–1943). Ismert képviselő-testületi tagok: Horváth Ferenc (1903), Horváth János (1903), Kuzma György (1903), Málek János (1903.), Megla Ferenc (1903), vitéz Galambos István (1939), Pintér János (1939), Pókecz János (1940), Újlaki Kálmán (1939).

Bajcsa Habjánecz bíró vezetésével 1903-ban hg. Batthyány-Strattmann Ödönhöz folyamodott, hogy a herceg a lehető legolcsóbban adjon 1 hold földet egy új temető számára. *„Ugyanis községi temetetőnk teljesen megtelt, úgy hogy oda temetkezni már nem lehet, azt nagyobbítani, minthogy utak által körülzárt területet képez nem tudjuk... Tekintetbe véve községi lakosságunk nagy szegénységét, községi határunk csekély kiterjedését és azon körülményt, hogy a tagosítás alkalmával határunk nagyon szerényen lett megállapítva, újólag kérjük Főméltóságodat ha kérelmünket meghallgatni és a kért területet nekünk temető céljára átengedni kegyeskednék."* A bajcsaiak kérték dr. Szüllő Géza korabeli országgyűlési képviselő közbenjárását is. Végül is sikerrel jártak: 1903. május 17-én 133 koronáért megkapták a mai temető területét.[25]

Bajcsa önigazgatására vonatkozóan elsősorban az 1940-es évekből fennmaradt költségvetési dokumentumok[26] adnak információkat s az ezekben található néhány korábbi időszakra is visszatekintő közgyűlési jegyzőkönyv. A falu éves költségvetését a képviselőtestület alakította ki, s a szepetneki körjegyző terjesztette be Zala vármegye alispánjához ellenőrzés és jóváhagyás végett. 1940-ben Bajcsa a 9695 pengős háztartási alapja (költségvetését) volt, ez biztosította ebben az időben a falu működését. A községet ekkor három elöljáró vezette: Bányai Ferenc bíró 80 pengő, Pintér Ferenc helyettes bíró és Pókecz János elöljáró 13–13 pengő tiszteletdíjért. Bajcsa a Szepetneki körjegyzőséghez tartozott. 1940-ben dr. Horváth Lajos körjegyző, Uzsoki György segédjegyző, dr. Kazal József körorvos, dr. Sinkó Ferenc körállatorvos látta el szepetneki hivatalából Bajcsát, amelynek lakosságarányosan kellett részt vállalnia a körjegyzőségi hivatalnokok finanszírozásában. A jegyző és segédjegyző fizetése 10%-át, az orvos 6%-át, az állatorvos 3%-át kapta Bajcsától. A tanítók teljes egészében a falu alkalmazásában álltak. Vitéz Tátrai Kálmán 746 P, Somfai György 552 pengő járandósággal bírt.[27]

---

20 Zalai Közlöny, 1940. április 2.
21 Uo.
22 1000 év törvényei 1871. évi 18. tc. a községek rendezéséről, majd az ezt váltó 1886. évi 22. tc.
23 A település legtöbb adót fizető polgárai.
24 A forrásadatok szerinti évkör.
25 MNL OL P 1322. Fasc. 179. No. 15–33. *A bajcsai temető ügye.*
26 MNL ZML V. 1787b. Szepetneki Körjegyzőség iratai.
27 MNL ZML 1787b. Szepetneki Körjegyzőség iratai. 1940. évi költségvetés.

A községi alkalmazottak köre is az 1940-es évekből ismert. A kisbíró (Hazafi József) 80 pengő, a postás (Kuzma Ferenc) 70 pengő, a szülésznő (Vukics Józsefné) 270 pengő, a mezőőrök összesen 220 pengő fizetést kaptak egy évre.

A költségvetésnek 1940-ben a körjegyzőség (és körorvosok) 1205 pengője a 12%-át, a tanítók 1279 pengője 13%-át, az elöljárók 106 pengője 1%-át, a községi alkalmazottak összesen 640 pengője pedig 7%-át tette ki. Tehát a költségvetés harmadát költötte a falu bérköltségre. A bajcsai költségvetésből tudjuk, hogy a községi épületek fenntartása tetemes költséggel járt, melyet kölcsönből igyekeztek fedezni. A községházára 1939-ben 3000 pengőt vettek fel, annak kamatai 1940-ben váltak esedékessé, a tőkét 1941-től kellett törleszteni. 1939-ben csendőrpihenő létesítését irányozták elő 50 pengőért (a csendőrség Szepetneken működött).[28] Mivel a falunak nem volt jégverme, szerették volna 1941-ben felépíteni, de *„a súlyos háztartási helyzetre"*, azaz a költségvetés hiányára tekintettel az alispán törölte.

Bajcsa birtokviszonyai

Bajcsa a járás kis határú települései közé tatozott korszakunkban körülbelül 985 hold területével. A falu alapvetően a Principális-csatorna jobb oldalán, Nagykanizsától délre feküdt. A homokos vidék nagyon ki volt téve a patak áradásának, az alacsonyabb réteket többször el is öntötte a csatorna. A bajcsai határ nagy részét a hg. Batthyányak nagykanizsai uradalma ölelte körül. A nagykanizsai uradalom hitbizományi birtok volt, így 1920-ig, a Nagyatádi-féle földreformig, illetve az 1921. évi vagyondézsmáig nem is lehetett hozzá nyúlni.[29] Ennek megfelelően a bajcsai határ nagyobbik része, mintegy 500 hold a Batthyány család kezén maradt. Az uradalmi terület – a gazdaságföldrajzi adottságoknak megfelelően – kétharmad részben erdő, egyharmad részben rét volt.[30] Bajcsán 1930-ban Batthyány-Strattmann László birtoka még mindig 504 holdat tett ki, míg a volt úrbéres birtokosságnak 161 hold közös használatú földje volt.[31] Bajcsán – akárcsak Kanizsán – az uradalmi határból vásárolt a Déli Vasút az 1850-es évek végén földet a Buda – Pragerhof vonal létesítéséhez.[32]

A két világháború között voltak más jelentősebb birtokos is a bajcsai határban: 1923-ban a vízimalom tulajdonosa, Soós Károlyné 100 holddal, illetve Malek József 18 holddal szerepeltek egy kimutatásban. Az 1920-as évek végén már csak Soós Károlynét találjuk a gazdasági címjegyzékben a nagyobb birtokosok sorában.[33]

Az 1848. évi jobbágyfelszabadítás idején Bajcsán 8 teleknyi területen 30 negyedtelkes jobbágyot és 13 zsellért számoltak. A negyed telkekhez 5 hold harmadosztályú szántó és két kaszás harmadosztályú rét tartozott. Az ilyen negyedteleknyi területtel váltak a bajcsai jobbágyok a jobbágyfelszabadítás eredményeképpen kisbirtokos paraszttá.[34] *„A paraszti birtokok 1935. év felmérésekor a gazdaságok 89%-a volt 5 holdnál kisebb. Azon belül 46 gazdaság még az 1 holdat sem érte el."*[35]

A kisparasztok és földnélküliek egy része az 1920. évi Nagyatádi-féle földreform során jutottak földhöz. A szepetneki Batthyány birtokokból 156 hold területet kaptak a bajcsaiak, és még 100 holdat béreltek (60 holdat a miklósfai, 40 holdat a szepetneki határból) is.[36] A leg-

28 MNL ZML 1787b. Szepetneki Körjegyzőség iratai. 25/939.sz. határozat. 1939. június 7.
29 Kaposi, 2013/a 134–135.p.
30 Kaposi, 2013/a 140.p.
31 Kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtár, 1931. 616.p.
32 Lásd e kötetben Kaposi Zoltán gazdaságról szóló tanulmányát.
33 Dunántúli cím- és lakjegyzék, 1929–1930. 23.p.
34 Kerecsényi, 1983. 119.p.
35 Uo. 121.p.
36 Uo. 120–121.p.

szegényebb lakosok bérmunkát vállaltak a szomszédos szentmiklósi uradalomban,[37] ahol részes aratóként, vagy kapásként a cikória- és a cukorrépaföldeken dolgoztak. Emellett sokan orvhalásztak vagy[38] orvvadásztak a berekben. Nem véletlen, hogy a község költségvetésének minden évi komoly tétele volt a szegények eltartási és temetési költsége.[39] A fentiekből az is következik, hogy a gyenge földeken a jövedelemtermelés erős korlátok között mozgott, ezért a lakosság rákényszerült pótlólagos jövedelmek megszerzésére.

Bajcsa gazdasági sajátosságai

A 19–20. század fordulóján Bajcsa lakosságának 97%-a, 1910-ben pedig 94%-a mezőgazdaságból élt. A lakosság 8%-a kereskedett terményeivel vagy ipari, háziipari termékeivel.[40] Bajcsa Nagykanizsa vidékének szegényebb falvai közé tartozott, amit a termőterület gyenge minősége (csak homokos, harmadosztályú szántóföldjei voltak) és a birtokok kicsinysége okozott. A települések teljes területéhez képest a Nagykanizsai járás 39 települése közül csak Homokkomáromnak volt kisebb a szántóterületi aránya. 1895-ben Bajcsa területének 50%-a rét és legelő, 24%-a erdő, 22%-a volt szántó.[41]

Bajcsa területének művelési ágankénti megoszlása az agrárstatisztikákban[42]

Összeírások éve	szántó	kert, gyümölcsös	szőlő	rét	legelő	erdő	művelésből kivett	összes terület
	kataszteri hold							
1865	117	1	0	214	61	306	247	946
1895	215	1	0	249	239	239	42	985
1913	209	1	0	253	140	338	44	985
1935	209	1	0	250	140	338	43	981

Táblázatunkból is látható, hogy a 19. század második felében erőteljes törekvések indultak meg a szántóterület növelésére, hiszen a viszonylagosan magas gabona árak miatt mindenképpen érdemes volt ezzel foglakozni.[43] Tapasztalhatóak voltak azonban más tendenciák is. Közel húsz év alatt, 1913-ra a legelőterület több mint 34%-a erdőterületté vált, az erdőterület 100 holddal nőtt a legelők rovására. Az állattartásra vonatkozó adatokból kitűnik: vélhetően a legelőterület csökkenése nem az állattartás jelentőségének csökkenését jelenti, hanem az istállózó állattartás növekedését, illetve a Batthyány uradalom bajcsai területen is végzett erdősítésének következménye. A legelőterület egy része amúgy is erdősült, ligetes, *gyóta* volt.

Ezt követően a művelési ágak aránya nem változott jelentősen a bajcsai határban. A falu rossz gazdasági lehetőségeit az is mutatja, hogy a kis haszonnal kecsegtető lehetőségeket a földesurak átengedték a falu számára (ilyen volt például a korcsmatartás is).

Az idők során változott a termelési szerkezet is. Az 1930-as évek második felében a búza termesztési területe csökkent, s helyébe a kukorica lépett. Búza 1936-ban még 51, 1938-ban

37 Miklósfán Bárczay Ferenc és felesége, gróf Keglevich Ilona birtokán. Lásd e kötetben: Kardos – Czupi: Miklósfa története 1849–1945 között című fejezetet.
38 Kerecsényi, 1983. 121.p.
39 1940-ben 20-20 pengő.
40 T. Mérey, 1989. 153.p.
41 MSA Földterület 1870–1970. 333.p.
42 Uo., és T. Mérey, 1989. 149.p.
43 Kaposi, 2012/a 180.p.

már csak 18 hektáron termett. Nőtt a kukorica területe: az 1936-ban 17 hektáros terület két évvel később már 35 hektárra nőtt. A rozs és a burgonya vetésterülete viszonylag állandó volt, míg a bab vetésterülete emelkedett.[44] Az 1920-as években többen foglalkoztak cikóriával, amit főleg a nagykanizsai Heinrich Franck és Fiai pótkávégyár vásárolt meg.[45]

Bajcsán kevés volt a tehetős ember, már a 10 holdas gazda is gazdagnak számított.[46] Ezt mutatják a vetésterületi arányok is. A búza vetésterületének birtoknagyságonkénti adatai szerint 1936-ban mind az 51 hektáron 6 hektárnál kisebb birtokkal rendelkezők termesztettek. A kukorica vetésterülete ugyanezt mutatja, a vetésterület egésze 6 hektárnál kisebb birtokkal rendelkezők művelésében volt.[47] Az összeírások nem jelölnek szőlőterületet, de 1900 körül megpróbáltak a bajcsaiak szőlőt telepíteni a *Törökvári* területen és a *Homok-dülőben*, főleg nohát ültettek, de *„mivel még az sem termett igen"*, 1945 után kivágták ezeket a szőlőket.[48]

A rossz minőségű földek miatt hangsúlyossá vált az állattartás a bajcsaiak gazdálkodásában. 1842-ben 30 jármos ökröt, 16 hámos lovat, 14 fejőstehenet és 22 sertést számoltak a jobbágyok kezén.[49] 1870-ben a népszámlálás alkalmával 152 db *magyar fajú* húsmarhát, és 20 db tejelő *svájci fajt* írtak össze 78 sertés, 52 ló, 7 méhkas mellett.[50] 1874-ben marhavész miatt zárlat alá került a falu.[51] A sertésállomány folyamatosan nőtt korszakunkban: 1895-ben 90, 1911-ben 117, 1935-ben 183 sertést számoltak, a háború elején, 1942-ben pedig 168-at.[52] Többnyire zsírsertéseket tartottak a bajcsaiak.[53] A lóállomány kétszeresére nőtt: 1895-ben még 40, 1935-ben már 96 egyeddel rendelkeztek.[54] A lóállomány növekedése valószínűleg annak köszönhető, hogy az ökörfogatokat egyre inkább felváltották a lófogatok. 1895-ben még 11 igás ökröt számláltak, azt követően egyet sem. A szarvasmarha-állomány viszonylag hasonló nagyságrendű volt egész korszakunkban, 200–230 egyed, *piros-tarka* és *szimentáli* fajták.[55] A bajcsaiak húsállata a sertés mellett a baromfi volt. 1895-ben 809 db-ot számoltak, 1935-ben már 2864-et.[56] Méhcsaládokat is összeírtak a mezőgazdasági adatfelvételekkor, 1895-ben 46 családot, 1935-ben már csak 10-et.[57]

Az 1940-es költségvetéshez pótköltségvetés is készült, melyből kitűnik, hogy a község számára a legeltetés, a megfelelő állatállomány fenntartása fontos volt. A szükséges kiadásoknak csak felére volt fedezet.

44 Növénytermesztés, 1936–1962. 569.p.
45 Kerecsényi, 1983. 120.p.; lásd még: Kaposi 2013/b.
46 Növénytermesztés, 1936–1962. 631 p.
47 Uo. 631-632.p.
48 Uo.
49 Uo. 119.p.
50 Döme, 1871. 12–14.p.
51 MNL SML IV. 414. Csurgói járás főszolgabírójának iratai. Mutató 1874. 3732. bejegyzés 12/9/874. határozat.
52 Más településeknél is csökkenés tapasztalhat általánosan az állatállományban a háború idején.
53 MSA Állattenyésztés 1870–1970. 2. Sertésállomány 344.p.
54 MSA Állattenyésztés 1870–1970. 3. Lóállomány 344.p.
55 MSA Állattenyésztés 1870-1970. 1. Szarvasmarha-állomány 344.p.
56 MSA Állattenyésztés 1870–1970. 5. Bivaly-, szamár-, öszvér-, kecske- és baromfiállomány, méhcsaládok száma. 344.p.
57 Uo.

Az 1940-es bajcsai pótköltségvetés-tervezet[58]

Kiadás	1939	1940
	pengő	
pásztorok fizetése	176	176
állami egyenes adó	176	220
útiköltségre	170	220
épületek tűzbiztonsága	20	20
apaállatok tartása	15	20
apaállatok beszerzése	80	80
állatgyógyszer	400	400
apaállatok biztosítása	20	20
kutak fenntartása	10	10
legelő javítása	70	70
O.T.B. föld törlesztése	100	100
Principális ártéri javítása	50	50
alkalmazottak gyógykezelése	100	80
O.F.B.	8	8
Számadás	0	50
pásztorház javítása	0	150
Összes kiadás	*1395*	*1474*

Fedezet	1939	1940
	pengő	
vadászati jog bérlete	0	202
takarmány eladásából	0	0
haszonbérletekből	50	50
fedeztetési díjakból	50	50
kiselejtezett apaállatokból	150	200
pásztorok fizetése[59]	176	176
legelői fákért	100	100
Összes fedezet	*526*	*778*

Bajcsa iparosai és kereskedői

Bajcsa kis faluként kevés kézművest tudott eltartani. Az 1876. évi iparkamarai felvétel szerint önálló kézműves nem dolgozott a faluban, *„az ipart és kereskedelmet egyetlen kocsmáros jelentette."*[60] A bajcsai iparosokról elsősorban a 20. századi címtárakból értesülünk.

Háziiparként kosarakat fontak, ágseprűt kötöttek leginkább, ezekkel házaltak is Kanizsán.[61] A bajcsaiak iparosként dolgoztak Nagykanizsán (többen a vasúton), illetve 1935 után a lispei olajmezőre vezető út építésén, vagy távírdai munkán Veszprémben. Nagykanizsa iparosodása felgyorsította a horvát ajkú bajcsai nép elmagyarosodását és viseletének elhagyását.[62]

58 MNL ZML 1787b. Szepetneki Körjegyzőség iratai. 1940. évi költségvetés.
59 A magángazdák, birtokosok által fogadott pászotorok a falunak illetéket fizettek.
60 Említi: Kerecsényi, 1983. 120.p.
61 Kerecsényi, 1983. 121.p.
62 Uo.

A címtárakban szereplő bajcsai iparosok, kereskedők

Mesterség	Név	Az adatforrás éve				
		1923[63]	1929–30[64]	1930[65]	1937[66]	egyéb
ács	Habjanecz József	x	x	x	x	
bércséplő	Pintér István	x	x	0	0	
cipész	Horváth J.	x	x	x	x	
	Pintér István	x	x	x	x	
kovács	Pintér István	x	x	0	0	
kőműves	Báy László	x	x	0	0	
	Horváth László	0	x	0	0	x[67]
molnár	Soós Károlyné	0	x	0	0	
marhakereskedő	Vukics János	x	0	0	0	
vegyeskereskedő, szatócs	Sznopek György	0	0	x	x	
	Újlaki Jenő	x	0	0	0	
	Újlaki Kálmán	x	x	x	x	

A falu vendéglőt, azaz *korcsmát* működtetett, mely már 1848 előtt is működött. A korcsma működtetése jó hasznot hozott, azonban sok gonddal járt. Az 1939-ben a képviselőtestület egyhangúlag elhatározta,[68] hogy *„...a községi kocsmánál lévő épületben pincét épít 250 p-ért.* Indoklásként megfogalmazzák, hogy *a pince építése feltétlenül szükséges és hasznos, mert ezáltal a kocsmajövedelmet nagymértékben fokozni lehet. Jelenleg csak kis mennyiségű bort lehet egyszerre beszerezni ami által drága bort kell vásárolni és sok fuvart fizetni, ellenben ha pince van, úgy nagyobb mennyiségben, olcsóbban és egyszerre lehet a bort megvásárolni és ez feltétlen többletjövedelmet hoz."*[69] 1939-ben felújították a korcsma épületét, ablakokat és ajtót cseréltek 150 P-ért. 1940-ben pinceépítés és 20 hl-es hordó vásárlását tervezték be 730 P-ért. Az 1939-es költségek összesen 1059 P-t tettek ki, azaz 141 pengő hasznot hozott a korcsma, 1940-ben 230 pengő hasznot reméltek.[70]

Az 1940-es költségvetésben a *„Korcsma alap"* bevétele boreladásból származott: 1939-ben 1200 pengőnyi bevételt hozott a bor 1940-ben e bevétel dupláját célozták.[71] A bort vennie kellett a községnek, nem lévén saját szőlőjük. A korcsmában halat is mértek. Az 1940-es költségvetésben 4 ezer liter bor vételét tervezték 1400 pengőért. A csaposnak 260 pengőt kívántak fizetni (1939-ben 180 pengőt fizettek). Az adók, illetékek (forgalmi adó, halmérési illeték, borvásárlás napidíja) 120 pengőt tettek ki. A korcsmaberendezés pótlását folyamatosan kellett finanszírozni, de összege nem volt jelentős, évi 20–30 pengő. A kiskereskede-

63 Kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtár, 1924. 1295-96.p.
64 Dunántúli cím- és lakjegyzék, 1929–1930. 23 p.
65 Kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtár 1931. 487.p.
66 Alsódunántúli címtár, 1937. 62–63.p.
67 MNL ZML 1787a. A szepetneki körjegyzőség képviselő testületi jegyzőkönyvei 1938–1950. Fasc. 5. Építési engedély 1943. Építtető Hazafi József, Bajcsa hsz. 29. *„hagyományos háromosztatú ház"* – Építő: Horváth László *„Építő Iparos vállalkozó"*.
68 MNL ZML 1787b. Szepetneki Körjegyzőség iratai. 1940. évi költségvetés 2/1939. határozat.
69 Uo.
70 Uo.
71 MNL ZML 1787b A szepetneki körjegyzőség iratai. 1940. évi költségvetés.

lem jellemző formája volt a *„kofálkodás"*: az asszonyok *„összeszedték a környéken*[72] *a tojást, libát hizlaltak, ebből pénzeltek a kanizsai piacon".*[73]

Bajcsa művelődése

Bajcsán 1854-ben 315 gyermek járt a község elemi iskolájába.[74] Ismert tanítói Lendvay Ferenc (1881), Vass Gáspár (1885), Farday József (1888), Virág Péter (1890), Hockholtzer Ferenc (1894), Holler Andor (1911),[75] Tátrai Kálmán (1927–1948), Somfay György kántortanító (1934–1940).[76] 1869-ben új iskola építését tervezték, melyben *„gyerekeik a köznépből jelenkor igényelte műveltséget, de különösen a magyar nyelvben kiképzést nyerhessenek"*, s melyhez Nagykanizsán 77 forint 40 krajcárt gyűjtöttek össze. A gyűjtésről szóló tudósításban megállapítják, hogy *„noha Bajcsa községe horvát ajkú is, de jó magyar érzelmű."*[77]

Bajcsa kedvelt kirándulóhelye volt a kanizsaiaknak az 1930-as években. Jó kapcsolat alakult ki a kanizsai Katolikus Legényegylet és a bajcsai iskola között. Például 1934. május 13-án a legényegylet Lukács József egyházi alelnök vezetésével és más községbeli katolikus fiatalok Bajcsára látogattak és ott tábori misét tartottak, ahol az iskola énekkara is fellépett. Cserébe 21-én, pünkösdhétfőn az iskolai énekkar látogatott el Nagykanizsára.[78]

1936-ban két tantermes új községi elemi iskolát építettek. Az iskola fenntartásának tehát összes költsége, a tanító állami fizetésén kívül, a községet terhelte, így az iskolaépítést követő években apró lépésekben, de folyamatosan próbálták felszerelni az épületet. A tanterem berendezésére 1940-ben (elsősorban kályha vételére) ezer pengőt kívántak felvenni, de csak 300 pengőt hagyott jóvá a megye. Az 1948-as iskolafelméréskor[79] rögzítették az iskola háború utáni állapotát, helyzetét. Ekkor két szobából és egy konyhából állt az akkor használhatatlan épület, ablakainak üvege kitörve. 18 pad (72 férőhely) állt a tanulók rendelkezésére (melyből kettő hiányzott akkor). Egy-egy osztályteremben tábla, szekrény, tanári asztal és szék, fogas, kályha, fásláda és víztartó volt a berendezés, melyek több mint fele hiányzott az összeíráskor. Ekkor az iskolai könyvtárban 17 ingyenes tankönyvet, 64 tanári kézikönyvet, 41 szakkönyvet talált az összeíró.

Bajcsa tanítói egyben a helyi kulturális élet meghatározó szereplői is voltak. Tátrai Kálmán 1927. január 5-től tanított Bajcsán, itt volt szolgálati lakása. Az 1948-as jelentést is ő készítette. Nagykanizsán három évig leventefőoktató volt, tagja a Polgári Lövészegyletnek és a Nemzeti Munkavédelmi Egyesületnek. Az 1948-ban kétgyermekes, 55 éves tanító ismert *„műkedvelő előadó"* hírében is állt.[80] Dévényi Gézáné Szűcs Etel tanító 1943. december 1-jén kezdett Bajcsán tanítani. Bajcsa, kis lélekszámú település lévén, kevés egyesületet hozhatott létre. 1906. április 23-án 36 fővel megalakult a Magyarországi Földmunkások Országos Szö-

72 A berekben fészkelő madarak alól leginkább.

73 Kerecsényi, 1983. 120.p.

74 Dobó, 2000. 34.p. 1854-es sematizmusra hivatkozik. Kerecsényi, 1983. 120.p. 1880-ra teszi az iskola létesítését.

75 1918-ig. Kotnyek 1978. 216.p., illetve Zalamegyei almanach, 1912. 122.p.

76 1934. május 13-án *„Schweitzer György, Bajcsa közszeretetben álló vezetőtanítója"*-ként fogadta a nagykanizsai Katolikus Legényegylet Bajcsára kiránduló küldöttségét. Zalai Közlöny, 1934. május 15. Később magyarosított Somfayra.

77 Zalai Közlöny, 1869. február 13.

78 Zalai Közlöny, 1934. május 15. és Zalai Közlöny, május 18.

79 MNL ZML Iskolafelmérés. 1948. április 14.

80 Zala vármegye feltámadása Trianon után 363.p. Topokon (Szepes m.) született 1893-ban. Bártfán és Kassán tanult, a tanítóképzőt Iglón végezte el. 1914-ben szerzett tanítói oklevelet, közszolgálata 1914. szeptember 9-én kezdődött. Az I. világháború során a cseh hadseregből Miskolcra menekül, majd 1922-ben újra megszerzi a magyar állampolgárságot. 1923-ben nyugdíjaztatja magát, majd 1927-ben újra aktív tanító.

vetségének Bajcsai Csoportja, mely még az évtizedben feloszlott.[81] Önkéntes Tűzoltóegylet is alakult a faluban, melynek kiadásaihoz a község is hozzájárult. 1940-ben kéményseprésre 143 pengő, tűzoltószerekre 150 pengő, tűzoltók balesetbiztosítására 10 pengő, az Országos Tűzoltó Szövetség tagdíjának 10 pengő (lakosonként 10 fillér), a légoltalomra 200 pengő, és az egyetlen községi szaklapra, a *„Zalai tűzrendészeti lap"*-ra 4 pengőt szavaztatott meg. A tűzoltóparancsnoknak a sok lekötöttséggel járó munka jutalmazásáért tiszteletdíjat kellett megállapítani: 30 pengőben. Közművelődését elsősorban a tanítók irányították, az 1930-as években népkönyvtára is volt.[82]

Resume

Die Geschichte von Bajcsa von 1849 bis 1945

Bajcsa war eine kleine Siedlung mit wenigen Einwohnern und für landwirtschaftliche Produktion ungünstigen geographischen Gegebenheiten in Bezirk Gross-Canisa im Komitat Zala. Der Prinzipalkanal floss neben dem Dorf und bedeutete so eine ständige Gefahrenquelle für die einheimische Bevölkerung. Das Dorf gehörte seit 1872 zum Kreisnotariat von Szepetnek, und hatte am Ende der erforschten Periode 600 Einwohner, fast alle von denen waren katholische Kroaten. Die Mehrheit bewahrte ihre Muttersprache und Identität. Nach Trianon wurde das Dorf gerade wegen ihres kroatischen Wesens eine Zielscheibe der Madjarisierung und ein gutes Beispiel für das Zusammenleben der ungarischen und der kroatischen Identität, diese wurde gefördert auch durch ihre Zweisprachigkeit, da die Mehrheit auch ungarisch sprach. Die Katholiken von Bajcsa gehörten zum Pfarrei von Szepetnek. Die Wirtschaft von Bajcsa war, neben der schlechten landwirtschaftlichen Nutzfläche von, den Gross-Canisaer Batthyány Domäne bestimmt, die das Dorf umschloss und mehr als die Hälfte der Grenzen des Dorfes beherrschte. Die Einwohner von Bajcsa waren arm, meistens Kleingrundbesitzer und Zwergbauern. Am Ende des 19. Jahrhunderts war 22% ihrer Böden Acker, 24% Wälder und 50% Wiesen und Weiden. Dementsprechend waren Viehhaltung und Feldlandwirtschaft die wichtigsten Wirtschaftszweige. Das Dorf hatte nur wenige Handwerker und Händler, aber es betrieb eine gewinnbringende Gemeindekneipe. Da die Anbaufläche nicht den Lebensunterhalt der Dorfbewohner sichern konnte, versuchte ein Teil der Bevölkerung eine Arbeit in den industriellen Betrieben von Gross-Canisa zu finden. Der Lebensunterhalt wurde auch durch Produktion und Anlieferung für einige industrielle Unternehmen verbessert. Das Dorf von Bajcsa hielte auch eine Elementarschule aufrecht. In der Mitte des 19. Jahrhunderts machte die Gemeinde große Anstrengungen um eine neue Schule zu bauen. Im Dorf war auch ein freiwilliger Feuerwehrverein tätig. Bajcsa war auch ein beliebter Ausflugsort der Gross-Canisaer Bevölkerung, und pflegte gute Beziehungen mit dem Kiskanizsaer katholischen Gesellenverein.

81 Bősze, 1997. 190.p.
82 Kiss, 1937. 457.p.

The History of Bajcsa between 1849 and 1945

Bajcsa was a small, under-populated settlement with unfavourable geographical conditions for agriculture in the Nagykanizsa district of Zala county. The Principal-canal flowed along the village and was a permanent source of danger for the local population. The village belonged to the Szepetnek circle notary since 1872 and at the end of period it had 600 inhabitants, almost all of whom were catholic Croatian. The majority kept its mother tongue and identity. Right because of its Croatian character, the village became a target of Magyarization after Trianon and a good example of the co-existence of the Hungarian and Croatian identity that was supported also by the bilingual character of the inhabitants, since most of them spoke Hungarian as well. The catholic inhabitants of Bajcsa belonged to the Szepetnek vicarage. Besides the low-quality soil it was the surrounding Batthyány manor owing more than half of the lands around the village that determined the economy of Bajcsa. The inhabitants of Bajcsa were poor, mainly small- and very small holders. At the end of the 19th century 22% of their lands was plough-land, 24% forest, 50% field and grass. Accordingly, the most important segments of farming were livestock keeping and crop farming. There were only a few craftsmen and traders in the village, but a profitable ale-house was run in the parish. The territory of arable land was insufficient to maintain the population of the village, thus part of the population sought after a job in the industrial plants of Nagykanizsa. The living was also improved by the possibility of producing and supplying to some industrial companies. Bajcsa village also maintained an elementary school. At the middle of the 19th century the village made a huge effort to build a new school. Also a volunteer fire department operated in the village. Bajcsa village was a popular place of excursions for people living in Kanizsa and it also kept good relationship with the catholic bachelor band of Kiskanizsa.

FELHASZNÁLT IRODALOM, FORRÁSOK

Hivatkozott szakirodalom

1000 ÉV TÖRVÉNYEI = 1000 év törvényei. http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7315

ADRIÁNYI, 2001 = Adriányi Gábor: Az egyháztörténet kézikönyve. Budapest, 2001.

ANEK, 1975 = Anek Teréz: Förhénc és Cserfő-hegy népi építészete. Kézirat, 1975. Thúry György Múzeum Adattára 969/75.

ALSÓDUNÁNTÚLI CÍMTÁR, 1937 = Alsódunántúli címtár 1937. (Összeáll. Zsadányi Oszkár.) Pécs, 1937.

A MAGYAR SAJTÓ, 1985 = A magyar sajtó története. II. 1867–1892 (Szerk.: Kosáry Domonkos és Németh G. Béla). Budapest, 1985.

ARCHITEKTENLEXIKON WIEN – Architektenlexikon Wien 1770–1945. Architekturzentrum Wien. www.azw.at/architektenlexikon

ÁRAMSZOLGÁLTATÁS, 1994 = 100 éves az áramszolgáltatás Dél-Dunántúlon 1894–1994 (Szerk.: Szabó Antal). Pécs, 1994.

ARATÓ, én. = Arató Jenő: Életem 1891–1965. (Kézirat, megjelentetésre előkészítve). Lelőhely: JPM Új- és Legújabb kori Történeti Osztályának Gyűjteménye. Ad. 366–75.

A SZEGÉNYEK ORVOSA, 1987 = A szegények orvosa: Batthyány-Strattmann László. Eisenstadt, 1987.

BABICS, 1937 = Babics András: Pécs város szabad királyi rangra emelésének története. Pécs, 1937.

BÁCSKAI, 1975 = Bácskai Vera: A város és társadalma a 18. században (1720–1828). In: Kaposvár (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 1975. 139–180.p.

BÁCSKAI, 1988 = Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején. Budapest, 1988.

BÁCSKAI, 1993 = Bácskai Vera: Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a XIX. század első felében. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok (Szerk.: Kapiller Imre). Zalai Gyűjtemény 34. Zalaegerszeg, 1993. 213–250.p.

BÁCSKAI, 2002 = Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Budapest, 2002.

BAGYINSZKI, 1998 = Bagyinszki Zoltán: Kastélyok a történelmi Magyarországról. Budapest, 1998.

BAIROCH, 1990 = Bairoch, Paul: A hagyományos társadalmak urbanizációja (17–18. század). Világtörténet, 1990. (12. évf.) ősz/tél, 47–59.p.

BALOGH, 1937 = Balogh Dezső: A Nagykanizsai Kaszinó száz esztendeje. Balogh Dezső titkár századéves jelentése. Zalai Közlöny, 1937. január 3.

BALOGH, 1987 = Balogh Elemér: Országgyűlési választások Zala vármegyében 1848–1872. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1987 (Szerk.: Bilkei Irén). Zalai Gyűjtemény 26. Zalaegerszeg, 1987. 163–185.p.

BANEKOVICS, 1896 = Banekovics János: A kiskanizsai lakodalom. Ethnographia 7. (1896) 189–195.p.

BARBARITS, 1929 = Barbarits Lajos: Nagykanizsa (Szerkesztette és részben írta: Barbarits Lajos). Magyar Városok Monografiája IV. Budapest, 1929.

BARNABÁS, 1930 = Barnabás István: Zala vármegye népoktatásügye és művelődése Trianontól napjainkig. In: Zala vármegye feltámadása Trianon után (Szerk.: Békássy Jenő). Budapest, 1930. 91–94.p.

BARTHOS, 1929 = Barthos Gyula: Kortörténelmi irat egy fa értékbecsléséről. Erdészeti Lapok, 1929. (65. évf.) 11. szám, 432–433.p.

BARTHOS, 1949 = Barthos Gyula: Vázlatok az „állami kezelésbe" vett erdők köréből. Erdészeti Lapok, 1949. (85. évf.) 4. szám, 83–87.p.

BÁTORFI, 1878 = Bátorfi Lajos: Párisig és vissza. Útirajz Bátorfi Lajostól. Nagykanizsa, 1878.

BÁTORFI, 1916 = Bátorfi Lajos: Adatok Zala megye történetéhez. Nagykanizsa, 1916. (Az 1876–78 között kiadott munkának a szerző halála után megjelent változata.)

BECK, 2005 = Beck Tibor: A filoxéravész Magyarországon. Mezőgazdaság-történeti tanulmányok 10. Budapest, 2005.

BÉKÁSSY, 1930 = Békássy Jenő: Zala vármegye feltámadása Trianon után. (Írta és sajtó alá rendezte: Békássy Jenő) Budapest, 1930.

BELUSZKY, 1999 = Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza. Budapest–Pécs, 1999.

BENCZE, 1986 = Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban. Zalai Gyűjtemény 23. Zalaegerszeg, 1986.

BENCZIK, 1886 = Benczik Ferenc: A Nagykanizsai Polgári Egylet története. Nagykanizsa, 1886.

BENEDEK, 1936 = Benedek Rezső: A Nagykanizsai Ipartársulat ötven éve 1886–1936. Nagykanizsa, 1936.

BENEDEK, 1938 = Benedek Rezső: Zala aranykönyve. A mi értékeink. Nagykanizsa, 1938.

BERECZKY, é.n.= Egy újra felfedezett építőművész. Szeghalmy Bálint élete és életműve (Összeállította: Bereczky Kálmán). Hévízi Könyvtár 9.

BEREND – SZUHAY, 1975 = Berend T. Iván – Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság történeteMagyarországon 1848–1944. Budapest, 1975.

BEREND – RÁNKI, 1987 = Berend T. Iván – Ránki György: Európa gazdasága a 19. században 1780–1914. Budapest, 1987.

BERKES, 1996 = Berkes József: Az olajipar építkezései Nagykanizsán a XX. század derekán. Helytörténeti pályázat. Gépirat, mellékelve eredeti tervrajzok, fotók. TGyM A. 2157–96.

BERKES, 1998 = Berkes József: A nagykanizsai olajipari lakótelep építéstörténete. Nagykanizsai Honismereti Füzetek 18. Nagykanizsa, 1998.

BETHLEN TITKOS IRATAI, 1972 = Bethlen István titkos iratai (Szerk.: Szinai Miklós - Szűcs László). Budapest, 1972.

BETHLENFALVY, 1988 = Bethlenfalvy Géza: India varázsa. Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet kiállítása, Thúry György Múzeum, Nagykanizsa 1988. Bevezető tanulmány.

BLANKENBERG, 1929 = Blankenberg Imre: Nagykanizsa kereskedelmének múltja. In: Nagykanizsa (Szerk.: Barbarits Lajos). Budapest, 1929. 289-298.p.

BOGDÁN, 1987 = Bogdán István: Régi magyar mértékek. Budapest, 1987.

BONA, 1987 = Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848-1849. Budapest, 1987.

BONA, 1988 = Bona Gábor: Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988.

BOROSS, 1956 = Boross Marietta: A nagybudapesti és pestkörnyéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata. Néprajzi Értesítő, 1956. 129-161.p.

BOROSS, 1959 = Boross Marietta: Adatok a csányi felesdinnyések életmódjának és kultúrájának alakulásához. Ethnographia 70. (1959) 579-621.p.

BOROSS, 1963 = Boross Marietta: A kecskeméti homoki zöldségtermelés. Ethnographia 76. (1963) 202-229.p.

BOROSS, 1965/a = Boross Marietta: Kertészet, értékesítés, kofák, kereskedelem. 1965. (Kézirat, Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára 7534.)

BOROSS, 1965/b = Boross Marietta: Zöldségtermesztés a Fertő-tó déli partján. Soproni Szemle 1965 (19. évf.) 4. szám, 308-322.p.

BOROSS, 1973 = Boross Marietta: Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon 1870-1945. Ethnographia 84. (1973) 1-2. 29-52.p.

BŐSZE 1997 = Bősze Sándor: „Az egyesületi élet a polgári szabadság..." Somogy megye egyesületei a dualizmus korában. Somogyi Almanach 53. Kaposvár, 1997.

BŐSZE, 1997 = Bősze Sándor: Zala megye dualizmus kori egyesületi katasztere. In: Zalai történeti tanulmányok (Szerk.: Káli Csaba). Zalaegerszeg, 1997.

BRONYEVSZKIJ, é.n. = Bronyevszkij, Vlagyimir: Utazás Magyarországon (1810). Budapest, é.n.

BRUNDA, 1993 = Brunda Gusztáv: Egyesületek Nógrád megyében. Salgótarján, 1993.

BUDA, 1998 = Buda Ernő: Bősze Kálmán élete és munkássága. Nagykanizsai Honismereti Füzetek 18. Nagykanizsa, 1998.

BUVÁRY én. = Buváry Andrásné: Életünk. Dr. Buvári András elmondása alapján

CÍMTÁR, 1907 = Nagykanizsa r.t. város lak- és czim jegyzéke Nagykanizsa város szabályrendeleteinek gyűjteményével és Nagykanizsa város térképével (Szerk.: Füredi János). Nagykanizsa, 1907.

CÍMTÁR, 1911 = Nagykanizsa r. t. város czím- és névtára, szabályrendeleteinek gyűjteménye és egyéb tudnivalók (Összeállította: Füredi János). Nagykanizsa, 1911.

CÍMTÁR, 1926 = Nagykanizsa rendezett tanácsú város címtára (Összeállította: Kempelen Béla). Nagykanizsa, 1926.

CÍMTÁR, 1937 = Nagykanizsa megyei város címtára (Összeállította és kiadta: Benedek Rezső). Nagykanizsa, 1937.

CLARK, 1967 = Colin, Clark: Population Growth and Land Use. London, 1967.

COMPASS, 1925 = Nagy Magyar Compass 1922-24. XLIX. évfolyam. 1. rész: Pénz és hitelintézetek. 2. rész. Pénzügyi és kereskedelmi évkönyv. Budapest, 1925.

CORFIELD, 1995 = Corfield, Penelope J.: Szociabilitás és kisvárosok a 18. századi Angliában. In: A modern város történeti dilemmái (Szerk.: Gyáni Gábor). Debrecen, 1995. 1-14.p.

CZÉRE, 1989 = Czére Béla: Közlekedés és hírközlés. Magyar Tudomány. Új folyam, 34. (1989) 10-11. 863-877.p.

CZUPI - KARDOS, 2006 = Czupi Gyula - Kardos Ferenc: Miklósfa története (1690-1848). In: Nagykanizsa. Városi Monográfia 2. kötet (Szerk.: Lendvai Anna - Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 2006. 565-585.p.

CSÁSZÁR, 1986 = Császár László: Építőmesterség a magyar múltban. Budapest, 1986.

CSÁSZÁR, 1995 = Épülettípusok a kiegyezés utáni Magyarországon (Szerk.: Császár László). Budapest, 1995.

CSEKE, 1994 = Cseke Ferenc: Nagykanizsa és környékének természeti viszonyai. In: Nagykanizsa. Városi monográfia I (Szerk.: Béli József - Rózsa Miklós - Rózsáné Lendvai Anna). Nagykanizsa, 1994. 11-41.p.

CSEKE, 1995 = Cseke Ferenc: A Principális csatorna vízgyűjtőjének vízföldrajzi viszonyai. Nagykanizsai Honismereti Füzetek 11. Nagykanizsa, 1995.

CSIZMADIA, 1976 = Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Budapest, 1976.

CSIZMADIA, 1981/a = Csizmadia Andor: A dualizmus időszakának állama (1867-1918). In: Csizmadia Andor - Kovács Kálmán - Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet (Szerk.: Csizmadia Andor). Budapest, 1981. 331-386.p.

CSIZMADIA, 1981/b = Az ellenforradalom állama. In: Csizmadia Andor: A dualizmus időszakának állama (1867-1918). In: Csizmadia Andor - Kovács Kálmán - Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet (Szerk.: Csizmadia Andor). Budapest, 1981. 561-612.p.

DÁNYI, 1992 = Dányi Dezső: Demográfiai átmenet 1880-1960 (Princetoni indexek). In: Történeti Demográfiai Füzetek 9. (1992) Budapest.

DE VRIES, 1980 = De Vries, Jan: European Urbanization. London, Meuthen, 1984.

DEÁK, 2009 = Deák Ágnes: Az egyesületek és a Schmerling-provizórium kormányzata. In: Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica. Tom. 129. (Szerk.: Marjanucz László). Szeged, 2009. 3-26.p.

DEGRÉ, 1960 = Degré Alajos: A közigazgatás megindulása Zala megyében a felszabadulás után. Levéltári Közlemények 31. (1960) 3–21.p.

DEGRÉ, 1972 = Degré Alajos: Nagykanizsa önkormányzata a 18. században. In: A nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve (Szerk.: H. Kerecsényi Edit). Nagykanizsa, 1972. 103–120.p.

DEGRÉ, 1977 = Degré Alajos: Zala megye betelepítése a XVIII. század elején. In: A Dunántúl településtörténete 1767–1848. II. kötet (Szerk.: T. Mérey Klára). Pécs, 1977.

DEGRÉ, 1978 = Degré Alajos: Középiskolai oktatás Zala megyében az 1848-as forradalomtól a kiegyezésig. In: A Dunántúl településtörténete III. 1848–1867 (Szerk.: Farkas Gábor). Székesfehérvár, 1978. 204–209.p.

DEGRÉ, 1995 = Degré Alajos: A nagykanizsai piarista gimnázium története 1765-től 1919-ig. In: Emlékkönyv a Nagykanizsai Batthyány Lajos Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola fennállásának 230. évfordulójára 1765–1995 (Szerk.: Balogh László – Sóós Sándor). Nagykanizsa, 1995. 9–20.p.

DEGRÉ, én. = Degré Alajos: A nagykanizsai piarista gimnázium hatása Nagykanizsa várossá fejlődésére. Kézirat. Piarista rendház és gimnázium könyvtára.

DÉL-ZALAI TAKARÉK JELENTÉSE, 1895 = A Dél-Zalai Takarékpénztár Részvénytársaság Nagy-Kanizsán 1895. évi 25-ik rendes közgyűléséhez elnöki jelentés, a társaság 25 éves történetének vázlata és üzletforgalmának rövid kimutatásával 1870–1894. Nagykanizsa, 1895.

DÉNES, 1974 = Dénes Gyula: Nagykanizsa zsidótemetői 1974. Kézirat. TGyM. A/ 1190–81.

DKG, 1986 = 40 éves a Dunántúli Kőolajipari Gépgyár (Összeállította: Gazda Zoltán és Kötél László). Nagykanizsa, 1986.

DOBÓ, 1993 = Dobó László: A Nagykanizsai Kereskedelmi Iskola története. Nagykanizsa, 1993.

DOBÓ, 2000 = Dobó László: Sormás község története 1347–1945. Sormás, 2000.

DOKUMENTUMOK, 1995 = Dokumentumok Zala megye történetéből 1944–1947 (Szerk.: Káli Csaba – Mikó Zsuzsa). Zalai Gyűjtemény 37. Zalaegerszeg, 1995.

DÖME, 1871 = Döme Géza: Zalamegye 1870. évi népszámlálásának eredménye. Zalaegerszeg, 1871.

DUNÁNTÚLI CÍM- ÉS LAKJEGYZÉK, 1929–1930 = Dunántúli cím- és lakjegyzék 1929–1930. Győr, 1930.

ÉHEN, 1897 = Éhen Gyula: Modern város. Szombathely, 1897.

ÉHEN, 1906 = Éhen Gyula: Városaink közélete. Budapest, 1906.

EGYESÜLETEK, 1926 = Egyesületek nyilvántartása 1926-ig (1840/1925). Zalaegerszeg, 1926.

EGYESÜLETI CÍMTÁR, 1988 = A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig. 1. Vidéki egyletek és körök 3. (Szerk.: Pór Edit). Budapest, 1988.

ELEMI ISKOLAI ÉRTESÍTŐ, é.n. = A nagykanizsai M. Kir. állami elemi népiskolák három igazgatósági körzetének értesítője. Nagykanizsa.

EMLÉKKÖNYV, 1986 = Emlékkönyv. 100 éves Nagykanizsa város szakmunkásképző iskolája 1886–1986 (Szerk.: Jászberényi László). Nagykanizsa, 1986.

EMLÉKKÖNYV, 1995 = Emlékkönyv a Nagykanizsai Batthyány Lajos Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola fennállásának 230. évfordulójára 1765–1995 (Szerk.: Balogh László – Sóós Sándor). Nagykanizsa, 1995.

EMLÉKLAPOK, 1906 = Emléklapok a Dunántúli Dalosszövetség nagykanizsai versenyéről. 1906. augusztus 18–20. (Szerk.: Nagy Samu). Nagykanizsa, 1906.

ERŐS, 1935 = Erős Rezső: Nagykanizsa virágkultúrája és erdőgazdasága. In: Városkultúra, 1935. március 15. 87–88.p.

ESTÓK, 1996 = Estók János: A mezőgazdasági gépgyártás története Magyarországon a kezdetektől 1944-ig. Budapest, 1996.

FEJTŐ, 1990 = Fejtő Ferenc: Budapesttől Párizsig. Emlékeim. Budapest, 1990.

FEJTŐ, 1989 = Fejtő Ferenc: Érzelmes utazás. Budapest, 1989.

FÉNYES, 1851 = Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leíratik. Pest, 1851.

FÉNYES, 1866 = Fényes Elek: Magyarország ismertetése statisztikai, földirati s történeti szempontból. Pest, 1866. 1. kötet. Dunántúl.

FERENCZ 2013 = Ferencz József: Batthyány Ilona grófnő. Unitárius portál. http://www.batthyany2007.com/batthyany_ilona_grofno.php. Letöltés: 2013. augusztus 12.

FEYÉR, 1970 = Feyér Piroska: Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Budapest, 1970.

FISCHER, 1985 = Fischer, Wolfram: Wirtschaft und Gesellschaft Europas 1850–1914. In: Handbuch der Europäischen Wirstchafts- und Sozialgeschichte 5 (Szerk.: Wolfram Fischer). Stuttgart, 1985. 10–208.p.

FOKI, 1990 = Foki Ibolya: Adatok a zalai nyomdászat történetéhez 1860–1900. Zalai Gyűjtemény 31. Zalaegerszeg, 1990. 281–302.p.

FOKI, 1986 = Foki Ibolya: Az 1883-as zsidóellenes zavargások Zala megyében. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1986 (Szerk.: Halász Imre). Zalai Gyűjtemény 25. Zalaegerszeg, 1986. 217–241.p.

FOKI, 1995 = Foki Ibolya: Nagykanizsa honvédzászlóaljat kér. Hadtörténelmi tanulmányok. Zalai Gyűjtemény 36/1. Zalaegerszeg, 1995. 237–249.p.

FOKI, 2006 = Foki Ibolya: Zalaegerszeg rendezett tanácsú várossá válása 1885-ben. In: Végvárból megyeszékhellyé (Szerk.: Molnár András). Zalaegerszeg, 2006. 146–168.p.

FOKI, 2008 = Foki Ibolya: Nagykanizsa közigazgatása az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után. In: A polgárosodó Nagykanizsa a 19.

század második felében (Szerk.: Kaposi Zoltán). Nagykanizsa, 2008. 34–47.p.

FOKI, 2011 = Foki Ibolya: Riválisok polgárosodása. Források Zalaegerszeg és Nagykanizsa történetéhez 1867–1918. Zalai Gyűjtemény 70. Zalaegerszeg, 2011.

FÓNYAD, 1991 = Fónyad Pál: A nagykanizsai evangélikus gyülekezet története. Nagykanizsai Honismereti Füzetek 3. Nagykanizsa, 1991.

FRAZON, 1992 = Frazon Zsófia: Kiskanizsa népviseletének változásai a XIX–XX. században. Kézirat. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára 25157. 1992.

FRONTNAPLÓK, 1992 = Frontnaplók a Don-kanyarból (Szerk.: Molnár András). Zalaegerszeg, 1992.

FÜR, 1994. = Für Lajos: Jobbágyföld – parasztföld. In: Für Lajos: Jobbágyföld – parasztföld. Jobbágyfelszabadítás 1848–1896. Budapest, 1994.

FÜVES ÖDÖN, 1972 = Füves Ödön: Görögök Zala megyében. In: A nagykanizsai Thúry György Múzeum Jubileumi Évkönyve 1919–1969 (Szerk.: H. Kerecsényi Edit). Nagykanizsa, 1972. 291–302.p.

GAÁL, 1991 = Gaál Endre: Szeged társadalmának szerkezete. A polgárság fejlődése, rétegződése, életkörülményeinek fő vonásai. In: Szeged története 3/1. (1849-1900) (Szerk.: Gaál Endre). Szeged, 1991.

GÁL, 2002 = Gál Zoltán: A pécsi bankok aranykora. In: Iparosok és bányászok a Mecsekalján. Gazdaságtörténeti tanulmányok (Szerk.: Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs, 2002. 7–60.p.

GÁBOR, 1980 = Gábor Sándorné: Hamburger Jenő. In: Élni emberül. A munkásmozgalom Zala megyei harcosai. Életrajzgyűjtemény. Zalaegerszeg, 1980. 160–166.p.

GÁBOR, 2010 = Gábor Anna: A nagykanizsai zsinagóga. Budapest, 2010.

GALGÓCZY, 1855 = Galgóczy Károly: Magyarország a szerb vajdaság és a temesi bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855.

G. VASS, 2009 = G. Vass István: Társadalmi és egyéb nem gazdasági szervezetek a XX. századtól napjainkig. In: Levéltári kézikönyv (Szerk.: Körmendy Lajos). Budapest, 2009.

GERGELY, 1993 = Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944. Gödöllő, 1993.

GERLE – KOVÁCS – MAKOVECZ, 1990 = Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre: A századforduló magyar építészete. Budapest, 1990.

GIMNÁZIUMI ÉRTESÍTŐ, é.n. = A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló Nagykanizsai Róm. Kat. Főgimnázium Értesítője, később A Nagykanizsai Kegyesrendi Róm. Kat. Reálgimnázium értesítője. Nagykanizsa, é.n.

GÖNCZ, 2000 = Göncz László: Sajátos események a Mura mentén 1919-ben. In: A Mura mente és a trianoni békeszerződés. Lendvai füzetek 17. Lendva, 2000. 33–34.p.

GŐCZE, 1988 = Gőcze Rezső: A palini Inkeyek a késői feudalizmusban. Honismeret 16. (1988) 1. 17–24.p.

GŐCZE, 2000 = Gőcze Rezső: Zalaszentbalázs és vidéke (Falutörténet a kezdetektől 1956-ig). Zalaszentbalázs, 2000.

GŐCZE, 2006 = Gőcze Rezső: Palin és Korpavár története 1690–1849. In: Nagykanizsa. Városi Monográfia 2. kötet (Szerk.: Lendvai Anna – Rózsa Miklós). Nagykanizsa 2006. 529–564.p.

GÖNCZI, 1914 = Gönczi Ferenc: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914.

GULYÁS, 1939 = Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. Budapest, 1939–1944. 1–6. kötet, illetve Budapest, 1990–2002. 7–9. kötet.

GULYÁS, 2011 = Gulyás József: A szlavóniai magyarság „nemzeti védelme" a XX. század elején. In: Horvátországi Magyarság, 2011. 31–44.p.

GUNST, 1970 = Gunst Péter: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon. Budapest, 1970.

GUNST, 1996 = Gunst Péter: Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989). Budapest. 1996.

GYÁNI, 1995 = Gyáni Gábor: A szociálpolitika múltja Magyarországon. Budapest, 1995.

GYÁNI, 1998 = Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 1998. 169–342.p.

GYÉL, 2003 = Győri Életrajzi Lexikon (Szerk.: Grábics Frigyes, Horváth Sándor Domonkos, Kucska Ferenc). Győr, 2003.

GYIMESI, 1990 = Gyimesi Endre: A Zala megyei nyomdászat kezdetei. 2. rész. In: Művelődéstörténeti tanulmányok 1990 (Szerk.: Turbuly Éva). Zalai Gyűjtemény 31. Zalaegerszeg, 1990. 229–261.p.

GYURGYÁK, 2001 = Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Budapest, 2001.

HABERMAS, 1993 = Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Budapest, 1993.

HADNAGY, 1990 = Hadnagy Róbert: A nagykanizsai Zrínyi Miklós Irodalmi és Művészeti Kör története. In: Művelődéstörténeti tanulmányok 1990 (Szerk.: Turbuly Éva). Zalai Gyűjtemény 31. Zalaegerszeg, 1990. 329–350.p.

HÁHN, 1995 = Háhn István: Zsidó ünnepek és népszokások. Budapest, 1995.

HALÁSZ, 1981 = Halász Imre: A megye katolikus népiskoláinak és tanítóinak helyzete a Bach-korszak első éveiben. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1980–81 (Szerk.: Degré Alajos). Zalai Gyűjtemény 16. Zalaegerszeg, 1981. 105–122.p.

HALÁSZ, 1982 = Halász Imre: A polgári-kori járási közigazgatás kialakulása Zala megyében. In: A Dunántúl településtörténete IV. kötet (1867–1900) (Szerk.: Kanyar József). Veszprém, 1982.

HALÁSZ, 1983 = Halász Imre: Zala megye izraelita iskolái a Bach-korszak első éveiben. 1849–1853. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1982–1983 (Szerk.: Degré Alajos). Zalai Gyűjtemény 18. Zalaegerszeg, 1983. 227–242.p.

HALÁSZ, 1987 = Halász Imre: Zala megye gimnáziumai a Bach-korszak első éveiben (1849–1854). In:

Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1987 (Szerk.: Bilkei Irén). Zalai Gyűjtemény 26. Zalaegerszeg, 1987. 129-144.p.

HALÁSZ, 1994 = Halász Imre: Adatok a zalai zsidó kisiskolák 19. század közepi történetéhez. In: Történeti tanulmányok Dél-Pannóniából II (Szerk.: Fülöp Tamás). Pécs, 1994. 81-89.p.

HALÁSZ, 1995/a = Halász Imre: Adatok a nagykanizsai pénzintézetek történetéhez a tőkés gazdaság kialakulásának első időszakában. In: Rendi társadalom - polgári társadalom. Supplementum (Szerk.: A. Varga László). Salgótarján-Debrecen, 1995. 175-184.p.

HALÁSZ, 1995/b = Halász Imre: Adatok Zala vármegye pénzintézeteinek topográfiájához a 19. század második felében. In: Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában (Szerk.: V. Fodor Zsuzsa). Veszprém, 1995. 115-126.p.

HALÁSZ, 1997 = Halász Imre: Nagykanizsa centrális helyzete a 19. század második felében. In: Zalai Múzeum 7. Zalaegerszeg, 1997. 149-154.p.

HALÁSZ, 2001 = Halász Imre: A közigazgatás átszervezése és a négycentrumú megye kialakulása. In: Zala megye ezer éve (Főszerk.: Vándor László). Zalaegerszeg, 2001. 161-166.p.

HALÁSZ, 2001/b = Közlekedés, pénzügy és gyáripar. A kapitalizmus fejlődése Zalában a kiegyezéstől az 1. világháborúig. In: Zala megye ezer éve (Főszerk.: Vándor László). Zalaegerszeg, 2001. 167-173.p.

HALIS ÉVKÖNYV, 2005 = Halis évkönyv (Szerk: Czupi Gyula). Nagykanizsa, 2005.

HALIS, 1899 = Halis István: A ferencrend kanizsai zárdája. Tanulmány Kanizsa történetéből. Nagykanizsa, 1899.

HALIS, 1915-17 = Halis István: Zalai krónika. Nagykanizsa 1915-1917.

HANÁK, 1978 = Hanák Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején. In: Magyarország története 1890-1918 (Főszerk.: Hanák Péter). Budapest, 1978. 1. kötet, 403-516.p.

HANGYA, 1923 = „Hangya" termelő-értékesítő és fogyasztási szövetkezet, a magyar gazdaszövetség szövetkezeti központja első 25 éve (1898-1923). Budapest, 1923.

HARCZ, 1996 = Harcz Lajos: A nagykanizsai volt Honvédkórház története (Múlt és jelen). In: Nagykanizsa első okleveles említésének 750. évfordulója alkalmából rendezett helytörténeti-történettudományi konferencia előadásai. Nagykanizsa, 1995. október 20-21. Nagykanizsa, 1996.

HAUSMANN, 2007 = Hausmann, Robert F.: Wirtschaftseliten im 18. und 19. Jahrhundert in der Steirmark. In: Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 2005 in Bad-Radkersburg. Graz, 2007. 140-160.p.

HEGEDŰS, 1997 = Hegedűs András: A nagykanizsai cs. és kir. 48. gyalogezred története, különös tekintettel annak I. világháborús tevékenységére. Zalai Múzeum 7. (1997). 161-167.p.

HERMANN, 2006 = Hermann Róbert: Nagykanizsa története 1848-49-ben. In: Nagykanizsa. Városi Monográfia 2. kötet (Szerk.: Lendvai Anna - Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 2006. 455-526.p.

HIRSCH, 1903 = Hirsch Alfréd: Somogy vármegye gazdasági monographiája. Budapest, 1903.

HÓMAN - SZEKFŰ, 1943 = Hóman Bálint - Szekfű Gyula: Magyar Történet. V. kötet. Budapest, 1943.

HORÁNSZKY, 1999 = Horánszky Nándor: 150 éves az Organisationsentwurf. Új Pedagógiai Szemle, 1999. szeptember.

HORTHY M. V. KÖZKÓRHÁZ, 1935 = Horthy Miklós Városi Közkórház, Nagykanizsa. In: Magyar Kórház, 1935 (4. évf.) 9. szám, 293-298.p.

HORVÁTH, 1861 = Horváth Gyula: Kanizsa város története s annak jelen viszonyai. Kanizsa, 1861.

HORVÁTH, 1978 = Horváth Ferenc: A Zala megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1861-1973. Zalaegerszeg, 1978.

HORVÁTH, 1982 = Horváth Zoltán: A soproni sertéskereskedelem a 19. század második felében. In: A Dunántúl településtörténete IV. (1867-1900) (Szerk.: Kanyar József). Veszprém, 1982. 79-83.p.

HORVÁTH, 1995 = Horváth Ferenc: A magyarországi vasúti pályák építése (1827-1875). In: Magyar vasúttörténet. 1. kötet (Főszerk.: Kovács László). Budapest, 1995. 109-206.p.

HORVÁTH, 1997 = Horváth György: A Móricz Zsigmond Művelődési Ház történetéből. Zalai Múzeum 7. (1997) 195-201.p.

HORVÁTH, 2001 = Horváth Ferenc: A nagykanizsai vasút pályagazdálkodási szolgálata (1860-2000). Nagykanizsa, 2001.

HORVÁTH, 2003 = Horváth Jánosné: A kiskanizsai iskolák az évszámok és események tükrében. In: Jubileumi Emlékalbum a Templom téri iskola fennállásának 160., a Rácz utcai iskola alapításának 120. évfordulójára. 1842-1882-2002. Nagykanizsa, 2003. 9-14.p.

H. SAS, 1984 = H. Sas Judit: Népfőiskolák, gazdakörök, olvasókörök. In: Fél évszázad két évtizede 1930-1950. Budapest, 1984.

HUBAI, 2001 = Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920-2000. Budapest, 2001. 1. kötet.

IMREI, 2011 = Imrei Ferenc: Répakönyv. Nagykanizsa, 2011.

INKEY, 1910 = Inkey Ede: In ungarischer Kriegsgefangenschaft 1848-49. Erinnerungen. Magyar hadifogságban 1848-49-ben. Emlékezések. Wien, 1910.

ISMERTETŐ, 2009 = Ismertető Sass Brunner Ferencről. A Magyar Nemzeti Galéria kiállítása a Művészház centenáriumára, 2009. (Kurátor: Zwickl András).

JAKAB - NÉMETH, 1958 = Jakab Géza - Németh László: Országos nemzeti könyvtárépítő mozgalom a reformkor elején Zalában. In: Magyar Könyvszemle 74. (1958) 267-349.p.

JÁNY, 2005 = Jány János: A somogy-zalai evangélikus egyházmegye és gyülekezeteinek története. Budapest, 2005.

JÁSZBERÉNYI, 1986 = Jászberényi László: A szakmunkásképző iskola története 1886-1986. In: Emlék-

könyv. 100 éves Nagykanizsa város szakmunkásképző iskolája 1886-1986 (Szerk.: Jászberényi László). Nagykanizsa, 1986. 7-76.p.

JESZENŐI, 2011 = Jeszenői Csaba: A nagykanizsai Rozgonyi Úti Általános Iskola története. Nagykanizsa, 2011.

JÓTÉKONY NŐEGYLET, 1892 = A Nagykanizsai Jótékony Nőegylet évkönyve 1891-ről. Nagykanizsa, 1892.

JUHÁSZ, 1975 = Juhász Imréné: A Kiskanizsai Polgári Olvasókör története 1870-1949. TGyM A. 951-75.

JUBILEUMI EMLÉKALBUM, 2003 = Jubileumi Emlékalbum a Templom téri iskola fennállásának 160., a Rácz utcai iskola alapításának 120. évfordulójára. 1842 - 1882 - 2002. Nagykanizsa, 2003.

JUBILEUMI ÉVKÖNYV, 1997 = Jubileumi évkönyv a nagykanizsai Zrínyi Miklós Általános Iskola fennállásának 125. évfordulójára 1872-1997 (Szerk.: Berke Józsefné - Bertalan Péterné). Nagykanizsa, 1997.

KÁDÁR, 1931 = Kádár Lajos: A nagykanizsai református egyház története. Nagykanizsa, 1931.

KALCSOK, 1896 = Kalcsok Leó: A főgimnázium története. In: Értesítő a kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló nagykanizsai Kath. Főgymásiumról az 1895-96. tanévben. Nagykanizsa, 1896.

KÁLI, 1997 = Káli Csaba: Nagykanizsa 1945-ben (április 1 - november 4). In: Zalai Múzeum 7. (1997) Zalaegerszeg, 1997. 183-189.p.

KÁLI, 2000 = Káli Csaba: A bakónaki „ellenforradalom". Zalai Hírlap, 2000. május 13.

KAMARAI JELENTÉSEK, é.n. = A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara éves jelentései a területén folyó gazdasági tevékenységről az 1860-as évektől kezdve az 1880-as évekig. Sopron.

KANIZSAI ENCIKLOPÉDIA, 1999 = Kanizsai Enciklopédia (Szerk.: Rikli Ferenc). Nagykanizsa, 1999.

KANYAR, 1957 = Kanyar József: Somogyi parasztság somogyi nagybirtok 1901-1910. Somogyi Almanach 2. Kaposvár, 1957.

KANYAR, 1989 = Kanyar József: Népoktatás a Dél-Dunántúlon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában 1770-1868. Budapest, 1989.

KAPILLER, 1983 = Kapiller Imre: A Nagykanizsai Piarista Gimnázium diákjai az iskola alapításától 1848-ig. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1982-83 (Szerk.: Degré Alajos). Zalai Gyűjtemény 18. Zalaegerszeg, 1983. 145-156.p.

KAPILLER, 1985 = Kapiller Imre: Adatok Zala megye felvilágosodás- és reformkori könyvtárainak történetéhez. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1984-85 (Szerk.: Degré Alajos - Halász Imre). Zalai Gyűjtemény 21. Zalaegerszeg, 1985. 67-77.p.

KAPILLER, 1990 = Kapiller Imre: Zalai diákok Kőszegen a XVIII. század utolsó évtizedeiben. In: Művelődéstörténeti tanulmányok 1990 (Szerk.: Turbuly Éva). Zalai Gyűjtemény 31. Zalaegerszeg, 1990. 49-60.p.

KAPOSI, 1989 = Kaposi Zoltán: Az árvapénztári iratok forrástörténeti jelentősége. In: Rendi társadalom - polgári társadalom 2 (Szerk.: Erdmann Gyula). Gyula, 1989. 347-356.p.

KAPOSI, 1992 = Kaposi Zoltán: A falusi hitelélet sajátosságai. AETAS, 1992. 4. 34-47.p

KAPOSI, 1997 = Kaposi Zoltán: Térszerkezeti változások Somogy és Zala vármegye határán a 18-20. században. In: Zalai Múzeum 7. (1997) 63-72.p.

KAPOSI, 2001 = Kaposi Zoltán: A magyarországi nagybirtokrendszer változásai 1700-1945. In: Somogy megye múltjából 2001. Levéltári Évkönyv 30 (Szerk.: Récsei Balázs). Kaposvár, 2001. 95-121.p.

KAPOSI, 2002 = Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest-Pécs, 2002.

KAPOSI, 2003/a = Kaposi Zoltán: A tradicionalizmustól a modern gazdaságig. Kanizsai kereskedők és vállalkozásaik a feudalizmus utolsó korszakában 1690-1848. Korall, 11-12. szám, 2003. május

KAPOSI, 2003/b = Kaposi Zoltán: Földbirtokosok és kultúraközvetítés a Dél-Dunántúlon a 18-19. században. In: Társadalom és kultúra Magyarországon a 19-20. században. Tanulmányok (Szerk.: Vonyó József). Pécs, 2003. 45-75.p.

KAPOSI, 2006/a = Kaposi Zoltán: Pécs gazdasági fejlődése 1867-2000. Pécs, 2006.

KAPOSI, 2006/b = Kaposi Zoltán: A nagykanizsai társadalom szőlőbirtoklása a feudalizmus utolsó időszakában. In: Agrártörténet - agrárpolitika. Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 4 (Szerk.: Buza J. - Estók J. - Szávai F. - Varga Zs.). Budapest, 2006. 49-66.p

KAPOSI, 2006/c = Kaposi Zoltán: Kanizsa kereskedelmének története (1690-1849). In: Nagykanizsa. Városi monográfia. 2. kötet (Szerk.: Lendvai Anna - Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 2006. 241-291.p.

KAPOSI, 2006/d = Kaposi Zoltán: Kanizsa mezőgazdasága a feudalizmus utolsó időszakában (1690-1848) In: Nagykanizsa. Városi monográfia. 2. kötet (Szerk.: Lendvai Anna - Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 2006. 151-196.p.

KAPOSI, 2006/e = Kaposi Zoltán: Kanizsa történeti helyrajza (1690-1849). In: Nagykanizsa. Városi monográfia 2. kötet (Szerk.: Lendvai Anna - Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 2006. 57-113.p.

KAPOSI, 2007/a = Kaposi, Zoltán: Die Entwicklung der Wirtschaft und Gesellschaft in Ungarn 1700-2000. Passau, 2007. Schenk Verlag

KAPOSI, 2007/b = Kaposi Zoltán: Nagykanizsa mezőgazdaságának változásai (1850-1914). Agrártörténeti Szemle 49. (2007) 1-4. p. 89-110.p.

KAPOSI, 2008/a = Kaposi Zoltán: Város és agrárrendszer a polgárosodás korában 1850-1914. Műhelytanulmányok, 2008/4. PTE KTK Közgazdasági- és Regionális Tudományok Intézete. Pécs, 2008. október.

KAPOSI, 2008/b = Kaposi Zoltán: Nagykanizsa agrárrendszerének változásai a szabadságharc végétől az első világháborúig terjedő időszakban. In: A polgárosodó Nagykanizsa a 19. század második felében (Szerk.: Kaposi Zoltán). Nagykanizsa, 2008. 60-78.p.

KAPOSI, 2008/c = Kaposi Zoltán: Nagykanizsa gazdasági változásai a trianoni béke következtében.

In. „20. századi magyar gazdaság és társadalom" (Szerk.: Honvári János). Győr, 2008. 10-23.p.

KAPOSI, 2009/a = Kaposi Zoltán: Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743-1848. Nagykanizsa, 2009.

KAPOSI, 2009/b = Kaposi Zoltán: Jövedelemszerzési stratégia a Batthyányak kanizsai uradalmában az 1830-40-es években. In: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére (Szerk.: Halmos Károly, Klement Judit, Pogány Ágnes, Tomka Béla). Budapest, 2009. 340-352.p.

KAPOSI, 2009/c = Kaposi Zoltán: A gyáripar kezdetei a reformkori Kanizsán. Kanizsai Antológia 10. (2009) 130-147.p.

KAPOSI, 2012/a = Kaposi Zoltán: Az agrárkonjunktúra hatása a nagykanizsai uradalom erdőgazdálkodására (1850-1914). Közép-Európai Közlemények 17. (2012) 2. 178-187.p.

KAPOSI 2012/b = Kaposi Zoltán: Hová tűntek a Kanizsa környéki hatalmas erdők? Kanizsai Antológia 12. (2012) 216-232.p.

KAPOSI, 2012/c = Kaposi Zoltán: Iparosodás agrártérségben. A gyáripar kialakulása Nagykanizsán a 19-20. század fordulóján. In: Jelenkori társadalmi- és gazdasági folyamatok 7. (2012) 1-2. 91-98.p.

KAPOSI, 2013/a = Kaposi Zoltán: A herceg Batthyány-Strattmann hitbizományi uradalmak területi és gazdasági változásai (1746-1945). In: Uradalmak térben és időben (Szerk.: Borsy Judit Borbála). Pécs, 2013. 109-146.p.

KAPOSI, 2013/b = Kaposi Zoltán: A Patria pótkávégyár küzdelme a fennmaradásért a multinacionális nagyvállalat ellen. Kanizsai Antológia 14. (2013) 176-201.p.

KAPOSI, 2013/c = Kaposi Zoltán: Nagyipari vállalkozások Nagykanizsán, a dualizmus korában. In: Határon innen, határon túl. Tanulmányok Tilcsik György 60. születésnapjára (Szerk.: Bariska István, Mayer László). Szombathely, 2013. 215-223.p.

KAPOSI, 2014 = Kaposi Zoltán: A városgazdálkodás modelljei. Nagykanizsa város gazdasági működése (1850-1914). Közép-Európai Közlemények 24. (2014) 1. 103-113.p.

KARCZAG, 1918 = Karczag Rezső: Nagykanizsa a háború után. Városfejlesztési tervvázlat (1917). Nagykanizsa, 1918.

KARDOS, 2006/a = Kardos Ferenc: Bagola, Sánc és Fakos története 1690-1848. Nagykanizsa. Városi Monográfia 2. kötet (Szerk.: Lendvai Anna - Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 2006. 587-600.p.

KARDOS, 2006/b = Kardos Ferenc: Bajcsa története 1690-1848. Nagykanizsa. Városi Monográfia 2. kötet (Szerk.: Lendvai Anna - Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 2006. 601-612.p.

KÁROLYI, 2013 = Károlyi Attila: Inkey Brevárium. Nagykanizsa, 2013.

KÁROLYI, 2005 = Károlyi Attila: Nagykanizsa város elöljárói. Nagykanizsa, 2005.

KATHY, 1979 = Kathy Imre: Medgyaszay István. Budapest, 1979.

KATUS, 1979/a = Katus László: A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai. In: Magyarország története 1848-1890. (Főszerk.: Kovács Endre). Budapest, 1979. 2. kötet, 1119-1164.p.

KATUS, 1979/b = Katus László: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: Magyarország története 1848-1890. (Főszerk.: Kovács Endre). Budapest, 1979. 2. kötet, 913-1038.p.

KATUS, 1980 = Katus László: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. Történelmi Szemle, 1980. (23. évf.) 2. 270-288.p.

KATUS, 1989 = Katus László: A gépipar fejlődése. Magyar Tudomány. Új folyam 34. (1989) 10-11. 832-845.p.

KEL, 2010 = Keszthelyi Életrajzi Lexikon (Főszerk.: Pappné Beke Judit). Keszthely, 2010.

KELEMEN, 1927 = Kelemen Ferenc: Takarékpénztáraink a közgazdaság és a kultúra szolgálatában. Nagykanizsa, 1927.

KELEMEN, 1985 = Kelemen Elemér: Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában 1868-1918. Budapest, 1985.

KELETI, 1875 = Keleti Károly: Magyarország szőlészeti statisztikája 1860-1873. Budapest, 1875.

KÉPEK, 1948 = Képek Csurgó és környéke múltjából, népe sorsáról és a 48-as ifjúsági emlékbizottság munkatervéről. Csurgói kis-kalauz (Szerk.: Kuthy Ferenc). Csurgó, 1948.

KÉPZŐMŰVÉSZETI ÉLET, 1965 = Képzőművészeti élet a felszabadulás után. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ forráskiadványai II. Budapest 1965.

KERECSÉNYI, 1972 = Kerecsényi Edit: A Thúry György Múzeum története 1969-ig. In: A nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919-1969 (Szerk.: H. Kerecsényi Edit). Nagykanizsa 1972. 9-67.p.

KERECSÉNYI, 1978 = Kerecsényi Edit: Kérdőív néprajzi csoportok kutatásához. Kézirat. Thúry György Múzeum Irattára, 1978.

KERECSÉNYI, 1979 = Kerecsényi Éva: A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból (Szerk.: Degré Alajos). Zalai Gyűjtemény 12. Zalaegerszeg, 1979. 147-166.p.

KERECSÉNYI, 1983 = Kerecsényi Edit: A muramenti horvátok története és anyagi kultúrája. Zalaegerszeg, 1983. Zalai Gyűjtemény 20.

KERECSÉNYI, 1985 = Kerecsényi Edit: Nagykanizsa társadalma és egyleti élete 1900 táján. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1984-1985. Zalaegerszeg, 1985.

KERECSÉNYI, 1997 = Kerecsényi Edit: Klasszicista és klasszicizáló végoromfalas házak Kiskanizsán. Zalai Múzeum 7. (1997) 101-121.p.

KERECSÉNYI, é.n. = Kerecsényi Edit: Palin rövid története 1900-ig. Kézirat. Nagykanizsai Thúry György Múzeum.

KERESKEDELMI, IPARI ÉS MEZŐGAZDASÁGI CÍMTÁR, (különböző évek) = Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. Budapest, 1924., 1931.

KERCSMARICS, 1980 = Kercsmarics Ferenc: Bagola története. Kézirat. Budapest, 1980.

KÉRINGER, 2006 = Kéringer Mária: Nagykanizsa egyházai 1690–1848. In: Nagykanizsa. Városi monográfia 2. kötet (Szerk.: Rózsa Miklós – Lendvai Anna). Nagykanizsa, 2006.

KESZTHELYI AKADÉMIA, 1911 = Keszthelyi M. Kir. Gazdasági Akadémia Értesítője az 1910–1911. tanévről. Budapest, 1911.

KIRÁLY, 1935 = Király Sándor: Nagykanizsa város fejlődése. Városkultúra 8. (1935) 4–5.szám.

KIRÁLYI KÖNYVEK, 1940 = A királyi könyvek (Szerk.: Gerő József). Budapest, 1940.

KIS, 1997 = Kis János: Kanizsai olimpikonok 1896–1996. Nagykanizsa, 1997.

KIS, 2009–10 = Kis János: Az olimpiák krónikája. Nagykanizsa, 2009–2010.

KISKANIZSAI SZÓTÁR, 1981 = Kiskanizsai szótár (Szerk.: Markó Imre Lehel). Budapest, 1981.

KISS, 1935 = Kiss Elemér: Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara területéhez tartozó Baranya-, Somogy-, Tolna-, Zalavármegyék és Pécs th. város mezőgazdasági cím- és névjegyzéke I–II. Kaposvár, 1935.

KISS, 1935 = Kiss István: Zalaszentbalázs. A Veszprémi Egyházmegye Múltjából. Veszprém, 1935.

KISS, 1986 = Kiss József: Kilenc városkörnyéki község iparosai a két háború között. (Kézirat) Thúry György Múzeum Adattár A/1687–87.

KOCSIS, 2009 = Kocsis Katalin: Nagykanizsa 100 zenei emlékhelye. Nagykanizsa, 2009.

KOLLÁR, 1984 = Kollár Jánosné Szentmihályi Klementina: Napló-Jegyzetek. Zalaegerszeg, 1894. III. kötet.

KOMLOS, 1990 = Komlos, John: Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac. Budapest, 1990.

KOMLÓS, 1993 = Komlós Aladár: Magyar – zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. Budapest, 1993.

KONRÁD, 2001 = Konrád Miklós: Zsidó jótékonyság és asszimiláció a századfordulón. Történelmi Szemle, 2001. (45. évf.) 3-4. 259-265.p.

KOPPÁNY – PÉCZELI – SÁGI, 1962 = Koppány Tibor – Péczely Piroska – Sági Károly: Keszthely. Magyar Műemlékek. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Budapest, 1962.

KOSTYÁL, 2001 = Kostyál László: „Árpád hős magzatjai…" A zalai Megyeháza egykori portrégalériájáról. Zalai Múzeum 10. (2001) 257–275.p.

KOSTYÁL, 2006 = Kostyál László: Nagykanizsa művelődéstörténete (1690–1849). In: Nagykanizsa. Városi monográfia 2. kötet (Szerk.: Lendvai Anna – Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 2006. 341–364.p.

KOTNYEK, 1978 = Kotnyek István: Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig. Zalai Gyűjtemény 9. Zalaegerszeg, 1978.

KOTNYEK, 1986 = Kotnyek István: Zalai tanítóegyletek és az óvodai mozgalom a XIX. század második felében. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1986 (Szerk.: Halász Imre). Zalaegerszeg, 1986.

KOTNYEK, 1987 = Kotnyek István: Településszerkezet és alsófokú iskolahálózat Zala megyében 1770–1980. In: A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete (Szerk.: Degré Alajos – Foki Ibolya). Zalai Gyűjtemény 27. Zalaegerszeg, 1987. 215–228.p.

KOTNYEK, 1995 = Kotnyek István: Hogyan lett iskolaváros Nagykanizsa? In: Nagykanizsa első okleveles említésének 750. évfordulója alkalmából rendezett helytörténeti – történettudományi konferencia előadásai, 1995. október 20–21. (Szerk.: Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 1996. 83–91.p.

KOTNYEK, 1997 = Kotnyek István: A nagykanizsai Zrínyi Miklós Általános Iskola története. In: Jubileumi évkönyv a nagykanizsai Zrínyi Miklós Általános Iskola fennállásának 125. évfordulójára 1872–1997 (Szerk.: Berke Józsefné – Bertalan Péterné). Nagykanizsa, 1997. 9–34.p.

KOTNYEK, 1997 = Kotnyek Istvánné: Miklósfa község hagyományai. Kanizsai almanach 1996-ról (Szerk.: Czupi Gyula). Nagykanizsa, 1997.

KOTNYEK, 2006 = Kotnyek István: Nagykanizsai iskolák (1690–1849). In: Nagykanizsa. Városi Monográfia 2. kötet (Szerk.: Lendvai Anna – Rózsa Miklós). Nagykanizsa 2006. 371–394.p.

KOVACSICS, 1957 = Kovacsics József: A történeti statisztika forrásai. Budapest, 1957.

KOVÁTS, 1989 = Kováts Zoltán: A születéskorlátozás kezdetei, terjedése Zalában a XIX. században. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1989 (Szerk.: Bilkei Irén). Zalai Gyűjtemény 28. Zalaegerszeg, 1989.

KÖVÉR, 1998 = Kövér György: Egy krach anatómiája. Budapest, 1986.

KÖVÉR, 1998 = Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 1998. 13–168.p.

KUBINSZKY, 1983 = Kubinszky Mihály: Régi magyar vasútállomások. Budapest, 1983.

KUBINSZKY, 2001 = Kubinszky Mihály: Volt egyszer egy Déli Vasút. Magyar Szemle, 2001. (10. évf.) 7–8. szám. 185–190.p.

KUNFI, 1912 = Kunfi Zsigmond: Harkányi Ede emlékezete. Huszadik Század, 1912. 1. 297–317.p.

KUNICS, 1992 = Kunics Zsuzsa: A nagykanizsai Deák tér története a város fejlődésének tükrében. In: Zalai Múzeum 4. (1992) 205–222.p.

KUNICS, 2001 = Kunics Zsuzsa: Középítkezések, városfejlődés Nagykanizsán 1850–1945 között. In: Zala megye ezer éve (Főszerk.: Vándor László). Zalaegerszeg, 2001. 195–206.p.

KUNICS, 2002 = Kunics Zsuzsa: A Wlassics család és Nagykanizsa. In: Wlassics Gyula és kora 1852–1937. Zalaegerszegi Füzetek 8. (Szerk.: Kapiller Imre). Zalaegerszeg, 2002. 36–59.p.

KUNICS, 2003 = Kunics Zsuzsa: Köz- és magánépítkezések, városfejlődés Nagykanizsán a dualizmus időszakában. Zalai Múzeum 12. (2003) 223–254.p.

KUNICS – TARNÓCZKY, 2007 = Kunics Zsuzsanna – Tarnóczky Attila: Várostörténeti mozaikok. Nagykanizsa, 2007.

KUNICS, 2008 = Kunics Zsuzsa: Nagykanizsa városképének kialakulása a 19. század második felé-

ben. In: A polgárosodó Nagykanizsa a 19. század második felében (Szerk.: Kaposi Zoltán). Nagykanizsa, 2008. 78-96.p.

KUNICS, 2009 = Kunics Zsuzsa: Gabona piacz - Főtér - Erzsébet királyné tér - A nagykanizsai Erzsébet tér kiépülése, története a dualizmus időszakában. In: Zalai Múzeum 18. (2009) Zalaegerszeg. 267-294.p.

LACZKÓ, 1979 = Laczkó András: Pályaképvázlat Roboz Istvánról. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 10. (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 1979. 223-264.p.

LANDES, 1986 = Landes, David: Az elszabadult Prometheusz. Technológiai változások és ipari fejlődés Nyugat-Európában 1750-től napjainkig. Budapest, 1986.

LANDI, 1928 = Landi Ferenc: Pogányvári rege. In: Zalai Évkönyv 1928. évre. (4. évf.) Zalaegerszeg, 1928.

LÁSZLÓ, 1973 = László Anna: Hevesi Sándor. Budapest, 1973.

LÁZÁR, 1971 = Lázár Tibor: A Tanácsköztársaság kulturpolitikája Zala megyében. In: Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság Zala megyei történetéből. Zalaegerszeg, 1971.

LENDVAI, 2006 = Lendvai Anna: Kézművesség és a céhek története Nagykanizsán 1690-től 1849-ig. In: Nagykanizsa. Városi monográfia 2. kötet (Szerk.: Lendvai Anna - Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 2006. 197-240.p.

L. NAGY, 1980 = L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke. Budapest, 1980.

LOVAS, 1965 = Lovas Gyula: A Sopron-Kanizsa közötti vasút. Soproni Szemle 1965. (19. évf.) 4. szám. 300-307.p.

LOVAS, 1986 = Lovas Gyula: 125 éves a Buda-Kanizsa vasútvonal. Budapest, 1986.

LOVRENCSICS - HORVÁTH, 1979 = Lovrencsics Lajos - Horváth Csaba: A Magyar Nemzeti Bank Nagykanizsai Fiókja alapításának 100. évfordulójára. Budapest, 1979.

MAGYAR NÉPOKTATÁS, 1928 = Magyar népoktatás. Budapest, 1928.

MAGYAR NÉPRAJZ, 1991 = Magyar Néprajz. III. Kézművesség (Szerk.: Domonkos Ottó). Budapest, 1991.

MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1896 = Magyar törvénytár 1836-1868. Budapest, 1896.

MAGYAR ZSIDÓ LEXIKON, 1929 = Magyar Zsidó Lexikon. Budapest, 1929.

MAGYARORSZÁG EGYLETEI, 1878 = Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. Budapest, 1880.

MAGYARORSZÁG A XX. SZÁZADBAN = Magyarország a XX. században. http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1362.html#1365

MAGYARORSZÁGI PÁRTPROGRAMOK, 2003 = Magyarországi pártprogramok 1919-1944 (Szerk.: Gergely Jenő - Glatz Ferenc - Pölöskei Ferenc). Budapest, 2003.

MAGYARORSZÁGI TELEPÜLÉSEK, 1996 = Magyarországi települések védett természeti értékei (Szerk.: Tardy János). Budapest, 1996.

MAJOR, 1998 = Major Ilona: A nagykanizsai Chevra Kadisa könyv. Nagykanizsa, 1998.

MAKÁR, 1961 = Makár János: Kanizsai Pálfi János élete és munkássága. New Brunswick, 1961.

MAKOVICZKY, 1934 = Makoviczky Gyula: Nagykanizsa város településföldrajza. Nagykanizsa, 1934.

MARKÓ, 1955 = Markó Imre Lehel: Kiskanizsai ragadványnevek. Magyar Nyelvőr 79. (1955) 113-124.p.

MARKÓ, 1956-58 = Markó Imre Lehel: Kiegészítő megjegyzések a kiskanizsai lakodalomhoz 1956-58. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára 10054.

MARKÓ, 1981 = Markó Imre Lehel: Kiskanizsai szótár. Budapest, 1981.

MARTONFFY IGNÁCZ: Mi volna hasznos a kisbirtokosokra? Falusi Gazda, 1856. 119-120.p.

MEGYERI, 1997 = Megyeri Anna: AZ ONCSA (Országos Nép és Családvédelmi Alap) segítő munkája Nagykanizsán 1941-1945 között. In: Zalai Múzeum 7. (1997) 177-182.p.

MEGYERI, 2001/a = Megyeri Anna: Középítkezések, városfejlődés Keszthelyen 1850-1945 között. In: Zala megye ezer éve (Főszerk.: Vándor László). Zalaegerszeg, 2001. 187-194.p.

MEGYERI, 2001/b = Megyeri Anna: Középítkezések, városfejlődés Zalában 1850-1945 között. In: Zala megye ezer éve (Főszerk.: Vándor László). Zalaegerszeg, 2001. 174-177.p.

MEGYERI, 2001/c = Megyeri Anna: Középítkezések, városfejlődés Zalaegerszegen 1850-1945 között. In: Zala megye ezer éve (Főszerk.: Vándor László). Zalaegerszeg, 2001. 178-186.p.

MEGYERI, 2002 = Megyeri Anna: A Göcseji Múzeum-az egykori takarékpénztár székházának építéstörténete. In: Zalai Múzeum 10. (2001) 219-237.p.

MEGYERI, 2010 = Megyeri Anna: "A földre építek, az égben bízom". A Morandini építészcsalád a Monarchiában. Zalaegerszeg, 2010.

MELEGA, 2010 = Melega Miklós: Egy konfliktusterhes közéleti pályafutás. Epizódok Éhen Gyula életéből, 1879-1914. In: Előadások Vas megye történetéből V. (Szerk.: Mayer László - Tilcsik György). Szombathely, 2010.

MELEGA, 2012 = Melega Miklós: A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában. Szombathely, 2012. 189-206.p.

MELHÁRD, 1896 = Melhárd Gyula: Somogyvármegyei gazdaságtörténeti adatok. Kaposvár, 1896.

MÉL, é.n. = Magyar Életrajzi Lexikon 1000-1990. Javított, átdolgozott kiadás. (Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes). mek.oszk.hu

MERÉNYI, 1969 = Merényi Ferenc: A magyar építészet 1867-1967. Budapest, 1969.

MÉSZÁROS, 1998 = Mészáros Ferenc: Pacsa története. Zalaegerszeg, 1998.

MÉSZÁROS, 2001 = Mészáros Ferenc: Történetek régi pacsaiakról. Pacsa, 2001.

MEZŐ, 1929 = Mező Ferenc: Nagykanizsa sportja. In: Nagykanizsa (Szerk.: Barbarits Lajos). Budapest, 1929. 321-334.p.

MEZŐ, 1936 = Mező Ferenc: Hetven éves a Nagykanizsai Tornaegylet. Budapest, 1936.

MEZŐGAZDASÁGI LEXIKON, 1982 = Mezőgazdasági Lexikon. Budapest, 1982.

MIKSZÁTH, 1886 = Mikszáth Kálmán: Cikkek, karcolatok. XXII. kötet, 1886. január - június. Budapest, 1978. 277-279.p.

MISSZIÓS LEÁNYEGYLET, 1942 = Országos Missziós Leányegyleti Munkafüzet. 1942. január - február

MNB TÖRTÉNETE 1994 = A Magyar Nemzeti Bank története (Szerk.: Bácskai Tamás). Budapest, 1993. 1. kötet.

MOLNÁR, 1997 = Molnár András: A Védegylet Nagykanizsán. In: Zalai Múzeum 7. (1997) 123-127.p.

MOLNÁR, 2003 = Molnár András: A fiatal Deák Ferenc. Budapest, 2003.

MOLNÁR, 2005 = Molnár Ágnes: Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán. A kiskanizsai „sáskák" példája. Korall 19.20. (2005. május) 190-217.p.

MOLNÁR, é.n. = Molnár Ágnes: Alkalmazkodó polgárosodás. Család és gazdaság Kiskanizsán a XX. században. PhD értekezés kézirat, ELTE Európai Etnológia (Néprajztudomány) Doktori Program.

MÓNAI, 2001 = Mónai Zsuzsanna: 140 éves a Déli Vasút. Nagykanizsa, 2001.

MTA BTK MI = A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet Adattára

MUNKÁSMOZGALOM, 1980 = A munkásmozgalom Zala megyei harcosai (Szerk.: Jakabfi Rudolf, Tóth Antal, Tóth Lászlóné). Zalaegerszeg, 1980.

MŰVÉSZETI LEXIKON, 1935 = Művészeti Lexikon I-II (Szerk.: Éber László). Budapest, 1935.

NAGY, é.n. = Nagy József: Hitbizományok Magyarországon a 20. században. In: www.tortenelem.ektf.hu

NAGY, 1868 = Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pótlék-Kötet. Pest, 1868.

NAGY, 1981 = Nagy Antal Géza: Kanizsa Csokonai korában. Nagykanizsa Városi Tanács Híradója, 1980-1981.

NAGY, 1991 = Nagy Ildikó: Első világháborús emlékművek. In: Monumentumok az első háborúból (Szerk.: Kovács Ákos). Budapest, 1991. 125-139.p.

NAGY, 2007 = Nagy Zoltán: A Batthyányak nemzetsége Vas vármegyében. Testis Temporis - Az idő tanúja 19. Körmend, 2007.

NAGYKANIZSA, 1984 = Cseke Ferenc - Horváth László - Kerecsényi Edit - Tóth Kálmánné: Nagykanizsa. Budapest, 1984.

NAGYKANIZSA LAKCÍMJEGYZÉKE, 1920 = Nagykanizsa r. t. város lak- és címjegyzéke (Szerk.: és kiadja Füredi János). Nagykanizsa, 1920.

NAGYKANIZSA LAKCÍMJEGYZÉKE, 1937 = Nagykanizsa megyei város címtára (Összeállította Benedek Rezső). Nagykanizsa, 1937.

NAGY-MAGYARORSZÁG EMLÉKMŰ, 2006 = A Nagy-Magyarország emlékmű Nagykanizsán (Szerk.: Rajnai Miklós, Rózsás János, Szemenyei-Nagy Tibor). Nagykanizsa, 2006.

NÉMETH, é.n. = Németh József: Zala megye irodalmi topográfiája. Kézirat. Göcseji Múzeum Adattára 1797/94. sz.

NÉMETH, 1979 = Németh József: Adatok Zala megye kulturális emlékeiről II. A reformáció kora. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1971 (Szerk.: Degré Alajos). Zalai Gyűjtemény 12. Zalaegerszeg, 1971. 89-102.p.

NÉMETH, 1981/a = Németh Lajos: A századforduló kulturális képe és művészete Európában. In: Magyar Művészet 1890-1919 (Szerk.: Németh Lajos). Budapest 1981.

NÉMETH, 1981/b = Németh Lajos: Közép-Európa művészete a századfordulón. In: Magyar Művészet 1890-1919 (Szerk.: Németh Lajos). Budapest, 1981.

NÉMETH, 1981/c = Németh Lajos: A művészet társadalmi funkciójának alakulása. In: Magyar Művészet 1890-1919 (Szerk.: Németh Lajos). Budapest, 1981.

NÉMETH, 1984 = Németh Adél: Szombathely. Panoráma, 1984.

NÉMETH, 1990 = Németh József: Művelődés és irodalom Zala megyében a XVIII-XIX. század fordulóján. In: Művelődéstörténeti tanulmányok 1990 (Szerk.: Turbuly Éva). Zalai Gyűjtemény 31. Zalaegerszeg, 1990. 61-95.p.

NÉMETH, 1997/a = Németh József: Zalai városok szellemi kisugárzó hatása a 19. század végén. Zalai Múzeum 7. (1997) 155-160.p.

NÉMETH, 1997/b = Németh László: A Nagykanizsai Munka Szabadkőműves-páholy története 1890-1920. In: Zalai történeti tanulmányok (Szerk.: Káli Csaba). Zalaegerszeg, 1997.

NÉMETH, 2003 = Németh József: Hoffmann Mór. Zalai Múzeum 12. (2003) 255-266.p.

NÉMETH, 2007 = Németh József: Babocsay József szabadkőműves apológiája. Zalai Múzeum 16. (2007) 227-238.p.

NÉMETH, 2008 = Németh László: Ügyvédek Nagykanizsán (1850-1875). In: A polgárosodó Nagykanizsa a 19. század második felében (Szerk.: Kaposi Zoltán). Nagykanizsa, 2008. 97-111.p.

NÉMETH - PAKSY, 2004 = Németh László - Paksy Zoltán: Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919-1945. Zalai Gyűjtemény 58. Zalaegerszeg, 2004.

N. SZABÓ, 1929 = N. Szabó László: Kiskanizsa az etnográfia tükrében. In: Nagykanizsa (Szerk.: Barbarits Lajos). Budapest, 1929. 335-359.p.

OKN, 1892 = Országgyűlés Képviselőházának Naplója. II. kötet. Budapest, 1892.

OROSZ, 1979 = Orosz István: Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In: Magyarország története 1848-1890 (Szerk.: Kovács Endre). Budapest, 1979.

ÖRSI, 1990 = Örsi Julianna: Karcag társadalomszervezete a 18-20. században. Budapest, 1990.

PACHINGER, 1896 = Pachinger Alajos: Értesítő a Kegyes Tanítórendiek vezetése alatt álló Nagykanizsai Katholikus Főgymnasiumról az 1895-96. tanévben. Nagykanizsa, 1896.

PAKSY, 2006 = Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között. I. 1918–1931 (Szerk.: Paksy Zoltán). Zalai Gyűjtemény 62. Zalaegerszeg, 2006.

PAKSY, 2013 = Paksy Zoltán: A zsidóság bűnbakká válása és az antiszemita hisztéria kezdete Magyarországon az első világháború végén. In. Bűnbak minden időben.(Szerk.: Gyarmati György, Lengvári István, Pók Attila, Vonyó József). Pécs-Budapest, 2013. 285–297.p.

PÁL, 1968 = Pál József: Nagykanizsa és környéke a forradalmak viharában (1918–19). Nagykanizsa, 1968.

PÁL, 1971 = Pál József: Nagykanizsa a Tanácsköztársaság korában. In: Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság Zala megyei történetéből. Zalaegerszeg, 1971.

PALÁDI-KOVÁCS, 1971 = Paládi-Kovács Attila: Einige Bemerkungen über die Traggeräte der ungarischen Bauernschaft. In: Műveltség és Hagyomány. Debrecen, 1971.

PALÁDI-KOVÁCS, 1982 = Paládi-Kovács Attila: Piac és vándorárusítás a Losonc vidéki magyar kertészfalvak életében. In: Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére (Szerk.: Balassa I.- Újváry Z.). Debrecen, 1982. 377–385.p.

PÁLL, 1957 = Páll Miklós ifj.: A Nagykanizsa-környéki homokterületek fásításának kérdései. Erdészeti Lapok 1957. (92. évf.) 7. szám. 278–280.

PAPP, é.n. = Papp Oszkár emlékezései. In: www.nagykar.hu Letöltés ideje: 2010. 03.27. pdf.

PÁSKÁNDY, 1931/1941 = Egyesületi (egyesülési) és gyülekezési jogszabályok kézikönyve (Összeáll. Páskándy János). Budapest, 1931.; 2. kötet 1941.

PÉCS LEXIKON, 2010 = Pécs Lexikon 1–2. kötet (Szerk.: Romváry Ferenc). Pécs, 2010.

PÉCZELY, 1958 = Péczely Piroska: A keszthelyi Festetics kastély és belső berendezése. Budapest, 1958.

PESTY, 2001 = Pesty Frigyes: Somogy megye helynévtára (Szerk.: Gőzsy Zoltán – Polgár Tamás). Kaposvár, 2001.

PIK, 2001 = Pik Katalin: A szociális munka története Magyarországon (1817–1990). Budapest, 2001.

PFEIFFER, 1941 = Pfeiffer János: A nagykanizsai világi plébánia szervezésének története. Veszprém, 1941.

POLAY, 1995 = Polay József: Az Országos Takarékpénztár és Kereskedelmi Bank Rt. Nagykanizsai Fiókjának 150 éves története. Nagykanizsa, 1995.

POMÓTHY, 2000 = Pomóthy Dezső: A nagykanizsai református gyülekezet története az 1985-ig terjedő időben. Nagykanizsa, 2000.

POMÓTHY, é.n. = Pomóthy Dezső: A nagykanizsai református egyház története. Kézirata nagykanizsai Református egyházközségnél.

POTZNER, 2004 = Az építészet mesterei. Medgyaszay István. (Válogatta és összeállította: Potzner Ferenc.) Holnap Kiadó, 2004.

POUNDS, 1997 = Pounds, Norman: Európa történeti földrajza. Budapest, 1997.

PULSZKY, 1986 = Pulszky Terézia: Egy magyar hölgy emlékiratai. Budapest, 1986.

RÁBAVÖLGYI, 1997 = Rábavölgyi Attila: A nagykanizsai református templom építésének története (1887–1934). Nagykanizsai Honismereti Füzetek 15. Nagykanizsa, 1997.

RÁBAVÖLGYI, 2006 = Rábavölgyi Attila: Kis- és Nagykanizsa demográfiai változásai (1690–1849). In: Nagykanizsa. Városi monográfia. 2. kötet (Szerk.: Lendvai Anna – Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 2006. 113–151.p.

RÁBAVÖLGYI, 2008 = Rábavölgyi Attila: Nagykanizsa népességének alakulása a XIX. század második felében. In: A polgárosodó Nagykanizsa a XIX. század második felében (Szerk.: Kaposi Zoltán). Nagykanizsa, 2008. 112–130.p.

RÁCZ, 2009 = Rácz Pius: A ferencesek történetéből. Töredékek a Marianna Provincia múltjából. Budapest, 2009.

RADOS, 1939 = Rados Jenő: Magyar Kastélyok. In: Magyarország művészeti emlékei. IV. kötet (Szerk.: Gerevich Tibor). Budapest, 1939.

RÁKOSSY, 2006 = Rákossy Anna: Batthyány Gusztáv, a hitbizomány birtokosa 1870–1883 között. In: A Batthyányak évszázadai (Szerk.: Nagy Zoltán). Körmend-Szombathely, 2006. 181–186.p.

RAYMAN, 2008 = Rayman János: Pécs szükségpénzei (1919–21). Pécs, 2008.

RAYMAN, 2010 = Rayman János: Elfeledett pécsi iparosok. Ipartörténeti dolgozatok. Pécs, 2010. 120–139.p.

RÉCSEI, 2009 = Récsei Balázs: Somogy megye településeinek, jegyzőségeinek és körjegyzőségeinek közigazgatási adattára 1872–1950 (Kézirat az MNL Somogy Megyei Levéltárában). Kaposvár, 2009.

RÉCSEI – LEIDECKER, 2006 = Récsei Balázs – Leidecker Jenő: Somogy megyei községi és körjegyzőségek megalakulásának története. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 37 (Szerk.: Bősze Sándor). Kaposvár, 2006. 23–79.p.

REISCHL, 1990 = Reischl Marcel: Egy unoka visszanéz. 1–2. kötet. Keszthely, 1990.

RENDELETEK TÁRA, é.n. = Magyarországi törvények és rendeletek tára. Budapest, 1870–1948.

RÉVAI LEXIKON, 1922 = Révai Nagy Lexikona I–XX. kötet Budapest, 1911–1927.; XXI. kötet (pótkötet): Budapest, 1935.

RÉZLER, 1937 = Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914. Budapest, 1937.

ROMSICS, 1999/a = Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Budapest, 1999.

ROMSICS, 1999/b = Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 1999.

RÓZSA, 1996 = Rózsa Miklós: Kanizsa város török alóli felszabadulása utáni tanácsülési jegyzőkönyvei első kötetének ismertetése és várostörténeti forrásértéke. In: Nagykanizsa első okleveles említésének 750. évfordulója alkalmából rendezett helytörténeti – történettudományi konferencia előadásai, 1995. október 20–21. (Szerk.: Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 1996.

RÓZSÁS – HÁNCS, 1992 = Rózsás János – Háncs Lajos: A serfőzdétől a sörgyárig. A kanizsai sörgyár centenáriumi évkönyve 1892–1992. Nagykanizsa, 1992.

RÚZSÁS, 1963 = Rúzsás Lajos: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII-XIX. században. In: Értekezések 1961-1962 (Szerk.: Babics András). Budapest, 1963. 279-317.p.

SÁGI, 1996 = Sági Károly: Hencz Antal emlékezete. Hévíz 4. 1996. 1. 41-42.p.

SAMU NAGY, 2004 = Samu Nagy Dániel: Csengery Antal társaságai. Budapesti Negyed 46. (12. évf.) 2004. 4. szám.

SASFI, 1997 = Sasfi Csaba: A nagykanizsai és a keszthelyi gimnázium vonzáskörzete és a diákok lakóhelyi koncentrációja 1808-1848 között. In: Iskola és társadalom (Szerk.: Sasfi Csaba). Zalai Gyűjtemény 41. Zalaegerszeg, 1997. 131-172.p.

SCHACK, 1930 = Schack Béla: A kereskedelmi oktatásügy fejlődése és mai állapota Magyarországon. Budapest, 1930.

SCHANDL 2001 = Schandl Piroska: Történelem, emberi sorsok, sírhantok. Szentpéterúr, 2001.

SCHMIDT, 1903 = Schmidt Károly: A magyar korona országainak gyári faipara az 1898. évben. Erdészeti Lapok 42. (1903) 11. füzet.

SCOTT, 1999 = Scott, M. Eddie: Historisches Verzeichnis der Grundbesitzer des Burgenlandes. 1893-1930. Burgenland Történelmi Gazdacímtára 1893-1930. Burgenländische Forschungen. Herausgegeben von Burgenländische Landesarchiv. Band 79. Eisenstadt, 1999.

SEREGÉLYI, 1988 = Seregélyi György: Magyar festők és grafikusok adattára. Szeged 1988.

SIMON, 1964 = Simon László: A belterjes mezőgazdaság területi kérdései Magyarországon. Budapest, 1964.

SIMON, 1878 = Simon Pál: A „Kóstai" berek és vidéke. In: Bátorfi Lajos: Adatok Zala megye történetéhez. Nagykanizsa, 1878. V. kötet, 208-214.p.

SIMONFFY, 1960 = Simonffy Emil: Urbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. In: Agrártörténeti tanulmányok (Szerk.: Szabó István). Budapest, 1960.

SIMONFFY, 1966 = Simonffy Emil: Vándorszínészek Nagykanizsán 1854-ben. Életünk, 1966. 2. 88-93.p.

SIMONFFY, 1972 = Simonffy Emil: Kanizsa utolsó pere a földesuraságval. In: A nagykanizsai Thúry György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve (Szerk.: H. Kerecsényi Edit). Nagykanizsa, 1972. 121-142.p.

SIMONFFY, 1975 = Simonffy Emil: Kaposvár a várossá alakulás útján. In: Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 1975. 243-297.p.

SIMONFFY, 1987 = Simonffy Emil: Dél-Dunántúl településszerkezetének történeti változásai és a kutatás problémái. In: A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete. Zalai Gyűjtemény 27. (Szerk.: Degré Alajos - Foki Ibolya). Zalaegerszeg, 1987. 7-21.p.

SIMONFFY, 2002 = Simonffy Emil: A polgári földtulajdon kialakulása és a birtokmegoszlás Délnyugat-Dunántúlon. Zalaegerszeg, 2002. Zalai Gyűjtemény 55.

SIPOS, 1959 = Sipos Zsuzsanna: Dunavecse. Adalékok egy alföldi község kertkultúrájának kialakulásához. Agrártörténeti Szemle 2. (1959) 190-216.p.

SIPOS, 1999 = Sipos Péter: Őrségváltás szavazócédulákkal. In: Parlamenti választások Magyarországon 1920-1998 (Szerk.: Földes György - Hubai László). Budapest, 1999. 146-175.p

SIPOS, 2002 = Sipos Péter: A zsidóság viszonya a Horthy-rendszerhez. (1919-1938). In: Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára (Szerk.: Karsai László és Molnár Judit). Budapest, 2002. 627-642.p.

SISA - WIEBENSON, 1998 = Magyarország építészetének története (Szerk.: Sisa József és Dora Wiebenson). Vince Kiadó, 1998.

SOMOGY, 1914 = Magyarország vármegyéi és városai. Somogy (Szerk.: Csánki Dezső). Budapest, 1914.

SOMOGY MEGYE ADATTÁRA, 1937 = Somogy megye adattára (Szerkesztette és összeállította Zsadányi Oszkár). Pécs, 1937.

SOMOGY VÁRMEGYE CÍMTÁRA, 1932 = Somogy vármegye és Kaposvár megyei város általános ismertetője és címtára az 1932. évre (Főszerk.: F. Szabó Géza). Budapest, 1932.

SOMOGY VÁRMEGYE TISZTIKARA, 1865 = T. Ns. Somogy Vármegye Tisztikarának névsora és helységeinek közigazgatási felosztása az 1865-ik évben (Szerk.: Strinkovich Leo). Kaposvár, 1865.

SOMOGYMEGYE TRIANON UTÁN, 1931 = Somogymegye Trianon után (Szerk.: Dömjén Miklós). Budapest, 1931.

SOMOGYVÁRMEGYE ALMANACHJA (különböző évek) = Somogyvármegye almanachja 1906., 1910., 1911., 1913. Kaposvár.

SOPRONI KAMARA, 1876 = A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának a Nagym. M. K. Földművelési, Ipar és Kereskedelmi Minisztériumhoz intézett 1876.-ik évi statisticai jelentése. II. Rész. I. A kereskedők és iparosok száma községenként és az önálló törvényhatóságok szerint. Sopron, 1878.

SÖPTEI, 2003 = Söptei Imre: Koncentrációk a nyugatdunántúli „sörfronton". Adalékok Magyarország sörgyártásának történetéhez 1892-1934 között. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára (Szerk.: Mayer László - Tilcsik György). Szombathely, 2003. 485-508.p.

SRÁGLI, 1991 = Adatok a Zala vármegyei ipari tevékenység és bányászkodás 19. századi kezdeteihez. Zalai Múzeum 3. (1991) 211-218.p.

SRÁGLI, 2008 = Srágli Lajos: Hetven éve alapították a MAORT-ot. Honismeret 36. (2008) 22-26.p.

SÜMEGI, 2009 = Sümegi György: A Kecskeméti Művésztelep dokumentumai (1909-1919). Budapest 2009.

SZABAD, 1979 = Szabad György. Az önkényuralom kora. In: Magyarország története 1848-1890 (Főszerk.: Kovács Endre). Budapest, 1979. 2. kötet, 435-768.p.

SZABÓ, 1929 = Szabó Zsigmond: Nagykanizsa közegészségügye. In: Nagykanizsa (Szerk.: Barbarits Lajos). Budapest, 1929. 315-320.p.

SZABÓ, 1982 = Szabó László: A parasztüzem szervezetének néprajzi vizsgálatához. In: Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére (Szerk.: Balassa I.– Ujváry Z.). Debrecen, 1982. 271–289.p.

SZABÓ, 1992 = Szabó Dániel: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Történelmi Szemle, 1992. (34. évf.) 3-4. 199-230.p.

SZABÓ – SZILI, 1993 = Somogy megye II. világháborús áldozatainak községsoros névjegyzéke és főbb adatai. In: Somogy megye a II. világháborúban (Szerk.: Szabó Péter – Szili Ferenc). Kaposvár, 1993. 179–517.p.

SZABÓ, 2001 = Szabó Péter: Zalaiak a második világháborúban. In: Zala megye ezer éve (Főszerk.: Vándor László). Zalaegerszeg, 2001. 277–286.p.

SZABÓ, 2002 = Szabó Ákos András: Magyar festők és grafikusok életrajzi lexikona. Nyíregyháza 2002. 1. kötet.

SZABÓ, 2003 = Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Budapest, 2003.

SZABÓ T., 1961 = Szabó T. Attila: A kolozsvári fejenhordás történetéhez. Ethnographia 71. (1961) 618–620.p.

SZAKÁCS, 1989 = Szakács Kálmán: A magyarországi fasiszta mozgalmak programjai az 1930-as években. Múltunk, 1989. 3–4. 83–110.p.

SZALAY, é.n. = Szalay Ildikó: Kiskanizsai lakodalmi szokások. Kézirat. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára, 15977.

SZÁNTÓ, 1988 = Szántó Konrád: A katolikus egyház története. II. kötet. Budapest, 1988.

SZARKA, 2010 = Szarka Lajos: Zala megye zsidó emlékei. Budapest, 2010.

SZÉCHENYI, 1978 = Széchenyi István: Napló (Szerk.: Oltványi Ambrus). Budapest, 1978.

SZÉKELY, 1907 = Székely Nándor: A villamos világítás kérdése Nagykanizsán. Nagykanizsa, 1907.

SZENTKIRÁLYI, 1980 = Szentkirályi Zoltán: Az építészet világtörténete. II. kötet. Budapest, 1980.

SZENTMIHÁLYI, 1979 = Szentmihályi Imre: Népköltészetünk gyűjtője vagy hamisítója volt-e Kőváry Béla? In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1979 (Szerk.: Degré Alajos). Zalai Gyűjtemény 12. Zalaegerszeg, 1979. 131–145.p.

SZILI, 1995 = Szili Ferenc: Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horváth-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914. Kaposvár, 1995.

SZINNYEI, 1891–1914 = Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1891–1914. 1–14. kötet.

SZILÁGYI, 1996 = Szilágyi Mihály: Szekszárd ipara. In: Szekszárd város történeti monográfiája II. (Szerk.: Dobos Gyula). Szekszárd, 1989. 33–64.p.

SZOMBATFALVY, 1928 = Szombatfalvy György: A népoktatás szervezete. In: Magyar népoktatás (Szerk.: és kiadta a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium). Budapest, 1928. 7–14.p.

SZŰCS, 1970 = Szűcs László: Nagykanizsa város utcáinak, tereinek, köztéri szobrainak és emléktábláinak jegyzéke, 1753–1969. Nagykanizsa, 1970.

TAKÁCS, 1931 = Takács József: Mit akarunk? A Magyarországi Szociáldemokrata Párt agrárprogramjának magyarázata. Budapest, 1931.

TAKÁCS, é.n. = Takács Mária: Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet. Terebess Online Ázsia Lexikon, http://terebess.hu/keletkultinfo/lexikon/brunner.html (2012. május 23.)

TASNÁDI, é.n. = Tasnádi Tamás: Megy a gőzös Kanizsára... http://www.futtyvadasz.hu

TARNÓCZKY, 2008 = Tarnóczky Attila: Hol, mi? Kanizsai házak és lakói. www.nagykar.hu

TARNÓCZKY, 2010 = Tarnóczky Attila: Hol. Mi? Kanizsai házak és lakói. www.nagykar.hu

TARNÓCZKY, 2012 = Tarnóczky Attila. Hol, mi? Kanizsai házak és lakói. www.nagykar.hu

TARNÓCZKY, 2013 = Tarnóczky Attila: Hol, mi? Kanizsai házak lakói. www.nagykar.hu

TERSÁNCZKY, 1887 = Tersánczky József: Szabadhegy monographiája 1850–1886. Nagykanizsán, azaz a nagykanizsai „Szabadhegy" történetének, fejlődésének, gazdászatának, szőlészetének, borászatának, gyümölcsészetének és konyhakertészetének közhasznú leírása térképpel. Nagykanizsa, 1887.

THIEME – BECKER, 1936 = Thieme, U. – Becker, F.: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart (1907–1950). Leipzig, 1936.

T. MÉREY, 1956 = T. Mérey Klára: A mezőgazdasági munkásság mozgalma a Dunántúlon 1905–1907-ben. Budapest, 1956.

T. MÉREY, 1985 = T. Mérey Klára: Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején. Budapest, 1985.

T. MÉREY, 1989 = T. Mérey Klára: Nagykanizsa, Somogy kapuja a dualizmus korában. In: Somogy megye múltjából 1989. Levéltári Évkönyv 20 (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 1989. 163–209.p.

T. MÉREY, 1997 = T. Mérey Klára: Nagykanizsa a kapitalizmus korában, különös tekintettel Trianonra. Pannon Tükör, 1997. 11–12. 53–57.p.

T. MÉREY, 1999 = T. Mérey Klára: Zala megye útjai és a mellettük fekvő települések a XVIII. és a XIX. század fordulóján. In: Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján (Szerk.: Káli Csaba). Zalai Gyűjtemény 46. Zalaegerszeg, 1999. 71–225.p.

TOMKA, 1996 = Tomka Béla: A magyarországi pénzintézetek rövid története. Budapest, 1996.

TÓTH, 1971 = Tóth Sándor: A Tanácsköztársaság érvényesülése Zala megyében. In: Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság Zala megyei történetéből. Zalaegerszeg, 1971.

TÓTH, 1975 = Tóth Tibor: Félúton a megyeszékhely és a megyeközpont között (Adatok a dualizmuskori Kaposvár gazdaságtörténetéhez). In: Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 1975. 297–327.p.

TÓTH, 1979 = Tóth Tibor: Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812. Történeti Statisztikai Füzetek 2. Budapest, 1979.

TÓTH, 1985 = Tóth Antal: A művészet támogatásának formái. In: Magyar művészet 1919-1945 (Szerk.: Kontha Sándor). Budapest, 1985.

TÓTH, 1986 = Tóth Kálmánné: Képek a Déli Vasút nagykanizsai történetéből. Nagykanizsa, 1986.

TRIPAMMER, 1895 = Tripammer Gyula: Adatok a Nagy-Kanizsai Takarékpénztár Részvénytársaság ötvenéves fennállásának történetéből. Nagykanizsa, 1895.

TULOK, 1995 = Tulok József: A Nagyrác utcai Általános iskola története. Nagykanizsa, 1995.

TŰZOLTÓ TESTÜLET, 1922 = A Nagykanizsai Önkéntes Tűzoltó Testület 50 éves története 1871-1921. Nagykanizsa, 1922.

UNGVÁRY, 2005 = Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest, 2005.

VÁNDOR, 1994 = Vándor László: Nagykanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Nagykanizsa Városi monográfia 1. kötet (Szerk.: Béli József - Rózsa Miklós - Rózsáné Lendvai Anna). Nagykanizsa, 1994. 217-424.p.

VARGHA, 1896 = Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Budapest, 1896.

VÉCSEY, 1935 = Vécsey Barnabás: Nagykanizsa építményei. In: Városkultúra 8. (1935) 4-5.

VERZEICHNIS DER WAHLBERECHTIGTEN, 1857 = Verzeichnis der für die Handels und Gewerbekammer in Oedenburg. Odenburg, 1857.

VILLÁNYI, 1891 = Villányi Henrik: A nagykanizsai izraelita hitközség tanintézeteinek története azoknak alapításától napjainkig. Nagykanizsa, 1891.

VILLÁNYI, 1929 = Villányi Henrik: A nagykanizsai izraelita hitközség. In: Nagykanizsa (Szerk.: Barbarits Lajos). Budapest, 1929. 251-263.p.

VITA, 1906 = Vita Emil: Egyesületi jog. Budapest, 1906.

VÍZSZABÁLYOZÁS, 1973 = A magyar vízszabályozás története (Szerk.: Ihrig Dénes). Budapest, 1973.

VOLT EGYSZER EGY KATONAVÁROS, 2003 = Volt egyszer egy katonaváros (Szerk.: Büki Pálné - Lovrencsics Lajos). Nagykanizsa, 2003.

VONYÓ, 1994 = Vonyó József: Meskó pártja Zalában. Adatok a nyilasok Zala megyei szerepéről és társadalmi bázisáról 1933-1935. In: Zalai történeti tanulmányok 1994 (Szerk.: Bilkei Irén). Zalai Gyűjtemény 35. Zalaegerszeg, 1994. 277-303.p

VONYÓ, 1997 = Vonyó József: Bethlen István választási beszédei Nagykanizsán. In: Zalai történeti tanulmányok (Szerk.: Káli Csaba). Zalai Gyűjtemény 42. Zalaegerszeg, 1997. 267-282.p.

VÖRÖS, 1979 = Vörös Károly: A művelődés. In: Magyarország története 1848-1890 (Főszerk.: Kovács Endre). Budapest, 1979. 2. kötet. 1395-1476.p.

VÖRÖS, 1982 = Vörös Károly: Pécs a 20. század elejének magyarországi városhálózatában. In: Tanulmányok Pécs város történetéből (Szerk.: Sándor László). Pécs, 1982. 73-84.p.

VÖRÖS, 1989 = Vörös Károly: Az oktatásügy reformja. Magyar Tudomány. Új folyam 34. (1989) 10-11. 889-902.p.

VUKICSNÉ SOÓS, 2000 = Vukicsné Soós Rita: A zalai tanügy fejlődése a klebelsbergi érában. In: Ezerszínű világ. Dolgozatok a neveléstörténet köréből. In: Mozaikok a nevelés történetéből V. Pécs, 2000. http://vmek.oszk.hu/01800/01887/html/ezersz11.htm

WALIGURSZKY, 1935 = Waligurszky Béla: Nagykanizsa útburkolásai. In: Városkultúra 8. (1935) 84-86.p.

WEHNER, 2010 = Wehner Tibor: „E szobrokon sokat és nagy szeretettel dolgoztam." Kisfaludi Strobl Zsigmond hősi emlékművei. Zalai Múzeum 19. (2010) 93-115.p.

WEISER, 1929 = Weiser János: Nagykanizsa gyáripara. In: Nagykanizsa (Szerk.: Barbarits Lajos). Budapest, 1929. 309-315.p.

WINKLER, 1943 = Winkler Ernőné: Százéves nőegyletünk. Történelmi visszapillantás a Nagykanizsai Izraelita Jótékony Nőegylet múltjára. Nagykanizsa, 1943.

WINKLER, 1988 = Winkler Gábor: Sopron építészete a XIX. században. Budapest, 1988.

ZALAI ÉLETRAJZI, 2005 = Zalai életrajzi kislexikon. Zalaegerszeg, 2005.

ZALAI KRÓNIKA, 1915-17 = Zalai Krónika (Szerk.: Halis István). Nagykanizsa, 1915-17.

ZALAI OLVASÓKÖNYV, 1996 = Zala megyei történelmi olvasókönyve (Szerk.: Molnár András). Zalaegerszeg, 1996.

ZALA MEGYE FÖLDRAJZI NEVEI, 1964 = Zala megye földrajzi nevei (Szerk.: Ördög Ferenc). Zalaegerszeg, 1964.

ZALA MEGYE KÉZIKÖNYVE, 1998 = Zala megye kézikönyve I-II. (Szerk.: Hóbor József). Budapest, 1998.

ZALAVÁRMEGYE ISMERTETŐJE, 1935 = Zalavármegye ismertetője 1935 (Szerk.: Bodry László, Madarász Gyula, Zsadányi Oszkár). Sopron, 1935.

ZALAMEGYEI ALMANACH, 1912 = Zalamegyei Almanach 1912. évre (Szerk.: Czobor Mátyás). Nagykanizsa, 1912.

ZALAVÁRMEGYEI ÉVKÖNYV, 1896 = Zalavármegyei évkönyv a Milleniumra (Szerk.: Halis István, Hoffmann Mór). Nagykanizsa, 1896.

ZINNER, 1989 = Zinner Tibor: Az ébredők fénykora 1919-1923. Budapest, 1989.

ZOLTVÁNYI, é.n. = Zoltványi László: A nagykanizsai ferences zárda és templom története. Kézirat. Thúry György Múzeum

ZSÁKOVICS, é.n. = Zsákovics Ferenc: A grafikai szaktanfolyam 1906-1914. A művészi grafika oktatásának kezdetei a Képzőművészeti Főiskolán. http://www.mke.hu/mintarajztanoda (2012. május 22.)

Hivatkozott statisztikai kiadványok

ÁLLATSZÁMLÁLÁS, 1911 = A magyar szent korona országainak állatlétszáma. Budapest, 1913. KSH

GAZDACÍMTÁR, 1893 = Magyarország földbirtokosai (Szerk.: Baross Károly). Budapest, 1893.

GAZDACÍMTÁR, 1895 = A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet. Gazdaczímtár. Budapest, 1897. KSH

GAZDACÍMTÁR, 1911 = Magyarországi Gazdacímtár (Szerk.: Rubinek Gyula). Budapest, 1911. KSH

GAZDACÍMTÁR, 1925 = Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). Budapest, 1925. KSH

GAZDACÍMTÁR, 1935 = Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Budapest, 1937. KSH

HELYSÉGNÉVTÁR (különböző évek) = A Magyar Korona Országainak Helységnévtára. Budapest, KSH

MSÉ = Magyar Statisztikai Évkönyv (különböző évek). Budapest. KSH

MAGYARORSZÁG FÖLDBIRTOKVISZONYAI, 1935/a = Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 99. kötet, Budapest, 1936. KSH

MAGYARORSZÁG FÖLDBIRTOKVISZONYAI 1935/b = Magyarország földbirtokviszonyai az 1935-ös évben II. (Birtoknagyság-csoportok szerint.) Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 102. kötet. Budapest, 1937. KSH.

MAGYARORSZÁG MEZŐGAZDASÁGI ÖSSZEÍRÁSA, 1935 = Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfaállománya az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 101. kötet, Budapest, 1936. KSH

MAGYARORSZÁG MEZŐGAZDASÁGA, 1935 = Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 105. kötet, Budapest, 1938. KSH

MEZŐGAZDASÁGI STATISZTIKA, 1895. 1. = A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. Budapest, 1897. KSH.

MSA FÖLDTERÜLET 1870–1970 = Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. Földterület III. kötet. Községsoros adatok. Budapest, 1971. KSH

MSA ÁLLATTENYÉSZTÉS 1870–1970 = Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. Állattenyésztés. Községsoros adatok. Budapest, 1971. KSH

MTSH 1996 = Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 7. Zala megye (Szerk.: Jeney Andrásné és Tóth Árpád). Budapest, 1996. KSH

MŰVELÉSI ÁGAK, 1865 = Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme. Buda, 1865.

NÉPMOZGALOM, 1828–1900 = A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900. II. kötet. Budapest, 1973.; IV. kötet. Budapest, 1975. KSH

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1850–1857 = Az 1850. és 1857. évi népszámlálás (Szerk.: Danyi Dezső). Budapest, 1993. KSH

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870 = A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest, 1871. KSH.

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1880 = A Magyar Korona Országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. kötet. Budapest, 1882. KSH

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1900 = A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. 1. kötet. A népesség általános leírása községenként. Budapest, 1902. KSH

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1910 = A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása: 1. rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest: 1912.; 2. rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenkint. Budapest, 1913. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 48. kötet; 6. rész: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Végeredmények összefoglalása. Budapest, 1920. KSH

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1920 = A népesség főbb demográfiai adatai. 1. rész. Budapest, 1923.; 2. kötet. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenkint. Budapest, 1925. KSH.

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1930 = Az 1930. évi népszámlálás. 1. kötet: Demográfia adatok községek szerint. Budapest, 1931. 2. kötet: Foglalkozási adatok. Budapest, 1934.; 3. kötet: A népesség fejlődése és a vállalati statisztika. Budapest, 1935.; 4–5 kötet: Népesség, demográfia és földbirtok. Budapest, 1936.; 6. kötet: Végeredmények. Budapest, 1937. KSH

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1941 = Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községenként. Budapest, 1975.; 2. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, 1976. KSH

NÖVÉNYTERMESZTÉS, 1936–72 = Növénytermesztés. Községsoros adatok 1936–62. Történeti Statisztikai Kötetek. Budapest, 1976. KSH

SZŐLŐTERMELÉS, 1986 = Szőlőtermelés. Községsoros adatok 1873–1965. Történeti Statisztikai Kötetek. Budapest, 1986. KSH.

THIRRING, 1912 = Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikai évkönyve. 1. évfolyam 1–2. kötet. Budapest. 1912.

VÁROSI HÁZTARTÁS, 1910 = Magyarország városainak háztartása az 1910. évben. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 58. kötet. Budapest, 1916. KSH

VÁROSOK HÁZTARTÁSA, 1935 = A magyar városok háztartási viszonyai az 1934. évre. Budapest, 1935. KSH

ZALA TERÜLETE, 1914 = Zala vármegye adóközösségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme. Budapest, 1914.

ZSIDÓ NÉPESSÉG SZÁMA, 1993 = A zsidó népesség száma településenként (1840–1941). Budapest, 1993. KSH.

Felhasznált és hivatkozott sajtóanyag (újságok, napilapok, hetilapok)

Belsősomogy
Dunántúli Sporthírek
Dunántúli Társadalmi Közlöny
Erdészeti Lapok
Falusi Gazda
Gazdasági Tudósítások
Hazánk és Külföld
Hévíz
Huszadik Század
Kecskeméti Közlöny
Magyar Pajzs
Művészet
Munkás
Nagykanizsa
Nagykanizsa Városi Tanács Híradója
Nieder-österreichische Gewerb-Verein
Pécsi Iparlapok
Pest
Pesti Hírlap
Somogy
Szegedi Új Nemzedék
Szombathelyi Újság
Új idők
Vasárnapi Újság
Wanderer
Zala
Zalai Hírlap
Zala-Somogyi Közlöny
Zalai Közlöny
Zalamegyei újság
Zala-Népakarat

Levéltári és múzeumi források alkalmazott rövidítései

Az alábbi felsorolásban csak a fontosabb levéltári és múzeumi forráscsoportokra utalunk. Természetesen nem kívánjuk felsorolni a 16 tanulmány minden egyes levéltári irategységét, hiszen azokról a tanulmányok hivatkozásai megfelelően informálnak. Ebbe a listába főleg azokat az irategységeket vettük be, amelyeket a legtöbbet használtak a szerzők. Értelemszerűen kiemelkedik ezek közül a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltárában található Nagykanizsa város levéltárának, az Országos Levéltárban a Batthyány hercegi család levéltárának anyaga, valamint a nagykanizsai Thúry György Múzeum igen gazdag dokumentációs tára. Mindenki figyelmébe kell ugyanakkor azt ajánlanunk, hogy a levéltári és múzeumi jelzetek a kutatási időszak alatt némileg változtak, ezért a 2014. évi jelzetek nem minden esetben felelnek meg a korábban használtaknak.

A kutatások fontosabb intézményei

BLA AB LFA = Burgenlandisches Landesarchiv, Eisenstadt
BFL = Budapest Főváros Levéltára
DREL = Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára
FLT = Magyar Ferences Levéltár
MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNL ZML = Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára
MNL SML = Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára
MNL VaML = Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára
TGyM = Thúry György Múzeum, Nagykanizsa
VÉL = Veszprémi Érseki Levéltár

A gyakrabban használt iratcsoportok jelzetei

MNL OL P 1313–1342: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Hg. Batthyány család levéltára.
MNL ZML IV. 252 = Zala Vármegye Bizottmányának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek
MNL ZML IV. 264 = Kapornaki járás. Főszolgabírói vidék. Közigazgatási iratok
MNL ZML IV. 401.b. = Zala Vármegye Főispánjának bizalmas iratai
MNL ZML IV. 402 = Zala Vármegye Törvényhatósági Bizottmánya. Közgyűlési jegyzőkönyvek
MNL ZML IV. 409 = Zala Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai
MNL ZML V. 1506 = Nagykanizsa Város Tanácsának iratai (1850–1871)
MNL ZML V. 1507 = Nagykanizsai Város Törvényszéke iratai (1872–1950)
MNL ZML V. 1511 = Nagykanizsai Város Képviselőtestületének iratai (1872–1950)
MNL ZML V. 1512 = Nagykanizsa Város Tanácsának iratai (1872–1928)
MNL ZML V. 1521 = Kiskanizsa község iratai (1871–1880)
MNL ZML V. 1739 = Korpavári Körjegyzőség iratai
MNL ZML VII. 168 = Nagykanizsai Körjegyzői okiratok
MNL ZML IX. 204 = Nagykanizsai Ipartestület iratai
MNL ZML X. 107 = Zala Vármegyei Gazdasági Egyesület iratai
MNL ZML. E. asz. = Zala Megyei Levéltár, Egyesületi alapszabályok gyűjteménye
MNL ZML BUL = Batthyány Uradalmi Levéltár
MNL ZML NVL = Nagykanizsa Város Levéltára (korábbi besorolás szerint)

Gyakrabban használt dokumentum-megnevezések rövidítései

ÉB. jkv. = Építészeti Bizottsági ülés jegyzőkönyve
Ép. Szab. rend. 1880 = A városi építkezések szabályrendelete. TGYM Tört. dok. tár 72. 403.3.
KT. jkv. = Képviselőtestületi ülés jegyzőkönyve
KT. ir. = Városi Képviselőtestület iratai
Nk. F. bsz. tjkv. = MNL ZML Nagykanizsai Földhivatal ...betétszámú telekjegyzőkönyve
Mill. jkv. 1896 = Jegyzőkönyv - felvétetett Nagy-Kanizsán 1896. május hó 17-én a városi képviselőtestületnek Magyarország ezredéves fennállásának emlékére tartott díszközgyűlésében. Nagy-Kanizsa, Fischel F. Könyvnyomdája, 1896., TGYM Tört. dok. tár 82.1104.1.
TGyM. 72.376.1 KPO (Kiskanizsai Polgári Olvasókör)
TGyM 72.374.2 NIMK (Nagykanizsai Irodalmi és Művészeti Kör)
Utcanévadási rendelet, 1873 = Nagy-Kanizsa város utczáinak régi és új elnevezése című rendelet. 1873. október 21. Közli: Zala-Somogyi Közlöny, 1873. október 26. 1.
Utcanévadási rendelet, 1900 = MNL ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. 21186/1900. Szabályrendelet a város közigazgatási kerületeinek, utczái és tereinek elnevezéséről és a házak újbóli számozásáról. 1900. november 10-i képviselőtestületi ülés.
Városrendezési terv 1926 = Nagykanizsa r. t. város átnézeti városrendezési terv. Budapest, 1926. június 27. TGYM Tört. dok. tár, Gy.sz. 3/2005.
V.T. Ikt. ir. = Városi Tanács iratai. Iktatott iratok
VT. Közig.ir. = Városi Tanács iratai. Közigazgatási iratok
V.T. Tárgy sz. ir. = Városi Tanács iratai. Tárgy szerinti iratok

A hivatkozott térképek lelőhelyei

Nagy- és Kiskanizsa térképe, 1784 = Nagy- és Kiskanizsa térképe. 1784. évben készült katonai felmérés. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Térképtára, Colonne V. Sectio 21–22.
Várostérkép, 1822 = Situations und niveau Plan der Gross-Kanisaer Post und Commerciellen Strassen mit Constructions Infilen, 1822. TGYM Tört. dok. tár 75.485.1.
Nagy- és Kiskanizsa térképe, 1857–58 = Nagy- és Kiskanizsa térképe, 1857–58. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Térképtára, Colonne XXIII, XXIV. Sectio 60.
Telekkönyvi térkép, 1860 k. = Nagykanizsa város belsőségének telekkönyvi térképe. É.n. (1860 körül). Zala Megyei Földhivatal
Kataszteri térkép, 1864 = Nagykanizsa- Kiskanizsa kataszteri térképe, 1864. TGYM Tört. dok. tár 83.79.3.
Nagykanizsa térképe, 1879 = Nagykanizsa térképe, 1879. évben készült katonai felmérés. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára. Szelvény 5458/1.
Uradalmi gazdasági üzemtérkép, 1886 = Herceg Batthyány-Strattmann kanizsai hitbizományi uradalmának gazdasági üzemtérképe, 1886. Készítette: Hauszner Ferenc uradalmi mérnök. TGYM Tört. dok. tár Gy.sz.2001/3.
Várostérkép, 1901 = Nagy-Kanizsa város I–V. kerületének térképe 1901. január. , Szerkesztette: Király Sándor városi mérnök, TGYM Tört. dok. tár 98.8.
Várostérkép, 1910 = Nagy- Kanizsa város I–V. kerületének népsűrűségi térképe az 1910. évi népszámlálás szerint

KÉPJEGYZÉK

Rövidítések:

HIM	Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest
TGYM	Thúry György Múzeum, Nagykanizsa
TGYM ADF.	Thúry György Múzeum, Adattári Fotó
TGYM Szgy.	Thúry György Múzeum, Szombath-gyűjtemény
TGYM Gy.sz.	Thúry György Múzeum, Gyarapodási szám
ZML	Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára
Pb.	Postabélyegző
Kn.	Kiadó nélkül (Kiadó nincs feltüntetve)
GM	Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg

1. *kép. Nagy- és Kiskanizsa térképe, 1857–58.* HIM. Hadtörténelmi Térképtára, Colonne XXIII, XXIV, Sectio 60.
2. *kép. Déli Vasúti emlékoszlop.* Hohl Zoltán felvétele, 2008. (TGYM ADF. 17411-2012.)
3. *kép. Nagykanizsa látképe Kiskanizsa felől.* Képeslap, Alt és Böhm, Nagykanizsa kiadása, Pb.1907. (TGYM 2006.21.2.)
4. *kép. A városi köztemető részlete.* Hohl Zoltán felvétele, 2014. (TGYM)
5. *kép. Csengery Antal.* Litográfia, a kép alatt: jelezve balra: Kiadja: Vereby Soma, jelezve jobbra: Nyomt. Légrády Testvérek, Pesten. (TGYM 91.47.)
6. *kép. Hertelendy Béla.* Varga Testvérek felvétele, Nagykanizsa & Zágráb, 1880. A dél-zalai takarékpénztár igazgatósága fotóalbuma. (TGYM 87.36.)
7. *kép. A Nagykanizsai Függetlenségi és 48-as párt VI–VII. kerületének végrehajtó-bizottsága 1910-ben.* Mathea Károly felvétele, Nagykanizsa. (TGYM 82.1015.1.)
8. *kép. Gróf Zichy Aladár.* Képeslap, Erdélyi, Szív u. 9. kiadása. (TGYM 2010.13.1.)
9. *kép. Az 1919. március 22-i népgyűlés résztvevői.* Steier István felvétele, üvegnegatív (TGYM ADF. 1632.)
10. *kép. Kiskanizsai Levente Egyesület zászlószentelési ünnepségének résztvevői.* Az Együtt Kiskanizsáért Egyesület gyűjtése.
11. *kép. Választási szórólap, 1930.* Délzalai Nyomda és Lapkiadó Vállalat, Nagykanizsa. (TGYM 82.684.4.)
12. *kép. Választási szórólap, 1930-as évek eleje.* Délzalai Nyomda és Lapkiadó Vállalat, Nagykanizsa. (TGYM 82.684.5.)
13. *kép. Országzászló emlékmű, 1933.* Képeslap, Weinstock-Budapest kiadása, Forrás-nyomda. (TGYM 87.13.-3.)
14. *kép. Nagy-Magyarország emlékmű.* Vastag Béla felvétele, 1940. üvegnegatív. (TGYM Gy.sz. 242.)
15. *kép. Gróf Bethlen István.* Képeslap, Pallas, Budapest kiadása. (TGYM 92.16.4.)
16. *kép. A Zsidó Hitközség épülete az 1930-as években.* Képeslap, Knöpfmacher J. kiadása, Budapest. (TGYM Szgy.)
17. *kép. Az I. Bolgár Hadsereg katonáinak vonulása a Fő úton 1945 áprilisában.* Az „I. Bolgár hadsereg Magyarország felszabadításában" című, fotónagyításokból összeállított album. (TGYM 82.1165.1.)
18. *kép. Herceg Batthyány-Strattmann kanizsai hitbizományi uradalmának gazdasági üzemtérképe, 1886.* Készítette: Hauszner Ferenc uradalmi mérnök. TGYM Tört. dok. tár Gy.sz.2001/3.
19. *kép. Iparjegy, 1862.* (ZML)
20. *kép. Felvonulás a Fő úton az Ipartestület zászlószentelési ünnepségén, 1901.* Mathea Károly felvétele, Nagykanizsa. (TGYM 90.32.7.)
21. *kép. A Blau M. Fiai cognac- és kupak- gyár, 1898 körül.* Képeslap részlete, Weiss L. és Fia kiadása, Nagykanizsa, Pb.1898. (TGYM Szgy.)
22. *kép. Blau Pál, 1880.* Varga Testvérek felvétele, Nagykanizsa & Zágráb, 1880. A dél-zalai takarékpénztár igazgatósága fotóalbuma. (TGYM 87.36.)
23. *kép. Weiser József gépgyáros, 1880.* Varga Testvérek felvétele, Nagykanizsa & Zágráb, A dél-zalai takarékpénztár igazgatósága fotóalbuma. (TGYM 87.36.)
24. *kép. A Weiser gépgyár Sugár úti épülete, 1898.* Magyarország és a Külföld, 1898. 9–10–11. szám.
25. *kép. A Weiser gépgyár, vas- és fémöntöde reklámja 1906-ból.* Emléklapok a Dunántúli Dalosszövetség nagykanizsai versenyéről 1906. aug. 18–20. Szerk.: Nagy Samu, Nagykanizsa, 1906.
26. *kép. A Weiser gyárban készült szőlődaráló, 1890-es évek.* Hohl Zoltán felvétele, 2010. (TGYM)
27. *kép. A Weiser gépgyár alkalmazottai és munkásai a gyár udvarán 1909. augusztus 14-én.* Ismeretlen fényképező. (TGYM 90.2.)
28. *kép. Árjegyzék Weiser J. C. vas- nagykereskedéséből.* (TGYM 2001.8.)
29. *kép. A Zala Drill sorvetőgép reklámja 1895-ből.* Alkalmi újság: Szeretet – emléklap a Nagykanizsai Keresztény Jótékony Nőegylet 1895. június 9-én rendezett tavaszi mulatságára. Kiadja: a Nagykanizsai Irodalmi és Művészeti Kör. (TGYM 82.1110.2.)
30. *kép. A „Patria" pótkávégyár reklámja, 1907.* Nagykanizsa r.t. város lak- és czimjegyzéke. Szerk.: Füredi János. Nagykanizsa, 1907.
31. *kép. Franck Henrik Fiai magyarországi gyárainak ábrázolása.* (TGYM 2009.4.)
32. *kép. Bettlheim Győző, 1880.* Varga Testvérek felvétele, Nagykanizsa & Zágráb, 1880. A dél-zalai

takarékpénztár igazgatósága fotóalbuma. (TGYM 87.36.)

33. *kép. Gelsei Gutmann Vilmos, 1896.* Zalavármegyei évkönyv a Millenniumra, Szerk.: Halis István – Hoffmann Mór, Nagykanizsa, 1896.

34. *kép. A Nagykanizsai Malátagyár és Serfőzde a 20. század elején.* Ismeretlen fényképező. (TGYM 78.522.10.)

35. *kép. A sörgyár ábrázolása a gyár levélpapírján, 1910 körül.* (TGYM 82.1060.3.)

36. *kép. A Király-Sörfőzde Rt. magyar, német és horvát nyelvű sörös címkéi.* Kovács Lajos tulajdona, Hohl Zoltán felvétele, 2006.

37. *kép. Franz Lajos és Fiai gőzmalma és villanytelepe 1900 körül.* Képeslap, Kn., Pb.1903. (TGYM Szgy.)

38. *kép. Ifj. Franz Lajos és Rezső, 1898.* Magyarország és a Külföld, 1898. 9–10–11. szám.

39. *kép. A Haba-féle téglagyár az 1890-es években.* Valószínűleg Belus Lajos gyógyszerész felvétele, Belus Lajos fotóalbuma. (TGYM Gy.sz. 39/2003.)

40. *kép. Vasesztergályos műhely részlete a Weiser gépgyárban, 1919.* Ismeretlen fényképező. (GM 92.34.9.)

41. *kép. A Fekete nővérek varrodájának személyzete az 1920-as években.* Ismeretlen fényképező. (TGYM 89.128.29.)

42. *kép. Papp Oszkár cipészmester „cégszemélyzete", 1925.* Ismeretlen fényképező, 1925. július 22. (TGYM 78.524.4.)

43. *kép. A Nagykanizsai Ipartestület vezetősége, 1934.* Fitos Gyula felvétele, Nagykanizsa. (TGYM 78.524.2.)

44. *kép. Ebenspanger Lipót, 1880.* Varga Testvérek felvétele, Nagykanizsa & Zágráb, 1880. A dél-zalai takarékpénztár igazgatósága fotóalbuma. (TGYM 87.36.)

45. *kép. Gelsei Gutmann Simon Henrik, 1873.* Litográfia: jelezve balra lent: Schönberger A.'73., jelezve középen lent: Kiadta: Sarkady István, a „Hajnal" Szerkesztője. (Hajnal. Arczképekkel és életrajzokkal díszített album. Szerk.: és kiadó-tulajdonos: Sarkady István. Budapest, 1873–74. Reprodukció: TGYM ADF. 9350.)

46. *kép. A fapiacra érkező árusok szekerei a Deák téren 1905 körül.* Képeslap, Schwarz és Tauber kiadása, Nagykanizsa. (TGYM 2006.20.3.)

47. *kép. A Rosenfeld-ház és a Városháza földszinti üzletsora a Fő úton az 1910-es években.* Képeslap, Kn., Pb.1915. (TGYM 2006.21.1.)

48. *kép. Piaci árusok a Fő úton 1896-ban.* Valószínűleg Belus Lajos gyógyszerész felvétele, Belus Lajos fotóalbuma. (TGYM Gy.sz. 39/2003.)

49. *kép. Piaci árusok a Fő úton és a Deák téren. 1896.* Valószínűleg Belus Lajos gyógyszerész felvétele, Belus Lajos fotóalbuma. (TGYM Gy.sz. 39/2003.)

49. *kép. Grünhut Fülöp, 1880.* Varga Testvérek felvétele, Nagykanizsa & Zágráb, 1880. A dél-zalai takarékpénztár igazgatósága fotóalbuma. (TGYM 87.36.)

50. *kép. A Vasemberház földszinti üzletei 1890 körül.* Fodor József felvétele, Nagykanizsa. (TGYM 81.601.1.)

51. *kép. A Fő úti üzletek a Zalamegyei Gazdasági Takarékpénztár székházával 1910 körül.* Képeslap, Ifj. Wajdits József kiadása, Nagykanizsa. (TGYM 2008.11.1.)

52. *kép. Hetivásár az Erzsébet téren 1900 körül.* Képeslap, Alt és Böhm kiadása, Nagykanizsa, Pb.1900. (TGYM 2006.19.1.)

53. *kép. Az Erzsébet tér a piaci árusokkal a 20. század elején.* Képeslap, Schwarz és Tauber kiadása, Nagykanizsa. (TGYM 2006.20.2.)

54. *kép. A vasútállomás fedett csarnoka 1905 körül.* Képeslap, leporello része, 1903–1913 között készült felvételek, Fesselhofer József kiadása, Nagykanizsa. (TGYM 87.19.–1.)

55. *kép. A Nagykanizsai Takarékpénztár székháza a Főúton 1905 körül.* Képeslap, Weisz Lipót kiadása, Pb.1906. (TGYM Szgy.)

56. *kép. Lőwy József, 1880.* Varga Testvérek felvétele, Nagykanizsa & Zágráb, 1880. A dél-zalai takarékpénztár igazgatósága fotóalbuma. (TGYM 87.36.)

57. *kép. Lőwinger Ignácz, 1880.* N. Stockmann felvétele, Hietzing, 1880. A dél-zalai takarékpénztár igazgatósága fotóalbuma. (TGYM 87.36.)

58. *kép. A Nagykanizsai Takarékpénztár 1939-ben kiállított betétkönyve.* (TGYM 72.37.14.)

59. *kép. A régi városháza az 1860-as években.* Ismeretlen fényképező. (TGYM 78.522.9.)

60. *kép. Halvax József 1860-as évek végén.* Lingg Gyula felvétele, Nagykanizsa. (TGYM T.2006.4.1.)

61. *kép. Belus József 1870-es évek végén.* Mathea Károly felvétele egy korábban készült fotóról, Nagykanizsa. (TGYM Gy.sz. 39/2003.)

62. *kép. Babochay György az 1890-es évek végén.* Ismeretlen fényképező. (dr. Medvey Tibold tulajdona, a reprodukció Dr. Károlyi Attila gyűjtése.)

63. *kép. Eperjesy Sándor, 1880.* Varga Testvérek felvétele, Nagykanizsa & Zágráb, 1880. A dél-zalai takarékpénztár igazgatósága fotóalbuma. (TGYM 87.36.)

64. *kép. Az 1873-ban épült városháza a Fő úton.* Ismeretlen fényképező, 1898 és 1903 között készült felvétel. (TGYM 78.522.5.)

65. *kép. Vécsey Zsigmond 1910 körül.* Ismeretlen fényképező, a Magyar Királyi Államvasutak által 1912. december 31-én kiállított igazolványban szereplő fotó. (TGYM 2014.4.1.)

66. *kép. Nagykanizsa város küldöttsége a parlament főbejáratánál, 1908.* Ismeretlen fényképező. (TGYM 78.531.1.)

67. *kép. Sabján Gyula 1920 körül.* Mathea Károly felvétele, Nagykanizsa (TGYM T.2006.3.1.)

68. *kép. Krátky István az 1930-as években.* Ismeretlen fényképező. (TGYM T.2006.5.1.)

69. *kép. A Városháza közgyűlési terme.* Vastag Béla felvétele, 1939. üvegnegatív. (TGYM Gy.sz. 242.)

70. *kép. A közös hadsereg katonái a Sugár úti laktanya udvarán 1900 körül.* Ismeretlen fényképező. (TGYM 78.522.8.)

71. *kép. A Fő út 1867 körül.* F. Völker, Klagenfurt felvétele. (TGYM H. 78.3.1.)

72. *kép. A Fő út az 1870-es évek elején.* Ismeretlen fényképező. (TGYM 82.1284.1.)

73. *kép. A „Tizenháromváros", a Kossuth tér és környéke 1864.* Nagykanizsa-Kiskanizsa kataszteri térképe (TGYM 83.79.3.)
74. *kép. A Fő út északi oldala, 1864.* Nagykanizsa-Kiskanizsa kataszteri térképe (TGYM 83.79.3.)
75. *kép. Kiskanizsa térképe, 1857-58.* HIM. Hadtörténelmi Térképtára, Colonne XXIII, XXIV, Sectio 60.
76. *kép. Zsúpfedeles ház Kiskanizsán, 1940.* Ketting Klára felvétele. (Ketting Klára: Nagykanizsa. Városföldrajzi tanulmány, 1941. Szegedi Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, Szeged. 522.)
77. *kép. Davidovics Ferencz Sormási utcai (Bajcsy-Zsilinszky u.) lakóházának terve, 1887.* (ZML)
78. *kép. A vasútállomás épülete, 1907.* Képeslap, Mair Könyvkereskedés kiadása, Nagykanizsa, Pb. 1907. (TGYM 87.19.-2.)
79. *kép. A Deák tér déli oldalán álló kereskedőházsor 1903 körül.* Képeslap, Fischel Fülöp kiadása, Nagykanizsa, Pb.1903. (TGYM 2008.14.14.)
80. *kép. A Főtér (Erzsébet tér) keleti oldala 1900 körül.* Képeslap, Erdős Lajos kiadása, Nagykanizsa. (TGYM Szgy.)
81. *kép. A Nagykanizsai Takarékpénztár székháza az 1870-ben megnyitott új utcával 1905 körül.* Képeslap részlete, Ifj. Wajdits József kiadása, Nagykanizsa, Pb.1907. (TGYM 87.17.-5.)
82. *kép. A Deák téri Suszteralle a vásárra érkező szekerekkel 1900 körül.* Ismeretlen fényképező, 1898 és 1903 között készült felvétel. (TGYM 78.522.4.)
83. *kép. A Deák téren felállított díszkút (a Török kút), 1879.* (ZML)
84. *kép. Az 1873-ban épült Városháza.* Képeslap, Ifj. Wajdits József kiadása, Nagykanizsa, 1914 körül (TGYM 87.11.-9.)
85. *kép. Az 1874-ben elkészült kiskanizsai templom.* Képeslap, Wajdits József kiadása, Nagykanizsa, 1915. (TGYM Szgy.)
86. *kép. Az 1885-re felépült új városi közkórház.* Képeslap, Hirschler tőzsde kiadása, Nagykanizsa, Fő tér, Pb. 1914. (TGYM Szgy.)
87. *kép. A 20. honvéd gyalogezred 1886-ban elkészült laktanyája a Sugár úton.* Képeslap, Schwarz és Tauber kiadása, Nagykanizsa, Pb.1908. (TGYM Szgy.)
88. *kép. Az 1890-ben átadott 48. gyalogezred laktanyája a Sugár úton.* Képeslap, Schwarz és Tauber kiadása, Nagykanizsa, Pb. 1915. (TGYM 2008.17.3.)
89. *kép. Az 1902-ben átadott József főherceg laktanya.* Képeslap, Ifj. Wajdits József kiadása, Nagykanizsa, 1905 körül. (TGYM 2008.14.17.)
90. *kép. A Nagykanizsai Takarékpénztár Rt. székházához tartozó, korábbi Wlassics-ház bővítése és a saroképületen egy kupola elhelyezésének tervrajza, 1898.* (ZML)
91. *kép. Morandini Bálint, Román és Tamás.* Fiedler Gyula, Zágráb felvétele, 1891. (GM 1995.16.12.)
92. *kép. A Dél-Zalai Takarékpénztár 1881-ben épült palotája, a Bazárépület 1905 körül.* Képeslap, Weisz Lipót kiadása, Pb. 1907. (TGYM Szgy.)
93. *kép. Hirschl Ede és Bachrach Gyula, 1880.* Varga Testvérek felvételei, Nagykanizsa & Zágráb, 1880. A dél-zalai takarékpénztár igazgatósága fotóalbuma. (TGYM 87.36.)
94. *kép. A Kereskedelmi és Iparbank székházának homlokzati terve, 1886.* (ZML)
95. *kép. Az Osztrák-Magyar Bank székháza a Deák téren (szomszédságában az 1898-ban épült Kőnig-ház).* Képeslap, Schwarz és Tauber kiadása, Nagykanizsa, Pb. 1912. (TGYM Szgy.)
96. *kép. A Polgári Egylet 1885-ben épített székháza és az Egylet kert.* Schwarz és Tauber kiadása, Nagykanizsa, 1910 körül. (TGYM Szgy.)
97. *kép. Sallér Lajos 1896 körül.* Singer Sándor, Nagykanizsa felvétele. (Fodor Lóránt tulajdona.)
98. *kép. Ludwig Schöne módosított tervrajza a Kaszinó székházához, 1886.* (ZML)
99. *kép. Az izraelita temetőben 1888-ban elkészült ravatalozó tervrajza.* (ZML)
100. *kép. Plosszer Ignácz, 1898.* Magyarország és a Külföld, 1898. 9–10–11. szám.
101. *kép. A Dohányraktár tornyos palotája az Erzsébet téren 1910 körül.* Képeslap, Ifj. Wajdits József kiadása, Nagykanizsa, Pb. 1914. (TGYM 87.8.-2.)
102. *kép. A Fő út részlete.* Képeslap, Schless Antal kiadása, Nagykanizsa. Pb.1907. (TGYM 2008.6.1.)
103. *kép. A Deák tér északi oldala 1910 körül.* Képeslap, Hirschler tőzsde, Nagykanizsa, Pb. 1912. (TGYM Szgy.)
104. *kép. Az Eötvös tér északi oldala.* Képeslap, Kn., Pb. 1913. (TGYM Szgy.)
105. *kép. Az 1880-ban épült Rapoch-ház és a vele szemben 1890-ben emelt Bachrach-ház.* Képeslap, leporelló része, 1903–1913 között készült felvétel, Fesselhofer József kiadása. (TGYM 87.15.2.)
106. *kép. Kohn Ödön Iskola utcai (Zrínyi u.) lakóházának homlokzati terve, 1896.* (ZML)
107. *kép. Dr. Schreyer Lajos Csengery út 6. szám alatti lakóházának tervrajza, 1887.* (TGYM Gy.sz. 27/2006.)
108. *kép. Morandini Román építőmester Csengery utcai telkének helyszínrajza, házának átalakítási és bővítési terve, 1893.* (ZML)
109. *kép. A Sugár út sarkán 1897-ben felépült Blumenschein-palota.* Képeslap, leporelló része, 1903–1913 között készült felvétel, Fesselhofer József kiadása, Nagykanizsa. (TGYM 87.8.-29.)
110. *kép. Rotschild Samu Magyar utcai lakóházának homlokzati terve és alaprajza.* (ZML)
111. *kép. Schertz Géza lakóházának homlokzati terve, 1899.* (ZML)
112. *kép. Az 1894-ben üzembe helyezett ívlámpa az Erzsébet téren.* Képeslap, ifj. Wajdits József kiadása, Nagykanizsa, Pb.1898. (TGYM 87.40.-2.)
113. *kép. Ívlámpa rajza, 1891.* (ZML)
114. *kép. A Millennium emlékére létesített Sétakert részlete 1905 körül.* Képeslap, leporelló része, 1903–1913 között készült felvétel, Fesselhofer József kiadása, Nagykanizsa. (TGYM 87.12.-1.)
115. *kép. A gimnázium épületére kiírt 1903. évi tervpályázaton I. díjat nyert főhomlokzati terv.* Magyar Építőművészet. Magyar Pályázatok 1904–5. II. évfolyam 2. szám.
116. *kép. Az 1913-ban felépült Centrál Szálló.* Képeslap, Vasúti-tőzsde kiadása, 1915 körül. (TGYM Szgy.)

117. kép. Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság palotája a Fő út és Csengery út sarkán 1915 körül. Képeslap, Kn. Pb.1916. (TGYM Szgy.)

118. kép. Az 1912-ben épült Fischel-ház a Csengery úton. Képeslap, Schwarz és Tauber kiadása, Nagykanizsa, Pb.1925. (TGYM 90.6.)

119. kép. Az 1915–16-ban felépült barakk-kórház. Képeslap, Toch Miksa kiadása, Nagykanizsa, Pb. 1922. (Gulyásné Raksányi Olga tulajdona.)

120. kép. Az 1923-ban felépült postapalota. Képeslap, Barasits, Budapest kiadása. (TGYM 82.1200.4.)

121. kép. Az 1925-től kezdődő kórházbővítési munkálatok során elkészült új felvételi és gazdasági épület. Ismeretlen fényképező, 1934 körül. (TGYM T.2014.1.6.)

122. kép. Az 1932-ben felszentelt kórházi kápolna. Ismeretlen fényképező, 1934 körül. (TGYM T.2014.1.2.)

123. kép. Az Erzsébet teret kettészelő, 1924-ben épült húspavilon. Képeslap, Weinstock-Budapest kiadása, Forrás-nyomda, 1930-as évek vége. (TGYM 87.16.-5.)

124. kép. Az 1927-ben felépült Városi Színház. Vastag Béla felvétele, 1938 körül, üvegnegatív. (TGYM Gy.sz. 242.)

125. kép. Katonaréti villa 1940 körül. Ketting Klára felvétele. (Ketting Klára: Nagykanizsa. Városföldrajzi tanulmány, 1941. Szegedi Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, Szeged. 522.)

126. kép. Az 1933-ban átadott strandfürdő. Képeslap, Szabó Antal fotóüzlete, Nagykanizsa kiadása, 1934., Pb.1936. (TGYM Szgy.)

127. kép. Az elkészült MAORT-telep 1943-ban. Berkes József felvétele (TGYM A.2157-96.)

128. kép. A Szent Flórián tér az 1910-es években. Képeslap, Mersdorf János és Mátyás kiadása, Pb.1914. (Dr. Szombath Tibor tulajdona.)

129. kép. A Homokkomáromi utca az iskolával 1915 körül. Képeslap, Ifj. Wajdits József kiadása, Nagykanizsa, 1915., Pb.1925. (Dr. Szombath Tibor tulajdona.)

130. kép. Az Erzsébet téri piac 1905 körül. Képeslap, leporello része, 1903–1913 között készült felvétel, Fesselhofer József kiadása, Nagykanizsa. (TGYM 87.8.-23.)

131. kép. Veteményező kiskanizsiak, 1940. Ketting Klára felvétele. (Ketting Klára: Nagykanizsa. Városföldrajzi tanulmány, 1941. Szegedi Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, Szeged. 522.)

132. kép. Kapáló kiskanizsaiak, 1940. Ketting Klára felvétele. (Ketting Klára: Nagykanizsa. Városföldrajzi tanulmány, 1941. Szegedi Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, Szeged. 522.)

133. kép. A piacról hazafelé tartó „sáska" asszonyok, 1940. Ketting Klára felvétele. (Ketting Klára: Nagykanizsa. Városföldrajzi tanulmány, 1941. Szegedi Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, Szeged. 522.)

134. kép. Zsúpos ház Kiskanizsán az 1930-as évek végén. Ismeretlen fényképező. (Az Együtt Kiskanizsáért Egyesület gyűjtése.)

135. kép. Kisrác utcai ház pajtája, 1940. Ketting Klára felvétele. (Ketting Klára: Nagykanizsa. Városföldrajzi tanulmány, 1941. Szegedi Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, Szeged. 522.)

136. kép. Kisrác utcai ház udvara, 1940. Ketting Klára felvétele. (Ketting Klára: Nagykanizsa. Városföldrajzi tanulmány, 1941. Szegedi Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, Szeged. 522.)

137. kép. Előházas („fórházas") kiskanizsai ház, 1940. Ketting Klára felvétele. (Ketting Klára: Nagykanizsa. Városföldrajzi tanulmány, 1941. Szegedi Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, Szeged. 522.)

138. kép. Kiskanizsai viselet az 1910-es években. (TGYM N.85.13.1.)

139. kép. A Kiskanizsai Szociális Missziós Leányegylet tagjai az 1930-as évek második felében. Az Együtt Kiskanizsáért Egyesület gyűjtése.

140. kép. Kiskanizsai család 1878-ban. (TGYM ADF. 13372.)

141. kép. A főgimnázium és a kegyesrendi társház északi oldala, 1879. Fametszet. (A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló nagy-kanizsai Kath. Főgymnásium értesítője az 1879–80-iki tanévről.)

142. kép. A „községi elemi és polgári iskola" épülete 1902 körül. Képeslap, Schless Antal kiadása, Nagykanizsa, Pb. 1902. (TGYM 2008.14.5.)

143. kép. A főgimnázium déli oldala, 1895. Ismeretlen fényképező. (TGYM T.2014.2.1.)

144. kép. A Nagyrác utcai elemi iskola 1940 körül. Ketting Klára felvétele. (Ketting Klára: Nagykanizsa. Városföldrajzi tanulmány, 1941. Szegedi Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, Szeged. 522.)

145. kép. A Vécsey utcai elemi iskola 1940 körül. Ketting Klára felvétele. (Ketting Klára: Nagykanizsa. Városföldrajzi tanulmány, 1941. Szegedi Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, Szeged. 522.)

146. kép. Az 1936-ban felépült Petőfi utcai elemi iskola. Vastag Béla felvétele, 1938 körül, üvegnegatív. (TGYM Gy.sz. 242.)

147. kép. Küronya István, 1938. Benedek Rezső: Zala aranykönyve. 1938. Nagykanizsa.

148. kép. Polónyi György, 1938. Benedek Rezső: Zala aranykönyve. 1938. Nagykanizsa.

149. kép. Waligurszky Antal, 1938. Benedek Rezső: Zala aranykönyve. 1938. Nagykanizsa.

150. kép. A gimnázium Sugár úti épülete az 1930-as években. Képeslap, Kn. (TGYM 87.14.-1.)

151. kép. A kereskedelmi iskola Csengery úti épülete 1940 körül. Ketting Klára felvétele. (Ketting Klára: Nagykanizsa. Városföldrajzi tanulmány, 1941. Szegedi Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, Szeged. 522.)

152. kép. Villányi Henrik. A Nagykanizsai Felsőkereskedelmi Iskola IV. évfolyamának növendékei az 1926–27. tanévben. (Tablókép, Dr. Mező Ferenc - Thúry György Gimnázium és Szakképző Iskola - Thúry tagintézmény. Halász Sándor felvétele.)

153. kép. Babochay József: Apológia című, 1796. augusztus 15-én kelt kéziratos művének címlapja. (TGYM 72.419.1.)

154. kép. Hoffmann Mór és Wesel Vilhelmina 1900 körül. Herz Henrik felvétele, Budapest. (TGYM H.79.3.15.)

155. kép. Hevesi Sándor 1935 körül. Forrai, felvétele, Budapest. (Reprodukció TGYM)

156. kép. Szalay Sándor, 1896. Zalavármegyei Évkönyv a Millenniumra, Szerk. Halis István - Hoffmann Mór, Nagykanizsa, 1896.

157. kép. Halis István 1895 körül. Uher Ödön felvétele, Nagykanizsa. (TGYM H.74.6.1.)

158. kép. Barbarits Lajos az 1930-as években. Halász Sándor felvétele, Nagykanizsa. (TGYM 2002.14.17.)

159. kép. Markbreiter Jakab nyomdájának kiadványa, 1853. Tuboly Viktor: A költészet csírái, Nagy-Kanizsa, 1853. (TGYM K.1099.)

160. kép. A Markbreiter nyomda által készített plakát. Olympischer Circus, Kunst- Vorstellung, 1854 körül (ZML)

161. kép. Wajdits József nyomdájának kiadványa: Rajta párok tánczoljunk! 1871. (TGYM. K.9320.)

162. kép. Ifj.Wajdits József üzletének reklámja, 1893. Zalamegye nagy képes naptára az 1893-ik évre, Ifj. Wajdits József kiadása, Nagy-Kanizsa.

163. kép. Fischel Lajos, 1902. Vértes Antal felvétele, Nagykanizsa. A Nagykanizsai Irodalmi és Művészeti Kör énekkarának tablója, 1902. március 30. (TGYM H.68.13.3.)

164. kép. Fischel Fülöp Kő- és Könyvnyomdájának kiadványa, 1867. Szentkirályi Aurél: Egy honvéd tiszt naplójából, Nagy-Kanizsa, 1867. (TGYM K.1079.)

165. kép. A Zala-Somogyi Közlöny 1873. október 10-i számának címlapja. (TGYM F.725.)

166. kép. Bátorfi Lajos 1895 körül. Uher Ödön felvétele. (TGYM T. 2006. 6.1.)

167. kép. A Zalai Közlöny 1874.június 18-i számának címlapja. (TGYM F.526.)

168. kép. ifj. Wajdits József, 1902. Vértes Antal felvétele, Nagykanizsa (A Nagykanizsai Irodalmi és Művészeti Kör énekkarának tablója, 1902. március 30. TGYM H.68.13.3.)

169. kép. A Zala 1901. június 13-i számának címlapja. (TGYM F.586.)

170. kép. „Mosé": Bátorfi Lajos portréja, 1867 (vászon, olaj). 105x85 cm. (TGYM ltsz. K.55.16.)

171. kép. Sass Brunner Ferenc: Férfiportré, 1914 (vászon, olaj). 92x62 cm. (TGYM ltsz. K.77.1.)

172. kép. Sass Brunner Ferenc: Két nőalak szobában, 1910 körül (vászon, olaj). 34x45 cm. (TGYM ltsz. K.2001.34.1.)

173. kép. Sass Brunner Ferenc: Önarckép 1923 (vászon, olaj). 59x48 cm. (TGYM ltsz. K.97.9.)

174. kép. Sass Brunner Erzsébet: Badacsonyi Kisfaludy-ház, 1928–1929 (vászon, olaj). 60x50 cm. (TGYM ltsz. K.87.20.)

175. kép. Sass Brunner Erzsébet: Szellemi újjászületés, 1926–1927 (vászon, olaj). 70,5x100 cm. (TGYM ltsz. K.97.4.)

176. kép. Faragó Márton: Zsúpos hegyi pincék, 1936 (vászon, olaj). 60x80 cm. (TGYM ltsz. K.82.2.)

177. kép. Pfeifer Elek: Sipeki Balás Béla arcképe, 1918 (vászon, olaj). 70x56,5 cm. (GM ltsz. K.54.23.)

178. kép. Fekete László: Szentháromság, az orosztonyi r.k. templom főoltárképe. Kostyál László felvétele, 2012.

179. kép. Gárdonyi Ella: Fiú mellkép, 1939 (karton, akvarell). 55,5x44,5 cm. (TGYM ltsz. K.2001.44.)

180. kép. Balogh Gyula: Falusi ház fával (papír, akvarell). 33x25 cm. (TGYM ltsz. K.55.17.)

181. kép. Sándor Mátyás: Rada Mari háza tája, 1942 (papír, színes ceruza és kréta). 310x450 mm. (TGYM ltsz. K.2001.16.)

182. kép. Kisfaludi Strobl Zsigmond: A 48-as gyalogezred emlékműve, 1934, Nagykanizsa, Deák tér. Hohl Zoltán felvétele 2008.

183. kép. Horváth Mihály: Szent Donát, 1920-as évek, Miháld, r.k. templom homlokzata. Kostyál László felvétele, 2012.

184. kép. A kiskanizsai ferences plébániatemplom belseje 1942 körül. Képeslap, Szent Ferenc rend kiadása, Kiskanizsa - Karinger, Budapest, Pb. 1942. (Dr. Szombath Tibor tulajdona.)

185. kép. Úrnapi körmenet a Felsőtemplom előtt 1864-ben. Ismeretlen fényképező. (TGYM 78.526.1.)

186. kép. A felsőtemplom kívülről az átalakítás előtt 1941-ben. Tüttő Jenő felvétele. (Reprodukció Neumaier Antal, TGYM A.3134-2008.)

187. kép. Vajay József 1942–1954. (Veszprémi Érseki Levéltár)

188. kép. Solymár István 1940–1941. (Veszprémi Érseki Levéltár)

189. kép. A felsőtemplom belseje az átalakítás előtt 1941-ben. Tüttő Jenő felvétele. (Reprodukció Neumaier Antal, TGYM A3134-2008.)

190. kép. A Nagykanizsai Református Gyülekezet presbitériuma 1934-ben. (Nagykanizsai Református Gyülekezet.)

191. kép. Az 1934-re felépült református templom. Képeslap, Weinstock-Budapest kiadása, Forrás-nyomda. (TGYM 91.41.4.)

192. kép. Az evangélikus templom oldalnézeti terve, 1890. (ZML)

193. kép. „A nagykanizsai evangélikus gyülekezet harangszentelése 1913-ban. Nagykanizsai Evangélikus Gyülekezet.

194. kép. Horváth Olivér 1920–1951. Nagykanizsai Evangélikus Gyülekezet.

195. kép. Winkler Ernő, 1938. Benedek Rezső: Zala aranykönyve. 1938. Nagykanizsa.

196. kép. Bentzik Ferenc, 1880. Varga Testvérek felvétele, Nagykanizsa & Zágráb, 1880. A dél-zalai takarékpénztár igazgatósága fotóalbuma. (TGYM 87. 36.)

197. kép. A Polgári Egylet 1885-ben emelt székháza a Sugár úton. Képeslap, Varga József, Nagykanizsa, Sugár út 2. kiadása. (TGYM 2008.15.3.)

198. kép. Meghívó az Általános Munkásképző- Egyesület tréfás jelmez-estélyére, 1899. (TGYM 82.728.6.)

199. kép. A Munka Szabadkőműves Páholy székháza a Rozgonyi utcában az 1910-es években. Képeslap, Kn., (TGYM Szgy.)

200. kép. A Nagykanizsai Irodalmi és Művészeti Kör dalárdája az 1904. évi pécsi dalosversenyen nyert első díjával. Képeslap, Kn., (TGYM 87.18.-1.)

201. kép. A Polgári Egylet vendéglőjének kerthelyisége az 1910-es években. (TGYM T. 2014.3.1.)

202. kép. A Kaszinó 1885-ben felavatott székháza. Képeslap. (TGYM 2002.9.1.)

203. kép. Meghívó a Casinó álarcos estélyére, 1899. február. (TGYM 99.2.1.)

204. kép. Meghívó az Izraelita Jótékony Nőegylet jótékony célú táncvigalmára, 1894. (TGYM 82.1004.1.)

205. *kép. A kiskanizsai Ifjúsági Egyesület színjátszói. 1921.* (TGYM 83.38.2.)

206. *kép. Walbach Mór, 1873.* Litográfia: jelezve balra lent: Nyomt.: Horn és Zobel, Servitatér 2. sz., jelezve jobbra lent: rajz: Gerhard A., a kép alatt: Kiadta: Sarkady István, a „Hajnal" szerkesztője. (TGYM 2012.2.1.)

207. *kép. Pollák Ármin óriásforgása az első országos tornaversenyen Nagykanizsán 1870. szeptember 11-én.* Dr. Mező Ferenc: Nagykanizsa sportélete. Budapest, 1929. című dolgozatának borítóján maradt fenn másolatban.

208. *kép. Az 1870. évi nagykanizsai országos tornaünnepély érme.* (Magántulajdon, Reprodukció TGYM)

209. *kép. Mező Ferenc, 1938.* Benedek Rezső: Zala aranykönyve. 1938. Nagykanizsa.

210. *kép. Az NTE birkózói az 1920–30-as években.* Neuman Rezső felvétele, Nagykanizsa (TGYM 89.104.1.-23.)

211. *kép. NTE-Varazsd S.C. 1925. május 31-i mérkőzés játékosai és résztvevői.* Ismeretlen fényképező.(TGYM 89.104.1.-23.)

212. *kép. A Sáska focicsapat tagjai 1941-ben.* (Az Együtt Kiskanizsáért Egyesület gyűjtése.)

213. *kép. A Zrínyi Sport Torna Egylet labdarúgó csapata az 1930-as években.* Ismeretlen fényképező. (TGYM 89.104.1.-17.

214. *kép. A Zrínyi sportpálya 1934 körül.* Képeslap, Knöpfmacher J. Budapest kiadása, Pb. 1934. (TGYM Szgy.)

215. *kép. Orbán Nándor.* Benedek Ferenc: Gyújtogattam?! Az öttusasport tüzét csiholtam. A magyar öttusasport 65 éves. 1927–1992. (Reprodukció TGYM)

216. *kép. Az NTE tornászai 1930 körül.* Ismeretlen fényképező. (TGYM 89.104.1.-5.)

217. *kép. Az NTE tornászai, 1930-as évek.* Ismeretlen fényképező. (TGYM 89.104.-3.)

218. *kép. Az NTE tornászai, 1930-as évek.* Ismeretlen fényképező. (TGYM 89.104.-4.)

219. *kép. Az 1926. június 27-én tartott tornaünnepély nézőközönsége.* Neumann Rezső felvétele, Nagykanizsa. (TGYM 89.128.31.)

220. *kép. A palini állami méntelep az 1910-es években.* Képeslap, Ifj. Wajdits József kiadása, Pb.1919. (TGYM 82.1151.8.)

221. *kép. A Magyar Királyi Állami Méntelep parancsnoki lakása 1905 körül.* Képeslap, Pb. 1909. (TGYM Szgy.)

222. *kép. A palini állami méntelep központi épülete.* Képeslap, Schless Antal utóda kiadása. (TGYM Szgy.)

223. *kép. Gróf Billot Nándor lazsnaki kastélya, 1913.* Képeslap, P. Ledermann, Wien kiadása, 1913–14. Pb. 1918. (TGYM 2008.14.2.)

224. *kép. Horvátszentmiklós és a Szentgyörgyvárihegy. 1857–58.* HIM. Hadtörténelmi Térképtára, Colonne XXIII, XXIV, Sectio 60.

225. *kép. Gróf Keglevich Irén somogyszentmiklósi kastélya 1930 körül.* Képeslap, Szilágyi Arthur műterme, Kőszeg, Pb. 1930. (TGYM Szgy.)

226. *kép. Molnár Ferenc somogyszentmiklósi üzlete az 1930-as évek végén.* Képeslap részlete, Molnár Ferenc kereskedő kiadása – Barasits, Budapest (TGYM Szgy.)

227. *kép. A somogyszentmiklósi Római katolikus templom az 1930-as évek végén.* Képeslap részlete, Molnár Ferenc kereskedő kiadása – Barasits, Budapest (TGYM Szgy.)

228. *kép. A somogyszentmiklósi katolikus iskola az 1930-as évek végén.* Képeslap részlete, Molnár Ferenc kereskedő kiadása – Barasits, Budapest (TGYM Szgy.)

NÉVMUTATÓ

A

Abafi Lajos 520
Abonyi Ernő 558
Abramovics 92
Abramovits Márk 614
Ács István 654
Ady 540, 541, 544, 634
Ady Endre 534
Albanich Flórián 103, 110, 142, 254, 255, 259
Albert 387, 673
Almási László 659
Altmann Mór 521
Altstädter 309
Ambrus Ferenc 673
Ambrus János 740
Anatole France 539
Andrássy 479
Anek 112
Anek György 67, 73, 246, 450
Anek György, ifj. 441
Anek József 441
Angeli Lajos 650
Ansorge Antal 74
Antal Béla 726
Antal Géza 606
Antal Jenő 218, 656
Antal Sándor 726
Antonius Buttynay 581
Apponyi Albert 49, 670
Aradi 654
Aradi Antal 86
Aranyfi Terka 642
Arany János 40, 516, 532, 534, 535
Armuth Náthán 218
Asztalos Béla 652
Aufricht Lipót 113, 144
Axenti 112, 188, 190, 198

B

Baán Mária 659
Babochay 112, 237, 342
Babóchay György 46, 47, 72, 73, 119, 261, 262, 313, 332, 335, 360, 377
Babochay János 47
Babóchay János 259
Babochay József 112
Babocsay József 513
Babos Kálmán 719
Baboss László 323, 520, 521, 538, 543
Bachrach 316, 322, 326, 330, 331, 335, 337, 344, 349, 356
Bachrach Gyula 156, 158, 328, 345, 367, 368, 380
Back Samu 690
Bacsics Árpád 387
Bader Béla 523
Bäder Sándor 523
Baditz Ottó 557
Bagonyai Mihályné 441
Bai 112
Bajor László 374
Bakorványi Zsonya János 322
Bakoss Géza 71
Baksa Lukács 584
Baksányi 398
Balázs József 524
Balázsy Károly 531
Balázs Zsigmond 71
Bálint Károlyné 699
Bálint Zoltán 381, 382
Balló Ede 556
Balogh Alajos 534
Balogh Gyula 554, 569
Balogh István 84
Balogh János 530, 749
Balogh József 441
Balogh Józsefné 441
Balogh Károly 682
Banekovich János 540
Bankó János 740
Bányai Ferenc 757
Bárány 54, 56, 85, 95, 183
Bárány István 85, 95
Bárány József 54, 56
Barasits Sándor 717
Barbarits 417, 421, 532, 542, 567
Barbarits Lajos 228, 255, 404, 478, 522, 523, 538, 541, 556, 564, 569, 570, 756
Bárczay Ferenc 718, 719, 723, 729, 744
Bárczay Ferencné sz. Keglevich Ilona 718, 727
Bardócz Dezső 557, 561
Bárdossy László 89
Baróty Ria 523, 541
Barta 502
Barta Károly 175
Barta Lajos 543
Bartal Béla 73, 223, 650
Bartha Gyula 485
Barthos 125
Barthos Gyula 73, 128, 756
Bartos 42, 143
Bartos János 42
Báthori 315
Bátorfi 539
Bátorfi Lajos 518, 520, 521, 532, 533, 535, 537, 538, 560
Batthyány 13, 40, 41, 59, 85, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 110, 118, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 140, 205, 218, 253, 254, 258, 262, 274, 315, 353, 372, 385, 474, 475, 477, 498, 511, 514, 557, 591, 592, 593, 614, 676, 718, 719, 730, 756, 758, 765
Batthyány Fülöp 103, 107, 144, 300, 476, 737
Batthyány Gusztáv 108, 110, 124
Batthyány herceg 40, 110, 126, 130, 135, 140, 254, 258, 352, 593
Batthyány Ilona 85, 660, 718, 719
Batthyány Károly 110, 716

Batthyány Lajos 107, 110, 475, 730, 745
Batthyány Lajosné 728, 729, 737
Batthyány Lajosné Zichy Antónia 717, 718, 730
Batthyány László 126, 128
Batthyány Ludovika 131
Batthyány Ödön 124, 126, 205
Batthyány Pál 54, 557
Batthyány-Strattmann 41, 59, 107, 108, 126, 128, 133, 218, 274, 384
Batthyány-Strattmann László 218, 758
Batthyány-Strattmann Ödön 757
Bauer Gyula 494
Bauer József 183
Bauer Márton 183
Bayer Lajos 398
Bayer Vince 386
Báy László 762
Bazsó József 71, 72, 73, 74, 75, 76, 173
Bébecz István 714
Bedő György 590
Beethoven 634
Begidsán Emil 85, 87
Belus 239, 312, 411
Belus József 40, 41, 47, 218, 261, 313, 314, 329
Bencze Miksa 216
Benczúr Gyula 557
Benedek Rezső 408, 523, 538, 540, 542
Bene István 537
Beniczky Gábor 718
Beniczky Gáborné Batthyány Ilona 729
Benkó György 719
Bentzik 46, 197, 239
Bentzik Ferenc 46, 197
Benzián 188, 339
Berdin Márton 46, 332
Berdó Károly 373
Berecs Imre 608
Berény 144
Berény Árpád 213
Berény József 143
Berényi Béla 342
Berényi Elekné 371
Béres János 452, 493
Berger Ignácz 205
Berger Kristóf 590
Bergh Károly 318
Berke 660
Berke György 72
Berkes József 410, 411
Berki György 74
Berta György 726
Bert Károly 607
Berzenczey Domokos 405
Berzsenyi Dániel 534
Berzsenyi Ralph 657
Bessenyei 517
Beszédes Ottó 398
Bethlen István 63, 64, 66, 68, 72, 73, 79, 82, 83, 406, 408
Bettelheim Győző 162, 642
Bettelheim Samu 312
Bettlheim 113, 144, 156, 179, 190, 198, 200, 207, 208, 209, 230, 239, 367
Bettlheim Aladár 160, 208
Bettlheim B. 190
Bettlheim Baruch 144
Bettlheim Győző 160, 198, 200, 209
Bettlheim József 144
Bettlheim Samu 179, 207
Bettlheim Sámuel 113, 144
Bibók Lajos 526
Bierbauer 385
Bilisics József 46
Billot Nándor 690
Bindura 443
Birck 747
Birck Oszkár 111, 719, 744, 747
Bittera 659, 660
Bittó Ágnes 670
Bittó István 670
Blankenberg Imre 71, 214, 217, 218, 360
Blaskó Antal 713
Blau 143, 153, 176, 188, 190, 212, 238
Blau Béla 42, 45, 46, 50, 54, 58, 69, 73, 84, 87, 125, 152, 166, 223, 237, 330, 351, 718, 720, 724, 728, 729
Blau Heinrich 112
Blau Lajos 162
Blau Mór 152, 200, 265, 319
Blau Mózes 140, 152
Blau Pál 152, 162, 368, 387, 441
Blumenschein 201, 362, 370
Blumenschein Jakab 689
Blumenschein József 683, 689, 691
Blümheim Frigyes 608
Blum Oszkár 208
Bobai Győrffy Ilona 557, 561
Bobest 64
Bódogh Ferenc 63, 748
Bodroghközy Zoltán 523, 540, 543
Bogár Béla 556, 560
Bogáti Hajdu Gyula 523
Bogáti János 721
Bogáti József 740
Bogdán Ferenc 727
Bogdán Péter 727
Bogenrieder 205, 206, 209, 272
Bogenrieder Frigyes 73
Bogenrieder József 205, 206, 386, 387
Bognár Ferenc 740
Bognár János 729, 740
Bognár József 740
Bognár Zsigmond 643, 649
Bogyay 254
Bogyay Lajos 254
Bogyay Ödön 46
Bohár József 683
Bőhm Emil 156
Böhm József 658
Böhm Margit 541
Böhm Mózes 682
Bohn András 730
Bója Gergely 328, 519
Bokányi 654
Bokányi Dezső 51

Bókay (Bogenrieder) Frigyes 644
Bokody 641
Bölcskei Jenő 656
Bolf Ferenc 441
Bolff György 71
Bolf György 302
Bolf Kunics György 441
Bolf Kunics József 441
Bömhéc (Plander) 443
Bornemissza Péter 511
Bornstein 387
Boronkay Károly 519, 521, 537, 543
Boros Fortunát 588
Bors Károly 536
Borza Sándor 70
Bosnyák 50
Bosnyák Géza 50
Bősze Kálmán 410
Boszrucker Lajos 382
Brachner Samu 608
Brauner Lajos 493
Brayer Gyula 103
Brenner Gusztáv 650
Breuer Izidor 276, 367, 740, 744
Briglevics Károly 53, 54
Brodik Lambert 691
Brod Tivadar 71
Bródy Ernő 80
Brónyai 54, 56, 643
Brónyai Lajos 54, 56, 643
Bronyevszkij, V. B. 293
Brunner Erzsébet 541
Brunner Mihály 653, 661
Buchinger Manó 51, 82
Büchner 489
Budai 181
Budimatz Mihály 58
Büki 696
Bükl Julianna 27
Büky 93, 94
Büky Jenő 91, 92
Bulyovszky Gyula 516
Bunczom Ferencz 441
Bunics István 714, 726
Bun Samu 481, 537
Burián Ferenc 750
Butor J. 748
Buváry Lajos 730, 731
Buzgó Sándorné 727
Byron 516, 532

C

Carl Schlimp 220
Chinorány 112, 132, 228
Chinorány Boldizsár 112
Clement Lipót 307, 644, 682
Colossi Luci 216
Coreth Mária 126, 400
Correggio 559
Csány Elek 673
Csányi László 749
Csány László 234, 383, 668, 673
Csapó Etelke 539
Csehov 539
Csehy József 513
Csekonics Iván 585
Csengery 40
Csengery Antal 39, 41, 42, 46, 315, 319, 328, 484, 536, 560
Csengery Etelka 46
Csepely Sándor 535
Cserei József 522
Cseresznyés Sándor 46, 602
Csertán Elek 690
Csertán Sándor 537
Csillag Jenő 174, 175, 176, 183
Csilléry András 63
Csima Jánosné 371
Csizmazia Kálmán 498
Csók István 567
Csokonai 474
Csokonai Vitéz Mihály 512
Csomay Miklós 95
Csöngei 657
Csöngei Pál 656
Csontos 696
Csorba Palotai Ákos 520, 542
Csucsik 443
Csuzy Antónia 673
Czapik Gyula 580, 594, 595
Czár János 205
Czech 196
Cziffra György 181
Czóbel Minka 539
Czoma János 683
Czulek 660

D

Damján Mátyás 740
Dancs 391
Dancs Kálmán 46
Dandy Ferenc 54
Danneberg 188, 190, 201, 237
Darás Zsigmond 259, 323
Darvas József 52
Darwin 532, 539
Dávidovits Antal 441
Davidovits Erzsébet 599
Dávidovits Ferenc 655
Davidovits György 254, 441
Dávidovics József, ifj. 441
Dávid Xavér 601
Deák Ébner Alajos 561
Deák Ferenc 39, 40, 45, 234, 315, 518, 521, 536, 538, 539, 668, 669, 673
Deák János 652
Deák Péter 50, 644, 645
Deák Péterné 205, 206, 644, 645
Deák Sulpic 76, 77, 81
Denis, Maurice 562
Dencs Kálmán 145
Dénes Ignác 646
Dér László 654
Dersényi Sámuel 719

Dervarics Ákos 50
Dervarics Kálmán 519, 536
Dervarics Mihály 668
Desgyek 143, 313
Deutsch Ábrahám 319
Deutsch Lajos 690
Deutsch Sándor 286, 690
Deutsch Zsigmond 690
Dévényi Gézáné Szűcs Etel 763
Dezső Aladár 646
Dlabik 648
Doberek Antal 656
Dobrin Irén 307
Dobrin Lujza 306
Dobrin Richárd 713, 740
Dobrin Sándor 744
Dobrovits Mihály 257
Dobrovits Milán 73, 643
Dolmányos 443
Dolmányos Antal 71, 73
Dolmányos Antal, ifj. 441
Dolmányos György 476
Dolmányos Rozália 599
Domaföldi József 748
Domján István 714
Domján János 717
Domján József 721, 729
Domján Lajos 67, 70
Domján Mihály 717
Dömölky László 730
Donászi Ferenc 539
Dorfmeister István 671
Dravecz Boldizsár 717
Dreher Antal 309
Drozdy 54, 61, 65, 66, 85, 86, 248
Drozdy Győző 54, 61, 65, 66, 85, 86
Dukász 181, 391
Dukász Sándor 313, 336, 371
Dürr Vilmos 158, 611
Dutka Ákos 539

E

Ebenspanger 193, 239, 307, 308, 694
Ebenspanger Ernő 686
Ebenspanger Géza 686
Ebenspanger Lipót 42, 111, 190, 237, 240, 330, 376, 641, 686, 689
Ebenspanger Manó 190
Éberhardt Béla 76, 601
Éber Sándor 584
Edelsbacher, Victoria 268
Edvi Illés Aladár 557
Egger B. 378
Egry Ferenc 719
Ehrlich 389
Ehrlich, Paul 544
Eicher Árpád 183
Eisinger Henrik 307
Eisinger Samu 229
Elek Ernő 69, 72, 80, 167, 175, 176, 191, 689, 696, 697, 700
Elek Géza 696, 697, 698, 700
Elek Gézáné 689
Elek Lipót 695
Éliás Áron 749
Emőd Tamás 539
Englander 190
Eőry Szabó Jenő 604
Eötvös József 315, 477, 479, 532
Eötvös Károly 42
Eperjesi István 512
Eperjesy Sándor 43, 162, 312, 315, 329, 330, 337, 355, 374, 376, 378
Erdélyi Mihály 337
Erdősi Bálint 481
Erdősiné Novák Lujza 481
Erdős René 544
Erner József 740
Ernszt Sándor 63, 80, 585
Erős Rezső 405
Erős Sándor 540
Erzsébet királyné 45, 383, 670
Esterházy Móric 80
Esztergályos Ágoston 544
Etzel von, Carl 220, 304

F

Fábián Zsigmond 218
Fabik 342
Fabik Károly 55
Faics György 257
Faics József 748
Faics Lajos 46, 245
Faits vagy Faics Ferenc, ifj. 441
Faits György 452
Falk 670
Falk Miksa 45
Faludy Ferenc 233
Faragó 564
Faragó István 654
Faragó Márton 554, 556, 557, 558, 559, 563, 566, 570
Farday József 763
Farkas Böske 557
Farkas Bulsa János 303
Farkas Ferenc 373
Farkas János 531
Farkas Tibor 80, 585
Farkas Vilma 647
Farner Kálmán 608
Fasching Károly 159
Fassel B. Hirsch 614
Fassel Hirsch 513, 526, 544
Fatér Mihály 391
Fazekas 403
Fehér Szidónia 216
Fejér Csibi 659
Fejérváry Géza 49
Fejtő 515
Fejtő Ferenc 517, 522, 525, 526, 529
Fekete 567
Fekete László 558, 559, 564, 565, 566, 570, 651, 756
Felker Lajos 748
Fellner Henrik 175
Fellner Jakab 164

Fényes Adolf 556, 567
Fényes Elek 737
Fenyves Ferenc 499
Ferdinánd 669
Ferdinánd (V.) 672
Ferenc (I.) 577
Ferencfalvy József 84
Ferenc József 39, 192
Ferenczy Gyula 63
Ferenczy Károly 559, 561
Ferretti, Giovanni 577
Fesselhoffer 162, 188, 201
Fesselhoffer József 162, 188, 190, 319, 342
Fesselhoffer Józsefné 600
Festetics 101, 111, 261, 514, 745
Festetics György 668, 717
Festetics Jenő 690
Festetics László 668, 737
Festetics Sándor 83, 84
Filó Ferenc 493
Filó István 595
Fischel 279, 528, 530, 544
Fischel Ede 532, 533
Fischel Fülöp 319, 371, 520, 526, 529, 531, 533, 537, 542
Fischel Fülöpné Kohn Róza 387
Fischel Lajos 488, 531, 542
Fischel Sándor Victor 387
Fischer 143, 367
Fischer Félixné 572
Fischer Mór 57
Flavius, J. 525
Fleischner Miksa 151, 167
Flumbolt vagy Flumbort Jánosné 441
Fodor 648
Fodor András 657
Fodor Gyula 749
Fodor Pál 534, 536
Fogel Károly 682
Foki Ibolya 528
Fork Ernő 382
Franck Henrik 158
Franck Manó 73
Frank Jenő 157, 177, 178
Franz 51, 169, 171, 172, 175, 176, 239, 273, 282, 379
Franz József 165
Franz Károly 242
Franz Lajos 165, 166, 229, 242, 378, 690
Franz Rudolf 165, 166
Frey Gabi 554, 555, 559
Fridrich Lóránt 403
Fried Ödön 175, 197
Friedrich 59
Friedrich Erna 652
Friedrich István 58, 60
Friedrich Rezső 652
Frommer (Jámbor) Lajos 381
Füchl János 611
Fuchs 385
Fülöp Flandriai Gróf 667
Fülöp György 402, 409, 450, 652, 657
Fülöp herceg 103, 104, 107, 124, 133, 190, 476, 673, 674, 683
Fülöp István 656
Fülöp Lajos 93
Füredi Béla 309
Füredi János 56
Furmen Imre 150
Füst Milán 516

G

Gábor Áron 403
Galambos István 757
Ganz 378
Gárdonyi Ella 556, 559, 568
Gárdonyi Zoltán 612
Gartner Antal 58, 73
Gáspár Ferenc 204, 313
Gáspár János 607, 740
Gazdag Ferenc 76, 409, 594, 746
Gazdag Gyula 594, 595
Geisl Viktor 342
Geiszl Mór 307, 311, 316, 318, 324, 328, 329, 330, 331, 336, 345, 347, 349, 350, 356, 364, 367, 372
Gelencsér György 740
Gelencsér István 740
Gémesi 654
Gerencsér 696
Gerencsér János 740
Gergely (XVI.) 577
Gerócs György 401
Gerócs Mária 27
Gerő József 643
Gerő Károlyné 218
Gether István 740
Gether János 740, 744, 748
Gether József 740, 744, 748, 749
Gether Pál 740
Glasgall 176
Glasgall Vilmos 174
Glatz Oszkár 554, 556, 567
Glavina Lajos 41, 42, 334, 646, 674, 676, 681
Gligor József Placidus 474
Göbel Árpád 553, 558, 565
Goda Lipót 218, 242
Gödörházi 143
Gödörházi György 142, 204
Goethe 516
Gogl Lajos 371
Goldmann Vilmosné 743
Goll Elemér 391
Gömbös 84, 132, 233, 247
Gömbös Gyula 59, 71, 72, 79, 82
Gömörey István 649
Gönczi Ferenc 519, 539
Göntér 654
Gorkij 539
Görög Imre 599
Gorsics János 717
Gosztolya János 287
Götze Róbert 678
Gozdán 444
Gozdán Antal 27
Gozdán (Knausz) 443

Grabant János 757
Granatáv Carolina 103
Grosics János 727
Gross Tibor 700
Grosz 136
Grósz 385
Gruber 645
Gruber Gyula 643, 647
Gruner Ernő 682
Gruner Lajos 682, 694
Grünhut 46, 196, 201, 237, 238, 239
Grünhut Alfréd 162, 306, 307, 358, 559
Grünhut Fülöp 162, 190, 306
Grünhut Henrik 46, 306
Grünhut Szelina 306
Gulbrand Gregersen 221
Gullbrand Gregersen 304
Gulyás Gellért 94
Gulyás Pál 524
Günther Antal 592
Gusztáv herceg 108, 110
Gutenberg 529
Gutman Simon 322
Gutmann 112, 164, 179, 188, 190, 196, 201, 212, 364, 368, 384, 486, 643
Gutmann Henrik 40, 41, 111, 191, 192, 223, 225, 321, 322, 484, 729, 743, 747
Gutmann Henrikné született Strasszer Nanette 615
Gutmann Sándor 112
Gutmann Vilmos 46, 151, 162, 191, 200, 238
Guttmann Henrik 648
Gyarmati György 532
Gyenes 386
Gyenes Lajos 364, 385, 391
Gyenes Sándor 557
Gyergyák József 73
Gyömörey György 74, 82, 403
Gyömörey István 79, 175
Gyóni Géza 540
Győrffy János 46, 519, 537, 608
Győrfy János 608
Győrik Mihály, 744
Gyulai Pál 40, 536
Gyurgyek József 756
Gyürky Antal 517

H

Haas Vilmos 309
Haba 152
Habjánecz 757
Habjánecz István 757
Habjanecz József 762
Hadik András 539
Haiszer János 613
Haiszer Margit 613
Hajdú György 657
Hajdú Gyula 50, 54, 59, 61, 63, 73, 218, 604
Hajdu József 441
Hajdu Mihály 313
Hajgató Sándor 450, 521, 537
Hajnal György 750
Hajós Alfréd 659
Hajós Guttmann Alfréd 382
Halassy 643
Halász 93, 370, 612, 621
Halász Károly 654
Halis 532, 590
Halis István 488, 521, 528, 533, 581
Haller Antal 144
Halmos Fortunát 598
Halphen 239
Halphen Jenő 94, 212, 218
Halvax 411, 660
Halvax Gyula 73
Halvax József 143, 260
Hamburger Jenő 52, 55
Hamburger Sándor 55
Hámory József 84
Hancz János 740, 741, 742
Hancz József 740
Handler Gyula 50
Hantos Sándor 750
Hári István 441
Harkányi Ede 156, 488
Harmat Imre 597
Harsányi Zsolt 534
Hartman Lipót 525
Hata 544
Hauser 190, 230, 257, 319, 367
Háuzer Károlyné 441
Havas Hugó 56, 242
Havas Mihály 154
Hazafi József 758
Házi Horváth István 646
Hean 661
Héder József 682
Hedly Jeromos 60, 61
Hegedüs Béla 408
Hegedüs József 40, 41
Hegedüs Sándor 42
Hegedűs György 52, 59, 60, 62, 411, 543
Hegedűs Gyula 540
Hegedűs László 441, 556
Hegedűs László, ifj. 441
Hegyi Árpád 76
Hegyi Lajos 91, 92, 93, 94
Heine 634
Heinemann Oszkár 561
Heinrich Adam 318
Heinrich Franck 760
Heinrich Gusztáv 522
Heinrich István 748
Heinrich József 740, 748
Heitzmann György 337
Heltai József 242
Hemmert Károly 93
Hemt Antal 608
Hencsey György 325
Hencz 330, 748
Hencz Antal 145, 309, 311, 318, 320, 321, 322, 324, 325, 329, 335, 336, 337, 343, 345, 347, 348, 356, 360, 364, 366, 368, 369, 380
Hennik Ferenc 748
Henrik György 740

Henrik István 740
Henrik József 744
Herczeg Sándor 150
Hernstein 391
Hertelendy Andorné 697
Hertelendy Béla 42, 45, 46, 50, 237, 330, 591
Hertelendyné Somogyi Piroska Rózsa 696
Hevesi Mór 517
Hevesi Sándor 515, 522, 540, 544
Hévizy 46, 47, 710, 711
Hévizy János 46, 710
Hikádi István 726
Hikady Sándor 726
Hilár 73
Hild Ferenc 169, 307, 316
Hild Károly 318
Hirschel Ede 46, 162, 328, 345, 368
Hirschl 156, 158, 204, 316, 322, 326, 328, 330, 331, 336, 337, 345, 349, 350, 356, 367, 368, 489
Hirschler 195, 196, 323, 682
Hirschler Anna 195
Hirschler Sándor 68, 198, 245
Hirschl (Harkányi) 156
Hirschl (Harkányi) Ede 158, 328, 345, 367
Hirsch Móricz 724
Hitler 402
Hlatki 143
Hlatkó János 242, 309
Hoch Oszkár 218
Hockholtzer Ferenc 763
Hock János 64
Hódossy Gedeon 585
Hofer Viktor 213
Hoffmann 515, 516, 543, 659
Hoffmann Anny 213
Hoffmann Bernát 177
Hoffmann Carolina 387
Hoffmann Henrik 54
Hoffmann János 660
Hoffmann Mór 42, 514, 518, 519, 521, 524, 537, 542, 544, 641
Hofmann János 676
Holczer Rózsi 559, 568, 569, 572
Hollán Ernő 335
Holler Andor 763
Holli Györgyné 338
Holló János 660
Hollós József 379
Hollóssy 564
Hollóssy Simon 561
Homorai Béla 729
Honerla Hermann 686, 688, 696
Hönigsberg Leó 337
Horányi Elek 512
Hordóssy Lajos 129
Hornig püspök 592
Horschetzky Mór 513, 539
Horsetzky Jenő 612
Horsetzky Mór 306
Horthy 58, 90, 92, 286, 393
Horthy Miklós 70, 216, 289, 409, 656
Horthy Miklósné (szül. gróf Károlyi Mária) 286
Horváth 654, 687
Horváth Antal 730
Horváth Béla 652, 710
Horváth Ferenc 142, 143, 757
Horváth György 150, 599, 646
Horváth Gyula 431, 433, 528
Horváth Gyuláné Somssich Janka 338
Horváth István 63, 441
Horváth J. 762
Horváth János 239, 727, 740, 757
Horváth József 95, 532, 624, 748, 749
Horváth József, ifj. 441
Horváth Lajos 595, 757
Horváth László 653, 749, 762
Horváth Mihály 532, 571
Horváth Olivér 63, 73, 610, 611, 612, 613, 740
Horváth Sándor 696
Horvát Sándor 716
Hosszú Mihály 728
Hoyos 166, 175, 176
Hoyos Miksa 166, 175
Hubay Kálmán 85, 87
Hübner Tibor 405, 406, 407, 408, 571
Hudi József 244, 246
Hugonnay Kálmán 46
Hüll Cecil 541
Hüll Cecila 523
Hültl Dezső 391, 405
Humbolt László 73
Hunfalvy János 40
Hunyadi 315
Hunyady Henriette 49
Huszti György 299, 512
Hütter Lajos 242, 608, 609, 610, 612
Hybl József 404
H-y Mór 517

I

Ibi György 475
Ihász 696
Ilovszky 87, 88, 91, 757
Ilovszky János 86, 756
Inkey 41, 42, 45, 46, 286, 518, 590, 671, 672, 673
Inkey Ádám 295, 669, 670
Inkey Amália 673
Inkey Boldizsár 144, 667, 668, 669, 671, 672, 675
Inkey Eduárd 673
Inkey Ferenc 667, 669
Inkey Imre 667, 668
Inkey János 672
Inkey József 580, 713
Inkey Kálmán 669, 670, 671
Inkey Kálmánné 695
Inkey Károly 668
Inkey Kázmér 672
Inkey László 41, 42, 45, 46, 669, 671, 672, 695
Inkey Menyhért 667, 668, 669
Inkey N. János 667, 669, 671, 672, 673
Inkey Ödön 672
Inkey Petronella 671
Inkey Sándor 672, 673
Inkey Szidónia 673

Inkey Tódor 672
Irányi Dániel 42, 43
Irinyi Győző 750
Irmler József 387
István (I., Szent) 519
Istiván György 749
Istóczy Győző 44
Istók János 405, 571
Ivánccsits 652

J
Jack Frigyes 143
Jacob Munk 316
Jágócsi Péterffy József 527, 534
Jakbfi 696
Jámbor Lajos 382
Jancsi József 726
Janda Károly 150
Jankovics Józsefné 743
Janky Károly 46
Jánosi Gusztáv 535
Jaross Andor 87
Jávory Nándor 602
Jean-Paul Laurens 561
Jellasics 672
Jellinek Miklós 246
Jendrassik Alfréd 392, 399, 405
Jiraszek 337
Jókai 45, 348, 534
Jókai Mór 42, 532
Joó István 399, 405
József (I., Szent) 581
József főherceg 675
Juhász István 27
Jutasi István 56

K
Kaan 112
Kaán Károly 127
Kabos Petra 600
Kacziány Aladár 403
Kádár Lajos 63, 601, 604, 606
Kaifer 337
Kaiser 171, 175, 177, 182, 308, 311, 358
Kaiser Ernő 175
Kalamász János 740, 744
Kálcsics 443
Kalivoda Kata 556, 561
Kállay 72, 74, 494
Kállay Tibor 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 76, 77, 80, 82, 84, 392, 585
Kálmán Leó 247
Kalmár Zoltán 218, 402, 403, 404, 408, 410, 411, 611, 612
Kálnay Gyula 651
Kálovics József 86
Kandi Klári 535
Kánitz József 741
Kanizsai Pálfi János 512
Kápli Antal 145
Kapy Rezső 607
Karczag Béla 108, 240, 603
Karczag István 108, 602
Kardos Dezső 56
Kardos József 206, 740
Kardos László 749
Kardos Sámuel 530
Kardos Sándor 156
Karlovits 61, 62
Karlovits József 50, 52, 53, 59, 64, 66
Kármán 403, 517
Kármán Aladár 386
Károlyi Ferenc 286
Kárpát 656
Kárpáti Jenő 560
Kárpáti (Kárpáthy) Jenő 555
Kasza Imre 601
Katona János 727
Katona József 534
Kaufmann Károly 213
Kaufmann Lajos 76, 77
Kazal József 757
Kázda Ferencz 729
Kazinczy 315
Kazinczy Ferenc 513, 534
Kázmér gróf 110
K. Császár Ferenc 387, 406
Kéész Józsefné 205, 386
Keglevich Béla 166, 713, 718, 720, 724, 728, 729
Keglevich Ilona 718, 719, 730, 744
Keglevich Pál 718, 719
Kelcz Eleonóra 669
Kelcz Sándor 696
Kelemen 660
Kelemen Ferenc 72, 73, 523, 651
Keleti Károly 532
Keller Mátyás 150
Keltz Jánosné 688
Kemény Zsigmond 40, 538, 539
Kempelen Béla 541
Kenedy Imre 658
Kercsmarics János 740, 743, 744
Kercsmarics József 740
Kerecsényi Edit 421
Kertész Béla 398, 403, 407
Keserű 659
Keszei 654
Ketting Ferenc 555, 559, 567
Kézdi Kovács László 556
K. Havas Géza 522
Kilik Ferenc 319
Kinizsi 315
Királdi Ákos 407
Király Kálmán 399
Király Kelemen 589
Király Laura 642
Király Sándor 341, 382, 385, 399
Kirschner Mór 217, 218
Kisfaludi Strobl Zsigmond 405, 570
Kisfaludy 315
Kisfaludy Atala 535
Kisfaludy Károly 534
Kisfaludy Sándor 519, 668
Kiss Ernő 213, 517, 539

Kiss István 409, 595
Kiss József 516, 544
Klausz (Mihalecz) 443
Klauz György 749
Klebelsberg Kunó 66, 402, 492
Klein Endre 229
Klein Illés 211, 689
Klinger Lajos 652
Klotild hercegnő 675
Kluger 209
Knauf Fülöp 730
Knausz Bódi 46
Knausz Boldizsár 313, 371
Knausz József 441
Knausz László 218
Knausz Péter 313
Knautz Fülöp 750
Knortzer Frigyes 42, 205, 308, 309, 313, 370
Knortzer György 46, 59, 73, 241
Knortzer Károly 730
Koch Adolf 608
Koch Mihály 103, 608
Kohn Emil 370
Kohn Hedvig 370
Kohn L. Lajos 211
Kohn Mariska 557
Kohn Ödön 365
Kohut Mihály 607
Kolarics István 714
Kolbenschlag 52
Kölcsey 315
Köles (Kovács) 443
Kollár János 42, 682, 685, 686, 690, 694
Koller Ferenc 713
Koller István 42, 50, 691, 694
Kollerits Pál 686
Kolonits István 682
Kolozsvári Ödön 610
Koma 660
Komlós Aladár 515, 517, 524
Konescny 163
Kőnig József 73, 76, 362
Kőnigmajer Károly 526
Koplár Mihály 749
Koplár Mihályné 749
Körmendy Sándor 602
Kőrös 654
Kőrös Károly 654
Kőrössy Albert Kálmán 388
Kosák Ferenc 387, 388
Kosáryné Réz Lola 544
Kosptein Lipót 216
Kossuth 40, 219, 236
Kossuth Lajos 383
Koszta József 567
Kosztolitz Géza 212
Köteles Mihály 717, 726, 727
Kotnyek György 727
Kotnyek István 502, 514, 729
Kotnyek János 716, 729
Kotnyek Jánosné 727
Kotnyek József 716, 740
Kotsis István 410
Kotzebue Ágoston 525
Kovách Gyula 72
Kovács Béla 46
Kovács Etelka 561
Kovács Ferenc 289
Kovácsi 607
Kovacsics 385
Kovácsics József 339
Kovács Illés 493
Kovács János 676, 713
Kovács Kálmán 603
Kovács Mihály 716
Kovács Pál 721
Kovács Sebestyén Miklós 87
Kőváry Béla 521, 537
Kőváry-Kaffehr Béla 520
Kováts János 42
Kováts Zoltán 18
Kozák Béla 567
Kozáryné Samuelly Olga 388
Krámer Imre 642
Kránicz József 27, 741, 748
Kránitz Antal 740
Krátky 87, 136, 402, 403, 407, 410
Krátky István 52, 60, 61, 62, 70, 72, 76, 77, 91, 95, 175, 278, 288, 390, 405, 406, 408, 594, 658, 756
Krátky József 77
Krausz 337, 358, 531
Kray István 71, 80, 585
Kreiner Zsigmond 370
Kreisler József 218, 364
Krencsey Géza 394, 405
Kriszt János 259
Krivalics István 748
Krizsován Mihály 716
Krug József 724
Kucsebár József 714, 741
Kulicz Alajos 411
Kun Béla 58
Kunffy Lajos 556, 567
Kunfi Zsigmond 51, 488, 539
Küronya István 497
Kutassy Kálmán 611
Kuzma Ferenc 758
Kuzma György 757
Kuzsner 443
Kuzsner György 289
Kvaternik 52

L

Lachenbacher Lajos 526
Lackenbacher 140, 209, 279, 306
Laczkó József 741
Lakics Ferenc 727
Laky István 668
Landler Jenő 488
Láng Henrik 113, 144
Láng József 697
Lanovics Borbála 27
László Anna 516
László Ignác 209

László (I., Szent) 580, 581
László József 648
László Vilmos 175
Latki Ferenc 142
Lausch József 313
Lázár Ilona 156
Lázár Samu 689, 690
Lázár Zsigmond 268
Leber Ignácz 143
Ledofszky 319
Ledofszky Ármin 162
Ledofsky Ernő 157, 239
Leitner József 688
Lékai László 541
Lendvay Ferenc 763
Lengyel Lajos 46, 145
Lengyel Lőrinc 386
Lenkei Ernőné 218
Leó (XIII.) 577
Lessner Henrik 190, 307
Leszner Bernárd 104, 256
Leszner Paulina 339
Leviczky Antal 304
Levig Gyula 658
Lichtenstein 659
Liditt Júlia 523
Limbek Rudolf 719
Linczer Béla 125
Liplin József 441
Lipót 667
Lisznyai Kálmán 516
Litvay Elemér 612
Lőke Emil 544
Lonovics József 577
Lontay Alán 91, 756
Lőrincz József 57
Lotz Károly 557
Lovács 188
Lovács Károly 112, 144
Lőwenstein 156, 212, 230, 245, 258
Löwenstein Emil 740
Lőwenstein Emil 230
Lőwenstein Hermine 156
Lőwinger 228, 239, 243, 256, 338, 339, 370
Löwinger Ignácz 313
Lőwinger Imre 104
Löwinger Izrael 329
Lőwinger Izrael 190
Löw Lipót 475, 517, 524, 614
Löwy 309
Lőwy 188, 201, 243, 309, 319
Lőwy József 243
Ludwig Schöne 155, 346, 348, 350, 359, 361, 366
Lukács József 522, 600, 763
Lukács Mihály 726
Lungl László 541
Lustig József 526
Lusztig 209
Luther 607

M

Madách 516
Madách Imre 534
Magyar Gábor 67
Magyar-Mannheimer Gusztáv 556
Magyar Mihály 682
Magyar Miklós 75
Magyaróvári 654
Magyar Terézia 27
Mair József 533
Mair Tinka 533
Májer Anna 682
Major Ferenc 48
Major Jenő 555, 560, 561
Majoros 93, 599
Majthényi Flóra 535, 544
Majthényi Károly 452
Makó Gábor 85, 87
Makó-Kléger Sándor 399, 405
Makóné 659
Makoviczky 425, 429, 506
Makoviczky Gyula 301, 303, 362
Malek György 289
Málek János 757
Malek József 758
Malek László 73
Mankovits István 717
Mányai Ferenc 756
Marczali Henrik 526
Margitai József 530
Mária, Hohenzollern 673
Mária Terézia 187
Markbreiter 526, 527
Markbreiter Jakab 525, 529
Markó Antal 223, 371
Markó Ernő 556
Markó Ferenc 559
Markó Imre Lehel 420
Markó Károly 559
Markó Lajos 555, 560
Markó plébános 460, 463
Markó Vendel 744
Markos Gyula 48
Markovics L. 337
Maróti Oszkár 650
Martincsevics Imre 391
Martinkovics Károly 41
Mártinkovics Károly 41
Martonfalvi Béla 554, 558
Márton Ferenc 91, 569
Marton János 53, 64, 66
Marton József 682
Marvalits Kálmán 653
Maschanzker 363
Maschanzker Mór 162
Masztyák Jánosné 338
Mátés Boldizsár 727
Mátés Ferenc 714
Mátés György 727
Mátés István 721
Mátés János 714, 721
Matolcsy István 602

Matolcsy József 713
Matos 143
Mayer Gottlieb 140
Mayer Károly 161, 218
Mayer Klotild 161
Medgyasszay Vince 606
Medgyaszay 397
Medgyaszay István 398, 403, 405
Mednyánszky László 557
Megla Ferenc 757
Megyesy József 594
Meizler Károly 85
Melczer Jakab 391
Melega Ferenc 756
Melega György 756
Meleg János 721
Menyhárt István 611
Merbl Arnold 386, 387, 389
Meskó 83
Meskó György 338
Mesterházy Sándor 740
Metzger István 185
Mezei Mária 568
Mezei Mór 208
Mezey Lajos 690
Mező Ferenc 488, 541, 641, 643, 645, 652
Michel Ignác 254
Miháczi Rozália 727
Miklós János 73
Mikó Ferenc 599
Mikolasch Sándor 143
Mikos Géza 591
Mikszáth Kálmán 532, 544
Milei Ferenc 599
Milhoffer Ede 641
Milhoffer Gyula 205
Milhoffer Kálmán 646
Milivoj, Joszifovics 159, 232, 390
Milkó Vilmos 337
Millei Ferencz, ifj. 441
Miltenberger Sándor 145, 363
Miltényi 46, 145, 146, 158, 239, 363
Miltényi Sándor 46, 145, 146
Mindszenty 597
Misley Sándor 403
Mitrovics 570
Mlinarics János 756, 757
Mohácsi Jenő 539
Molnár Antal 595
Molnár Ferenc 727
Molnár János 716
Mondiano, Gábriel 569
Morandini 337, 350, 351, 365, 387
Morandini Román 336, 343, 344, 349, 356, 368, 376, 380, 385
Morandini Tamás 380
Morgenstern Mihály 526
Morgenthaller Lajos 241
Móricz Zsigmond 534, 634
Morvay Gyula 524
Mosé 560
Mózsi Lajos 654
Müller Ede 385
Müller, Otto 569
Müller Tibor 658
Munkácsi Bernát 524
Munkácsy Noémi 524, 541
Münszter 337
Murai Frigyes 598
Muraközi Lajos 373
Murányi János 603
Muravetz Klára 155
Musquitter 190
Musset Ferenc 682, 685, 686, 689, 694, 695
Musset János 689
Mussolini 402
Mutschenbacher Edvin 600
Muzikár 181
Muzikár Vince 391

N

Nadányi Zoltán 544
Nádasdy Tamás 511
Nádosy István 108
Nádosy Kálmán 108
Nagyatádi Szabó István 54, 59, 61, 65
Nagy Elek 103
Nagy Ferenc 204
Nagy Győző 521
Nagy János 727
Nagy Júlia 668
Nagy Lajos 521, 524, 541, 644
Nagy Samu 542, 543
Nagyordói Ferenczy Károly 558
Naményi Ernő 544
Napóleon 668
Nedelnik 163
Nékám Aurél 646
Nemecz József 611
Német Bertalan 682
Németh 654
Németh Elemér 661
Németh I. József 658
Németh János 584, 713
Németh Mihály 63, 557
Németh Miklós 748
Németh Pál 611
Nemsics 143, 313
Neogrády Antal 557
Nepomuki Szent János 590
Neu 149, 158
Neu Béla 532
Neu Dezső 157
Neufeld 204, 212
Neumann Ede 522, 544, 614
Neumann Sándor 144
Neuschloss Kornél 404
Neuser József 257
Neusidler Pál 46
Neusiedler Antal 378
Neusiedler (Arató) Jenő 206, 488
Ney Béla 309
N. Horváth Erzsi 559
Niessner Viktor 652, 661

Nikolay Ferdinánd 159
Noll József 392, 552, 555, 559, 567, 568
Nöttig Ede 313
Novai Imre 56, 63
Novák 136
Novák Ádám 744
Novák János 73, 130, 611, 740, 744
Novák Jánosné 698
Novakovics József 103
N. Szabó 421
N. Szabó Gyula 432, 460
Nucsecz Anna (Holli Györgyné) 338
Nyári Sándor 539
Nyerki János 748, 749
Nyerki Jánosné 749
Nyers György 748

O

Obenfeck Vilmosné 533
Oblath Mór 644
Ofenbeck Károly 175, 532
Ofenbeck Mihály 223
Ofenbeck Vilmos 531, 533
Offenbach Vilmos 611
Offenbeck Károly 57
Oláh Árpád 544
Oláhfi Gyula 537
Oláh Gábor 539
Olgyai Viktor 557
Ollop Ignác 113
Ollop Sámuel 144
Orbán 91, 92
Orbán József 56
Orbán Nándor 658
Orlai Petrich Soma 559
Orlay Petőfi Petrich Soma 671
Örley György 218, 403
Orosz 659
Orosz Iván 532
Oroszné 213
Oroszváry Gyula 48
Ország Erzsébet 559
Országh 443
Ortutay Gyula 559
Őry László 717, 726
Österreicher Samu 380
Ötvös Gyula 86

P

Pachinger Alajos 591
Pacsetits Ottó 687
Padányi Bíró Márton 590
Páduai Szent Antal 584
Paizs Ferenc 91
Pakots József 80
Pákozdy Ferenc 103
Pálcsics Ferenc 183, 184
Pálcsics Pál 183
Pálffy Dénes 690
Pálffy Fidél 83, 85
Pálffy Zsigmond 58
Pálfy 127
Pálfy Alajos 125, 128
Pál Imre 661
Pálinkás Béla 556
Pallavicini György 80
Pálóczi Horváth Ádám 518
Palotai Ákos 521
Palotai (Purgstaller) József 514
Pál Sándorné 342
Pálya Celesztin 557
Pamer Nóra 398
Pap Péter 450
Papp Gábor 535, 536
Papp József 74
Papp Oszkár 173
Papp Simon 185, 410, 411
Páros Endre 257
Pásztor Zoltán 411
Pataky Andor 558
Pataky Ernő 719
Pathai István 512
P. Bános Gyula 598
P. Bendes 593
P. Bendes Valér 582
P. Czirfusz Viktorin 585, 717
Pécsek Ferenc 741, 744
Pécsek József 741, 744, 748
Pécsi Pilch Dezső 567
Péczely Lajos 63
Péczely László 62, 559
Péczely Piroska 541
Pehm József 80
Pelka 318
Penzár Gyula 727
Percserics József 748
Perényi József 517, 522
Perko 52
Perlmutter Izsák 557
Perlrott Csaba Vilmos 568
Pesty Frigyes 707, 737
Péterffy József 526
Péterfy Sándor 607
Petőfi 315, 516, 539, 634
Petőfi Sándor 571
Petrics Juliska 557
Petrik Dezső 63, 73
Pfaff József 46
Pfeifer Elek 552, 553, 555, 557, 558, 565, 567
Pfeiffer János 590
P. Gellért 589
P. Gulyás Gellért 587, 588, 598
P. Halmos Fortunát 599
P. Hedly Jeromos 593
Pick 277
Pick Albert 686, 690
Pick György 697
Pick Vilmos 686, 688
Pilch Antal 309
Pili 443
Pilsudski marsall 402
Piltitz Gyula 223
Pintér Dénes 646
Pintér Ferenc 740, 757

Pintér István 762
Pintér János 757
Pintér József 654
Pintér Sándor 646, 658
Pirily Árpád 286
Pius (XI.) 577
Pius (X.) 577
Plánder 112
Plander György 59
Plander János 441
Plander János, ifj. 441
Plihál Ferenc 41, 43, 46, 323
Plihál Viktorné 690
Plosszer 322, 323
Plosszer Ignácz 117, 321, 322, 323, 324, 325, 328, 329, 331, 332, 336, 341, 344, 353, 376, 380
P. Molnár Arkangyal 80, 585
Pókecz János 757
Polai 599, 654
Polai János 56, 58
Polák 204
Polánetz vagy Polánecz József 441
Polecz András 289
Polesinszky Emil 493
Polgár László 218
Policarpus fráter 581
Politzer Géza 167
Pollak 387
Pollák Ármin 641, 642
Pollák János 476
Pollák József 218, 361
Polónyi György 499
Pomóthy Dezső 601, 602, 606
Pongor Henrik 175, 176
Pongrácz 130, 274, 643, 647
Pongrácz Sándor 175
Póra Ferenc 410
Poredus Antal 148, 481, 493
Poredusné Szakonyi Irma 481
Porges József 641
Porteleky László 50
Pósch Géza 230
Posta József 727
Poszavecz 112, 714, 717
Poter 443
P. Pálinkás Roger 581
Prack István 56, 58, 95
Pranger István 608
Preisach József 144
Pribék István 320
Pribék János 713, 714
Prinz Gyula 488
Prohászka Ottokár 63
Przibiszlawszky Ferenc 81
P. Sulpic 76, 77
Pukman József 441
Pukman Józsefné 441
Pulvermann Zénó 73
P. Vados Pál 589

Q

Quittner 391

R

Rácz 658
Rada István 338
Rádi Katzenbach József 648
Radnai Jenő 210
Radnóti Miklós 516
Radó 696
Rajniss Ferenc 85
Rákóczi 315
Rákosi Jenő 534
Ranolder János 526
Rapoch 239, 242, 367
Rapoch Gyula 46, 162, 238, 365, 378, 379
Rápolthy Lajos 571
Rassay 70
Rassay Károly 65, 66, 67, 68, 69, 80
Ráth Mór 533
Ráttkay Rezső 756
Rauch Ferenc 56
Rauscher Miksa 340
Rayky Mária 669
Récsei 659
Récsei Imre 177
Récsei Rózsi 659
Rédiger Ödön 63
Reichenfeld 201, 645
Reichenfeld Gyula 198
Rein 207
Reinits Ignáczné sz. Bettelheim Kunigunda 682
Reinitz Lajos 380
Reizner Ferenc 726
Reizner János 741
Remete 42, 43, 241, 711
Remete Géza 42, 43, 241, 711
Renolder János 590
Révay József 521, 544
Richter Mór 319
Riedl Ödön 689, 690
Rinhofer László 338
Rippl-Rónai 564
Roboz István 535
Rodolphe Julian 561
Rombausek Norbert 641
Rómer Flóris 676
Rosenberg 193, 197, 201, 235, 242, 307, 370, 386, 397
Rosenberg Ferenc 190
Rosenberg János 144, 366
Rosenberg Oszkár 177
Rosenberg Richard 242
Rosenberg Sándor 197
Rosenfeld 337
Rosenfeld Adolf 162, 190, 195, 196, 201, 210, 238, 311, 358
Rosenfeld József 196, 210
Rosenfeld Sándor 188, 195
Rosenthal Antal 257
Rosenthal Helena 257
Rosty János 669
Rothermere lord 402
Rothschild Albert 319
Rotschild 201, 217, 220, 370
Rotschild Béla 69, 73, 407

Rotschild Béláné 615
Rotschild Jakab 68
Rotschild Samu 165, 212, 372, 379
Rott Nándor 582, 592
Rózsa József 441
Rózsa Miklós 556
Rubint Károly 696
Rubint Károlyné 698
Rudics Anna 683
Rudnay Gyula 554

S

Sabján Gyula 51, 58, 64, 70, 75, 76, 271, 278, 396, 401, 403, 408, 633, 634, 646
Sághy 661
Sághy Dezső 231
Sajni Boldizsár 716
Salamon János 726
Salamon József 726
Sallér 337
Sallér Lajos 316, 322, 324, 332, 336, 337, 338, 340, 342, 346, 347, 348, 351, 356, 359, 362, 365, 368, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 380, 687
Salló János 85
Samu Lajos 73, 184
Sándor Mátyás 569
Sándor Mihály 727
Sandveber József 254
Sándy Gyula 382
Sárecz György 729
Sárecz János 741
Sarkadi Tituszné 611
Sarkady Titusz 603
Sárkány István 512
Sárkány Miklós 399, 405
Sarlós 320
Sass „Baba" 559
Sass Brunner 562, 564
Sass Brunner Erzsébet 554, 559, 562, 572
Sass Brunner Ferenc 554, 556, 559, 561, 572
Sass-család 558
Sattler 183, 371
Sauermann József 488
Say Ferenc 335
Schármár János 318
Schercz Lipótné 336
Schertz Géza 376
Schertz Lipót 313
Scherz 204
Scherz Albert 190
Scherz Géza 161
Schiffer Mihály 740
Schilhan János 223
Schlégel József 400
Schlesinger Mór 205
Schless Antal 533
Schless Ferenc 533
Schless Gyula 532, 533, 756
Schless István 405
Schless László 533
Schmiedt Emil 689
Schmitterer Ernő 402
Schmitterer Jenő 494
Schönbein Rudolf 726, 731
Schreyer Lajos 329, 366
Schüller Gyula 405
Schumann 634
Schumberger 186
Schütz Aladár 156
Schwarz 158, 201
Schwarz Gyula 198, 232
Schwarz Ottó 177
Schweig J. 728
Schlesinger Gyula 364, 374
Scossa Gézáné 286
Sebestyén Lajos 363
Séllyey Elek 668
Sennyei Antal 671
Sényi Gábor 105, 300, 672, 673
Seregély Dezső 603
Seregély István 612
Sienkiewitz 539
Siffer Vilmos 319
Siklós Árpád 382
Sík Sándor 534
Simonfay 95, 289
Simonfay Lajos (szül. Strommer Lajos) 94, 287, 288
Simon Gábor 42, 46, 643
Simon György 595
Simon Gyula 738
Simon Lajos 730, 731
Sina György 104
Singer Lipót 531
Singer Sándor 197
Sinkó Ferenc 757
Sipos István 650
Skublics Sándor 42
Smodits vagy Szmodics András 441
Smolcz József 727
Sneff 58
Sneff József 50, 52, 53, 54, 55, 56
Solymár István 594, 595
Solymossy Márton 558
Somfai György 757
Somfay György 756, 763
Somlyó Zoltán 539
Sommer József 319
Sommer Miksa 190
Sommer Mór 319
Sommer Sándor 190, 351
Somogyi Béla 727
Somogyi Ferenc 694
Somogyi Gyula 236, 686, 687, 688, 696, 698
Somssich 176, 338, 599, 603
Somssich Géza 175
Somssich Gyula 175
Somssich Lőrinc 46
Soós Antal 682
Soós Károlyné 758, 762
Spánier Ferdinánd 140, 257, 300
Spitzer Benedek 727
Spitzer Mór 161, 713
Spitzer Samu 176
Spollár István 714

Stánitz Róbert 223
Stein, L. F. 675
Steiner József 206
Steiner Leó 167
Steiner, Rudolf 563
Steiner Zsigmond 688
Steinhardt István 730, 741, 750
Stern 113, 144, 154, 204, 310, 655
Stern Arnold 176
Stern Gyula 152
Stern Ignácz 223
Stern J. Mór 144, 151, 339, 340, 368
Stern Mór 151
Stern Sándor 151, 152, 240
Sternberger Samu 218
Steszlin Ferencz 441
Stettner György 669
Strasser 192
Strasser Anna 191
Strasser József 177
Strasser Károly 177
Strasser Lázár 191
Strausz 156, 530
Strém István 522, 524
Strém Károly 179, 201, 212, 276
Strém Mórné 218
Strem Ottó 644
Strém Vilmos 211
Stromfeld Józsefné 615
Strommer Lajos 288
Stuller 64
Sulpic 584
Sümeghy 39
Sümeghy Ferenc 39
Sümegi Ferenc 536
Sümegi Kálmán 553
Sümegi Vilmos 67
Surgoth Miksa 77
Svastics Károly 43
Szabadi Béla 90
Szabó Ferenc 748
Szabó Gáspár 728
Szabó György 726, 749
Szabó Gyula 83, 84
Szabó Imre 654
Szabó István 59, 61, 63, 65, 86, 289, 481, 493
Szabó János 741
Szabó József 714, 717, 727
Szabó Lajos 64, 713
Szabó Pál 42
Szabó Sándor 279
Szabó Zoltán 93
Szabó Zsigmond 73, 523
Szabolcska Mihály 544
Szakács Mihály 727
Szakasits Árpád 82
Szalágyi Géza 409
Szalai János 740
Szalamander 517
Szálasi 84, 85, 87, 95
Szálasi Ferenc 84
Szalay Lajos 50
Szalayné Juk Etelka 481
Szalay Sándor 481, 520, 537, 538, 539, 542, 543
Szamek Lajos 646
Szamuely Tibor 55
Szana Tamás 516
Szántó János 371
Szántó Lajos 391, 611
Szapáry család 590
Szapáry Géza 642
Szász Gyula 319, 560, 561, 571
Szász Károly 555, 560
Széchenyi 315
Széchenyi István 367, 526, 532, 671
Széchényi Géza 167, 175
Széchényi Lajos 718
Széchényi László 166
Széchy József 558
Szedlmayer Ferenc 441
Szeghalmy Bálint 391, 394, 398, 401, 404
Szegő 364
Szegő József 183
Szegő László 183
Szeiler 143
Szeiler Péter 143
Szeitl János 374, 375
Székelyhídi Tibor 658, 661
Székely Nándor 384
Szekeres József 50, 59, 61, 63, 330
Szekeres Józsefné 50
Szekeres Piroska 700
Szelestey László 516, 544
Széll Ákos 710, 713
Széll Lajos 329
Szemző Gyula 657
Szemző Lujza 671
Szendrey Ignác 40, 536
Szendrey Júlia 534
Szendrő 654
Szenes Tilda 523
Szentmihályi Dezső 690, 694
Szentmihályi Sándor 716
Szép Károly 255, 257, 294
Szépudvary László 653, 655, 659
Szerb Ernő 532, 533
Szerdahelyi 654
Szerdahelyi József 441
Szerecz László 83, 95
Szeremlyéni Mihály 511
Szertics István 726
Szigethy Károly 644, 645
Szigeti József 658
Szíjártó Mihály 748
Szilajka 443
Szilvágyi Gyula 608
Szily Károly 731
Szinek 443
Szinnyei 516
Szinnyei József 524
Szívós István 254
Szmodits János 302
Sznopek György 762
Szokolics Péter 749

Szollár Ferenc 726
Szollár István 714, 740
Szollár János 726
Szollár József 714, 726, 727, 729
Szollár Lajos 717
Szommer Ignácz 240
Szomolányi 443
Szomolányi Gyula 212, 213
Szőnyi István 567
Szopory Margit 652
Szörcsök Károly 717
Szörcsök Mihály 716
Szörcsöky Ádám 707, 713
Szterényi József 81, 544
Sztrókay Kálmán 540
Szücs 48, 49
Szűcs László 652
Szücs Miklós 47
Szukits Henrik 218
Szuknay Lajos 385
Szüllő Géza 757
Szuspek György 757

T
Taffel József 605
Tagore, Rabindranath 563
Takáts István 452
Takáts Sándor 512
Tallián Ede 484
Tálosi Lajos 56, 57
Tamás János 59, 60, 63, 73, 131, 271
Tamásfalvy Jenő 658
Tandor Ferenc 41
Tandor Ottó 319, 347, 351, 380
Tanos 87, 88
Tanos Dezső 86
Tantsits József 150
Tanzenberger 391
Tarányi Ferenc 80
Tarcsay Erzsébet 652
Tarcsay Sándor 726
Tárnok Alajos 528, 718, 719, 728, 729
Tátrai Kálmán 757, 763
Tauber 158, 201
Telcs Ede 556
Teleki 315
Teleki Béla 87, 95, 580
Teleki Pál 89
Teller Ede 156
Tersánczky József 296, 305, 311, 312, 314, 315, 316, 536
Tersánszky József 641, 645
Tersánszky Lajos 642
Teutsch 279
Teutsch Gusztáv 73, 218
Thaly Kálmán 516, 535
Thassy Ábelné 602
Thassy Imre 694
Thassyné 603
Tholway Zsigmond 73
Thun, Leo 476
Thurm Lipót 646
Thury 512
Tillinger József 289
Tinódi 511
Tislér 443
Tisza Kálmán 41
Tivolt János 644, 645
Tőke 654
Tőke Jenő 92
Tököli (Major) 443
Toldy Ferenc 538
Topolits József 145
Torma Pál 605
Tóth Antal 241
Tóth Béla 84, 87, 411
Tóth György 749
Tóth István 339, 482, 646, 750
Tóth János 744
Tóth József 726, 727, 741, 744
Tóth Lajos 40, 112, 300, 322
Tóth Mihály 307, 324, 330, 336, 338, 349, 359, 363, 376
Tóth Zoltán 542, 544
Tóváry Jenő 516, 517
Trájer János 401
Tripammer Gyula 50, 197, 237, 344, 380, 411, 557
Tripammer Károly 223, 228
Tripammer Rezső 46
Tuboly László 518
Tuboly Victor 526
Tuboly Viktor 43, 48, 376, 383, 518, 521, 535, 537
Turi György 511
Turkovits György 254

U
Udvardy Ignác 537
Udvarfy Mór 517
Ujházy 93
Újlaki Jenő 762
Újlaki Kálmán 757, 762
Újlaky József 42, 43
Újvári Géza 208
Ujváry 59, 60, 61, 62, 63, 66, 77
Ujváry Géza 59, 60, 61, 62, 63, 66, 77
Ullmann Gyula 386
Ungár 156
Ungár Ferenc 740
Unger 43, 48
Unger Alajos 42, 44, 47
Unger János 42
Unger Ullmann Elek 87, 230, 643, 645, 647
Urbán Gyula 544
Urbányi István 63
Urmánczy Nándor 406
Ürményi József 667
Ürményi Kata 668, 669
Urszényi Mihály 182
Uzsoki György 757

V
Vabján Béla 661
Vachott Sándorné 539
Vágner Károly 339

Vágó Béla 54
Vahot Imre 516, 535
Vaic 190
Vajay 597
Vajay József 595
Vajda 386
Vajda Andor 364
Vajda Bálint 46
Vajda Zsigmond 561
Vajdafi Béla 527
Vajna Gábor 95
Valerianus Bendeffy 581
Valkó Ágoston 286, 287
Valkó Árpád 286
Valkó Béla 661
Valkó Lajos 286
Vancsura Gyula 86
Vánkos Jenő 612
Vannay János 500
Várallyay Sándor 407
Varga 654
Varga Gábor 54
Varga Lajos 46, 337, 542, 543
Varga László 654
Varga P. Teodorich 71
Varga Sándor 642, 644, 653, 654
Vargha Antal 644
Vass Gáspár 763
Vassicsek Lipót 693
Vastagh Gyula 557
Vaszary János 567
Vaszary Kolos 516
Vázsonyi Emil 719
Vázsonyi János 75
Vázsonyi Vilmos 75
Veber vagy Weber György 441
Véber Vince 591
Vécsey 268, 270, 271, 406, 409
Vécsey Barnabás 94, 391, 392, 393, 404, 605, 606, 611
Vécsey Zsigmond 47, 267, 269, 379, 385, 410, 556, 644, 645
Vékásy Károly 87
Velekay Teofil 607
Vellermann 323
Venczel Rezső 481
Verbovetz János 257
Verhovay Gyula 43
Verhovecz Ádám 716
Vermes Géza 175, 176
Verner Ferenc 46
Vészi József 539
Veszter Imre 608, 642
Vicsnyevszky 589
Vida Lajos 205
Vidor Samu 162, 242
Vidor Samuné 50, 615
Vígh István 54
Vilcsek József 748
Villányi 540
Villányi Henrik 396, 503, 538, 539, 541, 543, 644
Virág Benedek 512, 534
Virág Péter 763
Virth Károly 254
Vit Ferenc 652
Vizlendvay 50, 51, 309
Vizlendvay József 689
Vizlendvay Sándor 50, 689, 690, 695
Vlagyimir 644
Vlahorics Ferenc 726
Vojkovics Anna 750
Vojkovics Ferenc 741
Vojkovics Ferencné 744
Vojkovics György 741, 748
Vörös Ádám 716
Vörös György 714
Vörös Terézia 682
Vucsák József 727
Vucskics János 165, 377
Vugrinecz Károly 56
Vukics János 762
Vukics Józsefné 758
Vurcsák Ilona 731
Vusztl Alajos 524

W

Wajdits 525, 528, 530, 532, 535, 537, 538, 539
Wajdits Alajos 142
Wajdits Gyula 527
Wajdits János 524, 533
Wajdits József 229, 238, 345, 526, 529, 531, 533, 534, 542
Wajtai Ferenc 614
Walbach 190, 641, 643
Walbach Mór 41
Waligurszky Antal 499
Warga 403, 408
Warga László 394, 395, 405
Weiser 57, 73, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 171, 182, 190, 213, 247, 354, 360
Weiser Ella 156
Weiser János 73, 153, 155, 179, 218
Weiser József 153, 155, 156, 240, 348, 358, 369, 371
Weis Lipót 531
Weiss 188, 190, 201, 208, 311, 319, 347, 362, 364, 387
Weissmayer Mór 194
Weisz Ernő 218
Weisz Hugó 644
Weisz Tivadar 240
Wekerle Sándor 72
Wellisch 144, 190, 193, 235, 386
Weöres Sándor 541
Werthein József 175
Wesel Wilhelmina 515
Wilhelm Flattich 304
Windisch Dénes 412
Winkler Ernő 524, 614
Wlassics 47, 112, 179, 254, 365
Wlassics Antal 46, 343
Wlassics Eduard 257
Wlassics Gyula 46, 485, 519, 537, 558
Wlassits Antal 255, 259
Wm. Knaus 316
Wolf 143, 407
Wolf József 696

Wolf Károly 63
Wolheim Ernő 42
Wollák Jenő 73
Wortmann Juliska 181
Wustl Alajos 533

Z
Zábráczky-Remecz Géza 570
Zábráczky-Remecz Lajos 570
Zájer István 726
Zajer József 726
Zakócs Mihály 727
Zala Károly 532
Zalaváry József 63
Zathureczky Ferdinánd 681
Zathureczky Zsigmond 681, 683, 691
Zelenák Antal 373
Zempléni Mitrovics Viktor 569
Zerkowitz 186, 195, 197, 201, 209, 212, 218
Zerkowitz Albert 190
Zerkowitz Lajos 385
Zerkowitz Leopold 194
Zerkowitz Ludwig 211
Zerkowitz Vilmos 190
Zerkowitz Zsigmond 190, 193, 194, 558
Zichy 236, 300, 476, 718, 728, 729, 730
Zichy Aladár 47, 49, 50, 81, 351, 539
Zichy Antónia 745
Zichy János 81
Zichy Jenő 40
Zichy József 673
Zichy Kamilla 673
Zichy Károly 717
Zichy Mór 81
Zichy Nándor 48, 49
Zichy Ödön 175
Zóka Sándor 713, 731
Zrínyi 315
Zrínyi Ilona 499
Zrínyi József 313
Zrínyi Miklós 499, 513
Zsellér Andor 523
Zsohár Gyula 82
Zsombor Ferencné (gróf Hugonnay Berta) 258, 295
Zsovár János 744
Zumpf Mátyás 682

A KÖTET SZERZŐI

BŐSZE SÁNDOR: levéltár-igazgató; Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára.

CZUPI GYULA: könyvtáros, igazgató; Halis István Városi Könyvtár, Nagykanizsa.

GŐCZE REZSŐ: dr., ny. tanár, történész.

HORVÁTH GYÖRGY: ny. tanár.

KAPOSI ZOLTÁN: az MTA doktora, egyetemi tanár; Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaság-tudományi Kar, Közgazdasági- és Regionális Tudományok Intézete.

KARDOS FERENC: könyvtáros, igazgató-helyettes; Halis István Városi Könyvtár, Nagykanizsa.

KÉRINGER MÁRIA: dr., történész-levéltáros.

KOSTYÁL LÁSZLÓ: PhD, igazgatóhelyettes; Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg..

KUNICS ZSUZSANNA: történész-muzeológus; Thúry György Múzeum, Nagykanizsa.

MOLNÁR ÁGNES: PhD, egyetemi adjunktus; Miskolci Egyetem BTK, Kulturális és Vizuális Antropológia Intézet.

NÉMETH JÓZSEF: ny. tanár, muzeológus.

PAKSY ZOLTÁN: PhD, történész, főlevéltáros; Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára.

RÁBAVÖLGYI ATTILA: tanár, tagintézmény-vezető; Dr. Mező Ferenc – Thúry György Gimnázium és Szakképző Iskola Thúry tagintézménye.